

स्नानां वृष्मात्तवासवः ३८ गंधावुपूतैः लोको वज्रसूचीश्रुविश्रवाः कृतार्थितशचीहस्तः शक्रोद्युष्टेष्टनामकः ३९ शक्रास्थानं द
 नृत्यः शचीविस्मापितो विकः इन्द्रनृत्यं तपितृकोरैदपूर्णमनोरथः ४० प्रसार्थी द्रुकृतासेवो देवर्षीष्टशिवोद्यमः दीप्ताक्षणाक्षिप्तज
 ह्रूवुः स्वः पतीदितः ४१ कुबेरनिर्मितास्थानः श्रीयुगो गीश्वराक्षिप्तः ब्रह्मेष्टो ब्रह्मविद्दोयाजो यज्ञपतिः क्रतुः ४२ यज्ञो गम
 संयज्ञो हविः सुतः सुतीश्वरः प्रोवोमहा महपतिर्महायज्ञो गयजकः ४३ क्षयायोगो जगत्सूज्यः पूजार्हे जगदर्थितः देवाधिदेवः
 ऋत्वी देवदेवो जगत्सूज्यः सगुरुः ४४ संहृतदेवसंघार्च्यः पद्मयानो जयध्वजीनामंडलीचतुःषष्टिचामरो देवदुंदुभिः ४५ वागासृ
 सनछत्रयराट् पुष्पवृष्टिनाक् दिव्याशोको मानमदीसंगीतार्होष्टमंगलः ४६ इतियज्ञार्हज्ञानं ॥ ३॥ तीर्थकृतीर्थसूती
 कारस्तीर्थकरः सुहृक् तीर्थकृतीर्थभक्तो तीर्थेशस्तीर्थनायकः ४७ धर्मतीर्थकारस्तीर्थप्रणेता तीर्थकारकः तीर्थप्रवर्त्तकस्तीर्थ
 स्तीर्थविधायकः ४८ सत्यतीर्थकारस्तीर्थसेव्यस्तीर्थिकतारकः सत्यवाक्याधिपः सत्यज्ञासनेनोपतिज्ञासनः ४९ स्याद्वादीदिव्य
 दिव्यध्वनिस्वाह्वार्थिवाक् पुण्यवागर्थ्यवाग्दमाग्धीयोक्तिरिद्धवाक् ५० प्रमेकांतदिगेकांतध्यातमिदुर्नयात्मकं सार्थवाग
 यन्नोक्तिः प्रतितीर्थमंदघ्नाक् ५१ स्मात्कारध्वजवागीहोपेतवागचलौष्टवाक् अपौरुषेयवाक् शास्त्राद्भवाक् सप्तभंगिवाक्
 ५२ अबर्णागीः सर्वभाषामयी व्यक्तचर्णागीः प्रमोघबागक्रमवागवाच्यानंतजागवाक् ५३ प्रद्वैतगीः सुनृतगीः सस्यानुजय
 सुगीः योजनव्यापिगीः क्षीरमोरीस्तीर्थकृत्कृगीः ५४ नवैकश्रवणः सद्गुञ्जिन्नगुः परमार्थगुः प्रकांतगुः आश्विकगुः सुगुर्नियतका
 गुः ५५ सुश्रुतिः सुश्रुतोयज्ञश्रुतिः मुमुक्षुम्भहश्रुतिः धर्मश्रुतिः श्रुतिपतिः श्रुत्सुहृतीध्रवश्रुतिः ५६ निर्वीणमार्गदिग्मार्गदेशाक

सर्वमार्गदिक् सारस्वतपथस्तीर्थः परमोत्तमतीर्थकृत् ५७ देहावाग्मीश्वरो धर्मज्ञासको धर्मदेशकः वागीश्वरस्त्वयीनाथस्त्विने
 गीशो गिरांपतिः ५८ सिद्धान्तः सिद्धवागात्तासिद्धः सिद्धैकशासनः जगत्प्रसिद्धसिद्धांतः सिद्धमंत्रः सुसिद्धवाक् ५९ शुचिश्रवानिष्
 कोक्तिस्तच्छ्रुन्मायशास्त्रकृत् महिषवाद्यहनादः कवीन्द्रोद्दुम्भिः स्वनः ६० ॥ इति तीर्थकृतशतं ॥ ४॥ नाथः पतिः परिवृटः स्वा
 मी भन्ता विभुः प्रभुः ईश्वरो धीश्वरो धीशो ज्ञानो धीशो धिपतिरीशान इन्द्रो धिपो धिभूः महेश्वरो महेशानो महेश
 परमेशिता ६२ ॥ अधिदेवो महो देवो देवस्त्विभुवनेश्वरः विश्वेशो विश्वभूतेशो विश्वेन्द्रिवेश्वरो धिराट् ६३ लोकेश्वरो लोकपतिलोक
 नाथो जगत्पतिः त्रैलोक्यनाथो लोकेशो जगन्नाथो जगत्पत्यभुः ६४ पिता पराः परतो जेता जिह्मुरानीश्वरः कर्त्तृप्रभू ह्युर्जी जिह्मः प्र
 भविह्युः स्वयंप्रभुः ६५ लोकत्रिदिव्यजिह्वविजेता विश्वजित्वरः जगद्भुता जगद्भुजो जगत्जिह्मर्जगद्भुयी ६६ ॥ प्रग्रणी ग्रामणी
 ताभूभुवः स्वर्धीश्वरः धर्मनायकः कर्द्दीशो भूतनाथश्च भूतनृत् ६७ गतिः पाता ह्यवो वयोर्मंत्रकृत् शुभ्रलक्षणः लोकाध्यक्षो दु
 राधर्षो भव्यबंधुर्निरुत्सुकः ६८ धीरो जगद्धितो जयस्त्विजगत्परेश्वरः विश्वानीसर्वलोकेशो विभ्वो भुवनेश्वरः ६९ अज
 त्स्वेत्तमसुंगस्त्विजगन्मंगलोदयः धर्मचक्राद्युधः सद्योजातस्त्वैलोक्यमंगलं ७० बरदो प्रतिघोहो द्रुतीयानभयंकरः म
 नागो निरौपमो धर्मसाम्राज्यनायकः ७१ ॥ इति नाथशतं ॥ योगी प्रव्यक्तनिर्वेदः साम्प्रारोहणतत्परः सामायिकी सामयिको नि
 प्रमादेष तिक्रमः ७२ यमप्रधाननियमः स्वयस्तपरमासनः प्राणायामचरणः सिद्धप्रत्याहारो जिनेन्द्रियः ७३ धारणाधीश्वर
 र्मध्याननिष्ठः समाधिराट् सुखात्मरसीभावकीकराणनायकः ७४ निर्गन्धनाथो योगीन्द्रः क्षिप्तायुर्वितिर्मुनिः महर्षिः

धुधीरेयोयतिनाथोमुनीश्वरः ७५ महामुनिर्महामौनीमहाधानीमहाब्रतीमहाक्षमोमहाशीलोमहाशंभोमहादमः ७६ निर्ले-
 निर्चमत्वांतो धर्मोद्यध्वजः ब्रह्मयोगिः स्वयंबुद्धो ब्रह्मज्ञो ब्रह्मतत्त्ववित् ७७ पूतात्मात्मानो कोदांतो जदंतो वीतमत्सरः
 र्महतायुधो क्षोभः प्रभूतात्मा मृतोद्भवः ७८ मंत्रमूर्तिः स्वसौम्यात्मा स्वतंत्रो मंत्रसंभवः सुप्रसन्नो गुणं मोधिः पुण्यापुण्यनिरोध
 ७९ सुसंस्तः सुगुणात्मा सिद्धात्मानि सप्तद्वयः महोदक्षो मिहोपायोजगदेकपितामहः ८० महाकाशणिको गुणो महालैशं कु-
 शुचिः अस्त्रिज्यः सदायोगः सदाभोगः सदाधृतिः ८१ परमौदासितानां म्वात्सल्याशीः शांतनायकः अपूर्ववैद्यो योगज्ञो धर्ममूर्ति
 र्धर्मधरः ८२ ब्रह्मेण सदा ब्रह्मपतिः कृतकृत्यः कृतचक्रतुः गुणाकरो गुणेच्छेदी निर्निमेषो निराश्रयः ८३ सूरिः सुनयनस्त्वत्सोमहो
 श्रीमयः शमीप्रहीणवंथो निर्द्वंद्वः परमविरिन्तगः ८४ इति योगिशतं ॥ ६ ॥ निर्वीणः सागरः प्राक्षैर्महासाधुददाहतः विमला
 यशुद्धानः श्रीधरो दत्त इत्यपि ८५ प्रमलाभो मुद्गरोग्निः संयमश्च शिवस्यथा पुष्पांजलिः शिवगण उत्साहो ज्ञानसंज्ञकः ८६ प-
 मेश्वर इत्युक्तो विमलेशो यशोधरः कृद्देना ज्ञानमतिः शुद्धमतिः श्रीभिद्रशांतयुक्तः ८७ दृढप्रस्तदजितः संभवश्चाभिनेदनः शु-
 भिः सुमतिः पद्मप्रभः ओक्तः सुपार्वकः ८८ चन्द्रप्रभुः पुष्पादंतः शीतलः श्रेयःशालयः वासुपूज्यश्च विमलो नंत जिह्वार्म इत्या-
 ८९ शांतिं कुशुरो मल्लिः सुव्रतो नमिराण्यतः नेभिः पार्श्वेर्विद्वमानो महो मदीरः सवीरकः ९० समन्तिश्चाकथिमहति महावीर इ-
 त्ययोमदापमः सूरदेवः सुप्रभश्च स्वयंप्रभः ९१ सूर्वायुजये देवो जयेत दुदये देवकः प्रभादेव उदकश्च प्रभनकीर्तिर्जयाभिधः
 ९२ पूर्णबुद्धिर्निःकषायो विसेयो विमलप्रभः वहलो निर्मलश्चिच्चगुप्तः समाधिगुप्तकः ९३ स्वयंभूश्चापि कंदर्पो जयनाथ इ-

[illegible]

पंचसंध्यमयात्मदृक् १२ नूतार्थनवनसिद्धश्चतुर्भेकशासनः चतुरार्थसत्यवक्ता निराश्रयचिदन्वयः १३ योगवैशेषिकस्तु
 वनिव्ययदार्थदृक् नैयायिकः षोडशार्थः वार्दीपंचार्थवर्णिकः १४ ज्ञानंतराद्यज्ञबोधः समवायवशाथर्थाभिन्नित्तुक्तैकसाध्यकर्मो
 नैर्विशेष्यगुणमृतः १५ सांख्यः समीक्षः कपिलः पंचविंशतितत्त्ववित् व्याकाव्यक्त्यविज्ञानी ज्ञानचैतन्यभेददृक् १६ अस्वसेवि
 ज्ञानवादीसत्कार्यवादसातविः प्रमाणैस्तत्प्रमाणः स्यादाहंकारिकात्तदृक् १७ क्षेत्रज्ञः आत्मपुरुषो नरो नाचेतनः पुमान् अकर्त्ता
 गुणो मूर्तेर्भोक्ता सर्वगतो क्रियः १८ द्रष्टा तदस्थकृत्स्यो ज्ञाता निर्वधेनो भवः वदिर्विकारो निर्मेतः प्रधानबहुधानकं १९ प्रकृतिः
 स्वातिरारूढप्रकृतिः प्रकृतिप्रियः प्रधानभोज्यो प्रकृतिः विरम्यो विकृतिः कृती २० मीमांसको सप्तसर्वज्ञः श्रुतिपूतः सवोत्सवः परोक्ष
 नवादीष्टपावकः सिद्धकर्मकः २१ चार्वाको भौतिकज्ञानो नूताप्रिव्यक्तचेतनः प्रत्यक्षैकप्रमाणैस्तपरलोको गुप्तश्रुतिः २२ पुरंदरविद्
 णैर्विदोतीं संविदद्वयीनाब्दौ द्वैतीस्मो तवादीषां षोडशो न यौघयुक् २३ इति बुद्धज्ञानं ॥ १९ ॥ अंतकृत्प्राकृतीरप्राप्तः पारतम्यः स्थितः
 त्रंदीरं डिता रातिज्ञानकर्मसमुच्चयी २४ संहृतध्वनिस्तुल्ययोगः सुमार्णवोपमः योगस्नेहापहो योगकिट्टिर्निर्लेपनोद्यतः २५ अ
 स्थूलवपुर्वो गोपीर्मणोयोगकार्यकः सूक्ष्मवाक्चित्तयोगस्थः सूक्ष्मीकृतवपुः क्रियः २६ सूक्ष्मकायक्रियास्थायी सूक्ष्मवाक्चित्त
 हा एकंदीचपरमंदसः परममंवरः २७ नैः कर्म्यसिद्धपरमनिर्जराः प्रज्वलत्पन्नः कोद्यकर्मभुटत्कर्मपादाः शैलेक्ष्यतंकृतः
 एकाकारसास्वादो विश्वाकारमाकुलः अजीबन्धनमृतो जाग्रदसुप्तः शून्यतामयः २८ प्रेयानयोगी चतुरशीतितत्त्वगुणगुण
 : पीतानंतपर्यायो विद्यासंस्कारनाशकः ३० बृहदो निर्वचनी यो गुणीयानननुप्रियः प्रेष्टः स्थेयान् स्थिरो निष्ठः अष्टो ज्येष्ठः

निष्ठितः ३१ त्रुत्तार्थश्रोत्रुत्तार्थदूरः परमनिर्गुणः व्यवहारमुखसोतिजागरूकोतिमुखस्थितः ३२ उदितोदितमाहात्मोतिरूपाधि-
कृत्रिमः ३३ प्रमेयमहिमात्पंतशुद्धः सिद्धिस्तयंवारः ३३ सिद्धानुजः सिद्धपुरीपांथः सिद्धगणतिथिः सिद्धसंगोमुखः सिद्धातिंगयः सिद्धो-
पगटकः ३४ पुष्टोष्टाष्टासहस्रशीलाश्वः पुण्यसंवत्सः वृत्ताग्रयुगमः परमशुक्ललेश्योपचारकृत ३५ दोषिष्टोत्पत्तणसखपंचत्वद्यत्त-
स्थितिः दासप्रतिप्रकृत्यासीत्रयोदशकलिप्रणुत् ३६ प्रवेदोयाजकेत्याज्याज्योनग्निपरिग्रहः ३७ प्रनग्निदोत्रीपरमनिःसृष्टोत्त-
निर्दयः ३९ प्रशिष्योशाबकोदीतोदीनकोदीतिनोत्तयः ३९ प्रगभ्योगमकोरम्यारमकोज्ञाननिर्भरः ३९ इत्यंतकृच्छृतं ॥ १० ॥ १००० ॥
महायोगीश्वरोदव्यसिद्धोदेहोपुनर्भवः ज्ञानैकचिन्नीवघनः सिद्धोलोकाग्रगामुकः ३९ इत्यंताष्टकं ॥ १००८ ॥ इ-
दमष्टांनान्नांसहस्रनक्तिनोईला योनंनानामधीनैसौमुत्पत्तां चुक्तिमश्नुमे ४० इदंलोकौत्तमं पुंसांमिदंज्ञाणमुत्त्वं इदं मंग-
लमग्रीयमिदं परमपावनं ४१ इदमेवपरं तीर्थमिदमेवष्टसाधनं इदमेवाखिलल्लेशसंल्लेशक्षयकारणं ४२ एतेष्वामेकमप्यहंना-
म्नामुच्चारयन्मयैः मुच्यते किंपुनः सर्वार्थसमुज्जिनायते ४३ ॥ छ ॥ इत्याशाधारविरचितं जिनसहस्रनामस्तवनसंपूर्णम् ॥
छ ॥ ३७ यजिनयज्ञादिविधानान्यब्रिधास्यामः ॥ इन्द्रश्चैत्याल्यंगत्वावीत्ययज्ञांगसज्जनान् यागमंडलपूजार्थपरिकर्मचरेदिदं १
स्नानानुस्नानत्रागतघोतवस्त्राहस्थितः कृतेर्यापथसंशुद्धिः पर्यकस्योमृतोत्ततः २ दहनप्रावेनकृत्वा दिव्यस्वर्गेषु दिक्षु च न्य-
स्यपंचनमस्कारान् प्रयुक्तगुरुसमुदकः ३ व्युत्सृज्यांगं पूरकेन व्याप्ताशेषजगतत्रयं शुद्धस्फटिकसंकाशं प्राप्तिहार्योदिनृषितं ४
पादो धो न नमद्विस्वस्फूर्जितं ज्ञानतेजसा परमात्मानमात्मानंध्यायन् जस्थापराजिनं ५ परिणामविशुद्धास्तपाकौघः पुण्यपुंजना

न॥ वृत्तात्संविदोदिकोणस्वायाद्गोमूत्रिकाकृतेः कृष्णहायुपुराद्वर्तेः प्रवादिः प्रेर्यत्रस्मत्तत् १४ व्योमवापि घनासारैः स्वमाज्ञा
वामृतश्रुते खेदे ध्यायन् मृजे देहममृतैरन्यदिदुवत् १५ ज्ञावनं ॥ दसह्वयेकनीयसाद्यं गुलीनां यथा कर्मभूतेरेखात्रयस्योर्द्धमोचरे
गपस्तुधीः १६ न्यस्योद्गमादिहोमादिहोमांता न्नमस्कारां करोमिथ्यः संयुज्यां गुष्टयुगे मन्दिस्मान् स्वागे स्थिति न्यसेत् १७

॥ ॐ नमः सिद्धेश्वर्यः ॥ अथ हतगुणाय लीलांति विधा जमंडलपूजा निबध्यते ॥ हो ह्रा ॥ मानसा
 न विचार करि ॥ तजि संसृति को जार ॥ धारा धर निज ध्यान की ॥ ज ए सिं धन व पार ॥ १ ॥ मृत प्र
 विष्यति काल को ॥ वर्तमान कृषि राज ॥ तिन के पद कुं न मन करि ॥ पूज र चूनि व काज ॥ २ ॥
 अथ स्फुटि ढाल म द अ व लिप्त ॥ इ ह संसार असा दुःख मय जा नि नि नंतर ॥ विषय भोग अन
 न्या ग स व प्रये दि गं व र ॥ प र प र ए ति प नि हार ल गे नि ज प र ए ति मां ही ॥ नाग दोष म द मो ह त
 नां ही प र छा दी ॥ आज न म ज ना अ स्ता म र ए त्रि दोष जु या ज मां ही ॥ स व ज ग वा मी जी व ज्ञ म त
 सा ता नां ही ॥ इ ह विचारि चित्त मां हि धारि संयम अ विकारी ॥ शुक्ल ध्यान धरि अ निवरी अ
 ल त्रि व ना री ॥ ४ ॥ षट् काय नि के जी व त नी के क ना प्र ति पा ल्ने ॥ क रि चो री प रि द्वा र मृ बा
 च स व ही टा लै ॥ ब्र ह्म चर्य व्रत धर्मो प रि ग्र ह द्वि वि धि त ज्वा जि ना ॥ पंच म हा व्रत ये ह धारि मु नि
 वि च द्दान ॥ ५ ॥ आ रि हा थ मू नि र बि च लै ह त मि त व च ना भै ॥ षट् चा त्नी स जु दोष र हित सु भ
 अस न जु चा भै ॥ मू मि शु ध प्र ति ले खि व स्त द्दै र्घे रु उ ठा वै ॥ मू नि जं त्रु म ऊा रि मू त्रं म ल द प ए

नाचै॥६॥।।षपत्रीनकेहेआठपंचरसरसनाकेने॥ध्याऐं॥प्रियकेदोयचक्षुकेपंचगिनेने॥कऐं॥दि
यकेससवीसअरुसातविषयसवइष्टअनिष्टउमां॥हिकनै॥नही॥गगधेयकक॥७॥।।सामा
यिकअरुवंदनस्तुतिप्रतिक्रमएतजैहैं॥प्रत्पानव्युत्सर्गदिवसतिरकालसजैहे
भूमिसयनअरुस्नानत्यागनग्नत्वअरैहैं॥कचक्षुंचै॥दिनमां॥हि॥एकवनअसनक॥३॥हे
॥५॥।।खंडेहोयकरिहारकरै॥सवदोषटांलिमिति॥दंतअवनतिनतजो॥देहजियजि
नलख्योनित॥अष्टाविंशतिवेजुमूलगुणअंतरनिंतरना॥उत्तरगुणलख्यानिअ
सीधरवाह्यअभ्यंतरा॥६॥दाह॥इत्यादिकवक्रगुणसहित॥अनागरक॥बिराजा॥नमूनम
तितयदकमल॥तारनतरनजिहाजा॥१०॥इतिपठित्वामंडलोपनिपुष्याजलिंजिपेत॥अथसम
वसपूजा॥छंदगीता॥संसारसकलअसारजामै॥सारताककुहेनही॥अनधामधरनीजोरगृहनी
त्यागिनीनीवनमही॥जैसेदिगंवन्होगयेअरहो॥दिगेवरततसदा॥इतथापिपूजूमनवचनकरि
देहिमंगलविधितदा॥१॥।।ईं॥क्री॥नूतनविष्णुतिवर्तमानकालसंवंधी॥पंचमकारसर्वकृषी॥अथ

वत रावत रसं बौधट् आघाननां ॥ ॐ क्रीं भूत न विष्मतिवर्तमान काल संवंधी पंच प्रकार सर्व कृषीं
रग्रत्र तिष्ठः तिष्ठः ॥ ४०॥ स्थापनां ॥ ॐ क्रीं भूत न विष्मतिवर्तमान काल संवंधी पंच प्रकार सर्व कृषीं
श्च रग्रत्र मम सन्निह तो भव जव वषट् सन्निधाय पतं ॥ अथाष्टक ॥ चालनेष तात्मा योश्चु जंग जल
भीरौ कौकन कं गंग रत्न रिक्ते जन्मजर मृत्यु के दुर न न यिज्मुनि राज के चर न न ॥ ॐ क्रीं भूत
न विष्मतिवर्तमान काल संवंधी पुलाका वकुत्रा ॥ कुसीला ॥ निर्ग्रंथ ॥ स्नातक ॥ पंच प्रकार सर्व मुनी
श्च राय जन्म जरा मृत्यु विना ज्ञानाय जलं निर्वपा मिति स्वाहा ॥ जलं ॥ १ ॥ य सो कात्री रसं ग चं द न मि
ला वो के लिको नं द न ॥ कर त न व ता प को दुर न न ॥ यिज्मुनि राज के चर न न ॥ ॐ क्रीं भूत न विष्मति
वर्तमान काल संवंधी पुलाक ॥ वकुत्रा कुसीला ॥ निर्ग्रंथ ॥ स्नातक ॥ पंच प्रकार सर्व मुनीश्च राय सं
सा रा ता प विना स नाय चं द नं निर्वपा मिति स्वाहा ॥ चं द नं ॥ २ ॥ अक्षित सुभ्र चं द के क र से ॥ ज नो क
ए था ल मै स र से ॥ अक्षय पद प्राप्ति के क र न न ॥ यिज्मुनि राज के चर न न ॥ ॐ क्रीं भूत न विष्मतिवर्त
मान का संवंधी ॥ पुलाका ॥ वकुत्रा ॥ कुसीला ॥ निर्ग्रंथ ॥ स्नातक ॥ पंच प्रकार सर्व मुनीश्च राय अक्षय प

दमाप्ताय अक्षतं निर्वपामिति स्वाहा॥३॥ अक्षतं॥ पद्मे पत्न्या एके रंजन उडतता माहि मकरं
दन्॥ मनो जववा एके मरनन्॥ यिजू मुनि राज के चरनन्॥ उँ क्रीं चूत ज विष्यति वर्तमान का
ल संबंधी पुलाक॥ वक्तुं वा कुत्री॥ निर्गंधा॥ स्नातक पंचप्रकार सर्व मुनींश्च राय को मवा ए वि
ना ज्ञानाय पुष्पं निर्वपामिति स्वाहा॥ पुष्पं॥ ४॥ लेयपकवान्न वक्र विधिके॥ जने शुभे स्थाल सुवन
के॥ अस्मात्ता वेदनी चुरनन्॥ यिजू मुनि राज के चरनन्॥ उँ क्रीं चूत ज विष्यति वर्तमान काल संबंधी
पुलाक॥ वक्तुं वा कुत्रील॥ निर्गंधा॥ स्नातक पंचप्रकार सर्व मुनींश्च राय मुध्या वेदनी जोग विज्ञा
नाय ने वेदं निर्वपामिति स्वाहा॥ ने वेदं॥ ५॥ जग मरी दी पलेक रिके॥ रका वीस्वर्णे मैथं रिके॥ मोह
विध्यं सके करनन्॥ यिजू मुनि राज के चरनन्॥ उँ क्रीं चूत ज विष्यति वर्तमान काल संबंधी पुल
का॥ वक्तुं वा कुत्रील॥ निर्गंधा॥ स्नातक॥ पंचप्रकार सर्व मुनींश्च राय मोहं यकार विना सनाय दी
पं निर्वपामिति स्वाहा॥ दीपं॥ ६॥ अग रमलयागर चंदन॥ खियक निधूप के गंधना होय कर माष्ट को
जरनन्॥ यिजू मुनि राज के चरनन्॥ उँ क्रीं चूत ज विष्यति वर्तमान काल संबंधी पुलाक॥ वक्तुं वा कु

॥दृढदं पूजा॥

॥३॥

त्रील निर्गथास्नातक॥पंचप्रकारसर्वमुनीश्वरायअष्टकर्मदहनायधूपनिर्वपामितिस्वाहा॥४॥
पं॥७॥सिरीफलज्जाटिफलत्मावो॥सुरनकोद्यालनेवावो॥होयशुभमुक्ति कोमिलमन॥विजसु
निराजकेचरनन॥ॐ क्रीं चूतजविष्णुतिवर्तमाकालसंवंधी॥पुलाक वकुत्रा॥कुत्रीला॥निर्गेश
॥स्नातक॥पंचप्रकारसर्वमुनीश्वरायमोक्षफलप्राप्त्यायफलनिर्वपामितिस्वाहा॥फला॥८॥जल
दिकप्रव्यमिलवाये॥विविधवाजित्रवजवाये॥अधिकउच्छाहक रितनमेंचढावोअरधच
रननमै॥९॥ॐ क्रीं चूतजविष्णुतिवर्तमानकालसंवंधीपुलाक॥वकुत्रा॥कुत्रीला॥निर्गेशास्नातक
यअनर्घपदप्राप्त्यायअर्धीनिर्वपामितिस्वाहा॥अर्धी॥१०॥अथजयमाल॥सोरगा॥लाननतरनजिह
जा॥जवसमुद्र केमांदिजे॥अैसे श्रीक्षिराज सुमरिसुमरिचिनतीकसूं॥११॥पद्मडीछेद॥जयज
यश्रीजयमुनिपुगलपाया॥मैप्रणमंमनवचसीसनायाजेसवअसारसंसारजानि॥सवत्यागिनिर्गेश
आतमकत्मानो॥क्षेत्रवास्तुअरनत्तत्त्वर्णो॥अनध्यात्मविषदअरुचतुकचरण॥अरुकोप
मांडदवावाह्यजेद॥परिगहत्यागेनहीरंचखेद॥३॥मिथ्यात्वतज्जोसंसारमूला॥कुनिहा

स्यप्रवृत्तिरत्रोक्तस्तु॥प्रथमसप्तजुगसास्त्रीयवेद॥किरिपुनमवेदप्ररुत्नीववेद॥४॥क्रोधम
नसाधारुत्नी॥यप्रतंरंगमैकरतरक्षो॥इमग्रंथसवेचनुवीसएह॥तजितएदिगंवरनन
जेह॥पागुएमुद्रावितजिरागदोषातपघादत्राधरितनकरतलोषाचएकंचनहेलमसाएमित
॥प्ररुत्रात्रुनमैसमज्ञावचित॥६॥प्ररुमएियाषाएसमानजासापपपरएतिमैतहीरंचवासबह
जीवदेहिलखिन्नान्नित्त जेनिजससूयमैज्ञावकिन्ना॥७॥ग्रीथमरतिपर्वतत्रिरवरवास॥वर्ष
मैतरुतलिहेनिवास॥जेत्रीतकालमैकरतरआन॥तटनीतटचोटशुद्धधान॥८॥होकरु
एसागरगुणप्रगर॥मुक्तिदेहिप्रखयसुखकोमंडान॥मैसरएगहीमुहुत्पारत्यार॥मोहि
निजससूयद्योवारवार॥९॥घृताइहमुक्तिगुणमात्मापमरसात्मा॥जेनविजनकंठैधरईस
वविधनविनासई॥मंगलज्ञासई॥मुक्तिरमावहनवरई॥१०॥उंक्रौंभूतत्रविष्यतिवर्तमान
कालसंवंधी॥पुलाकावकुत्रा॥कुत्रीला॥निग्रीथ॥स्नातकसर्वमुनीस्वरेभ्यः॥प्रार्थनिर्वपाप्रिति
स्वाहा॥इतिजयमात्मा॥सौवगा॥सर्वमुन्याकीपूजयट्करैभव्यचितलाय॥कृदिसर्वयभै

वसै विद्युसवैनसिजाय १ इत्याशीवीद ॥ अत्र चतुर्विंशतिताथीकारस्यमाणश्रयागनाम
जा ॥ छंदलक्ष्मीधृवषभसेनादिअसीचउगएअया ॥ वृषभकेचउअसीसन्नसमन्नमुनि
ववा नीरगंआदातंपुष्पचरुदीपकं ॥ धूपफलअर्थलेदुमपिजेमद्विंशति ॥ अत्रैकीद्वयमव
रस्यवृषभसेनादिचतुराशीतिगएअया ॥ चोनासीसद्वृषभसर्वमृनीअर्थेन्याअर्थमन्त्राअर्थ
निर्वयानितिस्वाहा ॥ अत्रैकी ॥ सिधसेनादिसवनवतिगएअर्थेद्विअजितनिनरागकेअना
आगावहौनीरगंआदातंपुष्पचरुदीपकं ॥ धूपफलअर्थलेदुमपिजेमद्विंशति ॥ अत्रै
कीअजिततितस्यसिधसेनादिनिर्देगएअर्थलक्ष्मसर्वमृनीअर्थेन्याअर्थनिर्वयामिमिअ
हा ॥ अत्रैकी ॥ गणीचारुखेणदिसनएकअनकोचंदे ॥ नक्षत्रसवदोयवनचमणोभायने
नीरगंआदातंपुष्पचरुदीपकं ॥ धूपफलअर्थलेदुमपिजेमद्विंशति ॥ अत्रैकीद्वयमव
रस्यवृषभसेनादिचतुराशीतिगएअर्थेद्विअजितनिनरागकेअना
॥ अत्रैकी ॥ एकसेनीनद्वजदिहेगएअया सर्वप्रतिनंदकेनीनन्नसर्वमृनीअवगणीवप

दातं पुष्प च रु दीपकं ॥ धूप फल अर्ध लेह मयि जैम हृथि कं ॥ ४ ॥ ॐ क्रीं अग्नि नंदन जिन स्य व
ज्रादि एक सोतीन ग अ र तीन लक्ष मुनी श्व रे ज्यो अर्ध निर्व पा मि ति स्वा हा ॥ अर्ध ॥ च म ना दि का
एक ज्ञात खो उ ज्ञा ग ए ध रा ॥ सु म ति य ति चो ए स ह अ सी प ना ॥ नी र गं धा क्ष तं पुष्प च रु
दीप कं ॥ धूप फल अर्ध लेह मयि जैम हृथि कं ॥ ५ ॥ ॐ क्रीं सु म ती जिन स्य च म रा दि एक सो ले
ला ग ए ध र तीन ला व वी स ह जा र स र्व मुनी श्व रे ज्यो अर्ध निर्व पा मि ति स्वा हा ॥ अर्ध वि ज्रा दि
ज्ञात एक द स प द्य के ग ए ध रा ॥ ती न ल र व ती स ह जा र स व सु नि व रा ॥ नी र गं धा क्ष तं पुष्प च रु
दीप कं ॥ धूप फल अर्ध लेह मयि जैम हृथि कं ॥ ६ ॥ ॐ क्रीं प द्य जिन स्य एक सो द स ग ए ध र ती
न ल क्ष ती स ह जा र स र्व मुनी श्व रे ज्यो अर्ध निर्व पा मि ति स्वा हा ॥ अर्ध च म र व ल आ दि प च्या ए वै
ग ए ध रा ॥ सु पा र्थ के ती न ल र व स र्व योगी श्व ना ॥ नी र गं धा क्ष तं पुष्प च रु दीप कं ॥ धूप फल अ
र्ध लेह मयि जैम हृथि कं ॥ ७ ॥ ॐ क्रीं सु पा र्थ जिन स्य च म र व ल आ दि प च्या ए वै ग ए ध र ती न
लक्ष स र्व मुनी श्व रे ज्यो अर्ध निर्व पा मि ति स्वा हा ॥ अर्ध ॥ न व ति अ र त ती न दं ता दि ग ए ना ज है ॥ च

प्रजिनकैमुनीसार्धं धृत्यत्माख्य है॥ नीरंगं धातं युष्य चरुदीपकं॥ धूपफलप्रार्थने ह मधि
जैमहर्षि॥ ८॥ ॐ क्रीं दं तादितरेण वै गण एध रं ठा र्द्रं लक्ष सर्वमुनी चंद्र प्रज जिनस्य प्रार्थं निवे
धामिति स्वाहा॥ अथ॥ नीरंगं धातं युष्य चरुदीपकं॥ धूपफलप्रार्थने ह मधि जैमहर्षि कां॥ वि
दन्ती दि गण ए नाज असी रं शुभ आठ है॥ युष्य दंतं तणे ती नत्न ख सार्धु है॥ ॐ क्रीं पुष्प दंत जिन
स्य विदन्ती दि असी रं गण ए धा रं ती नत्न ख सर्वमुनी श्च रे स्तो अर्थं निर्वपामिति स्वाहा॥ प्रार्थं॥ ९॥ ६॥ ६॥ क असी
एध रं आदि अनग रं है॥ लक्ष द्र कत्री तल तं एं ओ रं मुनि राज है॥ नी रं गं धातं युष्य चरु दीप
॥ धूपफलप्रार्थने य ह मधि जैमहर्षि कां॥ १०॥ ॐ क्रीं जी तल नाथ जिनस्य अनग नादि द्र कपासी
एध रं एक लक्ष सर्वमुनी श्च रे स्तो अर्थं निर्वपामिति स्वाहा॥ अर्थं॥ कुं ध्यादि गण ए नाज सत्त चित्र
रुसात है॥ च उ असी सह अश्रेयां स के साध है॥ नी रं गं धातं युष्य चरु दीपकं॥ धूपफलप्रार्थने
ह मधि जैमहर्षि कां॥ ११॥ ॐ क्रीं श्रेयां स जिनस्य कुं ध्यादि सत्त चित्र गण एध रं चो नासी ह जा रं सर्व सु
नी श्च रे स्तो अर्थं निर्वपामिति स्वाहा॥ अर्थं॥ सु ध र्मादि षट्पद विवा र्धं उ म ग एध रं स वै॥ सह स व ह त

तत्र प्रवरमुनिसवफवै॥ नीरगंधाक्षतपुष्पचरुदीपका॥ धूपफलअर्धलेयहमघिजेम
दुर्धिका॥ १२॥ ॐ क्रीं वासपुज्यजिनस्यसुधर्मादिआसविगएधरवहसविहजारसर्वमुनीश्वरे
श्लोअर्धनिर्वपामितिस्वाहा॥ १३॥ गणनंदनार्योदिसवयचासहै॥ विमलमुनिसर्वअठसद्धि
हजारहै॥ नीरगंधाक्षतपुष्पचरुदीपका॥ धूपफलअर्धलेयहमघिजेमदुर्धिका॥ १३॥ ॐ क्रीं विम
लजिनस्यनंदनार्योदिकपचवनगएधरअठसविहजारसर्वमुनीश्वरेश्लोअर्धनिर्वपामिति
स्वाहा॥ १४॥ गणनंदनार्यजयआदिपंचासजिननंतके॥ अवरमुनिषष्टिषट्सहअसवजंतके
नीरगंधाक्षतपुष्पचरुदीपका॥ धूपफलअर्धलेयहमघिजेमदुर्धिका॥ १४॥ ॐ क्रीं अनंतनाथ
जिनस्यपचासगएधरछासविहजारसर्वमुनीश्वरेश्लोअर्धनिर्वपामितिस्वाहा॥ १५॥
अविष्ठादिचालीसत्रयसर्वगएधरहैयमैजिनकेयतीचउसविहजारहै॥ नीरगंधा
क्षतपुष्पचरुदीपका॥ धूपफलअर्धलेयहमघिजेमदुर्धिका॥ १५॥ ॐ क्रीं यमजिनस्यअ-
विष्ठादितियालीसगएधरचउसविहजारसर्वमुनिश्वरेश्लोअर्धनिर्वपामितिस्वाहा॥ १६॥

डात्रिसगएधाराचक्रायुधादीमहा। जांतिजिनवरमुनी सहस्रवासविलहा॥ नीरगंधाक्षतंतु
 व्यचरुदीपकाधूपफलअर्घ्यलेहमयिजैमहर्षिकं॥१६॥ उँक्रीं जांतिजिनस्य चक्रायुधादि
 षट्त्रिंशगएधारावासविहजारसर्वमुनीश्वरे ज्योअर्धनिर्वपामिति स्वाहा॥ अर्धं॥ स्वयं जा
 दिगएराजयैतीसजिनकुंथको। साविहजारमुनिराजसवसंघके नीरगंधाक्षतंतुष्य
 चरुदीपकाधूपफलअर्घ्यलेहमयिजैमहर्षिकं॥१७॥ उँक्रीं कुंथुजिनस्य स्वयं जादिये
 तीसगएधारासाविहजारसर्वमुनीश्वरे ज्योअर्धनिर्वपामिति स्वाहा॥ अर्धं॥ तीसगएधा
 रकुंथादिअरनाथको। सहस्रपचासमुनिराजसवसांघके। नीरगंधाक्षतंतुष्य चरुदी
 पकाधूपफलअर्घ्यलेहमयिजैमहर्षिकं॥१८॥ उँक्रीं अरनाथजिनस्य कुंथादितीसगएध
 रसहस्रपचाससर्वमुनीश्वरे ज्योअर्धनिर्वपामिति स्वाहा॥ अर्धं॥ विसाखादिगएराजसवव
 सअरअराठहैमह्विजिनकैमुनी सहसचांलीसहै॥ नीरगंधाक्षतंतुष्य चरुदीपकाधू
 पफलअर्घ्यलेहमयिजैमहर्षिकं॥१९॥ उँक्रीं मह्विजिनस्य विसाखादिअराठसगएध

रसहस्रचालीसमुनिश्चोऽर्धनिर्वयामिति स्थाहा॥३॥ अष्टदशागएथनामह्विःप्रादिकसदा
मुनिमुव्रततीसहजारमुनिवरतदा॥ नीरगंधाक्षतंतपुष्पचरुदीपकं॥ धूपफलअर्घ्यलेपह
मयिजैमहर्षिकं॥ २०॥ ईंकींमुनीसुव्रतजिनस्यमहिःप्रादिअगनागएथरतीससहस्रसर्व
मुनीश्चरेश्चोऽर्धनिर्वयामिति स्थाहा॥३॥ लोमादिगएथारदशाससनमिनाथकोवीस
हजारसवअवरमुनिसाधको॥ नीरगंधाक्षतंतपुष्पचरुदीपकं॥ धूपफलअर्घ्यलेपह
मयिजैमहर्षिकं॥ २१॥ ईंकींनमिजिनस्यलोमादिसत्तनागएथरवीसहजारसर्वमुनी
श्चरेश्चोऽर्धनिर्वयामिति स्थाहा॥३॥ प्रादिवरदत्तगएथारएकादशा॥ तेमिकैअवरमुनिस
सहस्रअष्टादशा॥ नीरगंधाक्षतंतपुष्पचरुदीपकं॥ धूपफलअर्घ्यलेपहमयिजैमहर्षिकं॥ २२॥ ईं
कींनेमनाथजिनस्यवरदत्तादिएकादशागएथरअगनासहस्रसर्वमुनीस्वरेश्चोऽर्धनि
र्वयामिति स्थाहा॥३॥ स्वयंभ्वादिगएथारदशाअवरसवमुनिवरा॥ पार्श्वजिनराजकेस
हअखोहजापना॥ नीरगंधाक्षतंतपुष्पचरुदीपकं॥ धूपफलअर्घ्यलेपहमयिजैमहर्षिकं

ननु उँ कौं पाश्चैजिनस्सस्वयं जादिदत्रागएधरसोत्ताहुजानसर्वमुनीस्वरेओअर्थनिर्वयामितिस्व
 हा॥अर्थीजोतमादिकसवैएकदत्रागएधरा॥वीरजिनकैमुनीसहसचउदत्रावरा॥नीरोंय
 दातंपुष्पचरुदीपका॥धूपफल०अर्थलेहमयिजेमहर्षिकं॥२४॥उँ कौं वीरजिनस्सगोसम
 दिएकादत्रागएधरचौदहुजानसर्वमुनीस्वरेओअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थी॥छप्पय
 तीर्थकरचौवीससवसवतिकेगएधरसाने॥चोदोसैपचासओनत्रयसर्वनिहारे॥अवनमुनीश्चरस
 र्वसंघकेससप्रकारजूलनवगुणीसरुअधिकअष्टचालीसहुजानजु॥इमतीर्थेश्वरसकल
 केसर्वमुनीसंमिलाया॥अष्टद्वयकएथालजनि॥पूजूसीसनवाया॥५॥उँ कौं चतुर्विंशतिती
 र्थेश्वरसएकसहअचतुत्रातत्रयोपंचाससर्वगएधरगुणीसलदाअटतालीसहुजानस
 सप्रकारसंघकेसर्वमुनीस्वरेओपूर्णार्धनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थी॥अथबुद्धिरिष्यादिकअष्ट
 नृद्धिकोष्टतत्रप्रथमबुद्धिनिद्धिकोष्टपूजालिख्यते॥छंदनकमीक्षरा॥बुद्धिरिषीश्चनावुद्धि
 कृद्धीश्चरा॥अत्रआगच्छआगच्छतिष्ठीवरा॥ममनिकटहोनिकटहोसर्वदातुममूजि

दूषजिदू जोरि कर सर्वदा॥१॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि विधि धार कर सर्व कृषी श्रमाय अत्रावत्रावतर
संनौषठाफानन॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि विधि धार कर सर्व कृषी श्रमाय अत्रातिष्ठः तिष्ठतः तः स्थाप
न॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि विधि धार कर सर्व कृषी श्रमाय अत्रमसंनिहतोन्नवववषट्संनिधाय
न॥ अथाष्टका॥ टाल द्यान तरायजी कृत॥ अठार्दजी की पूजामै॥ प्राशुकजलशुभ्रलेयकंचनभृंगज
नौ॥ त्रयधारचरनटिग देयक मेकलंक हनो॥ मै वुद्धि विधि यथारमुनि वरपूज कहौ॥ यातैं क्षेपान
गहीरनवसंताप हनो॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि विधि धार कर सर्व कृषी श्रमाय जनमजनामरएवित्त
सनायजलंनिर्वयामिति स्वाहा॥ जल॥ मलयगगरचंदनलेयकुंकमसंघघसै अरचा करि श्री विधि
जनवआतापनसै॥ मै वुद्धि विधि यथारमुनि वरपूज कोनौ॥ यातैं क्षेपान गहीरनवसंताप हरोन
॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि विधि धार कर सर्व कृषी श्रमाय संसागताप विनात्रानायचंदनंनिर्वयामिति स्वा
हा॥ चंदनं॥ अखितअखंडितसारमुनि चितसेउजने॥ लेचंदकिरउनहारचरननिपुंजधरे॥ मै वु
द्धि विधि यथारमुनि वरपूज करौ॥ यातैं क्षेपान गहीरनवसंताप हरो॥ ३॥ ठैं कौं अष्टादत्रावुद्धि

विद्विधा न क सर्व विषी श्वराय अक्षय पदमासाय अक्षतं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ अक्षतं ॥ सुम न सुम न
 मन हा न अघि क सुगं ध न रे ॥ मन म थ के ना स न का र ऋषि व न या द थ ने ॥ मै वु द्वि रि द्वि ध र थ र
 मु नि व र पू ज क रे ॥ या तै कै ग्गान ग ही र ज व स ता प ह रे ॥ ४ ॥ उँ क्रीं अष्टा द वा वु द्वि रि द्वि धा न क स
 र्व विषी श्वराय कां स वां ए वि ना त्र ना य पु ष्यं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ पु ष्यं ॥ ने व ज वि वि द्वि म त्तो य मे
 द क था ल न रे ॥ वि ष व र च न च टा य नो ग षु द्वा दि ह रे ॥ मै वु द्वि रि द्वि ध र थ र मु नि व र पू ज
 क रे ॥ या तै कै ग्गान ग ही र ज व स ता प ह रे ॥ ५ ॥ उँ क्रीं अष्टा द वा वु द्वि रि द्वि धा न क स र्व विषी श्व
 राय षु थ या वे द नी नो ग वि ना त्र ना य नै द्यं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ नै द्यं ॥ ध्या त ह र न श्रु ज जो ति दी प
 ग की ज्ञा नी ॥ ले ग्गान उ द्यो त न का न क ए म य न रि षा नी ॥ मै वु द्वि रि द्वि ध र थ र मु नि व र पू ज क रे
 या तै कै ग्गान ग ही र ज व स ता प ह रे ॥ ६ ॥ उँ क्रीं अष्टा द वा वु द्वि रि द्वि धा न क स र्व विषी श्वराय द
 यं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ दी पं ॥ या धू प द सं ग ब ण प क्ता स न मै जा नी ॥ न रि स्वर्ण धू पा य न मा हि ज न
 त स व क र मा नी ॥ मै वु द्वि रि द्वि ध र थ र मु नि व र पू ज क रे ॥ या तै कै ग्गान ग ही र ज व स ता प ह रे ॥

॥ॐ क्लीं अष्टादशबुद्धि विधायक सर्व विषी श्वनाय अष्टकर्म दहनाय धूप निर्वपामि ति स्वाहा
॥ धूपं ॥ श्रीफलपूगविदामत्वारिकमनह्वरी ॥ अमुक्ति मिलन कै काजचहो दुजनि श्यानी ॥
अंबुद्धि विधायक मुनिवरपूजक नौ ॥ यातें कै ग्यानगही रजवसंताप हरो ॥ ४ ॥ ॐ क्लीं अष्टा
दशबुद्धि विधायक सर्व विषी श्वनाय मोक्षफल आसाय फलं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ ५ ॥
लं ॥ सब द्रव्य अष्टज निष्काल खड्ग विधित् रवजै ॥ करि गीत नृत्य उत्साह हरषतैं अनघ सजै ॥ आ
रि विवरचरन चढाय फलयमगत है ॥ अंबुद्धि विधो सार जो निकरया चतङ्गा ॥ ४ ॥ ॐ क्लीं अष्टा
दशबुद्धि विधायक सर्व विषी श्वनाय अर्धं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ ५ ॥ अथ प्रत्येक पूजा ॥ दोहा ॥
अष्टादशबुद्धि विधायक जो अष्टाजति है ॥ अर्ध प्रत्येक करि ॥ बिजबुद्धि कै काज ॥ ॐ क्लीं अष्टाद
शबुद्धि विधायक कृषी श्वरे सः ॥ अर्धं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ ६ ॥ अर्धं ॥ चालटप्पा की ॥ सकल द्रव्य पर्व
गुण न कर समय एकल खवदी ॥ लोक अलोचना चरजा में ॥ दस रेख समजाई ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई
केवल बुद्धि विधायक मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ ७ ॥ ॐ क्लीं केवल बुद्धि विधायक सर्व कृषी श्वरे सः

अर्थनिर्वयामिति स्थाह ॥ अर्थी ॥ ठाई दीप के सव जीवन की मन की वात लखाई ॥ मुग पत एक क
 ल भै जातै ॥ मन पर्यय विधि पाई ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ मन पर्यय विधि धार मुनी श्वर पूजो हो जा
 ई ॥ ३ ॥ ॐ क्रीं मन पर्यय बुद्धि विधि धार क सर्व मुनी श्वर अर्थ निर्वयामिति स्थाह ॥ अर्थी ॥ अविनाग
 पुदग लप रिमां ए सो य रत द लखाई ॥ अवधि बुद्धि विधि धार मुनी श्वर च न एक म ल सि र नाई ॥
 मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ अवधि बुद्धि विधि धार मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ ४ ॥ ॐ क्रीं अवधि बुद्धि विधि धार
 सर्व कृषी श्वरे सो अर्थ मय शास्त्र सर्व र च वाई ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ जे को म बुद्धि विधि धा
 ई ॥ अक्ष क र त ही स ह् अर्थ मय शास्त्र सर्व र च वाई ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ जे को म बुद्धि विधि धा
 र मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ ५ ॥ ॐ क्रीं को म बुद्धि विधि धार क सर्व मुनी श्वरे सो अर्थ निर्वयामिति स्था
 हा ॥ अर्थी ॥ बीज बो य ज्यो म् मि मां हि क विव द त ध्य म्म निय जाई ॥ बीज एक सो धा वि चित नि धि स र्व म्
 थ सु न वाई ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ बीज बुद्धि विधि धार ॥ मुनी श्वर पूजो हो जाई ॥ ६ ॥ ॐ क्रीं बीज बुद्धि वि
 धि धार क सर्व कृषी श्वरे सो अर्थ निर्वयामिति स्थाह ॥ अर्थी ॥ चक्र वर्ति की स व से ना के जीव अ जी व रु त

दी॥ युगपदसबदसुगै॥ जो अवर एन सबधारण कै॥ जाई॥ मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ संजिन्न ओ न रिधि धार
मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ ७॥ उँ की संजिन्न सं ओ न रिधि धार सर्व मुनीश्वर जो अर्थ निर्वयामि ति स्वाहा॥
॥ सर्व ग्रंथ को एक पाद लखि दे सब ग्रंथ सु ए वाई॥ या दानु सारणी बुद्धि यही है या टि धरै मुनाई
मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ या दानु सार कं धि धार॥ मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ ८॥ उँ की या दानु सारिणी
बुद्धि निधि धार सर्व मुनीश्वर नेमः अर्थ निर्वयामि ति स्वाहा॥ अर्थ न वयो जन तैं वक्र त अ धि क
को स्य र्जन वल अ धि काई॥ दूर स्प र्ज कं धि धार कं कृषि व र च र ण चि त व लाई॥ मुनीश्वर पू
जे हो जाई॥ दूर स्प र्ज कृ धि धार मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ उँ की दूर स्प र्ज निधि धार कं सर्व मुनीश्वर य
अर्थ निर्वयामि ति स्वाहा॥ अर्थ॥ न वयो जन तैं अ धि क आ द व ल र स ने द्रिय मै धाई॥ दूर या स्वा द न क धि धार
कृषि च र ण सी स न वाई॥ मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ दूर या स्वा द रिधि धार मुनीश्वर पूजे हो जाई॥ १०॥ उँ की दूर
या स्वा द न बुद्धि निधि धार सर्व मुनीश्वर नेमो अर्थ निर्वयामि ति स्वाहा॥ अर्थ॥ न वयो जन तैं वक्र त अ धि
क की गंध ना सि का जाई॥ दूर गंध क धि धार मुनि व र ति न च र ण सी स न वाई॥ मुनीश्वर पूजे हो जाई॥

दूरगंधधारकृधिमुनीश्वरपूजेहोनाई॥११॥ उँकी दूरगंधवुधविधिधारसर्वमुनीस्वनेस्मोअर्थ
 र्वयामितिस्वाहा॥अर्थ॥सहससतालकृदिनाततरेसठियोजनतैअधिकार्द्ध॥ चक्रं द्वियवलअ
 कअनोपमदूरदृष्टिनिधियार्द्ध॥मुनीश्वरपूजेहोनाईदूरावलोककृधिधारमुनीस्वरपूजे
 नार्द्ध॥१२॥ उँकी दूरावलोकनबुद्धिनिधियारमुनीश्वरेस्मोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थ॥नव
 नैव फलअधिककोनाबृअवणवलथार्द्धदूरअवणकृधिधरकृषिवनकेचननकमल
 रनार्द्ध॥मुनीश्वरपूजेहोनाईदूरअवणकृधिधारमुनीश्वरपूजेहोनाई॥१३॥ उँकी दूरिअ
 बुद्धिकृधिधारसर्वमुनीश्वरेस्मोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थ॥दसमपूर्वसिद्धिहोयतवैत
 हाविद्यासवआर्द्ध॥आग्यामौकार्यकरणकीमुनितिनकूनहीचाही॥मुनीश्वरपूजेहोना
 नामपूर्वविधिधारमुनीश्वरपूजेहोनाई॥१४॥ उँकी दनापूर्वत्वनिधियारमुनीश्वरेस्मोअर्थनि
 यामितिस्वाहा॥अर्थ॥चोददूरवधारणहोवैतवप्रभावमुनिनार्द्धचोददपूर्वधरणसमन्यतिनम
 चसीसनवार्द्ध॥मुनीश्वरपूजेहोनाई॥चोदैपूरवविधिधारमुनीश्वरपूजेहोनाई॥१५॥ उँकी चो

दहसर्वकृद्विधायमुनिमोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अंतनीचाअसजोमअंगस्वरव्यंजनलक्षणता
र्था॥स्त्रिन्सप्तअष्टांगनिमतलविहोएहावरवतवादी॥मुनीश्वरपूजोहोभादी॥अष्टांगनिमतविधिधार
मुनीश्वरपूजोहोभादी॥१६॥तुँकौअष्टांगनिमतविधिधारमुनीश्वरेमोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थी॥
विनापटेहीजीवद्रव्यकेसकलजेदवतवादी॥चोदहपूर्वग्यानधंरसमसवजेददेयसमजादी॥मुनी
श्वरपूजोहोभादी॥प्रज्ञाअवएकविधायरमुनीश्वरपूजोहोभादी॥१७॥तुँकौप्रमाणनिद्विधायक
सर्वविषीस्वरमोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥परपदार्थनैआपत्तिनहेजीवइहेलनववादी॥याते
दिगंवरदटमुद्राधरिपरकीचाटिसिटादी॥मुनीश्वरपूजोहोभादी॥प्रत्येकबुद्धिनिधिधारमुनीश्वर
पूजोहोभादी॥१८॥तुँकौप्रत्येकबुद्धिनिधिधारकसर्वमुनीश्वरेमोअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थीपर
वादीसववादकननकूंकृषिवरसनमुखआदी॥स्यादवादकरितिनवचंचवंडनविजयध्वजाध
दगदी॥मुनीश्वरपूजोहोभादी॥वादित्वविधिधरधीरमुनीश्वरपूजोहोभादी॥१९॥तुँकौवादित्ववि
धिधारकसर्वकृषीस्वरयअर्थनिर्वयामितिस्वाहा॥अर्थी॥अडिल॥केवलनिधिनेआदितेयबुद्धिनि

॥ ६६० पूजा ॥

॥ ११ ॥

धि अष्टदनायावकतिनकेनगनदिगंवरसाधसर्वदिस॥ समुचयअर्घ्यचढायपूजिंस्तुर्ह्येहा॥ सर्ववि
करिनात्राबुद्धिद्योसर्मदाव॥ उं कं केवलबुद्धिनिष्पादिवादित्रकृद्धिपर्यंतअष्टादनाबुद्धि
यावकसर्वकृषीश्वरेस्मौपूर्णार्धनिर्वपामितिस्वाहा॥ अथअभिमालादीहा॥ सर्वद्रुमंगलकरन
बुद्धिनिष्पिधरधीरा॥ मुनीतासधृतिकरतही॥ बुद्धि शुद्धकैवीरा॥ छंदवेसनी॥ प्रथमअंगआशा
नुजाऐया॥ मुनिआचरनतासतैमात्मेसहस्रगरहपटलधियाको॥ परकृत्यागआपंगराचे॥ ॥
त्रक्रतांगअंगहैदूजो॥ सूत्रअर्थसामान्यनुबूजो॥ पदछतीसहजारजुयाको॥ पटेमुनिसवअवयवत
को॥ अस्थानअंगतीजेहैयामै॥ समस्याननकीसंख्याजामै॥ सहस्रवयालपदनमैयेहै॥ पटेमुनीतिन
मनकैयेहै॥ ॥ समवायअंगचौओहैतामै॥ सप्तसप्तदशवराणांजामै॥ पदद्वकलत्रचउसवि
रा॥ पटेमुनीउत्तररेजवपारा॥ पंचमअंगव्याख्याज्ञासी॥ तामैससंजगव्यज्ञासी॥ गणधर
प्रहमकीयेजेवरननापटलखदीअठवीससहस्रना॥ छान्निकथाअंगअष्टमजानोत्रिषष्टि
रसकोधरमकथानो॥ पाचलाखअरुछपनहजार॥ पदसवपटेमुनीसरसां॥ ॥ सप्तमअंग

उपासकथयनं॥ आवकधर्मतणोसवअयनं॥ पदग्यानहलखसत्तनिहजानं॥ सोसवपटेमुनी
अविकां॥ १॥ अष्टमअंगअंतकृतदत्ताहेतामैअंतकृतकेवलजसहे॥ तेवीसलाषअठवीस
हजानं॥ पादपटेमुनिवरत्नवतां॥ १॥ सहउपसर्गअनुत्तरजननं॥ अनुत्तपाददत्तागमनवसंवा
एवलखचवचालहजानं॥ पादपटेमुनिवरसुखकां॥ १॥ दत्तामअंगहैमस्त्याकणीहोएह
मसवसुमवदुखनिरणं॥ लाखतरेएवजोउसहजानं॥ पादपटेमुनिवनजगतां॥ १॥ विपाक
सूत्रएकादजाअंगं॥ कर्मविपाकरसादिकजंगं॥ पदद्वककोटिचीमसालजां॥ तांकुंपटिसुनिज
एविचजां॥ १॥ अंगदत्तामूहवीवादां॥ पंचजेदताकेसवपादां॥ चतस्रठकोटिसअउस
ठिलजां॥ छपनहजारपांचसववजां॥ १॥ ३॥ प्रथमजेदपरिकर्मजुनोमं॥ पंचसद्रासिग्रंथअ
जिनामं॥ चंद्रसूर्यजंबूधीपसुव्यक्ती॥ क्षीपसमुद्रआख्यात्रज्ञाती॥ १॥ इनकेपदद्वककोटि
दक्यासी॥ लाषहजारपाचहैषासी॥ तिनमैसवइनकोहेरूयायेसवपटेमुनीअरचूपा॥ १॥ ४॥
जिनेदसूत्रमरजादी॥ त्रिसेवतरेसठिजेदकुवादी॥ लाषतरसठिपदहैयाके॥ पटेताहिवंदू

॥ ६६० पूजा ॥

॥ १२ ॥

दजा को १६॥ अथ मान जो गती जो वर जे दं ॥ त्रिस ठिस ला का पुन स नि वे दं ॥ पा च सह अ प द या के जने ॥
पा प पु न्य फल स र्व वि द्या ने ॥ १७ ॥ चौ धो जे द सू र्व ग त जा भै पू र व चो द द ग र्भि त ता भै को हि वि न्या ए
ल क्ष प चा सां ॥ अ धि क पा च प द जा ऐं ता सं ॥ १८ ॥ श्रु त सं प ति स व द न कै मां ही ॥ या र ए क रि स व
त अ व ग ही ॥ जो मु नी स स व पू र व धा री ॥ ति न की म हि मा अ ग म अ पा नी ॥ १९ ॥ पं च भू चू लिका
। जल थल मा या सू य अ का सा ॥ प द द द्वा को हि र ल र व गु ए चा सा ॥ ष ट् चाली स स द अ स व
॥ २० ॥ इ क सो वा रा को टि प द्वा व न ॥ ला ष ति या सी स द अ ग व न ॥ पां च अ धि क स व प द
नि के ॥ मु नि व र प ठे न मू प द ति न के ॥ २१ ॥ इ क या व न को टि र ला ख आ नु ति त ॥ स द स
सी ष ट् रा प र मि त ॥ सा ढा इ क वी स श्लो क अ नु षं ॥ एक जु प द के क हे स्य षं ॥ २२ ॥ द्वा
ग म य र च ना सा री ॥ बु धि रि क्षि भै ग र्भि त जा री ॥ त प म ज्ञा व क्ति अै सी था री ॥ ति न प द श्रो
त्रि का ल ह मा री ॥ २३ ॥ धृ ता ॥ प ह ज य मा ला प र म न सा ला ॥ बु धि नि क्षि य र गु ए मा ला ॥ मु नि ग ए
ला ह रि जं ज ला ॥ बु धि वि सा ला क रि ज ला ॥ २४ ॥ ॐ क्लीं शुं ध बु धि दा य क बु धि नि क्षि दा य क स र्व

श्रीश्चरेभ्यो जयमासाधैर्षणैर्धर्निर्वपामिति स्वाहा॥१॥ बुद्धि विधि धरमुनितणी॥ पूजक रैजुस
 दीवा॥ बुद्धि प्रचुरता कै कृ द्या॥ परगट होय अतीवा॥ ईत्यात्री वीदः॥ ईति मम कोष्ट पूजा संज्ञ
 ए॥१॥ अथ धितिय क्रिया विधि धारक कर्षी श्वर्धितिय कोष्ट पूजा॥ निरुत्तरे॥ अटिल॥ क्रिया च
 रणी विधि जेदन वहे सही॥ तिन के धारक सर्व मुनी श्वर हे मही॥ आकाशन संस्थापन मम सनिह
 त कस्तु॥ मनव चतन क विश्रुधवारत्रय नुच्चता॥१॥॥ क्रिया चारिणी विधि के धारक सर्व क
 र्षी अत्र अत्रावतार संवौषट् आकाशनं॥१॥॥ क्रिया चारिणी विधि के धारक सर्व कर्षी श्वर अत्र त्रि
 ष्टितिष्ठः॥१॥॥ स्थापनां॥१॥॥ क्रिया चारिणी विधि के धारक सर्व कर्षी श्वर अत्र मम सनिह तो नव नव
 वषट् संनिधापनं॥१॥॥ अथाष्ट कंचाल गी दोलणी की मै तथा जा गि की मै॥ रतन जडित मृग न निगं गज
 तल्यात्रो जी जन्म मन ए मे टिके कूं जावसू च टाद्यो॥ चारण कृ धि के धारी मुनी श्वर पूज कस्तुं जी॥१॥॥
 कं॥ चारण कृ धि धारक सर्व कर्षी श्वर नाय जन मज नम ए विनावा नाय जलं निर्वपामिति स्वाहा॥ जलं॥
 चंद्र गंध कूं प्रसाय कूं कुमामिलाई जी॥ जवाताप के नसावने कूं च न ए च टाई॥ चारण कृ धि के धारी

॥८८० पूजा॥

॥१३॥

नीश्वरपूजकस्तु जी॥ तुँझी चारण कृष्णाय सर्वकृष्णाय विना ज्ञानाय चंदननि

मिति स्वाहा॥ चंदनं॥ चंद्रा क्रिए कै समान स्वतंत दुल्लोय जी॥ मुनींद्र अग्रपुंजक ने होय मुख

॥ चारण कृष्ण के धारी मुनीश्वर पूजकस्तु जी॥ तुँझी चारण कृष्णाय सर्वकृष्णाय अश्वप

पद प्रासाय अज्ञातं निर्वपामिति स्वाहा॥ अज्ञातं मुखगंध तैमन्यो गद्या एच जु हा री जी मुनिंद्र चं

रण पूजे होय मदन छात्री॥ चारण कृष्ण के धारी मुनीश्वर पूजकस्तु जी॥ तुँझी चारण कृष्ण

क सर्वकृष्णाय कांम बां ए विना ज्ञानाय पुष्पं निर्वपामिति स्वाहा॥ पुष्पं॥ अश्वे वनसु फे एका

कादि चंद्रिका जी रोग मुख्याना स होय च हो हे पद मुनिंद्र का॥ चारण कृष्ण के धारी मुनीश्वर पूज

कस्तु जी॥ तुँझी चारण कृष्णाय सर्वकृष्णाय मुख्या वेदनी रोग विना ज्ञानाय तैवेद्यं निर्व

मिति स्वाहा॥ तैवेद्यं॥ पदीपको उद्योत होत ध्यांत होत न क दा जी॥ मुनिंद्र चंद्र जोति कि ये मोह

कै विहा॥ चारण कृष्ण के धारी मुनीश्वर पूजकस्तु जी॥ तुँझी चारण कृष्णाय सर्वकृष्णाय

मोहं अकार विना ज्ञानाय दीपं निर्वपामिति स्वाहा॥ दीपं॥ अग्रतगर चंद्र चूर्ण गंध तैमिल्या

अप्रतिमं गमेययुपकर्म सवज्जगत्या ॥ चानएकहृदि ध्यानी मुनी श्वरपूजकस्तं जी ॥ उँ क्रीं चानएकहृदि ध्या
नकसर्वकधी त्वनाय अष्टकर्म ददृहनाययुपनिर्वपामिति स्वाहा ॥ १ ॥ सुष्टमिष्टध्या फलादि क्रि
या लभै चस्तं जी ॥ श्रीगुनिद्रचनएचहृदि मुक्ति अंगना वस्तं चानएकहृदि के ध्यानी मुनी श्वरपू
जकस्तं जी ॥ उँ क्रीं चानएकहृदि ध्यानकसर्वकधी श्वनाय मोक्ष फल प्राप्ताय फलं निर्वपामिति
स्वाहा ॥ फलं धजलादिद्वयलेय देस ध्या लभै ध्ये जी ॥ मुनिद्रचनएहृदि सर्व एतकूटै नै ॥ स्वा
नएकहृदि के ध्यानी मुनी श्वरपूजकस्तं जी ॥ उँ क्रीं चानएकहृदि ध्यानकसर्वकधी श्वनाय नम्रनर्घपद
प्राप्ताय अष्टनिर्वपामिति स्वाहा ॥ अष्ट ॥ ॥ ॥ अग्नयत्र लोका पूजा ॥ लोवता ॥ क्रिया चानएतव जेद
कहृदि ध्यान जे हे मुनी जु देजु दे निरखे द ॥ पूजुं अर्थ च टाय को ॥ १ ॥ उँ क्रीं नव जेद क्रिया चानए सर्व
मुनी श्वनाय अष्टनिर्वपामिति स्वाहा ॥ अष्ट ॥ ॥ छंद च ॥ ल ॥ जल उपविध लवत ध्या लै ॥ जल जंतु एक
नही ह्यलै ॥ जल चानए मुनी वरवटै तिन पूजे निवपद लै ह्ये ॥ ॥ उँ क्रीं जल चानए क्रिया निधि
प्राप्ते सो सर्व मुनी श्वनाय अष्ट ॥ अष्ट ॥ धरती सू अंगुल च्याये ॥ ऊ चो तिन को जु विहाये ॥ चानए मैव

॥ बृह० पूजा ॥

॥ १४ ॥

क्रयो जन जै है॥ जंघा चार ए पूजै है॥ ॐ क्लीं जंघा चार ए क्रियारिद्धि प्राप्ते अर्थं निर्वपा
ति स्था हा॥ अर्थ॥ मकड़ी तंतू पत्र चाले॥ स्रोतं तुटै न ही हाले॥ ते तंतू चार ए कृषि धर
तिन पूजै तैं होय विव वर॥ ॐ क्लीं तंतु चार ए क्रियारिद्धि प्राप्ते स्यः सर्व मुनी स्वराय अ
निर्वपा मिति स्था हा॥ अर्थ॥ पुष्प न प रि ग मन कर हा॥ पुष्प जीवन वाधानां ह्रीं॥ मुनि चार
पुष्प वही हौ॥ तिन पूजै मुक्ति लही हौ॥ ॐ क्लीं पुष्प चार ए कृषि प्राप्ते स्यः सर्व मुनी श्वराय
निर्वपा मिति स्था हा॥ अर्थ॥ पत्र प रि ग मन करं ता॥ पत्र जीवन वाधानां च॥ य ह पत्र चार ए मुनि पू जै॥
न तैं सव पा ति ग धू जै॥ ॐ क्लीं पत्र चार ए क्रियारिद्धि प्राप्ते स्यः सर्व मुनी श्वराय अर्थं निर्वपा मिति
॥ अर्थ॥ बीजन प रि मु नि वि च नां हि॥ बीज जी स वाधानां ह्रीं॥ जे चार ए बीज कृषी श्वर॥ तिन पूजै
अवनी श्वर॥ ॐ क्लीं बीज चार ए क्रियारिद्धि प्राप्ते स्यः सर्व कृषी श्वराय अर्थं निर्वपा मिति स्था
॥ अर्थ॥ श्रेणी व त ग मन करं ता॥ सव जीव जांति रं चं ता॥ श्रेणी चार ए ते क हि ए॥ पूजै ते वं छित पद
॥ ॐ क्लीं श्रेणी चार ए क्रियारिद्धि प्राप्ते स्यः सर्व मुनी श्वराय अर्थं निर्वपा मिति स्था हा॥ अर्थ॥ जे अग्नि त्रि

खापरिच्छाले सोमि त्रिखानही हलै तेअग्निचाएणमुनिपूजे॥ तिनकुंजिवमारगसूजे॥ १॥ ॐ क्रींअग्निचा
एणकच्चिआसेअः सर्वमुनीस्वरायअर्थनिर्वपामितिस्वाहा॥ अर्थीपालेआप्पाजिनमासनकायोत्सर्गोदिक
आसन॥ धरिगमनकनैनभमाही॥ नभचाएणपूजकनाही॥ १०॥ ॐ क्रींनभचाएणकच्चिआसेअः सर्वमुनी
स्वरायअर्थनिर्वपामितिस्वाहा॥ अर्थीसोवताजलचारणैआदि॥ जेदक्रियादिधेकेसकलाधाराकतिनक
बिपादा॥ मनवचनपूजसदा॥ ११॥ ॐ क्रींनवनेदचाएणक्रियाकच्चिआसेसर्वमुनीस्वरायअर्थीनिर्वपामिति
स्वाहा॥ अर्थीअथजममाला॥ आडित॥ चारणकधिक्केधारमुनीसन्नयेतिहे॥ मनवचनकरिशुद्धमनक
विदूजिन्है जीवनेदषट्कायअजसवकुंदयो॥ तिनकेतनतैविनायतनहीसिधभयो॥ १॥ चालपणहारीकी
॥ पृथ्वीअसअपतेजकीसवजाणीहो॥ वायकायकीजातिमुनिवरजी॥ नित्यपुईतरनिगेदकीसवजाणीहो
सातसातलखजातिमुनिवरजी॥ १॥ वनस्पतीकीलाखदनासवजाणीहो॥ विकलत्रयकीदोदोलाखमुनिव
रजी॥ पंचेंद्रीतिथंचकीसवजाणीहो॥ देवनरककीचवचवलाखमुनिवरजी॥ इकसोसाडुनिआएथे
सवजाणहो॥ लाषकोडिकुलजाषमुनिवरजी॥ १॥ इदियपंचजुआरगतिंसवजाणीहो॥ षट्कायपंदराके

कोदण्डलावस नुष्यकी स्थिति एतद्विषय चोरासी ज्ञात मुनि वर्य १०

॥ छटः पूजा ॥

॥ १५ ॥

गमुनिवरजी॥ वेदतीन प्रव्य जावतै सवजा एा हो॥ कषाय पचील को धोग मुनिवरजी॥ ५॥ म्यान आरु मे
नेद दो वहुजा एयाजी॥ सम्यक अनकु म्यान मुनिवरजी॥ संय मसा तर दर्श च व सवजा एयाजी॥ ले ज्ञया व
पट चा नि मुनिवरजी॥ दाल व्य दोय सम्य क छ ह सवजा एी हो॥ संझी व सय व खा एि मुनिवरजी॥ दार क युग
सवजी व कै सो जा एयाजी॥ मार्ग ए चो द ह जा एि मुनिवरजी॥ ७॥ गु ए स्थान च उ द जाल क ल स व जा एया जी॥
द ह जी व स मा स मुनिवरजी॥ प र्क प त म ट ने द यु त स व जा एा हो॥ आ ए जु द ज है जा स मुनिवरजी॥ ८॥ सं झा
च्या र जु जी व कै स व जा एी हो है वार ह उ प यो ग मुनिवरजी॥ वी स प्र रू प ए तै स क ल श्री रि सि व र जी॥ जा
जी व प्र यो ग मुनिवरजी॥ धा ड न तै जि हा जि हा जी व है श्री मुनिवरजी॥ त स था व न दो जं ति जा एया जी॥ सू द म
द न ने यु त स व जा एी जी॥ सं सारी की जा ति मुनिवरजी॥ १०॥ स वै जा नि ग्रा ग म ग म न स व क न त ज जी॥
न थ रि नि ज जा व मुनिवरजी॥ मालै क रु ए स व नि की श्री मुनिवरजी॥ जी व जा ति क रि च व मु नि व र
जी॥ ११॥ चान ए वि धि के हो त ही क रु ए प्र ति पा ल॥ प र्थी ध र त न मा ब मु नि व र जी॥ ता तै जि न की हे
तै श्री मुनिवरजी॥ र च न हि सा चा व नां ही जी॥ १२॥ चान ए मु नि के गु ए नि कूं धी त्रु छ धारी हो॥ को लो क ने

हानमुनिवरजी॥ सहसजी जतें दंजी श्रीमुनिवरको॥ नही क रिसकै वखानमुनिवरजी॥ १३॥ अथ वसेरीय
दुबीनती श्रीमुनिवरजी॥ सुनिती जो कृषि राजसारीजी॥ जो लौं जिव पाव नही श्रीमुनिवरजी॥ तो लोद
न सदिखायति वरजी॥ १४॥ सो नही॥ जो यदुपटै त्रिकाल गुणमाला कृषि राजकी होवै जवदधि पार॥ मुनि
स्वरूप को ध्यान करि॥ १५॥ ठैं की चारण क्रिया विधि धारक सर्व कृषी अनाय जय माल धर्ष निर्वपा मिति
स्वाहा॥ कृष्णया चारण मुनि की पूज जक पै ई विधि ज विप्रानी॥ सकल विधन करि नाचा होय मंगल
सुनिधानि॥ कृष्टि दृष्टि वक्र होय तास के गृह के मांही॥ पुत्र धौत्र सुख बढै॥ और पंचयण सुख दांही
मन बचन काय पूजा करत॥ पाप सकल कुं ना जिकि रि॥ ज न त पुन जे हार के॥ मुनि प्रसाद तै तास
धन दुस्यानी दीद॥ १६॥ तिस को स्रष्टा जम माल स पूरै॥ १७॥ अथ त्रितय को स्रष्टा विधिय विधि घर मुनी
अर पूजा लिख्यते॥ चौपई रूपक सब जीवन के सुख के कंदा॥ विक्रिय विधिके धाम मुनि दा॥ धायो पुन क
जसदी वा मन वंछि तफल दाय अती वा॥ ठैं की विक्रिय विधि धन सर्व मुनी स्वन अत्रावत रावत रसं वै
अट् आकाननं॥ ठैं की विक्रिय विधि धन सर्व मुनी स्वन अत्र तिष्ठ ठः ठः स्थापनं॥ ठैं की विक्रिय वि

॥ ८ ६० ॥

द्विष्टसर्वमुनीश्वरः प्रसन्नः हि तो भवजववषट्सन्ति प्रापनं ॥ अधोऽक्षं ॥ चालावतनि

॥ १६ ॥

काल ॥ कमलसुगंधसूवासितपरिमल ॥ गंगादिकजलसारा ॥ निर्गतनमृगत्रयधारा
जनामत्युहारा ॥ मुनीश्वरपूजतहो भै विक्रियविधिधारमुनीश्वरपूजतहो भै ॥ जलं ॥ उँकं वि
विद्विप्रासेमः सर्वमुनीश्वराय जनमजामरा ए विनात्रानायजलं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ जलं ॥ म
गिरचंदनघसिकेसरि ॥ ओरमित्ताग्रयनसारा ॥ जवसंतापहरनकेकानन ॥ प्रचूंवांवा
॥ मुनीश्वरपूजतहो भै विक्रियविधि के धारमुनीश्वरपूजतहो भै ॥ उँकं विक्रियविद्विप्रासेमः
सारातापविनाशनाय चंदनं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ चंदनं ॥ ॥ कमलसालिके अखित अखं
ता ॥ मुक्तामम अविकारा ॥ अखय अखंडित सुखकामनमनि ॥ कनकरतनमयशाला ॥ मुनीश्वर
जतहो भै विक्रियविधि के धारमुनीश्वरपूजतहो भै ॥ उँकं विक्रियविद्विप्रासेमः ॥ अक्षयपदप्रा
साय अक्षतं निर्वपामि ति स्वाहा ॥ अक्षतं ॥ ॥ अमरतरु अरु कलपवेलिके पुष्पसुगंध अषाढ ॥ म
थं जंजनकारन अरचूं ॥ शनिक ए मयश्चुतशाला ॥ मुनीश्वरपूजतहो भै विक्रियविधि के धार

नीश्वर पूजत हूँ मैं। उँकाँ विक्रिय विधि प्राप्तेऽस्यः कामवां ए विना ज्ञानाय पुष्पं निर्ययामि तिस्रि हा॥ मुय॥
 ॥॥ पिंडसुधा मय मोदक उरुल॥ विष्य सुगंध रसा लास्य न धालन च न च टाए॥ होत मुध्या निरवा
 मुनीश्वर पूजत हूँ मैं विक्रिय विधिके ध्यान मुनीश्वर पूजत हूँ मैं। उँकाँ विक्रिय विधि प्राप्तेऽस्यः पु
 वेदनी नोग विना ज्ञानाय नैवेद्यं विर्ययामि तिस्रि हा॥ ॥ जगमग जगम जोति करत है॥ दीप
 खात महान॥ मोह विध्यं स न ज्ञान उद्योतक॥ आर्तिक च न न उतार॥ मुनीश्वर पूजत हूँ मैं विक्कि
 रिधिके ध्यान मुनीश्वर पूजत हूँ मैं। उँकाँ विक्रिय विधि प्राप्तेऽस्यः मोहोऽयकार विना ज्ञानाय दीपं
 र्वयामि तिस्रि हा॥ दीप॥ कृष्ण गरमल याग च दन॥ धूप प्रग निसंग जाय॥ कर्म धूम उडि दसं दिक्कि
 ॥ आर्चन करत गुं जाय॥ मुनीश्वर पूजत हूँ मैं विक्रिय विधिके ध्यान मुनीश्वर पूजत हूँ मैं। उँकाँ
 क्रिय विधि प्राप्तेऽस्यः अष्ट कर्म दहनाय धूप निर्वयामि तिस्रि हा॥ ॥ ॥ श्रीफल लवंग वादा मसु
 नी॥ एलाफल सहकानक एमय धालन राय विजत ही॥ होय मुकति जनतान॥ मुनीश्वर पूजत हूँ मैं
 क्रिय विधिके ध्यान मुनीश्वर पूजत हूँ मैं। उँकाँ विक्रिय विधि प्राप्तेऽस्यः मोक्षफल प्राप्ताय कलं निर्वयामि

तिस्रा॥ फलं॥ धाजलगाद्योततपुष्पजुतेवजदीपधूपफलसाव॥ स्वर्णधालननिर्ग्रथं च टाठ॥ करिज
 यजयजयकान॥ मुनीश्वरपूजतहोमै॥ विक्रियविधि के धानमुनीस्वनपूजतहूमै॥ विक्रियविधि के धा
 नमुनीश्वरपूजतहोमै॥ उँकँ विक्रियविधि धानकसर्वमुनीस्वनायग्रथं निर्वपामिति स्वाहा॥ अर्घ्यं॥ अ
 थाप्रत्येकपूजा॥ दोहा॥ विक्रियविधि के एकदत्ता॥ नेदधानविधिनाज॥ निनमिनतिनकुं अर्घ्यदे॥ पूजुं निव
 हितकाज॥ १॥ ठालकरिकोमलिअगार्दवातालहोलीकाफीमै॥ कमलतंतुपनिजो जायनिवसेनि
 नावायतिस्यादी॥ अणं समानकायां द्वै जावै॥ यहअणीमारिधिनादी॥ मुनीश्वरपूजुं अथचठार्द्राज्या
 विक्रियविधि शुभपाईमुनीश्वरपूजुं अथचठार्द्रा॥ १॥ उँकँ अणिमाविक्रियाविधिमासेस्य॥ सर्वमु
 नीश्वनायग्रथं निर्वपामिति स्वाहा॥ अर्घ्यं॥ चक्रवर्तिसंपदनिपजावै योजनलखनु चार्द्रा॥ निजसर्प
 कीदणमैकनतहै॥ यहमहिमाविधिगार्द्रा॥ मुनीश्वरपूजुं अथचठार्द्रा॥ ज्याविक्रियविधि शुभपाई॥ मुनीश्व
 रपूजुं अथचठार्द्रा॥ उँकँ महिमाविक्रयाविधिमासेस्य सर्वमुनीश्वनायग्रथं निर्वपामिति स्वाहा॥ अर्घ्यं॥
 सरीरवडोदीमतसवजनकुं॥ अर्कतूलहलकाई॥ अैसीविधिउपजतमुनिवनकुं॥ सोलधिमाजुकह

ई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ त्वेविक्रियविशिष्टमुनिश्वरपूजं अरघचटाई॥ त्वेकालप्रिया कृष्टि
मसेभ्यः सर्वमुनीश्वराय अर्धं निर्वपामिति स्थाह॥ अर्घ्ये॥ रासनीरसस्त्रसवजनकंदीश्वे इन्द्रादिकमिति
आई॥ जिन तै हलै चलेन ह्रीक वंदूय हगदिमा विधिपाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ आ विक्रिय विधि शु
भपाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ त्वेकालप्रिया विक्रया विधिमासेभ्यः अर्धं निर्वपामिति स्थाह॥ अ
र्घ्ये॥ पृथ्वीतप विष्टे विष्टिवना॥ मेरुत्रित्वनस्य त्रीई॥ चंद्रसूर्यग्रह अंगुलि आने॥ आसिनि विदिक
विजाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ आ विक्रय विधि शुभपाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ इति
क्रीमासि विक्रया विधिमासेभ्यः सर्वमुनीश्वराय अर्धं निर्वपामिति स्थाह॥ अनेकप्रकानसमीर
वणवै॥ पृथ्वीमैधमिजाई॥ गूंमिमां हि चुन्नकी जलवतले॥ विधिमा कामकहाई॥ मुनीश्वरपूजं अ
रघचटाई॥ आ विक्रिय विधि शुभपाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ त्वेकालप्रिया विक्रया विधिमा
सेभ्यः सर्वमुनीश्वराय अर्धं निर्वपामिति स्थाह॥ अर्घ्ये॥ तपवलमुनि वनकैसवहोवै॥ तीनलेक ठकुन
ई॥ इन्द्रादिकसवसीसनवावै॥ ईसत्त्व विष्टि उपजाई॥ मुनीश्वरपूजं अरघचटाई॥ आ विक्रिय विधि

श्रुजपाई॥ मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ ४॥ उँकीईसत्त्वविक्रियारिप्रियासेभः सर्वमुनीस्वनायअधी
 निर्वपामितिस्वाहा॥ अधी॥ लीनलोकजिनकेदर्शनतै॥ देवतवसिकैजाई॥ सबकेवद्वतजगुएकेदा
 ता॥ येहीवसित्वरिदिनाई॥ मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ ज्याविक्रियरिद्विश्रुजपाई॥ मुनीश्वरपूजुंअ
 रघचढाई॥ ५॥ उँकीवसित्वविक्रियारिप्रियासेभः सर्वमुनीस्वनायअधीनिर्वपामितिस्वाहा॥ अर्थपर्वत
 नेदनिकसिवैजावै॥ छिद्रनकैतामाही॥ दूकैनहीकादूसेमुनिवना॥ अप्रतिधार्तिरिप्रियाही॥ मुनीश्वर
 पूजुंअरघचढाई॥ ज्याविक्रियरिद्विश्रुजपाई॥ मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ १०॥ उँकीअप्रतिधार्तिविक्रिय
 रिप्रियासेभः सर्वमुनीश्वनायअधीनिर्वपामितिस्वाहा॥ अधी॥ देवतसबकेपरब्रह्मनहोवै॥ काकूकैदृष्टिनआ
 ई॥ अतर्द्धनकूछिहैएहीतपवलपरगटथाई॥ मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ ज्याविक्रियरिद्विश्रुजपाई
 मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ ११॥ उँकीअंतर्द्धनविक्रियारिप्रियासेभः सर्वमुनीश्वनायअधीनिर्वप
 मितिस्वाहा॥ अधी॥ मनबंधीतजोसूपवणावै॥ सोहोवैमनमाहीकामसृणिंकूछियहीहै॥ तपवत्य
 हठपजाई॥ मुनीस्वनायअरघचढाई॥ ज्याविक्रियरिद्विश्रुजपाई॥ मुनीश्वरपूजुंअरघचढाई॥ १२॥ उँकीक

मरुपिणविक्रियाविधिसासेभ्यः सर्वसुनीश्वराय अर्घ्यं निर्वपामि तिस्रहा ॥ अर्घ्यं सोमना ॥ तपमहात्मने
एह ॥ विक्रयविधिरुपजीतिहे ॥ मनवच्छितफललेया ॥ पूजैष्यैजोतिहे ॥ १३० ॥ अर्घ्यं अणिमादिकाम
रुपिणी कृद्विपर्येतसर्वविक्रयत्रिद्विधरकृषीश्वराय पूणी अर्घ्यं निर्वपामि तिस्रहा ॥ १३१ ॥ अथ जमा
ला ॥ १३२ ॥ वज्रधर अरुचक्रधर अरुधर एधर विद्याधरा ॥ तिरश्चूलधर अरु कामहलधर
सीसचरणनितलधरा ॥ असे कृषीश्वर निच्छिविक्रयाधरी तिनके पदकमला वंदू सदा मनवचे
नतनकारिहो मे नो कर्ममला ॥ १३३ ॥ दालत्री जवनगुनकी ॥ संसार अमानजी ॥ मिथ्यातंत्र्या नजी ॥ यामे
दुखजाना चतुरगति कै विषे जी ॥ मनकनिके मांही जी ॥ कहूं सातनां ही जी ॥ सागनवफूताई दुखचुगत्य
थए जी ॥ अतिथिचगतिथानी जी ॥ पसुकायासाधी जी ॥ तामें दुखजारी भूषनृषातलें जी ॥ १३४ ॥ कोई लादैव
धजी ॥ धरिजूडा कंधे जी वक्रनाथै अरमात्रै निरदय मनघले जी ॥ मानुषजनवमांही जी सुखहे छिननां ही जी ॥
सवकुंदूखदाई गर्भजवेदनां जी ॥ दालकवयमांही जी ॥ कहूं पानननां ही जी ॥ पाईतरु एई विषय चित्त
ए जी ॥ १३५ ॥ वक्रदृष्टवियोगी नए अश्रुनसंयोगी ॥ तातें दुखचुगत्या धिए सवतानही जी ॥ १३६ ॥ तीजोपए अ

॥ वटवृक्ष ॥

॥ १८ ॥

जी॥ वक्रो गसता यो जी॥ ई विधि दुख पायो मनुष्य नव मै सही जी॥ १८ ॥ सुर पट्ट मंजी जी॥ माला मुरझा दी
जी॥ चिंता दुख दार्दजो गी म न ए की जी॥ १९ ॥ ई विधि संसार जी॥ ता को नही पाव जी॥ इह जं ए न सा ना त्या गिर मुनि
ए जी॥ १९ ॥ गृह जोग विन श्वर जी॥ का ए योगी श्वर जी॥ प न त्या गि श्वर जी॥ नीवन मही जी॥ १९ ॥ तप व क्र वि
कूं थ नै जी॥ न ही का ज सा नै जी॥ आ त म गु पा ले मे नि ज का ज कूं जी॥ १९ ॥ विक्रय विधि या नी जी॥ मुनि व न
विकारी जी॥ तिन के गुण जारी क हा लो व न ए कं जी॥ १९ ॥ अत्रै सै मुनि व न को जी॥ क व कै ह म औ स न जी॥ १९
निव ह छो स न मुनि को कूं मिलै जी॥ १९ ॥ तिन के पद की नं ज जी॥ १९ ॥ विहो श्वर नारी जी॥ त व ही ह म
विज व क्र विधि स नै जी॥ १९ ॥ ह म स न त ति हा नी जी॥ न व न व सुख को नी जी॥ ता नै ह म थ नी शक्ति कि दा वि
जी॥ १९ ॥ दो हा॥ विक्रय विधि न मुनि की॥ कं ठ थ नै गुन माल मुनि स हूं प कूं थाय को॥ हो वै वृद्धि विषा
हूं की विष विधि थार क स र्व सुनी श्वर के जय माला ठी निर्दय मि ति स्वा हा॥ अर्थी॥ लो र ता॥ होय विष न स व ना
सा॥ प्रंगल नि ति प्र ति कै स दा॥ होय विधि प न का सा॥ पूज न जो या विधि क नै॥ १९ ॥ ई त्या नी र्वा द॥ इ ति वि क्रय र
विध न न ति य को वृक्ष जा सं पूर्ण॥ ॥ ३॥ ॥ अध त नै ति स य विधि प्राप्ता नृ षी श्वर नृ षी को वृक्ष ॥

॥ अडिह्ना ॥ तपो विप्रिधान कमुनी तहा तिष्ठे सही ॥ मरी आदिस व मो गत हा कछ्छन ही ॥ जाति विनो यी जी व वै
न सख ही त जै ॥ सांति हो न कै का जथा पि ह म दू धि जै ॥ १ ॥ ॐ कौंत पो नि द्विस हिता य स र्व मुनी श्र ना य अत्रा व त रा व त
न सं दौ म ट् आ कान नं ॥ ॐ कौं त पो नि द्विस हिता य स र्व मुनी श्र ना य अत्र तिष्ठः तः तः स्या प नं ॥ ॐ कौं त पो
नि द्विस हिता य स र्व मुनी श्र ना य अत्र म स सं नि हि तो ज व न व षट् सं नि आ प नं ॥ अथ आ षट् कां छि दि नि
जं गी ॥ नि न म ल श्रु ज नी वं गं य ग ही वं म्ना श्रु क र्शी वं लै आ या ॥ अ रि च न आ वी धा र न ता री ज न मृ तु हा री प द आ
त प कृ धि के स्वा मी त्रि व प द ग मी त्रा तिक रा मी तु म आ वै ॥ क रि वि ध न वि ना सं मं ग ल ना सं ह रि च व त्रा सं
गु ए ग वै ॥ १ ॥ ॐ कौं त पो ति स य कृ धि प्रा सा य स र्व गौं तिक रा म स र्व मुनी स्व रे ज्ये ज न म र ए वि ना वा ना य
ज सं नि र्व पा मि ति स्वा हा ॥ ज सं ॥ म ल य सु चं द न क द ली नं द न ज व त य जं ज न कूं त्वा या तु म च र ए च टा
मी त्रि व सु र व ग मी गु ए थ मी पू ज न आ या ॥ त प कृ धि के स्वा मी त्रि व प द ग मी त्रा तिक रा मी तु म आ वै ॥ क
रि वि ध न वि ना सं मं ग ल ना सं ह रि च व त्रा सं गु ए वै ॥ ॐ कौं त पो ति स य कृ धि प्रा सा य स र्व गौं तिक रा
य स र्व मुनी स्व रे ज्ये सं सा रा त प वि ना स ना य चं द न नि र्व पा मि ति स्वा हा ॥ चं द नं ॥ त्रि त त्रा त्रि अ र्थं डि त लै र

॥ वृहत् ० पू० ॥

॥ ५० ॥

निर्भद्रुतचंदकिंरणीअनियादी॥ नूपनकूं मोस नहुमइहओस नपुंजकहं जिवपदकानी॥ तपकृदि
केस्वामीजिवपदगामीजांशिकरामीतुमथ्यवै॥ करिविघनविनासंमंगलजासंहनिभवत्रासंगुएगा
॥३॥ उँक्रीतयोतिसयकृद्विआसायसर्वजांतिकरायसर्वमुनीस्वनेज्योअथयपदआसयअज्ञतंतनिर्व
सिस्वाहा॥ अक्षतंगुजतवफाचंगुष्यसुगंधंकलपट्टदकेष्मुनत्त्यायो॥ हरिवाएमनोजं पदअंज
नकरनमैआयो॥ तपकृदिकेस्वामीजिवपदगामीजांतिकरामीतुमथ्यवै॥ करिविघनविना
गलजासंहदिवजवासंगुएगावै॥ ४॥ उँक्रीतयोतिसयकृद्विआसायसर्वजांतिकरायसर्वमुनीस्वनेज्यो
मवांएविनाजानायपुष्यंनिर्वपामितिस्वाहा॥ पुष्यं॥ देवनकावनफेणीमोदकचंद्रिकसुवननथा
भेदेरसनकेनंजनरसकेपूरेपूजतमोगर्बद्यादिहरे॥ तपकृदिकेस्वामीजिवपदगामीजांतिकरा
मथ्यवै॥ करिविघनविनासंमंगलजासंहदिवजवासंगुएगावै॥ ५॥ उँक्रीतयोतिसयकृद्विआ
सर्वजांतिकरायसर्वमुनीस्वनेज्योबद्यादेदनीनोगविनाजानायनेवेद्यंनिर्वपामितिस्वाहा॥ ने
वेद्यं॥ ५॥ कनकनकावीमैमणिदीपकलस्सितजोतिकदिअतिप्योने॥ मोहुतिमनविध्यंसन

वनचरनकमलपरिहमवर्त्तपकृष्टिकेस्वामीत्रिवपदगामीत्रांतिकनामीतुमध्यावै॥क्रान्तिव
नविनासंमंगलजासंहृदिजवत्रासंगुणगवै॥उक्तांतकोतिसयकृष्टिप्रासायसर्वत्रांतिकना
सर्वमुनीस्वरेस्मोमोहांयकारदिनाज्ञानायदीपंनिर्वपामितिस्वाहा॥दीपं॥अगरतगरमलया
रत्नेद्वेनकेलीनंदनक्षपकीसुवनधूमायनसंगक्रांतोसनवेवतज्ञाजेकरमअनी॥तपकृष्टिकेस्वा
वपदगामीत्रांतिकनामीतुमध्यावै॥कविविघनविनासंमंगलजासंहृदिजवत्रासंगुणगवै॥उक्तांत
कोतिसयकृष्टिप्रासायसर्वत्रांतिकनायसर्वमुनीस्वरेस्मोअष्टकर्मदहनायधूपंनिर्वपामितिस्वा
॥आधूपं॥सुष्टुमिष्टवादाप्रजायफलदाघपूंगश्रीफलजानी॥एलाआदिकलनितैपूजूंशुक्तिमिला
नन्नविधानी॥तपकृष्टिकेस्वामीत्रिवपदगामीत्रांतिकनामीतुमध्यावै॥कविविघनविनासंमंगल
संहृदिजवत्रासंगुणगवै॥उक्तांतकोतिसयकृष्टिप्रासायसर्वत्रांतिकनायसर्वमुनीस्वरेस्मोमो
कलप्रासायफलंनिर्वपामितिस्वाहा॥फलं॥सुष्ठुनीरमलयागरचंदनप्रखितपुष्पनेवजजानी॥दी
धूपफलसुवनध्यालजनिअयचढाउसुखकारी॥तपविष्टिकेस्वामीत्रिवपदगामीत्रांतिकनामी

॥ वृहत्सूक्त ॥

॥ २१ ॥

आवौ॥ कवि विद्य न विना संमंगल ना सं ह विप्र वत्रा सं गुणवौ॥ ४॥ उँक्रीं त को तिसय कृद्विप्रा ते जः सर्वजः
क मय सर्व मुनी श्वरेभ्यः अर्धं निर्वपामि निति स्वाहा॥ अर्धं॥ अथ प्रत्येक पूजा॥ दीहा॥ तपत विद्विध रतपत
तिता ट र त उ म द्र दंष्ट्रं॥ खट र तित र व र फ ल फ ल त अ र च त स क ल न विंदा॥ उँक्रीं त को तिसय कृद्वि
सहि ता य सर्व ज्ञां तिक मय सर्व मुनी श्व नय अर्धं निर्वपामि निति स्वाहा॥ अर्धं॥ आ न आ वो जी आ बो स व मि नि
जि न चै त्वा लै चाली ए क वा स क रि य टै न ही कि रि अ धि क अ धि क वि स त रै॥ एही जी उ म्र त यो वि धि धार क
नि ज व त्पा रै ना जि॥ आ वो जी आ वो स व मि नि मु नि व र पू ज न चाला॥ मु ति के जी द र स न ज ल सूं क र म क लं क
ना ला ना जि॥ आ वो जी आ वो स व मि नि मु नि व र पू ज न चाला॥ २॥ उँक्रीं उ म्र त को तिसय कृद्विप्रा तेभ्योः
वै मु नी श्व नय अर्धं निर्वपामि निति स्वाहा॥ अर्धं॥ व हू त वा स क रि खी ए च यो त न दी स अ धि क ता थ रै॥
ए ही जी दी स त को वि धि मु ख मु गं ध वि स्ता रै ना जै॥ आ वो जी आ वो स व मि नि मु नि व र पू ज न चाला॥ मु नि
के जी द र स न ज ल सूं क र म क लं क प खा ला ना जि॥ आ वो जी आ वो स व मि नि मु नि व र पू ज न चाला॥ ३॥
क्रीं दी स त को तिसय कृद्विप्रा तेभ्यः सर्व मुनी श्व नय अर्धं निर्वपामि निति स्वाहा॥ अर्धं॥ हा र क र त नी हा

न हो न न ही सुम्क न ए त न मां ही ॥ ए ही जी त स त को रि धि धार क मु नि अ र चा ही रा जि ॥ आ वो जी आ वो
स व मि लि मु नि व र पू ज न चा ला ॥ मु नि के द न स न ज ल सूं क र म क ल क प र बा ला रा जि ॥ आ वो जी आ वो स
व मि लि मु नि व र पू ज न चा ला ॥ ॐ कौं त स त को ति स य रि धि आ से ज्यः स र्व मु नी स्व रा य अ र्धे नि र्व पा
मि ति स्त्वा हा ॥ अ र्धे म ति अ त अ व धि ग्ग न क रि सू द्म त्र स ना डी के मां ही ॥ जा नै स व ज्ञा व जी व न के म ह
त को नि या ही रा जि ॥ आ वो जी आ वो स व मि लि मु नि व र पू ज न चा ला ॥ मु नि के जी द न स न ज ल सूं क र म क
लं क प र बा ला रा जि ॥ आ वो जी आ वो स व मि लि मु नि व र पू ज न चा ला ॥ ॐ कौं म हा त को ति स य क र्द्वि
आ से ज्योः स र्व मु नी श्व रा य अ र्धे नि र्व पा मि ति स्त्वा हा ॥ अ र्धे नो ग वि था व क्त उ प ज त मु नि त न ॥ तो उ प बा स
दि क ना ई ॥ चि मे न ही त प थ्यं न सं य म सैं द्यो र त को रि धि या ही रा ज ॥ आ वो जी आ वो स व मि लि मु नि व
र पू न चा ला ॥ मु नि के जी द न स न ज ल सूं क र म क लं क प र बा ला रा जि ॥ आ वो जी आ वो स व मि लि मु नि
व र पू ज न चा ला ॥ ॐ कौं धो न त को ति स य क र्द्वि आ से ज्यः स र्व मु नी श्व रा य अ र्धे नि र्व पा मि ति स्त्वा हा
॥ ॐ ॥ ओ र प ना क म रि धि के धार क ति न कूं दु र्दु सं त वै ॥ ता का जी स र्व दे वा मे म नी आ दि न य आ

॥ वृहदं पू० ॥

॥ ३३ ॥

नाजि॥ आवो जी आवो सवमि लिमु निव र पूज न चाला॥ मुनि के जी दरसन जल सूं क र म क लं क य
ला ग जा॥ आवो जी आवो सवमि लिमु निव र पूज न चाला॥ ईं की धो न प ना क्र म त को तिस य दि वि प्रा से सोः स
नी श्व रा य अर्थं निर्व प मि ति स्वा हा॥ अं श्रीं गु ए अ धो न वृ ह च र्य धा न मु नि ति ष त ज हं स र व दार्दी
आ दि स व नो ग मि ट त ज हा क छि वृ छि अ धि कार्द ना जि॥ आवो जी आवो स व मि लि मु नि व र पू ज न च
॥ मु नि के जी दर स न ज ल सूं क र म क लं क प न चाला ना जि॥ आवो जी आवो स व मि लि मु नि व र पू ज न च
ला॥ ईं की अ धो न वृ ह च र्य त को तिस य क छि प्रा से न्यः स र्व मु नी श्व रा य अर्थं निर्व प मि ति स्वा हा॥ अ
ं श्रीं व ग उ ग त पा दि क क छि॥ वृ ह च र्य लौ सा त स वा॥ धा न क मु नि स मृ छि॥ पू जूं अ र्थं च टाय कौ॥ ॥ ३३
अ त पा दि अ धो न गु ए वृ ह च र्य प र्थं त स स त को तिस य क छि प्रा सा य स र्व मु नी श्व रा य अ र्थं निर्व प
मि ति स्वा हा॥ अं अं ज म माला॥ दो हा॥ त को वि छि धा न क मु नी॥ अ ए स क ल गु ए माला॥ तिन की धु ति जूं क र त
धि गु ए न की माला॥ ढाल आ ग म की॥ क र्म नि र्ज ना क र न कूं॥ सं व न क वि वि व स र व दार्दी जी॥ वा ह्य
त न त प क रौ॥ वा द ना धि छि वै ह न वार्द जी॥ त प क छि धा न क जे मु नी॥ वं दु ति न सी स न वार्द जी त प क

धारक जे मुनी॥ १॥ षष्ठ मं अष्ट मं आदि दे॥ उपवास करै मट्ठा साजी॥ अतसन तप दह विधि यै छंडी
 सवतन की आसाजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ वंदूती नसीसनवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ व
 तीसमास जो जनतए॥ तिनमै छटिले अष्टादशेजी॥ उनीदर तप कृ करै॥ मम अश्रुजक रमनि र
 वा नेजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ वंदूती नसीसनवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ ३॥ वृत्ति अष्ट
 दीधारिके॥ जो जनकरि है अवि का मो जी वृत्ति पसंख्या तप यतए॥ विधियारी करि विस्तारै
 तप कृ धियारक जे मुनी॥ वंदूती नसीसनवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ ४॥ मट्ठा रस मय जो जन विधि
 रस त्याग लेत अष्टादशेजी॥ रस पर त्याजु तप करै मो कृ नव सागर त्यागै जी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ वंदूती नसीस
 नवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ ५॥ ग्राम्य पमुजन नही तहं॥ पर्वत वन नदि पकि ना हो जी॥ सून्य गुफा मै जे नष्ट
 ॥ विवक्त सज्यासन धार्यो जी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ वंदूती नसीसनवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ ६॥ प्री
 म नति पर्वत त्रि नव नये॥ वर्षा मै तरु तलि ध्या नू जी॥ जूती नदी तट चो टै॥ तप कायक नाम हा नू जी॥ तप कृ धियारक
 जे मुनी॥ वंदूती नसीसनवाईजी॥ तप कृ धियारक जे मुनी॥ ७॥ बाहुि जमट विधि तप यही॥ सवकर्म निर्जन ध्या नू जी॥

। वृह० पूजा० ॥

न्यं स त प ज्ञे द कूं ध्या त प द कै नि र वा णे जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धे दू ती न सी स न व द ई जी॥ त प कृ धि धा न क
नी॥ आ म श्रि त द त्र ज्ञे द तै॥ सो धै सं य म के अ ति चा नो जी॥ सा ति दि व स म्मै दो ष जे॥ ला गै ति न को नि र वा नो जी॥ त प

॥ २३ ॥

धा न क जे मु नी॥ धं दू ती न सी स न व द ई जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ ध॥ दर्शन ग्या न चा रि त्र को अ र त प को वि न य
स दै जी॥ इ न कै धा न क कौ क नै॥ सो धि न या चा न क हो वै जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धं दू गं त प गं॥ १०॥ द त्रा म का
नि न की॥ धा रि च कि फ द य कै मं द्री जी॥ ट ह ल क नै मृ ति नो ग म्मै॥ व या व्र त त प सु ख द द ई जी॥ स य धि कै धा न क
नी॥ धं दू गं त प गं॥ ११॥ वा च न पृ ष्ठ न चिं त व न॥ अ रु अ न्ना स र्व ग्प धा नै जी॥ ध र्म प दे त्रा वि धि पं च ये॥ त प स्त्रा
स मा लै जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धं दू गं त प गं॥ १२॥ बा ह्य अ म्प त र उ य धि कू॥ त्या गि क ह्यो स म स्रा वो
॥ त प व्यु त्स र्ग म हा न है॥ त न म म र्त ज्यो क रि चा हो जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धं दू ती न सी स न व द ई जी॥ त
कृ धि धा न क जे मु नी॥ १३॥ आ र्त्त नै द दुर ध्या न है॥ ति न कूं म न व च न त्या गे जी॥ ध र्म श्रु त्क श्रु त्क आ न धै॥ अ वे
न कूं अ नु रा गे जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धं दू गं त प गं॥ १४॥ अ सै धा द त्रा त प त थै॥ ति न कै धै के व ल द्वा
स क ल क र म कूं ना सि कौ॥ प द मा व त व ह नि र वा णे जी॥ त प कृ धि धा न क जे मु नी॥ धं दू गं त प गं॥ १५॥ अ सै

नितिष्ठतजाहा॥ तहा मरीआ दिसव रो गो जी सिंह सर्यहा घिए आ कि नी ना सै भू त प्रेत सव जो को जी त प क थिया
र क जे मुनी वंदू गो त प गो ॥ १६ ॥ जै से गु र ह म कूं मिलै त व हो वै ह म नि स्ता रो जी या सै मु नि च र न न वि बै प्र व ल
जो ध्या न ह मा रो जी त प क थिया र क जे मुनी वंदू ती न सी स न वा ई जी त प क थिया र क जे मुनी ॥ १७ ॥ हो हो ॥ मु नू
ह मा नी व्रि न ती हो नि सि व र चि त ला या नि ज स हू प म य मो क रो ॥ पू जू म न वं च का या ॥ १८ ॥ उं कूं त को ति स य क
द्वि स हि ता य स र्व मु नी श्च ने श्चो ज य मा ला र्धे नि र्व या मि ति स्वा हा ॥ ग्रां धी हो हो ॥ द्या म ई जि न ध र्म यो वृ षि हो प्र
सु र व का र सु खी हो क मा जा प्र जा ॥ मि टो स र्व दुः ख आ रा ॥ इ त्पा सी र्वा दा ई ति न जो ति स य मि द्वि था र क च नू य
कौ नू जू जू नू नू ॥ १९ ॥ ॥ अ थ व ल क थि था र क क थि स वं च म को वृ जू ॥ वं द ल द म
आ रा अ र त त्रि न य र त त्रि न र्ध न त र क न त ह म क न त ह म क न त गु र ज ति व र थ य त इ त थ य त इ त थ य
त इ त क थि च र ए व ल क थि व ल क थि अ र्च न क र न १ उं कूं व ल नि द्वि स हि ता वि षी श्च र अ
त्रा व त्रा व त न सै वौ षट् आ क्रा न नं अ त्र ति ष ति षः ३ः ४ः स्था प नं अ त्र म सं नि ह तो भ व न व व षट् सं नि धा
प नं अ थ ष कं चो ल जो गी ना सा की की रो द धि प द्मा दि ष ह ति को गं गा दि क ज ल त्पा यो र त न ज डि त नू

॥५॥ दीप न तनमय कर्पूनादिक स्वर्ण न कावीर्यौ जगमगजगमगजौ तिक न त है ॥ श्री मुनि चरण उताये
मोह निवड विध्वंसन कै निज ग्यान उद्योत क नाई ॥ वल ० ॥ ॐ क्लीं दी को ॥ ६ ॥ अग न त ग न म ल या गि न चै
द न धूप द जोग वण वै ॥ गुज त नृ ग सु गंध म नो ह न खे व त द सु दि नि ध्या वै ॥ क र्म उ डै म नु धू म् मि स न
तै ॥ आ त म नु ऊ ल था ई ॥ व ल कृ धि थार मु नी श्च न पू ज त व ल अ नं त कै जा ई ॥ ॐ क्लीं व ल कृ धि स हि ता
य स र्व मु नी श्च रा य धूप नि र्व पा मि ति स्वा हा ॥ धूप ॥ ७ ॥ द्वा ता व र णी दर्शन व र णी मो ह क र्म दु ख द ई वे
द नी ना म रु गो त अं त रा य त्रि व म ग नो क क ना ई ॥ ति न कू ह रि कं त्रि व फ ल पा व न श्री फ ल आ दि च दा ई ॥ व ल
नृ धि थार मु नी श्च न पू ज त व ल अ नं त कै जा ई ॥ ॐ क्लीं ॥ ८ ॥ ल गं था ज त पु ष्य ज ने व ज दी प धूप फ ल ल्या ई ॥
अ म्बु कृ व य ये क न क थाल ज नि अ र्धै क रू गु न गा ई ॥ ऊं ऊं ऊं ऊं ऊं कृ व जा व त नु म दु म रु दं ग धु ना ई नृ त्प क
न त नृ प न ऊं का र त मु नि प द अ नृ थ च दा ई ॥ ॐ क्लीं व ल रि धि स हि ता य स र्व मु नी श्च रा य अ र्धै नि र्व पा मि ति स्वा हा ॥
॥ अ र्धौ ॥ अ थ अ त्मै क पू जा ॥ दो हा ॥ व ल रि धि थार मु नि द व न ज ये क र्म म ल खे दि ॥ अ र्धै प्र त्ये क च दा य को ॥ पू ज क
धि के जे दो ॥ ॐ क्लीं व ल रि धि थार न क स र्व मु नी श्च रा य अ र्धै नि र्व पा मि ति स्वा हा ॥ अ र्धौ ॥ स वै या ते ई सा त था कु स

वारवारदिनतीकहं॥मनवचसीसनवाया॥हमारीकरुणल्योविशिनया॥३॥थावरजंगमजीवकीज्ञकहेमु
 राय॥मोहिकर्मदुःखदेतहै॥इनतैंक्योंनछुनाया॥हमारीकरुणल्योविशिनया॥३॥माजनिधितजिवनगयो॥ध
 ल्योथानचिद्रूप॥विधिआयचरनालगि॥नमनकरतसवजूपा॥हमारीकरुणल्योविशिनया॥३॥तपगजचढि
 नएछूमिभैक्षमानवडगकराया॥करमअग्नीकीजयकरी॥सातध्वजाकनिला॥हमारीकरुणल्योवि
 राय॥५॥निगजरएतनअतिलसैंनिअवरनिरदोष॥नगनदिगंबरूपहै॥सकलगुणनिकोकोषा॥हमा
 रीकरुणल्योविशिनया॥६॥क्रोधकपटमदलोचको॥किंचितनहीलवलेसा॥मूर्तित्रोतिदयामझी॥वंदित
 कलसुरेसा॥ह०॥७॥तुमविधिदीनदयालहो॥असरएकेआधान॥बारवारविनतीकहं॥मोहिउतायेपा॥हम
 ॥८॥जोत्रिजनवनकेसवमिले॥मानवदानवद्रंदो॥हलेचलैनही॥सवनितैं॥वलविधियारमुनिद॥हम०॥९॥भैंदुसि
 यासंसारमैं॥तुमकरुणेंनिधिदेवहरोदुःखयेमोतलैं॥कविफुंनुमपदसेवा॥हमारीकरुणल्योविशिनया॥१०॥
 तुमसमानसंसारमैं॥सावएतएजिहाजाहेमुनी॥जाकोउनही॥आतैंतुमकूलाज॥हम०॥११॥तुमपदमस
 हमधरे॥जनीनक्तिउरमाहि॥निजसहूपमयकीजियो॥जवसेततिमिटिजाया॥हमारीकरुणल्योविशिनया॥१२॥

॥ व० पं० ॥
॥ ७६ ॥

॥ इति ॥ श्री कृष्णार्जुनसंवादे ॥ अर्जुन उवाच ॥ ७६ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ७७ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ७८ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ७९ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८० ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८१ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८२ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८३ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८४ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८५ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८६ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८७ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८८ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ८९ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९० ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९१ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९२ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९३ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९४ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९५ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९६ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९७ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९८ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ ९९ ॥
॥ अथ कुरुपुत्र उवाच ॥ १०० ॥

सयजूमुनिचनकमलकुं॥ ओष०॥ १॥ उँङ्गसर्वदुपद्वविश्रविनायायसर्वगहनयसर्वत्रांतिकनाय॥ ओष
ध॥ क्रिधायकसर्वमुनी॥ अनायजलनिर्वयामिति स्वाहा॥ २॥ १॥ नवआतापवढौ॥ अतिजानीसोअतमोहनिवलकुं
अंदनकेनादितुमकेचढाउपाउपदनिमलकुं॥ यजूमुनिचनकमलकुं॥ ओषधि॥ क्रिधिसयतीसा॥ यजूमु
निचनकमलकुं॥ ओष०॥ ३॥ उँङ्ग॥ नदुनं॥ २॥ सुवनधालजनिचदकि॥ एसमत्वावोअनिवतलजलकुं॥ अघयप
दपावनकाननपूजू॥ श्रीगुनयादयुगलकुं॥ यजूमुनिचनकमलकुं॥ ओषधि॥ क्रिधिसयतीसा॥ यजूमुनिचनक
मलकुं॥ ओषधि०॥ उँङ्ग॥ अक्षतां॥ ३॥ कामचातुमोहि॥ अक्षिसतावै॥ आतमकेलावतमलकुं॥ याकेनाकाकनके
कानना॥ मुनिपदचढेटुकमलकुं॥ यजूमुनिचनकमलकुं॥ ओषधि०॥ यजू०॥ उँङ्ग॥ सुधा॥ ४॥ सुद्यावेदनीनेम
महादुठजानतक्रदयकमलकुं॥ नानाविधिनेवजतैपूजे॥ त्रान्तकरतदुतमलकुं॥ यजूमु०॥ उँङ्ग॥ नेवेदपादीपर
तनमयजोतिमनोहना॥ नात्राकनतममलकुं॥ ज्ञानउद्योतनकारनपूजू॥ श्रीगुनयादकमलकुं॥ यजूमुनिच
नकमलकुं॥ ओषध॥ क्रिधिसयतीसा॥ यजूमुनिचनकमलकुं॥ ओष०॥ उँङ्ग॥ सर्वशुद्धोयप्रविधनवि
नात्रायसर्वगहनयसर्वत्रांतिकनाय॥ ओषध॥ क्रिधायकसर्वमुनी॥ अनायदीपनिर्वयामीति स्वाहा॥ ५॥

वे कामे (सवर) ॥२॥

मिनीवेद्विजजाय चतमेप्रग्रहदुर्बुहोतुनतनसाय कृषिवरजी॥तुमनाममंत्रनैहोअगतिफलजलसमक्षोज
यासिंछतयानकजीषलसमथाय कृषिवरजी॥७॥दयकमलमैजीतुमनामकोजोअनकनाया॥नृपजय
ताकेजीकैकछूनांहिकृषिवरजी॥७॥सर्वोषधरिधिधानजीजहाकनतविहाना॥दुरजिघ्रनहेनहीजीतादेस
अज्ञाविकृषिवरजी॥आधिव्याधिमयदेनाकेसबहीमिदिजाया॥सर्वजीवाकैअतिसुखथापकृषिवरजी॥
यदुमुनिजवनकैविवैसुअध्यानकरात॥जातिविनोअहोवैनसातकृषिवरजी॥मटरतिकेहोफूलफल
सबदृक्फलतासूकेसबवरवहोतुनतजनंतकृषिवरजी॥धामानिहानेजीजीअवैमनवचतिनकाला
॥जोनविगावैजीतुमगुणमालकृषिवरजी॥जोगसंपदाहोवैनपाइकैफिदिंद्रपदादि॥जिवसरूपमयहो
वैजीनिजआस्थादकृषिवरजी॥१०॥छाता॥औषधिकृधियानीमुनीअविकानी॥चक्तिनिहानीकदयधनी॥कविपू
जासानीअकृमकाणी॥अदुगुणमालाकंठकनी॥११॥जैकोऔषधकृधियानकसर्वमुनीअनायजयमालार्थनिर्व
कामिनिस्वाहा॥अटिल॥आधिव्याधिकदिनाससर्वअयकूंहेनो॥कृषिद्विधरमाहिसकलसंपतिअनो॥जिन
अर्मीजनमोहिसकलसंगलकनो॥यापूजनपनतापविअनसबहीटनो॥१२॥इत्यानीर्वादा॥इतिश्रौषधिनिधिधा

हृत्त्रौषधः कृषिधारकसर्वकृषीश्वराय ॥ अर्थः ॥ मुनके अंगके स्वेदमांदि जो न जपयै सो लागत तत्काल व्याधि
सब ही हटै ॥ य हज हृत्त्रौषध रिक्षिधारकं नितियजूं ॥ निसदिन तिनके च न क म ल कूं मै न जूं ॥ ॥ ॐ कं
ज हृत्त्रौषधः कृषिधारकं सर्वमुनीश्वराय ॥ अर्थः ॥ इतना त्रिका अंग मै ल म ल सर्व ही ॥ व्याधिसर्वको ना न क
त हेलगत ही म हृत्त्रौषधः कृषिधारकमुनी ॥ पूजत मन व च का य अर्थ क रिकै गुनी ॥ ॥ ॐ कं
म लौषधः कृषिधारकसर्वमुनीश्वराय ॥ अर्थः ॥ विद्या मूत्र जु वीर्य स वै कृषि न ज के ॥ नाना व्याधि हरेत
लगत ही साय को ॥ कृषि विडौषध धारता स पाय न पयै ॥ अष्ट द्रव्य कूं मे लि स दा पूजन क नौ ॥ ॥ ॐ कं विडौषधः कृषि
धारकसर्वकृषीश्वराय ॥ अर्थः ॥ तिनके तन सूपवन ला गिजा तन ल गै ॥ आधि व्याधि व कु नो ग विषा दिक स भ गे
चूत भेत स र्मा दि स्यंघ को न य मि ठै ॥ सर्वौषधः कृषिधारि पूजतै अष्ट ह टै ॥ ॥ ॐ कं सर्वौषधः कृषिधारकसर्वकृषि
श्वराय ॥ अर्थः ॥ जिनके कर मै अमृत होय विष सर्व ही ॥ मूर्च्छित निर्विष होय व च न सु ए तु न त ही ॥ आप्य विषोष
धि कृषिधारक विव न ति न्है ॥ पूजूं मन व च का य सु द्र क रिकै जि नै ॥ ॥ ॐ कं आप्य विषोषधः कृषिधारकसर्व
कृषीश्वराय ॥ अर्थः ॥ धावन जग म सर्व आदि को न य स रै ॥ हृत्त्रि प र त त काल सर्व छि न मै ह नै ॥ हृत्त्रि विषोषधः कृ

मिनीवेदूदिनजाय चतुस्रेसुगुहदुर्घहोतुनतनसाय कृषिवरजी॥तुमनाममंत्रनैहोअगनि ऊलजलसमकौज
आसिंधुसयानकजीधलसमथाय कृषिवरजी॥छाकृदयकमलमैंजीतुमनामकोजोथ्यानकनाया॥नृपजय
ताकैजीकैकछूनाहिकृषिवरजी॥७॥सर्वैषअरिधियनजीजहा कनतविहानादुनचिन्ननहेनहीजीतादेस
मजाविकृषिवरजी॥आधिव्याधिमयदेनाकेसवहीमिटिजाया॥सर्वजीवाकैअतिसुखवथापकृषिवरजी॥८॥
यहमुनिजवनकैविमैसुअथ्यानकराता॥जानिविरोधीहोवैनसातकृषिवरजी॥षटपतिकेहोफूलफल
सववृक्षफलंतासुकेसवरवनहीतुनतअनंत कृषिवरजी॥धोनामतिहानेजीजोअपेसनवचतिनकाला
जोअविगावैजीतुमगुणमालकृषिवरजी॥जोगसंयदाहोवैननपाइकैफिनिदंद्रपदादि॥त्रिवसरूपमयहो
वैजीनिजआस्वादकृषिवरजी॥१०॥छाता॥औषधिकृधियानीमुनीअविकानी॥नक्तिशिहानीकृदयधनी॥कनिपू
जासानीअकृम्रकानी॥अहगुणमालाकंठकनी॥११॥वैकीऔषधकृधियानकसर्वमुनीअनायजयमालार्थनिर्व
कामितित्वाहा॥अटिल॥आधिव्याधिकविनाससर्वजयकुंहेने॥कृषिवृधियरमाहिसकलसंपतिनने॥जिन
अमीजनमोहिसकलमंगलकने॥यापूजनपनतापविषमनसवहीटने॥१२॥इत्यानीर्वादा॥इतिश्रौषधिविधिआ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

11221

दिनिवारकं॥ मुनियजामि कृषीविधिधारकं॥ ॐ क्लीं॥ नेवेष्टं॥ ५॥ रतन दीपमनोज्ञद्योतकै॥ सुनपात्रधने सज्ज
 तिकै॥ निरवधीसुविकासप्रकाशका॥ मुनियजामि कृषीविधिधारकं॥ ॐ क्लीं॥ दीपं॥ ६॥ अग्रे चंदनधूपसुधू
 पनै॥ अलिसमूहप्रमैतिसुधनै॥ कमकाकसमूहसुजनकं॥ मुनिवा॥ ॐ क्लीं॥ धूपं॥ ७॥ सुनगमिष्टमनोज्ञफ
 लावलीहृदितद्याणमुचक्षुसुखावलीमुकतिस्थानमनोहरदायकं॥ मुनियजामि कृषीविधिधारकं॥ ॐ
 क्लीं॥ फलं॥ ८॥ जलसुगंधसुतंदुलपुष्पकै॥ चरुसुदीपसुधूपफलार्थकै॥ पदग्रनर्घमहाफलदायकं॥ मुनियज
 मि कृषीविधिधारकं॥ ॐ क्लीं॥ रसविधिधारकसर्वकृषीश्रवायग्रर्थं॥ अष्टप्रत्नेकपूजा॥ सोमता॥ रसविधि
 यष्टप्रनका॥ तिनकेधारकजमुनी॥ योगसुद्यानिग्वा न रज्जुअरघचढायकै॥ १॥ ॐ क्लीं॥ रसकृषिधारकषट्प्रका
 नमुनीश्रवाया॥ अर्थं॥ २॥ पद्मै॥ कमउदैकोउकारनमाया॥ क्रोधधर्मीमविवचनिकसाय॥ सोमानीततकालम
 नाया॥ तेऽस्मीविषयजनकराया॥ ३॥ ॐ क्लीं॥ आत्रीविषारसविधिधारकै॥ सः॥ अर्थं॥ ४॥ क्रोधदृष्टिमुनिकीजोपने
 पनतैहीततकालनुमनै॥ ५॥ दृष्टि विषारसरिधिधनमुनी॥ यजनकरूं॥ मैतिनकूं॥ गुनी॥ ३॥ ॐ क्लीं॥ दृष्टि विषारस
 विधिधारकै॥ सः॥ अर्थं॥ ६॥ क्षीररहितजहाहारजिकोया॥ सोमुनिकरसदुग्धबुहोया॥ मुनिवचदुग्धसमबुद्धि

कोमलउदक॥रूणमईजी॥मादर्वधर्ममहना॥कृषी॥३॥कूटकपटसवत्यागियोजी॥चनहिनहा॥मां॥हो॥ये
 ही॥आर्जवधर्मधरैजी॥मनवचवदूलाहि॥कृषी॥४॥हितमितसत्पजुवाक्यकूंजी॥बोलतवैमुनिनाथा॥धर्मोपदे
 नातैं॥अन्यकछुजी॥बोलतनाहीसुनाया॥कृषी॥स्ववलोफ्रदयकैमां॥हो॥लोससर्वजिनकोगयोजी॥धरिसंतो
 षमहाना॥सौचधर्ममहारा॥कैजी॥नएचित्त॥अमलाना॥कृषी॥स्ववलोफ्रदयकैमां॥हीछु॥उंकायकैजी॥वकीजी॥क
 त॥एहैअधिकाया॥पांचोंइंजी॥वसिकरीजी॥संयमधरिचितलाय॥कृषी॥स्ववलोफ्रदयकैमां॥हो॥७॥घादशाधि
 धितपकौं॥तपजी॥अंतनवाहूमहाना॥आवैनिजचिद्रूपकूंजी॥॥मानसुधारसंयन॥कृषी॥८॥सर्वपरिग्रहत्यागक
 ल्योजी॥ज्ञानदाननितिदेया॥जातिजी॥वकूंअन्यदयोजी॥त्यागधर्मधरि॥एवा॥कृषी॥स्ववलोफ्रदयकैमां॥हो॥९॥बालु
 नग्नता॥अतिलसेजी॥अंतनंग॥अतिशुद्धममत्ततज्यो॥निजदेहसूंजी॥आकिंचनव्रतएहकृषी॥१०॥सहस्रअठ
 नात्रीलकौंजी॥पालतमनवचकायवह्मचर्य॥अैलोधरैजी॥आतममैरतथाय॥कृषी॥स्ववलोफ्रदयकैमां॥हो॥११
 ॥याविशिदज्ञापनकारकीजी॥जिनआधितजोधर्म॥ताहीश्रुद्धयाह्योमुनीजी॥मेदिपापकेकर्म॥कृषी॥स्ववलोफ्र
 दयकैमां॥हो॥१२॥अैसेहममुनिनाजकूंजी॥नमतसीसधरिहाथावां॥हयकविभवसिंधुतैंजी॥काहोमोकूं॥नाथा॥कृषी॥१३

केलिनंदनघसतपदिमलदिग्महो॥ प्रलिगुंजकरतदिगंतनलैपूजतैजवतपजहो॥ इदं चं॥ अक्षयभाउँकी॥
चंदनं॥॥ सितप्रखितचंद्रमरीचिकासमप्रलिसुगंधसुभावनां॥ जदिथालकएमयअखयपदकुंचन
कमलचटावनां॥ इदं चं॥ इँकी॥ अक्षतं॥॥३॥ पंचवरेनप्रसूनसुंदरगंधैतैमधुकरप्रमैसोलेयसुनिपदकुं
चहोडेसमरकुछिनमैंदमैं इदं चं॥ इँकी॥ अक्षयविप्रिदायकसदा॥ अक्षयमहानसिकृप्रियनमु
निपूजिऊंमैसर्वदा॥ इँकी॥ पुष्पं॥॥ शयिवरसुवावरमोदकादिककनकथालजनाइये॥ चरुसद्यतैमुनिचर
नपूजेबुद्यानो गनसाइये इदं चं॥ अक्षय॥॥ इँकी॥ नैवेद्या॥ दीपमणिमयजोतिसुंदरधूम्रवर्जितसोहनांत
ममोहपटलविध्वंसकारनचरनयुगमुनिअरचनो इदं चं॥ अक्ष॥॥ इँकी॥ दीपं॥॥ धूपदत्राविप्रिअगति
केसंगस्वर्णधूपायननै॥ धूम्रसिखसुकर्मजाजेनविकजनजयकभौ इदं चं॥ इँकी॥ धूपं॥॥७॥
दासश्रीफलचरुतंगीसुवननथालजनाइये॥ श्रीकवीश्वरपूजितैदीमुक्तिकेफलपाइए॥ इदं चं॥ अक्ष
॥०॥ इँकी॥ फलं॥॥४॥ नीरगंधसुगंधतंदुलपुष्पचरुदीपकथै॥ धूपफललेसुवननजाजनअर्थविजिजिवतिय
वै॥ इदं चं॥ इँकी॥ अक्षयविप्रिदायकसदा॥ अक्षयमहानसिकृप्रियनमुनिपूजिऊंमैसर्वदा॥ इँ

सविद्यो तथा दवा जव की भैं तथा गोपी चंद की चालों चाल भौं ॥ पद्म मास कै पार ऐ ॥ हार करन के काज मुनि
 वर करन तबि हार है ॥ इर्य्य पथ कुं सज ॥ वै गुन मोहि रदै वसी तार एत र ए जि हाज ॥ वै गुन मोहि रदै वसी र
 धना टन दरि द्री धर त लें ॥ तिन कै नो ही भे द ॥ चां की चर्या धर त है ॥ लाज अलाज न वे द ॥ वै ॥ ३ ॥ अ पा ची क रि
 न दृ सि हैं ॥ मुख तैं ना हि क हा ता ॥ के वल दे हि दि बाय को ॥ ख डे न द त न ही आ ता ॥ वै गु ॥ ४ ॥ जो गु ह स्य शु
 भ भक्ति धरि प्रा शु क ज ल गृ ग नि ॥ जा हि दि क्षा वै ता हि व हा ॥ ख डे न द त ति वा रा वै ॥ ५ ॥ प्र द्या न न मु नि च र न
 कौ ॥ पूज क रै ह र मा या ॥ प्र न व च का या शु ध क नि ॥ न म न क र त सि र ना या ॥ वै गु ॥ ६ ॥ ति व ति व कृ षि रा
 ज द ता ॥ हा न पा न हे शु ध ॥ इ ह न व धा मु नि भ कि ल कि ॥ हा न क र त अ वि ल क्ष ॥ वै गु ॥ ७ ॥ अ द्वा त्र ति र भ कि
 जु ता ॥ ई र्शि तो भ र हं ता ॥ द या द न मा य ह गु ए थ है ॥ ता ध रि हा र क नं त ॥ वै गु ॥ ८ ॥ व ट चाली स जु दो व त नि
 अं त मा य व सी स ॥ औ दा म ल व र्जि त स द ॥ हा न क र त गु न र्द स ॥ वै गु ॥ ९ ॥ मु नि च र न ह र प्रे म ज बि तें ॥ गृ ह
 स्त र्थ न न कै मा हि दे व क रै न न तैं त हा ॥ म ल ह व डि सु ख दां दि ॥ वै ॥ १० ॥ क त्प ह द के पु ष्य अ रु ज ल सु
 गंध व न मां दि ॥ अ म्प दान दा ता र य नि ॥ पं चा श्व र्य क नं दि ॥ वै गु ॥ ११ ॥ अ नि वै स ध नि वा घ डी ॥ ध नि मे री त

॥३॥
॥०॥

रामी॥वीरजिनंदयछैत्रयनामी॥वासठिवरसमध्यत्रिवगामी॥१॥पंचमकालआदिकैमांही॥केवलज्ञा
 लह्यैसुखदांही॥तिनकूं पूजूअनघचटाई॥ताफलकेवलज्ञानलहाई॥न॥डुँकौवर्धमानजिनैदाप
 त्वासठिवरसम्येत्रयकेवलग्यानधारकमुनीअमाय॥अर्थी॥विद्युनंदिमित्रमुनिराई॥अपराजितजे
 वर्धनज्ञाईजदवाकुएपंचमुनिंदा॥सवश्क्ततथानकजएअनिंदा॥३॥सतसंवत्सरमैसुखदाई॥तिनके
 चरननमूसुखदाई॥वसुधयलेसवअर्धवनाई॥पूजतकूंमैमनवचकाई॥४॥डुँकौत्रयकेवलीपश्चात्
 सोवरसम्येपंचश्क्तकेवलीभ्यो॥अर्थी॥विसाखस्रौखिलक्षत्रियजया॥चारिजनागसेनफूनिहूया॥सि
 धारथधृतिखैएमुनीजा॥विजयबुद्धिलिंगहैजुयतीजा॥५॥गंगदेवअनसेनमुनिंदा॥येदज्ञापूरवधरैय
 दाईकसोतियासीवरसमहान॥पूजूमैउतरेजवपारा॥६॥डुँकौविज्ञावाचार्यदिश्रुतकेवलीपश्चात् एक
 सोतियासीवरसम्येदज्ञापूर्वधारकएकादज्ञामुनिभ्यो॥अर्थी॥नक्षत्रचारिजजयपालमुनीसा॥पांडवधु
 वसेनादिकंकसा॥चारिजपंचएकादज्ञाअंग॥वंदनकरतयापहोयअंग॥७॥एमुनिज्ञातअरुवनसते
 ॥मोहिजएगुएकेईसा॥पूजूकरलेअनघमुनीजा॥सकलदोसनवयकारगएसा॥८॥डुँकौदज्ञापूर्वधार

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

॥०५॥

11-2-61

द्याईत्रा॥ पंचमकालआदिगुएधीत्रा॥ जिनमतथापनबुद्धिगंभीरा॥ परमतउथापकमहावीरा॥ १६॥ बानं
 वारत्रिकालहमाभी॥ तिनपदवंदठहैसुखकारी॥ निरविकारमूलगुएथानी॥ निजसंपतिद्योमोअथहा
 नी॥ १७॥ अष्टद्वयमयअर्थवनां॥ पदसूत्रैगुएगणगं॥ सम्यकज्ञानदेहिमुक्तिईत्रा॥ याचतदुंषद
 लिधंरिसीसा॥ १८॥ ठीकै॥ एकअंगथारकपश्चात्जिनचंदआदिकसर्वनिर्ग्रंथमुनिज्योअर्थनिर्वयामि
 त्वाहा॥ अर्थअसमुचयमहाअर्थकीलयमाला॥ सर्वैयत्तैर्दला॥ पानपात्रअर्थपदेवाकरिजवसागरतै
 विजनत्पारै॥ तीर्थकंपददायकभावनकोडुवाचितविशैविस्तारै॥ यद्यत्यागितपकैरदुवादजाद
 लक्षणमुनिअर्थसंज्ञारै॥ पंचमहावृत्तपालततिनपदसीसनाथकै॥ मस्तगथारै॥ १९॥ चालवाजावाजि
 थाजलां॥ मोहि॥ त्यारोजी॥ कृषिदीनदयालचरनालागियो॥ जला॥ टेका॥ जालमहानगधरनसूनी॥ संचै
 यसंयमयोगसंयुक्ता॥ चरनालागियो॥ जला॥ मोहि॥ त्यारोजी॥ निषिदीनदयाल॥ चरनालागियो॥ जला॥ १९॥ ॥ ॥
 रहुअंगथारकनसूनी॥ कुनिचोदहुजीपूरवकेथाना॥ चर॥ १९॥ कोटबुद्धिनिधिअरनसूनी॥ पादानुसार॥
 आकासविहार॥ चरनाला॥ १९॥ मोहि॥ १९॥ चर॥ १९॥ ॥ ॥ पाएहाभी॥ दूनसूनी॥ १९॥ धनैवृक्षमूलआतापनयोगचर

नीमैवदूयति वरमोक्षगमंति॥ चरना॥ २०॥ चौवीसपरिग्रहच्युतनमसुनी॥ आऊंमैमुनिवरजगतपवि
 त॥ चरना॥ २१॥ रतनत्रयकरिशुद्धहेमुनी॥ तिनकुंमैवदूयकविचिता॥ चरना॥ २२॥ मुनिगुणपारया
 योमुनामै॥ पुच्छवृद्धि किमकरूजीवयाना॥ चरना॥ २३॥ वारवारविनतीकस्तुष्टु॥ करुणनिधिनोकू
 कविनिजदासा॥ चरना॥ २४॥ विजनजोमुनिगुणधैमनो॥ पदपूजतस्त्रीगुनवान्वारा॥ चरना॥ २५॥ मुनि
 सरूपकूआयकैमना॥ बहउसैजीजविभवदधिपारा॥ चरना॥ लालागियोजला॥ मोहित्यानेजीकृषिदिनद
 ल॥ चरना॥ लालागियोजला॥ २६॥ कवित॥ जेतपसूनासंजमधीरासिद्धवधु॥ अनुरागी॥ रतनत्रयमंडितक
 रमविहंडिततेरिषिवरवठजागीसू॥ रिउमाआयसर्वसाधुत्रयपदधारा॥ कसवत्यागी॥ पूजतकरतकूजा
 क्तिजावतैतुमसरूपलबलागी॥ २७॥ उँकी॥ आचार्यउपाध्यायसर्वसाधुत्रयपदधारा॥ क॥ प्रतितग्रनागतव
 र्जमानकालसंबंधीसर्वकृषिश्चरतुष्टिपुष्टिजांतिकराय॥ प्रनैकरोगसोका॥ प्रधियाभिडाकिनीजाकिनीये
 तमेतव्यंतारादिदुष्टयहदुर्भिक्षादिसर्वविघ्नविनाशायसुभिनुकृषि॥ प्रनेकमंगलवितरणयस
 र्जमुनीश्चरेन्मोपूर्णर्धनिर्वपामितिस्त्राह॥ पूर्णप्रार्थी॥ २८॥ ध्येय॥ जोयापूजाकनैकरावैसुनप्रविगावै॥ प्रति

27

॥ बृह० पूजा ॥

॥ ३७ ॥

रमैमितीजे० कृष्ण॥५॥दीतवारसंवत् १५३७॥ कामैवाचेपटैसोबुद्धिवांनश्रुषकीज्यै॥श्लोक॥
अजिकंपुस्तकंदिष्टवा॥तादृजालिष्यतेमया॥श्रुष्टंवाअश्रुष्टंवा॥ममदोषोनदीयते॥१॥दीह
कवकटिग्रीवाजैनमनासवैयकठेगंनि॥लिष्यवोग्रतिहीकठिनहे॥सठजावैग्रासांन॥१॥
॥श्रीरक्त॥ ॥श्रीरक्त॥

खंधप्पएसा परमाणुपोगला, ते समासतो पंचविहा पणत्ता, तंजहा-वणपणिया गंध० रस०
फास० संठाणपरिणया, एवं ते ५ जहा पणवणाए, सेत्तं रूचिअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवा-
भिगमे (सू० ५)

अथ कोऽसौ अजीवाभिगमः? सूरिराह—अजीवाभिगमो द्विविधः प्रज्ञप्त, तद्यथा—रूप्यजीवाभिगमोऽरूप्यजीवाभिगमश्च, रूपमे-
वामस्तीति रूपिणः, रूपग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणं, तद्व्यतिरेकेण तस्यासम्भवात्, तथाहि—प्रतिपरमाणु रूपरसगन्धस्पर्शः, उक्तं च
—“कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यल्लिङ्गश्च ॥ १ ॥” एतेन यदुच्यते कैश्चित्
‘भिन्ना एव रूपपरमाणवो भिन्नाश्च पृथक् पृथक् रसादिपरमाणव’ इति, तदपास्तमवसेयं, प्रत्यक्षवाधितत्वात्, तथाहि—य एव नैरन्त-
र्येण कुचकलशोपरिनिविष्टा रूपपरमाणव उपलब्धिगोचरास्तेष्वेवाव्यवच्छेदेन सकलेष्वपि स्पर्शोऽप्युपलभ्यते, य एव च घृतादिरसपर-
माणवः कर्पूरादिगन्धपरमाणवो वा तेष्वेव नैरन्तर्येण रूपं स्पर्शश्चोपलब्धिविषयः, अन्यथा सान्तरा रूपादयः प्रतीतिपथमिष्टियुः, न च
सान्तराः प्रतीयन्ते, तस्मादव्यतिरेक. परस्परं रूपादीनामिति, रूपिणश्च तेऽजीवाश्च रूप्यजीवास्तेषामभिगमो रूप्यजीवाभिगमः पुद्गल-
रूपाजीवाभिगम इतियावत्, पुद्गलानामेव रूपादिमत्त्वात्, रूपव्यतिरिक्ता अरूपिणो—धर्मोस्तिकायादयस्ते च तेऽजीवाश्चारूप्यजीवा-
स्तेषामभिगमोऽरूप्यजीवाभिगमः ॥३॥ तत्रारूपिणः प्रत्यक्षाद्यविषया. केवलमागमप्रमाणगम्यास्तत्त्वत इति प्रथमतस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—
सुगमं, सूरिराह—‘अरुवी’त्यादि ॥ अरूप्यजीवाभिगमः ‘दशविधः’ दशप्रकारः प्रज्ञप्तः, तदेव दशविधत्वमाह—तंजहेत्यादि, ‘तद्य-
थे’ति वक्ष्यमाणभेदकथनोपन्यासार्थः, धर्मोस्तिकायः, ‘एवं जहा पणवणाए’ इति ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञापनायां तथा

वक्तव्यं तावद् यावत् 'सेतं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' इति, तच्चैवम्—“धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थिकायस्स प-
 एसा अधम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकायस्स देसे अधम्मत्थिकायस्स पएसा आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसे आगासत्थिकायस्स
 पएसा अद्धासमये” इति, तत्र जीवानां पुद्गलानां च स्वभावत एव गतिपरिणामपरिणतानां तत्त्वभावधारणात्पोषणाद्धर्मः अस्त्यः—प्रदेशा-
 स्तेषां कायः—सङ्घातः “गण काए य निकाए खंधे वगगे तहेव रासी य” इति वचनात् अस्तिकायः—प्रदेशसङ्घत इत्यर्थः, धर्मश्चा-
 सावस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः, अनेन सकलधर्मास्तिकायरूपमवयविद्रव्यमाह, अवयवी च नाम अवयवानां तथारूपः सङ्घातपरिणाम-
 विशेष एव, न पुनरवयवद्रव्येभ्यः पृथगर्थान्तरद्रव्यं, तस्यानुपलम्भात्, तन्तव एव हि आतानवितानरूपसङ्घातपरिणामविशेषमापन्ना
 लोके पटव्यपदेशभाज उपलभ्यन्ते, न तदतिरिक्तं पटाख्यं नाम द्रव्यम्, उक्तं चान्यैरपि—“तन्त्वादिव्यतिरेकेण, न पटाद्युपलम्भ-
 नम् । तन्त्वादयोऽविशिष्टा हि, पटादिव्यपदेशिनः ॥ १ ॥” कृतं प्रसङ्गेन, अन्यत्र धर्मसङ्ग्रहणिटीकादावेतद्वादस्य चर्चितत्वात्,
 तथा तस्यैव बुद्धिपरिकल्पितो ह्यादिप्रदेशालको विभागो धर्मास्तिकायस्य देशः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः—प्रकृष्टा देशः प्रदेशः, प्रदेशा
 निर्विभागा भागा इति, ते चासङ्ख्येयाः, लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्तेषाम्, अत एव बहुवचनं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतोऽधर्मास्तिकायः,
 किमुक्तं भवति ?—जीवानां पुद्गलानां च स्थितिपरिणामपरिणतानां तत्परिणामोपप्लम्भकोऽमूर्त्तोऽसङ्ख्यातप्रदेशालकोऽधर्मास्तिकायः, अध-
 र्मास्तिकायस्य देश इत्यादि पूर्ववत्, तथा आ—समन्तात्सर्वाण्यपि द्रव्याणि काशन्ते—दीप्यन्तेऽत्र व्यवस्थितानीत्याकाशम्, अस्त्यः—
 प्रदेशास्तेषां कायोऽस्तिकायः, आकाशं च तदस्तिकायश्चाकाशास्तिकायः, आकाशास्तिकायस्य देश इत्यादि प्राग्वत्, नवरमस्य प्रदेशा
 अनन्ताः, अलोकस्यानन्तत्वात्, ‘अद्धासमये’ इति, अद्धेति कालस्याख्या, अद्धा चासौ समयश्चाद्धासमयः, अथवाऽद्धायाः समयो—

निर्विभागो भागोऽद्धासमयः, अयं चैक एव वर्तमानः परमार्थतः सन् नातीतानागताः, तेषां यथाक्रमं विनष्टानुत्पन्नात्वात्, ततः काय-
त्वाभावादेशप्रदेशकल्पनाविरहः, अथाकाशकालौ लोकेऽपि प्रतीताविति तौ श्रद्धातुं शक्येते, धर्माधर्मोस्तिकायौ तु कथं प्रत्येतव्यौ ?
येन तद्विषया श्रद्धा भवेत्, उच्यते, गतिस्थितिकार्यदर्शनात्, तथाहि—यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तद्वेतुकमिति व्यवहर्तव्यं,
यथा चक्षुरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि चाक्षुषं विज्ञानं, तथा च जीवानां पुद्गलानां च गतिस्थितिपरीणामपरिणतानामपि गतिस्थिती
यथाक्रमं धर्माधर्मोस्तिकायान्वयव्यतिरेकानुविधान्यौ, तस्मात्ते तद्वेतुके, न चायमसिद्धो हेतुः, तथाहि—जीवानां पुद्गलानां च गति-
स्थितिपरिणामपरिणतानामपि गतिस्थिती न तत्परिणमनमात्रहेतुके, तन्मात्रहेतुकतायामलोकेऽपि तत्प्रसक्तेः, अथ न तत्परिणमनमात्रं
हेतुः किन्तु विशिष्टः परिणामः, स चेत्यंभूतो यथा लोकमात्रक्षेत्रस्थान्तरेऽत्र गतिस्थितिभ्यां भवितव्यं न बहिः प्रदेशमात्रमप्यधिकं,
ननु स एवेत्यंभूतो विशिष्टपरिणाम आकालं जीवानां पुद्गलानां चोत्कर्षतोऽप्येतावत्प्रमाण एवाभूद् भवति भविष्यति वा न तु कदा-
चनाप्यधिकतर इत्यत्र किं नियामकं ? यथा हि किल परमाणुमात्रक्षेत्रातिक्रममादिं कुलोत्कर्षतश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकमपि
क्षेत्रं यावद् गतिरुपजायते तथा परतोऽपि प्रदेशमात्रमप्यधिका किं न भवति ?, तस्मादवश्यमत्र किञ्चिन्नियामकमपरं वक्तव्यं, तच्च
धर्माधर्मोस्तिकायावेव नाकाशमात्रम्, आकाशमात्रस्यालोकेऽपि सम्भवात्, नापि लोकपरिमितमाकाशम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्,
तथाहि—जीवानां पुद्गलानां चान्यत्र गतिस्थित्योरभावे सिद्धे सति विवक्षितस्य परिमितस्याकाशस्य लोकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ चान्यत्र
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्यभावसिद्धिरित्येकाभावेऽन्यतरस्याप्यभावः, अथ किमिदमसंबद्धमुच्यते ?, यत् लोकेन सम्प्रति व्यवह्रियते
क्षेत्रं, तावन्मात्रस्यैवाकाशखण्डस्य गतिस्थित्युपपृम्भकत्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापि ततो न कश्चिद्दोषः, ननु तावन्मात्रस्यैवाकाशस्य

स स्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापीत्यत्रापि सुधियः कारणान्तरं मृगयन्ते, आकाशत्वमात्रस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्, विशेषणमन्तरेण च वैशिष्ट्यायोगात्, कारणान्तरं धर्माधर्मास्तिकायभावाभावावेव नापरमिति स्थितम्, अन्यच्च—तावन्मात्रस्याकाशखण्डस्य स स्वभावो न परस्येत्यपि कुतः प्रमाणात्परिकल्प्यते?, आगमप्रमाणादिति चेत् तथाहि—तावत्वेवाकाशखण्डे जीवानां च पुद्गलानां च गतिस्थितिमतौ गतिस्थिती तत्र तत्र व्यावर्ण्येते न परत इति, यद्येवं तर्ह्यगमप्रामाण्यवलादेव धर्माधर्मास्तिकायावपि गतिस्थितिनिवन्धनमिष्येयातां किमाकाशखण्डस्य निर्मूलस्वभावान्तरपरिकल्पनाऽऽयासेनेति कृतं प्रसङ्गेन । अथामीपामित्थं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम्?, उच्यते, इह धर्मास्तिकाय इति पदं मङ्गलभूतम्, आदौ धर्मशब्दान्वितत्वात्, पदार्थप्ररूपणा च सम्प्रत्युत्क्षिप्ता वर्तते, ततो मङ्गलार्थमादौ धर्मोस्तिकायस्योपादानं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतधर्मास्तिकाय इति तदनन्तरमधर्मास्तिकायस्य, द्वयोरपि चानयोराधारभूतमाकाशमिति तदनन्तरमाकाशस्तिकायस्य, ततः पुनरजीवसाधर्म्याद्द्विधासमयस्य, अथवा इह धर्माधर्मास्तिकायौ विभू न भवतः, तद्विभुत्वेन तत्सामर्थ्यतो जीवपुद्गलानामस्वलितप्रचारप्रवृत्तेर्लोकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, अस्ति च लोकालोकव्यवस्था, तत एतावविभू सन्तौ यत्र क्षेत्रे समवगाढौ तावत्प्रमाणो लोकः, शेषस्त्वलोक इति सिद्धम्, उक्तं च—“धर्माधर्मविभुत्वात्सर्वत्र च जीवपुद्गलविचारात् । नालोकः कश्चित्स्यन्न च संमतमेतदार्योणाम् ॥ १ ॥ तस्माद्धर्माधर्मवगाढौ व्याप्य लोकखं सर्वम् । एवं हि परिच्छिन्नः सिद्ध्यति लोकस्तदविभुत्वात् ॥ २ ॥” तत एवं लोकालोकव्यवस्थाहेतू धर्माधर्मास्तिकायावित्यनयोरादानुपादानं, तत्रापि माङ्गलिकत्वात् प्रथमतो धर्मास्तिकायस्य, तत्प्रतिपक्षत्वात् ततोऽधर्मास्तिकायस्य, ततो लोकालोकव्यापित्वादाकाशास्तिकायस्य, तदनन्तरं लोके समयासमयक्षेत्रव्यवस्थाकारित्वाद्विधासमयस्य, एवमागमानुसारेणान्यदपि युक्त्यनुपाति वक्तव्यमित्यालं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः, अत्रोपसंहारवाक्यं—‘सेतं अरुविअजीवाभि-

गमे' । अत ऊर्ध्वमिदं सूत्रम्—'से किं तं रूविअजीवाभिगमे ?, रूविअजीवाभिगमे चउविहे पणत्ते, तं०—खंधा खंधदेसा खंधपएसा परमाणुपुगला' इह स्कन्धा इत्यत्र बहुवचनं पुद्गलस्कन्धानामनन्तत्वव्यापनार्थं, तथा चोक्तम्—'इव्वतो णं पुगलत्थिकाए णं अनन्ते' इत्यादि, 'स्कन्धदेशाः' स्कन्धानामेव स्कन्धत्वपरिणाममजहतां दुद्धिपरिकल्पिता द्वादिप्रदेशासका विभागाः, अत्रापि बहु-विभागा भागाः परमाणव इत्यर्थः, 'परमाणुपुद्गलाः' स्कन्धानां स्कन्धत्वपरिणाममजहतां प्रकृष्टा देशाः—'नि-सतो पंचविधा पन्नत्ता, तंजहा—वण्णपरिणया गंधपरिणता रसपरिणता फासपरिणता संठाणपरिणता, तत्थ णं जे वण्णपरिणया ते पंचविहा पन्नत्ता, तंजहा—कालवण्णपरिणता नीलवण्णपरिणता इत्यादि तावद् यावत् 'सेत्तं रूविअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवाभिगमे ॥

से किं तं जीवाभिगमे ?, जीवाभिगमे दुविहे पणत्ते, तंजहा—संसारसमावण्णगजीवाभिगमे य असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य (सू० ६) से किं तं असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य परंपरसिद्धासंसारसमा-वण्णगजीवाभिगमे य । से किं तं अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ पण्णरसविहे पणत्ते, तंजहा—तित्थसिद्धा जाव अणेगसिद्धा, सेत्तं अणंतरसिद्धा । से किं तं परंपरसिद्धा-संसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—पढमसमयसिद्धा दुसमय-

सिद्धा जाव अणंतसमयसिद्धा, से तं परंपरसिद्धासंसारसमावणगजीवाभिगमे, सेत्तं असं- सारसमावणगजीवाभिगमे (सू० ७)

संसरणं संसारो—नारकतिर्यङ्मरामभवभ्रमणलक्षणस्तं सम्यग्—एकीभावेनापन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नाः—संसारवर्तिनस्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमः संसारसमापन्नजीवाभिगमः, तथा न संसारोऽसंसारः—संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्ष इत्यर्थः तं समापन्ना असंसारसमापन्नास्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमः, चशब्दौ उभयेषामपि जीवानां जीवत्वं प्रति तुल्यकक्षतासूचकौ, तेन ये विध्यातप्रदीपकल्पं निर्वाणमभ्युपगतवन्तः ये च नवानामालगुणानामत्यन्तोच्छेदेन ते निरस्ता द्रष्टव्याः, तथाभूतमोक्षाभ्युपगमे तदर्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, न खलु सचेतनः स्ववधाय कण्ठे कुठारिकां व्यापारयति, दुःखितोऽपि हि जीवन् कदाचिद् भद्रमाप्नुयात् मृतेन तु निर्मूलमपि हस्तिताः सम्पद इति, इह केवलान् अजीवान् जीवांश्चानुच्चार्यभिगमशब्दसंवलितप्रश्नोऽभिगमव्यतिरेकेण प्रतिपत्तेरसम्भवतस्तेषामभिगमगम्यताधर्मख्यापनार्थः तेन 'सेदेवेद'मित्यादि सद्वैताद्यपोह उक्तो वेदितव्यः, सद्वैताद्यभ्युपगमेऽभिगमगम्यतारूपधर्मायोगतः प्रतिपत्तेरेवासम्भवात् । तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमसूत्रम्—'से किं तं असंसारसमावन्नजीवाभिगमे?', २ दुविहे पं०, तं०—अनंतरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे परंपरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे य' इत्यादि तावद्वाच्यं यावदुपसंहारवाक्यं 'सेत्तं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' अस्य व्याख्यानं प्रज्ञापनाटीकातो वेदितव्यं, तत्र सविस्तरमुक्तात् ॥ सम्प्रति संसारसमापन्नजीवाभिगममभिधितुस्तत्राश्वसूत्रमाह—

से किं तं संसारसमावन्नजीवाभिगमे?, संसारसमावणएसु णं जीवेसु इमाओ णव पडिवत्तीओ

एवमाहिज्जन्ति, तं०-एगे एवमाहंसु-दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-तिविहा
संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-चउविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे
एवमाहंसु-पंचविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एतेणं अभिलावेणं जाव दसविहा संसार-
समावणगा जीवा पणत्ता (सू० ८)

सूरिराह—संसारसमापत्रेषु णमिति वाक्यालङ्कारे जीवेषु 'इमाः' वक्ष्यमाणलक्षणा 'नव प्रतिपत्तयो' द्विप्रत्यवतारमादौ कृत्वा
दशप्रत्यवतारं यावद् ये नव प्रत्यवतारास्तद्रूपाणि प्रतिपादनानि संवित्तय इति यावत् 'एवं' वक्ष्यमाणया रीत्याऽऽख्यायन्ते पूर्वसूरिभिः,
इह प्रतिपत्त्याख्यानेन प्रणालिकयाऽर्थोख्यानं द्रष्टव्यं, तदपासने चेयमुपपत्तिः—एकान्तैकस्वरूपे वस्तुन्यभिधानद्वयासम्भवात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-
'शब्दमात्रं विश्व'मिति, तदपास्तं द्रष्टव्यं, तदपासने चेयमुपपत्तिः—एकान्तैकस्वरूपे वस्तुन्यभिधानद्वयासम्भवात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-
भावात्, ततश्च शब्दमात्रमित्येव स्यात् न विश्वमिति, प्रणालिकयाऽर्थोभिधानमेवोपदर्शयति, तद्यथा—एके आचार्या एवमाख्यातवन्तः—
द्विविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञाताः, एके आचार्या एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः, एवं यावद्दशविधा इति,
इह एके इति न पृथग्गतावलम्बिनो दर्शनान्तरीया इव केचिदन्ये आचार्याः, किन्तु य एव पूर्वं द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमाना एव-
मुक्तवन्तः यथा द्विविधाः संसारसमापन्ना जीवा इति त एव त्रिप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमानाः, द्विप्रत्यवतारविवक्षामपेक्ष्य त्रिप्रत्यवतार-
विवक्षाया अन्यत्वात्, विवक्षावतां तु कथञ्चिद् भेदादन्य इति वेदितव्याः, अत एव प्रतिपत्तय इति परमार्थतोऽनुयोगद्वाराणीति
प्रतिपत्तव्यम्, इह य एव द्विविधास्त एव त्रिविधास्त एव चतुर्विधा यावद्दशविधा इति तेषामनेकस्वभावतायां तत्तद्धर्मभेदेन तथा

तथाऽभिधानता युज्यते, नान्यथा, एकान्तैकस्वभावतायां तेषां वैचित्र्यायोगतस्तथा तथाऽभिधानप्रवृत्तेरसम्भवात्, एवं सति “अष्ट-
विकल्पं दैवं तिर्यग्योनं च पञ्चधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ॥ १ ॥” इति वाङ्मात्रमेव, अधिष्ठातृजीवाना-
मेकरूपत्वाभ्युपगमेन तथारूपवैचित्र्यासम्भवादिति, एवमन्येऽपि प्रवादास्तथा तथा वस्तुवैचित्र्यप्रतिपादनपरा निरस्ता द्रष्टव्याः, सर्वथै-
कस्वभावत्वाभ्युपगतौ वैचित्र्यायोगात् ॥ सम्प्रत्येता एव प्रतिपत्तीः क्रमेण व्याचिख्यासुः प्रथमत आद्यां प्रतिपत्तिं विभावयिषुरिदमाह—

तत्थ(णं) जे एवमाहंसु ‘दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०’ ते एवमाहंसु—तं०—तसा चेव
थावरा चेव ॥ (सू० ९)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमाना एवं व्याख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः
प्रज्ञप्ता इति ते ‘णम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘एवं’ वक्ष्यमाणरीत्या द्विविधत्वभावनार्थमाख्यातवन्तः; ‘तद्यथे’ ल्युपन्यस्तद्वैविध्योपदर्शनार्थः;
त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव, तत्र त्रसन्ति—उष्णाद्यभितप्ताः सन्तो विवक्षितस्थानानुद्विजन्ति गच्छन्ति च छायाद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति त्रसाः;
अनया च व्युत्पत्त्या त्रसास्त्रसनामकर्मोदयवर्त्तिन एव परिगृह्यन्ते, न शेषाः, अथ शेषैरपीह प्रयोजनं, तेषामप्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, तत
एवं व्युत्पत्तिः—त्रसन्ति—अभिसन्धिपूर्वकमनभिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्द्धमधस्तिर्यक् चलन्तीति त्रसाः—तेजोवायवो द्वीन्द्रियादयश्च, उष्णा-
द्यभितोपेऽपि तत्स्थानपरिहारासमर्थाः सन्तस्तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः स्थावराः—पृथिव्यादयः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थौ, एवकारा-
ववधारणार्थौ, अत एव संसारसमापन्नका जीवाः, एतद्व्यतिरेकेण संसारिणामभावात् ॥ तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतः स्थावरानभिधित्सु-
स्तप्रश्नसूत्रमाह—

से किं तं थावरा?, २ तिविहा पन्नसा, तंजहा-पुढविकाइया १ आउक्काइया २ वणास्सइकाइया
३ ॥ (सू० १०)

अथ के ते स्यावराः?, सूरिराह-स्यावरास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-पृथिवीकाया एव पृथिवीकायिकाः, आर्षत्वात्स्वार्थे इकप्रत्ययः, आपो-द्रवास्ताश्च प्रतीताः ता एव कायः-शरीरं येषां ते अष्कायाः एवाष्कायिकाः, वनस्पतिः-लतादिरूपः प्रतीतः स एव कायः-शरीरं येषां ते वनस्पतिकायाः वनस्पतिकाया एव वनस्पतिकायिकाः, सर्वत्र बहुवचनं बहुलव्यापनार्थं, तेन 'पृथिवी देवते'-स्यादिना यत्तदेकजीवत्वमात्रप्रतिपादनं तदपास्तमवसेयं, यदि पुनस्तदधिष्ठात्री काचनपि देवता परिकल्प्यते तदानीमेकलेऽप्यविरोधः । इह सर्वभूताधारः पृथिवीति प्रथमं पृथिवीकायिकानामुपादानं, तदनन्तरं तत्प्रतिष्ठितत्वाद्कायिकानां, तदनन्तरं "जस्य जलं तस्य वणं" इति सैद्धान्तिकवस्तुप्रतिपादनार्थं वनस्पतिकायिकानामिति, इह त्रिविधत्वं स्यावराणां लब्ध्या स्यावराणामपि सतां गतित्रसेष्वन्तर्भावविवक्षणात्, तथा च तत्त्वार्थसूत्रमप्येवं व्यवस्थितं "पृथिव्यन्मुवनस्पतयः स्यावराः ॥ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः" (तत्त्वा० अ० २ सू० १३-१४) इति, तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति प्रथमतः पृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह--

से किं तं पुढविकाइया?, २ दुविहा पं०, तं०-सुहुमपुढविकाइया य बायरपुढविकाइया य ॥ (सू० ११)

अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, सूरिराह-पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च बद्रपृथिवीकायिकाश्च, तत्र सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मा वादरनामकर्मोदयात्तु बादराः, कर्मोदयजनिते खल्वेते सूक्ष्मवादरत्वे, नापेक्षिके बद्रनामलकयो-

रिव, सूक्ष्माश्च ते पृथिवीकायिकाश्च सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, वादराश्च ते पृथिवीकायिकाश्च वादरपृथिवीकायिकाः, चशब्दौ स्वगताने-
कभेदसूचकौ, सूक्ष्माः सकललोकवर्तिनो वादराः प्रतिनियतैकदेशधारिणः ॥ तत्र सूक्ष्मपृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं सुहुमपुढविकाहया ?, २ हुविहा पं०, तं०-पञ्चत्तगा य अपञ्चत्तगा य ॥ (सू० १२)

अथ के ते सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह—सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तकाश्चापर्याप्तकाश्च, तत्र पर्या-
प्तिर्नामाहारादिपुद्गलग्रहणपरिणमनहेतुरासनः शक्तिविशेषः, स च पुद्गलोपचयादुपजायते, किमुक्तं भवति ?—उत्पत्तिदेशमागतेन प्रथमं ये
गृहीताः पुद्गलास्तेषां तथाऽन्येषामपि प्रतिसम्यं गृह्यमाणानां तत्संपर्कतस्तद्रूपतया जातानां यः शक्तिविशेष आहारादिपुद्गलखलरसरू-
पतापादनहेतुर्यथोदरान्तर्गतानां पुद्गलविशेषाणामाहारपुद्गलखलरसरूपतापरिणमनहेतुः सा पर्याप्तिः, सा च षोढा,
तद्यथा—आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः ३ प्राणापानपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिश्च ६, तत्र यथा बाह्य-
माहारमादाय खलरसरूपतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्तिः १, यथा रसीभूतमाहारं रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लक्षणसप्तधातुरू-
पतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २, यथा धातुरूपतया परिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३,
यथा पुनरुच्छ्वासप्रायोग्यवर्गणापुद्गलानादायोच्छ्वासरूपतया परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः ४, यथा तु भाषाप्रा-
योग्यान् पुद्गलानादाय भाषात्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा भाषापर्याप्तिः ५, यथा पुनर्मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय मन-
स्त्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६, एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां सञ्ज्ञवर्जानां द्वीन्द्रियादीनां संज्ञिनां च चतु-
ष्पञ्चषट्सङ्ख्या भवन्ति, उत्पत्तिप्रथमसमये एव च एता यथायथं सर्वा अपि युगपन्निष्पादयितुमारभ्यन्ते क्रमेण च निष्ठासुपयान्ति,

तद्यथा—प्रथममाहारपर्याप्तिस्ततः शरीरपर्याप्तिस्तत इन्द्रियपर्याप्तिरित्यादि, आहारपर्याप्तिश्च प्रथमसमय एव निष्पत्तिसुपगच्छति, शेषास्तु प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तेन कालेन, अथाहारपर्याप्तिः प्रथमसमय एव निष्पद्यत इति कथमवसीयते?, उच्यते, इह भगवताऽऽर्यश्यामेन प्रज्ञापनायामाहारपदे द्वितीयोद्देशके सूत्रमिदमपाठि—“आहारपल्लत्तीए अपल्लत्तए णं भते! किं आहारए अणाहारए?, गोयसा! प्रथमसमय एवाहारकत्वात्, तत एकसामायिकी आहारपर्याप्त्या अपर्याप्तो विग्रहगतावेवोपपद्यते नोपपातक्षेत्रमागतोऽपि, उपपातक्षेत्रसमागतस्य सर्वसामपि च पर्याप्तीनां पर्याप्तिपरिसमाप्तिकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः, पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां ते पर्याप्ताः, ‘अभ्रादिभ्य’ इति मत्वर्थयो-ऽपत्यः, पर्याप्ता एव पर्याप्तकाः, ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिकलात्तेऽपर्याप्ताः अपर्याप्ता एवापर्याप्तकाः, ते द्विधा—लब्ध्या करणैश्च, तत्र येऽपर्याप्तका एव त्रियन्ते ते लब्ध्याऽपर्याप्तकाः, ये पुनः करणानि—शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्त्तयन्ति अथचावश्यं निर्वर्त्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः संप्राप्ताः ॥ सम्प्रति विनेयजनानुग्रहाय शेषवक्तव्यतासङ्ग्रहार्थमिदं सङ्ग्रहणिगाथाद्वयमाह—सरीरो-गाहनसंघयण संठाणकसाय तह य हुंति सन्नाओ । लेसिंदियसमुग्घाए सन्नी वेए य पल्लत्ती ॥ १ ॥ दिट्ठी दंसणनाणे जोगुवओणे व्यानि, तदनन्तरमवगाहना, ततः संहननं, तदनन्तरं संस्थानं, ततः कपायाः, ततः कति भवन्ति सञ्ज्ञाः? इति वक्तव्यं, ततो लेश्याः, तदनन्तरमिन्द्रियाणि, ततः समुद्घाताः, ततः किं सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनो वा? इति वक्तव्यं, तदनन्तरं वेदो वक्तव्यः, ततः पर्याप्तयो

यथा कति पर्याप्तयः सूक्ष्मपृथिवीकायिकानाम् ? इत्यादि, पर्याप्तिग्रहणमुपलक्षणं तेन तत्प्रतिपक्षभूता अपर्याप्तयोऽपि वक्तव्या इति द्रष्टव्यं, तदनन्तरं दृष्टिर्वक्तव्या, ततो दर्शनं, तदनन्तरं ज्ञानं, ततो योगः, तत उपयोगः, तथा किमाहारमाहारयन्ति सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः ? इत्यादि वक्तव्यं, तदनन्तरमुपपातः, ततः स्थितिः, ततः समुद्घातमधिकृत्य मरणं वक्तव्यमित्यर्थः, तदनन्तरं च्यवनं, ततो गत्यागती इति, इति सर्वसङ्ख्यया त्रयोविंशतिद्वाराणि, तत्र प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

तेसि णं भंते ! जीवाणं कतिसरीरया पणत्ता, गोयमा ! तओ सररीरा पं०, तं०-ओरालिए तेयए कम्मए॥तेसि णं भंते ! जीवाणं केमहालिया सररीरोगाहणा पं०, गो० ! जहन्नेणं अंगुलासंखेज्जतिभागं उक्कोसेणवि अंगुलासंखेज्जतिभागं ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं सररीरा किंसंघयणा पणत्ता ? गोयमा ! छेवट्टसंघयणा पणत्ता ॥ तेसि णं भंते ! सररीरा किंसंठिया पं० ? गोयमा ! मसूरचंदसंठिता पणत्ता ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति कसाया पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि कसाया पणत्ता, तंजहा-कोहकसाए माणकसाए लोहकसाए ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सण्णा पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि पणत्ता, तंजहा-आहारसण्णा जाव परिगहसन्ना ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिन्नि लेस्सा पन्नत्ता, तंजहा-किण्हलेस्सा नीलेस्सा काउलेस्सा ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति इंदियाइं पणत्ताइं ? गोयमा ! एगे फासिंदिए पणत्ते ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति समुग्घाया पणत्ता ? गोयमा ! तओ समुग्घाया पणत्ता, तंजहा-

वेयणासमुग्धाते कसायसमुग्धाए मारणंतियसमुग्धाए ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सन्नी असन्नी ? गोयमा ! नो सन्नी असन्नी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं इत्थिवेया पुरिसवेया णपुंसगवेया ? गोयमा ! णो इत्थिवेया णो पुरिसवेया णपुंसगवेया ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति पज्जत्तीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! चत्तारि पज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारपज्जत्ती सरीरपज्जत्ती इंदियपज्जत्ती आणपाणुपज्जत्ती । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति अपज्जत्तीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! चत्तारि अपज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारअपज्जत्ती जाव आणापाणुअपज्जत्ती ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? गोयमा ! णो सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी नो सम्मामिच्छादिट्ठी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी ओहिदंसणी केवलदंसणी ? गोयमा ! नो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो ओहिदंसणी नो केवलदंसणी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं नाणी अण्णाणी ? गोयमा ! नो नाणी अण्णाणी, नियमा दुअण्णाणी, तंजहा-मतिअन्नाणी सुयअण्णाणी य ॥ ते णं भंते ! जीवा किं मणजोगी वयजोगी कायजोगी ? गोयमा ! नो मणजोगी नो वयजोगी कायजोगी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सागारोवडत्ता अण्णारोवडत्ता ? गोयमा ! सागारोवडत्तावि अण्णारोवडत्तावि ॥ ते णं भंते ! जीवा किमाहारमाहारंति ? गोयमा ! दब्धतो अणंतपदेसियाहं खेत्तओ असंखेज्जपदेसोगाढाहं कालओ अन्नयर-

समयद्वितीयाहं भावतो वणववं(मं)ताहं गंधवं(मं)ताहं रसवं(मं)ताहं फासवं(मं)बाहं ॥ जाहं भावओ
वणमंताहं आ०, ताहं किं एगवण्णाहं आ० दुवण्णाहं आ० तिवण्णाहं आ० चउवण्णाहं आ०
पंचवण्णाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च एगवण्णाहंपि दुवण्णाहंपि तिवण्णाहंपि चउ-
वण्णाहंपि पंचवण्णाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च कालाहंपि आ० जाव सुक्खिलाहंपि आ०,
जाहं वणओ कालाहं आ० ताहं किं एगगुणकालाहं आ० जाव अणंतगुणकालाहं आ०?, गो-
यमा ! एगगुणकालाहंपि आ० जाव अणंतगुणकालाहंपि आ० एवं जाव सुक्खिलाहं ॥ जाहं
भावतो गंधमंताहं आ० ताहं किं एगगंधाहं आ० दुगंधाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं प-
डुच्च एगगंधाहंपि आ० दुगंधाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च सुब्भिगंधाहंपि आ० दुब्भिगंधा-
हंपि आ०, जाहं गंधतो सुब्भिगंधाहं आ० ताहं किं एगगुणसुब्भिगंधाहं आ० जाव अणंतगुण-
सुरब्भिगंधाहं आ०?, गोयमा ! एगगुणसुब्भिगंधाहंपि आ० जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाहंपि, आ०
एवं दुब्भिगंधाहंपि ॥ रसा जहा वण्णा ॥ जाहं भावतो फासवं(मं)ताहं आ० ताहं किं एगफा-
साहं आ० जाव अट्टफासाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च नो एगफासाहं आ० नो दु-
फासाहं आ० नो तिफासाहं आ० चउफासाहं आ० पंचफासाहंपि जाव अट्टफासाहंपि आ०,
विहाणमग्गणं पडुच्च कक्खलडाहंपि आ० जाव लुक्खलाहंपि आ०, जाहं फासतो कक्खलडाहं आ०

ताहं किं एगगुणकक्खडाहं आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहं आ०?, गोयमा ! एगगुणकक्खडा-
इंपि आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहंपि आ० एवं जाव लुक्खा णेयव्वा ॥ ताहं भंते ! किं पुट्ठाहं
आ० अपुट्ठाहं आ०?, गोयमा ! पुट्ठाहं आ० नो अपुट्ठाहं आ०, ताहं भंते ! ओगाढाहं आ०
अणोगाढाहं आ०?, गोयमा ! ओगाढाहं आ० नो अणोगाढाहं आ०, ताहं भंते ! किमणंतरो-
गाढाहं आ० परंपरोगाढाहं आ०?, गोयमा ! अणंतरोगाढाहं आ० नो परंपरोगाढाहं आ०, ताहं
भंते ! किं अणूहं आ० बायराहं आ०?, गोयमा ! अणूहंपि आ० बायराहंपि आहारंति, ताहं
भंते ! उहुं आ० अहे आ० तिरियं आहारंति?, गोयमा ! उहुंपि आ० अहेवि आ० तिरियंपि
आ०, ताहं भंते ! किं आहं आ० मज्झे आ० पल्लवमाणे आहारंति?, गोयमा ! आदिपि आ०
मज्झेवि आ० पल्लवमाणेवि आ०, ताहं भंते ! किं सविसए आ० अचिसए आ०?, गोयमा !
सविसए आ० नो अचिसए आ०, ताहं भंते ! किं आणुपुब्बि आ० अणुपुब्बि आहारंति?,
गोयमा ! आणुपुब्बि आहारंति नो अणुपुब्बि आहारंति, ताहं भंते ! किं तिदिसिं आहारंति
चउदिसिं आहारंति पंचदिसिं आहारंति छदिसिं आहारंति?, गोयमा ! निव्वाघाएणं छदिसिं,
वाघातं पडुच्च सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं, उस्सन्नकारणं पडुच्च वण्णतो काला
नीला जाव सुक्खिलाहं, गंधतो सुब्भिगंधाहं, रसतो जाव तित्तमहुराहं, फासतो

कक्खवडमउयजाव निद्धल्लुक्खाइं, तेसिं पोरणे वणणगुणे विप्परिणामइत्ता परिपालइत्ता परिपाइत्ता परिचिद्धंसइत्ता अण्णे अपुब्बे वणणगुणे गंधगुणे जाव फासगुणे उप्पाइत्ता आतसरी-
 रओगाढा योग्गले सव्वप्पणयाए आहारमाहारैरिति ॥ ते णं भंते ! जीवा कतोहिंतो उववज्जंति ?
 किं नेरइएहिंतो उववज्जंति तिरिक्खमणुस्सदेवेहिंतो उववज्जंति ? गोयमा ! नो नेरइएहिंतो उव-
 वज्जंति, तिरिक्खजोगिणिएहिंतो उववज्जंति मणुस्सेहिंतो उववज्जंति, नो देवेहिंतो उववज्जंति, त्रि-
 रिक्खजोगियपज्जत्तापज्जत्तेहिंतो असंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, मणुस्सेहिंतो अकम्म-
 भूमिगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, वक्कंतीउववाओ भाणियव्वो ॥ तेसि णं भंते !
 जीवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं ॥
 ते णं भंते ! जीवा मारणंतियसमुग्घातेणं किं समोहया मरंति असमोहया मरंति ? गोयमा ! स-
 मोहयावि मरंति असमोहयावि मरंति ॥ ते णं भंते ! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति ?
 कहिं उववज्जंति ?—किं नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोगिएसु उ० मणुस्सेसु उ० देवेसु उवव० ?,
 गोयमा ! नो नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोगिएसु उ० मणुस्सेसु उ० णो देवेसु उवव० । किं
 एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचिंदिएसु उ० ? गोयमा ! एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचेदिय-
 तिरिक्खजोगिएसु उववज्जंति, असंखेज्जवासाउयवज्जेसु पज्जत्तापज्जत्ताएसु उव०, मणुस्सेसु अ-

कम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु पज्जत्तापज्जत्तएसु उव० ॥ ते णं भंते ! जीवा
कतिगतिका कतिआगतिका पणत्ता ? गोयमा ! दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा
पणत्ता समणाउसो !, से तं सुहुमपुढविकाइया ॥ (सू० १३)

‘तेषां’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? अथ कः कमेव-
माह ? उच्यते, भगवान् गौतमो भगवन्तं श्रीमन्महावीरं, कथमेतद् विनिश्चीयते इति चेद्, उच्यते, निर्वचनसूत्रात्, ननु गौतमोऽपि
भगवान् उपचितकुशलमूलो गणधरस्तीर्थकरभाषितमातृकापदत्रयश्रवणमात्रावाप्तप्रकृष्टश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमश्चतुर्दशपूर्वविद् विवक्षिता-
र्थपरिज्ञानसमन्वित एव ततः किमर्थं पृच्छति ? तथाहि—न चतुर्दशपूर्वविदः प्रज्ञापनीयं किञ्चिदविदितमस्ति, विशेषतः सर्वोक्षरसं-
निपातिनः संभिन्नश्रोतसो भगवतो गणभृतः सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसमन्वितस्य गौतमस्य, उक्तं च—‘संखातीते वि भवे साहइ जं वा
परो उ पुच्छेज्जा । न य णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥’ उच्यते, शिष्यसंप्रत्ययार्थं, तथाहि—जानन्नेव भगवान्
अन्यत्र विनेयेभ्यः प्रतिपाद्य तत्संप्रत्ययनिमित्तं भूयोऽपि भगवन्तं पृच्छतीति, अथवा गणधरप्रश्रुतीर्थकरनिर्वचनरूपं किञ्चित्सूत्रमिती-
त्थमधिकृतसूत्रकारः सूत्रं रचितवान्, यदिवा संभवति भगवतोऽपि स्वरूपोऽनाभोगः छद्मस्थत्वादिति पृच्छति, उक्तं च—‘न हि
नामानाभोगश्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति । ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥’ इति कृतं प्रसङ्गेन, प्रस्तुतमुच्यते, भग-
वानाह—गोयमेत्यादि, अनेन लोकाप्रथितमहागोत्रविशिष्टाभिधायकेनामन्त्रणध्वनिनाऽऽमन्त्रयन्निदं ज्ञापयति—प्रधानासाधारणगुणेनोत्साह्य

१ संख्यातीतानपि भवान् साधयति यद्वा पर पृच्छेत् । न चानतिशायी विजानात्येव छद्मस्थ (रति) ॥ १ ॥

विनयस्य धर्मः कथनीयः, इत्थमेव सम्यक्प्रतिपत्तियोगादिति, त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, इह शरीराणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, तत्रोदारं—प्रधानं, प्राधान्यं चास्य तीर्थकरणधरशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽन्यस्यानुत्तरसुरशरीरस्यापि अनन्तगुणहीनत्वात्, यद्वा उदारं सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वात् शेषशरीरापेक्षया बृहत्प्रधानं, बृहत्ता चास्य वैक्रियं प्रति भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया द्रष्टव्या, अन्यथोत्तरवैक्रियं योजनलक्षमानमपि लभ्यते, उदारमेव औदारिकं, विनयादिपाठादिकण् १, तथा विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, तथाहि—तदेकं भूत्वाऽनेकं भवति अनेकं भूत्वा एकं तथाऽणु भूत्वा महद्भवति महश्च भूत्वाऽणु तथा खचरं भूत्वा भूमिचरं भवति भूमिचरं भूत्वा खचरं तथा दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति अदृश्यं भूत्वा दृश्यमिति, तच्च द्विविधम्—औपपातिकं लब्धिप्रत्ययं च, तत्रौपपातिकमुपपातजन्मनिमित्तं, तच्च देवनारकाणां, लब्धिप्रत्ययं तिर्यग्मनुष्याणां २, तथा चतुर्दशपूर्वविदां तीर्थकरस्फातिदर्शनादिकतथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ सत्यां विशिष्टलब्धिवशादाह्रियते—निर्वर्त्यते इत्याहारकं, ‘कृद्बहुलक’-मिति वचनात्कर्मणि बुब्, यथा पादहारक इत्यत्र, उक्तं च—“कज्जंमि समुपपन्ने सुयकेवल्लिणा विसिट्टलद्धीए । जं एत्थ आहरिज्जइ भणंति आहारगं तं तु ॥ १ ॥” कार्यं चेदम्—“पणिदयरिद्धिदंसण सुहुमपयत्थावगाहेडं वा । संसयवोच्छेयत्थं गमणं जिणपाय-मूलंमि ॥ १ ॥” एतच्चाहारकं कदाचनापि लोके सर्वथाऽपि न भवति, तच्चाभवनं जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः षणमासान् यावत्, उक्तं च—“आहारगाइ लोणे छम्मासा जा न होत्तिवि कयाइ । उक्कोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ १ ॥” आहारकं च शरीरं

१ कार्यं समुत्पन्ने श्रुतकेवलिना विशिष्टलब्ध्या । यदत्राह्रियते भणन्त्याहारकं तत्तु ॥ १ ॥ २ प्राणिदयान्त्रिदर्शनसूक्ष्मपदार्थावगाहेतवे वा । संशय-व्युच्छेदार्थं गमनं जिनपादमूले ॥ १ ॥ ३ आहारकादयो नियमाल्लोके षणमासान् यावत् भवन्त्यपि कदाचित् । उत्कृष्टतो नियमात् एकं समयं जघन्येन ॥ १ ॥

वैक्रियशरीरोपेक्षयाऽत्यन्तशुभं स्वच्छस्फटिकशिलेव शुभ्रपुद्गलसमूहात्मकं ३, तथा तेजसां—तेजःपुद्गलानां विकारस्तैजसं 'विकार' इत्येण्, तत् औष्मलिङ्गं मुक्ताहारपरिणामनकारणं, ततश्च विशिष्टतपःसमुत्थलब्धिविशेषस्य पुंसस्तेजोलेइयाविनिर्गमः, उक्तं च—“संव्वस्स उम्ह-
सिद्धं रसाइआहारपाकजननं च । तेयगलद्धिनिमित्तं च तेयगं होइ नायव्वं ॥ १ ॥” ४, तथा कर्मणो जातं कर्मजं, किमुक्तं भवति?—
कर्मपरमाणव एवासप्रदेशैः सह क्षीरनीरवदन्योऽन्यानुगता. सन्तः शरीररूपतया परिणताः कर्मजं शरीरमिति, अत एवैतदन्यत्र का-
र्मणमित्युक्तं, कर्मणो विकारः कर्मणमिति, तथा चोक्तम्—“कैम्मविकारो कम्मणमट्टविहविचित्तकम्मनिप्फन्नं । सन्वेसिं सरीराणं
कारणभूयं मुणेयव्वं ॥ १ ॥” अत्र 'सन्वेसि'मिति सर्वेषामौदारिकादीनां शरीराणां कारणभूतं—बीजभूतं कर्मणं शरीरं, न सत्त्वा-
मूलमुच्छिन्ने भवप्रपञ्चप्ररोहबीजभूते कर्मणे वपुषि शेषशरीरप्रादुर्भावः, इदं च कर्मजं शरीरं जन्तोर्गतान्तरसङ्क्रान्तौ साधकतमं
कारणं, तथाहि—कर्मजैर्नैव वपुषा तैजससहितेन परिकरितो जन्तुर्मरणदेशमपहायोत्पत्तिदेशमभिसर्पति, ननु यदि तैजससहितकर्मण-
वपुःपरिकरितो गत्यन्तरं संक्रामति तर्हि स गच्छन्नागच्छन् कस्मान्न दृष्टिपथमवतरति?, उच्यते, कर्मपुद्गलानां तैजसपुद्गलानां चाति-
सूक्ष्मतया चक्षुरादीन्द्रियागोचरत्वात्, तथा च परतीर्थैरप्युक्तम्—“अन्तरा भवेदेहोऽपि, सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते । निष्कामन् प्रवि-
शन् वाऽपि, नाभावोऽनीक्षणादपि ॥ १ ॥” एतेषां पञ्चानां शरीराणां मध्ये यानि त्रीणि शरीराणि सूक्ष्मपृथिवीकायिकाना तानि
नामप्राहमुपदर्शयति—तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, वैक्रियाहारके तु तेषां न संभवतो, भवस्वभावत एव तल्लब्धिशून्यत्वात् ।

१ सर्वस्यौष्ण्यसिद्ध रसायाहारपाकजनकं च । तेजोलब्धिनिमित्तं च तेजस भवति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ २ कर्मविकारः कर्मणमष्टविधविचित्रकर्मनिष्पन्नम् । स-
र्वेषां शरीराणा कारणभूतं मुणितव्य ॥ १ ॥

अधुनाऽवगाहनाद्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदोत्कृष्टपदयोस्तुल्यश्रुतावपि जघन्यपदादुत्कृष्टपदमधिकमवसातव्यम् ॥ संहननद्वारमाह—तेसिणमित्यादि, तेषां भदन्त ! जीवानां शरीरकाणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि ?; संहननं नामास्थिनिचयरूपं, तच्च षोढा, तद्यथा—वज्रऋषभनाराचं ऋषभनाराचं नाराचमर्द्धनाराचं कीलिका छेदवर्त्ति च, तत्र वज्रं—कीलिका ऋषभः—परिवेष्टनपट्टः नाराचस्तूभयतो मर्कटबन्धः ततश्च द्वयोरस्त्रोरुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतिं गच्छता तृतीयेनास्त्रा परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदि कीलिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्रऋषभनाराचसञ्ज्ञं प्रथमं संहननं ?; यत्पुनः कीलिकारहितं संहननं तत् ऋषभनाराचं द्वितीयं संहननं २, तथा यत्रास्त्रोर्मर्कटबन्ध एव केवलस्तत्राराचसञ्ज्ञं तृतीयं संहननं ३, यत्र पुनरेकपार्श्वे मर्कटबन्धो द्वितीये च पार्श्वे कीलिका तदर्द्धनाराचं-चतुर्थं संहननं ४, तथा यत्रास्थीनि कीलिकामात्रबद्धानि तत्कीलिकाख्यं पञ्चमं संहननं ५, तथा यत्रास्थीनि परस्परं छेदेन वर्त्तन्ते न कीलिकामात्रेणापि बन्धस्तत् षष्ठं छेदवर्त्ति, तच्च प्रायो मनुष्यादीनां नित्यं स्नेहाभ्यङ्गादिरूपां परिशीलनामपेक्षते ६, इत्थं षोढा संहननसम्भवे संशयः—तेषां शरीराणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि ? इति, भगवानाह—गौतम ! छेदवर्त्तिसंहननानि प्रज्ञप्तानि, अयमत्राभिप्रायः—यद्यपि सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामस्थ्यभावस्तथाऽप्यौदारिकशरीरिणामस्थ्या-ल्लेकेन संहननेन यः शक्तिविशेष उपजायते सोऽप्युपचारात्संहननमिति व्यवह्रियते, शक्तिविशेषश्चात्यन्तमल्पीयान् सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामप्यस्त्यौदारिकशरीरित्वात्, जघन्यश्च शक्तिविशेषश्छेदवर्त्तिसंहननविषय इति तेषामपि छेदवर्त्तिसंहननमुक्तम् ॥ गतं संहननद्वारं, सम्प्रति संस्थानद्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं ‘मसूरगचंद्रसंस्थि’ इति, मसूरकाख्यस्य—धान्यविशेषस्य यच्चन्द्राकृतिदलं स मसूरकचन्द्रस्तद्वदनुसंस्थितानि मसूरकचंद्रसंस्थितानि, अत्रायं भावार्थः—इह जीवानां षट् संस्थानानि, तानि च समचतुरस्त्रादीनि

वक्ष्यमाणलक्षणानि, तेपामाद्यानि पञ्च संस्थानानि मसूरचन्द्रकाकारे न संभवन्ति, तल्लक्षणायोगात्, तत इदं मसूरचन्द्रकाकारं संस्थानं
हुण्डं प्रतिपत्तव्यं, सर्वत्रासंस्थितत्वरूपस्य तल्लक्षणस्य योगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्च, आह च मूलटीकाकारः—“संस्थानं म-
सूरचन्द्रकसंस्थितमपि हुण्डं, सर्वत्रासंस्थितत्वेन तल्लक्षणयोगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्चे”ति ॥ गतं संस्थानद्वारमधुना कपाय-
द्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि, तेषां भवन्त ! सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानां कति कपायाः प्रश्नः ? तत्र कपाया नाम कल्पन्ते—हिंस्यन्ते
परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कपः—संसारस्तमयन्ते—गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कपायाः—क्रोधादयः परिणामविशेषाः, तथा चाह—‘गो-
यमे’त्यादि सुगमं, नवरं क्रोधः—अप्रीतिपरिणामः मानो—गर्वपरिणामः माया—निकृतिरूपा लोभो—गार्ह्यलक्षणः, एते च क्रोधादयो-
ऽमीपां मन्दपरिणामतयाऽनुपदर्शितवाद्यशरीरविकारा एवानाभोगतस्तथा वैचित्र्येण भवन्तः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं कपायद्वारं,
सञ्ज्ञाद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं, नवरं सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा, सा च द्विधा—ज्ञानरूपाऽनुभवरूपा च, तत्र ज्ञानरूपा मतिश्रुताव-
धिमतः पर्यायकेवलभेदात्पञ्चप्रकारा, तत्र केवलसञ्ज्ञा क्षायिकी शेषास्तु क्षायोपशमिक्यः, अनुभवसञ्ज्ञा—स्वकृतासातवेदनीयादिकर्म-
विपाकोदयसमुत्था, इह प्रयोजनमनुभवसञ्ज्ञया, ज्ञानसञ्ज्ञायास्तद्वारेण परिगृहीतत्वात्, तत्राहारसञ्ज्ञा नाम आहाराभिलापः क्षुद्धे-
दनीयप्रभवः खल्वात्सपरिणामविशेषः, एषा चासातवेदनीयोदयादुपजायते, ‘भयसञ्ज्ञा’ भयवेदनीयोदयजनितत्रासपरिणामरूपा, ‘परि-
ग्रहसञ्ज्ञा’ लोभविपाकोदयसमुत्थमूर्छापरिणामरूपा, ‘मैथुनसञ्ज्ञा’ वेदोदयजनिता मैथुनाभिलापः, एताश्चतस्रोऽपि मोहनीयोदयप्र-
भवाः, एता अपि सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानामव्यक्तरूपाः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं सञ्ज्ञाद्वारमधुना लेख्याद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं,
नवरं लिख्यति—क्लिप्यते आला कर्मेणा सहानयेति लेख्या—कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादासनः शुभाशुभपरिणामः, उक्तं च—“कृष्णादि-

द्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥” सा च षोढा, तद्यथा—कृष्णलेश्या नील-
 लेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या च, आसां च स्वरूपं जम्बूफलखादकषट्पुरुषदृष्टान्तैर्नैवावसातव्यम्—“पंधाओ
 परिभट्टा छण्डुरिसा अडविमज्झयारंमि । जंबूतरुस्स हेट्ठा परोप्परं ते विचिंतेति ॥ १ ॥ निम्मूलखंधंसाला गोच्छे पक्के य पडियस-
 डियाइं । जह एएसिं भावा तह लेसाओवि नायव्वा ॥ २ ॥” अमीषां च सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामतिसंछिप्रपरिणामत्वाद्देव्यः सू-
 क्ष्मेष्वनुत्पादाच्चाद्या एव तिस्रः कृष्णनीलकापोतरूपा लेश्याः, न शेषा इति ॥ गतं लेश्याद्वारमिदानीमिन्द्रियद्वारमाह,—“तेसिण”मि-
 त्यादि, इन्द्रियं नाम ‘इदु परमैश्वर्ये’ ‘उदितः’ इति नम्, इन्दनादिन्द्रः—आत्मा सर्वोपलब्धिरूपपरमैश्वर्ययोगात् तस्य लिङ्गं—चिह्नम-
 विनाभावमिव इन्द्रियम्, ‘इन्द्रिय’मिति निपातनसूत्राद्रूपनिष्पत्तिः, तत्पञ्चधा, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं
 स्पर्शनेन्द्रियं च, एकैकमपि द्विधा—द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियं च, द्रव्येन्द्रियं द्विधा—निर्वृत्तिरूपमुपकरणरूपं च, तत्र निर्वृत्तिर्नाम प्रतिवि-
 शिष्टः संस्थानविशेषः, साऽपि द्विधा—बाह्याऽभ्यन्तरा च, तत्र बाह्या कर्णपटिकादिरूपा, सा च विचित्रा न प्रतिनियतरूपतया निर्देष्टुं
 शक्यते, तथाहि—मनुष्यस्य श्रोत्रे नेत्रयोरुभयपार्श्वतोभाविनी भ्रुवावुपरितनश्रवणवन्धापेक्षया समे, वाजिनो नेत्रयोरुपरि तीक्ष्णे चाग्रभागे
 इत्यादि, अभ्यन्तरा तु निर्बृत्तिः सर्वेषामप्येकरूपा, तामेवाधिकृत्य चामूनि सूत्राणि प्रावर्तिषत—“सोइदि ए गं भंते ! किंसंठाणसंठिए
 पणत्ते ?, गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पणत्ते, चकिंखदि ए गं भंते ! किंसंठाणसंठिए पणत्ते ?, गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पणत्ते,

१ पथ. परिश्रद्धा. षट् पुरुषा अटवीमध्यभागे । जम्बूतोरुधस्तात् परस्परं ते विचिन्तयन्ति ॥ १ ॥ निर्मूलं स्कन्धं शाखा प्रशाखा गुच्छान् (छित्त्वा) पक्कानि
 पतितशटितानि (भक्षयाम) । यथैतेषा भावास्तथा लेश्या अपि ज्ञातव्या ॥ २ ॥

घाणिदिए णं भंते ! किंसंठाणसंठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! अइमुत्तसंठाणसंठिए पन्नत्ते, जिडिंभदिए णं भंते ! किंसंठाणसंठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! खुरप्पसंठाणसंठिए पन्नत्ते, फासिंदिए णं भंते ! किंसंठाणसंठिए पणत्ते ? गोयमा ! नाणासंठाणसंठिए पन्नत्ते ॥” इति, इह स्पर्शेन्द्रियनिर्वृत्तेः प्रायो न बाह्याभ्यन्तरभेदः, तत्त्वार्थमूलटीकायामनभ्युपगमात्, उपकरणं नाम खड्गस्थानीयाया बाह्यनिर्वृत्तेर्यो खड्गधारस्थानीया स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिकाऽभ्यन्तरा निर्वृत्तिस्तस्याः शक्तिविशेषः, इदं चोपकरणरूपं द्रव्येन्द्रियमान्तरनिर्वृत्तेः कथञ्चिदर्थान्तरं, शक्तिशक्तिमतोः कथञ्चिद्भेदात्, कथञ्चिद्भेदश्च सत्यामपि तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ द्रव्यादिनोपकरणस्योपघातसम्भवात्, तथाहि—सत्यामपि कदम्बपुष्पाद्याकृतिरूपायामान्तरायां निर्वृत्तौ महाकठोरतरघनगर्जितादिना शक्त्युपघाते सति न परिच्छेत्तुमीशते जन्तवः शब्दादिकमिति, भावेन्द्रियमपि द्विधा—लब्धिरुपयोगश्च, तत्र लब्धिः श्रोत्रेन्द्रियादिविषयस्तदावरणक्षयोपशमः, उपयोगः स्वस्वविषये लब्ध्यनुसारेणात्मनः परिच्छेदव्यापारः, तत्र यद्यपि द्रव्यरूपं भावरूपं चेत्यभिन्द्रियमनेकप्रकारं तथाऽपीह बाह्यनिर्वृत्तिरूपमिन्द्रियं पृष्ठमवगन्तव्यं, तदेवाधिकृत्य व्यवहारप्रवृत्तेः, तथाहि—बहुलादयः पञ्चेन्द्रिया इव भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानसमन्विता अनुमानतः प्रतीयन्ते तथाऽपि न ते पञ्चेन्द्रिया इति व्यवहियन्ते, बाह्येन्द्रियपञ्चकासम्भवात्, उक्तं च—“पंचेन्द्रियो उ बजलो नरो व्व सव्व-विसओवलंभाओ । तहवि न भण्णह पंचिदिउ त्ति बज्झिदियाभावा ॥ १ ॥” ततो द्रव्येन्द्रियमधिकृत्य निर्वचनसूत्रमाह—‘गोयमे’त्यादि सुगमम् ॥ गतमिन्द्रियद्वारमधुना समुद्घातद्वारं, तत्र समुद्घाताः सप्त, तथाथा—वेदनासमुद्घातः १ कषायसमुद्घातः २ मारणसमुद्घातः ३ वैक्रियसमुद्घातः ४ तैजससमुद्घातः ५ आहारकसमुद्घातः ६ केवलिसमुद्घातश्च ७, तत्र वेदनायाः समुद्घातो वेदनासमुद्घातः,

१ पञ्चेन्द्रिय एव बहुलो नर इव सर्वविषयोपलम्भात् । तथापि न भण्यते पञ्चेन्द्रिय इति बाह्येन्द्रियभावात् ॥ १ ॥

स चासातवेदनीयकर्मश्रयः १, कषायेण-कषायोदयेन समुद्धातः कषायसमुद्धातः, स च कषायचारित्रमोहनीयकर्मश्रयः २, मरणे भवो मारणः, स चासौ समुद्धातश्च मारणसमुद्धातः ३, वैक्रिये प्रारभ्यमाणे समुद्धातो वैक्रियसमुद्धातः, स च वैक्रियशरीरनामकर्मश्रयः ४, (तैजसेन हेतुभूतेन समुद्धातस्तैजससमुद्धातः तैजसशरीरनामकर्मश्रयः) ५, आहारके प्रारभ्यमाणे समुद्धात आहारकसमुद्धातः, स चाहारकशरीरनामकर्मश्रयः ६, केवलानि अन्तर्मुहूर्तभाविपरमपदे समुद्धातः केवलसमुद्धातः ७ । अथ समुद्धात इति कः शब्दार्थः?, उच्यते-समिति-एकीभावे उत्-प्राबल्ये एकीभावेन प्राबल्येन घातः समुद्धातः, केन सह एकीभावगसनम्? इति चेद्, उच्यते, अर्थाद्वेदनादिभिः, तथाहि-यदा आत्मा वेदनादिसमुद्धातगतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति नान्यज्ञानपरिणतः, प्राबल्येन घातः कथम्? इति चेद्, उच्यते, इह वेदनादिसमुद्धातपरिणतो बहून् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदयावलिकायां प्रक्षिप्यानुभूयानुभूय निर्जरयति, आत्मप्रदेशेभ्यः शातयतीति भावः, तत्र वेदनासमुद्धातगत आत्मा वेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि-वेदनाकरालितो जीवः स्वप्रदेशाननन्तानन्तकर्मपरमाणुवेष्टितान् शरीराद्बहिरपि विक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्वेदनजघनादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामतो विल्लरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावद्ववतिष्ठते, तस्मिन्श्चान्तर्मुहूर्तं प्रभूतासातवेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, कषायसमुद्धातसमुद्धतः कषायाल्यचारित्रमोहनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि-कषायोदयसमाकुलो जीवः स्वप्रदेशान् बहिविषिक्षिप्य तैर्वेदनोदरादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्य वर्तते, तथाभूतश्च प्रभूतकषायकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, एवं मरणसमुद्धातगत आयुःकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, वैक्रियसमुद्धातगतः पुनर्जीवः स्वप्रदेशान् शरीराद्बहिरिष्काद्य शरीरवि-

कम्भवाहृत्यमानमायामतः सङ्क्षेपयोजनप्रमाणं दण्डं निसृजति, निसृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरन्तामकर्मपुद्गलान् प्राग्वद्धान् शातयति, तथा चोक्तम्—“वेडव्वियसमुग्घाए णं समोहणइ २ ता संखिजाइं जोयणाइं दण्डं निसिरइ, निसिरित्ता अहावायरे पुगुगले परिसोडेइ ” इति, तैजसाहारकसमुद्घातौ वैक्रियसमुद्घातवदवसातव्यौ, केवलं तैजससमुद्घातगततैजसशरीरन्तामकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, आहारकसमुद्घातगत आहारकशरीरन्तामकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, केवलिसमुद्घातसमुद्धतस्तु केवली सदसद्वेदनीयशुभाशुभनारष्ट्रसामयिकः, उक्तं च प्रज्ञापनायाम्—“वेयणासमुग्घाए णं कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! असंखेजसमइए अंतमुहुत्ते, एवं जाव आहार-गसमुग्घाए ॥ केवलिसमुग्घाए णं भंते ! कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! अट्टसमइए पणत्ते ॥” इति, तदेवमनेकसमुद्घातसम्भवे सूक्ष्म-पृथिवीकायिकानां तान् पृच्छति—‘तेसिणं भंते’ इत्यादि सुगमं, नवरं वैक्रियाहारकतैजसकेवलिसमुद्घाताभावो वैक्रियादिलब्ध्यभावात् ॥ जिज्ञानोऽसिद्धानो वा ?, सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा—भूतभवद्वाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते सञ्ज्ञिनः—विशिष्टस्मरणादिरूपमनो-विज्ञानभाज इत्यर्थः, यथोक्तमनोविज्ञानविकला असञ्ज्ञिनः ?; अत्र भगवान्निर्वचनमाह—गौतम ! नो सञ्ज्ञिनः, किन्त्वसञ्ज्ञिनः, वि-सिष्टमनोलब्ध्यभावात्, हेतुवादोपदेशेनापि न सञ्ज्ञिनः, अभिसंधारणपूर्विकायाः करणशक्तेरभावात्, इहासञ्ज्ञिन इत्येव सिद्धे नो सञ्ज्ञिन इति प्रतिषेधः प्रतिषेधप्रधानो विधिरयमिति ज्ञापनार्थः, प्रतिपाद्यस्य प्रकृतिसावयत्वादिति । गतं सञ्ज्ञिद्वारं, वेदनाद्वारमाह—‘ते णं भंते !’ इत्यादि ॥ ‘इत्थिवेयगा’ इति स्त्रियाः वेदो येषां ते स्त्रीवेदकाः, एवं पुरुषवेदका नपुंसकवेदका इत्यपि भावनीयं, तत्र

स्त्रियाः पुंस्यभिलाषः स्त्रीवेदः, पुंसः स्त्रियामभिलाषः पुंवदः, उभयोरप्यभिलापो नपुंसकवेदः, भगवानाह—गौतम ! न स्त्रीवेदका न पुरुषवेदकाः, नपुंसकवेदकाः संमूर्च्छिमत्वात्, 'नारकसंमूर्च्छिमा नपुंसका' इति भगवद्वचनम् ॥ पर्याप्तिद्वारमाह—“तेसि णं भंते” इत्यादि, सुगमं, पर्याप्तिप्रतिपक्षा अपर्याप्तिस्तन्निरूपणार्थमाह—‘तेसि णं भंते !’ इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं चतस्रोऽप्यपर्याप्तयः करणापेक्षया द्रष्टव्याः, लब्धपेक्षया त्वैव प्राणापानापर्याप्तिः, यस्मादेवमागमः—इह लब्धपर्याप्तका अपि नियमादाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तावेव त्रियन्ते नार्वाक्, यत आगामिभवायुर्वद्धा त्रियन्ते सर्व एव देहिनः, तच्चाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तानामेव बन्धमायातीति ॥ सम्प्रति दृष्टिद्वारमाह—‘ते णं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं सम्यग्—अविपरीता दृष्टिः—जिनप्रणीतवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिर्येषा ते सम्यग्दृष्टयः, मिथ्या—विपर्यस्ता दृष्टिर्येषां भक्षितहृत्पूरपुरुषस्य सिते पीतप्रतिपत्तिवत् मिथ्यादृष्टयः, एकान्तसम्यग्रूपमिथ्यारूपप्रतिपत्तिविकलाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, निर्वचनसूत्रं—‘गोयमे’त्यादि, सुगमं, नवरं सम्यग्दृष्टित्वप्रतिषेधः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तेषामसम्भवात्, सासादनसम्यक्त्वतां तन्मध्ये उत्पादाभावात्, ते ह्यतिसंक्षिष्टपरिणामाः, सास्वादनसम्यक्त्वपरिणामस्तु मनाक् शुभ इति तन्मध्ये सासादनसम्यक्त्ववतामुत्पादाभावः, अत एव सदा संक्षिष्टपरिणामत्वात्तेषां सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वपरिणामोऽपि न भवति, नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सन् तन्मध्ये उत्पद्यते, “न सम्ममिच्छो कुणइ कालं” इति वचनात् ॥ गतं दृष्टिद्वारमाह—दर्शनं नाम सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यावबोधः, तच्चतुर्धा, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं च, तत्र सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि चक्षुषा दर्शनं—रूपसामान्यपरिच्छेदश्चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा—चक्षुर्वर्जेशेयेन्द्रियमनोभिर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनम्, अवधिरव दर्शनं—रूपिसामान्यग्रहणमवधिदर्शनं, केवलमेव दर्शनं—सकलजगद्भाविवस्तुसामान्यपरिच्छित्तिरूपं केवलदर्शनं, तत्र किमेषां दर्शनमिति

जिज्ञासुः पृच्छति—‘ते णं भंते’ इत्यादि पाठसिद्धं, नवरमचक्षुर्दर्शनित्वं स्पर्शनेन्द्रियापेक्षया, शेषदर्शनप्रतिषेधः सुज्ञानः ॥ गतं दर्शन-
द्वारं, ज्ञानद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, अज्ञानत्वं मिथ्यादृष्टित्वात्, तदपि चाज्ञानत्वं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानापेक्षया, तथा चाह
—‘नियमा दुष्पणणी’त्यादि पाठसिद्धं, नवरं तदपि मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं च शेषजीवादरादिराश्रयेक्षयाऽत्यन्तमल्पीयः प्रतिपत्तव्यं,
यत उक्तम्—‘सर्वनिष्ठो जीवस्य दृष्ट उपयोग. एष वीरेण । सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तानां स च भवति विज्ञेयः ॥ १ ॥ तस्मात्प्रभृति
ज्ञानविबुद्धिर्दृष्टा जिनेन जीवानाम् । लब्धिनिमित्तैः करणैः कायेन्द्रियवागमनोदृग्भिः ॥ २ ॥’ योगद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि
पाठसिद्धम् ॥ गतं योगद्वारमधुनोपयोगद्वारं, तत्रोपयोगो द्विविधः—साकारोऽनाकारश्च, तत्राकारः—प्रतिवस्तु प्रतिनियतो ग्रहणपरिणामः
“आगारो उ विसेसो” इति वचनात्, सह आकारो यस्य येन वा स साकारो—ज्ञानपञ्चकमज्ञानत्रिकं, यथोक्ताकारविकलोऽनाकारः, स
चक्षुर्दर्शनादिको दर्शनचतुष्टयात्मकः, उक्तं च—“ज्ञानाज्ञाने पञ्च त्रिविकल्पे सोऽष्टधा तु साकारः । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदृग्विषय-
स्त्वनाकारः ॥ १ ॥” तत्र क एषामुपयोगः? इति जिज्ञासुः पृच्छति—‘ते णं भंते!’ इत्यादि निगदसिद्धं, नवरं साकारोपयोगोपयुक्ता
मत्यज्ञानश्रुताज्ञानोपयोगापेक्षया, अनाकारोपयोगोपयुक्ता अचक्षुर्दर्शनोपयोगापेक्षयेति ॥ साम्प्रतमाहारद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि,
‘ते’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त! जीवाः किमाहारमाहारयन्ति?, भगवानाह—नौतम! ‘द्रव्यतो’ द्रव्यस्वरूप-
पर्यालोचनायामनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याणि, अन्यथा ग्रहणासम्भवात्, न हि सङ्ख्यातप्रदेशात्मका असङ्ख्यातप्रदेशात्मका वा स्कन्धा
जीवस्य ग्रहणप्रायोग्या भवन्ति, क्षेत्रतोऽसङ्ख्यातप्रदेशावगाढानि, कालतोऽन्यतरस्थितिकानि—जघन्यस्थितिकानि मध्यमस्थितिकानि उ-
त्कृष्टस्थितिकानि चेति भावार्थः, स्थितिरिति चाहारयोग्यस्कन्धपरिणामत्वेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम्, आह च मूलटीकाकारः—“काल-

तोऽन्यतरस्थितीनि तद्भावावस्थानेन जघन्यादिरूपां स्थितिमधिकृत्ये”ति, भावतो वर्णवन्ति गन्धवन्ति रसवन्ति स्पर्शवन्ति च, प्रति-
परमाण्वैकैकवर्णगन्धरसद्विस्पर्शभावात्, “एवं जहा पणवणाए” इत्यादि, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञापनायामष्टाविंशतितमे
आहारपदे प्रथमोद्देशके तावद्वक्तव्यं यावत् “सिय तिदिंसि सिय चडदिसि सिय पंचदिसि”मिति, तच्चैवम्—“जाइं भावतो वर्णमं-
ताइं आहारेंति ताइं किं एगवण्णाइं आहारेंति जाव पंचवण्णाइं आहारेंति ? , गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च एगवण्णाइंपि आहारेंति
जाव पंचवण्णाइं पि आहारेंति, विहाणमग्गणं पडुच्च कालवण्णाइंपि आहारेंति, जाइं कालवण्णाइंपि
आहारेंति ताइं किं एगगुणकालाइं आहारेंति जाव दसगुणकालाइं आहारेंति संखिज्जगुणकालाइं असंखेज्जगुणकालाइं आहारेंति
अणंतगुणकालाइं आहारेंति ? , गोयमा ! एगगुणकालाइंपि आहारेंति जाव अणंतगुणकालाइंपि आहारेंति एवं जाव सुक्खिळाइंपि आ-
हारेंति, एवं गंधतोवि रसतोवि ॥ जाइं भावतो फासमंताइं आहारेंति ताइं किं एगफासाइं आहारेंति जाव अट्ट-
फासाइं आहारेंति ? , गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च नो एगफासाइं आहारेंति नो दुफासाइं आहारेंति नो तिफासाइंपि आहारेंति चउ-
फासाइंपि आहारेंति जाव अट्टफासाइंपि आहारेंति, विहाणमग्गणं पडुच्च कक्खळाइंपि आहारेंति जाव लुक्खाइंपि आहारेंति ॥ जाइं
फासतो कक्खळाइंपि आहारेंति ताइं किं एगगुणकक्खळाइं आहारेंति जाव अणंतगुणकक्खळाइंपि आहारेंति ? , गोयमा ! एगगुणकक्ख-
ळाइंपि आहारेंति जाव अणंतगुणकक्खळाइंपि आहारेंति, एवं अट्टवि फासा भाणियव्वा जाव अणंतगुणलुक्खाइंपि आहारेंति ॥ जाइं
भंते ! अणंतगुणलुक्खाइं आहारेंति ताइं भंते ! किं पुट्ठाइं आहारेंति अपुट्ठाइं आहारेंति ? , गोयमा ! पुट्ठाइं आहारेंति नो अपुट्ठाइं
आहारेंति, जाइं पुट्ठाइं आहारेंति ताइं भंते ! किं ओगाढाइं आहारेंति अणोगाढाइं आहारेंति ? , गोयमा ! ओगाढाइं आहारेंति नो

अणोगाढां आहारैति, जाइं भंते ! ओगाढां आहारैति ताइं किं अणंतरोगाढां आहारैति परंपरोगाढां आहारैति ?, गोयमा ! अणंतरोगाढां आहारैति नो परंपरोगाढां आहारैति, ताइं भंते ! किं अणू अणू आहारैति वायराइं आहारैति ?, गोयमा ! अणू अणू आहारैति, जाइं भंते ! अणू अणू आहारैति ताइं भंते ! किं उडुं अणू अणू आहारैति अहेवि अहेवि आहारैति तिरीयं आहारैति ?, गोयमा ! उडुं अणू अणू आहारैति तिरीयं आहारैति, जाइं भंते ! उडुं अणू अणू आहारैति अहेवि अहेवि आहारैति तिरीयं आहारैति, ताइं किं आइं आहारैति मज्जे आहारैति पज्जवसाणे आहारैति ?, गोयमा ! आइं अणू अणू आहारैति मज्जेवि आहारैति पज्जवसाणे(वि)आहारैति, जाइं भंते ! आइं अणू अणू आहारैति जाव पज्जवसाणेवि आहारैति ताइं किं सविसए आहारैति अविसेए आहारैति ?, गोयमा ! सविसए आहारैति नो अविसेए आहारैति, जाइं भंते ! सविसए आहारैति ताइं किं अणुपुण्वि आहारैति अणुपुण्वि आहारैति, गोयमा ! अणुपुण्वि आहारैति नो अणुपुण्वि आहारैति, जाइं भंते ! अणुपुण्वि आहारैति ताइं किं तिदिस्सिं आहारैति चउदिसिं आहारैति पंचदिसिं आहारैति छदिसिं आहारैति ?, गोयमा ! निव्वाघाएणं छदिसिं, वाघायं पडुच्च सिय तिदिस्सिं सिय चउदिसिं(सिय)पंचदिसि-मिति ॥” अस्य व्याख्या—“जाइं भावतो वणमंताइं” इत्यादि ग्रन्थसूत्रं सुगम्, भगवानाह—गौतम ! ‘ठाणमगगणं पडुच्च’ति तिष्ठन्ति विशेषा अस्मिन्निति स्थानं—सामान्यमेकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णमित्यादिरूपं तस्य मार्गणम्—अन्वेपणं तत्प्रतीत्य, सामान्यचिन्तामाश्रित्येति भावार्थः, एकवर्णान्यपि द्विवर्णान्यपीत्यादि सुगमं, नवरं तेषामनन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानामेकवर्णत्वं द्विवर्णत्वमित्यादि व्यवहारनयमता-पेक्षया, निश्चयनयमतापेक्षया त्वनन्तप्रादेशिकस्कन्धोऽल्पीयानपि पञ्चवर्णे एव प्रतिपत्तव्यः, ‘विहाणमगगणं पडुच्च’त्यादि यावद् [विधानं—विशेषः,] विविक्तम्—इतरव्यवच्छिन्नं धानं—पोषणं स्वरूपस्य यत्तत्प्रतीत्य सामान्यचिन्तामाश्रित्येति शेषः, कृष्णो नील इत्यादि प्रति-

नियतो वर्णविशेष इतियावत्, तस्य मार्गेण तत्प्रतीत्य कालवर्णान्यप्याहारयन्तीत्यादि सुगमं, नवरमेतदपि व्यवहारतः प्रतिपत्तव्यं, नि-
श्चयतः पुनरवश्यं तानि पञ्चवर्णान्येव ॥ ‘जाइं वणतो कालवण्णाइं’ इत्यादि सुगमं यावदनन्तगुणसुक्किलाइंपि आहारयन्ति, एवं
गन्धरसस्पर्शविषयाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि ॥ ‘जाइं भंते ! अणंतगुणलुक्खाइं’ इत्यादि, यानि भदन्त ! अनन्तगुणरूक्षाणि, उपल-
क्षणमेतत्—एकगुणकालादीन्यप्याहारयन्ति तानि, स्पृष्टानि—आत्मप्रदेशस्पर्शविषयाण्याहारयन्ति उतास्पृष्टानि ?, भगवानाह—स्पृष्टानि
नो अस्पृष्टानि, तत्रात्मप्रदेशैः संस्पर्शनमात्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्वहिरपि संभवति ततः प्रश्नयति—‘जाइं भंते ! इत्यादि, यानि भदन्त !
स्पृष्टान्याहारयन्ति तानि किमवगाढानि—आत्मप्रदेशैः सहैकक्षेत्रावस्थायीनि उतानवगाढानि—आत्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्वहिरवस्थितानि ?,
भगवानाह—गौतम ! अवगाढान्याहारयन्ति नानवगाढानि । यानि भदन्त ! अवगाढान्याहारयन्ति तानि किमनन्तरावगाढानि ?, कि-
मुक्तं भवति ?—येष्वात्मप्रदेशेषु यान्यव्यवधानेनावगाढानि तैरात्मप्रदेशैस्तान्येवाहारयन्ति उत परम्परावगाढानि—एकद्वित्राद्यात्मप्रदेशै-
र्व्यवहितानि ?, भगवानाह—गौतम ! अनन्तरावगाढानि न परम्परावगाढानि । यानि भदन्त ! अनन्तरावगाढान्याहारयन्ति तानि
भदन्त ! अनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याणि किमणूनि—स्तोकान्याहारयन्ति उत वादराणि—प्रभूतप्रदेशोपचितानि ?, भगवानाह—अणून्यप्या-
हारयन्ति वादराण्यप्याहारयन्ति, इहाणुत्ववादरत्वे तेषामेवाहारयोग्यानां स्कन्धानां प्रदेशस्तोकत्वबाहुल्यापेक्षया प्रज्ञापनामूलटीका-
कारेणापि व्याख्याते इत्यस्माभिरपि तथैवाभिहिते । यानि भदन्त ! अणून्यपि आहारयन्ति तानि किमूर्ध्वप्रदेशस्थितान्याहारयन्ति अ-
धस्तिर्यग्वा ?, इहोर्ध्वधस्तिर्यक्त्वं यावति क्षेत्रे सूक्ष्मपृथिवीकायिकोऽवगाढस्तावत्येव क्षेत्रे तदपेक्षया परिभावनीयं, भगवानाह—ऊर्ध्वम-
प्याहारयन्ति—ऊर्ध्वप्रदेशावगाढान्यप्याहारयन्ति, एवमधोऽपि तिर्यगपि । यानि भदन्त ! ऊर्ध्वमप्याहारयन्ति अधोऽप्याहारयन्ति तिर्य-

गत्याहारयन्ति तानि किमादावाहारयन्ति मध्ये आहारयन्ति पर्यवसाने आहारयन्ति ? अयमत्राभिप्रायः—सूक्ष्मपृथिवीकायिका ह्यनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याण्यन्तर्मुहूर्तं कालं यावदुपभोगोचितानि गृह्णन्ति, ततः संशयः—किमुपभोगोचितस्य कालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणस्यादौ—प्रथमसमये आहारयन्ति उत मध्ये—मध्यसमयेषु आहोश्चित् पर्यवसाने—पर्यवसानसमये?, भगवानाह—नौतम ! आदावपि मध्येऽपि पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति, किमुक्तं भवति ?—उपभोगोचितकालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणस्यादिमध्यवसानसमयेऽप्याहारयन्तीति । यानि भदन्त ! आदावपि मध्येऽपि पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति तानि भदन्त ! किं स्वविषयानि—स्वोचिताहारयोग्यान्याहारयन्ति उताविषयानि—स्वोचिता-हारायोग्यान्याहारयन्ति ?, भगवानाह—नौतम ! स्वविषयाण्याहारयन्ति नो अविषयाणि । यानि भदन्त ! स्वविषयाण्याहारयन्ति तानि भदन्त ! किमानुपूर्व्याऽऽहारयन्ति अनानुपूर्व्या ?, आनुपूर्वी नाम यथाऽऽसन्नं, तद्विपरीताऽनानुपूर्वी, भगवानाह—नौतम ! आनुपूर्व्या, सूत्रे द्वितीया तृतीयार्थे वेदितव्या प्राकृतत्वात्, यथाऽऽचाराङ्गे “अगणिं पुट्टा” इत्यत्र, आहारयन्ति, नो अनानुपूर्व्या ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वा, यथाऽऽसन्नं नातिक्रम्याहारयन्तीति भावः । यानि भदन्त ! आनुपूर्व्याऽऽहारयन्ति तानि भदन्त ! किं ‘तिदिस्’ति तिस्रो दिशः समाहृतास्त्रिदिक् तस्मिन् व्यवस्थितान्याहारयन्ति चतुर्दिशि पञ्चदिशि पङ्क्तिदिशि वा, इह लोकनिष्कटपर्यन्ते जघन्यपदेऽपि [—जीवावगाहक्षेत्रं—] त्रिदिग्व्यवस्थितमेव प्राप्यते न द्विदिग्व्यवस्थितमेकदिग्व्यवस्थितं वा, अतस्त्रिदिशारभ्य प्रभ्रः कृतः, भगवानाह—नौतम ! ‘निव्वाधाएणं छद्दिसि’मित्यादि, व्याघातो नामालोकाकाशेन प्रतिस्खलनं व्याघातस्याभावो निर्व्याघातं ‘शब्दप्रथादावव्ययं पूर्वपदार्थे नित्यमव्ययीभाव’ इत्यव्ययीभावः ‘तेन वा तृतीयाया’ इति विकल्पेनाम्भावविधानात् पक्षेऽत्राम्भावः, नियमाद्—अवश्यतया पङ्क्तिदिशि व्यवस्थितानि, पङ्क्त्यो दिग्भ्य आगतानीति भावः, द्रव्याण्याहारयन्ति, व्याघातं पुनः प्रतीत्य लोकनिष्कटादौ स्यात्कदाचिच्चिदिशि—तिसृभ्यो दिग्भ्य

आगतानि, कदाचित् चतसृभ्यः कदाचित्पञ्चभ्यः, काऽत्र भावना ? इति चेदुच्यते—इह लोकनिष्ठुटे पर्यन्तेऽधस्त्यप्रतराग्नेयकोणावस्थितो यदा सूक्ष्मपृथिवीकायिको वर्तते तदा तस्याधस्तादलोकेन व्याप्तत्वात् अधोदिकपुद्गलाभावः आग्नेयकोणावस्थितत्वात् पूर्वदिकपुद्गलाभावो दक्षिणदिकपुद्गलाभावश्च, एवमधःपूर्वदक्षिणरूपाणां तिसृणां दिशामलोकेन व्यापनात् ता अपास्य. या परिशिष्टा ऊर्ध्वाऽपरोत्तरा च दिगव्याहता वर्तते तत आगतान् पुद्गलानाहारयन्ति, यदा पुनः स एव पृथिवीकायिकः पश्चिमां दिशमनुसृत्य वर्तते तदा पूर्वा दिगव्याहता वर्तते तत आगतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनः स चतुर्दिगागतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनरूर्ध्वं द्वितीयादिव्याहता वर्तते तदाऽधस्त्यापि दिग्भ्यधिका लभ्यते, केवला दक्षिणैवैका पर्यन्तवर्तिनी अलोकेन व्याहतेति पञ्चप्रतरगतपश्चिमदिशमवलम्ब्य तिष्ठति तदाऽधस्त्यापि दिग्भ्यधिका लभ्यते, केवला दक्षिणैवैका पर्यन्तवर्तिनी अलोकेन व्याहतेति पञ्चदिगागतान् पुद्गलानाहारयति । ‘वर्णणतो’ इत्यादि वर्णतः कालनीललोहितहारिद्रशुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धानि दुरभिगन्धानि वा, रसतस्तिकानि यावन्मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशानि यावद्रक्षाणि, तथा तेषामाहार्यमाणानां पुद्गलानां ‘पुराणान्’ अत्रेतान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् ‘विपरिणामइत्ता परिपाळइत्ता परिविद्धंसइत्ता’ एतानि चत्वार्यपि पदान्येकार्थिकानि विनाशार्थप्रतिपादकानि नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुपात्तानि, विनाशः किमित्याह—अन्यान् अपूर्वान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् उत्पाद्यालशरीरक्षेत्रावगाढान् पुद्गलान् ‘संव्यप्यण्याए’ सर्वासना—सर्वेरेवासप्रदेशैराहारमाहाररूपान् पुद्गलानाहारयन्ति ॥ गतमाहारद्वारं, साम्प्रतमुपपातद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि, ते भदन्त ! सूक्ष्मपृथिवीकायिका जीवाः ‘कुतः’ केभ्यो जीवेभ्य उद्धृत्योत्पद्यन्ते ?, किं नैरयिकेभ्यः ? इत्यादि प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! नो नैरयिकेभ्य इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं देवनैरयिकेभ्य उत्पादप्रतिषेधो देवनैरयिकाणां तथाभवस्वभावतया तन्मध्ये उत्पादासम्भवात्, ‘जहा वक्कंतीए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा

वक्तव्यं, तच्चैवम्—तिर्यग्योनेभ्योऽप्युत्पादः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वा केवलमसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जितेभ्यः, मनुष्येभ्योऽप्यकर्मभूमिजान्तर-
द्वीपजासङ्ख्यातवर्षायुष्ककर्मभूमिजव्यतिरिक्तेभ्यः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वेति ॥ गतमुपपातद्वारमधुना स्थितिद्वारमाह—‘तेसि णं भंते !’
इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदादुल्लृष्टपदमधिकमवसेयम् ॥ गतं स्थितिद्वारमधुना समुद्धातमधिकृत्य मरणं विचिन्तयिषुरिदमाह—‘ते
णं भंते जीवा’ इत्यादि सुगमम्, उभयथाऽपि मरणसम्भवात् ॥ च्यवनद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ‘ते’ सूक्ष्मपृथ्वीका-
यिका भदन्त ! जीवा अनन्तरमुद्भूत्य सूक्ष्मपृथिवीकायिकभवादानन्तर्येणोद्भूत्येति भावः क्व गच्छन्ति ?—कोत्पद्यन्ते ?, एतेनात्मनो
गमनधर्मकता पर्यायान्तरमधिकृत्योत्पत्तिधर्मकता च प्रतिपादिता, तेन ये सर्वगतमनुत्पत्तिधर्मकं चात्मानं प्रतिपन्नास्ते निरस्ता द्रष्टव्याः,
तथारूपे सत्यात्मनि यथोक्तप्रश्नार्थासम्भवात्, ‘किं नेरइएसु गच्छन्ति’ ? इत्यादि सुप्रतीतं, भगवानाह—‘नो नेरइएसु गच्छन्ति’
इत्यादि पाठसिद्धं ‘जहा वक्कंतीए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे च्यवनमुक्तं तथाऽत्रापि वक्तव्यं, तच्चोत्पादवद् भावनीय-
मिति ॥ गतं च्यवनद्वारमधुना गत्यागतिद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ते भदन्त ! जीवाः ‘कतिगतिकाः ?’ कति गतयो येषां
ते कतिगतिकाः, ‘कत्यागतिकाः ?’ कतिभ्यो गतिभ्य आगतियेषां ते कत्यागतिकाः, भगवानाह—गौतम ! द्वायागतिका नरकगतेर्देवगतेश्च
सूक्ष्मेपूत्पादाभावात्, द्विगतिका नरकगतौ देवगतौ च तत् उद्भूतानामुत्पादाभावात्, ‘परीत्ता’ प्रत्येकशरीरिणः, असङ्ख्येया असङ्ख्येय-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् प्रज्ञाता मया शेषैश्च तीर्थकङ्किः, अनेन सर्वतीर्थकृतमविसंवादिवचनतामाह, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !
‘से त्तं सुहुमपुढविक्काइया’ त एते सूक्ष्मपृथिवीकायिका उक्ताः ॥ उक्ताः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, अधुना बादरपृथिवीकायिकान-
भिधित्सुराह—

से किं तं बायरपुढविक्काइया ?, २ डुविहा पणत्ता, तंजहा-सणह्वायरपुढविक्काइया य खरबायर-
पुढविक्काइया य (सू० १४ ॥

‘से किं तं’मिल्यादि, अथ के ते बादरपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह-वादरपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋक्ष्णबादरपृ-
थिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाश्च-ऋक्ष्णा नाम चूर्णितलोष्टकल्पा मृदुपृथ्वी तदात्मका जीवा अप्युपचारतः ऋक्ष्णाः ते च
ते बादरपृथिवीकायिकाश्च ऋक्ष्णबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा ऋक्ष्णा चासौ बादरपृथिवी च सा कायः-शरीरं येषां ते ऋ-
क्ष्णबादरपृथ्वीकायाः त एव स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानात् ऋक्ष्णबादरपृथिवीकायिकाः, खरा नाम पृथिवी सङ्घातविशेषं काठिन्यविशेषं
वाऽऽपन्ना तदात्मका जीवा अपि खराः ते च ते बादरपृथिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा पूर्ववत्प्रकारान्तरेण स-
मासः, चशब्दौ स्वागतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं सणह्वायरपुढविक्काइया ?, २ सत्तविहा पणत्ता, तंजहा-कण्हमत्तिया, भेओ जहा
पणवणाए जाव ते समासतो डुविहा पणत्ता, तंजहा-पजत्तगा य अपजत्तगा य । तेसि णं
भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पं०, तंजहा-ओरालिए तेयए
कम्मए, तं चेव सव्वं नवरं चत्तारि लेसाओ, अवसेसं जहा सुहुमपुढविक्काइयाणं आहारो जाव
णियमा छद्दिसि, उववातो तिरिक्खजोणियमणुस्सदेवेहिंतो, देवेहिं जाव सोधम्मसाणेहिंतो,
ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वावीसं वाससहस्साइं । ते णं भंते ! जीवा मारणंतिथससु-

ग्धाएणं किं समोहया मरंति असमोहता मरंति ? गोयमा ! समोहतावि मरंति असमोहतावि मरंति । ते णं भंते ! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति ? कहिं उववज्जंति ?—किं नेरइएसु उववज्जंति ?०, पुच्छा, नो नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोणिएसु उववज्जंति मणुस्सेसु उव० नो देवेसु उव०, तं चेव जाव असंखेज्जवासाउवज्जेहिं । ते णं भंते ! जीवा कतिगतिया कतिआगतिया पणत्ता ? गोयमा ! दुगतिया तिआगतिया परित्ता असंखेज्जा य समणाउसो !, से तं बायरपुढ-
विक्काइया । सेत्तं पुढविकाइया ॥ (सू० १५) .

‘से किं त’मित्तादि, अथ के ते ऋक्षणाबादरपृथिवीकायिकाः ? , सूरिराह—ऋक्षणाबादरपृथिवीकायिकाः सप्तविधाः प्रह्वताः, तदेव सप्तविधत्वं दर्शयन्ति, तद्यथा—कृष्णमृत्तिका इत्यादि ‘भेदो भाणियन्वो जहा पणवणाए जाव तत्थ नियमा असंखिज्जा’ इति, भेदो बा-
दरपृथिवीकायिकानां द्विविधानामपि तथा भणितव्यो यथा प्रह्वापनायां, स च तावद् यावत् “तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति पदं, स चैवम्—किण्डमत्तिया नीलमत्तिया लोहियमत्तिया हालिइमत्तिया सुक्किलमत्तिया पंडुमत्तिया पणगमत्तिया, सेत्तं सण्हवायरपुढवि-
काइया । से किं तं खरवायरपुढविकाइया ? , २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—पुढवी य सक्करा वालुया य उवले सिला य लोणूसे ।
तंवा य तउय सीसय रुप्प सुवण्णे य वइरे य ॥ १ ॥ हरियाले हिंगुलए मणोसिला सासगंजण पवाले । अब्भपडलब्भवालुय वा-
यरकाये मणिविहाणा ॥ २ ॥ गोमेज्जए य रुयए अंके फलिहे य लोहियक्खे य । मरगयमसारगले सुयमोयगइंदनीले य ॥ ३ ॥
चंदणगेरुयहंसे पुलए सोगंधिए य बोद्धवे । चंदण्णभवेरुलिए जलकंते सूरकंते य ॥ ४ ॥ जे यावण्णे तहप्पगारा ते समासतो दुविहा

पणत्ता, तंजहा—पञ्जत्तगा य अपञ्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपञ्जत्तगा ते णं असंपन्ना, तत्थ णं जे ते पञ्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधाएसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिजाइं जोगिप्पमुहसयसहस्साइं पञ्जत्तगनिसाए अपञ्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—कृष्णमृत्तिका—कृष्णमृत्तिकारूपा, एवं नीललोहितहारिद्रशुक्लभेदा अपि वाच्याः, पाण्डुमृत्तिका नाम देशविशेषे या धूलीरूपा सती पाण्डू इति प्रसिद्धा तदात्मका जीवा अयमभेदोपचारात्पाण्डुमृत्तिकेत्युक्ताः, ‘पणगमत्तिया’ इति नद्यादिपूरप्लाविते देशे नद्यादि पूरेऽपगते यो भूमौ ऋक्षमृदुरूपो जलमलोऽपरपर्यायपक्कः स पनकमृत्तिका तदात्मका जीवा अयमभेदोपचारात्पनकमृत्तिकाः, सेत्तमित्यादिनिगमनं सुगमम् ॥ ‘से किं तं’मित्यादि ॥ अथ के ते खरवादरपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह—खरवादरपृथिवीकायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, चत्वारिंशद्वेदा मुख्यतः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, तानेव चत्वारिंशद्वेदानाह, तंजहा—‘पुढवी’त्यादिगाथाचतुष्टयम् । पृथिवीति ‘भामा सत्यभामावत्’ शुद्धपृथिवी नदीतटभित्त्यादिरूपा ?, चशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये, शर्करा—लघूपलशकलरूपा ३, उपलः—दृक्कल्युपकरणपरिकर्मणायोग्यः पाषाणः ४, शिला—घटनयोग्या देवकुलपीठाद्युपयोगी महान् पाषाणविशेषः ५, लवणं—सामुद्रादि ६, ऊषो यद्वशादूर्ध्वं क्षेत्रम् ७, अयस्ताम्रत्रपुसीसकरूप्यसुवर्णानि—प्रतीतानि १३, वज्रो—हीरकः १४, हरितालहिङ्गुलमनःशिलाः प्रतीताः १७, सासगं—पारदः १८, अञ्जनं सौवीराञ्जनादि १९, प्रवालं—विद्रुमः २०, अभ्रपटलं—प्रसिद्धम् २१, अभ्रवालुका—अभ्रपटलमिश्रा वालुकां २२, ‘वायरकाए’ इति वादरपृथिवीकायेऽमी भेदा इति शेषः, ‘मणिविहाणा’ इति चशब्दस्य गम्यमानत्वात् मणिविधानानि च—मणिभेदाश्च वादरपृथिवीकायमेदत्वेन ज्ञातव्याः, तान्येव मणिविधानानि दर्शयति—‘गोमेज्जाए य’ इत्यादि, गोमेज्जकः २३, ‘चः’ समुच्चये, रुचकः २४ अङ्कः २५

स्फटिकः २६ 'चः' पूर्ववत्, लोहिताक्षः २७ मरकतः २८ मसारगल्लः २९ भुजमोचकः ३० इन्द्रनीलश्च ३१ चन्दनः ३२ गैरिकः ३३ हंसगर्भः ३४ पुलकः ३५ सौगन्धिकश्च ३६ चन्द्रप्रभः ३७ वैडूर्यः ३८ जलकान्तः ३९ सूर्यकान्तश्च ४०, तदेवमाद्या गा-
थया पृथिव्यादयश्चतुर्दश भेदा उक्ताः द्वितीयगाथयाऽष्टौ हरितालादयः तृतीयगाथया गोमेज्जकादयो दश तुर्यगाथयाऽष्टावृत्ति, स-
र्वसङ्ख्या चत्वारिंशत्, 'जे यावणे तहप्पगारा' इति येऽपि चान्ये तथाप्रकारा मणिभेदाः—पद्मरागादयस्तेऽपि खरवादरपृथिवीका-
थिकत्वेन वेदितव्याः । 'ते समासतो' इत्यादि, ते बादरपृथिवीकाथिकाः 'समासतः' सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तका
अपर्याप्तकाश्च, तत्र येऽपर्याप्तकास्ते स्वयोग्याः पर्याप्तीः साकल्येनासंप्राप्ताः अथवाऽसंप्राप्ता इति विशिष्टान् वर्णादीननुपगताः, तथाहि
—वर्णादिभेदविवक्षायाभेदे न शक्यन्ते कृष्णादिना भेदेन व्यपदेशं, किं कारणमिति—चेद्, उच्यते, इह शरीरादिपर्याप्तिसिषु परिपूर्णसु
सतीषु वादराणां वर्णादिभेदः संप्रकटो भवति नापरिपूर्णसु, ते चापर्याप्ता उच्छ्वासपर्याप्त्या अपर्याप्ता एव भ्रियन्ते, ततो न स्पष्टो व-
र्णः, शरीरं च शरीरपर्याप्त्या संजातमिति । 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र ये ते पर्याप्तकाः—परिसमाप्तसमस्तस्वयोग्यपर्याप्तयस्ते वर्णादे-
भेदात्पञ्च गन्धौ सुरभीतरभेदाहौ रसास्तिक्तादयः पञ्च स्पर्शा मृदुकर्कशादयोऽष्टौ, एकैकस्मिंश्च वर्णादौ तारतम्यभेदेनानेकेऽवान्तरभेदाः,
तथाहि—भ्रमरकोकिलकज्जलादिषु तरतमभावात् कृष्णः कृष्णतरः कृष्णतम इत्यादिरूपतयाऽनेके कृष्णभेदाः, एवं नीलादिष्वप्यायोज्यं,
तथा गन्धरसस्पर्शेष्वपि, तथा परस्परं वर्णानां संयोगतो धूसरकर्बुरत्वादयोऽनेकसङ्ख्याभेदाः, एवं गन्धादीनामपि परस्परं गन्धादिभिः

समायोगात्, ततो भवन्ति वर्णाद्यादेशैः सहस्राग्रशो भेदाः, 'संखिज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइ'ति सङ्खेयानि योनिप्र-
मुखाणि-योनिद्वाराणि शतसहस्राणि, तथाहि—एकैकस्मिन् वर्णे गन्धे रसे स्पर्शे च संवृता योनिः पृथिवीकायिकानां, सा पुनस्त्रिया-
सचित्ताऽचित्ता मिश्रा च, पुनरेकैका त्रिधा-शीता उष्णा शीतोष्णा, प्रत्येकं तारतम्यभेदादनेकभेदत्वं, केवलमेकवि-
शिष्टवर्णोदियुक्ताः सङ्ख्यातीता अपि स्वस्थाने व्यक्तिभेदेन योनिजातिमधिकृत्यैकैव योनिर्गण्यते, ततः सङ्खेयानि पृथ्वीकायिकानां यो-
निशतसहस्राणि भवन्ति, तानि च सूक्ष्मबादरगतसर्वसङ्ख्यया सप्त, 'पज्जत्तगनिस्साए' इत्यादि, पर्याप्तकनिश्रयाऽपर्याप्तका व्युत्कामन्ति-
उत्पद्यन्ते, कियन्तः? इत्याह-यत्रैकः पर्याप्तकस्तत्र नियमात्तन्निश्रया असङ्ख्येयाः-सङ्ख्यातीता अपर्याप्तकाः । 'एएसि णं भंते! जीवाण'-
मित्यादिना शरीरावगाहनादिद्वारकलापचिन्तां करोति, सा च पूर्ववत्, तथा चाह—'एवं जो चेव सुहुमपुढविकाइयाणं गमो सो
चेव भाणियव्वो' इति, 'नवर' मित्यादि, नवरमिदं नानात्वं लेश्याद्वारे चतस्रो लेश्या वक्तव्याः, तेजोलेश्याया अपि सम्भवात्, तथाहि
-व्यन्तरादय ईशानान्ता देवा भवनविमानादावतिमूर्च्छयाऽऽसीयरत्नकुण्डलादावप्युत्पद्यन्ते, ते च तेजोलेश्यावन्तोऽपि भवन्ति, यल्ले-
श्यश्च म्रियते अग्रेऽपि तल्लेश्य एवोपजायते "जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जाइ" इति वचनात्, ततः कियत्कालमपर्याप्तावस्थायां तेजोले-
श्यावन्तोऽप्यवाप्यन्ते इति चतस्रो वक्तव्याः, आहारो नियमात् षड्दिशि, वादराणां लोकमध्य एवोपपातभावात्, उपपातो देवेभ्यो-
ऽपि, वादरेषु तदुत्पादविधानात्, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, देवेभ्योऽप्युत्पादात् त्र्यागतयो, द्विगतयः
पूर्ववत्, एतेऽपि च 'परीत्ता' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, 'सेत्त'मित्याद्युपसंहारवाक्यम् ॥ उक्ताः
पृथ्वीकायिकाः, अधुनाऽऽकायिकानभिधित्सुरिदमाह—

से किं तं आउक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-सुहुमआउक्काइया य वायरआउक्काइया य, सुहुमआऊ० दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरया पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा-ओरालिए तेयए कम्मए, जहेव सुहुमपुढविक्काइयाणं, णवरं थिबुगसंठिता पणत्ता, सेसं तं चेव जाव दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं सुहुमंआउक्काइया ॥ (सू० १६)

अथ के तेऽण्कायिकाः?, सूरिराह-अण्कायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूक्ष्माण्कायिकाश्च वादराण्कायिकाश्च, तत्र सूक्ष्माः सर्वलोकाव्यापिनो वादरा घनोद्ध्यादिभावितः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ । ‘से किं तं सुहुमआउक्काइया?’ इत्यादि सूक्ष्मपृथिवीकायिकवन्निरवशेषं भावनीयं, नवरसिद्धं संस्थानद्वारे नानात्वं, तदेवोपदर्शयति—‘ते सि णं भंते ! जीवाणं सरीरया किं संठिया?’ इत्यादि पाठसिद्धम् ॥

से किं तं वायरआउक्काइया?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा-ओसा हिमे जाव जे यावन्ने तह-प्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तं चेव सव्वं णवरं थिबुगसंठिता, चत्तारि लेसाओ, आहारो नियमा छविसिं, उववातो तिरिक्खजोणियमणुस्सदेवेहिं, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं सत्तवाससहस्साइं, सेसं तं चेव जहा वायरपुढविक्काइया जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता असंखेज्जा पन्नत्ता समणाउसो !, सेत्तं वायरआऊ, सेत्तं आउक्काइया ॥ (सू० १७) ॥

'से किं त'मित्यादि, अथ के ते वादराष्कायिकाः?, सूरिराह—वादराष्कायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“ओसा हिमे महिया
 जाव तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—“करगे हरतणू सुद्धोदए सीओदए खट्टोदए खारोदए
 अंबिलोदए लवणोदए वरुणोदए खीरोदए रसोदए जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य
 अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिज्जाइं
 जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—अवश्यायः—
 त्रेहः, हिमं—स्यानोदकं, महिका—गर्भमासेषु सूक्ष्मवर्ष, करको—घनोपलः, हरतनुः यो भुवमुद्भिद्य गोधूमाङ्कुरतृणायादिषु बद्धो विन्दु-
 रुपजायते, शुद्धोदकम्—अन्तरिक्षसमुद्भवं नद्यादिगतं वा, तच्च स्पर्शरसादिभेदादनेकभेदं, तदेवानेकभेदत्वं दर्शयति—शीतोदकं—नदीत-
 ङागावटवापीपुष्करिण्यादिषु शीतपरिणामम्, उष्णोदकं—स्वभावत एव कचिन्निर्जरीरादावुष्णपरिणामं, क्षीरोदकम्—ईषल्लवणपरिणामं
 यथा लाटदेशादौ केषुचिदवटेषु, खट्टोदकम्—ईषदम्लपरिणामम्, आम्लोदकम्—अतीव स्वभावत एवान्लपरिणामं काञ्जिकवत्, लव-
 णोदकं लवणसमुद्रे, वारुणोदकं वारुणसमुद्रे, क्षीरोदकं क्षीरसमुद्रे, क्षोदोदकमिधुरससमुद्रे, रसोदकं पुष्करवरसमुद्रादिषु, येऽपि
 चान्ये तथाप्रकारा रसस्पर्शादिभेदाद् दृतोदकादयो वादराष्कायिकास्ते सर्वे वादराष्कायिकतया प्रतिपत्तव्याः, 'ते समासओ' इत्यादि-
 प्राग्वत् नवरं सङ्ख्येयानि योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणीत्यत्रापि सप्त वेदितव्यानि । 'तेसि णं भंते ! जीवाणं कइ सरीरगा'? इत्यादि-
 द्वारकलापचिन्तायामपि वादप्रतिषेधिकायिकगमोऽनुगन्तव्यो, नवरं संस्थानद्वारे शरीरकाणि स्तिबुकसंस्थानसंस्थितानि वक्तव्यानि,

स्थितिद्वारे अवन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः
सम्प्रति वनस्पतिकार्यिकानाह—

से किं तं वणस्सइकाइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवणस्सइकाइया य ययवरणस्सइकाइया य ॥ (सू० १७) । से किं तं सुहुमवणस्सइकाइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जसगा य अपज्जसगा य तहेव णवरं अणित्थं (संठाण) संठिया, दुगतिया दुआगतिया अपरित्ता अणंता, अवसेसं जहा पुढविक्काइयाणं, से तं सुहुमवणस्सइकाइया ॥ (सू० १८) ।

से किं तं धायरवणस्सइकाइया ? २ दुविहा पणसा, तंजहा—पत्तेयसरीरयायरवणस्सत्तिकाइया

य साधारणसरीरबाधरवणस्सइकाइया य ॥ (सू० १९) । से किं तं पत्तेयसरीरबाधरवणस्सतिका-
 इया ? २ इवालसविहा पणत्ता, तंजहा—रुक्खा गुच्छा गुम्मा लता य वह्नी य पव्वगा चैव ।
 तणवलथहरितओसहिजलरुहकुहणा य बोद्धव्वा ॥ १ ॥ से किं तं रुक्खा ? २ इविहा पणत्ता,
 तंजहा—एगट्टिया य बहुबीया य । से किं तं एगट्टिया ? २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—निंब-
 जंबुजाव पुण्णागणागरुक्खे सीवणिण तथा असोणे य, जे यावणे तहप्पगारा, एतेसि णं मूलांवि अ-
 संखेज्जजीविया, एवं कंदा खंधा तथा साला पवाला पत्ता पत्तेयजीवा पुप्फां अणेगजीवां फला
 एगट्टिया, सेत्तं एगट्टिया । से किं तं बहुबीया ? २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अत्थियत्तेदुय-
 उंवरकविट्ठे आमलकफणसदाडिमणगोधकांड्वरीयतिलयलउयलोद्धे धवे, जे यावणे तहप्पगारा,
 एतेसि णं मूलांवि असंखेज्जजीविया जाव फला बहुबीया, सेत्तं बहुबीया, सेत्तं रुक्खा,
 एवं जहा पणवणाए तहा भाणियन्वं, जाव जे यावन्ने तहप्पगारा, सेत्तं कुहणा—नाणाविध-
 संठाणा रुक्खाणं एगजीविया पत्ता । खंधोवि एगजीवो तालसरलनालिएरीणं ॥ १ ॥ ‘जह सगल-
 सरिसवाणं पत्तेयसरीराणं’ गाहा ॥ २ ॥ ‘जह वा तिलसकुलिया’ गाहा ॥ ३ ॥ सेत्तं पत्तेयसरी-
 रबाधरवणस्सइकाइया ॥ (सू० २०)

‘से किं तं’भित्तादि, अथ के ते बाधरवणस्सतिकाधिकाः ? , सूरिराह—बाधरवणस्सतिकाधिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—प्रत्येक-

शरीरबादरवनस्पतिकायिकाश्च साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः, चशब्दो पूर्ववत् ॥ 'से किं त'मित्यादि, अथ के ते प्रत्येक-
शरीरबादरवनस्पतिकायिकाः ?, सूरिराह—प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिका द्वादशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—'रुक्खा' इत्यादि, वृक्षाः—
चूतादयः गुच्छा—वृन्ताकीप्रभृतयः गुल्मानि—नवमालिकाप्रभृतीनि लताः—चम्पकलतादयः, इह येषां रुक्मप्रदेशे विवक्षितोर्ध्वशा-
खाव्यतिरेकेणान्यत् शाखान्तरं तथाविधं परिस्थूरं न निर्गच्छति ते लता इति व्यवहियन्ते, ते च चम्पकादय इति, वहयः—कूष्मा-
ण्डीत्रपुपीप्रभृतयः पर्वगा—इक्ष्वादयः वृणानि—कुशजुअकार्जुनादीनि वलयानि—केतकीकदल्यादीनि तेषां हि त्वग् वलयाकारेण
व्यवस्थितेति हरितानि—तन्दुलीयकवस्तुलप्रभृतीनि औपधयः—फलपाकान्ताः ताश्च शाल्यादयः जले रुहन्तीति जलरुहाः—उदका-
वकपनकादयः कुहणा—भूमिस्फोटाभिधानास्ते चायकायप्रभृतयः, 'एवं भेदो भाणियन्वो जहा पन्नवणाए' इत्यादि, 'एवम्' उक्तेन
प्रकारेण बादरप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानां भेदो वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायाम्, इह तु ग्रन्थगौरवभयात्त लिख्यते, स च किं या-
वद् वक्तव्यः ? इत्याह—'जह वा तिलसङ्कुलिया' इत्यादि, अस्याश्च गाथाया अयं सम्बन्धः—इह यदि वृक्षादीनां मूलादयः प्रत्येकम-
नेकप्रत्येकशरीरजीवाधिष्ठितास्ततः कथमेकलण्डशरीराकारा उपलभ्यन्ते ?, तत्रेयमुत्तरगाथा—“जह सगलसरिसवाणं सिलेसमिस्साण
वट्टिया वट्ठी । पत्तेयसरीराणं तह होति सरीरसंघाया ॥ १ ॥” अस्या व्याख्या—यथा सकलसर्पपाणां श्लेषद्रव्यविभि-
श्रितानां वलिता वर्तिरकरूपा भवति, अथ च ते सकलसर्पपाः परिपूर्णशरीराः सन्तः पृथक् पृथक् स्वस्वावगाहनयाऽवतिष्ठन्ते,
'तथा' अन्यैवोपमया प्रत्येकशरीरिणां जीवानां शरीरसङ्घाताः पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहना भवन्ति, इह श्लेषद्रव्यस्यानीयं रागद्वेयो-
पचितं तथाविधं स्वकर्म सकलसर्पपस्थानीयाः प्रत्येकशरीराः, सकलसर्पपग्रहणं वैवित्त्यप्रतिपत्त्या पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहप्रत्येकशरीरवै-

विषयप्रतिपत्त्यर्थम्, अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह—“जह वा तिलसङ्कुलिया” इत्यादिरधिकृतगाथा, वाशब्दो दृष्टान्तान्तरसूचने, यथा ‘तिलसङ्कुलिका’ तिलप्रधाना पिष्टप्रयी अपूपिका बहुभिस्तिलैर्मिश्रिता सती यथा पृथक्पृथक्स्वखावगाहतिलासिका भवति कथञ्चिदेकरूपा च ‘तथा’ अनैवोपमया प्रत्येकशरीरिणां जीवानां शरीरसङ्घाताः कथञ्चिदेकरूपाः पृथक्पृथक्स्वखावगाहनाश्च भवन्ति, उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि सुगमम् ॥ सम्प्रति साधारणवनस्पतिकाधिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं साहारणसरीरबादरवणस्सइकाइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा-आलुए मूलए सिंगबेर हिरिलि सिरिलि सिस्सरिलि किद्विया छिरिया छिरिया कण्हकंदे वज्जकंदे सूरणकंदे खल्लुडे किमिरासि भदे मोत्थापिंडे हलिदा लोहारी णीदु[ठिदु]थिभु अससकणी सीहकन्नी सीउंढी मूसंढी जे यावणे तहप्पगारा ते समासओ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । तेसि णं भंते! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा! तओ सरीरगा पन्नत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, तहेव जहा बायरपुढविकाइयाणं, णवरं सरीरोगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं सातिरेगजोयणसहस्सं, सरीरगा अणित्थंत्थसंठिता, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं, जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता अणंता पणत्ता, सेत्तं बायरवणस्सइकाइया, सेत्तं थावरा ॥ (सू० २?)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते साधारणशरीरबादरवनस्पतिकाधिकाः?, सूरिराह—साधारणशरीरबादरवनस्पतिकाधिका अनेक-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ २७ ॥

विधाः प्रकृताः, तद्यथा—‘आलुण’ इत्यादि, एते आलुकमूलकशृङ्गवेरहिरिलिसिरिलिसिस्तरिलिकिट्टिकाक्षीरिकाक्षीरबिलिकालिका-
लणकन्दवज्रकन्दसूरणकन्दखड्गदृ(कृमिराशि) भद्रमुस्तापिण्डहिरिलैह्रीस्तुहिस्तिमुअश्वकर्णीसिंहकर्णीसिंहुडीमुषण्डीनामानः साधारण-
वनस्पतिकायिकमेदाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्केचिदेशविशेषात्स्वयमवगन्तव्याः, ‘जे यावण्णे तहप्पगारा’ इति येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—
एवंप्रकारा अवकपनकसेवालादयस्तेऽपि साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः प्रतिपत्तव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ‘ते’ बादरव-
नस्पतिकायिकाः समासतो द्विविधाः प्रकृताः, तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, ‘जाव सिय संखेज्जा’ इति यावत्करणदेवं परिपूर्णः
पाठो द्रष्टव्यः—“तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा तेसि णं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं
फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ सिय
संखिज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणंता” इति, एतत्प्राग्वत्, नवरं यत्रैको बादरपर्याप्तस्तत्र तन्निश्रयाऽपर्याप्ताः कदाचित्सङ्ख्येयाः कदा-
चिदसङ्ख्येयाः कदाचिद्वनन्ताः, प्रत्येकतरवः सङ्ख्येया असङ्ख्येया वा, साधारणास्तु नियमाद्वनन्ता इति भावः । ‘तेसि णं भंते ! कइ-
संरीरगा ?’ इत्यादिद्वारकलापचिन्तनं बादरपृथिवीकायिकवत्, नवरं संस्थानद्वारे नानासंस्थानसंस्थितानीति वक्तव्यम् । अवगाहना-
द्वारे ‘उक्कोसेणं सातिरेणुं जोयणसहस्स’मिति, तच्च सातिरेकं योजनसहस्रमवगाहनाभानमेकस्य जीवस्य बाह्यद्वीपेषु वल्ल्यादीनां समु-
द्रगोतीर्थेषु च पद्मनालादीनां, तदधिकोच्छ्रयमानानि पद्मानि पृथिवीकायपरिणाम इति बुद्ध्याः । स्थितिद्वारे उत्कर्षतो दश वर्षसहस्राणि
नक्तव्यानि, गत्यागतिसूत्रानन्तरं ‘अपरीत्ता अणंता’ इति वक्तव्यं, तत्र ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः ‘अपरीत्ताः’ अप्रत्येकशरीरि-

१ प्रतिपत्तौ
साधारण-
बादरवन०
सू० २१

॥ २७ ॥

णोऽनन्ताः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—‘सेसं बादरवणस्सइकाइया, सेसं थावरा’ इति सुगमम् ॥
उक्ताः स्वावराः, सम्प्रति त्रसप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तसा ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—तेउक्काइया वाउक्काइया ओराला तसा पाणा ॥ (सू० २२) ।

अथ के ते तसाः ?, सूरिराह—त्रसास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तेजस्कायिका वायुकायिका औदारिकत्रसाः, तत्र तेजः—अग्निः
कायः—शरीरं येषां ते तेजस्कायास्त एव स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानास्तेजस्कायिकाः, वायुः—पवनः स कायो येषां ते वायुकायास्त एव
वायुकायिकाः, उदाराः—स्फारा एव औदारिकाः प्रत्यक्षत एव स्पष्टत्रसत्त्वनिवन्धनाभिसन्धिपूर्वकगतिलिङ्गतयोपलभ्यमानत्वात्,
तत्र त्रसा द्वीन्द्रियादयः ‘औदारिकत्रसाः’ स्थूरत्रसा इत्यर्थः ॥ तत्र तेजस्कायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तेउक्काइया ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमतेउक्काइया य बादरतेउक्काइया य ॥ (सू० २३)

से किं तं सुहुमतेउक्काइया ?, २ जहा सुहुमपुढविक्काइया नवरं सरीरगा सूहकलावसंठिया, एग-

गइया दुआगइआ परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, सेसं तं चेव, सेसं सुहुमतेउक्काइया ॥ (सू० २४)

से किं तं बादरतेउक्काइया ?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—इंगाले जाले सुम्सुरे जाव सूरकं-

तमणिनिस्सिते, जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अप-

ज्जत्ता य । तेसिणं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता,

तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सेसं तं चेव, सरीरगा सूहकलावसंठिता, तिन्नि लेस्सा, ठिती

जहन्नेणं अंतोमुद्रुत्तं उक्कोसेणं तिसि राहंदिद्याहं तिरियमणुस्सेहिंतो उववाओ, सेसं तं चेव एग-
गतिया दुआगतिया, परिस्ता असंखेज्जा पणणात्ता, सेसं तेउक्काइया ॥ (सू० २५)

अथ के ते तेजस्कायिकाः?, तेजस्कायिका द्विविधाः प्रकृताः, तद्यथा—सूक्ष्मतेजस्कायिकाश्च बादरतेजस्कायिकाश्च, षण्णदौ पू-
र्ववत् ॥ अथ के ते सूक्ष्मतेजस्कायिकाः?, सूरिराह—सूक्ष्मतेजस्कायिका इत्यादि सूत्रं सर्वं सूक्ष्मप्रथिवीकायिकवद् वक्तव्यं, नवरं
संस्थानद्वारे शरीराणि सूचीकलापसंस्थितानि वक्तव्यानि, च्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्रुत्तं तिर्यग्गतावेवोत्पद्यन्ते, न मनुष्यगतौ, तेजोवायु-
भ्योऽनन्तरोद्भूतानां मनुष्यगतावुत्पादप्रतिपेधात्, तथा चोक्तम्—“सर्त्तमिमहिनेरइया तेऊ वाऊ अणंतरुव्वद्वा । नवि पावे माणुस्सं
तदेवडसंखाउया सन्वे ॥ १ ॥” गत्यागतिद्वारे द्वायागतयः, तिर्यग्गतेर्मनुष्यगतेश्च तेपूत्पादात्, एकगतयोऽनन्तरमुद्रुत्तानां तिर्यग्गतावेव
गमनात्, शेषं तथैव, उपसंहारवाक्यं ‘सेसं सुहुमतेउक्काइया’ ॥ बादरतेजस्कायिकानाह—अथ के ते बादरतेजस्कायिकाः?,
सूरिराह—बादरतेजस्कायिका अनेकविधाः प्रकृताः, तद्यथा—“इंगाले जाव तत्थ नियमे” इत्यादि यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठः—“इं-
गाले जाला मुम्मुरे अब्बी अलाए सुद्धागणी उक्का विज्जू असणि निग्घाए संघरिससमुट्ठिए सूरकंतमणिनिसिप्प, जे यावण्णे
तहपंगारा, ते समासतो दुविहा पणणात्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपत्ता,
तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासादेसेणं सहस्सगसो विहाणाहं संखिज्जाहं जोणिप्पमुहस-
यसहस्साहं पज्जत्तगानिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—“अङ्गारः”

१ सप्तमीमहीनैर्यिका. तेजो वायु अनन्तरोद्भूता. । नैव प्राप्नुवन्ति मानुष्यं तथैवासंख्यायुप. सर्वे ॥ १ ॥

विगतधूसज्वालो जाज्वल्यमानः खदिरादिः, 'ज्वाला' अनलसंबद्धा दीपशिखेत्यन्ये, 'मुसुरः' फुफ्फुकाभौ मस्माभिश्चितोऽग्नि-
 कणरूपः 'अर्चिः' अनलाप्रतिबद्धा ज्वाला, 'अलातम्' उल्मुकं, 'शुद्धाग्निः' अयःपिण्डादौ, 'उल्का' चुडुली 'विद्युत्' प्रतीता, 'अ-
 शनिः' आकाशे पतन्नाग्निमयः कणः, 'निर्घातः' वैक्रियाशनिप्रपातः 'संघर्षसमुत्थितः' अरण्यादिकाष्टनिर्मथनसमुत्थः, 'सूर्यकान्तम-
 ग्निश्चितः' सूर्यखरकिरणसंपर्के सूर्यकान्तमणेर्यः समुपजायते, 'जे यावणे तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्ये 'तथाप्रकाराः' एवंप्रका-
 रास्तेजस्कायिकास्तेऽपि बादरतेजस्कायिकतया वेदितव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि प्राग्वत्, शरीरादिद्वारकलापविन्ताऽपि सूक्ष्मतेज-
 स्कायिकवत्, नवरं स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि रात्रिन्दिवानि, आहारो यथा बादरपृथ्वीकायिकानां तथा
 वक्तव्यः, उपसंहारमाह—'सेत्तं तेउक्काइया' ॥ उक्तास्तेजस्कायिकाः, सम्प्रति वायुकायिकानाह—

से किं तं वाउक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवाउक्काइया य बादरवाउक्काइया य,
 सुहुमवाउक्काइया जहा तेउक्काइया णवरं सरीरा पडागसंठिता एगगतिया दुआगतिया परिन्ता
 असंखिज्जा, सेत्तं सुहुमवाउक्काइया । से किं तं बादरवाउक्काइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तं-
 जहा—पाईणवाए पडीणवाए, एवं जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तं-
 जहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । ते सि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयसा ! च-
 त्तारि सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए वेडव्विए तेयए कम्मए, सरीरगा पडागसंठिता,
 चत्तारि समुग्घाता—वेयणासमुग्घाए कसायसमुग्घाए मारणंतियसमुग्घाए वेडव्वियसमुग्घाए,

आहारो निव्वाघातेणं छदिसिं वाघायं पडुब सिय चउदिसिं सिय पंभविसिं, उब-
वातो देवमणुयनेरहएसु णत्थि, ठिती जहमेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिस्सि वाससहस्साइं, सेसं
तं चैव एगगतिग्या हुआगइया परिस्ता असंखेज्जा पणत्ता समणाउसो !, सेसं वायरबाऊ, सेसं
वाउक्काइया ॥ (सू० २६)

अथ के ते वायुकायिकाः ?, सुरिराह—वायुकायिका द्विविधाः प्रकृताः, तथा—सूक्ष्मवायुकायिकाश्च वादरवायुकायिकाश्च, च-
शब्दौ प्राग्वत्, तत्र सूक्ष्मवायुकायिकाः सूक्ष्मतेजस्कायिकवृत्तव्याः, नवरं संस्थानद्वारे तेषां शरीराणि पताकासंस्थानसंस्थितानि
वक्तव्यानि, शेषं तथैव, वादरवायुकायिका अपि एवं चैव—सूक्ष्मतेजस्कायिकवदेव, नवरं भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स
वैषम्यं—“से किं तं वायरवाउक्काइया ?”, वायरवाउक्काइया अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—पाईणवाए पडीणवाए दाहिणवाए उदीणवाए
उडुवाए अहेवाए तिरियवाए विदिसिवाए वाउवभामे वाउक्कलिया मंडलियावाए गुंजावाए झंझावाए संवट्टगवाए पण-
वाए तणुवाए सुद्धवाए, जे यावणे तहणगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपजत्ता य, तत्थ णं जे ते अ-
पजत्ता ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पजत्ता एएसिं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं सं-
खेज्जाइं जेणिप्पमुहसयसहस्साइं, पजत्तगत्तिस्ताए अपजत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या
—“पाईणवाए” इति, यः प्राच्या दिशः समागच्छति वातः स प्राचीनवातः, एवमणचीनो वृक्षिणवात उदीचीनवातश्च वक्तव्यः,
ऊर्ध्वमुद्वच्छन् शो वाति वातः स ऊर्ध्ववातः, एवमधोवाततिर्यग्वातावपि परिभाषनीयौ, विदिग्वातो यो विदिग्ग्यो वाति, वातो-

द्रुमः—अनवस्थितो वातः, वातोत्कलिका समुद्रस्येव वातस्योत्कलिका वातमण्डलीवात उत्कलिकाभिः प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, मण्डलिकावातो मण्डलिकाभिर्मूलत आरभ्य प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, गुञ्जावातो यो गुञ्जन्-शब्दं कुर्वन् वाति, झञ्झावातः सवृष्टिः, अशुभनिष्ठुर इत्यन्ये, संवर्तकवातस्तृणादिसंवर्तनस्वभावः, घनवातो घनपरिणामो वातो रत्नप्रभापृथिव्याद्यधोवर्त्सी, तनुवातो—विरलपरिणामो घनवातस्याधःस्थायी, शुद्धवातो मन्दस्तिमितो, वस्तिट्यादिगत इत्यन्ये, 'ते समासतो' इत्यादि प्राग्वत्, तथा शरीरादिद्वारकलापचिन्तायां शरीरद्वारे चत्वारि शरीराणि औदारिकवैक्रियतैजसकर्मणानि, चत्वारः समुद्रघाताः—वैक्रियवेवृणाकषायमारणान्तिकरूपाः, स्थितिद्वारे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं वक्तव्यमुत्कर्षतत्त्वाणि वर्षसहस्राणि, आहारो निर्व्याघातेन षड्विंशति, व्याघातं प्रतीत्य स्यात्त्रिविंशति स्यात्पञ्चविंशति, लोकनिष्कुटादावपि बादरवातकायस्य सम्भवात्, शेषं सूक्ष्मवातकायवत्, उपसंहारमाह—'सेत्तं वाउक्काइया' इति ॥ उक्ता वातकायिकाः, सम्प्रत्यौदारिकत्रसानाह—

से किं तं ओराला तसा पाणा ?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—बेहंदिया तेहंदिया चउरंदिया पंचेंदिया ॥ (सू० २७)

अथ के ते औदारिकत्रसाः ?, सूरिराह—औदारिकत्रसाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, तत्र द्वे स्पर्शनरसनरूपे इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः, त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः, चत्वारि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते चतुरिन्द्रियाः, पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः ॥ तत्र द्वीन्द्रियप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं बेइदिया ? २ अणेगविद्या पणत्ता, तंजहा—पुलाकिमिया जाव समुहलिक्खा, जे
घावणे तहपगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसिणं भंते !
जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए
कम्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं के महालिया सरीरओगाहणा पणत्ता ? जहन्नेणं अंगुलासं-
खेज्जभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं छेवट्टसंघयणा हुंडसंठिता, चत्तारि कसाया, चत्तारि स-
ण्णाओ, तिण्णि लेसाओ, दो इंदिया, तओ समुग्घाता—वेयणा कसाया मारणंतिया, नोसद्धी
असद्धी, णपुंसकवेदगा, पंच पज्जत्तीओ, पंच अपज्जत्तीओ, सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि नो सम्म-
मिच्छदिट्ठी, णो ओहिदंसणी णो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो केवलदंसणी । ते णं भंते !
जीवा किं णाणी अण्णाणी ? गोयमा ! णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते नियमा दुण्णाणी, तं-
जहा—आभिणिबोहियणाणी सुयणाणी य, जे अन्नाणी ते नियमा दुअण्णाणी—मतिअण्णाणी
य सुयअण्णाणी य, नो मणजोगी वहजोगी कायजोगी, सागारोवडत्तावि अणागारोवडत्तावि,
आहारो नियमा छहिसिं, उववातो तिरियमणुस्सेसु नेरइयदेवअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु, ठिती जह-
न्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि, समोहतावि मरंति असमोहतावि मरंति, कहिं

गच्छन्ति? नेरइयदेवअसंखेज्जवासाअवज्जेसु गच्छन्ति, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा,
सेत्तं बेइंदिया ॥ (सू० २८)

‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, सूरिराह—द्वीन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘पुलाकिमिया जाव समुद-
लिक्खा’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—‘पुलाकिमिया कुच्छिकिमिया गंडयलगा गोलोमा नेउरा सोसंगलगा वं-
सीमुहा सूईमुहा गोजलोया जलोया जालायुसा संखा संखणगा धुल्ला खुल्ला मोत्तिया कळुयावासा एगतो-
वत्ता दुहतोवत्ता नंदियावत्ता संबुक्का माइवाहा सिप्पिसंपुडा चंदणा समुदलिक्खा इति” अस्य व्याख्या—‘पुलाकिमिया’ नाम
पायुप्रदेशोत्पन्नाः कृमयः ‘कुक्षिकृमयः’ कुक्षिप्रदेशोत्पन्नाः ‘गण्डोयलकाः’ प्रतीताः ‘शङ्खाः’ समुद्रोद्भवास्तेऽपि प्रतीताः ‘शङ्खनकाः’ त
एव लघवः ‘धुल्ला’ बुल्लिकाः ‘खुल्ला’ लघवः शङ्खाः सामुद्रशङ्खाकाराः ‘वराटाः’ कपर्दीः ‘मातुवाहाः’ कोद्रवाकारतया ये कोद्रवा
इति प्रतीताः ‘सिप्पिसंपुडा’ संपुटरूपाः शुक्तयः ‘चन्दनकाः’ अक्षाः, शेषास्तु यथासम्प्रदायं वाच्याः, ‘जे यावण्णे तहप्पगारा’ इति
येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—एवंप्रकाराः मृतककलेवरसम्भूतकृम्यादयस्ते सर्वे द्वीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ते द्वीन्द्रियाः
‘समासतः’ सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अपर्योप्ताः पर्योप्ताश्च । शरीरद्वारेऽमीषां त्रीणि शरीराणि—औदारिकं तैजसं कर्मणं
च, अवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कृष्टा द्वादश योजनानि, संहननद्वारे छेदवर्तिसंहननिनः, अत्र संहननं मुख्य-
मेव द्रष्टव्यम्, अस्थिनिचयभावात्, संस्थानद्वारे हुण्डसंस्थानाः, कषायद्वारे चत्वारः कषायाः, सञ्ज्ञाद्वारे चतस्र आहारादिकाः
सञ्ज्ञाः, लेश्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेश्याः, इन्द्रियद्वारे द्वे इन्द्रिये, तद्यथा—स्पर्शनं रसनं च, समुद्रघातद्वारे त्रयः समुद्रघाताः, त-

यथा—वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातश्च, सञ्ज्ञाद्वारे नो सञ्ज्ञानोऽसञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे ननुसकवेदाः, संमूर्च्छिमत्वात्, पर्याप्तद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, दृष्टिद्वारे सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयो वा, न सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, कथम्? इति चेत् उच्यते, इह घण्टाया वादितायां महान् शब्द उपजायते, तत उत्तरकालं हीयमानोऽवसाने लालामात्रं भवति, एवममुना घण्टालालान्यायेन किञ्चित्सास्वादनसम्यक्त्वशेषाः केचिद् द्वीन्द्रियेषु मध्ये उत्पद्यन्ते, ततोऽपर्याप्तावस्थायां कियत्कालं सास्वादनसम्यक्त्वसम्भवात् सम्यग्दृष्टित्वं, शेषकालं मिथ्यादृष्टित्वं तत्र संभवति, तथाभवस्वभावतया तथारूप-परिणामायोगात्, नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सन् तत्रोत्पद्यते 'न सम्ममिच्छो कुण्ड कालं' इति वचनात्, दर्शनद्वारं प्राग्वत्, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्र ज्ञानित्वं सास्वादनसम्यक्त्वापेक्षया, ते च ज्ञानिनो नियमाद् द्विज्ञानिनो, मतिश्रुतज्ञानमात्रभावात्, अज्ञानिनोऽपि नियमाद् द्वयज्ञानिनो, मलज्ञानश्रुतज्ञानमात्रभावात्, योगद्वारे न मनोयोगिनो वाग्योगिनोऽपि काययोगिनोऽपि, उपयोगद्वारं पूर्ववत्, आहारो नियमात् पृष्ठदिशि, त्रसनाड्या एवान्तर्द्वीन्द्रियादीनां भावात्, उपपातो देवनारकासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जैर्भ्यः शेषतिर्यग्मनुष्येभ्यः, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वादश वर्षाणि, समवहृतद्वारं प्रागिव, च्यवनद्वारे देवना-रकासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जितेषु शेषेषु तिर्यग्मनुष्येष्वनन्तरमुद्भूत गमनम्, अत एव गत्यागतिद्वारे द्वयागतिका द्विगतिकाः तिर्यग्मनुष्यगत्यपेक्षया, 'परीक्षाः' प्रत्येकशरीरिणः, असङ्ख्येया घनीकृतस्य लोकस्य या ऊर्ध्वीय आयता एकप्रादेशिक्यः श्रेणयोऽसङ्ख्येययोजनकोटाकोटीप्रमाणाकाशसूचिगतप्रदेशराशिप्रमाणाः तावत्प्रमाणत्वात्, प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेतं वेदंदिद्या' ॥

उक्ता द्वीन्द्रियानाह—

से किं तं तेइंदिया १, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—ओवइया रोहिणीया हत्थिसोंडा, जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तहेव जहा बेइंदियाणं, नवरं सररीगाहणा उक्कोसेणं तिन्नि गाड्याहं, तिन्नि इंदिया, ठिई जहन्नेणं अंतोसु-
हुसं उक्कोसेणं एण्णपणराइंदिया, सेसं तहेव, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता,
से तं तेइंदिया ॥ (सू० २९)

अथ के ते त्रीन्द्रियाः ?, सूरिराह—त्रीन्द्रिया अनेकविधाः ब्रह्मताः, तद्यथा—‘भेदो जहा पणवणाए’ भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स चैवम्—“उवयिया रोहिणिया कुंथूपिवीलिया उदेसगा उदेहिया उक्कलिया तणहारा कट्टहारा पत्तहारा मालुया पत्तहारा तणबेटका पत्तबेटया फलबेटया तेम्बुरुमिजिया तउसमिजिया कप्पासट्टिमिजिया झिल्लिया झिगिरा झिगिरिडा वाहुया, [ग्रन्थाग्रम् १०९०] मुरगा सोवत्थिया सुयबेटा इंदकाइया इंदगोवया कोत्थलवाहागं हालाहला पिसुया तसवाइया गोम्ही हत्थिसोंडा ॥” इति, एते च केचिदतिप्रतीताः केचिदेशविशेषतोऽवगन्तव्याः, नवरं ‘गोम्ही’ कण्हसियाली, ‘जे यावणे तहप्पगारा’ इति येऽपि चान्ये ‘तथा-प्रकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे त्रीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि समस्तमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवत्परिभाषनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना त्रीणि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे त्रीणि इन्द्रियाणि । स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद् रात्रिन्दिवानि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं तेइंदिया ॥’ उक्काखीन्द्रियाः, सम्प्रति चतुरिन्द्रियप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं चउरिंदिया १, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अंधिया पुत्तिया जाव गोमयकीडा, जे

यावण्णे तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता तं चेव, णवरं सरी-
रोगाहणा उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाहं, इंदिया चत्तारि, चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी, ठिती उ-
क्कोसेणं छम्मासा, सेसं जहा तेइंदियाणं जाव असंखेज्जा पणत्ता, से तं चउरिंदिया ॥ (सू० ३०)

अथ के ते चतुरिन्द्रियाः ?, सूरिराह—चतुरिन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“अंधिया पुत्तिया मच्छिया मगसिरा
कीडा पर्यंगा टेंकणा कुक्कुडा नंदावत्ता क्षिगिरिडा किण्हपत्ता नीलपत्ता लोहियपत्ता हालिइपत्ता सुक्किलपत्ता चित्तपक्खा विचि-
त्तपक्खा ओहंजलिया जलचारिया गंभीरा नीणिया तंतवा अच्छिरोडा अच्छिवेहा सारंगा नेउरा डोला भमरा भरिलि जरला विच्छुया
पत्तविच्छुया छाणविच्छुया जलविच्छुया सेइंगाला कणगा गोमयकीडगा” एते लोकतः प्रत्येतव्याः, ‘जे यावण्णे तहप्पगारा’ इति,
येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे चतुरिन्द्रिया विज्ञेयाः, ‘ते समासतो’ इत्यादि सकलमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवद्भावनीयं,
नवरसवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना चत्तारि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्लक्षणानि चत्वारिन्द्रियाणि । स्थितिद्वारे
उत्कर्षतः स्थितिः षण्मासाः, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं चउरिंदिया’ । सम्प्रति पञ्चेन्द्रियान् प्रतिपिपादयिषुराह—
से किं तं पंचेदिया ?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—णेरतिया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा
देवा ॥ (सू० ३१)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियाः ?, सूरिराह—पञ्चेन्द्रियाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुष्या देवाः, तत्र अयम्—

इष्टफलं कर्म निर्गतमयं येभ्यस्ते निरया-नरकावासास्तेषु भवा नैरयिकाः, अध्यात्मादेराकृतिगणत्वादिकण्प्रत्ययः । तिर्यगिति प्राय-स्तिर्यग्लोके योनयस्तिर्यग्योनयस्तत्र जातास्तिर्यग्योनिजाः, यदिवा तिर्यग्योनिका इति शब्दसंस्कारः, तत्र तिर्यगिति प्रायस्तिर्यग्लोके योनयः-उत्पत्तिस्थानानि येषां ते तिर्यग्योनिकाः । मनुरिति मनुष्यस्य सञ्ज्ञा, मनोरपत्यानि मनुष्याः, जातिशब्दोऽयं राजन्या-दिशब्दवत् । दीव्यन्तीति देवाः ॥ तत्र नैरयिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं नेरइया?, २ सत्तंविहा पणत्ता, तंजहा—रयणप्पभापुढविनेरइया जाव अहे सत्तम-पुढविनेरइया, ते समासओ दुविहा पणत्ता, तं०—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जी-वाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—वेडव्विए तेयए क-म्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं केमहालिया सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा सरीरो-गाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जो भागो उक्कोसेणं पंचधणुसयाई, तत्थ णं जा सा उत्तरवेडव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जतिभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं । तेसिणं भंते ! जीवाणं सरीरा किं-संघयणी पणत्ता?, गोयमा ! छण्हं संघयणाणं असंघयणी, णेवही णेव छिरा णेव प्हारु णेव संघयणमत्थि, जे पोग्गला अणिट्ठा अकंता अप्पिया असुभा अमणुण्णा अमणामा ते तेसि संघातत्ताए परिणमंति । तेसि णं भंते ! जीवाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा

पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुंडसंठिया, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडव्विया तेवि हुंडसंठिता पणत्ता, चत्तारि कसाया चत्तारि सण्णाओ तिण्णि लेसाओ पंचंदिया चत्तारि समुग्घाता आइल्ला, सक्कीवि असक्कीवि, नपुंसकवेदा, छप्प-
ज्जत्तीओ छ अपज्जत्तीओ, तिक्किधा दिट्ठी, तिक्कि दंसणा, णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते नि-
यमा तिक्काणी, तंजहा—आभिणिबोहियणाणी सुतणाणी ओहिनाणी, जे अण्णाणी ते अत्थेग-
तिया दुअण्णाणी अत्थेगतिया तिअण्णाणी, जे य दुअण्णाणी ते गियमा मइअण्णाणी सुयअ-
ण्णाणी य, जे तिअण्णाणी ते नियमा मतिअण्णाणी य सुयअण्णाणी य विभंगणाणी य, तिक्किधे
जोगे, दुक्किहे उवओगे, छदिसिं आहारो, ओसणं कारणं पडुच्च वण्णतो कालाहं जाव आहा-
रमाहारैति, उववाओ तिरियमणुस्सेसु, ठिती जह्वेणं वसवाससहस्साहं उक्कोसेणं तिक्कीसं साग-
रोबमाहं, दुक्किहा मरंति, उव्वट्ठणा भाणियन्वा जतो आगता, णवरि संमुच्छिमेसु पडिसिद्धो,
दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता समणाउसो !, से तं नेरइया ॥ (सू० ३२)

अथ के ते नैरयिकाः ? सुरिराह—नैरयिकाः सप्तविधाः प्रज्ञताः, तथा—एत्तप्रभापृथिवीनैरयिका यावत्करणात् शर्कराप्रभापृथिवी-
नैरयिकाः वाळुकाप्रभापृथिवीनैरयिकाः पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाः धूसप्रभापृथिवीनैरयिकाः तमःप्रभापृथिवीनैरयिका इति परिग्रहः,
अथःसप्तमपृथिवीनैरयिकाः 'ते समासतो' इत्यादिपर्याप्तपर्याप्तसूत्रं सुगमम् ॥ शरीरादिद्वारप्रतिपादनार्थमाह—'तेसि णं भंते !' इत्यादि,

सुगमं नवरं भवप्रत्ययादेव तेषां शरीरं वैक्रियं नौदारिकमिति वैक्रियतैजसकर्मणानि त्रीणि शरीराण्युक्तानि । अवगाहना तेषां द्विधा—
भवधारणीया उत्तरवैकुण्ठिकी च, तत्र यया भवो धार्यते सा भवधारणीया, बहुलवचनात्करणेऽनीयप्रत्ययः, अपरा भवान्तरवैरिनारक-
प्रतिघातनार्थमुत्तरकालं या विचित्ररूपा वैक्रयिकी अवगाहना सा उत्तरवैकुण्ठिकी, तत्र या सा भवधारणीया सा अधन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागाः, स चोपपातकाले वेदितव्यः, तथाप्रयत्नभावात्, उत्कर्षतः पञ्चधनुःशतानि, इदं चोत्कर्षतः प्रमाणं सप्तमष्टयिवीमधिकृत्य वेदि-
तव्यं, प्रतिष्टुथिवि तूत्कर्षतः प्रमाणं सङ्ग्रहणिटीकातो भावनीयं, तत्र सविस्तरमुक्तत्वात्, उत्तरवैकुण्ठिकी अधन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागा
न त्वसङ्ख्येयभागाः, तथाप्रयत्नभावात्, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति, इदमप्युत्कर्षपरिमाणं सप्तमनरकष्टयिवीमधिकृत्य वेदितव्यं, प्रतिष्टु-
थिवि तु सङ्ग्रहणिटीकातः परिभावनीयं, संहननद्वारे 'तेसि णं भंते!' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! पण्णां संहनना-
नामन्यतमेनापि संहननेन तेषां शरीराण्यसंहननानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कस्मादसंहननानि ? इति चेद् अत आह—'ने-
वट्ठी' इत्यादि, नैव तेषां शरीराणामस्थीनि, नैवं शिरा—धमनिनाड्यो, नापि स्नायूनि—शेषशिराः, अस्थिनिचयात्मकं च संहननमतोऽ-
स्थ्याद्यभावादसंहननानि शरीराणि, इयमत्र भावना—इह तत्त्ववृत्त्या संहननमस्थिनिचयात्मकं, यत्तु प्रागेकैन्द्रियाणां सेवार्त्तसंहननमभ्य-
धायि तदौदारिकशरीरसम्बन्धमात्रमपेक्ष्यौपचारिकं, देवा अपि यदन्यत्र प्रज्ञापनादौ वज्रसंहननिन उच्यन्ते तेऽपि गौणवृत्त्या, तथा-
हि—इह यादृशी मनुष्यलोके चक्रवर्त्योर्देर्विशिष्टवज्रवर्धभनाराचसंहननिनः सकलशेषमनुष्यजनासाधारणा शक्तिः "दोसोला वत्तीसा स-
व्ववलेणं तु संकलनिबद्ध"मित्यादिका, ततोऽधिकतरा देवानां पर्वतोत्पाटनादिविषया शक्तिः श्रूयते न च शरीरपरिक्षेश इति तेऽपि व-
ज्रसंहननिन इव वज्रसंहननिन उक्ता न पुनः परमार्थतस्ते संहननिनः, ततो नारकाणामस्थ्यभावात्संहननाभावः, एतेन योऽपरिणतभग-

वत्सिद्धान्तसारो वावदूकः सिद्धान्तवाहुल्यमासनः ख्यापयन्नेवं प्रललाप—“सुते सत्तिविसेसो संघयणमिहऽद्विनिचयो”ति, इति सोऽपा-
कीर्णो द्रष्टव्यः, साक्षादत्रैव सूत्रे अस्थिनिचयासकस्य संहननस्याभिधानात्, अस्थ्यभावे संहननप्रतिषेधादिति । अपरस्त्वाह—नैरयिका-
णामस्थ्यभावे कथं शरीरबन्धोपपत्तिः?, नैष दोषः, तथाविधपुद्गलस्कन्धवत् शरीरबन्धोपपत्तेः, अत एवाह—‘जे पोगला अणिट्ठा’
इत्यादि, ये पुद्गलाः ‘अनिष्टाः’ मनस इच्छामतिकान्ताः, तत्र किञ्चित्कमनीयमपि केषाञ्चिदनिष्टं भवति तत आह—न कान्ताः अ-
कान्ता—अकमनीयाः, अत्यन्ताशुभवर्णपितृत्वात्, अत एव न प्रियाः, दर्शनापातकालेऽपि न प्रियबुद्धिमासन्पुत्पादयन्तीति भावः,
‘अशुभाः’ अशुभरसगन्धस्पर्शसकत्वात्, ‘असनोक्षाः’ न मनःप्रद्वेष्टादेहेतवो, विपाकतो दुःखजनकत्वात्, अमनआपाः—न जातुचि-
दपि भोज्यतया जन्तूनां मनांस्याप्रवृन्तीति भावः, ते तेषां ‘सङ्घातत्वेन’ तथारूपशरीरपरिणतिभावेन परिणमन्ति । संस्थानद्वारे तेषां
शरीराणि भवधारणीयानि उत्तरवैकुर्विकाणि च हुण्डसंस्थानानि वक्तव्यानि, तथाहि—भवधारणीयानि तेषां शरीराणि भवस्वभावत
एव निर्मूलविलुप्तपक्षोत्पादितसकलप्रीवादिरोमपक्षिशरीरकवदतिबीभत्सद्वुण्डसंस्थानोपेतानि, यान्यप्युत्तरवैक्रियाणि तानि यद्यपि शु-
भानि वयं विकुर्विष्याम इत्यभिसन्धिना विकुर्वितुमारभन्ते तथाऽपि तानि तेषामत्यन्ताशुभतथाविधनामकर्मोदयतोऽतीवाशुभतराण्युप-
जायन्ते इति तान्यपि हुण्डसंस्थानानि । कषायद्वारं सञ्ज्ञाद्वारं च प्राग्वत्, लेश्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेश्याः, तत्राययोर्द्वयोः पृथिव्योः
कापोतलेश्या, वृतीयस्यां पृथिव्यां केषुचिन्नरकावासेषु कापोतलेश्या शेषेषु नीललेश्या, चतुर्थ्यां नीललेश्या, पञ्चम्यां केषुचिन्नरका-
वासेषु नीललेश्या, शेषेषु कृष्णलेश्या, षष्ठ्यां कृष्णलेश्या, सप्तम्यां परमकृष्णलेश्या, उक्तञ्च व्याख्याप्रज्ञसौ—“काञ य दोसु तह-

१ कापोती च द्वयोस्तृतीयस्यां मिश्रा नीला चतुर्थ्यां । पञ्चम्यां मिश्रा कृष्णा ततः परमकृष्णा ॥ १ ॥

याएँ मीसिया नीलिया चउत्थीए पंचमियाए । मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥” इन्द्रियद्वारे पञ्च इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राण-
 चक्षुःश्रोत्रलक्षणानि । समुद्घातद्वारे चत्वारः समुद्घाताः—वेदनासमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातो मारणान्तिकसमु-
 द्घातश्च । सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च, तत्र ये गर्भव्युत्क्रान्तिकेभ्य उत्पन्नास्ते सञ्ज्ञिन इति व्यपदिश्यन्ते, ये तु संमूर्च्छनजे-
 भ्यस्तेऽसञ्ज्ञिनः, ते च रत्नप्रभायामेवोत्पद्यन्ते न परतः, अनाशयाशुभक्रियाया दारुणाया अप्यनन्तरविपाकिन्या एतावन्मात्रफलत्वात्,
 अत एवाहुर्वृद्धाः—“अस्सन्नी खलु पढमं दोच्चं व सिरीसवा तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगा पुण पंचमिं पुढविं ॥ १ ॥
 छट्ठिं य इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परमोषाओ बोद्धव्वो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” वेदद्वारे नपुंसकवेदाः ।
 पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः । दृष्टिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयः, दर्शन-
 द्वारे त्रीणि दर्शनानि, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं च । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमा-
 त्रिज्ञानिनः, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽत्राज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च,
 एष चात्र भावार्थः—ये नारका असञ्ज्ञिनस्तेऽपर्याप्तावस्थायां द्वयज्ञानिनः पर्याप्तावस्थायां तु त्रयज्ञानिनः सञ्ज्ञिनस्तूभय्यामप्यवस्थायां
 त्रयज्ञानिनः, असञ्ज्ञिभ्यो ह्युत्पद्यमानास्तथाबोधमान्यादपर्याप्तावस्थायां नाव्यक्तमप्यवधिमाम्ब्रुवन्तीति । योगोपयोगाहाराद्वाराणि प्रती-
 तानि । उपपातो यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्येभ्योऽसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्ज्येभ्यो वक्तव्यो,

१ असञ्ज्ञिन. खलु प्रथमा द्वितीया च सरीसृपास्तृतीयां पक्षिणः । सिंहा यान्ति चतुर्थी उरगा. पुन. पञ्चमीं पृथ्वीम् ॥ १ ॥ पक्षीं च स्त्रियः मत्स्या मनुष्याश्च
 सप्तमीं पृथ्वीम् । एष परम उत्पादो बोद्धव्यो नरकपृथ्वीषु ॥ २ ॥

न स्नेहेभ्य इति भावः । स्थितिर्जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्मयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । समुद्रधातमधिकृत्य मरणचिन्ता प्राग्वत् । उद्वर्तनाचिन्ता यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां कृता तथा वक्तव्या, अनन्तरमुद्गत्य सच्चिन्मपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यनुष्वसङ्ख्यातवर्षायुष्क-
वर्जितेष्वागच्छन्तीति भावः, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिका द्विरागतिका; 'परीक्षाः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञाप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेतं नेरइया' ॥ उक्ता नैरयिकाः, सम्प्रति तिर्यकपञ्चेन्द्रियानाह—

से किं तं पंचेदियतिरिक्खजोणिया ? २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमपंचेदियतिरिक्ख-
जोणिया य गबभक्कंतिपंचेदियतिरिक्खजोणिया य ॥ (सू० ३३)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निका गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र संमुच्छनं संमुच्छो—गर्भोपपातव्यतिरेकेणैव यः प्राणिनामुत्पादस्तेन निर्बुत्ताः सं-
मुच्छिमाः, 'भावादिम' इति इमप्रत्ययः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, गर्भे व्युत्क्रान्तिः—उत्प-
त्तिर्येषां यदिवा गर्भाद्—गर्भवशाद् व्युत्क्रान्तिः—निष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चेति विशेष-
णसमाप्तः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं संमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खजोणिया ? २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३४) । से किं तं जलयरा ? २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मच्छगा कच्छभा
मगरा गाहा सुसुमारा । से किं तं मच्छा ? एवं जहा पणवणाए जाव जे यावणे तहप्पगारा,

ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति
 सरीरगा पणत्ता १, गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सरी-
 रोगाहणा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं छेवट्ठसंघयणी हुंडसं-
 ठिता, चत्तारि कसाया, सण्णाओवि ४, लेसाओ ५, इंदिया पंच, समुग्घाता तिण्णि णो सण्णी
 असण्णी, णंपुंसकवेदा, पज्जत्तीओ अपज्जत्तीओ य पंच, दो दिट्ठिओ, दो दंसणा, दो नाणा दो
 अन्नाणा, दुविधे जोगे, दुविधे उवओगे, आहारो छदिसिं, उववातो तिरियमणुस्सेहिंतो नो
 देवेहिंतो नो नेरइएहिंतो, तिरिएहिंतो असंखेज्जवासाउवज्जेसु, अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्ज-
 वासाउअवज्जेसु मणुस्सेसु, ठिती जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, मारणंतियसमुग्घातेणं
 दुविहावि मरंति, अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं १, नेरइएसुवि तिरिक्खजोणिएसुवि मणुस्सेसुवि देवे-
 सुवि, नेरइएसु रयणप्पहाए, सेसेसु पडिसेधो, तिरिएसु सव्वेसु उववज्जंति संखेज्जवासाउएसुवि
 असंखेज्जवासाउएसुवि चउप्पएसु पक्खीसुवि मणुस्सेसु सव्वेसु कम्मभूमीसु नो अकम्मभूमीएसु
 अंतरदीवएसुवि संखिज्जवासाउएसुवि असंखिज्जवासाउएसुवि देवेसु जाव वाणमंतरा, चउगइया
 दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं जलयरसमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खा ॥ (सू० ३५)

अथ के ते संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाखिविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—जलचराः

स्थलचराः खचराः, तत्र जले चरन्तीति जलचराः, एवं स्थलचरा खचरा अपि भावनीयाः ॥ अथ के ते जलचराः?, सूरिराह—जल-
चराः पञ्चविधाः प्रज्ञासाः, तद्यथा—मत्स्याः कच्छपा मकरा प्राहाः शिशुमाराः, ‘एवं भेओ भाणियव्वो जहा पणवणाए जाव सुसुमारा
एगागारा पन्नत्ता’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण मत्स्यादीनां भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स च तावद् यावत् ‘सिसुमारा’
एगागारा इतिपदं, स चैवम्—‘से किं तं मच्छा?’, मच्छा अणोगविहा पणत्ता, तंजहा—सण्हमच्छा खवल्लमच्छा जुगमच्छा भिन्निभय-
मच्छा हेलियमच्छा मंजरियामच्छा रोहियमच्छा हलीसागारा मोगरावडा वडगरा तिमीतिमिगिलामच्छा तंदुलमच्छा कणिकमच्छा
सिलेच्छियामच्छा लंभणमच्छा पडागा पडागाइपडागा, जे यावणो तहप्पगारा, से तं मच्छा । से किं तं कच्छभा?, कच्छभा दुविहा
पणत्ता, तंजहा—अट्टिकच्छभा य मंसलकच्छभा य, से तं कच्छभा । से किं तं गाहा?, गाहा पंचविहा पणत्ता, तंजहा—दिली वेढगा
मुडुगा पुलगा सीमागारा, सेत्तं गाहा । से किं तं मगरा?, मगरा दुविहा पणत्ता, तंजहा—सौंडमगरा य मट्टमगरा य, सेत्तं मगरा ।
से किं तं सुसुमारा?, २ एगागारा पणत्ता, सेत्तं सुसुमारा” इति, एते मत्स्यादिभेदा लोकतोऽवगन्तव्याः, ‘जे यावणो तहप्पगारा’
इति, येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ उक्तप्रकारा मत्स्यादिरूपाः, ते सर्वे जलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्रष्टव्याः । ‘ते समासतो’
इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं सुगमं, शरीरादिद्वारकदम्बकमपि चतुरिन्द्रियवद्भावनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागमात्रा, उत्कर्षतो योजनसहस्रम् । इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि । सञ्चिद्द्वारे नो सञ्चिद्भनोऽसञ्चिद्भनः, संमूर्च्छिमतया समनस्कत्वायो-
गात् । उपपातो यथा व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यः, तिर्यग्मनुष्येभ्योऽसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्षेभ्यो वाच्य इति भावः । स्थितिर्जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी । च्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्दृत्य चतसृष्वपि गतिपूतपद्यन्ते, तत्र नरकेषु रत्नप्रभायामेव, तिर्यक्षु सर्वेष्वेव, मनु-

ब्येषु कर्मभूमिजेषु, देवेषु व्यन्तरभवनवासिषु, तदन्येष्वसब्धयायुष्काभावात्, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुर्गतीका द्व्यागतिकाः, 'परीताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे आयुष्मन्! उपसंहारमाह—'सेत्तं संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिया' ॥ उक्ताः संमुच्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, सम्प्रति संमुच्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं थलयरसंमुच्छिमपंचेंदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पयथलं-
यरसंमुच्छिमपंचेंदियतिरिक्खजोणिया परिसप्पसंसु० ॥ से किं तं थलयरचउप्पयसंसुच्छि-
म०?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—एगखुरा दुखुरा गंडीपया सणफ्फया जाव जे यावणे
तहप्पकारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तओ सरीगा
ओगाहणा जहणेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहणेणं अंतो-
मुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीतिवाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया
परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, सेत्तं थलयरचउप्पदसंसु०। से किं तं थलयरपरिसप्पसंसुच्छिमा?, २
दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पसंसुच्छिमा भुयगपरिसप्पसंसुच्छिमा। से किं तं उरगप-
रिसप्पसंसुच्छिमा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—अही अयगरा आसालिया महोरगा ।
से किं तं अही?, अही दुविहा पणत्ता, तंजहा—दब्बीकरा मउलिणो य। से किं तं दब्बी-
करा?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—आसीविसा जाव से तं दब्बीकरा। से किं तं मउ-

લિણો?, ૨ અણેગવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—દિઁવા ગોણસા જાવ સે તં મહલિણો, સેત્તં અહીં । સે કિં તં અયગરા?, ૨ ઇગાગારા પળ્લત્તા, સે તં અયગરા । સે કિં તં આસા-
લિયા?, ૨ જહા પળ્લવળાણ, સે તં આસાલિયા । સે કિં તં મહોરગા?, ૨ જહા પળ્લવળાણ, સે તં
મહોરગા । જે યાવળે તહપ્પગારા તે સમાસતો દુવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—પલ્લત્તા ય અપલ્લત્તા ય
તં ચેવ, પવરિ સરીરોગાહણા જહન્નેણં અંગુલસ્સડસંલેજ્જં ઉક્કોસેણં જોયળપુહુત્તં, ઠિઈં જહન્નેણં
અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તેવળં વાસસહસ્સાઈં, સેસં જહા જલયરાણં, જાવ ચડગતિયા દુઆગતિયા
પરિત્તા અસંલેજ્જા, સે તં ડરગપરિસપ્પા ॥ સે કિં તં સુયગપરિસપ્પસંમુલ્લિમથલયરા?, ૨ અણેગવિધા
પળ્લત્તા, તંજહા—ગોહા ણહલા જાવ જે યાવલે તહપ્પકારા તે સમાસતો દુવિહા પળ્લત્તા, તં-
જહા—પલ્લત્તા ય અપલ્લત્તા ય, સરીરોગાહણા જહન્નેણં અંગુલાસંલેજ્જં ઉક્કોસેણં ધળ્ણપુહુત્તં, ઠિત્તી
ઉક્કોસેણં ઘાયાલીસં વાસસહસ્સાઈં સેસં જહા જલયરાણં જાવ ચડગતિયા દુઆગતિયા પરિત્તા
અસંલેજ્જા પળ્લત્તા, સે તં સુયપરિસપ્પસંમુલ્લિમા, સે તં થલયરા ॥ સે કિં તં લ્હયરા?, ૨ ચડ-
વિહા પળ્લત્તા, તંજહા—ચમ્મપક્કલી લોમપક્કલી સમુગ્ગપક્કલી ચિત્તપક્કલી । સે કિં તં ચમ્મ-
પક્કલી?, ૨ અણેગવિધા પળ્લત્તા, તંજહા—વગ્ગુલી જાવ જે યાવલે તહપ્પગારા, સે તં ચમ્મપક્કલી ।
સે કિં તં લોમપક્કલી?, ૨ અણેગવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—ઢંકા કંકા જે યાવલે તહપ્પકારા, સે

तं लोमपक्खी । से किं तं समुग्गपक्खी ?, २ एगागारा पणत्ता जहा पणवणाए, एवं वितत-
पक्खी जाव जे यावन्ने तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता
य, णाणत्तं सरीरोगाहणा जहं अंगुं असं उक्कोसेणं धणुपुट्तं ठिती उक्कोसेणं यावत्तारिं
वाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता,
से तं खयरसंमुच्छिमतिरिक्खजोणिया, सेतं संमुच्छिमपंचंदियतिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ३६)

अथ के ते संमूच्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चतुष्प-
दस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च परिसर्पस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र चत्वारि पदानि येषां ते चतुष्पदाः—
अश्वादयः ते च ते स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, उरसा मुजाभ्यां वा परिसर्प-
न्तीति परिसर्पाः—अहिनकुलादयस्ततः पूर्ववत्समासाः, चशब्दौ स्वस्वगतानेकभेदसूचकौ, तदेवानेकविधत्वं क्रमेण प्रतिपिपादयिषुराह—
अथ के ते चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘जहा पणवणाए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां प्रज्ञापनाख्ये प्रथमे पदे भेदास्तथा वक्तव्या यावत् ‘ते समासतो दु-
विहा पणत्ता’ इत्यादि, ते चैवम्—“एगसुरा दुखुरा गंडीपया सणप्फया । से किं तं एगसुरा ?, एगसुरा अणेगविहा पणत्ता, तं-
जहा—अस्सा अस्सतरा घोडा गद्दभा गोरखुरा कंदलगा सिरिकंदलगा आवत्ता जे यावण्णे तहप्पगारा, सेतं एगसुरा । से किं तं दु-
खुरा ?, दुखुरा अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—उट्ठा गोणा गवया महिसा संवरा वराहा अजा एलगा रुरु सरभा चमरी कुरंगा गोक-

णमार्हं, सेतं दुसुरा । से किं तं गंडीपया ?, गंडीपया अणेनविद्या पणत्ता, तंजहा—हृत्थी इत्थियूयणा मंङ्गणहृत्थी स्वगा गंडा, जे यावण्णे तहप्पगारा, सेतं गंडीपया । से किं तं सणप्फया ?, २ अणेगमिदा पणत्ता, तंजहा—सीदा वग्घा शीदिया अच्छा तरच्छा परस्सरा सीयाला सुणगा कोकंत्तिया ससगा चित्तगा चित्तलगा, जे यावण्णे तहप्पकारा ॥” इति, तत्र प्रतिपदमेकः नुसो येपां ते एकसुराः—अन्धादयः, प्रतिपादं द्वौ सुरौ—शफौ येपा ते द्विसुरा—उद्गूदयः, तथा च तेपामेकैकस्मिन् पादे द्वौ शफौ दृश्येते, गण्डीव पदं येपां ते गण्डीपदाः—हस्त्यादयः, सनखानि—शीर्षनखपरिकलितानि पदानि येपां ते सनखपदाः—आदयः, प्राकृतत्वाच्च ‘सणप्फया’ इति सूत्रे निर्देशः, अन्धादयस्तेतद्भेदाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्स्वयमन्ये च लोफ्तो वेदितव्याः, नवरं सनखपदाधिकारे द्वीपकाः—चित्रका अच्छाः—ऋक्षाः परासराः—सरभाः कोकान्तिका—लोमठिकाः चित्ता चित्तलगा आरण्यजीवविशेषाः, शेषास्तु सिंहव्याघ्रतरश्शृगालशुन-ककोलशुनशकाः प्रतीताः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिद्वारकलापसूत्रं च जलचरवद्भावनीयं, नवरमवगाहना-द्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा उत्कृष्टा गव्यूतपृथक्त्वं स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्गुह्यं तत्सुत्कर्षतश्चतुरङ्गीति वर्षसहस्राणि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेतं चउण्यपथलयरसंमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोगिया’ ॥ अथ के ते परिसर्पस्थलचर-संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, २ द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—‘एवं भेदो भाणियव्वो’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञा-पनायां तथा भेदो वक्तव्यो यावत् ‘पज्जत्ता य अपज्जत्ता य’ स चैवम्—‘तंजहा—उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिरिक्खजो-गिया य भुयपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिंदियतिरिक्खजोगिया य ।’ सुगमं, नवरम् उरसा परिसर्पन्तीत्युरःपरिसर्पाः—सर्पादयः, भुजाभ्यां परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पा—नकुलादयः, शेषपदसमासः प्राग्वत्, “से किं तं उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिंदियतिरि-

ક્ષેત્રજોનિયા ? , ઉરપરિસપ્થલયરસંમુચ્છિમપચ્ચિદિયતિરિક્ષજોનિયા ચંડવિવિહા પન્નત્તા, તંજહા—અહીં અયગરા આસાલિયા મહો-
 રગા । સે કિં તં અહીં ? , અહીં દુવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—દન્વીકરા ય મડલિનો ય । સે કિં તં દન્વીકરા ? , દન્વીકરા અળેગવિહા
 પન્નત્તા, તંજહા—આસીવિસા દિટ્ટીવિસા ડગવિસા ભોગવિસા તયાવિસા લાલાવિસા નિસ્સાસવિસા કળ્હસપ્પા સેયસપ્પા કાકોદરા
 દુન્ભપુળ્લા કોલાહા સેલેસિંદા, જે યાવળે તહ્પગારા, સેત્તં અહીં । સે કિં તં અયગરા ? , અયગરા ઇગાગારા પન્નત્તા, સેત્તં અય-
 ગરા । સે કિં તં આસાલિયા ? , કહિં નં મંતે ! આસાલિગા સંમુચ્છહ ? , ગોયમા ! અંતો મળુસસેત્તે અડ્ઢાહ્લેસુ દીવેસુ નિવ્વાધાણં
 પન્નરસસુ કમ્મભૂમીસુ, વાધાયં પહુષ્ણ પંચસુ મહાવિદેહેસુ ચક્કવટ્ટિલંધાવારેસુ વલદેવલંધાવારેસુ મંડલિયલંધાવા-
 રેસુ મહામળ્લલિયલંધાવારેસુ ગામનિવેસેસુ નગરનિવેસેસુ લેહનિવેસેસુ કલ્લહ ૦ મંડલનિવેસેસુ પટ્ટનનિવેસેસુ આગર-
 નિવેસેસુ આસમનિવેસેસુ રાયહાણિનિવેસેસુ, ઇણસિ નં ચેવ વિનાસેસુ, ઇત્થ નં આસાલિયા સંમુચ્છહ, જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લહ-
 ભાગમિત્તાણ ઓગાહ્ણાણ, ઉક્કોસેણં વારસ જોયણાહં, તદાણુરૂવં ચ નં વિલ્લંભવાહ્લેણં ભૂમિં દાલિત્તા સંમુચ્છહ, અસળ્ણી મિચ્છ-
 દિટ્ટી અન્નાણી અંતોમુહુત્તદ્ધાડયા ચેવ કાલં કરેહ, સેત્તં આસાલિયા । સે કિં તં મહોરગા ? , મહોરગા અળેગવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—
 અત્થેગઇયા અંગુલંપિ અંગુલપુહુત્તિયાવિ વિહલ્થિપિ વિહલ્થિપુહુત્તિયાવિ રયણિપુહુત્તિયાવિ કુચ્છિપિ કુચ્છપુહુત્તિયાવિ
 ધણુહંપિ ધણુહુહુત્તિયાવિ ગાડયંપિ ગાડયપુહુત્તિયાવિ જોયળંપિ જોયળપુહુત્તિયાવિ જોયળસયંપિ જોયળસયપુહુત્તિયાવિ, તે નં થલે
 જાયા જલેડવિ ચરંતિ થલેડવિ ચરંતિ, તે નલ્થિ હં વાહિરેસુ દીવસમુદેસુ હવંતિ, જે યાવળે તહ્પગારા, સેત્તં મહોરગા ।” ઇતિ ।
 અસ્ય વિષમપદવ્યાખ્યા—“દન્વીકરા ય મડલિનો ય” ઇતિ, દન્વીવ દર્વી—ફળા તત્કરણશીલા દર્વીકરા; મુકુલ—ફળાવિરહયોગ્યા

शरीरावयवविशेषाकृतिः सा विद्यते येषां ते मुकुलिनः—स्फटाकरणशक्तिविकला इत्यर्थः, अत्रापि चशब्दौ खगतानेकभेदसूचकौ, ‘आसीविसा’ इत्यादि, आस्थो—दंष्ट्रास्तासु विषं येषां ते आसीविषाः, उक्तं च—“आसी दाढा तगयविसाऽऽसीविसा मुण्येयन्वा” इति, दृष्टौ विषं येषां ते दृष्टिविषाः, उग्रं विषं येषां ते उग्रविषाः, भोगः—शरीरं तत्र सर्वत्र विषं येषां ते भोगविषाः, त्वचि विषं येषां ते त्वग्विषाः, प्राकृतत्वाच्च ‘तयाविसा’ इतिपाठः, लाला—मुखात् श्रावस्तत्र विषं येषां ते लालाविषाः, निश्वासे विषं येषां ते निश्वासविषाः कृष्णसर्पादयो जातिभेदा लोकतः प्रत्येतव्याः । ‘से किं तं आसालिगा’ इत्यादि, अथ का सा आसालिगा ?, एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सति सूत्रकृद् यदेवासालिकाप्रतिपादकं गौतमप्रश्नभगवन्निर्वचनरूपं सूत्रमस्ति तदेवागमबहुमानतः पठति—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! परमकल्याणयोगिन् ! आसालिगा संमूर्छति, एषा हि गर्भजा न भवति किन्तु संमूर्च्छिमैव तत उक्तं संमूर्छति, भगवानाह—गौतम ! अन्तः—मध्ये मनुष्यक्षेत्रस्य न बहिः, एतावता मनुष्यक्षेत्राद्वहिरस्या उत्पादो न भवतीति प्रतिपादितं, तत्रापि मनुष्यक्षेत्रे सर्वत्र न भवति किन्तु अर्द्धतृतीयेषु द्वीपेषु, अर्द्धं तृतीयं येषां तेऽर्द्धतृतीयाः, अवयवेन विग्रहः समुद्रायः समासार्थः तेषु, एतावता लवणसमुद्रे कालसमुद्रे वा न भवतीत्यावेदितं, ‘निर्व्याघातेन’ व्याघातस्याभावो निर्व्याघातं तेन, यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसुरावतेषु सुषमसुषमादिरूपोऽतिदुष्पमादिरूपश्च कालो व्याघातहेतुत्वाद् व्याघातो न भवति तदा पञ्चदशसु कर्मभूमिषु संमूर्च्छति, व्याघातं प्रतीत्य, किमुक्तं भवति ?—यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसुरावतेषु यथोक्तरूपो व्याघातो भवति ततः पञ्चसु महाविदेहेषु संमूर्च्छति, एतावता त्रिशत्ययकर्मभूमिषु नोपजायत इति प्रतिपादितं, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु पञ्चसु महाविदेहेषु सर्वत्र न संमूर्च्छति किन्तु चक्रवर्तिस्कन्धावारेषु बलदेवस्कन्धावारेषु वासुदेवस्कन्धावारेषु माण्डलिकः—सामान्यराजाऽल्पवर्द्धिकः,

महामाण्डलिकः स एवानेकदेशाधिपतिस्तत्स्कन्धावारेषु, ग्रामनिवेशेषु इत्यादि, ग्रसति बुद्ध्यादीन् गुणानिति यदिवा गम्यः शास्त्रप्र-
सिद्धानामष्टादशानां कारणासिति ग्रामः, निगमः—प्रभूततरवणिग्वर्गवासः, पांसुप्राकारनिबद्धं खेटं, क्षुल्लप्राकारवेष्टितं कर्वटम्, अर्द्ध-
तृतीयगव्यूतान्तर्ग्रामरहितं मडम्बं 'पट्टण'ति पट्टनं पत्तनं वा, उभयत्रापि प्राकृतत्वेन निर्देशस्य समानत्वात्, तत्र यन्नौभिरेव गम्यं
तत्पट्टनं यत्पुनः शकटैर्घोटकैर्नौभिर्वा गम्यं तत्पत्तनं यथा भरुकच्छम्, उक्तं च—“पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च । नौ-
भिरेव तु यद्गम्यं, पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥” द्रोणमुखं—प्रायेण जलनिर्गमप्रवेशम्, आकरो—हिरण्याकरादिः आश्रमः—तापसावसथो-
पलक्षित आश्रयः, संबाधो—यात्रासमागतप्रभूतजननिवेशः, राजधानी—राजाधिष्ठानं नगरम्, 'एएसि ण' मित्यादि, एतेषां चक्रवर्त्ति-
स्कन्धावारादीनामेव विनाशेषूपस्थितेषु 'एत्थ णं'ति एतेषु चक्रवर्त्तिस्कन्धावारादिषु स्थानेष्वासालिका संमूर्च्छति, सा च जघन्यतोऽ-
ङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रयाऽवगाहनया समुत्तिष्ठतीति योगः, एतच्चोत्पादग्रथमसमये वेदितव्यम्, उत्कर्षतो द्वादश योजनानि—द्वादशयो-
जनप्रमाणयाऽवगाहनया 'तदनुरूपं' द्वादशयोजनप्रमाणदैर्व्यनुरूपं 'विक्रवंभवाहल्लेण'ति विक्रम्भश्च बाहल्यं च विक्रम्भबाहल्यं, स-
माहारो द्वन्द्वः, तेन, विक्रम्भो—विस्तारो बाहल्यं च—स्थूलता, भूमिं 'दालिता णं' विदार्य समुत्तिष्ठति, चक्रवर्त्तिस्कन्धावारादीनाम-
धस्ताद् भूमेरन्तरूपचय इति भावः, सा चासञ्चिनी—अमनस्का संमूर्च्छिमत्वात्, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तस्या अस-
म्भवात्, अत एवाज्ञानिनी, अन्तर्मुहूर्त्तौद्घातुरेव कालं करोति । 'अत्येगइया अंगुलंपी'त्यादि, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनाभिधायी, ततो-
ऽयमर्थः—सन्त्येककाः केचन महोरगा येऽङ्गुलमपि शरीरावगाहनया भवन्ति, इहाङ्गुलमुच्छ्रयाङ्गुलमवसातव्यं, शरीरप्रमाणस्य चि-
न्त्यमानत्वात्, सन्त्येकका येऽङ्गुलपृथक्त्वका अपि—पृथक्त्वं द्विप्रभृतितिरानवभ्य इति परिभाषा अङ्गुलपृथक्त्वं शरीरावगाहनमानमे-

यामस्तीत्यङ्गुलपृथक्स्थिकाः, 'अतोऽनेकसराभि' तीकप्रत्ययः, एवं शेषसूत्राग्र्यपि भावनीयानि, नवरं द्वावशाङ्गुलप्रमाणा वितस्तिः, द्वि-
वितस्तिप्रमाणा रन्निर्दस्तः, कुक्षिर्द्विष्टस्तमाना, धनुर्दस्तचतुष्टयप्रमाणं, गन्धूतं द्विधनुःसहस्रप्रमाणं, चत्वारि गन्धूतानि योजनम्,
एतन्नापि धितस्त्यादिकगुच्छ्याङ्गुलापेक्षया प्रतिपत्तव्यं, 'ते ण'मित्यादि, 'ते' अनन्तरोन्वितस्वरूपा महोरगाः स्थलचरत्रिनेपखात् स्थले
जायन्ते स्थले च जाताः सन्तो जलेऽपि स्थल इव चरन्ति स्थलेऽपि चरन्ति, तथास्याभावात्, यत्रयं ते कस्याविह न दृश्यन्ते ?
इत्याशङ्क्यामाह—'ते नरिथ इहं' इत्यादि, 'ते' यथोदितस्वरूपा महोरगाः 'इह' मानुषक्षेत्रे 'नरिथ'सि न सन्ति, किन्तु बाह्येषु क्षीप-
समुद्रेषु भवन्ति, समुद्रेष्वपि च पर्यतदेयनमयीषिषु स्थलेषूपगन्ते न जलेषु, तत इह न दृश्यन्ते । 'जे यावण्णे तहप्पगारा' इति,
येऽपि चान्धे तथाप्रकारा अङ्गुलवृथाकाविशरीरावगाहमानास्तेऽपि महोरगा ज्ञातव्याः, उपमंहारमाह—'सेतं माहोरगा, 'जे यावण्णे
तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्धे तथाप्रकाराः उक्तरूपाङ्गादिरूपास्ते सर्थेऽपि उरःपरिसर्पस्थलचरसंमूर्च्छिमपभेन्द्रियतिर्यग्योनिका
व्रष्टव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिधारकवृन्म्वकं च जलचरनद्रावनीयं, नवरमवगाहना जवन्यतोऽङ्गुलासङ्को-
यभागप्रमाणा उत्कर्षतो योजनप्रथफलं, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्गुह्यत्तुत्कर्षतस्त्रिपञ्चाशद्वर्गसप्तस्राणि, क्षेत्रं तथैव ॥ गुजप-
रिसर्पप्रतिपादनार्थमाह—'से किं त'मित्यादि, अथ के ते गुजपरिसर्पसंमूर्च्छिमस्थलचरपभेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—गुजपरि-
सर्पसंमूर्च्छिमस्थलचरपभेन्द्रियतिर्यग्योनिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तह चैव भेओ भाणियव्वो' इति, यथा प्रज्ञापनायां तथैव भेओ
वक्तव्यः, स चैवम्—'तंजादा-गोणा नडला सरडा सम्मा संरंजा सारा गारा घरोलिया विस्संभरा मंसा मंगुसा पयलाया छीरवि-
गालिया जाहा चडप्पाइया' एते देशविशेषतो वेधितव्याः, 'जे यावण्णे तहप्पगारा' येऽपि चान्धे 'तथाप्रकाराः' उक्तप्रकारा गोधा-

दिस्वरूपास्ते सर्वे भुजपरिसर्पा अवसातव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं प्राग्वद्भावनीयं, नवरमवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलास-
 न्क्षेपभागप्रमाणा उत्कर्षतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, शेषं जलचरवद्रष्टव्यम्, उप-
 संहारमाह—'सेत्त'मित्यादि सुगमम् ॥ खचरप्रतिपादनार्थमाह—अथ के ते संमूर्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः?, सूरिराह—संमू-
 र्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः प्रज्ञाप्ताः, तद्यथा—'भेदो जहा पणवणाए' इति, भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः,
 स चैवम्—'चम्मपक्खी लोमपक्खी समुगपक्खी विततपक्खी । से किं तं चम्मपक्खी !, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—वग्गुली
 जलोया अडिला आरुण्डपक्खी जीवंजीवा समुहवायसा कणत्तिया पक्खिविराली, जे यावणे तेहप्पगारा, से तं चम्मपक्खी । से
 किं तं लोमपक्खी ?, लोमपक्खी अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—ढङ्का कंका कुरला वायसा चक्कवागा हंसा कलहंसा पोयहंसा राय-
 हंसा अडा सेडीवडा वेलागया कौचा सारसा मेसरा मयूरा सेयवगा गहरा पौडरीया कामा कामेयगा वंजुलागा तित्तिरा वट्टगा ला-
 वगा कपोया कपिजला पारेवया चिडगा वीसा कुक्कुडा सुगा वरहिगा मयणसलागा कोकिला सण्हावरणगमादी, से तं लोम-
 पक्खी । से किं तं समुगपक्खी ?, समुगपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, वाहिरएसु दीवसमुदेसु हवन्ति, से तं समु-
 गपक्खी । से किं तं विततपक्खी ?, विततपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, वाहिरएसु दीवसमुदेसु भवन्ति, से तं वि-
 ततपक्खी" इति पाठसिद्धं त्रवरं 'चम्मपक्खी' इत्यादि, चर्मरूपौ पक्षौ चर्मपक्षौ तौ विद्येते येषां ते चर्मपक्षिणः, लोमात्मकौ पक्षौ
 लोमपक्षौ तौ विद्येते येषां ते लोमपक्षिणः, तथा गच्छतामपि समुद्रवस्थितौ पक्षौ समुद्रकपक्षौ तद्वन्तः समुद्रकपक्षिणः, विततौ—नि-
 लयमनाकुञ्चितौ पक्षौ विततपक्षौ तद्वन्तो विततपक्षिणः 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं जलचरवद्भावनीयं, नवरमवगाहना उत्क-

१ प्रतिपत्तो
संमूर्च्छिम-
पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यञ्चः
सू० ३६
गर्भजक
तिर्यञ्चः
सू० ३७

॥ ४१ ॥

वेतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतो द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि । तथा चात्र क्वचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थित्यर्थथाक्रमं सद्बह्निगाथे—“जो-
यणसहस्सगाड्यपुहत्त ततो य जोयणपुहत्तं । दोणहं पि धणुपुहत्तं संमुच्छिमत्रियगपक्खीणं ॥ १ ॥ संमुच्छ पुव्वकोडी चउरासीई भवे
सहस्साई । तेवणा बायाला बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥ २ ॥” व्याख्या—संमूर्च्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रं, चतु-
ष्पदानां गव्यूतपृथक्त्वम्, उरःपरिसर्पणां योजनपृथक्त्वं । ‘दोणहं तु’ इत्यादि, द्वयानां संमूर्च्छिमभुजगपक्षिणां—संमूर्च्छिमभुजगपरिसर्प-
पक्षिरूपाणां प्रत्येकं धनुःपृथक्त्वं, तथा संमूर्च्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी चतुष्पदानां चतुरशीतिवर्षसहस्राणि, उरःपरि-
सर्पणां त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि, भुजपरिसर्पणां द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, पक्षिणां द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि, उपसंहारमाह—‘सेत्तं
संमुच्छिमखहयरपञ्चिदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ उक्ताः संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनयः, सम्प्रति गर्भव्युत्क्रान्तिकान् पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकानाह—

से किं तं गवभक्कतियपंचिदियतिरिक्खजोणिया ? २ तियिहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३७)

‘से किं तं’ मित्यादि, अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः
प्रज्ञप्ताः, तथाथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च । तत्र जलचरप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं जलयरा ?, जलयरा पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मञ्छा कच्छभा मगरा गाहा सुंसुमारा,

जीवा-
मेवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ४१ ॥

સર્વેસિં ભેદો ભાગિતવ્વો તહેવ જહા પળવળાણ, જાવ જે યાવળે તહપ્પકારા તે સમાસતો
 દુવિહા પળવળતા, તંજહા—પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય, તેસિ પં ભંતે ! જીવાણં કતિ સરીરગા પ-
 ણવળતા ? , ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરગા પવ્વત્તા, તંજહા—ઓરાલિણ વેડવિણ તેયણ કમ્મણ, સરીરો-
 ગાહણા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જં લક્કોસેણં જોયણસહસ્સં છવિવહસંઘયણી પળવળતા, તંજહા
 —વહરોસભનારાયસંઘયણી લસભનારાયસંઘયણી નારાયસંઘયણી અદ્ધનારાયસંઘયણી કીલિયા-
 સંઘયણી સેવદ્ધસંઘયણી, છવિવહા સંઠિતા પળવળતા, તંજહા—સમવડરંસસંઠિતા ણગ્ગોધપરિમં-
 ઢલં સાતિં લુજ્જં વામણં હુંડં, કસાયા સર્વે સળ્લાઓ ૪ લેસાઓ ૬ પંચ હંદિયા પંચ સમુ-
 ગ્ધાતા આદિહ્મા સળ્લાની નો અસળ્લાની તિવિધવેદા છપ્પજ્જત્તાઓ છાપજ્જત્તાઓ દિટ્ઠી તિવિધાવિ
 તિણિણ દંસળા ણાણીવિ અળ્લાણીવિ જે ણાણી તે અત્થેગતિયા દુળાણી અત્થેગતિયા તિજ્ઞાણી,
 જે દુજ્ઞાણી તે નિયમા આભિણિબોહિયળાણી ય સુત્તળાણી ય, જે તિજ્ઞાણી તે નિયમા આભિણિ-
 બોહિયળાણી સુતં ઓહિળાણી, એવં અળ્લાણીવિ, જોગે તિવિહે લવઓગે દુવિધે આહારો છ-
 દિસિં લવવાતો નેરહણિં જાવ અહે સત્તમા તિરિક્કલ્લોણિણસુ સર્વેસુ અસંલેજ્જવાસાડયવજ્જેસુ
 મળુસ્સેસુ અકમ્મમ્મગંતરદીવગઅસંલેજ્જવાસાડયવજ્જેસુ દેવેસુ જાવ સહસ્સારો, ઠિતી જહ-
 ણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં લક્કોસેણં પુલ્લવકોડી, દુવિધાવિ મરંતિ, અણંતરં લવ્વહિત્તા નેરહણસુ જાવ અહે

सत्समा तिरिक्त्वजोणिएसु मणुस्सेसु सन्वेसु जाव सहस्सरो, चउगतिया चउआग-
तिया परित्ता असंवेज्जा पणत्ता, से तं जलयरा ॥ (सू० ३८)

‘भेदो भाणियव्वो तेहव जहा पणवणाए’ इति भेदस्तथैव मत्स्यादीनां वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स च प्रागेवोपदर्शितः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठसिद्धं, शरीरादिद्वारकदन्वकसूत्रं संभूर्च्छिमजलचरवद्भावीयं, नवरसत्र शरीरद्वारे चत्वारि शरीराणि वक्तव्यानि, गर्भव्युत्क्रान्तिकानां तेषां वैक्रियस्यापि सम्भवात्, अवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना योजनसहस्रम् । संहननचिन्तायां षडपि संहननानि, तत्स्वरूपप्रतिपादकं चेदं गाथाद्वयम्—“वर्ज्जरिसहनारायं पढमं वीयं च रिसहनारायं । नारायमद्धनाराय कीलिया तह य छेवढं ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो वज्जं पुण कीलिया मुणेरव्वा । उभयो मक्कडवंधो नारायं तं वियाणाहि ॥ २ ॥” संस्थानचिन्तायां षडपि संस्थानानि, तान्यमूनि—समचतुरस्रं न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि वामनं कुञ्जं हुण्डमिति, तत्र समाः—सामुद्रिकशास्त्रोक्तप्रमाणविस्वादिन्यश्चतस्रोऽस्त्रयः—चतुर्दिग्विभागोपलक्षिताः शरीरावयवा यत्र तत्समचतुरस्रं, समासान्तोऽत्प्रत्ययः, अत एवैतदन्यत्र तुल्यमिति व्यवह्रियते, तथा न्यग्रोधवत्परिमण्डलं यस्य, यथा न्यग्रोध उपरि संपूर्णप्रमाणोऽधस्तु ह्रीनः तथा यत्संस्थानं नाभेरुपरि संपूर्णमधस्तु न तथा तत्रग्रोधपरिमण्डलम्, उपरि विस्तारबहुलमिति भावः, तथाऽऽदिरिहोत्सेधाख्यो नाभेरधस्तनो देहभागो गृह्यते, ततः सह आदिना—नाभेरधस्तनभागेन यथोक्तप्रमाणलक्षणेन वर्त्तत इति सादि, उत्सेधबहुलमिति भावः, इह यद्यपि

१ वज्रग्रभनाराचं ग्रथमं द्वितीयं च ऋपभनाराचम् । नाराचमर्धनाराचं कीलिका तथा च सेवार्तम् ॥ १ ॥ ऋपभध भवति पट वज्रं पुनः कीलिका ज्ञातव्या । उभयतो मर्कटबन्धो नाराचं तत् विजानीहि ॥ २ ॥

सर्वं शरीरमादिना सह वर्तते तथाऽपि सादित्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिरिह लभ्यते, तत उ-
क्तम्—उत्सेधबहुलमिति, इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नाभेरधः प्रमाणोपपन्नमुपरि च हीनं तत्सादीति, अपरे तु साचीति पठन्ति, तत्र
साचीति प्रवचनवेदिनः शाल्मलीतरुमाचक्षते, ततः साचीव यत्संस्थानं, यथा शाल्मलीतरोः स्कन्धकाण्डमतिपुष्टमुपरि च न तदनु-
रूपा महानिशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरितनभागस्तु नेति, तथा यत्र शिरोभीवं हस्तपादादिकं च
यथोक्तप्रमाणलक्षणोपेतं उरउदरादि च मण्डलं तत्कुब्जं संस्थानं, यत्र पुनरुदरादि प्रमाणलक्षणोपेतं हस्तपादादिकं च हीनं तद्वामनं,
यत्र सर्वेऽप्यवयवाः प्रमाणलक्षणपरिभ्रष्टास्तत् हुण्डम्, उक्तञ्च—“समचउरसे नगोह्रमंडले साईं खुल्लं वामणए । हुंढेवि य संठाणे
जीवाणं छम्मुणेयन्वा ॥ १ ॥ तुल्लं वित्थडबहुलं उस्सेहवहुं च मडहकोठं च । हेट्टिलकायमंडहं संवत्थासंठियं हुंढं ॥ २ ॥” लेश्या-
द्वारे षडपि लेश्याः, शुक्ललेश्याया अपि सम्भवात्, समुद्रघाताः पञ्च, वैक्रियसमुद्रघातस्यापि सम्भवात्, सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनो नो अ-
सञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे त्रिविधवेदा अपि, स्त्रीपुरुषयोर्वेदयोरप्यमीषां भावात्, पर्यासिद्वारे पञ्च पर्याप्तयो, भाषामनःपर्याप्त्योरेकत्वेन वि-
वक्षणात्, अपर्यासिचिन्तायां पञ्चापर्याप्तयः, दृष्टिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च,
दर्शनद्वारे त्रिविधदर्शना अपि, अवधिदर्शनस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, ज्ञानद्वारे त्रिज्ञानिनोऽपि, अवधिज्ञानस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, अ-
ज्ञानचिन्तायामज्ञानिनोऽपि, विभङ्गस्यापि केषाञ्चित्सम्भवात्, अवधिविभङ्गौ च सम्यग्मिथ्यादृष्टिभेदेन प्रतिपत्तव्यौ, उक्तञ्च—“स-
१ समचतुरस्रं न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि कुब्जं वामनम् । हुण्डमपि च संस्थानं जीवाना षड् ज्ञातव्यानि ॥ १ ॥ तुल्यं बहुवित्थारं उत्सेधबहुलं च मडमकोष्ठं च ।

अधस्तनकायमडमं सर्वत्रासंस्थितं हुण्डम् ॥ २ ॥

म्यगदृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः” इति, उपपातद्वारे उपपातो नैरयिकेभ्यः सप्तपृथ्वीभाविभ्योऽपि, तिर्यग्योनिकेभ्योऽप्यसङ्ख्यातवर्षा-
युष्कवर्जेभ्यः सर्वेभ्योऽपि, मनुष्येभ्योऽकर्मभूमिजान्तरद्वीपजासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जेकर्मभूमिभ्यो, देवेभ्योऽपि यावत्सहस्रारात्, परतः
प्रतिषेधः, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, व्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य सहस्रारात्परं ये देवास्तान् वर्जयित्वा
शेषेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेषु गच्छन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाश्चतुर्गंतिकाः, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः,
हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—‘सेतं जलयरा गन्भवक्कंतियपच्चिंदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ सम्प्रति स्थलचरप्रतिपा-
दनार्थमाह—

से किं तं थलयरा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पदा य परिसप्पा य । से किं तं चउप्पया?,
२ चउव्विधा पणत्ता, तंजहा—एगक्खुरा सो चेव भेदो जाव जे यावन्ने तहप्पकारा ते समा-
सतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्ता य अपल्लत्ता य, चत्तारि सरीरा ओगाहणा जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्ज० उक्कोसेणं छ गाडयाहं, ठिती उक्कोसेणं तिन्नि पलिओमाहं नवरं उव्वद्वित्ता
नेरइएसु चउत्थपुढविं गच्छंति, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगतिया परित्ता
असंखिज्जा पणत्ता, से तं चउप्पया । से किं तं परिसप्पा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरपरि-
सप्पा य सुयगपरिसप्पा य, से किं तं उरपरिसप्पा?, २ तहेव आसालियवज्जो भेदो भाणियव्वो,
(तिण्णि) सरीरा, ओगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखे० उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, ठिती जहन्नेणं

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी उव्वट्ठित्ता नेरइएसु जाव पंचमं पुढविं ताव गच्छंति, तिरिक्खम-
 पुस्सेसु सव्वेसु, देवेसु जाव सहस्सारा, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगइया
 परित्ता असंखेज्जा से तं उरपरिसप्पा। से किं तं सुयगपरिसप्पा?, २ भेदो तहेव, चत्तारि सरिरगा
 ओगाहणा जहत्तेणं अंगुलासंखे० उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहत्तेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्व-
 कोडी, सेसेसु ठाणेसु जहा उरपरिसप्पा, णवरं दोचं पुढविं गच्छंति, से तं भुयपरिसप्पा पणत्ता,
 से तं थलयरा ॥ (सू० ३९)। से किं तं खहयरा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—चम्मपक्खी
 तहेव भेदो, ओगाहणा जहत्तेणं अंगुलस्स असंखे० उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं, ठिती जहत्तेणं अंतोमु-
 हुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो, सेसं जहा जलयराणं, नवरं जाव तच्चं पुढविं गच्छंति
 जाव से तं खहयरागवभक्कंति यपंचेंदियतिरिक्खजोणिया, से तं तिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ४०)

स्थलचरगर्भव्युत्क्रान्तिकानां भेदोपदर्शकं सूत्रं यथा समृच्छिमस्थलचराणां, नवरमत्रासालिका न वक्तव्या, सा हि समृच्छिमैव न
 गर्भव्युत्क्रान्तिका, तथा महोरगसूत्रे “जोयणसयपुहुत्तियावि जोयणसहस्संपि” इत्येतदधिकं वक्तव्यं, शरीरादिद्वारकद-
 न्वकसूत्रं तु सर्वत्रापि गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचराणामिव, नवरभवगाहनास्थित्युद्धर्तनासु नानात्वं, तत्र चतुष्पदानामुत्कृष्टाऽवगाहना पड्-
 गव्यूतानि, स्थितिरुत्कर्षतक्षीणि पत्योपमानि, उद्धर्तना चतुर्थपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्राः, एतेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेष्वनन्तरमु-
 द्धृत्योत्पद्यन्ते, उरःपरिसर्पाणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्धर्तना पञ्चमपृथिव्या आरभ्य यावत्सह-

स्मारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेष्वन्तरमुद्गृत्योत्पद्यन्ते । भुजपरिसर्पाणामुत्कृष्टाऽवगाहना गव्यतृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्वर्तनाचिन्तायां द्वितीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूपपादः ॥ खचरगर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियभेदो यथा संमूर्च्छिमखचराणां, शरीराद्विद्वारकलापचिन्तनं गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरवत्, नवरमवगाहनास्थित्युद्वर्तनासु नानात्वं, तत्रोत्कर्ष-तोऽवगाहना धनुष्यथक्त्वं, जघन्यतः सर्वत्राप्यङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा, स्थितिरपि जघन्यतः सर्वत्राप्यन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽत्र पल्योपमा-सङ्ख्येयभागः, उद्वर्तना तृतीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूपपादः, कचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थित्यो-र्यथाक्रमं सङ्ग्रहणिगार्थे—“जोयणसहस्स छग्गाउयाद् तत्तो य जोयणसहस्सं । गाउयपुहुत्त भुयगे धणुयपुहुत्तं च पक्खीसु ॥ १ ॥ गन्धंमि पुव्वकोडी तिभि य पल्लिओवमाइं परमाडं । उरसुयग पुव्वकोडी पल्लियअसंखेजभागो य ॥ २ ॥” अनयोर्व्याख्या—गर्भव्यु-त्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, चतुष्पदानां षड् गव्यतृथक्त्वं, उरःपरिसर्पाणां योजनसहस्रं, भुजपरिसर्पाणां गव्यतृथक्त्वं, पक्षिणां धनुष्यथक्त्वं । तथा गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी, चतुष्पदानां त्रीणि पल्योप-मानि, उरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटी, पक्षिणां पल्योपमासङ्ख्येयभाग इति ॥ उत्पादविधिस्तु नरकेष्वसाक्षाद्वादावसेयः—“अस्सण्णी खलु पढमं दोणं च सरीसवा तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगा पुण पंचमि पुढविं ॥ १ ॥ छट्ठिं च इत्थियाउ मच्छा मणुया य सत्तमि पुढविं । एसो परसुवाओ बोद्धवो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” उक्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः, सम्प्रति मनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

१ अर्सेक्किन. खलं प्रथमां द्वितीयां च सरीसपास्तृतीया पक्षिण । सिंहा यान्ति चतुर्थीसुरगा. पुन. पक्ष्मीं पृथ्वीम् ॥ १ ॥ षष्ठी च क्रिय मत्स्या मनुष्याश्च सप्तमीं पृथ्वीं यावत् । एव परम उत्पातो बोद्धव्यो नारकपृथ्वीषु ॥ २ ॥

॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

अर्थगतिया तिणाणी अर्थेगइया चउणाणी अर्थेगतिया एगणाणी, जे दुणणाणी ते नियमा आ-
भिणियोहियणाणी सुतणाणी य, जे तिणाणी ते आभिणियोहियणाणी सुतणाणी ओहिणाणी
य, अहवा आभिणियोहियणाणी सुयनाणी मणपज्जवणाणी य, जे चउणाणी ते नियमा आभि-
णियोहियणाणी सुत० ओहि० मणपज्जवणाणी य, जे एगणाणी ते नियमा केवलनाणी, एवं अ-
न्नाणीवि दुअन्नाणी तिअणाणी, मणजोगीवि वइकायजोगीवि अजोगीवि, दुविहउवओगे, आ-
हारो छदिसिं, उववातो नेरइएहिं अहे सत्तमवज्जेहिं तिरिक्खजोगिणिएहिं, उववाओ असंखे-
ज्जवासाउयवज्जेहिं मणुएहिं अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिं, देवेहिं सव्वेहिं,
ठिती जह्वेणं अतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाहं, दुविधावि मरंति, उव्वदित्ता नेरइया-
दिसु जाव अणुत्तरोववाइएसु, अर्थेगतिया सिज्झंति जाव अंतं करंति । ते णं भंते! जीवा क-
तिगतिया कहआगइया पणत्ता?, गीयमा! पंचगतिया चउआगतिया परित्ता संखिज्जा पणत्ता,
सेत्तं मणुस्सा ॥ (सू० ४१)

अथ के ते मनुष्याः?, सूरिराह—मनुष्या द्विविधाः प्रकृताः, तद्यथा—संमूर्च्छिममनुष्याश्च गर्भेऽनुत्क्रान्तिकमनुष्याश्च, चशब्दौ
स्वगतानेकभेदसूचकौ । तत्र संमूर्च्छिममनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! संमूर्च्छिममनुष्याः संमूर्च्छन्ति ?,
भगवानाह—गौतम ! ‘अंतो मणुस्सखेत्ते जाव करंति’ इति, अत्र यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—“अंतो मणुस्सखेत्ते पणयाली-

साए जोयणसयसहरसेसु अडाइजेसु दीवसमुदेसु पन्नरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पणाए अंतरदीवेसु
गन्भवक्कंतियमणुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणएसु वा वंतेसु वा पित्तेसु वा सोणिएसु वा
सुक्केसु वा सुक्कपोगलपरिसाडेसु वा कगयजीवकलेवरेसु वा थीपुरिससंजोगेसु वा नगरनिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असु-
इट्ठाणेसु, एत्थ णं संमुच्छिममणुस्सा संमुच्छंति अंगुलस्स असंखेज्झभागमेत्ताए ओगाहणाए असन्नी मिच्छादिट्ठी सव्वाहिं
पज्जत्तीहिं अपजत्तगा अंतोमुहुत्ताउया चेव कालं करेति ” एतच्च निगदसिद्धम् ॥ सम्प्रति शरीरादिद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘तेसि णं
भंते !’ शरीराणि त्रीणि औदारिकतैजसकर्मणानि, अवगाहना जघन्यत उत्कर्षतश्चाङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा, संहननसंस्थानकपायलेश्या-
द्वाराणि यथा द्वीन्द्रियाणां, इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि, सञ्ज्ञिद्वारवेदद्वारे अपि द्वीन्द्रियवत्, पर्याप्तिद्वारेऽपर्योप्तयः पञ्च, दृष्टिदर्शनज्ञान-
योगोपयोगद्वाराणि (यथा) पृथिवीकार्यिकानां, आहारो यथा द्वीन्द्रियाणां, उपपातो नैरयिकदेवतेजोवाय्वसङ्ख्यातवर्षयुष्कवर्जभ्यः, स्थि-
तिर्जघन्यत उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टमधिकं वेदितव्यं, मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहता अपि प्रियन्ते अ-
समवहताश्च, अनन्तरमुद्दृत्य नैरयिकदेवासङ्ख्येयवर्षयुष्कवर्जेषु शेषेषु स्थानेषूपचन्ते, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिकां द्विगतिकास्ति-
र्थमनुष्यगत्यपेक्षया, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञाताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिमम-
णुस्सा’ ॥ उक्ताः संमुच्छिममनुष्याः, अधुना गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यानाह—अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः ?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रा-
न्तिकमनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपजाः, तत्र कर्म—कृषिवाणिज्यादि मोक्षानुष्ठानं वा कर्मप्र-
धाना भूमिर्येषां ते कर्मभूमाः आर्षत्वात्समासान्तोऽप्रत्ययः, कर्मभूमा एव कर्मभूमकाः, एवमकर्मो—यथोक्तकर्मविकला भूमिर्येषां तेऽ-

कर्मभूमास्त एवाकर्मभूमकाः, अन्तरशब्दो मध्यवाची, अन्तरे—लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपास्तद्वता अन्तरद्वीपगाः, ‘एवं माणु-
रसभेयो भाणियव्वो जहा पणवणाए’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण मनुष्यभेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स चातिबहुग्रन्थ
इति तत् एव परिभाषनीयः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठसिद्धं, शरीरादिद्वारकलापचिन्तायां शरीरद्वारे पञ्च शरीराणि,
तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, अवगाहनाद्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्के-
यभागमात्रा उत्कर्षतस्त्रीणि गव्यूतानि, संहननद्वारे षडपि संहननानि, संस्थानद्वारे षडपि संस्थानानि, कषायद्वारे क्रोधकषायिणोऽपि
मानकषायिणोऽपि मायाकषायिणोऽपि लोभकषायिणोऽपि अकषायिणोऽपि, वीतरागमनुष्याणामकर्षयित्वात्, सञ्ज्ञाद्वारे आहारस-
ञ्ज्ञोपयुक्ता भयसञ्ज्ञोपयुक्ता मैथुनसञ्ज्ञोपयुक्ता लोभसञ्ज्ञोपयुक्ता; नोसञ्ज्ञोपयुक्ताश्च निश्चयतो वीतरागमनुष्याः, व्यवहारतः सर्व एव
चारित्रिणो, लोकोत्तरचित्तलाभात्तस्य सञ्ज्ञादशकैनापि विप्रयुक्तत्वात्, उक्तञ्च—“निर्वाणसाधकं सर्वं, ज्ञेयं लोकोत्तराश्रयम् । सञ्ज्ञा
लोकाश्रया सर्वाः, भवाङ्कुरजलं परम् ॥ १ ॥” लेश्याद्वारे कृष्णलेश्या नीललेश्याः कापोतलेश्यास्तेजोलेश्याः पद्मलेश्याः शुक्ललेश्या
अलेश्याश्च, तत्रालेश्याः परमशुक्लध्यायिनोऽयोगिकेवलिनः । इन्द्रियद्वारे श्रोत्रेन्द्रियोपयुक्ता यावत्स्पर्शेन्द्रियोपयुक्ता नोइन्द्रियोपयु-
क्ताश्च, तत्र नोइन्द्रियोपयुक्ताः केवलिनः, समुद्घातद्वारे सप्तापि समुद्घाताः, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, समुद्घातसङ्गाहिका चेमा
गाथा—“वेर्यणकसायरणंति ए य वेउव्वि ए य आहारे । केवलियसमुग्धाए सत्त समुग्धा इमे भणिया ॥ १ ॥” सञ्ज्ञाद्वारे सञ्ज्ञि-
नोऽपि नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनोऽपि, तत्र नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनः केवलिनः । वेदद्वारे स्त्रीवेदा अपि पुरुषवेदा अपि नपुंसकवेदा

१ वेदनः कषाय मारणान्तिकश्च वैकथिकश्चाहारक । कैवलिकः समुद्घात. सप्त समुद्घाता इमे भणिता ॥ १ ॥

अपि अवेदाः—सूक्ष्मसम्परायादयः, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, भाषामनःपर्याप्तोरेकत्वेन विवक्षणात्, दृष्टिद्वारे त्रिवि-
धदृष्टयः, तद्यथा—केचिन्मिथ्यादृष्टयः केचित्सम्यग्दृष्टयः केचित्सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, दर्शनद्वारे चतुर्विधदर्शनाः, तद्यथा—चक्षुर्दर्शना
अचक्षुर्दर्शना अवधिदर्शनाः केवलदर्शनाः, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च, तत्र मिथ्यादृष्टयोऽज्ञानिनः सम्यग्दृष्टयो ज्ञानिनः, 'नाणाणि
पञ्च तिणिण अपणाणाणि भयणाते' इति, ज्ञानानि पञ्च मतिज्ञानादीनि, अज्ञानानि त्रीणि मत्यज्ञानादीनि, तानि भजनया वक्तव्यानि,
सा च भजना एवम्—केचिद्विज्ञानिनः केचिन्निज्ञानिनः केचिच्चतुर्ज्ञानिनः, तत्र ये द्विज्ञानिनस्ते नियमादाभिनिबोधि-
कज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च, ये त्रिज्ञानिनस्ते मतिज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, अथवाऽऽभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनो
मनःपर्यवज्ञानिनश्च, अवधिज्ञानमन्तरेणापि मनःपर्यवज्ञानस्य सम्भवात्, सिद्धप्राभृतादौ तथाऽनेकशोऽभिधानात्, ये चतुर्ज्ञानिनस्ते
आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानिनश्च, ये एकज्ञानिनस्ते केवलज्ञानिनः, केवलज्ञानसद्भावे शेषज्ञानाप-
गमात्, “नैदंमि उ छाडमत्थिए नाणे” इति वचनात्, ननु केवलज्ञानप्रादुर्भावे कथं शेषज्ञानापगमः?, यावता यानि शेषाणि मत्या-
दीनि ज्ञानानि स्वस्वावरणक्षयोपशमेन जायन्ते ततो निर्मूलस्वस्वावरणविलये तानि सुतरां भवेयुश्चारित्रपरिणामवत्, उक्तञ्च—“आ-
वरणदेसविगमे जाइं विज्जंति मइसुयाईणि । आवरणसब्बविगमे कह ताइं न होति जीवस्स ? ॥ १ ॥” उच्यते, इह यथा जालस्य
मरकतादिमणेर्मलोपदिग्धस्य यावन्नाद्यापि समूलमलापगमस्तावद् यथा यथा देशतो मलविलयस्तथा तथा देशतोऽभिव्यक्तिरुपजायते,
सा च क्वचित्कदाचित्कथञ्चिद्भवतीत्यनेकप्रकारा, तथाऽऽत्मनोऽपि सकलकालकलापावलम्बिनिखिलपदार्थसारथपरिच्छेदकरणैकपार-

१ नष्टे तु छाद्मस्थिके ज्ञाने.

२ आवरणदेशविगमे यदि तानि भवन्ति मतिश्रुतादीनि । सर्वावरणविगमे कथं तानि न भवन्ति जीवस्य ? ॥ १ ॥

मार्थिकस्वरूपस्याव्यावरणमलपटलतिरोहितस्य यावन्नाद्यापि निखिलकर्ममलापगमस्तावद् यथा यथा देशतः कर्ममलोच्छेदस्तथा तथा विज्ञप्तिरुज्जम्भते, सा च क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदनेकप्रकारा, उक्तञ्च—“मलविद्धमणेर्व्यक्तियथाऽनेकप्रकारतः । कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ १ ॥” सा चानेकप्रकारता मतिश्रुतादिभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादिमणेरशेषमलापगमसम्भवे समस्तास्पष्टदेशव्यक्तियवच्छेदेन परिस्फुटरूपैकाभिव्यक्तिरुपजायते तद्वत्तात्मनोऽपि ज्ञानदर्शनचारित्रप्रभावतो निःशेषावरणप्रहाणावशेषदेशज्ञानव्यवच्छेदैकरूपाऽतिपरिस्फुटा सर्ववस्तुपर्यायप्रपञ्चसाक्षात्कारिणी विज्ञप्तिरुलसति, उक्तञ्च—“यथा जालस्य रत्नस्य, निःशेषमलहानितः । स्फुटैकरूपाऽभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिस्तद्वत्तात्मनः ॥ १ ॥” इति, येऽज्ञानिनस्ते द्व्यज्ञानिनश्च ज्ञानिनो वा, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च । योगद्वारे मनोयोगिनो वागयोगिनः काययोगिनोऽयोगिनश्च, तत्रायोगिनः शैलेशीमवस्थां प्रतिपन्नाः, उपयोगद्वारमाहारद्वारं च द्वीन्द्रियवत्, उपपात एतेष्वधःसप्तमनरकादिवर्जैर्भ्यः, उक्तञ्च—“सत्तममहिर्नैरइया तेज वाज अणंतरुवद्वा । नवि पावे माणुस्सं तेह्वडंसंखाडया सन्वे ॥ १ ॥” इति, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, समुद्घातमधिकृत्य मरणचिन्तायां समवहता अपि त्रियन्ते असमवहता अपि, च्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य सर्वेषु नैरधिकेषु सर्वेषु च तिर्यग्योनिषु सर्वेषु देवेष्वनुत्तरोपपातिकपर्यवसानेषु गच्छन्ति, ‘अत्येगइया सिज्झंति जाव अंतं करंति’ इति, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनार्थः, सन्त्येकका ये निष्ठितार्थाः भवन्ति यावत्करणात् “जुज्झंति सुबंति परिनिव्वायंति सन्वदुक्खाणमंतं करंती”ति द्रष्टव्यं, तत्राणिमाद्यैश्वर्योस्या तथाविधमनुष्यकृत्यापेक्षया निष्ठितार्था इति, अ-

१ सप्तममहीनैरयिका तेजस्कायिका वायुकायिका अनन्तरोद्धता । नैव प्रागुबन्ति मानुष्यं तथैवासंख्येयवर्षायुष्का. सर्वे ॥ १ ॥

सर्वविदोऽपि कैश्चित्सिद्धा इष्यन्ते ततो मा भूत्तेषु संप्रत्यय इति तद्रपोहायाह—‘बुध्यन्ते’ निरावरणत्वात्केवलावबोधेन समस्तं वस्तुजा-
तम्, एते चासिद्धा अपि भवस्थकेवलिन एवंभूता वर्तन्ते तत्र मा भूदेतेष्वेव प्रतीतिरित्याह—‘मुच्यन्ते’ पुण्यापुण्यरूपेण कृच्छ्रेण क-
र्मणा, एतेऽपि चापरिनिर्वृता एव परैरिष्यन्ते—‘मुक्तिपदे प्राप्ता अपि तीर्थनिकारदर्शनादिहागच्छन्ती’ति वचनात्, ततो मा भूत्तदोचरा
मन्दमतीनां धीरित्याह—‘परिनिर्वीन्ति’ विध्यातसमस्तकर्महुतवहपरमाणवो भवन्तीति, किमुक्तं भवति?—सर्वदुःखानां शारीरमानस-
भेदानामन्तं—विनाशं कुर्वन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाः पञ्चगतिकाः, सिद्धगतावपि गमनात्, ‘परीताः’ प्रत्येकशरी-
रिणः ‘सङ्क्षेयाः’ सङ्क्षेयकोटीप्रमाणत्वात् प्रज्ञताः, हे श्रमण! हे आयुष्मन्! उपसंहारमाह—‘सेतं मणुस्सा’ ॥ अधुना देवानाह—

से किं तं देवा?, देवा चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—भवणवासी वाणमंतरा जोइसिया वेमा-
णिया। से किं तं भवणवासी?, २ दसविधा पणत्ता, तंजहा—असुरा जाव थणिया, से तं भवण-
वासी। से किं तं वाणमंतरा?, २ देवभेदो सब्बो भाणियव्वो जाव ते समासतो दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तओ सरीरगा-वेउव्विए तेयए कम्मए। ओगाहणा दुविधा—
भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-
भागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहन्नेणं अंगुलसंखेज्जति० उक्कोसेणं जोयणसयस-
हस्सं, सरीरगा छण्हं संघयणाणं असंघयणी णेवढ्ढी णेव छिरा णेव ण्हारू नेव संघयणमत्थि, जे
पोगगला इट्ठा कंता जाव ते तेसिं संघायत्ताए परिणमंति, किंसंठिता?, गोयमा! दुविहा प-

पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उररवेडवियया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते णं समच्च-
उरंससंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उररवेडवियया ते णं नाणासंठाणसंठिया पणत्ता, च-
त्तारि कसाया चत्तारि सण्णा छ लेस्साओ पंच इंदिया पंच समुग्घाता समीचि असम्मीचि इ-
त्थियेदायि पुरिसयेदायि नो नपुंसगयेदा, पज्जत्ती अपज्जत्तीओ पंच, दिट्ठी तिसि तिणिण वंसणा,
णाणीचि अपणाणीचि, जे नाणी ते नियमा तिण्णाणी अपणाणी भयणाए, दुविहे उवओगे ति-
विहे जोगे आहारो णियमा छदिसिं, ओसन्नकारणं पडुच्च वणत्तो हालिदुसुक्खिद्धाहं जाव आ-
हारमाहारेंति, उवचातो तिरियमणुस्सेसु, ठिती जहन्नेणं दस वाससहस्साहं उक्कोसेणं तेस्सीसं
सागरोयमाहं, दुयिधाचि मरंति, उव्वट्टिस्सा नो नेरइएसु गच्छंति तिरियमणुस्सेसु जहासंभवं,
नो देवेसु गच्छंति, दुगतिया दुआगतिया परिस्सा असंखेज्जा पणत्ता, से तं देया, से तं पंचे-
विया, सेसं ओराला तसा पाणा ॥ (सू० ४२)

अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च, ‘एवं भेदो भाणि-
यव्यो जहा पन्नवणाए’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण भेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स चैवम्—“से किं तं भवणवासी ?,
भवणवासी दसविहा पन्नत्ता” इत्यादिरूपस्त एव सव्याख्यानः परिभाषनीयः, ‘ते समासतो दुविहा पणत्ता—पज्जत्ता य

अपञ्जत्तगा य' एवामपर्याप्तित्वमुत्पत्तिकाल एव द्रष्टव्यं न त्वपर्याप्तिनामकर्मोदयतः, उक्तञ्च—“नारयदेवा तिरियमणुग्रगम्भजा जे असंखवासाऊ । एए उ अपज्जत्ता उववाए चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥” इति, शरीरादिद्वारचिन्तायां शरीरद्वारे त्रीणि शरीराणि वैक्रियं तैजसं कार्मणं च, अवगाहना भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतः सप्तहस्तप्रमाणा, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येय-भागप्रमाणा उत्कर्षतो योजनशतसहस्रं, संहननद्वारे षण्णां संहननानामन्यतमेनापि संहननेनासंहननिनः, कुतः? इत्याह—‘नेवड्डी’ इत्यादि, यतो नैव तेषां देवानां शरीरेष्वस्थीनि नैव शिरा नापि स्नायूनि संहननं चास्थिनिचयत्सकमतोऽस्थ्यादीनामभावात्संहननाभावः, किन्तु ‘जे पोगला’ इत्यादि, ये पुद्गला इष्टाः—मनस इच्छामापन्नाः, तत्र किञ्चिदकान्तमपि केषाञ्चिदिष्टं भवति तत आह—‘कान्ताः’ कमनीयाः शुभवर्णोपेतत्वात्, यावत्करणात् ‘पिया मणुन्ना मणामा’ इति द्रष्टव्यं, तत्र यत एव कान्ता अत एव प्रियाः—सदैव-वात्सनि प्रियबुद्धिमुत्पादयन्ति, तथा ‘शुभाः’ शुभरसगन्धस्पर्शसकत्वात् ‘मनोज्ञाः’ विपाकेऽपि सुखजनकतया मनःप्रह्लादहेतुत्वात् ‘मनआपाः’ सदैव भोज्यतया जन्तूनां मनांसि आपुवन्ति, दत्तम्भूताः पुद्गलास्तेषां शरीरसङ्घाताय परिणमन्ति । संस्थानद्वारे भवधारणीया तनुः सर्वेषामपि समचतुरस्रसंस्थाना उत्तरवैक्रिया नानासंस्थानसंस्थिता, तस्या इच्छावशतः प्रादुर्भावात्, कषायाश्चत्वारः, स-ञ्ज्ञाश्चतस्रो, लेश्याः षड्, इन्द्रियाणि पञ्च, समुद्घाताः पञ्च, वेदनाकषायमारणान्तिकवैक्रियतैजससमुद्घातसम्भवात् । सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनोऽपि असञ्ज्ञिनोऽपि, ते च नैरयिकवद्भावनीयाः, वेदद्वारे स्त्रीवेदा अपि पुरुषवेदा अपि नो नपुंसकवेदाः, पर्याप्तिद्वारं दृष्टि-द्वारं दर्शनद्वारं च नैरयिकवत् । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि चेति विकल्पोऽसञ्ज्ञिमध्यः, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमात्रिज्ञा-

१ नारका देवाः तिर्येकानुजा गर्भेन्युक्रान्ता येऽसङ्ख्येयवर्षाद्युष्माः । एते तु अपर्याप्ता उपपात एव बोद्धव्याः ॥ १ ॥

निनः, तद्यथा—आभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, तत्र येऽज्ञानिनस्ते सन्त्येकका ये द्व्यज्ञानिनः सन्त्येकका ये त्र्यज्ञानिनः, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते नियमान्मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते नियमान्मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, अयं च द्व्यज्ञानिनरूपज्ञानिनो वेति विकल्पः असञ्ज्ञामध्याद् ये उत्पद्यन्ते तान् प्रति द्रष्टव्यः, स च नैरयिकवद्भावनीयः । उपयोगाहारद्वाराणि नैरयिकवत्, उपपातः सञ्ज्यसञ्ज्ञापञ्चेन्द्रियतिर्यग्भजमनुष्येभ्यो न शेषेभ्यः । स्थितिर्जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतत्त्वयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, समुद्रघातमधिकृत्य मरणचिन्तायां समवहता अपि श्रियन्तेऽसमवहता अपि । ज्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्गत्य पृथिव्यम्बुवनस्पतिकायिकगर्भव्युत्क्रान्तिकसङ्ख्यातवर्षायुष्कतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येषु गच्छन्ति न शेषजीवस्थानेषु, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिका द्विगतिकाः, तिर्यग्मनुष्यगत्यपेक्षया, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञाताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—‘सेत्तं देवा,’ सर्वोपसंहारमाह—‘सेत्तं पंचेदिया, सेत्तं ओराला तसा पाणा’ सुगमम् ॥ सप्रति स्थावरभावस्य त्रसभावस्य च भवस्थितिकालमानप्रतिपादनार्थमाह—

थावरस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साहं ठिती पणत्ता ॥ तसस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं ठिती पणत्ता । थावरे णं भंते ! थावरस्सि कालतो केवच्चिरं होति ? जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ उस्सप्पिणिओ (अवसप्पिणीओ) कालतो खेत्ततो अणंता लोया असंखेज्जा पुग्गलपरियद्दा, ते णं पुग्गलपरियद्दा आवलियाए असं-

खेज्जतिभागो ॥ तसे णं भंते ! तसस्ति कालतो केवच्चिरं होति?, जह्वेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओ (अवसप्पिणीओ) कालतो खेत्ततो असंखेज्जा लोणा ॥ थावरस्स णं भंते ! केवतिकालं अंतरं होति?, जहा तससंचिट्ठणाए ॥ तसस्स णं भंते ! केवतिकालं अंतरं होति?, अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सतिकाले ॥ एएसि णं भंते ! तसाणं थावराण य कतरे कतरेहिंतो अण्णा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?, गोयमा ! सव्वत्थोवा तसा थावरा अणंतगुणा, सेतं दुविधा संसारसमावणगा जीवा पणन्ता ॥ दुविहपडिवत्ती समत्ता (सू०४३)

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, एतच्च पृथिवीकायमधिकृत्यावसातव्यम्, अन्यस्य स्थावरकायस्योत्कर्षत एतावत्या भवस्थितेरभावात् ॥ त्रसकायस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, एतच्च देवनारकापेक्षया द्रष्टव्यम्, अन्यस्य त्रसकायस्योत्कर्षत एतावत्प्रमाणाया भवस्थितेरसम्भवात् ॥ सम्प्रत्येतयोरेव कायस्थितिकालमानमाह—स्थावरे 'णम्' इति वाक्यालङ्कारे 'स्थावर इति' स्थावर इत्यनेन रूपेण स्थावरत्वेनेति भावः, कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेवानन्तं कालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—अनन्ता उत्तर्षिण्यवसर्षिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, किमुक्तं भवति?—अनन्तलोकेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तेषां प्रतिसमयमेकैकापहारेण यावत्योऽनन्ता अवसर्षिण्युत्तर्षिण्यो भवन्ति तावत्य इति, एतासामेव पुद्गलपरावर्ततो मानमाह—असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः, असङ्ख्येषु पुद्गलपरावर्तेषु क्षेत्रत इति पदसांनिध्यात्क्षेत्रपुद्गलपरा-

वर्तेषु यावत्तः संभवन्ति अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यस्तावत् इति भावः, इहासङ्क्षेयमसङ्क्षेयभेदालम्बतः पुद्गलपरावर्तगतमसङ्क्षेय-
यत्वं निर्द्धारयति—‘ते ण’मित्यादि, ते णमिति वाक्यालङ्कारे पुद्गलपरावर्तो आवलिकाया असङ्क्षेयो भागः, आवलिकाया असङ्क्षेये-
तमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा इत्यर्थः, एतच्च वनस्पतिकायस्थितिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, न पृथिव्यग्न्युकायस्थितिव्यपेक्षया, तयोः
कायस्थितेरुत्कर्षतोऽप्यसङ्क्षेयोत्सर्पिणीप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“पुढविक्काइए णं भंते ! पुढविक्काइयत्ति कालओ
केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणं असंखिज्जं कालं असंखिजाओ उत्सर्पिणिअवसर्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असं-
खिज्जा लोगा, एवं आउक्काएवि” इति, या तु वनस्पतिकायस्थितिः सा यथोक्तप्रमाणा तत्रोक्ता “वणस्सइकाइए णं भंते ! वणस्सइका-
यत्ति कालओ कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ,
खित्तओ अणंता लोगा असंखिज्जा पुगलपरियट्ठा आवलियाए असंखिज्जइभागो” इति । एषोऽपि च वनस्पतिकायस्थितिकालः सां-
व्यवहारिकजीवानधिकृत्य प्रोच्यते, असांव्यवहारिकजीवानां तु कायस्थितिरनादिरवसेया, तथा चोक्तं विशेषणवत्याम्—“अस्थि
अणंता जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो । तेवि अणंताणंता निगोयवासं अणुवसंति ॥ १ ॥” साऽपि तेषामसांव्यवहारिकजीवा-
नामनादिः कायस्थितिः केषाञ्चिदनादिरपर्यवसाना, ये न जातुचिदसांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति, केषा-
ञ्चिदनादिः सपर्यवसाना, ये असांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति । अथ किमसांव्यवहारिकराशोर्विनिर्गत्य
सांव्यवहारिकराशावागच्छन्ति ? येनैवं प्ररूपणा क्रियते, उच्यते, आगच्छन्ति, कथमवसीयते ? इति चेदुच्यते—पूर्वाचार्योपदेशात्,

१ सन्त्यनन्ता जीवा यैर्न प्राप्तस्त्रसादिपरिणामः । तेऽप्यनन्तानन्ता निगोदवासमनुवसन्ति ॥ १ ॥

तथा चाह. दुःषमान्धकारनिमग्नजनप्रवचनप्रदीपो भगवान् जिनभद्रगणिः क्षमाश्रमणो विशेषणवत्याम्—“सिञ्जति जत्तिया किर इह संवंहारजीवरासिमज्जाओ । इति अणाइवणस्सइरासीओ तत्तिया तंमि ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन । सम्प्रति त्रसकायस्य कायस्थितिमानमाह—“तस्से णं भंते” इत्यादि, तस्से’ण’मिति पूर्ववत् ‘त्रस इति’ त्रस इत्यनेन पर्यायेण कालतः ‘क्रियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालम्, एनमेवासङ्ख्येयं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—“असंखिज्जाओ” इत्यादि, असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोका असङ्ख्येषु लोकेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तेषां प्रति-समयैकैकापहारे यावत्योऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावत्य इति भावः, इयं चैतावती कायस्थितिर्गेतित्रसं तेजस्कायिकं वायुकायिकं चाधिकृत्यावसेया न तु लब्धित्रसं, लब्धित्रसस्य कायस्थितेरुत्कर्षतोऽपि कतिपयवर्षाधिकसागरोपमसहस्रद्वयप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“तसकाए णं भंते ! तसकायत्ति कालतो क्रियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जावासमब्भियाइं” तथा “तेउक्काइए णं भंते ! तेउक्काइएत्ति कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जां कालं असंखेज्जाओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, एवं वाउक्काइयावि” इति ॥ सम्प्रति स्थावरत्वस्यान्तरं विचिन्तयिषुराह—“थावरस्स णं भंते ! अंतर’मित्यादि सुगमं नवरमसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोका; इत्येतावत्प्रमाणमन्तरं तेजस्कायिकवायुकायिकमध्यगमनेनावसातव्यम्, अन्यत्र गतावेतावत्प्रमाणस्यान्तरस्या-सम्भवात् ॥ ‘तसस्स णं भंते ! अंतर’मित्यादि सुगमं नवरम् ‘उक्कोसेणं वणस्सइकालो’ इति, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो वक्तव्यः, स चै-

वम्—“उक्त्वोसेणं अणंतमणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगग-
लपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जइभागो” इति, एतावत्प्रमाणं चान्तरं वनस्पतिकायमध्यगमनेन प्रतिपत्तव्यम्, अन्यत्र गतोवेतावतो-
ऽन्तरस्यालभ्यमानत्वात् ॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्वमाह—एतेषां भदन्त ! जीवानां त्रसानां स्थावराणां च मध्ये कतरे कतमेभ्योऽल्पा वा बहवो
वा कतरे कतैरस्तुल्या वा ?, अत्र सूत्रे विभक्तिपरिणामेन तृतीया व्याख्येया, तथा कतरे कतरेभ्यो (ऽल्पा बहुकास्तुल्या) विशेषाधिका
वा ?, भगवानाह—नौतम ! सर्वस्तोकास्त्रसाः, असङ्ख्यातत्वमात्रप्रमाणत्वात्, स्थावरा अनन्तगुणाः, अजघन्योत्कृष्टानन्तानन्तसङ्ख्यापरि-
माणत्वात्, उपसंहारमाह—‘सेत्तं दुविहा संसारसमावन्ना जीवा’ इति ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाजीवाभिगमटीकायां
द्विविधा प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥

अथ त्रिविधाख्या द्वितीया प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ता द्विविधा प्रतिपत्तिः, सम्प्रति त्रिविधा प्रतिपत्तिरारभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

तत्थ जे ते एवमाहंसु त्रिविधा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—इत्थि पुरिसा णपुंसका ॥ (सू० ४४) । से किं तं इत्थीओ ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—तिरिक्खजोणियाओ मणुस्सिस्त्थीओ देवित्थीओ । से किं तं तिरिक्खजोणित्थीओ ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—जलयरीओ थलयरीओ । से किं तं जलयरीओ ?, २ पंचविधाओ पणत्ताओ, तंजहा—मच्छीओ जाव सुंसुमारीओ । से किं तं थलयरीओ ?, २ दुविधाओ पणत्ता, तंजहा—चउप्पदीओ य परिसप्पीओ य । से किं तं चउप्पदीओ ?, २ चउन्विधाओ पणत्ता, तंजहा—एगखुरीओ जाव सणप्फईओ । से किं तं परिसप्पीओ ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरपरिसप्पीओ य भुजपरिसप्पीओ य । से किं तं उरगपरिसप्पीओ ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—अहीओ अहिगरीओ महोरगाओ, सेत्तं उरपरिसप्पीओ । से किं तं सुयपरिसप्पीओ ?, २ अणेगविधाओ पणत्ता, तंजहा—सेरडीओ सेरंधीओ गोहीओ णडलीओ सेधाओ

सण्णाओ सरह्दीओ सेरंघीओ भायाओ न्नाराओ पवण्णाइयाओ चउप्पइयाओ मूसियाओ मुगुसिओ वरोलियाओ गोव्हियाओ, जोव्हियाओ विरचिरालियाओ, सेत्तं सुयगपरिसप्पीओ । से किं तं ब्रह्मरीओ?, २ चउव्वियाओ पणत्ता, तंजहा—कम्मपरह्दीओ, जाव सेत्तं ब्रह्मरीओ, सेत्तं तिरिक्खजोणिओ ॥ से किं तं मणुस्सिओ?, २ तिवियाओ पणत्ता, तंजहा—कम्ममूमियाओ अकम्ममूमियाओ अंतरदीवियाओ । से किं तं अंतरदीवियाओ?, २ अट्ठापीसत्तिविधाओ पणत्ता, तंजहा—एगुरूइयाओ आभासियाओ जाव सुद्धवंतीओ, सेत्तं अंतरदी० ॥ से किं तं अकम्ममूमियाओ?, २ तीसवियाओ पणत्ता, तंजहा—पंचसु हेमवणसु पंचसु परणवणसु पंचसु हरिवंसेसु पंचसु रम्मगवासेसु पंचसु देवकुरासु पंचसु उत्तरकुरासु, सेत्तं अकम्मा० । से किं तं कम्ममूमियाओ?, २ पणरसवियाओ पणत्ताओ, तंजहा—पंचसु भरहेसु पंचसु एरवणसु पंचसु महाविदेहेसु, सेत्तं कम्ममूमगमणुस्सीओ, सेत्तं मणुस्सिस्थीओ ॥ से किं तं देवित्थियाओ?, २ चउव्विया पणत्ता, तंजहा—भवणवासिदेवित्थियाओ वाणमंतरदेवित्थियाओ जोतिसियदेवित्थियाओ वेमाणियदेवित्थियाओ । से किं तं भवणवासिदेवित्थियाओ?, २ दसविहा पणत्ता, तंजहा—असुरकुमारभवणवासिदेवित्थियाओ जाव धणितकुमारभवणवासिदेवित्थियाओ, से तं भवणवासिदेवित्थियाओ । से किं तं वाणमंतरदेवित्थियाओ?, २ अट्ठा-

विधाओ पणत्ता, तंजहा—पिसायवाणमंतरदेवित्थियाओ जाव से तं वाणमंतरदेवित्थियाओ ।
 से किं तं जोतिसियदेवित्थियाओ ?, २ पंचविधाओ पणत्ता, तंजहा—चंदविमाणजोतिसि-
 यदेवित्थियाओ सूर० गह० नक्खत्त० ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाओ, से तं जोतिसियाओ ।
 से किं तं वेमाणिकप्पवेमाणियदेवित्थियाओ ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थि-
 याओ ईसाणकप्पवेमाणियदेवित्थियाओ, सेत्तं वेमाणित्थीओ ॥ (सू० ४५)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये आचार्या एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्तास्त एवमाख्यातवन्तः,
 तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि, इह कयादिवेदोदयाद् योन्यादिसङ्गताः कयादयो गृह्यन्ते, तथा चोक्तम्—“योनिर्मुदुत्वमस्यैर्यं, सुग्ध-
 ताऽऽवलता स्तनौ । पुंस्कामितेति लिङ्गानि, सप्त स्त्रीत्वे प्रचक्षते ॥ १ ॥ मेहनं खरता दाढ्यं, शौण्डीर्यं श्मश्रु धृष्टता । स्त्रीकामितेति
 लिङ्गानि, सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ २ ॥ स्तनादिश्मश्रुकेशादिभावाभावसमन्वितम् । नपुंसकं बुधाः प्राहुर्मोहानलसुदीपितम् ॥ ३ ॥”
 तत्र ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति स्त्रीवक्तव्यतामाह—‘से किं तं’मित्यादि, अथ कास्ताः स्त्रियः ?, सूरिराह—स्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
 तिर्यग्योनिस्त्रियो मनुष्यस्त्रियो देवस्त्रियश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, तिर्यग्योनिस्त्रियस्त्रिविधाः, तद्यथा—जलचर्यः स्थलचर्यः खड्गचर्यश्च ।
 ‘से किं तं’मित्यादि । मनुष्यस्त्रियोऽपि त्रिविधास्तद्यथा—कर्मभूमिका अकर्मभूमिका अन्तरद्वीपिकाश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, देव-
 स्त्रियश्चतुर्विधास्तद्यथा—भवनवासिन्यो व्यन्तर्यो ज्योतिष्क्यो वैमानिक्यश्च ॥ सम्प्रति स्त्रिया भवस्थितिमानप्रतिपादनार्थमाह—
 इत्थी णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं

उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाहं एक्केणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं णव पलिओवमाहं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाहं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पन्नासं पलिओवमाहं ॥ (सू० ४६)

‘इत्थी णं भंते’ इत्यादि, क्रिया भदन्त ‘कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता’, भगवानाह—नौतम ! ‘एकेनादेशेन’ आदेशशब्द इह प्रकरवाची “आदेसो ति पगारो” इति वचनात्, एकेन प्रकारेण, एकं प्रकारमधिकृत्येति भावार्थः, जवन्येनान्तमुहूर्त्तम्, एतत्तिर्यग्मनुष्यरूपपेक्षया द्रष्टव्यम्, अन्यत्रैतावतो जवन्यस्यासम्भवात्, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतदीशानकल्पपरिगृहीतदेव्यपेक्षम् । तथैकेनादेशेन जवन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम् एतत्तथैवोत्कर्षतो नव पल्योपमानि, एतदीशानकल्प एव परिगृहीतदेव्यपेक्षम् । तथा एकेनादेशेन जवन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम्, एतत्प्राग्वत्, उत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्पे परिगृहीतदेवीरधिकृत्य । तथा एकेनादेशेन जवन्यतोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्प एवापरिगृहीतदेव्यपेक्षम्, उक्तञ्च सद्ग्रहणायाम्—“सपरिगृह्यराणं सो-हम्मीसाण पलियसाहीयं । उक्कोस सत्त पन्ना नव पणपन्ना य देवीणं ॥ १ ॥” तदेवं सामान्यतः स्त्रीणां जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमानमुक्तं, सम्प्रति तिर्यक्कृत्यादिभेदानधिकृत्याह—

तिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवत्तियं कालं ठिती पणत्ता?, गो० जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणि पलिओवमाहं । जलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं

१ परिगृहीतेतराणा सौधर्मज्ञानाना पल्योपम साधिकम् । उत्कृष्टत सप्त पञ्चाशत् नव पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमानि देवीनाम् ॥ १ ॥

अंतो० उक्को० पुव्वकोडी । चउप्पदथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गो० जहा तिरिक्खजोणित्थीओ । उरगपरिसप्पथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं पुव्वकोडी । एवं भुयपरिसप्प० । एवं खहयरतिरिक्खत्थीणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो ॥ मणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० तिणिण पलिओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । कम्मभूमयमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खित्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । भरहेरवयकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । अकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागऊणं उक्को-

सेणं तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हेम-
वएरणवए जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागेण ऊणणं
पलिओवमं संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हरिवासरम्मयवा-
सअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं
देसूणाइं दो पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० दो पलिओवमाइं,
संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सि-
त्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाइं तित्तिणं
पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं
पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं
भंते ! केवतिकालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमस्स असं-
खेज्जइभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं सं-
हरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी ॥ देवित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती
पत्तत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं । भवणवासिदे-
वित्थीणं भंते !, जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं । एवं असुरकु-

मारभवनवासिदेवित्थियाए, नागकुमारभवनवासिदेवित्थियाएवि जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उ-
 क्कोसेणं देसूणाइं पलिओवमाइं, एवं सेसाणवि जाव थणियकुमाराणं । वाणमंतरीणं जहन्नेणं
 दसवाससहस्साइं उक्कोसं अद्धपलिओवमं । जोहसियदेवित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती प-
 णत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं अट्टभागं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वासस-
 हस्सेहिं अब्भहियं, चंदविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चडभागपलिओवमं उक्कोसेणं
 तं चेव, सूरविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चडभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओ-
 वमं पंचहिं वाससएहिमब्भहियं, गहविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चडभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं, णक्खत्तविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चडभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं चडभागपलिओवमं साइरेणं, ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं अट्ट-
 भागं पलिओवमं उक्को० सातिरेणं अट्टभागपलिओवमं । वेमाणियदेवित्थियाए जहण्णेणं पलि-
 ओवमं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं, सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थीणं भंते ! केवतियं कालं
 ठिती प० ? , जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं, ईसाणदेवित्थीणं जहण्णेणं सातिरेणं
 पलिओवमं उक्कोसेणं णव पलिओवमाइं ॥ (सू ४७)

‘तिरिक्खजोणिइत्थियाणं भंते !’ इत्यादि, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्थोपमानि, देवकुर्वादिषु चतुष्पदस्त्रीरधिकृत्य, जलचरस्त्री-

नागुरुत्पतः पूर्वकोटी, सलचरस्त्रीणां यथा औघिकी, त्रीणि पत्योपमानीत्यर्थः । खचरीणास्तुत्कर्षतः पत्योपमासङ्ख्येयभागः, मनुजस्त्रीषु क्षेत्रं प्रतीत्य-क्षेत्राश्रयणेनेतिभावः, जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देवकुर्वीदियु भरतादिज्वपि एकान्तसुपमादिकाले त्रीणि पत्योपमानि, 'धर्मचरणं' चरणधर्मसेवनं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम्, एतच्च तद्व्यस्यिताया एव परिणामवशतः प्रतिपातापेक्षया प्रष्टव्यं, चरणधर्मन्य गरणमन्तरेण सर्वस्वोक्तयाऽप्येतावन्मात्रकालावस्थानभावात्, तथाहि-काचित्स्त्री तथाविधक्षयोपशमभावतः सर्व-परितः प्रविपग तात्मानश्रयोपशमभावादन्तर्मुहूर्त्तानन्तरं भूयोऽपि अविरतसम्यग्दृष्टिलं मिथ्यालं वा प्रतिपद्यते इति, अथवा धर्म-चरणमिह देवाचरणं प्रतिपत्तव्यं न सर्वचरणं, देशचरणप्रतिपत्तिस्तु जघन्यतोऽप्यान्तर्मुहूर्त्तिकी, तस्या भङ्गबहुलत्वात्, अयोभयचरण-मन्तरे किमर्थमिह देशचरणं परिगृह्यते?, उच्यते, देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति ख्यापनार्थम्, अत एवोक्तं बृहैः-“सम्म-पंभि न लभे पङ्क्तिपुटुत्वेन सावजो होद। चरणोऽसमगमयाणं सागरसंखंतरा ह्येति ॥ १ ॥” एवं “अप्परिवडिण्” इत्यादि, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भट्टसांत्सरिस्मयाग्ररणार्थेप्रोपेन्मूर्धं चरमान्तर्मुहूर्त्तं यावदप्रतिपत्तिपरिणामभावात्, पूर्वपरिमाणं चेदम्-“पुट्वस्स उ परिमाणं मयारि गट्टु होंणि होडिअस्साजो । छप्पणं च सहस्सा नोद्धव्वा वामकोडीणं ॥ १ ॥ (७०५६०००००००००) सम्मपरि कर्मभूमिज्ञादिप्रदेशस्त्रीणां नल्लज्यतामाह-अक्षरगमनिका सुगमा, भावार्थस्त्वयम्-कर्मभूमि रुमनुजस्त्रीणां क्षेत्रं कर्मभूमिका-मानान्तरलभ्रगमपिठुन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, तानि च भरतैरावतेषु सुपमसुपमालक्षणेऽस्के वेदितव्यानि, धर्मचरणमपिठुन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भावना चात्र प्रागिव द्रष्टव्या, एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ॥ अथैव विदे-

१ धर्मन्ये उ लभे पङ्क्तिपुटुत्वेन सावजो भवति । चारिस्मोक्षोपशमक्षयाणा मागताः संख्याता अन्तरं भवति ॥ १ ॥

पचिन्तां चिकीर्षुराह—सुगमं, नवरं भरतैरावतेषु त्रीणि पल्योपमानि सुषमसुषमायां, पूर्वविदेहेषु क्षेत्रतः पूर्वकोटी, तत ऊर्ध्वं तत्र तथा-
 क्षेत्रस्वाभाव्यादायुषोऽसम्भवात्, अकर्मभूमिगेल्यादि, जन्म प्रतीयेति—अकर्मभूमिभूतपत्तिमाश्रित्य जघन्यतो देशोनं पल्योपमं, तच्चा-
 ष्टभागाद्यानमपि देशोनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागेनोनं, एतच्च हैमवतहैरण्यवतक्षेत्रापेक्षया द्रष्टव्यं, तत्र
 जघन्यतः स्थितेरेतावत्प्रमाणायाः सम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च देवकुरुत्तरकुर्वपेक्षया, 'संहरणं पटुञ्चे'त्यादि, संह-
 रणं नाम कर्मभूमिजायाः स्त्रियोऽकर्मभूमिषु नयनं 'तत्प्रतीत्य' तदाश्रित्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, इयमत्र भावना
 —इह कर्मभूमिकाऽप्यकर्मभूमिषु संहता अकर्मभूमिकेति व्यवह्रियते, तत्क्षेत्रसम्बन्धभावात्, यथा लोके कश्चिन्मगधादिदेशात्सुरा-
 ध्वान् प्रति प्रस्थितो गिरिनगरेषु निवासं कल्पयितुकामः सुराष्ट्रपर्यन्तग्रामप्राप्तः सन् समुत्पद्यमानेषु तथाविधेषु प्रयोजनेषु सौराष्ट्र इति
 व्यवह्रियते, तद्वदधिकृताऽपि, तत्र च संहता सती काचिदन्तर्मुहूर्त्तं जीवति ततोऽपि वा भूयोऽपि संह्रियते काचित्पूर्वकोट्यायुष्का
 यावज्जीवमपि तत्रावतिष्ठते ततो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति, आह—भरतैरावतान्यपि कर्मभूमौ वर्तन्ते तत्र
 चैकान्तसुषमादौ त्रीण्यपि पल्योपमानि स्थितिरस्या भवति संहरणं च संभवति तत्कथं देशोना पूर्वकोटी भण्यते? इति, अत्रोच्यते,
 कर्मकालविवक्षयाऽभिधानात्, तस्य चैतावन्मात्रत्वादिति । हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीणां जन्मतो जघन्येन देशोनं पल्योपमं
 पल्योपमासङ्ख्येयभागेन न्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भावना
 प्रागिव ॥ एवं 'हरिवासरम्मण' इत्याद्यपि सूत्रत्रयं भावनीयं, नवरं हरिवर्षस्यकयोर्जन्मतो जघन्येन द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
 भागान्युने उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । देवकुरुत्तरकुरुषु जन्मतो जघन्येन त्रीणि पल्योपमानि पल्योपमासङ्ख्येयभागाहीनानि उ-

त्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि, अन्तरद्वीपेषु जन्मतो जघन्येन देशेनः पल्योपमासङ्गयेयभागः, कियता देशेनोः पल्योपमा-
सङ्गयेयभाग ? इति चेदत आह—पल्योपमासङ्गयेयभागोऽनोः, किमुक्तं भवति ?—उत्कृष्टपल्योपमासङ्गयेयभागप्रमाणादायुषो जघन्यमायुः
पल्योपमासङ्गयेयभागान्यूनं, नवरभून्ताहेतुः पल्योपमासङ्गयेयो भागोऽतीव स्तोको द्रष्टव्यः, संहरणमधिकृत्य सर्वत्रापि जघन्यत उत्कर्ष-
तश्च तावदेव प्रमाणम् ॥ सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—अक्षरगमनिका सुगमा तात्पर्यमात्रमुच्यते—देवस्त्रीणां सामान्यतो जघन्यतः
स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि, तानि च भवनपतिव्यन्तरीरधिकृत्य वेदितव्यानि, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतानि चेशानदेवी-
रधिकृत्य प्रतिपत्तव्यानि । विशेषचिन्तायां भवनवासिदेव्यः सामान्यतो दश वर्षसहस्राणि, उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि—सार्द्धानि चत्वारि
पल्योपमानि, एतानि च भवनवासिशेषासुरकुमारदेवीरधिकृत्य, अत्रापि विशेषचिन्तायामसुरकुमारदेवीनां सामान्यतो जघन्येन
दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि पल्योपमानि, नागकुमारभवनवासिदेवस्त्रीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेनं
पल्योपमम्, एवं शेषाणां यावत्स्तनितकुमारीणां, व्यन्तरीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं, ज्योतिषस्त्रीणां जघन्ये-
नाष्टभागपल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरभ्यधिकम्, अत्रापि विशेषचिन्तायां चन्द्रविमानवासिज्योतिषस्त्रीणां ज-
घन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरधिकं, सूर्यविमानवासिज्योतिषकदेवीनां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं
पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं वर्षशतपञ्चकाभ्यधिकं, ग्रहविमानवासिज्योतिषकदेवीनां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपमं उत्कर्षतोऽर्द्धप-
ल्योपमं, नक्षत्रविमानज्योतिषकदेवीनां जघन्यतश्चतुर्थभागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतः सातिरेकं चतुर्थभागमात्रं पल्योपमं, ताराविमान-
ज्योतिषकदेवीनां जघन्यतोऽष्टभागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतस्तदेवाष्टभागमात्रं पल्योपमं सातिरेकं । सामान्यतो वैमानिकदेवस्त्रीणां जघन्यतः

पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, विशेषचिन्तायां सौधर्मकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, ईशानकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतो नव पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनामवगन्तव्यं, अपरिगृहीतदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतच्च सूत्रं समस्तमपि कापि साक्षाद् दृश्यते क्वचिच्चैवमतिदेशः—“एवं देवीणं ठिई भाणियन्वा जहा पणवणाए जाव ईसानदेवीण”मिति ॥ सम्प्रति स्त्री नैरन्तर्येण स्त्रीत्वमुच्चन्ती कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति जिज्ञासायां सूत्रकृतत्कालापेक्षया ये पञ्चादेशाः प्रवर्तन्ते तानुपदर्शयितुमाह—

इत्थी णं भन्ते ! इत्थित्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसें दसुत्तरं पलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वमहियं । एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्टारस पलिओवमाइं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियाइं । एक्केणादेसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं चउइस पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वमहियाइं । एक्केणादेसेणं जहं एक्कं समयं उक्को० पलिओवमसयं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियं । एक्केणादेसेणं जहण्णं एक्कं समयं उक्को० पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियं ॥ तिरिक्खजोणित्थी णं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थित्ति कालओ केवचिरं होति ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडी पुहुत्तमव्वमहियाइं, जलयरीए जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडिपुहुत्तं । चउप्पदथलयरतिरिक्खजो० जहा ओहिता ति-

रिक्त्व०, उरगपरिसप्पीसुयगपरिसप्तिस्थीं णं जथा जलघरीणं, लहयरी० जहणणेणं अंतोसुहुत्तं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभाणं पुव्वकोडिपुहुत्तमवभहिंयं ॥ मणुस्सिस्थीं णं भंते! कालओ केवचिरं होति?, गोयमा! खेत्तं पडुच्च जहणणेणं अंतोसुहुत्तं उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमवभहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी, एवं कम्मभूमियावि भरहेरवयावि, णवरं खेत्तं पडुच्च जह० अंतो उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं देसूणपुव्वकोडीअवभहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । पुव्वविदेहअवरउक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी ॥ अकम्मभूमिकमणुस्सिस्थीं णं भंते! अकम्मभूम० कालओ केवचिरं होइ? गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभाणेणं ऊणं उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं । सहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं देसूणाए पुव्वकोडिए अवभहियाइं । हिमवतेरणवते अकम्मभूमगमणुस्सिस्थीं णं भंते! हेम० कालतो केवचिरं होइ?, गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभाणेणं ऊणं, उक्को० पलिओवमं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० पलिओवमं देसूणाए पुव्वकोडीए अवभहिंयं । हरिवासरम्मयअकम्मभूमगमणुस्सिस्थीं णं भंते!, जम्मणं पडुच्च जह०

देसूणाहं दो पलिओवमाहं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणगाहं, उक्को० दो पलिओवमाहं ।
 संहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० दो पलिओवमाहं देसूणपुव्वकोडिमब्भहिंयाहं । उत्तरकुरुदे-
 वकुरुणं०, जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाहं तिन्नि पलिओवमाहं पलितोवमस्स असंखेज्जभागेणं
 ऊणगाहं उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं । संहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं
 देसूणाए पुव्वकोडिए अब्भहिंयाहं । अंतरदीवाकम्मभूमकमणुस्सिस्सथी?, २ जम्मणं पडुच्च जह०
 देसूणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणं उक्को० पलिओ-
 वमस्स असंखेज्जतिभागं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं
 देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहिंयं ॥ देविस्सिं णं भंते! देविस्सिं काल०, जच्चेव संचिट्ठणा ॥
 (सू० ४८)

एकेनादेशेन जघन्यत एकं समयं यावदवस्थानमुत्कर्षतो दशोत्तरं पल्योपमशतं पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकम्, एकसमयं कथम् ?
 इति चेदुच्यते—काचिद् युवतिरुपशमश्रेण्यां वेदत्रयोपशमनादवेदकत्वमनुभूय ततः श्रेणेः प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयमेकं समयमनुभवति,
 ततो द्वितीये समये कालं कृत्वा देवेषूपच्यते तत्र च तस्याः पुंस्त्वमेव न स्त्रीत्वं, तत एवं जघन्यतः स्त्रीत्वं समयमात्रं,
 सम्प्रति पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकदशोत्तरपल्योपमशतभावना क्रियते—कश्चिज्जनुनीरीषु तिरश्चीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये प-
 च्चषान् भवाननुभूय ईशाने कल्पे पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते ततः स्वायुः-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ५८ ॥

क्षये तस्मात्स्थानाद् भूयोऽपि नारीषु तिरस्त्रीषु वा मध्ये पूर्वकोट्यायुषुरुत्पन्नस्ततो भूयो द्वितीयं वारमीशानदेवलोके पञ्चपञ्चाशत्पत्यो-
पमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजातस्ततः परमवश्यं वेदान्तमवगच्छति, एवं दशोत्तरं पत्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं प्राप्यते, अत्र पर आह—ननु यदि देवकुरुत्तरकुर्वोद्विषु पत्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये समुत्पद्यते ततोऽधि-
काऽपि स्त्रीवेदस्यावस्थितिरभ्यते, ततः किमित्येतावेवोपदिष्टा, तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि—न तावेदेवीभ्यश्च्युत्वाऽसङ्ख्ये-
यवर्षायुष्कासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेनोत्पद्यते, देवयोनेश्च्युतानामसङ्ख्येयवर्षायुष्केषु मध्ये उत्पादप्रतिवेधात्, नाप्यसङ्ख्येयवर्षायुष्का सती
उत्कृष्टायुष्कासु देवीषु जायते, यत उक्तं प्रज्ञापनामूलटीकायाम्—“जतो असंख्येज्जावासाउया उक्कोसियं ठिइं न पावेइ” इति, ततो
यथोक्तप्रमाणैव स्त्रीवेदस्योत्कृष्टाऽवस्थितिरवाप्यते । द्वितीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कृष्टतोऽष्टादश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकानि, तत्र समयभावना सर्वत्रापि प्राग्वत्, अष्टादश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि एवं—नारीषु तिरस्त्रीषु वा पूर्व-
कोटीप्रमाणायुष्कासु मध्ये कश्चिज्जन्तुः पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेणेशानदेवलोके वारद्वयमुत्कृष्टस्थितिकासु देवीषु वा पूर्व-
द्यमानो नियमतः परिगृहीतास्वेवोत्पद्यते नापरिगृहीतासु, तत एवं द्वितीयादेशवादिमतेन स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानमष्टादश पत्योपमानि
पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । तृतीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतश्चतुर्दश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि चैवं—पूर्व-
प्रकारेण सौधर्मदेवलोके परिगृहीतदेवीषु सप्तपत्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कासु मध्ये वारद्वयं समुत्पद्यते तत्र(त) एवं तृतीयादेशवादिमतेन
स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चतुर्दश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । चतुर्थेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पत्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं, कथम् ? इति चेदुच्यते, नारीषु तिरस्त्रीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेण सौधर्मदेवलोके

२ प्रतिपत्तौ
सामान्य-
विशेषत-
या स्त्रीत्व-
स्थितिः
सू० ४८

॥ ५८ ॥

पञ्चाशत्पल्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते, तत एवं चतुर्थोद्देशवादिमतेन पल्योपमशतं पूर्वकोटिपृथ-
 क्त्वाभ्यधिकं भवति । पञ्चमेनोद्देशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पल्योपमपृथक्त्वं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं, तच्चैवं-नारीषु तिरस्त्रीषु
 वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये सप्त भवाननुभूयाष्टमभवे देवकुर्वोदिषु त्रिपल्योपमस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेन समुत्पद्यते, ततो मृत्वा
 सौधमेदेवल्लोके जघन्यस्थितिकासु देवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजायते, तदनन्तरं चावश्यं वेदान्तरमधिगच्छति, ततः पञ्चमादेशवादिमतेन
 स्त्रीवेदस्यावस्थानं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं पल्योपमपृथक्त्वं, ते ह्येवमाहुर्नानाभवप्रमाणद्वारे-यदि स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चिन्त्यते तत
 इत्थमेतावेदं लभ्यते, नाधिकमन्यथा चेति । अमीषां च सूत्रकृत्प्रतिपत्तिकाले नासीरन्निति सूत्रकृत्प्र निर्णयं कृतवानिति । तदेवं सामान्यतः स्त्री स्त्रीत्वं
 पृथुतलव्धिसंपन्नैर्वा कर्तुं शक्यते, ते च सूत्रकृत्प्रतिपत्तिकाले नासीरन्निति सूत्रकृत्प्र निर्णयं कृतवानिति । तदेवं सामान्यतः स्त्री स्त्रीत्वं
 नैरन्तर्येणमुञ्चन्ती यावन्तं कालमवतिष्ठते तावत्कालप्रमाणमुक्तम् ॥ इदानीं तिर्यक्स्त्रियास्तिर्यक्स्त्रीत्वमजहत्याः कालमानं विचिन्तयिषु-
 रिदमाह-‘तिरिक्खजोणिइत्थिए णं भंते !, इत्यादि, तिर्यक्स्त्री णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! तिर्यक्स्त्रीति कालतः कियच्चिरं भवति ?,
 भगवानाह-गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्मुहूर्त्तं कस्याश्चित्तावत्प्रमाणायु-
 ष्कतया तदनन्तरं मृत्वा वेदान्तराधिगमाद्विलक्षणमनुष्यभवान्तराधिगमाद्वा, कथमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकाटीपृथक्त्वाभ्यधि-
 कानि ? इति चेदुच्यते-इह नराणां तिरश्चां चोत्कर्षतोऽष्टौ भवाः प्राप्यन्ते नाधिकाः, “नरतिरियाणं सत्तट्ठभवा” इति वचनात्, तत्र
 सप्त भवाः सङ्ख्येयवर्षाण्युषोऽष्टमस्त्वसङ्ख्येयवर्षाण्युरेव, तथाहि-पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो वा निरन्तरं यथासङ्ख्यं
 सप्त पर्याप्तमनुष्यभवान् सप्त पर्याप्तसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भवान् वाऽनुभूय यद्यष्टमे भवे भूयः पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियति-

यैश्चो वा समुत्पद्यन्ते ततो नियमादसङ्ख्येयवर्षायुष एव न सङ्ख्येयवर्षायुषश्च मृत्वा नियमतो देवलोकैपूतपद्यन्ते, ततो नवमोऽपि मनुष्यभवः सञ्ज्ञापश्चेन्द्रियतिर्यग्भवो वा निरन्तरं न लभ्यते, अत एव च पाश्चात्याः सप्त भवा निरन्तरं भवन्तः सङ्ख्येय-वर्षायुष एवोपपद्यन्ते नैकोऽप्यसङ्ख्येयवर्षायुः, असङ्ख्येयवर्षायुर्भवानन्तरं भूयो मनुष्यभवस्य तिर्यग्भवस्य वाऽसम्भवात्, तत्र यदा उत्कर्षतस्तिर्यक्स्त्रीवेदसहिताः पाश्चात्याः सप्तापि भवा पूर्वकोट्यायुपो लभ्यन्ते अष्टमस्तु भवो देवकुर्वादिषु तदा भवन्त्युत्कर्षतस्त्रीणि प-ल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि तिर्यक्स्त्रीत्वस्यावस्थानम् । अत्रैव विशेषचिन्तां चिकीर्षुराह—‘जलयरीए’ इत्यादि, जलचर्याः स्त्रिया जलचरस्त्रीत्वेन निरन्तरं भवन्त्या जघन्यतोऽवस्थानमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, सप्तपूर्वकोट्यायुर्भवानन्तरं जलचरस्त्री-णामवश्यं जलचरस्त्रीत्वच्युतिभावात्, ‘चलपयथलयरीए जहा ओहियाए’ इति, चतुष्पदस्थलचरस्त्रिया यथा औधिक्यास्तिर्यक्स्त्रिया उक्तं तथा द्रष्टव्यं, तैवम्—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्य-धिकानि, तानि च प्रागिव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरस्त्रिया भुजपरिसर्पस्थलचरस्त्रियाश्च यथा जलचरस्त्रियास्तथा वक्तव्यं, तैवम्—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं तच्च पूर्ववद्भावनीयम् । खचरस्त्रिया जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्ये-यभागः पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिक उत्कर्षतोऽवस्थानमिति ॥ तदेवमुक्तं तिर्यक्स्त्रियाः सामान्यतो विशेषतश्च अवस्थानमानं, सम्प्रति मनुष्य-स्त्रिया आह—‘मणुस्सिस्थियाए’ इत्यादि, मनुष्यस्त्रियाः सामान्यतो यथा औधिक्यास्तिर्यक्स्त्रियाः, तैवम्—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-तस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि च सामान्यतस्तिर्यक्स्त्रीवद्भावनीयानि । कर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः क्षेत्रं प्रतीत्य सामान्यतः कर्मक्षेत्रमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-

भ्यधिकानि, तत्र सप्त भवा महाविदेहेषु अष्टमो भवो भरतैरावतेष्वेकान्तसुषमादौ त्रिपल्योपमप्रमाण इति, 'धर्मचरणं प्रतीत्य' चा-
 रित्रासेवनमाश्रित्य जघन्येनैकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्य तदावरणकर्मक्षयोपशमवैचित्र्यतः समयमेकं सम्भवात्, तत ऊर्ध्वं मर-
 णतः प्रतिपातभावात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, समग्रचरणकालस्योत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रप्रमाणत्वात् । भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्य-
 स्त्रियाः स्त्रीत्वं 'क्षेत्रं प्रतीत्य' भरताद्येवाश्रित्य जघन्येनान्तमुहूर्त्तं तच्च प्रागवज्ञावनीयम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनाया पूर्वको-
 ट्याऽभ्यधिकानि, तानि चैवं-पूर्वविदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा पूर्वकोट्यायुष्का केनापि भरतादावेकान्तसुषमादौ 'संहता,
 सा च यद्यपि महाविदेहक्षेत्रोत्पन्ना तथाऽपि प्रागुक्तमागधपुरुषदृष्टान्तबलेन भारतैरावतीया वेति व्यपदिश्यते, ततः सा भारत्यादि-
 व्यपदेशं प्राप्ता पूर्वकोटिं जीवित्वा स्वायुःक्षयतस्तत्रैव भरतादावेकान्तसुषमाप्रारम्भे समुत्पन्ना, तत एवं देशोनपूर्वकोट्यभ्यधिकं पल्यो-
 पमत्रयमिति । धर्मचरणं प्रतीत्य कर्मभूमिजस्त्रिया इव भावनीयं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोनां पूर्वकोटीं यावत्, पूर्वविदेहापर-
 विदेहकर्मभूमिजमनुष्यस्त्रियास्तु क्षेत्रमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तं, तच्च सुप्रतीतं, प्रागभावितत्वात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तत्रैव
 भूय उत्पत्त्या, धर्मचरणं प्रतीत्य समागतकर्मभूमिजस्त्रिया इव वक्तव्यं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोनां पूर्वकोटिं यावदिति
 भावार्थः ॥ उक्ता सामान्यतो विशेषतश्च कर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यता, साम्प्रतमकर्मभूमकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यतां चिकीर्षुः प्रथमतः सामा-
 न्येनाह—'अकम्भभूमिगमणुस्सिस्थी णं भंते !' इत्यादि, अकर्मभूमकमनुष्यस्त्री, णमिति वाक्यालङ्कारे, अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीति
 कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! 'जन्म' तत्रैव सम्भूतिलक्षणं 'प्रतीत्य' आश्रित्य जघन्येन पल्योपमं देशोनं, अष्टभागा-
 दूनमपि देशोनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागोनं जघन्यतः उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तर्मुहूर्तायुःशेषायाः संहतिभावात्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, कथम्? इति चेदुच्यते—काचित्पूर्वदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्विता देवकुर्वादौ संहता, सा च पूर्वदृष्टान्तबलेन देवकुर्वादिका जाता, ततः सा देशोनां पूर्वकोटिं जीवित्वा मृत्वा च तत्रैव त्रिपल्योपमायुष्का समजनि, तत एवं देशोनपूर्वकोट्याधिकं पल्योपमात्रयमिति, अनेन संहरणतो जघन्योत्कृष्टावस्थानकालमानप्रदर्शनेन न्यूनान्तर्मुहूर्तायुःशेषाया गर्भस्त्रिया वा न संहरणमिति प्रतिपादितम्, अन्यथा जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षचिन्तायां पूर्वकोट्या देशोनता न स्यादिति । अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीविषयामेव विशेष-चिन्तां करोति—‘हेमवये’त्यादि, हेमवतैरण्यवतहरिवर्षस्यकवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरद्वीपिकाणां जन्म प्रतीत्य या यस्याः स्थितिस्ततस्तस्या अवस्थानं वाच्यं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो या यस्या उत्कृष्टा स्थितिः सा तस्या देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिका व-क्तव्या, सा चैवं—हेमवतैरण्यवतयोर्मनुष्यस्त्री जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनम्, उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्यो-पमं, संहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्, अन्तर्मुहूर्तायुःशेषाया एव संहरणभावात्, उत्कर्षतः पल्योपमं देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्य-धिकं, तच्च देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्वितायास्तत्र संहरणे तत्रैव च मृत्वोत्पन्नाया भावनीयम् । हरिवर्षस्यकयोर्जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं द्वे पल्योपमे, उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वको-ट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावना प्रागिव । देवकुरुत्तरकुरुषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्यो-पमानि, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि । संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि । अन्तरद्वीपेषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागं यावत् उत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभागम्,

एतावत्प्रमाणस्य तत्र जघन्यत उत्कर्षतश्च मनुष्याणामायुषः सम्भवात्, मरणानन्तरं च देवयोनावुत्पादात् । संहरणमधिकृत्य जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकं पत्योपमासङ्गधेयभागं यावत्, भावनाऽत्र प्रागिव ॥ उक्ता सामस्येन मनुष्यस्त्री-
वक्तव्यता, सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—‘देवित्थीण’मित्यादि, देवीनां तथाभवस्वभावतया कायस्थितेरसम्भवात् शैव प्राक् सामा-
न्यतो विशेषतश्च भवस्थितिरुक्ता ‘सेव संचिदृणा भाणियव्वा’ तदेवावस्थानं वक्तव्यम्, अभिलापश्च ‘देवित्थी णं भंते ! देवित्थीति
कालतो केवच्चिरं होइ ?’ इत्यादिरूपः सुधिया परिभावनीयः ॥ तदेवमुक्तं सामान्यतो विशेषतश्च स्त्रीत्वस्यावस्थानकालमानम्,
इदानीमन्तरद्वारमाह—

इत्थीणं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जहं अंतोसु० उक्को० अणंतं कालं, वण-
स्सत्तिकालो, एवं सव्वासिं निरिक्खित्थीणं । मणुस्सित्थीए खेत्तं पडुच्च जहं अंतो० उक्को०
वणस्सत्तिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जहं एकं समयं उक्को० अणंतं कालं जाव अवहुपोगलपरियट्ठं
देस्सणं, एवं जाव पुव्वविदेहअवरविदेहियाओ, अकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवत्तियं
कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नं दसवाससहस्साइं अंतोसुहुत्तमव्वभहियाइं,
उक्को० वणस्सत्तिकालो, संहरणं पडुच्च जहं अंतोसु० उक्को० वणस्सत्तिकालो, एवं जाव अंतरदी-
वियाओ । देवित्थियाणं सव्वासिं जहं अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो ॥ (सू० ४९)

स्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, स्त्री भूत्वा स्त्रीत्वाद् भ्रष्टा सती पुनः कियता कालेन स्त्री भवतीत्यर्थः, एवं

गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कथमिति चेदुच्यते—इह काचित्स्त्री स्त्रीत्वान्मरणेन च्युत्वा भवान्तरे पुरुषवेदं नपुंसकवेदं वाऽन्तर्मुहूर्त्तमनुभूय ततो मृत्वा भूयः स्त्रीत्वेनोत्पद्यते तत एव जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं भवति, उत्कर्षतो वनस्प-
तिकालः—असंख्येयपुद्गलपरावर्त्तित्वो वक्तव्यः, तावता कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः स्त्रीत्वयोगात्, स च वनस्पतिकाल एवं वक्तव्यः—
“अणताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणता लोगा, असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगलपरियट्ठा आव-
लियाए असंखेज्जइभागे” इति, एवमौधिकतिर्यक्स्त्रीणां जलचरस्थलचरखचरस्त्रीणामौधिकमनुष्यस्त्रीणां च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम्, अभिलापोऽपि सुगमत्वात्स्वयं परिभावनीयः । कर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियाः क्षेत्रं—कर्मभूमिक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-
तोऽनन्तं कालं वनस्पतिकालप्रमाणं यावत्, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्येनैकं समयं, सर्वजघन्यस्य समयत्वात्, उत्कर्षेणानन्तं कालं, देशेनम-
पार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं यावत्, नातो ह्यधिकतरश्चरणलब्धिपातकालः, संपूर्णस्याप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तस्य दर्शनलब्धिपातकालस्य तत्र तत्र प्रदेशे प्रतिपेधात् । एवं भरतैरावतमनुष्यस्त्रियाः पूर्वविदेहापरविदेहस्त्रियाश्च क्षेत्रतो धर्मचरणं चाश्रित्य वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्य-
स्त्रिया जन्म प्रतीत्यान्तरं जघन्येन दश वर्षसहस्राण्यन्तर्मुहूर्त्तौभ्यधिकानि, कथमिति चेदुच्यते—इह काचिदकर्मभूमिका स्त्री मृत्वा जघन्यस्थितिषु देवेषूपन्ना, तत्र दश वर्षसहस्राण्यायुः परिपात्य तत्क्षये च्युत्वा कर्मभूमिषु मनुष्यपुरुषत्वेन मनुष्यस्त्रीत्वेन वोत्पद्यते, देवैभ्योऽनन्तरमकर्मभूमिपूत्पादाभावात्, अन्तर्मुहूर्त्तेन मृत्वा भूयोऽप्यकर्मभूमिजस्त्रीत्वेन जायत इति भवन्ति जघन्यतो दश वर्षसह-
स्राण्यन्तर्मुहूर्त्तौभ्यधिकानि, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम्, अकर्मभूमिजस्त्रियाः कर्मभू-
मिषु संहृत्य तावता कालेन तथाविधबुद्धिपरावृत्त्या भूयस्तत्रैव नयनात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, तावता कालेन कर्मभूम्यु-

त्पत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात्, तथाहि—काचिदकर्मभूमिका कर्मभूमौ संहता, सा च स्वायुःक्षयानन्तरमनन्तकालं वनस्पत्यादिषु संसृत्य भूयोऽयकर्मभूमौ समुत्पन्ना ततः केनापि संहतेति यथोक्तं संहरणस्योत्कृष्टकालमानम् । एवं हैमवतहैरण्यवतहरिवर्षरम्यकवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरभूमिकानामपि जन्मतः संहरणतश्च प्रत्येकं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तव्यम्, सूत्रपाठोऽपि सुगमत्वात् त्वयं परिभावनीयः ॥ सम्प्रति देवस्त्रीणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—‘देवित्थियाणं भन्ते !’ इत्यादि, देवस्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः क्रियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, कस्याश्चिदेवस्त्रिया देवीभवाद्युताया गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यपूतपद्य पर्याप्तिपरिसमाप्तिसमनन्तरं तथाऽध्यवसायमरणेन पुनर्देवीत्वेनोत्पत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स च सुप्रतीत एव । एवमसुरकुमारदेव्या आरभ्य यावदीशानेदेवस्त्रियामुत्कृष्टमन्तरं वक्तव्यं, पाठोऽपि सुगमत्वात्स्वयं परिभावनीयः ॥ सम्प्रत्यल्पवहुत्वं वक्तव्यं, तानि च पञ्च, तद्यथा—प्रथमं सामान्येनाल्पवहुत्वं विशेषचिन्तायां द्वितीयं त्रिविधतिर्यक्स्त्रीणां तृतीयं त्रिविधमनुष्यस्त्रीणां चतुर्थं चतुर्विधदेवस्त्रीणां पञ्चमं मिश्रस्त्रीणां, तत्र प्रथममल्पवहुत्वमभिधितुराह—

एतासि णं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं मणुस्सित्थियाणं देवित्थियाणं कतरा २ हित्तो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सित्थियाओ तिरिक्खजोणित्थियाओ असंखेज्जगुणाओ देवित्थियाओ असंखिज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं जलयरीणं थलयरीणं खहयरीणं य कतरा २ हित्तो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवाओ खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ थलयरतिरिक्ख-

जोनिस्थियाओ संखेज्जगुणाओ जलयरतिरिक्ख० संखेज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भंते ! मणुस्सिस्थीणं
कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाणं य कतरा २ हितो अप्पा वा ४? गोयमा ! सव्व-
त्थोवाओ अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ
दोवि तुल्लाओ संखेज्जगु०, हरिवासरम्मयवासअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ
संखेज्जगु०, हेमवतेरणवासअकम्मभूमिगमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखिज्जगु०, भरते-
रवतवासकम्मभूमगमणुस्सि० दोवि तुल्लाओ संखिज्जगुणाओ, पुव्वविदेहअवरत्तिदेहकम्मभूम-
गमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भंते ! देविस्थियाणं भवणवासीणं
वाणमंतरीणं जोइसिणीणं वेमाणिणीणं य कयरा २ हितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसे-
साहिया वा? गोयमा ! सव्वत्थोवाओ वेमाणियदेविस्थियाओ भवणवासिदेविस्थियाओ असं-
खेज्जगुणाओ वाणमंतरदेवीयाओ असंखेज्जगुणाओ जोतिसियदेविस्थियाओ संखेज्जगुणाओ ॥
एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणिस्थियाणं जलयरीणं थलयरीणं खहयरीणं मणुस्सिस्थीयाणं कम्मभू-
मियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाणं देविस्थीणं भवणवासियाणं वाणमंतरीणं जोतिसियाणं
वेमाणिणीणं य कयराओ २ हितो अप्पा वा बहुआ वा तुल्ला वा विसे०? गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतर-
दीवगअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ दोवि संखे-

जगुणाओ, हरिवासरम्मगवासअकम्मभूमगमणुसिस्थियाओ दोऽवि संखेज्जगुं, हेमवते-
रणवयवासअकम्मभूमगं दोऽवि संखेज्जगुं, भरहेरवतवासकम्मभूमगणुसिस्थीओ दोऽवि
तुह्हाओ संखेज्जगुं, पुब्बविदेहअवरविदेहवासकम्मभूमगणुसिस्थिं दोऽवि संखेज्जगुं, वेमा-
णियवेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, भवणवासिदेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, खहरतिरिक्खजो-
णिथियाओ असंखेज्जगुं, थलयरतिरिक्खजोणिथियाउ संखिज्जगुं, जलयरतिरिक्खजोणिस्थि-
याओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरदेविस्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोइसियदेविस्थियाओ संखेज्जगु-
णाओ ॥ (सू० ५०)

सर्वस्तोका मनुज्यस्त्रियः, सङ्गातकोटाकोटीप्रमाणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्क्षेयगुणाः, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं तिर्यक्क्षी-
णामतिबहुतया सम्भवात्, द्वीपसमुद्राणां चासङ्क्षेयत्वात्, ताभ्योऽपि देवस्त्रियोऽसङ्क्षेयगुणाः, भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेशा-
नदेवीनां प्रत्येकमसङ्क्षेयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—सर्वस्तोकाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, ताभ्यः स्थ-
लचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः, खचरेभ्यः स्थलचराणां स्वभावत एव प्राचुर्येण भावात्, ताभ्यो जलचरस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः,
लवणे कालोदे स्वयम्भूरमणे च समुद्रे मत्स्यानामतिप्राचुर्येण भावात्, स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य च शेषसमस्तद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽतिप्रभूत-
त्वात् ॥ उक्तं द्वितीयमल्पबहुत्वम्, अधुना तृतीयमाह—सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमिकमनुज्यस्त्रियः, क्षेत्रस्याल्पत्वात्, ताभ्यो
देवकुरुत्तरकुरुस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः, क्षेत्रस्य सङ्क्षेयगुणत्वात्, स्वस्थाने तु द्रव्योऽपि परस्परं तुल्याः, समानप्रमाणक्षेत्रत्वात्, ताभ्यो

हरिवर्षस्य कवर्पाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, देवकुरुत्तरकुर्वक्षेत्रापेक्षया हरिवर्षस्य क्षेत्रस्यातिप्रचुरत्वात्, स्वस्थानेऽपि द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, ताभ्योऽपि हैमवतैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याल्पत्वेऽप्यल्प-स्थितिकतया बहूनां तत्र तासां सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्ये-यगुणाः, कर्मभूमितया स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरवि-देहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाल इव च स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण भावात्, स्वस्थाने तु द्व-य्योऽपि परस्परं तुल्याः ॥ उक्तं तृतीयमल्पबहुत्वम्, अधुना चतुर्थमाह—सर्वस्तोका वैमानिकदेवस्त्रियः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशशरेशेयद् द्वितीयं वर्गमूलं तस्मिन् तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावत्प्र (वान् प्र)देशराशिस्तावत्प्रमाणसु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा द्वात्रिंशत्तमभागहीनास्तावत्प्रमाणत्वात्प्रत्येकं सौधमेशानदेवस्त्रीणां, ताभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्र-क्षेत्रप्रदेशशरेशेयत्प्रथमं वर्गमूलं तस्मिन् द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणसु श्रेणिषु यावान् प्रदेशराशिद्वात्रिं-शत्तमभागहीनस्तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्योऽपि द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपनीते यच्छेषमवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्तासां, ताभ्यः सङ्ख्येयगुणा ज्यो-तिष्कदेवस्त्रियः, पट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे भागेऽप्यसारिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणत्वात् ॥ उक्तं चतुर्थमल्पबहुत्वम्, इदानीं समस्तस्त्रीविषयं पञ्चममल्पबहुत्वमाह—सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः, ताभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हरिवर्ष-

म्यकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हैमवतहैरण्यवतस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, अत्र भावना प्राग्वत्, ताभ्यो वैमानिकदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागोक्ता, ताभ्यः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, सङ्ख्येयगुणबृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तमप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटाकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपहृते यावान् राशिरवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, एतच्च प्रागेव भावितम् ॥ इह स्त्रीत्वानुभावः स्त्रीवेदकर्मोदय इति स्त्रीवेदकर्मणो जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमानमाह—

इत्थिवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं सागरोवमंस्स दिव्हो सत्तभागो [उ] पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणो उक्को० पणरस सागरोवमकोडा कोडीओ, पणरस वाससयाइं अबाधा, अबाहूणि या कम्मठिती कम्मणिसेओ ॥ इत्थिवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते?, गोयमा ! फुंफुअग्गिसमाणे पणत्ते, सेत्तं इत्थियाओ ॥ (सू० ५१)

‘स्त्रीवेदस्य’ स्त्रीवेदनाम्नो णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! कर्मणः कियन्तं कालं बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन

सागरोपमस्य सार्द्धः सप्तभागः पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनः, कथमिति चेदुच्यते—इह स्त्रीवेदादीनां कर्मणां स्वस्मात् २ उत्कृष्टस्थिति-
बन्धात् मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटाकोटीप्रमाणया भागे ह्यते यल्लभ्यते तत्पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं
जघन्यस्थितिः “सेसाणुक्कोसाओ मिच्छतुक्कोसएण जं लद्ध”मित्यादिवचनप्रामाण्यात्, तत्र स्त्रीवेदस्योत्कृष्टः स्थितिवन्धः पञ्चदशसा-
गरोपमकोटीकोट्यः, तासां मिथ्यात्वस्थित्या भागो द्वियते, शून्यं शून्येन प्रातयेत् जाता उपरि पञ्चदश अधस्तात्सप्ततिः, अनयोश्च
छेदच्छेदकराशयोर्दशभिरपवर्तना जात उपर्येकः सार्द्धः अधस्तात्सप्त आगतमेकसागरोपमस्य सार्द्धः सप्तभागः, पत्योपमासङ्ख्येय-
भागन्यूनः क्रियते, इयं च व्याख्या मूलटीकाऽनुसारेण कृता, पञ्चसङ्ग्रहमेतेनापीदमेव जघन्यस्थितिपरिमाणं केवलं पत्योपमास-
ङ्ख्येयभागादीनं (न) वक्तव्यं, तन्मतेन “सेसाणुक्कोसाओ मिच्छत्तट्ठिं जं लद्ध” इत्येतावन्मात्रस्यैव जघन्यस्थित्या नयनस्य करणस्य विद्य-
मानत्वात्, कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहीकारस्त्वित्थं जघन्यस्थित्या नयनाय करणसूत्रमाह—“वग्गुक्कोसट्ठिं मिच्छतुक्कोसएण जं लद्धं ।
सेसाणं तु जहणं पलियासंखेज्जएणूणं ॥ १ ॥” अस्याक्षरगमनिका—इह ज्ञानावरणीयप्रकृतिसमुदायो ज्ञानावरणीयवर्ग इत्युच्यते,
दर्शनावरणीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनावरणीयवर्गः, वेदनीयप्रकृतिसमुदायो वेदनीयवर्गः, दर्शनमोहनीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनमोहनीय-
वर्गः, चारित्रमोहनीयप्रकृतिसमुदायश्चारित्रमोहनीयवर्गः, नोकपायमोहनीयप्रकृतिसमुदायो नोकपायमोहनीयवर्गः, नामप्रकृतिसमुदायो
नामवर्गः, गोत्रप्रकृतिसमुदायो गोत्रवर्गः, अन्तरायप्रकृतिसमुदायोऽन्तरायवर्गः, एतेषां (च) वर्गाणां या आत्मीया उत्कृष्टा स्थिति-
क्षिप्तसागरोपमकोटीकोट्यादिका तस्या मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे ह्यते सति यल्ल-
भ्यते तत्पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं सत् उक्तशेषाणां निद्रादीनां प्रकृतीनां जघन्यस्थितेः परिमाणमिति, ततस्तन्मतेन स्त्रीवेदस्य ज-

वन्या स्थितिर्द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागी पत्न्योपमासङ्ख्येयभागहीनौ, तथाहि—नोकपायसोहनीयस्योत्कृष्टा स्थितिर्विज्ञाभिगतागोपमा-
कोटीकोट्यः, तासां मिथ्यास्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे त्रियमाणे शून्यं शून्येन पातयेत् लङ्घनौ तौ साग-
रोपमस्य सप्तभागी तौ पत्न्योपमासङ्ख्येयभागहीनौ क्रियेते इति । उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्यः, इह स्थितिर्द्विधा—
कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा अनुभवयोग्या च, क्षेत्रं कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा द्रष्टव्या, अनुभवयोग्या पुनरथावाहीना, (गा) अथेपां कर्मणां
यावत्सः सागरोपमकोटीकोट्यमौपां नावन्ति वर्षशतान्यवाधा, स्त्रीवेदस्य चाधिकृतस्योत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्य-
स्ततः पञ्चदश वर्षशतान्यवाधा, तथा चाह—“पण्यस्य वाससयाहं अवाह्” इति, किमुक्तं भवति ?—स्त्रीवेदकर्म उत्कृष्टस्थितिकं यत्र
सत्स्वरूपेण पञ्चदश वर्षशतानि यावन्न जीवस्य स्वपिपाकोदयमावर्तयन्ति तावत्कालमध्ये दलिकनिपेकग्यामावाग, तथा चाह—“अ-
वाहूणिष्या” इत्यादि, ‘अवाभोना’ अवाभाकालपरिहीना कर्मस्थितिरनुभवयोग्येति गम्यते, यतः ‘अवाभोना’ अवाधाकालपरिहीनः
कर्मनिपेकः—कर्मदलिकरणेनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीवेदकर्मोदयजनितो यः स्त्रीवेदः स किम्यरूपः ? इत्यावेययन्नाह—‘इद्विधेयं पो भंत !’
इत्यादि, स्त्रीवेदो णमिति पूर्ववत् गम्यन्त ! ‘किंप्रकारः’ किम्यरूपः प्रज्ञप्तः ?, यमयत्नाह—गौविम ! कृष्णकामिममानः, ‘कृष्णकृष्णलब्धो
देशीत्वात्कारीपवचनस्ततः कारीपाप्मिस्तमानः परिगलनमादगदाहस्य इत्यर्थः, प्रज्ञप्तः, उपमंद्गारमाह—‘मेतं इद्विधयाधो’ ॥ पुन-
रुक्तुः स्त्रियः, सम्प्रति पुरुषप्रतिपादार्थमाह—

से किं तं पुरिसा ?, पुरिसा त्विच्छा पण्यसा, नंजन्ना—निरिच्छन्जोणियपुरिसा मणुस्सपुमिमा देवपु-
रिसा ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियपुरिसा ?, २ त्विच्छा पण्यसा, नंजन्ना—जल्यसा थल्यसा लब्धपरा,

इत्थिभेदो भाणितव्वो, जाव खहयरा, सेत्तं खहयरा सेत्तं खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा ॥ से किं तं मणुस्सपुरिसा ?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अक्कम्मभूमगा अंतरदीवगा, सेत्तं मणुस्सपुरिसा ॥ से किं तं देवपुरिसा ?, देवपुरिसा चउव्विहा पणत्ता, इत्थीभेदो भाणितव्वो जाव सब्बहसिद्धा (सू० ५२)

‘से किं तं पुरिसा’ इत्यादि, अथ के ते पुरुषाः ?, पुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तिर्यग्योनिकपुरुषा मनुष्यपुरुषा देवपुरुषाश्च ॥ से किं तमित्यादि, अथ के ते तिर्यग्योनिकपुरुषाः ?, तिर्यग्योनिकपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-जलचरपुरुषाः स्थलचरपुरुषाः खचरपुरुषाश्च । मनुष्यपुरुषा अपि त्रिविधास्तद्यथा-कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च ॥ देवसूत्रमाह-‘से किं तमित्यादि, अथ के ते देवपुरुषाः ?, देवपुरुषाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च, भवनपतयोऽसुरादिभेदेन दशविधा वक्तव्याः, वानमन्तराः पिशाचादिभेदेनाष्टविधाः, ज्योतिष्काश्चन्द्रादिभेदेन पञ्चविधाः, वैमानिकाः कल्पोपपन्नकल्पातीतभेदेन द्विविधाः, कल्पोपपन्नाः सौधर्मादिभेदेन द्वादशविधाः, कल्पातीता भ्रैवेयकानुत्तरोपपातिकभेदेन द्विविधाः, तथा चाह-“जाव अणुत्तरोववाइया” इति ॥ उक्तो भेदः, सम्प्रति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह-

पुरिसस्स णं भंते! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जह० अंतोसु० उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणियपुरिसाणं मणुस्साणं जा चेव इत्थीणं ठिती सा चेव भणियव्वा ॥ देवपुरिसाणवि जाव सब्बहसिद्धाणं ति । ताव ठिती जहा पणवणाए तहा भाणियव्वा ॥ (सू० ५३)

‘पुरिसस्स णं भंते’ इत्यादि, पुरुषस्य स्वस्वभवमजहतो भदन्त ! कियन्तं कालं यावत्स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं मरणभावात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, तान्यनुत्तरसुरापेक्षया द्रष्टव्यानि, अन्यस्यैतावत्याः स्थितेरभावात् । तिर्यग्योनिकानामौघिकानां जलचराणां स्थलचराणां खचराणां स्त्रिया या स्थितिरुक्ता तथा वक्तव्या, मनुष्यपुरुषस्याप्यौघिकस्य कर्मभूमिकस्य सामान्यतो विशेषतो भरतैरावतकस्य पूर्वविदेहापरविदेहकस्य अकर्मभूमस्य सामान्यतो विशेषतो हैमवतैरण्यवतकस्य हरिवर्परम्यकस्य देवकुरुत्तरकुरुकस्यान्तरद्वीपकस्य यैवासीये आसीये स्थाने स्त्रियाः स्थितिः सैव पुरुषस्यापि वक्तव्या, तद्यथा—सामानिकतिर्यग्योनिक-पुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, जलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, चतुष्पदस्थलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, उरःपरिर्षथलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, एवं भुजपरि-सर्पस्थलचरपुरुषाणां खचरपुरुषाणामपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभागः, सामान्यतो मनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽ-न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतच्च बाह्यलिङ्गप्रव्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, अन्यथा चरणपरिणामस्यैकसामायिकस्यापि सम्भवादेकं समयमिति ब्रूयात्, अथवा देशचरणमधिकृत्येदं वक्तव्यं, देशचरणप्रतिपत्तेर्वहुलभङ्ग-तया जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तसम्भवात्, तत्र सर्वचरणसम्भवेऽपि यदिदं देशचरणमधिकृत्योक्तं तद्देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति प्रतिपत्त्यर्थं, तथा चोक्तम्—“सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ । चरणोवसमखयाणं सागर संखंतरा होति ॥ १ ॥” इति, अत्र यदाद्यं व्याख्यानं तत्स्त्रीवेदचिन्तायामपि द्रष्टव्यं, यच्च स्त्रीवेदचिन्तायां व्याख्यातं तदत्रापीति, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी

१ सम्यक्तवे तु लब्धे पल्योपमपृथक्तवेनैव श्रावको भवति । चरणोपशमक्षयाणा सागरोपमाणि संख्यातानि अन्तरं भवन्ति ॥ १ ॥

वपोष्टकाद्भूत्सुत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुप एव चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, कर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि प-
ल्योपमानि, चरणप्रतिपत्तिमद्गीकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च सुपमसुपमारुके वेदितव्यानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो
देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरणं
प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमास-
ङ्ख्येयभागन्यूनमेकं पल्योपममुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षेण देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
परविदेहकस्य वाऽकर्मभूमौ संहृतस्य जघन्येनोत्कर्षत एतावदायुःप्रमाणसम्भवात्, हेमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म
प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो दे-
शोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव, हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतो द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
भागन्यूने उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनु-
ष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि,
संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, अन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन देशोना-
पल्योपमासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः परिपूर्णपल्योपमासङ्ख्येयभागः, संहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति ॥
देवपुरिमाणमित्यादि, देवपुरुषाणां सामान्यतो जघन्यतः स्थितिर्देश उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि, विशेषचिन्तायाम-

सुरकुमारपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः सातिरेकमेकं सागरोपमं, नागकुमारदिपुरुषाणां सर्वेषामपि जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेने द्वे पल्योपमे, व्यन्तरपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पल्योपमं, ज्योतिष्कदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः द्वे सागरोपमे ईशान—[अन्याग्रम् २०००] कल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः साधिकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे सातिरेके सन्तुमारकल्पदेवपुरुषाणां च जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः सातिरेके द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोकदेवानां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश छान्तकल्पदेवानां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश महाशुककल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश सहस्रारकल्पदेवानां जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश आनतकल्पदेवानां जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविंशतिः प्राणतकल्पदेवानां जघन्यत एकोनविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः आरणकल्पदेवानां जघन्यतो विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकविंशतिः अच्युतकल्पदेवानां जघन्यत एकविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः अधस्तनाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयोविंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतस्त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत द्वाविंशतिः अधस्तनोपरितनैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः अधस्तनोपरितनैवेयकदेवानां जघन्यतः पञ्चविंशतिः मध्यमाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्येन पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः मध्यममध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः मध्यमोपरितनैवेयकदेवानां जघन्येन सप्तविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टाविंशतिः उपरितनाधस्तनैवेयकदेवानां जघ-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः

॥ ६६ ॥

वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्कर्ष्यतोऽपि पूर्वकोट्यायुप एव चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, कर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जपन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतस्त्रीणि प-
ल्योपमानि, चरणप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, भरतेरावता कर्मभूगकमनुल्लापुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्या
जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च युपगमुपमारके वैदितव्यानि, धर्मचरणमभिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो
देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्या जघन्येनान्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरणं
प्रतीत्या जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, सामान्यतोऽकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्या जघन्येन पल्योपमाम-
न्त्रेयभागन्यूनमेकं पल्योपममुत्कर्ष्यतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणमभिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्येण देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
परविदेहकस्य वाऽकर्मभूमी संहृतस्य जघन्येनोत्कर्ष्यत एतावयायुःप्रमाणसम्भवात्, हेमन्ततैरण्यस्ताकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म
प्रतीत्या जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्ष्यतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमभिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो दे-
शोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव, हरिवर्षैरम्यकवर्षाकर्माभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्या जपन्यतो हे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
भागन्यूने उत्कर्ष्यतः परिपूर्णं हे पल्योपमे, संहरणं प्रतीत्या जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, देवफुल्लतृकुर्वकर्मभूगकमनु-
व्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्या जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि श्रीणि पल्योपमानि उत्कर्ष्यतः परिपूर्णानि श्रीणि पल्योपमानि,
संहरणमभिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, अन्तरह्दीपकाकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्या जपन्येन देशोन-
पल्योपमासङ्ख्येयभाग उत्कर्ष्यतः परिपूर्णपल्योपमासङ्ख्येयभागः, संहरणमभिकृत्य जपन्येनान्तर्गुह्यं मुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटीति ॥
देवपुरिमाणमित्यादि, देवपुरुषाणां सामान्यतो जघन्यतः क्षितिर्दिशं वर्पेसहस्राणि उत्कर्ष्यतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि, विशेषचिन्तायाम-

२ प्रतिपत्तौ
पुरुषवेदव-
न्धस्थितिः
सू० ५३

॥ ६६ ॥

सुरकुमारपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः सातिरेकमेकं सागरोपमं, नागकुमारादिपुरुषाणां सर्वेषामपि जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेने द्वे पल्योपमे, व्यन्तरपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पल्योपमं, ज्योतिष्कदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः द्वे सागरोपमे ईशान—[अन्थाग्रम् २०००] कल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः साधिकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे सातिरेके सन-
 त्कुमारकल्पदेवपुरुषाणां च जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः सातिरेके द्वे साग-
 रोपमे उत्कर्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोकदेवानां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश लान्तकल्पदेवानां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश महाशुक्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश सहस्रारक-
 ल्पदेवानां जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश आनतकल्पदेवानां जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविं-
 शतिः प्राणतकल्पदेवानां जघन्यत एकोनविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः आरणकल्पदेवानां जघन्यतो विंशतिः सागरोप-
 माणि उत्कर्षत एकविंशतिः अच्युतकल्पदेवानां जघन्यत एकविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः अधस्तनाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः मध्यमाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्येन पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः मध्यममध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः मध्यमोपरितनैवेयकदेवानां जघन्येन सप्तविंशतिः उपरितनाधस्तनैवेयकदेवानां जघ-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः

॥ ६७ ॥

न्येनाष्टाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनत्रिंशत् उपरितनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यनैकोनत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रिंशत् उपरितनोपरितनमैवेयकदेवानां जघन्यतस्त्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षत एकत्रिंशत् सागरोपमाणि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानदेवानां जघन्यनैकत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सर्वाथैसिद्धमहाविमानदेवानामजघन्योत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । कचिदेवं सूत्रपाठः—“देवपुरिसाण ठिई जहा पणवणाए ठिइएए तहा भाणियव्वा” इति, तत्र स्थितिपदेऽप्येवमेवोक्ता स्थितिरिति ॥ उक्तं पुरुषस्य भवस्थितिमानमधुना पुरुषः पुरुषत्वमुञ्चन् कियन्तं कालं निरन्तरमवतिष्ठते इति निरूपणार्थमाह—
पुरिसे णं भंते ! पुरिसे त्ति कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतो० उक्को० सागरोव-
मसतपुहुत्तं सातिरेगं । तिरिक्खजोगियपुरिसे णं भंते ! कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जह-
न्नेणं अंतो० उक्को० तित्ति पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइं, एवं तं चेव, संचिट्ठणा जहा
इत्थीणं जाव खहयरतिरिक्खजोगियपुरिस्सस्स संचिट्ठणा । मणुस्सपुरिसाणं भंते ! कालतो के-
वच्चिरं होइ ? गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्ने० अंतो० उक्को० तित्ति पलिओवमाइं पुव्वकोडिपु-
हुत्तमब्भहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देस्सणा पुव्वकोडी एवं सव्वत्थ जाव
पुव्वविदेहअवरविदेह, अकम्मभूमगमणुस्सपुरिसाण जहा अकम्मभूमकमणुस्सिस्सत्थीणं जाव
अंतरदीवगाणं जच्चेव ठिती सच्चेव संचिट्ठणा जाव सव्वट्ठसिद्धगाणं ॥ (सू० ५४)

पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! पुरुष इति पुरुषभावापरित्यागेन ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम !

२ प्रतिपत्तौ
पुरुषभव-
स्थितिः
सू० ५३
पुरुषवेद-
स्यस्थितिः
सू० ५४

॥ ६७ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तावतः कालादूर्ध्वं मृत्वा ख्यादिभावगमनाद्, उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं, सामान्येन तिर्यङ्गराम-
रमेव्वेतावन्तं कालं पुरुषेष्वेव भावसम्भवात्, सातिरेकता कतिपयमनुष्यभवेवैवेदितव्या, अत ऊर्ध्वं पुरुषनामकर्म्मोदयाभावतो नियमत-
एव ख्यादिभावगमनात् । तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकस्त्रीणां तथा वक्तव्यं, तच्चैव—तिर्यग्योनिकपुरुषस्तिर्यग्योनिकपुरुषत्व-
मजहत् जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तदनन्तरं मृत्वा गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि,
तत्र पूर्वकोटिपृथक्त्वं सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषः पूर्वविदेहादौ (यतः) त्रीणि पल्योपमान्यष्टमे भवे देवकुरुत्तरकुरुषु, (यतः) विशेषचिन्तायां
जलचरपुरुषो जघन्योनान्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मरणभावेन तिर्यग्योन्यन्तरे गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं,
पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य भूयो भूयस्तत्रैव ख्यादिवारोत्पत्तिसम्भवात् । चतुष्पदस्थलचरपुरुषो जघन्योनान्तर्मुहूर्त्तैः मुत्कर्षतस्त्रीणि पल्यो-
पमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि सामान्यतिर्यकपुरुषस्येव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरपुरुषो भुजपरिसर्पस्थलचरपु-
रुषश्च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः मुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च जलचरपुरुषस्येव भावनीयं । खचरपुरुषो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, अन्तर्मुहूर्त्त-
भावना सर्वत्रापि प्रागिव, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकः पल्योपमासङ्ख्येयभागः, स च सप्त वारान् पूर्वकोटिस्थितिपूत्पद्याष्टम-
वारमन्तरद्वीपादिखचरपुरुषेषु पल्योपमासङ्ख्येयभागस्थितिषूत्पद्यमानस्य वेदितव्यः । 'मणुस्सपुरिसाणं जहा मणुस्सिस्थीण'मिति,
मनुष्यपुरुषाणां यथा मनुष्यस्त्रीणां तथा वक्तव्यं, तच्चैव—सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मृत्वा
गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्र सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषो महाविदेहेषु
अष्टमस्तु देवकुर्वादिषु, धर्मचरणं प्रतीत्य समयमेकं, द्वितीयसमये मरणभावात्, उत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, उत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुप

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि
रीयावृत्तिः
॥ ६८ ॥

२ प्रतिपत्तौ-
पुरुषस्य-
स्थितिः
सू० ५४

॥ ६८ ॥

एव वर्षोष्टकादूर्द्ध्वं चरणप्रतिपत्तिभावात्, विशेषचिन्तायां सामान्यतः कर्मभूमकमनुष्यपुरुषः कर्मभूमिरूपं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्मुहूर्त्तभावना प्रागिव, त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकानि सप्त वारान् पूर्वकोट्यायुःसमन्वितेषूपद्याष्टमं वारमेकान्तसुषमायां भरतैरावतयोस्त्रिपल्योपमस्थितिपूत्पद्यमानस्य वेदित-
व्यानि, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्यैकसामयिकस्यापि सम्भवात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सम-
प्रचरणकालस्याप्येतावत एव भावात् । भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषोऽपि भरतैरावतक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि
पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्याभ्यधिकानि, तानि च पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य विदेहपुरुषस्य भरतादौ संहत्यानीतस्य भरतादिवासयोगाद्
भरतादिप्रवृत्तव्यपदेशस्य भवायुःक्षये एकान्तसुषमाप्रारम्भे समुत्पन्नस्य वेदितव्यानि, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो
देशोना पूर्वकोटी, एतच्च द्वयमपि प्रागिव भावनीयं, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषः क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः
पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च भूयो भूयस्तत्रैव सप्तवारानुत्पत्त्या भावनीयं, अत ऊर्द्ध्वं त्वश्यं गत्यन्तरे योन्यन्तरे वा संक्रमभावात्, धर्मचरणं
प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । तथा सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्तद्भावमपरित्यजन् जन्म प्रतीत्य जघ-
न्यत एकं पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्चान्तर्मुहूर्त्तौयुःशेष-
स्याकर्मभूमिषु संहृतस्य वेदितव्यं, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि च देशोनपूर्वकोट्यायुःसम-
न्वितस्योत्तरकुर्वादौ संहृतस्य तत्रैव मृतोत्पन्नस्य वेदितव्यानि, देशोन्ता च पूर्वकोट्या गर्भकालेन न्यूनत्वाद्, गर्भस्थितस्य संहरणप्र-
तिषेधात् । हैमवतैर्हरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं पल्योपममुत्कर्षतः परिपूर्णं

पल्योपमं, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकमेकं पल्योपमं, अत्र भावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं कर्तव्या । हरिवर्षम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीय जघन्यतो द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूने, उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे, जघन्यत उत्कर्षतश्च तत्रैतावत आयुषः सम्भवात्, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं न्यूनान्तर्मुहूर्त्तायुषः सहरणाऽसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावनाऽत्र प्राग्वत् । देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यपुरुषः क्षेत्रं प्रतीय जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि, सहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्याधिकानि । अन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीय देशोनं पल्योपमासङ्ख्येयभागानुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमासङ्ख्येयभागं, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिसमभ्यधिकः पल्योपमासङ्ख्येयभागः । 'देवाणं जा चेव ठिई सा चेव संचिट्टणा' इति कायस्थितिर्भणितव्या, नन्वनेकभवभावाश्रयां कायस्थितिः सा कथमेकस्मिन् भवे भवति ?, नैष दोषः, देवपुरुषो देवपुरुषत्वापरिमाणेन कियन्तं कालं यावन्निरन्तरं भवति ? इत्येतावदेवात्र विवक्षितं, तत्र देवो मृत्वाऽऽनन्तर्येण भूयो देवो न भवति ततः 'देवाणं जा ठिई सा चेव संचिट्टणा भाणियव्वा' इत्यतिदेशः कृतः ॥ तदेवमुक्तं सातत्येनावस्थानमिदानीमन्तरमाह—

पुरिसस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ?, गोयमा ! जहं एकं समयं उक्को० वणस्सति-
कालो तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जहं अंतोमु० उक्को० वणस्सतिकालो एवं जाव खहयरति-
रिक्खजोणियपुरिसाणं ॥ मणुस्सपुरिसाणं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ?, गोयमा ! खेत्तं

पुष्टं जह० अंतोसु० उक्को० वणस्सतिकालो, धम्मचरणं पपुष जह० एक्कं समयं उक्को० अणंतं
कालं अणंताओ उस्स० जाव अक्खपोगलपरियटं देसूणं, कम्मममकाणं जाव विवेहो जाव धम्म-
चरणे एक्को समयो सेसं जहिद्वीणं जाव अंतरदीवकाणं ॥ देवपुरिसाणं जह० अंतो० उक्को०
वणस्सतिकालो, मयणवासिदेवपुरिसाणं ताव जाव सहस्सरो, जह० अंतो० उक्को० वणस्सति-
कालो । आणतदेवपुरिसाणं भंते ! केवतिगं कालं अंतरं होइ ? गोयमा ! जह० वासपुटुत्तं
उक्को० वणस्सतिकालो, एवं जाव नेवेज्जदेवपुरिसस्सवि । अणुत्तरोववातिगदेवपुरिसस्स जह०
वासपुटुत्तं उक्को० संखेज्जाइं सागरोवमाइं साइरेगाइं ॥ (सू० ५५)

‘पुरिसस्सणं’ इत्यादि, पुरुषस्य णमिति वाक्यालङ्कारे पूर्ववत् भवन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, पुरुषः पुरुषत्वात्परिभ्रष्टः
सन् पुनः कियता कालेन तदवाप्नोतीत्यर्थः, तत्र भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैकं समयं—समयादनन्तरं भूयोऽपि पुरुषत्वमवाप्नोतीति
भावः, इयमत्र भावना—यदा कश्चित्पुरुष उपशमश्रेणिगत उपशान्ते पुरुषवेदे समयमेकं जीवित्वा तदनन्तरं म्रियते तदाऽसौ नियमारेवपुरु-
षेयुत्पद्यते इति समयमेकमन्तरं पुरुषत्वस्य, ननु कीनपुंसकयोरपि श्रेणिलाभो भवति तत्कस्मादनयोरप्येवमेकः समयोऽन्तरं न भवति ?,
उच्यते, स्त्रिया नपुंसकस्य च श्रेण्यारूढावेदकभावनन्तरं मरणेन तथाविधशुभाध्यवसायतो नियमेन देवपुरुषत्वेनोत्पादात्, उत्कर्षतो
वनस्सतिकालः, स चैवमभिलपनीयः—“अणंताओ उस्सप्पिणीओ ओसप्पिणीओ कालतो खेततो अणंता लोगा असंखेज्जा पोगलप-
रियट्ठा, ते णं पुगलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जा भागो” इति ॥ तदेवं सामान्यतः पुरुषत्वस्यान्तरमभिधाय सम्प्रति तिर्यक्पुरुषविष-

यमतिदेशमाह—‘जं तिरिक्खजोणित्थीणमंतरं’मित्यादि, यत्तिर्यग्योनिकस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव तिर्यग्योनिकपुरुषाणामप्यविशेषितं वक्तव्यं; तच्चैवम्—सामान्यतस्तिर्यक्पुरुषस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं तावत्कालस्थितिना मनुष्यादिभवेन व्यवधानात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽसङ्ख्येयपुद्गलपरावर्त्तोल्यः, तावता कालेनामुहूर्त्तौ सत्यां नियोगतः पुरुषत्वयोगात्, एवं विशेषचिन्तायां जलचरपुरुषस्य स्थलचरपुरुषस्य स्वचरपुरुषस्यापि प्रत्येकं जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं ॥ सम्प्रति मनुष्यपुरुषत्वविषयान्तरप्रतिपादनार्थमतिदेशमाह—‘जं मणुस्सइत्थीणमंतरं तं मणुस्सपुरिसाणं’मिति, यन्मनुष्यस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव मनुष्यपुरुषाणामपि वक्तव्यं, तच्चैवम्—सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य जघन्यतः क्षेत्रमधिकृत्यान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च प्रागिव भावनीयं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यत एकं समयं, चरणपरिणामात्परिभ्रष्टस्य समयानन्तरं भूयोऽपि कस्याचिच्चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनापाद्धपुद्गलपरावर्त्तः, एवं भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीय चरणमधिकृत्य च प्रत्येकं जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं । सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीय जघन्यतोऽन्तरं दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तौ भ्यधिकानि, अकर्मभूमकमनुष्यपुरुषत्वेन मृतस्य जघन्यस्थितिषु देवेषूपग[ति], ततोऽपि च्युत्वा कर्मभूमिषु स्त्रीत्वेन पुरुषत्वेन वोत्पद्य कस्याप्यकर्मभूमित्वेन भूयोऽप्युत्पादात्, देवमवाच्यत्वाऽनन्तरमकर्मभूमिषु मनुष्यत्वेन तिर्यक्सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियत्वेन वा उत्पादाभावादपान्तराले कर्मभूमिकेषु मृत्वोत्पादाभिधानं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, अकर्मभूमेः कर्मभूमिषु संहृत्यान्तर्मुहूर्त्तानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्त्तोदिभावतो भूयस्तत्रैव नयनसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एतावतः कालादूर्ध्वमकर्मभूमिषूपत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात् । एवं हेमवतैरण्यवतादिष्वप्यकर्मभूमिषु जन्मतः संहरणतश्च जघन्यत

उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं यावदन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषवक्तव्यता ॥ सम्प्रति देवपुरुषाणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—“देवपुरिसस्तस्य
पां भंते !” इत्यादि, देवपुरुषस्य भदन्त ! कालतः कियच्चिरमन्तरं भवति ? भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, देवभावाश्रुत्वा गर्भ-
व्युत्क्रान्तिकमनुष्येपूपथ पर्याप्तिसमाप्त्यनन्तरं तथाविद्याध्यवसायमरणेन भूयोऽपि कस्यापि देवत्वेनोत्पादसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्प-
तिकालः, एवमसुरकुमारादारभ्य निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पदेवपुरुषस्यान्तरं, आनतकल्पदेवस्यान्तरं जघन्येन वर्षपृथ-
क्त्वं, कसादेतावदिहान्तरमिति चेदुच्यते इह यो गर्भस्थः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तः स शुभाध्यवसायोपेतो मृतः सन् आनतक-
ल्पादारतो ये देवास्तेपूत्पद्यते नानतादिषु, तावन्मात्रकालस्य तद्योग्याध्यवसायविशुद्ध्यभावात्, ततो य आनतादिभ्यश्च्युतः सन् भूयो-
ऽप्यानतादिपूत्पत्स्यते स नियमाचारित्रमवाप्य, चारित्रं चाष्टमे वर्षे, तत उक्तं जघन्यतो वर्षपृथक्त्वम्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एवं
प्राणतारणाच्युतकल्पमैवेयकदेवपुरुषाणामपि प्रत्येकमन्तरं जघन्यत उत्कर्षतश्च वक्तव्यम्, अनुत्तरोपपातिककल्पातीतदेवपुरुषस्य जघ-
न्यतोऽन्तरं वर्षपृथक्त्वमुत्कर्षतः सङ्क्षेयानि सागरोपमाणि सातिरेकाणि, तत्र सङ्क्षेयानि सागरोपमाणि तदन्यवैमानिकेषु सङ्क्षेयवा-
रोत्पत्त्या, सातिरेकाणि मनुष्यभैः, तत्र सामान्याभिधानेऽप्येतदपराजितान्तमवगन्तव्यं, सर्वार्थसिद्धे सङ्क्षेवोत्पादतस्तत्रान्तरास-
म्भवात्, अन्ये त्वभिदधति—भवनवासिन आरभ्य आर्शशानादमरस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, सनत्कुमारादारभ्यासहस्राराश्रव दि-
नानि, आनतकल्पादारभ्याच्युतकल्पं यावन्नव मासाः, नवसु प्रैवेयकेषु सर्वार्थसिद्धमहाविमानवर्जेष्वनुत्तरविमानेषु च नव वर्षाणि,
मैवेयकान् यावत् सर्वत्राप्युत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विजयादिषु चतुर्षु महाविमानेषु द्वे सागरोपमे, उक्तञ्च—“आर्शसाणादमरस्त

१ आर्शशानादन्तरमरणां हीनं मुहूर्त्तान्तं । आ सहस्रारात् अच्युतात् अनुसरात् दिनमासवर्षनवकम् ॥ १ ॥ स्थावरकाल उत्कृष्टः सर्वार्थं द्वितीयो नो-
त्पादः । द्वे सागरोपमे विजयादियुः

अंतरं हीणयं मुहुतं । आसहसारे अश्रुयणुत्तरदिणमासवासनव ॥ १ ॥ थावरकालुक्कोसो सव्वहे बीयओ न उववाओ । दो अ-
यरा विजयादिसु” इति ॥ तदेवमुक्तमन्तरं, साम्प्रतमल्पबहुत्वं वक्तव्यं, तानि च पञ्च, तद्यथा—प्रथमं सामान्याल्पबहुत्वं, द्वितीयं
त्रिविधतिर्यक्पुरुषविषयं, तृतीयं त्रिविधमनुष्यपुरुषविषयं, चतुर्थं चतुर्विधदेवपुरुषविषयं, पञ्चमं मिश्रपुरुषविषयं, तत्र प्रथमं ताव-
दभिधित्सुराह—

अप्पाबहुयाणि जहेवित्थीणं जाव एतेसि णं भंते ! देवपुरिसाणं भवणवासीणं वाणमंतराणं जो-
तिसियाणं वेमाणियाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणियदेवपुरिसा भवणवइदेवपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेवपुरिसा अ-
संखे० जोतिसिया देवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलय-
राणं थलयराणं खहराणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं अकम्मभूमकाणं अंतरदिव० देवपु-
रिसाणं भवणवासीणं वाणमन्तराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं सोधम्माणं जाव सव्वहसिद्ध-
गाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुगा वा जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंत-
रदीवगमणुस्सपुरिसा देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखेज्ज० हरिवासर-
म्मगवासअक० दोवि संखेज्जगुणा हेमवत्तेहरणवतवासअकम्म० दोवि संखि० भरेहरवत-
वासकम्मभूमगमणु० दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभू० दोवि संखे० अणुत्तरोववा-

नियदेवपुरिसा असंखि० उवरियगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० मज्झिमगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० हेट्ठि-
मगेविज्जदेवपुरिसा संखे० अञ्जुयकप्पे देवपुरिसा संखे०, जाव आणतकप्पे देवपुरिसा संखेज्ज०
सहससारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देवपुरिसा असंखे० जाव माहिंदे कप्पे देव-
पुरिसा असंखे० सणङ्कुमारकप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देवपुरिसा असंखे० सोधम्म-
कप्पे देवपुरिसा संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखे० खहयरतिरिक्खजोगियपुरिसा असंखे०
थलयरतिरिक्खजोगियपुरिसा संखे० जलयरतिरिक्खजोगियपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेव-
पुरिसा संखे०, जोतिसियदेवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ (सू० ५६)

‘पुरिसाणं भंते!’ इत्यादि, सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः,
प्रतरासङ्ख्येयभागवत्स्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो देवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभा-
गवत्स्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकस्त्रीणां मनुष्यपुरुषाणां यथा मनुष्यस्त्रीणा-
मल्पबहुत्वं (तथा) वक्तव्यं । सम्प्रति देवपुरुषाणामल्पबहुत्वाह-सर्वस्तोका अनुत्तरोपपातिकदेवपुरुषाः, क्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्स्यो-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्य उपरितनपैवेयकदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्सिन्नभःप्रदेशरा-
शिमानत्वात्, कथमेतद्वत्सेयमिति चेदुच्यते-विमानबाहुल्यात्, तथाहि-अनुत्तरदेवानां पञ्च विमानानि, विमानशतं तूपरितनपैवे-
यकप्रकटे, प्रतिविमानं नाम सङ्ख्येया देवाः, यथा बाधोऽधोवर्त्सन्ति विमानानि तथा तथा देवा अपि प्राचुर्येण लभ्यन्ते, ततोऽवसी-

यते-अनुत्तरविमानवासिदेवपुरुषापेक्षया बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा उपरितनम्रैवेयकप्रस्तटे देवपुरुषाः
(संख्येयगुणा) एवसुत्तरत्रापि भावना विधेया, तेभ्यो मध्यमम्रैवेयकप्रस्तटेदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यधस्तनम्रैवेयकप्रस्तटेदेव-
पुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यच्युतकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यारणकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, यद्यप्यारणाच्युत-
कल्पौ समश्रेणीकौ समविमानसङ्ख्याकौ च तथाऽपि कृष्णपाक्षिकास्तथास्वाभाव्यात्प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते । अत्र
के ते कृष्णपाक्षिकाः ?, उच्यते; इह द्वये जीवाः, तद्यथा-कृष्णपाक्षिकाः शुक्लपाक्षिकाश्च, तत्र येषां किञ्चिद्नोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तः
संसारस्ते शुक्लपाक्षिकाः, इतरे दीर्घसंसारभाजिनः कृष्णपाक्षिकाः, उक्तञ्च-“जेसिमवड्डो पुग्गलपरियट्ठो सेसओ य संसारो । ते
सुक्कपक्खिया खलु अहिण पुण कण्हपक्खीया ॥ १ ॥” अत एव स्तोकाः शुक्लपाक्षिकाः, अल्पसंसाराणां स्तोकानामेव सम्भवात्,
बहवः कृष्णपाक्षिकाः, दीर्घसंसाराणामनन्तानन्तानां भावात्, अथ कथमेतदवसातव्यं यथा कृष्णपाक्षिकाः प्राचुर्येण दक्षिणस्यां
दिशि समुत्पद्यन्ते, उच्यते, तथास्वाभाव्यात्, तच्च तथास्वाभाव्यमेवं पूर्वाचार्यैर्युक्तिभिरुपबृंहितं-कृष्णपाक्षिकाः खलु दीर्घसंसार-
भाजिन उच्यन्ते, दीर्घसंसारभाजिनश्च बहुपापोदयात्, बहुपापोदयाश्च क्रूरकर्माणः, क्रूरकर्माणश्च प्रायस्तथास्वाभाव्याद् तद्भव-
सिद्धिका अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, यत उक्तम्-“दोयमिह क्रूरकम्मा भवसिद्धीयावि दाहिणिहेसु । नेरइयतिरियमणुया
सुराइठाणेसु गच्छंति ॥ १ ॥” ततो दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण कृष्णपाक्षिकाणां सम्भवादुपपद्यते-अच्युतकल्पदेवपुरुषापेक्षयाऽऽर-

१ येषामपार्धः पुद्गलपरावर्त्तः शेष एव संसारः । ते शुक्लपाक्षिकाः खलु अधिकं पुनः कृष्णपाक्षिकाः ॥ १ ॥ २ प्राय इह क्रूरकर्माणो भवसिद्धिका अपि दाक्षि-
णात्येषु । नैसर्गिकतिर्यक्मनुजासुरादिस्थानेषु गच्छन्ति ॥ १-॥

णकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि प्राणतकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, अत्रापि प्राणतकल्पापेक्षया सङ्क्षेयगुणत्वं दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण भावात्, एते च सर्वेऽप्यनुत्तरविमानवास्यादय आनत-
कल्पवासिपर्यन्तदेवपुरुषाः प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्क्षेयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा द्रष्टव्याः, “आणयपाणयमाई पल्लसासं-
खभागो उ” इति वचनात्, केवलमसङ्क्षेयो भागो विचित्र इति परस्परं यथोक्तं सङ्क्षेयगुणत्वं न विरुध्यते, आनतकल्पदेवपुरु-
षेभ्यः सहस्रारकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिक्याः श्रेणेरसङ्क्षेयतमे भागे यावन्त आकाशप्र-
देशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्योऽपि महाशुक्लकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तरश्रेण्यसङ्क्षेयभागाकाशप्रदेशराशिप्रमाण-
त्वात्, कथमेतत्प्रत्येयमिति चेदुच्यते—विमानबाहुल्यात्, तथाहि—षट् सहस्राणि विमानानां सहस्रारकल्पे चत्वारिंशत्सहस्राणि
महाशुक्ले, अन्यथायोविमानवासिनो देवा बहुबहुतराः स्लोकस्तोकतरा उपरितनोपरितनविमानवासिनस्तत उपपद्यन्ते सहस्रारकल्प-
देवपुरुषेभ्यो महाशुक्लकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि लान्तकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेय-
भागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि ब्रह्मलोककल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयोबृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेयभागावर्त्या-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयस्तरबृहत्तमनभःश्रेण्यसङ्क्षेयभागागताकाशप्रदेश-
मानत्वात्, तेभ्यः सनत्कुमारकल्पदेवा असङ्क्षेयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि—द्वादश शतसहस्राणि सनत्कुमारकल्पे, विमाना-
नामष्टौ शतसहस्राणि माहेन्द्रकल्पे अन्यच्च दक्षिणदिग्भागवर्त्ती सनत्कुमारकल्पो माहेन्द्रकल्पश्चोत्तरदिग्वर्त्ती दक्षिणस्यां च दिशि बहवः

समुत्पद्यन्ते कृष्णपाक्षिकाः, तत उपपद्यन्ते माहेन्द्रकल्पात्सन्तकुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणाः, एते च सर्वेऽपि सहस्रारकल्पवासिदे-
वाद्यः सन्तकुमारकल्पवासिदेवपर्यन्ताः प्रत्येकं स्वस्थाने चिन्त्यमाना धनीकृतलोकैकश्रेण्यसङ्ख्येयभागताकाशप्रदेशराशिप्रमाणा द्र-
ष्टव्याः, केवलं श्रेण्यसङ्ख्येयभागोऽसङ्ख्येयभेदभिन्नस्तत इत्थमसङ्ख्येयगुणतयाऽल्पबहुत्वमभिधीयमानं न विरोधभाक्, सन्तकुमार-
कल्पदेवपुरुषेभ्य ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिसम्बन्धिनि द्वितीये वर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन
गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्सङ्ख्याकासु धनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो
भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि—अष्टाविंशतिः शतसहस्राणि
विमानानामीशानकल्पे द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि सौधर्मकल्पे, अपि च दक्षिणदिग्वर्ती सौधर्मकल्प ईशानकल्पश्चोत्तरदिग्वर्ती, दक्षि-
णस्यां च दिशि वहवः कृष्णपाक्षिका उत्पद्यन्ते, तत ईशानकल्पवासिदेवपुरुषेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, नन्वि-
युक्तिः सन्तकुमारमाहेन्द्रकल्पयोरप्युक्ता, परं तत्र माहेन्द्रकल्पापेक्षया सन्तकुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणा उक्ता इह तु सौधर्मं कल्पे
सङ्ख्येयगुणास्तदेतत्कथम्?, उच्यते, तथावस्तुस्वाभाव्यात्, एतच्चावसीयते प्रज्ञापनादौ सर्वत्र तथाभणनात्, तेभ्योऽपि भवन्वासि-
देवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः सम्बन्धिनि प्रथमे वर्गमूले द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिरुप-
जायते तावत्सङ्ख्याकासु धनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाण-
त्वात्, तेभ्यो व्यन्तरदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन्
प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सङ्ख्येयगुणा ज्योतिष्कदेवपुरुषाः, षट्पञ्चाशदधिकशतद्वया-

कुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् ॥ स-
 म्रति पञ्चममल्पबहुलमाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषाः, क्षेत्रस्य स्तोकत्वात्, तेभ्योऽपि
 देवकुरुत्तरकुरुमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य बहुत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि हरिवर्षरस्यकवर्षाक-
 र्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यातिबहुत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, तेभ्योऽपि हैमवत-
 हैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याल्पलेऽप्यल्पस्थितिकतया प्राचुर्येण लभ्यमानत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि पर-
 स्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, अजितस्वामिकाले उत्कृष्टपदे (इव) स्वभावत एव भरतैरावतेषु
 [च] मनुष्यपुरुषाणामतिप्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य तुल्यत्वात्, तेभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदे-
 हकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाले इव स्वभावत एव मनुष्यपुरुषाणां प्राचुर्येण सम्भवात्, स्व-
 स्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽनुत्तरोपपातिकदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवत्यकाशप्रदेशप्र-
 माणत्वात्, तदनन्तरमुपरितनम्रैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा मध्यमम्रैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा अधस्तनम्रैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा अच्युतकल्पदेव-
 पुरुषा आरणकल्पदेवपुरुषाः प्राणतकल्पदेवपुरुषा आनतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, भावना प्रागिव, तदनन्तरं सहस्रार-
 कल्पदेवपुरुषा लान्तकल्पदेवपुरुषा ब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषा माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाः सनत्कुमारकल्पदेवपुरुषा ईशानकल्पदेवपुरुषा यथो-
 त्तरमसङ्ख्येयगुणाः, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, सौधर्मकल्पदेवपुरुषेभ्यो भवनवासिदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, भावना
 सर्वत्रापि प्रागिव, तेभ्यः खचरतिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशाशिप्रमाणत्वात्,

तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, युक्तिरत्रापि प्राग्वि, तेभ्योऽपि वानमन्तरदेवपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, सङ्क्षयेयजोनकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो ज्योतिष्कदेवपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, युक्तिः प्रागेवोक्ता ॥

पुरिसवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवतियं कालं बंधट्ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जहं अट्ठ संवच्छराणि, उक्को० दस्सागरोवमकोडाकोडीओ, दस्साससयाइं अवाहा, अवाहूणिया कम्मठिती कम्मणिसेओ ॥ पुरिसवेदे णं भंते ! किंपकारे पणत्ते ?, गोयमा ! वणदवगिगजालसमाणे पणत्ते, सेत्तं पुरिसा ॥ (सू० ५७)

पुरुषवेदस्थितिर्जघन्यतोऽष्टौ संवत्सराणि, एतन्न्यूनस्य तन्निबन्धनविशिष्टाध्यवसायाभावतो जघन्यत्वेनासम्भवात्, उत्कर्षतो दशसागरोपमकोटीकोटयः, दश वर्षशतान्यवाधा, अवाधोना कर्मस्थितिः कर्मनिषेकः, अस्य व्याख्या प्राग्वत् ॥ तथा पुरुषवेदो भदन्त ! किंपकारः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! द्वाग्निज्वालासमानः, प्रारम्भे तीव्रमदनदाह इति भावः, प्रज्ञप्तः ॥ व्याख्यातः पुरुषाधिकारः, सम्प्रति नपुंसकाधिकारप्रस्तावः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

से किं तं णपुंसका ?, णपुंसका तिविहा पणत्ता, तंजहा—नेरइयनपुंसका तिरिक्खजोणियनपुंसका मणुस्सजोणियणपुंसका ॥ से किं तं नेरइयनपुंसका ?, नेरइयनपुंसका सत्तविधा पणत्ता, तंजहा—रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंसका सक्करप्पभापुढविनेरइयनपुंसका जाव अधेसत्तमपुढविनेरइयणपुं-

सका, से तं नेरइयनपुंसका ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा-
 एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका, बेइंदि० तेइंदि० चउ० पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से
 किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका ?, २ पञ्चविधा पणत्ता, तं० पु० आ० ते० वा० व० से तं
 एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से किं तं बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ अणेगविधा
 पणत्ता०, से तं बेइंदियतिरिक्खजोणिया, एवं तेइंदियावि, चउरिंदियावि ॥ से किं तं पंचेदिय-
 तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ तिचिधा पणत्ता, तंजहा-जलयरा थलयरा खहयरा । से किं तं
 जलयरा ?, २ सो चैव पुव्वुत्तभेदो आसालियवज्जितो भाणियव्वो, से तं पंचेदियतिरिक्खजोणि-
 यणपुंसका ॥ सो किं तं मणुस्सनपुंसका ?, २ तिचिधा पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अकम्मभूमगा
 अंतरदीवका, भेदो जाव भा० ॥ (सू० ५८)

‘से किं तं नपुंसगा’ इत्यादि, अथ के ते नपुंसका ? , नपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-नैरयिकनपुंसकास्तिर्यग्योनिकनपुं-
 सका मनुष्यनपुंसकाश्च ॥ नैरयिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते नैरयिकनपुंसकाः ?, पृथ्वीभेदेन सप्त-
 विधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-रत्नप्रभापृथ्वीनैरयिकनपुंसकाः शर्कराप्रभापृथ्वीनैरयिकनपुंसकाः यावदधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः,
 उपसंहारमाह—‘से तं नेरइयनपुंसका’ ॥ सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम्,
 भगवानाह-तिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यावत्पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः ॥

२ प्रतिपत्तौ
 पुरुषवेद
 स्थिति-
 प्रकारौ
 सू० ५७
 नपुंसक-
 भेदाः
 सू० ५८

एकेन्द्रियनपुंसकप्रभसूत्रं सुगमं, भगवान्नाह—एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—दृथिवीकायिकैकेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसका अप्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकास्तेजस्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका वायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनि-
कनपुंसका वतस्पातिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः, उपसंहारमाह—‘सेतं एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका’ ॥ द्वीन्द्रिय-
नपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘वेइंदिए’त्यादि, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका भदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवान्नाह—गौतम !
अनेकविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—“पुलाकिमिया” इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावच्चतुरिन्द्रियभेदपरिसमाप्तिः ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकन-
पुंसका भदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः सलचराः त्वचराश्च, एते च प्राग्वत्सप्रभेदा
वक्तव्याः, उपसंहारमाह—‘से तं पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसगा’ । ‘से किं तं’मित्यादि, अयं के ते मनुष्यनपुंसकाः ?, मनु-
ष्यनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मसूत्रका अकर्तृसूत्रका अन्तरद्वीपकाश्च, एतेऽपि प्राग्वत्सप्रभेदा वक्तव्याः ॥ उक्तो भेदः, स-
न्वति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

णपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिनी पणत्ता ?, गोयमा ! जहं अंतो० उक्को० तेत्तीसं सा-
गरोवमाइं ॥ नेरइयनपुंसगस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिनी पणत्ता ?, गोयमा ! जहं दस-
वाससहस्साइं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं, सन्वेसिं ठिनी भाणियच्चा जाव अवेसत्तमापुड-
विनेरइया । तिरिक्खजोणियणपुंसकस्स णं भंते ! केवइयं कालं ठिनी पं, गोयमा !, जहं अंतो०
उक्को० पुव्वकोडी । एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकं जहं अंतो० उक्को० बावीसं वाससह-

स्साइं, पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोगियणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पन्नत्ता?,
 जह० अंतो० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं, सन्वेसिं एगिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणियन्वा,
 बेइंदियतेइंदियचउरिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणितन्वा । पंचिंदियतिरिक्खजोगियणपुंसकस्स
 णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० पुन्वकोडी, एवं जल-
 यरतिरिक्खचउप्पदथलयउरगपरिसप्पमुयगपरिसप्पखहयरतिरिक्ख० सन्वेसिं जह० अंतो०
 उक्को० पुन्वकोडी । मणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! खेत्तं
 पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुन्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुन्वकोडी ।
 कम्मभूमगभरेहरवयपुन्वविदेहअवरविदेहमणुस्सणपुंसकस्सवि तहेव, अकम्मभूमगमणुस्सणपुं-
 सकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
 अंतोसु० साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुन्वकोडी, एवं जाव अंतरदीवकाणं ॥
 णपुंसए णं भंते ! णपुंसए सि कालतो केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं एकं समयं उक्को० तरु-
 कालो । णेरइयणपुंसए णं भंते !, २ गोयमा ! जह० दस वाससहस्साइं उक्को० तेत्तीसं साग-
 रोवमाइं, एवं पुढवीए ठिती भाणियन्वा । तिरिक्खजोगियणपुंसए णं भंते ! ति०?, २ गोयमा !
 जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, एवं एगिंदियणपुंसकस्स णं, वणस्सतिकाइयस्सवि एवमेव,

सेसाणं जह० अंतो० उक्को० असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ का-
 लतो, खेत्तओ असंखेज्जा लोया । बेइदियतेइंदियचउरिंदियनपुंसकाण य जह० अंतो० उक्को०
 संखेज्जं कालं । पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसए णं भंते !?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० पुब्ब-
 कोडिपुहुत्तं । एवं जलयरतिरिक्खचउप्पदथलचउरगपरिसप्पभुयगपरिसप्पमहोरगाणवि । म-
 णुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुब्बकोडिपुहुत्तं, धम्मचरणं पडुच्च
 जह० एक्कं समयं उक्को० देस्सणा पुब्बकोडी । एवं कम्मभूमगभरहेरवयपुब्बविदेहअवरविदेहे-
 सुवि भाणियव्वं । अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसए णं भंते ! जम्मणं (पडुच्च) जह० अंतो० उक्को० मुहुत्त-
 पुहुत्तं, साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देस्सणा पुब्बकोडी । एवं सन्वेसिं जाव अंतरदीव-
 गाणं ॥ णपुंसकस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होइ?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० साग-
 रोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं । णेरइयणपुंसकस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होइ?, जह० अंतो०
 उक्को० तरुकालो, रयणप्पभापुढवीनिरइयणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० तरुकालो, एवं स-
 न्वेसिं जाव अधेसत्तमा । तिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० सागरोवमसयपु-
 हुत्तं सातिरेगं । एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० दो सागरोवमसह-
 स्साइं संखेज्जासमव्वहियाइं, पुढविआउतेउवाऊणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सइकालो ।

वणस्सत्तिक्काइयाणं जह० अंतो० उक्को० असंखेज्जा कालं जाव असंखेज्जा लोया, सेसाणं बेइंदि-
यादीणं जाव खहराणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो । मणुस्सणपुंसकस्स खेत्तं पडुच्च
जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जह० एगं समयं उक्को० अणंतं कालं
जावअवहुपोगलपरियट्ठं देसूणं, एवं कम्मभूमकस्सवि भरतेरवतस्स पुव्वविदेहअंवरविदेहकस्सवि ।
अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं० ? जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
वणस्सत्तिकालो, संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो एवं जाव अंतरदीव-
गत्ति ॥ (सू० ५९)

‘नपुंसगस्स णं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरमन्तमुहूर्त्तं तिर्यग्भनुव्यापेक्षया द्रष्टव्यं, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सप्तमपृथिवीनार-
कोपेक्षया ॥ तदेवं सामान्यतः स्थितिरुक्ता, सम्प्रति विशेषतस्तं विचिचिन्तयिषुः प्रथमतः सामान्यतो विशेषतश्च नैरयिकनपुंसकविषया-
माह—‘नैरइयनपुंसगस्स णं’मित्यादि, सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
माणि, विशेषचिन्तायां रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षत एकं सागरोपमं शर्करापृथिवीनैर-
यिकनपुंसकस्य जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि बालुकाप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि
उत्कर्षतः सप्त पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश धूमप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघ-
न्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश तमःप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविं-

श्रुतिः अधःसप्तमपृथिवीनैरधिकनपुंसकस्य जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, कचिदतिदेशसूत्रं 'जहा प-
ण्णवणाए ठिइपदे तहे' त्यादि, तत्राप्येवमेवातिदेशव्याख्याऽपि कर्तव्या । सामान्यतस्त्रिर्यग्योनिकनपुंसकस्य स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मु-
हूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, सामान्यत एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि, विशेषचि-
न्तायां पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि अप्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनि-
कनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सप्त वर्षसहस्राणि तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत-
स्त्रीणि रात्रिन्दिवानि वातकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायिकैके-
न्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो दश वर्षसहस्राणि । द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतो द्वादश वर्षाणि । त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद् रात्रिन्दिवानि । चतुरिन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः षणमासाः । सामान्यतः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतः पूर्वकोटी, विशेषचिन्तायां जलचरस्य स्थलचरस्य खचरस्यापि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः
पूर्वकोटी ॥ सामान्यतो मनुष्यनपुंसकस्यापि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य क्षेत्रं प्रतीत्यं जघन्य-
तोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, 'धर्मचरणं' बाह्यवेषपरिकरितप्रब्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं मरणादिभा-
वात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संवत्सराष्टकादूर्ध्वं प्रतिपद्याजन्मपालनात्, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य पूर्वविदेहापर-
विदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य च क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्यं जघन्यत उत्कर्षतश्चैवमेव वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य

जन्म प्रतीत्या जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षेणाप्यन्तर्मुहूर्त्तम्, अकर्मभूमौ हि मनुष्या नपुंसकाः संमूर्च्छिमा एव भवन्ति, न गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, युगलधर्मिणां नपुंसकत्वाभावात्, संमूर्च्छिमाश्च जघन्यत उत्कर्षतो वाऽन्तर्मुहूर्त्तयुषः, केवलं जघन्यादुत्कृष्टमन्तर्मुहूर्त्तं बृहत्तर-मवसेयं, संहरणं प्रतीत्या जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संहरणादूर्ध्वमामरणान्तमवस्थानसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोना च पूर्वकोट्या गर्भाभिर्गतस्य संहरणसम्भवात्, एवं विशेषचिन्तायां हैमवतैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य अन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसकस्य च जन्म संहरणं च प्रतीत्यैवमेव वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—‘णपुंसगे णं भंते !’ इत्यादि, नपुंसको भदन्त ! नपुंसक इत्यादि, सामान्यतस्तद्वेदापरित्यागेन कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवान्नाह—गौतम ! जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो वनस्पतिकालं, तत्रैकसमयता उपशमश्रेणिसमाप्तौ सत्यामेवेदकले सति उपशमश्रेणीतः प्रतिपततो नपुंसकवेदोदयसमयानन्तरं कस्यचिन्मरणात्, तथा मृतस्य चावश्यं देवोत्पादे पुंवेदोदयभावात्, वनस्पतिकालः—आवलिकासङ्क्षेयभागगतसमयराशिप्रमाणासङ्क्षेयपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणः । नैरयिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां यदेव सामान्यतो विशेषतश्च स्थितिमानं जघन्यत उत्कर्षतश्चोक्तं तदेवावसातव्यं, भवस्थितिव्यतिरेकेण तत्रान्यस्याः कायस्थितेरसम्भवात् । सामान्यतस्तिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तदनन्तरं मृत्वा गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विशेषचिन्तायामेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितावपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भावना प्राग्वत्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो यथोदितरूपः, तत्रापि विशेषचिन्तायां पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्क्षेयकालोऽसङ्क्षेयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणः, तथा चाह—“उक्त्रोसेणमसंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सपि-

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसकवे-
दतद्वत्स्थि-
त्यन्तरादि
सू० ६०

॥ ७७ ॥

णीओसप्पिणीओ कालतो, खेत्ततो असंखिज्जा लोगा” एवमपकायिकतेजःकायिकायस्थितिष्वपि वक्तव्यं, वनस्पतिकायि-
 ककायस्थितौ तथा वक्तव्यं यथा सामान्यत एकेन्द्रियकायस्थितौ । द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्क-
 र्पतः सङ्क्षेयः कालः, स च सङ्क्षेयानि वर्षसहस्राणि प्रतिपत्तव्यः । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थित्योरपि वक्त-
 व्यम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च निरन्तरं सप्तमवात् पूर्वकोट्यायुषो
 नपुंसकत्वेनाभुवतो वेदितव्यं, तत उर्ध्वं त्ववश्यं वेदान्तरे विलक्षणभवान्तरे वा संक्रमात्, एवं जलचरस्थलचरखचरसामान्यतो मनु-
 ष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वेदितव्यं, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कर्षतः पूर्वकोटीपृथक्त्वं
 भावना प्रागिव, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, अत्रापि भावना पूर्ववत् । एवं भरतैरावतकर्मभूम-
 कमनुष्यनपुंसककायस्थितौ पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ च वाच्यं, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककाय-
 स्थितिचिन्तायां जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावत्यपि कालेऽसकृदुत्पादात्, उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तपृथक्त्वं, तत ऊर्ध्वं तत्र तथोत्पादा-
 भावात्, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं मरणादिभावात् उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । एवं हैमवतहैरण्यवतहरिवर्षरम्य-
 कवर्षदेवजुरुत्तरकुर्वन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्ता कायस्थितिः, साम्प्रतमन्तरमभिधित्सुरिदमाह—
 ‘नपुंसगस्स ण’मित्यादि, नपुंसकस्य णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, नपुंसको भूत्वा नपुंसकत्वात्प-
 रिभ्रष्टः पुनः कियता कालेन नपुंसको भवतीत्यर्थः, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावता पुरुषादिकालेन व्यवधानात्,
 उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, पुरुषादिकालस्यैतावत एव सम्भवात्, तथा चात्र सङ्ग्रहणिगाथा—“इत्थिनपुंसा संचि-

दृणेऽसु-पुरिसंतरे य समओ उ । पुरिसनपुंसा संचिद्वणंतरे सागर पुहुत्तं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका-संचिद्वणा नाम सातत्येनाव-
 स्थानं, तत्र स्त्रिया नपुंसकस्य च सातत्येनावस्थाने पुरुषान्तरे च जघन्यत एकः समयः । तथा यथा प्रागभिहितम्—“इत्थीए णं भंते !
 इत्थीत्ति कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! एगेणं आदेसेणं जह० एगं समयं” इत्यादि, तथा-नपुंसगे णं भंते ! नपुंसगत्ति कालतो
 कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह० एक्कं समयं” इत्यादि, तथा—“पुरिसस्स णं भंते ! अंतरं कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह-
 नेणं एक्कं समयं” इत्यादि । तथा पुरुषस्य नपुंसकस्य यथाक्रमं संचिद्वणा-सातत्येनावस्थानमन्तरं चोत्कर्षतः ‘सागरपृथक्त्वं’ पदैक-
 देगे पदसमुदायोपचारात् सागरोपमशतपृथक्त्वं, तथा च प्रागभिहितम्—“पुरिसे णं भंते ! पुरिसेत्ति कालतो कियच्चिरं होइ?, गो-
 यमा ! जहनेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं” नपुंसकान्तरोत्कर्षप्रतिपादकं चेदमेवाधिकृतं तत्सूत्रमिति । तथा
 सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त, सप्तमनरकपृथिव्या उद्धृत्य तन्दुलमत्स्यादिभवेष्वन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वां भूयः सप्तम-
 नरकपृथिवीगमनस्य श्रवणात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, नरकभवादुद्धृत्य पारम्पर्येण निगोदेषु मध्ये गत्वाऽनन्तं कालमवस्थानात्,
 एवं विशेषचिन्तायां प्रतिपृथिव्यपि वक्तव्यं । तथा सामान्यचिन्तायां तिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सा-
 गरोपमशतपृथक्त्वं, सातिरेकत्वभावना प्रागिव, विशेषचिन्तायां सामान्यत एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं ता-
 वता द्वीन्द्रियादिकालेन व्यवधानात्, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहस्रे, सहस्रेयवर्षाणि त्रसकायस्थितिकालस्य एकेन्द्रियत्वव्यवधायक-
 स्योत्कर्षतोऽप्येतावत् एव सम्भवात् । पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एव-
 मप्ययिकैतेजःकायिकवायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकानामपि वक्तव्यं । वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्य-

२ प्रतिपत्तौ
 नपुंसकवे-
 दतद्वत्स्थि-
 त्यन्तरादि
 सू० ६०

॥ ७८ ॥

तोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽसह्येयं कालं यावत्, स चासाक्षेयः कालोऽसह्येया उत्सर्पिण्यासर्पिण्यः कालतः, श्रेयतोऽसह्येया लोकाः, किमुक्तं भवति ?—असह्येयलोकाकाशप्रदेशानां प्रतिममयमेकैकापक्षरे यावत् उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावत् इत्यर्थः, वनस्पति-
 भवात्प्रच्युतस्थान्यत्रोत्कर्षत एतावन्तं कालमवस्थानसम्भवात्, तदनन्तरं संमारिणो नियमेन भूयो वनस्पतिकारिकात्वेनोत्पादयामात् ।
 द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकचतुस्रानां जलपरस्परस्पर्शपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकचतुस्रानां यामान्यतो मनु-
 व्यनपुंसकस्य च जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, म चागन्तः कालो वनस्पतिकालो यथोक्तद्वारूपः प्रविपत्तयः, कर्म-
 भूषकमनुज्यनपुंसकस्यान्तरं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एतं मयं गान्, धर्म-
 लब्धिप्राप्तस्य सर्वजघन्यसैकसामयिकत्वान्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेवानन्तं कालं निर्धारयामि—“अगंगाभो उत्सर्पिणीओन-
 त्पिणीओ कालओ, सेतओ अणता लोगा अवटुं पुगलपरियटं देसुण”मिति, एवं भर्तृराजनपूषिदेहापरविदेहकर्मभूषकमनुज्य-
 नपुंसकानामपि क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यगुलकटं चान्तरं प्रदोहं वक्तव्यम् । अकर्मभूषकमनुज्यनपुंसकस्य अन्नं प्रतीत्य
 जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं, एतावता गलन्तरादिकालेन व्यवधानभावात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं,
 तच्चैवं—कोऽपि कर्मभूषकमनुज्यनपुंसकः केनाप्यकर्मभूषो संहरतः, न च मागपुकपट्टानावलादकर्मभूषक इति व्यपदिश्यते, ततः
 कियत्कालानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्तनभावतो भूयोऽपि कर्मभूषो संहरतः, न च चान्तर्मुहूर्तं पुरा पुनरप्यकर्मभूषयामनीतः, उत्कर्षतो
 वनस्पतिकालः । एवं विशेषचिन्तायां हेमवतैरुप्यवतद्विपरिन्त्यहेदेव फलतः कर्मभूषकमनुज्यनपुंसकानामन्तरादीपकमनुज्यनपुंसकस्य
 च जन्म संहरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्तमन्तरमनुनाऽल्पमदुर्लभाह—

एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियनपुंसकाणं मणुस्सणपुंसकाणं य कयरे कयरे-
हिन्तो जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सन्वथोवा मणुस्सणपुंसका नेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा
तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! रयणप्पहापुढविणेरइयणपुंसकाणं जाव
अहेसत्तामपुढविणेरइयणपुंसकाणं य कयरे २ हित्तो जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सन्वत्थो-
वा अहेसत्तामपुढविनेरइयणपुंसका छट्ठपुढविणेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा जाव दोच्चपुढविणेरइय-
णपुंसका असंखेज्जगुणा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए णेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं
भंते ! तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविकाइय जाव व-
णस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं वेहंदियतेहंदियचडरिंदियपंचेदियतिरिक्ख-
जोणियणपुंसकाणं जलयराणं खहयराणं य कतरेरहिन्तो जाव विसेसाहिया वा ?
गोयमा ! सन्वथोवा खहयरतिरिक्खजोणियणपुंसका, थलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्ज०
जलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्ज० चतुरिंदियतिरि० विसेसाहिया तेहंदियति० विसेसा-
हिया वेहंदियति० विसेसा० तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खा असंखेज्जगुणा पुढविकाइयएगिंदि-
यतिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, एवं आउवाउवणस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणुस्सणपुंसकाणं कम्मभूमिणपुंसकाणं अकम्मभूमिणपुंसकाणं अंत-

रदीवकाण यं कतरे कयरेहितो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवगा अकम्मभूमग-
 मणुस्सणपुंसका देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगा दोवि संखेज्जगुणा एवं जाव पुव्वविदेहअवरवि-
 देहकम्म० दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंस-
 काणं जाव अधेसत्तमापुढविणेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्ख-
 जोणियाणं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जाव वणस्सतिकाइय० वेइंदियतेइ-
 दियचतुरिंदियपंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जलयराणं खहयराणं मणुस्सणपुंस-
 काणं कम्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाण यं कतरे २ हितो अप्पा ४, गोयमा ! सव्व-
 त्थोवा अधेसत्तमपुढविणेरइयणपुंसका छट्ठपुढविनेरइयनपुंसका असंखेज्ज० जाव दोच्चपुढविणे-
 रइयणपुं० असंखे० अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा, देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभू-
 मिक० दोवि संखेज्जगुणा जाव पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्ज-
 गुणा, रयणप्पभापुढविणेरइयणपुंसका असंखे० खहयपंचिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका असं०
 थलयर० संखिज्ज० जलयर० संखिज्जगुणा चतुरिंदियतिरिक्खजोणिय० विसेसाहिया तेइंदिय०
 विसे० वेइंदिय० विसे० तेउक्काइयएगिंदिय० असं० पुढविकाइयएगिंदिय० विसेसाहिया

आउक्ताइय० विसे० वाउकाइय० विसेसा० वणससइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
अणंतगुणा ॥ (सू० ६०)

‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका मनुष्यनपुंसकाः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीपु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति नैरयिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोका अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः, अभ्यन्तरश्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि पष्ठपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पञ्चमपृथ्वीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि चतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, पूर्वनैरयिकपरिमाणहेतुश्रेण्यसङ्ख्येयभागोपेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणासङ्ख्येयगुणश्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीपु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्, प्रतिपृथिवि च पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनो नैरयिकाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यो दक्षिणदिग्भाविनोऽसङ्ख्येयगुणाः, पूर्वपूर्वपृथिवीगतदक्षिणदिग्भाविभ्योऽप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां पृथिव्यामसङ्ख्येयगुणाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनः, तथां चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—‘दिसाणुवाणं सब्ब-

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसका-
नामल्य-
बहुत्वं
सू० ६०

॥ ८० ॥

शोवा अहेसत्तमपुढविनेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेण, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणेहिंतो अहेसत्तमपुढविनेरइएहिंतो छट्ठाए
 तमाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो तमापुढविनेरइएहिंतो पंच-
 माए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो धूमप्पभापुढविनेरइएहिंतो
 चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो पंकप्पभापुढ-
 विनेरइएहिंतो तइयाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्से-
 हिंतो वालुयप्पभापुढविनेरइएहिंतो दुइयाए सक्करप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखे-
 ज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो सक्करप्पभापुढवीनेरइएहिंतो इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा,
 दाहिणेणं असंखेज्जगुणा” । सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः खचरपञ्चेन्द्रियति-
 र्यग्योनिकनपुंसकाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सङ्ख्ये-
 यगुणाः, बृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगतनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सङ्ख्येय-
 गुणाः, बृहत्तमप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि चतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेष्वा-
 धिकाः, असङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणाकाशप्रदेशराशिप्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा-
 स्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यस्त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततरश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रिय-
 तिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततमश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तेजस्काधिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अस-

स्त्रियगुणाः, सूक्ष्मबाहुरसेदभिन्नानां तेषामसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्, तेभ्यः पृथिवीकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽप्यकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वायुकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ॥ अधुना मनुष्यनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपजमनुष्यनपुंसकाः, एते च संमूर्च्छनजा द्रष्टव्याः, गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यनपुंसकानां तत्रासम्भवात्, संहतास्तु कर्मभूमिजास्तत्र भवेयुरपि, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः, तद्गतगर्भजमनुष्याणामन्तरद्वीपजगर्भजमनुष्येभ्यः सङ्ख्येयगुणत्वात्, गर्भजमनुष्योच्चारदाश्रयेण च संमूर्च्छिममनुष्याणामुत्पादात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, एवं तेभ्यो हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः तेभ्योऽपि हैमवतहैरण्यवतवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भूरैरावतवर्षकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यो पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, युक्तिः सर्वत्रापि तथैवानुसर्तव्या ॥ सम्प्रति नैरयिकतिर्यगमनुष्यविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते!’ इत्यादि, सर्वस्तोका अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः, तेभ्यः षष्ठपञ्चमचतुर्थद्वितीयद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसङ्ख्येयगुणाः, द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽन्तरद्वीपजमनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, एतदसङ्ख्येयगुणत्वं संमूर्च्छनजमनुष्यापेक्षं, तेपां नपुंसकत्वादेतावतां च तत्र संमूर्च्छनसम्भवात्,

तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थानचिन्तायां तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकेभ्योऽस्यां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानायां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरधिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्वचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका जलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, जलचरपञ्चेन्द्रियनपुंसकेभ्यश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यस्तोज्ज्वलकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्यो-विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यस्तोज्ज्वलकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्यो-निकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, वाय्वेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यो वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, युक्तिः सर्वत्रापि प्रागुक्तानुसारेण स्वयं भावनीया ॥ सम्प्रति नपुंसकवेदकर्मणो बन्धस्थितिं नपुंसकवेदस्य प्रकारं चाह—

णपुंसकवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिई पन्नत्ता?, गोयमा ! जह० सागरोवमस्स दोन्नि सत्तभागा पलिओवमस्स असंख्वेज्जतिभागेण ऊणगा उक्को० वीसं सागरोवमकोडाको-
डीओ, दोणिण य वाससहस्साइं अबाधा, अबाहूणिणा कम्मठिती कम्मणिसेगो । णपुंसकवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते ? गोयमा ! महाणगरदाहसमाणे पणत्ते समणाडसो !, से तं णपुंसका ॥
(सू० ६१)

‘नपुंसकवेयस्स णं भंते ! कम्मस्स’ इत्यादि, प्राग्वद्भावनीयं, नवरं महानगरदाहसमानमिति सर्ववस्थानु सर्वप्रकारं, मदनदाहः (समान)

इत्यर्थः ॥ सम्प्रत्यष्टावल्पबहुत्वानि वक्तव्यानि, तद्यथा—प्रथमं सामान्येन तिर्यक्क्षीपुरुपनपुंसकप्रतिबद्धम्, एवमेव - मनुष्यप्रतिबद्धं द्वितीयं, देवक्षीपुरुपनारकनपुंसकप्रतिबद्धं तृतीयं, सकलसम्भिन्नं चतुर्थं, जलचर्यादिविभागतः पञ्चमं, कर्मभूमिजादिमनुष्यख्यादि-विभागतः षष्ठं, भवनवास्यादिदेव्यादिविभागतः सप्तमं, जलचर्यादिविजातीयव्यक्तिव्यापकमष्टमं, तत्र प्रथममभिधित्सुराह—

एतेसि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कत्तरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्व-
त्थोवा पुरिसा इत्थीओ संखि० णपुंसका अणंत० । एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणिइत्थीणं तिरि-
क्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थो-
वा तिरिक्खजोणियपुरिसा तिरिक्खजोणिइत्थीओ असंखे० तिरिक्खजो० णपुंसगा अणंतगुणा ॥
एतेसि णं भंते ! मणुस्सिस्सत्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? ,
गोयमा ! सव्व० मणुस्सपुरिसा मणुस्सिस्सत्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसिणं
भंते ! देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा
णेरइयणपुंसका देवपुरिसा असं० देवित्थीओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणि-
त्थीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं मणुस्सिस्सत्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सन-
पुंसकाणं देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कत्तरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्व-
त्थोवा मणुस्सपुरिसा मणुस्सिस्सत्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असं० णेरइयणपुंसका असं० तिरि-

क्खजोणियपुरिसा असं० तिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० देवपुरिसा असं० देवित्थियाओ संखि०
तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जलयरीणं थलयरीणं
खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं थलयराणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं
एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजो० णपुंसकाणं जाव वणस्स-
तिकाइय० बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं तेइंदिय० चडरिंदिय० पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंस-
काणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं कतरे २ हित्तो जाव विसेसाहिया वा?, गोयमा ! सव्वत्थोवा ख-
हयरतिरिक्खजोणियपुरिसा खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० थलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
जोणियपुरिसा संखे० थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे० जलयरतिरिक्खजो० पुरिसा
संखि० जलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जु० खहयरपंचिंदियतिरिक्खजो० णपुंसका असंखे०
थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणि० नपुंसगा संखि० जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका संखे०
चडरिंदियतिरि० विसेसाहिया तेइंदियणपुंसका विसेसाहिया बेइंदियणपुंसका विसेसा० ते-
उक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका असं० पुढवि० णपुंसका० विसेसाहिया आड० विसे-
साहिया वाड० विसेसा० वणप्फति० एगिन्दियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणु-
स्सित्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमगाणं अंतरदीवियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं

२ प्रतिपत्तौ

नपुंसके

बन्ध-

स्थितिः

प्रकारश्च

सू० ६१

वेदानाम-

ल्पबहुत्वं

सू० ६२

॥ ८३ ॥

अकम्मभूमकाणं अंतरदीवकाणं मणुस्सणपुंसकाणं कम्मभूमाणं अकम्म० अंतरदीविकाण य कयरे
२ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! अंतरदीवगा मणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य एते णं
दुन्नि य तुल्लावि सव्वत्थोवा देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा एते णं
दोन्निवि तुल्ला संखे० हरिवासरम्मवासअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाउ मणुस्सपुरिसा य एते[सि] णं
दोन्निवि तुल्ला संखे० हेमवतहेरणवतअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य दोवि
तुल्ला संखे० भरेहेरवतकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरेहेरवतकम्ममणुस्सित्थियाओ
दोवि संखे० । पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदे-
हकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ दोवि संखे० । अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुउत्तर-
कुरुअकम्मभूमकमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्जगुणा [ए] तहेव जाव पुव्वविदेहकम्मभूमकमणुस्सण-
पुंसका दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भत्ते! देवित्थीणं भवणवासीणीणं वाणमन्तरीणीणं
जोइसिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणं जाव वेमाणियाणं सोधम्मकाणं जाव
गेवेज्जकाणं अणुत्तरोववातियाणं णेरइयणपुंसकाणं रयणाप्पभापुढविणेरइयणपुंसगाणं जाव अहे-
सत्तमपुढविनेरइय० कतरे २ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! सव्वत्थोवा अणुत्तरोववातियदे-
वपुरिसा उवरिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा तं चेव जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा,

अहेसत्तामाए पुढवीए नेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा, छट्ठीए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा स-
 हस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा पंचमाए पुढवीए नेर-
 इयणपुंसका असंखेज्जगुणा लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा चउत्थीए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
 बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा तच्चाए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा माहिंदे कप्पे देवपु-
 रिसा असंखेज्जगुणा सणकुमारकप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा दोच्चाए पुढवीए नेरइया असंखे-
 ज्जगुणा, इसाणे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा ईसाणे कप्पे देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, सो-
 धम्मै(कप्पे) देवपुरिसा संखेज्ज० सोधम्मै कप्पे देवित्थियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखेज्ज-
 गुणा भवणवासिदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ इभीसे रयणप्पभापुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
 वाणमंतरदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोतिसियदेवपुरिसा
 संखेज्जगुणा जोतिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जल-
 यरीणं थलयरीणं खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं तिरिक्ख-
 जोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविक्काइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं
 आउक्काइयएगिंदिय० जो० णपुंसकाणं जाव वणस्सत्तिकाइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं बेइंदि-
 यति० जो० णपुंसकाणं तेइंदियति० जो० णपुंसकाणं चउरिंदियति० जो० नपुंसकाणं पंचैदियति०

जो० णपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं मणुस्सिस्सत्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं
 अंतरदीचियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमियाणं अकम्म० अंतरदीवयाणं मणुस्सणपुंसकाणं क-
 म्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाणं देवित्थीणं भवणवासिणीणं चाणमंतरीणीणं जोति-
 सिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणीणं चाणमंतराणं जोतिसियाणं वेमाणियाणं
 सोधम्मकाणं जाव गेवेज्जकाणं अणुत्तरोववातियाणं नेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुं-
 सकाणं जाव अहेसत्तमपुढविणेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हिन्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! अंत-
 रदीवअकम्मभूमकमणुस्सिस्सत्थीओ मणुस्सपुरिसा य, एते णं दोवि तुह्हा सव्वत्थोवा, देवकुरुउत्तर-
 कुरुअकम्मभूमगमणुस्सइत्थीओ पुरिसा य एते णं दोवि तुह्हा संखे० एवं हरिवासरम्मगवास०
 एवं हेमवतेहरणवयभरहेरवयकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरहेरवतकम्म० मणुस्सिस्सत्थी-
 ओ दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमकमणुस्सपुरिसा दोवि संखे०, पुव्वविदेहअवरविदे-
 हकम्म० मणुस्सिस्सत्थियाओ दोवि संखे० अणुत्तरोववातियदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा उवरिमगेवेज्जा
 देवपुरिसा संखे० जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखे० अधेसत्तमाए पुढवीए नेरइयणपुंसका अ-
 संखे० छट्ठीए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० सहस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देव०
 असं० पंचमाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० लंतए कप्पे देवपु० असं० चउत्थीए पुढवीए नेरइ-

२ प्रतिपत्तं
 नपुंसके
 बन्ध-
 स्थितिः
 प्रकारश्च
 सू० ६१
 वेदानाम-
 ल्यबहुत्वं
 सू० ६२

॥ ८४ ॥

यनपुंसका असं० बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असं० तच्चाए पुढवीए नेरइयण० असं० माहिंदे कप्पे
 देवपु० असंखे० सणकुमारे कप्पे देवपुरिसा असं० दोचाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० अंत-
 रदीवगअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि
 संखे० एवं जाव विदेहत्ति, ईसाणे कप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देविथियाओ संखे०
 सोधम्मे कप्पे देवपुरिसा संखे० सोहम्मे कप्पे देविथियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा
 असंखे० भवणवासिदेविथियाओ संखिज्जगुणाओ इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइयणपुंसका
 असं० खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० खहयरतिरिक्खजोणिथियाओ संखे० थलय-
 रतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० थलयरतिरिक्खजोणिथियाओ संखे० जलयरतिरिक्खपुरिसा
 संखे० जलयरतिरिक्खजोणिथियाड संखे०, वाणमंतरदेवपुरिसा संखे० वाणमंतरदेविथियाओ
 संखे० जोतिसियदेवपुरिसा संखे० जोतिसियदेविथियाओ संखे० खहयरपंचदियतिरिक्खजो-
 णियणपुंसा संखे० थलयरणपुंसका संखे० जलयरणपुंसका संखे० चतुरिंदियणपुंसका विसे-
 साहिया तेइंदिय० विसेसा० बेइंदिय० विसेसा० तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
 असं० पुढवी० विसेसा० आज० विसेसा० वाऊ० विसेसा० वणप्फतिकाइयएगिंदियतिरिक्ख-
 जो० णपुंसका अणंतगुणा ॥ (सू० ६२)

‘एयासि णं भंते ! तिरिक्खजोणियइत्थीणं’ इत्यादि, सर्वस्तोकास्तिर्यक्पुरुषाः, तेभ्यस्तिर्यक्स्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यगनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तान्तत्वात् ॥ सम्प्रति द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सप्तविंशतिगुणत्वात्, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः श्रेण्यसङ्ख्येयभागतत्प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ॥ सम्प्रति तृतीयमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते ! देवित्थीणं’मित्यादि, सर्वस्तोका नैरयिकनपुंसका अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ स्वप्रथमवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु धनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु नकोटीकोटीप्रमाणायां सूचौ यावन्तो नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु धनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणा द्वात्रिंशदुणत्वात् ॥ सम्प्रति सकलसन्निभं चतुर्थमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं’मित्यादि, सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषास्तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागुक्ता, तेभ्यो नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणा असङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो देवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः प्रभूततरप्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणा द्वात्रिंशदुणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणा निगोदजीवानामनन्तान्तत्वात् ॥ सम्प्रति जलचर्यादिविभागतः पञ्चममल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोकाः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकपुरुषाः, तेभ्यः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः स्थल-

२ प्रतिपत्तौ
स्त्रीपुंशपुं-
सकाना-
मल्पबहुत्व-
गतिषु
सू० ६२

चरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्यस्तस्त्रियः सङ्क्षेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्क्षेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरजलचरतिर्यग्योनिकनपुंसका यथाक्रमं सङ्क्षेयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रिया यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्क्षेयगुणाः, ततः पृथिव्यम्बुवायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः ॥ सम्प्रति कर्मभूमिजादिमनुष्यख्यादिविभागतः षष्ठमल्पबहुत्वमाह—‘ए-यासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुष्यस्त्रियोऽन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषाश्च, एते च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तत्रत्यस्त्रीपुंसानां युगलधर्मोपेतत्वात्, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषाश्च सङ्क्षेयगुणाः, युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, एवं हरिवर्षरम्यकपुरुषस्त्रियो हैमवतहैरण्यवतमनुष्यपुरुषस्त्रियश्च यथोत्तरं सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्या द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्क्षेयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने परस्परं तुल्याः, तेभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्क्षेयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका असङ्क्षेयगुणाः, श्रेण्यसङ्क्षेयभागताकाशप्रदेशाशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो हैमवतहैरण्यवतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका

द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुग्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु
 परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि पूर्वविद्येष्टापराधिदेहकर्मभूमकमनुग्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ॥ सम्प्रति
 भवनवास्यादिदेव्यादिविभागतः सप्तममल्पवहुत्वमाह—‘प्रासि णं भंते ! देवित्थीणं भवणवासिणीण’मित्यादि, सर्वस्तोका अनु-
 त्तरोपपातिका देवपुरुषाः, तत उपरितानप्रेवेयकमध्यमप्रेवेयकाप्यस्तनप्रेवेयकाच्युतारणप्राणतानतहल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्क्षेपगुणाः,
 ततोऽथःसप्तमपप्रृथिवीनैरयिकनपुंसकसहस्रारमहाशुककल्पदेवपुरुषपञ्चागपृथिवीनैरयिकनपुंसकलान्तकल्पदेवपुरुषचतुर्थपृथिवीनैरयिक-
 नपुंसकब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषचतृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रमनस्कृगारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरासङ्क्षेप-
 गुणाः, तत र्दशानकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेपगुणाः, तेभ्य र्दशानकल्पदेवस्त्रियः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्वुणत्वात्, ततः सौधर्मकल्पदेव-
 पुरुषाः सङ्क्षेपगुणाः, तेभ्योऽपि सौधर्मकल्पदेवस्त्रियः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्वुणत्वात्, तेभ्यो भजनवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेप-
 गुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेव्यः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्वुणत्वात्, ताभ्यो रत्नभाषां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका अमाङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो
 वानमन्तरदेवपुरुषा अराङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो वानमन्तरदेव्यः सङ्क्षेपगुणाः, ताभ्यो ज्योतिष्काः सङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्क-
 देवस्त्रियः संग्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्वुणत्वात् ॥ सम्प्रति त्रिजातीयव्यक्तियपकमष्टममल्पवहुत्वमाह—‘प्रासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्व-
 स्तोका अन्तरद्वीपका मनुग्यस्त्रियो मनुग्यपुरुषाश्च, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि तुल्याः, युगलधर्मोपेतत्वात्, एवं देवकुलुत्तरकुर्वकर्मभूमक-
 हस्तिर्यस्यरुवर्पाकर्मभूमकमनुग्यस्त्रीपुरुषा यथोत्तरं सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भ-
 रतैरावतकर्मभूमकमनुग्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुग्यस्त्रियो द्वय्योऽपि

२ प्रतिपत्तौ
 स्त्रीपुंशपुं-
 सकाना-
 मल्पवहुत्वं
 गतिषु
 सू० ६२

॥ ८६ ॥

सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वयोऽपि सङ्ख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽनुत्तरोपपत्तिकोपरितनग्नैवेयकमध्यमग्नैवेयकाधस्तनग्नैवेयकाच्युतारणप्राणतानतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततोऽधः-सप्तमषष्टृथिवीनैरयिक(न०) सहस्रारकल्पदेवपुरुषमहाशुक्रकल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिक(न०) लान्तकल्पदेवपुरुषचतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसकब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषतृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रकल्पसनत्कुमारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकान्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरमसङ्ख्येयगुणाः, ततो देवकुलुत्तरकुर्वकर्मभूमकहरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकहेमवतहैरण्यवताकर्मभूमकभरतैरावतकर्मभूमकपूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थानेषु तु द्वये परस्परं तुल्याः, तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, तत ईशानकल्पदेवस्त्रियः सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सौधर्मकल्पदेवस्त्रियो यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततो भवनवासिदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः खचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषा जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो वानमन्तरा देवपुरुषा वानमन्तरदेवस्त्रियो ज्योतिष्कदेवपुरुषा ज्योतिष्कदेवस्त्रियो यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः स्थलचरजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः क्रमेण सङ्ख्येयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः पृथिव्यववायुकायिकतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो वनस्पति-

२ प्रतिपत्तौ
वेदानां-
स्थित्यादिः
सू० ६३
अल्पबहुत्वं
सू० ६४

॥ ८७ ॥

कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानां भवस्थितिमानं कायस्थितिमानं च क्रमेणाभिधातुकाम आह—

इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिठी पणत्ता?, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहा पुंन्वि भणियं, एवं पुरिसस्सवि नपुंसकस्सवि, संचिट्ठणा पुनरवि तिण्हं पि जहापुंन्वि भणिया, अंतरं पि तिण्हं पि जहापुंन्वि भणियं तथा नेयव्वं ॥ (सू० ६३)

‘इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिठी पणत्ता ?, इत्यादि, एतत्सर्वं प्रागुक्तवद्भावनीयम्, अपुनरुक्तता च प्राक् रुयादीनां पृथक् सखाधिकारे स्थित्यादि प्रतिपादितमिदानीं तु समुदायेनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानामल्पबहुत्वमाह—(एयासि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कयरे कयरोहंतो अप्पा वा ४ ?), सन्वथोवा पुरिसा इत्थीओ संखेज्जगुणा नपुंसका अणंतगुणा) ‘एयासि णं भंते ! इत्थीण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः पुरुषाः रुयादिभ्यो हीनसङ्ख्याकत्वात्, तेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो नपुंसका अनन्तगुणाः, एकेन्द्रियाणामनन्तानन्तसङ्ख्योपेतत्वात् । इह पुरुषेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणा इत्युक्तं, तत्र काः स्त्रियः स्वजातिपुरुषापेक्षया कतिगुणा इति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य तन्निरूपणार्थमाह—

तिरिक्खजोणित्थियाओ तिरिक्खजोणिगपुरिसेहिंतो तिगुणाड तिरूवाधियाओ मणुस्सिस्थियाओ मणुस्सपुरिसेहिंतो सत्तावीसतिगुणाओ सत्तावीसयरूवाहियाओ देवित्थियाओ देवपुरिसेहिंतो बत्तीसइगुणाओ बत्तीसइरूवाहियाओ सेत्तं तिविधा संसारसमायणणा जीवा पणत्ता

॥ तिविहेसु होइ भेयो ठिई य संचिट्ठणंतरऽप्पबहुं । वेदाण य बंधठिई बेओ तह किंपगारो उ
॥ १ ॥ से तं तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता ॥ (सू० ६४)

‘तिरिक्खजोणित्थीओ तिरिक्खजोणियपुरिसेहिंतो’ इत्यादि, तिर्थग्योनिकस्त्रियस्तिर्यग्योनिकपुरुषेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिकाः, मनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषेभ्यः सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिकाः, देवपुरुषेभ्यो देवस्त्रियो द्वात्रिंशद्रूपाधिकाः, उक्तं च बृद्धाचार्यैरपि—“तिगुणा तिरूवअहिया तिरियाणं इत्थिया मुण्येयव्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥ १ ॥ वत्तीसगुणा वत्तीसरूवअहिया उ होंति देवाणं । देवीओ पणत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ २ ॥” प्रतिपत्त्युपसंहारमाह—‘सेत्तं तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता’ इति ॥ सम्प्रत्यधिकृतप्रतिपत्त्यर्थोधिकारसंग्रहगाथामाह—‘तिविहेसु होइ भेओ’ इत्यादि, त्रिविधेषु वेदेषु वक्तव्येषु भवति प्रथमोऽधिकारो भेदः ततः स्थितिः तदनन्तरं ‘संचिट्ठणं’ति सातलेनावस्थानं तदनन्तरमन्तरं ततोऽल्पबहुत्वं ततो वेदानां बन्धस्थितिः तदनन्तरं किंपकारो वेद इति ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाजीवाभिगमटीकायां द्वितीया प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥ २ ॥

इति वेदत्रैविध्यनिरूपिका द्वितीया प्रतिपत्तिः ॥

तदेवमुक्ता द्वितीया प्रतिपत्तिः, सम्प्रति तृतीयप्रतिपत्त्यवसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

तत्थ जे ते एवमाहंसु चउव्विया संसारसमावणणा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—ने-
रइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा ॥ (सू० ६५) । से किं तं नेरइया ? २ सत्तविधा पणत्ता,
तंजहा—पढमापुढविनेरइया दोचापुढविनेरइया तचापुढविनेर० चउत्थापुढवीनेर० पंचमापु० ने-
रइ० छट्ठापु० नेर० सत्तमापु० नेरइया ॥ (सू० ६६) । पढमा णं भंते! पुढवी किंनामा किंगोत्ता
पणत्ता?, गोयमा! णामेणं घम्मा गोत्तेणं रयणप्पभा । दोचा णं भंते! पुढवी किंनामा किंगोत्ता
पणत्ता?, गोयमा! णामेणं वंसा गोत्तेणं सक्करप्पभा, एवं एतेणं अभिलावेणं सव्वासिं पुच्छा,
णामाणि इमाणि से लातव्वा(णि), (सेला तईया) अंजणा चउत्थीरिट्ठा पंचमी मघा छट्ठी माघवती
सत्तमा, (जाव) तमतमागोत्तेणं पणत्ता । (सू० ६७) । इमा णं भंते! रयणप्पभापुढवी केवतिया बाह-
ल्लेणं पणत्ता?, गोयमा! इमा णं रयणप्पभापुढवी असिउत्तरं जोयणसयसहस्सं बाहल्लेणं पणत्ता,
एवं एतेणं अभिलावेणं इमा गाहा अणुगंतव्वा—आसीतं बत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च ।
अट्ठारस सोलसगं अट्ठत्तरमेव हिट्ठिमिया ॥ १ ॥ (सू० ६८)

‘तत्थ जे ते एवमाहंसु चउव्विहा’ इत्यादि, ‘तत्र’ तेषु दशसु प्रतिपत्तिमस्तु मध्ये ये ते आचार्यो एवमाख्यातवन्तश्चतुर्विधाः
संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञास्ते एवमाख्यातवन्तस्तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुष्या देवाः ॥ ‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते

३ प्रतिपत्तौ
चतुर्धा जी-
वाः सप्तधा
नारकाः
पृथ्वीनां
नामगोत्रे
बाहल्यं च
सू० ६५-
६६-६७
६८

॥ ८८ ॥

नैरयिकाः?, सूरिराह—नैरयिकाः सप्तविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—प्रथमायां पृथिव्यां नैरयिकाः प्रथमपृथिवीनैरयिका इत्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवि नामगोत्रं वक्तव्यं, तत्र नामगोत्रयोः विशेषः—अनादिकालसिद्धमन्वर्थरहितं नाम सान्त्वर्थं तु नाम गोत्रमिति, तत्र नामगोत्रप्रतिपादनार्थमाह—“इमा णं (पठमा णं) भंते!” इत्यादि, इयं भदन्त! रत्नप्रभापृथिवी ‘किंनामा’ किमनादिकालप्रसिद्धान्वर्थरहितनामा? ‘किं गोत्रा?’ किमन्वर्थयुक्तनामा?, भगवानाह—नौतम! नाम्ना धर्मेति प्रज्ञप्ता गोत्रेण रत्न-प्रभा, तथा चान्वर्थयुपदर्शयन्ति पूर्वसूरयः—रत्नानां प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा रत्नप्रभा रत्नवहुलेति भावः, एवं शेषसूत्राण्यपि प्रतिपृथिवि प्रश्ननिर्वचनरूपाणि भावनीयानि, नवरं शर्कराप्रभादीनामियमन्वर्थभावना—शर्कराणां प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा शर्कराप्रभा, एवं वालुका प्रभा पङ्कप्रभा इत्यपि भावनीयं, तथा धूमस्यैव प्रभा यस्याः सा धूमप्रभा, तथा तमसः प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा तमःप्रभा, तमस्तमस्य—प्रकृष्टतमसः प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा तमस्तमप्रभा, अत्र केपुचित्पुस्तकेषु सङ्ग्रहणिगाथे—“धम्मा वंसा सेला अंजण रिट्ठा मघा य माघवती । सत्तण्हं पुढवीणं एए नामा उ नायव्वा ॥ १ ॥ रयणा सक्कर वालुय पंका धूमा तमा [य] तमतमा य । सत्तण्हं पुढवीणं एए गोत्ता सुणेयव्वा ॥ २ ॥” अधुना प्रतिपृथिवि बाहुल्यमभिधित्सुराह—“इमा णं भंते!” इत्यादि, इयं भदन्त! रत्नप्रभा पृथिवी कियद्बाहुल्येन प्रज्ञप्ता?, अत्र गोत्रेण प्रश्नो नाम्नो गोत्रं प्रधानतरं प्रधानेन च प्रश्नाद्युपपन्नमिति न्यायप्रदर्शनार्थः, उक्तञ्च —“न हीना वाक् सदा सता”मिति, भगवानाह—“अशीत्युत्तरम्” अशीतियोजनसहस्राभ्यधिकं योजनशतसहस्रं बाहुल्येन प्रज्ञप्ता । एवं सर्वोप्यपि सूत्राणि भावनीयानि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“आसीयं वत्तीसं अट्टावीसं च होइ वीसं च । अट्टारस सोलसगं अट्टो-तरमेव हिट्ठिमिया ॥ १ ॥”

इमा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा ! तिचिहा पणत्ता, तंजहा—खरकंडे पंकवहुले कंडे आववहुले कंडे ॥ इमीसे णं भंते ! रय० पुढ० खरकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! सोलसविधे पणत्ते, तंजहा—रयणकंडे १ वइरे २ वेरुलि ३ लोहितक्खे ४ मसारगळे ५ हंसगब्भे ६ पुल ७ सोयंधि ८ जोतिरसे ९ अंजणे १० अंजणपुल ११ रयते १२ जातरूवे १३ अंके १४ फलिहे १५ रिट्ठे १६ कंडे ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभापुढवीए रयणकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एगागारे पणत्ते, एवं जाव रिट्ठे । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभापुढवीए पंकवहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एकागारे पणत्ते । एवं आववहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एकागारे पणत्ते । सक्करप्पभाए णं भंते ! पुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा ! एकागारा पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ६९)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी ‘कतिविधा’ कतिप्रकारा कतिविभागा प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम ! ‘त्रिविधा’ त्रिविभागा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘खरकाण्ड’मित्यादि, काण्डं नाम विशिष्टो भूभागः, खरं—कठिनं, पङ्कवहुलं ततोऽवबहुलं चान्वर्थतः प्रतिपत्तव्यं, कमश्चैतेषामेवमेव, तद्यथा—प्रथमं खरकाण्डं तदन्तरं पङ्कवहुलं ततोऽवबहुलमिति ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डं कतिविधं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम ! ‘पोडशविधं’ षोडशविभागं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—‘रयणे’ इति, पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् रत्नकाण्डं तच्च प्रथमं, द्वितीयं वज्रकाण्डं, तृतीयं वैहर्यकाण्डं, चतुर्थं लोहितकाण्डं,

पञ्चमं मसारगह्वकाण्डं, षष्ठं हंसगर्भकाण्डं, सप्तमं पुलककाण्डम्, अष्टमं सौगन्धिककाण्डं, नवमं ज्योतिरसकाण्डं, दशममञ्जनकाण्डम्, एकादशमञ्जनपुलककाण्डं, द्वादशं रजतकाण्डं, त्रयोदशं जातरूपकाण्डं, चतुर्दशमङ्ककाण्डं, पञ्चदशं स्फटिककाण्डं पोडशं रिष्टरत्नकाण्डं, तत्र रत्नानि—कर्केतनादीनि तत्प्रधानं काण्डं रत्नकाण्डं, वज्ररत्नप्रधानं काण्डं वज्रकाण्डम्, एवं शेषाण्यपि, एकैकं च काण्डं योजनसहस्रवाह्यम् ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां रत्नकाण्डं ‘कतिविधं’ कतिप्रकारं कतिविभागमिति भावः प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—एकाकारं प्रज्ञप्तं । एवं शेषकाण्डविषयाण्यपि प्रश्ननिर्वचनसूत्राणि क्रमेण भावनीयानि । एवं पङ्कबहुलाब्जबहुलविषयाण्यपि । ‘दोच्चा णं भंते’ इत्यादि, द्वितीयादिपृथिवीविषयाणि सूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवीनरकावाससङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रथणप्पभाए पुढवीए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ?, गोयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्सा पणत्ता, एवं एतेणं अभिलावेणं सव्वासिं पुच्छा, इमा गाहा अणुगं तव्वा—तीसा य पणवीसा पणारस दसेव तिणिण य हवंति । पंचूणसयसहस्सं पंचेव अणुत्तरा णरगा ॥ १ ॥ जाव अहेसत्तमाए पंच अणुत्तरा महतिमहालया भहाणरगा पणत्ता, तंजहा—
 काले महाकाले रोरुए महारोरुए अपत्तिट्ठाणे ॥ (सू० ७०) । अत्थि णं भंते ! इमीसे रथणप्पभाए पुढवीए अहे घणोदधीति वा घणवातेति वा ओवासंतरेति वा ?, हंता अत्थि, एवं जाव अहे सत्तमाए ॥ (सू० ७१)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, सुगमं, नवरमियमत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“तीसा य पणवीसा पणरस दस चैव सयसहरसाइं । तिण्णेगं पंचूणं पंचेव अणुत्तरा निरया ॥ १ ॥” अधःसप्तम्यां च पृथिव्यां कालादयो महानरका अप्रतिष्ठानाभिधस्य नरकस्य पूर्वोक्तमेण, उक्तञ्च—“पुण्वेण होइ कालो अवरेणं अप्पइट्ठ महकालो । रोरू दाहिणपासे उत्तरपासे महारोरू ॥ १ ॥” रत्नप्रभादिषु च तमःप्रभापर्यन्तासु पटसु पृथिवीषु प्रत्येकं नरकावासा द्विविधाः, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाः प्रकीर्णकरूपाश्च, तत्र रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रयोदश प्रस्तदाः, प्रस्तदा नाम वैश्मभूमिकाकल्पाः, तत्र प्रथमप्रस्तटे पूर्वोदिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकोनपञ्चाशत् नरकावासाः, चतसृषु विदिक्षु प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्, मध्ये च सीमन्तकाव्यो नरकेन्द्रकः, सर्वसङ्ख्यया प्रथमप्रस्तटे नरकावासानामावलिकाप्रविष्टानामेकोनवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ३८९, शेषेषु च द्वादशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं यथोत्तरं दिक्षु चैकैकनरकावासहानिभावाद् अष्टकाष्टकहीना नरकावासा द्रष्टव्याः, ततः सर्वसङ्ख्यया रत्नप्रभायां पृथिव्यामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाश्चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ४४३३, शेषास्त्वेकोनत्रिंशलक्षानि पञ्चनवतिसहस्राणि पञ्च शतानि सप्तपद्मधिकानि २९९५५६७ प्रकीर्णकाः, तथा चोक्तम्—“सत्तट्ठी पंचसया पणनउइसहस्स लक्खगुणीसं । रयणाए सेढिगया चोयालसया उ तित्तीसं ॥ १ ॥” उभयमीलने त्रिंशलक्ष नरकावासानां भवन्ति ३००००० । शर्कराप्रभायामेकादश प्रस्तदाः, “नरकपटलान्यधोऽधो द्वन्द्वहीनानी”ति वचनात्, तत्र प्रथमे प्रस्तटे चतसृषु दिक्षु षट्त्रिंशद् आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिक्षु पञ्चत्रिंशत्, मध्ये चैको नरकेन्द्रकः, सर्वसङ्ख्यया द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके २८५, शेषेषु तु दशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहानिः, प्रतिदिक्प्रतिविदिक्षु (क् च) एकैकनरकावासहानेः, ततस्तत्र सर्वसङ्ख्ययाऽवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः षड्विंशतिशतानि पञ्चनवत्यधिकानि २६९५, शेषाश्चतुर्विंश-

३ प्रतिपत्तौ
निरयावा-
ससंख्या
सू० ७०
अधो घनो-
दध्यादिः
सू० ७१

॥ ९० ॥

तिलक्षाः सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि २४९७३०५ पुष्पावकीर्णकाः, उक्तञ्च—“सत्ताणउइ सहस्सा चउ-
 वीसं लक्ख तिसय पंचऽहिया । बीयाए सेढिगया छवीससया उ पणनउया ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चविंशतिलक्षा नरकावासानाम्
 २५००००० । बालुकाप्रभायां नव प्रस्तदाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः पञ्चविंशतिः विदिशि
 चतुर्विंशतिः मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया सप्तनवतं शतं १९७, शेषेषु चाष्टसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाहानिः, तत्र
 च कारणं प्रागेवोक्तं, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाश्चतुर्दश शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि १४८५, शेषास्तु पुष्पाव-
 कीर्णकाश्चतुर्दश लक्षा अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चदशाधिकानि १४९८५१५, उक्तञ्च—“पंचसया पन्नारा अडनवइसहस्स
 लक्ख चोइस य । तइयाए सेढिगया पणसीया चोइससया उ ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चदश लक्षा नरकावासानाम् १५००००० ।
 पङ्कप्रभायां सप्त प्रस्तदाः, प्रथमे च प्रस्तटे प्रत्येकं दिशि षोडश आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः विदिशि पञ्चदश पञ्चदश
 मध्ये चैको नरकेन्द्रकः सर्वसङ्ख्यया पञ्चविंशतिशतं १२५, शेषेषु षट्सु प्रस्तटेषु पूर्ववत् प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाष्टकाहानिः, ततः
 सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः सप्त शतानि सप्तोत्तराणि ७०७, शेषास्तु पुष्पावकीर्णका नव लक्षा नवनवतिः सहस्राणि द्वे
 शते त्रिनवत्यधिके ९९९२९३, उक्तञ्च—“तेणउया दोणिण सया नवनउइसहस्स नव य लक्खा य । पंकाए सेढिगया सत्त सया
 हुंति सत्तहिया ॥ १ ॥” उभयमीलने नरकावासानां दश लक्षाः १०००००० । धूम्रप्रभायां पञ्च प्रस्तदाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां
 दिशि नव नव आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिशि अष्टौ अष्टौ मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया एकोनसप्ततिः ६९,
 शेषेषु चतुर्षु प्रस्तटेषु पूर्ववत्प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाष्टकाहानिः, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासा द्वे शते पञ्चषष्ठ्य-

पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० आवबहुले कंडे केवतियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असीति-
जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पन्नत्ते । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं
पन्नत्ते ? गोयमा ! वीसं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० घणवाए केव-
तियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेऽवि-
ओवासंतरेऽवि । सक्करप्प० भंते ! पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा ! वीसं जो-
यणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणवाते केवइए बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा !
असंखे० जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेवि जहा सक्करप्प० पु०
एवं जाव अधेसत्तामा ॥ (सू० ७२)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सम्बन्धि यत्प्रथमं खरं-खराभिधानं काण्डं तत् कियद्वाह-
ल्येन प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह-गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्न-
रत्नाभिधानं काण्डं तत् कियद्वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह-गौतम ! एकं योजनसहस्रं । एवं शेषाण्यपि काण्डानि वक्तव्यानि या-
वद् रिष्टं-रिष्टाभिधानं काण्डम् । एवं पङ्कवहुलाव्वहुलकाण्डसूत्रे अपि व्याख्येये, पङ्कवहुलं काण्डं चतुरशीतियोजनसहस्राणि
बाहल्येन, अव्वहुलं काण्डमशीतियोजनसहस्राणि, सर्वसङ्ख्यया रत्नप्रभाया बाहल्यमशीतिसहस्राधिकं लक्षं, तस्या अधो घनोदधिः
विंशतियोजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधो घनवातोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि

तनुवातो बाह्व्येन, तस्याप्यधोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि बाह्व्येनावकाशान्तरम् । एवं शेषाणामपि पृथिवीनां घनोद्ध्यादयः प्रत्येकं तावद्वक्तव्या यावदधःसप्तम्याः ॥

इमीसेणं भंते ! रयणप्प० पु० असीउत्तरजोयण(सय)सहस्सबाहल्लाए खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वण्णतो कालनीललोहितहालिइसुक्खिइ गंधतो सुरभिगंधाइं दुब्भिगंधाइं रसतो तित्तकड्डयकसायअंधिलमडुराइं फासतो कक्खडमडयगरुयलहुसीतउसिणणिद्धलुक्खाइं संठाणतो परिमंडलवट्तंसचउरंसआययसंठाणपरिणयाइं अन्नमन्नबद्धाइं ॥ अण्णमण्णपुट्ठाइं अण्णमण्णओ-गाढाइं अण्णमण्णसिणे हपडिबद्धाइं अण्णमण्णघडत्ताए चिट्ठति?, हंता अत्थि । इमीसेणं भंते ! रयणप्प भाए पु० खरकंडस्स सोलसजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणस्स अत्थि दब्बाइं वण्णओ काल जाव परिणयाइं?, हंता अत्थि । इमीसे णं रयणप्प० पु० रयणनामंगस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्ज० तं चेव जाव हंता अत्थि, एवं जाव रिट्ठस्स, इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० पंकबहुलस्स कंडस्स चउरासीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्ते तं चेव, एवं आवबहुलस्सवि असीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणो-दधिस्स वीसं जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएण तहेव । एवं घणवातस्स अंसखेज्जजोयणसहस्स-बाहल्लस्स तहेव, ओवासंतरस्सवि तं चेव ॥ सक्करप्पभाए णं भंते ! पु० बत्तीसुत्तरजोयणसत्तस-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
काण्डादि-
द्रव्यस्व-
सू० ७३

॥ ९२ ॥

हस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएण छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वण्णतो जाव घडत्ताए चिद्धंति?, हंता अत्थि, एवं घणोदहिस्स वीसजोयणसहस्सबाहल्लस्स घणवातस्स असंखेज्जजोयणसहस्सबाहल्लस्स, एवं जाव ओवासंतरस्स, जहा सक्करप्पभाए एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ७३)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यामशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायां क्षेत्रच्छेदेन—बुद्ध्या प्रतरकाण्डविभागेन छिद्यमानायाम्, अस्तीति निपातोऽत्र बहुलवचनार्थगर्भः, सन्ति द्रव्याणि वर्णतः कालानि नीलानि लोहितानि हारिद्राणि शुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धीनि दुरभिगन्धीनि च, रसतस्तिक्तरसानि कटुकानि कपायाणि अम्लानि मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशाणि मृदूनि गुरुकाणि लघूनि शीतानि उष्णानि स्निग्धानि रूक्षानि, संस्थानतः परिमण्डलानि वृत्तानि त्र्यस्त्राणि चतुरस्त्राणि आयतानि, कथम्भूतान्येतानि. सर्वाण्यपि ? इत्यत आह—‘अन्नमन्नपुट्टाइं’ इत्यादि, अन्योऽन्यं—परस्परं स्पृष्टानि—स्पर्शमात्रोपेतानि, तथाऽन्योऽन्यं—परस्परमवगाढानि यत्रैकं द्रव्यमवगाढं तत्रान्यदपि देशतः क्वचित्सर्वतोऽवगाढमित्यर्थः, तथाऽन्योऽन्यं—परस्परं स्नेहेन प्रतिबद्धानि येनैकस्मिन् चाल्यमाने गृह्यमाणे वाऽपरमपि चलनादिधर्मोपेतं भवति, एवम् ‘अन्नोन्नघडत्ताए चिद्धंति’ इति, अन्योऽन्यं—परस्परं घटन्ते—संबन्धन्तीति अन्योऽन्यघटास्तद्भावोऽन्योऽन्यघटता तथा—परस्परसंबद्धतया तिष्ठन्ति, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ ‘हन्त !’ इति प्रत्यवधारणे सन्त्येवेत्यर्थः । एवमस्यामेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डस्य षोडशयोजनसहस्रप्रमाणबाहल्यस्य, तदनन्तरं रत्नकाण्डस्य योजनसहस्रबाहल्यस्य, ततो वज्रकाण्डस्य यावद्रिष्टकाण्डस्य, तदनन्तरमवबहुलकाण्डस्याशीतियोजनसहस्रबाहल्यस्य, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभाया घ-

नोदधेयोजनविंशतिसहस्रप्रमाणवाहल्यस्य, ततोऽसहस्रातयोजनमहस्रप्रमाणवाहल्यस्य वनवातस्य, तत एतावत्प्रमाणवाहल्यस्य तनु-
वातस्य, ततोऽवकाशान्तरस्य तावत्प्रमाणस्य । ततः शर्कराप्रभायाः पृथिव्या द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरयोजनशतसहस्रवाहल्यपरिमाणयाः,
तस्या एवाधस्तायथोक्तप्रमाणवाहल्यानां घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणाम्, एवं यावदधःसप्तम्याः पृथिव्या अष्टमहस्राधिक-
योजनशतसहस्रपरिमाणवाहल्यायाः, ततस्तासा एवाधःसप्तमपृथिव्या अधस्तात्क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणां प्रश्न-
निर्वचनसूत्राणि यथोक्तद्रव्यविषयाणि भावनीयानि ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इमा णं भंते ! रयणप्प० पु० किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! ब्रह्मरिसंठिता पणत्ता । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० खरकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! ब्रह्मरिसंठिते पणत्ते । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० रयणकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! ब्रह्मरिसंठिते पणत्ते । एवं जाव-
रिट्ठे । एवं पंकचहुलेवि, एवं आवचहुलेवि घणोदधीवि घणवाएवि तणुवाएवि ओवसंतरेवि,
सन्वे ब्रह्मरिसंठिते पणत्ते । सक्करप्पभा णं भंते ! पुढवी किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! ब्रह्म-
रिसंठिता पणत्ता, सक्करप्पभापुढवीए घणोदधी किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! ब्रह्मरिसंठिते
पणत्ते, एवं जाव ओवासंतरे, जहा सक्करप्पभाए वत्तव्वया एवं जाव अहेसत्तामाएवि ॥ (सू० ७४)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि, ‘इयं’ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाना णमिति वाक्यालङ्कृतौ रत्नप्रभापृथिवी किमिव संस्थिता किंसंस्थिता प्रज्ञप्ता ?,
भगवानाह—नौतम ! ब्रह्मरीव संस्थिता ब्रह्मरीसंस्थिता प्रज्ञप्ता, विस्तीर्णवलयकारत्वात् । एवमस्यामेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डं, तत्रापि

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
दिसंस्थानं
सू० ७४

॥ ९३ ॥

रत्नकाण्डं, ततो वज्रकाण्डं, ततो यावद् रिष्टकाण्डं, तदनन्तरं पङ्कबहुलकाण्डं, ततो जलकाण्डं, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधस्तात्क्रमेण धनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि यावदधःसप्तमीपृथिवी, तस्याध्याधस्तात्क्रमेण धनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि झहरीसंस्थानानि वक्तव्यानि ॥ ननु चैताः सप्तापि पृथिव्यः सर्वासु दिक्षु किमलोकस्पर्शिन्य उत न? इति, उच्यते, नेति ब्रूमः, यद्येवं ततः—

इमीसे णं भंते! रयणप्प० पुढवीए पुरत्थिमिह्लातो उवरिमंताओ केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते?, गोयमा! दुवालसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं दाहिणिह्लातो पच्चत्थिमिह्लातो उत्तरिह्लातो । सक्करप्प० पु० पुरत्थिमिह्लातो चरिमंतातो केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते?, गोयमा! तिभागूणेहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चउदिसिंपि । वालुयप्प० पु० पुरत्थिमिह्लातो पुच्छा, गोयमा! सतिभागेहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चउदिसिंपि, एवं सन्वासिं चउमुवि दिसासु पुच्छितव्वं । पंक्कप्प० चोदसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । पंचमाए तिभागूणेहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । छट्ठीए सतिभागेहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । सत्तमीए सोलसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं जाव उत्तरिह्लातो ॥ इमीसे णं भंते! रयण० पु० पुरत्थिमिह्ले चरिमंते कतिविधे पणत्ते?, गोयमा! तिविहे पणत्ते, तंजहा—घणोदधिचलए

घणवायवलए तणुवायवलए । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० दाहिणिह्ले चरिमंते कतिविधे पण्णत्ते ?, गोयमा ! तिविधे पण्णत्ते, तंजहा,—एवं जाव उत्तरिल्ले, एवं सञ्वासिं जाव अधेसत्तमाए उत्तरिल्ले ॥ (सू० ७५)

‘इमी से णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘पुरस्थिमिल्लाओ’ इति पूर्वदिग्भाविनश्चरमान्तात् ‘केवइयाए’ इति कियत्ताड्वाधया—अपान्तरालरूपया लोकान्तोऽलोकावधिपरिच्छिन्नः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—द्वादश योजनानि, द्वादशयोजनप्रमाणेत्यर्थः, अवाधया लोकान्तः प्रज्ञप्तः, किमुक्तं भवति ?—रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वस्यां दिशि चरमपर्यन्तात्परतोऽलोकादूर्वाग् अपान्तरालं द्वादश योजनानि, एवं दक्षिणस्यामपरस्यामुत्तरस्यां चापान्तरालं वक्तव्यं, दिग्ग्रहणं चोपलक्षणं तेन सर्वोऽपि विदिष्वपि यथोक्तमपान्तरालमवसातव्यं, शेषाणां तु पृथिवीनां सर्वोऽपि विदिष्वु च चरमपर्यन्ताद्लोकः क्रमेणाधोऽधस्त्रिभागोनेन योजनेनाधिकैर्द्वादशभिर्योजनैरवगन्तव्यः, तद्यथा—शर्कराप्रभायाः पृथिव्याः सर्वोऽपि विदिष्वु च चरमपर्यन्ताद्लोकादूर्वागपान्तरालं त्रिभागो नानि त्रयोदश योजनानि, बालुकाप्रभायाः सन्निभागानि त्रयोदश योजनानि, पङ्कप्रभायाः परिपूर्णानि चतुर्दश योजनानि, धूमप्रभायास्त्रिभागानि पञ्चदश योजनानि, तमःप्रभायाः सन्निभागानि पञ्चदश योजनानि, अधःसप्तमपृथिव्याः परिपूर्णानि षोडश योजनानि, सूत्राक्षराणि पूर्ववद्योजनीयानि ॥ अथामूनि रत्नप्रभादीनां द्वादशयोजनप्रमाणादीनि अपान्तरालानि किमाकाशरूपाणि उत घनोदध्यादिव्याप्तानि ?, उच्यते, घनोदध्यादिव्याप्तानि, तत्र कस्मिन्नपान्तराले कियान् घनोदध्यादिः ? इति प्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वदिग्भावी ‘चरमान्तः’ अपान्तराललक्षणः ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
दीनाम-
लोकाबा-
धादि
सू० ७५

॥ ९४ ॥

कतिविभाग इत्यर्थः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘घनोदधिवलयः’ वलयाकारघनोदधिरूप इत्यर्थः, एवं घनवातवलयस्तनुवातवलयश्च, इयमत्र भावना—सर्वासां पृथिवीनामधो यत्प्राग् बाहल्येन घनोद्ध्यादीनां परिमाणमुक्तं तन्मध्यभागे द्रष्टव्यं, ते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणबाहल्यास्ततः प्रदेशहान्या हीयमानाः स्वस्वपृथिवीपर्यन्तेषु तनुतरा भूत्वा स्वां स्वां पृथिवीं वलयाकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः, अत एवामूनि वलयान्युच्यन्ते, तेषां च वलयानामुच्चैस्त्वं सर्वत्र स्वस्वपृथिव्यनुसारेण परिभा-
वनीयं, तिर्यग्बाहल्यं पुनरग्रे वक्ष्यते, इदानीं तु विभागमात्रमेवापान्तरालस्य प्रतिपादयितुमिष्टमिति तदेवोक्तं, एवमस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः शेषासु दिक्षु, एवं शेषाणामपि पृथिवीनां चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं २ विभागसूत्रं भणितव्यम् ॥ सम्प्रति घनोदधिवलयस्य तिर्यग्बाहल्यमानमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! छ जोयणाणि बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! सति-
भागाइं छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । बालुयप्पभाए पुच्छा गोयमा ! तिभागूणाइं सत्त जोयणाइं बाहल्लेणं प० । एवं एतेणं अभिलावेणं पंकप्पभाए सत्त जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्पभाए सतिभागाइं सत्त जोयणाइं पणत्ते । तमप्पभाए तिभागूणाइं अट्ठ जोयणाइं । तमतमप्पभाए अट्ठ जोयणाइं ॥ इमीसे णं रयणप्प० पु० घणवायवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! अट्ठपंचमाइं जोयणाइं बाहल्लेणं । सक्करप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! कोसूणाइं पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं,

एवं एतेणं अभिलावेणं बालुयप्पभाए पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं, पंकप्पभाए सक्कोसाइं
 पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं । धूमप्पभाए अद्धछट्ठाइं जोयणाइं बाहल्लेणं पन्नत्ताइं, तमप्पभाए
 कोसूणाइं छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते, अहेसत्तमाए छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं
 भंते ! रयणप्प० पु० तणुवायवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! छक्कोसेणं बाहल्लेणं पणत्ते,
 एवं एतेणं अभिलावेणं सक्करप्पभाए सतिभागे छक्कोसे बाहल्लेणं पणत्ते । बालुयप्पभाए ति-
 भागूणे सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । पंकप्पभाए पुढवीए सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्प-
 भाए सतिभागे सत्तकोसे । तमप्पभाए तिभागूणे अट्टकोसे बाहल्लेणं पन्नत्ते । अधेसत्तमाए पुढ-
 वीए अट्टकोसे बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणोदधिवलयस्स छज्जोयण-
 बाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणस्स अत्थि दब्बाइं वणणतो काल जाव हंता अत्थि । सक्करप्पभा-
 ए णं भंते ! पु० घणोदधिवलयस्स सतिभागछजोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेणं छिज्जमाणस्स जाव
 हंता अत्थि, एवं जाव अधेसत्तमाए जं जस्स बाहल्लं । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणवातव-
 लयस्स अद्धपंचमजोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेणं छि० जाव हंता अत्थि, एवं जाव अहेसत्तमाए
 जं जस्स बाहल्लं । एवं तणुवायवलयस्सवि जाव अधेसत्तमा जं जस्स बाहल्लं ॥ इमीसे णं भंते !
 रयणप्पभाए पुढवीए घणोदधिवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 घनोदध्या-
 दिबाहल्यं
 सू० ७६

॥ ९५ ॥

पणत्ते ॥ जे णं इमं रयणप्पभं पुढविं सब्वतो संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति, एवं जाव अधेसत्त-
माए पु० घणोदधिवलए, णवरं अप्पणप्पणं पुढविं संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति । इमीसे णं रय-
णप्प० पु० घणवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! वट्टे वलयागारे तहेव जाव जे णं इमीसे
णं रयणप्प० पु० घणोदधिवलयं सब्वतो समंता संपरिक्खवित्ताणं चिट्ठइ एवं जाव अहेसत्त-
माए घणवातवलए । इमीसे णं रयणप्प० पु० तणुवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! वट्टे
वलयागारसंठाणसंठिए जाव जेणं इमीसे रयणप्प० पु० घणवातवलयं सब्वतो समंता संप-
रिक्खवित्ता णं चिट्ठइ, एवं जाव अधेसत्तमाए तणुवातवलए ॥ इमा णं भंते! रयणप्प० पु० के-
वतिआयामविक्खंभेणं? पं० गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविक्खंभेणं असं-
खेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पणत्ते, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते! रयणप्प०
पु० अंते य मज्झे य सब्वत्थ समा बाहल्लेणं पणत्ता?, हंता गोयमा! इमा णं रयण० पु० अंते य
मज्झे य सब्वत्थ समा बाहल्लेणं, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७६)

‘इमीसे णं’ मित्यादि, अस्या भदन्त! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सर्वसु दिक्षु विदिक्षु च चरमान्ते घनोदधिवलयः कियद्वाहल्येन-
तिर्यग्वाहल्येन प्रज्ञप्तः?, भगवानाह-गौतम! षड् योजनानि बाहल्येन-तिर्यग्वाहल्येन प्रज्ञप्तः, तत ऊर्ध्वं प्रतिपृथिवि योजनस्य त्रि-
भागे वक्तव्यः, तद्यथा-शर्कराप्रभायाः सन्निभागानि षड् योजनानि बालुकाप्रभायास्त्रिभागानि सप्त योजनानि पङ्कप्रभायाः परि-

पूर्णानि सप्त योजनानि धूमप्रभायाः सत्रिभागानि सप्त योजनानि तमःप्रभायास्त्रिभागानान्यष्टौ योजनानि अधःसप्तमपृथिव्याः परिपूर्णान्यष्टौ योजनानि, सूत्राक्षराणि तु सर्वत्र पूर्ववद्योजनीयानि ॥ सम्प्रति घनवातवलयस्य तिर्यग्बाहल्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या घनवातवलयस्तिर्यग्बाहल्येनार्द्धपञ्चमानि—साद्धौनि चत्वारि योजनानि प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि गन्धूतं वर्द्धनीयं, तथा चाह—द्वितीयस्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि पञ्च योजनानि, तृतीयस्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि पञ्च योजनानि, चतुर्थ्याः पृथिव्याः सक्रोशानि पञ्च योजनानि, पञ्चम्याः पृथिव्या अर्द्धषष्ठानि—साद्धौनि पञ्च योजनानि, षष्ठ्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि षड् योजनानि ॥ सम्प्रति तनुवातवलयस्य तिर्यग्बाहल्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भद्रन्तः रत्नप्रभायाः पृथिव्यास्तनुवातवलयः ‘क्रियन्’ किंप्रमाणं ‘बाहल्येन’ तिर्यग्बाहल्येन प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—षट्क्रोशबाहल्येन प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि क्रोशस्य त्रिभागो वर्द्धनीयः, तथा चाह—द्वितीयस्याः पृथिव्याः सत्रिभागान् षट् क्रोशान् बाहल्येन प्रज्ञप्तः, तृतीयस्याः पृथिव्यास्त्रिभागोनान् सप्त क्रोशान् चतुर्थ्याः पृथिव्याः परिपूर्णान् सप्त क्रोशान् पञ्चम्याः पृथिव्याः सत्रिभागान् सप्त क्रोशान् षष्ठ्याः पृथिव्यास्त्रिभागोनान् अष्टौ क्रोशान्, अधःसप्तम्याः परिपूर्णान् अष्टौ क्रोशान्, उक्तञ्च—‘छञ्चेव अद्धपञ्चमजोयणसङ्घं च होइ रयणाए । उदही घणतणुवाया (३)जहासंखेण निदिट्ठा ॥ १ ॥ सतिभागगउगाउयं च तिभागो गाउयस्स वोद्धव्वो । आइधुवे पक्खेवो अहो अहो जाव सत्तमिया ॥ २ ॥’ एतेषां च त्रयाणामपि घनोदध्यादिविभागानामेकत्र मीलने प्रतिपृथिवि यथोक्तमपान्तरालमानं भवति ॥ सम्प्रत्येतेष्वेव घनोदध्यादिवलयेषु क्षेत्रच्छेदेन कृष्णवर्णोद्युपेतद्रव्यास्तित्वप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, पूर्ववद्भावीनीयं,

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
घनोदध्या-
दिबाहल्यं
सू० ७६

॥ ९६ ॥

वाहल्यपरिमाणमपि धनोद्ध्यादीनां प्रतिपृथिवि प्रागुक्तमुपयुज्य वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति धनोद्ध्यादिसंस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या धनोद्धिवलयः किमिव संस्थितः किंसंस्थितः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! ‘वृत्तः’ चक्रवालतया परिवर्तुलो वलयस्य—मध्यशुषिरस्य वृत्तविशेषस्याकारः—आकृतिर्वलयाकारः स इव संस्थानं वलयाकारसंस्थानं तेन संस्थितो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ॥ कथमेवमवगम्यते वलयाकारसंस्थानसंस्थित इति?, तत आह—‘जेण’ मित्यादि, येन कारणेनेमां रत्नप्रभां पृथिवीं ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च ‘संपरिक्षिप्य’ सामस्येन वेष्टयित्वा ‘तिष्ठति’ वर्तते तेन कारणेन वलयाकारसंस्थानसंस्थितः प्रज्ञप्तः । एवं धनवातवलयसूत्रं तनुवातवलयसूत्रं च परिभावनीयं, नवरं धनवातवलयो धनोद्धिवलयं संपरिक्षिप्येति वक्तव्यः, तनुवातवलयो धनवातवलयं संपरिक्षिप्येति । एवं शेषास्वपि पृथिवीषु प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि सूत्राणि भावनीयानि ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कियद् ‘आयामविष्कम्भेन’ समाहारो द्वन्द्वः, आयामविष्कम्भाभ्यां प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन, किमुक्तं भवति?—असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामेन, असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेन च, आयामविष्कम्भयोस्तु परस्परमल्पबहुत्वचिन्तने तुल्यत्वं, तथाऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि ‘परिक्षेपेण’ परिधिना प्रज्ञप्ता, एवमेकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी अन्ते मध्ये च सर्वत्र समा ‘बाहल्येन’ पिण्डभावेन प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतमेत्यादि सुगमम् । एवं क्रमेणैकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावत्सप्तमी ॥

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० सव्वजीवा उववण्णपुब्बा? सव्वजीवा उववण्णा?, गोयमा !

इमीसे णं रय० पु० सब्वजीवा उववणणपुब्बा नो चेव णं सब्वजीवा उववणणा, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयण० पु० सब्वजीवेहिं विजडपुब्बा ? सब्वजीवेहिं विजडा ? गोयमा ! इमा णं रयण० पु० सब्वजीवेहिं विजडपुब्बा नो चेव णं सब्वजीवविजडा, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० सब्वपोगगला पविट्टपुब्बा ? सब्वपोगगला पविट्टा ? गोयमा ! इमीसे णं रयण० पुढवीए सब्वपोगगला पविट्टपुब्बा नो चेव णं सब्वपोगगला पविट्टा, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी सब्वपोगगलेहिं विजडपुब्बा ? सब्वपोगगला विजडा ? गोयमा ! इमा णं रयणप्पभा पु० सब्वपोगगलेहिं विजडपुब्बा नो चेव णं सब्वपोगगलेहिं विजडा, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ७७)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सामान्येन उपपन्नपूर्वा इति—उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, तथा सर्वजीवाः ‘उपपन्नाः’ उत्पन्ना युगपद् ? भगवानाह—गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सांख्यवहारिकजीवराशय-न्तर्गताः प्रायोवृत्तिमाश्रित्य सामान्येन ‘उपपन्नपूर्वाः’ उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, संसारस्थानादित्वात्, न पुनः सर्वजीवाः ‘उपपन्ना’ उ-त्पन्ना युगपत्, सकलजीवानामेककालं रत्नप्रभापृथिवीत्वेनोत्पादे सकलदेवनारकादिभेदाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वा-भाव्यात्, एवमेकैकस्याः पृथिव्यास्तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याः ॥ ‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं च भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी ‘स-ब्वजीवेहिं विजडपुब्बा’ इति सर्वजीवैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, तथा सर्वजीवैर्युगपद् ‘विजडा’ परित्यक्ता ? भगवानाह—गौतम !

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
तथा सर्व-
जीवपुद्ग-
लोत्पादः
सू० ७७

॥ ९७ ॥

इयं रत्नप्रभा पृथिवी प्रायोवृत्तिमाश्रित्य सर्वजीवैः सांव्यवहारिकैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, न तु युगपत्परित्यक्ता, सर्वजीवैः एककालपरित्यागस्यासम्भवात् तथाचिन्तिताभावात्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथ्वी ॥ 'इमीसे ण' मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गला लोकोदरविवरवर्त्तिनः कालक्रमेण 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, तथा सर्वे पुद्गलाः 'प्रविष्टाः' एककालं तद्भावेन परिणताः ?, भगवानाह-गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गलाः लोकवर्त्तिनः 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, संसारस्यानादित्वात्, न पुनरेककालं सर्वपुद्गलाः 'प्रविष्टाः' तद्भावेन परिणताः, सर्वपुद्गलानां तद्भावेन परिणतौ रत्नप्रभाव्यतिरेकेणान्यत्र सर्वत्रापि पुद्गलाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यात् । एवं सर्वासु पृथिवीषु क्रमेण वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां पृथिव्यामिति ॥ 'इमा णं भंते !' इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण 'विजडपुन्वा' इति परित्यक्तपूर्वा तथैव सर्वैः पुद्गलैरेककालं परित्यक्ता ?, भगवानाह-गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, संसारस्यानादित्वात्, न पुनः सर्वपुद्गलैरेककालं परित्यक्ता, सर्वपुद्गलैरेककालपरित्यागे तस्याः सर्वथा स्वरूपाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यतः शाश्वतत्वात्, एतच्चानन्तरमेव वक्ष्यति । एवमैकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वाच्या यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासता सिय असासया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ-सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दव्वट्ठयाए सासता, वणपल्लवेहिं गंधपल्लवेहिं रसपल्लवेहिं फासपल्लवेहिं असासता, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चति-तं चेव जाव सिय असासता, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभापु० कालतो

केवचिरं होह?, गोयमा! न कयाह ण आसि ण कयाह ण कयाह ण भविस्सति ॥
 भुविं च भवइ य भविस्सति य धुवा णियया सासया अक्खया अव्वया अवट्ठिता णिच्चा एवं
 जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७८)

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 रत्नप्रभा-
 याः शा-
 श्वतेतरवे
 सू० ७८

‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त! रत्नप्रभा पृथिवी किं शाश्वती अशाश्वती?, भगवानाह—गौतम! स्यात्—कथञ्चित्कस्यापि नयस्याभिप्रायेणेत्यर्थः शाश्वती, स्यात्—कथञ्चिदशाश्वती ॥ एतदेव सविशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—‘से केणेद्वेण’मित्यादि, सेशब्दोऽ-
 थशब्दार्थः स च प्रश्ने, केन ‘अर्थेन’ कारणेन भदन्त! एवमुच्यते यथा स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वतीति?, भगवानाह—गौतम! ‘द्वयाए’ इत्यादि, द्वयार्थतया शाश्वतीति, तत्र द्वयं सर्वत्रापि सामान्यमुच्यते, द्रवति—गच्छति तान् तान् पर्यायान् विशेषानिति वा द्रव्यमिति व्युत्पत्तेर्द्रव्यमेवार्थः—तात्त्विकः पदार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थः—द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादको नयविशेषस्तद्भावो
 द्रव्यार्थता तथा द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादकनयाभिप्रायेणेतियावत् शाश्वती, द्रव्यार्थिकनयमतपर्यालोचनायामेवंविधस्य रत्नप्रभायाः पृथिव्या
 आकारस्य सदा भावात्, ‘वर्णपर्यायैः’ कृष्णादिभिः ‘गन्धपर्यायैः’ सुरभ्यादिभिः ‘रसपर्यायैः’ तिक्कादिभिः ‘स्पर्शपर्यायैः’ क-
 ठिनत्वादिभिः ‘अशाश्वती’ अनित्या, तेषां वर्णादीनां प्रतिक्षणं कियत्कालानन्तरं वाऽन्यथाभवनात्, अतादवस्थस्य चानित्यत्वात्, न
 चैवमपि भिन्नाधिकरणे नित्यत्वानित्यत्वे, द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदोपगमात्, अन्यथोभयोरप्यसत्त्वापत्तेः, तथाहि—शक्यते वक्तुं पर-
 परिकल्पितं द्रव्यमसत्, पर्यायव्यतिरिक्तत्वात्, वालत्वादिपर्यायशून्यवन्ध्यासुतवत्, तथा परपरिकल्पिताः पर्याया असन्तः, द्रव्य-
 व्यतिरिक्तत्वात्, वन्ध्यासुतगतवालत्वादिपर्यायवत्, उक्तञ्च—“द्रव्यं पर्यायवियुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः। क कदा केन किरूपा?,

दृष्टा मानेन केन वा ? ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन, विस्तरार्थिना च धर्मसङ्ग्रहणिटीका निरूपणीया । ‘से तेणेट्टेण’मित्याद्युपसंहार-
माह, सेशब्दोऽथशब्दार्थः स चात्र वाक्योपन्यासे अथ ‘एतेन’ अनन्तरोदितेन कारणेन गौतम ! एवमुच्यते—स्यात् शाश्वती स्याद-
शाश्वती, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथिवी, इह यद् यावत्सम्भवास्पदं तच्चेत्तावन्तं कालं शश्वद्भवति तदा तदपि
शाश्वतमुच्यते यथा तन्त्रान्तरेषु ‘आकण्णट्टाई पुढवी सासया’ इत्यादि, ततः संशयः—किमेपा रत्नप्रभा पृथ्वी सकलकालावस्थायितया
शाश्वती उतान्यथा यथा तन्त्रान्तरीयरुच्यत इति ?, ततस्तदुपनोदार्थं पृच्छति—‘इमा णं भंते’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृ-
थिवी कालतः ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्,
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति भावः, अत्रापि स एव हेतुः, सदा भावादिति, तथा न कदाचिन्न
भविष्यति, भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति भावः, अपर्यवसितत्वात् । तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्र-
त्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुविं चे’त्यादि, अभूत् भवति भविष्यति च, एवं त्रिकालभावित्वेन ‘ध्रुवा’ ध्रुवत्वादेव ‘नियता’ नियताव-
स्थाना, धर्म्मोस्ति कायादिवत्, नियतत्वादेव च शाश्वती, शश्वद्भावः प्रलयाभावात्, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि
पद्मपौण्डरीक-इदं इवान्यतरपुद्गलविचटनेऽप्यन्यतरपुद्गलोपचयभावात्, अक्षया अक्षयत्वादेव च अन्यथा, मानुपोत्तराद्वहिः समुद्र-
वत्, अन्ययत्वादेव ‘अवस्थिता’ स्वप्रमाणावस्थिता, सूर्यमण्डलादिवत्, एवं सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या जीवस्वरूपवत्, यदि-
वा ध्रुवादयः शब्दा इन्द्रशक्रादिवत्पर्यायशब्दा नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुपन्यस्ता इत्यदोषः, एवमैकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वक्तव्या
यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवीषु(वि)विभागतोऽन्तरं विचिन्तयिषुरिदमाह—

[इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिछातो चरिमंतातो हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं
अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! असिउत्तरं जोयणसतसहस्सं अबाधाए अंतरे पणत्ते ।
इमी से णं भंते ! रयण० पु० उवरिछातो चरिमंताओ खरस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते एस णं
केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अबाधाए अंतरे पणत्ते]
इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिछातो चरिमंताओ रयणस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते
एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! एकं जोयणसहस्सं अबाधाए अंतरे पणत्ते ॥
इमीसे णं भंते ! रयण० पु० उवरिछातो चरिमंतातो वहरस्स कण्डस्स उवरिल्ले चरिमंते एस णं
केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते, ?, गोयमा ! एकं जोयणसहस्सं अबाधाए अंतरे प० ॥ इमीसे
णं रयण० पु० उवरिछाओ चरिमंताओ वहरस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते एस णं भंते ! केवतियं
अबाधाए अंतरे प० ?, गोयमा ! दो जोयणसहस्साइं इमीसे णं अबाधाए अंतरे पणत्ते, एवं जाव
रिडस्स उवरिल्ले पन्नरस जोयणसहस्साइं, हेडिल्ले चरिमंते सोलस जोयणसहस्साइं ॥ इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० उवरिछाओ चरिमंताओ पकवहुलस्स कंडस्स उवरिल्ले चरिमंते एस णं
अबाधाए केवतियं अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अबाधाए अंतरे पणत्ते ।
हेडिल्ले चरिमंते एकं जोयणसयसहस्सं आवबहुलस्स उवरि एकं जोयणसयसहस्सं हेडिल्ले]

चरिमंते असीउत्तरं जोयणसयसहस्सं । घणोदहि उवरिल्ले असिउत्तरजोयणसयसहस्सं हेडिल्ले
 चरिमंते दो जोयणसयसहस्साइं । इमीसे णं भंते ! रयण० पुढ० घणवातस्स उवरिल्ले चरिमंते
 दो जोयणसयसहस्साइं । हेडिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं । इमीसे णं भंते !
 रयण० पु० तणुवातस्स उवरिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अबाधाए अंतरे हेडि-
 ल्लेवि असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं, एवं ओवासंतरेवि ॥ दोच्चाए णं भंते ! पुढवीए उवरि-
 ल्लातो चरिमंताओ हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा ! बत्ती-
 सुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाहाए अंतरे पणत्ते । सक्करप्प० पु० उवरि घणोदधिस्स हेडिल्ले
 चरिमंते बावणुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाधाए । घणवातस्स असंखेज्जाइं जोयणसयसह-
 स्साइं पणत्ताइं । एवं जाव उवासंतरस्सवि जावधेसत्तमाए, णवरं जीसे जं बाहल्लं तेण घणो-
 दधी संबधेत्तव्वो बुद्धीए । सक्करप्पभाए अनुसारेणं घणोदहिसहिताणं इमं पमाणं ॥ तच्चा-
 ए णं भंते ! अडयालीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । पंकप्पभाए पुढवीए चत्तालीसुत्तरं जोयणसय-
 सहस्सं । धूमप्पभाए पु० अट्ठतीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । तमाए पु० छत्तीसुत्तरं जोयणसत-
 सहस्सं । अधेसत्तमाए पु० अट्ठावीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं जाव अधेसत्तमाए । एस णं भंते !

पुढवीए उवरिछातो चरिमंतातो उवासंतरस्स हेडिल्ले चरिमंते केवतिंयं अवाधाए अंतरे पणत्ते?,
गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अवाधाए अंतरे पणत्ते ॥ (सू० ७९)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्य प्रथमस्य खरकाण्डस्य विभागस्य ‘उवरिछात्’ इति उपरितनाच्चरमान्तात्परतो योऽधस्तनः ‘चरमान्तः’ चरमपर्यन्तः ‘एस णं’मिति एतत्, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, अन्तरं ‘कियत्’ कियद्योजनप्रमाणम् ‘अवाधया’ अन्तरत्वव्याधातरूपया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! ‘एकं योजनसहस्रम्’ एकं योजनसहस्रप्रमाणमन्तरं प्रज्ञप्तम् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या ‘रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो यो वज्रकाण्डस्योपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, रत्नकाण्डाधस्तनचरमान्तस्य वज्रकाण्डोपरितनचरमान्तस्य च परस्परसंलभतया उभयत्रापि तुल्यप्रमाणत्वभावात् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्ताद् वज्रकाण्डस्य योऽधस्तनश्चरमान्तः एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! द्वे योजनसहस्रे अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, एवं काण्डे द्वौ द्वावालापकौ वक्तव्यौ, काण्डस्य चाधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने योजनसहस्रपरिवृद्धिः कर्तव्या यावद् रिप्तस्य काण्डस्याधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यम् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो यः पङ्कवहुलस्य काण्डस्योपरितनश्चरमान्तः एतत् ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । ‘इमीसे णं’मित्यादि, तस्यैव पङ्कवहुलस्य काण्डस्याधस्तनश्चरमान्त एकं यो-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
काण्डा-
द्यन्तरं
सू० ७९

॥ १०० ॥

जनशतसहस्रमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं । ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्य भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो-
ऽवबुद्ध्युल्लस्य काण्डस्य य उपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अबाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनशतसहस्रमबाधया-
ऽन्तरं प्रज्ञप्तं । ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतोऽवबुद्ध्युल्लस्य काण्डस्य
योऽधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अबाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! अशीत्युत्तरं योजनशतसहस्रम् । धनोदधेरुपरितने
चरमान्ते पृष्ठे एतदेव निर्वचनमशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रम्, अधस्तने पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्वे योजनशतसहस्रे अबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ।
धनवातस्योपरितने चरमान्ते पृष्ठे इदमेव निर्वचनं, धनोदध्यधस्तनचरमान्तस्य धनवातोपरितनचरमान्तस्य च परस्परं संलग्नत्वात् ।
धनवातस्याधस्तने चरमान्ते पृष्ठे एतन्निर्वचनम्—असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । एवं तनुवातस्योपरितने चर-
मान्ते अधस्तने चरमान्ते अवकाशान्तरस्याप्युपरितनेऽधस्तने च चरमान्ते इत्थमेव निर्वचनं वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतस-
हस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति, सूत्रपाठस्तु प्रत्येकं सर्वत्रापि पूर्वानुसारेण स्वयं परिभाषनीयः सुगमत्वात् ॥ ‘दोच्चाए णं’ इत्यादि,
द्वितीयस्या भदन्त ! पृथिव्या उपरितनाच्चरमान्तात्परतो योऽधस्तनश्चरमान्त एतत् ‘कियत्’ किंप्रमाणमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ?, भग-
वानाह—गौतम ! ‘द्वान्निशदुत्तरं’ द्वान्निशतसहस्राधिकं योजनशतसहस्रमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । धनोदधेरुपरितने चरमान्ते पृष्ठे एत-
देव निर्वचनं द्वान्निशदुत्तरं योजनशतसहस्रम्, अधस्तने चरमान्ते पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्विपञ्चाशदुत्तरं योजनशतसहस्रम् । एतदेव
धनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि, धनवातस्याधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु
च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यमिति भावः ॥ ‘तच्चाए णं

भंते !' इत्यादि, तृतीयस्या भदन्त ! प्रथिव्या उपरितनाचरमान्ताद् अधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रक्षप्तम् ?, भगवानाह—नौतम ! अष्टाविंशत्युत्तरं शत(सहस्र)म्—अष्टाविंशतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रक्षप्तम् । एतदेव घनोदधेरुपरितनचरमान्तपृच्छायामपि निर्वचनम् । अधस्तनचरमान्तपृच्छायामष्टाचत्वारिंशदुत्तरं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रक्षप्तमिति वक्तव्यम् । एतदेव घनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि । अधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोरुपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमष्टविधिविपयाणि सूत्राण्यपि भावनीयानि ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिया संखेज्जगुणा ? वित्थरेणं किं तुल्ला विसेसहीणा संखेज्जगुणहीणा ?, गोयमा ! इमा णं रयणं पुं दोच्चं पुढवीं पणिहाय बाहल्लेणं नो तुल्ला विसेसाहिया नो संखेज्जगुणा, वित्थारेणं नो तुल्ला विसेसहीणा णो संखेज्जगुणहीणा । दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला ? एवं चेव भाणित्तव्वं । एवं तच्चा चउत्थी पंचमी छट्ठी । छट्ठी णं भंते ! पुढवी सत्तमं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिया संखेज्जगुणा ?, एवं चेव भाणियव्वं । सेवं भंते ! २ । नेरइयउदेसओ पढमो ॥ (सू० ८०)

‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभाप्रथिवी द्वितीयां पृथिवीं शर्कराप्रभां ‘प्रणिधाय’ आश्रित्य ‘बाहल्लेन’ पिण्डभावेन किं तुल्या विशेषाधिका सङ्क्षेपेयगुणा ?, बाहल्यमधिकल्लेदं प्रभत्रयम्, ननु एका अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना अपरा द्वात्रिंशदु-

त्तरयोजनलक्षमानेत्युक्तं ततस्तदर्थविगमे सत्युक्तलक्षणं प्रश्नत्रयमयुक्तं, विशेषाधिकेति स्वयमेवार्थपरिज्ञानात्, सत्यमेतत्, केवलं श्रुप्र-
 श्नोऽयं तदन्यमोहापोहार्थः, एतदपि कथमवसीयते ? इति चेत्स्वावबोधाय प्रश्नान्तरोपन्यासात्, तथा चाह—विस्तरेण—विष्कम्भेन
 किं ? तुल्या विशेषहीना सङ्ख्येयगुणहीना ? इति, भगवानाह—नौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी द्वितीयां शर्कराप्रभापृथिवीं प्रणिधाय बाहस्येन
 न [च] तुल्या किन्तु विशेषाधिका नापि सङ्ख्येयगुणा, कथमेतदेवम् ? इति चेदुच्यते—इह रत्नप्रभा पृथिवी अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना,
 शर्कराप्रभा द्वात्रिंशदुत्तरयोजनलक्षमाना, तदत्रान्तरमष्टाचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि ततो विशेषाधिका घटते न तुल्या नापि सङ्ख्ये-
 यगुणा, विस्तरेण न तुल्या किन्तु विशेषहीना नापि सङ्ख्येयगुणहीना, प्रदेशादिदृष्ट्या प्रवर्द्धमाने तावति क्षेत्रे शर्कराप्रभाया एवं [च]
 वृद्धिसम्भवात्, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ [तृतीयप्रतिपत्तौ समाप्तः प्रथमोद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, तस्य चेदमादिसूत्रम्—]
 सम्प्रति कस्यां पृथिव्यां कस्मिन् प्रदेशे नरकावासाः ? इत्येतत्प्रतिपादनार्थं प्रथमं तावदिदमाह—

कइ णं भंते ! पुढवीओ पणत्ताओ, गोयमा ! सत्त पुढवीओ पणत्ताओ, तंजहा—रयणप्पभा
 जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयणप्पं पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं केव-
 तियं ओगाहित्ता हेट्ठा केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवतिए केवतिया निरयावाससयसहस्सा प-
 णत्ता, गोयमा ! इमीसे णं रयणं पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि एणं
 जोयणसहस्सं ओगाहित्ता हेट्ठवि एणं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अडसत्तरी जोयणसयस-
 हस्सा, एत्थ णं रयणप्पभाए पु० नेरइयाणं तीसं निरयावाससयसहस्साइ भवंतित्तिमक्खाया ॥

ते णं नरगा अंतो वद्वा बहिं चडरंसा जाव असुभा नरएसु वेयणा, एवं एएणं अभिलावेणं उव-
जुंजिऊण भाणियव्वं ठाणप्पयाणुसारेणं, जत्थ जं वाहल्लं जत्थ जत्तिया वा नरयावाससयस-
हस्सा जाव अहेसत्तामाए पुढवीए, अहेसत्तामाए मज्झिमं केवतिए कति अणुत्तरा महइ महा-
लता महाणिरया पणत्ता एवं पुच्छितव्वं वागरेयव्वंपि तहेव ॥ (सू० ८१)

‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! पणत्ता एवं पुच्छितव्वं वागरेयव्वंपि तहेव ॥ (सू० ८१)
पुण भन्नइ तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुण्णा कारण(हेड)विसेसोवल्लभो वा ॥ १ ॥” भगवानाह—गौतम ! सप्त पृथिव्यः प्र-
ज्ञप्ताः, तद्यथा—रत्नप्रभा यावत्तमस्तमप्रभा ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरि ‘कियत्’ किंप्रमाणम-
वगाह्य—उपरितनभागात् कियद् अतिक्रम्येत्यर्थः अधस्तात् ‘कियत्’ किंप्रमाणं वर्जयित्वा मध्ये ‘कियति’ किंप्रमाणे कियन्ति नर-
कावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि^१, भगवानाह—गौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्याया उपर्येकं यो-
जनसहस्रमवगाह्याधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा ‘मध्ये’ मध्यभागे ‘अष्टसप्तत्युत्तरे’ अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे ‘अत्र’
एतस्मिन् रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां योग्यानि त्रिंशन्नरकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, अनेन
सर्वतीर्थकृतामविसंवादिवचनता प्रवेदिता ॥ ‘ते णं नरगा’ इत्यादि, ते नरका ‘अन्तः’ मध्यभागे ‘वृत्ताः’ वृत्ताकाराः ‘वहिः’ वह्निभागे
‘चतुरस्त्राः’ चतुरस्त्राकाराः, इदं च पीठोपरिवर्त्तिनं मध्यभागमधिकृत्य प्रोच्यते, सकलपीठाद्यपेक्षया तु आवलिकाप्रविष्टा वृत्तत्र्यस्रच-

^१ पूर्वभणितमपि यत् पुनर्भण्यते तत्र कारणमस्ति । प्रतिपेक्षोऽनुज्ञा कारणविशेषोपलम्भश्च ॥ १ ॥

तुरन्तसंस्थानाः पुष्पावकीर्णास्तु नानासंस्थानाः प्रतिपत्तव्याः, एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति, “अहे खुरप्पसंठाणसंठिया” इति, “अधः” भूमितले छुरप्रस्येव—प्रहरणविशेषस्य (इव) यत् संस्थानम्—आकारविशेषस्तीक्ष्णतालक्ष्णस्तेन संस्थिताः छुरप्रसंस्थानसंस्थिताः, तथाहि—तेषु नरकावासेषु भूमितले मसृणत्वाभावतः शर्करिले पादेषु न्यस्यमानेषु शर्करामात्रसंस्पर्शेऽपि छुरप्रेणेव पादाः कृत्यन्ते, तथा “निच्चंधयार-तमसा” नित्यानधकाराः उद्द्योताभावतो यत्तमस्तेन—तमसा नित्यं—सर्वकालमन्धकारो येषु ते नित्यानधकाराः, तत्रापवरकादिष्वपि तमोऽन्धकारोऽस्ति केवलं स बहिः सूर्यप्रकाशे मन्दतमो भवति नरकेषु तु तीर्थकरजन्मदीक्षादिकालव्यतिरेकेणान्यदा सर्वकालमप्युद्द्योतलेशस्याप्यभावतो जाल्यन्धस्येव मेघच्छन्नकालार्द्धरात्र इवातीव बहलतरो भवति, तत उक्तं तमसानित्यानधकाराः, तमश्च तत्र सदाऽवस्थितमुद्द्योतकारिणामभावात्, तथा चाह—“ववगयगहचंदसूरनक्खत्तजोइसपहा” व्यपगतः—परिभ्रष्टो ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्र-रूपाणाम् उपलक्षणमेतत्तारारूपाणां च ज्योतिष्काणां पन्था—मार्गो यत्र ते व्यपगतग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्रज्योतिष्कपथाः, तथा “मेयवसा-पूयुरुहिरमंसचिविक्खल्लित्ताणुलेवणतला” इति स्वभावतः संपन्नैर्मंदोवसापूतिरुधिरमांसैर्यश्चिक्खिलः—कर्दमस्तेन लिप्तम्—उप-दिग्धम् अनुलेपनेन—सकृल्लिप्तस्य पुनः पुनरुपलेपनेन तलं—भूमिका येषां ते मंदोवशापूतिरुधिरमांसचिक्खिललिप्ताणुलेपनतला अत एवाशुचयः—अपवित्रा बीभत्सा दर्शनेऽयतिजुगुप्सोत्पत्तेः परमदुरभिगन्धाः—मृतगवादिकडेवरेभ्योऽप्यतीवानिष्टदुरभिगन्धाः, “का-ऊअगणिवन्नाभा” इति लोहे धम्यमाने यादृक् कपोतो—बहुकुण्णरूपोऽनेर्वर्णः, किमुक्तं भवति?—यादृशी बहुकुण्णवर्णरूपाऽम्रिज्वाला विनिर्गच्छतीति, तादृशी आभा—वर्णस्वरूपं येषां ते कपोताम्रिवर्णाभाः, तथा कर्कशः—अतिदुस्सहोऽसिपत्रस्येव स्पर्शो येषां ते कर्कशस्पर्शाः, अत एव ‘दुरहियासा’ इति दुःखेनाध्यास्यन्ते—सद्यन्ते इति दुरध्यासा अशुभा दर्शनतो नरकाः, तथा गन्ध-

रसस्पर्शशब्दैरशुभा-अतीवासातरूपा नरकेषु वेदना । एवं सर्वोत्थपि पृथिवीज्वालापको वक्तव्यः, स चैवम्—“सक्करप्पभाए
 णं भंते! पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे चैव केवइए
 केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! सक्करप्पभाए णं पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं एगं जो-
 यणसहस्समोगाहिता हेट्ठा एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे तीसुत्तरजोयणसयसहस्से एत्थ णं सक्करप्पभापुढविनेरइयाणं पण-
 वीसा नरयावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं गरगा अत्तो वट्ठा जाव असुभा नरएसु वेयणा । वालुयप्पभाए णं
 भंते! पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया निर-
 यावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! वालुयप्पभाए पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओ-
 गाहिता हेट्ठं एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता, मज्झे छन्वीसुत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं वालुयप्पभापुढविनेरइयाणं पणरस निरया-
 वाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं, ते णं नरगा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । पंकप्पभाए णं भंते! पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसह-
 स्सवाहलाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! पंकप्प-
 भाए णं पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहिता हिट्ठावि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे
 अट्ठारसुत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं पंकप्पभा पुढविनेरइयाणं दस निरयावाससयसहस्सा निरयावासा भवंतीति मक्खायं, ते णं
 गरगा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । धूमप्पभाए णं भंते! पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहलाए उवरिं केवइयं ओगाहेत्ता, हेट्ठा
 केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! धूमप्पभाए णं पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसह-

इ प्रतिपत्तो

उद्देशः १

नरकावा-

सस्वरूपं

तत्स्थानं च

सू० ८१

॥ १०३ ॥

स्सबाहल्लाए उवरि एगं जौयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जौयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे सोलसुत्तरे जौयणसयसहस्से, एत्थ णं धूमप्प-
 भापुढविनेरइयाणं तिन्नि नेरइयावासयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा इति, [प्रन्था-
 प्रम् ३०००] । तमप्पभाए णं भंते ! पुढवीए सोलसुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि केवतियं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवतियं वज्जेत्ता
 मज्झे केवतिया नरगावासयसहस्सा पणत्ता ?, गोयमा ! तमप्पभाए णं पुढवीए सोलसुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि
 एगं जौयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जौयणसयसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे चोइसुत्तरे जौयणसयसहस्से एत्थ णं तमापुढविनेरइयाणं एगे
 पंचूणे नरगावासयसहस्से भवन्तीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । अहेसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए
 अट्ठोत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि केवइयं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया अणुत्तरा महइमहालया महा-
 नरगावासा पणत्ता ?, गोयमा ! अहेसत्तमाए पुढवीए अट्ठुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि अट्ठतेवणं जौयणसहस्साइं ओगाहेत्ता
 हेट्ठावि अट्ठतेवणं जौयणसहस्साइं वज्जित्ता मज्झे तिसु जौयणसहस्सेसु एत्थ णं अहेसत्तमपुढविनेरइयाणं पंच अणुत्तरा महइमहा-
 लया महानिरया पणत्ता, तंजहा-काले महाकाले रोरुए महारोरुए मज्झे अप्पइट्ठणे, ते णं महानरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा महा-
 नरगेसु वेयणा” इति । इदं च सकलमपि सूत्रं सुगमं, तत्र बाहल्यपरिमाणनरकावासयोग्यमध्यभागपरिमाणनरकावाससङ्ख्यानमिमाः
 सङ्ग्रहणिगाथाः—“आसीयं वत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च । अट्ठारस सोलसगं अट्ठुत्तरमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥ अट्ठुत्तरं च तीसं
 छन्वीसं चेव सयसहस्सं तु । अट्ठारस सोलसगं चोइसमहियं तु छट्ठीए ॥ २ ॥ अट्ठतिवणणसहस्सा उवरिमहे वज्जिऊण तो भणिया ।

मञ्जो तिसु सहस्सेसु होति निरया तमतमाण ॥ ३ ॥ तीसा य पण्णवीसा पण्णरस दस चैव मयसहरमादं । तिन्नि य पंचूणेनं पंच-
चैव अनुत्तरा निरया ॥ ४ ॥" पाठसिद्धाः ॥ सम्प्रति नरकावासंस्थानप्रतिपादनाश्रमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका किंसंठिया पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—आवलियपविट्ठा य आवलिययाहिरा य, तत्थ णं जे ते आवलियपविट्ठा ते तिविहा
पणत्ता, तंजहा—वट्ठा तंसा चउरंसा, तत्थ णं जे ते आवलिययाहिरा ते णाणासंठाणसंठिया
पणत्ता, तंजहा—अयकोट्संठिता पिट्ठपयणगसंठिता कंठ्संठिता लोहीसंठिता कडाहसंठिता
थालीसंठिता पिण्डगसंठिता किमियड्संठिता किन्नपुडगसंठिआ उडवसंठिया मुरवसंठिता
मुयंगसंठिया नंदिसुयंगसंठिया आलिंगकसंठिता सुघोससंठिया दहरयसंठिता पणवसं-
ठिया पडहसंठिया भेरिसंठिआ झल्लरीसंठिया कुतुंवकसंठिया नालिसंठिया, एवं जाव
तमाण ॥ अहेसत्तामाण णं भंते ! पुढवीए णरका किंसंठिता पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—वट्ठे य तंसा य ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केवतियं याहल्लेणं प-
णत्ता ?, गोयमा ! तिण्णि जौयणसहस्साइं याहल्लेणं पणत्ता, तंजहा—हेट्ठा घणा सहस्सं मज्जे
सुसिरा सहस्सं उण्णि संकुइया सहस्सं, एवं जाव अहेसत्तामाण ॥ इमीसेणं भंते ! रयणप्प ० पु०
नरगा केवतियं आयामक्खलंभेणं केवइयं परिकखेवेणं पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
नरकावा-
सानां सं-
स्थानं त-
द्वाहल्यं च
सू० ८२

॥ १०४ ॥

तंजहा—संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जावित्थडा त ण सखज्जाह जाय-
णसहस्साइं आयामविकखंभेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ता तत्थ णं जे ते असं-
खेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविकखंभेणं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
परिकखेवेणं पणत्ता, एवं जाव तमाए, अहेसत्तमाए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जवित्थडे से णं एकं जो-
यणसयसहस्सं आयामविकखंभेणं तिन्नि जोयणसयसहस्साइं सोलस सहस्साइं दोन्नि य सत्ता-
वीसे जोयणसए तिन्नि कोसे य अट्ठावीसं च धणुसतं तेरस य अंगुलाइं अट्ठंगुलयं च किंचिवि-
सेसाधिए परिकखेवेणं पणत्ता, तत्थ णं जे ते असंखेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसयस-
हस्साइं आयामविकखंभेणं असंखेज्जाइं जाव परिकखेवेणं पणत्ता (सू० ८२)

‘इमीसे णं भंते’ ! इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किमिव संस्थिताः किंसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—
नौतम ! नरका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाश्च आवलिकाबाह्याश्च, चशब्दाबुभयेषामप्यशुभतातुल्यतासूचकौ, आव-
लिकाप्रविष्टा नामाष्टासु दिक्षु समश्रेण्यवस्थिताः, आवलिकासु—श्रेणिषु प्रविष्टा—व्यवस्थिता आवलिकाप्रविष्टाः, ते संस्थानमधिकृत्य त्रि-
विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वृत्ताख्यस्त्राश्चतुरस्त्राः, तत्र ये ते आवलिकाबाह्यास्ते नानासंस्थानसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अयःकोष्ठो-
लोहमयः कोष्ठस्तद्वत्संस्थिता अयःकोष्ठसंस्थिताः, ‘पिट्ठपयणगसंठिया’ इति यत्र सुरासंधानाय पिष्टं पच्यते तत्पिष्टपचनकं तद्व-

त्संस्थिताः 'पिष्टपयणगसंठिया' अत्र सङ्ग्रहणिगाथे—“अयकौटुपिष्टपयणगकङ्कलोहीकङ्काहसंठाणा । थाली पिहङ्ग किण्ह(ग) उहण
 मुरवे मुयंगे य ॥ १ ॥ नंदिमुङ्गे आलिंग सुघोसे ददरे य पणवे य । पढहगसल्लरिभेरीकुणुवंगनाडिसंठाणा ॥ २ ॥” कण्डुः—
 मर्दलविशेषः नन्दीमुदङ्गो—द्वादशविधतूर्यान्तर्गतो मुदङ्गः, स च द्विधा, तद्यथा—मुकुन्दो मर्दलश्च, तत्रोपरि सङ्कुचितोऽथो विस्तीर्णो म-
 कुन्दः उपर्यधश्च समो मर्दलः आलिङ्गो—मृन्मयो मुरजः सुघोषो—देवलोकप्रसिद्धो घण्टाविशेष आतोद्यविशेषो वा दर्दरो—वाद्य-
 नाडी—घटिका, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु तावद्वक्तव्यं यावत्पृष्ठां, सूत्रपाठोऽप्येवम्—“सकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नरका किंसं-
 ठिया पन्नत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—आवलिकापविट्ठा य आवलियावाहिरा य” इत्यादि ॥ अधःसप्तमीविषयं सूत्रं
 साक्षादुपदर्शयति—‘अहंसत्तमाए णं भंते !’ इत्यादि, अधःसप्तम्यां भदन्त ! पृथिव्यां नरकाः ‘किंसंस्थिताः’ किमिव संस्थिताः
 प्रज्ञाताः ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—‘वट्टे य तंसा य’ इति, अधःसप्तम्यां हि पृथिव्यां नरका आवलिकाप्रविष्टा
 एव न आवलिकावाह्याः, आवलिकाप्रविष्टा अपि पञ्च, नाधिकाः, तत्र मध्येऽप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रो वृत्तः, सर्वेषामपि नरके-
 न्द्राणां वृत्तत्वात्, शेषास्तु चत्वारः पूर्वाद्विषु दिक्षु, ते च त्र्यस्त्राः, तत उक्तं वृत्तश्च त्र्यस्त्राश्च ॥ सम्प्रति नरकावासानां बाहल्यप्रतिपाद-
 नार्थमाह—‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कियद्बाहल्येन—बहलस्य भावो बाहल्यं—पिण्डभाव
 उत्सेध इत्यर्थः तेन प्रज्ञाताः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रीणि योजनसहस्राणि बाहल्येन प्रज्ञाताः, तद्यथा—अधस्तने पादपीठे घना—निचिताः

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 नरकवा-
 सानां सं-
 स्थानं त-
 द्बाहल्यं च
 सू० ८२

॥ १०५ ॥

सहस्रं-योजनसहस्रं, मध्ये-पीठस्थोपरि मध्यभागे सुषिराः सहस्रं-योजनसहस्रं, तत 'उर्षि'ति उपरि सङ्कुचिताः शिखराकृत्या स-
क्कोचमुपगता योजनसहस्रं, तत एवं सर्वसङ्ख्याया नरकावासानां त्रीणि योजनसहस्राणि बाह्यतो भवन्ति, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां
तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां, तथा चोक्तमन्यत्रापि-हेट्टा घणा सहस्रं उर्षि संकोचतो सहस्रं तु । मज्जे सहस्र सुसिरा तिभि
सहस्रसिंया नरया ॥ १ ॥" सम्प्रति नरकावासानामायामविष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह—"इमीसे णं भंते!" इत्यादि, अस्यां भदन्त!
रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किंप्रमाणमायामविष्कम्भेन, समाहारो द्वन्द्वस्तेनायामविष्कम्भाभ्यामित्यर्थः, कियत् 'परिक्षेपेण' परि-
रयेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृताश्च असङ्ख्येययोजनप्रमाणं विस्तृतं-
विस्तरो येषां ते सङ्ख्येयविस्तृताः, एवमसङ्ख्येयं विस्तृतं येषां ते असङ्ख्येयविस्तृताः, चशब्दौ स्वगतानेकसङ्ख्याभेदप्रकाशनपरौ, तत्र ये
ते सङ्ख्येयविस्तृतास्ते सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण, तत्र ये तेऽसङ्ख्येयविस्तृता-
स्तेऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं याव-
त्पृष्ठी पृथिवी, सूत्रपाठस्त्वेवम्-सङ्करप्पभाए णं भन्ते! पुढवीए नरगा केवइयं आयामविक्षेपेण केवइयं परिरयेणं पणत्ता?, गोयमा!
दुविहा पणत्ता, तंजहा-संखेज्जवित्थडा य, असंखेज्जवित्थडा य, अहेसत्तमाए णं भंते!" इत्यादि ॥ 'अहेसत्तमाए णं भंते!' इत्यादि, अधःसप्तम्यां भदन्त!
पृथिव्यां नरकाः कियदायामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृत एकः,
स चाप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातव्यः, असङ्ख्येयविस्तृताः शेषाश्चत्वारः, तत्र योऽसौ सङ्ख्येयविस्तृतोऽप्रतिष्ठानाभिधानो नर-
केन्द्रकः स एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशत्यधिके त्रयः

क्रोशा अष्टाविंशं घनुःशतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रहृतम्, इदं च परिक्षेपपरिमाणं गणितमा-
वनया जम्बूद्वीपपरिक्षेपपरिमाणवद्भावीयं, तत्र ये ते शेषाश्चत्वारोऽसङ्ख्येयविस्वतास्तेऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यामविष्कम्भेनास-
ङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रहृतानि ॥ सम्प्रति नरकावासानां वर्णप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरया केरिसया वण्णेणं पणत्ता ?, गोयमा ! काला का-
लावभासा गंभीरलोमहरिसा भीमा उत्तासणया परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं जाव अधे-
सत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका केरिसका गंधेणं पणत्ता ?, गोयमा !
से जहाणामए अहिमडेति वा गोमडेति वा सुणगमडेति वा मज्जारमडेति वा मणुस्समडेति वा
महिसमडेति वा मूसगमडेति वा आसमडेति वा हत्थिमडेति वा सीहमडेति वा वगघमडेति वा
विगमडेति वा दीवियमडेति वा मयकुहियचिरविणट्ठकुणिमवावण्णट्ठिभगंधे असुइविलीण-
विगयवीभत्थदरिसणिज्जे किमिजालाडलसंसत्ते, भवेयारूवे सिया ?, णो इण्ठे समडे, गोयमा !
इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्ठतरका चेव अकंततरका चेव जाव अमणा-
मतरा चेव गंधेणं पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु०
णरया केरिसया फासेणं पणत्ता ?, गोयमा ! से जहानामए असिपत्तेइ वा खुरपत्तेइ वा कलं-
वचीरियापत्तेइ वा सत्तगेइ वा कुंतगेइ वा तोमरगगेति वा नारायगगेति वा सूलगगेति वा लड-

३ प्रतिपत्तौ

उद्देशः १

नरकावा-

सानां

वर्णादि

सू० ८३

॥ १०६ ॥

लग्नेति वा भिडिमालगेति वा सूचिकलावेति वा विंचुयकंदएति वा इंगालेति वा जालेति वा मुम्पुरेति वा, अच्चिति वा अलाएति वा सुद्धागणीइ वा, भवे एतारूवे सिया?, गो तिण्डे समडे, गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्टतरा चेव जाव अम-
णामतरका चेव फासे णं पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ (सू० ८३)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कीदृशा वर्णेन प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! कालाः, तत्र कोऽपि निष्प्रतिभतया मन्दकालोऽप्याशङ्क्येत तत्तत्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—‘कालावभासाः’ कालः—कृष्णोऽवभासः—प्रतिभाविनिर्गमो येभ्यस्ते कालावभासाः, कृष्णप्रभापटलोपचिता इति भावः, अत एव ‘गम्भीररोमहर्षाः’ गम्भीरः—अती-
वोत्कटो रोमहर्षो—रोमोद्धर्षो भयवशाद् येभ्यस्ते गम्भीररोमहर्षाः, किमुक्तं भवति?—एवं नाम ते कृष्णावभासा यद्दर्शनमात्रेणापि नारकजन्तूनां भयसम्पादनेन अनर्गलं रोमहर्षमुत्पादयन्तीति, अत एव भीमा—भयानका भीमत्वादेव उन्नासनकाः, उन्नास्यन्ते नारका जन्तव एभिरिति उन्नासना उन्नासना एव उन्नासनकाः, किं बहुना?—‘वर्णेन’ वर्णमधिकृत्य परमकृष्णाः प्रज्ञप्ताः, यत ऊर्ध्वं न किमपि भयानकं कृष्णमस्तीति भावः, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ गन्धमधिकृत्याह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाम—‘अहिमृत इति वा’ अहिमृतो नाम मृताहिदेहः, एवं सर्वत्र भाव-
नीयं, गोमृत इति वा अश्वमृत इति वा मार्जारमृत इति वा हस्तिमृत इति वा सिंहमृत इति वा व्याघ्रमृत इति वा द्वीपः—चित्रकः, सर्वत्र अहिश्चासौ मृतश्च अहिमृत इत्येवं विशेषणसमासः, इह मृतकं सद्यःसंपन्नं न विगन्धि भवति तत आह—‘मयकुहियविण्ड-

कुणिमवावर्णे'त्यादि, मृतः सन् कुथितः—पूतिभावमुपगतो मृतकुथितः, स चोच्छृणावस्थामागगतोऽपि भवति, न च स तथा विग-
 न्धस्तत आह—विनष्टः—उच्छृणावस्थां प्राप्य स्फुटित इति भावः, सोऽपि तथा दुरभिगन्धो न भवति तत आह—'कुणिमवावर्ण'सि
 व्यापन्नं—विशरारुभूतं कुणिमं—मांसं यस्य स तथा, ततो विशेषणसमासः, 'दुरभिगन्धः' इति दुरभिः—सर्वेषामाभिमुख्येन दुष्टो
 गन्धो यस्यासौ दुरभिगन्धः, अशुचिश्च विलीनो—मनसः कलिमलपरिणामहेतुः 'विगय' इति विगतं प्रनष्टं यदभिमुखतया प्राणिनां
 गतं—गमनं यस्मिन्, तथा बीभत्सया—निन्दया दर्शनीयो बीभत्सादर्शनीयः ततो विशेषणसमासः अशुचिविगतबीभत्सादर्शनीयः
 'किमिजालाउलसंसत्ते' इति संसक्तः सन् कृमिजालाकुलो जातः कृमिजालाकुलसंसक्तः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः संसक्तशब्दस्य च
 परनिपातः, एतावत्युक्ते गौतम आह—'भवे एयारूवे सिया?' इति, स्याद् भवेद्—भवेयुरेतद्द्रवाः—यथोक्तविशेषणविशिष्टा अहिमृतादि-
 रूपा गन्धेनाधिकृता नरकाः, सूत्रे च बहुवचनेऽप्येकवचनं प्राकृतत्वात्, भगवानाह—गौतम! 'नायमर्थः समर्थो' नायमर्थे उपपन्नो,
 यतोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरका इतौ—यथोक्तविशेषणविशिष्टाहिमृतादेरनिष्टतरा एव, तत्र किञ्चिद्रम्यमपि कस्याप्यनिष्टतरं भवति तत
 आह—अकान्ततरा एव—स्वरूपतोऽप्यकमनीयतरा एव, अभव्या एवेति भावः, तत्राकान्तमपि कस्यापि प्रियं भवति यथा गन्तौशूकरस्या-
 शुचिः, तत आह—अप्रियतरा एव न कस्यापि प्रिया इति भावः, अत एवांमनोज्ञतरा एव, अमनआपतरा एव गन्धमधिकृत्य प्रज्ञताः,
 तत्र मनोज्ञं—मनोऽनुकूलमात्रं यत्पुनः स्वविषये मनोऽत्यन्तमासक्तं करोति तन्मनआपम्, एकार्थिका वा एते सर्वे शब्दाः शक्तेन्द्रपु-
 न्दरादिवत् नानादेशजविनेयजनानुग्रहार्थमुपात्ताः, एवं पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदर्थः सप्तम्याम् ॥ स्पर्शमधिकृत्याह—'इमीसे
 ण'मित्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाम—'असिपत्रमिति वा' असिः—स्वर्गं तस्य पत्रमसिपत्रं क्षुरप्रमिति वा

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 नरकावा-
 सानां
 वर्णादि
 सू० ८३

॥ १०७ ॥

कदम्बचीरिकापत्रमिति वा, कदम्बचीरिका-तृणविशेषः, स च दर्भादप्यतीव छेदकः, शक्तिः-प्रहरणविशेषस्तदप्रमिति वा, कुन्ताप्रमिति वा, तोमराग्रमिति वा, भिण्डिमालः-प्रहरणविशेषस्तदप्रमिति वा, सूचीकलाप इति वा, वृश्चिकदंश इति वा, कपिकच्छरिति वा, कपिकच्छः-कण्डूविजनको वल्लीविशेषः, अङ्गार इति वा, अङ्गारो-निर्धूमाग्निः, ज्वालेति वा, ज्वाला-अनलसंबद्धा, मुर्सेर इति वा, मुर्सेरः-फुम्फुकादौ मसृणोऽग्निः, अर्चिरिति वा, अर्चिः-अनलविच्छिन्ना ज्वाला, अलातम्-उल्मुकं, शुद्धाग्निः-अयस्विपण्डायनुगतोऽग्निर्विद्युदादिर्वा, इतिशब्दः सर्वत्रापि उपमाभूतवस्तुस्वरूपपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः परस्परसमुच्चये, इह कस्यापि नरकस्य स्पर्शः शरीरावयवच्छेदकोऽपरस्य भेदकोऽन्यस्य व्यथाजनकोऽपरस्य दाहक इत्यादि ततः साम्यप्रतिपत्त्यर्थमसिपत्रादीनां नानाविधानामुपमानानामुपादानं, 'भवे एयारूवे सिया?' इत्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकावासानां महत्त्वमभिधित्युराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केमहालिया पणत्ता?, गोयमा ! अयणं जंबुदीवे २
सव्वदीवसमुदाणं सव्वभंतरए सव्वखुड्ढाए वट्टे तेल्लापूर्वसंठाणसंठिते वट्टे रथचक्कवालसंठाणसं-
ठिते वट्टे पुक्खरक्णियासंठाणसंठिते वट्टे पडिपुणचंदसंठाणसंठिते एक्कं जोयणसतसहस्सं
आयामचिक्खंभेणं जाव किंचिचिसेसाहिए परिकखेवेणं, देवे णं महिड्डीए जाव महाणुभागे जाव
इणामेव इणामेवत्तिकहु इमं केवलकण्ठं जंबूदीवं २ तिहिं अच्चरानिवाएहिं तिसत्तंखुत्तो अणुप-
रियदित्ता णं हव्वमागच्छेज्जा, से णं देवे ताए उक्किट्ठाए तुरिताए चवलाए चंडाए सिग्घाए उच्छु-
याए जयणाए [छेगाए] दिव्वाए दिव्वगतीए वीतिवयमाणे २ जहणणेणं एगाहं वा इयाहं वा

तिआहं वा उक्कोसेणं छम्मासेणं वीतिवएज्जा, अत्थेगतिए वीहवएज्जा अत्थेगतिए नो वीतिवएज्जा,
एमहालता णं गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए,
णवरं अधेसत्तमाए अत्थेगतियं नरगं वीहवइज्जा, अत्थेगइए नरगे नो वीतिवएज्जा ॥ (सू० ८४)

‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ‘किंमहान्तः’ किंप्रमाणा महान्तः प्रज्ञप्ताः?, पूर्वं ह्यसङ्ख्येयवि-
स्तृता इति कथितं, तच्चासङ्ख्येयत्वं नावगम्यत इति भूयः प्रश्नः, अत एवात्र निर्वचनं भगवानुपमयाऽभिधत्ते, गौतम! अयमिति यत्र
संस्थिता वयं णमिति वाक्यालङ्कारे अष्टयोजनोच्छ्रितया रत्नमय्या जम्बवा उपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणां—धातकीख-
ण्डलवणादीनां सर्वाभ्यन्तरः—आदिभूतः ‘सर्वक्षुल्लकः’ सर्वेभ्यो द्वीपसमुद्रेभ्यः क्षुल्लको—इत्यः सर्वक्षुल्लकः, तथाहि—सर्वे लवणादयः
समुद्राः सर्वे धातकीखण्डादयो द्वीपा अस्माज्जम्बूद्वीपादारभ्य प्रवचनोक्तेन क्रमेण द्विगुणद्विगुणायामविष्कम्भपरिधयः ततोऽयं शेषसर्व-
द्वीपसमुद्रापेक्षया सर्वलघुरिति, तथा वृत्तो यतः ‘तैलापूपसंस्थानसंस्थितः’ तैलेन पकोऽपूपसैलापूपः, तैलेन हि पकोऽपूपः प्रायः परि-
पूर्णवृत्तो भवति न घृतेन पक्व इति तैलविशेषणं, तस्येव संस्थानं तैलापूपसंस्थानं तेन संस्थितसैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतः
पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः, अनेकयो-
पमानोपमेयभावो नानादेशजविनेयप्रतिपत्त्यर्थः, एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे
योजनशते सप्तविंशे त्रयः क्रोशा अष्टाविंशं घटुः शतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, परिक्षे-
पपरिमाणगणितभावज्ञा क्षेत्रसमासटीकातो जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिटीकातो वा वेदितव्या । ‘देवे णं’मित्यादि, देवश्च णमिति वाक्याल-

द्वारे, 'महर्द्धिकः' महती ऋद्धिर्विमानपरिवारादिका यस्य स महर्द्धिकः, महती द्युतिः शरीराभरणविषया यस्य स महाद्युतिकः, महद्-
 बलं-शरीरः प्राणो यस्य स महाबलः, महद् यशः-ख्यातिर्यस्य स महायशः, तथा 'महेसकले' इति महेश इति महान् ईश्वर इ-
 त्याख्या यस्य स महेशाख्यः, अथवा ईशनमीशो भावे घब्रप्रत्यय ऐश्वर्यमित्यर्थः, 'ईशं ऐश्वर्यं' इति वचनात्, तत ईशम्-ऐश्वर्यमात्मनः
 ख्याति-अन्तर्भूतप्रत्ययार्थतया ख्यापयति-प्रथयति ईशाख्यः, महांश्चासावीशाख्यश्च महेशाख्यः, कचिद् 'महासोमवे' इति पाठः, तत्र
 महत् सौख्यं यस्य प्रभूतसद्वेदोदयवशात्स महासौख्यः, अन्ये पठन्ति-—'महासकले' इति तत्रायं शब्दसंस्कारो-महाश्चाक्षः, इयं
 चात्र पूर्वाचार्यप्रदर्शिता व्युत्पत्तिः-आशुगमनादथो-मनः अक्षाणि-इन्द्रियाणि स्वविषयव्यापकत्वात् अश्वश्चाक्षाणि च अश्वक्षाणि
 महान्ति अश्वक्षाणि यस्यासौ महाश्चाक्षः, तथा 'महाणुभागे' इति अनुभागो-विशिष्टवैक्रियादिकरणविषयाऽचिन्त्या शक्तिः 'भा-
 गोऽर्चिता सत्ती' इति वचनात्, महान् अनुभागो यस्य स महानुभागः, अमूनि महर्द्धिक इत्यादीनि विशेषणानि तत्सामर्थ्यातिश-
 यप्रतिपादकानि यावदिति चण्डिकात्रयकरणकालावधिप्रदर्शनपरम् 'इणामेव इणामेवेतिकट्टु' एवमेव मुधिकया एवमेव 'मोरकुला
 मुहा य मुहियन्ति नायव्वा' इति वचनाद् अवज्ञयेति भावः, उक्तञ्च मूलटीकायाम् 'इणामेव इणामेवेति कट्टु एवमेव मुधिकयाऽवज्ञ-
 येति' 'इतिकृत्वे'ति हस्तदर्शितचण्डिकात्रयकरणसूचकं केवलकल्पं-परिपूर्ण जम्बूद्वीपं त्रिभिरप्सरोनिपातैः, अप्सरोनिपातो नाम
 चण्डिका, तत्र तिसृभिश्चण्डिकाभिरिति द्रष्टव्यं, चण्डिकाश्च कालोपलक्षणं, ततो यावता कालेन तिस्रश्चण्डिकाः पूर्यन्ते ताव-
 त्कालमध्य इत्यर्थः, त्रिसप्तकृत्वः-एकविंशतिवारान् अनुपरिवर्त्य-सामस्त्येन परिभ्रम्य 'हव्वं' शीघ्रमागच्छेत्, स इत्थम्भूतगमन-
 शक्तियोग्यो देवः तथा देवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया प्रशस्तविहायोगतिनामोदयात्प्रशस्तया शीघ्रसंचरणात्स्वरितया त्वरा संजाताऽस्यामिति

त्वरिता तथा त्वरितया शीघ्रतरमेव तथा प्रदेशान्तराक्रमणमिति, चपलेव चपला तथा, क्रोधाविष्टस्येव श्रमासंवेदनात् चण्डेव चण्डा तथा, निरन्तरं शीघ्रत्वगुणयोगात् शीघ्रा तथा शीघ्रया, परमोच्छृष्टवेगपरिणामोपेता जवना तथा, अन्ये तु जितया विपक्षजेवृत्तेनेति व्याचक्षते, 'छेकया' निपुण्या, वातोद्धृतस्य दिगन्तव्यापिनो रजस इव या गतिः सा उद्धृता तथा, अन्ये त्वाहुः—उद्धृतया दृप्पातिशयेनेति, 'दिव्याया' दिवि—देवलोके भवा दिव्या तथा देवगत्या व्यतिव्रजन् जघन्यतः 'एकाहं वा' एकमहर्थावत्, एवं द्व्यहं व्यहमुत्कर्षतः पण्मासान् यावद् व्यतिव्रजेत्, तत्रास्त्येतद् यदुत एककान् कांश्चन नरकान् 'व्यतिव्रजेत्' उल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्, तथाऽस्त्येतद् यदुत इत्थंभूतयापि गत्या पण्मासानपि यावन्निरन्तरं गच्छन् एककान् कांश्चन नरकान् 'न व्यतिव्रजेत्' नोल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्, अतिप्रभूताऽऽयामतया तेषामन्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात्, एतावन्तो महान्तो गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ब्रह्मणाः, एवमेकैकस्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्वयः सप्तम्यां, नवरमधः सप्तम्यामेवं वक्तव्यम्—“अत्येगइयं नरगं वीइवएज्जा अत्येगइए नरगे नो वीइवएज्जा” अप्रतिष्ठानाभिधस्यैकस्य नरकस्य लक्ष्योजनायामविष्कम्भतयाऽन्तस्य प्राप्तुं शक्यत्वात् शेषाणां च चतुर्णामितिप्रभूतासङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वेनान्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात् ॥ सम्प्रति किमया नरका इति निरूपणार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरगा किमया पणणत्ता ? गोयमा ! सच्चवइरामया पणणत्ता, तत्थ णं नरएसु बहवे जीवा य पोगगला य अवक्कमंति विडक्कमंति चयंति उववज्जंति, सासता णं ते णरगा दव्वट्टयाए वणणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासया, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ८५)

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नरकावा-
सप्रमाणं
नरकावा-
सशाश्वत-
तरत्वे
सू० ८५

॥ १०९ ॥

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ‘किंमयाः’ किंविकाराः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! ‘सव्ववइरामया’ इति. सर्वात्मना वज्रमयाः प्रज्ञप्ताः; वज्रशब्दस्य सूत्रे दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, ‘तत्र च’ तेषु नरकेषु णमिति वा-
क्यालङ्कारे वहवो जीवाश्च खरबादरपृथिवीकायिकरूपाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ क्यवन्ते ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते, एतदेव शब्दद्वयं
यथाक्रमं पर्यायद्वयेन व्याचष्टे—‘चयंति उववज्जंति’ क्यवन्ते उत्पद्यन्ते, किमुक्तं भवति ?—एके जीवाः पुद्गलाश्च यथायोगं गच्छन्ति
अपरे त्वागच्छन्ति, यस्तु प्रतिनियतसंस्थानादिरूप आकारः स तदवस्थ एवेति, अत एवाह—शाश्वता णमिति पूर्ववत् ते नरका द्रव्या-
र्थतया तथाविधप्रतिनियतसंस्थानादिरूपतया वर्णपर्यायैर्गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः पुनरशाश्वताः, वर्णादीनामन्यथाऽन्यथाभव-
नात्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥ साम्प्रतमुपपातं विचिचिन्तयिषुराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया कतोहिंतो उववज्जंति किं असण्णीहिंतो उववज्जंति
सरीसिवेहिंतो उववज्जंति पक्खीहिंतो उववज्जंति चउप्पएहिंतो उववज्जंति उरगेहिंतो उववज्जंति
इत्थियाहिंतो उववज्जंति मच्छमणुएहिंतो उववज्जंति?, गोयमा ! असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव
मच्छमणुएहिंतोवि उववज्जंति,—असण्णी खलु पढमं दोच्चं च सरीसिवा ततिय पक्खी । सीहा
जंति चउत्थीं उरगा पुण पंचमीं जंति ॥ १ ॥ छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तामिं जंति ।
जाव अधेसत्तमाए पुढवीए नेरइया णो असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव णो इत्थियाहिंतो उवव-

ज्ञंति मच्छमणुस्सेहिंतो उववज्जंति ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० णेरतिया एकसमणं केव-
 तिया उववज्जंति?, गोयमा! जहण्णेणं एक्को वा दो वा तिन्नि वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखिज्जा
 वा उववज्जंति, एवं जाव अघेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पुढवीए णेरतिया समए समए
 अवहीरमाणा अवहीरमाणा केवतिकालेणं अवहिता सिता?, गोयमा! ते णं असंखेज्जा समए स-
 मए अवहीरमाणा अवहीरमाणा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति नो चेव
 णं अवहिता सिता जाव अघेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० णेरतियाणं केमहालिया
 सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरीरोगाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य
 उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जह्वेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्को-
 सेणं सत्त धणूहं तिणिण य रयणीओ छच्च अंगुलाहं, तत्थ णं जे से उत्तरवेडव्विए से जह० अंगु-
 लस्स संखेज्जतिभागं उक्को० पणरस धणूहं अट्ठाइज्जाओ रयणीओ, दोचाए भवधारणिज्जे जह-
 णओ अंगुलासंखेज्जभागं उक्को० पणरस धणू अट्ठाइज्जातो रयणीओ उत्तरवेडव्विया जह०
 अंगुलस्स संखेज्जभागं उक्को० एकतीसं धणूहं एक्का रयणी, तच्चाए भवधारणिज्जे एकतीसं धणू
 एक्का रयणी, उत्तरवेडव्विया यासट्ठिं धणूहं दोणिण रयणीओ, चउत्थीए भवधारणिज्जे यासट्ठ ध-
 णूहं दोणिण य रयणीओ, उत्तरवेडव्विया पणवीसं धणुसयं, पंचमीए भवधारणिज्जे पणवीसं ध-

३ प्रतिपत्तो
 उद्देशः २
 उपपातः
 संख्याऽ-
 वगाहना-
 मानं
 सू० ८६

णुसयं, उत्तरवे० अह्नाइज्जाइं धणुसयाइं, छट्ठीए भवधारणिज्जा अह्नाइज्जाइं धणुसयाइं, उत्तरवे-
उव्विया पंचधणुसयाइं, सत्तमाए भवधारणिज्जा पंचधणुसयाइं उत्तरवेउव्विए धणुसहस्सं ॥

(सू० ८६)

‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाः कुत उत्पद्यन्ते ? किमसञ्जिद्भ्य उत्पद्यन्ते सरीसृपेभ्य उत्प-
द्यन्ते पक्षिभ्य उत्पद्यन्ते चतुष्पदेभ्य उत्पद्यन्ते उरगेभ्य उत्पद्यन्ते स्त्रीभ्य उत्पद्यन्ते मत्स्यमनुष्येभ्य उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
असञ्जिद्भ्योऽप्युत्पद्यन्ते यावन्मत्स्यमनुष्येभ्योऽप्युत्पद्यन्ते, ‘सेसासु इमाए गाहाए अणुगंतव्वा’ इति, ‘शेषासु’ शर्कराप्रमादिषु
पृथिवीष्वनया गाथया, जातावेकवचनं गाथाद्विकेनेत्यर्थः, उत्पद्यमाना अनुगन्तव्याः, तदेव गाथाद्विकमाह—‘अस्सण्णी खलु
पढम’मित्यादि, असञ्जिनः—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियाः खलु प्रथमां नरकपृथिवीं गच्छन्ति, खलुशब्दोऽवधारणे, तथा अवधारणेमेवम्—अस-
ञ्जिनः प्रथमामेव यावद् गच्छन्ति न परत इति, नतु त एव प्रथमामिति गर्भजसरीसृपादीनामपि उत्तरपृथिवीषट्कामिनां तत्र
गमनात्, एवमुत्तरत्रायवधारणं भावनीयम् । ‘दोच्चं च सरीसिवा’ इति द्वितीयामेव शर्कराप्रमाख्यां पृथिवीं यावद्गच्छन्ति सरी-
सृपाः—गोधानकुलादयो गर्भव्युत्क्रान्ता न परतः, तृतीयामेव गर्भजाः पक्षिणो गुध्रादयः, चतुर्थीमेव सिंहाः, पञ्चमीमेव गर्भजा
उरगाः, षष्ठीमेव स्त्रियः स्त्रीरत्नाद्या महाक्रूराध्यवसायिन्यः, सप्तमीं यावद् गर्भजा मत्स्या मनुजा अतिक्रूराध्यवसायिनो महापापका-
रिणः, आलापकश्च प्रतिपृथिवि एवम्—“सक्करप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया किं असण्णीहितो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुएहितो
उव्वज्जंति ?, गोयमा ! नो असन्नीहितो उव्वज्जंति सरीसिवेहितो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुस्सेहितो उव्वज्जंति । वालुयप्पभाए णं भंते !

पुढवीए नेरइया कि असण्णीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुएहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असण्णीहिंतो उववजंति नो सरीसिवे-
हिंतो उववजंति पक्खीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति” एवमुत्तरोत्तरपृथिव्यां पूर्वपूर्वप्रतिपेधसहितोत्तरप्रतिपेध-
स्तावद्वक्तव्यो यावदधःसप्तम्यां स्त्रीभ्योऽपि प्रतिपेधः, तत्सूत्रं चैवम्—“अद्वैतमाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया कि असण्णीहिंतो
उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असण्णीहिंतो उववजंति जाव नो इत्थीहिंतो उववजंति, मच्छमणुस्सेहिंतो
उववजंति” ॥ सम्प्रत्येकस्मिन् समये कियन्तोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नारका उत्पद्यन्ते ? इति निरूपणार्थमाह । (इमीसे णं) “रयण-
प्पभापुढविए नेरइया णं भंते !” इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! एकसमयेन कियन्त उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! ज-
घन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः सङ्ख्येया असङ्ख्येया वा, एवं पृथिव्यां पृथिव्यो तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
प्रतिसमयमेकैकनारकापहारे सकलनारकापहारकालमानं विचिचिन्तयिपुरिदमाह—“रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते !” इत्यादि, रत्न-
प्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! समये समये एकैकसङ्ख्यया अपह्रियमाणाः २ कियता कालेन सर्वात्मनाऽपह्रियन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
‘ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरमाणा’ इत्यादि, ते रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका असङ्ख्येयास्ततः समये समये एकैकसङ्ख्यया अप-
ह्रियमाणा असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते, इदं च नारकपरिमाणप्रतिपत्त्यर्थं कल्पनामात्रं, ‘नो चेव णं अवहिया
सिया’ इति न पुनरपहताः स्युः, किमुक्तं भवति ?—न पुनरेवं कदाचिन्त्यापहता अभवन् नाप्यपह्रियन्ते नाप्यपहरित्यन्त इति, एवं
पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति शरीरपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—“रयणप्पभापुढवी” इत्यादि, रत्नप्र-
भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! “किमहसी” किंप्रमाणा महती शरीरावगाहना प्रकृता ?, ‘जहा पणवणाए ओगाहणसंठाणपदे’

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
उपपातः
संख्याऽ-
वगाहना-
मानं
सू० ८६

॥ ११११ ॥

इति, यथा प्रज्ञापनायामवगाहनासंस्थानाल्यपदे तथा वक्तव्या, सा चैवं—द्विविधा रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां शरीरावगाहना—भव-
 धारणीया उत्तरवैक्रिया च, तत्र या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् परिपूर्ण-
 न्यङ्गुलानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूंषि द्वौ हस्तावेका वितस्ति; शर्कराप्रभायां भवधारणीया
 जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूंषि द्वौ हस्तावेका वितस्ति; उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एक-
 त्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः; वालुकाप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः; उत्तरवैक्रिया
 जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्वानि द्वाषष्टिधनूंषि, पङ्कप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्वानि
 द्वाषष्टिधनूंषि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, धूमप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
 यभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतोऽर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि, तमःप्रभायां भव-
 धारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतोऽर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च-
 धनुःशतानि, तमस्तमःप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्ये-
 यभाग, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति । यदि पुनः प्रतिप्रस्तटे चिन्ता क्रियते तदैवमवगन्तव्या—तत्र जघन्या भवधारणीया सर्वत्रान्यङ्गु-
 लासङ्ख्येयभागः; उत्तरवैक्रिया तु अङ्गुलसङ्ख्येयभागः; उक्तं च मूलटीकाकारेणान्यत्र—“उत्तरवैक्रिया तु तथाविधप्रयत्नाभावादाद्यसम-
 येऽप्यङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रैवे”ति, उक्त्या तु भवधारणीयाया रत्नप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे त्रयो हस्ता अत ऊर्ध्व क्रमेण प्रतिप्रस्तटं साद्वानि
 षट्पञ्चाशदङ्गुलानि प्रक्षिप्यन्ते, तत एवं परिमाणं भवति, द्वितीये प्रस्तटे धनुरेकमेको हस्तः साद्वानि षाष्ट्रावङ्गुलानि, तृतीये धनुरेकं

त्रयो हस्ताः सप्तदशाङ्गुलानि, चतुर्थे द्वे धनुषी द्वौ हस्तौ सार्द्धमेकमङ्गुलं, पञ्चमे त्रीणि धनूषि दशाङ्गुलानि, षष्ठे त्रीणि धनूषि द्वौ हस्तौ सार्द्धान्यष्टादशाङ्गुलानि, सप्तमे चत्वारि धनूषि एको हस्ताङ्गुलि चत्वारि धनूषि त्रयो हस्ताः सार्द्धान्येकादशाङ्गुलानि, नवमे पञ्च धनूषि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, दशमे षड् धनूषि सार्द्धानि चत्वार्यङ्गुलानि, एकादशे षड् धनूषि द्वौ हस्तौ त्रयोदशाङ्गुलानि, द्वादशे सप्त धनूषि सार्द्धान्येकविंशतिरङ्गुलानि, त्रयोदशे सप्त धनूषि त्रयो हस्ताः षट् च परिपूर्णान्यङ्गुलानि, उक्तञ्च—“रयणाए पढमपयरे हत्यतियं देह उस्सए भणियं । छप्पनंगुलसङ्का पयरे पयरे हवइ बुड्डी ॥ १ ॥”

प्र.१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
घ.०	१	१	२	३	३	४	४	५	६	६	७	७
ह.३	१	३	२	०	२	१	३	१	०	२	०	३
अं.०	८॥	१७	११	१०	१८	३	११	२०	४॥	१३	२१	६

दश धनूषि पञ्चदशाङ्गुलानि, पञ्चमे दश धनूषि त्रयो हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि, षष्ठे एकादश धनूषि द्वौ हस्तावेकविंशतिरङ्गुलानि, सप्तमे द्वादश धनूषि द्वौ हस्तौ, अष्टमे त्रयोदश धनूषि एको हस्ताङ्गुलि चत्वारि धनूषि षट् चाङ्गुलानि, दशमे चतुर्दश धनूषि त्रयो हस्ता नव चाङ्गुलानि, एकादशे पञ्चदश धनूषि द्वौ हस्तौ एका वितस्तिः, उक्तञ्च—“सो चेव य बीयाए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । हत्य तिय तिन्नि अङ्गुल पयरे पयरे य बुड्डी य ॥ १ ॥ एक्कारसमे पयरे पन्नरस धणूणि दोणि रयणीओ । बारस य अंगुलाइ देहपमाणं तु विन्नेयं ॥ २ ॥” अत्र ‘सो चेव य बीयाए’ इति य एव प्रथमपृथिव्यां त्रयोदशे प्रस्तादे उस्सेधो भणितो

यथा सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् चाङ्गुलानीति स एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायां पृथिव्यां प्रथमे प्रस्तटे उत्सेधो भवति, शेषं सुगमम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	प्र.
७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	ध.
३	२	१	०	३	२	१	०	३	२	१	ह.
६	९	१	४	५	८	२	१	०	३	२	अं.

लानि, चतुर्थे एकविंशतिर्धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि च द्वाविंशतिरङ्गुलानि, पञ्चमे त्रयोविंशतिर्धनूंषि एको हस्तोऽष्टादश चाङ्गुलानि, षष्ठे पञ्चविंशतिर्धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि त्रयोदशाङ्गुलानि, सप्तमे सप्तविंशतिर्धनूंषि एको हस्तो नव चाङ्गुलानि, अष्टमे एकोनविंशद् धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि चत्वार्यङ्गुलानि, नवमे एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, उक्तञ्च—“सो चेव य तइयाए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो” इति य एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायामेकादशे प्रस्तटे उत्सेधः स एव तृतीयस्यां वालुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे भवति, शेषं सुगमं । पङ्कप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, तत ऊर्ध्वं तु प्रतिप्रस्तटं पञ्च धनूंषि विंशतिरङ्गुलानि क्रमेण प्रक्षेप्त-
व्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटे षट्त्रिंशद्वनूंषि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, तृतीये एकचत्वारिंशद्वनूंषि द्वौ हस्तौ षोडशाङ्गुलानि, चतुर्थे षट्चत्वारिंशद्वनूंषि त्रयो हस्ता द्वादशाङ्गुलानि, पञ्चमे द्विपञ्चाशद्वनूंषि अष्टावङ्गुलानि, षष्ठे सप्तपञ्चाशद्वनूंषि

एको हस्तमालार्यङ्गुलानि, सप्तमे द्वापष्टिः धनूंषि द्वौ हस्तौ, उक्तञ्च—“सौ चेव चतुर्थीए पढमे परंरमि होइ उस्सेहो । पञ्च धणु
वीस अंगुल पररे पररे य बुझी य ॥ १ ॥ जा सप्तमए पररे नेरइयाणं तु होइ उस्सेहो । वासट्टी धणुयाइं दोणिण य रथणी य बो-
द्धवा ॥ १ ॥” अत्रापि ‘सौ चेवे’त्यस्यार्थः पूर्वानुसारेण भावनीयः । धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे द्वापष्टिर्धनूंषि द्वौ हस्तौ, तत ऊर्ध्वं
तु प्रतिप्रस्तटं पञ्चदश धनूंषि सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि क्रमेण प्रक्षेप्तव्यानि, तेनैवं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटेऽष्टसप्ततिर्धनूंषि एका
वितस्तिः, तृतीये त्रिनवतिर्धनूंषि त्रयो हस्ताः, चतुर्थे नवोत्तरं धनुःशतमेको हस्त एका वितस्तिः, पञ्चमे पञ्चविंशं धनुःशतं, उक्तञ्च
—“सौ चेव पंचमीए पढमे परंरमि होइ उस्सेहो । पनरस धणूणि दो हत्थ सङ्गु पररेसु बुझी य ॥ १ ॥ तद् पंचमए पररे उस्सेहो
धनुसयं तु पणवीसं ।” ‘सौ चेव य’ इत्यस्यार्थोऽत्रापि पूर्ववत् । तमःप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे पञ्चविंशं धनुःशतं ततः परतरे तु प्रस्त-
टद्वये क्रमेण प्रत्येकं सार्द्धानि द्वापष्टिर्धनूंषि प्रक्षेप्तव्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये सार्द्धसप्ताशीत्याधिकं धनुःशतं, तृतीयेऽर्द्ध-
तृतीयानि धनुःशतानि, उक्तञ्च—“सौ चेव य छट्ठीए पढमे परंरमि होइ उस्सेहो । वासट्टि धणु य सङ्गु पररे पररे य बुझी य ॥ १ ॥
(सङ्गु य सत्तसीइ बीए परंरमि होइ धणुयसयं) छट्ठीए तइयपररे दो सय पण्णासया होति ॥ २ ॥” सप्तमपृथिव्यां पञ्च धनुःशतानि,
उत्तरवैकिया तु सर्वत्रापि भवधारणीयापेक्षया द्विगुणप्रमाणाऽवसातव्या ॥ सम्प्रति संहतप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइयाणं सररीया किंसंघयणी पणणात्ता?, गोयमा ! छणहं संघ-
यणाणं असंघयणा, नेवट्टी नेव छिरा णवि प्हारु नेव संघयणमत्थि, जे पोगगला अणिट्ठा जाव
अमणासा ते तेसिं सररीरसंघायत्ताए परिणमंति, एवं जाव अवेससमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण०

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
उपपातः
संख्याऽ-
वगाहना-
मानं
सू० ८६

॥ ११३ ॥

पु० नेरतियाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा! दुविहा पणत्ता तंजहा—भवधारणिज्जा य उ-
 सरवेउद्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुण्डसंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेउद्विया
 तेवि हुण्डसंठिता पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयण० पु० नेरतियाणं सरीरगा
 केरिस्सता वण्णेणं पणत्ता?, गोयमा! काला कालोभासा जाव परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं
 जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते रयण० पु० नेरइयाणं सरीरया केरिसया गंधेणं पणत्ता?,
 गोयमा! से जहानामए अहिमडे इ वा तं चेव जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयण० पु० नेरइ-
 याणं सरीरया केरिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा! फुडितच्छविच्छविया खरफरुसस्साममु-
 सिरा फासेणं पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ८७)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्तप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त! ‘किंसंहननिनः’ केन संहनेन संहननवन्तः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम!
 ‘छण्हं संघयणाण’ मित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्प-
 भे’त्यादि, रत्तप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! शरीरकाणि ‘किंसंस्थितानि’ केन संस्थानेन संस्थानवन्ति प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौ-
 तम! रत्तप्रभापृथिवीनैरयिकाणां शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि भवधारणी-
 यानि तानि तथाभवस्वाभाव्यादवश्यं हुण्डनामकर्मोदयतो हुण्डसंस्थानानि, यान्यपि चोत्तरवैक्रियरूपाणि तान्यपि यद्यपि शुभमहं वै-
 क्रियं करिष्यामीति चिन्तयति तथाऽपि तथाभवस्वाभाव्यतो हुण्डसंस्थाननामकर्मोदयत उत्पाटितसकलरोमपिच्छकपोतपक्षिण इव हु-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
संहननसं-
स्थानग-
न्धाद्याः
सू० ८७

॥ ११४ ॥

ण्डसंस्थानानि भवन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति नारकाणां शरीरेषु वर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘रय-
णप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि वर्णेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘काला कालोभासा’
इत्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तमपृथिव्याम् ॥ अधुना गन्धप्रतिपादनार्थमाह—रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां
भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि गन्धेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘से जहानामए अहिमडे इ वा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं पृ-
थिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्पभापुढविनेरइयाणं भंते !’ इत्यादि,
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! स्फटितच्छविच्छवयः, इहैकत्र
छविशब्दस्त्वग्वाची अपरत्र छायावाची, ततोऽयमर्थः—स्फटितया—राजिशतसङ्कुलया त्वचा विच्छवयो—विगतच्छायाः स्फटितच्छविवि-
च्छवयः, तथा खरम्(राणि)—अतिशयेन परुपाणि खरपरुपाणि ध्यामानि—दग्धच्छायाणि शुपिराणि—शुपिरशतकलितानि, ततः पदत्रयस्यापि
पदद्वयपदद्वयमीलेनेन विशेषणसमासः, सुपकैष्टकाध्यामतुल्यानीतिभावः, स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावद्धःसप्तम्याम् ॥
सम्प्रत्युच्छ्वासप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णेरतियाणं केरिसया पोगला ऊसासत्ताए परिणमंति ?,
गोयमा ! जे पोगला अणिढा जाव अमणामा ते तेसिं ऊसासत्ताए परिणमंति, एवं जाव अहे-
सत्तमाए, एवं आहारस्सवि सत्तमुवि ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतियाणं कति लेसाओ
पणत्ताओ ?, गोयमा ! एक्का काउलेसा पणत्ता, एवं सक्करप्पभाएऽवि, वालुयप्पभाए पुच्छा, दो

लेसाओ पणत्ताओ तं०—नीलेसा कापोतलेसा य, तत्थ जे काउलेसा ते बहुतरा जे नीलेस्सा पणत्ता ते थोवा, पंकप्पभाए पुच्छा, एक्का नीलेसा पणत्ता, धूमप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! दो लेस्साओ पणत्ताओ, तंजहा—किणहलेस्सा य नीलेस्सा य, ते बहुतरका जे नीलेस्सा, ते थोवतरका जे किणहलेसा, तमाए पुच्छा, गोयमा ! एक्का किणहलेस्सा, अधेसत्तमाए एक्का परमकिणहलेस्सा ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरइया किं सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी ? गोयमा ! सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि सम्मामिच्छदिट्ठीवि, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० णेरतिया किं नाणी अण्णाणी ? गोयमा ! णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते णियमा तिणाणी, तंजहा—आभिणिवोधितणाणी सुयणाणी अवधिणाणी, जे अण्णाणी ते अत्थेगतिया दुअण्णाणी अत्थेगइया तिअन्नाणी, जे दुअन्नाणी ते णियमा मतिअन्नाणी य सुयअण्णाणी य, जे तिअन्नाणी ते नियमा मतिअण्णाणी सुयअण्णाणी विभंगणाणीवि, सेसा णं णाणीवि अण्णाणीवि तिण्णिण जाव अधेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी ? तिण्णिणवि, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभापु० नेरइया किं सागारोवउत्ता अणा-

१ टीकाकृद्धि अत्र 'सक्कप्पभापुडवीनेरइया कि नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणीवि अन्नाणीवि, जे नाणी ते नियमा तिन्नाणी वामि० सुय० ओहि०, जे अन्नाणी ते नियमा तिअन्नाणी सुअअ० विभंगनाणी, एवं' इति पाठ इतः प्राक् वाचनान्तरगतोऽनुसृतः.

गारोवत्ता?, गोयमा! सागारोवत्तावि अणागारोवत्तावि, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥
 [इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० नेरइया ओहिणा केवतियं खेत्तं जाणंति पासंति?, गोयमा! ज-
 हण्णेणं अद्धुद्गाउताइं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं । सक्करप्पभापु० जह० तित्ति गाउयाइं उक्को०
 अद्धुद्गाइं, एवं अद्धुद्गाउयं परिहायति जाव अधेसत्तमाए जह० अद्धगाउयं उक्कोसेणं गाउयं] ॥
 इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए नेरतियाणं कति समुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि
 समुग्घाता पणत्ता, तंजहा—वेदणासमुग्घाए कसायसमुग्घाए मारणंति यसमुग्घाए वेजविय-
 समुग्घाए, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ८८)

‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! कीदृशाः पुद्गला उच्छ्वासतया परिणमन्ति?, भगवानाह—गौतम! ये पुद्गला
 अनिष्टा अकान्ता अप्रिया अशुभा अमनोज्ञा अमनआपाः, अमीपां पदानां व्याख्यातं प्राग्वत्, ते तेषां रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां सु-
 च्छ्वासतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसत्तम्याम् ॥ साम्प्रतमाहारप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्र-
 भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! कीदृशाः पुद्गला आहारतया परिणमन्ति?, भगवानाह—गौतम! ये पुद्गला अनिष्टा अकान्ता अप्रिया
 अशुभा अमनोज्ञा अमनआपास्ते तेषामाहारतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसत्तम्याम् । इह पुस्तकेषु बहुधा-
 ऽन्यथापाठो दृश्यते, अत एव वाचनाभेदोऽपि समग्रो दर्शयितुं न शक्यते, केवलं बहुषु पुस्तकेषु योऽविसंवादी पाठस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं
 सुगमामन्यप्यक्षराणि संस्कारमात्रेण विव्रियन्तेऽन्यथा सर्वमेतदुत्तानार्थं सूत्रमिति ॥ सम्प्रति लेख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’त्यादि,

३ प्रतिपत्ता

उद्देशः २

नारकाणां

श्वासाहा-

रलेस्याह-

द्विज्ञाना-

ज्ञानयोगो-

पयोगसमु-

द्घाताः

सू० ८८

॥ ११५ ॥

रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति लेख्याः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! कापोतलेख्या प्रज्ञप्ता, एवं शर्कराप्रभानैरयिकाणामपि, नवरं तेषां कापोतलेख्या सङ्कृष्टतरा वेदितव्या, बालुकाप्रभानैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—नीललेख्या च कापोतलेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये कापोतलेख्याः, उपरितनमस्तदवर्तिनां नारकाणां कापोतलेख्याकत्वात् तेषां चातिभूयस्कत्वात्, ते स्तोक्ततरा ये नीललेख्याकाः, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणामेका नीललेख्या, सा च तृतीयपृथिवीगतनीललेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—कृष्णलेख्या च नीललेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये नीललेख्याकाः, ते स्तोक्ततरा ये कृष्णलेख्याकाः, भावनाऽत्रापि प्राग्वत्, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां कृष्णलेख्या, सा च पञ्चमपृथिवीगतकृष्णलेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकाणामेका परमकृष्णलेख्या, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्तौ—“काऊ दोसु तइयाएँ मीसिया नीलिया चउत्थीए । पंचमियाए मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥” सम्प्रति सम्यग्दृष्टित्वादिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—“रयणे”त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयो वा ? भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टयोऽपि मिथ्यादृष्टयोऽपि सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽपि, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वाच्यं यावत्तमस्तमायाम् ॥ सम्प्रति ज्ञान्यज्ञानिचिन्तां कुर्वन्नाह—“रयणे”त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, सम्यग्दृशां ज्ञानित्वान्मिथ्यादृशामज्ञानित्वात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमात्रिज्ञानिनः, अपर्याप्तावस्थायामपि तेपामवधिज्ञानसम्भवात्, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्यस्तेषामुत्पादात्, त्रिज्ञानित्वमेव भावयति, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनः, येऽज्ञानिनस्ते ‘अर्थेगइया’ इति अस्तीतिनिपातोऽत्र बहुवचनगर्भः सन्त्येककाह्यज्ञानिनः, तत्र येऽसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पद्यन्ते तेपामपर्याप्तावस्थायां विभङ्गा-

सम्भवाद् द्व्यज्ञानिनः, शेषकालं तु तेषामपि त्र्यज्ञानिता, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पन्नानां तु सर्वकालमपि त्र्यज्ञानितैव, अपर्याप्तावस्थायामपि तेषां विभङ्गभावात्, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च । 'सङ्करण्यभापुढवी'त्यादि, शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ?, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्रापि सम्यग्दृशां मिथ्यादृशां च भावात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नित्यमात्रिज्ञानिनः, तद्यथा—आभिमनिवोदिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽज्ञानिनस्ते नित्यमात्र्यज्ञानिनः, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एव तत्रोत्पादात्, त्र्यज्ञानित्वमेव दर्शय[ती]ति, तद्यथा—मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु वक्तव्यं, तत्रापि सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एवोत्पादात् ॥ सम्प्रति योगप्रतिपादनार्थमाह—'रयणप्पभे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययोगिनः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावद्धः सप्तम्याम् ॥ अधुना साकारानाकारोपयोगचिन्तां कुर्वन्नाह—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः ?, भगवानाह—साकारोपयुक्ता अपि अनाकारोपयुक्ता अपि, एवं तावद् यावद्धः सप्तम्याम् ॥ अधुना समुद्घातचिन्तां करोति—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारः समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातश्च, एवं प्रतिपृथिवि तावद्धक्तव्यं यावद्धक्तव्यं यावद्धः सप्तम्याम् ॥ सम्प्रति क्षुत्पिपासे चिन्तयति—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभा० पु० नेरतिया केरिसयं खुहप्पिवासं पच्चणुवभवमाणा विहरंति?, गोयमा ! एगमेगसस णं रयणप्पभापुढविनेरतियस्स असवभावपट्टवणाए सव्वोदधी वा सव्वपोगगले वा

३ प्रतिपत्तौ

उद्देशः २

नारकाणां

श्वासाह्वा-

रलेभ्याह-

ष्टिज्ञाना-

ज्ञानयोगो-

पयोगसमु-

दघाताः

सू० ८९

॥ ११६ ॥

आसगंसि पक्खिवेज्जा णो चेव णं से रयणप्प० पु० णेरतिए तित्ते वा सिता वितणहे वा सिता,
 एरिसया णं गोयमा ! रयणप्पभाए णेरतिया खुधप्पिवासं पच्चणुवभवमाणा विहरंति, एवं जाव
 अधेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० नेरतिया किं एकत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तंपि
 पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! एगत्तंपि पभू पुहुत्तंपि पभू विउव्वित्तए, एगत्तं विउव्वेमाणा एगं
 महं मोगगरूवं वा एवं सुसुंढिकरवत्तअसिसत्तीहलगतामुसलचक्कणारायकुंततोमरसूललउड-
 भिंडमाला य जाव भिंडमालरूवं वा पुहुत्तं विउव्वेमाणा मोगगरूवाणि वा जाव भिंडमालरू-
 वाणि वा ताइं संखेज्जाइं णो असंखेज्जाइं संबद्धाइं नो असंबद्धाइं सरिसाइं नो असरिसाइं वि-
 उव्वंति, विउव्वित्ता अणमणणस्स कायं अभिहणमाणा अभिहणमाणा वेयणं उदीरेंति उज्जलं
 विउलं पगाढं कक्कसं कडुयं फरुसं निट्ठरं चंडं तिब्बं दुक्खं दुग्गं दुरहियासं, एवं जाव धूमप्प-
 भाए पुढवीए । छट्ठसत्तमासु णं पुढवीसु नेरइया बहू महंताइं लोहियकुंधूरूवाइं वहरामइतु-
 डाइं गोमयकीडसमाणाइं विउव्वंति, विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं समतुरंगेमाणा खायमाणा
 खायमाणा सयपोरागकिमिया विव चालेमाणा २ अंतो अंतो अनुप्पविसमाणा २ वेदणं उदी-
 रंति उज्जलं जाव दुरहियासं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइया किं सीतवेदणं वेइंति
 उसिणवेदणं वेइंति सीउसिणवेदणं वेइंति ? गोयमा ! णो सीयं वेदणं वेइंति उसिणं वेदणं

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
क्षुत्तुङ्घि
क्रिया-
वेदनाः
सू० ८९

॥ ११७ ॥

वेदति नो सीतोसिणं, [ते अप्यपरा उण्हजोणिया वेदति,] एवं जाव वालुग्रप्पभाए, पंक्त्तपभाए पुच्छा, गोयमा ! सीयंपि वेदणं वेदति, उसिणंपि वेयणं वेयंति, नो सीओसिणवेयणं वेयंति, ते बहुतरगा जे उसिणं वेदणं वेदति, ते थोक्करगा जे सीतं वेदणं वेदंति । धूमप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! सीतंपि वेदणं वेदति उसिणंपि वेदणं वेदति णो सीतो०, ते बहुतरगा जे सीयवेदणं वेदति ते थोक्करका जे उसिणवेदणं वेदति । तमाए पुच्छा, गोयमा ! सीयं वेदणं वेदति नो उसिणं (वेदणं) वेदति नो सीतोसिणं वेदणं वेदति, एवं अहेसत्तमाए णवरं परमसीयं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरइया केरिस्सयं णिरयभवं पच्चणुभवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! ते णं तत्थ णिच्चं भीता णिच्चं तसिता णिच्चं छुहिया णिच्चं उन्विग्गा निच्चं उपप्पुआ णिच्चं वहिया निच्चं परममसुभमडलमणुबच्चं निरयभवं पच्चणुभवमाणा विहरंति, एवं जाव अघेसत्तमाए णं पुढवीए पंच अणुत्तरा महत्तिमहालया महाणरगा पणत्ता, तंजहा—काले महाकाले रोरुए महारोरुए अप्पत्तिट्ठाणे, तत्थ इमे पंच महापुरिसा अणुत्तरेहिं दंडसमादाणेहिं कालमासे कालं किंचा अप्पत्तिट्ठाणे णरए णेरत्ति(य)त्ताए उक्कवणा, तंजहा—रामे १, जमदग्गिगुत्ते, दढाउ २, लच्छत्तिपुत्ते, वसु ३, उक्करिचरे, सुभूमे कोरव्वे ४, बंभ ५, दत्ते चुलणिसुत्ते ६, ते णं तत्थ नेरतिया जाया काला कालो० जाव परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, तंजहा—ते णं तत्थ वेदणं वेदति उज्जलं विडलं जाव दुरहि-

यासं ॥ उसिण वेदणिज्जेसु णं भंते ! णेरतिएसु णेरतिआ केरिसयं उसिणवेदणं पच्चणुव्वमाणा
 विहरंति ? गोयमा ! से जहाणामए कम्मरदारए सिता तरुणे बलवं जुगवं अप्पायंके थिरग्गहत्थे
 दढपाणिपादपासपिट्ठंतरोरु [संघाय] परिणए लंघणपवणजवणवग्गणपमद्दणसमत्थे तलजम-
 लजुयलबहुफलहणिभवाहू घणणिचित्तवलियवट्ठखंधे चममेट्टगदुहणमुट्ठियसमाहयणिचित्तग-
 त्तगत्ते उरस्सबलसमण्णागए छेए दक्खे पट्ठे कुसले णिउणे मेहावी णिउणसिप्पोवगए
 एगं महं अयपिंडं उदग्गवारसमाणं गहाय तं ताविय कोट्ठित कोट्ठित उड्ढिमदिय उड्ढिभ-
 दिय चुणिय जुणिय जाव एगाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं अद्धमासं संहणेज्जा, से
 णं तं सीतं सीतीभूतं अओमएणं संदंसएणं गहाय असवभावपट्टवणाए उसिणवेदणिज्जेसु
 णरएसु पक्खिवेज्जा, से णं तं उम्मिसियणिमिसियंतरेणं पुणरवि पच्चुद्धरिस्सामित्तिक्कट्ट पविरा-
 यमेव पासेज्जा पविलीणमेव पासेज्जा पविट्ठत्थमेव पासेज्जा णो चैव णं संचाएति अविरायं वा
 अविलीणं वा अविट्ठत्थं वा पुणरवि पच्चुद्धरित्तए ॥ से जहा वा मत्तमातंगे [पाए] कुंजरे सट्ठिहा-
 यणे पढमसरयकालसमंतंसि वा चरमनिदाघकालसमयंसि वा उण्हाभिहए तण्हाभिहए दव-
 ग्गिजालाभिहए आउरे सुसिए पिवासिए दुव्वले किलंते एक्कं महं पुक्खरिणिं पासेज्जा चाउ-
 क्कोणं समतीरं अणुपुव्वसुजायवप्पंगंभीरसीतलजलं संछण्णपमत्तभिसमुणालं बहुउप्पलकुमुद-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
क्षुत्तृङ्गि
क्रिया-
वेदनाः
सू० ८९

॥ ११८ ॥

णलिणसुभगसोगंधियपुंडरीय (महापुंडरीय) सयपत्तसहस्रपत्तकेसरफुल्लोवचियं छप्पयपरिभुज्ज-
माणकमलं अच्छिमलसलिलपुणं परिहत्थभमंतमच्छकच्छभं अणेगसउणगणमिहुणयविरह-
यसदुन्नइयमहुरसरनाइयं तं पासइ, तं पासित्ता तं ओगाहइ, ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हंपि
पविणेज्जा तिण्हंपि पविणेज्जा खुहंपि पविणेज्जा जरंपि पवि० दाहंपि पवि० णिदाएज्ज वा पयला-
एज्ज वा सतिं वा रतिं वा धितिं वा मतिं वा उवलभेज्जा, सीए सीयभूए संकसमाणे संकस-
माणे सायासोक्खबहुले यावि विहरिज्जा, एवामेव गोयमा ! असवभावपट्टवणाए उसिणवेयणि-
ज्जेहिंतो णरएहिंतो कुंभारागणी इ वा णेरइए उव्वट्टिए समणे जाइ इमाइ मणुस्सलोयंसि
भवन्ति (गोलियालिंगाणि वा सौडियालिंगाणि वा भिडियालिंगाणि वा) अयागराणि वा तंवाग-
राणि वा तउयागरा० सीसाग० रूप्पागरा० सुवज्जागराणि वा हिरणागरा० कुंभारागणी इ वा
मुसागणी वा इट्टयागणी वा कवेह्ठुयागणी वा लोहारंवरिसे इ वा जंतवाडुबुल्ली वा हंडियलि-
त्थाणि वा सौडियलि० णलागणी ति वा, तिलागणी वा तुसागणी ति वा, तत्ताइं समज्जोती-
भूयाइं फुल्लकिंसुयसमाणाइं उक्कासहस्साइं विणिम्मुयमाणाइं जालासहस्साइं पसुचमाणाइं
इंगालसहस्साइं पविक्खरमाणाइं अंतो २ हुहुयमाणाइं चिट्ठंति ताइं पासइ, ताइं पासित्ता
ताइं ओगाहइ ताइं ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हंपि पविणेज्जा तण्हंपि पविणेज्जा खुहंपि पविणेज्जा

जंरं पि पविणेज्जा दाहं पि पविणेज्जा णिद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा सतिं वा रतिं वा धिहं वा मतिं
वा उवलभेज्जा, सीए सीयभूयए संकसमाणे संकसमाणे सायासोक्खबहुले यावि चिहरेज्जा, भवे-
यारूवे सिया?, णो इण्ढे सम्ढे, गोयमा! उस्सिणवेदणिज्जेसु णरएसु नेरतिया एत्तो अणिट्ठ-
रियं चैव उस्सिणवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति॥ सीयवेदणिज्जेसु णं भंते णिरएसु णेरतिया केरि-
सयं सीयवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति?, गोयमा! से जहाणामए कम्मरदारए सिया तरूणे
जुगवं बलवं जाव सिप्पोवगते एगं महं अयपिंडं दगवारसमाणं गहाय ताविय ताविय कोट्टिय
कोट्टिय जह० एक्काहं वा दुआहं वा तियाहं वा उक्कोसे णं मासं हणेज्जा, से णं तं उस्सिणं उस्सिण-
भूतं अयोमएणं संदंसएणं गहाय असब्भावपट्टवणाए सीयवेदणिज्जेसु णरएसु पक्खिबेज्जा, से
तं [उम्मिसियनिमिसियंतरेण पुणरवि पच्चुद्धरिस्सामीतिकहु पविरायमेव पासेज्जा, तं चैव णं
जाव णो चैव णं संचाएज्जा पुणरवि पच्चुद्धरित्ताए, से णं से जहाणामए मत्तमायंगे तहेव जाव
सोक्खबहुले यावि चिहरेज्जा] एवामेव गोयमा! असब्भावपट्टवणाए सीतवेदणेहिंतो णरएहिंतो
नेरतिए उव्वट्टिए समाणे जाइ इमाइ इहं माणुस्सलोए हवंति, तंजहा—हिमाणि वा हिमपुंजाणि
वा हिमपडलाणि वा हिमपडलपुंजाणि वा तुसाराणि वा तुसारपुंजाणि वा हिमकुंडाणि वा हि-
मकुंडपुंजाणि वा सीताणि वा ताइ पासति पासित्ता ताइ ओगाहति ओगाहित्ता से णं तत्थ

सीतं पि पविणेज्जा तण्हं पि प० खुहं पि प० जरं पि प० दाहं पि प० निदाएज्ज या पयलाएज्ज वा जाव
उसिणे उसिणभूए संकसमाणे संकसमाणे सायासोक्खवहुले यावि विहरेज्जा, गोयमा! सीयवेय-
णिजेसु नरएसु नेरतिया एत्तो अणिट्ठयरियं चेव सीतवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति ॥ (सू० ८९)

‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशी क्षुधं पिपासां (च) प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमानाः ‘विहरन्ति’ अवति-
ष्ठन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘एगमेगस्स ण’मित्यादि, एकैकस्य रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकस्य ‘असम्माव(प्र)स्थापनया’ असद्भावकल्प-
नया ये केचन पुद्गला उदधयश्चेति शेषः तान् ‘आस्यके’ मुखे सर्वपुद्गलान् सर्वोदधीन् प्रक्षिपेत्, तथाऽपि ‘नो चेव ण’मित्यादि, नैव
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकः तस्यो वा वितृष्णो वा स्यात् लेशतः अत्र प्रवलभसाकव्याभ्युपेतः पुरुषो दृष्टान्तः । ‘एरिसिया ण’मित्यादि,
ईदृशी णमिति वाक्यालङ्कृतौ गौतम ! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाः क्षुधं पिपासां प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं प्रतिपृथिधि तावद्वक्तव्यं या-
वदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति वैक्रियशक्तिं विचिचिन्तयिपुरिदमाह—‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! प्रत्येकं किम् ‘एक-
त्वम्’ एकं रूपं विकुर्वितुं प्रभवः उत ‘पृथक्त्वं’ पृथक्त्वशब्दो बहुवाची, आह च कर्मप्रकृतिसद्ग्रहणित्चूर्णिकारोऽपि—“पुहुत्त-
शब्दो बहुत्तवाइ” इति, प्रभूतानि रूपाणि विकुर्वितुं प्रभवः ?, ‘विकुर्वं विक्रियायाम्’ इत्यागमग्रसिद्धो धातुरस्ति यस्य विकुर्वोण इति
प्रयोगस्ततो विकुर्वितुमित्युक्तं, भगवानाह—एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं, तत्रैकं रूपं विकुर्वतो मुद्गररूपं
वा मुद्गरः—प्रतीतः मुपण्ठिरूपं वा मुपण्ठिः—ग्रहरणविशेषः, करपत्ररूपं वा असिरूपं वा शक्तिरूपं वा हलरूपं वा गदारूपं वा मुश-
लरूपं वा चक्ररूपं वा नाराचरूपं वा कुन्तरूपं वा शूलरूपं वा लकुटरूपं वा भिण्डमालरूपं वा विकुर्वन्ति, करपत्रादयः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
क्षुत्तृङ्घ्रि
क्रिया
वेदनाः
सू० ८९

॥ ११९ ॥

प्रतीताः, भिण्डमालः—शस्त्रजातिविशेषः, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा कचिपुस्तकेषु—“मुग्गरमुसुंढिकरकयअसिसत्ति हलं गयामुसलचक्का। नारा-
 यकुंततोमरसूललडडभिडिमाला य ॥१॥” गतार्थो, नवरं ‘करकय’ति क्रकचं करपत्रमित्यर्थः, पृथक्त्वं विकुर्वन्तो मुद्गररूपाणि वा यावत्
 भिण्डमालरूपाणि वा, तान्यपि सदृशानि, (समानरूपाणि) ‘नोऽसदृशानि’(अ) समानरूपाणि, तथा ‘सङ्ख्येयानि’ परिमितानि न ‘अस-
 ङ्ख्येयानि’ सङ्ख्यातीतानि, विसदृशकरणेऽसङ्ख्येयकरणे वा शक्त्यभावात्, तथा ‘संवद्धानि’ स्वात्मनः शरीरसंलग्नानि ‘नासंवद्धानि’ न
 स्वशरीरात्पृथग्भूतानि, स्वशरीरात्पृथग्भूतकरणे शक्त्यभावात्, विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वाऽन्योऽन्यस्य कायमभिन्नन्तो वेदनामुदीरयन्ति,
 किंविशिष्टमित्याह—‘उज्ज्वलां’ दुःखरूपतया जाज्वल्यमानां सुखलेशेनाप्यकलङ्कितामिति भावः, ‘विपुलां’ सकलशरीरव्यापितया
 विस्तीर्णां ‘प्रगाढां’ प्रकर्षेण मर्मप्रदेशव्यापितयाऽतीवसमवगाढां कर्कशां भवति?—यथा कर्कशः पापाणसंघर्षः शरी-
 रस्य खण्डानि त्रोटयति एवमात्मप्रदेशान् त्रोटयन्तीव या वेदनोपजायते सा कर्कशा तां, कटुकामिव कटुकां पित्तप्रकोपपरिकलितव-
 पुषो रोहिणीं—कटुद्रव्यमिवोपभुज्यमानमतिशयेनाग्नीतिजनिकामिति भावः, तथा ‘परुषां’ मनसोऽतीव रौक्ष्यजनिकां ‘निष्ठुराम्’ अश-
 क्यप्रतीकारतया दुर्भेदां ‘चण्डां’ रुद्रां रौद्राध्यवसायेहेतुत्वात् ‘तीव्राम्’ अतिशयिनीं ‘दुःखां’ दुःखरूपां ‘दुर्गां’ दुर्लङ्घ्यामत एव
 दुरधिसह्याम्, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावत्पञ्चम्याम् । ‘छट्टसत्तमीसु ण’मित्यादि, षट्सप्तम्योः पुनः पृथिव्योर्नैरयिकाः
 बहूनि महान्ति गोमयकीटप्रमाणत्वात्, ‘लोहितकुन्थुरूपाणि’ आरक्तकुन्थुरूपाणि वज्रमयतुण्डानि, गोमयकीटसमानानि विकुर्वन्ति,
 विकुर्वित्वा ‘अन्योऽन्यस्य’ परस्परस्य ‘कायं’ शरीरं समतुरङ्गा इवाचरन्तः समतुरङ्गायमाणाः, अथा इवान्योऽन्यमारुहन्त इत्यर्थः,
 ‘स्वायमाणा स्वायमाणा’ भक्षयन्तो भक्षयन्तोऽन्तरन्तः ‘अनुप्रवेशयन्तः’ अनुप्रविशन्तः ‘सयपोरागकिमिया इव’ शतपर्वकमय

इव इक्षुपर्वकृमय इव 'चालेमाणा चालेमाणा' शरीरस्य मध्यभागेन संचरन्तः संचरन्तो वेदनामुदीरयन्त्युज्ज्वलामित्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति क्षेत्रस्वभावजां वेदनां प्रतिपादयति—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं शीतां वेदनां वेदयन्ते उष्णां वेदनां वेदयन्ते शीतोष्णां वा ? भगवानाह—गौतम ! न शीतां वेदनां वेदयन्ते किन्तु उष्णां वेदनां वेदयन्ते, ते हि शीतयोनिका योनिस्थानानां केवलहिमानीप्रख्यशीतप्रदेशासकत्वात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण चान्यत् सर्वमपि भूम्यादि खादिराज्ञारादपि महाप्रतप्तमत्तस्ते उष्णवेदनामनुभवन्ति, नापि शीतोष्णां वेदनां वेदयन्ते, शीतोष्णस्वभावतया वेदनाया नरकेषु मूलतोऽप्यसम्भवात्, एवं शर्कराप्रभावालुकाप्रभानैरयिका अपि वक्तव्याः, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकपृच्छायाम् भगवानाह—गौतम ! शीतामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभेदेनोष्णामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभेदेनैव, न तु शीतोष्णां, तत्र ते बहुतरा ये उष्णां वेदनां वेदयन्ते, प्रभूततराणां शीतयोनित्वात्, ते स्तोक्ततरा ये शीतां वेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणामुष्णयोनित्वात्, एवं धूमप्रभायामपि वक्तव्यं, नवरं ते बहुतरा ये शीतवेदनां वेदयन्ते, बहुनामुष्णयोनित्वात्, ते स्तोक्ततरा ये उष्णवेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणां शीतयोनित्वात्, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकपृच्छायां भगवानाह—गौतम ! शीतां वेदनां वेदयन्ते नोष्णां नापि शीतोष्णां, तत्रत्यानां सर्वेषामुष्णयोनित्वात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण चान्यस्य सर्वस्यापि नरकभूम्यादेर्महाहिमानीप्रख्यत्वात्, एवं तमस्तमाप्रभापृथिवीनैरयिका अपि वक्तव्या, नवरं परमां शीतवेदनां वेदयन्ते इति वक्तव्यं, तमःप्रभापृथिवीतः तमस्तमप्रभापृथिव्यां शीतवेदनाया अतिप्रबलत्वात् ॥ सम्प्रति भवानुभवप्रतिपादनार्थमाह—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं नरकभवं प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमानाः 'विहरन्ति' अवतिष्ठन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका 'नित्यं' सर्वकालं क्षेत्रस्वभावजमहान्निविडान्धकारदर्शनतो भीताः, सर्वत उपजातशङ्कत्वात्,

तथा 'नित्यं' सर्वकालं स्वत एवाग्रेऽपि 'त्रस्ताः' परमाधार्मिकदेवपरस्परोदीरितदुःखसंपातभयात्रासमुपपन्नाः, तथा 'नित्यं' सर्वकालं परमाधार्मिकैः परस्परं वा 'त्रासिताः' त्रासं ग्राहिताः, तथा 'नित्यमुद्विग्नाः' यथोक्तरूपदुःखानुभवतस्तद्गतावासपराङ्मुखचित्ताः, तथा 'नित्यं' सर्वकालम् 'उपप्लुताः' उपप्लवेनोपेता न तु मनागपि रतिमासादयन्ति, एवं 'नित्यं' सर्वकालं परमशुभम् 'अतुलम्' अशुभत्वेनानन्यसदृशम् 'अनुवद्धम्' अशुभत्वेन निरन्तरमुपचितं निरयम्बं 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति, एवं प्र-
 थिव्यां पृथिव्यां तावद्धक्तव्यं यावद्धः सप्तमी, अस्यां चाधःसप्तम्यां क्रूरकर्माणः पुरुषा उत्पद्यन्ते नान्ये, तथा चास्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं पञ्च पुरुषान् उपन्यस्यति—'अहेसत्तमाए ण'मित्यादि, अधःसप्तम्यां पृथिव्यामप्रतिष्ठाने नरके 'इमे' अनन्तरं वेदयमाणस्वरूपाः पञ्च महापुरुषाः 'अनुत्तरैः' सर्वोत्तमप्रकर्षप्राप्तैः 'दण्डसमादनैः' समादीयते कर्म एभिरिति समादानानि—कर्मोपादानहेतवः दण्डा-
 एव—मनोदण्डादयः प्राणव्यपरोपणाध्यवसायरूपाः समादानानि दण्डसमादानानि तैः कालमासे कालं कृत्वोत्पन्नाः, तद्यथा—रामो जा-
 मदभिसुतः पशुराम इत्यर्थः, दाढादालः छातीसुतः, वसू राजा उपरिचरः, स हि देवताऽधिष्ठिताकाशस्फटिकसिंहासनोपविष्टः सन्ना-
 काशस्फटिकमयस्य सिंहासनस्यादर्शनतो लोकेष्वेवं प्रसिद्धिमगमत्—सत्यवादी किलैष वसुराजा न प्राणालयेऽप्यलीकं भावते ततः सत्त्वा-
 वर्जितदेवताकृतप्रातिहार्य एवमुपर्याकाशे चरतीति, स चान्यदा हिंस्रवेदार्थप्ररूपकस्य पर्वतस्य पक्षमभिगृह्य सम्यग्दृष्टेर्नरदस्य पक्षमन-
 भिगृह्णलीकवादित्वात्प्रकुपितदेवताचपेदाहतः सिंहासनात्परिभ्रष्टो रौद्रध्यानमभिरुढः सप्तमपृथिव्यामप्रतिष्ठाननरकमयासीत्, सुभूमो-
 ऽष्टमश्चक्रवर्त्ती कौरव्यः कौरव्यगोत्रो ब्रह्मदत्तश्रुलनीसुतः 'ते णं तत्थ वेयणं वेयंती' त्यादि, 'ते' पशुरामादयस्तत्र—अप्रतिष्ठाने नरके वेदनां वेदयन्ते उज्ज्वलां यावद् दुरध्यासामिति प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकेषूपवेदनायाः स्वरूपमभिधित्सुराह—'उसिणवेदणिज्जेसु णं

भंते !” इत्यादि, उष्णवेदनेषु णमिति पूर्ववत् भवन्त ! नरकेषु नैरयिकाः कीदृशीमुखैर्नेदनां प्रलनुभयन्तः—प्रत्येकं वेदयमाना मिर-
रन्ति ? भगवानाह—गौतम ! स ‘यथानामकः’ अनिर्दिष्टनामकः कश्चिन् ‘कर्ममरिदारकः’ लोहकारदारकः स्यान्, किमितिष्टः ?
इत्याह—‘तरुणः’ प्रवर्द्धमानवयाः, आह—दारकः प्रवर्द्धमानवया एव भवति ततः किमेन विगेयणेन ? न, आसन्नमृत्योः प्रवर्द्धमा-
नवयस्ताभावात्, न ह्यासन्नमृत्युः प्रवर्द्धमानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः, आसन्नमृत्युलादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्र-
तिपादनार्थेऽपि आरम्भस्ततोऽर्थवद्विशेषणम्, अन्ये तु व्याचक्षते—इह यद्रव्यं विशिष्टवर्णोद्विगुणोपेतमभिनयं च तत्तरुणमिति लोके
प्रसिद्धं, यथा तरुणमिदमव्यत्यपत्रमिति, ततः स कर्मरदारकस्तरुण इति किमुक्तं भवति ?—अभिनयो विशिष्टवर्णोद्विगुणोपेतश्चेति,
बलं—सामर्थ्यं तदस्यास्तीति बलवान्, तथा युगं—युगमदुष्पमादिकालः स स्येन रूपेण यस्यास्ति न दोषदुष्टः स युगवान्, किमुक्तं
भवति ?—कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यवित्रहेतुः स चास्य नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थमेतद्विशेषणं, युवा—यौवनस्थः, युवावस्थायां हि बलातिशय
इत्येतदुपादानम्, ‘अप्यार्यके’ इति अल्पशब्दोऽभाववाची अल्पः—सर्वथाऽवियमान आतद्धो—ज्वरादिर्थास्यासावल्पातद्धः, ‘धिरगहृत्ये’
स्थिरौ अप्रहस्तौ यस्य स स्थिराग्रहस्तः, ‘दृढपाणिपायपासपिष्टंतरोरुपरिणए’ इति दृढानि—अतिनिविडचयापन्नानि पाणिपादपार्श्व-
पृष्ठान्तरोरूणि परिणतानि यस्य स दृढपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरुपरिणतः, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा घ-
नम्—अतिशयेन निचितौ—निविडतरचयमापन्नौ बलिताविव बलितौ वृत्तौ रुन्धौ यस्य स घननिचितवलितवृत्तस्कन्धः, ‘चर्ममेष्टगदु-
घणमुष्टियसमाहयनिचियगायगत्ते’ चर्मष्टकेन द्रुघणेन मुष्टिकया च—मुष्ट्या च समाहृत्य ये निचितीकृतगात्रास्ते चर्मष्टकद्रुघणमुष्टि-
कसमाहृतनिचितगात्रास्तेषामिव गात्रं यस्य स चर्मष्टकद्रुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रगात्रः, ‘उररसवलसमज्ञागए’ इति उरस्ति

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
शीतोष्ण-
वेदनाः
सू० ८९

॥ १२१ ॥

भवसुरस्यं तच्च तद्गलं च उरस्यबलं तच्च समन्वागतः—समनुप्राप्त उरस्यबलसमन्वागतः, आन्तरोत्साहवीर्ययुक्त इति भावः, ‘तलजम-
 लजुयलबाहू’ इति, तलौ—तालवृक्षौ तयोर्यमलयुगलं—समश्रेणीकं युगलं तलयमलयुगलं, तद्वदतिसरलौ पीवरौ च बाहू यस्य स
 तलयमलयुगलबाहुः, ‘लंघणपवणजवणपमद्दणसमर्थे’ इति, लङ्घने—अतिक्रमणे प्लवने—मनाक् पृथुतरविक्रमगतिगमने जवने—
 अतिशीघ्रगतौ प्रसर्दने—कठिनस्यापि वस्तुनश्चूर्णनकरणे समर्थः लङ्घनप्लवनजवनप्रमर्दनसमर्थः, कचिन् ‘लंघणपवणजवणवायाम-
 णसमर्थे’ इति पाठस्तत्र व्यायामने—व्यायामकरणे इति व्याख्येयं, ‘छेकः’ द्वासप्ततिकलापण्डितः ‘दक्षः’ कार्याणामविलम्बितकारी,
 ‘प्रष्ठः’ वाग्मी ‘कुशलः’ सम्यक्क्रियापरिज्ञानवान् ‘मेधावी’ परस्पराव्याहृतपूर्वापरानुसन्धानदक्षः, अत एव ‘निपुणसिन्धोवगए’
 इति निपुणं यथा भवति एवं शिल्पं—क्रियासु कौशलसुपगतः—प्राप्तो निपुणशिल्पोपगतः, एकं महान्तमयस्विण्डम् ‘उदकवारकसमानं’
 लघुपानीयघटसमानं गृहीत्वा ‘तम्’ अयस्विण्डं तापयित्वा तापयित्वा ततो घनेन कुट्टयित्वा यावदेकाहं वा द्वयहं वा याव-
 दुत्कर्षतोऽर्द्धमासं संहन्यात्, ततो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘तम्’ अयस्विण्डं शीतं, स च शीतो वह्निर्भनाग्मात्रेणापि स्यादत आह—
 ‘शीतीभूतं’ सर्वात्मना शीतत्वेन परिणतं अयोमयेन संदंशकेन गृहीत्वा ‘असद्भावस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नैतदभूत् न भवति
 भविष्यति वा केवलमसद्भूतमिदं कल्प्यत इति, उष्णवेदनेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, प्रक्षिप्य च स पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘उष्मि-
 सियनिमिसियन्तरेण’ उन्मिषितनिमिषितान्तरेण यावताऽन्तरेण—यावता व्यवधानेन उन्मेषनिमेषौ क्रियेते तावदन्तरप्रमाणेन काले-
 नातिक्रान्तेन पुनरपि प्रत्युद्धरिष्यामीतिकृत्वा यावद् द्रष्टुं प्रवर्त्तते तावत् ‘प्रवितरमेव’ प्रस्फुटितमेव, यदिवा ‘प्रविलीनमेव’ नवनीत-
 मिव सर्वथा गलितमेव, यदिवा ‘प्रविध्वस्तमेव’ सर्वथा भस्मसाद्भूतमेव पश्येत्, न पुनः शक्याद् अचिरात् अप्रस्फुटितं अविलीनं

वा अविध्वस्तं वा पुनरपि प्रत्युद्धर्तुम्, एवंरूपा नाम तत्रोष्णवेदना ॥ अस्यैवार्थस्य स्पष्टतरभावनार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—‘से जहानामए’ इत्यादि, ‘से’ सकलजनप्रसिद्धो यथेति दृष्टान्तत्वोपदर्शने वाशब्दो विकल्पने, अयं वा दृष्टान्तो विवक्षितार्थप्रतिपत्तये बोद्धव्य इति विकल्पनभावना, ‘मत्तः’ मदकलितः ‘मातङ्गः’ हस्ती, इह मातङ्गोऽन्यजोऽपि संभवति ततस्तदाशङ्काव्युदासार्थं नानादेशजविनेय-जनानुग्रहाय (वा) पर्यायद्वयमाह—‘द्विपः’ द्वाभ्यां मुखेन करेण चेत्यर्थः पिबतीति द्विपः, ‘मूलविभुजादय’ इति कप्रत्ययः, कौ जीर्यतीति कुञ्जरः, यदिवा कुञ्जे-वनगहने रमति-रतिमाबध्नातीति कुञ्जरः ‘कचिदि’ति कप्रत्ययः, षष्ठिर्हयनाः-संवत्सरा यस्य स पष्टिहायनः ‘प्रथमशरत्कालसमये’ कार्तिकमाससमये, इह प्राय ऋतवः सूर्योत्तमो गृह्यन्ते ते चाषाढादयो द्विहिमासप्रमाणाः, प्रवचने च क्रमेणैवंनामानः, तद्यथा-प्रथमः प्रावृट् द्वितीयो वर्षारान्नः तृतीयः शरत् चतुर्थो हेमन्तः पञ्चमो वसन्तः षष्ठो ग्रीष्मः, तथा चाह पादलिप्तसूरिः—“पाउस वासारत्तो, सरओ हेमंत वसन्त गिन्हो य । एए खलु छपि रिऊ, जिणवरदिट्ठा मए सिट्ठा ॥१॥” ततः प्रथमशरत्कालसमयः कार्तिकसमय इति विवृत्तम्, आह च मूलटीकाकृत्—“प्रथमशरत्-कार्तिकमासः” तस्मिन् वाशब्दो विकल्पने ‘चरमनिदाघकालसमये वा’ चरमनिदाघकालसमयो-ज्येष्ठमासपर्यन्तस्तस्मिन्, वाशब्दो विकल्पने, ‘उष्णाभिहतः’ सूर्य-खरकिरणप्रतापाभिभूतः, अत एवोष्णैः सूर्यकिरणैः सर्वतः प्रतप्ताङ्गतया शोषभावतस्तृषाभिहतः, तत्रापि पानीयगवेषणार्थमितस्ततः स्वेच्छया परिभ्रमतः कथञ्चिद्वाग्निप्रत्यासत्तौ गमनतो द्वाग्निज्वालाभिहतः अत एव ‘आतुरः’ कचिदपि स्वास्थ्यमलभमानः सन् आकुलः, सर्वोन्नपृतितापसम्भवेन गलतालुशोषभावात् शुषितः, कचिन् ‘झिजिए’ इति पाठस्तत्र ‘क्षितः’ क्षीणशरीर इति व्याख्येयम्, असाधारणवृद्धवेदनासमुच्छलनात्पिपासितः, अत एव दुर्बलः शरीरमानसावष्टम्भरहितत्वात्, ‘कृान्तः’ ग्लानिमुपगतः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
शीतोष्ण-
वेदनाः
सू० ८९

॥ १२२ ॥

'कुम्भू ग्लानौ' इति वचनात्, एकां महतीं 'पुष्करिणीं' पुष्कराण्यस्यां विद्यन्ते इति पुष्करिणी तां, किंविशिष्टामित्याह—'वतु-
 ष्कोणां' चत्वारः कोणा-अश्रयो यस्याः सा तथा तां, समं-विषमोन्नतिवर्जितं सुखावतारं तीरं-तटं यस्याः सा समतीरा ताम्, आ-
 नुपूर्व्येण-नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण न त्वेकहेल्यैव कचिदुन्नतिरूपा कचिदुन्नतिरूपा इति भावः, सुष्ठु-अतिशयेन यो जातो वप्रः-के-
 दारो जलस्थानं तत्र गम्भीरम्-अलब्धस्ताधं शीतलं जलं यस्यां सा आनुपूर्व्यसुजातवप्रगम्भीरशीतलजला ताम्, 'संछण्णपत्तभिस-
 मुणाल'मिति संछन्नानि-जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि यस्यां सा संछन्नपत्रविसमृणाला ताम्, इह विसमृणालसाहचर्यात् पत्राणि
 -पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि-कन्दाः मृणालानि-पद्मनालाः, तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापु-
 ण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः केसरैः-केसरप्रधानैः फुल्लैः-विकसितैरुपचिता बहूत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरी-
 कशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिता तां, तथा षट्पदैः-भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कमलानि उपलक्ष्यमेतत् कुमुदादीनि यस्याः सा
 षट्पदपरिभुज्यमानकमला तां, तथाऽच्छेन-स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन-आगन्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णं अच्छविमल-
 सलिलपूर्णं तां, तथा यडिहत्था-अतिरेकता (तः) अतिप्रभूता इत्यर्थः भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यस्यां सा यडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपा,
 तथा अनेकैः शकुनिगणमिथुनैः गणशब्दस्य प्राकृतत्वाद्यर्थान्तेऽप्युपनिपातः, शकुनिमिथुनैर्विचरितैः-इतस्ततः स्वेच्छया प्रवृत्तैः शब्दो-
 न्नतिकम्-उन्नतशब्दं मधुरस्वरं नादितं यस्यां सा अनेकशकुनिगणमिथुनकविचरितशब्दोन्नतिकमधुरस्वरनादिता, ततः पूर्वपदेन विशेषे-
 षणसमासः, तां दृष्ट्वाऽवगाहेत, अवगाह्य च 'उष्णमपि' परिदाहमपि शरीरस्य तत्र 'प्रविनयेत्' प्रकर्षेण सर्वासना स्फोटयेत्, तथा
 क्षुधामपि प्रविनयेत् प्रत्यासन्नतटवर्तिशल्लभ्यादिकिसलयभक्षणात्, तृषमपि प्रविनयेत् जलपानात्, ज्वरमपि परिसंतापसमुत्थं प्रवि-

नयेत् परिदाघक्षुत्पिपासाऽपगमात्, एवं सकलक्षुदादिदोषापगमतः सुखासिकाभावेन निद्रायेत प्रचलायेत, तत्र अनिद्रावान् निद्रा-
वान् भवतीति च्यर्थे विवक्षायां निद्रादिभ्यो धार्मिणि क्यधिति कर्मणि क्यप्रत्ययः, एवं प्रचलाशब्दादपि निद्रादेराकृतिगणत्वात्, नि-
द्राप्रचलयोस्त्वयं विशेषः—सुखप्रबोधा स्वापावस्था निद्रा, ऊर्द्धस्थितस्यापि या पुनश्चैतन्यमसृष्टीकुर्वती समुपजायते निद्रा सा प्रचला,
एवं च क्षणमात्रनिद्रालाभतोऽतिस्वस्थीभूतः ‘स्मृतिं वा’ पूर्वानुभूतस्मरणं ‘रतिं वा’ तदवस्थाऽऽसक्तिरूपां ‘धृतिं वा’ चित्तस्वास्थ्यं
‘मतिं वा’ सम्यगीहापोहरूपाम् ‘उपलभेत’ प्राप्नुयान्, ततः ‘शीतः’ वायुशरीरप्रदेशगीतीभावात्, ‘शीतीभूतः’ शरीरान्तरपि
निर्धृतीभूतः सन् ‘संकसमाणे’ इति सम्—एकीभावेन कसन्—गच्छन् ‘सातसौख्यबहुलश्चापि’ सातम्—आह्लादस्तत्प्रधानं सौख्यं
सातसौख्यं न त्वभिमानमात्रजनितमाह्लादविरहितं सातसौख्येन बहुलो—व्याप्तः सातसौख्यबहुलश्चापि ‘विहरेत्’ स्वेच्छया परिभ्र-
मेत्, ‘एवमेव’ अनेनैवानन्तरोदितदृष्टान्तप्रकारेण हे गौतम ! ‘असद्भावाप्रस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नेदं वक्ष्यमाणमभूत् केवलं
नरकगतोष्णवेदनायात्स्यप्रतिपत्तयेऽसत्कलयत इति भावः, उष्णवेदनेभ्यो नरकेभ्यो नैरयिकोऽन्तरमुद्वर्तितो विनिर्गतः सन्
‘यानि’ इमानि प्रत्यक्षत उपलभ्यमानानि ‘इह’ मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—“गोलियालिंगाणि वा, सौडियालिंगाणि
वा, भिंडियालिंगाणि वा, एते अमेराश्रयविशेषाः, अन्ये तु देशभेदनीत्या पिष्टपाचनकाश्यादिभेदेनैतेषां स्वरूपं कथयन्ति, तदप्यविरुद्ध-
मेवेति, तैलाग्निरिति वा तुषाग्निरिति वा नडाग्निरिति वा, नडः—वृणविशेषः, ‘अयागराणीति वा’ आर्यत्वान्नपुंस-
कनिर्देशः अयआकरा इति वा, येषु निरन्तरं महामूपास्वयोदलं प्रक्षिप्याऽय उत्पाद्यते ते अयआकराः, एवं ताम्राकरा इति वा त्र-
ष्वाकरा इति वा सीसकाकरा इति वा रूपाकरा इति वा सुवर्णाकरा इति वा हिरण्याकरा इति वा, सुवर्णहिरण्ययोरत्र त्रिविधो वर्णो-

द्रिष्टुतो वेदितव्यः, इष्टकापाक इति वा कुम्भकारापाक इति वा कवेष्टुकापाक इति वा लोहकाराम्बरीष इति वा, अम्बरीषः—को-
 ष्टकः, यन्त्रवाहचुल्ली इवेति, यन्त्रम्—इक्षुपीडनयन्त्रं तत्प्रधानः पाटको यन्त्रेक्षुरसः पच्यते, इत्थम्भूतानि यानि
 मनुष्यलोके स्थानानि 'तप्तानि' वह्निसंपर्कतस्तप्तीभूतानि, तानि च कानिचिद् अयआकरप्रभृतीनि कदाचिदुष्णस्पर्शमात्राण्यपि संभ-
 वन्ति ततो विशेषप्रतिपादनार्थमाह—'समजोर्दभूयाद्' प्राकृतत्वात्समशब्दस्य पूर्वनिपातः, 'ज्योतिःसमभूतानि' साक्षादभिवर्णानि
 जातानीति भावः, एतदेवोपमया स्पष्टयति—'फुल्लकिंशुकसमानानि' प्रफुल्लपलशकुसुमकल्पानि 'उक्कासहरसाई' इति ये मूला-
 म्रितो विबुध्य विबुध्याग्निकणाः प्रसर्पन्ति ते उल्का इत्युच्यन्ते तासां सहस्राणि उल्कासहस्राणि मुञ्चन्ति ज्वालासहस्राणि विनिर्मु-
 ञ्चन्ति अद्धारसहस्राणि प्रविक्षरन्ति 'अन्तरन्तर्दह्यमानानि' अतिशयेन जाज्वल्यमानानि, क्वचित् 'अंतो अंतो सुहुयहुयासणा'
 इति पाठः, 'अन्तरन्तः सुहुतहुताशनानि' सुष्टु हुतो हुताशनो येषु तानि तथा तिष्ठन्ति तानि पश्येत् दृष्ट्वा चावगाहेत, अवगाह्य
 च 'उष्णमपि' नरकोष्णवेदनाजनितं वहिःशरीरस्य परितापमपि प्रविनयेत्, नरकगतादुष्णस्पर्शोदयआकरादिपूष्णस्पर्शस्यातीव म-
 न्दत्वात्, एवं च सुखासिकाभावतत्त्वमपि क्षुधमपि दाहमपि अन्तःशरीरसमुत्थं प्रविनयेत्, तथा च सति वृडादिदोषापग-
 मतो निद्रायेत वा प्रचलयेत वा स्मृतिं वा रतिं वा धृतिं वा उपलभेत, ततः शीतः शीतीभूतः सन् 'संकसन् संकसन्' संक्रामन्
 संक्रामन् सातसौख्यबहुलो विहरेत्, अमीषां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः । एतावत्युक्ते भगवान् गौतमः पृच्छति—'भवे एयारूवे
 सिया ?' 'स्यात्' संभाव्यते एतद् यथा भवेद् उष्णवेदनीयेषु नरकेषु एतद्रूपा उष्णवेदना ?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो
 यदुष्णवेदनीयेषु नरकेषु नैरयिका इति, अनन्तरं प्रतिपादितस्वरूपाया उष्णवेदनायाः अनिष्टतरिकामेव अप्रियतरिकामेव अमनोज्ञत-

रिकामेव असनआपतरिकामेव वेदनां 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति ॥ सम्प्रति शीतवेदनीयेषु नरकेषु शीतवेदना-
 स्वरूपं प्रतिपादयति—'सीयवेयणिज्जेसु ण'मित्यादि, शीतवेदनीयेषु भदन्त ! निरयेषु नैरयिकाः कीदृशीं शीतवेदनां प्रत्यनुभवन्तो
 विहरन्ति ? स यथानामकः कर्मकरदारकः स्यात् तरुण इत्यादिविशेषणकदम्बकं प्राग्वत्तावद् यावत्संहन्यात् नवरमुत्कर्षतो मासमि-
 त्वात् ब्रूयात्, ततः 'सः' कर्मकरदारकः 'तम्' अयस्पिण्डमुष्णं स चोष्णो बाह्यप्रदेशमात्रपेक्षयाऽपि स्यादत आह—'उष्णीभूतं' स-
 र्वात्मनाऽग्निवर्णीभूतमिति भावः, अयोमयेन संदंशेन गृहीत्वाऽसद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, ततः 'स' पुरुषः
 'तम्' अयस्पिण्डमित्यादि प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तथैवम्—'से णं तं उम्मिसियनिमिसियंतरेण पुणरवि पञ्चुद्धरिस्सा-
 मित्तिकद्दु पविरायमेव पासेज्जा पविल्लीणमेव पासेज्जा नो चेव णं संचाएइ अविरायं अविलीणं अविद्धत्थं
 पुणरवि पञ्चुद्धरित्तए से जहानामए मत्तमायंगे जाव सायासोक्खवहुलेयावि विहरइत्ति' 'एवामेवे'त्यादि, अनेनैवाधिकृतदृष्टान्तो-
 क्तेन प्रकारेण गौतम ! असद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेभ्यो नरकेभ्योऽन्तर्मुद्गतः सन् यानीमानि मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति,
 तद्यथा—हिमानि वा हिमपुञ्जानि वा, सूत्रे नृपसकनिर्देशः प्राकृतत्वात्, हिमपटलानि वा हिमकूटानि वा, एतान्येव पदानि नानादे-
 शजविनेयानुग्रहाय पर्यायैर्व्याचष्टे—'सीयाणि वा सीयपुंजाणि वा' इत्यादि, तानि पश्येत्, दृष्ट्वा तान्यवगाहेत, अवगाह्य 'शीत-
 मपि' नरकजनितं शीतत्वमपि प्रविनयेत्, ततः सुखासिकाभावतस्तृप्तमपि क्षुधमपि नरकवेदनीयनरकसंपर्कसमुत्थं जा-
 ड्यमपि प्रविनयेत्, ततः शीतत्वादिदोषापगमतोऽनुत्तरं स्वास्थ्यं लभमानो निद्रायेत वा प्रचलायेत वा स्मृतिं वा रति वा धृतिं वा
 लभेत्, ततो नरकगतजाड्यापगमाद् उष्णः, स च बहिःप्रदेशमात्रतोऽपि स्यात्त आह—'उष्णीभूतः' अन्तरपि नरकगतजा-

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 शीतोष्ण-
 वेदनाः
 सू० ८९

॥ १२४ ॥

ड्यापगमात् जातोत्साह इत्यर्थः, स एवंभूतः सन् यथास्वमुखं (संकसन्) संक्रामन् सातसौख्यबहुलो विहरेत्, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवेयारूवे सिया?’ इत्यादि ग्रावत् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरतियाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहण्णेणवि उक्कोसेणवि ठिती भाणितव्वा जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ९०) ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए णेरतिया अणंतरं उव्वट्टिय कहिं गच्छंति? कहिं उव्वज्जंति? किं नेरतिएसु उव्वज्जंति? किं तिरिक्खजोणिएसु उव्वज्जंति?, एवं उव्वट्टणा भाणितव्वा जहा वक्कंतीए तहा इहवि जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ९१)

‘रयणप्पमे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन दश वर्षे सहस्राणि उत्कर्षतः सागरोपमं, एवं शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि, बालुकाप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्त, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः, तमस्तमःप्रभायां जघन्यतो द्वाविंशतिसागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, कचित् ‘जहा पणवणाए ठिइपदे’ इत्यतिदेशः सोऽप्येवमेवार्थतो भावनीयः, तदेवं प्रतिपृथिवि स्थितिपरिमाणमुक्तं, यदा तु प्रतिप्रस्तटं स्थितिपरिमाणं चिन्त्यते तदैवमवगन्तव्यम्—रत्नप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि १०००० उत्कृष्टा नवतिः ९००००,

द्वितीये प्रस्तटे एषैव शतगुणिता जघन्या उत्कृष्टा च वेदितव्या, तद्यथा—जघन्या दशवर्षलक्षा १०००००० उत्कृष्टा नवतिवर्षलक्षाः १००००००, तृतीये प्रस्तटे जघन्यतो नवतिवर्षलक्षा उत्कृष्टा पूर्वकोटी, चतुर्थे जघन्या पूर्वकोटी उत्कृष्टा सागरोपमस्य दशमो भागः, पञ्चमे जघन्या सागरोपमस्यैको दशभाग उत्कृष्टा द्वौ दशभागौ, षष्ठे जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागानुत्कृष्टा त्रयः, सप्तमे जघन्या त्रयः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा चत्वारः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा पञ्च, नवमे जघन्या पञ्च सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा षट्, दशमे जघन्या षट् सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा सप्त, एकादशे जघन्या सप्त उत्कृष्टाऽष्टौ, द्वादशे जघन्याऽष्टौ उत्कृष्टा नव, त्रयोदशे जघन्या नव सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा दश, परिपूर्णमेकं सागरोपममिति भावः । शर्कराप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं उत्कृष्टा एकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशभागौ, द्वितीये प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं द्वौ सागरोपमस्यैकादशभागौ उत्कृष्टा एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभागाः, तृतीये जघन्या एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभागा उत्कृष्टा एकं सागरोपमं षट् सागरोपमस्यैकादशभागाः, चतुर्थे जघन्या सागरोपमं अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभागा उत्कृष्टा एकं सागरोपमम् अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभागाः, पञ्चमे जघन्या एकं दश सागरोपमस्यैकादशभागा उत्कृष्टा एकं सागरोपमं दश सागरोपमस्यैकादश भागाः, षष्ठे जघन्या एकं सागरोपमं स्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभागः, सप्तमे जघन्या द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे त्रयः सागरोपमस्यैकादशभागाः, अष्टमे जघन्या द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्यैकादशभागाः, नवमे जघन्या द्वे सागरोपमे षष्ठे जघन्या द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टा द्वे साग-

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 स्थितिः
 सू० ९१

॥ १२५ ॥

रोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः, दशमे जघन्या द्वे सागरोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे नव सागरोपमस्यैकादशभागाः, एकादशे जघन्या द्वे सागरोपमे नव सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टानि परिपूर्णानि त्रीणि सागरोपमाणि । बा-
 लुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिस्त्रीणि सागरोपमाणि उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः, द्वितीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमाणि अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः, तृतीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमाणि अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारः सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः, चतुर्थे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारि सागरोपमाणि सप्त सागरोपमस्य नवभागाः, पञ्चमे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमाणि सप्त सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ, षष्ठे जघन्येन
 पञ्च सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमाणि षट् सागरोपमस्य नवभागाः, सप्तमे जघन्या पञ्च साग-
 रोपमाणि षट् सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा षट् सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य नवभागः, अष्टमे जघन्या षट् सागरोपमाणि
 एकः सागरोपमस्य नवभागः उत्कृष्टा षट् सागरोपमाणि पञ्च सागरोपमस्य नवभागाः, नवमे जघन्या षट् सागरोपमाणि पञ्च साग-
 रोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्त सागरोपमाणि, एवोऽत्र तात्पर्यार्थः—सागरोपमत्रयस्योपरि प्रतिप्रस्तटं क्रमेण चत्वारः सा-
 गरोपमस्य नवभागा वर्द्धयितव्यास्ततो यथोक्तपरिमाणं भवति । पङ्क्तप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्त सागरोपमाणि उत्कृष्टा
 सप्त सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः, द्वितीये जघन्या सप्त सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा सप्त
 सागरोपमाणि षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः, तृतीये जघन्या सप्त सागरोपमाणि षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोप-

माणि द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागौ, चतुर्थे जघन्याऽष्टौ सागरोपमस्य सप्तभागौ उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोपमस्य पञ्च
 सागरोपमस्य सप्तभागाः, पञ्चमे जघन्याऽष्टौ सागरोपमस्य पञ्च सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा नव सागरोपमस्य एकः सागरो-
 पमस्य सप्तभागः, षष्ठे जघन्या नव सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य सप्तभागः उत्कृष्टा नव सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य
 सप्तभागाः सप्तमे जघन्या नव सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य सप्तभागः उत्कृष्टा परिपूर्णानि दश सागरोपमस्य, अत्रापीयं
 भावना—सागरोपमसप्तकस्योपरि त्रयस्यः सागरोपमस्य सप्तभागाः प्रतिप्रस्तुतं क्रमेण वर्द्धयितव्यास्ततो भवति यथोक्तं परिमाणमिति ।
 धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तुते जघन्या स्थितिर्दश सागरोपमस्य उत्कृष्टा एकादश सागरोपमस्य द्वौ सागरोपमस्य पञ्चभागौ, द्वितीये
 जघन्या एकादश सागरोपमस्य द्वौ सागरोपमस्य पञ्चभागौ उत्कृष्टा द्वादश सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, तृतीये
 जघन्या द्वादश सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा चतुर्दश सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः, चतुर्थे
 जघन्या चतुर्दश सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः उत्कृष्टा पञ्चदश सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, पञ्चमे
 जघन्या पञ्चदश सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्तदश सागरोपमस्य, एष चात्र भावार्थः—सा-
 गरोपमदशकस्योपरि प्रतिप्रस्तुतं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य पञ्चभागाविति वर्द्धयितव्यं ततो यथोक्तं परिमाणं भवति ।
 तमःप्रभायां प्रथमे प्रस्तुते जघन्या स्थितिः सप्तदश सागरोपमस्य उत्कृष्टाऽष्टादश सागरोपमस्य द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ, द्वितीये
 जघन्याऽष्टादश सागरोपमस्य द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ उत्कृष्टा विंशतिः सागरोपमस्य द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागः, तृतीये ज-
 घन्या विंशतिः सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य त्रिभागः उत्कृष्टा द्वाविंशतिः सागरोपमस्य, अत्राप्येष तात्पर्यार्थः—सप्तदश साग-

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 स्थितिः
 सू० ९१

॥ १२६ ॥

राणाशुपरि प्रतिप्रस्तदं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागाविति वर्द्धयितव्यं, ततो यथोक्तं परिमाणं भवति । सप्तम्यां तु पृथिव्यामेक एव प्रस्तद इति तत्र पूर्वोक्तमेव परिमाणं द्रष्टव्यम् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणामुद्धर्तनामाह—‘रयणप्पभापुढवि’ इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! अनन्तरमुद्धृत्य क्व गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते इत्यादि, यथा प्रज्ञापनायां [यथा] व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यं यावत्तमस्तमायां, तच्चातिप्रभूतमिति तत् एवावधार्यम्, एष च संक्षेपार्थः रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका यावत्तमः प्रभापृथिवीनैरयिका अनन्तरमुद्धृत्ता नैरयिकदेवैकेन्द्रियविकलेन्द्रियसमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियासङ्क्षेपवर्षायुष्कवर्जेषु शेषेषु तिर्यङ्मनुष्येयूपपद्यन्ते, सप्तमपृथिवीनैरयिकास्तु गर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियेष्वेव न शेषेषु ॥ सम्प्रति नरकेषु पृथिव्यादिस्पर्शस्वरूपमाह—

इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतिया केरिसयं पुढविफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए, इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरइया केरिसयं आडफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए, एवं जाव वणप्फतिफासं अहेसत्तमाए पुढवीए । इमा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय सव्वमहंतिया बाहल्लेणं सव्वक्खुड्डिया सव्वंतैसु ?, हंता ! गोयमा ! इमा णं रयणप्पभापुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय जाव सव्वक्खुड्डिया सव्वंतैसु, दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पणिहाय सव्वमहंतिया बाहल्लेणं पुच्चा, हंता गोयमा ! दोच्चा णं पुढवी जाव सव्वक्खुड्डिया सव्वंतैसु, एवं एणं अभिलावेणं जाव छट्ठिता पुढवी अहेसत्तमं पुढविं पणिहाय सव्वक्खुड्डिया

सम्बन्तेसु (सू० ९२) इमीसे णं भन्ते ! रयणप्प० पु० तीसाए नरयावाससयसहस्सेसु इक्कमिक्कसि निरयावासंसि सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता पुढवीकाइयत्ताए जाव वणस्सइकाइयत्ताए नेरइयत्ताए उववन्नपुव्वा?, हन्ता गोयमा ! असत्तिं अदुवा अणंतखुत्तो, एवं जाव अहेस्सत्तमाए पुढवीए णवरं जत्थ जत्तिया णरका । [इमीसे णं भन्ते ! रयणप्पभाए पु० निरयपरिसामन्तेसु जे पुढविक्काइया जाव वणप्फत्तिकाइया ते णं भन्ते ! जीवा महाकम्मतरा चैव महाकिरियतरा चैव महाआसवतरा चैव महावेयणतरा चैव?, हन्ता गोयमा ! इमीसे णं भन्ते!] रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसामन्तेसु तं चैव जाव महावेदणतरका चैव, एवं जाव अधेस्सत्तमा] (सू० ९३) । पुढवीं ओगाहित्ता, नरगा संठाणमेव बाहल्लं । विक्खंभपरिक्खेवे वण्णो गंधो य फासो य ॥ १ ॥ तेसिं महालयाए उवमा देवेण होइ कायव्वा । जीवा य पोगगला वक्कमन्ति तह सासया निरया ॥ २ ॥ उववायपरीमाणं अवहारुच्चत्तमेव संघयणं । संठाणवण्णगंधा फासा ऊसासमाहारे ॥ ३ ॥ लेसा दिट्ठी नाणे जोगुवओगे तहा समुग्घाया । तत्तो खुहापिवासा विउव्वणा वेयणा य भए ॥ ४ ॥ उववाओ पुरिसाणं ओवम्मं वेयणाए दुविहाए । उव्वट्ठणपुढवी उ, उववाओ सव्वजीवाणं ॥ ५ ॥ एयाओ संगहणिगाहाओ ॥ (सू० ९४) ॥ बीओ उद्देसओ समत्तो ॥

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्तप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं पृथिवीस्पर्शं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ?, भगवानाहु-गौतम ! ‘अणिद्धं

अकंतं अप्रियं अमणुजं अमणामं' अत्यार्थः प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावत्तमस्तमायाम्, एवमसेजोवायुवनस्पति-
 स्पर्शसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं तेजःस्पर्शः—उष्णरूपतापरिणतनरककुड्यादिस्पर्शः परोदीरितवैक्रियरूपो वा वेदितव्यो न तु सा-
 क्षाद् बादराक्षिकायस्पर्शः, तत्रासम्भवात् ॥ 'इमीसे ण'मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति नरकावासशतसहस्रेषु
 एकैकस्मिन् नरकावासे 'सर्वे प्राणाः' द्वीन्द्रिया 'सर्वे भूताः' वनस्पतिकायिकाः 'सर्वे सत्त्वाः' पृथिव्यादयः 'सर्वे जीवाः' पञ्चे-
 न्द्रियाः, उक्तञ्च—'प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूताश्च तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेपाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥'
 पृथिवीकायिकतया अण्कायिकतया वायुकायिकतया वनस्पतिकायिकतया नैरधिकतया उत्पन्नाः उत्पन्नपूर्वाः?, भगवानाह—'हन्ते'त्यादि,
 हन्तेति प्रत्यवधारणे गौतम ! 'असकृत्' अनेकवारम्, अथवा 'अनन्तकृत्वः' अनन्तान् वारान्, संसारस्थानादित्वात्, एवं प्रतिपृथिवि
 तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, नवरं यत्र यावन्तो नरकास्तत्र तावन्त उपयुज्य वक्तव्याः । क्वचिदिदमपि सूत्रं दृश्यते—'इमीसे णं
 भन्ते ! रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसामन्तेसु णं जे वायरपुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया ते णं भन्ते ! जीवा ! महाकम्मतरा चेव
 महाकिरियतरा चेव महासवतरा चेव महावेयणतरा चेव, हन्ता गौयमा ! जाव महावेयणतरा चेव, एवं जाव अहेसत्तमा ॥' अस्यां
 भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकपरिसमन्तेषु—नरकावासपर्यन्तवर्तिषु प्रदेशेषु बादरपृथिवीकायिकाः 'जाव वणप्फइकाइय'त्ति
 बादराण्कायिका बादरवायुकायिका बादरवनस्पतिकायिकास्ते भदन्त ! जीवाः 'महाकम्मतरा चेव' महत्-प्रभूतमसातवेदनीयं कर्म
 येषां ते महाकर्माणाः, अतिशयेन महाकर्माणो महाकर्मतराः, 'चेवे' त्यवधारणे, महाकर्मतरा एव कुतः ? इत्याह—'महाकिरियतरा
 चेव' महती क्रिया—प्राणातिपातादिकाऽसीत् प्राग् जन्मनि तद्भवेषु तदध्यवसायानिवृत्त्या येषां ते महाक्रियाः, अतिशयेन महाक्रिया

महाक्रियतराः, 'निमित्तकारणेहेतुषु सर्वासा विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति न्यायाद्धेतावत्र प्रथमा, ततोऽयमर्थः—यतो महाक्रियतरा एव ततो महाकर्मतरा एव, महाक्रियतरत्वमपि कुतः ? इत्याह—'महाश्रवतरा एव' महान्त आश्रवाः—पायोपादानहेतव आरम्भादयो येषामासीरन् ते महाश्रवाः, अतिशयेन महाश्रवा महाश्रवतराः, 'चेवे'ति पूर्ववत्, तदेवं यतो महाकर्मतरा एव ततो महावेदनतरा एव, नरकेषु क्षेत्रस्त्रभावजाया अपि वेदनाया अतिदुःसहत्वात्, भगवानाह—हंता गौतम ! 'ते णं जीवा महाकम्मतरा चेवे'त्यादि प्रावत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रत्युद्देशकार्यसङ्ग्रहिगाथाः प्राह—आसामक्षरमात्रगमनिका—प्रथमं 'पुढवीओ' इति पृथिव्योऽभिधेयास्तद्यथा—'कइ णं भंते ! पुढवीओ पणत्ताओ ?' इत्यादि । तदनन्तरम् 'ओगाहिता नरगा' इति, यस्यां पृथिव्यां यदवगाह्य यादृशाश्च नरकास्तदभिधेयं, यथा—'इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्स-वाहल्लए उवरिं केवइयं ओगाहिता' इत्यादि । ततो नरकाणां संस्थानं ततो बाहल्यं तदनन्तरं विष्कम्भपरिक्षेपौ ततो वर्णस्ततो गन्धस्तदन्तरं स्पर्शस्ततस्तेषां नरकाणां महत्तायामुपमा देवेन भवति कर्त्तव्या, ततो जीवाः पुद्गलाश्च तेषु नरकेषु व्युत्क्रामन्तीति, तथा शाश्वताशाश्वता नरका इति वक्तव्यं, तत उपपातो वक्तव्यः, तद्यथा—'इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए कतो उववज्जंति ?' इत्यादि, तत एकसमयेनोत्पद्यमानानां परिमाणं ततोऽपहारस्तत उच्चलं तदनन्तरं संहननं ततः संस्थानं ततो वर्णस्तदनन्तरं गन्धस्ततः स्पर्शस्तत उच्छ्वासवक्तव्यता तदनन्तरमाहारस्ततो लेइया ततो दृष्टिस्तदनन्तरं ज्ञानं ततो योगस्ततोऽयुपयोगस्तदनन्तरं समुद्धातस्ततः क्षुत्पिपासे ततो विकुर्वणा, तद्यथा—'रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तं पहू विउव्वित्तए' इत्यादि, ततो वेदना ततो भयं तदनन्तरं पञ्चानां पुरुषाणामधःसप्तम्यामुपपातस्तत औपम्यं वेदनाया द्विविधायाः, उष्णवेदनायाः शीतवेदना-

याश्चेत्यर्थः, ततः स्थितिर्वक्तव्या तदनन्तरमुद्धर्तना ततः स्पर्शः पृथिव्यादिस्पर्शो वक्तव्यः, ततः सर्वजीवानामुपपातः, 'तद्यथा—'इमीसे
 णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि सव्वे पाणा सव्वे भूया' इत्यादि ॥ तृतीयप्रति-
 पत्तौ समाप्तो द्वितीयो नरकोदेशकः ॥ सम्प्रति तृतीय आरभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरतिया केरिसयं पोग्गलपरिणामं पच्चणुभवमाणा विह-
 रंति?, गोयमा ! अणिठं जाव अहेसत्तमाए [एवं नेयव्वं] ॥ एतथ किर अति-
 वयंती नरवसभा केसवा जलचरा य । मंडलिया रायाणो जे य महारंभकोडुंवी ॥ १ ॥ भिन्नसु-
 हत्तो नरएसु होति तिरियमणुएसु चत्तारि । देवसु अद्धमासो उक्कोस विउव्वणा भणिया
 ॥ २ ॥ जे पोग्गला अणिठा नियमा सो तेसि होइ आहारो । संठाणं तु जहणं नियमा हुंडं तु
 नायव्वं ॥ ३ ॥ असुभा विउव्वणा खल्ल नेरइयाणं तु होइ सव्वेसिं । वेउव्वियं सरीरं असंधयण
 हुंडसंठाणं ॥ ४ ॥ अस्साओ उववणो अस्साओ चैव चयइ निरयभवं । सव्वपुढवीसु जीवो
 सव्वेसु ठिइविसेसेसु ॥ ५ ॥ उववाएण व सायं नेरइओ देवकम्मणा वावि । अज्झवसाणनिमित्तं
 अहवा कम्माणुभावेणं ॥ ६ ॥ नेरइयाणुप्पाओ उक्कोसं पंचजोयणसयाइं । दुक्खेणभिहुयाणं वेय-
 णसयसंपगाढाणं ॥ ७ ॥ अच्छिनिमीलियमेत्तं नत्थि सुहं दुक्खमेव पडिबद्धं । नरए नेरइयाणं
 अहो निसं पच्चमाणानं ॥ ८ ॥ तेयाकम्मसरीरा सुद्धमसरीरा य जे अपज्जत्ता । जीवेण मुक्कमेत्ता

वर्धन्ति सहस्ससो भेयं ॥ ९ ॥ अतिसीतं अतिउण्हं अतितण्हा अतिखुहा अतिभयं वा । निरए
नेरइयाणं दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १० ॥ एत्थ य भिन्नमुट्ठो पोग्गल असुहा य होइ अस्सा-
ओ । उववाओ उप्पाओ अच्छि सरीरा उ बोद्धव्वा ॥ ११ ॥ नारयउद्देसओ तइओ ॥ से तं नेर-
तिया ॥ (सू० १५)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रमाणपृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं ‘पुद्गलपरिणामं’ आहारादिपुद्गलविपाकं ‘प्रत्यनुभवन्तः’ प्रत्येकं
वेद्यमाना विहरन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! अनिष्टमित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, एवं वेदनालेश्या-
नामगोत्रारतिभयशोकक्षुत्पिपासाव्याधिविडच्छ्वासानुतापक्रोधमानमायालोभाद्वारभयमैथुनपरिग्रहसञ्ज्ञासूत्राणि वक्तव्यानि, अत्र सङ्ग-
हणिगाथे—“पोग्गलपरिणामे वेयणा य लेसा य नाम गोए य । अरई भए य सोगे खुहा पिवासा य वाही य ॥ १ ॥ उस्सासे
अणुतावे कोहे माणे य मायलोभे य । चत्तारि य सण्णाओ नेरइयाणं तु परिणामे ॥ २ ॥” सम्प्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति
तान् प्रतिपादयति—इह परिग्रहसञ्ज्ञापरिणामवक्तव्यतायां चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथ्वीविषयं तदनन्तरं चेयं गाथा ततः ‘एत्थे’ तान-
न्तरमुक्ताऽधःसप्तमी पृथिवी परामृश्यते, ‘अत्र’ अधःसप्तमनरकपृथिव्यां ‘क्विल’ इत्याप्तवादसूचने आप्तवचनमेतदिति भावः, ‘अ-
तिव्रजन्ति’ अतिशयेन—बाहुल्येन गच्छन्ति नरवृषभाः ‘केशवाः’ वासुदेवाः ‘जलचराश्च’ तन्दुलमत्स्यप्रभृतयः ‘माण्डलिकाः’ वसु-
प्रभृतय इव ‘राजानः’ चक्रवर्तिनः सुभूमादय इव ये च महारम्भाः कुटुम्बिनः—कालसौकरिकादय इव ॥ सम्प्रति नरकेषु प्रस्तावा-

तिर्यगादिषु चोत्तरवैक्रियावस्थानकालमानमाह—भिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तो भिन्नमुहूर्त्तः भिन्नमुहूर्त्तः अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, नरकेपूत्कर्षतो विकुर्वणास्थितिकालः,
 तिर्यङ्मनुष्येषु चत्वार्यन्तर्मुहूर्त्तानि, देवेष्वर्द्धमास उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालः भणितः एष उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो भणि-
 तस्तीर्थकरगणधरैः ॥ सम्प्रति नरकेष्वाहारादिस्वरूपमाह—ये पुद्गला अनिष्टा नियमात्स तेषां भवत्याहारः, 'संस्थानं तु' संस्थानं पुन-
 स्तेषां हुण्डं हुण्डमपि जघन्यमतितिनिकृष्टमनिष्टं वेदितव्यं, एतच्च भवधारणीयशरीरमधिकृत्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्याये वक्ष्य-
 माणत्वात्, इयं च प्रागुक्तार्थसङ्ग्रहाया ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ सम्प्रति विकुर्वणास्वरूपमाह—सर्वेषां नैरयिकाणां विकुर्वणा 'खलु'
 निश्चितमशुभा भवति, यद्यपि शुभं विकुर्विष्याम इति ते चिन्तयन्ति तथाऽपि तथाविधप्रतिकूलकर्मोदयतस्तेषामशुभैव विकुर्वणा भवति,
 तदपि च वैक्रियं—उत्तरवैक्रियशरीरमसंहननम्, अस्थ्यभावात्, उपलक्षणमेतत् भवधारणीयं च वैक्रियशरीरमसंहननं, तथा हुण्डसं-
 स्थानं तत् उत्तरवैक्रियशरीरं, हुण्डसंस्थानतान्न एव भवप्रत्ययत उदयभावात् ॥ कश्चित् जीवः 'सर्वास्वपि पृथिवीयु' रन्नप्रभादिषु तम-
 स्तमापर्यन्तासु सर्वेष्वपि च 'स्थितिविशेषेषु' जघन्यादिरूपेषु 'असातः' असातोदयकलित उपपन्नः, उत्पत्तिकालेऽपि प्रागभवमरण-
 कालानुभूतमहादुःखानुवृत्तिभावात्, उत्पत्त्यनन्तरमपि 'असात एव' असातोदयकलित एव सकलमपि निरयभवं 'त्यजति' क्षप-
 यति, न तु जानुचिदपि सुखलेशमप्यास्वादयति ॥ आह—किं तत्र कदाचित्सातोदयोऽपि भवति येनेदमुच्यते?, उच्यते, भवति, तथा
 चाह—'उववाएण' इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया, उपपातकाले 'सातं' सातवेदनीयकर्मोदयं कश्चिद्वेदयते, यः प्रागभवे दाघच्छेदादिव्यतिरेकेण
 मरणमुपगतोऽनतिसङ्कुष्टाध्यवसायी समुत्पद्यते, तदानीं हि न तस्य प्रागभवानुबद्धमाधिरूपं दुःखं नापि क्षेत्रस्वभावजं नापि परमा-
 धार्मिककृतं नापि परस्परोदीरितं तत एवंविधदुःखाभावादसौ सातं कश्चित् वेदयते इत्युच्यते, 'देवकममुणा वावि' इति देवकर्मणा

वर्षन्ति सहस्रस्रो भेयं ॥ ९ ॥ अतिसीतं अतिउष्णं अतिखुहा अतिभयं वा । निरण-
नेरइयाणं दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १० ॥ एत्थ य भिन्नमुहुत्तो पोग्गल असुहा य होइ अस्सा-
ओ । उववाओ उप्पाओ अच्छि सरीरा उ बोद्धव्वा ॥ ११ ॥ नारयउद्देसओ तइओ ॥ से तं नेर-
तिया ॥ (सू० ९५)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं ‘पुद्गलपरिणामं’ आहारादिपुद्गलविपाकं ‘प्रत्यनुभवन्तः’ प्रत्येकं
वेदयमाना विहरन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! अनिष्टमित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, एवं वेदनालेइया-
नामगोत्रारतिभयशोकक्षुत्पिपासाव्याधिउच्छ्वासानुतापक्रोधमानमायालोभाहारभयमैथुनपरिग्रहसञ्ज्ञासूत्राणि वक्तव्यानि, अत्र सङ्ग-
हणिगाथे—“पोग्गलपरिणामे वेयणा य लेसा य नाम गोए य । अरई भए य सोगे खुहा पिवासा य वाही य ॥ १ ॥ उस्सासे
अणुतावे कोहे माणे य मायलोभे य । चत्तारि य सण्णाओ नेरइयाणं तु परिणामे ॥ २ ॥” सम्प्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति
तान् प्रतिपादयति—इह परिग्रहसञ्ज्ञापरिणामवक्तव्यतायां चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथ्वीविषयं तदनन्तरं चेयं गाथा ततः ‘एत्थे’ लयन-
न्तरमुक्ताऽधःसप्तमी पृथिवी परामृश्यते, ‘अत्र’ अधःसप्तमनरकपृथिव्यां ‘क्विल’ इत्याप्तवादसूचने आप्तवचनमेतदिति भावः, ‘अ-
तिव्रजन्ति’ अतिशयेन—बाहुल्येन गच्छन्ति नरवृषभाः ‘केशवाः’ वासुदेवाः ‘जलचराश्च’ तन्दुलमत्स्यप्रभृतयः ‘माण्डलिकाः’ वसु-
प्रभृतय इव ‘राजानः’ चक्रवर्तिनः सुभूमादय इव ये च महारम्भाः कुटुम्बिनः—कालसौकरिकादय इव ॥ सम्प्रति नरकेषु प्रस्तावा-

न्तिर्यगादिषु चोत्तरवैक्रियवस्थानकालमानमाह—भिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तो भिन्नमुहूर्त्तः अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, नरकेषूत्कर्षतो विकुर्वणास्थितिकालः,
 तिर्यक्कानुष्येषु चत्वार्यन्तर्मुहूर्त्तानि, देवेष्वर्द्धमास उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालः भणितः एष उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो भणि-
 तस्तीर्थकरणधरैः ॥ सम्प्रति नरकेष्वहारादिस्वरूपमाह—ये पुद्गला अनिष्टा नियमात्स तेषां भवत्याहारः, ‘संस्थानं तु’ संस्थानं पुन-
 स्तेषां हुण्डं हुण्डमपि जघन्यमतिनिष्ठमनिष्ठं वेदितव्यं, एतच्च भवधारणीयशरीरमधिकृत्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्याग्रे वक्ष्य-
 मानत्वात्, इयं च प्रागुक्तार्थसङ्ग्रहाया ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ सम्प्रति विकुर्वणास्वरूपमाह—सर्वेषां नैरयिकाणां विकुर्वणा ‘खलु’
 निश्चितमशुभा भवति, यद्यपि शुभं विकुर्विष्याम इति ते चिन्तयन्ति तथाऽपि तथाविधप्रतिकूलकर्मोदयतस्तोषामशुभैव विकुर्वणा भवति,
 तदपि च वैक्रियं—उत्तरवैक्रियशरीरमसंहननम्, अस्थ्यभावात्, उपलक्षणमेतत् भवधारणीयं च वैक्रियशरीरमसंहननं, तथा हुण्डसं-
 स्थानं तत् उत्तरवैक्रियशरीरं, हुण्डसंस्थाननाम्न एव भवप्रत्ययत उदयभावात् ॥ कश्चित् जीवः ‘सर्वास्वपि पृथिवीषु’ रत्नप्रभादिषु तम-
 स्तमापर्यन्तासु सर्वेष्वपि च ‘स्थितिविशेषेषु’ जघन्यादिरूपेषु ‘असातः’ असातोदयकलित उपपन्नः, उत्पत्तिकालेऽपि प्रागभवमरण-
 कालानुभूतमहादुःखानुवृत्तिभावात्, उत्पत्त्यनन्तरमपि ‘असात एव’ असातोदयकलित एव सकलमपि निरयभवं ‘त्यजति’ क्षप-
 यति, न तु जातुचिदपि सुखलेशमप्यास्वादयति ॥ आह—किं तत्र कदाचित्सातोदयोऽपि भवति येनेदमुच्यते?, उच्यते, भवति, तथा
 चाह—‘उववाएण’ इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया, उपपातकाले ‘सातं’ सातवेदनीयकर्मोदयं कश्चिद्वेदयते, यः प्रागभवे दाघच्छेदादिव्यतिरेकेण
 मरणमुपगतोऽनतिसङ्किष्टाध्यवसायी समुत्पद्यते, तदानीं हि न तस्य प्रागभवानुबद्धमाधिरूपं दुःखं नापि क्षेत्रस्वभावजं नापि परमा-
 धार्मिककृतं नापि परस्परोदीरितं तत एवंविधदुःखाभावादसौ सातं कश्चित् वेदयते इत्युच्यते, ‘देवकम्मुणा वावि’ इति देवकर्मणा

पूर्वसाङ्गतिकदेवप्रयुक्तया क्रियया, तथाहि—गच्छति पूर्वसाङ्गतिको देवः पूर्वपरिचितस्य नैरयिकस्य वेदनोपशमनार्थं यथा बलदेवः कु-
ष्णवासुदेवस्य, स च वेदनोपशमो देवकृतो मनाक्कालमात्र एव भवति, तत ऊर्ध्वं नियमाक्षेत्रस्वभावजाऽन्योऽन्या वा वेदना प्रवर्तते,
तथास्वाभाव्यात्, ‘अज्झवसाणनिमित्त’ मिति अध्यवसाननिमित्तं सम्यक्त्वोत्पादकाले तत ऊर्ध्वं कदाचित्ताविधिविशिष्टशुभाध्यव-
सायप्रत्ययं कश्चिद् नैरयिको बाह्यक्षेत्रस्वभावजवेदनासद्भावेऽपि सातोदयमेवानुभवति, सम्यक्त्वोत्पादकाले हि जालन्धस्य चक्षुर्लोभ इव
महान् शमोद् उपजायते, तदुत्तरकालमपि कदाचित्तीर्थकरणानुमोदनाद्यनुगतां विशिष्टां भावनां भावयतः, ततो बाह्यक्षेत्रस्वभावज-
वेदनासद्भावेऽप्यन्तः सातोदयो विजृम्भमाणो न विरुध्यते, ‘अहवा कम्माणुभावेण’मिति अथवा ‘कर्ममानुभावेन’ बाह्यतीर्थकरण-
न्मदीक्षाज्ञानापवर्गकल्याणसंभूतिलक्षणबाह्यनिमित्तमधिकृत्य तथाविधस्य च सातवेदनीयस्य कर्मणोऽनुभावेन—विपाकोदयेन क-
श्चित्सातं वेदयेन, न चैतद्व्याख्यानमनार्थं यत उक्तं वसुदेवचरिते, इह नैरयिकाः कुम्भ्यादिषु पच्यमानाः कुन्तादिभिर्भिद्यमाना
वा भयोत्रस्तास्तथाविधप्रयत्नवशाद्दुःखमुत्पन्नन्ते, ततस्तदुत्पातपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—नैरयिकाणां दुःखेनाभिद्रुतानां—सर्वासना व्या-
प्तानां ‘वेदनाशतसंप्रगाढानां’ वेदनाशतानि—अपरिमिता वेदनाः संप्रगाढानि—अवगाढानि येषां ते वेदनाशतसंप्रगाढाः सुखादिदर्श-
नात् निष्ठान्तस्य परनिपातः, तेषां हेतुहेतुमद्भावश्चात्र, यतो वेदनाशतसंप्रगाढास्ततो दुःखेनाभिद्रुताः, तेषां जघन्यत उत्पातो गव्यूत-
मात्रम्, एतच्च संप्रदायादवसीयते, तथा च दृश्यते कचिदेवमपि पाठः—‘नैरइयाणुप्पाओ गाउय उक्कोस पंचजोयणसयाइ’ इति,
उत्कर्षतः पञ्च योजनशतानि इति । दुःखेनाभिहतानामित्युक्तं ततो दुःखमेव निरूपयति—नरके नैरयिकाणामुष्णवेदनया शीतवेदनया
वाऽहर्निशं पच्यमानानां न ‘अक्षिनिमीलनमात्रमपि’ अक्षिनिमीलनमात्रमपि अस्ति सुखं, किन्तु दुःखमेव केवलं ‘प्रतिबद्धम्’

अनुबद्धं सदाऽनुगतमिति भावः ॥ अथ यत्तेषां वैक्रियशरीरं तत्तेषां मरणकाले कथं भवति ? इति तन्निरूपणार्थमाह—तैजसकार्मणशरीराणि यानि ‘सूक्ष्मशरीराणि’ (च) सूक्ष्मनामकमूर्तेद्वयवतां पर्याप्तानामपर्याप्तानां चौदारिकशरीराणि वैक्रियाहारकशरीराणि च तेपामपि प्रायो मांसचक्षुरग्राह्यतया सूक्ष्मत्वात् तथा यानि ‘अपर्याप्तानि’ अपर्याप्तशरीराणि तानि जीवेन मुक्तमात्राणि सन्ति सहस्रशो भेदं व्रजन्ति विसकलितास्तत्परमाणुसङ्गता भवन्तीत्यर्थः ॥ एतासामेव गाथानां संग्राहिकां गाथामाह—‘एतथ’ इति पदोपलक्षिता प्रथमा द्वितीया ‘भिन्नमुहुत्तो’ इति तृतीया ‘पोगला’ इति ‘जे पोगला अणिट्ठा’ इत्यादि चतुर्थी ‘अशुभा’ इति (जे) ‘असुभा विउव्वणा खलु’ इत्यादि, एवं शेषपदान्यपि भावनीयानि ॥ तृतीयप्रतिपत्तौ तृतीयो नरकोद्देशकः समाप्तः ॥ तदेवमुक्तो नारकाधिकारः, सम्प्रति तिर्यग्धिकारो वक्तव्यः, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

से किं तं तिरिक्खजोणिया?, तिरिक्खजोणिया पंचविधा पणत्ता, तंजहा—एगिंदियतिरिक्खजोणिया बेइंदियतिरिक्खजोणिया तेइंदियतिरिक्खजोणिया चउरिंदियतिरिक्खजोणिया पंचिंदियतिरिक्खजोणियाय । से किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा—पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया । से किं तं पुढविक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया बादरपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरि?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तसुहुम० अपज्जत्तसुहुम० से तं सुहुमा ।

से किं तं बादरपुढविकाइय०?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तयादरपु० अपल्लत्तयादरपु०, से तं थायरपुढविकाइयएगिंदिय०। से तं पुढवीकाइयएगिंदिया। से किं तं आउक्काइयएगिंदिय०?, २ दुविहा पणत्ता, एवं जहेव पुढविकाइयाणं तहेव, वाउकायभेदो एवं जाव वणस्सत्ता, तिकाइया से तं वणस्सइकाएगिंदियतिरिक्ख०। से किं तं वेइंदियतिरिक्ख०?, २ दुविधा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तकवेइंदियति० अपल्लत्तवेइंदियति०, से तं वेइंदियतिरि० एवं जाव चउरिंदिया। से किं तं पंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ तिंविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया थलयरपंचेदियतिरिक्खजो० खहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया। से किं तं जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य गव्वक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य। से किं तं संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तगसंमुच्छिम० अपल्लत्तगसंमुच्छिम० जलयरा, से तं संमुच्छिम० पंचेदियतिरिक्ख०। से किं तं गव्वक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविधा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तगगव्वक्कंतिय० अपल्लत्तगव्वक्कंतिय०, से तं गव्वक्कंतियजलयर०, से तं जलयरपंचेदियतिरि०। से किं तं थलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविधा पणत्ता, तंजहा—चउप्पयथलयरपंचेदिय० परिसप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया।

से किं तं चउप्पदथलयरपंचेदियं ? चउप्पयं दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छिमचउप्पयथ-
 लयरपंचेदियं गभभवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य, जहेव जलयरणं तहेव
 चउक्कतो भेदो, सेत्तं चउप्पदथलयरपंचेदियं । से किं तं परिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खं ?,
 २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता सुयगपरिसप्पथलयर-
 रपंचेदियतिरिक्खजोणिता । से किं तं उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? उरगपरि-
 दुविहा पणत्ता, तंजहा—जहेव जलयरणं तहेव चउक्कतो भेदो, एवं सुयगपरिसप्पाणवि भाणि-
 तव्वं, से तं सुयगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता, से तं थलयरपंचेदियतिरिक्खजो-
 णिता । से किं तं खहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? खहं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छि-
 मखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता गभभवक्कंतियखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य । से किं तं
 संसुच्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? संसुं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तागसंसु-
 च्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता अपल्लत्तागसंसुच्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य,
 एवं गभभवक्कंतियावि जाव पल्लत्तागगभभवक्कंतियावि जाव अपल्लत्तागगभभवक्कंतियावि खहयरपंचे-
 दियतिरिक्खजोणिताणं भंते ! कतिविधे जोणिसंगहे पणत्ते ? गोयमा ! तिचिहे जोणिसंगहे

पणत्ते, तंजहा—अंडया पोयया संसुच्छिमा, अंडया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा
 गणुंसगा, पोतया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा गणुंसया, तत्थ णं जे ते संसुच्छिमा
 ते सन्वे गणुंसका ॥ (सू० ९६)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते तिर्यग्योनिकाः?, सूरिराह—तिर्यग्योनिकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकेन्द्रिया इत्यादि सूत्रं

प्रायः सुगमं केवलं भूयान् पुस्तकेषु वाचनोभेद इति यथाऽवस्थितवाचनान्क्रमप्रदर्शनार्थमक्षरसंस्कारमात्रं क्रियते—एकेन्द्रिया यावत्प-
 ञ्चेन्द्रियाः । अथ के ते एकेन्द्रियाः?, एकेन्द्रियाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीकायिका यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते
 पृथिवीकायिकाः?, पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च वादरपृथिवीकायिकाश्च । अथ के ते
 वीकायिकाः?, सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ के ते सूक्ष्मपृथि-
 वीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ के ते वादरपृथिवीकायिकाः?, वादरपृथि-
 न्द्रिया द्विविधाः प्रज्ञप्ताः—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं तावद्वक्तव्यं यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, द्वी-
 पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च । अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः,
 द्यथा—संमूर्च्छिमा गर्भव्युत्क्रान्तिकाश्च । अथ के ते संमूर्च्छिमा?, संमूर्च्छिमा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ

१ अण्डजव्यतिरिक्ता सर्वेऽपि जरायुजा अजरायुजा वा गर्भव्युत्क्रान्तिका पञ्चेन्द्रिया अत्रैवान्तर्भावनीया इति न चतुर्विधा, समाधास्यति चैवमग्रे, केवल-
 मत्र जरायुजतया पक्षिणामप्रसिद्धे न समाधेरादति ।

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यगधि०
 उद्देशः १
 सू० ९७

॥ १३२ ॥

के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः?, गर्भव्युत्क्रान्तिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं चतुष्पदा उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाः पक्षिणश्च प्रत्येकं चतुष्प्रकारा वक्तव्याः ॥ सम्प्रति पक्षिणां प्रकारान्तरेण भेदप्रतिपादनार्थमाह—‘पक्खिणं (खहयरपंचिंदियतिरि०) भंते!’ इत्यादि, पक्षिणां भदन्त! ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः ‘योनिसङ्ग्रहः’ योन्या सङ्ग्रहणं योनिसङ्ग्रहो योन्युपलक्षितं ग्रहणमित्यर्थः (प्रज्ञप्तः?), भगवानाह—गौतम! त्रिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—अण्डजा—मयूरादयः पोतजा—वागुल्यादयः संमूर्च्छिमाः खञ्जरीटादयः, अण्डजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, पोतजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, संमूर्च्छिमानामवश्यं नपुंसकवेदोदयभावात् ॥

एतेसि णं भंते! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! छल्लेसाओ पणत्ताओ, तंजहा—कण्हलेसा जाव सुक्खलेसा ॥ ते णं भंते! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी?, गोयमा! सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि सम्मामिच्छदिट्ठीवि ॥ ते णं भंते! जीवा किं णाणी अण्णाणी?, गोयमा! णाणीवि अण्णाणीवि तिण्णि णाणां भयणाए ॥ ते णं भंते! जीवा किं मणजोगी वहजोगी कायजोगी?, गोयमा! तिविधावि ॥ ते णं भंते! जीवा किं सागारोवउत्ता अणगारोवउत्तावि ॥ ते णं भंते! जीवा कओ उववजंति किं नेरतिएहिंतो उव० तिखिखजोणिएहिंतो उव०?, पुच्छा, गोयमा! असंखेलवासाउयअकम्मभूमगअंतरदीवगवज्जेहिंतो उववजंति ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं

केवलयं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखे-
ज्जतिभागं ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति ससुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! पंच ससुग्घाता प-
णत्ता, तंजहा—वेदणाससुग्घाए जाव तेयाससुग्घाए ॥ ते णं भंते! जीवा मारणांतियससुग्घा-
एणं किं समोहता मरंति असमोहता मरंति?, गोयमा! समोहतावि म० असमोहतावि मरंति ॥ ते
णं भंते! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति? कहिं उव्वज्जंति?—किं नेरतिएसु उव्वज्जंति?
तिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! एवं उव्वट्ठणा भाणियन्वा जहा वक्कंतीए तहेव ॥ तेसि णं भंते! जी-
वाणं कति जातीकुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! बारस जातीकुलकोडीजो-
णीपमुहसयसहस्सा ॥ भुयगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! कतिविधे जोणी-
संगहे पणत्ते?, गोयमा! तिविहे जोणीसंगहे पणत्ते, तंजहा—अंडगा पोयगा संमुच्छिमा,
एवं जहा खहयराणं तहेव, णाणत्तं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता दोचं
पुढविं गच्छंति, णव जातीकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति मक्खायं, सेसं तहेव ॥
उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! पुच्छा, जहेव भुयगपरिसप्पाणं तहेव, ण-
वरं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता जाव पंचमिं पुढविं गच्छंति, दस
जातीकुलकोडी ॥ चउप्पथलयरपंचेदियतिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! दुविधे पणत्ते, तंजहा—

जराडया (पोयया) य संसुच्छिमा य, (से किं तं) जराडया (पोयया) ? , २ त्रिविधा पणत्ता,
तंजहा—इत्थी पुरिसा णपुंसका, तत्थ णं जे ते संसुच्छिमा ते सव्वे णपुंसया । तेसि णं भंते !
जीवाणं कति लेस्साओ पणत्ताओ ? , सेसं जहा पक्खीणं, णाणत्तं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उ-
क्कोसेणं तित्ति पलिओवमाहं, उव्वट्ठित्ता चउत्थिं पुढविं गच्छंति, दस जातीकुलकोडी ॥ जलयरपं-
चेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, जहा सुयगपरिसप्पाणं णवरं उव्वट्ठित्ता जाव अधेसत्तमं पु-
ढविं अद्धतेरस जातीकुलकोडीजोणीपमुहं जाव पं ॥ चउरिंदियाणं भंते ! कति जातीकुलकोडी-
जोणीपमुहसंतसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! नव जाईकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा [जाव] सम-
क्खाया । तेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! अट्ठजाईकुल जावमक्खाया । बेइंदियाणं भंते ! कइ जाई० ? ,
पुच्छा, गोयमा ! सत्त जाईकुलकोडीजोणीपमुहं ॥ (सू० ९७)

“एएसि ण”मित्यादि, ‘एतेषां’ पक्षिणां भदन्त ! जीवानां कति लेइयाः प्रज्ञप्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! षड् लेइयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
कृष्णलेइया यावत् शुक्कलेइया, तेषां द्रव्यतो भावतो वा सर्वा लेइयाः, परिणामसम्भवात् ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त ! प-
क्षिणो जीवाः किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च ? , भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते
भदन्त ! जीवाः किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? , भगवानाह—गौतम ! द्वयेऽपि, ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपीत्यर्थः, तत्र ये ज्ञानिनस्ते द्विज्ञानिन्स्त्रिज्ञा-
निनो वा येऽप्यज्ञानिनस्तेऽपि द्व्यज्ञानिनश्च ज्ञानिनो वा ॥ ‘ते णं’मित्यादि, ते भदन्त ! जीवाः किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययो-

गिनः?, भगवानाह—गौतम! त्रयोऽपि ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवाः किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः?, भगवानाह—द्वयेऽपि, साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताश्चेत्यर्थः ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! पक्षिणो जीवाः कुत उत्पद्यन्ते? नैरक्षिकेभ्य इत्यादि यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! पक्षिणां क्रियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञा?, भगवानाह—गौतम! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पल्योपमासहस्रेयभागः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां कति समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! पञ्च समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घातश्च ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवा मारणान्तिकसमुद्घातेन किं समवहता म्रियन्ते असमवहता म्रियन्ते?, भगवानाह—गौतम! समवहता अपि म्रियन्ते असमवहता अपि म्रियन्ते ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवा अनन्तरमुद्गृत्य क्व गच्छन्ति?, एतदेव व्याचष्टे—'एवं उव्वट्टणा' इत्यादि, यथा द्विविधप्रतिपत्तौ तथा द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां 'कति' किंप्रमाणानि जातिकुलकोटीनां योनिप्रमुखाणि—योनिप्रनाहानि शतसहस्राणि योनिप्रमुखशतसहस्राणि जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्ति?, भगवानाह—द्वादश जातिकुलकोटीयोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तत्र जातिकुलयोनीनामिदं परित्थूरमुदाहरणं पूर्वोचार्थैरुपादर्शि—जातिरिति किल तिर्यग्जातिसस्याः कुलानि—कृमिकीटवृश्चिकादीनि, इमानि च कुलानि योनिप्रमुखाणि, तथाहि—एकस्यामेव योनौ अनेकानि कुलानि भवन्ति, तथाहि—लग्गण्योनौ कृमिकुलं कीटकुलं वृश्चिककुलमित्यादि, अथवा जातिकुलमित्येकं पदं, जातिकुलयोन्योश्च परस्परं विशेषः एकस्यामेव योनावनेकजातिकुलसम्भवात्, तद्यथा—एकस्यामेव लग्ग-

१ व्युत्क्रान्तिपदवत्तत्र भणितत्वात् दृत्तौ यथायथं, मूले तु प्रज्ञापनाया व्युत्क्रान्तिपद एव यथायथ सूत्रमिति वक्तव्यमिति सूत्रं.

गयोनौ कृमिजातिकुलं कीटजातिकुलं वृश्चिकजातिकुलमित्यादि, एवं चैकस्यामेव योनाववान्तरजातिभेदभावादनेकानि योनिप्रवाहाणि जातिकुलानि संभवन्तीत्युपपद्यते, खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजानां द्वादश जातिकुलकोटिशतसहस्राणि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“जोणी-संगहेस्सादिद्वी नाणे य जोग उवओगे । उववायठिईसमुघाय चयणं जाई कुलविही उ ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका-प्रथमं योनि-सङ्ग्रहद्वारं ततो लेखाद्वारं ततो दृष्टिद्वारमित्यादि ॥ ‘भुयगाणं भंते !’ इत्यादि, भुजगानां भदन्त ! कतिविधो योनि-सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ?; इत्यादि पश्चित् सर्व-निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं स्थितिच्यवनकुलकोटिषु नानात्वं, तद्यथा-स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, च्यवनम्-उद्धर्त्तना, तत्र नरकगतिचिन्तायामधो यावद्धृतीया पृथिवी उपरि यावत्सहस्रारः कल्पस्तावदुत्पद्यते, नव तेषां जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । एवमुःपरिसर्पणामपि वक्तव्यं, नवरं तत्र च्यवनद्वारेऽधश्चिन्तायां यावत्पञ्चमी पृथिवीति वक्तव्यं, कुलकोटिचिन्तायां दश जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चउप्पयाण’मित्यादि, चतुष्पदानां भदन्त ! कतिविधो योनि-सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ?; भगवानाह-गौतम ! द्विविधो योनि-सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-पोतजाः संमूर्च्छिमाश्च, इह येऽण्डजव्यतिरिक्ता गर्भव्युत्क्रान्तास्ते सर्वे जरायुजा अजरायुजा वा पोतजा इति [पूर्वमपि विवक्षिताः परमत्र तु सर्वेऽपि गर्भव्युत्क्रान्तिकाः पोत-जतया] विवक्षितमतोऽत्र द्विविधो यथोक्तस्वरूपो योनि-सङ्ग्रह उक्तः, अन्यथा गवादीनां जरायुजत्वात् (सर्पादीनामण्डजत्वात्) वृत्ती-योऽपि जरायु(अण्डज)लक्षणो योनि-सङ्ग्रहो वक्तव्यः स्यादिति, तत्र ये ते पोतजास्ते त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, शेषद्वारकलापः पूर्ववत्, नवरं स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, च्यवनद्वारेऽधश्चिन्तायां यावच्चतुर्थी पृथिवी ऊर्ध्वं यावत्सहस्रारः, जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राण्यत्रापि दश ॥ ‘जलचराणा’मित्यादि, जल-

भन्ते ! हरियकाया हरियकायसया पणत्ता ? गोयमा ! तओ हरियकाया तओ हरियकायसया पणत्ता, फलसहस्सं च बिंदबद्धाणं फलसहस्सं च णालबद्धाणं, ते सव्वे हरितकायमेव समो-
यरंति, ते एवं समणुगम्ममाणा २ एवं समणुगाहिज्जमाणा २ एवं समणुपेहिज्जमाणा २ एवं समणुचिं-
तिज्जमाणा २ एएसु चेव दोसु काएसु समोयरंति, तंजहा—तसकाए चेव थावरकाए चेव, एवमेव
सपुव्वावरेणं आजीवियदिट्ठेणं चउरासीति जातिकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति म-
क्खाया ॥ (सू० ९८)

‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! गन्धाङ्गानि, कचिइ गन्धा इति पाठस्तत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् गन्धा इति गन्धाङ्गानीति
द्रष्टव्यं प्रज्ञप्तानि ?, तथा कति गन्धाङ्गशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! सप्त गन्धाङ्गानि सप्त गन्धाङ्गशतानि प्रज्ञप्तानि, इह सप्त
गन्धाङ्गानि परिस्थूरजातिभेदादमूनि, तद्यथा—मूलं लक् काष्ठं निर्यासः पत्रं पुष्पं फलं च, तत्र मूलं मुस्तावालुकोशीरादि, लक् सुवर्ण-
छल्लीत्वचाप्रभृति, काष्ठं चन्दनागुरप्रभृति, निर्यासः कर्पूरादिः, पत्रं जातिपत्रतमालपत्रादि, पुष्पं प्रियङ्गुनागरपुष्पादि, फलं जातिफल-
ककौलकैलालवङ्गप्रभृति, एते च वर्णमधिकृत्य प्रत्येकं कृष्णादिभेदात्पञ्चपञ्चकेन इति वर्णपञ्चकेन गुण्यन्ते जाताः पञ्चत्रिंशत्, ग-
न्धचिन्तायामेते सुरभिगन्धय एवेत्येकेन गुणिताः पञ्चत्रिंशत् जाताः पञ्चत्रिंशदेव ‘एकेन गुणितं तदेव भवती’ति न्यायात्, तत्रा-
त्यैकैकस्मिन् वर्णभेदे रसपञ्चकं द्रव्यभेदेन विविक्तं प्राप्यते इति सा पञ्चत्रिंशत् रसपञ्चकेन गुण्यते जाताः पञ्चसप्ततिशतं, स्पर्शाश्च
यद्यप्यष्टौ भवन्ति तथाऽपि गन्धाङ्गेषु यथोक्तरूपेषु प्रशस्या व्यवहारतश्चत्वार एव मृदुलघुशीतोष्णरूपास्ततः पञ्चसप्ततं शतं स्पर्शचतु-

दृष्टेन गुण्यते जातानि सप्त शतानि, उक्तञ्च—“मूलतयकट्टिज्जासपत्तपुप्फफलेभेय गंधंगा । वण्णादुत्तरभेया गंधंगसया मुण्यन्वा ॥ १ ॥” अस्य व्याख्यानरूपं गाथाद्वयम्—“मुत्थासुवणछल्ली अगुरू वाला तमालपत्तं च । तह य पियंगू जाईफलं च जाईए गंधंगा ॥ १ ॥ गुण्णाए सत्त सया पंचहिं वण्णेहि सुरभिगंधेणं । रसपणएणं तह फासेहि य चउहिं मिन्ते(पसत्थे)हि ॥ २ ॥” अत्र ‘जाईए गंधंगा’ इति जाला जातिभेदेनामूनि गन्धाद्धानि, शेषं भावितम् ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! पुष्पजातिकुलकोटिशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! पोडश पुष्पजातिकुलकोटिशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—चत्वारि ‘जलजानां’ पद्धानां जातिभेदेन, तथा चत्वारि ‘स्थलजानां’ कोरण्टकादीनां जातिभेदेन, चत्वारि महागुल्मिकादीनां जालादीनां, चत्वारि ‘महावृक्षाणां’ मधुकादीनामिति ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! वल्लयः ? कति वल्लिशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चतस्रो वल्लयस्त्र-पुष्यादिमूलभेदेन, ताश्च मूलटीकाकृता वैवित्तेन न व्याख्याता इति संप्रदायादवसेया; चत्वारि वल्लिशतान्येवावान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! लताः कति लताशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! अष्टौ लता या मूलभेदेन ता अपि संप्रदायाद-वसातव्याः, मूलटीकाकारेणाव्याख्यानात्, अष्टौ लताशतानि प्रज्ञप्तानि, अवान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! हरि-तकायाः कति हरितकायशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! त्रयो हरितकायाः प्रज्ञप्ताः—जलजाः स्थलजा उभयजाः, एकैकस्मिन् शतमवान्तरभेदानामिति, त्रीणि हरितकायशतानि । ‘फलसहस्सं चे’त्यादि, फलसहस्रं च ‘वृन्तवन्धानां’ वृन्ताकप्रभृतीनां फलस-हस्रं च नालवद्धानां, ‘तेऽवि सन्वे’ इत्यादि, तेऽपि सर्वे भेदा अपिशब्दादन्येऽपि तथाविधाः ‘हरितकायमेव समवतरन्ति’ हरि-तकायेऽन्तर्भवन्ति हरितकायोऽपि वनस्पतौ वनस्पतिरपि स्थावरेषु स्थावरा अपि जीवेषु, तत एवं समनुगम्यमाना २ स्तथा जाल्यन्तर्भा-

३ प्रतिपत्तौ
तिर्यग्यो-
न्यधि०
उद्देशः १
सू० ९८

॥ १३६ ॥

वेन स्वत एव सूत्रतः, तथा समनुमाद्यमाणाः समनुमाद्यमाणाः समनुप्रेक्ष्यमाणाः समनुप्रेक्ष्यमाणा अनु-
 प्रेक्षया अर्थालोचनरूपया, तथा समनुचिन्त्यमानाः समनुचिन्त्यमानास्तथा तथा तद्व्युक्तिभिः, एतयोरेव द्वयोः काययोः समवतरन्ति,
 तद्यथा—त्रसकाये च स्थावरकाये च, 'एवमेव' इत्यादि, 'एवमेव' उक्तैव प्रकारेण 'सपुष्पावरेण' पूर्वं चापरं च पूर्वापरं सह पू-
 र्वापरं येन स सपूर्वापरः उक्तप्रकारस्तेन, उक्तविषयपूर्वापर्यालोचनयेति भावार्थः, 'आजीवगदिदृष्टेण'ति आ—सकलजगदभिव्याख्या
 जीवानां यो दृष्टान्तः—परिच्छेदः स आजीवदृष्टान्तस्तेन सकलजीवदर्शनेत्यर्थः, आह च मूलटीकाकारः—“आजीवदृष्टान्तेन सक-
 लजीवनिदर्शनेने”ति, चतुरशीतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च ऋषभादिभिरिति, अत्र चतुरशी-
 तिसहस्रोपादानमुपलक्षणं, तेनान्यान्यपि जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि वेदितव्यानि, तथाहि—पक्षिणां द्वादश जातिकुलकोटि-
 योनिप्रमुखशतसहस्राणि भुजगपरिसर्पाणां नव उरगपरिसर्पाणां दश चतुष्पदानां दश जलचराणामर्द्धत्रयोदशानि चतुरिन्द्रियाणां नव
 त्रीन्द्रियाणामष्टौ द्वीन्द्रियाणां सप्त पुष्पजातीनां षोडश, एतेषां चैकत्र मीलने त्रिनवतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि साद्धोनि
 भवन्ति, ततश्चतुरशीतिसहस्रोपादानमुपलक्षणमवसेयं, न चैतद् व्याख्यातं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं चूर्णौ—‘आजीवगदिदृ-
 ष्तेण’ति अशेषजीवनिदर्शनेन चउरासीजातिकुलकोडि योनिप्रमुखशतसहस्रा एतत्प्रमुखा अन्येऽपि विद्यन्ते इति ॥ कुलकोटिविवचारेण

विशेषाधिकाराद्विमानान्यन्यधिकृत्य विशेषप्रश्नमाह—
अथि णं भन्ते ! विमाणां सोत्थीयाणि सोत्थियावत्ताइं सोत्थियपभाइं सोत्थियकन्ताइं सो-

स्थियवन्नाहं सोत्थियलेसाहं सोत्थियज्झयाहं सोत्थिसिंगाराहं सोत्थिकूडाहं सोत्थिसिद्धाहं सो-
त्थुत्तरवडिसगाहं?, हंता अत्थि । ते णं भंते! विमाणा केमहालता प०? गोयमा! जावतिए णं
सूरिए उदेति जावहएणं च सूरिए अत्थमति एवतिया तिण्णोवासंतराहं अत्थेगतियस्स देवस्स
एगे विक्कमे सिता, से णं देवे ताए उक्किट्टाए तुरियाए जाव दिव्वाए देवगतीए वीतीवयमाणे २
जाव एकाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं छम्मासा चितीवएज्जा, अत्थेगतिया विमाणं चितीवइज्जा
अत्थेगतिया विमाणं नो वीतीवएज्जा, एमहालता णं गोयमा! ते विमाणा पणत्ता, अत्थि णं
भंते! विमाणाहं अच्चीणि अचिरावत्ताहं तहेव जाव अच्चुत्तरवडिसगतिं?, हंता अत्थि, ते विमाणा
केमहालता पणत्ता?, गोयमा! एवं जहा सोत्थी(यार्ह)णि णवरं एवतियाहं पंच उवासंतराहं अत्थेग-
तियस्स देवस्स एगे विक्कमे सिता सेसं तं चेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं कामाहं कामावत्ताहं
जाव कामुत्तरवडिसयाहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा केमहालया पणत्ता?, गोयमा!
जहा सोत्थीणि णवरं सत्त उवासंतराहं विक्कमे सेसं तहेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं विज-
याहं वेजयंताहं जयंताहं अपराजिताहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा के०?, गोयमा! जाव-

निष्टे स्मरिष्ट उदेष्ट एवइयाहं नव ओवासंतराहं, सेसं तं चेव, नो चेव णं ते विमाणे वीईवएज्जा ए-
महालया णं विमाणा पणत्ता, समणाउसो ! ॥ (सू० ११) तिरिक्खजोणियउदेसओ पढमो ॥

‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्तीति निपातो बह्वर्थे ‘सन्ति’ विद्यन्ते णमिति वाक्यालङ्कारे ‘विमानानि’ विशेषतः पुण्यप्राणिभिर्मन्यन्ते—तद्गतसौख्यानुभवनेनानुभूयन्ते इति विमानानि, तान्येव नामग्राहमाह—अर्चीषि—अर्चिर्नोमानि, एवमर्चिर्वावर्त्तानि अर्चिःप्रभाणि अर्चिःक्रान्तानि अर्चिर्वर्णानि अर्चिलेश्यानि अर्चिर्ध्वजानि अर्चिःशृङ्गा(राणि) अर्चिःस्र(शि)ष्टानि अर्चिःकृटानि अर्चिरुत्तरावतंसकानि सर्वसङ्ख्यया एकादश नामानि, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ हंतेति प्रत्यवधारणे अस्तीति निपातो बह्वर्थे सन्येवैतानि विमानानीति भावः । ‘केमहालया ण’मित्यादि, किमहान्ति कियत्प्रमाणमहत्त्वानि णमिति पूर्ववत् भदन्त ! तानि विमानानि प्रज्ञप्तानि ? , भगवानाह—गौतम ! ‘जाव य उएइ सूरु’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानः सूर्यो यावति क्षेत्रे उदेति यावति च क्षेत्रे सूर्योऽस्तमुपयाति, एतावन्ति त्रीणि अवकाशान्तराणि, उदयास्तमितप्रमितमधिकृतं क्षेत्रं त्रिगुणमित्यर्थः, अस्त्येतद्—बुद्ध्या परिभावनीयमेतद् यथैकस्य विवक्षितस्य देवस्यैको विक्रमः स्यात्, तत्र जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सूर्ये उदेति सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके योजनानामेकस्य च योजनस्यैकविंशतिः षष्टिभागा एतावति क्षेत्रे, उक्तञ्च—“सीयालीससहस्सा, दोणिण सया जोयणाण तेवढी । इगवीस सडिभागा कक्कडमाईमि पेच्छ नरा ॥ १ ॥” ४७२६३^{२१}/_{६०}, एतावत्येव क्षेत्रे तस्मिन् सर्वोत्कृष्टे दिवसेऽस्तमुपयाति, तत एतत्क्षेत्रं द्विगुणीकृतमुदयास्तापान्तरालप्रमाणं भवति, तच्चैतावत्—चतुर्नवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि षड्विंशत्यधिकानि योजनानामेकस्य च योजनस्य [च] द्वाचत्वारिंशत्षष्टिभागाः ९४५२६^{४२}/_{६०} एतावन्निगुणीकृतं यथोक्तविमानपरिमाणक-

रणाय देवस्यैको विक्रमः परिकल्प्यते, स चैवं प्रमाणः—हे लक्षे त्र्यशीतिः सहस्राणि पञ्च शतानि अशीत्यधिकानि योजनानाम् एकस्य च योजनस्य षष्टिभागाः पट् २८३५८०^६/_{१०} इति ॥ ‘से णं देवे’ इत्यादि, ‘सः विवक्षितो देवः’ ‘तथा’ सकलदेवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया त्वरितया चपलया चण्डया शीघ्रया उद्धतया ज्वनया छेकया द्विव्यया देवगत्या, असीपां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः, व्यतिव्रजन् व्यतिव्रजन् जघन्यत एकाहं वा द्व्यहं वा यावदुत्कर्षतः पणमासान् यावद् ‘व्यतिव्रजेत्’ गच्छेत्, तत्रैवं गमने अ [ग्रन्थाग्रम् ४०००] स्येतद् यथैकं किञ्चन विमानं पूर्वोक्तानां विमानानां मध्ये ‘व्यतिव्रजेत्’ अतिक्रामेत्, तस्य पारं लभेतेति भावः, तथाऽस्येतद् यथैकं विमानं न व्यतिव्रजेत्, न तस्य पारं लभेत, उभयत्रापि जातावेकवचनं, ततोऽयं भावार्थः—उक्तप्रमाणेनापि क्रमेण यथोक्तरूपयाऽपि च गत्या पणमासानपि यावदधिकृतो देवो गच्छति तथापि केषाञ्चिद्विमानानां पारं लभते केषाञ्चित्पारं न लभते इति, एतावन्महान्ति तानि विमानानि प्रहसन्ति हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विमानानि स्वस्तिकानि स्वस्तिकवर्त्तानि स्वस्तिकप्रभाणि स्वस्तिककान्तानि स्वस्तिकवर्णानि स्वस्तिकलेश्यानि स्वस्तिकध्वजानि स्वस्तिकट्टाराणि संतराहं’ इति कण्ठ्यं, उदयास्तापान्तरालक्षेत्रं पञ्चगुणं क्रियत इति भावः ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, समस्तं प्राग्वत्, नवरमत्र ‘एवइयाहं पंच ओवा-कामानि कामावर्त्तानि कामप्रभाणि कामकान्तानि कामवर्णानि कामलेश्यानि कामध्वजानि कामट्टाराणि कामशिष्टानि कामकूटानि कामोत्तरावतंसकानि ? , ‘हन्ता अत्थि’ इत्यादि सर्वं पूर्ववत् नवरमत्रोदयास्तापान्तरालक्षेत्रं सप्तगुणं कर्त्तव्यं, शेषं तथैव ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विजयत्रेजयन्तजयन्तापराजितानि विमानानि ? , ‘हन्ता अत्थि’त्यादि प्राग्वत्, नवरमत्र ‘एवइयाहं

नव ओवासंतराई" इति वक्तव्यं शेषं तथैव, उक्तञ्च—“जावइ उदेइ सूरौ जावइ सो अत्थमेइ अवरेणं । तियपणसत्तनवगुणं कांडं पत्तेय पत्तेयं ॥ १ ॥ सीयालीस सहस्सा दो य सया जोयणाण तेवट्ठा । इगवीस सट्ठिभागा कक्खड्डमाईमि पेच्छ नरा ॥ २ ॥ एयं दुगुणं कांडं गुणिज्जाए तियपणसत्तमाईहिं । आगयफलं च जं तं कमपरिमाणं वियाणाहि ॥ ३ ॥ चत्तारिवि सकमेहिं चंडादिगईहिं जंति छम्मासं । तहवि य न जंति पारं केसिंवि सुरा विमाणं ॥ ४ ॥” अस्यां तृतीयप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे प्रथमोद्देशकः ॥

उक्तः प्रथमोद्देशकः, इदानीं द्वितीयस्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

कतिविहा णं भंते ! संसारसमावणणा जीवा पणत्ता?, गोयमा ! छव्विहा पणत्ता, तंजहा—पु-
ढविकाइया जाव तसकाइया । से किं तं पुढविकाइया?, पुढविकाइया दुविहा पणत्ता, तंजहा—
सुहुमपुढविकाइया बादरपुढविकाइया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइया?, २ दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पल्लत्तगा य अपल्लत्तगा य, सेत्तं सुहुमपुढविकाइया । से किं तं बादरपुढविकाइया?, २
दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तगा य अपल्लत्तगा य, एवं जहा पणवणापदे, सण्हा सत्तविधा
पणत्ता, खरा अणेगविहा पन्नत्ता, जाव असंखेज्जा, से तं बादर पुढविकाइया । सेत्तं पुढविका-
इया । एवं चेव जहा पणवणापदे तहेव निरवसेसं भाणितव्वं जाव वणप्फतिकाइया, एवं जाव
जत्थेको तत्थ सिता संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिता अणंता, सेत्तं बादरवणप्फतिकाइया, से तं
वणस्सइकाइया । से किं तं तसकाइया?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—वेइंदिया तेइंदिया च-

उरिंदिया पंचंदिया । से किं तं वेइंदिया?, २ अणेगविद्या पणत्ता, एवं जं चेव पणवणापदे तं
 चेव निरयसेसं भाणितव्यं जाव सव्वट्टसिद्धदेवा, सेतं अणुत्तरोववाइया, से तं देवा, से तं
 पंचंदिया, से तं तसकाइया ॥ (सू० १००)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा भदन्त! मंसारम्ममापन्नका जीवाः प्रहृष्टाः?, भगवानाह—गौतम! पड्विधाः प्रहृष्टास्तथा—
 प्रथिवीकायिका अप्कायिका यावन्नसकायिकाः । अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, इत्यादि प्रज्ञापनागतं प्रथमं प्रज्ञापनापदं निरवशेयं
 वक्तव्यं यावदन्तिमं ‘से तं देवा’ इति पदम् ॥ सम्प्रति विशेषाभिधानाय श्रूयोऽपि पृथिवीकायधियं सूत्रमाह—
 कतिविधा णं भंते! पुढवी पणत्ता?, गोयमा! छन्विहा पुढवी पणत्ता, तंजहा—सण्हापुढवी

सुद्धपुढवी वालयापुढवी मणोसिलापु० सकरापु० खरपुढवी ॥ सण्हापुढवीणं भंते! केव-
 तियं कालं छिती पणत्ता?, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्कोसेणं एगं वाससहस्सं । सुद्धपुढ-
 वीणं पुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को० यारस वाससहस्साइं । वालयापुढवीपुच्छा, गो-
 यमा! जह० अंतोसु० उक्को० चोइस वाससहस्साइं । मणोसिलापुढवीणं पुच्छा, गोयमा! जह०
 अंतोसु० उक्को० सोलस वाससहस्साइं । सकरापुढवीणं पुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को०
 अटारस वाससहस्साइं । खरपुढवीपुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को० बावीस वाससह-
 स्साइं ॥ नेरइयाणं भंते! केवतियं कालं छिती पणत्ता?, गोयमा! जह० वस वाससहस्साइं

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यगु-
 देशः २
 सू० १०१

॥ १३९ ॥

उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाहं ठिती, एयं सव्वं भाणियव्वं जाव सव्वट्टसिद्धदेवस्सि ॥ जीवे णं भंते! जीवेत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गोयमा! सव्वच्चं, पुढविकाइए णं भंते! पुढविकाइएस्सि कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा! सव्वच्चं, एवं जाव तसकाइए ॥ (सू० १०१) । पडुप्पन्नपुढवि-काइया णं भंते! केवतिकालस्स णिल्लेवा सिता?, गोयमा! जहण्णपदे असंखेज्जाहिं उस्सप्पि-णिओसप्पिणीहिं उक्कोसपए असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं, जहन्नपदातो उक्कोसपए असंखेज्जगुणा, एवं जाव पडुप्पन्नवाउक्काइया ॥ पडुप्पन्नवणप्फइकाइयाणं भंते! केवतिकालस्स नि-ल्लेवा सिता?, गोयमा! पडुप्पन्नवण० जहण्णपदे अपदा उक्कोसपदे अपदा, पडुप्पन्नवणप्फतिकाइ-याणं णत्थि निल्लेवणा ॥ पडुप्पन्नतसकाइयाणं पुच्छा, जहण्णपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स उक्कोसपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स, जहण्णपदा उक्कोसपदे विसेसाहिया ॥ (सू० १०२)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा णमिति पूर्ववत्, भदन्त! पृथिवी प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘अरुण-पृथिवी’ मृद्धी चूर्णितलोष्टकल्पा, ‘शुद्धपृथिवी’ पर्वतादिमध्ये, मनःशिला—लोकप्रतीता, वालुका—सिकतारूपा, शर्करा—मुरुण्डपृथिवी, ‘खरापृथिवी’ पाषाणादिरूपा ॥ अधुना एतासामेव स्थितिनिरूपणार्थमाह—‘सण्हपुढवीकाइयाण’मित्यादि, अरुणपृथिवीकाथि-कानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षत एकं वर्षसहस्रं । एवमनेनाभिलाषेन शेषाणामपि पृथिवीनामनया गाथया उत्कृष्टमनुगन्तव्यं, तामेव गाथामाह—‘सण्हा य’इत्यादि, (सण्हा य सुद्धवालुअ मणोसिला

सङ्करा य खरपुढवी । इगवारचोद्गससोलढारवावीससमसहसा ॥ १ ॥) शृङ्गणप्रथिव्या एकं वर्षसहस्रमुत्कर्षतः स्थितिः, शुद्धप्र-
थिव्या द्वादश वर्षसहस्राणि, वालुकाप्रथिव्याश्चतुर्दश सहस्राणि, मनःशिलाप्रथिव्याः षोडश वर्षसहस्राणि, शर्कराप्रथिव्या
अष्टादश वर्षसहस्राणि, खरप्रथिव्या द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, सर्वोसामपि चामीयां प्रथिवीनां जघन्येन स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तं वक्तव्या ॥
सम्प्रति स्थितिनिरूपणाग्रस्तावन्नैरयिकादीनां चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण स्थितिं निरूपयितुकाम आह—“नैरइयाणं भंते !” इत्यादि,
नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, इत्येवं प्रज्ञापनागतस्थितिपदानुसारेण चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद्वक्तव्यं
यावत्सर्वार्थसिद्धविमानदेवानां स्थितिनिरूपणा, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ॥ तदेवं भवस्थितिनिरूपणा कृता, सम्प्रति काय-
स्थितिनिरूपणार्थमाह—“जीवे णं भंते !” इत्यादि, अथ कायस्थितिरिति कः शब्दार्थः ?, उच्यते, कायो नाम जीवस्य विवक्षितः सा-
मान्यरूपो विशेषरूपो वा पर्यायविशेषस्तस्मिन् स्थितिः कायस्थितिः, किमुक्तं भवति ?—यस्य वस्तुनो येन पर्यायेण—जीवत्वलक्षणेन प्र-
थिवीकायादित्वलक्षणेन वाऽऽदिश्यते व्यवच्छेदेन यद्भवन् सा कायस्थितिः, तत्र जीव इति “जीव प्राणधारणे” जीवति—प्राणान् धा-
रयतीति जीवः, प्राणाश्च द्विधा—द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च, तत्र द्रव्यप्राणा आयुःप्रभृतयः, उक्तञ्च—“पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च,
उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दशैते भगवद्विरुक्तास्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥” भावप्राणा ज्ञानादयः यैर्मुक्तोऽपि
जीवतीति व्यपदिश्यते, उक्तञ्च—“ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्ह”ति, इह च विशेषानुपादानादुभयेपामपि प्र-
हणं णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! जीव इति—जीवनपर्यायविशिष्टः कालतः—कालमधिकृत्य कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—सर्वोद्धा,
संसार्थवस्थायां द्रव्यभावप्राणानधिकृत्य मुत्तयवस्थायां भावप्राणानधिकृत्य सर्वत्रापि जीवनस्य विद्यमानत्वात्, अथवा जीव इति न एकः

प्रतिनियतो जीवो विवक्ष्यते किन्तु जीवसामान्यं, ततः प्राणधारणलक्षणजीवनाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्दोषः, तथाहि—“जीवे णं भंते!”
 इत्यादि, जीवो णमिति पूर्ववद् भदन्त ! जीव इति—जीवन्निति प्राणान् धारयन्नित्यर्थः कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम !
 सर्वाङ्कां, जीवसामान्यस्यानाद्यनन्तत्वात्, न चैतद् व्याख्यानं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं मूलटीकायां—“जीवे णं भंते
 इत्यादि, एषा ओघकायस्थितिः सामान्यजीवापेक्षिणीति सर्वाङ्क्या निर्वचनम्” । एवं च पृथिवीकायादिष्वव्यदोषः, एतत्सामान्यस्य स-
 र्वदैव भावादिति । एवं गतीन्द्रियकायादिद्वारैर्यथा प्रज्ञापनायामष्टादशे कायस्थितिनामके पदे कायस्थितिरुक्ता तथाऽत्र सर्वं निर-
 वशेषं वक्तव्यं यथा उपरि तत्पदगतं न किमपि तिष्ठति, गतीन्द्रियकायादिद्वारसङ्गाहेके चेमे गाथे—“गइ इंदिए य काए जोगे वेए
 कसाय लेसा य । सम्मत्तनाणदंसणसंसंजयउवओगआहारे ॥ १ ॥ भासगपरित्तपज्जत्तसुहुम सण्णी भवडत्थि चरिमे य । एएसिं तु पयाणं
 कायठिई होइ नायन्वा ॥ २ ॥” सूत्रपाठस्तु लेशतो दृश्यते—“नेरइया णं भंते ! णेरइयत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गोयसा ! जह-
 नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणिणिए णं भंते ! तिरिक्खजोणियत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गो-
 यसा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणमणंतं कालं अणंता उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पुग्गलप-
 रियद्वा आवलियाए असंखेज्जइभागो” इत्यादि ॥ सम्प्रति सामान्यपृथिवीकायादिगतकायस्थितिनिरूपणार्थमाह—“पुढविक्काइए णं
 भंते !” इत्यादि, पृथिवीकायिको भदन्त !, सामान्यरूपोऽत एव जातावेकवचनं न व्यक्तयेकत्वे, पृथिवीकाय इति कालतः कियच्चिरं
 भवति?, भगवानाह—गौतम ! सर्वाङ्कां, पृथिवीकायसामान्यस्य सर्वदैव भावात् । एवमपेजोवायुवनस्पतित्रसकायसूत्राण्यपि भावनी-
 यानि ॥ सम्प्रति विवक्षिते काले जघन्यपदे उत्कृष्टपदे वा कियन्तोऽभिनवा उत्पद्यमानाः पृथिवीकायिकादयः ? इत्येतन्निरूपणार्थमाह

—‘पुष्पपुष्पविक्राद्या णं भंते ! केवङ्कालस्स निह्वेवा सिया’ इत्यादि, प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायिकाः—तत्कालमुत्पद्यमानाः पृथिवीकायिका भदन्त ! ‘केवङ्कालस्स’ इति तृतीयार्थे पृष्ठी कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, प्रतिसमयमेकैकापहारेणापह्रियमाणाः कियता कालेन सर्वे एव निष्ठासुपयान्तीति भावः, भगवानाह—नौतम ! जघन्यपदे यदा सर्वलोका भवन्ति तदेत्यर्थः, असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरुत्कृष्टपदेऽपि यदा सर्ववह्वो भवन्ति तदाऽपीति भावः असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदिनोऽसङ्ख्येयगुणाः । एवमप्रेजोवायुसूत्राण्यपि भावनीयानि ॥ वनस्पतिसूत्रमाह—‘पुष्पपुष्पणे’त्यादि, प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, भगवानाह—नौतम ! प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका जघन्यपदेऽपदा—इयता कालेनापह्रियन्ते इत्येतत्पदविरहिता अनन्तानन्तत्वात्, उत्कृष्टपदेऽप्यपदा, अनन्तानन्ततया निर्लेपनाऽसम्भवात्, तथा चाह—‘पुष्पपुष्पवणस्सइकाइयाणं नत्थि निह्वेवणा’ इति सुगमं, नवरमनन्तानन्तत्वादिति हेतुपदं स्वयमभ्यूहम् ॥ ‘पुष्पपुष्पणतसकाइया णं’मित्यादि, प्रत्युत्पन्नत्रसकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, भगवानाह—नौतम ! जघन्यपदे सागरोपमशतपृथक्त्वस्य—तृतीयार्थे पृष्ठी प्राकृतत्वात् सागरोपमशतपृथक्त्वेन, उत्कृष्टपदेऽपि सागरोपमशतपृथक्त्वेन नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषाधिकमवसेयं । इदं च सर्वमुच्यमानं विशुद्धलेख्यसत्त्वमभि प्राप्तं यथाऽवस्थिततया सम्यगवभासते नान्यथैलविशुद्धविशुद्धलेख्यविषयं किञ्चिद्विबध्पुराह—

अविशुद्धलेखसे णं भंते ! अणगारे असमोहतेणं अप्पाणेणं अविशुद्धलेखस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ?, गोयमा ! नो इणंटे समंटे । अविशुद्धलेखसे णं भंते ! अणगारे असमोहएणं अप्पाणएणं विशुद्धलेखस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ?, गोयमा ! नो इणंटे समंटे । अविशुद्धलेखसे अण-

गारे समोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, गोयमा! नो
इणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से अणगारे समोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं
जाणति पासति?, नो तिणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहयासमोहतेणं अ-
प्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो तिणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से अ-
णगारे समोहतासमोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो ति-
णट्ठे समट्ठे। विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे असमोहतेणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अ-
णगारं जाणति पासति?, हंता जाणति पासति जहा अविमुद्धलेस्सेणं आलावगा एवं विमुद्धले-
स्सेणवि छ आलावगा भाणितव्वा, जाव विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहतासमोहतेणं
अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, हंता जाणति पासति ॥ (सू० १०३)

‘अविमुद्धलेस्से ण’मित्यादि, ‘अविमुद्धलेश्यः’ कृष्णादिलेश्यो भदन्त! ‘अनगारः’ न विद्यते अगारं—गृहं यस्यासौ अनगारः—
साधुः ‘असमवहतः’ वेदनादिसमुद्घातरहितः ‘समवहतः’ वेदनादिसमुद्घाते गतः। एवमिमे द्वे सूत्रे असमवहतसमवहताभ्यामा-
त्मभ्यामविशुद्धलेश्यपरविषये प्रतिपादिते एवं समवहतासमवहताभ्यामात्मभ्यां विशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे भावयितव्ये। तथाऽन्ये
अविमुद्धलेश्यविशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे समवहतासमवहतेनात्मनेति पदेन, समवहतासमवहतो नाम वेदनादिसमुद्घातक्रियाविष्टो
न तु परिपूर्णं समवहतो नाप्यसमवहतः सर्वथा। तदेवमविशुद्धलेश्ये ज्ञातरि साधौ पदं सूत्राणि प्रवृत्तानि, एवमेव विशुद्धलेश्येऽपि

साधौ ज्ञातरि पट् सूत्राणि भावनीयानि, नवरं सर्वत्र जानाति पश्यतीति वक्तव्यं, विशुद्धलेख्याकृतया यथाऽवस्थितज्ञानदर्शनभावात्, आह च मूलटीकाकारः—“शोभनमशोभनं वा वस्तु यथावद्विशुद्धलेख्यो जानाती”ति, समुद्रघातोऽपि च तस्याप्रतिवन्धक एव, न च तस्य समुद्रघातोऽत्यन्ताशोभनो भवति, उक्तं च मूलटीकायाम्—“समुद्रघातोऽपि तस्याप्रतिवन्धक एव”त्यादीति ॥ तदेवं यतोऽ-विशुद्धलेख्यो न जानाति विशुद्धलेख्यो जानाति ततः सम्यग्निगम्याक्रियोरैकदा निषेधमभिधित्सुराह—

अण्डत्थिया णं भंते ! एवमाहकखंति एवं भासेन्ति एवं पणवँति एवं पख्वँति—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेति तं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेति, जं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेह तं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेह, समत्ताकिरियापकरणताए मिच्छत्ताकिरियं पकरेति मिच्छत्ताकिरियापकरणताए सम्मत्ताकिरियं पकरेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरितातो पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, से कहमेतं भंते ! एवं?, गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया एवमाहकखंति एवं भासंति एवं पणवँति एवं पख्वँति एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेति, तहेव जाव सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जे ते एवमाहंसु तं णं मिच्छा, अहं पुण गोयमा ! एवमाहकखामि जाव पख्वेमि—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं वा मिच्छत्ताकिरियं वा, जं समयं सम्मत्ताकिरियं

पकरोति णो तं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति, तं चेव जं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति नो तं समयं संमत्तकिरियं पकरोति, संमत्तकिरियापकरणयाए नो मिच्छत्तकिरियं पकरोति मिच्छत्तकिरियापकरणयाए णो संमत्तकिरियं पकरोति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरोति, तंजहा—सम्मत्तकिरियं वा मिच्छत्तकिरियं वा ॥ (सू० १०४) । से तं तिरिक्खजोणिय-उद्देसओ बीओ समत्तो ॥

‘अन्नउत्थिया णं भंते!’ इत्यादि, ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका भदन्त ! चरकादय एवमाचक्षते सामान्येन ‘एवं भाषन्ते’ स्वशिष्यान् श्रवणं प्रत्यभिमुखानवबुध्य विस्तरेण व्यक्तं कथयन्ति, एवं ‘प्रज्ञापयन्ति’ प्रकर्षेण ज्ञापयन्ति यथा स्वासनि व्यवस्थितं ज्ञानं तथा परेष्वप्यापादयन्तीति, एवं ‘प्ररूपयन्ति’ तत्त्वचिन्तायामसंदिग्धमेतदिति निरूपयन्ति, इह खल्वेको जीव एकेन समयेन युगपदे क्रिये प्रकरोति, तद्यथा—‘सम्यक्त्वक्रियां च’ सुन्दराध्यवसायासिकां ‘मिथ्यात्वक्रिया च’ असुन्दराध्यवसायासिका, ‘जं समय’-मिति प्राकृतत्वात्सम्यर्थे द्वितीया यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति ‘तं समय’मिति तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, अन्योऽन्यसंवलितोभयनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, तदुभयकरणस्वभावस्य तत्तत्क्रियाकरणात्सर्वोत्सना प्रवृत्तेः, अन्यथा क्रियाऽयोगादिति, ‘एवं खल्वि’त्यादि निगमनं प्रतीतार्थ, ‘से कहमेयं भंते!’ इत्यादि, तत् कथमेतद् भदन्त ! एवम्?, तदेवं गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह—गौतम ! यत्तणमिति वाक्यालङ्कारे ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका एवमाचक्षते

इत्यादि प्राग्वत् यावत्तत् मिथ्या ते एवमाख्यातवन्तः, अहं पुनर्गौतम ! एवमाचक्षे एवं भापे एवं प्रज्ञापयामि एवं प्ररूपयामि, इह स्व-
 ल्वेको जीव एकेन समयेनैकां क्रियां प्रकरोति, तद्यथा—सम्यक्त्वक्रियां वा मिथ्यात्वक्रियां वा, अत एव यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां
 प्रकरोति न तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति,
 परस्परवैविक्यनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन न मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन न सम्यक्त्वक्रियां
 प्रकरोति, सम्यक्त्वक्रियामिथ्यात्वक्रिययोः परस्परपरिहारावस्थानासक्तया जीवस्य तदुभयकरणस्वभावत्वायोगात्, अन्यथा सर्वथा
 मोक्षाभावप्रमत्तेः, कदाचिदपि मिथ्यात्वानिवर्तनात् ॥ अस्यां तृतीयप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥

व्याख्यातलिर्यग्योनिजाधिकारः, सम्प्रति मनुष्याधिकारव्याख्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

‘से किं तं मणुस्सा?, मणुस्सा दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छिममणुस्सा य गवभवंकतियम-
 णुस्सा य ॥ (सू० १०५) । से किं तं संसुच्छिममणुस्सा?, २ एगागारा पणत्ता ॥ कहिं णं भंते !
 संसुच्छिममणुस्सा संसुच्छंति?, गोयमा! अंतोमणुस्सखेत्ते जहा पणवणाए जाव सेत्तं संसु-
 च्छिममणुस्सा ॥ (सू० १०६)

‘से किं तं’मितादि, अय के ते मणुष्याः?, सूरिराह—मणुष्या द्विविधाः प्रज्ञासाक्ष्यथा—संसूच्छिममणुष्याश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकमनु-
 ष्याश्च, चगन्दौ दयानामपि मनुष्यत्वजातितुल्यतासूचकौ ॥ ‘से किं तं’मितादि, अय के ते संसूच्छिममणुष्याः?, सूरिराह—संसू-
 च्छिममणुष्याः ‘एकाकाराः’ एकस्वरूपाः प्रज्ञाताः । अय क तेषां सम्भवः? इति जिज्ञासिपुर्गौतम. पृच्छति—‘कहिं णं भंते!’

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यगु-
 देशः २
 सू० १०५-
 १०६

॥ १४३ ॥

इत्यादि, क भदन्त ! संमूच्छिममनुष्याः संमूच्छन्ति ?, भगवानाह—अन्तर्मनुष्यक्षेत्रे इत्यादि सूत्रं प्राग्वद्भावनीयं यावत् अंतोमुहुत्तच्छा-
 उया चैव कालं पकरंति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिममणुस्सा’ ॥ सम्प्रति गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं गवभक्कतियमणुस्सा?, २ ति विधा पणत्ता, तंजहा—कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अं-
 तरदीवगा ॥ (सू० १०७) से किं तं अंतरदीवगा?, २ अट्ठावीसतिविधा पणत्ता, तंजहा—ए-
 गुरुया आभासिता वेसाणिया णांगोली हयकणगा० आयंसमुहा० आसमुहा० आसकणगा०
 उक्कामुहा० घणदंता जाव सुद्धदंता ॥ (सू० १०८)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः ?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कर्मभूमका
 अकर्मभूमका आन्तरद्वीपकाः, तत्र ‘अस्सनानुपूर्व्यपी’ति न्यायप्रदर्शनार्थमान्तरद्वीपकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि,
 अथ के ते आन्तरद्वीपकाः ?, लवणसमुद्रमध्ये अन्तरे द्वीपा आन्तरद्वीपेषु भवा आन्तरद्वीपकाः, ‘राष्ट्रेभ्यः’ इति
 बुन्, सूरिराह—आन्तरद्वीपका अष्टाविंशतिविधाः प्रज्ञप्ताः, तानेव तद्यथेत्यादिना नामप्राहमुपदर्शयति—एकोरुकाः १ आभाषिकाः २
 वैपाणिकाः ३ नाङ्गोलिकाः ४ हयकर्णाः ५ गजकर्णाः ६ गोकर्णाः ७ शङ्खलीकर्णाः ८ आदर्शमुखः ९ मेण्डमुखः १० अयोमुखः ११
 गोमुखः १२ अश्वमुखः १३ हस्तिमुखः १४ सिंहमुखः १५ व्याघ्रमुखः १६ अश्वकर्णाः १७ सिंहकर्णाः १८ अकर्णाः १९
 कर्णप्रावरणाः २० उल्कामुखाः २१ मेघमुखः २२ विद्युद्दन्ताः २३ विद्युज्जिह्वाः २४ घनदन्ताः २५ लघुदन्ताः २६ गूढदन्ताः २७

शुद्धदन्ताः २८, इह एकोरुकादिनामानो द्वीपाः परं 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायान्मनुष्या अप्येकोरुकादय उक्ता यथा पञ्चाल-
देशनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाला इति ॥ तथा चैकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपं पिपृच्छिषुराह—

कहि णं भंते ! दाहिणिह्लाणं एगोरुमणुस्साणं एगोरुदीवे णामं दीवे पणत्ते ? गोयमा ! जंबूदीवे
२ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं छुल्लहिमंतस्स वासधरपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमिह्लाओ चरिमं-
ताओ लवणसमुहं तित्ति जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं दाहिणिह्लाणं एगोरुयमणुस्साणं ए-
गुरुयदीवे णामं दीवे पणत्ते तित्ति जोयणसयाइं आयामविकखंभेणं णव एकूणपणजोयण-
सए किंचि विसेसेण परिकखेवेणं एगाए पडमवरवेदियाए एगेणं च वणसंडेणं सव्वओ समंता
संपरिक्खित्ते । सा णं पडमवरवेदिया अट्ट जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं पंच धणुसयाइं विकखंभेणं
एगुरुयदीवं समंता परिकखेवेणं पणत्ता । तीसे णं पडमवरवेदियाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते,
तंजहा—वइरामया निम्मा एवं वेतियावणओ जहा रायपसेणइए तथा भाणियव्वो ॥ (सू० १०९)
'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानां इह एकोरुकादयो मनुष्याः शिखरिण्यपि पर्वते विद्यन्ते ते च मेरोरुत्तरदि-

ग्वर्त्तिन इति तद्व्यवच्छेदार्थं दाक्षिणात्यानामित्युक्तं, एकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे
मन्दरपर्वतस्यान्यत्रासम्भवात् अस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे इति प्रतिपत्तव्यं, 'मन्दरपर्वतस्य' मेरोर्दक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि छुल्लहिमव-
द्वर्पधरपर्वतस्य, छुल्लग्रहणं महाहिमवद्वर्पधरपर्वतस्य व्यवच्छेदार्थं, पूर्वस्मात् पूर्वरूपाधरमान्ताद् उत्तरपूर्वेण—उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवण-

समुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि द्वाक्षिणात्यानामेकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च त्रीणि योजनशतान्यायामविष्कम्भेण समाहारो द्वन्द्वः आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, नव 'एकोनपञ्चाशानि' एकोनपञ्चाशदधिकानि योजनशतानि ९४९ परिक्षेपेण, परिमाणगणितभावना—“विक्रखंभवगगदहगुणकरणी बटुस्स परिरओ होइ” इति करणवशात्स्वयं कर्त्तव्या सुगमत्वात् ॥

सा णं पडमवरवेतिया एगेणं वणसंडेणं सन्वओ समंता संपरिक्खित्ता । से णं वणसंडे देसूणाइं दो जोयणाइं चक्खवालविक्रखंभेणं वेतियासमेणं परिक्खेवेणं पणत्ते, से णं वणसंडे किणहे किणहोभासे, एवं जहा रायपसेणइयवणसंडवणओ तहेव निरवसेसं भाणियव्वं, तणाण य वणणगंधफासो सदो तणाणं वावीओ उप्पायपव्वया पुढविसिलापट्टगा य भाणितव्वा जाव तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंति ॥ (सू० ११०)

‘से णं’मित्यादि, स एकोरुकनामा द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन परिक्षिप्तः, तत्र पद्मवरवेदिकावर्णको वनषण्डवर्णकश्च वक्ष्यमाणजम्बूद्वीपजगत्युपरिपद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णकवद् भावनीयः, स च तावद् यावच्चरमं ‘आसयंती’ति पदम् ॥

एगोरूयदीवस्स णं दीवस्स अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेति वा, एवं सयणिजे भाणितव्वे जाव पुढविसिलापट्टगंसि तत्थ णं बहवे एगुरूयदीवया

मणुस्सा य मणुस्सीओ य आसयंति जाव विहरंति, एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं २
 बहवे उद्दालका कोद्दालका कतमाला गयमाला णट्टमाला सिंगमाला संखमाला दंतमाला सेल-
 मालगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! कुसविकुसविमुद्धरुक्खमूला मूलमंतो कंदमंतो
 जाव बीयमंतो पत्तेहि य पुप्फेहि य अच्छणपडिच्छणा सिरीए अतीव २ उवसोभेमाणा उव-
 सोहेमाणा चिहंति, एक्कोरुयदीवे णं दीवे रुक्खा बहवे हेरुयालवणा भेरुयालवणा मेरुयालवणा
 सेरुयालवणा सालवणा सरलवणा सत्तवणवणा पूतफलिवणा खलूरिवणा णालिएरिवणा कुस-
 विकुसवि० जाव चिहंति, एगुरुदीवे णं तत्थ २ बहवे तिलया लवया नगगोधा जाव रायरुक्खा
 णंदिरुक्खा कुसविकुसवि० जाव चिहंति, एगुरुयदीवे णं तत्थ बहूओ पउमलयाओ जाव साम-
 लयाओ निचं कुसुमिताओ एवं लयावणओ जहा उवचाइए जाव पडिरुवाओ, एक्कोरुयदीवे
 णं तत्थ २ बहवे सेरियागुम्मा जाव महाजातिगुम्मा ते णं गुम्मा दसद्धवणं कुसुमं कुसुमंति
 विधूयग्गसाहा जेण वायविधूयग्गसाला एगुरुयदीवस्स बहूसमरमणिज्जभूमिभागं मुक्कपुप्फपुंजो-
 वयारकलियं करंति, एक्कोरुयदीवे णं तत्थ २ बहूओ वणरातीओ पणत्ताओ, ताओ णं वणरा-
 तीतो किण्हातो किण्होभासाओ जाव रम्माओ महामेहणिगुरुंबभूताओ जाव महतीं गंधद्धणिं
 मुयंतीओ पासादीताओ ४ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे मत्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणा-

३ प्रतिपत्तो

मनुष्या-

धि०

उद्देशः १

सू० १११

॥ १४५ ॥

उसो ! जहा से चंदप्पभमणिसिलागवरसीधुपवरवारुणिसुजातफलपत्तपुष्फचोयणिज्जा संसारब-
हुदव्वजुत्तसंभारकालसंधयासवा महमेरगरिट्ठाभदुद्धजातीपसन्नमेल्लगसताड खज्जरसुद्धियासार-
काविसायणसुपक्खोयरसरसुरावणरसगंधफरिसजुत्तबलवीरियपरिणामा मज्झविहित्थबहुप्प-
गारा तदेवं ते मत्तंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविहवीससापरिणयाए मज्झविहीए उववेदो
फलेहिं पुण्णा वीसंदंति कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला जाव चिद्धंति १ । एक्कोरुए दीवे तत्थ २
बहवो भिंगंगया णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से बारगघडकरगकलसकक्करि-
पायंकंचणिउदंकवद्धणिसुपविट्ठरपारीचसकभिंगारकरोडिसरगथरगपत्तीथालणत्थगववल्लियअवप-
दगवारकवचित्तंवट्टकमणिवट्टकसुत्तिचारुपिण्याकंचणमणिरयणभत्तिविचित्ता भायणविधीए ब-
हुप्पगारा तहेव ते भिंगंगयावि दुमगणा अणेगबहुगविविहवीससाए परिणताए भाजणविधीए
उववेया फलेहिं पुन्नाविव विसदंति कुसविकुस० जाव चिद्धंति २ । एगोरुगदीवे णं दीवे तत्थ २
बहवे तुडियंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से आलिंगसुयंगपणवपडहदहरग-
करडिडिंडिमभंभाहोरंभकणियारखरसुहिसुगुंदसंखियपरिलीवव्वगपरिवाइणिवंसावेणुवीणासु-
घोसविवंचिमहतिकच्छभिरगसगातलतालकंसतालसुसंपत्ता आतोज्जविधीणिउणगंधव्वसमय-
कुसलेहिं कंदिया तिट्ठाणसुद्धा तहेव ते तुडियंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविधवीससापरि-

णामाए ततविततघणसुसिराए चउव्विहाए आतोज्जविहीए उववेया फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति
कुसविक्कुसविमुद्धरुक्खमूला जाव चिट्ठंति ३। एगोरुयदी० तत्थ २ बहवे दीवसिहा णाम
दुमगणा पणत्ता समणाउसो!, जहा से संझाविरागसमए नवणिहिपतिणो दीविया चक्कवाल-
विंदे पभूयवट्ठिपलित्ताणेहिं धणिउज्जालियतिमिरमइए कणगणिगरकुसुमितपालियातयवणप्प-
गासो कंचणमणिरयणविमलमहरिहतवणिज्जलविचित्तदंडाहिं दीवियाहिं सहसा पज्जलिऊस-
वियणिद्धतेयदिप्पंतविमलगहगणसमप्पहाहिं वितिमिरकरसूरपसरिउल्लोयचिल्लियाहिं जावुज्जल-
पहसियाभिरामाहिं सोभेमाणा तहेव ते दीवसिहावि दुमगणा अणेगयट्ठुविहवीससाप-
रिणामाए उज्जोयविधीए उववेदा फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति कुसविक्कुसवि० जाव चिट्ठंति ४।
एगुरूयदीवे तत्थ २ बहवे जोतिसिहा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो!, जहा से अचिरुग-
यसरयसूरमंडलपंडंतउक्कासहसदिप्पंतचिज्जालहुयवहनिद्धूमजलियनिद्धंतथोयतत्तवणिज्जकिं-
सुयासोयजावासुयणकुसुमविमडलियपुंजमणिरयणकिरणजच्चहिं गुलुयणिगररूवाइरगरूवा तहेव
ते जोतिसिहावि दुमगणा अणेगयट्ठुविहवीससापरिणयाए उज्जोयविधीए उववेदा सुहलेस्सा
मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा कूडाय इव ठाणठिया अन्नमन्नसमोगाढाहिं लेस्साहिं साए पभाए
सपदेसे सन्वओ समंता ओभासंति उज्जोवेति पभासेति कुसविक्कुसवि० जाव चिट्ठंति

५ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे चित्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पेच्छायरे रम्मे वरकुसुमदाममालुल्लले भासंतमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिए विरह्णि विचित्तमल्लसिरिदाममल्लसिरिसमुदयप्पगब्भे गंथिमवेढिमपूरिमसंधाइमेण मल्लेण छेयसिप्पियं विभारतिएण सव्वतो चेव समणुबद्धे पविरललवंतविप्पइट्ठेहिं पंचवण्णेहिं कुसुमदामेहिं सोभमाणेहिं सोभमाणे वणमालतगए चेव दिप्पमाणे तहेव ते चित्तंगायावि दुमगणा अणेगबहुविहवीससापरिणयाए मल्लविहीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिट्ठंति ६ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे चित्तरसा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से सुगंधवरकलमसालिविसिट्ठणिरुवहतदुद्धरद्धे सारयघयगुडखंडमहुमेलिए अतिरसे परमण्णे होल्ल उत्तमवण्णगंधमंते रण्णे जहा वा चक्कवट्ठिस्स होल्ल णिउणेहिं सत्तपुरिसेहिं सल्लिएहिं वाउकप्पसेअंसित्ते इव ओदणे कलमसालिणिज्जत्तिएवि एक्के सव्वप्फमिउवसयसगसित्थे अणेगसालणगसंजुत्ते अहवा पडिपुण्णदब्बुवक्खडेसु सक्कए वण्णगंधरसफरिसजुत्तबलविरियपरिणामे इंदियबलपुट्ठिवद्धणे खुप्पिवासमहणे पहाणे गुलकटियखंडमच्छंडियउवणीए पमोयणे सण्हसमियगब्भे हवेल्ल परमइट्ठंगसंजुत्ते तहेव ते चित्तरसावि दुमगणा अणेगबहुविहवीससापरिणयाए भोजणविहीए उववेदा कुसविकुसवि० जाव चिट्ठंति ७ । एगुरुए दीवे णं तत्थ २ बहवे मणियंगा नाम दुमगणा प-

पणत्ता समणाउसो !, जहा से हारद्वहारवद्वणगमउडकुंडलवासुत्तगहेमजालमणिजालकणगजालगमुत्तगउचिहयकडगाखुडियएकावलिकंठसुत्तमंगरिमउरतथगेवेज्जसोणिमुत्तगचूलमणिकणगतिलगफुल्लसिद्धत्थकणवालिसिसिस्सरउसभचक्कगतलभंगतुडियहत्थिमालगवलक्खदीणारमालिता चंदस्सरमालिता हरिसयकेयूरवलयपालंबअंगुलेज्जगंकचीमेहलाकलावपयरगपायजालधंदटियखिणिरयणोरूजालत्थिगियवरणेउरचलणमालिया कणगणिगरमालिया कंचणमणिरयणभत्तिचित्ता भूसणविही बहुप्पगारा तहेव ते मणियंगवि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिणताए भूसणविहीए उववेया कुसवि० जाव चिहंति ८ । एगुरूयए दीवे तत्थ २ बहेवे गेहागारा नाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पागारदालगचरियदारगोपुरपासायाकासतलमंडवएगसालविसालगतिसालगचउरसचउसालगवभघरमोहणघरवलभिघरचित्तसालमालयभत्तिघरवद्वतंसचतुरंसणंदियावत्तसंठियायतपंडुरतलमुंडमालहम्मियं अहव णं धवलहरअद्धमागहविब्भमसेलद्धसेलसंठियकूडागारद्वसुविहिकोद्वगअणेगघरसरणलेणआवणविडंगजालचंदणिज्जहूअपवरकदोवालंचंदसालियरूवविभत्तिकलिता भवणविही बहुविकप्पा तहेव ते गेहागाराविदुमगणा अणेगवहुविविधवीससापरिणयाए सुहारुहणे सुहोत्ताराए सुहनिकवमणप्पवेसाए ददरसोपाणपंतिकलिताए पहरिक्काए सुहविहाराए मणोऽणुकूलाए भवणविहीए उववेया कुसवि० जाव

चिह्नंति ९ । एगोरुयदीवे तत्थ २ बहवे अपिगणा णासं दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! जहा
 से अणेगसो मंतणुतं कंबलदुगुल्लकोसेज्जकालमिगपट्टचीणंसुयवरणातवारविणिययतुआभर-
 णचित्तसहिणगकल्लणगभिंणिणीलकज्जलबहुवणरत्तपीतसुक्किलमक्खयमिगलोमहेमप्फरुणगअ-
 वसरत्तगसिंधुओसभदामिलवंगकालिंगनेलिणंतुमयभत्तिचित्ता वत्थविही बट्ठप्पकारा हवेज्ज
 वरपट्टणुगता वणणरागकलिता तहेव ते अणियणावि दुमगणा अणेगबहुविचिविहीससापरिण-
 ताए वत्थविधीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिह्नंति १० । एगोरुयदीवे णं भंते ! दीवे मणुयाणं
 केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्ते ? गोयमा ! ते णं मणुया अणुवमत्तरसोमचारूवा भोगुत्तम-
 गयलक्खणा भोगसस्सिरीया सुजायसव्वंगसुंदरंगा सुपतिट्ठियकुम्मचारुचलणा रतुप्पलपत्तम-
 उयसुकुमालकोमलतला नगनगरसागरमगरचक्कंकरं कलक्खणं कियचलणा अणुपुव्वसुसाहंतं-
 गुलीया उयणयतणुतंबणिद्धणखा संठियसुसिलिङ्गदुग्गप्फा एणीकुरुविंदावत्तवट्ठाणुपुव्वजंघा
 समुग्गणिमग्गगूढजाणू गतससणसुजातसण्णिभोरू वरवारणमत्ततुल्लचिक्कमविलासितगती सुजा-
 तवतरुरगगुज्झदेसा आइण्णहतोव णिरुवलेवा पमुइयवरतुरियसीहअतिरेगवट्ठियकडी साहयसो-
 णिंदसुसलदप्पणणिगरितवरकणगच्छक(रु)सरिसवरवइरपलितमज्झा उज्जयसमसहितसुजातज-
 च्चतणुकसिणणिद्धआदेज्जलडहसुकुमालमउयरमणीज्जरोमराती गंगावत्तपयाहिणावत्ततरंगभंगुर-

विकिरणतरुणबोधितअकोसायंतपडमंगंभीरवियडणाभी झसविहगसुजातपीणकुच्छी झसो-
दरा सुहकरणा पम्हवियडणाभा सणयपासा संगतपासा सुंदरपासा सुजातपासा मितमाइय-
पीणरतियपासा अकरुंडुकणगरुयगनिम्मलसुजायनिरुवहयदेहधारी पसत्थवत्तीसलक्खणधरा
कणगसिलातलुज्जलपसत्थसमयलोवचियविच्छिन्नपिडुलवच्छी सिरिवच्छंकियवच्छा पुरवरफ-
लिहवदियमुया मुयगीसरविपुलभोगआयाणफलिहउच्छुद्धदीहवाहू जूयसान्निभपीणरतियपीवर-
पड्डसंठियसुसिलिद्धविसिद्धघणधिरसुबद्धसुनिगूढपव्वसंधी रत्ततलोवहतमउयमंसलपसत्थलक्ख-
णसुजायअच्छिद्धजालपाणी पीवरवदियसुजायकोमलवरंगुलीया तंबतलिणसुचिरुहरणिद्धणक्खा
चंदपाणिलेहा सूरपाणिलेहा संखपाणिलेहा चक्कपाणिलेहा दिसासोअत्थियपाणिलेहा चंदसूरसं-
खचक्कदिसासोअत्थियपाणिलेहा अणेगवरलक्खणुत्तमपसत्थसुचिरतियपाणिलेहा वरमहिसवरा-
हसीहसहूलउसभणागवरपडिपुन्नविउलउन्नतमइदंखा चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा अव-
ट्टितसुविभत्तसुजातचित्तमंसलसंठियपसत्थसहूलविपुलहणुयाओ तवितसिलप्पवालंबिंफ-
लसन्निभाहरोद्धा पंडुरससिसगलविमलनिम्मलसंखगोखीरेणदगरयमुणालिया धवलदंतसेदी
अखंडदंता अफुडियदंता अविरलदंता सुजातदंता एगदंतसेडिन्व अणेगदंता हुतवहनिद्धंतयो-
ततत्ततवणिज्जरत्तलतालुजीहा गरुलायउज्जुतुंगणासा अवदालियपौडरीयणयणा कोकासितध-

वलपत्तलच्छा आणामियचावरुहलकिण्हाइयसंठियसंगतआयतसुजाततणुकसिणनिद्धुमुमया
 अल्लीणप्पमाणजुत्तसवणा सुस्सवणा पीणमंसलकवोलदेसभागा अचिरुगयबालचंदसंठियपसत्थ-
 विच्छिन्नसमणिडाला उडुवतिपडिपुण्णसोमवदणा छत्तागारुत्तमंगदेसा घणणिचियसुबद्धलक्ख-
 णुण्णयक्कुडागारणिभपिंडियसिस्से दाडिमपुष्पगासतवणिज्जसरिसनिम्मलसुजायकेसंतकेसभूमी
 सामलिबोडघणणिचियछेडियमिडविसयपसत्थसुहुमलक्खणसुगंधसुंदरभुयमोयगभिंणिगीलक-
 ज्जलपहट्टभमरगणिद्धुणिकुरुंविचियकुंविचियपदाहिणावत्तमुद्धसिरया लक्खणवंजणगुणोव-
 वेया सुजायसुविभत्तसुरुवगा पासाइया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, ते णं मणुया हंसस्सरा
 कौचस्सरा नंदिघोसा सीहस्सरा मंजुस्सरा मंजुघोसा सुस्सरा सुस्सरणिग्घोसा छाया-
 उज्जोतियंगमंगा वज्जरिसभनारायसंधयणा समचडरंसंसंठाणसंठिया सिणिद्धछवी णिरायंका
 उत्तमपसत्थअइसेसनिरुवमतणू जल्लमलकलंकसेयरयोसवज्जियसरीरा निरुवमलेवा अनुलो-
 मवाडवेगा कंकगहणी कवोतपरिणामा सडणिन्व पोसपिंढितरोरुपरिणता विगग्हियउन्नयकुच्छी
 पउसुण्णलसरिसंगंधणिस्साससुरभिवदणा अट्ठधणुसयं ऊसिया, तेसं मणुयाणं चडसट्ठि पिट्ठिक-
 रंडगा पणत्ता समणाउसो!, ते णं मणुया पगतिभद्दगा पगतिविणीतगा पगतिउवसंता पग-
 तिपयणुकोहमाणमायालोभा मिउमद्वसंपण्णा अल्लीणा भद्दगा विणीता अप्पिच्छा असंनिहिंस-

कथा अचंडा विडिंमंतरपरिवसणा जहिच्छियकामगामिणो य ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! ।
 तेसि णं भंते ! मणुयाणं केवतिकालस्स आहारद्वे समुप्पज्जति ? , गोयमा ! चउत्थभत्तस्स आहारद्वे
 समुप्पज्जति, एगोरुयमणुईणं भंते ! केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्से ? , गोयमा ! ताओ णं
 मणुईओ सुजायसव्वंगसुंदरीओ पद्दाणमहिलागुणेहिं जुत्ता अचंतविसप्पमाणपउमसूमालकुम्मसं-
 ठितविसिद्धचलणाओ जुम्मिओ पीवरनिरंतरपुट्टसाहितंगुलीता उणायरतियनलिंगं व सुइणिद्धण-
 खा रोमरहियवट्टलट्टसंठियअजहणपसत्थलक्खणअकोप्पजंघजुयला सुणिम्मियसुगूढजाणुमंड-
 लसुबद्धसंधी कयलक्खंभातिरेगसंठियणिव्वणसुकुमालमउयकोमलअविरलसमसहितसुजातव-
 द्दपीचरणिरंतरोरू अट्टावयवीचीपट्टसंठियपसत्थविच्छिन्नपिह्लसोणी वदणायामप्पमाणदुगुणित-
 विसालमंसलसुबद्धजहणवरधारणीतो वज्जचिराइयपसत्थलक्खणणिरोदरा तिवलिवलीयतणुण-
 मियमज्झितातो उज्जुयसमसहितजच्चतणुकसिणणिद्धआदेज्जलडहसुविभत्तसुजातकंतसोभंतरुह-
 लरमणिज्जरोमराई गंगावत्तपदाहिणावत्तरंगभंगुरविकिरणतरुणवोधितअकोसायंतपउमवण-
 गंभीरवियडणाभी अणुव्वभडपसत्थपीणकुच्छी सणायपासा संगयपासा सुजायपासा मितमा-
 तियपीणरइयपासा अकरंडुयकणगरुयगनिम्मलसुजायणिरुव्हयगातलट्टी कंचणकलससमपमाणस-
 मसहितसुजातलट्टचूचुयआमेलगजमलजुगलवद्धियअव्वसुणणयरतियसंठियपयोधराओ भुयंगणु-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १११

॥ १४९ ॥

पुव्वतणुयगोपुच्छवट्टसमसहियणमियआएज्जललियवाहाओ तंबणहा मंसलग्गहत्था पीवरको-
 मलवरंगुलीओ णिद्धपाणिलेहा रविससिसंखचक्कसोत्थियसुविभत्तसुविरतियपाणिलेहा पीणु-
 णयकक्खवत्थिदेसा पडिपुण्णगलकवोला चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा मंसलसंठियपस-
 त्थहणुया दाडिमपुप्फप्पगासपीवरकुंच्चियवराधरा सुंदरोत्तरोट्टा दधिदगरयचंदकुंदवासंतिमउल-
 अच्छिद्विमलदसणा रतुप्पलपत्तामउयसुकुमालतालुजीहा कणय(व)रमुउलअकुडिलअवमुग्गतउ-
 ज्जुंतुंगणासा सारदणवकमलकुमुदकुवलयविमुक्कदलणिगरसरिसलक्खणअंकियकंतणयणा पत्त-
 लचवलायंतंतंबलोयणाओ आणामितचावरुइलकिणहवभराइसंठियसंगतआययसुजातकसिण-
 णिद्धभमुया अल्लीणपमाणजुत्तसवणा पीणमट्टरमणिज्जगंडलेहा चउरंसपसत्थसमणिडाला कोमु-
 तिरयणिकरविमलपडिपुन्नसोमवयणा छत्तुन्नयउत्तिमंगा कुडिलसुसिणिद्धदीहसिरया छत्तज्झ-
 यजुगथूभदामिणिकमंडलुकलसवाविसोत्थियपडागजवमच्छकुम्मरहवरमगरसुकथालअंकुसअ-
 द्धावयवीइसुपइट्टकमयूरसिरिदामाभिसेयतोरणमेइणिउदधिवरभवणगिरिवरआयंसललियगतउ-
 सभसीहचमरउत्तामपसत्थवत्तीसलक्खणधरातो हंससरिसगतीतो कोतिलमधुरगिरिसुस्सराओ
 कंता सव्वस्स अणुनतातो ववगतवल्लिपलिया चंगदुव्वणवाहीदोभग्गसोगमुक्काओ उच्चत्तेण
 य नराण थोवूणसूसियाओ सभावसिंगाराचारचारुवेसा संगतगतहसितभणियचेट्ठियविला-

ससंलावणिउणजुत्तोवयारकुसला सुंदरथणजहणवदणकरचलणणयणमाला वणणलावणणजोव-
णविलासकलिया नंदणवणविवरचारिणीउन्व अच्छराओ अच्छरगपेच्छणिज्जा पासार्हतातो दरिस-
णिज्जातो अभिरूवाओ पडिरूवाओ । तासि णं भंते ! मणुईणं केवतिकालस्स आहारहे समुप्प-
ज्जति?, गोयमा ! चउत्थभत्तस्स आहारहे समुप्पज्जति । ते णं भंते ! मणुया किमाहारमाहारेंति?,
गोयमा ! पुढविपुप्फफलाहारा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । तीसे णं भंते ! पुढवीए केरि-
सए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जहाणामए गुलेति वा खंडेति वा सक्कराति वा मच्छंडियाति
वा भिसकंदेति वा पप्पडमोयएति वा पुप्फउत्तराह वा पउमुत्तराह वा अकोसिताति वा विज-
ताति वा महाविजयाह वा आयंसोवसाति वा अणोवसाति वा चाउरक्के गोखीरे चउठाणपरि-
णए गुडखंडमच्छंडिउवणीए मंदगिगकडीए वण्णेणं उववेए जाव फासेणं, भवेतारूवे सिता?,
नो इणहे समहे, तीसे णं पुढवीए एत्तो इट्ठराए चेव जाव मणामतराए चेव आसाए णं पणत्ते,
तेसि णं भंते ! पुप्फफलाणं केरिसए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जहानामए चाउरंतचक्कव-
ट्टिस्स कल्लाणे पवरभोयणे सतसहरसनिप्फन्ने वण्णेणं उववेते गंधेणं उववेते रसेणं उववेते फासेणं
उववेते आसाइणिज्जे वीसाइणिज्जे दीवणिज्जे विंहणिज्जे दप्पणिज्जे मयणिज्जे सव्विदियगातपल्हाय-
णिज्जे, भवेतारूवे सिता?, णो तिणहे समहे, तेसि णं पुप्फफलाणं एत्तो इट्ठराए चेव जाव आस्साए णं

पणत्ते । ते णं भंते ! मणुया तमाहारमारित्ता कहिं वसहिं उवेंति ? गोयमा ! रुक्खगेहालता णं
 ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । ते णं भंते ! रुक्खा किंसंठिया पणत्ता ? गोयमा ! कूडा-
 गारसंठिता पेच्छाघरसंठिता सत्तागारसंठिया झयसंठिया धूभसंठिया तोरणसंठिया गोपुरचे-
 तियपा(या)लगसंठिया अट्टालगसंठिया पासादसंठिया हम्मतलसंठिया गवक्खसंठिया बालगगपो-
 त्तियसंठिता बलभीसंठिता अण्णे तत्थ बहवे वरभवणसयणासणविसिद्धसंठाणसंठिता सुहसी-
 यलच्छाया णं ते दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे गेहाणि वा
 गेहावणाणि वा ? , णो तिण्ढे समंढे, रुक्खगेहालया णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि
 णं भंते ! एगूरूयदीवे २ गामाति वा णगराति वा जाव सन्निवेसाति वा ? , णो तिण्ढे समंढे, जहि-
 च्छित्तकामगामिणो ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे असीति
 वा मसीइ वा कसीइ वा पणीति वा वणिज्जाति वा ? , नो तिण्ढे समंढे, ववगयअसिमसिकि-
 सिपणियवाणिज्जा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे हिर-
 ण्णेति वा सुवन्नेति वा कंसेति वा दूसेति वा मणीति वा मुत्तिएति वा विपुलधणकणगरयणम-
 णिमोत्तियसंखसिलप्पवालसंतसारसावएज्जेति वा ? , हंता अत्थि, णो चेव णं तेसिं मणुयाणं
 तिब्बे ममत्तभावे समुप्पज्जति । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे रायाति वा जुवरायाति वा ईसरेति

वा तलवरेह वा माडयियाति वा कोडुंयियाति वा इन्माति वा सेट्टीति वा सेणावतीति वा सत्यवा
 हाति वा?, जो तिण्डे समेट्, ववगयइहीसक्कारा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि
 णं भंते! एगूरुयदीवे २ दासाति वा पेसाह वा सिस्साति वा भयगाति वा भाइलुगाइ वा कम्म-
 गरपुरिसाति वा?, नो तिण्डे समेट्, ववगतआभिओगिता णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!।
 अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे दीवे माताति वा पियाति वा भायाति वा भइणीति वा भज्जाति
 वा पुत्ताति वा धूयाह वा सुणहाति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं तेसि णं मणुयाणं तिन्वे पेमबंधणे
 समुप्पज्जति, पयणुपेज्जबंधणा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे
 अरीति वा वेरिएति वा घातकाति वा वहकाति वा पडिणीताति वा पच्चमित्ताति वा?, जो ति-
 ण्डे समेट्, ववगतवेराणुबंधा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे
 मित्ताति वा वतंसाति वा घडिताति वा सहीति वा सुहियाति वा महाभागाति वा संगतियाति
 वा?, जो तिण्डे समेट्, ववगतपेम्मा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगो-
 रूयदीवे आवाहाति वा वीवाहाति वा जण्णाति वा सद्दाति वा थालिपाकाति वा चेलोवणतणाति
 वा सीमंतुण्णयाह वा पिति(मत)पिंडनिवेदणाति वा?, जो तिण्डे समेट्, ववगतआवाहविवा-
 हजण्णमहथालिपागचेलोवणतणसीमंतुण्णयणमतपिंडनिवेदणा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १११

॥ १५१ ॥

णाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे २ इंदमहाति वा खंदमहाति वा रुद्धमहाति वा सिवम-
 हाति वा वेसमणसहाइ वा सुगुंदमहाति वा णागमहाति वा जक्खमहाति वा भूतमहाति वा
 कूवमहाति वा तलायणदिमहाति वा दहमहाति वा पव्वयमहाति वा रुक्खरोवणमहाति वा
 चेइयमहाइ वा थूभमहाति वा ? , णो तिण्ठे सम्भे, ववगतमहमहिमा णं ते मणुयगणा पणत्ता
 समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे णडपेच्छाति वा णट्टपेच्छाति वा मल्लपेच्छाति
 वा मुट्ठियपेच्छाइ वा विडंबगपेच्छाइ वा कहगपेच्छाति वा पवगपेच्छाति वा अक्खायगपेच्छाति
 वा लासगपेच्छाति वा लंखपे० मंखपे० तूणइल्लपे० तुंबवीणपे० कावणपे० मागहपे० जल्लपे० ? , णो
 तिण्ठे सम्भे, ववगतकोउहल्ला णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे
 सगडाति वा रहाति वा जाणाति वा जुग्गाति वा गिल्लीति वा थिल्लीति वा पिपिल्लीइ वा पवह-
 णाणि वा सिवियाति वा संदमाणि याति वा ? , णो तिण्ठे सम्भे, पादचारविहारिणो णं ते मणु-
 स्सगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे आसाति वा हत्थीति वा उट्ठाति
 वा गोणाति वा महिसाति वा खराति वा घोडाति वा अजाति वा एलाति वा ? , हंता अत्थि,
 नो चेव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति । अत्थि णं भंते ! एगोरूयगदीवे दीवे
 सीहाति वा वग्धाति वा विगाति वा दीवियाइ वा अच्छाति वा परच्छाति वा परस्सराति वा

तरच्छाति वा बिडालाह वा सुणगाति वा कोलसुणगाति वा कोकंतिगाति वा ससगाति वा
चित्तलाति वा चिल्ललाति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं ते अण्णमणस्स तेसिं वा मणुयाणं
किंचि आवाहं वा पवाहं वा उप्पायंति वा छविच्छेदं वा करंति, पगतिभद्दका णं ते सावयगणा
पणत्ता समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे सालीति वा वीहीति गोधूमाति वा
जवाति वा तिलाति वा इक्खति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए
हव्वमागच्छंति । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे गत्ताइ वा दरीति वा घंसाति वा भिगूति वा
उवाएति वा विसमेति वा विज्जलेति वा धूलीति वा रेणूति वा पंकेह वा चलणीति वा?, णो तिण्ठे
समंठे, एगुरुयदीवे णं दीवे बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते!
एगुरुयदीवे दीवे खाणूति वा कंटएति वा हीरएति वा सक्कराति वा तणकयवराति वा पत्तकयव-
राइ वा असुतीति वा पूतियाति वा दुब्भिगंधाइ वा अचोक्खाति वा?, णो तिण्ठे समंठे, ववगय-
खाणुकंटहीरसक्करतणकयवरपत्तकयवरअसुतिपूतियदुब्भिगंधमचोक्खपरिवज्जिए णं एगुरुयदीवे
पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे दंसाति वा मसगाति वा पिसुयाति वा
जूताति वा लिक्खाति वा ढंकुणाति वा?, णो तिण्ठे समंठे, ववगतदंसमसगपिसुतजूतलिक्ख-
ढंकुणपरिवज्जिए णं एगुरुयदीवे पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे अहीइ वा

अयगराति वा महोरगाति वा?, हंता अत्थि, नो चेव णं ते अन्नमन्नस्स तेसिं वा मणुयाणं किंचि
 आयाहं वा पयाहं वा छविच्छेयं वा करेति, पगइभद्दगा णं ते वालगगणा पणत्ता समणाउसो!।
 अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे गहदंडाति वा गहमुसलाति वा गहगज्जिताति वा गहजुद्धाति वा गह-
 संघाडगाति वा गहअवसव्वाति वा अब्भाति वा अब्भरुक्खाति वा संझाति वा गंधव्वनगराति
 वा गज्जिताति वा विज्जुताति वा उक्कापाताति वा दिसादाहाति वा णिग्घाताति वा पंसुविट्ठीति वा
 जुवगाति वा जक्खालित्ताति वा धूमित्ताति वा महिताति वा रउग्घाताति वा चंदोवरागाति वा
 सूरुवरागाति वा चंदपरिवेसाइ वा सूरपरिवेसाति वा पडिचंदाति वा पडिसूराति वा इंदधणूति
 वा उदगमच्छाति वा अमोहाइ वा कविहसियाइ वा पाईणवायाइ वा पडीणवायाइ वा जाव
 सुद्धवाताति वा गामदाहाति वा नगरदाहाति वा जाव सण्णिवेसदाहाति वा पाणक्खतज्जण-
 क्खयकुलक्खयधणक्खयवसणभूतमणारिताति वा?, णो तिण्हे समहे! अत्थि णं भंते! एगुरु-
 यदीवे दीवे डिंवाति वा डमराति वा कलहाति वा बोलाति वा खाराति वा वेराति वा विरुद्ध-
 रज्जाति वा?, णो तिण्हे समहे, ववगतडिंबडमरकलहबोलखारेविरुद्धरज्जिविज्जिता णं ते मणु-
 यगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे महाजुद्धाति वा महासंगामाति
 वा महासत्थनिवयणाति वा महापुरिसवाणाति वा महारुधिरवाणाति वा नागवाणाति वा खेण-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या-

धि०

उद्देशः १

सू० १११

॥ १५३ ॥

धाणाह वा तामसवाणाह वा दुम्भृतियाह वा कुलरोगाति वा गामरोगाति वा
मंडलरोगाति वा सिरोवेदणाति वा अच्छिवेदणाति वा कणवेदणाति वा गणवेदणाह वा दंतवेद-
णाह वा नखवेदणाह वा कासाति वा सासाति वा जराति वा दाहाति वा कच्छति वा खसराति-
वा कुद्धाति वा कुडाति वा दगराति वा अरिसाति वा अजीरगाति वा भगंदराह वा इंदग्गहाति
वा खंदग्गहाति वा कुमारग्गहाति वा नागग्गहाति वा जक्खग्गहाति वा भूतग्गहाति वा उब्बे-
यग्गहाति वा धणुग्गहाति वा एगाहियग्गहाति वा बेयाहियग्गहाति वा तेयाहियग्गहाति वा
बाउत्थगाहियाति वा हिययसूलाति वा मत्थगसूलाति वा पाससूलाह वा कुच्छसूलाह वा जो-
णिसूलाह वा गाममारीति वा जाव सन्निवेसमारीति वा पाणक्खय जाव वसणभूतमणारिताति वा?,
णो तिण्णेट्ठे समट्ठे, ववगतरोगायंका णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरू-
यदीवे दीवे अतियासाति वा मंदवासाति वा सुवुट्ठीह वा मंदवुट्ठीति वा उहवाहाति वा पवाहाति
वा दगुब्बेयाह वा दगुप्पीलाह वा गामवाहाति वा जाव सन्निवेसवाहाति वा पाणक्खय० जाव
वसणभूतमणारिताति वा?, णो तिण्णेट्ठे समट्ठे, ववगतदगोवहवा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-
णाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरूयदीवे दीवे अयागराति वा तम्यागराह वा सीसागराति वा
सुवण्णागराति वा रत्तणागराति वा यइरागराह वा यसुहाराति वा हिरण्णवासाति वा सुयण-

वासाति वा रयणवासाति वा वइरवासाति वा आभरणवासाति वा पत्तवासाति वा पुष्पवासाति
 वा फलवासाति वा बीयवासा० मल्लवासा० गंधवासा० वण्णवासा० चुण्णवासा० खीरबुट्टीति
 वा रयणबुट्टीति वा हिरणबुट्टीति वा सुवण्ण० तरेव जाव चुण्णबुट्टीति वा सुकालाति वा बुका-
 लाति वा सुभिक्षवाति वा दुभिक्षवाति वा अप्पगघाति वा महगघाति वा कयाइ वा महाविक्रयाइ
 वा सण्णिहीइ वा सचयाइ वा निधीइ वा निहाणाति वा चिरपोराणाति वा पहीणसामियाति वा
 पहीणसेउयाइ वा पहीणगोत्तागाराइं वा जाइं इमाइं गामागरणगरखेडकब्बडमंडंबदोणमुहपट्ट-
 णासमसंवाहसन्निवेसेसु सिंघाडगतिगचउक्कचचउमुहमहापहपेसु नगरणिड्ढमणसुसाणगिरि-
 कंदरसन्तिसेलोवट्टाणभवणगिहेसु सन्निखित्ताइं चिट्ठंति, नो तिण्ठे समट्ठे । एगुरुयदीवे णं
 भंते ! दीवे मणुयाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमस्स असं-
 खेज्जइभागं असंखेज्जतिभागेण ऊणगं उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं । ते णं भंते !
 मणुया कालमासे कालं किच्चा कहिं गच्छंति कहिं उववज्जंति ? , गोयमा ! ते णं मणुया छम्मासा-
 वसेसाउया मिहुणताइं पसवंति अउणासीइं राइंदियाइं मिहुणाइं सारवज्जंति संगोवंति य, सार-
 खित्ता २ उस्ससित्ता निस्ससित्ता कासित्ता छीतित्ता अक्किडा अव्वहिता अपरियाविया [प-
 लिओवमस्स असंखिज्जइभागं परियाविय] सुहंसुहेणं कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु

देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति, देवलोयपरिगहा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाडसो ! ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं आभासियमणुस्साणं आभासियदीवे णामं दीवे पणत्ते !, गोयमा ! जंबू-
दीवे दीवे बुल्लहिमवंतस्स वासधरपव्वतस्स दाहिणपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुदं
तिन्नि जोयण० सेसं जहा एगुरुयाणं निरवसेसं सव्वं ॥ कहि णं भंते ! ! दाहिणिह्माणं णंगो-
लिमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं बुल्लहिमवंतस्स वास-
धरपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुदं तिणिण जोयणसताइं सेसं जहा ए-
गुरुयमणुस्साणं ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं वेसाणियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! जंबूदीवे
दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं बुल्लहिमवंतस्स वासधरपव्वयस्स दाहिणपच्चत्थिमिह्माओ च-
रिमंताओ लवणसमुदं तिणिण जोयण० सेसं जहा एगुरुयाणं ॥ (सू० १११)

‘एगोरुयदीवस्स णं भंते !’ इत्यादि, एकोरुकद्वीपस्य णमिति पूर्ववत् भदन्त ! ‘कीदृशः’ क इव दृश्यः ‘आकारभावप्रत्यवतारः’
भूम्यादिस्वरूपसम्भवः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! एकोरुकद्वीपे ‘बहुसमरमणीयः’ प्रभूतसमः सन् रम्यो भूमिभागः प्रज्ञप्तः ।
‘से जहानामए आलिंगपुक्खरेइ वा’ इत्यादिरुत्तरकुरुगमस्तावदनुसर्तव्यो यावदनुसञ्जनासूत्रं, नवरमत्र नानात्वमिदं—मनुष्या अष्टौ
धनुःशतान्युच्छ्रिता वक्तव्याश्चतुःषष्टिः पृष्ठकरण्डकाः—पृष्ठवंशाः, बृहत्प्रमाणानां हि ते बहवो भवन्ति, एकोनाशीतिं च रात्रिन्दिवानि
स्वापत्नान्यनुपालयन्ति, स्थितिस्तेषां जघन्येन देशेनः पत्त्योपमासङ्क्षेयभागः, एतदेव व्याचष्टे—पत्त्योपमासङ्क्षेयभागन्यूनः, उत्कर्षतः

परिपूर्णः पत्योपमासङ्ख्येयभागः ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानामाभाषिकमनुष्याणामाभाषिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि, क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पूर्व-स्माच्चरमान्तात् ‘दक्षिणपूर्वेण’ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानामाभाषिकमनुष्याणामाभाषिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषवक्तव्यता एकोरुकवद्वक्तव्या यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘दक्षिणपश्चिमेन’ दक्षिणपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकमनुष्याणां नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषं यथैकोरुकाणां तथा वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘उत्तरपश्चिमेन’ उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषमेकोरुकवद् वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥

कहि णं भंते! दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते?, गोयमा ! एगु-
ख्यदीवस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमांतातो लवणसमुद्रं चत्तारि जोजणसयाइं ओगाहित्ता
एत्थ णं दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते, चत्तारि जोजणसयाइं

आयामविक्रवंभेणं बारस जोयणसया पन्नढी किंचिविसेसूणा परिकखेवेणं, से णं एगाए पउमवर-
 वेतियाए अवसेसं जहा एगुरुयाणं । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं गजकणमणुस्साणं पुच्छा, गो-
 यमा ! आभासियदीवस्स दाहिणपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि जोयणसताहं
 सेसं जहा हयकणाणं । एवं गोकणमणुस्साणं पुच्छा । वेसाणितदीवस्स दाहिणपच्चत्थिमिह्मातो
 चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि जोयणसताहं सेसं जहा हयकणाणं । सक्कुलिकणाणं पुच्छा,
 गोयमा ! पंगोलियदीवस्स उत्तरपच्चत्थिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि जोयणसताहं
 सेसं जहा हयकणाणं ॥ आतंसमुहाणं पुच्छा, हतकणयदीवस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो
 पंच जोयणसताहं ओगाहिच्चा एत्थ णं दाहिणिह्माणं आयंसमुहमणुस्साणं आयंसमुहदीवे णामं
 दीवे पणत्ते, पंच जोयणसयाहं आयामविक्रवंभेणं, आसमुहाईणं छ सया, आसकन्नाईणं सत्त,
 उक्कासुहाईणं अट्ठ, घणदंताइणं जाव नव जोयणसयाहं,—एगूरुयपरिकखेवो नव चेव सयाहं अउण-
 पन्नाहं । बारसपन्नढाहं हयकणाईणं परिकखेवो ॥१॥ आयंसमुहाईणं पन्नरसेकासीए जोयणसते किं-
 चिविसेसाधिए परिकखेवेणं, एवं एतेणं कमेणं उवउञ्जण णेतव्वा चत्तारि एगपमाणा,
 णाणत्तं ओगाहे, विक्रवंभे परिकखेवे पढमबीततियचउक्काणं उग्गहो विक्रवंभो परिकखेवो भणितो,
 चउत्थचउक्के छजोयणसयाहं आयामविक्रवंभेणं अट्टारसत्ताणउत्ते जोयणसते विक्रवंभेणं । पंचम-

बउक्के सत्तं जोयणसताइं आयामविकखंभेणं बावीसं तेरसोत्तरे जोयणसए परिकखेवेणं । छट्ठबउक्के
 अट्ठजोयणसताइं आयामविकखंभेणं पणुवीसं गुणतीसजोयणसए परिकखेवेणं । सत्तमचउक्के नव-
 जोयणसताइं आयामविकखंभेणं दो जोयणसहस्साइं अट्ठ पणयाले जोयणसए परिकखेवेणं ।
 जस्स य जो विकखंभो उगगहो तस्स तत्तिओ चेव । पढमाइयाण परित्तो जाण सेसाण अ-
 हिओ उ ॥ १ ॥ सेसा जहा एगुरुयदीवस्स जाव सुद्धदंतदीवे देवलोकपरिगहा णं ते मणुयगणा
 पणत्ता समणाउसो ! ॥ कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं एगुरुयमणुस्साणं एगुरुयदीवे णामं दीवे प-
 णत्ते?, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिंहस्स वासथरपव्वयस्स उत्तर-
 पुरच्छिमिह्माओ चरिमंताओ लवणससुदं तिणिण जोयणसताइं ओगाहित्ता एवं जहा दाहिणि-
 ह्माण तहा उत्तरिह्माण भाणितव्वं, णवरं सिंहस्स वासहरपव्वयस्स विदिसासु, एवं जाव
 सुद्धदंतदीवेत्ति जाव सेत्तं अंतरदीवका ॥ (सू० ११२) । से किं तं अकम्मभूमगमणुस्सा?, २
 तीसविधा पणत्ता, तंजहा—पंचहिं हेमवएहिं, एवं जहा पणवणापदे जाव पंचहिं उत्तरकुरुहिं,
 सेत्तं अकम्मभूमगा । से किं तं कम्मभूमगा?, २ पणरसविधा पणत्ता, तंजहा—पंचहिं भर-
 हेहिं पंचहिं एरवएहिं पंचहिं महाविदेहेहिं, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—आयरिया
 मिलेच्छा, एवं जहा पणवणापदे जाव सेत्तं आयरिया, सेत्तं गव्वभवक्कंतिया, सेत्तं मणुस्सा ॥ (सू० ११३)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! हयकर्णमनुष्याणां हयकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! एकोरुकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्ताद् उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे छुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्तादपि चतुर्योजनशतान्तरे दक्षिणात्यानां हयकर्णमनुष्याणां हयकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च चत्वारि योजनशतान्यायामविष्कम्भेन द्वादश पञ्चषष्ठानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, शेषं यथैकोरुकमनुष्याणां । एवमाभाषिकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्ता-दक्षिणपूर्वस्यां दिशि चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यात्रान्तरे छुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गजकर्णमनुष्याणां गजकर्णो द्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत् । नाङ्गोलिकद्वीपस्य पश्चिमाच्चरमान्तादक्षिणपश्चिमेन चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यात्रान्तरे छुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गोकर्णमनुष्याणां गोकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत् । जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रमवगाह्य चत्वारि योजनशतानि अत्रान्तरे छुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे दक्षिणात्यानां शङ्कुलीकर्णमनुष्याणां शङ्कुलीकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत् । जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे दक्षिणात्यानां शङ्कुलीकर्णमनुष्याणां शङ्कुलीकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत्, पद्म-पूर्वोत्तरादिविदिक्षु पञ्च योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतपरिक्षेपाः पद्मव-रवेदिकावनषण्डमण्डितवाह्यप्रदेशा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्पञ्चयोजनशतप्रमाणान्तरा आदर्शमुखमेण्डमुखायोमुखगोमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—हयकर्णस्य परत आदर्शमुखो गजकर्णस्य परतो मेण्डमुखो गोकर्णस्य परतोऽयोमुखः शङ्कुलीकर्णस्य परतो गोमुखः ।

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या-
धि०
उद्देशः १
सू० ११३

॥ १५६ ॥

एतेषामप्यादशमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो भूयोऽपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं लवणसमुद्रं षट् षड् योजनशतान्यवगाह्य
 पड्योजनशतायामविष्कम्भाः सप्तनवत्यधिकाष्टादशयोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनषण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् षड्यो-
 जनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—आदर्शमुखः परतोऽश्वमुखः, मेण्डमु-
 खस्य परतो हस्तिमुखः, अयोमुखस्य परतः सिंहमुखः, गोमुखस्य परतो व्याघ्रमुखः । एतेषामश्वमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो य-
 थाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं सप्त योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य सप्तयोजनशतायामविष्कम्भाखयोदशाधिकद्विविंशतियोज-
 नशतपरिरयाः पद्मवरवेदिकावनषण्डसमवगूढाः जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्सप्तयोजनशतप्रमाणान्तरा अश्वकर्णहरिकर्णकपर्णप्रावरणनामा-
 नश्चत्वारो द्वीपा बोध्याः, तद्यथा—अश्वमुखस्य परतोऽश्वकर्णः हस्तिमुखस्य परतो हरिकर्णः सिंहमुखस्य परतोऽकर्णः व्याघ्रमुखस्य परतः
 कर्णप्रावरणः, तत एतेषामप्यश्वकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकमष्टौ अष्टौ योजनशतानि लवण-
 समुद्रमवगाह्याष्टयोजनशतप्रमाणान्तरा उल्कामुखमेघमुखविद्युन्मुखविद्युद्दन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—अश्वकर्णस्य
 द्वीपवेदिकान्तादष्टयोजनशतपरिक्षेपाः एकोनविंशदधिकपञ्चविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बू-
 परत उल्कामुखः हरिकर्णस्य परतो मेघमुखः अकर्णस्य परतो विद्युन्मुखः कर्णप्रावरणस्य परतो विद्युद्दन्तः, एतेषामप्युल्कासुखादीनां
 चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं नव नव योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य नवनवयोजनशतायामविष्कम्भाः
 पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टाविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनखण्डसमवगूढा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् नवयोजनशतप्रमाणान्तरा
 घनदन्तलट्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो द्वीपाः, तद्यथा—उल्कामुखस्य परतो घनदन्तः मेघमुखस्य परतो लट्टदन्तः विद्युन्मु-

सस्य परतो गूढदन्तः विशुद्धदन्तः परतः शुद्धदन्तः । एतेषामेव द्वीपानामवगाहायामविष्कम्भपरिरयपरिमाणसङ्ग्रहाथापट्टमाह—“प-
 ठमंमि तिभि उ सया सेसाण सउत्तरा नव उ जाव । ओगाहं विक्खंभं दीवाणं परिरयं वोच्छं ॥ १ ॥ पढमचउक्कपरिरया बीयच-
 उक्कस्स परिरओ अहिओ । सोलेहिं तिहि उ जोयणसएहिं एमेव सेसाणं ॥ २ ॥ एगोरुयपरिखेवो नव चेव सयाहं अउणपणाहं ।
 वारस पणणट्ठाहं हयकण्णणं परिक्खेवो ॥ ३ ॥ पणरस एक्कासीया आयंससुहाण परिरओ होइ । अट्टार सत्तनउया आससुहाणं
 परिक्खेवो ॥ ४ ॥ यावीसं तेराहं परिखेवो होइ आसकन्नायं । पणुवीस अउणतीसा उक्कासुहपरिरओ होइ ॥ ५ ॥ दो चेव सहस्साहं अट्टव
 सया हवंति पणयाला । घणदंतदीवाणं विसेसमहिओ परिक्खेवो ॥ ६ ॥” व्याख्या—प्रथमे द्वीपचतुष्के चिन्त्यमाने त्रीणि योजनशतान्यव-
 गाहनां—लवणसमुद्रावगाहं विष्कम्भं च, विष्कम्भग्रहणादायामोऽपि गृह्यते तुल्यपरिमाणत्वात्, जानीहि इति क्रियाशेषः, शेषाणां
 द्वीपचतुष्कानां शतौत्तराणि त्रीणि शतानि अवगाहनाविष्कम्भं तावज्जानीयाद् यावन्नव शतानि, तद्यथा—द्वितीयचतुष्के चत्वारि
 शतानि, तृतीये पञ्च शतानि, चतुर्थे षट् शतानि, पञ्चमे सप्त शतानि, षष्ठेऽष्टौ शतानि, सप्तमे नव शतानि, अत ऊर्ध्वं द्वीपानामेकोरुक्-
 प्रत्युत्तीनां ‘परिरयं’ परिरयप्रमाणं वक्ष्ये । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—‘पढमचउक्के’त्यादि, ‘प्रथमचतुष्के परिरयात्’ प्रथमद्वीपच-
 तुष्के परिरयपरिमाणात् द्वितीयचतुष्कस्य—द्वितीयद्वीपचतुष्टयस्य परिरयः—परिरयपरिमाणमधिकं पूर्वपूर्वचतुष्कपरिरयपरिमाणादवसातव्यम्, एतदेव
 ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण शेषाणां ‘द्वीपानां’ द्वीपचतुष्कानां परिरयपरिमाणमधिकं पूर्वपूर्वचतुष्कपरिरयपरिमाणादवसातव्यम्, एतदेव
 चैतेन दर्शयति—‘एकोरुक्कपरिक्षेपे’ एकोरुक्कपरिक्षेपे’ एकोरुक्कोपलक्षितप्रथमद्वीपचतुष्कपरिक्षेपे नव शतानि एकोनपञ्चाशानि—एको-
 नपञ्चाशदधिकानि । तत्तस्मिन् योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु षोडशोत्तरेषु ‘हयकण्णण’मिति वचनात् हयकर्णप्रमुखाणां द्वितीयानां चतुर्णां

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धिकारः
 उद्देशः १
 सू० ११३

॥ १५७ ॥

द्वीपानां परिक्षेपो भवति, स च द्वादश योजनशतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि । तत्रापि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आयंसमुहाणं'ति आदर्शमुखप्रमुखाणां तृतीयानां चतुर्णां द्वीपानां परिरयपरिमाणं भवति, तच्च पञ्चदश योजनशतान्येकाशीत्यधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसमुहाणं'ति अश्वमुखप्रभृतीनां चतुर्थानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपः; तद्यथा—अष्टादश योजनशतानि सप्तनवत्यधिकानि । तेऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसकण्णाणं'ति अश्वकर्णप्रमुखाणां पञ्चानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपो भवति, तद्यथा—द्वाविंशतियोजनशतानि त्रयोदशानि—त्रयोदशाधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'उल्कामुखपरिरयः' उल्कामुखपद्मद्वीपचतुष्कपरिरयपरिमाणं भवति, तद्यथा—पञ्चविंशतियोजनशतानि एकोनत्रिंशानि—एकोनत्रिंशदधिकानि । ततः पुनरपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'घनदन्तद्वीपस्य' (पानां) घनदन्तप्रमुखसप्तमद्वीपचतुष्कस्य परिक्षेपः; तद्यथा—द्वे सहस्रे अष्टौ शतानि पञ्चचत्वारिंशानि—पञ्चचत्वारिंशदधिकानि 'विसेसमहिओ' इति किञ्चिद्विशेषाधिकः अधिकृतः परिक्षेपः; पञ्चचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषाधिकानीति भावार्थः; इदं च पद्मन्तेऽभिहितत्वात्सर्वत्राप्यभिसम्बन्धनीयं, तेन सर्वत्रापि किञ्चिद्विशेषाधिकमुत्तरूपं परिरयपरिमाणमवसातव्यं । तदेवमेते हिमवति पर्वते चतसृषु विदिक्षु व्यवस्थिताः सर्वसङ्ख्याष्टाविंशतिः; एवं हिमवत्तुल्यवर्णप्रमाणपद्मद्वप्रमाणायामविष्कम्भवागाहपुण्डरीकद्वदोषशोभिते शिखरिण्यपि पर्वते लवणोदार्णवजलसंस्पर्शोद्गारभ्य यथोक्तप्रमाणान्तराश्रयतसृषु विदिक्षु एकोरुकादिनामानोऽक्ष्णपापान्तरालायामविष्कम्भा अष्टाविंशतिसङ्ख्या द्वीपा वेदितव्याः; तथा चाह—'कहि णं भंते ! उत्तरिक्षाणं एगोरुयमणुस्साणं एगोरुयदीवे णामं दीवे पण्णत्ते ? , गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिहरिपव्वयस्स पुरच्छिमिल्लओ चरिमंताओ

लवणसमुद्रं तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहिता तत्थ णं उत्तरिह्माणं एगोरुयमणुस्साणं एगोरुयदीवे नामं दीवे पणत्ते” इत्यादि सर्वं तदेव, नवरमुत्तरेण विभापा कर्त्तव्या, सर्वसङ्ख्यया पटपञ्चाशदन्तरद्वीपाः, उपसंहारमाह—‘सेत्तमन्तरदीवगा’ते एतेऽन्तरद्वीपकाः । अकर्मभूमकाः कर्मभूमकाश्च यथा प्रज्ञापनायां प्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे तथैव वक्तव्या यावत् ‘सेत्तं चरित्तारिया सेत्तं मणुस्सा’ इति पदम्, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यत इति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं मणुस्सा’ त एते मनुज्याः ॥ तदेवमुक्ता मनुज्याः, सम्प्रति देवानभिधित्सुराह—

से किं तं देवा?, देवा चउन्विहा पणत्ता, तंजहा-भवणवासी चाणमन्तरा जोहसिया वेमाणिया (सू० ११४) से किं तं भवणवासी?, २ दसविहा पणत्ता, तंजहा-असुरकुमारा जहा पणवणापदे देवाणं भेओ तहा भाणितवो जाव अणुत्तरोववाइया पंचविधा पणत्ता, तंजहा-विजयवेजयंत जाव सब्वट्टसिद्धगा, सेत्तं अणुत्तरोववातिया ॥ (सू० ११५) कहि णं भंते ! भवणवासिदेवाणं भवणा पन्नत्ता?, कहि णं भंते ! भवणवासी देवा परिचसंति?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सयाहल्लए, एवं जहा पणवणाए जाव भवणवासाइता, त(ए)त्थ णं भवणवासीणं देवाणं सत्ता भवणकोडीओ वावत्तरि भवणावाससयसहस्सा भवंतित्तिमक्खाता, तत्थ णं वहवे भवणवासी देवा परिचसंति-असुरा नाग सुवन्ना य जहा पणवणाए जाव चिहरंति ॥ (सू० ११६) कहि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा प०?, पुच्छा, एवं जहा पणवणाठाणपदे

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० ११६

॥ १५८ ॥

जाव विहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्णणं असुरकुमारदेवाणं भवणा पुच्छा, एवं जहा ठाण-
पदे जाव चमरे, तत्थ असुरकुमारिंदे असुरकुमाराया परिवसति जाव विहरति ॥ (सू० ११७)

‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाः, असीपां च शब्दानां व्युत्पत्तिर्यथा प्रज्ञापनाटीकायां तथा वेदितव्या ॥ ‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते भवनवासिनः ?, सूरिराह—भवनवासिनो दशविधाः प्रज्ञप्ताः, एवं देवानां प्रज्ञापनागतप्रथमप्रज्ञापनाख्यपद इव तावद्भेदो वक्तव्यो यावत्सर्वार्थदेवा इति ॥ सम्प्रति भवनवासिनां देवानां भवनवसनप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! भवनवासिनां देवानां भवनानि प्रज्ञप्तानि ?, क भदन्त ! भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘इमीसे ण’ मित्यादि, ‘अस्याः’ प्रत्यक्षत उपलभ्यमानाया यत्र वयमास्महे रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायाः’ अशीत्युत्तरम्—अशीतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रं बाहल्यं—पिण्डभावो यस्याः सा तथा, तस्या उपर्येकं योजनसहस्रमवगाह्याधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये ‘अष्टसप्तते’ अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे, ‘अत्र’ एतस्मिन् स्थाने भवनवासिनां देवानां सप्त भवनकोटयो द्विसप्ततिर्भवनावासशतसहस्राणि भवन्तीति आख्यातानि मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, तत्र सप्तकोट्यादिभावनैव—चतुःषष्टिः शतसहस्राणि भवनानामसुरकुमाराणां चतुरशीतिः शतसहस्राणि नागकुमाराणां द्विसप्ततिः शतसहस्राणि सुवर्णकुमाराणां षण्णवतिः शतसहस्राणि वायुकुमाराणां, द्वीपकुमारादीनां पण्णां प्रत्येकं षट्सप्ततिः शतसहस्राणि भवनानां, ततः सर्वसङ्ख्यया यथोक्तं भवनसङ्ख्यानं भवति । ‘ते णं भवणा’ इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति वाक्यालङ्कारे भवनानि बहिः ‘वृत्तानि’ वृत्ताकाराणि अन्तः

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११७

॥ १५९ ॥

समचतुरस्त्राणि अधस्तलभागेषु पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितानि, 'भवणवणञ्चो भाणियञ्चो जहा ठाणपदे जाव पडिरूवा' इति, उक्तप्रकारेण भवनवर्णको भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानालये पदे, स च तावद् यावत् 'पडिरूवा' इति पदं, स चैवम्—“उक्किणंतरेविउलगंभीरखायपरिखा पागारट्टालयकवाडतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलमुसंडिपरिवारिया अजोञ्जा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला खेमा सिवा किंकरअमरदंडोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिद्या गोसीससरसरत्तचंदणदइरदिण्णपंचंगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारियमल्लदामकललावा पंचवण्णसरसमुक्कपुण्णजोवयारकलिया कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूमधमधेतंगंधुद्धुयाभिरामा सुगन्धवरगंधगंधिया गंधवट्टिभूया अच्छरगणसंधसंविक्किणा दिव्वतुडियसइसंपणदिया सव्वरयणामया अच्छा सण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निपंका निक्कंडच्छाया सप्पभा समिरीया सउजोया पासाईया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा” इति, अस्य व्याख्या—उत्कीर्णमिव उत्कीर्णी अतीव व्यक्तमिति भावः, उत्कीर्णमन्तरं यासां खातपरिखानां ता उत्कीर्णान्तराः किमुक्तं भवति?—खातानां परिखाणां च स्पष्टवैक्त्योन्मीलनार्थमपान्तराले महती पाली समस्तीति, खातानि च परिखाश्च खातपरिखाः उत्कीर्णान्तरा विपुला—विस्तीर्णा गम्भीरा—अलव्धमध्यभागाः खातपरिखा येषां भवनानां परितस्तानि उत्कीर्णान्तरविपुलगम्भीरखातपरिखानि, खातपरिखाणां चायं प्रतिविशेषः—परिखा उपरि विशालाऽधः सङ्कुचिता, खातं तूभयत्रापि सममिति, 'पागारट्टालकवाडपडिदुवारदेसभागा' इति प्रतिभवनं प्राकारेषु अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाराणि—अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाररूपा देशभागा—देशविशेषा येषु तानि प्राकाराट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तत्राट्टालकाः—प्राकारस्योपरि श्रुत्याश्रयविशेषाः कपादानि—प्रतोलीद्वारसत्त्वानि, एतेन प्रतोत्यः

सर्वत्र सूचिता अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, सोरानि—प्रतीतानि, तानि न प्रतोलीद्वारेषु, मतिप्रकाराणि—मूलप्रकाराणां सत्त्वानि सत्त्वानि लघुद्वाराणि । तथा 'जंतसयग्घिमुसलमुसंडिपरिवारिया' इति यन्माणि—नानाप्रकाराणि पातप्रयो—प्राकारद्वयो मत्तसिद्धा वा यः पातितः सत्यः पुरुषाणां क्षतादि

सर्वत्र सूचिता अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, तोरणानि-प्रतीतानि, तानि च प्रतोलीद्वारेषु, प्रतिद्वाराणि-मूलद्वारापान्तरालवर्तीनि लघुद्वाराणि । तथा 'जंतसयग्धिमुसलमुसंद्विपरिवारिया' इति यन्त्राणि-नानाप्रकाराणि शतत्रयो-महायष्ट्यो महाशिला वा याः पातिताः सत्यः पुरुषाणां शतानि व्रन्ति मुशलानि-प्रतीतानि मुषण्डयः-शस्त्रविशेषास्तैः परिवारितानि-समन्ततो वेष्टितानि अत एवायोध्यानि-परैर्योद्धुमशक्यानि अयोध्यत्वादेव 'सदाजयानि' सदा-सर्वकालं जयो येषु तानि सदाजयानि सर्वकालं जयवन्तीति भावः, तथा सदा-सर्वकालं गुप्तानि ग्रहरणैः पुरषैश्च योद्धुभिः सर्वतः-समन्ततो निरन्तरं परिवारिततया परेषामसहमानानां मनान् गपि प्रवेशासम्भवात् 'अडयालकोट्टरइया' इति अष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तिकलिताः कोष्ठका-अपवरका रचिताः स्वयमेव रचनां प्राप्ता येषु तान्यष्टाचत्वारिंशत्कोष्ठकरचितानि, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथाऽष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तयः कृता वनमाला येषु तानि अष्टाचत्वारिंशत्कृतवनमालानि, अन्ये त्वभिदधति-अडयालशब्दो देशीवचनात् प्रशंसावाची, ततोऽयमर्थः- 'प्रशस्तकोष्ठकरचितानि प्रशस्तकृतवनमालानी'ति तथा 'क्षेमाणि' परकृतोपद्रवरहितानि, 'शिवानि' सदा मङ्गलोपेतानि, तथा किङ्कराः-किङ्करभूता येऽमरास्तैर्दण्डैः कृत्वा उपरक्षितानि-सर्वतः समन्ततो रक्षितानि किङ्करामरदण्डोपरक्षितानि, 'लाउल्लोइयमहिया' इति लाइयं नाम यद्भूमेर्गोमयादिना उपलेपनम् 'उल्लोइयं' कुड्यानां मालस्य सेटिकादिभिः संमृष्टीकरणं लाइयोल्लोइयाभ्यां महितानि-पूजितानि लाइयोल्लोइयमहितानि, तथा गोशीर्षेण-गोशीर्षनामकेन चन्दनेन सरसरक्तचन्दनेन च दर्दरेण-बहलेन चपेटाप्रकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-हस्तका येषु तानि गोशीर्षसरसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चाङ्गुलितलानि, तथा उपचिता-निवेशिताः चन्दनकलशा-मङ्गल्यकलशा येषु तानि उपचितचन्दनकलशानि, 'चंदणघडसुकयतोरणपडिडुवारदेसभागा'

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११७

॥ १६० ॥

इति चन्दनघटैः—चन्दनकलशैः सुकृतानि शोभितानीति तात्पर्यार्थः यानि तोरणानि तानि चन्दनघटसुकृतानि तोरणानि प्रतिद्वार-
देशभागं—द्वारदेशभागे येषु तानि चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तथा ‘आसत्तौसत्तविपुलवट्टवगधारियमल्लदामक-
लावा’ इति आ—अवाङ् अधोभूमौ सक्त—आसक्तो भूमौ लग्न इत्यर्थः ऊर्द्धं सक्त उत्सक्तः उल्लोचतले उपरि संबद्ध इत्यर्थः
विपुलो—विस्तीर्णो वृत्तो—वर्तुलः ‘वगधारिय’ इति प्रलम्बितो माल्यदामकलापः—पुष्पमालासमूहो येषु तानि आसक्तोत्सक्तविपुलवृत्त-
प्रलम्बितमाल्यदामकलापानि, तथा पञ्चवर्णेन सुरभिणा—सुरभिगन्धेन सुकेन—क्षिप्तेन पुष्पपुञ्जलक्षणेनोपचारेण—पूजया कलितानि
प्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्के च कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्काणि तेषां धूपस्य यो मधमघायमानो गन्ध उद्धूत—इतस्ततो विप्रसृतस्तेनाभि-
रामाणि—रमणीयानि कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपमधमघायमानगन्धोद्धुताभिरामाणि, तथा शोभनो गन्धो येषां ते सुगन्धाः ते
च ते वरगन्धाश्च—वासाः सुगन्धवरगन्धास्तेषां गन्धः स एष्वस्तीति सुगन्धवरगन्धगन्धिकानि ‘अतोऽनेकस्वरा’द्वितीकप्रत्ययः, अत
एव गन्धवर्त्तिभूतानि, सौरभ्यातिशयाद् गन्धद्रव्यगुटिकाकल्पानीति भावः, तथाऽप्सरोगणानां सङ्घः—समुदायस्तेन सम्यग्—रमणीय-
तया—विकीर्णानि—व्याप्तानि अप्सरोगणसङ्घविकीर्णानि, तथा दिव्यानामतोद्यानां—वेणुवीणामृदङ्गानां ये शब्दास्तैः संप्रणदितानि—सम्य-
कश्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण सर्वकालं नदितानि—शब्दवन्ति दिव्यश्रुतितशब्दसंप्रणदितानि सर्वरत्नमयानि—सर्वाल्लसना सामस्येन रत्न-
मयानि न त्वेकदेशेन सर्वरत्नमयानि—समस्तरत्नमयानि अच्छानि—आकाशशक्तिवदतिस्वच्छानि ऋक्षगानि—ऋक्षगपुद्गलस्कन्धनिष्प-
न्नानि ऋक्षगदलनिष्पन्नपदवत् लण्हानि—मसृणानि घुण्डितपदवत् ‘घट्टा’ इति घृष्टानीव घृष्टानि खरशानया पाषाणप्रतिमावत्, ‘मट्टा’

इति मृष्टानीव मृष्टानि सुकुमारशानया पाषाणप्रतिमावेदेव, अत एव नीरजांसि स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मलानि' आगन्तुकम-
लासम्भवात् 'निष्पङ्कगनि' कलङ्कविकलानि कर्दमरहितानि वा 'निष्कङ्कडच्छाया' इति निष्कङ्कटा-निष्कवचा निरावरणा निरु-
पधातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्येषां तानि निष्कङ्कटच्छायानि 'सप्रभाणि' स्वरूपतः प्रभावन्ति 'समरीचीनि' वह्निर्विनिर्गतकिरण-
जालानि 'सोद्द्योतानि' बहिर्व्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकराणि 'प्रासादीयानि' प्रसादाय-मनःप्रसत्तये हितानि मनःप्रसत्तिका-
रीणीति भावः, तथा 'दर्शनीयानि' दर्शनयोग्यानि यानि पश्यतश्छुषी न श्रमं गच्छत इति भावः, 'अभिरूपा' इति अभि-सर्वेषां
द्रष्टृणां मनःप्रसादादुत्कलतयाऽभिमुखं रूपं येषां तानि अभिरूपाणि-अत्यन्तकमनीयानीत्यर्थः अत एव 'पङ्क्तिरूपा' इति प्रतिविशिष्टं रूपं
येषां तानि प्रतिरूपाणि, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं येषां तानि प्रतिरूपाणि ॥ तदेवं भवनस्वरूपमुक्तमिदानीं यत्पृष्ठं 'क भदन्त !
भवनवासिनो देवाः परिवसन्ती'ति तत्रोत्तरमाह—'तत्थ णं वहवे भवणवासी देवा परिवसन्ति असुरा नागा भेदो भाणि-
यव्वो जाव विहरन्ति एवं जा ठाणपदे वत्तव्वया सा भाणियव्वा जाव चमरेणं असुरकुमारिंदे असुरकुमारया परिवस-
इ' इति, 'तत्र' तेज्वन्तरोदितस्वरूपेषु भवनेषु वहवो भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति, तानेव जातिभेदत आह—'असुरा नागा' इ-
त्यादि यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—'असुरा नाग सुवणा विज्जू अग्गी य दीव उदही य दिसिपवणथणियनामा दसहा एए भवणवा-
सी ॥ १ ॥ चूडामणिमउडरयणा १ भूसणनागफण २ गरुल ३ वइर ४ पुण्णकलसअंकउप्फेस ५ सीह ६ हयवर ७ गय ८ मगरंक-
१ वरवद्धमाण १० निजुत्तचित्तचिंधगया सुरूवा महिडूया महल्लुइया महायसा महाबला महाणुभागा महासोक्खा हारविराइयवच्छा
कडगतुडियथंभियमुया अंगयकुंडलमट्टगंडतलकण्णा पीढधारी विचित्तहत्थाभरणा विचित्तमालामउली (मउडा) कल्लाणगपवरवत्थप-

रिद्धिया कक्षाणगपवरमहाणुलेवणवरा भासुरबोदी पलंववणमालयरा दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघय-
 नेणं दिव्वाए इड्डीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पहाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अबीए दिव्वेणं तेणं दिव्वाए लेस्साए इस विसाओ
 उब्बोवेमाणा, ते णं तत्थ साणं २ भवणावाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं तायत्तीसमाणं साणं साणं
 लोणपालाणं साणं २ अगमहिंसीणं साणं २ अणीयाणं साणं साणं अणियाहिंसीणं साणं २ आयरक्खदेवसाहस्सीणं अणोसिं च
 बहूणं भवणवासीणं देवाणं देवीण य आहेवच्च पोरेवच्चं समित्तं भट्ठित्तं महयरगतं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणा पालेमाणा महया-
 ऽऽहयनट्ठीयवाइयत्तंतीतलतालघणमुईगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं जुंजमाणा विहरंति” अस्य व्याख्या—“असुराः” असु-
 रकुमाराः, एवं नागकुमाराः सुवर्णकुमारा विद्युत्कुमारा अभिक्कुमारा द्वीपकुमारा उदधिकुमारा विक्कुमाराः पवनकुमाराः स्तनितकु-
 माराः, ‘दशधा’ दशप्रकाराः ‘एते’ अनन्तरोदिता असुरकुमारादयो भवनवासिनो यथाक्रमं चूडामणिसुकुटरत्नभूषणनियुक्तनाग-
 स्फटादिविचित्रचिह्नगताश्च, तथाहि—असुरकुमारा भवनवासिनश्चूडामणिसुकुटरत्नाः, चूडामणिनीम सुकुटे रत्नं चिह्नभूतं येषां ते तथा,
 नागकुमारा भूषणनियुक्तनागस्फटारूपचिह्नधराः, सुवर्णकुमाराः भूषणनियुक्तगुरुडरूपचिह्नधराः, विद्युत्कुमाराः भूषणनियुक्तवज्ररूपचि-
 ह्नधराः, वज्रं नाम शक्रस्यायुधं, अभिक्कुमारा भूषणनियुक्तपूर्णकलशरूपचिह्नधराः, द्वीपकुमारा भूषणनियुक्तसिंहरूपचिह्नधराः, उदधिकु-
 मारा भूषणनियुक्तहयवररूपचिह्नधारिणः, दिक्कुमारा भूषणनियुक्तगजरूपचिह्नधारिणः, वायुकुमारा भूषणनियुक्तमकररूपचिह्नधराः,
 स्तनितकुमारा भूषणनियुक्तवर्द्धमानकरूपचिह्नधारिणः, भूषणमत्र सुकुटो द्रष्टव्योऽन्यत्र ‘मउडवरवद्धमाणाणिजुत्तचित्तिच्चिगया’
 इति पाठदर्शनाद्, वर्द्धमानकं—शरावसंपुटं, पुनः सर्वे कथम्भूताः? इत्याह—‘सुरूपाः’ शोभनं रूपं येषां ते तथा, अत्यन्तकमनीय-

३ प्रतिपत्तौ
 देवाधि-
 कारः
 उद्देशः १
 सू० ११७

॥ १६१ ॥

रूपा इत्यर्थः, 'महिद्धिया महज्जुइया महायसा महावला महाणुभागा महासोक्खा' इति प्राग्वत्, 'हारविराइयवच्छा' इति
 हरैर्विराजितं वक्षो येषां ते हारविराजितवक्षसः, 'कडगनुडियथंभियमुया' इति कटकानि—कलाचिकामरणानि झुटितानि—बाहुरक्ष-
 कास्तैः स्तम्भिताविव स्तम्भितौ भुजौ येषां ते कटकत्रुटितस्तम्भितभुजाः, तथाऽङ्गदानि—बाहुशीर्षाभरणविशेषरूपाणि कुण्डले—कर्णभ-
 रणविशेषरूपे, तथा मृष्टौ—मृष्टीकृतौ गण्डौ—कपोलौ यैस्तानि मृष्टगण्डानि कर्णपीठानि—आभरणविशेषरूपाणि धारयन्तीत्येवंशीला अङ्ग-
 वकुण्डलमृष्टगण्डकर्णपीठधारिणः, तथा विचित्राणि—नानारूपाणि हस्ताभरणानि येषां ते विचित्रहस्ताभरणाः, तथा 'विचित्तमाला-
 मउलिमउडा' इति, विचित्रा माला—कुसुमस्रग् मौलौ—मस्तके मुकुटं च येषां ते विचित्रमालामौलिमुकुटाः, तथा कल्याणकं—कल्याण-
 कारि प्रवरं वक्षं परिहितं यैस्ते कल्याणकवस्त्रपरिहिताः, सुखादिदर्शनान्निष्ठान्तस्यात्र पाक्षिकः परनिपातः, तथा कल्याणकं—कल्याण-
 कारि यत् प्रवरं माल्यं—पुष्पदाम यच्चानुलेपनं तद्धरन्तीति कल्याणकप्रवरमालयानुलेपनधराः, तथा भास्वरा—देदीप्यमाना कोन्दिः—
 शरीरं येषां ते भास्वरवोन्दयः, तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा या वनमाला तां धरन्तीति प्रलम्बवनमालाधराः, दिव्येन 'वर्णेन' कृष्णा-
 दिना 'दिव्येन गन्धेन' सुरभिणा 'दिव्येन स्पर्शेन' मृदुस्निग्धादिरूपेण दिव्येन शक्तिविशेषमपेक्ष्य संहननेनैव संहननेन न तु सा-
 क्षात्संहननेन, देवानां संहननासम्भवात्, संहननं हि अस्थिरचनात्मकं, न च देवानामस्थीनि सन्ति, तथा चोक्तं प्रागेव—'देवा असं-
 घयणी तेसिं नेव सिरा' इत्यादि, 'दिव्येन संस्थानेन' समचतुरस्त्ररूपेण भवधारणीयशरीरस्य, तेषामन्यसंस्थानासम्भवात्, 'दिव्यया
 ऋद्ध्या' परिवारादिकया 'दिव्यया द्युत्या' इष्टार्थसंप्रयोगलक्षणया, 'द्यु अभिगमने' इतिक्वचात् 'दिव्यया प्रभया' भवनावासग-
 तथा 'दिव्यया छायाया' समुदायशोभया 'दिव्येनार्चिषा' स्वशरीरगतरत्नादितेजोज्वाल्या 'दिव्येन तेजसा' शरीरप्रभवेन 'दिव्यया

लेदयया' देहवर्णमुन्दरतया दश दिशः 'उद्द्योतयन्तः' प्रकाशयन्तः 'पभासेमाणा' इति शोभयन्तस्ते भवनवासिनो देवा णमिति वाक्यालङ्कारे 'तत्र' स्वस्थाने 'साणं साणं'ति स्वेषां स्वेषामालीयात्मीयानां भवनावासशतसहस्राणां स्वेषां स्वेषां सामानिकसहस्राणां स्वेषां त्रायस्त्रिंशकानां स्वेषां स्वेषां लोकपालानां स्वासां स्वासाम् 'अग्रमहिषीणा' पट्टराज्ञीनां स्वेषां स्वेषामनीकानां स्वेषां स्वेषामनीकाधिपतीनां स्वेषां स्वेषामालसरक्षदेवसहस्राणाम्, अन्येषां च बहूनां स्वस्वभवनावासनगरीवास्तव्यानां भवनवासिनां देवानां देवीनां च 'आहे-वच्च'मित्यादि, अधिपतेः कर्म आधिपत्यं रक्षेत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनापि (आ)रक्षकेणैव क्रियते तत आह—पुरस्य पतिः पुरप-तिस्तस्य कर्म पौरपत्यं, सर्वेषामालीयाणामग्रेसरत्वमिति भावः, तच्चाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि नायकनियुक्ततथाविधगृहचिन्तकसामा-न्यपुरुषस्यैव भवति ततो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह—'स्वामित्वं' स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावो नायकत्वमित्यर्थः, तदपि च नायकत्वं कथञ्चित्पोषकत्वमन्तरेणापि भवति यथा हरिणयूथाधिपतेर्हरिणस्य, तत आह—'भर्तृत्वं' पोषकत्वमत एव महत्तरकत्वं, तदपि मह-ईश्वर आज्ञेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः स्वादासदासीवर्गं प्रति, तत आह—'आणार्इसरसेणावच्च' आज्ञया ऋतमाज्ञाग्राधान्यमिति भावः कारयन्तोऽन्यैर्नियुक्तैः पुरुषैः पालयन्तः स्वयमेव, महता रवेणेति योगः, 'आहय' इति आख्यानकप्र-तिवद्धानि यदिवा 'अहृतानि' अव्याहृतानि नित्यानुबन्धीनीति भावः ये नाट्यगीते नाट्यं—नृत्यं गीतं—गानं यानि च वादितानि तन्नीतलतालश्रुतितानि तन्त्री—वीणा तलौ—हस्ततलौ तालः—कंसिका श्रुतितानि—वादित्राणि, तथा यश्च घनमृदङ्गः पटुना पुरुषेण प्रवा-दितः, तत्र घनमृदङ्गे नाम घनसमानध्वनिर्यो मृदङ्गः, तत एतेषां द्वन्द्वस्तेषां रवेण 'दिव्यान्' दिवि भवान् प्रधानमिति भावः, भो-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सु० ११७

॥ १६२ ॥

गार्हा भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जमानाः ‘विहरन्ति’ आसते ॥ ‘कहि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पन्नत्ता ?
 हि णं भंते ! असुरकुमारा देवा परिवसंति ? एवं जा ठाणपए वत्तवया सा भाणियन्वा जान चमरे एत्थ असुरकुमारिंदे असुरकु-
 मारया परिवसति जान विहरति’ क भदन्त ! असुरकुमाराणां देवानां भवनानि प्रज्ञप्तानि ? तथा क भदन्त ! असुरकुमारा देवाः
 परिवसन्ति ? ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण या ख्यातपदे वक्तव्यता सा भणितव्या यावन्नमरः असुरकुमारेन्द्रः असुरकुमारराजा परिव-
 सति गान्धर्वीति, सा चैवम्—“गोयमा ! इमीसे रयणपभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाह्लाए उवरि एगं जोयणस-
 हस्समोगाहेत्ता हिट्ठा नेगं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं चोसट्ठी भवणावा-
 ससयसहस्सा भवंतीति मन्त्रायं, ते णं भवणा बाहिं वट्ठा अंतो चउरंत्ता अहे पुक्खरकणियासंठाणसंठिता उक्खिन्नंतरविउलगम्भीर-
 खायपरिहा जान पडिख्वा, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं बह्वे असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लो-
 हियन्स्वबिबोड्डा धवलपुण्णदंता असियकेसा तामेयकुंडलधरा अहचंदणाणुलित्तगत्ता ईसितिलिधपुप्फपासाइं असंकिलिडाइं सुहुमाइं
 वत्थाइं पवरपरिहिया पढमं वयं च समइफंता बिइयं च असंपत्ता भदे जोव्वणे वट्टमाणा तलभंगयतुडियवरभूसणनिम्मलमणिरय-
 णमंडियथुया दसमुदामंडियगएत्था चूडामणिचित्तनिधगया सुरूवा महिड्डिया महज्जुइया महाजसा महन्वला महाणुभागा महासोक्खवा
 धारविराइयवच्छा कडगतुडियथंभियमुया जान दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भवणावाससयसह-
 स्साणं जान दिन्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरंति, चमरबलिणो य एत्थ दुवे असुरकुमारिंदा असुरकुमारयाणो परिवसंति काला
 महानीलसरिसा नीलगुलियगवलपगासा वियसियसयवत्तनिम्मलईसिसियरत्तंतवयणा गरुलाययज्जुतुंगनासा उवचियसिलप्पवाल-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११७

॥ १६३ ॥

विंबफलसन्निभाधरोद्धा पंडुरससिसगलविमलनिम्मल (द्वहिघण) संस्रगोलीरकुंदधवलमुणालियादंतसेढी हुयवहनिद्धंतघोयतत्तवणिज्जरसा-
तलतालुजीहा अंजणघणमसिणखयरमणिज्जनिद्धकेसा वामेयकुंडलधरा जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं भवणावाससयसहस्साणं
जाव भुंजमाणा विहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिह्मा असुरकु-
मारा देवा परिवसंति ? गोयमा ! जंबुद्वीवे द्वीवे मंदरस्स पन्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसह-
स्सवाहलाए उवरिं एगं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणि-
ह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहि वट्ठा तहेव जाव पडिरूवा, तत्थ
णं बहवे दाहिणिह्मा असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लोहियक्खा तहेव भुंजमाणा विहरंति, चमरे य एत्थ असुरकुमारिदे असुरकु-
माराया परिवसइ काले म्हानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं चउसट्ठीए सामाणियसा-
हस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसगणं चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं
अणियाहिवर्द्धणं चउण्हं चउसट्ठीणं आदरक्खदेवसाहस्सीणं, अणोसिं च बहूणं दाहिणिह्माणं देवाणं देवीण य आहेवचं पोरेवचं जाव
विहरइ” ॥ इति, इदं प्रायः समस्तमपि सुगमं नवरं ‘काला लोहियक्ख’ इत्यादि, ‘कालाः’ कृष्णवर्णाः ‘लोहियक्खविंबोद्धा’ लो-
हिताक्षरत्नवद् विम्बवक्त्र-विम्बीफलवद् ओष्ठौ येषां ते लोहिताक्षविंबोद्धाः आरक्तौष्टा इति भावः, धवलाः पुष्पवत् सामर्थ्यात्कुन्दक-
लिका इव दन्ता येषां ते धवलपुष्पदन्ताः, असिताः—कृष्णाः केशा येषां ते असितकेशाः, दन्ताः केशाश्चामीपां वैक्रिया द्रष्टव्या न
स्यामाविकाः, वैक्रियशरीरत्वात्, ‘वामेयकुण्डलधराः’ एककर्णावसक्तकुण्डलधारिणः, तथाऽऽर्द्धेण—सरसेन चन्दनेनानुलिप्तं गात्रं यैस्ते

आर्द्रचन्दनानुलिप्तगात्राः, तथा ईषत्-मनाक् 'शिल्पिन्ध्रपुष्पप्रकाशानि' शिल्पिन्ध्रपुष्पसदृशवर्णानि 'असंक्लिष्टानि' अत्यन्तसुखजन-
 कतया मनागपि सङ्क्षेशानुत्पादकत्वात् 'सूक्ष्माणि' मृदुलद्युस्पर्शानि अच्छानि चेति भावः वस्त्राणि प्रवरं सुशोभं यथा भवति एवं
 परिहिताः-परिहितवन्तः प्रवरवस्त्रपरिहिताः, तथा वयः प्रथमं-कुमारलक्ष्णमतिक्रान्तास्तत्पर्यन्तवर्तिन इत्यर्थः, यत आह-द्वितीयं
 च-मध्यलक्षणं वयोऽसंप्राप्ताः, एतदेव व्यक्तीकरोति- 'भद्रे' अतिप्रशस्ये यौवने वर्तमानाः 'तलभंगयतुडियवरभूषणनिम्मलम-
 गिरयणमंडियभुया' तलभङ्गका-बाह्याभरणविशेषाः त्रुटितानि-बाहुरक्षकाः, अन्यानि च यानि वराणि भूषणानि बाह्याभरणानि
 तेषु ये निम्मला मणयः-चन्द्रकान्ताद्या यानि रत्नानि-इन्द्रनीलादीनि तैर्मण्डितौ भुजौ येषां ते तथा, तथा दशभिर्मुद्राभिर्मण्डितौ अग्र-
 हस्तौ येषां ते (दशमुद्रा) मण्डिताग्रहस्ताः, 'चूडामणिचित्तिर्विधगया' चूडामणिः-चूडामणिनामकं चित्रम्-अद्भुतं चिह्नं गतं-स्थितं येषां
 ते चूडामणिचित्रचिह्नगताः, चमरबलिसामान्यसूत्रे 'कालाः' कृष्णवर्णाः, एतदेवोपमानतः प्रतिपादयति- 'महानीलसरिसा' महानीलं
 यत्किमपि वस्तुजातं लोके प्रसिद्धं तेन सदृशाः, एतदेव व्याचष्टे-नीलगुटिका-नील्या गुटिका गवलं-माहिषं शृङ्गं तयोरिव प्रकाशः-
 प्रतिभा येषां ते नीलगुटिकागवलप्रकाशाः, तथा विकसितशतपत्रमिव निर्मले ईषदेशविभागेन सिते रक्ते ताम्रे च नयने येषां ते विक-
 सितशतपत्रनिर्मलेषत्सितरक्तताम्रनयनाः, तथा गरुडस्येवायता-दीर्घा ऋज्वी-अकुटिला तुङ्गा-उन्नता नासा-नासिका येषां ते गरु-
 डायतर्जुतुङ्गनासाः, तथा ओयवियं-तेजितं यत् शिलाप्रवाहं-विद्रुमं रत्नं यच्च बिम्बफलं तत्सन्निभोऽधरः-ओष्ठौ येषां ते तथा, तथा
 पाण्डुरं न तु सन्ध्याकालभावि आरक्तं शशिशकलं-चन्द्रखण्डं, तदपि च कथम्भूतमित्याह-विमलं-रजसा रहितं कलङ्कविकलं वा
 तथा निम्मेलो यो दधिघनः शङ्खो गोक्षीरं यानि कुन्दानि-कुन्दकुसुमानि दकरजः-पानीयकणा मृणालिका च तद्वद् धवला दन्तश्रे-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः ३
सू० ११७

॥ १६४ ॥

गिर्येषां ते तथा, विमलशब्दस्य विशेष्यास्परनिपातः प्राकृतत्वात्, तथा हुतवहेन-वैश्वानरेण निर्धर्मात् सत् यद् जायते धौतं-निर्मलं तप्तम्-उत्तप्तं तपनीयम् आरक्तं सुवर्णं तद्वद्रक्तानि तलानि-हस्तपादतलानि तालुजिह्वे च येषां ते हुतवहनिर्धर्मात्तद्यौततप्ततपनीयरक्त-तलतालुजिह्वाः, तथाऽञ्जनं-सौवीराञ्जनं घनः-प्रावृट्कालभावी मेघस्तद्वत् कृष्णाः रुचकवद्-रुचकरत्नवद् रमणीयाः स्निग्धाश्च केशा येषां ते अञ्जनघनकृष्णरुचकरमणीयस्निग्धकेशाः, शेषं प्राग्वत् ॥ चमरसूत्रे 'तिण्हं परिसाण'मित्युक्तं ततः पर्वद्विशेषपरिज्ञा-नाय सूत्रमाह—

चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो कति परिसातो पं०?, गो०! तओ परिसातो पं०, तं०—समिता चंडा जाता, अंभिंभतरिता समिता मज्झे चंडा वाहिं च जाया ॥ चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो अंभिंभतरपरिसाए कति देवसाहस्सीतो पणत्ताओ?, मज्झिमपरिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, बाहिरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २ अंभिंभतरपरिसाए चउवीसं देवसाहस्सीतो पणत्ताओ, मज्झिमिताए परिसाए अट्टावीसं देव०, बाहिरिताए परिसाए वत्तीसं देवसा० ॥ चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररण्णो अंभिंभतरिताए कति देविसता पणत्ता?, मज्झिमियाए परिसाए कति देविसया पणत्ता?, बाहिरियाए परिसाए कति देविसता पणत्ता?, गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स असुररण्णो अंभिंभतरियाए परिसाए अड्डा देविसता पं० मज्झिमियाए परिसाए तिन्नि

देवि० बाहिरियाए अहुइजा देवि० । चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररणो अंभतरियाए परि-
 साए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झिमियाए परिसाए० बाहिरियाए परिसाए देवाणं
 केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? अंभतरियाए परि० देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परि० देवीणं केवतियं० बाहिरियाए परि० देवीणं के० ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २
 अंभतरियाए परि० देवाणं अहुइजाइं पलिओवमाइं ठिई पं० मज्झिमाए परिसाए देवाणं दो
 पलिओवमाइं ठिई पणत्ता बाहिरियाए परिसाए देवाणं दिवहुं पलि० अंभतरियाए परिसाए
 देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए देवीणं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता बाहिरियाए परि० देवीणं अहुपलिओवमं ठिती पणत्ता ॥ से केणहेणं भंते ! एवं
 बुच्चति ?—चमरस्स असुरिंदस्स तओ परिसातो पणत्ताओ, तंजहा—समिया चंडा जाया,
 अंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाया ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स
 असुररत्तो अंभतरपरिसा देवा वाहिता हव्वमागच्छंति णो अन्वाहिता, मज्झिमपरिसाए देवा
 वाहिता हव्वमागच्छंति अन्वाहितावि, बाहिरपरिसा देवा अन्वाहिता हव्वमागच्छंति, अहुत्तरं
 च णं गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुराया अन्नयेसु उच्चावएसु कज्जकोडुंवेसु समुप्पन्नेसु अंभि-
 तरियाए परिसाए सद्धिं समइसंपुच्छणाबहुले विहरइ मज्झिमपरिसाए सद्धिं पयं एवं पवंचेमाणे २

विहरति बाहिरियाए परिसाए सद्धिं पयंडेमाणे २ विहरति, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ—
चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररणो तओ परिसाओ पणत्ताओ समिया चंडा जाता,
अब्भतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाता (सू० ११८) ॥

‘चमरस्स णं’मित्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य ‘कति’ कियत्सहस्राकाः पर्षदः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—
गौतम ! तिस्रः पर्षदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समिता चण्डा जाता, तत्राभ्यन्तरिका पर्षत् ‘समिता’ समिताभिधाना, एवं मध्यमिका
स्त्राणि प्रज्ञप्तानि?, मध्यमिकायां पर्षदि कति देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि?, बाह्यायां पर्षदि कति देवसहस्राणि पर्षदि कति देवसह-
गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि चतुर्विंशतिर्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, मध्यमिकायामष्टाविंशतिर्देवसह-
स्त्राणि, बाह्यायां द्वात्रिंशद्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चमरस्स णं भंते’ ! इत्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्या-
भ्यन्तरिकायां पर्षदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? मध्यमिकायां पर्षदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? बाह्यायां पर्षदि कति देवीशतानि
प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौतम ! अभ्यन्तरिकायां पर्षदि अर्द्धचतुर्थीयानि देवीशतानि प्रज्ञप्तानि, मध्यमिकायां पर्षदि त्रीणि देवीशतानि
प्रज्ञप्तानि, बाह्यायां पर्षदि अर्द्धचतुर्थीयानि देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चमरस्स णं भंते’ ! इत्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकु-
मारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? मध्यमिकायां पर्षदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?,
एवं बाह्यपर्षद्विषयमपि प्रश्नसूत्रं वक्तव्यं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, एव मध्यमिकाबाह्यपर्ष-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः
उद्देशः १
सू० ११८

॥ १६५ ॥

द्विषये अपि ग्रन्थसूत्रे वक्तव्ये, भगवानाह—गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानामर्द्धेष्टृतीयानि पल्यो-
 पमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवानां द्वे पल्योपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि देवानां द्व्यर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां द्व्यर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवीनां पल्योपमं स्थितिः, प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि
 देवीनामर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, इह भूयान् वाचनाभेद इति यथाऽवस्थितसूत्रे पाठनिर्णयार्थं सुगममपि सूत्रमक्षरसंस्कारमात्रेण वि-
 त्रियते । सम्प्रत्यभ्यन्तरिकादिव्यपदेशकारणं पिपृच्छिषुरिदमाह—‘से केणद्वेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? चमरस्य अ-
 सुरकुमारराजस्य तिस्रः पर्षदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा समिता चण्डा जाता, अभ्यन्तरा समिता मध्यमिका चण्डा बाह्या जाता भगवानाह—गौतम !
 चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरपर्षत्का देवाः ‘वाहिता’ आहूताः ‘ह्रवं’ शीघ्रमागच्छन्ति नो ‘अव्वाहिता’ अनाहूताः, अनेन
 गौरवमाह, मध्यमपर्षद्वा देवा आहूता अपि शीघ्रमागच्छन्ति अनाहूता अपि, मध्यमप्रतिपत्तिविषयत्वात्, बाह्यपर्षद्वा देवा अनाहूताः
 शीघ्रमागच्छन्ति, तेषामाकारणलक्षणगौरवानहत्वात्, ‘अदुत्तरं च ण’मित्यादि, ‘अथोत्तरम्’ अथान्यद् अभ्यन्तरत्वादिविषये कारणं
 गौतम ! चमरोऽसुरेन्द्रोऽसुरकुमारराजोऽन्यतरेषु ‘उच्चावचेषु’ शोभनाशोभनेषु ‘कज्जकोडुंवेसु’ इति कौटुम्बिकेषु कार्येषु कुटुम्बे भ-
 वानि कौटुम्बानि स्वराष्ट्रविषयाणीत्यर्थः तेषु कार्येषु समुत्पन्नेषु अभ्यन्तरिकया पर्षदा सार्द्धं समतिसंप्रश्रवहुलश्चापि विहरति, सन्मत्या—
 उत्तमया मत्या यः संप्रश्रः—पर्यालोचनं तद्वहुलश्चापि ‘विहरति’ आस्ते, स्वल्पमपि प्रयोजनं प्रथमतस्तथा सह पर्यालोच्य विदधातीति
 भावः, मध्यमिकया पर्षदा सार्द्धं यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोच्य कर्तव्यतया निश्चितं पदं ‘तत्पपञ्चयन् विहरति’ एवमिद-
 मस्माभिः पर्यालोचितमिदं कर्तव्यमन्यथा दोष इति विस्तारयन्नास्ते, बाह्याया पर्षदा सह यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोचितं

मध्यमिकया सह गुणदोषप्रपञ्चकथनतो विस्तारितं पदं तत् 'प्रचण्डयन् प्रचण्डयन् विहरति' आज्ञाप्रधानः सन्नवश्यं कर्तव्यतया निरूपयन् तिष्ठति, यथेदं शुष्माभिः कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति, तदेवं या एकान्ते गौरवमेव केवलमर्हति यया च सहोत्तममतिता-
 त्खलपमपि कार्यं प्रथमतः पर्यालोचयति सा गौरवविषये पर्यालोचनायां चालन्तमभ्यन्तरा वर्तते इत्यभ्यन्तरिका, या तु गौरवार्हा
 पर्यालोचितं चाभ्यन्तरिकया पर्षदा सह अवश्यकर्तव्यतया निश्चितं न तु प्रथमतः सा किल गौरवे पर्यालोचनायां च मध्यमे भागे
 वर्तते इति मध्यमिका, या तु गौरवं न जातुचिदप्यर्हति न च यया सह कार्यं पर्यालोचयति केवलमादेश एव यस्यै दीयते सा गौर-
 वानर्हा पर्यालोचनायाश्च बहिर्भावे वर्तते इति बाह्या । तदेवमभ्यन्तरिकादिव्यपदेशनिबन्धनमुक्तं, सम्प्रत्येतदेवोपसंहरन्नाह—'से ए-
 ण(तेण)ट्टेण'मित्यादि पाठसिद्धं, यानि तु समिया चंडा जाता इति नामानि तानि कारणान्तरनिबन्धनानि, कारणान्तरं च ग्रन्थान्त-
 रादवसातव्यं, अत्र सङ्ग्रहणिगाथे—“चउवीस अट्टवीसा बत्तीससहस्स देव चमरस्स । अड्डुट्ठा तिन्नि तहा अड्डाइज्जा य देविसया ॥१॥
 अड्डाइज्जा य दोन्नि य दिवडुपलियं कमेण देवठिई । पलियं दिवडुमेगं अद्धो देवीण परिसासु ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं भवणा पणत्ता ? जहा ठाणपदे जाव बली, एत्थ
 वहरोयणिंदे वहरोयणराया परिवसति जाव विहरति ॥ बलिस्स णं भंते ! वयरोयणिंदस्स वहरो-
 यणरन्नो कति परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिण्णि परिसा, तंजहा—समिया चंडा जाया,
 अबिंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाया । बलिस्स णं वहरोयणिंदस्स वहरो-
 यणरन्नो अबिंभतरियाए परिसाए कति देवसहस्सा ? मज्झिमियाए परिसाए कति देवसहस्सा

जाव बाहिरियाए परिसाए कति देविसया पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स २
अब्भितरियाए परिसाए वीसं देवसहस्सा पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए चउवीसं देवसहस्सा
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अट्ठावीसं देवसहस्सा पणत्ता, अब्भितरियाए परिसाए अद्ध-
पंचमा देविसता, मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि देविसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अष्टुट्ठा-
देविसता पणत्ता, बलिस्स ठितीए पुच्छा जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
ठिती पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स २ अब्भितरियाए परिसाए देवाणं अष्टुट्ठ-
पलिओवमा ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए तिन्नि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, बाहिरि-
याए परिसाए देवाणं अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता, अब्भितरियाए परिसाए देवीणं
अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं दो पलिओवमाइं ठिती
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता, सेसं जहा चमरस्स
असुरिंदस्स असुरकुमाररणो ॥ (सू० ११९)

‘कहि णं भंते! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता’ इत्यादि, क भदन्त! उत्तराणामसुरकुमाराणां
भवन्नानि प्रज्ञप्तानि? इत्येवं यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानाख्ये पदे तथा तावद्वक्तव्यं यावद्वल्लिः, अत्र वैरोचनेन्द्रो वैरोचनराजः परि-
वसति, तत ऊर्ध्वमपि तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तच्चैवम्—‘कहि णं भंते! उत्तरिह्मा असुरकुमारा देवा परिवसंति?, गोयमा! जंबु-

दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरे जोयणसयसहस्सवाहलाए उवरि एणं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेढा चेणं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं तीसं भवणवा-
ससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा अंतो चउरसा सेसं जहा दाहिणिह्माणं जाव विहरंति, बली य एत्थ वइ-
रोयणिदे वइरोयणराया परिवसइ काले महानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तीसाए भवणवाससयसहस्साणं सट्ठीए सा-
माणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसाणं चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हमणि-
याणं सत्तण्हमणियाहिवईणं चउण्ह य सट्ठीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अत्रेसिं च वहुणं उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं दे-
वीण य आहेवच्चं जाव विहरइ” समस्तमिदं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति पर्यत्रिरूपणार्थमाह—“वलस्स णं भंते!” इत्यादि प्राग्वत्, नवर-
मिदमत्र देवदेवीसङ्ख्यास्थितितानात्वम्—“वीस उ चउवीस अट्ठावीस सहस्साण (होंति) देवाणं । अद्धपणचउद्धा देविसय वलिस्स
परिस्सासु ॥ १ ॥ अद्धुट्ठ तिणिण अड्ढाइज्जाइ (होंति) पलियदेवठिई । अड्ढाइज्जा देणिण य दिवड्ढ देवीण ठिइ कमसो ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?, जहा ठाणपदे जाव दाहिणिह्ळावि पुच्छि-
यव्वा जाव धरणे इत्थ नागकुमारिंदे नागकुमाराया परिवसति जाव विहरति ॥ धरणस्स णं भंते !
णागकुमारिंदस्स नागकुमारणो कति परिसाओ ? पं०, गोयमा ! तिणिण परिसाओ, ताओ चेव
जहा चमरस्स । धरणस्स णं भंते ! णागकुमारिंदस्स णागकुमाररत्तो अडिंभतरियाए परिसाए कति
देवसहस्सा पन्नत्ता ?, जाव बाहिरियाए परिसाए कति देवीसता पणत्ता ?, गोयमा ! धरणस्स णं

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० ११९

॥ १६७ ॥

णागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो अडिंभतरियाए परिसाए सट्ठिं देवसहस्साइं मज्झिमियाए परि-
 साए सत्तरिं देवसहस्साइं बाहिरियाए असीतिदेवसहस्साइं अडिंभतरपरिसाए पणत्तरं देविसतं
 पणत्तं मज्झिमियाए परिसाए पण्णासं देविसतं पणत्तं बाहिरियाए परिसाए पणवीसं देवि-
 सतं पणत्तं । धरणस्स णं रत्तो अडिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?
 मज्झिमियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केव-
 तियं कालं ठिती पणत्ता ? अडिंभतरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परिसाए देवीणं केवइयं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
 ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! धरणस्स रणो अडिंभतरियाए परिसाए देवाणं सातिरेगं अट्ठपलिओ-
 वमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवाणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए
 परिसाए देवाणं देसूणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, अडिंभतरियाए परिसाए देवीणं देसूणं
 अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं
 ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवाणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो जहा च-
 मरस्स ॥ कहि णं भंते ! उत्तरिद्धाणं णागकुमाराणं जहा ठाणपदे जाव विहरति ॥ भूयाणंदस्स णं
 भंते ! णागकुमारिंदस्स णागकुमाररणो अडिंभतरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पण-

स्ताओ?, मञ्जिमियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, बाहिरियाए परिसाए कह
देवसाहस्सीओ पणत्ताओ? अविंभतरियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता? मञ्जिमियाए
परिसाए कह देविसया पणत्ता? बाहिरियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता?, गोयमा! भूया-
णंदस्स णं नागकुमारिंदस्स नागकुमारद्वो अविंभतरियाए परिसाए पत्तासं देवसहस्सा पणत्ता,
मञ्जिमियाए परिसाए सट्ठिं देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, बाहिरियाए परिसाए सत्तरि देव-
साहस्सीओ पणत्ताओ, अविंभतरियाए परिसाए दो पणवीसं देविसयाणं पणत्ता, मञ्जि-
मियाए परिसाए दो देवीसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए पणत्तरं देविसयं पणत्तं।
भूयाणंदस्स णं भंते! नागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो अविंभतरियाए परिसाए देवाणं केव-
तियं कालं ठिती पणत्ता? जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवहयं कालं ठिई पणत्ता?,
मञ्जिमियाए परिसाए देवाणं साहरेणं अविंभतरियाए परिसाए देवाणं देसूणं पलिओवमं ठिती पणत्ता,
देवाणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, अविंभतरियाए परिसाए अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता,
मञ्जिमियाए परिसाए देवीणं देसूणं अविंभतरियाए परिसाए अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता,
देवीणं साहरेणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अत्थो जहा चमरस्स, अवसेसाणं वेणु-

देवादीनि महाधोसपञ्चवसाणाणं ठाणपद्वत्तव्वया गिरवयवा भाणियव्वा, परिसातो जहा धरणभू-
ताणंदाणं (सेसाणं भवणवईणं) दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स उत्तरिह्माणं जहा भूताणंदस्स,
परिमाणंपि ठितीवि ॥ (सू० १२०)

‘कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?’ इत्यादि, क भदन्त ! नागकुमाराणां देवानां भवतानि प्रज्ञप्तानि !,
एवं यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीयपदे तथा वक्तव्यं यावद् दाक्षिणात्या अपि प्रष्टव्या यावद्धरणोऽत्र नागकुमारेन्द्रो नागकुमार-
राजः परिवसति यावद्विहरति, तच्चैवम्—“कहि णं भंते ! नागकुमारा देवा परिवसंति ? , गोयमा ! इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए अ-
सीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयण-
सयसहस्से, एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं चुलसी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा,
एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बहवे नागकुमारा देवा परिवसंति महिडूया महज्जुतिया, सेसं जहा ओहि-
याणं जाव विहरंति, धरणभूयाणंदा एत्थ डुवे नागकुमारिंदा नागकुमारारायाणो परिवसंति महिडूया सेसं जहा ओहियाणं जाव वि-
हरंति । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमारा देवा परिवसंति ? ,
गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोय-
णसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं
चोयालीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं

भवणा पन्नत्ता, एत्थ णं वहवे दाहिणिह्ला नागकुमारा परिवसंति महिड्ढीया जाव विहरंति, धरणे एत्थ नागकुमारिंदे नागकुमारया परिवसइ महिड्ढीए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोयालीसाए भवणावासयसहस्साणं छण्हं सामाणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए ताय-
 तीसराणं चउण्हं लोगपालाणं छण्हं अग्गमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं चउवी-
 साए आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च बहूणं दाहिणिह्लाणं नागकुमाराणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव विहरंति” पाठसिद्धं ॥
 सम्प्रति पर्यन्तिरूपणार्थमाह—‘धरणस्स णं भंते!’ इत्यादि, प्राग्वत्, नवरमत्राभ्यन्तरपर्यदि पट्टिदेवसहस्राणि मध्यमिकायां सप्तति-
 देवसहस्राणि बाह्यायामशीतिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि पञ्चसप्ततं देवीशतं, ‘मज्झिमियाए परिसाए पण्णासं देविसतं
 पणत्तं’ मध्यमिकायां पर्यदि पञ्चाशं देवीशतं बाह्यायां पञ्चविंशं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानां स्थितिः सातिरेकम-
 र्द्धपल्योपमं मध्यमिकायामर्द्धपल्योपमं बाह्यायां देवोनमर्द्धपल्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवीनां स्थितिर्देशोनमर्द्धपल्योपमं
 मध्यमिकायां सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमं, शेषं प्राग्वत् ॥ ‘कहि णं भंते! उत्तरिह्लाणं नागकुमाराणं
 भवणा पणत्ता जहा ठाणपदे जाव विहरइ’त्ति, क भदन्त! उत्तराणां नागकुमाराणां भवनानि प्रज्ञप्तानि? इत्यादि यथा प्रज्ञा-
 पनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरतीति पदं, तथैवम्—‘कहि णं भंते! उत्तरिह्ला नागकुमारा परिवसन्ति?, गोयमा! जं-
 बुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्साहह्लाए उवरिं एणं जोयणसहस्सं
 ओगाहित्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं उत्तरिह्लाणं नागकुमाराणं चत्तालीसं भवणा-
 वासयसहस्सा हवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा सेसं जहा दाहिणिह्लाणं जाव विहरंति, भूयाणंदे एत्थ नागकुमारिंदे नाग-

कुमारराया परिवसति महिडूँए जाव पभासेमाणे, से णं चत्तालीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं तं चेव जाव विहरइ' इति निग-
 दसिद्धं ॥ पर्यन्निरूपणार्थमाह—'भूयाणंदस्स ण'मित्यादि प्राग्वत् नवरमत्राभ्यन्तरिकायां पर्षदि पञ्चाशदेवसहस्राणि मध्यमिकायां
 पष्टिदेवसहस्राणि बाह्यायां सप्ततिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि पञ्चविंशे द्वे देवीशते मध्यमिकायां परिपूर्णे द्वे देवीशते बा-
 ह्यायां पञ्चसप्ततं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानां स्थितिदेशेन पत्थोपमं मध्यमिकायां सातिरेकमर्द्धपत्थोपमं बाह्यायामर्द्ध-
 पत्थोपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां स्थितिरर्द्धपत्थोपमं मध्यमिकायां देशेनमर्द्धपत्थोपमं बाह्यायां सातिरेकं चतुर्भागपत्थो-
 पमं, शेषं प्राग्वत् । 'अवसेसाणं वेणुदेवाइणं महाघोसपज्जवसाणाणं ठाणपयवत्तव्वया भाणियव्वा' इति, 'अवशेषाणां' नाग-
 कुमारराजव्यतिरिक्तानां वेणुदेवादीनां महाघोषपर्यवसानानां स्थानाख्यप्रज्ञापनागतद्वितीयपदवक्तव्यता भणितव्या, सा चैवम्—'कहि
 णं भंते ! सुवन्नकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए-
 असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्टावि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयस
 हस्से, एत्थ णं सुवण्णकुमाराणं देवाणं बावत्तरी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा,
 एत्थ णं सुवण्णकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बहवे सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति महिड्डिया सेसं जहा ओहियाणं जाव
 विहरंति, वेणुदेवे वेणुदाली एत्थ दुवे सुवण्णकुमारिदा सुवण्णकुमारायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति । कहि णं भंते ! दाहि-
 णिल्लाणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिस्सा सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए
 पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसयसहस्सं ओगाहित्ता हेट्टा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे

जोयणसयसहस्ते, एत्थ णं दाहिणिह्माणं सुवण्णकुमाराणं अट्ठत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा, एत्थ णं दाहिणिह्माणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं बहवे दाहिणिह्माणं सुवण्णकुमारा परिक्खसंति, वेणुदेवे एत्थ सुवण्णकुमारिंदे सुवण्णकुमारराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ अट्ठत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं जाव विहरति ।” पर्यट्ठकव्यताडपि धरणवन्निरवशेषा वक्तव्या । ‘कहिं णं भंते ! उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पन्नत्ता ? कहिं णं भंते ! उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमाराणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए जाव मज्झे अट्ठत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए जाव मज्झे अट्ठत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं बहवे उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति, वेणुदाली य एत्थ सुवण्णकुमारिंदे सुवण्णकुमारराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासे०, (से णं) तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं जहा नागकुमाराणं ।” पर्यट्ठकव्यताडपि भूतानन्धवन्निरवशेषा वक्तव्या । यथा सुवण्णकुमाराणं वक्तव्यता भणिता तथा शेषाणामपि वक्तव्या, नवरं भवननानात्वमिन्द्रनानात्वं परिमाणनानात्वं चैताभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यम्—“चउसट्ठी असुराणं चुलसीई चेव होइ नागाणं । वावत्तरिं सुवण्णे वाउकुमाराण छन्नउई ॥१॥ दीवदिसाउदहीणं विज्जुकुमारिंदयणियमग्गीणं । छण्हं पि जुयलयाणं वावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ २ ॥ चोत्तीसा १ चोयाला २ अट्ठत्तीसं ३ च सयसहस्साइ । पण्णा ४ चत्तालीसा १० दाहिणतो होति भवणाइ ॥ ३ ॥ तीसा १ चत्तालीसा २ चोत्तीसं ३ चेव सयसहस्साइ । छायाला ४ छत्तीसा १० उत्तरतो होति भवणाइ ॥ ४ ॥ चमरे १ धरणे २ तह वेणुदेव ३ हरिकंत ४ अग्गिसीहे ५ य । पुण्णे ६ जलकंते या अभिए ८ लेंबे य ९ घोसे य १० ॥ ५ ॥ बलि १ भूयाणंदे २ वेणुदालि ३ हरिस्सह ४ अग्गिमाणव

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः
उद्देशः १
सू० १२०

॥ १७० ॥

५ विसिद्धे ६ । जलप्पभ अभियवाहण ८ पभंजणे ९ चेव महघोसे १० ॥ ६ ॥ चउसट्ठी सट्ठी खलु छणं सहस्सा उ अयुरवज्जाणं । सामाणिया. उ एण् चउगुणा आयरक्खा उ ॥ ७ ॥” पर्वद्वक्तव्यताडपि दाक्षिणात्यानां धरणवत्, उत्तराणां भूतानन्दवत्, तथा चाह—
 “परिसाओ सेसाणं भवणवईणं दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स, उत्तरिह्माणं जहा भूयाणंदस्से”ति ॥ तदेवं भवन(पति)वक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति
 वानमन्तरवक्तव्यतामभित्युराह—

कहि णं भंते! वाणसंतराणं देवाणं भवणा (भोमेज्जा णगरा) पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति
 विहरंति ॥ कहि णं भंते! पिसायाणं देवाणं भवणा पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति, कहि णं भंते! दा-
 कालमहाकाला य तत्थ हुवे पिसायकुमारारायाणो परिवसंति जाव विहरंति, पिसायकुमाराराया
 हिणिह्माणं पिसायकुमाराणं जाव विहरंति काले य एत्थ पिसायकुमारिंदे पिसायकुमाररणो
 परिवसति महहिण जाव विहरति ॥ कालस्स णं भंते! पिसायकुमारिंदस्स पणत्ताओ, तंजहा—ईसा
 कति परिसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, कालस्स णं
 तुडिया दढरहा, अडिंभतरिया ईसा मज्झिमिया तुडिया बाहिरिया दढरहा । कालस्स णं
 भंते! पिसायकुमारिंदस्स पिसायकुमाररणो अडिंभतरपरिसाए कति देवसाहस्सीओ पण-
 त्ताओ? जाव बाहिरियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता?, गो० कालस्स णं पिसायकुमारि-
 दस्स पिसायकुमारारायस्स अडिंभतरियपरिसाए अट्ट देवसाहस्सीओ पणत्ताओ मज्झिमपरि-

साए दस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियाए एगं देवसाहस्सीओ पणत्ताओ अ-
 ङिंभतरियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं मञ्जिमियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं बाहिरि-
 याए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं । कालस्स णं भंते ! पिसायकुमारिदस्स पिसायकुमाररण्णो
 अङ्गिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मञ्जिमियाए परिसाए देवाणं
 केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? जाव
 बाहिरियाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! कालस्स णं पिसायकुमारिदस्स
 पिसायकुमाररण्णो अङ्गिंभतरपरिसाए देवाणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमियाए
 परि० देवाणं देसूणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परि० देवाणं सातिरेगं चउवभागप-
 लिओवमं ठिती पणत्ता, अवभंतरपरि० देवीणं सातिरेगं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
 मञ्जिमपरि० देवीणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरपरिसाए देवीणं देसूणं चउ-
 वभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमपरिसाए देवीणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
 बाहिरपरिसाए देवीणं देसूणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो जो चेव चमरस्स, एवं
 उत्तरस्सवि, एवं णिरंतरं जाव गीयजस्स ॥ (सू० १२१)

‘कहि णं भंते ! वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ?’ क भदन्त ! वानमन्तराणां देवानां भोमेयानि नगराणि प्रभ-

३ प्रतिपत्तौ
 देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० १२१

॥ १७१ ॥

प्राप्तिः, 'जहा ठाणपदे जाव विहरंति' इति, यथा स्थानाल्ये प्रज्ञापनायां द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति, तच्चैवं—“गो-
 यमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सवाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एगं जोय-
 णसयं वज्जेत्ता मज्जे अट्ठसु जोयणसएसु, एत्थ णं वाणमन्तराणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जा नगरावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं,
 ते णं भोमेज्जा नगरा वाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा अहे पुक्खरकणियासंठाणसंठिया उक्किणंतारविउलगंभीरखायपरिहा पागारट्टालयकवा-
 डतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलमुसुंढिपरियरिया अयोज्झा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला
 खेमा सिवा किकरामरंदोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिया गोसीससरसरत्तचंदणददरदिन्नपंचगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसु-
 कयतोरणपडिदुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारियमल्लदामकलावा पंचवणसरसरससुरभिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिया कालागुरु-
 पवरकुन्दुरुक्कतुरुक्कधूमधमधेतंगंधुद्धुयाभिरामा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निप्पंका निक्कंड-
 च्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया पासाइया दरसणिज्जा अभिख्खा पडिख्खा, एत्थ णं वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जा नगरा प-
 णत्ता, तत्थ णं वह्वे वाणमंतरा देवा परिवसंति, तंजहा—पिसाया भूया जक्खा रक्खसा किंनरा किंपुरिसा सुयगपतिणो महाकाया
 गंधव्वगणा य निउणगंधव्वगीयरमणा अणपन्नियपणपन्निय इसिवाइय भूयवाइय कंदिय महाकंदिया य कुहंडपयंगदेवा चंचलचवलचि-
 त्तकीलणदवप्पिया गहिरहसियगीयणच्चणरई वणमालामेलमउडकुंडलसच्छंदविउन्वियाभरणचारुभूषणधरा सव्वोउयसुरहिउसुमरइयपलं-
 वसोहंतकंतवियसंतचित्तवणमालरइयवच्छा कामकामा कामरूवदेहधारी नाणाविहवणरारागवरवत्थचिल्लगनियंसणा विविहदेसेनवत्थग-
 हियवेसा पमुइयकंदप्पकलहेकलिकोलाहलप्पिया हासवोलवहुला असिमोगरसत्तिहत्था अणेगमणिरयणविविह (निजुत्त) चित्तचिधगया

सुरूवा महिड्डिया महायसा जाव महासोमसा द्वारविराट्पवच्छा नात्र द्रुम दिनाओ उज्जोमेमाणा पभामेमाणा, ते णं तत्थ माणं साणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं माणं साणं सामाणियसाहस्मीणं साणं साणं अगमहिमीणं साणं साणं परिसाणं साणं माणं अणीयाणं साणं २ अणीयाहिर्वईणं सासं साणं आयरस्सदेवसाहस्मीणं, अत्रेहि च वट्ठणं वाणमंतराणं देवाण य देवीण य आदेवमं जाव मुंज-माणा विहरंति” प्रायः सुगमं, नवरं ‘भुयगवइणो महाकाया’ इति, गढाकाया-गहोरेगाः, किंविशिष्टाः? इत्याह-मुजगपवयः, ‘गन्ध-वर्गणाः’ गन्धर्वसमुदायाः, किंविशिष्टाः? इत्याह-‘निपुणगन्धर्वगीतरतयः’ निपुणाः-परम कौशल्योपेता एतं गन्धर्वा-गन्धर्वजातीया देवास्तेषां यद् गीतं तत्र रतिर्येषां ते तथा, एते व्यन्तराणामष्टौ मूलभेदाः, इमे चान्येऽवान्तरभेदा अष्टौ-‘अणपन्निय’ इत्यादि, कय-म्भूता एते षोडशापीत्यत आह-‘चंचलचवलचित्तकीलणदवप्पिया’ चञ्चला-जनवस्थितचित्तात्मया चलचपलम्-अतिशयेन चपलं यच्चित्रं-नानाप्रकारं क्रीडनं यच्च चित्रो-नानाप्रकारो द्रवः-परिहामस्तौ प्रियौ येषां ते चलचपलभिन्नक्रीडनद्रवप्रियाः, ततश्चलशब्देन विशेषणसमासः, तथा ‘गहिरहसियगीयनच्चणरई’ इति गम्भीरेषु हमितगीतनर्तनेषु रतिर्येषां ते तथा, तथा ‘वणमालामेडमउलकुंड-लसच्छंदविउव्वियाभरणभूसणधरा’ इति वनमाला-वनमालामयानि आभेलमुकुटगुण्डलानि, आभेलः-आपीउशब्दस्य प्राकृतलभ्र-णवशाद् आपीडः-शेखरकः, तथा स्वच्छन्दं विकुर्वितानि यानि आभरणानि तैर्यशारु भूषणं-गण्डनं तद्धरन्तीति वनमालाऽपीडगु-कुटकुण्डलस्वच्छन्दविकुर्विताभरणचारुभूषणधराः, लिह्वादित्यादच्, तथा सर्वर्तुः-सर्वर्तुभाविभिः सुरभिक्षुभैः सुरचिताः-शोभनं निर्वर्तिताः तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा शोभत इति शोभमाना कान्ता-रुमन्तीया विरुमन्ती-अमुकुलिता अल्लानपुण्णमयी चित्रा-नानाप्रकारा वनमाला रचिता वक्षसि यैस्ते सर्वर्तुःकसुरभिक्षुगुरचितप्रलम्बगोभमानकान्तविकसिचित्रवनमालारचितवक्षसः, तथा कामं

—स्वेच्छया गमो येषां ते कामगमाः—स्वेच्छाचारिणः, क्वचित् ‘कामकामाः’ इति पाठः, कामेन—स्वेच्छया कामो—मैथुनसेवा येषां ते कामकामा अनियतकामा इत्यर्थः, तथा कामं—स्वेच्छया रूपं येषां ते कामरूपास्ते च ते देहाश्च कामरूपदेहास्तान् धरन्तीत्येवंशीलाः कामरूपदेहारिणः, स्वेच्छाविकुर्वितनानारूपदेधारिण इत्यर्थः, तथा नानाविधैर्वर्णै रागो—रक्तता येषां तानि नानाविधवर्णरागाणि वराणि—प्रधानानि चित्राणि—नानाविधानि अद्भुतानि वा (वस्त्राणि) चेल्ललकानि—देशीवचनाद् देदीप्यमानानि नियंसणं—परिधानं येषां ते नानाविधवर्णरागवरवस्त्रचेल्ललकनिवसनाः तथा विविधैर्देशनेपथ्यैर्गृहीतो वेवो यैस्ते विविधदेशनेपथ्यगृहीतवेवाः, ‘पमुइयकंदप्पक-लहकेलिकोलाहलग्गिपया’ कन्दर्पः—कामोदीपनं वचनं चेष्टा च कलहो—राटिः केलिः—क्रीडा कोलाहलो—बोलः कन्दर्पकलहकेलिको-लाहलाः प्रिया येषां ते कन्दर्पकलहकेलिकोलाहलप्रियाः, ततः प्रमुदितशब्देन सह विशेषणसमासः, ‘हासबोलबहुला’ इति हास-बोलौ बहुलौ—अतिप्रभूतौ येषां ते हासबोलबहुलाः, तथाऽसिसुद्वरशक्तिकुन्ता हस्ते येषां ते असिसुद्वरशक्तिकुन्तहस्ताः, ‘प्रहरणात् ससमी-चे’ति सप्तम्यन्तस्य पाक्षिकः परनिपातः, ‘अणेगमणिरयणविहिनिजुत्तचित्तचिंघगया’ इति, मणयः—चन्द्रकान्ताद्या रत्नानि-कर्कतनादीनि अनेकैर्मणिर्नैर्विविधं—नानाप्रकारं नियुक्तानि विचित्राणि—नानाप्रकाराणि चिह्नानि गतानि येषां ते तथा, शेषं प्राग्वत् ॥ ‘कहि णं भंते ! पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ?’ क भदन्त ! पिशाचानां देवानां भोमेयानि नगराणि प्रज्ञप्तानि ? इत्यादि, ‘जहा ठाणपदे जाव विहरंति’ यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति पदं, तच्चैव—‘कहि णं भंते ! पिसाया देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्जे अट्ठसु जोयणसएसु, एत्थ णं पिसायाणं देवाणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जन-

गरावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भोमेज्जनगरा वाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियब्बो जाव पडि-
रूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा पणत्ता, तत्थ णं वह्वे पिसाया देवा परिवसंति महिड्डिया जहा ओहिया जाव विहरंति” सु-
गमं, “कालमहाकाला य एत्थ दुवे पिसांइदा पिसायरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति, कहि णं भंते! दाहिणिह्माणं पिसा-
याणं भोमेज्जा नगरा० वाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियब्बो जाव पडिरूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा
पणत्ता । कहि णं भंते! दाहिणिह्मा पिसाया देवा परिवसंति?, गोयमा! जंजुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयण-
प्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सवाहल्लस्स उवरिं एणं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एणं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्झे
अट्ठसु जोयणसएसु एत्थ णं दाहिणिह्माणं पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता, तत्थ णं वह्वे दाहिणिह्मा पिसाया देवा परिव-
संति महिड्डिया जाव विहरंति, काले य तत्थ पिसांइदे पिसायराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तिरियमसं-
खेज्जाणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं
अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नेसिं च वहूणं दाहिणिह्माणं वाणमन्तराणं देवाणं देवीण य
आहेवब्बं जाव विहरति” पाठसिद्धं ॥ सम्प्रति पर्यन्निरूपणार्थमाह—“कालस्म णं भंते! पिसायइंदस्स पिसायरन्नो कति परिसाओ प-
णत्ताओ?, गोयमा! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—ईसा तुडिया दढरंहा अडिभतरिया ईसा’ इत्यादि सर्व प्राग्वत्, नवरमन्त्रा-
भ्यन्तरिकायामष्टौ देवसहस्राणि मध्यमिकायां दश देवसहस्राणि वाह्यायां द्वादश देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि एकं देवी-
शतं मध्यमिकायामप्येकं देवीशतं वाह्यायामप्येकं देवीशतं, अभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानां स्थितिरुद्धपल्योपमं मध्यमिकायां देशोनमद्ध-

पल्योपमं बाह्यायां सातिरेकचतुर्भागपल्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवीनां सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमं मध्यमिकायां चतुर्भाग-
 पल्योपमं बाह्यायां देशेनं चतुर्भागपल्योपमं, शेषं प्राग्वत् । “कहि णं भंते ! उत्तरिल्लणं पिसायाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ? , कहि णं
 भंते ! उत्तरिल्ला पिसाया देवा परिवसंति ? , गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे जहेव दाहिणिस्सणं वत्तव्वया तहेव उत्तरिल्लणंपि, नवरं मन्दरस्स
 उत्तरेणं, महाकाले इत्थ पिसाइंदे पिसायराया परिवसति जाव विहरति” पाठसिद्धं, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालवत्, “एवं जहा पिसायाणं
 तथा भूयाणवि जाव गंधव्वाणं नवरं इंदेसु नाणत्तं भाणियव्वं, इमेण विहिणा—भूयाणं सुखवपडिरूवा, जक्खाणं पुण्णभइमाणिमइदा,
 रक्खसाणं भीममहाभीमा, किन्नराणं किन्नरकिंपुरिसा, किंपुरिसाणं सप्पुरिसमहापुरिसा, महोरगाणं अइकायमहाकाया, गंधव्वाणं
 गीयरईगीयजसा—‘काले य महाकाले सुखवपडिरूवपुण्णभदे य । अमरवइमाणिभदे भीमे य तथा महाभीमे ॥ १ ॥ किन्नरकिंपु-
 रिसे खलु सप्पुरिसे खलु तथा महापुरिसे । अइकायमहाकाए गीयरई चेव गीयजसे ॥ २ ॥” सुगमम्, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालवन्निर-
 न्तरं वक्तव्या यावद्गीतयशसः ॥ तदेवमुक्ता वानमन्तरवक्तव्यता सम्प्रति ज्योतिष्काणामाह—

कहि णं भंते ! जोइसियाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! जोतिसिया देवा परिवसंति ? ,
 गोयमा ! उण्णिं दीवसमुदाणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जातो भूमिभागतो सत्त-
 णडए जोयणसते उहुं उप्पत्तित्ता दसुत्तरसया जोयणवाहल्लेणं, तत्थ णं जोइसियाणं देवाणं ति-
 रियमसंखेज्जा जोतिसियविमाणावाससतसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं विमाणा अद्धकवि-
 द्ढकसंठाणसंठिया एवं जहा ठाणपदे जाव चंदमस्सरिया य तत्थ णं जोतिसिंदा जोतिसरायाणो

परिवसन्ति महिद्विया जाव विहरन्ति ॥ सूरस्स णं भंते ! ज्योतिसिंदस्स ज्योतिसरणो कति प-
रिसाओ पणत्ताओ?, गोयमा ! तिप्पिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—तुंया तुडिया पेया,
अडिंभतरया तुंवा मज्झिमिया तुडिया चाट्टिरिया पेया, सेसं जहा कालस्स परिमाणं, डिनीचि ।
अट्ठो जहा चमरस्स । चंदस्सत्ति णं चैव ॥ (सू० १२२)

‘कहि णं भंते ! जोइसियाणं’मित्यादि, क भदन्त ! ज्योतिष्कानां देवानां विमानानि प्रज्ञप्तानि ? क भदन्त ! ज्योतिष्का देवाः
परिवसन्ति ?, भगवानाह—नौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरणीयाद् भूमिभागाद् रुचनोपलक्षितान् ‘सप्तनवतिशतानि’
सप्तनवत्यधिकानि योजनशतान्यूर्ध्वमुत्प्लुल—बुद्ध्याऽतिक्रम्य दृगोत्तरयोजनशतवाहस्ये तिर्यगसहस्रेभ्योऽमरतयोजनकोटीकोटीप्रमाणे ज्यो-
तिर्विषये ‘अत्र’ एतस्मिन् प्रदेशे ज्योतिष्काणां देवानां तिर्यगमहोत्थानि ज्योतिष्कमिमानगतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं गया शैषेक्ष
तीर्थकृद्भिः, तानि च विमानान्यूर्ध्वकपित्थमंस्थानसंस्थितानि, अत्राक्षेपपरिशरौ चन्द्रमज्ञसिटीकाया सूर्यप्रज्ञसिटीकायां सङ्ग्रहिणीटी-
कायां चाभिहिताविति ततोऽवधार्यौ, ‘सव्वफालियामया’ सर्वात्मिता स्फटिकमयानि सर्वस्फटिकमयानि ‘जहा ठाणपेदे जाव चंदम-
सूरिया एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसरायाणो परिवसन्ति महिद्विया जाव विहरन्ति’ यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं
यावच्चन्द्रसूर्यौ, द्वावत्र ज्योतिष्केन्द्रौ ज्योतिष्कराजानौ परिवसतस्ततोऽन्यूर्ध्वं यावद्विहरन्तीति, एवमेवं—“अब्भुगगयमूसियपहसिया
इव विविहमणिकणगरयणभत्तिचित्ता वाउदुयविजयेजयंतीपडागळत्तातिछत्तकलिया तुंगा गगणतलमभिलंघमाणसिहरा जालंतररयणा
पंजरन्मिहियव्व मणिकणगथूभियागा वियसियसयवत्तपोंडरीया तिलगरयणद्धचंदचित्ता नाणामणिमयदाभालंक्रिया अंतो यदि च

इ प्रतिपत्तौ

देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० १२२

॥ १७४ ॥

सण्हा तवणिज्जरुइलवालुयापत्थडा सुहफासा ससिसरीया सुरूवा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, एत्थ णं जोइसियाणं विमाणा
पण्णत्ता, एत्थ णं जोइसिया देवा परिवसंति, तंजहा—विहस्सती चंदसूरा सुक्कसणिच्छरा राहू धूमकेउबुहा अंगारका तत्ततवणिज्जकणग-
वण्णा जया तहा जोइसंमि चारं चरंति केऊ य गइरतीया अट्ठावीसइविहा य नक्खत्तदेवगणा नाणासंठाणसंठिया य पंचवण्णा य
तारगाओ ठियलेसाचारिणो अविस्साममंडलगई पत्तेयनामंकपायडियविधमउडा महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
विमाणावाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं अगमहिसीणं सपरिवाराणं साणं साणं परिसाणं साणं साणं
अणियाणं साणं साणं अणियाहिवईणं साणं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नोसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्च
जाव विहरंति, चंदिमसूरिया य एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसियरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
जोइसियविमाणावाससयसहस्साणं चउण्हं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं
सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नोसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्च
जाव विहरंति” इति, अभ्युद्गता—आभिमुख्येन सर्वतो गता उत्सृता—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा—दीप्तिस्तया सितानि—
धवलानि अभ्युद्गतोत्सृतप्रभासितानि, तथा विविधानां मणिकनकरत्नानां या भक्त्यो—विच्छित्तिविशेषास्ताभिश्चित्राणि—आश्चर्यभूतानि
विविधमणिकनकभक्तिचित्राणि, ‘वाउत्थुयविजयेजयंतीपडागच्छत्तातिच्छत्तकलिया’ वातोद्धृता—वायुकम्पिता विजयः—अभ्युदय-
स्तत्संसूचिका वैजयन्याभिधाना याः पताकाः, अथवा विजय इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो विजयवै-
जयन्त्यः—पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः छत्रातिच्छत्राणि—उपर्युपरि स्थितानि छत्राणि तैः कलितानि वातोद्धृतविजयवैजयन्ती-

पताकाछत्रातिच्छत्रकलितानि 'पुङ्गवनि' उच्चानि, तथा गगनतलम्—अम्बरतलमनुलिखन्—अभिलङ्घयन् शिखरं येषां तानि गगनतला-
नुलिखच्छिखराणि, तथा जालानि—जालकानि तानि च भवनभिच्छिपु लोकप्रतीतानि, तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि यत्र तानि
जालान्तररत्नानि, तथा पञ्जराद् उन्मीलितवद् यथा हि किल किमपि वस्तु पञ्जराद्—वंशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्त-
मनष्टच्छायात्वात् शोभते तथा तान्यपि विमानानीति भावः, तथा मणिकनकानां सम्वन्धिनी स्तूपिका—शिखरं येषां तानि मणिकन-
कस्तूपिकानि, ततः पूर्वपदाभ्यां सह विशेषणसमासः, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादिषु प्रतिकृतित्वेन
स्थितानि तिलकाश्च—भित्त्यादिषु पुण्ड्राणि रत्नमयाश्चार्द्धचन्द्रा द्वारादिषु तैश्चित्राणि विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्राणि,
तथा नानामणिमयीभिर्दोमभिरलङ्कृतानि नानामणिमयदामालङ्कृतानि, तथाऽन्तर्बहिश्च श्लक्ष्णानि—मसृणानि, तथा तपनीयं—सुवर्णविशे-
षस्तन्मय्या रुचिराया वालुकायाः—सिकतायाः प्रस्तटः—प्रतरो येषु तानि तपनीयरुचिरवालुकाप्रस्तटानि, तथा सुखस्पर्शानि शुभस्पर्-
शानि वा शेषं प्राग्वद् यावद् 'बहस्सइचंदा' इत्यादि, बृहस्पतिचन्द्रसूर्यशुक्रशनैश्चरग्राहुधूमकेतुबुधाङ्गारकाः तप्ततपनीयकनकवर्णाः—
ईषत्कनकवर्णाः, तथा ये ग्रहा ज्योतिष्के—ज्योतिश्चक्रे चारं चरन्ति केतवः ये च बाह्यद्वीपसमुद्रेष्वगतिरतिकाः ये चाष्टाविंशतिविधा
नक्षत्रदेवगणास्ते सर्वेऽपि नानाविधसंस्थानसंस्थिताः चशब्दात्तप्ततपनीयकनकवर्णाश्च, तारकाः पञ्चवर्णाः, एते च सर्वेऽपि स्थितलेइया
—अवस्थिततेजोलेइयाकाः, तथा ये चारिणः—चाररतास्तेऽविश्राममण्डलगतिकाः, तथा सर्वेऽपि प्रत्येकं नामाङ्केन—स्वस्वनामाङ्कपातेन
प्रकटितं चिह्नं मुकुटो येषां ते प्रत्येकं स्वनामाङ्कप्रकटितमुकुटचिह्नाः, किमुक्तं भवति?—चन्द्रस्य स्वमुकुटे चण्ड्रमण्डलं लाञ्छनं स्वना-
माङ्कप्रकटितं सूर्यस्य सूर्यमण्डलं ग्रहस्य ग्रहमण्डलं नक्षत्रस्य नक्षत्रमण्डलं तारकस्य तारकाकारमिति, शेषं प्राग्वत् ॥ पर्वभिरूपणार्थमाह

—‘सूरस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स जोइसरणो कइ परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिन्नि परिसाओ पन्नत्ताओ, तंजहा—तुंवा तुडिया पेष्सा, अडिभतरिया तंवा मड्झिमिया तुडिया वाहिरिया पेष्सा, सेसं जहा कालस्स, अट्ठो जहा चमरस्स, चन्दस्सवि एवं चेवं’ पाठसिद्धं ज्योतिष्कास्तिर्यग्लोक इति तिर्यग्लोकप्रस्तावाद्दीपसमुद्रवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! दीवसमुद्दा ? केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? केमहालया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? किं-
संठिया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? किमाकारभावपडोयारा णं भंते ! दीवसमुद्दा णं पन्नत्ता ? गोयमा !
जंबुदीवाइया दीवा लवणादीया समुद्दा संठाणतो एकविहविधाणा वित्थारतो अणेगविधवि-
धाणा दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ पवित्थरमाणा २ ओभासमाणवीचीया बहुउप्पलपडमकु-
मुदणलणसुभगसोगंधियपोंडरीयमहापोंडरीयसतपत्तसहस्सपत्तपप्फुल्लकेसरोवचिता पत्तेयं प-
त्तेयं पडमवरवेइयापरिक्खत्ता पत्तेयं वणसंडपरिक्खत्ता अस्सि तिरितलोए असंबेज्जा
दीवसमुद्दा सयंसुरमणपल्लवसाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ (सू० १२३)

‘कहि णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इत्यादि, ‘क्क’ कस्मिन् णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! द्वीपसमुद्राः प्र-
ज्ञप्ताः ? अनेन द्वीपसमुद्राणामवस्थानं पृष्टं, ‘केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इति ‘कियन्तः’ कियत्सङ्ख्याका णमिति वाक्यालङ्कारे
भदन्त ! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः ? अनेन द्वीपसमुद्राणां सङ्ख्यानं पृष्टं, ‘केमहालिया णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इति किं महानालय—आश्रयो
व्याप्यक्षेत्ररूपो येषां ते महालयाः किंप्रमाणमहालया णमिति प्राग्वद् द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः ? किंप्रमाणं द्वीपसमुद्राणां महत्त्वमिति

भावः, एतेन द्वीपसमुद्राणामायासादिपरिमाणं पृष्ठं, तथा 'किंसंठिया णं भंते! दीवसमुद्रा' इति किं संस्थितं-संस्थानं येषां ते किं-
 संस्थिता णमिति पूर्ववद् भदन्त! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, अनेन संस्थानं पप्रच्छ, 'किमागारभावपडोयारा णं भंते! दीवसमुद्रा
 पणत्ता' इति आकारभावः-स्वरूपविशेषः कस्याकारभावस्य प्रत्यवतारो येषां ते किमाकारभावप्रत्यवताराः, बहुलप्रहणाद्वैयधिकरण्ये-
 उपि समासः, णमिति पूर्ववद्, द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, किं स्वरूपं द्वीपसमुद्राणामिति भावः, अनेन स्वरूपविशेषविषयः प्रश्नः कृतः,
 भगवानाह-**“गोयमे”**त्यादि, गौतम! जम्बूद्वीपादयो द्वीपा 'लवणादिकाः' लवणसमुद्रादिकाः समुद्राः, अनेन द्वीपानां समुद्राणां
 चादिरुक्तः, एतच्चापृष्टमपि भगवता कथितमुत्तरत्रोपयोगित्वात् गुणवत्ते शिष्याच्चापृष्टमपि कथनीयमिति ख्यापनार्थं च, 'संठाणतो'
 इत्यादि, 'संस्थानतः' संस्थानमाश्रित्य 'एगविहिविहाणा' इति एकविधि-एकप्रकारं विधानं येषां ते एकविधिविधानाः, एकस्वरूपा
 इति भावः, सर्वेषां वृत्तसंस्थानसंस्थितत्वाद्, 'विस्तारतः' विस्तारमधिकृत्य पुनर्नेकविधिविधानाः अनेकविधानि-अनेकप्रकाराणि विधा-
 नानि येषां ते तथा, विस्तारमधिकृत्य नानास्वरूपा इत्यर्थः, तदेव नानास्वरूपत्वमुपदर्शयति-**“दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ प-**
वित्थरमाणा' इति, द्विगुणं द्विगुणं यथा भवति एवं प्रत्युत्पद्यमाना गुण्यमाना इत्यर्थः, 'प्रविस्तरन्तः' प्रकर्षेण विस्तारं गच्छन्तः,
 तथाहि-जम्बूद्वीप एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे धातकीखण्डश्चत्वारि लक्षानीत्यादि, 'ओभासमाणवीचीया' इति अवभासमाना
 वीचयः-फलोला येषां ते अवभासमानवीचयः, इदं विशेषणं समुद्राणां प्रतीतमेव, द्वीपानामपि च वेदितव्यं, तेष्वपि द्वादशदीतडागादिषु
 कलोलसम्भवात्, तथा बहुभिरुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः 'पण्फुल्ल' इति प्रफुल्लैः-विक-
 सितैः 'केसरे' इति केसरोपलब्धितैरुपचिताः-उपचितशोभाका बहुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापौण्डरीकशतपत्रसह-

स्रपत्रप्रफुल्लकेसरोपचिताः, तत्रोत्पलं—गर्दभकं पद्मं—सूर्यविकासि कुमुदं—चन्द्रविकासि नलिनम्—ईषद्रक्तं पद्मं सुभगं—पद्मविशेषः सौग-
 न्धिकं—कल्हारं पौण्डरीकं—सिताम्बुजं तदेव बृहत् महापौण्डरीकं शतपत्रसहस्रपत्रे—पद्मविशेषौ पत्रसङ्ख्याकृतभेदौ, ‘पत्तेयं २’ इति
 प्रतिशब्दोऽत्राभिमुख्ये ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इति च समासस्ततो वीप्साविवक्षायां प्रत्येकशब्दस्य द्विवचनं पद्मवरवेदिकापरि-
 क्षिताः प्रत्येकं वनखण्डपरिक्षिताश्च ‘सयम्भूरमणपञ्जवसाणा’ इति जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः स्वयम्भूरमणद्वीपपर्यवसाना लवणसमुद्रादयः
 समुद्राः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यवसाना अस्मिन् तिर्यग्लोके यत्र वयं स्थिता असङ्ख्येया द्वीपसमुद्राः ब्रह्मता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इह
 ‘अस्मि तिरियलोए’ इत्यनेन स्थानमुक्तम्, ‘असंखेज्जा’ इत्यनेन सङ्ख्यानं, ‘दुगुणादुगुण’मित्यादिना महत्त्वं ‘संठाणतो’ इत्यादिना
 संस्थानम् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारं विवक्षुरिदमाह—

तत्थ णं अयं जंबुद्वीवे णामं दीवे दीवसमुद्धानं अब्भितरिए सव्वखुद्दाए वट्ठे तेह्हापूयसंठाणसं-
 ठिते वट्ठे रहचक्कवालसंठाणसंठिते वट्ठे पुक्खरकणियासंठाणसंठिते वट्ठे पडिपुन्नचंदसंठाणसंठिते,
 एक्कं जोयणंसयसहस्सं आयामविकखंभेणं तिणिण जोयणंसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं
 दोणिण य सत्तावीसे जोयणसत्ते तिणिण य कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलकं
 च किंचिविसेसाहियं परिक्खेवेणं पणत्ते ॥ से णं एक्काए जगतीए सव्वतो समंता संपरिविक्खत्ते ॥
 सा णं जगती अट्ठ जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं मूले बारस जोयणाइं विक्खंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाइं
 विक्खंभेणं उट्ठिप चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उट्ठिप तणुया

गौपुच्छसंठाणसंठिता सव्वहरामई अच्चा सणहा लणहा घट्टा मट्टा णीरया णिम्मला णिप्पंका णिक्कं
कडच्चाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ॥ सा णं
जगती एक्केणं जालकडणं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ से णं जालकडणं अद्धजोयणं उहुं
उच्चत्तेणं पंचधणुसायां विक्खंभेणं सव्वरयणामए अच्छे सणहे लणहे (जाव) [घट्टे मट्टे णीरए
णिम्मले णिप्पंके णिक्कं कडच्चाए सप्पभे [ससिरीए] समरीए सउज्जोए पासादीए दरिसणिज्जे
अभिरूवे] पडिरूवे ॥ (सू० १२४)

‘तत्थ णं’मित्यादि, ‘तत्र’ तेषु द्वीपसमुद्रेषु मध्ये ‘अयं’ यत्र वयं वसामो जम्बूद्वीपो नाम द्वीपः, कथम्भूतः? इत्याह—सर्वद्वीपसमु-
द्राणां ‘सर्वाभ्यन्तरकः’ सर्वात्मना—सामस्त्येनाभ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तर एव सर्वाभ्यन्तरकः, प्राकृतलक्षणात्स्वार्थे कप्रत्ययः, केषां सर्वात्म-
नाऽभ्यन्तरकः?, उच्यते, सर्वद्वीपसमुद्राणां, तथाहि—सर्वेऽपि शेषा द्वीपसमुद्रा जम्बूद्वीपादारभ्यागमाभिहितेन क्रमेण द्विगुणद्विगुणवि-
स्तारास्ततो भवति सर्वद्वीपसमुद्राणां सर्वाभ्यन्तरकः, अनेन जम्बूद्वीपस्यावस्थानमुक्तं, ‘सव्वबुद्धुगं’ इति सर्वेभ्योऽपि शेषद्वीपसमुद्रेभ्यः
क्षुल्लको—लघुः सर्वक्षुल्लकः, तथाहि—सर्वे लवणादयः समुद्राः सर्वे च धातकीखण्डादयो द्वीपा जम्बूद्वीपादारभ्य द्विगुणद्विगुणार्थमवि-
ष्कम्भपरिधयस्ततः शेषद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽयं लघुरिति, एतेन सामान्यतः परिमाणमुक्तं, विशेषतस्तत्त्वयामादिगतं परिमाणमग्रे वदयति, तथा
वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यत्तत्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तैलेन पक्कोऽपूपतैलापूपः, तैलेन हि पक्कोऽपूपः प्रायः परिपूर्णवृत्तो भवति न घृतपक्व
इति तैलविशेषणं, तस्येव यत्संस्थानं तेन संस्थिततैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यतो ‘रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः’

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० १२४

॥ १७७ ॥

रथस्य—रथाङ्गस्य चक्रस्यावयवे समुदायोपचाराच्चकवालं—मण्डलं तस्यैव यत् संस्थानं तेन संस्थितो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, एवं
 वृत्तः पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः पुष्करकर्णिका—पद्मबीजकोशः वृत्तः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः पदद्वयं भावनीयम्, एतेन जम्बू-
 द्वीपस्य संस्थानमुक्तम् ॥ सम्प्रत्यायामादिपरिमाणमाह—‘एकं णं’मित्यादि, एकं योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजन-
 म्भश्च आयामविष्कम्भं, समाहारो द्वन्द्वः, तेन, आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजन-
 शते सप्तविंशत्यधिके त्रयः क्रोशा अष्टाविंशम्—अष्टाविंशत्यधिकं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकमित्येतावान्
 परिक्षेपेण प्रहस्तः, इदं च परिक्षेपपरिमाणं ‘विस्वम्भवगद्गदगुणकरणी वटुस्स परिओ होइ’ इति करणवशात्स्वयमानेतव्यं क्षेत्रस-
 मासटीका वा परिभावनीया, तत्र गणितभावनायाः सविस्तरं कृतत्वात् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारप्रतिपादनार्थमाह—‘से णं’मि-
 त्यादि, ‘सः’ अनन्तरोक्तायामविष्कम्भपरिक्षेपपरिमाणो जम्बूद्वीपो णमिति वाक्यालङ्कारे एकया जगत्या सुनगरप्राकारकल्पया ‘स-
 र्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन ‘संपरिक्षिप्तः’ सम्यग्वेष्टितः ॥ ‘सा णं जगई’ इत्यादि, सा च जगती ऊर्ध्वम्—उच्चैस्त्वे-
 नाष्टौ योजनानि मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन मध्येऽष्टौ उपरि चत्वारि, अत एव मूले विष्कम्भमधिकृत्य विस्तीर्णा, मध्ये सं-
 क्षिप्ता त्रिभागोनत्वात्, उपरि तनुका, मूलापेक्षया त्रिभागमात्रविस्तारभावात्, एतदेवोपमया प्रकटयति—‘गोपुच्छसंठाणसंठिया’
 गोपुच्छस्येव संस्थानं गोपुच्छसंस्थानं तेन संस्थिता गोपुच्छसंस्थानसंस्थिता ऊर्ध्वोद्धतगोपुच्छाकारा इति भावः, ‘सव्ववइरामई’ सर्वो-
 लसना—सामस्येन वज्रमयी—वज्ररत्नालिका ‘अच्छा’ आकाशरफटिकवदतिस्वच्छा ‘सणहा लणहा’ ऋक्षणा-ऋक्षणपुद्गलस्कन्धनिष्पन्ना ऋ-
 क्षणदलनिष्पन्नपटवत् ‘लणहा’ मसृणा घुण्टितपटवत् ‘घट्टा’ घृष्टा इव घृष्टा खरशानया पाषाणप्रतिमावत् ‘मट्टा’ मृष्टा इव मृष्टा सुकु-

मारशानया पाषाणप्रतिमावत् 'नीरजा' स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मला' आगन्तुकमलाभावात् 'निष्पङ्का' कलङ्कविकला कर्दमर-
हिता वा 'निष्कण्डच्छाया' इति निष्कङ्कदा निष्कवचा निरावरणा निरुपधातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्यस्याः सा निष्कङ्कटच्छाया
'सप्रभा' स्वरूपतः प्रभावती 'समरीचा' वह्निर्विनिर्गतकिरणजाला, अत एव 'सोद्योता' वह्निर्व्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकरी 'प्रा-
सादीया' प्रसादाय-मनःप्रसत्तये हिता तत्कारित्वात् प्रासादीया मनःप्रहृत्तिकारिणीति भावः 'दर्शनीया' दर्शनयोग्या यां पश्यतश्च-
क्षुषी श्रमं न गच्छत इति 'अभिरूपा' इति अभि-सर्वेषां द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतयाऽभिमुखं रूपं यस्याः सा अभिरूपा, अत्यन्त-
कमनीयेति भावः, अत एव 'प्रतिरूपा' प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं यस्याः
सा प्रतिरूपा ॥ 'सा णं जगती' इत्यादि, 'सा' अनन्तरोदितस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे जगती एकेन 'जालकटकेन' जालानि-
जालकानि यानि भवनभित्तिषु लोकेऽपि प्रसिद्धानि तेषां कटकः-समूहो जालकटको जालकाकीर्णो रम्यसंस्थानप्रदेशविशेषपङ्क्तिरिति
भावः, तेन जालकटकेन 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सायस्येन संपरिक्षिप्ता ॥ 'से णं जालकडए' इत्यादि, 'सः' जालकटक
ऊर्ध्वमुखैस्त्वेनार्द्धयोजनं-द्वे गव्यूते विष्कम्भेन पञ्च धनुःशतानि, किमुक्तं भवति ?-जगत्या प्रायो बहुमध्यभागे सर्वत्र जालकानि तानि
च प्रत्येकमूर्ध्वमुखैस्त्वेन द्वे गव्यूते विष्कम्भतः पञ्चधनुःशतानीति, स च जालकटकः 'सव्वरयणामए' इति सर्वासना रत्नमयः
'अच्छे सणहे लणहे जाव पडिरूवे' इति यावच्छब्दकरणत् 'घट्टे मट्टे नीरए निम्मले निप्पंके निक्कण्डच्छाये सण्णमे समरीए
सउज्जोए पासाइए दरिसणिज्जे असिरूवे' इति परिग्रहः, एतेषां [ग्रन्थाम् ५०००] पदानामर्थः प्रावत् ॥

तीसे णं जगतीए उप्पि बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महई पडमवरवेदिंया पं०, सा णं पडमवरवे-

द्रिया अद्धजोयणं उट्टु उच्चत्तेणं पंच धणुसथाइं विक्ख्वेभेणं सब्बरयणामए जगतीसमिया परिकखेवेणं
 सब्बरयणामई० ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वइरामया
 नेमा रिट्टामया पइट्ठाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरुप्पमया फलगा वइरामया संधी लोहितक्ख-
 मईओ सुईओ णाणामणिमया कलेवरा कलेवरसंघाडा णाणामणिमया रूवा नाणामणिमया रूवसं-
 घाडा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोतिरसामया वंसा वंसकवेळ्हुया य रययामईओ पट्टियाओ
 जातरूवमयीओ ओहाडणीओ वइरामयीओ उवरि पुञ्छणीओ सब्बसेए रययामत्ते साणं छादणे ॥
 सा णं पडमवरवेइया एगमेगेणं हेमजालेणं (एगमेगेणं गवक्खजालेणं) एगमेगेणं खिंखिणिजालेणं
 जावमणिजालेणं (कणयजालेणं रयणजालेणं) एगमेगेणं पडमवरजालेणं सब्बरयणामएणं सब्बतो
 समंता संपरिकिक्खत्ता ॥ ते णं जाला तवणिज्जलंक्खुसगा सुवण्णपयरगमंडिया णाणामणिरयणवि-
 विहहारद्धहारउवसोभितसमुदया ईसिं अणमण्णमसंपत्ता पुब्बावरदाहिणउत्तरागतेहिं वाएहिं
 मंदगं २ एज्जमाणा २ कंपिज्जमाणा २ लंबमाणा २ पझंझमाणा २ सद्दायमाणा २ तेणं ओरालेणं
 मणुण्णेणं कणमण्णेव्वुत्तिकरेणं सदेणं सब्बतो समंता आपूरेमाणा सिरीए अतीव उवखोभेमाणा
 उव० चिट्ठंति ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे हयसंघाडा गयसंघाडा
 नरसंघाडा किण्णरसंघाडा किंपुरिससंघाडा महोरगसंघाडा गंधव्वसंघाडा वसहसंघाडा सब्बर-

यणामया अच्छा सणहा लणहा घट्टा मट्टा गिम्मला गिप्पंका गिक्कडच्छाया सप्पभा स-
मिरिया सडल्लोया पासार्इया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ
तत्थ देसे तहिं तहिं यहवे हयंपतीओ तहेव जाव पडिरूवाओ । एवं हयवीहीओ जाव पडिरू-
वाओ । एवं हयमिहुणाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं
यहवे पउमलयाओ नागलताओ, एवं असोगं चंपगं चयवणं वासंतिं अनिसुत्तगं कुंदं
सामलयाओ गिचं कुसुमियाओ जाव सुविहत्तापिंडमंजरिवडिसकयरीओ सव्वरयणामइंओ
सणहाओ लणहाओ घट्टाओ मट्टाओ गीरयाओ गिम्मलाओ गिप्पंकाओ गिक्कडच्छायाओ
सप्पभाओ समिरीयाओ सडल्लोयाओ पासार्इयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ
॥ [तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं यहवे अक्खयसोत्थिया पणत्ता स-
व्वरयणामया अच्छा] ॥ से केणट्ठेणं (भंते!) एवं बुचइं—पउमवरवेइया पउमवरवेइया?, गोयमा!
पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वेदियासु वेतियायाहासु वेदियासीसफलणंसु वेदियापु-
डंतरेसु खंभेसु खंभयाहासु खंभसीसेसु खंभपुडंतरेसु सइंसु सइंसु सइंसु सइंसु
तरेसु पक्खेसु पक्खयाहासु पक्खपेरंतरेसु यहइं उप्पलाइं पउमाइं जाव सतसहस्सपसाइं स-
व्वरयणामयाइं अच्छाइं सणहाइं लणहाइं घट्टाइं मट्टाइं गीरयाइं गिम्मलाइं निप्पंकाइं निक्कड-

च्छायाइं सप्पभाइं समिरीयाइं सउज्जोयाइं पासादीयाइं दरिसणिज्जाइं अभिरूवाइं पडिरूवाइं
महता २ वासिक्कच्छत्तसमयाइं पणत्ताइं समणाउसो !, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ पउमवरवे-
दिया २ ॥ पउमवरवेइया णं भंते ! किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासया सिय अ-
सासया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ—सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दव्वट्टयाए
सासता वणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता, से तेणट्ठेणं गोयमा !
एवं बुच्चइ—सिय सासता सिय असासता ॥ पउमवरवेइया णं भंते ! कालओ केवच्चिरं होति ?,
गोयमा ! ण कयावि नासि ण कयावि न भविस्सति ॥ भुविं च भवति य भवि-
स्सति य धुवा नियया सासता अक्खया अव्वया अवाट्टिया णिच्चा पउमवरवेदिया ॥ (सू० १२५)

‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, ‘तस्याः’ यथोक्तरूपाया जगत्याः ‘उपरि’ उपरितने तले यो बहुमध्यदेशभागः, सूत्रे एकारान्तता
मागधदेशभाषालक्षणानुरोधात् यथा ‘कयरे आगच्छइ दित्तरूवे ?’ इत्यत्र, ‘एत्थ ण’मिति ‘अत्र’ एतस्मिन् बहुमध्यदेशभागे णमिति
पूर्ववत् महती-एका पद्मवरवेदिका प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा चोर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेनार्द्धयोजनं—द्वे गव्यूते पञ्च धनुःशतानि-विष्क-
म्भेन ‘जगतीसमिया’ इति जगत्याः समा—समाना जगतीसमा सैव जगतीसमिका ‘परिक्षेपेण’ परिरयेण यावान् जगत्या मध्यभागे
परिरयस्तावान् तस्या अपि परिरय इति भावः, ‘सर्वरत्नमयी’ सामस्येन रत्नात्मिका ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं पाठ-
तोऽर्थतश्च प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् पद्मवरवेदिकायाः ‘अयं’ वक्ष्यमाणः ‘एतद्भूपः’ एवंस्वरूपः ‘वर्णी-

वासः' वर्णः—श्लाघा यथावस्थितस्वरूपकीर्त्तनं तस्यावासो—निवासो ग्रन्थपद्धतिरूपो वर्णवासो वर्णकनिवेश इत्यर्थः 'प्रज्ञप्तः' प्ररूपितः, तद्यथेत्यादिना तदेव दर्शयति—'वइरामया नेमा' इति नेमा नाम पद्मवरवेदिकाया भूमिभागादूर्द्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशास्ते सर्वे 'वज्रमयाः' वज्ररत्नमयाः, वज्रशब्दस्य दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वेरुलियमया खंभा' इति वैङ्करत्नमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि लोहिताक्षरत्नात्मिकाः सूचयः फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभावहेतुपादुकास्थानीयास्ते सर्वे 'वइरामया संधी' वज्रमयाः सन्धयः—सन्धिमेलाः फलकानां, किमुक्तं भवति ?—वज्ररत्नापूरिताः फलकानां सन्धयः 'नाणामणिमया कलेवरा' इति नानामणिमयानि कलेवराणि—मनुष्यशरीराणि नानामणिमयाः कलेवरसङ्घाटा—मनुष्यशरीरयुग्मानि नानामणिमयानि रूपाणि—रूपकाणि नानामणिमया रूपसङ्घाटाः—रूपयुग्मानि 'अङ्कामया पक्खा पक्खवाहातो य' इति अङ्को—रत्नविशेषस्तन्मयाः पक्षास्तदेकदेशाः पक्षवाहवोऽपि तदेकदेशभूता एवाङ्कमयाः, आह च मूलटीकाकारः—“अङ्कमयाः पक्षास्तदेकदेशभूताः, एवं पक्षवाहवोऽपि द्रष्टव्या” इति, 'जोईरसामया वंसा वंसकवेळुया य' इति ज्योतीरसं नाम रत्नं तन्मया वंशाः—महान्तः पृष्ठवंशाः 'वंशकवेळुया य' इति महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तिर्यक् स्थाप्यमाना वंशाः कवेळुकानि—प्रतीतानि 'रययामईओ पट्टियाओ' इति रजतमय्यः पट्टिका वंशानामुपरि कम्बास्थानीयाः 'जायरुवमईओ ओहाडणीओ' जातरूपं—सुवर्णविशेषस्तन्मय्यः 'ओहाडणीओ' अवघाटिन्यः आच्छादनहेतुकम्बोपरिस्थाप्यमानमहाप्रमाणकिलिञ्चस्थानीयाः, 'वइरामईओ उवारिं पुंछणीओ' इति 'वज्रमय्यो' वज्ररत्नात्मिका अवघाटनीनामुपरि पुञ्छन्यः—निविडतरच्छादनहेतुर्लक्ष्णतरत्नविशेषस्थानीयाः, उक्तं च मूलटीकाकारेण—“ओहाडणी हीरगहणं महत् झुल्लकं तु पुञ्छनी इति, 'सव्वसेए रययामए सा णं छाणे' इति, सर्वश्वेतं रजतमयं

पुच्छनीनामुपरि कवेष्टुकानामथ आच्छादनम् ॥ 'सा ण'मियादि, 'सा' एवंस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे पद्मवरवेदिका तत्र तत्र प्रदेशे एकैकेन 'हेमजालेन' सर्वासना हेममयेन लम्बमानेन दामसमूहेन एकैकेन 'गवाक्षजालेन' गवाक्षाकृतिरत्नविशेषदामसमूहेन एकैकेन 'किङ्किणीजालेन' किङ्किण्यः—क्षुद्रघण्टिकाः एकैकेन घण्टाजालेन, किङ्किण्यपेक्षया किञ्चिन्महलो घण्टा घण्टाः, तथा एकैकेन 'मुक्ताजालेन' मुक्ताफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'मणिजालेन' मणिमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'कनकजालेन' कनकं—पीतरूपः सुवर्णविशेषस्तन्मयेन दामसमूहेन एकैकेन रत्नजालेन एकैकेन (वर) पद्मजालेन—सर्वरत्नमयपद्मासकेन दामसमूहेन 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सर्वासु विदिक्षु परिक्षिप्ता, एतानि च दामसमूहरूपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, तथा चाह—'ते णं जाला' इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि लिङ्गमनियतमिति, णमिति पूर्ववत् हेमजालादीनि क्वचित् दामा इति पाठः तत्र ता हेमजालादिरूपा दामान इति व्याख्येयं, 'तवणिजालंबूसगा' तपनीयम्—आरक्तं सुवर्ण तन्मयो लम्बूसगो—दाग्न्याग्निभागे मण्डनविशेषो येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि 'सुवर्णपयरगमंडिया' इति पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णप्रतरकेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि, 'नाणामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च ये विविधा—विचित्रवर्णा दारा—अष्टादशसरिका अर्द्धहारा—नवसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि, तथा 'ईसिमन्नमन्नमसंपत्ता' इति ईषत्—मनाग् अन्योऽन्यं—परस्परमसंप्राप्तानि—असंलग्नानि पूर्वापरदक्षिणोत्तरागतैर्वतैः 'मंदायं मंदायं' इति मन्दं मन्दम् एज्यमानानि—कम्प्यमानानि 'भृशभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः' इत्यविच्छेदे द्विवचनं यथा पचति पचतीत्यत्र, एवमुत्तरत्रापि, ईषत्कम्पनवशादेव च प्रकर्षत इतस्ततो मनाक् चलनेन लम्बमानानि प्रलम्बमानानि, ततः

परस्परसंपर्कवशतः 'पञ्चश्रमाणा पञ्चश्रमाणा' इति शब्दायमानानि शब्दायमानानि 'उदारेण' स्फारेण शब्देनेति योगः, स च स्फारशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति तत आह—'मनोर्ज्ञेन' मनोऽनुकूलेन, तच्च मनोऽनुकूलत्वं लेशतोऽपि स्यादत आह—'मनोहरेण' मनांसि श्रोतॄणां हरति—आत्मवशं नयतीति मनोहरः, 'लिहादे' राकृतिगणत्वादचप्रत्ययः, तेन, तदपि मनोहरत्वं कुतः? इत्याह—कर्णमनोनिवृत्तिकरेण—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति वचनाद् हेतौ कृतीया, ततोऽयमर्थः—यतः श्रोतृकर्णयोर्मनसस्य निवृत्तिकरः—सुखोत्पादकस्ततो मनोहरस्तेन, इत्थम्भूतेन शब्देन तान् प्रत्यासमान् प्रदेशान् 'सर्वतः' दिक्षु 'समन्ततः' विदिक्षु आपूरयन्ति शत्रन्तस्य शाविदं रूपं, तत एव 'श्रिया' शोभयाऽतीव उपशोभमानानि उपशोभमानानि विद्यन्ति ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्याः पद्मवरवेदिकायास्तत्र देशे २ 'तहिं तहिं' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, एतावता किमुक्तं भवति?—यत्र देशे एकस्तत्रान्येऽपि विद्यन्त इति, वहवे 'हयसंघाडा' हययुग्मानि सङ्घटशब्दो युग्मवाची यथा साधुसङ्घट इत्यत्र, एवं गजनूरकिन्नरकिंनरपुष्पमहोरगगन्धर्ववृषभसङ्घाटा अपि वाच्याः, एते च कथम्भूताः? इत्याह—'सव्वरयणामया' सर्वोत्सवना रत्नमयाः 'अच्छा' आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छाः 'जाव पडिरूवा' इति यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा' इत्यादिविशेषणक-वस्त्वकपरिग्रहस्तच्च प्राग्वत् । एते च सर्वेऽपि हयसङ्घाटादयः सङ्घाटाः पुष्पावकीर्णका उक्ताः, सम्प्रलेतेषामेव हयादीनां पङ्क्त्यादिप्रतिपादनार्थमाह—'एवं पंतीओ वीहीओ एवं मिहुणगा' इति यथाऽस्मीपां हयादीनामष्टानां सङ्घाटा उक्तास्तथा पङ्क्त्योऽपि वक्तव्या वीथयोऽपि मिथुनकानि च, तानि चैवम्—'तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ देसे देसे तहिं तहिं बहुयाओ हयपंतीओ गयपंतीओ' इत्यादि, नवरसेकस्यां दिशि या श्रेणिः सा पङ्क्तिरभिधीयते, उभयोरपि पार्श्वयोरेकैकश्रेणिभावेन यच्छ्रेणिद्वयं सा वीथी, एते च वीथी-

इ प्रतिपत्तं
मनुष्या०
पद्मवरवे-
दिकाव०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८१ ॥

पङ्क्तिस्तङ्काटा हंयादीनां पुरुषाणामुक्ताः, साम्प्रतमेतेषामेव हयादीनां स्त्रीपुरुषयुग्मप्रतिपादनार्थं 'मिहुणाइं' इत्युक्तम्, उक्तैर्नैव प्रकारेण हयादीनां मिथुनकानि स्त्रीपुरुषयुग्मरूपाणि वाच्यानि, यथा 'तस्य तस्य तहिं २ देसे बहूइं हंयमिहुणाइं गयमिहुणाइं' इत्यादि ॥ तस्येण'मित्यादि, तस्यां णमिति पूर्ववत् पञ्चवरवेदिकायां तत्र तत्र देशे २ 'तहिं २' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, अत्रापि 'तस्य २ देसे २ तहिं २' इति वदता यत्रैका लता तत्रान्या अपि बह्व्यो लताः सन्तीति प्रतिपादितं द्रष्टव्यं, 'बहुयाओ पउमलयाओ' इत्यादि, बह्व्यः 'पद्मलताः' पद्मिन्यः 'नागलताः' नागा—द्रुमविशेषाः त एव लतास्तिर्यक्शशाखाप्रसराभावात् नागलताः, एवमशौकलताश्चम्पकलता वणलताः, वणाः—तरुविशेषाः, वासन्तिकलता अतिमुक्तकलताः कुन्दलताः श्यामलताः, कथम्भूता एताः ? इत्याह—'नित्यं' सर्वकालं षट्स्वपि ऋतुष्वित्यर्थः 'कुसुमिताः' कुसुमानि—पुष्पाणि संजातान्यास्विति कुसुमिताः, तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, एवं नित्यं मुकुलिताः, मुकुलानि नाम कुड्मलानि कलिका इत्यर्थः नित्यं 'लवइयाओ' इति पल्लविताः, नित्यं 'थवइयाओ' इति स्तवकिताः, नित्यं 'गुम्मियाओ' इति गुल्मिताः, स्तवकगुल्मौ गो(गु)च्छविशेषौ, नित्यं गुच्छाः, नित्यं यमलं नाम समानजातीययोर्लतयोर्युग्मं तत्संजातमास्विति यमलिताः, नित्यं 'युगलिताः' युगलं सजातीयविजातीययोर्लतयोर्द्वन्द्वं, तथा 'नित्यं' सर्वकालं फलभारेण नन्ता—ईषन्नता नित्यं प्रणता—महता फलभारेण दूरं नताः, तथा नित्यं 'सुविभक्ते'त्यादि सुविभक्तिकः—सुविच्छित्तिकः प्रतिविशिष्टो मञ्जरीरूपो योऽवतंसकस्तद्धराः—तद्धारिण्यः । एष सर्वोऽपि कुसुमितत्वादिको धर्म एकैकस्या एकैकस्या लताया उक्तः, साम्प्रतं कास्मिंश्चिद्वृत्तानां सकलकुसुमितत्वादिधर्मप्रतिपादनार्थमाह—'निच्चं कुसुमियमलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियविणमियपणमियसुविभत्तपडिमंजरिवडंसगधरीड' एताश्च सर्वा अपि लता एवरूपाः, किंरूपाः ? इत्याह—'सववरयणामईओ' सर्वालता

रत्नमय्यः, 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ अधुना पद्मवरवेदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति—'से केणट्ठेणं भंते!' इत्यादि, सेशब्दोऽयशब्दार्थः, अथ 'केनार्थेन' केन कारणेन भदन्त! एवमुच्यते—पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति?, किमुक्तं भवति?—पद्मवरवेदिकेयोरूपस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमिति?, एवमुक्ते भगवानाह—गौतम! पद्मवरवेदिकायां तत्र तत्र प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे 'वेदिकासु' उपवेशनयोग्यमत्तवारणरूपासु 'वेदिकापार्श्वेषु' वेदिकापार्श्वेषु 'वेइयापुडंतरेसु' इति द्वे वेदिके वेदिकापुटं तेषामन्तराणि—अपान्तरालानि वेदिकापुटान्तराणि तेषु, तथा स्तम्भेषु सामान्यतः तथा 'स्तम्भबाहासु' स्तम्भपार्श्वेषु 'खंभसीसेसु' इति स्तम्भशीर्षेषु 'खंभपुडंतरेसु' इति द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि तेषु 'सूचीषु' फलकसम्बन्धविघटनाभावहेतुपादुकास्थानीयासु तासांमुपरीति तात्पर्यार्थः, 'सूइमुहेसु' इति यत्र प्रदेशे सूची फलकं भित्त्वा मध्ये प्रविशति तत्प्रत्यासन्नो देशः सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकेषु—सूचीभिः संबन्धिता ये फलकप्रदेशास्तेऽयुपचारात्सूचीफलकानि तेषु सूचीनामध उपरि च वर्तमानेषु, तथा 'सुईपुडंतरेसु' इति द्वे सूच्यौ सूचीपुटं तेषामन्तरेषु, पक्षाः पक्षबाहा—वेदिकैकदेशास्तेषु बहूनि 'उत्पलकानि' गर्दभकानि बहूनि 'पद्मानि' सूर्यविकासीनि बहूनि 'कुमुदानि' चन्द्रविकासीनि, एवं नलिनमुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्राण्यपि वाच्यानि, एतेषां च विशेषः प्रागेवोपदर्शितः, एतानि कथम्भूतानि? इत्याह—'सर्वरत्नमयानि' सर्वासन्ता रत्नमयानि, 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् 'महयावासिक्कलत्तसमाणा' इति 'महान्ति' महाप्रमाणानि वार्षिकाणि—वर्षाकाले यानि पानीयरक्षणार्थं कृतानि तानि वार्षिकाणि तानि च तानि छात्राणि च तत्समानानि च प्रज्ञप्तानि हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, 'से एएणट्ठेण'मित्यादि, तदेतेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति तेषु तेषु यथोक्तरूपेषु

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
पद्मवरवे-
दिकाव०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८२ ॥

प्रदेशेषु यथोक्तरूपाणि पद्मानि पद्मवरवेदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, व्युत्पत्तिश्चैवं—पद्मवरा पद्मप्रधाना वेदिका पद्मवरवे-
 दिका पद्मवरवेदिकेति ॥ ‘पुमवरवेद्या णं भंते ! किं सासया ?’ इत्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति पूर्ववत् किं शाश्वती उताशाश्वती ?,
 आवन्ततया सूत्रे निर्देशः प्राकृतत्वात्, किं नित्या उतानित्येति भावः, भगवानाह—गौतम ! स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वती—कथञ्चिन्नित्या
 कथञ्चिदनिर्लेसार्थः, स्याच्छब्दो निपातः कथञ्चिदित्येतदर्थवाची ॥ ‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम !
 ‘द्रव्यार्थतया’ द्रव्यास्तिकनयमेतन् शाश्वती, द्रव्यास्तिकनयो हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभिमन्यते न पर्यायान्, द्रव्यं चान्वयि परिणा-
 मित्वाद्, अन्यथा द्रव्यत्वायोगाद्, अन्वयित्वाच्च सकलकालभावीति भवति द्रव्यार्थतया शाश्वती, ‘वर्णपर्यायैः’ तदन्यसमुत्पद्यमानव-
 र्णविशेषरूपैरेवं गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः, उपलक्षणमेतत्तदन्यपुद्गलविचटनोच्चटनैश्चाशाश्वती, किमुक्तं भवति ?—पर्याया-
 स्तिकनयमेतन् पर्यायप्राधान्यविवक्षायामशाश्वती, पर्यायाणां प्रतिक्षणभावितया कियत्कालभावितया वा विनाशित्वात्, ‘से एएणट्टेण’-
 मित्यादि उपसंहारवाक्यं सुगमं, इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिस्थापनार्थमेवमाह—नात्यन्तासत उत्पादो नापि सतो विनाशो,
 ‘नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सत’ इति वचनात्, यौ तु दृश्येते प्रतिवस्तु उत्पादविनाशौ तदाविर्भावतिरोभावमात्रं यथा
 सर्पस्योत्फणत्वविफणत्वे, तस्मात्सर्वं वस्तु नित्यमिति ॥ एवं च तन्मतचिन्तायां संशयः—किं घटादिवद्रव्यार्थतया शाश्वती उत
 सकलकालमेवरूपा ? इति, ततः संशयापनोदार्थं भगवन्तं भूयः पृच्छति—‘पुमवरवेद्या णं’ मित्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति
 पूर्ववद् ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! ‘क्रियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, एवरूपा कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति, भगवानाह—
 गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सर्वदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्, तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति

भावं; सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति, किन्तु भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्यवसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुवि’ चे’त्यादि, अभूच्च भवति च भविष्यति चेति, एवं त्रिकालावस्थायित्वाद् ‘श्रुवा’ मेर्वादिवादं श्रुत्वत्वादेव सदैव स्वस्वरूपे नियता, नियतत्वादेव च ‘शाश्वती’ शश्वद्रवनस्वभावा, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि पौण्डरीकहृद् इवानेकपुद्गलविचटनेऽपि तावन्मात्रान्यपुद्गलोच्चटनसम्भवाद् ‘अक्षया’ न विद्यते क्षयो—यथोक्तस्वरूपाकारपरिभ्रंशो यस्याः साऽक्षया, अक्षयत्वादेव ‘अव्यया’ अव्ययशब्दवाच्या, मनागपि स्वरूपचलनस्य जातुचिदप्यसम्भवात्, अव्ययत्वादेव स्वप्नमाणेऽवस्थिता मानुषोत्तरपर्वताद् बहिः समुद्रवत्, एवं स्वस्वप्नमाणे सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या धर्मास्तिकायादिवत् ॥

तीसे णं जगतीए उप्पिं बाहिं पउमसरवेइयाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणत्ते देसूणाइं दो जो-
यणाइं चक्कवालविक्खंभेणं जगतीसमए परिक्खेवेणं, किण्हे किण्होभासे जाव अणेगसगडरह-
जाणजुगपरिमोयणे सुरम्मे पासातीए सण्हे लण्हे घट्ठे मट्ठे नीरए निपंके निम्मले निक्कंऊड-
च्छाए सप्पभे समिरीए सड्जोए पासादीए दरिसणिज्जे अभिरूवे पडिरूवे ॥ तस्स णं वणसं-
डस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते से जहानामए—आलिंगपुक्खरेति वा सुइंगपु-
क्खरेति वा सरतलेइ वा करतलेइ वा आयंसमंडलेति वा चंदमंडलेति वा सूरमंडलेति उरब्भ-
चम्मेति वा उसभचम्मेति वा वराहचम्मेति वा सीहचम्मेति वा वग्घचम्मेति वा विगचम्मेति वा दी-

वितचम्मेति वा अणेगसंकुकीलगसहस्सवितते आवडपच्चावडसेढीपसेढीसोत्थियसोवत्थियपू-
 समानवद्धमाणमच्छंडकमकरंडकजारमारफुल्लावलिपडमपत्तसागरतरंगवासंतिलयपडमलयभस्मि-
 चित्तेहिं सच्छाएहिं समिरीएहिं सडज्जोएहिं नाणाविहपंचवण्णेहिं तणेहिं य मणिहिं य
 उवसोहिंए तंजहा—किण्हेहिं जाव सुक्खिहेहिं ॥ तत्थ णं जे ते किण्हा तणा य मणी य तेसिं णं
 अयमेतारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, से जहानामए—जीमूतेति वा अंजणेति वा खंजणेति वा क-
 ज्जलेति वा मसीइ वा गुलियाइ वा गवलेइ वा गवलगुलियाति वा भमरेति वा भमरावलियाति
 वा भमरपत्तगयसारेति वा जंबुफलेति वा अहारिद्वेति वा पुरिपुट्टए (ति) वा गएति वा गयकलभेति
 वा कण्हसण्पेइ वा कण्हकेसरेइ वा आगासथिग्गलेति वा कण्हासोएति वा किण्हकणवीरेइ वा
 कण्हबंधुजीवएति वा, भवे एयारूवे सियाः, गोयमा ! णो तिण्ठे समडे, तेसिं णं कण्हणं तणाणं
 मणीण य इत्तो इट्ठयराए चैव कंततराए चैव पिययराए चैव मणुणतराए चैव मणामतराए चैव
 वण्णेणं पण्णत्ते ॥ तत्थ णं जे ते णीलगा तणा य मणी य तेसिं णं इमेतारूवे वण्णावासे पण्णत्ते,
 से जहानामए—भिंणेइ वा भिंगपत्तेति वा चासेति वा चासपिच्छेति वा सुएति वा सुयपि-
 च्छेति वा णीलीति वा णीलीभेएति वा णीलीगुलियाति वा सामाएति वा उच्चंतएति वा वणरा-
 ईइ वा हलहरवसणेइ वा मोरग्गीवाति वा पारेवयगीवाति वा अयसिंकुसुमेति वा अंजणकेसिगा-

कुसुमेति वा नीलुप्पलेति वा नीलासोएति वा नीलकणवीरेति वा नीलबंधुजीवएति वा, भवे
एयारूवे सिता?, नो इण्ठे समंठे, तेसि णं नीलगणं तणाणं मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव कंत-
तराए चेव जाव वण्णेणं पणत्ते ॥ तत्थ जे ते लोहितगा तणा य मणी य तेसि णं अयमेयारूवे
वण्णावासे पणत्ते, से जहाणामए—ससकरुहिरेति वा उरुभरुहिरेति वा णरुहिरेति वा व-
राहरुहिरेति वा महिसरुहिरेति वा वालिंदगोवएति वा वालदिवागरेति वा संझंभरागेति वा
गुंजद्धराएति वा जातिहिंणुल्लएति वा सिलप्पवालेति वा पवालंकुरेति वा लोहितवखमणीति
वा लक्खारसएति वा किमिरागेइ वा रत्तकंबलेइ वा चीणपिट्ठरासीइ वा जासुयणकुसुमेइ
वा किंसुअकुसुमेइ वा पालियाइकुसुमेइ वा रत्तुप्पलेति वा रत्तासोएति वा रत्तकणयारेति
वा रत्तबंधुजीवेइ वा, भवे एयारूवे सिया?, नो तिण्ठे समंठे, तेसि णं लोहियगणं तणाण
य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव वण्णेणं पणत्ते ॥ तत्थ णं जे ते हालिइगा तणा य
मणी य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहाणामए—चंपए वा चंपगच्छीइ वा
चंपयभेएइ वा हालिइति वा हालिइभेएति वा हालिइगुल्लियाति वा हरियालेति वा हरि-
यालभेएति वा हरियालगुल्लियाति वा चिउरेति वा चिउरंगरागेति वा वरकणएति वा वरकणग-
निघसेति वा सुवण्णसिप्पिपएति वा वरपुरिसवसणेति वा सल्लइकुसुमेति वा चंपककुसुमेइ वा

कुहुडियाकुसुमेति वा (कोरंटकदामेइ वा) तडडडाकुसुमेति वा घोसाडियाकुसुमेति वा
 सुवणजूहियाकुसुमेति वा सुहरिन्नयाकुसुमेइ वा [कोरिंटवरमल्लदामेति वा] बीयगकुसुमेति
 वा पीयासोएति वा पीयकणवीरेति वा पीयबंधुजीएति वा, भवे एयारूवे सिया?, नो इण्डे
 समंडे, ते णं हालिद्धा तणा य मणी य एत्तो इट्ठरा चेव जाव वणणेणं पणत्ता ॥ तत्थ णं
 जे ते सुक्खिग्गा तणा य मणी य तेसि णं अयमेयारूवे वणणावासे पणत्ते, से जहानामए—
 अंकेति वा संखेति वा चंदेति वा कुंदेति वा कुसुमे(सुए)ति वा दयरएति वा (दहिघणेइ
 वा खीरेइ वा खीरपूरेइ वा) हंसावलीति वा कौचावलीति वा हारावलीति वा बलायावलीति
 वा चंदावलीति वा सारतियबलाहएति वा धंतधोयरुप्पट्टेइ वा सालिपिट्टरासीति वा कुंदपु-
 प्फरासीति वा कुसुयरासीति वा सुक्खिवाडीति वा पेहुणमिंजाति वा बिसेति वा मिणालि-
 याति वा गयदंतेति वा लवंगदलेति वा पौडरीयदलेति वा सिंदुवारमल्लदामेति वा सेतासोएति
 वा सेयकणवीरेति वा सेयबंधुजीएइ वा, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्डे समंडे, तेसि णं सु-
 क्खिणं तणाणं मणीण य एत्तो इट्ठराए चेव जाव वणणेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण
 य मणीण य केरिसए गंधे पणत्ते?, से जहानामए—कोट्टपुडाण वा पत्तपुडाण वा चोयपुडाण
 वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा [किरिमेरिपुडाण वा] चंदणपुडाण वा कुंकुमपुडाण वा उ-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या०

वनपण्डा-

धि०

उद्देशः १

सू० १२६

॥ १८५ ॥

सीरपुडाण वा चंपगपुडाण वा मरुगगपुडाण वा दमणगपुडाण वा जातिपुडाण वा जूहियापु-
डाण वा मल्लियपुडाण वा गोमालियपुडाण वा वासंतियपुडाण वा केयतिपुडाण वा कप्पूरपु-
डाण वा अणुवार्यसि उब्भज्जमाणाण य णिब्भज्जमाणाण य कोट्ठेज्जमाणाण वा रुव्विज्जमाणाण
वा उक्किरिज्जमाणाण वा चिक्किरिज्जमाणाण वा परिसुज्जमाणाण वा भंडाओ वा भंडं साहरिज्ज-
माणाणं ओराला मणुणा घाणमणणिब्भुतिकरा सव्वतो समंता गंधा अभिणिससंवति, भवे ए-
यारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं तणाणं मणीण य एत्तो उ इट्ठतराए चेव जाव म-
णामत्तराए चेव गंधे पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण य मणीण य केरिसए फासे पणत्ते?, से
जहाणामए—आईणेति वा रूएति वा बूरेति वा णवणीतेति वा हंसगम्भतूलीति वा सिरीसकु-
सुमणिचेतेति वा बालकुसुदपत्तरासीति वा, भवे एतारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं
तणाण य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव फासेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाणं पुब्बावरदा-
हिणउत्तरागतेहिं वाएहिं मंदायं एइयाणं वेइयाणं कंपियाणं खोभियाणं चालियाणं फंदियाणं
घट्टियाणं उदीरियाणं केरिसए सहे पणत्ते?, से जहाणामए—सिवियाए वा संदमाणीयाए (वा)
रहवरसस वा सछत्तसस सज्झयसस सधंदयसस सतोरणवरसस सणंदियोससस सखिखिणिहेमजा-
लपेरंतपरिखित्तसस हेमवयवेत्त (चित्तविचित्त) तिणिसकणगनिब्भुत्तदारुयागसस सुपिणिद्धारकमं-

डलधुरागस्स कालायससुकयणेभिजंतकम्मस्स आइण्णवरतुरगसुसंपउसस्स कुसलणरछेयसार-
 हिसुसंपरिगहितस्स सरसतवत्तीसतोरण(परि)मंडितस्स सकंकडवडिंसगस्स सचावसरपहरणाव-
 रणहरियस्स जोहजुद्धस्स रायंगंसि वा अंतैपुरंसि वा रम्मंसि वा मणिकोटिमतलंसि अभिक्खणं
 २ अभिघट्टिज्जमाणस्स वा णियट्टिज्जमाणस्स वा [परुढवरतुरंगस्स चंडवेगाइहस्स] ओराला मणु-
 ण्णा कणमणणिब्बुतिकरा सब्वतो समंता सद्दा अभिणस्सवंति, भवे एतारूवे सिया?, णो
 तिण्ठे समढ्ढे, से जहाणामए—वेयालियाए वीणाए उत्तरमंदासुच्छिताए अंके सुपइट्टियाए वंद-
 णसारक्काणपडिपट्टियाए कुसलणरारिसंपगहिताए पदोसपच्चूसकालसमयंसि मंदं मंदं एइयाए
 वेइयाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुण्णा कणमणणिब्बुतिकरा सब्वतो समंता सद्दो
 अभिणस्सवंति, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्ठे समढ्ढे, से जहाणामए—किण्णराण वा किं-
 पुरिसाण वा महोरगाण वा गंधव्वाण वा भइसालवणगयाण वा नंदणवणगयाण वा सोमणस-
 वणगयाण वा पंडगवणगयाण वा हिमवंतमलयमंदरगिरिगुहसमण्णगयाण वा एगतो सहिताणं
 संसुहागयाणं समुच्चिद्वाणं संनिविद्वाणं पमुदियंपक्कीलियाणं गीयरतिगंधव्वहरिसियमणाणं गेज्जं
 पज्जं कत्थं गेयं पयंविद्धं पायंविद्धं उक्खित्तयं पवत्तयं मंदायं रोचियावसाणं सत्तसरसमणागयं
 अट्ठरससुसंपउत्तं छदोसविप्पमुक्कं एकारसगुणालंकारं अट्ठगुणोववेयं गुंजंतवसकुहरोवगूढं

रत्नं तित्थाणकरणसुद्धं मधुरं समं सुललियं सङ्कुहरगुंजतवंसतंतीसुसंपुत्तं तालसुसंपुत्तं ताल-
समं (रयसुसंपुत्तं गहसुसंपुत्तं) मणोहरं मउयरिभियपयसंचारं सुरभिं सुणतिं वरचारुरूवं
दिव्वं नटं सज्जं गेयं पगीयाणं, भवे एयारूवे सिया?, हंता गोयमा! एवंभूए सिया ॥ (सू० १२६)
‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया वहिर्वर्त्ती प्रदेशः ‘तत्र’ तस्मिन् णमिति
पूर्ववत्, महानेको वनपण्डः प्रज्ञातः, अनेकजातीयानामुत्तमानां महीरुहाणां समूहो वनपण्डः, आह च मूलटीकाकारः—‘एगजाई-
एहिं रुक्खेहिं वणं अणेगजाईएहिं उत्तमेहिं रुक्खेहिं वणसंडे’ इति, स चैकैको देशोने द्वे योजने विष्कम्भतो जगतीसमकः ‘परिक्षेपेण’
परिरयेण । कथम्भूतः? इत्याह—‘किण्हे’ इत्यादि, इह प्रायो वृक्षाणां मध्ये वयसि वर्त्तमानानि पत्राणि नीला (कृष्णा)नि तद्योगाद्
वनखण्डोऽपि कृष्ण, न चोपचारमात्रात्कृष्ण इति व्यपदेशः किन्तु तथाप्रतिभासनात्, तथा चाह—‘कृष्णावभासः’ यावति भागे
कृष्णानि पत्राणि सन्ति तावति भागे स वनखण्डः कृष्णोऽवभासतेऽतः कृष्णोऽवभासो यस्यासौ कृष्णावभासः, तथा हरितत्वमति-
क्रान्तानि कृष्णत्वसंप्राप्तानि पत्राणि नीलानि तद्योगाद् वनखण्डोऽपि नीलः, न चैतदप्युपचारमात्रेणोच्यते किन्तु तथाऽवभासात्,
तथा चाह—नीलावभासः, समासः प्राग्वत्, यौवने तान्येव पत्राणि किशलयत्वं रक्तत्वं चातिक्रान्तानि ईषद्धरितालाभानि पाण्डूनि
सन्ति हरितानीत्युपदिश्यन्ते, ततस्तद्योगाद्वनपण्डोऽपि हरितः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथाप्रतिभासोऽप्यस्ति तथा चाह—हरिता-
वभासः, तथा वाल्यादतिक्रान्तानि वृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति ततस्तद्योगाद् वनपण्डोऽपि शीतः, न चासौ न गुणतः किन्तु
गुणत एव, तथा चाह—‘शीतावभासः’ अधोभागवर्त्तिनां व्यन्तराणां देवानां च तद्योगे शीतवातसंस्पर्शः ततः स शीतो

वनपण्डोऽवभासते इति, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णौ यथा (तः) स्वस्मिन् रूपेऽत्यर्थमुत्कटाः स्निग्धा भण्यन्ते तीव्राश्च ततस्तद्योगाद्वनख-
 ण्डोऽपि स्निग्धस्तीव्रश्चोक्तः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथा प्रतिभासोऽपि तत उक्तं स्निग्धावभासस्तीव्रावभास इति, इहावभासो
 भ्रान्तोऽपि भवति यथा मरुमरीचिकासु जलावभासः ततो नावभासमात्रोपदर्शनेन यथाऽवस्थितं वस्तुस्वरूपमुक्तं वर्णितं भवति किन्तु
 यथास्वरूपप्रतिपादनेन ततः कृष्णत्वादीनां तथास्वरूपप्रतिपादनार्थमनुवादपुरस्सरं विशेषणान्तरमाह—‘किण्हे किण्हुच्छाये’ इत्यादि,
 कृष्णो वनखण्डः, कुतः ? इत्याह—कृष्णच्छायः, ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वोसां विभक्तीनां प्रायो दर्शनं’ मितिवचनाद्धेतौ प्रथमा, ततोऽ-
 यमर्थः—यस्मात् कृष्णा छाया—आकारः सर्वोविसंवादितया तस्य तस्मात्कृष्णः, एतदुक्तं भवति—सर्वोविसंवादितया तत्र कृष्ण आकार
 उपलभ्यते, न च भ्रान्तावभाससंपादितसत्ताकः सर्वोविसंवादी भवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या स कृष्णो न भ्रान्तावभासमात्रव्यवस्थापित इति,
 एवं नीलो नीलच्छाय इत्याद्यपि भावनीयं, नवरं शीतः शीतच्छाय इत्यत्र छायाशब्द आतपप्रतिपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्यः, ‘घणकडिय-
 डच्छाए’ इति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिरिव कटिरित्युच्यते, कटिस्तदमिव कटितटं घना—अन्या-
 न्यशाखाप्रशाखानुप्रवेशतो निविडा कटितटे—मध्यभागे छाया यस्य स घनकटितटच्छायः, मध्यभागे निविडतरच्छाय इत्यर्थः, कचि-
 त्पाठः ‘घनकडियकडच्छाए’ इति, तत्रायमर्थः—कटः सञ्जातोऽस्येति कटितः कटान्तरेणोपरि आवृत इत्यर्थः कटितश्चासौ कटश्च
 कटितकटः घना—निविडा कटितकटस्येवाधोभूमौ छाया यस्य स घनकटितकटच्छायः अत एव रम्यो—रमणीयः, तथा महान्—जल-
 भारावनतः प्रावृटकालभावी मेघनिकुरम्बो—मेघसमूहस्तं भूतो—गुणैः प्राप्नो महामेघनिकुरस्वभूतः महामेघवृन्दोपम इत्यर्थः । ‘ते णं
 पायवा’ इत्यादि, ‘ते’ वनषण्डान्तर्गताः पादपा ‘मूलवन्तः’ मूलानि प्रभूतानि दूरावगाढानि च सन्त्येषामिति मूलवन्तः, कन्द एपा-

मस्तीति कन्दवन्तः, एवं स्कन्धवन्तस्त्वग्वन्तः शालावन्तः प्रवालवन्तः पुष्पवन्तः फलवन्तो वीजवन्त इत्यपि भावनीयं, तत्र मूलानि-प्रसिद्धानि यानि कन्दस्याधः प्रसरन्ति कन्दास्तेषां मूलानामुपरिवर्त्तिनस्तेऽपि प्रतीताः, स्कन्धः-स्थुडं यतो मूलशाखाः प्रभवन्ति, त्वक्-छल्ली शाला-शाखा प्रवालः-पल्लवाङ्कुरः पत्रपुष्पफलबीजानि सुप्रसिद्धानि, सर्वत्रातिशयने कचिद्भूम्नि वा मतुपप्रत्ययः, 'अणुपु-व्वसुजाइरुइलवट्टभावपरिणया' इति आनुपूर्व्या-मूलादिपरिपाठ्या सुष्ठु जाता आनुपूर्वीसुजाता रुचिलाः-स्निग्धतया देदीप्यमान-च्छविमन्तः, तथा वृत्तभावेन परिणता वृत्तभावपरिणताः, किमुक्तं भवति?-एवं नाम सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च शाखाभिः प्रशाखाभिश्च प्रसृता यथा वर्जुलाः संजाता इति, आनुपूर्वीसुजाताश्च ते रुचिराश्च ते च ते वृत्तभावपरिणताश्च आनुपूर्वीसुजातरुचिरवृत्तभावपरिणताः, तथा ते पादपाः प्रत्येकमेकस्कन्धाः, (समासान्तइन्) प्राकृते वाऽस्य स्त्रीत्वमिति 'एगखंधी' इति पाठः, तथाऽनेकाभिः शाखाभिः प्रशा-खाभिश्च मध्यभागे विटपो-विस्तारो येषां तेऽनेकशाखाप्रशाखाविटपाः, तथा तिर्यग्बाहुद्वयप्रसारणप्रमाणो व्यामः अनेकैर्नरव्यामैः-पुरुष-व्यामैः सुप्रसारितैरग्राह्यः-अप्रमेयो घनो-निविडो विपुलो-विस्तीर्णः स्कन्धो येषां ते अनेकनरव्यामसुप्रसारिताग्राह्यघनविपुलवृत्त-स्कन्धाः, तथाऽच्छिद्राणि पत्राणि येषां ते अच्छिद्रपत्राः, किमुक्तं भवति?-न तेषां पत्रेषु वातदोषतः कालदोषतो वा गडुरिकादिरी-तिरुपजायते, न तेषु पत्रेषु छिद्राणि भवन्तीत्यच्छिद्रपत्राः, अथवा एवं नामान्योऽन्यं शाखाप्रशाखानुप्रवेशात्पत्राणि पत्राणामुपरि जा-तानि येन मनागप्यपान्तरालरूपं छिद्रं नोपलक्ष्यत इति, तथा चाह- 'अविरलपत्ता' इति, अत्र हेतौ प्रथमा ततोऽयमर्थः-यतोऽवि-रलपत्रा अतोऽच्छिद्रपत्राः, अविरलपत्रा अपि कुतः? इत्याह- 'अवातीनपत्राः' वातीनानि-वातोपहतानि वातेन पातितानीत्यर्थः न वातीनानि अवातीनानि पत्राणि येषां ते तथा, किमुक्तं भवति?-न तत्र प्रवलो वातः खरपरुषो वाति येन पत्राणि झुटित्वा भूमौ

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनखण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८७ ॥

निपतन्ति, ततोऽवातीनपत्रत्वादविरलपत्रा इत्यत्र प्रथमव्याख्यानपक्षमधिकृत्य हेतुमाह—‘अणईइपत्ता’ न विद्यते
 ईतिः—गङ्गुरिकादिरूपा येषां तान्यनीतीनि अनीतीति पत्राणि येषां ते अनीतिपत्राः, अनीतिपत्रत्वाच्चच्छिद्रपत्राः, ‘निङ्गुयजरढपंडु-
 रपत्ता’ इति निर्द्धूतानि—अपनीतानि जरठानि पाण्डूनि पत्राणि येभ्यस्ते निर्द्धूतजरठपाण्डुपत्राः, किमुक्तं भवति?—यानि वृक्षस्थानि
 जरठानि पाण्डूनि पत्राणि तानि वातेन निर्द्धूय भूमौ पाल्यन्ते भूमेरपि च प्रायो निर्द्धूय निर्द्धूयान्यत्रापसार्यन्त इति, ‘नवह-
 रियभिसंतपत्तंधयारंगभीरदरसणिज्जा’ इति नवेन—प्रत्यग्रेण हरितेन—नीलेन भासमानेन—स्निग्धत्वचा दीप्यमानेन पत्रभारेण—दल-
 सञ्चयेन यो जातोऽन्धकारस्तेन गम्भीरा—अलब्धमध्यभागाः सन्तो दर्शनीया नवहरितभासमानपत्रान्धकारगम्भीरदर्शनीयाः, तथा
 उपविनिर्गतैः—निरन्तरविनिर्गतैर्नवतरुणपल्लवैः तथा कोमलैः—मनोज्ञैरुज्ज्वलैः—शुद्धैश्चलद्भिः—ईषत्कम्पमानैः किञ्चलैः—अवस्थाविशेषोपेतैः
 पल्लवविशेषैः तथा सुकुमारैः प्रवालैः—पल्लवाङ्कुरैः शोभितानि वराङ्कुराणि—वराङ्कुरोपेतानि अग्रशिखराणि येषां ते उपविनिर्गतनवतरुणपत्र-
 पल्लवकोमलोज्ज्वलचलत्किञ्चलयसुकुमारप्रवालशोभितवराङ्कुराग्रशिखराः, इहाङ्कुरप्रवालयोः कालकृतावस्थाविशेषाद्विशेषो भावनीयः, ‘निच्चं
 कुसुमिया निच्चं मउलिया निच्चं लवइया निच्चं गोच्छिया निच्चं जमलिया निच्चं जुयलिया निच्चं जिणमिया
 निच्चं पणमिया निच्चं कुसुमियमउलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियजमलियजुगलियविणमियपणमियसुविभत्तप(पिं)डिमंज-
 रिबडंसगधरा’ इति पूर्ववत्, तथा शुक्वर्हिणमदनशलाकाकोकिलकोरकभिङ्गारकौडलजीवजीवकनन्दीमुखकपिलपिङ्गलाक्षकारण्ड-
 वचक्रवाककलहंससारसाख्यानामनेकेषां शकुनगणानां मिथुनैः—ह्रीपुंसयुग्मैर्विचरितं—इतस्ततो गतं यच्च शब्दोन्नतिकम्—उन्नतशब्दकं
 मधुरस्वरं च नादितं—लपितं येषु ते तथा, अत एव सुरम्याः—सुष्ठु रमणीयाः, अत्र शुक्राः—कीराः वर्हिणो—मयूरा मदनशलाका-

शारिका कोकिलाऽपि चक्रवाककलहंससारसाः—प्रतीताः, शेषास्तु जीवविशेषा लोकेतौ वेदितव्याः, तथा संपिण्डिताः—एकत्र पिण्डी-
 भूता दृष्टा—मदोन्मत्ततया दर्पाध्माता भ्रमरमधुकरीणां पहकराः—सङ्घाताः, ‘पहकरओरोहसंघाया’ इति देशीनाममालावचनात्, यत्र
 ते संपिण्डितदत्तमधुकरभ्रमरमधुकरीपहकराः, तथा परिलीयमानाः—अन्यत आगत्यागत्य श्रयन्तो मत्ताः पट्पदाः कुसुमासवलोलः—
 किञ्जल्कपानलम्पटा मधुरं गुमगुमायमानाः गुञ्जन्तश्च—शब्दविशेषं च विदधाना देशभागेषु तस्मिन् देशभागे येषां ते परि-
 लीयमानमत्तपट्पदकुसुमासवलोलमधुरगुमगुमायमानगुञ्जन्तदेशभागाः, गमकत्वादेवमपि समासः, ततो भूयः पूर्वपदेन सह विशेष-
 णसमासः, तथाऽभ्यन्तराणि—अभ्यन्तरवर्तीनि पुष्पाणि फलानि च पुष्पफलानि येषां ते तथा, ‘वाहिरपत्तच्छन्ना’ इति बहिःपत्रै-
 रञ्जना—व्याप्ता बहिःपत्रछन्नाः, तथा पत्रैश्च पुष्पैश्च ‘अवच्छन्नपरिच्छन्ना’ अत्यन्तमाच्छादिताः, तथा ‘नीरोगाः’ रोगवर्जिताः
 ‘अकण्टकाः’ कण्टकरहिताः, नैतेषु मध्ये वञ्चूलकादिवृक्षाः सन्तीति भावः, तथा स्वादूनि फलानि येषां ते स्वादुफलाः, तथा स्नि-
 ग्धानि फलानि येषां ते स्निग्धफलाः, तथा प्रत्यासन्नैर्नानाविधैः—वृन्ताकीप्रभृतिभिर्गुल्मैः—नवमालिकादिभिर्मण्डपैः—
 द्राक्षामण्डपकैरुपशोभिता नानाविधगुच्छगुल्ममण्डपकशोभिताः, तथा विचित्रैः—नानाप्रकारैः शुभैः—मङ्गलभूतैः केतुभिः—ध्वजैर्वहुला-
 व्याप्ता विचित्रशुभैकेतुवहुलाः, तथा ‘वाविपुक्खरिणीदीहियासु य निवेसियरम्मजालघरगा’ वाप्यः—चतुरस्त्राकारास्ता एव
 वृत्ताः पुष्करिण्यः यदिवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः दीर्घिका—ऋजुसारिण्यः वापीपुष्करिणीषु दीर्घिकासु च सुष्ठु नि-
 वेशितानि रम्याणि जालगृहकाणि येषु ते वापीपुष्करिणीदीर्घिकासुनिवेशितरम्यजालगृहकानि, तथा पिण्डिता सती निर्हारिमा-
 दूरे विनिर्गच्छन्ती पिण्डिमनीर्हारिमा तां सुगन्धि—सद्रन्धिकां शुभसुरभिभ्यो गन्धान्तरेभ्यः सकाशान्मनोहरा शुभसुरभिमनोहरा तां

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १८८ ॥

च 'महया' इति प्राकृतत्वाद्द्वितीयार्थे तृतीया महतीमित्यर्थः; गन्धघ्राणि यावद्भिर्गन्धपुद्गलैर्गन्धविषये घ्राणिरुपजायते तावती गन्धपु-
 द्गलसंहितरूपचाराद् गन्धघ्राणिरित्युच्यते तां निरन्तरं मुञ्चन्तः, तथा 'सुहसेउकेउबहुला' इति शुभाः—प्रधानाः सेतवो—मार्गा आ-
 लवालपाल्यो वा केतवो—ध्वजा बहुला—अनेकरूपा येषां ते तथा, 'अणेगरहजाणजुगसिवियसंदमाणिपडिमोयणा' इति, तथा
 रथा द्विविधाः—क्रीडारथाः सङ्ग्रामरथाश्च, यानानि सामान्यतः, शेषाणि वाहनानि, युग्यानि—गोल्लविपयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणानि
 वेदिकोपशोभितानि जम्पानानि शिविकाः—कूटाकारेणाच्छादिता जंपानविशेषाः स्यन्दमानिकाः—पुरुषप्रमाणा जम्पानविशेषाः, अने-
 केषां रथादीनामधो विस्तीर्णत्वात् प्रतिमोचनं येषु ते तथा, 'पासाइया' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तस्स णं वणसंडस्से'त्यादि,
 तस्य णमिति पूर्ववद् वनपण्डस्य 'अन्तः' मध्ये बहुसमः सन् रमणीयो बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रद्वप्तः, किंविशिष्टः? इत्याह—
 'से जहा नामए' इत्यादि, 'तत्' सकललोकप्रसिद्धं यथेति दृष्टान्तोपदर्शने नामेति शिष्यामन्त्रणे 'ए' इति वाक्यालङ्कारे 'आलिङ्ग-
 पुक्ख्वरेइ वा' इति आलिङ्गो—मुरजो वाद्यविशेषस्तस्य पुष्करं—चर्मपुटकं तत् किलात्यन्तसममिति तेनोपमा क्रियते, इतिशब्दाः
 सर्वेऽपि स्वस्वोपमाभूतवस्तुपरिसमाप्तिद्योतकाः वाशब्दाः समुच्चये मृदङ्गो—लोकप्रतीतो मर्दलस्तस्य पुष्करं मृदङ्गपुष्करं परिपूर्णं—पानी-
 येन शृतं तडागं—सरस्तस्य तलं—उपरितनो भागः सरस्तलं 'करतलं' प्रतीतं, चन्द्रमण्डलं च यद्यपि तत्त्ववृत्त्या उत्तानीकृतकपित्थाकार-
 पीठप्रासादापेक्षया वृत्तालेखमिति तद्गतो दृश्यमानो भागो न समतलस्तथाऽपि प्रतिभासते समतल इति तदुपादानम्, आदर्शमण्डलं
 सुप्रसिद्धम्, 'उरुभचम्मेइ वे'त्यादि, अत्र सर्वत्रापि 'अणेगसंकुकीलगसहस्रवितते' इति विशेषणयोगः, उरभ्रः—ऊरणः वृषभ-
 वराहसिंहव्याघ्रछगलाः प्रतीताः द्वीपी—चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्म अनेकैः शङ्खप्रमाणैः कीलकसहस्रैः—महद्भिः कीलकैस्ताडितं प्रायो

मध्यक्षामं भवति न समतलं तथारूपतडाकासम्भवात् अतः शङ्कुग्रहणं, विततं-विततीकृतं ताडितमिति भावः, यथाऽऽयन्तं बहुसमं भवति तथा तस्यापि वनपण्डस्यान्तर्वहुसमो भूमिभागः, पुनः कथम्भूतः? इत्याह—‘नाणाविहपंचवन्नेहिं मणीहिं तणेहि य उवसोभिए’ इति योगः, नानाविधा-जातिभेदानानाप्रकारा ये पञ्चवर्णा मणयस्तृणानि च तैरुपशोभितः, कथम्भूतैर्मणिभिः? इत्याह—‘आवडे’त्यादि, आवर्तादीनि मणीनां लक्षणानि, तत्रावर्तः प्रतीत एकस्यावर्तस्य प्रत्यभिमुख आवर्तः प्रत्यावर्तः श्रेणिः-तथाविध-बिन्दुजातादेः पङ्क्तिः तस्याश्च श्रेण्यो विनिर्गताऽन्या श्रेणिः सा प्रश्रेणिः स्वस्तिकः प्रतीतः सौवस्तिकपुष्पमाणवौ-लक्षणविशेषौ लोका-त्ययेतव्यौ वर्द्धमानकं-शरावसंपुटं मत्स्याकाण्डकमकराण्डके-प्रतीते ‘जारमारे’ति लक्षणविशेषौ सम्यग्मणिलक्षणवेदिनो लोकोद्वेदि-तव्यौ, पुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताः प्रतीतास्तासां भक्त्या-विच्छित्त्या चित्रम्-आलेखो येषु ते आवर्तप्रत्यावर्तश्रे-णिप्रश्रेणिस्वस्तिकसौवस्तिकपुष्पमाणववर्धमानकमत्स्याकाण्डकमकराण्डकजारमारपुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीपद्मलताभक्तिचित्रा-सैः, किमुक्तं भवति?—आवर्त्तादिलक्षणोपेतैः, तथा सच्छायैः सती-शोभना प्रभा-कान्तिर्येषां ते सत्प्रभासैः ‘समरीएहिं’ति समरी-चिक्कैः-बहिर्विनिर्गतकिरणजालसहितैः ‘सोद्द्योतैः’ बहिर्व्यवस्थितप्रत्यासन्नवस्तुस्तोमप्रकाशकरोद्द्योतसहितैः, एवंभूतैर्नानाजातीयैः पञ्चवर्णैर्मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, तानेव पञ्च वर्णानाह—‘तंजहा कण्हे’ इत्यादि ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां पञ्चवर्णानां म-णीनां तृणानां च मध्ये णमिति वाक्यालङ्कारे ये ते कृष्णा मणयस्तृणानि च, ये इत्येव सिद्धे ये ते इति वचनं भाषाक्रमार्थं, तेषां ण-मिति पूर्ववत् ‘अयम्’ अनन्तरमुद्दिश्यमानः ‘एतद्रूपः’ अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपः ‘वर्णावासः’ वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘जीमूत’ इति ‘जीमूतः’ बलाहकः, स चेह प्रावृट्प्रारम्भसमये जलभृतो वेदितव्यः,

तस्यैव प्रायोऽतिकालिमसम्भवात्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्द उपमानान्तरापेक्षया समुच्चये, एवं सर्वत्रो-
तिवाशब्दौ द्रष्टव्यौ, 'अञ्जनं' सौवीराञ्जनं रत्नविशेषो वा 'खञ्जनं' दीपमल्लिकामलः 'कज्जलं' दीपशिखापतितं 'मषी' तदेव कज्जलं
ताम्रभाजनादिषु सामग्रीविशेषेण घोलितं मषीगुलिका—घोलितकज्जलगुटिका, क्वचित् 'मसी' इति मसीगुलिया इति वेति न दृश्यते,
गवलं—माहिषं शृङ्गं तदपि चोपरितनत्वभागापसारणेन द्रष्टव्यं, तत्रैव विशिष्टस्य कालिन्नः सम्भवात्, तथा तस्यैव माहिषशृङ्गस्य
निविडतरसारनिर्वर्तिता गुडिका गवलगुडिका 'भ्रमरः' प्रतीतः 'भ्रमरावली' भ्रमरपङ्क्तिः 'भ्रमरपतङ्गसारः' भ्रमरपक्षान्तर्गतो
विशिष्टकालिमोपचितः प्रदेशः 'जम्बूफलं' प्रतीतम् 'आर्द्रारिष्टः' कोमलकाकः 'परपुष्टः' कोकिलः गजो गजकलभश्च प्रतीतः 'कृ-
ष्णसर्पः' कृष्णवर्णसर्पजातिविशेषः 'कृष्णकेसरः' कृष्णवकुलः 'आकाशथिगलं' शरदि मेघविनिर्मुक्तमाकाशखण्डं तद्वत्कृष्णमतीव
प्रतिभातीति तदुपादानं, कृष्णाशोककृष्णकणवीरकृष्णबन्धुजीवाः अशोककणवीरबन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकादयो हि पञ्चवर्णा भवन्ति
ततः शेषवर्णव्युदासार्थं कृष्णग्रहणम्, एतावत्युक्ते गौतमो भगवन्तं पृच्छति—'भवे एयारूवे' इति भवेन्मणीनां तृणानां च कृष्णो
वर्णः 'एतद्रूपः' जीमूतादिरूपः?, भगवानाह—गौतम! 'नायमर्थः समर्थः' नायमर्थो यदुतैवंभूतः कृष्णो वर्णो मणीनां तृ-
णानां च, किन्तु ते कृष्णा मणयस्तृणानि च 'इतः' जीमूतादेः 'इष्टतरका एव' कृष्णवर्णेनाभीप्सिततरका एव, तत्र किञ्चिदकान्त-
मपि केषाञ्चिद्विष्टतरं भवति ततोऽकान्तताव्यवच्छिन्न्यर्थमाह—'कान्ततरका एव' अतिस्निग्धमनोहारिकालिमोपचिततया जीमूतादेः
कमनीयतरका एव, अत एव 'मनोज्ञतरकाः' मनसा ज्ञायन्ते—अनुकूलतया स्वप्रवृत्तिविपयीक्रियन्त इति मनोज्ञा—मनोऽनुकूलास्ततः
प्रकर्षविवक्षायां तरपप्रत्ययः, तत्र मनोज्ञतरमपि किञ्चिन्मध्यमं भवति ततः सर्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थमाह—'मनआपतरका एव' द्र-

दृष्यां मनांसि आप्नुवन्ति—प्राप्नुवन्ति आत्मवशतां नयन्तीति मनःआपास्ततः प्रकर्षविवक्षायां तरपप्रत्ययः, प्राकृतत्वाच्च पकारस्य मकारे मणामतरा इति भवति । तथा 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां वृणानां च मध्ये ये ते नीला मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम—'भृङ्गः' कीटविशेषः पक्षमलः भृङ्गपत्रं—तस्यैव भृङ्गाभिधानस्य कीटविशेषस्य पक्षम 'शुकः' कीरः 'शुकपिच्छं' शुकस्य पत्रं 'चापः' पक्षिविशेषः 'चापपिच्छं' चापपक्षः 'नीली' प्रतीता 'नीलीभेदः' नीलीच्छेदः 'नीलीगुलिया' नीलीगुटिका 'इयामाकः' धान्यविशेषः 'उच्चंतगे वा' इति 'उच्चन्तगः' दन्तरागः 'वनराजी' प्रतीता हलधरो—वलदेवस्तस्य वसनं हलधरवसनं तच्च किल नीलं भवति, सदैव तथास्वभावतया हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात्, मयूरमीवापारापतग्रीवास्तसीकुसुमवाणकुसुमानि प्रतीतानि, अत ऊर्ध्वं क्वचित् 'इंदनीलेइ वा महानीलेइ वा मरगतेइ वा' तत्र इन्द्रनीलमहानीलमरकता रत्नविशेषाः प्रतीताः, अञ्जनकेशिका—जनस्पतिविशेषस्तस्याः कुसुममञ्जनकेशिकाकुसुमं 'नीलोत्पलं' कुवल्यं नीलाशोकनीलकणवीरनीलबन्धुजीवा अशोकादिवृक्षविशेषाः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि प्रावद् व्याख्येयम् । तथा 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां मध्ये ये ते लोहिता मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम शशकरुधिरसुरभ्र—ऊरणस्तस्य रुधिरं वराहः—शूकरस्तस्य रुधिरं मनुष्यरुधिरं महिपरुधिरं च प्रतीतं, एतानि हि किल शेषरुधिरभ्यो लोहितवर्णोत्कटानि भवन्ति तत एतेषामुपादानं, 'वालेन्द्रगोपकः' सद्योजात इन्द्रगोपकः, स हि प्रवृद्धः सत्रीपत्पाण्डुरक्लो भवति ततो बालप्रहणम्, इन्द्रगोपकः—प्रथमप्रावृट्कालभावी कीटविशेषः 'बालदिवाकरः' प्रथममुद्रच्छन् सूर्यः 'सन्ध्याभ्ररागः' वर्षसु सन्ध्यासमयभावी अभ्ररागः गुञ्जा—लोकप्रतीता तस्या अर्द्धे रागो गुजार्द्धरागः, गुञ्जाया हि अर्द्धे-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 वनखण्डा-
 धिः
 उद्देशः १
 सू० १२६

मतिरक्तं भवति अर्द्धमतिकृष्णं ततो गुञ्जार्द्धग्रहणं, जपाकुसुमकिंशुककुसुमपारिजातकुसुमजात्यहिङ्गुलकाः—प्रतीताः ‘शिलाप्रवालं’ प्रवालनामा रत्नविशेषः प्रवालाङ्कुरः तस्यैव रत्नविशेषस्य प्रवालाभिधस्याङ्कुरः, स हि प्रथमोद्गतत्वेनात्यन्तरक्तो भवति ततस्तदुपादानं, लोहिताक्षमणिर्नाम रत्नविशेषः, लाक्षारसकृमिरागरक्तकम्बलचीनपिष्टराशिरक्तोत्पलरक्ताशोकरक्तकणवीररक्तवन्धुजीवाः प्रतीताः ‘भवे एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां रुणानां च मध्ये ये हरिद्रा मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो ‘वर्णावासः’ वर्णकविशेषः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पको वृक्षः ‘चम्पकच्छी’ सुवर्णचम्पकत्वक् ‘चम्पकभेदः’ सुवर्णचम्पकच्छेदः ‘हरिद्रा’ प्रतीता ‘हरिद्राभेदः’ हरिद्राच्छेदः ‘हरिद्रागुलिका’ हरिद्रासारनिर्वर्त्तिता गुलिका ‘हरितालिका’ पृथ्वीविकाररूपा प्रतीता ‘हरितालिकाभेदः’ हरितालिकाच्छेदः ‘हरितालिकागुलिका’ हरितालिकासारनिर्वर्त्तिता गुटिका ‘चिकुरः’ रागद्रव्यविशेषः ‘चिकुराङ्गरागः’ चिकुरसंयोगनिमित्तो वखादौ रागः, वरकनकस्य—जात्यसुवर्णस्य यः कषपट्टके निघर्षः स वरकनकनिघर्षः, वरपुरुषो—वासुदेवस्तस्य वसनं वरपुरुषवसनं, तद्धि किल पीतमेव भवतीति तदुपादानम्, अ(स)ल्लकीकुसुमं लोकतोऽवसेयं ‘चम्पककुसुमं’ सुवर्णचम्पककुसुमं ‘कूष्माण्डीकुसुमं’ पुष्पफलीकुसुमं कोरण्टकः—पुष्पजातिविशेषस्तस्य दाम कोरण्टकदाम तडवडा आजली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसुमं घोषातकीकुसुमं सुवर्णयूथिकाकुसुमं च प्रतीतं सुहरिण्यका—वनस्पतिविशेषस्तस्याः कुसुमं सुहरिण्यकाकुसुमं वीयको—वृक्षः प्रतीतस्तस्य कुसुमं वीयककुसुमं पीताशोकपीतकणवीरपीतवन्धुजीवाः प्रतीताः ‘भवे एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’ मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां रुणानां च मध्ये ये ते शुक्ला मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘अङ्कः’ रत्न-

विशेषः शङ्खचन्द्रकुमुदोदकरजोदधिवनक्षीरक्षीरपूरकोऽन्नावलिहारावलहंसावलिवलाकावलयः प्रतीताः ‘चन्द्रावली’ तडाकादिपु
जलमध्यप्रतिविम्बितचन्द्रपङ्क्तिः ‘सारइयवलाहेगेइ वा’ इति शारदिकः—शरत्कालभावी बलाहको—मेघः ‘धंतधोयरुपपट्टेइ वे’ति,
ध्मातः—अग्निसंपर्केण निर्मलीकृतो धौतो—भूतिखरण्डितहस्तसन्मार्जनेनातिनिक्षितीकृतो यो रूप्यपट्टो—रजतपत्रं स ध्मातधौतरूप्यपट्टः,
अन्ये तु व्याचक्षते—ध्मातेन—अग्निसंयोगेन यो धौतः—शोधितो रूप्यपट्टः स ध्मातरूप्यपट्टः, शालिपिट्टराशिः—शालिक्षोदपुञ्जः
कुन्दपुष्परशिः कुमुदराशिश्च प्रतीतः, ‘सुक्कळेवाडियाइ वा’ इति छेवाडी नाम—बल्लादिफलिका, सा च कचिदेशविशेषे शुष्का
सती शुष्का भवति ततस्तदुपादानं, ‘पेहुणामेंजियाइ वा’ इति पेहुणं—मयूरपिच्छं तन्मध्यवर्तिनी मिञ्जा पेहुणमिञ्जिका सा चाति-
शुद्धेति तदुपन्यासः, विसं—पश्चिनीकन्दः मृणालं—पद्मतन्तुः, गजदन्तलवङ्गदलपुण्डरीकदलश्चेतकणवीर्येतवन्धुजीवाः प्रतीताः,
‘भवेयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ तदेवमुक्तं वर्णस्वरूपं, सम्प्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—‘तेसि णं मणीणं तगाण य’ इत्यादि,
तेषां मणीनां तृणानां च कीदृशो गन्धः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, प्राकृतत्वात् ‘से’ इति बहुवचनार्थः, ते
यथा नाम गन्धा अभिनिःश्रवन्तीति सम्बन्धः, कोष्ठं—गन्धद्रव्यं तस्य पुटाः कोष्ठपुटास्तेषां, वाशब्दाः सर्वत्रापि समुच्चये, इहैकस्य
पुटस्य न तादृशो गन्ध आयाति द्रव्यस्याल्पत्वात् ततो बहुवचनं, तगरमपि गन्धद्रव्यम्, ‘एलाः’ प्रतीताः ‘चोयगं’ गन्धद्रव्यं चम्प-
कदमनकुङ्कुमचन्दनोशीरमरुवकजातीयूथिकामल्लिकास्रानमल्लिकाकेतकीपाटलानवमालिकावासकर्पूराणि प्रतीतानि नवरमुशीरं—वीर-
णीमूलं स्नानमल्लिका—स्नानयोग्यो मल्लिकाविशेषः एतेषामनुवाते—आव्रायकविवक्षितपुरुषाणामनुकूले वाते वाति सति ‘उद्भिद्यमा-
नानाम्’ उद्वाद्यमानानां, चशब्दः सर्वत्रापि समुच्चये, ‘निर्भिद्यमानानां’ नितरां—अतिशयेन भिद्यमानानां ‘कोट्टिजमाणण वा’

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनखण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १९१ ॥

इति, इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादिगन्धद्रव्याणि तान्यपि परिमेये परिमाणोपचारात्कोष्ठपुटानीत्युच्यन्ते तेषां 'कुट्टयमानानाम्' उदूखले कुट्टयमानानां 'रुविज्जमाणाण वा' इति ऋक्षणखण्डीक्रियमाणानाम्, एतच्च विशेषणद्वयं कोष्ठादिद्रव्याणामवसेयं, तेषामेव प्रायः कुट्टनऋक्षणखण्डीकरणसम्भवात्, न तु यूथिकादीनाम्, 'उक्किरिज्जमाणाण वा' इति क्षुरिकादिभिः कोष्ठादिपुटानां कोष्ठादिद्रव्याणां वा उत्कीर्यमाणानां 'विक्खरिज्जमाणाण वा' इति 'विकीर्यमाणानाम्' इतस्ततो विप्रकीर्यमाणानां 'परिभुज्जमाणाण वा' परिभोगायोपभुज्यमानानां, कचित्पाठः 'परिभाएज्जमाणाण वा' इति, तत्र 'परिभाज्यमानानां' पार्श्ववर्त्तिभ्यो मनग २ दीयमानानां 'भंडाओ भंडं साहरिज्जमाणाण वा' इति 'भाण्डात्' स्थानादेकस्माद् अन्यद् भाण्डं—भाजनान्तरं संद्रियमाणानाम् 'उदाराः' स्फाराः, ते वामनोक्षा अपि स्युरत आह—'मनोक्षाः' मनोऽनुकूलाः, तच्च मनोज्ञत्वं कुतः ? इत्याह—'मनोहराः' मनो हरन्ति—आत्मवशं नयन्तीति मनोहराः, यतस्ततो मनोहरत्वं कुतः ? इत्याह—प्राणमनोनिवृत्तिकराः, एवंभूताः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन गन्धाः 'अभिनिःस्रवन्ति' जिघ्रतामभिमुखं निस्सरन्ति, एवमुक्ते शिष्यः पृच्छति—'भवे ए-यारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ तेषां मणीनां तृणानां च कीदृशः स्पर्शः प्रज्ञप्रः ?, भगवानाह—'गौतम ! 'से जहा नाम ए' इत्यादि, तद्यथा—'अजिनकं' चर्ममयं वस्त्रं रूतं च प्रतीतं 'वूरः' वनस्पतिविशेषः 'नवनीतं' अक्षणं हंसगर्भतूली शिरीषकुसुमनिचयश्च प्रतीतः 'बालकुमुदपत्तरासीइ वे'ति बालानि—अचिरकालजातानि यानि कुमुदपत्राणि तेषां राशिर्वालकुमुदपत्रराशिः, कचित् बालकुसुमपत्रराशिरिति पाठः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि णं भंते !' इत्यादि, तेषां भदन्त ! तृणानां पूर्वोपरदक्षिणोत्तरागतैर्वतैः 'मन्दायं मन्दाय'मिति मन्दं मन्दम् 'एजितानां' कम्पितानां 'व्येजितानां' विशेषतः कम्पितानाम्, एत-

देव पर्यायशब्देन व्याचष्टे—कम्पितानां तथा ‘चालितानाम्’ इतस्ततो विक्षिप्तानाम्, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—स्पन्दितानां तथा ‘संघट्टितानां’ परस्परं वर्षयुक्तानां, कथं घट्टिताः? इत्याह—‘क्षोभितानां’ स्वस्थानाञ्चालितानां, स्वस्थानाञ्चालितानां कुतः? इत्याह—
‘उदीरितानाम्’ उत्प्राबल्येनेरितानां—प्रेरितानां, कीदृशः शब्दः प्रब्रूतः?, भगवानाह—‘गोयमे’ त्यादि, गौतम ! स यथानामकः—
शिविकाया वा स्पन्दमानिकाया वा रथस्य वा, तत्र शिविका—जम्पानविशेषरूपा उपरिच्छादिता कोष्ठाकारा, तथा दीर्घो—जम्पान-
विशेषः पुरुषस्य स्वप्रमाणवकाशदायी स्यन्दमानिका, अनयोश्च शब्दः पुरुषोत्पादितयोः क्षुद्रहेमघण्टिकादिचलनवशतो वेदितव्यः,
रथश्चेह सङ्ग्रामरथः प्रत्येयो, न क्रीडारथः, तस्यामेतन्विशेषणानामसंभवात्, तस्य च फलकवेदिका यस्मिन् काले (यः) पुरुषस्तदपेक्षया
कटिप्रमाणाऽवेसेया, तस्य च रथस्य विशेषणान्यभिधत्ते—‘सच्छत्तस्से’त्यादि, सच्छत्रस्य सध्वजस्य ‘सघण्टाकस्य’ उभयपार्श्वी-
वल्ग्विभमहाप्रमाणघण्टोपेतस्य सपताकस्य सह तोरणवरं—प्रधानं तोरणं यस्य स सतोरणवरस्तस्य सह नन्दिघोषो—द्वादशतूर्यनिनादो
यस्य स सनन्दिघोषस्तस्य, तथा सह किङ्किणीभिः—क्षुद्रघण्टाभिर्वर्त्तन्त इति सकिङ्किणीकानि यानि हेमजालानि—हेममयदामसमू-
हास्तैः सर्वसु दिक्षु पर्यन्तेषु—बहिःप्रदेशेषु परिक्षिप्तो—व्याप्तः सकिङ्किणीकहेमजालपर्यन्तपरिक्षिप्तस्तस्य, तथा हेमवतं—हिमवत्पर्वत-
भावि चित्रविचित्रं—मनोहारिचित्रोपेतं तैनिशं—तिनिशदारुसम्बन्धि कनकनियुक्तं—कनकविच्छुरितं दारु—काष्ठं यस्य स हेमवतचित्रवि-
चित्रतैनिशकनकनियुक्तदारुस्तस्य, सूत्रे च द्वितीयककारः स्वार्थिकः पूर्वस्य च दीर्घं प्राकृतत्वात्, तथा सुष्ठु—अतिशयेन सम्यक् पिन-
द्धमरकमण्डलं धूश्च यस्य स सुपिनद्धारकमण्डलधूष्कस्तस्य, तथा कालायसेन—लोहेन सुष्ठु—अतिशयेन कृतं नेमेः—बाह्यपरिधेर्यस्य
च—अरकोपरि फलकचक्रवालस्य कर्म यस्मिन् स कालायससुकृतनेमियन्त्रकर्मो तस्य, तथा आकीर्णा—गुणैर्व्याप्ता ये वराः—प्रधा-

नास्तुरगास्ते सुष्ठु-अतिशयेन सम्यक् प्रयुक्ता-योत्रिता यस्मिन् स आकीर्णवस्तुरगमुसंप्रयुक्तः, प्राकृतत्वाद् बहुव्रीहवपि निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा सारथिकमर्मणि ये कुशला नरास्तेषां मध्येऽतिशयेन छेको-इक्षः सारथिस्तेन सुष्ठु सम्यक्परिगृहीतस्य, तथा 'सर-सयवत्तीसतोणमंडियस्स' इति शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि शरशतानि तानि च तानि द्वात्रिंशतोणानि च-वाणाश्रयाः शरशतद्वात्रिंशतोणानि तैर्मण्डितः शरशतद्वात्रिंशतोणमण्डितः, किमुक्तं भवति ?-एवं नाम तानि द्वात्रिंशच्छरशतशृतानि तूणानि रथस्य सर्वतः पर्यन्तेष्ववलम्बितानि यथा तानि तस्य सङ्ग्रामाथोपकल्पितस्यातीव मण्डनाय भवन्तीति, तथा कङ्कटं-कवचं सह कङ्कटं यस्य स सकङ्कटः सकङ्कटोऽवतंसः-शेखरो यस्य स सकङ्कटावतंसस्तस्य, तथा सह चापं येषां ते सचापा ये शरा यानि च कुन्तमल्लिमुप-ण्डितप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि यानि च कवचखेटकप्रमुखाणि आवरणानि तैर्भूतः-परिपूर्णः, तथा योधानां युद्धं तन्निमित्तं सद्यः प्रगु-णीभूतो यः स योधयुद्धसज्जः, ततः पूर्वपदेन सह विशेषणसमासः, तस्येत्यंभूतस्य राजाङ्गणे अन्तःपुरे वा रम्ये वा मणिकुट्टिमतले-मणिवद्धभूमितले अभीक्ष्णमभीक्ष्णं मणिको(कु)ट्टिमतलप्रदेशे राजाङ्गणप्रदेशे वा 'अभिघट्टिज्जमाणस्से'ति अभिघट्टयमानस्य वेगेन गच्छतो ये उदारा-मनोज्ञाः कर्णमनोनिर्वृतिकराः सर्वतः समन्तात् शब्दा अभिनिस्सरन्ति, 'भवे एयारूवे सिया' इति 'स्यात्' कथञ्चिद् भवेद् एतद्रूपस्तेषां मणीनां तूणानां च शब्दः ?, भगवानाह-नाथमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः प्राह-स यथा नामकः-प्रातः स-न्ध्यायां देवतायाः पुरतो या वादनाथोपस्थाप्यते सा किल मङ्गलपाठिका तालाभावे च वाद्यते इति विताले-तालाभावे भवतीति वैया-लिकी तस्या वैयालिक्या-वीणाया 'उत्तरामन्दा मुच्छियाए' इति मूर्छनं मूर्छा सा संजाताऽस्या इति मूर्च्छिता उत्तरमन्दया-उत्त-रमन्दाभिधानया मूर्छनया-गान्धारस्वरान्तर्गतया सप्तम्या मूर्च्छिता उत्तरमन्दा मूर्च्छिता, किमुक्तं भवति ?-गान्धारस्वरस्य सप्त मू-

च्छन्ना भवन्ति, तथा—“नदी य खुट्टिमा पूरिमा य चोत्थी अ सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारावि य हवई सा पंचमी मुच्छा ॥ १ ॥ सुहु-
 मुत्तरआयामा छट्टी सा नियमसो ड बोद्धवा । उत्तरमंदा य तहा हवई सा सत्तमी मुच्छा ॥ २ ॥” अथ किंस्वरूपा मूर्च्छनाः ?,
 उच्यते, गान्धारादिस्वरूपमोचनेन गायतोऽतिमधुरा अन्यान्यस्वरविशेषा यान् कुर्वन्नास्तां श्रोतुन् मूर्च्छितान् करोति किन्तु स्वयमपि
 मूर्च्छित इव तान् करोति, यदिवा स्वयमपि साक्षान्मूर्च्छी करोति, तथा चोक्तम्—“अन्नन्नसरविसेसे उप्पायंतस्स मुच्छणा भणिया ।
 कत्तावि मुच्छितो इव कुणए मुच्छं व सोवेति ॥ १ ॥” गान्धारस्वरान्तर्गतानां च मूर्च्छनानां मध्ये सप्तमी उत्तरमन्दाभिधाना मूर्च्छन्ता
 किलातिप्रकर्षप्राप्ता ततस्तदुत्पादनया च मुख्यवृत्त्या वादयिता मूर्च्छितो भवति, परमभेदोपचारात् वीणाऽपि मूर्च्छितेत्युक्ता, साऽपि
 यद्यङ्के सुप्रतिष्ठिता न भवति ततो न मूर्च्छनाप्रकर्षं विदधाति तत आह—अङ्के—स्त्रियाः पुरुषस्य वा उत्सङ्गे सुप्रतिष्ठितायाः, तथा कुशलेन—
 वादननिपुणेन नरेण पुरुषेण नार्या वा सुष्ठु—अतिशयेन सम्यग् गृहीतायाः, तथा चन्दनस्य सारः चन्दनसारस्तेन निर्मापितो यः कोणो—
 वादनदण्डस्तेन परिघट्टितायाः—संस्पृष्टायाः ‘पञ्चसकालसमयंसि’ इति ‘प्रत्यूषकालसमये’ प्रभातवेलायां, क्वचित् ‘पुष्परत्तावरत्त-
 कालसमयंसि’ इति पाठस्तत्र प्रदोषसमये प्रातःसमये चेत्यर्थः, ‘मन्दं मन्दं’ शनैः शनैः ‘एजिताया’ चन्दनसारकोणेन मनाक्
 कम्पितायाः ‘व्येजितायाः’ विशेषतः कम्पितायाः, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—चालितायास्तथा घट्टितायाः, ऊर्द्ध्वोद्योगच्छता चन्दनसार-
 कोणेन गाढतरं वीणादण्डेन सह तड्याः स्पृष्टाया इत्यर्थः, तथा ‘स्पन्दितायाः’ नखाग्रेण स्वरविशेषोत्पादनार्थमीषचालितायाः ‘क्षो-
 भितायाः’ मूर्च्छी प्रापिताया ये ‘उदारा’ मनोज्ञाः कर्णमनोनिर्वृतिकराः सर्वतः समन्ताच्छब्दा अभिस्सरन्ति, ‘स्यात्’ कथञ्चिद्
 भवेदेतद्वृत्तेषां तृणानां मणीनां च शब्दः ?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः ग्राह—स यथा नामकः—किंनराणां वा

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १९३ ॥

किंपुरुषाणां वा महोरगाणां वा गन्धर्वाणां वा, वाशब्दाः सर्वेऽपि विकल्पार्थाः, किंनरादयो व्यन्तरविशेषाः, तेषां कथम्भूतानाम् ?
 इत्याह—“भद्रशालवनगतानां वा” इत्यादि, तत्र मेरोः समन्ततो भूमौ भद्रशालवनं प्रथममेखलायां नन्दनवनं शिरसि चूलिकायाः पा-
 श्वेषु सर्वतः पण्डकवनं ‘महाहिमवंतमलयमन्दरगिरिगुहासमन्नागयाणं’ इति महाहिमवान्—हैमवतक्षेत्रस्योत्तरतः सीमाकारी वर्ष-
 धरपर्वतः, उपलक्षणं शेषवर्षधरपर्वतानां, मलयपर्वतस्य मन्दरगिरेश्च—मेरुपर्वतस्य च गुहा समन्वागतानां, वाशब्दा विकल्पार्थाः, एतेषु
 हि स्थानेषु प्रायः किंनरादयः प्रमुदिता भवन्ति तत एतेषामुपादानम्, ‘एगतो सहियाणं’ति एकस्मिन् स्थाने सहितानां—समुदितानां
 ‘समुहागयाणं’ति परस्परसंमुखागतानां—संमुखं स्थितानां, नैकोऽपि कस्यापि पृष्ठं दत्त्वा स्थित इत्यर्थः, पृष्ठदाने हर्षविधातोत्पत्तेः,
 तथा ‘समुविद्याणं’ सम्यक् परस्परानाबाधया उपविष्टाः समुपविष्टास्तेषां समुपविष्टानां, तथा ‘संनिविद्याणं’मिति सम्यक् स्वशरीराना-
 बाधया न तु विषमसंस्थानेन निविष्टाः संनिविष्टास्तेषां, ‘पमुद्गयपक्कीलियाणं’ति प्रमुदिताः—प्रहर्षं गताः प्रक्रीडिताः—क्रीडितुमारब्ध-
 वन्तस्ततो विशेषणसमासस्तेषां, तथा गीते रतिर्गेषां ते गीतरतयो गन्धर्व—नाट्यादि तत्र हर्षितमनसो गन्धर्वहर्षितमनसस्ततः पूर्वपदेन
 विशेषणसमासस्तेषां गद्यादिभेदादष्टविधं गेयं, तत्र गद्यं यत्र स्वरसञ्चारेण गद्यं गीयते, यत्र तु पद्यं—वृत्तादि गीयते तत्पद्यं, यत्र
 काथिकादि गीयते तत्काथ्यं, पद्यबद्धं यदेकाक्षरादि यथा ते ते इत्यादि, पाद्यबद्धं यद् वृत्तादिचतुर्भांगमात्रे पदे बद्धम्, ‘उक्खित्ताय’—
 मिति उक्खित्तकं प्रथमतः समारभ्यमाणं, दीर्घत्वं ककारात्पूर्वं प्राकृतत्वात्, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं, ‘प्रवृत्तकं’ प्रथमसमारम्भादूर्ध्वमाक्षे-
 पपूर्वकप्रवर्त्तमानं ‘मंदाय’मिति मन्दकं मध्यभागे सकलमूर्च्छनादिगुणोपेतं मन्दं मन्दं संचरन्, तथा ‘रोड्यावसाणं’ति रोचितं—
 सम्यग्भावितमवसानं यस्य तद् रोचितावसानं, शनैः शनैः प्रक्षिप्यमाणस्वरं यस्य गेयस्यावसानं तद् रोचितावसानमिति भावः, तथा

‘सप्तस्वरसमन्वागतं’ सप्त स्वराः पञ्चादयः, उक्तञ्च—“सज्जे रिमह गंवारे, मज्झिमे पंचमे सरे । धेवण चेव नेसाए, सरा सत्त वि-
याहिया ॥ १ ॥” ते च सप्त स्वराः पुरुषस्य स्त्रिया वा नाभीतः समुद्भवन्ति ‘सत्त सरा नाभीतो’ इति पूर्वमहर्षिवचनात्, तथाऽऽभी
रसैः—शृङ्गारादिभिः सम्यक् प्रकर्षेण युक्तमष्टरससप्रयुक्तं, तथा एकादश अलङ्काराः पूर्वान्तर्गते स्वरप्राभृते सम्यगभिहिताः, तानि
च पूर्वाणि सम्प्रति व्यवच्छिन्नानि ततः पूर्वैभ्यो लेशतो विनिर्गतानि यानि भरतविशाखिलप्रभृतीनि तेभ्यो वेदितव्याः, ‘छद्दोस-
विप्पमुक्कं’ति पङ्क्तिदोषविप्रमुक्तं पङ्क्त्योपविप्रमुक्तं, ते च पङ्क्त्यो दोषा अमी—‘भीयं दुयमुप्पिच्छं उत्तालं कागस्सरमणुणासं च’ । उक्तञ्च
—“भीयं दुयमुप्पिच्छत्थमुत्तालं च कमसो मुणेयव्वं । काकस्सरमणुणासं छद्दोसा होंति गेयस्स ॥ १ ॥” तत्र ‘भीतम्’ उन्नतं,
किमुक्तं भवति ?—यदुन्नतेन मनसा गीयते तद्गीतपुरुषनिबन्धनधर्मानुवृत्तत्वाद्गीतमुच्यते, ‘द्रुतं’ यत्स्वरितं गीयते, ‘उप्पिच्छं’ नाम
आकुलम्, उक्तञ्च—“आहित्यं उप्पिच्छं च आउलं रोसभरियं च” अस्यायमर्थः—आहित्यमुप्पिच्छं च प्रत्येकमाकुलं रोपयुतं वो-
च्यत इति, आकुलता च श्वासेन द्रष्टव्या तथा पूर्वसूरिभिर्व्याख्यानात्, उक्तञ्च मूलटीकायाम्—“उप्पिच्छं श्वासयुक्तं”मिति, तथा
उत्-प्रावत्येनातितालमस्थानतालं वा उत्तालं, श्लक्ष्णस्वरेण काकस्वरं, सानुनासिकमनुनासं, नासिकाविनिर्गतस्वरानुगतमिति भावः,
तथा ‘अष्टगुणोववेय’मिति अष्टभिर्गुणैरुपेतमष्टगुणोपेतं, ते चाष्टावमी गुणाः—पूर्णं रिक्तमलङ्कृतं व्यक्तमविपु(धु)ष्टं मधुरं समं सल-
लितं च, तथा चोक्तम्—“पुण्णं रत्तं च अलंकिं च वत्तं तद्देव अविपु(धु)ष्टं । मधुरं समं सललियं अट्ट गुणा होंति गेयस्स ॥ १ ॥”
तत्र यत्स्वरकलाभिः पूर्णं गीयते तत्पूर्णा, गेयरागानुरक्तेन यद् गीयते तद्रक्तम्, अन्योऽन्यस्वरविशेषकरणेन यदलङ्कृतमेव गीयते तदल-
ङ्कृतम्, अक्षरस्वरस्फुटकरणतो व्यक्तं, विश्वरं क्रोशतीव विपु(धु)ष्टं न विपुष्टमविपु(धु)ष्टं, मधुरस्वरेण गीयमानं मधुरं कोकिलारुत-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनखण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२६

वत्, तालवंशस्वरादिसमनुगतं समं, तथा यत्स्वरघोलनाप्रकारेण ललतीव तत् सह ललितेनेति सललितं, यदिवा यच्छ्रोत्रेन्द्रियस्य
 शब्दस्पर्शनमतीव सूक्ष्ममुत्पादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत् सललितम् ॥ इदानीमेतेषामेवाष्टानां गुणानां मध्ये कियतो गुणान्
 अन्यच्च प्रतिपिपादयिषुराह—‘रत्नं तिष्ठाणकरणसुद्ध’मित्यादि, ‘रत्नं’ पूर्वोक्तस्वरूपं तथा च ‘त्रिस्थानकरणसुद्धं’ त्रीणि स्थानानि—
 उरःप्रभृतीनि तेषु करणेन—क्रियया शुद्धं त्रिस्थानकरणशुद्धं, तद्यथा—उरःशुद्धं कण्ठशुद्धं शिरोविशुद्धं च, तत्र यदि उरसि स्वरः स्व-
 भूमिकानुसारेण विशालो भवति तत उरोविशुद्धं, स एव यदि कण्ठे वर्तितो भवति अस्फुटितश्च ततः कण्ठविशुद्धं, यदि पुनः शिरः-
 प्राप्तः सन् सानुनासिको भवति ततः शिरोविशुद्धं, यदिवा यद् उरःकण्ठशिरोभिः ऋष्मणाऽव्याकुलितैर्विशुद्धैर्गयिते तद् उरःकण्ठ-
 शिरोविशुद्धत्वात्रिस्थानकरणविशुद्धं, तथा सकुहरो गुञ्जन् यो वंशो यत्र तन्नीतलताललयग्रहसुसंप्रयुक्तं भवति सकुहरे वंशे गुञ्जति
 तद्व्यां च वाद्यमानायां यत्तन्नीस्वरेणाविरुद्धं तत् सकुहर्गुञ्जद्वंशतन्नीसुसंप्रयुक्तं, तथा परस्पराहतहस्ततालस्वरानुवर्त्ति यद् गीतं तत्ता-
 लसुसंप्रयुक्तं, यत् मुरजकंसिकादीनामातोद्यानामाहतानां यो ध्वनिर्यश्च नृत्यन्या नर्तक्याः पादोत्क्षेपस्तेन समं तत्तालसुसंप्रयुक्तं, तथा
 शृङ्गमयो दारुमयो वंशमयो वाऽङ्गुलिकोशस्तेनाहतायास्तत्र्याः स्वरप्रकारो लयस्तमनुसरद् गेयं लयसुसंप्रयुक्तं, तथा यः प्रथमं वंशत-
 व्यादिभिः स्वरो गृहीतस्तन्मार्गानुसारि ग्रहसुसंप्रयुक्तं, तथा ‘महुर’मिति महुरं प्राग्वत्, तथा ‘सम’मिति तालवंशस्वरादिसमनुगतं
 समं सललितं प्राग्वद् अत एव मनोहरं, पुनः कथम्भूतम्? इत्याह—‘मउयारिभियपयसंचारं’ तत्र मृदु—मृदुना स्वरेण युक्तं न
 निष्ठुरेण तथा यत्र स्वरोऽक्षरेषु—घोलनास्वरविशेषेषु संचरन् रागेऽतीव प्रतिभासते स पदसञ्चारो रिभितमुच्यते मृदुरिभितपदेषु गेय-
 निबद्धेषु सञ्चारो यत्र गेये तत् मृदुरिभितपदसञ्चारं, तथा ‘मुरद्’ इति शोभना रतिर्यस्मिन् श्रोतॄणां तत्सुरति, तथा शोभना नतिः

रचनातोऽवसाने यस्मिन् तत्सुनति, तथा वरं-प्रधानं चारु-विशिष्टचङ्गिमोपेतं रूपं-स्वरूपं यस्य तद् वरचारुरूपं 'दिव्यं' प्रधानं नृत्यं मेयं प्रगीतानां-गानानुसारध्वनिव(म)तां यादृशः शब्दोऽतिमनोहरो भवति 'स्यात्' कथञ्चिद् भवेद् एतद्रूपस्तेषां रुणानां मणीनां च शब्दः?, एवमुक्ते भगवानाह-नौतम ! स्यादेवंभूतः शब्द इति ॥

तत्सं णं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं तहिं वहवे खुड्डा खुड्डियाओ वावीओ पुक्खरिणीओ गुं-
जालियाओ दीहियाओ (सरसीओ) सरपंतियाओ सरसरपंतीओ विलपंतीओ अच्छाओ सण्हाओ
रयतामयकूलाओ वहारामयपासाणाओ तवणिज्जमयतलाओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयडाओ
णवणीयतलाओ सुवणणसुब्भ(ज्झ) रयमणिवालुयाओ सुहोयारासुउत्ताराओ णाणामणितित्थ-
सुबद्धाओ चारु(चउ)क्कोणाओ समतीराओ आणुपुब्बसुजायवप्पगंभीरसीयलजलाओ संछण्णपत्त-
भिससुणालाओ बहुउप्पलकुमुयणल्लिणसुभगसोगंधितपौडरीयसयपत्तसहस्सपत्तफुल्लकेसरोवह-
याओ छप्पयपरिसुज्जमाणकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्णाओ परिहत्थभमंतमच्छकच्छभअणे-
गसउणमिहुणपरिचरिताओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेदियापरिक्खत्ताओ पत्तेयं पत्तेयं वणसंडपरि-
क्खत्ताओ अप्पेगत्तियाओ आसवोदाओ अप्पेगत्तियाओ वारुणोदाओ अप्पेगत्तियाओ खीरो-
दाओ अप्पेगत्तियाओ घओदाओ अप्पेगत्तियाओ [इक्खु]खो(दो)दाओ (अमयरससमरसो-
दाओ) अप्पेगत्तियाओ पगतीए उदग(अमय)रसेणं पणत्ताओ पासाइयाओ ४, तासि णं खुड्दि-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या०

वनखण्डा-

धि०

उद्देशः १

सू० १२७

॥ १९५ ॥

याणं वावीणं जाव बिलपंतिगाणं तत्थ २ देसे २ तंहिं २ जाव बहवे तिसोवाणपडिरूवगा पण्णत्ता ।
 तेसि णं तिसोवाणपडिरूवाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तंजहा—वहरामया नेमा
 रिद्धामया पत्तिहाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपामया फलगा वहरामया संधी लोहितकख-
 मईओ सुईओ णाणामणिमया अवलंबणा अवलंबणवाहाओ ॥ तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
 पुरतो पत्तेयं २ तोरणा पं० ॥ ते णं तोरणा णाणामणिमयखंभेसु उवणिविट्टसण्णिविट्टा-
 विविहसुत्तंतरोवइता विविहत्तारारूवोवचिता ईहामियउसभतुरगणरमगरविहगवालगकिण्ण-
 ररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता खंभुगयवइरवेदियापरिगताभिरामा विज्जाहर-
 जमलजुयलजंतजुत्ताविव अचिसहस्समालणीया भिसमाणा भिन्भिसमाणा चक्खुल्लोयण-
 लेसा सुहफासा सस्सिसरीयरूवा पासातिया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे अट्ठमंगलगा
 पण्णत्ता—सोत्थियसिरिवच्छणंदियावत्तवद्धमाणभद्दासणकलसमच्छदप्पणा सन्वरतणामया
 अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे किण्हचामरज्झया नीलचामर-
 ज्झया लोहियचामरज्झया हारिहचामरज्झया सुक्खिल्लचामरज्झया अच्छा सण्हा रूपपट्टा वइर-
 दंडा जलयामलगंधीया सुख्वा पासाइया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे छत्ताइछत्ता पडागा-
 इपडागा घंटाजुयला चामरजुयला उप्पलहत्थया जाव सयसहस्सवत्तहत्थगा सन्वरयणामया

अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तासि नं खुड्डियाणं वावीणं जाव बिलपंतियाणं तत्थ तत्थ देसे २ तहिं
 तहिं बहवे उप्पायपन्वया गियइपन्वया जगतिपन्वया दारुपन्वया दगमंडवगा दगमंचका
 दगमालका दगपासायगा ऊसडा खुल्ला खडहडगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सव्वरयणामया
 अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसु नं उप्पायपन्वतेसु जाव पक्खंदोलएसु बहवे हंसासणां कौचास-
 णां गरुलासणां उण्णयासणां पणयासणां दीहासणां भद्दासणां पक्खासणां मगरास-
 णां उसभासणां सीहासणां पडमासणां दिसासोवत्थियासणां सव्वरयणामयां अच्छां
 सण्हां लण्हां घट्ठां मट्ठां णीरयां गिम्मलां निप्पंकां निक्कं कडच्छायां सप्पभां सम्मि-
 रीयां सउज्जोयां पासादीयां दरिसणिज्जां अभिरूवां पडिरूवां ॥ तस्स नं वणसंडस्स तत्थ
 तत्थ देसे २ तहिं तहिं बहवे आलिघरा मालिघरा कयलिघरा लयाघरा अच्छणघरा पेच्छणघरा
 मल्लणघरगा पसाहणघरगा गब्भघरगा मोहणघरगा सालघरगा जालघरगा कुसमघरगा चित्त-
 धरगा गंधवघरगा आयंसघरगा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा णीरया णि-
 म्मला निप्पंका निक्कं कडच्छाया सप्पभा सम्मिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभि-
 रूवा पडिरूवा ॥ तेसु नं आलिघरएसु जाव आयंसघरएसु बहूइं हंसासणां जाव दिसासोव-
 त्थियासणां सव्वरयणामयां जाव पडिरूवां ॥ तस्स नं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२७

॥ १९६ ॥

तहिं बहवे जाइमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा णवमालियामंडवगा वासंतीमंडवगा
दधियासुयामंडवगा सूरिह्लिमंडवगा तंबोलीमंडवगा सुदियामंडवगा णागलयामंडवगा अतिमु-
त्तमंडवगा अण्फोतामंडवगा मालुयामंडवगा सामलयामंडवगा णिच्चं कुसुमिया णिच्चं जाव प-
डिरूवा ॥ तेसु णं जातीमंडवएसु बहवे पुढविसिलापट्टगा पणत्ता, तंजहा—हंसासणसंठिता
कौचासणसंठिता गरुलासणसंठिता उण्णयासणसंठिता पणयासणसंठिता दीहासणसंठिता
भद्दासणसंठिता पक्खासणसंठिता मगरासणसंठिता उसभासणसंठिता सीहासणसंठिता पड-
मासणसंठिता दिसासोत्थियासणसंठिता पं०, तत्थ बहवे वरसयणासणविसिट्टसंठाणसंठिया प-
णत्ता समणाउसो ! आइणगरूयबूरणवणीततूलफासा मउया सव्वरयणामया अच्छा जाव
पडिरूवा । तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति णिसीदंति तुय-
दंति रमंति ललंति कीलंति मोहंति पुरापोराणां सुचिण्णानं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कल्लाणाणं
कडाणं कम्माणं कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ॥ तीसे णं जगतीए उट्ठिं
अंतो पउमवरवेदियाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणत्ते देसूणाइं दो जोयणाइं विक्खंभेणं
वेइयासमएणं परिक्खेवेणं किण्हे किण्होभासे वणसंडवणओ (मणि)तणसद्विहूणो णेयव्वो,
तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति णिसीयंति तुयदंति रमंति

ललंति कीडंति मोहंति पुरा पोरणाणं सुचिण्णाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कंताणं कम्ममाणं कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुभवमाणा विहरंति ॥ (सू० '१२७)

‘तस्स णं वणसंडस्से’त्यादि, तस्य णमिति वाक्यालङ्कारे वनखण्डस्य मध्ये तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे ‘बहूइओ’ इति बह्वयः ‘खुड्डा खुड्डियाओ’ इति झुल्लिकाः झुल्लिका लघवो लघव इत्यर्थः, ‘वाण्यः’ चतुरस्राकाराः ‘पुष्करिण्यः’ वृत्ताकाराः अथवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः ‘दीर्घिकाः’ सारिण्यस्ता एव वक्रा गुञ्जालिकाः, बहूनि केवलेकेवलानि पुष्पावकीर्ण-कानि सरांसि, सूत्रे स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, बहूनि सरांसि एकपङ्क्त्या व्यवस्थितानि सरःपङ्क्तिस्ता बह्वयः सरःपङ्क्तयः, तथा येषु सरस्तु पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु कूपोदकं प्रणालिकया संचरति सा सरःसरःपङ्क्तिस्ता बह्वयः सरःसरःपङ्क्तयः, तथा विलाणीव विलानि—कूपां स्तेषां पङ्क्तयो विलपङ्क्तयः, एताश्च सर्वा अपि कथम्भूताः ? इत्याह—‘अच्छा’ स्फटिकवद्दहिर्निर्मलप्रदेशाः ‘श्लक्ष्णाः’ श्लक्ष्णपुद्गलनिष्पादितबहिःप्रदेशाः, तथा रजतमयं—रूप्यमयं कूलं यासां ता रजतमयकूलाः, तथा समं—अगर्त्तसद्भावतोऽविषमं तीरं तीरावर्त्तिज-लापूरितं स्थानं यासां ताः समतीराः, तथा वज्रमयाः पाषाणा यासां ता वज्रमयपाषाणाः, तथा तपनीयं—हेमविशेषस्तपनीयं—तपनी-यमयं तलं—भूमितलं यासां तास्तपनीयतलाः, तथा ‘सुवणसुज्झरययवालुयाओ’ इति सुवर्णं—पीतकान्तिहेम सुज्झं—रूप्यविशेषः रजतं—प्रतीतं तन्मय्यो वालुका यासु ताः सुवर्णसुज्झरजतवालुकाः, ‘वेरुलियमणिफालिहपडलपच्चोयडाओ य’ इति वैडूर्यमणिम-यानि स्फटिकपटलमयानि प्रत्यवतटानि तटसमीपवर्त्तिनोऽत्युन्नतप्रदेशा यासां ता वैडूर्यमणिस्फटिकपटलप्रत्यवतटाः ‘सुहोयारासु-उत्तारा’ इति सुखेनावतारो—जलमध्ये प्रवेशनं यासु ताः स्वताराः तथा सु—सुखेन उत्तारो—जलमध्याद्दहिर्विनिर्गमनं यासु ताः

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
वनखण्डा-
धिः
उद्देशः १
सू० १२७

॥ १९७ ॥

सुखोत्ताराः ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः 'नाणामाणोतिथ्यसुबद्धाओ' इति नानामणिभिः—नानाप्रकारैर्मणिभिस्तीर्थानि सुबद्धानि
 यासां ता नानामणितीर्थसुबद्धाः, अत्र बहुव्रीहावपि कान्तस्य परनिपातो भार्योद्दिदर्शनात्प्राकृतशैलीवशाद्वा, 'चउक्कोणाओ' इति
 चत्वारः कोणा यस्यां सा चतुष्कोणाः एतच्च विशेषणं वापीः कूपांश्च प्रति द्रष्टव्यं, तेषामेव चतुष्कोणत्वसम्भवात् न शेषाणां, तथा
 आनुपूर्व्वेण—क्रमेण नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण सुष्ठु—अतिशयेन यो जातो वप्रः—केदारो जलस्थानं तत्र गम्भीरं—अलब्धस्थानं शीतलं
 जलं यासु ता आनुपूर्व्वसुजातवप्रगम्भीरशीतलजलाः 'संछणपत्तभिसमुणालाओ' संछन्नानि—जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि
 यासु ताः संछन्नपत्रविसमृणालाः, इह विसमृणालसाहचर्यात्पत्राणि—पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि—कन्दा मृणालानि—पद्मनालाः,
 तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिताः, तथा षट्पदैः—भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कम-
 लानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि च यासु ताः षट्पदपरिभुज्यमानकमलाः, तथाऽच्छेन—स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन—आग-
 न्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णा अच्छविमलसलिलपूर्णाः, तथा 'पडिहत्था' अतिरेकिताः अतिप्रभूता इत्यर्थः 'पडिहत्थमुद्धुमायं
 अंहिरेइयं च जाण आउण' इति वचनात्, उदाहरणं चात्र—'घणपडिहत्थं गयणं सराई नवसलिलसुड्डु(उद्धु)मायाइ । अंहिरेइयं
 महे उण चित्ताए मणं तुहं विरहे ॥ १ ॥' इति, भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यत्र ताः पडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपाः, तथाऽनेकैः—शकुनमिथु-
 नैकैः प्रविचरिता—इतस्ततो गमनेन सर्वतो व्याप्ता अनेकशकुनमिथुनकप्रविचरिताः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, एता वाप्यादयः
 सरस्सरः पङ्क्तिपर्यवसानाः प्रत्येकं प्रत्येकमिति, एकमेकं प्रति प्रत्येकम्, अत्राभिमुख्ये प्रतिशब्दो न वीप्साविवक्षायां, पश्चात्प्रत्येकशब्दस्य
 द्विवचनमिति, पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं वनषण्डपरिक्षिप्ताश्च, 'अप्पेगतियाओ' इत्यादि, अपिर्वाढार्थे वाढमेककाः—काश्चन

वाण्यादय आसवमित्र—चन्द्रहासादिपरमासवमित्र उदकं यासां ता आसवोदकाः, अप्येकका वारुणसमुद्रस्येव उदकं यासां ता वारुणोदकाः, अप्येकका क्षीरमित्रोदकं यासां ताः क्षीरोदकाः, अप्येकका घृतमित्रोदकं यासां ता घृतोदकाः, अप्येकका क्षोद इव—इक्षुरस इव उदकं यासां ताः क्षोदोदकाः, अप्येकका अमृतरससमरसमुदकं यासां ता अमृतरससमरसोदकाः, अप्येकका अमृतरसेन स्वाभाविकेन प्रज्ञप्ताः, ‘पासाईया(ओ)’ इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत्, तासां छुल्लिकानां यावद्विलपङ्गीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चत्वारि, एकैकस्यां दिशि एकैकभावात्, ‘त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि’ प्रतिविशिष्टं रूपं येषां तानि प्रतिरूपकाणि त्रयाणां सोपानानां समाहारत्रिसोपानं त्रिसोपानानि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणाम् ‘अयं’ वक्ष्यमाणः ‘एतद्रूपः’ अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपः ‘वर्णावासः’ वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘वज्रमयाः’ वज्ररत्नमया ‘नेमाः’ भूमेरूर्ध्वं निष्क्रामन्तः प्रदेशाः ‘रिष्टमयाः’ रिष्टरत्नमयाः ‘प्रतिष्ठानाः’ त्रिसोपानमूलपादा वैदूर्यमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि—त्रिसोपानाङ्गभूतानि वज्रमयानि वज्ररत्नापूरिताः सन्धयः—फलकद्वयापान्तरालप्रदेशाः लोहिताक्षमय्यः सूच्यः—फलकद्वयसम्बन्धविघटनाभावहेतुपादुकास्थानीयाः नानामणिमया अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्बना—अवतरता-मुत्तरतां चालम्बने हेतुभूता अवलम्बनवाहातो विनिर्गताः केचिद्वयवाः ‘अवलंबणवाहाओ’ इति अवलम्बनवाहा अपि नानामणिमयाः अवलम्बनवाहा नाम उभयोः उभयोः पार्श्वयोरवलम्बनाश्रयभूता भित्तयः, ‘पासाईयाओ’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’-मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां प्रत्येकं प्रत्येकं तोरणानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च तोरणानामयमेतद्रूपो ‘वर्णावासः’ वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘ते णं तोरणा नाणामणिमया’ इत्यादि, तानि तोरणानि नानामणिमयानि, मणयः—चन्द्रकान्तादयः, विविध म-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनखण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२७

॥ १९८ ॥

णिमयानि, नानामणिमयेषु स्तम्भेषु 'उपविष्टानि' सामीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्चलानि अथवाऽपदपतितानि वाऽऽशङ्क्यैरन्
 तत आह—सम्यग्—निश्चलतयाऽपदपरिहारेण च निविष्टानि ततो विशेषणसमासः उपविष्टसन्निविष्टानि 'विविहमुत्तरोचिया' इति
 विविधा—विविधविच्छित्तिकलिता मुक्ता—मुक्ताफलानि 'अंतरे'ति अन्तराशब्दोऽगृहीतवीप्सोऽपि सामर्थ्याद्वीप्सां गमयति, अन्तरा २
 'ओचिया' आरोपिता यत्र तानि तथा, 'विविहतारारूवोचिया' इति विविधैस्तारारूपैः—तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि
 शोभार्थं तारका निबध्यन्ते इति लोकेऽपि प्रतीतं इति विविधतारारूपोपचितानि, 'ईहामिगुडसभतुरगनरमगरविहगवालगकिंनर-
 रुसरभचमरकुंजरवगलयपुडमलयभत्तिचित्ता' इति ईहामृगा—वृका व्यालाः—धापदसुजगाः, ईहामृगऋषभतुरगनरमकरविहग-
 व्यालकिंनररुसरभकुंजरवनलतापद्मलतानां भक्त्या—विच्छित्त्या विचित्रं—आलेखो येषु तानि तथा, स्तम्भोद्भूताभिः—स्तम्भोपरिव-
 र्तिनीभिर्वज्ररत्नमयीभिर्वेदिकाभिः परिगतानि सन्ति यानि अभिरमणीयानि तानि स्तम्भोद्भूतवज्रवेदिकापरिगताभिरामाणि, तथा 'वि-
 आहरजंतजुत्ताविव अञ्जीसहस्समालिणीया' इति विद्याधरयोर्यद् यमलं—समश्रेणीकं युगलं—द्वन्द्वं विद्याधरयमलयुगलं तेषां
 यश्चाणि—प्रपञ्चास्तैर्युक्तानीव, अर्चिषां सहस्रैर्मालनीयानि—परिवारणीयानि अर्चिःसहस्रमालनीयानि, किमुक्तं भवति?—एवं नाय प्रभा-
 समुदायोपेतानि येनैवं संभावनोपजायते यथा नूनमेतानि न स्वाभाविकप्रभासमुदयोपेतानि किन्तु विशिष्टविद्याशक्तिमत्पुरुषविशेषप्रश्रयु-
 क्तानीति, 'रूयगसहस्सकलिया' इति रूपकाणां सहस्राणि रूपकसहस्राणि तैः कलितानि रूपकसहस्रकलितानि 'भिसमाणा' इति दीप्यमा-
 नानि 'भिन्भिसमाणा' इति भतिशब्देन दीप्यमानानि 'भववुल्लोयणलेसा' इति चक्षुःकर्तृ लोके—अवलोकने लिसतीव—दर्शनीयत्वाति-
 शयतः क्लृप्यतीव यत्र तानि बहुल्लोकनलेसानि 'मुहफासा' इति शुभस्पर्शनि सशोभाकानि रूपानि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि,

‘पासाइया’ इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि तोरणं उवर्णि अट्टमंगले’त्यादि सुगमं, नवरं-‘जाव पडिरुवा’ इति यावत्करणात् ‘घट्टा मट्टा नीरया’ इत्यादिपरिग्रहः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः ‘कृष्णचामरध्वजाः’ कृष्णचामरयुक्ता ध्वजाः अपि? इति, अत आह—‘अच्छा’ आकाशस्फटिकवदतिनिर्मलाः ‘कृष्णाः’ कृष्णपुद्गलस्फुटनिर्मोपिता ‘रूप्यपट्टा’ इति रूप्यो-रूप्यमयो वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते रूप्यपट्टाः ‘वइरदंडा’ इति वज्रो-वज्ररत्नमयो दण्डो रूप्यपट्टमध्यवर्ती येषां ते वज्र-दण्डाः, तथा जलजानामिव-जलजकुसुमानां पद्मादीनामिवामलो-निर्मलो न तु कुद्रव्यगंधसम्मिश्रो यो गन्धः स विद्यते येषां ते ज-लजामलगन्धिका ‘अतः अनेकस्वरा’द्वितीयप्रत्ययः, अत एव सुरम्याः, ‘पासादीया’ इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहूनि ‘छत्रातिच्छत्राणि’ छत्रात्-लोकप्रसिद्धादेकसङ्ख्याकादतिशायीनि द्विसङ्ख्यानि त्रिसङ्ख्यानि वा छत्रातिच्छत्राणि, बह्वयः पताकाभ्यो-लोकप्रसिद्धाभ्योऽतिशायिन्यो दीर्घत्वेन विस्तारेण च पताकाः पताकातिपताकाः, बहूनि घण्टायुगलानि बहूनि चामरयु-गलानि बहवः ‘उत्तपलहस्तकाः’ उत्पलाख्यजलजकुसुमसमूहविशेषाः, एवं पद्महस्तका बहवो नलिनहस्तका बहवः सुभंगहस्तका बहवः सौगन्धिकहस्तका बहवः पुण्डरीकहस्तका बहवः शतपत्रहस्तकाः बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः, उत्पलादीनि प्रागेव व्याख्यातानि, एते च छत्रा-तिच्छत्रादयः सर्वेऽपि सर्वरत्नमयाः ‘जाव पडिरुवा’ इति यावत्करणात् ‘अच्छा सण्हा लण्हा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकपरिग्रहः ॥ ‘तासि ण’मित्यादि, तासां छल्लिकानां वापीनां यावद्विलपङ्कीनाम्, अत्र यावच्छब्दात् पुष्करिण्यादिपरिग्रहः, अपान्तरालेषु तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे बहव उल्पातपर्वता-यत्रागल्य बहवो व्यन्तरदेवां देव्यश्च विचित्रक्रीडानिमित्तं वैक्रियशरीरमारचयन्ति

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वा-
राधि०
उद्देशः १
सू० १२७

॥ १९९ ॥

'नियइपव्वया' इति नियत्या-नैयत्येन पर्वता नियतिपर्वताः, क्वचित् 'निययपव्वया' इति पाठस्तत्र नियताः-सदा भोग्यत्वेनाव-
 स्थिताः पर्वता नियतपर्वताः, यत्र वानमन्तरा देवा देव्यश्च भवधारीयेन वैक्रियशरीरेण प्रायः सदा रममाणा अवतिष्ठन्ते इति भावः,
 'जगतीपर्वतकाः' पर्वतविशेषाः 'दारुपर्वतकाः' दारुनिर्मोपिता इव पर्वतकाः 'दगमंडवगा' इति 'दकमण्डपकाः' स्फटिकमण्ड-
 पकाः, उक्तं च मूलटीकायां—“दकमण्डपकाः स्फटिकमण्डपकाः इति, एवं दकमञ्चका दकमालका दकप्रासादाः, एते च दकम-
 ण्डपादयः केचित् 'ऊसडा' इति उत्सृता उच्चा इत्यर्थः, केचित् 'खुड्डा' इति क्षुल्ला लघवः क्वचित् 'खडख(ह)डगा' इति लघव आ-
 यताश्च, तथा अन्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च, तत्र यत्रागत्य मनुष्या आसानमन्दोलयन्ति ते अन्दोलका इति लोके प्रसिद्धाः, यत्र तु
 पक्षिण आगत्यासानमन्दोलयन्ति ते पक्ष्यन्दोलकाः, ते चान्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च तस्मिन् वनषण्डे तत्र तत्र प्रदेशे वानमन्तरदेवदेवी-
 क्रीडायोग्या बहवः सन्ति, ते चोत्पातपर्वतादयः कथम्भूताः? इत्याह—'सर्वरत्नमयाः' सर्वासना रत्नमयाः, 'अच्छा सण्हा' इ-
 त्यादि विशेषणजातं पूर्ववत् ॥ 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु उत्पातपर्वतेषु यावत्पक्ष्यन्दोलकेषु, यावत्करणात्रियतिपर्वतकादिपरिग्रहः, बहूनि
 हंसासनानि तत्र येषामासनानामधोभागे हंसा व्यवस्थिता यथा सिंहासने सिंहाः तानि हंसासनानि, एवं कौञ्चासनानि गरुडा-
 सनानि च भावनीयानि, उन्नतासनानि नाम यानि उच्चासनानि प्रणतासनानि-निश्चासनानि-शय्यारूपाणि भद्रासनानि
 येषामधोभागे पीठिकाबन्धः पक्ष्यासनानि येषामधोभागे नानास्वरूपाः पक्षिणः, एवं मकरासनानि सिंहासनानि च भावनीयानि,
 पद्मासनानि-पद्माकाराणि आसनानि 'दिसासोवतिययासणाणि' येषामधोभागे दिक्सौवस्तिका आलिखिताः सन्ति, अत्र यथाक्र-
 ममासनानां सङ्ग्रहिका सङ्ग्रहणिगाथा—“हंसे १ कौंचे २ गरुडे ३ उण्णय ४ पणए य ५ दीह ६ भदे य ७ । पक्खे ८ मयरे ९

तथा वर्तन्त इति भावः 'क्रीडन्ति' यथासुखमितस्ततो गमनविनोदेन गीतनृत्यादिविनोदेन वा तिष्ठन्ति 'मोहन्ति' मैथुनसेवां कुर्वन्ति, इत्येवं 'पुरा पौराणानां' मित्यादि, 'पुरा' पूर्वं प्राग्भवे इति भावः कृतानां कर्मणामिति योगः, अत एव पौराणानां सुचीर्णानां—सुचरितानामिति भावः, इह सुचरितजनितं कर्मोपि कार्ये कारणोपचारात्सुचरितमिति विवक्षितं, ततोऽयं भावार्थः—विशिष्टतथाविधमर्मानुष्ठानविषयाप्रमादकरणक्षान्त्यादिसुचरितानामिति, तथा सुपराक्रान्तानाम्, अत्रापि कारणे कार्योपचारात् सुपराक्रान्तजनितानि कर्माण्येव सुपराक्रान्तानि इत्युक्तं भवति, सकलसत्त्वमैत्रीसत्यभाषणपरद्रव्यानपहारसुशीलादिरूपसुपराक्रमजनितानामिति, अत एव शुभानां—शुभफलानाम्, इह किञ्चिदशुभफलमपीन्द्रियमतिविपर्ययात् शुभफलमाभाति ततस्तान्विकशुभत्वप्रतिपत्त्यर्थमस्यैव पर्यायशब्दमाह—'कल्याणानां' तत्त्ववृत्त्या तथाविधविशिष्टफलदायिनाम्, अथवा कल्याणानाम्—अनर्थोपशमकारिणां, कल्याणं—कल्याणरूपं फलविपाकं 'पञ्चणुभवमाणा' प्रत्येकमनुभवन्तः—'विहरन्ति' आसते ॥ तदेवं पद्मवरवेदिकाया वह्निर्यो वनखण्डस्तद्वक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति तस्या एव पद्मवरवेदिकाया अर्वाङ्गं जंगत्या उपरि यो वनखण्डस्तद्वक्तव्यतामभिधित्सुराह—'तीसे णं जगतीए' इत्यादि, तस्या जंगत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया 'अन्तः' मध्यभागे अत्र महानेको वनखण्डः प्रज्ञप्तः 'देसोणाइं दो जोयणाइं विक्खंभेण' मित्यादि सर्ववह्निर्वनखण्डवद्विशेषेण वक्तव्यं, नवरमत्र मणीना वृणानां च शब्दो न वक्तव्यः, पद्मवरवेदिकान्तरिततया तथाविधवाताभावतो मणीनां वृणानां च चलन्ताभावतः परस्परसंघर्षाभावात्, तथा चाह—'वणसंडवणतो सहवज्जो जाव विहरंति' इति ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य द्वारसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

जंजुद्दीवस्स णं भंते! दीवस्स कति दारा पणत्ता? गोयमा! चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वारा
राधि०
उद्देशः १
सू० १२७

॥ २०१ ॥

विजये वेजयंते जयंते अपराजिए ॥ (सू० १२८) कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स दीवस्स विजये नामं
 दारे पणत्ते !, गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं
 अबाधाए जंबुद्दीवे दीवे पुरच्छिमपेरंते लवणसमुद्दपुरच्छिमद्वस्स पच्चत्थिमेणं सीताए महाणदीए
 उष्णिं एत्थ णं जंबुद्दीवस्स दीवस्स विजये णामं दारे पणत्ते अट्ठ जोयणाइं उड्डं उच्चत्तेणं चत्तारि
 जोयणाइं विक्खंभेणं तावत्तियं चैव पवेसेणं सेए वरकणगथूभियागे ईहामियउसभतुरगनरम-
 गरविहगवालगकिणगररुसरभचमरकुंजरवणलतपउमलयभत्तिचित्ते खंभुगगतवइवेदियापरि-
 गताभिरामे विज्जाहरजमलजुयलजंतजुत्ते इव अच्चीसहस्समालिणीए रुवगसहस्सकलिते भिसि-
 माणे भिडिभसमाणे चक्खुल्लोयणलेसे सुहफासे सस्सिसरीयरूवे वण्णे दारस्स (तस्सिमो होइ)
 तं०—वइरामया णिम्मा रिट्ठामया पत्तिट्ठाणा वेरुलियामया खंभा जायरूवोवचियपवरपं-
 चवणमणिरयणकोट्टिमतले हंसगब्भमए एलुए गोमेज्जमते इंदक्खीले लोहितक्खमईओ दार-
 चिडाओ जोतिरसामते उत्तरंगे वेरुलियामया कयाडा वइरामया संधी लोहितक्खमईओ
 सूईओ णाणामणिमया ससुग्गगा वईरामई अगगलाओ अगगलासाया वइरामई आवत्तणपेढिया
 अंकुत्तरपासते णिरंतरितघणकवाडे भित्तीसु चैव भित्तीगुलिया छप्पणा तिण्णि होंति गो-
 माणसी तत्तिया णाणामणिरयणवालरूवगलीलट्ठियसालिभंजिया वइरामए कूडे रययामए उ-

रसेहे सव्वतवणिज्जमए उल्लोए णाणामणिरयणजालपंजरमणिवंसगलोहितक्खपडिवंसगरयत-
 भोम्मे अंकामया पक्खबाहाओ जोतिरसामया वंसा वंसक्खेळुगा य रयतामयी पट्ठिताओ
 जायरूवमती ओहाडणी वहरामयी उवरि पुच्छणी सव्वसेतरययमए च्छायणे अंकमतकणगकूडत-
 वणिज्जथूभियाए सेते संखतलविमलणिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासे तिलगरयणद्ध-
 चंदचित्ते णाणामणिमयदामालंकिए अंतो य बहिं च सणहे तवणिज्जरूइलवालुयापत्थडे सुह-
 प्फासे ससिसरीयरूवे पासातीए ४ ॥ विजयस्स णं दारस्स उभयो पासिं दुहतो णिसीहियाते
 दो दो चंदणकलसपरिवाडीओ पणत्ताओ, ते णं चंदणकलसा वरकमलपइहाणा सुरभिवर-
 वारिपडिपुण्णा चंदणकयचच्चागा आवद्धकंठेगुणा पउमुप्पलपिहाणा सव्वरयणामया अच्छा सणहा
 जाव पडिरूवा महता महता महिंदकुंभसमाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ विजयस्स णं दारस्स
 उभओ पासिं दुहतो णिसीहिआए दो दो णागदंतपरिवाडीओ, ते णं णागदंतगा मुत्ताजालंतरू-
 सितहेमजालगवक्खजालखिंखिणीघंटाजालपरिक्खित्ता अवसुगता अभिणिसिद्धा तिरियं सुसं-
 पगहिता अहेपणगद्धरूवा पण्णगद्धसंठाणसंठिता सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा महता
 महया गयंदंतसमाणा प० समणाउसो ! ॥ तेसु णं णागदंतएसु बहवे किण्हसुत्तबद्धवगधारि-
 तमल्लदामकलावा जाव सुक्खिसुत्तबद्धवगधारियमल्लदामकलावा ॥ ते णं दामा तवणिज्जलंबूसगा

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 विजयद्वा-
 राधि०
 उद्देशः १
 सू० १२८

॥ २०२ ॥

सुवण्णपत्तरगमंडिता णाणामणिरयणविविधहारद्धहार (उवसोभितसमुदया) जाव सिरीए
 अतीव अतीव उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चिट्ठंति ॥ तेसि णं णागदंतकाणं उवरिं अण्णाओ
 दो दो णागदंतपरिवाडीओ पणत्ताओ, तेसि णं णागदंतगाणं सुत्ताजालंतरूसिया तहेव जाव
 समणाउसो ! । तेसु णं णागदंतएसु बहवे रयतामया सिक्कया पणत्ता, तेसु णं रयणा-
 मएसु सिक्कएसु बहवे वेरुलियामतीओ धूवघडीओ पणत्ताओ, तंजहा—ताओ णं धूवघ-
 डीओ कालागुरुपरकुंदरुक्तुरुक्कधूवमघमघंतगंधुद्धयाभिरामाओ सुगंधवरगंधगंधियाओ गंध-
 वट्टिभूयाओ ओरालेणं मणुणेणं घाणमणणिब्बुइकरेणं गंधेणं तप्पएसे सव्वतो समंता आपूरे-
 माणीओ आपूरेमाणीओ अतीव अतीव सिरीए जाव चिट्ठंति ॥ विजयस्स णं दारस्स उभ-
 यतो पासिं दुहतो णिसीधियाए दो दो सालिभंजियापरिवाडीओ पणत्ताओ, ताओ णं
 सालभंजियाओ लीलट्टिताओ सुपयट्टियाओ सुअलंकिताओ णाणागारवसणाओ णाणाम-
 ल्लपिणट्टि(द्धि)ओ मुट्ठीगेज्झमज्झाओ आमेलगजमलजुयलवट्टिअब्बुण्णयपीणरचियसंठियपओ-
 हराओ रत्तावंगाओ असियकेसीओ मिदुविसयपसत्थलक्खणसंवेल्लित्तगसिरयाओ ईसिं असो-
 गवरपादवसमुट्टिताओ वामहत्थगहितगसालाओ ईसिं अद्धच्छिकडक्खविद्धिहं लूसेमाणीतो
 इव चक्खुल्लोयणलेसाहिं अणमणं खिज्जमाणीओ इव पुढविपरिणामाओ सासयभावमुव-

गताओ चंदाणणाओ चंदविलासिणीओ चंदद्वसमनिडालाओ चंदाहियसोमंदसणाओ उक्का
इव उज्जोएमाणीओ विज्जुघणमरीचिसूरदिप्पंतयेअहिययरसंनिकासाओ सिंगारागारचारू-
वेसाओ पासाइयाओ ४ तेयसा अतीव सोभेमाणीओ सोभेमाणीओ चिद्धंति ॥ विज-
यस्स णं दारस्स उभयतो पासिं दुहतो णिसीहियाए दो दो जालकडगा पणत्ता, ते णं जाल-
कडगा सब्बरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहओ णिसी-
धियाए दो दो घंटापरिवाडिओ पणत्ताओ, तासिं णं घंटाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते,
तंजहा—जंवूणतमतीओ घंटाओ चहरामतीओ लालाओ णाणामणिमया घंटापासगा तवणि-
ज्जमतीओ संकलाओ रयतामतीओ रज्जूओ ॥ ताओ णं घंटाओ ओहस्सराओ मेहस्सराओ
हंसस्सराओ कौचस्सराओ णंदिस्सराओ णंदियोसाओ सीहस्सराओ सीहयोसाओ मंजुस्स-
राओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ सुस्सरणिग्घोसाओ ते पदेसे ओरालेणं मणुण्णेणं कणमणनि-
बुइकरेण सहेण जाव चिद्धंति ॥ विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहतो णिसीधिताए दो दो
वणमालापरिवाडीओ पणत्ताओ, ताओ णं वणमालाओ णाणादुमलताकिसलयपल्लवसमाउ-
लाओ छप्पयपरिसुज्जमाणकमलसोभंतस्सिसरीयाओ पासार्इयाओ ते पएसे उरालेणं जाव
गंधेणं आपूरेमाणीओ जाव चिद्धंति (सू० १२९) ॥

'जंबुद्वीवस्स णं भंते!' इत्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति प्राग्वत् भदन्त! द्वीपस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौतम!
 चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ 'कहिं णं भंते!' इत्यादि, क भदन्त! जम्बूद्वीपस्य द्वी-
 पस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य 'पुरच्छिमेणं'ति पूर्वस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्-
 योजनसहस्रप्रमाणया 'अबाधया' अपान्तरालेन यो जम्बूद्वीपस्य 'पुरच्छिमे पेरेते' इति पूर्वः पर्यन्तो लवणसमुद्रपूर्वार्द्धस्य 'पञ्चत्थि-
 मेणं'ति पश्चिमे भागे शीताया महानद्या उपरि 'अत्र' एतस्मिन् प्रदेशे जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्, अष्टौ योज-
 नानि उच्चैस्त्वेन चत्वारि योजनानि विष्कम्भेन, 'तावद्वयं चैव पर्वसेणं'ति तावन्त्येव चत्वारित्यर्थः योजनानि प्रवेशेन, कथम्भूत-
 मित्यर्थः, 'सेए' इत्यादि, 'श्वेतं' श्वेतवर्णोपेतं बाह्येनाङ्गरत्नमयत्वात् 'वरकणगथूभियाए' इति वरकनका—वरकनकमयी स्तू-
 पिका—शिखरं यस्य तद् वरकनकस्तूपिकाकम्, 'ईहामियउसभतुरगनरमगरविहगवालगाकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभ-
 त्तिचित्ते खंमुगयवरवेइयापरिगयाभिरामे विजाहरजमलगुगलजंतजुत्ते इव अञ्चीसहस्समालणीए रूवगसहस्सकलिए भिसमाणे भि-
 न्भिसमाणे चक्खुल्लोयणलेसे सुहफासे सस्सिरियरूवे' इति विशेषणजातं प्राग्वत् । 'वण्णो दारस्स तरिसमो होइ' इति 'वर्णः'
 वर्णकनिवेशो द्वारस्य 'तस्य' विजयाभिधानस्य 'अयं' वक्ष्यमाणो भवति, तमेवाह—'तंजहे'त्यादि, तद्यथा—वज्रमया नेमा—भूमि-
 भागादूर्ध्वं निष्क्रामन्तः प्रदेशा रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वेरुलियरुइलखंभे' इति वैडूर्या—वैडूर्यरत्नमया रुचिराः स्तम्भा
 यस्य तद् वैडूर्यरुचिरस्तम्भं 'जायरूवोवचियपवरपंचवणमणिरयणकुट्टिमतले' इति जातरूपेण—सुवर्णेनोपचितैः—युक्तैः प्रवरैः
 —प्रधानैः पञ्चवर्णैर्मणिभिः—चन्द्रकान्तादिभिः रत्नैः—कर्केतनादिभिः कुट्टिमतलं—बद्धभूमितलं यस्य तत्तथा 'हंसगन्धमए एलुगे'

इति हंसगर्भो-रत्नविशेषस्तन्मय एलुको-देहली 'गोमेज्जमयंदंदकीले' इति गोमेयकरत्नमय इन्द्रकीलो लोहिताक्षरत्नमय्यौ द्वार-
पिण्डौ(चेट्यौ)-द्वारशाखे 'जोइरसामए उत्तरंगे' इति ज्योतीरसमयमुत्तरङ्गं-द्वारस्योपरि तिर्यग्व्यवस्थितं काष्ठं वैदूर्यमयौ कपाटौ
लोहिताक्षमय्यो-लोहिताक्षरत्नात्मिकाः सूचयः-फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभावहेतुपादुकास्थानीयाः 'वइरामया संधी' वज्रमयाः 'स-
न्धयः' सन्धिमेलाः फलकानां, किमुक्तं भवति?-वज्ररत्नापूरिताः फलकानां सन्धयः, 'नानामणिमया समुगया' इति समुद्रका
इव समुद्रकाः-सूतिकागृहाणि तानि नानामणिमयानि 'वइरामया अगगला अगलपासाया' अर्गलाः-प्रतीताः अर्गलाप्रासादा
यत्रार्गला नियम्यन्ते, आह च मूलटीकाकारः-“अर्गलाप्रासादा यत्रार्गला नियम्यन्ते” इति, एतौ द्वावपि वज्ररत्नमयौ, 'रययामयी
आवत्तणपेढिया' इति आवर्तनपीठिका यत्रेन्द्रकीलिका, उक्तं च मूलटीकायाम्-“आवर्तनपीठिका यत्रेन्द्रकीलको भवति”
'अंकुत्तरपासाए' इति अङ्का अङ्करत्नमया उत्तरपार्श्वी यस्य तद् अङ्कोत्तरपार्श्वं 'निरंतरियघणकवाडे' इति निर्गता अन्तरिका-ल-
ध्वन्तररूपा ययोस्तौ निरन्तरिकौ अत एव घनौ कपाटौ यस्य तन्निरन्तरयनकपाटं 'भित्तिसु चैव भित्तिगुलिया छप्पणा तिसि
होति' इति तस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्भित्तिपु-भित्तिगता भित्तिगुलिकाः-पीठकसंस्थानीयास्तिष्ठः पटप्पञ्चाशतः-पटप्पञ्चाशत्रिकप्र-
माणा भवन्ति, 'गोमाणसिया तत्तिया' इति गोमानस्यः-शय्याः 'तत्तिया' इति तावन्मात्राः पटप्पञ्चाशत्रिकसङ्ख्याका इत्यर्थः,
'नानामणिरयणवालरूवगलीलडियसालभंजियाए' इति इदं द्वारविशेषणं, नानामणिरत्नानि-नानामणिरत्नमयानि व्यालरूपकाणि
लीलास्थितशालभञ्जिकाश्च-लीलास्थितपुत्रिकाश्च यस्य तत्तया 'वइरामए कूडे' वज्रमयो-वज्ररत्नमयः कूटो-माडभागः रजतमय उ-
त्सेधः-शिखरम्, आह च मूलटीकाकारः-“कूडो-माडभाग उच्छ्रयः-शिखर”मिति, केवलं शिखरमत्र तस्यैव माडभागस्य सं-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वा-
राधि०
उद्देशः १
सू० १२९

॥ २०४ ॥

धन्धि द्रष्टव्यं न द्वारस्य, तस्य प्रागेवोक्तज्ञात्, 'संवत्तवणिज्जमए उल्लोए' सर्वालना तपनीयमय उल्लोकः—उपरिभागः 'नानामाण-
 रयणजालपंजरमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरययभोमे' इति, मणयो—मणिमया वंशा येषां तानि मणिमयवंशकानि लोहिताक्षा
 —लोहिताक्षमयाः प्रतिवंशा येषां तानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजता—रजतमयी भूमिर्येषां तानि रजतभूसानि, प्राकृतत्वात्समासान्तो
 मकारस्य च द्वित्वं, मणिवंशकानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजतभूसानि नानामणिरत्नानि जालपञ्जराणि—गवा-
 क्षापरपर्यायाणि यस्मिन् द्वारे तत्तथा, पदानामन्यथोपनिपातः प्राकृतत्वात्, 'अंकमया पक्खा पक्खवाहाओ जोईरसामया वंसा वंस-
 क्वेळुगा य रययामईओ पट्टियाओ जायरुवमईओ ओहाडणीओ उवरिपुण्णीओ सव्वसेयरययामए छा(ये)णे' इति पञ्चवर-
 वेदिकावद्भावनीयम्, 'अंकमयकणगकूडतवणिज्जथूभियागे' इति अङ्कमयं—वाहुल्येनाङ्करत्नमयं पक्षवाहादीनामङ्करत्नालकत्वात्
 कनकं—कनकमयं कूटं—शिखरं यस्य तत् कनककूटं तपनीया—तपनीयमयी स्तूपिका—लघुशिखररूपा यस्य तत्तपनीयस्तूपिकां, ततः
 पदत्रयस्य पदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्यत उत्क्षिप्तं 'सेए वरकणगथूभियागे' इति तदेव प्रपञ्चतो भा-
 वितमिति । सम्प्रति तदेव श्वेतत्वसुसंहारव्याजेन भूय उपदर्शयति—'सेए' श्वेतं, श्वेतत्वमेवोपमया द्रढयति—'संखतलविमलनि-
 म्मलदधिघणगोखीरफेणरययनिगरप्पगासे' इति विमलं—विगतमलं यत् शङ्खतलं शङ्खस्योपरित्तनो भागो यश्च निर्मलो दधिघनो—
 घनीभूतं दधिगोक्षीरफेनो रजतनिकरश्च तद्वत्प्रकाशः—प्रतिमता यस्य तत्तथा, 'तिलगरयणद्धचंदचित्ते' इति तिलकरत्नानि—पुण्ड-
 विशेषासैरद्धेचन्द्रैश्च चित्राणि—नानारूपाणि तिलकाद्धेचन्द्रचित्राणि, क्वचित् 'संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययनियरण्णा-
 सद्धचंदचित्ता' इति पाठस्तत्र पूर्ववत् पृथक् पृथक् व्युत्पत्तिं कृत्वा पश्चात्पदद्वयस्य २ कर्मधारयः, 'नाणामणिदामालंकिए' नाना-

मणयो-नानामणिमयानि दामानि-मालासैरलङ्कृतं नानामणिदामालङ्कृतम् अन्तर्बहिश्च 'शृङ्गणं' शृङ्गणपुद्गलस्कन्धनिर्मोपितं 'तवणि-
ज्जवालुयापत्यडे' इति तपनीयाः-तपनीयमय्यो या वालुकाः-सिकतास्तासां प्रसूतः-प्रस्तारो यस्मिन् तत्तथा, 'मुहफासे सरिसरीय-
रूवे पासाईए जाव पडिरूवे' इति प्राग्वत् ॥ 'विजयस्स णं दारस्से' त्यादि, विजयस्य णमिति प्राग्वत् द्वारस्य उभयोः पार्श्वयोरैकैक-
नैपेधिकीभावेन 'दुहत्तो' इति द्विधातो द्विप्रकारायां नैपेधिक्यां, नैपेधिकी-निपीदनस्थानम्, उक्तं च मूलटीकाकारेण-—'नैपेधिकी नि-
पीदनस्थान'मिति प्रत्येकं द्वौ द्वौ चन्दनकलशौ प्रज्ञप्तौ, ते च चन्दनकलशाः 'वरकमलपइट्टाणा' इति वरं-प्रधानं यत्कमलं तत्प्रतिष्ठानं-
आधारो येषां ते वरकमलप्रतिष्ठानाः, तथा सुरभिचरवारिप्रतिपूर्णाश्चन्दनकृतचर्चिकाः-चन्दनकृतोपरागाः 'आविद्धकंठेगुणा' इति
आविद्धः-आरोपितः कण्ठे गुणो-रक्तसूत्ररूपो येषु ते आविद्धकण्ठेगुणाः, कण्ठेकालवत्सप्तम्या अलुक्, 'पउमुप्पलपिहाणा' इति
पञ्चमुत्पलं च यथायोगं पिधानं येषां ते पच्योत्पलपिधानाः 'सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् 'महयामहया'
इति अतिशयेन महान्तो महेन्द्रकुम्भसमानाः, कुम्भानामिन्द्र इन्द्रकुम्भो, राजदन्तादिदर्शनादिन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः, महंश्चासौ इन्द्र-
कुम्भश्च तस्य समाना महेन्द्रकुम्भसमाना-महाकलशप्रमाणाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'विजयस्स ण'मित्यादि, विजयस्य
द्वारस्य उभयोः पार्श्वयोरैकैकनैपेधिकीभावेन द्विधातो नैपेधिक्यां द्वौ द्वौ 'नागदन्तकौ' तर्कुटकौ अङ्कुटकावित्यर्थः प्रज्ञप्तौ, ते च नाग-
दन्तका 'मुत्ताजालं तरूसिये हेमजालगवक्खजालखिंखिणीजालपरिक्खत्ता' इति मुक्ताजालानामन्तरेषु यानि उत्सृतानि-लम्बमा-
नानि हेमजालानि-हेममयदामसमूहाः यानि च गवाक्षजालानि-गवाक्षकृतिरत्नविशेषदामसमूहाः यानि च किङ्किणी-क्षुद्रघण्टा किङ्किणी-
जालानि-क्षुद्रघण्टा(सङ्घाता)सैः परिक्षिप्ताः-सर्वतो व्याप्ताः 'अब्भुगगया' इति अभिमुखमुद्रता अभ्युद्रता अभिमभागे मनाग् उन्नता

इति भावः ‘अभिनिषिद्धा’ इति अभिमुखं—बहिर्भागाभिमुखं निःसृष्टाः अभिनिःसृष्टाः ‘तिरियं सुसंपगगहिया’ इति तिर्यग्—भित्तिप्रदेशे सुष्ठु अतिशयेन सम्यग्—मनागप्यचलनेन परिगृहीताः सुसंपरिगृहीताः ‘अहेपन्नगद्धरूवा’ इति अधः—अधस्तनं यत्पन्नगस्य—सर्पस्यार्द्धं तस्यैव रूपं—आकारो येषां ते तथा अधःपन्नगार्द्धवदतिसरला दीर्घाश्चेति भावः, एतदेव व्याचष्टे—‘पन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः’ अधःपन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः ‘सव्ववइरामया’ सर्वासना वज्रमयाः ‘अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा’ इति प्राग्वत्, ‘महयामहया’ इति अतिशयेन ‘गजदन्तसमानाः’ गजदन्ताकाराः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘तेसु णं नागदंतएसु’ इत्यादि, तेषु च नागदन्तकेषु बहवः कृष्णसूत्रे बद्धाः ‘वग्घारिया’ इति अवलम्बिताः ‘माल्यदामकलापाः’ पुष्पमालासमूहा बहवो नीलसूत्रबद्धा माल्यदामकलापाः, एवं लोहितहारिद्रशुक्लसूत्रबद्धा अपि वाच्याः ॥ ‘ते णं दामा’ इत्यादि, तानि दामानि ‘तवनिज्जलंबूसगा’ इति तपनीयः—तपनीयमयो लम्बूसगो—दाम्नामग्निमभागे प्राङ्गणे लम्बमानो मण्डनविशेषो गोलकाकृतिर्येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि ‘सुवण्णपयरगमंडिया’ इति पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णप्रतरेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि ‘नानामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदया’ इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च ये विविधा—विचित्रवर्णा हारा—अष्टादशसरिका अर्द्धहारा—नवसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि तथा ‘जाव सिरीए अतीव उवसोभेमाणा चिट्ठंति’ अत्र यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः—‘ईसिमणमणमसंपत्ता पुव्वावरदाहिणुत्तरागएहिं वाएहिं मंदायं मंदायमेइज्जमाणा पलंवमाणा पलंभ(झंझ)माणा पलंभ(झंझ)माणा ओरालेणं मणुत्तेणं मणहरेणं कणमणनिव्वुइकरेणं सदेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपूरेमाणा आपूरेमाणा सिरीए उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चिट्ठंति ।’ एतच्च प्रागेव पद्मवरवेदिकावर्णेने व्याख्यातमिति भूयो न व्याख्यायते ॥ ‘तेसि णं नागदं-

ताण'मित्यादि, तेषां नागदन्तानामुपरि अन्यौ द्वौ नागदन्तकौ प्रज्ञप्तौ, ते च नागदन्तकाः 'सुत्ताजालंतरूसियहेमजालगवक्खजाल' इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं द्रष्टव्यं यावद् गजदन्तसमानाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसु णं णागदंतएसु' इत्यादि, तेषु नागदन्तकेषु बहूनि रजतमयानि सिक्ककानि प्रज्ञप्तानि, तेषु च रजतमयेषु सिक्ककेषु बहवो 'वैडूर्यरत्नमय्यो' वैडूर्यरत्नात्मिकाः 'धूपघट्ठ्यो' धूपघटिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च धूपघटिकाः 'कालागुरुपरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूममघमघैतंगंधुञ्जुयाभिरामा' कालागुरुः प्रसिद्धः प्रवरः—प्रधानः कुन्दुरुक्कः—चीडा तुरुक्कं—सिलहकं कालागुरुश्च प्रवरकुन्दुरुक्कतुरुक्कं च कालागुरुप्रवरकुन्दुरुक्कतुरुक्काणि तेषां धूपस्य यो मधमघायमानो गन्ध उद्धृत—इतस्ततो विप्रसृतस्तेनाभिरामाः कालागुरुप्रवरकुन्दुरुक्कतुरुक्कधूममघमघायमानगन्धोद्धुताभिरामाः, तथा शोभनो गन्धो येषां ते सुगन्धास्ते च ते वरगन्धास्तेषां गन्धः स आस्वस्तीति सुगन्धवरगन्धिकाः 'अतोऽनेकस्वरादि' तीकप्रत्ययः, अत एव गन्धवर्त्तिभूताः—सौरभ्यवर्त्तिभूताः सौरभ्यातिशयाद् गन्धद्रव्यगुटिकाकल्पाः 'उदारेण' स्फारेण 'मनोज्ञेन' मनोऽनुकूलेन, कथं मनोऽनुकूलत्वम् ? अत आह—प्राणमनोनिवृत्तिकरेण हेतौ तृतीया यतो प्राणमनोनिवृत्तिकरस्ततो मनोज्ञस्तेन गन्धेन तान् प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् आपूरयन्त्य आपूरयन्त्यः अत एव श्रियाऽतीव शोभमानास्तिष्ठन्ति ॥ 'विजयस्स णं दारस्से'त्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोरेकैकनैवेधिकीभावेन द्विधातो—द्विप्रकारायां नैवेधिक्यां द्वे द्वे शालमञ्जिके प्रज्ञप्ते, ताश्च शालमञ्जिका लीलया ललितान्ननिवेशरूपया स्थिता लीलास्थिताः 'सुपइद्वियाओ' इति सुष्ठु—मनोज्ञतया प्रतिष्ठिताः सुप्रतिष्ठिताः 'सुअलं'कियाओ' इति सुष्ठु—अतिशयेन रमणीय-तयाऽलङ्कृताः स्वलङ्कृताः 'नाणाविहरागवसणाओ' इति नानाविधो—नानाप्रकारो रागो येषां तानि नानाविधरागाणि तानि वसनानि—वस्त्राणि संवृततया यासां ता नानाविधरागवसनाः 'रत्तावंगाओ' इति रत्नोऽपान्नो—नयनोपान्तं यासां वा रत्नापाङ्गाः 'असिय-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वा-
रवर्णनं
उद्देशः १
सू० १२९

॥ २०६ ॥

केसीओ' इति असिताः-कृष्णाः केशा यासां ता असितकेश्यः 'मिउविसयपसत्थलक्खणसंवेहियगसिरयाओ' मृदवः-कोमला विशदा-निर्मलाः प्रशस्तानि-शोभनानि अस्फुटितत्वप्रभृतीनि लक्षणानि येषां ते प्रशस्तलक्षणाः संवेहितं-संवृतमग्रं येषां शेखरककर-णात् ते संवेहिताग्राः शिरोजाः-केशा यासां ता मृदुविशदप्रशस्तलक्षणसंवेहिताग्रशिरोजाः 'नाणामल्लपिणद्धाओ' इति नानारूपाणि मात्यानि-पुष्पाणि पिनद्धानि-आविद्धानि यासां ता नानामाल्यपिनद्धाः, निष्ठान्तस्य परनिपातो भार्यादिदर्शनात्, 'मुट्टिगेज्झसु-मज्झा' इति मुट्टिग्राह्यं सुष्ठु-शोभनं मध्यं-मध्यभागो यासां ता मुट्टिग्राह्यसुमध्याः 'आमेलगजमलजुगलवट्टियअब्भुण्णयपी-णरइयसंठियपओहराओ' पीनं-पीवरं रचितं संस्थितं-संस्थानं यकाभ्यां तौ पीनरचितसंस्थितौ आमेलक-आपीडः शेखरक इत्यर्थः तस्य यमलं-समश्रेणीकं युगलं तद्वत् वर्त्तितौ-बद्धस्वभाववुपचितकठिनभावविविधं भावः अभ्युन्नतौ पीनरचितसंस्थितौ च पयोधरौ यासां तास्तथा, 'ईसिं असोगवरपायवसमुट्टियाओ' इति ईषत्-मनाक् अशोकवरपादपे समवस्थिता-आश्रिता ईषदशोकव-रपादपसमवस्थिताः, तथा वामहस्तेन गृहीतमग्रं शालायाः-शालाया अर्थोदशोकपादपस्य यकाभिस्ता वामहस्तगृहीताग्रशालाः, 'ईसिं अडुडच्छिक्कडक्खचिट्टिएहिं लूसेमाणीओ विवे'ति ईषत्-मनाग् 'अडु'तिर्यग्वलितम् अक्षि येषु कटाक्षरूपेषु चेष्टितेषु तैर्मुष्णन्य इव सुरजनानां मनांसि 'चक्खुल्लोयणलेसेहि य अण्णमण्णं विज्जेमाणीओ इव' अन्नमन्नं-परस्परं चक्षुषां लोकेनेन-अवलोकनेन लेशाः-संश्लेषास्तैर्विध्यमाना इव, किमुक्तं भवति?-एवं नाम तास्तिर्यग्वलिताक्षिकटाक्षैः परस्परमवलोकमाना अवतिष्ठन्ते यथा नूनं परस्परसौभाग्यासहनतस्तिर्यग्वलिताक्षिकटाक्षैः परस्परं खिद्यन्त इवेति 'पुढविपरिणामाओ' इति पृथिवीपरिणामरूपाः शाश्वतभाव-मुपागता विजयद्वारवत् 'चंदाणणाओ' इति चन्द्रवद् आननं-मुखं यासां ताम्रन्दाननाः 'चंदविलासिणीओ' इति चन्द्रवन्मनोहरं

विलसन्तीत्येवंशीलाञ्चन्द्रविलासिन्यः 'चंद्रसमनिडालाओ' इति चन्द्रार्द्धेन-अष्टमीचन्द्रेण समं-समानं ललाटं यासां ताश्चन्द्रार्द्ध-समललाटाः 'चंद्राहियसोमदंसणाओ' इति चन्द्रादप्यधिकं सोमं-सुभगं कान्तिमदर्शनं-आकारो यासां तास्तथा, उल्का इव योत-मानाः 'विजुघणमरीचिसूरदिपंततेयअहिययरसन्निकासाओ' इति विजुतो ये घना-बहुलतरा मरीचयस्तेभ्यो यच्च सूर्यस्य दीप्यमानमनावृतं तेजस्तस्मादप्यधिकतरः सन्निकाशः-प्रकाशो यासां तास्तथा 'सिंगारागारचारुवेसाओ' इति शृङ्गारो-मण्डनभूष-णाटोपस्तत्प्रधान आकार-आकृत्यियांसां ताः शृङ्गाराकाराः चारु वेपो-नेपथ्यं यासां ताश्चारुवेपास्ततः कर्मधारये शृङ्गाराका-रचारुवेपाः 'पासाईयाओ' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'विजयस्स णं दारस्से'त्यादि, विजयस्य द्वारस्य उभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन 'द्विधातो' द्विप्रकारायां नैपेधिकायां द्वौ जालकटकौ प्रज्ञप्तौ, 'ते णं जालकडगा'इत्यादि, ते च जालकटकाकीर्णा रम्यसंस्थानाः प्रदेशविशेषाः 'सव्वरयणामया अच्छा सण्हा जाव पडिरुवा' इति प्राग्वत् ॥ 'विजयस्से'त्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैपेधिकायां द्वे द्वे घण्टे प्रज्ञप्ते, तासां च घण्टानामयमेतद्वृषः 'वर्णा-वासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-जाम्बूनदमय्यो घण्टाः वज्रमय्यो लालाः नानासणिमया घण्टापार्श्वाः तपनीयमय्यः शृ-ङ्खला यासु ता अवलम्बितास्तिष्ठन्ति रजतमय्यो रज्जवः ॥ 'ताओ णं घंटाओ' इत्यादि, ताश्च घण्टाः 'ओघस्वराः' ओघेन-प्रवा-हेण स्वरो यासां ता ओघस्वराः, मेघस्येवातिदीर्घः स्वरो यासां ता मेघस्वराः, हंसस्येव मधुरः स्वरो यासां ता हंसस्वराः, एवं क्रो-श्व-स्वराः, सिंहस्येव प्रभूतदेशव्यापी स्वरो यासां ताः सिंहस्वराः, एवं दुन्दुभिस्वरा नन्दिस्वराः, द्वादशतूर्यसङ्घातो नन्दिः, नन्दिवद् घोषो-निनादो यासां ता नन्दिघोषाः, मञ्जुः-प्रियः स्वरो यासां ता मञ्जुस्वराः, एवं मञ्जुघोषाः, किं बहुना?, सुस्वराः सुस्वरघोषाः,

‘ओरालेण’मित्यादि प्राग्वत् ॥ ‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्थोभयोः पाश्वर्योद्धिधातो नैवेधिकां द्वे द्वे वनमाले प्रशस्ते, ताश्च वनमाला नानाद्रुमाणां नानालतानां च ये किशलयरूपा अतिकोमला इत्यर्थः पल्लवास्तैः समाकुलाः—सस्मिन्प्रातः ‘छण्णयपरिभु-ज्जमाणसोभंतसस्सिरीया’ इति षट्पदैः परिभुज्यमाना सती शोभमाना षट्पदपरिभुज्यमानशोभमाना अत एव सश्रीका ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, ‘पासाईया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥

विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहतो णिसीहियाए दो दो पंगंठगा पणत्ता, ते णं पंगंठगा चत्तारि जोयणाइं आयामविक्खंभेणं दो जोयणाइं बाहल्लेणं सव्ववहरामता अच्छा जाव पडि-रूवा ॥ तेसि णं पंगंठगाणं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं पासायवडेंसगा पणत्ता, ते णं पासायवडेंसगा चत्तारि जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं अब्भुगगयमूसितपहसिताविव विविहमणिरयणभत्तिचित्ता वाउड्ढुयविजयेवजयंतीपडागच्छत्तातिच्छत्तकलिया तुंगा गगणत-लमभिलंघमाण(णुलिहंत)सिहरा जालंतरयणपंजरुम्मिलितव्व मणिकणगथूभियागा वियसिय-सयवत्तपोंडरीयतिलकरयणद्धयंदचित्ता णाणामणिमयदामालंकिया अंतो य बाहिं च सण्हा तव-णिज्जरुइलवालुयापत्थडगा सुद्ध(ह)फासा सस्सिरीयरूवा पासातीया ४ ॥ तेसि णं पासायवडेंस-गाणं उल्लोया पडमलता जाव सामलयाभत्तिचित्ता सव्वतवणिज्जमता अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं पासायवडेंसगाणं पत्तेयं पत्तेयं अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, से जहा-

णामए आलिंगपुक्खरेति वा जाव मणीहिं उवसोभिए, मणीण गंधो वण्णो फासो य नेयव्वो ॥
 तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं मणिपेढियाओ पण्ण-
 त्ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयामविक्खंभेणं अट्टजोयणं बाहल्लेणं सव्वरयणाम-
 ईओ जाव पडिरूवाओ, तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं पत्तेयं २ सीहासणे पण्णत्ते, तेसि णं सीहा-
 सणाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तंजहा-तवणिज्जमया चक्कवाला रयतामया सीहा सोव-
 णिया पादा णाणामणिमयाई पायवीढगाई जंबूणयमताई गत्ताई वतिरामया संधी नाणामणि-
 मए वेच्चे, ते णं सीहासणा ईहामियउसभ जाव पउमलयभत्तिचित्ता ससारसारोवइयविविहमणि-
 रयणपायपीढा अच्छरगमिउमसूरगनवतयकुसंतलिच्चसीहकेसरपच्चुत्थताभिरामा उयचियखोमहुगु-
 ल्लयपडिच्छयणा सुविरचितरयत्ताणा रत्तंसुयसंबुया सुरम्मा आईणगरुयबूरणवनीततूलमउयफा-
 सा मउया पासाईया ४॥ तेसि णं सीहासणाणं उप्पि पत्तेयं पत्तेयं विजयदूसं पण्णत्ते, ते णं विज-
 यदूसा सेता संखकुंदगरयअमतमहियफेणपुंजसन्निकासा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥
 तेसि णं विजयदूसाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं वहरामया अंकुसा पण्णत्ता, तेसु णं वइ-
 रामएसु अंकुसेसु पत्तेयं २ कुंभिका मुत्तादामा पण्णत्ता, ते णं कुंभिका मुत्तादामा अन्नोहिं
 चउहिं चउहिं तदद्दुच्चपमाणमेत्तेहिं अद्धकुंभिकेहिं मुत्तादामेहिं सव्वतो समंता संपरिक्खत्ता,

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 विजयद्वा-
 रवर्णनं
 उद्देशः १
 सू० १३०

॥ २०८ ॥

ते णं दामा तवणिज्जलंबूसका सुवण्णपरगमंडिता जाव चिद्धंति, तेसि णं पासायवडिसगणं
उप्पि बहवे अट्ठमंगलगा पणत्ता सोत्थिय तथेव जाव छत्ता ॥ (सू० १३०)

‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैवेधिकां द्वौ द्वौ प्रकण्ठकौ प्रज्ञप्तौ, प्रकण्ठको नाम पीठविशेषः,
आह च मूलटीकाकारः—“प्रकण्ठौ पीठविशेषौ, चूर्णिकारस्त्वेवमाह—“आदर्शवृत्तौ पर्यन्तावनतप्रदेशौ पीठौ प्रकण्ठावि”ति,
ते च प्रकण्ठकाः प्रत्येकं चत्वारि योजनानि ‘आयामविष्कम्भेन’ आयामविष्कम्भाभ्यां द्वे योजने बाह्व्येन ‘संववइरामया’ इति
सर्वासना ते प्रकण्ठका वज्रमयाः ‘अच्छा सण्हा य’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि णं पकंठयाण’मित्यादि, तेषां च
प्रकण्ठकानामुपरि प्रत्येकं प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः, प्रासादावतंसको नाम प्रासादविशेषः, उक्तं च मूलटीकायां—“प्रासादावतंसकः
प्रासादविशेष” इति, व्युत्पत्तिश्चैवम्—प्रासादानामवतंसक इव—शेखरक इव प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं चत्वारि
योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्याम्, ‘अब्भुगगयमूसियपहसियाविवे’ति अभ्युद्रता—आभिमुख्येन सर्वतो विनि-
र्गता उत्सृता—प्रबलतया सर्वोसु दिक्षु प्रसृता या प्रभा तथा सिता इव—वद्धा इव तिष्ठन्तीति गम्यते, अन्यथा कथमिव तेऽत्युच्चा
‘निरालम्बास्तिष्ठन्तीति भावः, अथवा प्रबलश्वेतप्रभापटलया प्रहसिताविव प्रकर्षेण हसिताविव, तथा ‘विविहमणिरयणभत्तिचित्ता’
विविधा अनेकप्रकारा ये मणयः—चन्द्रकान्ताद्या यानि च रत्नानि—कर्केतनादीनि तेषां भक्तिभिः—विच्छित्तिभिश्चित्रा—नानारूपा आश्च-
र्यवन्तो वा नानाविधमणिरत्नभक्तिविचित्राः ‘वाउच्छुयविजयवेजयंतीपडागछत्तातिछत्तकलिया’ वातोद्धृता—वायुकम्पिता विजयः
—अभ्युदयस्तत्संस्पर्चिका वैजयन्तीनामानो (नाइयो) याः पताकाः, अथवा विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो

विजयवैजयन्त्यः पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्याः, छत्रातिछत्राणि—उपर्युपरिस्थितान्यातपत्राणि तैः कलिता वातोद्धतविजयवै-
जयन्तीपताकाछत्रातिच्छत्रकलिताः ‘तुङ्गाः’ एवा उच्चैस्त्वेन चतुर्योजनप्रमाणत्वात्, अत एव ‘गगनतलमणुलिहन्तसिहरा’ इति,
गगनतलम्—अम्बरम् अनुलिखन्ति—अभिलङ्घयन्ति शिखराणि येषां ते गगनतलानुलिखच्छिखराः, तथा जालानि—जालकानि यानि
भवनभित्तिषु लोके प्रतीतानि तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिभित्तं रत्नानि येषु ते जालान्तरत्नाः, सूत्रे चात्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्,
तथा पञ्जराद् उन्मीलिता इव—वह्निच्छृता इव, यथा हि किल किमपि वस्तु वंशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् वह्निच्छृतमत्यन्तमविनष्ट-
च्छायं भवति एवं तेऽपि प्रासादावतंसका इति भावः, तथा मणिकनकमयः स्तूपिकाः—शिखराणि येषां ते मणिकन-
कस्तूपिकाः, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादौ प्रतिकृतित्वेन स्थितानि तिलकरत्नानि भित्त्यादिषु पुण्डूवि-
शेषा अर्द्धचन्द्राश्च द्वारादिषु तैश्चित्रा—नानारूपा आश्चर्यभूता विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकार्द्धचन्द्रचित्राः अन्तर्वह्निश्च (नाना—अ-
नेकप्रकारा ये चन्द्रकान्ताद्या मण्यस्तन्मयानि—तत्प्रधानानि यानि दामानि—पुष्पमालासौरलङ्कृताः) ‘श्लक्ष्णाः’ मस्तृणाः, तथा तप-
नीयं—सुवर्णविशेषस्तन्मय्या वालुकायाः प्रस्तदं—प्रतरो येषु ते तपनीयवालुकाप्रस्तदाः ‘सुहृफासा सप्तिसरीयरूपा पासाईया’ इत्यादि
प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां च प्रासादावतंसकानाम् ‘उल्लोकाः’ उपरितनभागाः पद्मलताभक्तिचित्रा अशोकलताभक्तिचित्राश्च-
म्पकलताभक्तिचित्राश्चूतलताभक्तिचित्रा वनलताभक्तिचित्रा वासन्तिकलताभक्तिचित्राः सर्वोत्तमा तपनीयमयाः ‘अच्छा सण्हा जाव
पडिह्वा’ इति विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञातः, ‘से
जहा नामए आलिणपुक्खरे इ वा’ इत्यादि समस्तं भूमिवर्णनं मणीनां वर्णपञ्चकसुरभिगन्धशुभस्पर्शवर्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि,

तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं (मणिपीठिकाः प्रकृष्टाः, ताश्च मणिपीठिका
 योजनमायामविष्कम्भेन अष्ट योजनानि बाह्येन सर्वत्रमय्यो यावत्प्रतिरूपाः तासां मणिपीठिकानामुपरि) सिंहासनं प्रकृष्टं, तेषां च
 सिंहासनानामयमेतद्रूपो 'वर्णावासो' वर्णकनिवेशः प्रकृष्टः, तद्यथा-रजतमयाः सिंहा तैरुपशोभितानि सिंहासनानि 'सौवर्णिकाः'
 सुवर्णमयाः पादाः तपनीयमयानि चकलानि-पादानामधःप्रदेशाः भवन्ति [मुक्तानामणिमयानि पादानामधःप्रदेशाः] प्रयुक्ता, ना-
 नामणिमयानि 'पादशीर्षकाणि' पादानामुपरितना अवयवविशेषा जाम्बूनदमयानि गात्राणि ईषदच्छाः 'वज्रमयाः' वज्ररत्नापूरिताः
 'सन्ध्यः' गात्राणां सन्धिमेला नानामणिमयं 'वेच्चं' व्यूतं वानमित्यर्थः, आह च चूर्णिकृतं-“वेच्चं वाणकतेण”मित्यादि, तानि च
 सिंहासनानि ईहामृगक्षभतुरगनरमकरव्यालकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवनलतापद्मलताभक्तिचित्राणि 'ससारसारोवचियविविहम-
 णिरयणपादपीढा' इति, सारसारैः-प्रधानप्रधानैर्विविधैर्मणिरत्नैरुपचितैः पादपीढैः सह यानि तानि तथा, प्राकृतत्वाच्च उपचितशब्द-
 स्थान्तरूपन्यासः, 'अच्छरमउयमसूरगनेवतयकुसन्तलित्तकेसरपञ्चत्थुयाभिरामा' इति, आस्तरकं-आच्छादनं मृदु येषां मसूर-
 काणां तानि आस्तरकमृदूनि, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, नवा त्वग् येषां ते नवत्वचः कुशान्ता-दर्भपर्यन्ताः, नवत्वचश्च ते
 कुशान्ताश्च नवत्वकुशान्ताः प्रत्यग्रत्वगदर्भपर्यन्तरूपाणि त्वतिकोमलानि लित्तानि-नम्र(मन)शीलानि च केसराणि, कचित् सिंहकेसरेति
 पाठस्तत्र सिंहकेसराणीव केसराणि मध्ये मसूरकाणां तानि नवत्वकुशान्तचिह्न(लित्त)केसराणि, सिंहकेसरेति पाठपक्षे एकस्य केसर-
 शब्दस्य शाकपार्थिवादिदर्शनालोपः, आस्तरकमृदुभिर्मसूरकैर्नवत्वकुशान्तलिह(त्त)केसरैः प्रत्यवस्तृतानि-आच्छादितानि सन्ति यानि
 अभिरामाणि तानि तथा, विशेषणपूर्वापरनिपातो यादृच्छिकः प्राकृतत्वात्, 'आईगगरुयबूरनवणीयतूलफासा' इति आजिनकं-

चर्ममयं वस्त्रं तच्च स्वभावादतिकोमलं भवति रूतं—कर्पासपक्ष्म वूरो—वनस्पतिविशेषः नवनीतं—अक्षणं तूलं—अर्कतूलं तेषामिव स्पर्शो येषां तानि तथा, तथा सुविरचितं रजस्त्राणं प्रत्येकमुपरि येषां तानि सुविरचितरजस्त्राणानि ‘उवचिय(लोम)दुगुल्लपट्टपडिच्छायणे’ इति उपचितं—परिकर्मितं यत्कौमं दुगुल्लं—कार्पासिकं वस्त्रं तत्प्रतिच्छादनं—रजस्त्राणस्योपरि द्वितीयमाच्छादनं प्रत्येकं येषां तानि तथा, तत उपरि ‘रत्तंसुयसंबुया’ इति रत्तांशुकेन—अतिरमणीयेन रक्तेन वस्त्रेण संबृतानि—आच्छादितानि रत्तांशुकसंबृतानि अत एव सुर-
म्याणि ‘पासाइया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां च सिंहासनानामुपरि प्रत्येकं वस्त्रविदूष्यं—वस्त्रवि-
शेषः प्रहस्तः, आह च मूलदीकाकारः—“विजयदूष्यं वस्त्रविशेष” इति । ‘ते ण’मित्यादि, तानि च विजयदूष्याणि ‘शङ्खकुन्द-
दकरजोऽमृतमथितफेनपुञ्जसन्निकाशानि’ शङ्खः प्रतीतः कुन्देति—कुन्दकुसुमं दकरजः—उदककणाः अमृतस्य—क्षीरोदधिजलस्य म-
थितस्य यः फेनपुञ्जो—डिण्डीरोत्करस्तत्सन्निकाशानि—तत्समप्रभाणि, पुनः कथम्भूतानि ? इत्यत आह—‘सव्वरयणामया’ सर्वात्मना
रत्नमयानि ‘अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा’ इति विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां—सिंहासनोपरिस्थितानां विजय-
दूष्याणां प्रत्येकं प्रत्येकं बहुमध्यदेशभागे वज्रमयाः वज्ररत्नालकाः ‘अङ्कुशाः’ अङ्कुशाकारा मुक्तादामावलम्बनाश्रयभूताः प्रहस्ताः, तेषु च
वज्रमयेष्वङ्कुशेषु प्रत्येकं प्रत्येकं ‘कुम्भाग्रं’ मगधदेशप्रसिद्धं कुम्भप्रमाणमुक्तामयं मुक्तादाम प्रहस्तं, तानि च कुम्भाग्राणि मुक्तादामानि
प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिः कुम्भाग्रैर्मुक्तादामभिस्तदर्थोच्चप्रमाणमात्रैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामत्येन संपरिक्षिप्तानि, ‘ते
णं दामा तवणिज्जलंबूसगा नाणामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदाया ईसिमन्नमन्नमसंपत्ता पुब्बावरदाहिणुत्तरागएहि वाएहि

मंदायं मंदायं एइज्जमाणा २ वेइज्जमाणा २ पकंपमाणा पकंपमाणा पइंझमाणा ओरालेणं मणुणेणं मणहरेणं कणमणनि
वुइकरेणं ते पएसे सब्वतो समंता आपूरेमाणा 'सिरीए उवसोभसोणा चिंढंति' ॥

विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहओ णिसीहियाए दो दो तोरणा पणत्ता, ते णं तोरणा
णाणामणिमया तहेव जाव अट्ठमंगलका थ छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं तोरणाणं पुरतो दो दो
सालभंजिताओ पणत्ताओ, जहेव णं हेट्ठा तहेव ॥ तेसि णं तोरणाणं पुरतो दो दो णागदंतगा
पणत्ता, तेणं णागदंतगा सुत्ताजालंतस्सिया तहेव, तेसु णं णागदंतएसु बहवे किण्हे सुत्तवट्ठ-
वगघारितमल्लदामकलावा जाव चिंढंति ॥ तेसि णं तोरणाणं पुरतो दो दो हयसंधाडगा पणत्ता
सब्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा, एवं पंतीओ वीहीओ मिहुणगा, दो दो पडमलयाओ
जाव पडिरूवाओ तेसि णं तोरणाणं पुरतो (अक्खाअसोवत्थिया सब्वरयणामया अच्छा जाव प-
डिरूवा) तेसि णं तोरणाणं पुरतो दो दो चंदणकलसा पणत्ता, ते णं चंदणकलसा वरकमल-
पइट्ठाणा तहेव सब्वरयणामया जाव पडिरूवा समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणाणं पुरओ दो दो
भिंमारगा पणत्ता वरकमलपइट्ठाणा जाव सब्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा महतामहता म-
सगयमुहागितिसमाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणाणं पुरतो दो दो आतंसगा पण-
त्ता, तेसि णं आतंसगाणं अयमेयारूवे वणणावासे पणत्ते, तंजहा—तवणिज्जमया पयंठगा वेरु-

लियमया छरुहा (थंभया) वहरामया वरंगा गाणामणिमया वलक्खा अंकमया मंडला अणोधसिय-
 निम्मलासाए छायाए सव्वतो चेव समणुबद्धा चंदमंडलपडिणिकासा महतामहता अद्धकायसमाणा
 पणत्ता समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो वहरणाभे थाले पणत्ते, ते णं थाला
 अच्छतिच्छडियसालितंदुलनहसंदडबहुपडिपुण्णा चेव चिंढति सव्वजंबूणतामता अच्छा जाव
 पडिरूवा महतामहता रहचक्कसमाणा समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो पातीओ
 पणत्ताओ, ताओ णं पातीओ अच्छोदयपडिहत्थाओ गाणाविधपंचवणस्स फलहरितगस्स
 बहुपडिपुण्णाओ विव चिंढति सव्वरयणामतीओ जाव पडिरूवाओ महयामहया गोकलेंजग-
 चक्कसमाणाओ पणत्ताओ समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो सुपतिट्ठगा पणत्ता,
 ते णं सुपतिट्ठगा गाणाविध(पंचवण्ण)पसाहणगभंडविरचिया सव्वोसधिपडिपुण्णा सव्वरयणा-
 मया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो मणोगुलियाओ पणत्ताओ ॥ तासु
 णं मणोगुलियासु बहवे सुवण्णरूपामया फलगा पणत्ता, तेसु णं सुवण्णरूपामएसु फलएसु
 बहवे वहरामया गागदंतगा सुत्ताजालंतरुसिता हेम जाव गयंदगसमाणा पणत्ता, तेसु णं वहराम-
 एसु गागदंतएसु बहवे रययामया सिक्कया पणत्ता, तेसु णं रययामएसु सिक्कएसु बहवे वायक-
 रगा पणत्ता ॥ ते णं वायकरगा किणहसुत्तसिक्कगवत्थिया जाव सुक्किलसुत्तसिक्कगवत्थिया सव्वे

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 विजयद्वा-
 रवर्णनं
 उद्देशः १
 सू० १३१

॥ २११ ॥

वेरुलियामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि नं तोरणणं पुरओ दो चित्ता रयणकरंडगा
 पणत्ता, से जहाणामए—रणो चाइरंतचक्कबट्टिस्स चित्ते रयणकरंडे वेरुलियमणिफालियप-
 डलपच्चोयडे साए पभाए ते पदेसे सब्बतो समंता ओभासइ उज्जोवेति तावेइ पभासेति, एवा-
 मेव ते चित्तरयणकरंडगा पणत्ता वेरुलियपडलपच्चोयडा साए पभाए ते पदेसे सब्बतो समं-
 ता ओभासेति ॥ तेसि नं तोरणणं पुरतो दो दो हयंकंठगा जाव दो दो उसभंकंठगा पणत्ता
 सब्बरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसु नं हयंकंठएसु जाव उसभंकंठएसु दो दो पुप्फचं-
 नेरीओ, एवं मल्लगंधचुण्णवत्थाभरणचंगेरीओ सिद्धत्थचंगेरीओ लोमहत्थचंगेरीओ सब्बरय-
 णामतीओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि नं तोरणणं पुरतो दो दो पुप्फपडलाइं जाव
 लोमहत्थपडलाइं सब्बरयणामयाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तेसि नं तोरणणं पुरतो दो दो सीहास-
 णाइं पणत्ताइं, तेसि नं सीहासणाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते तहेव जाव पासा-
 तीया ४ ॥ तेसि नं तोरणणं पुरतो दो दो रूपपछदाछत्ता पणत्ता, ते नं छत्ता वेरुलियभिसंत-
 विमलदंडा जंबूणयकन्निक्कावइरसंधी मुत्ताजालपरिगता अट्टसहस्सरकंचणसलागा दइरमलय-
 सुगंधी सब्बोअसुरभिर्सीयलच्छाया मंगलभत्तिचित्ता चंदागारोवमा वट्ठा ॥ तेसि नं तोरणणं
 पुरतो दो दो चामराओ पणत्ताओ, ताओ नं चामराओ (चन्द्रपम्भवइरेरुलियनानामणि-

रयणखचियदंडा) णाणामणिकणगरयणविमलमहरिदृतवणिज्जलविचित्तदंडाओ चिह्निआओ
संखंकुंददगरयअमयमहिंफेणपुंजसणिकासाओ सुहुमरयतदीहवालाओ सन्वरयणामताओ
अच्छाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो तिहससुग्गा कोट्टससुग्गा
पत्तससुग्गा चोयससुग्गा तयरससुग्गा एलाससुग्गा हरियालससुग्गा हिंगुलयससुग्गा मणोसि-
लाससुग्गा अंजणससुग्गा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ (सू० १३१)

‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्थोभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैवेधिक्या द्वे द्वे तोरणे प्रज्ञप्ते, तानि च तोरणानि नानामणि-
मयानीत्यादि तोरणवर्णनं निरवशेषं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेपा तोरणानां पुरतो द्वे द्वे शालभञ्जिके प्रज्ञप्ते, शालभञ्जिकाव-
र्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां द्वौ द्वौ नागदन्तकौ प्रज्ञप्तौ, तेषां च नागदन्तकानां वर्णनं यथाऽधस्तादनन्तरमुक्तं
तथा वक्तव्यं, नवरमत्रोपरि नागदन्तका न वक्तव्या अभावात् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ ह्यसंघाटकौ द्वौ
द्वौ गजसङ्घाटकौ द्वौ द्वौ नरसङ्घाटकौ द्वौ द्वौ किन्नरसङ्घाटकौ द्वौ द्वौ किंपुरुषसङ्घाटकौ द्वौ द्वौ महोरगसङ्घाटकौ द्वौ द्वौ गन्धर्वसङ्घाटकौ
द्वौ द्वौ वृषभसङ्घाटकौ, एते च कथम्भूताः ? इत्याह—‘सन्वरयणामया अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं पङ्क्तिवीथीमिथुनकान्यपि
प्रत्येकं वाच्यानि ॥ ‘तेसिं तोरणण’मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे पद्मलते यावत्करणाद् द्वे द्वे नागलते द्वे द्वे अशोकलते द्वे द्वे
चम्पकलते द्वे द्वे चूतलते द्वे द्वे वासन्तीलते द्वे द्वे कुन्दलते द्वे द्वे अतिमुक्तकलते इति परिग्रहः, द्वे द्वे इयामलते, एताश्च कथम्भूताः ? इत्या-
ह—‘निच्चं सुकुमियाओ’ इत्यादि यावत्करणात् ‘निच्चं मउलिया निच्चं लवइयाओ निच्चं थइयाओ निच्चं गोच्छियाओ निच्चं जमलियाओ निच्चं

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वा-
रवर्णनं
उद्देशः १
सू० १३१

॥ २१२ ॥

विणमियाओ (निचं पणमियाओ) निचं सुविभत्तपडिंजखिण्डसगधरीओ निचं कुसुमियमडलियलवइयथवइयनिचंगोच्छियविणमियपण-
मियसुविभत्तपडिंजखिण्डसगधरीओ' इति परिगृह्यते, अस्य व्याख्यानं प्राग्वत् । पुनः कथम्भूताः ? इत्याह—'सव्वरयणामया जाव
पडिरूवा' इति, अत्रापि यावत्करणात् 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकपरिग्रहः स च प्राग्वद्भावनीयः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां
तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ चन्दनकलशौ प्रज्ञप्तौ, वर्णकश्च चन्दनकलशानां 'वरकमलपइट्ठाणा' इत्यादिरूपः सर्वः प्राक्तनो वक्तव्यः ॥ 'तेसि
ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ शृङ्गारकौ प्रज्ञप्तौ, तेषामपि चन्दनकलशानामिव वर्णको वक्तव्यः, नवरं पर्यन्ते 'मत्तगय-
महासुहागिइसमाणा' इति वक्तव्यं 'मत्तगयमहासुहागिइसमाणा' इति मत्तो यो गजस्तस्य महद्—अतिवि-
शालं यन्मुखं तस्याकृतिः—आकारस्तत्समानाः—तत्सदृशाः प्रज्ञप्ता हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो
द्वौ द्वावादर्शकौ प्रज्ञप्तौ, तेषां चादर्शकानामयमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—तपनीयमयाः 'प्रकण्ठकाः' पीठ-
कविशेषाः 'वैडूर्यमयाथंभया' आदर्शकगण्डप्रतिबन्धप्रदेशाः, आदर्शकगण्डानां मुष्टिग्रहणयोग्याः प्रदेशा इति भावः, वज्ररत्नमया
वराङ्गा गण्डा इत्यर्थः, 'नानामणिमया वलक्षाः' वलक्षो नाम शृङ्खलादिरूपमवलम्बनम्, अङ्कमयानि—अङ्करत्नमयानि मण्डलानि
यत्र प्रतिबिम्बसंभूतिः 'अणोहसियणिम्मलाए छायाए' इति, अवघर्षणमवघर्षितं, भावे कप्रत्ययः, भूत्यादिना निमज्जनमित्यर्थः,
अवघर्षितस्याभावोऽनवघर्षितं तेन निर्मला अनवघर्षितनिर्मला तथा छायाया समनुवद्धाः 'चंदमंडलपडिनिकासा' इति चन्द्रमण्ड-
लसदृशाः 'महयामहया' अतिशयेन महान्तः 'अर्द्धकायसमानाः' द्रष्टुः शरीरार्द्धप्रमाणाः प्रज्ञप्ता हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि
ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे वज्रनाभे स्थाले प्रज्ञप्ते, तानि च स्थालानि [तिष्ठन्ति] 'अच्छतिच्छडियसालितंदुलनहसं-

दृष्टपडिपुण्णा इव चिद्वृत्ति' अच्छा-निर्मलाः शुद्धस्फटिकवत्त्रिच्छदिता अत एव नखसंदष्टाः-नखाः संदष्टा सुसलादिभिश्चुम्बिता येषां ते तथा, भार्यादिदर्शनात्परनिपातो निष्ठान्तस्य, अच्छैस्त्रिच्छदितैः शालितन्दुलैर्नखसंदष्टैः परिपूर्णानीव अच्छत्रिच्छदितशालित-न्दुलनखसंदष्टपरिपूर्णानीव पृथिवीपरिमाणरूपाणि तानि तथा स्थितानि केवलमेवमाकाराणीत्युपमा, तथा चाह—'सन्वजंवूनदमया' सर्वासिना जम्बूनदमयानि 'अच्छा सण्हा' इत्यादि प्राग्वत् 'महयामहया' इति अतिशयेन महान्ति रथचक्रसमानानि प्रज्ञप्तानि हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे 'पाईओ' इति पात्र्यौ प्रज्ञप्ते, ताश्च पात्र्यः 'अच्छोदक-पडिहत्थाओ' इति स्वच्छपानीयपरिपूर्णाः 'नाणाविहस्स फलहरियस्स बहुपडिपुण्णाओ विवे'ति अत्र षष्ठी तृतीयार्थे बहुवचने चैकवचनं प्राकृतत्वात्, नानाविधैः 'फलहरितैः' हरितफलैर्वहु-प्रभूतं प्रतिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, न खलु तानि फलानि जलं वा किन्तु तथारूपाः शाश्वतभावमुपगताः पृथिवीपरिणामास्तत उपमानमिति, 'सन्वरयणामईओ' इत्यादि प्राग्वत्, 'महयामहया' इति अति-शयेन महत्यो गोकलिञ्ज (र) चक्रसमानाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ सुप्रतिष्ठकौ आधारविशेषौ प्रज्ञप्तौ, ते च सुप्रतिष्ठकाः [सु]सर्वौषधिप्रतिपूर्णा नानाविधैः पञ्चवर्णैः प्रसाधनभाण्डैश्च बहुपरिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, अ-त्रापि तृतीयार्थे षष्ठी बहुवचने चैकवचनं प्राकृतत्वात्, उपमानभावना प्राग्वत्, 'सन्वरयणामया' इत्यादि तथैव ॥ 'तेसि ण'मि-त्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे मनोगुलिके प्रज्ञप्ते, मनोगुलिका नाम पीठिका, उक्तं च मूलटीकायां—'मनोगुलिका पीठि-के'ति, ताश्च मनोगुलिकाः सर्वासिना 'वैडूर्यमय्यो' वैडूर्यरत्नासिकाः 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासु णं मणोगुलियासु बहवे' इत्यादि, तासु मनोगुलिकासु बहूनि सुवर्णमयानि रूप्यमयानि च फलकानि प्रज्ञप्तानि, तेषु सुवर्णरूप्यमयेषु फलकेषु बहवो वज्रमयाः

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
विजयद्वार-
रवर्णनं
उद्देशः १
सू० १३१

॥ २१३ ॥

'नागदन्तकाः' अङ्कुटकाः प्रज्ञप्ताः, तेषु नागदन्तकेषु बहूनि 'रजतमयानि' रूप्यमयानि सिक्कानि प्रज्ञप्तानि, तेषु च रजतम-
 येषु सिक्ककेषु बहवो 'वातकरकाः' जलशून्याः करका इत्यर्थः प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते ण'मित्यादि ते वातकरकाः 'कृष्णसूत्रसिक्कगव-
 स्थिताः' इति, आच्छादनं गवस्थाः(ताः) संजाता एष्विति गवस्थिताः कृष्णसूत्रैः—कृष्णसूत्रमयैर्गवस्थैरिति गम्यते, सिक्ककेषु गवस्थिताः
 कृष्णसूत्रसिक्कगवस्थिताः, एवं नीलसूत्रसिक्कगवस्थिता इत्याद्यपि भावनीयं, ते च वातकरकाः सर्वात्मना वैदूर्यमया अच्छा इत्यादि
 प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'चित्रौ' चित्रवर्णोपेतावाश्चर्यभूतौ वा रत्नकरण्डकौ प्रज्ञप्तौ, 'से जहा नामए'
 इत्यादि, स यथा नाम—राज्ञश्चतुरन्तचक्रवर्तिनः, चतुर्षु—पूर्वापरदक्षिणोत्तररूपेषु पृथ्वीपर्यन्तेषु चक्रेण वर्तितुं शीलं यस्य तस्य 'चित्रः'
 आश्चर्यभूतो नानामणिसयत्वेन नानावर्णो वा 'वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयेडे' इति बाहुल्येन वैदूर्यमणिमयः, तथा 'स्फाटिकपटल-
 प्रत्यवतटः' स्फाटिकपटलमयाच्छादनः 'साय पभाए' इति स्वकीयया प्रभया 'तान्' प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'सम-
 न्ततः' सामस्येनावभासयति, एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्द्योतयति तापयति प्रभासति, 'एवमेवे'त्यादि सुगमम् ॥ 'तेसि णं
 तोरणान्'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'हयकण्ठौ' हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ प्रज्ञप्तौ, एवं गजकिंनरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्व-
 वृषभकण्ठा अपि वाच्याः, उक्तं च मूलटीकायां—'हयकण्ठौ हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ,' एवं सर्वेऽपि कण्ठा वाच्या इति, तथा चाह
 —'सन्वरयणामया' सर्वे 'रत्नमयाः' रत्नविशेषरूपा 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे पुष्प-
 चङ्गेयौ प्रज्ञप्तौ, एवं माल्यचूर्णगन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थकलोमहस्तकचङ्गेयौऽपि वक्तव्याः, एताश्च सर्वा अपि सर्वोत्तमना रत्नमय्यः, 'अच्छा'
 इत्यादि प्राग्वत् ॥ एवं पुष्पादीनामष्टानां पटलकान्यपि द्विद्विसङ्ख्याकानि वाच्यानि ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे

सिंहासने प्रज्ञप्ते, तेषां च सिंहासनानां वर्णकः प्रागुक्तो निरवशेषो वक्तव्यो यावद्दामवर्णनम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे 'रूप्यच्छदे' रूप्याच्छादने छत्रे प्रज्ञप्ते, तानि च छत्राणि वैडूर्यरत्नमयविमलदण्डानि जाम्बूनदकर्णिकानि 'वज्रसन्धीनि' वज्ररत्नापूरितदण्डशलाकासन्धीनि मुक्ताजालपरितानि अष्टौ सहस्राणि—अष्टसहस्रसङ्ख्याका वरकाश्वनशलाका—वरकाश्वनमय्यः शलाका येषु तानि अष्टसहस्रवरकश्वनशलाकानि 'दहरमलयसुगन्धिसव्योऽयसुरहिषीयलच्छाया' इति दर्दरः—चीवरावनद्धं कुण्डिकादिभाजनमुखं तेन गालितास्तत्र पक्वा वा ये मलय इति—मलयोद्धवं श्रीखण्डं तत्सम्बन्धिनः सुगन्धयो गन्धवासास्तद्वत्सर्वेषु ऋतुषु सुरभिः शीतला च छाया येषां तानि, तथा 'मंगलभत्तिचित्ता' तेषां अष्टानां मङ्गलानां भक्त्या—विच्छित्त्या चित्रं—आलेख्यो येषां तानि मङ्गलभक्तिचित्राणि, तथा 'चंदागारोवमा' इति चन्द्राकृतः—चन्द्राकृतिः स उपमा येषां तानि तथा चन्द्रमण्डलवद्भूतानीति भावः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे चामरे प्रज्ञप्ते, तानि च चामराणि 'चंदप्पभवइरवेरुलियनाणामणिरयणखचियदंडा' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो वष्पं वैडूर्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभवअवैडूर्याणि शेषाणि च नानामणिरत्नानि खचितानि येषु दण्डेषु ते तथा, एवंपाश्वित्रा—नानाकारा दण्डा येषां चामराणां तानि तथा, सूत्रे स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, तथा 'सुहुमरययदीहवालाओ' इति सूक्ष्मा रजतमया दीर्घा वाला येषां तानि तथा, 'संखंकुंदगरयअमयमहियफेणपुंजसंनिकासाओ' इति शङ्खः—प्रतीतोऽङ्को—रत्नविशेषः कुन्देति—कुन्दपुष्पं दकरजः—उदककणाः अमृतमथितफेनपुञ्जः—क्षीरोदजलमथनसमुत्थफेनपुञ्जस्तेषामिव संनिकाशः—प्रभां येषां तानि तथा, अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'तैलसमुद्दकौ' सुगन्धितैलाधारविशेषौ, उक्तं च जीवाभिगममूलटीकायां—'तैलसमुद्दकौ सुगन्धितैलाधारौ' एवं कोष्ठादिसमुद्दका अपि वाच्याः, अत्र

३ प्रतिपद्यौ
मनुष्या०
विजयद्धा-
रवर्णनं
उद्देशः १
सू० १३१

॥ २१४ ॥

रयणामया’ इति एते सर्वेऽपि सर्वोत्तमा रत्नमयाः ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

विजये णं दारे अट्टसतचक्खयाणं अट्टसयं मिगद्धयाणं अट्टसयं गरुडज्झयाणं अट्टसयं विगद्ध-
याणं (अट्टसयं रुरयज्झयाणं) अट्टसतं छत्तज्झयाणं अट्टसयं पिच्छज्झयाणं अट्टसयं सडणि-
ज्झयाणं अट्टसतं सीहज्झयाणं अट्टसतं उसभज्झयाणं अट्टसतं सेयाणं चडविसाणाणं पागव-
रकेत्तूणं एवामेव सपुव्वावरेणं विजयदारे य आसीयं केडसहस्सं भवतित्ति मक्खायं ॥ विजये
णं दारे णव भोमा पणत्ता, तेसि णं भोमाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता जाव
मणीणं फासो, तेसि णं भोमाणं उप्पि उल्लोया जाव सामलताभत्तिचित्ता जाव सव्व-
तवणिज्जमता अच्छा जाव पडिख्वा, तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेसभाए जे से पंचमे भोस्से तस्स
णं भोमस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं सीहासणे पणत्ते, सीहासणवणतो विजयदूसे
जाव अंकुसे जाव दामा चिट्ठि, तस्स णं सीहासणस्स अवरुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुरत्थिमेणं
एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं सामाणियसहस्साणं चत्तारि भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ,
तस्स णं सीहासणस्स पुरच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं अगमहिंसीणं सपरिवाराणं
चत्तारि भद्दासणा पणत्ता, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपुरत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स

अर्बिभतरियाए परिसाए अट्टण्हं देवसाहस्सीणं अट्टण्हं भदासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणेणं विजयस्स देवस्स मज्झिमियाए परिसाए दसण्हं देवसाहस्सीणं दस भदासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स बाहिरियाए परिसाए वारसण्हं देवसाहस्सीणं वारस भदासणसाहस्सीओ पणत्ताओ ॥ तस्स णं सीहासणस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सत्तण्हं अणियाहिक्खीणं सत्त भदासणा पणत्ता, तस्स णं सीहासणस्स पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीणं सोलस भदासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तंजहा—पुरत्थिमेणं चत्तारि साहस्सीओ, एवं चउसुवि जाव उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ, अवसेसेसु भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भदासणा पणत्ता ॥ (सू० १३२)

‘विजये णं दारे’ इत्यादि, तस्मिन् विजये द्वारे ‘अष्टशतम्’ अष्टाधिकं शतं ‘चक्रध्वजानां’ चक्रालेखरूपचिह्नोपेतानां ध्वजानाम्, एवं मृगगरुडरुक्छत्रपिच्छशकुनिसिंहवृषभचतुर्दन्तहस्तिध्वजानामपि प्रत्येकमष्टशतमष्टशतं वक्तव्यम्, ‘एवमेव सपुष्पावरेणं’ ‘एवमेव’ अनेन प्रकारेण सपूर्वापरेण सह पूर्वैरपरैश्च वर्तत इति सपूर्वापरं सङ्ख्यानं तेन विजयद्वारे ‘अशीतम्’ अशीत्यधिकं केतुसहस्रं भवतीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिः ॥ ‘विजयस्स णं’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य पुरतो नव ‘भौमानि’ विशिष्टानि स्थानानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च भौमानां भूमिभागा उल्लोकाश्च पूर्ववद्वक्तव्याः, तेषां च भौमानां बहुमध्यदेशभागे यत्पञ्चमं भौमं तस्य बहुमध्यदेशभागे विजय-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वार-
खण्डनं
उद्देशः १
सू० १३२

॥ २१५ ॥

द्वाराधिपतिविजयदेवयोग्यं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तस्य च सिंहासनस्य वर्णनं विजयदूष्यं कुम्भाग्रमुक्तादामवर्णनं प्राग्वत्, तस्य च सिंहासनस्य
‘अपरोत्तरस्यां’ वायव्यकोणे उत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां च विजयदेवस्य संबन्धनां चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि भद्रासनसह-
स्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य पूर्वस्यामत्र विजयस्य देवस्य चतसृणामग्रमहिषीणां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य
सिंहासनस्य दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेयकोण इत्यर्थः, अत्र विजयदेवस्य ‘अभ्यन्तरर्षदाम्’ अभ्यन्तरर्षद्वृपाणामष्टानां देवसहस्राणां
योग्यानि अष्टौ भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणस्यां दिशि अत्र विजयदेवस्य मध्यर्षदो दशानां देवसहस्राणां
योग्यानि दश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणापरस्यां दिशि नैर्ऋतकोण इत्यर्थः अत्र विजयदेवस्य बाह्यर्षदो द्वाद-
शानां देवसहस्राणां योग्यानि द्वादश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘तस्स णं सीहासणस्से’त्यादि, तस्य सिंहासनस्य पश्चिमायां दिशि
अत्र विजयस्य देवस्य सम्वन्धिनां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्यानि सप्त भद्रासनानि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य ‘सर्वतः’ सर्वासु
दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन अत्र विजयस्य देवस्य संबन्धिनां षोडशानामात्मरक्षदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रासनसहस्राणि
प्रज्ञप्तानि, अवशेषेषु प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनमपरिवारं सामानिकादिदेवयोग्यभद्रासनरूपपरिवारहितं प्रज्ञप्तम् ॥

विजयस्स णं दारस्स उवरिमागारा सोलसविहेहिं रतणेहिं उवसोभिन्ता, तंजहा—रणेहिं वय-
रेहिं वेरुलिण्हे जाव रिद्धिहिं ॥ विजयस्स णं दारस्स उप्पि बह्वे अट्ठमंगलगा पणत्ता, तं-
जहा—सोत्थितसिरिवच्छ जाव दप्पणा सव्वरणामया अच्छा जाव पडिरूवा । विजयस्स णं

दारस्स उप्पि बह्वे कण्हचामरज्झया जाव सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरुवा । विजयस्स णं
दारस्स उप्पि बह्वे छत्तातिच्छत्ता तहेव ॥ (सू० १३३)

‘विजयस्स णं’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य ‘उवरिसाकारा’ इति उपरितन आकारः—उत्तररङ्गादिरूपः षोडशविधै रत्नैरुपशोभितः, तद्यथा—रत्नैः सामान्यतः कर्केतनादिभिः १ वज्रैः २ वैह्वर्यैः ३ लोहिताक्षैः ४ मसारगर्भैः ५ हंसगर्भैः ६ पुलकैः ७ सौगन्धिकैः ८ ज्योतीरसैः ९ अङ्कैः १० अञ्जैः ११ रजतैः १२ जातरूपैः १३ अञ्जनपुलकैः १४ स्फटिकैः १५ रिष्टैः १६ ॥ ‘विजयस्स णं’ मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य उपरि अष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि प्र०, तद्यथेत्यादिना तान्येवोपदर्शयति—‘सव्वरयणामया’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चति ?—विजए णं दारे २, गोयमा विजए णं दारे विजए णाम देवे महि-
द्दीए महज्जुतीए जाव महानुभावे पलिओवमट्ठितीए परिचसति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणिघ-
साहस्सीणं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं
अणियाहिचर्हणं सोलसण्हं आयरक्खेदवसाहस्सीणं विजयस्स णं दारस्स विजयाए रायहाणीए
अणोसिं च बहूणं विजयाए रायहाणीए वत्थव्वगाणं देवाणं देवीण य ओहेव्वं जाव दिव्वाहं
भोगभोगाहं सुंजमाणे विहरह, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चति—विजये दारे विजये दारे,
[अदुत्तरं च णं गोयमा ! विजयस्स णं दारस्स सासए णामथेज्जे पणत्ते जण कयाह णत्थि
ण कयाह ण भविस्सति जाव अवट्ठिए णिचे विजए दारे] ॥ (सू० १३४)

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजयद्वा-
रवर्णनं
उद्देशः १
सू० १३४

॥ २१६ ॥

'से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—'गोयमे'त्यादि, गौतम ! विजये द्वारे विजयो नाम,
 प्राकृतत्वाद् अन्ययत्वाच्च नामशब्दात्परस्य टावचनस्य लोपस्ततोऽयमर्थः—प्रवाहतोऽनादिकालसन्ततिपतितेन विजय इति नाम्ना देवः
 'महर्द्धिकः' महती क्रद्धिः—भवनपरिवारादिका यस्यासौ महर्द्धिकः 'महाद्युतिकः' महती द्युतिः शरीरगता आभरणगता च यस्यासौ
 महाद्युतिकः, तथा महद् बलं—शारीरः प्राणो यस्य स महाबलः, तथा महद् यशः—ख्यातिर्यस्यासौ महायशः, महेश इत्याख्या—प्रसिद्धि-
 र्यस्य स महेशाख्यः, अथवा ईशनमीशो भावे घब्प्रत्ययः ऐश्वर्यमित्यर्थः 'ईश ऐश्वर्ये' इति वचनात् तत ईशनमैश्वर्य आत्मनः ख्याति अन्त-
 र्भूतण्यर्थतया ख्यापयति यः स ईशाख्यः महंश्चासावीशाख्यश्च महेशाख्यः, क्वचित् 'महासौख्ये' इति पाठस्तत्र महत् सौख्यं
 प्रभूतसद्वेद्योदयवशाद् यस्य स महासौख्यः पत्योपमस्थितिकः परिवसति, स च तत्र चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतस्तृणामग्रमहिषीणां
 सपरिवाराणां ग्रत्येकमेकैकसहस्रसङ्ख्यपरिवारसहितानां तिसृणां अभ्यन्तरमध्यमबाह्यरूपाणां यथाक्रममष्टदशद्वादशदेवसहस्रसङ्ख्या-
 कानां पर्पदां सप्तानामनीकानां—हयानीकजानीकपदात्यनीकमहिषानीकगन्धर्वानीकनाट्यानीकरूपाणां सप्तानामनीकाधिपतीनां
 षोडशानामाक्षरक्षसहस्राणां विजयस्य द्वारस्य विजयाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां विजयराजधानीवास्तव्यानां देवानां देवीनां च
 'आहेवच्च'ति आधिपत्यम् अधिपतेः कर्म आधिपत्यं रक्षा इत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनाप्यारक्षकेणैव क्रियते तत आह—पुरस्य पतिः
 पुरपतिस्तस्य कर्म पौरपत्यं सर्वेषामग्रेसरत्वमिति भावः, तच्चाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि स्वनायकनियुक्तथाविधगृहचिन्तकसामा-
 न्यपुरुषस्येव (स्यात्) ततो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह—'स्वामित्वं' स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावः स्वामित्वं नायकत्वमित्यर्थः, तदपि च
 नायकत्वं कदाचित्पौषकत्वमन्तरेणापि भवति यथा हरिणयूथाधिपतेर्हरिणस्य तत आह—भर्तृत्वं—पौषकत्वं 'डुभृन् धारणपोपणयोः'

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
विजया-
राजधानी
उद्देशः २
सू० १३५

॥ २१७ ॥

इति वचनात्, अत एव महत्तरकलं, तदपि चेह महत्तरकलं कस्यचिदाज्ञाविकलस्यापि भवति यथा कस्यचिद्वणिजः स्वदासदासीवर्गं प्रति तत आह—‘आणार्इसरसेणावच्चं’ आज्ञया ईश्वर आज्ञेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः आज्ञेश्वरश्चासौ सेनापतिश्च आज्ञेश्वरसे-
रवेणेति योगः ‘अहय’ति आख्यानकप्रतिवद्धानि यदिवा ‘अहतानि’ अव्याहतानि नित्यानि नित्यानुबन्धीनीति भावः, ये नाट्यगीते नाट्यं—नृत्यं गीतं—गानं यानि च वादितानि ‘तन्त्रीतलतालत्रुटितानि’ तन्त्री—त्रीणा तलौ—हस्ततलौ तालः—कंसिका त्रुटितानि—वा-
दित्राणि, तथा यश्च घनमृदङ्गः पटुना पुरुषेण प्रवादितः, तत्र घनमृदङ्गो नाम घनसमानध्वनिर्यो मृदङ्गस्तत एतेषां द्वन्द्वस्तेषां रवेण ‘दि-
व्यान्’ प्रधानान् भोगार्हो भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जानः ‘विहरति’ आस्ते ‘से एण्णट्टेण’मित्यादि, तत एतेन ‘अर्थेन’
कारणेन गौतम ! एवमुच्यते—विजयद्वारं विजयद्वारमिति, विजयाभिधानदेवस्वामिकत्वाद् विजयमिति भावः ॥

कहि णं भंते ! विजयस्स देवस्स विजया णाम रायहाणी पणत्ता?, गोयमा ! विजयस्स णं दा-
रस्स पुरत्थिमेणं तिरियमसंखेजे दीवसमुद्दे वीतिवत्तिता अण्णंमि जंबुदीवे दीवे वारस जोयण-
सहस्साहं ओगाहिता एत्थ णं विजयस्स देवस्स विजया णाम रायहाणी प० वारस जोयणसह-
स्साहं आयामविक्खंभेणं सत्ततीसजोयणसहस्साहं नव य अडयाले जोयणसए किंचिविसेसा-
हिए परिकखेवेणं पणत्ते ॥ सा णं एगेणं पागारेणं सब्वतो समंता संपरिक्खत्ता ॥ से णं पागारे
सत्ततीसं जोयणाहं अद्धजोयणं च उड्डं उच्चत्तेणं मूले अद्धतेरस जोयणाहं विक्खंभेणं मज्जेत्थ

सक्रीसाइं छजोयणाइं विक्खंभेणं उट्ठिं तिण्णि सद्धकोसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिण्णे
मज्झे संखित्ते उट्ठिं तणुए बाहिं वट्ठे अंतो चउरंसे गोपुच्छसंठाणसंठिते सव्वकणगामए अच्छे
जाव पडिरूवे ॥ से णं पागारे णाणाविहपंचवणेहिं कविसीसएहिं उवसोभिए, तंजहा—किण्हेहिं
जाव सुक्खिल्लेहिं ॥ ते णं कविसीसका अद्धकोसं आयामेणं पंचधनुसताइं विक्खंभेणं देसोणमद्ध-
कोसं उट्ठं उच्चत्तेणं सव्वमणिमया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ विजयाए णं रायहाणीए एगमेगाए
बाहाए पणुवीसं पणुवीसं दारसतं भवतीति मक्खायं ॥ ते णं दारा बावट्ठिं जोयणाइं अद्धजो-
यणं च उट्ठं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च विक्खंभेणं तावतियं चैव पवेसेणं सेता वरक-
णगथूभियागा ईहाभियं० तहेव जथा विजए दारे जाव तवणिज्जवालुगपत्थडा सुहफासा सस्सि-
(म)रीए सरूवा पासातीया ४। तेसि णं दाराणं उभयपासिं दुहतो णिसीहियाए दो वंदणकलसप-
रिवाडीओ पणत्ताओ तहेव भाणियव्वं जाव वणमालाओ ॥ तेसि णं दाराणं उभओ पासिं
दुहतो णिसीहियाए दो पंगंठागा पणत्ता, ते णं पंगंठागा एकतीसं जोयणाइं कोसं च आया-
मविक्खंभेणं पन्नरस जोयणाइं अट्ठाइल्ले कोसे बाहल्लेणं पणत्ता सव्ववइरामया अच्छा जाव
पडिरूवा ॥ तेसि णं पंगंठागाणं उट्ठिं पत्तेयं २ पासायवडिंसगा पणत्ता ॥ ते णं पासायवडिं-
सगा एकतीसं जोयणाइं कोसं च उट्ठं उच्चत्तेणं पन्नरस जोयणाइं अट्ठाइल्ले य कोसे आयामवि-

क्वभेणं सेसं तं चेव जाव समुगया णवरं बहुवयणं भाणितव्वं । विजयाए णं रायधानीए ए-
गमेगे दारे अट्टसयं चक्कज्झयाणं जाव अट्टसतं सेयाणं चउविसाणाणं णागवरकेऊणं, एवामेव
स पुन्वावरेणं विजयाए रायहाणीए एगमेगे दारे आसीतं २ केउसहस्सं भवतीति मक्खायं ॥ वि-
जयाए णं रायहाणीए एगमेगे दारे (तेसि णं दाराणं पुरओ) सत्तरस भोमा पणत्ता, तेसि णं
भोमाणं (भूमिभागा) उल्लोया (य) पउमलया० भत्तिचित्ता ॥ तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेस-
भाए जे ते नवमनवमा भोमा तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ सीहासणा पणत्ता,
सीहासणवणओ जाव दामा जहा हेट्ठा, एत्थ णं अवसेसेसु भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भद्दासणा
पणत्ता । तेसि णं दाराणं उत्तिमं (उवरिमा) गारा सोलसविधेहिं रयणेहिं उवसोभिया तं चेव
जाव छत्ताइछत्ता, एवामेव पुन्वावरेण विजयाए रायहाणीए पंच दारसता भवंतीति मक्खाया
॥ (सू० १३५)

‘कहि णं भंते ! विजयस्से’त्यादि, क भदन्त ! विजयस्य देवस्य विजया ताम राजधानी प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! विजयस्य
द्वारस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यग् असङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् ‘व्यतिव्रज्य’ अतिक्रम्य अत्रान्तरे योऽन्यः जम्बूद्वीपः अधिकृतद्वीपतुल्याभि-

१ वृत्तिकारा अतिदिशन्ति ‘तोरणे’त्यादिगाथात्रयं सूत्रादर्शगतं पर न काप्यादर्शेऽत्र दृश्यत इदं, अनेकेषु च स्थानेष्वेवं वृत्तिकारप्राप्तानामादर्शानामिदानी-
न्तनप्राप्यादर्शानां च परस्परं भिन्नतमत्वात् सूत्रदृष्ट्येवैविविचर्य न च तादृश उपलभ्यते आदर्श इति निरुपाया वयं सर्वत्र द्वयोरेकत्रीकरणे.

धानः, अनेन जम्बूद्वीपानामप्यसङ्ख्येयत्वं सूचयति, तस्मिन् द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्रान्तरे विजयस्य देवस्य योग्या विजया
 नाम राजधानी प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा च द्वादश योजनसहस्राणि 'आयामविष्कम्भेन' आयामविष्कम्भाभ्यां, सप्त-
 त्रिंशद् योजनसहस्राणि नव शतानि 'अष्टाचत्वारिंशानि' अष्टचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, इदं च परिक्षेपप-
 रिमाणं 'विक्रवंभवगद्दहगुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ' इति करणवशात्स्वयमानेतव्यम् ॥ 'सा ण'मित्यादि, 'सा' विजयाभिधाना
 राजधानी णमिति वाक्यालङ्कारे एकेन महता प्राकारेण 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन परिक्षिप्ता ॥ 'से ण'मित्यादि,
 स प्राकारः सप्तत्रिंशत् योजनानामर्द्धयोजनमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन मूलेऽर्द्धत्रयोदश योजनानि विष्कम्भेन मध्ये षड् योजनानि सक्क्रोशानि—एकेन
 क्रोशेनाधिकानि विष्कम्भेन उपरि त्रीणि योजनानि सार्द्धक्रोशानि [योजनानि] सार्द्धानि द्वादश अर्द्धक्रोशाधिकानि (द्वादश) विष्कम्भेन,
 मूले विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तो, मूलविष्कम्भतोऽर्द्धस्य श्रुतितत्वात्, उपरि तनुको, मध्यविष्कम्भादप्यर्द्धस्य श्रुतितत्वात्, बहिर्वृत्तोऽन्तश्चतुरस्रो
 'गोपुच्छसंस्थानसंस्थितः' ऊर्द्धक्रितगोपुच्छसंस्थानसंस्थितः 'संव्वकणगमए' सर्वासना कनकमयः 'अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं
 प्राग्वत् ॥ 'से ण'मित्यादि, स प्राकारो नानाविधानि च तानि पञ्चवर्णानि च नानाविधपञ्चवर्णानि तैः, नानाविधत्वं च पञ्चवर्णोपेक्षया
 कृष्णादिवर्णतारतम्यापेक्षया वा द्रष्टव्यं, पञ्चवर्णत्वमेवोपदर्शयति—'किण्हेहि' इत्यादि ॥ 'ते णं कविसीसगा' इत्यादि, तानि कपिशी-
 र्बकाणि प्रत्येकमर्द्धक्रोशं—धनुःसहस्रप्रमाणमायामेन—दैर्घ्येण पञ्च धनुःशतानि 'विष्कम्भेन' विस्तारेण, देशेनमर्द्धक्रोशमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन
 'संव्वमणिमया' इत्यादि सर्वासना मणिमया 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'विजयाए णं रायहाणीए' इत्यादि,
 विजयाया राजधान्या एकैकस्यां बाहायां पञ्चविंशे—पञ्चविंशत्यधिकं द्वारशतं २ प्रज्ञप्तं, सर्वसङ्ख्या पञ्च द्वारशतानि ॥ 'ते णं दारा'

इत्यादि, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वाषष्टियोजनानि अर्द्धयोजनं चोर्द्धुमुच्चैस्त्वेन, एकत्रिंशतं योजनानि क्रोशं च विष्कम्भतः, 'तावद्वयं चेवं पवेसेणं' एतावदेव-एकत्रिंशद् योजनानि क्रोशं चेत्यर्थः प्रवेशेन, 'सेया वरकणगथूमियागा' इत्यादि द्वारवर्णनं निरवशेषं तावद्वक्तव्यं यावद्वनमालावर्णनम् ॥ 'तेसि णं दाराण'मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैषेधिकीभावेन 'द्विधातो' द्वि-प्रकारायां नैषेधिक्यां द्वौ द्वौ 'प्रकण्ठकौ' पीठविशेषौ प्रज्ञप्तौ, ते च प्रकण्ठकाः प्रत्येकमेकत्रिंशतं योजनानि क्रोशमेकं च आयामविष्कम्भाभ्यां, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् बाह्येन 'सव्ववइरामया' इति सर्वासना ते प्रकण्ठका वज्ररत्नमयाः 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'तेसिं पगंठगाण'मित्यादि, तेषां प्रकण्ठकानामुपरि प्रत्येकं 'प्रासादावतंसकः' प्रासादविशेषः प्रज्ञप्तः ॥ 'ते णं पासायवडैसगा' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका एकत्रिंशतं योजनानि क्रोशं चैकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषां च प्रासादानाम् 'अव्भुगगयमूसियपहसियाविव' इत्यादि सामान्यतः स्वरूपवर्णनम् उल्लोकवर्णनं मध्यभूमिभागवर्णनं सिंहासनवर्णनं विजयदूष्यवर्णनं सुक्तादामोपवर्णनं च विजयद्वारवत्, शेषमपि तोरणादिकं विजयद्वारवदिमाभिर्वक्ष्य-माणाभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यं, ता एव गाथा आह- 'तोरणे'त्यादि गाथात्रयं, द्वारेषु प्रत्येकमेकैकस्यां नैषेधिक्यां द्वे द्वे तोरणे वक्तव्ये, तेषां च तोरणानामुपरि प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि, तेषां तोरणानामुपरि कृष्णचामरध्वजादयो ध्वजाः, तदनन्तरं तोरणानां पुरतः शालभ-स्त्रिकाः तदनन्तरं नागदन्तकास्तेषु च नागदन्तकेषु दामानि ततो हयसङ्घाटादयः सङ्घाटा वक्तव्याः ततो हयपङ्क्त्यादयः पङ्क्तयस्तदन-न्तरं हयवीथ्यादयो वीथयस्ततो हयमिथुनकादीनि मिथुनानि ततः पद्मलतादयो लताः ततः 'सोत्थिया' चतुर्दिक्सौवस्तिका वक्त-व्यास्ततो वन्दनकलास्तदनन्तरं शृङ्गारकास्त आदर्शकास्ततः स्थालानि ततः पात्र्यस्तदनन्तरं सुप्रतिष्ठानि ततो मनोगुलिकास्तासु

‘वातकरकाः’ वातभृताः करका वातकरका जलशून्या इत्यर्थः, तदनन्तरं चित्रा रत्नकरण्डकास्ततो ह्यकण्ठा गजकण्ठा नरकण्ठाः, उपलक्षणमेतत् किनरकिपुरुषमहोरगगन्धर्ववृषभकण्ठकाः क्रमेण वक्तव्याः, तदनन्तरं पुष्पादिचङ्गेर्यो वक्तव्यास्ततः पुष्पादिपटलकानि ततः सिंहासनानि तदनन्तरं छत्राणि ततश्चामराणि ततस्तैलादिसमुद्रका वक्तव्यास्ततो ध्वजाः, तेषां च ध्वजानामिदं चरमसूत्रम्—‘एवामेव सपुत्रावरेणं विजयाए रायहाणीए एगमेगंसि दारंसि असीयं केउसहस्सं भवतीति मक्खायं’ तदनन्तरं भौमानि वक्तव्यानि, तत्सूत्रं साक्षादुपदर्शयति—‘तेसि णं दाराण’मित्यादि, तेषां दाराणां पुरतः सप्तदश भौमानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च भौमानां भूमिभागा उल्लोकाश्च प्राग्वद्वक्तव्याः ॥ ‘तेसि णं भोमाण’मित्यादि, तेषां च भौमानां बहुमध्यदेशभागे यानि नवमनवमानि भौमानि तेषां बहुमध्यदेशभागेषु प्रत्येकं विजयदेवयोग्यं (सिंहासनं यथा) विजयद्वारपञ्चमभौमे किन्तु सपरिवारं सिंहासनं वक्तव्यम्, अवशेषेषु च भौमेषु प्रत्येकं सपरिवारं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, ‘तेसि णं दाराणं उवरिमागारा सोलसविहेहिं रयणेहिं उव-सोभिता’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

विजयाए णं रायहाणीए चउदिसिं पंचजोयणसताइं अवाहाए, एत्थ णं चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तंजहा—असोगवणे सत्तवणवणे चंपगवणे चूतवणे, पुरत्थिमेणं असोगवणे दाहिणेणं सत्तवणवणे पच्चत्थिमेणं चंपगवणे उत्तरेणं चूतवणे ॥ ते णं वणसंडा साइरेगाइं दुवालस जोयणसहस्साइं आयामेणं पंच जोयणसयाइं विक्खंभेणं पणत्ता पत्तेयं पत्तेयं पागारपरिक्खत्ता किण्हा किण्होभासा वणसंडवणओ भाणियन्वो जाव बहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ य

आसयंति सयंति चिह्नुति णिसीदंति तुयदंति रमंति ललंति कीलंति मोहंति पुरापोराणां सु-
 चिणाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कम्माणं कडाणं कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुभवमाणा विह-
 रंति ॥ तेसि णं वणसंडाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं पासायवडिंसगा पणत्ता, ते णं पा-
 सायवडिंसगा बावडिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उहुं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च आया-
 मविक्खंभेणं अब्बुगगतमूसिया तहेव जाव अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता उल्लोया
 पडमभस्सिचित्ता भाणियन्वा, तेसि णं पासायवडिंसगाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं सीहा-
 सणा पणत्ता वण्णावासो सपरिवारा, तेसि णं पासायवडिंसगाणं उप्पि बहवे अट्ठमंगलगा
 मया छत्तातिछत्ता ॥ तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, तं-
 जहा—असोए सत्तवण्णे चंपए चूते ॥ तत्थ णं ते साणं साणं वणसंडाणं साणं साणं पासाय-
 वडिंसगाणं साणं साणं सामाणियाणं साणं साणं अग्गमहिसीणं साणं साणं परिसाणं साणं
 साणं आयरक्खदेवाणं आहेवच्चं जाव विहरति ॥ विजयाए णं रायहाणीए अंतो बहुसमरमणिज्जे
 भूमिभागे पणत्ते जाव पंचवण्णेहिं मणीहिं उवसोभिए तणसइविहूणे जाव देवा य देवीओ य
 आसयंति जाव विहरंति । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं
 एगे महं ओवरियालेणे पणत्ते बारस्स जोयणसयाइं आयामक्किक्खंभेणं तिन्नि जोयणसहस्साइं

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनषण्डा-
 धि०
 उद्देशः २
 सू० १३६

॥ २२० ॥

सत्त य पंचाणउत्ते जोयणसत्ते किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं अद्धकोसं बाहल्लेणं सव्वजंबूणता-
मतेणं अच्छे जाव पडिरूवे ॥ से णं एगाए पडमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो समंता सं-
परिकिखत्ते पडमवरवेतियाए वण्णओ वणसंडवण्णओ जाव विहरंति, से णं वणसंडे देसूणाइं
दो जोयणाइं चक्कवालविकखंभेणं ओवारियालयणसमपरिकखेवेणं ॥ तस्स णं ओवारियालय-
णस्स चउद्धिसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वण्णओ, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
पुरतो पत्तेयं पत्तेयं तोरणा पणत्ता छत्तातिछत्ता ॥ तस्स णं उवारियालयणस्स उप्पि बहुसम-
रमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीहिं उवसोभिते मणिवण्णओ, गंधरसफासो, तस्स णं बहु-
समरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं मूलपासायवडिंसए पणत्ते,
से णं पासायवडिंसए बावडिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उडुं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च
आयामविकखंभेणं अब्बुगगयमूसियप्पहसिते तहेव तस्स णं पासायवडिंसगस्स अंतो बहुसमर-
मणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणिफासे उल्लोए ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स
बहुमज्झदेसभागे एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पन्नत्ता, सा च एगं जोयणमायामविकखंभेणं अद्ध-
जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमई अच्छा सण्हा ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उवरिं एगे महं सीहासणे
पन्नत्ते, एवं सीहासणवण्णओ सपरिवारो, तस्स णं पासायवडिंसगस्स उप्पि बहवे अट्ठमंग-

लगा झया छत्तातिछत्ता ॥ से णं पासायवडिंसए अण्णेहिं चउहिं तदद्दुच्चत्तप्पमाणमेत्तेहिं पासा-
 यवडिंसएहिं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ते, ते णं पासायवडिंसगा एक्कतीसं जोयणाइं कोसं च
 उडुं उच्चत्तेणं अद्धसोलसजोयणाइं अद्धकोसं च आयामविक्खंभेणं अब्भुगगतं तहेव, तेसि णं
 पासायवडिंसयाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा उल्लोया ॥ तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमि-
 भागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं सीहासणं पणत्तं, वणओ, तेसिं परिवारभूता भद्दासणा
 पणत्ता, तेसि णं अट्ठमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ ते णं पासायवडिंसका अण्णेहिं चउहिं
 चउहिं तदद्दुच्चत्तप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिंसएहिं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ ते णं पासा-
 यवडिंसका अद्धसोलसजोयणाइं अद्धकोसं च उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं अट्ठ जोयणाइं आयामवि-
 क्खंभेणं अब्भुगगतं तहेव, तेसि णं पासायवडिंसगाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा उ-
 ल्लोया, तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं पडमासणा प-
 नत्ता, तेसि णं पासायाणं अट्ठमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ ते णं पासायवडिंसगा अण्णेहिं च-
 उहिं तदद्दुच्चत्तप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिंसएहिं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ ते णं पासाय-
 वडिंसका देसूणाइं अट्ठ जोयणाइं उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं चत्तारि जोयणाइं आयामविक्खंभेणं अ-
 ब्भुगगतं भूमिभागा उल्लोया भद्दासणाइं उवरिं मंगलगा झया छत्तातिछत्ता, ते णं पासायव-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनवण्डो-
 धि०
 उद्देशः २
 सू० १३६

॥ २२१ ॥

डिसगा अणोहिं चउहिं तदद्दुच्चत्तप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिसएहिं संवतो संमंता संपरि-
 विलत्ता । ते णं पासायवडिसगा देसूणाइं चत्तारि जोयणाइं उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं दो जोयणाइं
 आयामविवलंभेण अब्भुग्गयमूसिय० भूमिभागा उल्लोया पडमासणाइं उवरिं मंगलगा झया
 छत्ताइच्छत्ता ॥ (सू० १३६)

‘विजयाए णं रायहाणीए’ इत्यादि, विजयाया राजधान्याः ‘चउदिसि’मिति चतस्रो दिशः समाहृताश्चतुर्दिक् तस्मिन् चतु-
 र्दिशि-चतस्रसु दिक्षु पञ्च पञ्च योजनशतानि ‘अवाहाए’ इति बाधनं बाधा-आक्रमणं तस्यामवाधायां कृत्वेति गम्यते, अपान्त-
 रालेषु मुक्त्वेति भावः, चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, ‘तद्यथे’त्यादि, तानेव वनखण्डान् नामतो दिग्भेदतश्च दर्शयति, अशोकवृक्षप्रधानं
 वनमशोकवनम्, एवं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं चूतवनमपि भावनीयं, ‘पुण्वेण असोगवण’मित्यादिरूपा गाथा पाठसिद्धा (अत्र तु न) ॥ ‘ते
 णं वणसंडा’ इत्यादि, ते वनखण्डाः सातिरेकाणि द्वादश योजनसहस्राण्यायामेन पञ्च योजनशतानि विष्कम्भेन प्रत्येकं प्रज्ञप्ताः प्रत्येकं
 प्राकारपरिक्षिप्ताः, पुनः कथम्भूतास्ते वनखण्डाः ? इत्यादि पद्मवरवेदिकावर्हिर्वनखण्डवत्तावद्विशेषेण वक्तव्यं यावत् ‘तत्थ णं वहवे
 वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंति’ ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां वनखण्डानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रासादाव-
 तंसकाः प्रज्ञप्ताः, ते च प्रासादावतंसका द्वाषष्टिर्योजनान्यर्द्धयोजनं चोर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकत्रिंशत् योजनानि क्रोशं च विष्कम्भेन ‘अब्भु-
 ग्गयमूसियपहसियाविव’ इत्यादि प्रासादावतंसकानां वर्णनं निरवशेषं तावद्वक्तव्यं यावत्तत्र प्रत्येकं सिंहासनं सपरिवारं । ‘तत्थ ण’
 मित्यादि, तेषु वनखण्डेषु प्रत्येकमेकैकदेवभावेन चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् ‘महज्जुइया महावला महायसा महासोक्खा महाणु-

भावा' इतिपरिग्रहः पत्न्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा—'असोए' इत्यादि, अशोकवनेऽशोकः सप्तपर्णवने सप्तपर्णः चम्पकवने चम्पकः चूतवने चूतः ॥ 'तेसि ण'मि(तत्थ णं ते इ) त्यादि, ते अशोकादयो देवास्तस्य वनखण्डस्य स्वस्य प्रासादावतंसकस्य, सूत्रे बहुवचनं प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि वचनव्यत्ययो भवतीति, स्वेषां स्वेषां सामानिकसहस्राणां स्वासां स्वासामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां स्वासां स्वासां पर्यदां स्वेषां स्वेषामनीकानां (अनीकाधिपतीनां) स्वेषां स्वेषामालरक्षकाणाम् 'आहेवन्नं पोरेवन्नं'मित्यादि प्राग्वत् ॥ 'विजयाए ण'- मित्यादि, विजयाया राजधान्या अन्तर्वहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य 'से जहानामए आलिगपुस्खरेइ वा' इत्यादि वर्णनं प्राग्वत् निरवशेषं तावद्वक्तव्यं यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्य च बहुममरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र महद् एकमुपकारिका- लयनं प्रज्ञप्तं, राजधानीस्वामिसत्कप्रासादावतंसकादीन् उपकरोति—उपष्टभ्रातीत्युपकारिका—राजधानीस्वामिसत्कप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अन्यत्र त्वियमुपकार्योपकारकेति प्रसिद्धा, उक्तञ्च—“गृहस्थानं स्मृतं राक्षामुपकार्योपकारका” इति, उपकारिकालयनमिव उपकारिकालयनं तद् द्वादश योजनशतानि 'आयामविष्कम्भेन' आयामविष्कम्भाभ्यां, त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त योजनशतानि पञ्चनवतानि—पञ्चनवत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि, परिक्षेपपरिमाणं चेदं प्रागुक्तकरणवशात्स्वयमानेतव्यम्, अर्द्धकोशं—धनुःसहस्रपरिमाणं बाहल्येन 'सर्वजं वृणयामए' इति सर्वात्मना जाम्बूनदमयम्, 'अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'से ण'मित्यादि, 'तद्' उपकारिकालयनम् एकया पद्मवरवेदिकया तत्पृष्ठभाविन्या एकेन च वनपण्डेन 'सर्वतः' सर्वोऽपि दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिप्तं, पद्मवरवेदिकावर्णको वनपण्डवर्णकः प्राग्वन्निरवशेषो वक्तव्यो यावत् 'तत्थ बहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' इति ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य उपकारिकालयनस्य 'चउदिस्सि'ति चतुर्दिशि चतसृषु

दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि, त्रिसोपानवर्णकः पूर्ववद्वक्तव्यः, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं तोरणं प्रज्ञप्तं, तेषां च तोरणानां वर्णनं प्राग्वद्वक्तव्यम् ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, ‘तस्य’ उपकारिकालयनस्य उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, ‘से जहानामए’ इत्यादि भूमिभागवर्णनं प्राग्वत्तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेको मूलप्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः, स च द्वाषष्टिर्योजनानि अर्द्धं च योजनमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, एकत्रिंशतं योजनानि क्रोशं चायामविष्कम्भाभ्याम्, ‘अब्भुगयमूसियपहसियाविवे’त्यादि, तस्य वर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनं सिंहासनवर्णनं शेषाणि च भद्रासनानि तत्परिवारभूतानि विजयद्वारबहिःस्थितप्रासादवद्भावनीयानि ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य मूलप्रासादावतंसकस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महती एका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, सा चैकं योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन ‘सव्वमणिमयी’ इति सर्वात्मना मणिमयी ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तस्य च सिंहासनस्य परिवारभूतानि शेषाणि भद्रासनानि प्राग्वद्वक्तव्यानि ॥ ‘से ण’मित्यादि, स च मूलप्रासादावतंसकोऽन्यैश्चतुर्भिर्मूलप्रासादावतंसकैस्तदूर्ध्वोच्चत्वप्रमाणमात्रैः—मूलप्रासादावतंसकाद्धोच्चत्वप्रमाणैः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, तदूर्ध्वोच्चत्वप्रमाणमेव दर्शयति—एकत्रिंशतं योजनानि क्रोशं चैकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषामपि ‘अब्भुगयमूसियपहसियाविवे’त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं च प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां प्रासादावतंसकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां वर्णनं प्राग्वत्, नवरमत्र सिंहासनानां शेषाणि परिवारभूतानि न वक्तव्यानि ॥ ‘ते णं पासा-

यवर्द्धेसया' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैः—मूलप्रासादावतंसकपरिवारभूतप्रासादाव-
तंसकाद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैर्मूलप्रासादापेक्षया चतुर्भागमात्रप्रमाणैरित्यर्थः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमेव दर्शयति
—'ते ण'मित्यादि, ते प्रासादावतंसकाः पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन देशोनानि अष्टौ योजनानि आया-
मविष्कम्भाभ्यां, सूत्रे च 'आयामविक्स्वभेण'ति एकवचनं समाहारविवक्षणात्, एवमन्यत्रापि भावनीयम्, एतेषामपि 'अव्युगमयमू-
सिये'त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं सिंहासनवर्णनं च प्राग्वत् केवलमत्रापि सिंहासनमपरिवारं वक्तव्यम् ॥
'ते ण'मित्यादि, तेऽपि प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैः—अनन्तरोक्तप्रासादावतंसकाद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणै-
र्मूलप्रासादापेक्षयाऽष्टभागमात्रप्रमाणैरित्यर्थः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, तदेव तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रमुपदर्शयति—'ते ण'मित्यादि,
ते प्रासादावतंसका देशोनानि अष्टौ योजनानि ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन देशोनानि चत्वारि योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां तेषामपि 'अव्युगमयमू-
सियपहसियाविवे'त्यादि स्वरूपादिवर्णनमनन्तरप्रासादावतंसकवत् ॥ (एतयोः सूत्रयोर्मूलपाठो न दृश्यते) 'ते ण'मित्यादि, तेऽपि च प्रासा-
दावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैः—अनन्तरोक्तप्रासादावतंसकाद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैर्मूलप्रासादावतंसकापेक्षया
षोडशभागप्रमाणमात्रैरित्यर्थः सर्वतः समन्ततः संपरिक्षिप्ताः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमेव दर्शयति—'ते ण'मित्यादि, ते प्रासादावतंसका
देशोनानि चत्वारि योजनान्यूर्द्धमुच्चैस्त्वेन देशोने द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषामपि स्वरूपवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोक-
वर्णनं सिंहासनवर्णनं च परिवारवर्जितं प्राग्वत्, तदेवं चतस्रः प्रासादावतंसकपरिपाठ्यो भवन्ति, कचिच्चित्स एव दृश्यन्ते न
चतुर्थी ॥

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
समावर्णनं
उद्देशः २
सू० १३६

॥ २२३ ॥

तस्स णं मूलपासायवडैसगस्स उत्तरपुरत्थिमे णं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सभा सुधम्मा
पणत्ता अद्धत्तेरसजोयणाइं आयामेणं छ सक्कोसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं णव जोयणाइं उड्डं उच्च-
त्तेणं, अणेगखंभसतसंनिविट्ठा अब्भुगगयसुकयवइरवेदिया तोरणवररतियसालभंजिया सुसि-
लिट्ठविसिट्ठलट्ठसंठियपसत्थवेरुलियविमलखंभा णाणामणिकणगरयणखइयउज्जलबहुसमसुवि-
भत्ताचित्ता(णिचिय)रमणिज्जकुट्टिमतला ईहमियउसभतुरगणरमगरविहगवालगकिण्णररुरुसर-
भवमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता थंभुगगयवइरवेइयापरिगयाभिरामा विज्जाहरजमलजु-
यलजंतजुत्ताविव अच्चिसहस्समालणीया रूवगसहस्सकलिया भिसमाणी भिभिभसमाणी
चक्खुलोयणलेसा सुहफासा सस्सिसरीयरूवा कंचणमणिरयणथूभिगगा नाणाविहपंचवण-
घंटापडागपडिमंडितगसिहरा धवला मिरीइकवचं विणिम्भुयंती लाउल्लोइयमहिया गोसीसस-
रसरत्तचंदणदइरदिन्नपंचंगुलितला उवाचियचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिडुवारदेस-
भागा आसत्तोसत्ताविउलवट्ठवग्घारियमल्लदामकलावा पंचवणसरससुरभिसुक्कपुप्फपुंजोवयार-
कालिता कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवमघमधेतंगंधुद्धुयाभिरामा सुगंधवरगंधिया गंधवट्ठिभ्रूया
अच्छरगणसंघसंविक्किन्ना दिव्वतुडियमधुरसदसंपणाइया सुरम्मा सव्वरयणामती अच्छा जाव
पडिरूवा ॥ तीसे णं सोहम्माए सभाए तिदिंसि तओ दारा पणत्ता ॥ ते णं दारा पत्तेयं पत्तेयं

दो दो जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं एगं जोयणं विक्खंभेण तावइयं चैव पवेसेणं सेया वरकणगथू-
 भियागा जाव वणमालादारवन्नओ ॥ तेसि णं दाराणं पुरओ मुहमंडवा पणत्ता, ते णं मुहमंडवा
 अद्धतेरसजोयणाहं आयामेणं छजोयणाहं सक्कोसाहं विक्खंभेणं साइरेगाहं दो जोयणाहं उहुं
 उच्चत्तेणं मुहमंडवा अणेगखंभसयस्संनिविट्ठा जाव उल्लोया भूमिभागवण्णओ ॥ तेसि णं मुहमं-
 डवाणं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं अट्ठ मंगला पणत्ता सोत्थिय जाव मच्छ ॥ तेसि णं मुहमंडवाणं
 पुरओ पत्तेयं पत्तेयं पेच्छाघरमंडवा पणत्ता, ते णं पेच्छाघरमंडवा अद्धतेरसजोयणाहं आयामेणं
 जाव दो जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं जाव मणिफासो ॥ तेसि णं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं वइरामय-
 अक्खाडगा पणत्ता, तेसि णं वइरामयाणं अक्खाडगाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ मणिपीडिया
 पणत्ता, ताओ णं मणिपीडियाओ जोयणमेगं आयामविक्खंभेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं सव्वम-
 णिमईओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तासि णं मणिपीडियाणं उट्ठि पत्तेयं पत्तेयं सीहासणा
 पणत्ता, सीहासणवण्णओ जाव दामा परिवारो । तेसि णं पेच्छाघरमंडवाणं उट्ठि अट्ठमंगलगा
 झया छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं पेच्छाघरमंडवाणं पुरतो तिदिस्सिं तओ मणिपेडियाओ पं० ताओ णं
 मणिपेडियाओ दो जोयणाहं आयामविक्खंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमतीओ अच्छाओ जाव
 पडिरूवाओ ॥ तासि णं मणिपेडियाणं उट्ठि पत्तेयं पत्तेयं चेइयथूभा पणत्ता, ते णं चेइयथूभा

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 सभावर्णनं
 उद्देशः २
 सू० १३७

॥ २२४ ॥

दो जोयणाई आयामविक्रंभेणं सातिरेगाई दो जोयणाई उहुं उच्चत्तेणं सेया संखंकुंदगरयाम-
 यमहितफेणपुंजसणिकासा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं चेइयथूभाणं
 उप्पि अट्ठ मंगलगा बहुकिण्हचामरझया पणत्ता छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं चेतियथूभाणं
 चउद्दिंसिं पत्तेयं पत्तेयं चत्तारि मणिपेढियाओ प०, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयाम-
 विक्रंभेणं अट्ठजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ ॥ तासि णं मणिपीढियाणं उप्पि पत्तेयं
 पत्तेयं चत्तारि जिणपडिमाओ जिणुस्सेहपमाणमेत्ताओ पलियंकणिसण्णाओ थूमाभिमुहीओ
 सन्निविट्ठाओ चिहंति, तंजहा—उसभा वट्ठमाणा चंदाणणा वारिसेणा ॥ तेसि णं चेतियथू-
 भाणं पुरतो तिदिसिं पत्तेयं पत्तेयं मणिपेढियाओ पन्नत्ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ दो दो
 जोयणाई आयामविक्रंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ अच्छाओ लण्हाओ सण्हाओ
 घट्ठाओ मट्ठाओ णिप्पंकाओ णीरयाओ जाव पडिरूवाओ । तासि णं मणिपेढियाणं उप्पि पत्तेयं
 पत्तेयं चेइयरूक्खा पणत्ता, ते णं चेतियरूक्खा अट्ठजोयणाई उहुं उच्चत्तेणं अट्ठजोयणं उव्वेहेणं
 दो जोयणाई खंधी अट्ठजोयणं विक्रंभेणं छजोयणाई विडिमा बहुमज्झदेसभाए अट्ठजोयणाई
 आयामविक्रंभेणं साइरेगाई अट्ठजोयणाई सव्वग्गेणं पणत्ताई । तेसि णं चेइयरूक्खाणं अय-
 मेत्तारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वहरामया मूला रययसुपतिट्ठिता विडिमा रिट्ठामयविपुल-

कंदवेरुलियरुतिलखंधा सुजातरूपपढमगविसालसाली नाणामणिरयणविविधसाहप्पसाहवेरुलि-
 यपत्ततवणिज्जपत्तवेंदा जंबूणयरत्तामउयसुकुमालपवालपल्लवसोभंतवरंकुरगसिहरा विचित्तम-
 णिरयणसुरभिक्कुसुमफलभरणमियसाला सच्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया अमयरस-
 समरसफला अधियं णयणमणिवुतिकरा पासातीया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ॥ ते
 णं चेइयरूक्खा अन्नोहिं बहूहिं तिलयलवयच्छत्तोवगसिरीससत्तवन्नदहिवन्नलोद्धवचंदणनीवकु-
 डयकयंयपणसतालतमालपियालपियंगुपारावयरायरूक्खनंदिरूक्खोहिं सब्बओ समंता संपरि-
 किखत्ता ॥ ते णं तिलया जाव नंदिरूक्खा मूलवंतो कन्दमंतो जाव सुरम्मा ॥ ते णं तिलया
 जाव नंदिरूक्खा अन्नोहिं बहूहिं पडमलयाहिं जाव सामलयाहिं सब्बतो समंता संपरिक्खत्ता,
 ताओ णं पडमलयाओ जाव सामलयाओ निच्चं कुसुमियाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि णं चे-
 तियरूक्खाणं उट्ठिं बहवे अट्ठमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं चेइयरूक्खाणं पुरतो
 तिदिसिं तओ मणिपेढियाओ पणत्ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयामविकलंभेणं
 अट्ठजोयणं बाहल्लेणं सब्बमणिमतीओ अच्छा जाव पडिरूवाओ ॥ तासि णं मणिपेढियाणं
 उट्ठिं पत्तेयं माहिंदझया अट्ठमाहं जोयणाहं उट्ठं उच्चत्तेणं अट्ठकोसं उव्वेहेणं अट्ठकोसं
 विकलंभेणं बइरामयवट्ठलट्ठसंठियसुसिलिट्ठपरिघट्टमट्टसुपतिट्ठिता बिसिद्धा अणेगवरपंचव-

३ प्रतिपत्तो
 मनुष्या०
 सभावर्णनं
 उद्देशः २
 सू० १३७

॥ २२५ ॥

णकुडभीसहस्सपरिमंडियाभिरामा वाडद्धुयविजयेजयंतीपडागा छत्तातिछत्तकालिया तुंगा
 गगणतलमभिलंघमाणसिहरा पासादीया जाव पडिख्वा ॥ तेसि णं महिंदज्झयाणं उट्ठिं अट्ट-
 ट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं महिं दज्झयाणं पुरतो तिदिसिं तओ णंदाओ पुक्ख-
 रिणीओ पं० ताओ णं पुक्खरिणीओ अद्धतेरसजोयणाइं आयामेणं सक्कोसाइं छ जोयणाइं
 विक्खंभेणं दसजोयणाइं उव्वेहेणं अच्छाओ सण्हाओ पुक्खरिणीवण्णओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवर-
 वेइयापरिक्खित्ताओ पत्तेयं वणसंडपरिक्खित्ताओ वण्णओ जाव पडिख्वाओ ॥ तेसि णं
 पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ तिदिसिं तिसोवाणपडिख्वागा पं०, तेसि णं तिसोवाणपडिख्वागाणं वण्ण-
 ओ, तोरणा भाणियव्वा, जाव छत्तातिछत्ता सभाए णं सुहम्माए छ मणोगुलिसाहस्सीओ प-
 ण्णत्ताओ, तंजहा—पुरत्थिमे णं दो साहस्सीओ पच्चत्थिमेणं दो साहस्सीओ दाहिणेणं एगसा-
 हस्सी उत्तरेणं एगा साहस्सी, तासु णं मणोगुलियासु बहवे सुवण्णरूपामया फलगा पणत्ता,
 तेसु णं सुवण्णरूपामएसु फलगेसु बहवे बहरामया णागदंतगा पणत्ता, तेसु णं बहरामएसु
 नागदंतएसु बहवे किण्हसुत्तवट्ठवघारितमल्लदामकलावा जाव सुक्खिलवट्ठवघारितमल्लदामक-
 लावा, ते णं दामा तवणिल्ललंबूसगा जाव चिट्ठंति ॥ सभाए णं सुहम्माए छगोमाणसीसाहस्सी-
 ओ पणत्ताओ तंजहा—पुरत्थिमेणं दो साहस्सीओ, एवं पच्चत्थिमेणवि दाहिणेणं सहस्सं एवं

उत्तरेणवि, तासु णं गोमाणसीसु बहवे सुवण्णरूपमया फलगा पं० जाव तेसु णं बहरामएसु नागदंतएसु बहवे रयतामया सिक्कता पणत्ता, तेसु णं रयतामएसु सिक्कएसु बहवे वेरुल्लियामईओ धूवघडिताओ पणत्ताओ, ताओ णं धूवघडियाओ कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्क जाव घाणमणणिन्वुइकरेणं गंधेणं सव्वतो समंता आपूरेमाणीओ चिट्ठंति। सभाए णं सुधम्माए अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीणं फासो उल्लोया पउमलयभत्तिचित्ता जाव सव्वतवणिज्जमए अच्छे जाव पडिरुवे ॥ (सू० १३७)

‘तस्स णं’मित्यादि, तस्य मूलप्रासादादावतंसकस्य ‘उत्तरपूर्वस्याम्’ ईशानकोण इत्यर्थः, ‘अत्र’ एतस्मिन् भागे विजयस्य देवस्य योग्या सभा सुधर्मा नाम विशिष्टच्छन्दकोपेता साऽर्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन पट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन नव योजनानि ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन ‘अप्येगे’त्यादि अनेकेषु स्तम्भशतेषु सन्निविष्टा अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टा ‘अव्भुगगयसुकयवरवेइया तोरणवरइयसालभंजिया सुसिलिद्धविसिद्धलंडसंठियपसत्थवेरुल्लियविमलखंभा’ अभ्युद्गता-अतिरमणीयतया द्रष्टृणां प्रत्यभिमुखमुत्-प्राबल्येन स्थिता सुकृतेव सुकृता निपुणशिल्पिरचितेवेति भावः, अभ्युद्गता चासौ सुकृता च अभ्युद्गतसुकृता वज्रवेदिका-द्वारमुण्डकोपरि वज्ररत्नमयी वेदिका तोरणं चाभ्युद्गतसुकृतं यत्र सा तथा, तथा वराभिः-प्रधानाभिः रचिताभिः-विरचिताभिः रतिदाभिर्वा सालभञ्जिकाभिः सुस्फिष्टा-संवद्धा विशिष्टं-प्रधानं लष्टं-मनोह्रं संस्थितं-संस्थानं येषां ते विशिष्टलष्टसंस्थिताः प्रशस्ताः-प्रशंसास्पदीभूता वैडूर्यस्तम्भाः-वैडूर्यरत्नमयाः स्तम्भा यस्यां सा वररचितशालभञ्जिकासुस्फिष्टविशिष्टलष्टसंस्थितप्रशस्तवैडूर्यस्तम्भा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तथा नानामणिकन-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
सभावर्णनं
उद्देशः २
सू० १३७

॥ २२६ ॥

करत्रानि खचितानि यत्र स नानामणिकनकरत्नखचितः, निष्ठान्तस्य परनिपातो भार्योदिदर्शनात्, नानामणिकनकरत्नखचितः उ-
 ज्ज्वलो-निर्ममलो बहुसमः-अत्यन्तसमः सुविभक्तो निचितो-निविडो रमणीयश्च भूमिभागो यस्यां सा नानामणिकनकरत्नखचितोज्ज्व-
 लबहुसमसुविभक्त (निचितरमणीय) भूमिभागा 'ईद्वामिगउसहतुरगनरमगरविहगवालगकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवणलयपउमलयभत्ति-
 चित्ता' इति तथा स्तम्भोद्गतया-स्तम्भोपरिवर्तिन्या वज्रवेदिकया-वज्ररत्नमय्या वेदिकया परिगता सती याऽभिरामा स्तम्भोद्गत-
 वज्रवेदिकापरिगताभिरामा 'विज्जाहरजमलजुगलजंतजुत्ताविव अच्चिसहस्समालणीया रूवगसहस्सकलिया 'भिसमाणा भिन्भिसमाणा
 चक्खुल्लोयणलेसा सुहफासा सस्सिरीयरूवा' इति प्रागवत् 'कंचणमणिरयणथूभियागा' इति काञ्चनमणिरत्नानां स्तूपिका-शिखरं यस्याः
 सा काञ्चनमणिरत्नस्तूपिकाका 'नाणाविहपंचवणणधंटापडागपरिमंडियगसिहरा' नानाविधाभिः-नानाप्रकाराभिः पञ्चवर्णाभिर्घण्टाभिः
 पताकाभिश्च परि-सामस्येन मण्डितमग्रशिखरं यस्याः सा नानाविधपञ्चवर्णधण्टापताकापरिमण्डिताग्रशिखरा 'धवला' श्वेता मरी-
 चिकवचं-किरणजालपरिक्षेपं विनिर्मुञ्चन्ती 'लाउल्लोइयमहिया' इति लाइयं नाम यद् भूमेर्गोमयादिना उपलेपनम् उल्लोइयं-कु-
 ड्यानां मालस्य च सेटिकादिभिः संमृष्टीकरणं लाउल्लोइयं ताभ्यामिव महिता-पूजिता लाउल्लोइयमहिता, तथा गोशीर्षेण-गोशीर्ष-
 नामचन्दनेन सरसरक्तचन्दनेन दर्दरेण-बहलेन चपेटाकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-द्वस्तका यत्र सा गोशीर्षकसरसरक्तचन्दनद-
 र्दरदसपञ्चाङ्गुलितला, तथा उपचिता-निवेशिता वन्दनकलशा-मङ्गलकलशा यस्यां सा उपचितवन्दनकलशा 'चंदणघडसुकयतो-
 रणपडिदुवारदेसभागा' इति चन्दनघटैः-चन्दनकलशैः सुकृतानि-सुष्ठु कृतानि शोभनानीति तात्पर्यार्थः यानि तोरणानि तानि
 चन्दनघटसुकृतानि तोरणानि प्रतिद्वारदेशभागे यस्यां सा चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागा, तथा 'आसत्तोसत्तवट्टवग्घारिय-

मल्लदामकलावा' इति आ-अवाङ् अधोभूमौ सक्त आसक्तो भूमौ लग्न इत्यर्थः ऊर्द्ध्वं सक्त उत्सक्तः-उल्लोचतले उपरिसंवद्ध इत्यर्थः; विपुलो-विस्तीर्णः वृत्तो-वर्तुलः 'वर्गधारिय' इति प्रलम्बितो माल्यदामकलापः-पुष्पमालासमूहो यस्यां सा आसक्तोत्सक्तविपुलवृत्तवर्गधारितमाल्यदामकलापा, तथा पञ्चवर्णेन सरसेन-सच्छायेन सुरभिणा मुक्तेन-क्षिप्तेन पुष्पपुञ्जलक्षणेनोपचारेण-पूजया कलिता पञ्चवर्णसरससुरभिमुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलिता 'कालागुरुरुपवरकुन्दुरुक्तुरुक्कधूवमधवेतगंधुद्रुयाभिरामा सुगंधवरगंधगंधिया गंधवट्टिभूया' इति प्राग्वत्, 'अच्छरगणसंधसंविकिण्णा' इति अप्सरोगणानां सङ्घः-समुदायस्तेन सम्यग्-रमणीयतया विकीर्णा-व्याप्ता 'दिव्यतुडियसद्वसंपणादिया' इति दिव्यानां व्रुटितानां-आतोद्यानां वेणुवीणामृदङ्गादीनां ये शब्दास्तेः सम्यक्-श्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण नादिता-शब्दवती दिव्यव्रुटितसंप्रणादिता 'अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तीसे णं सभाए ण'मित्यादि, सभायाः सुधर्मायाः 'त्रिदिशि' तिस्रसु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकद्वारभावेन त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकं पूर्वस्यामेकं दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्याम् ॥ 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वे द्वे योजने ऊर्द्ध्वमुच्चैस्तेन योजनमेकं विष्कम्भेन 'ताव-इयं चेवे'ति योजनमेकं प्रवेशेन 'सेया वरकणगथूभियागा' इत्यादि प्रागुक्तं द्वारवर्णनं तदेतावद्वक्तव्यं यावद्वनमाला इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं मुखमण्डपः प्रज्ञप्तः, ते च मुखमण्डपा अर्द्धत्रयोदश योजनानि आयामेन, षड् योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भेन, सातिरेके द्वे योजने ऊर्द्ध्वमुच्चैस्तेन, एतेषामपि 'अणेगखंभसयसन्निविट्ठा' इत्यादि वर्णनं सुधर्मायाः सभाया इव निरवशेषं द्रष्टव्यं, तेषां मुखमण्डपानामुलोकवर्णनं बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनं च यावन्मणीनां स्पर्शः प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि-स्वस्तिकादीनि प्रज्ञप्तानि, तान्येवाह-—'तंजहे'त्यादि, एतच्च विशेषणं

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
सभावर्णनं
उद्देशः २
सू० १३७

॥ २२७ ॥

सुधर्मासभाया अपि द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ प्रेक्षागृहमण्डपः प्रज्ञप्तः, तेऽपि च प्रेक्षागृह-
 मण्डपा अर्द्धत्रयोदश योजनान्यायामेन, सक्कोशानि षड् योजनानि विष्कम्भेन, सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, प्रेक्षागृहमण्डपानां
 च भूमिभागवर्णनं पूर्ववत्तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां च बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे
 प्रत्येकं प्रत्येकं वज्रमयः 'अक्षपाटकः' चतुरस्राकारः प्रज्ञप्तः, तेषां चाक्षपाटकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः,
 ताश्च मणिपीठिका योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन 'सर्वमणिमईओ' इति सर्वासना मणिमय्यः 'अच्छा' इत्यादि
 विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां
 वर्णनं परिवारश्च प्राग्वद्वक्तव्यः, तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानामुपरि अष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि प्रज्ञप्तानि, कृष्णचामरध्वजादि
 च प्राग्वद्वक्तव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः प्र-
 त्येकं द्वे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वासना मणिमय्यः अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि,
 तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः, ते च चैत्यस्तूपाः सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन द्वे योजने आया-
 मविष्कम्भाभ्यां शङ्खाङ्कुन्ददकरजोऽमृतमथितफेनपुञ्जसंनिकाशाः सर्वासना रत्नमया अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'-
 मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्य-
 स्तूपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकमणिपीठिकाभावेन चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च
 मणिपीठिका योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धं योजनं बाह्येन सर्वासना मणिमय्यः अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि,

तासां मणिपीठिकानामुपरि एकैकस्या मणिपीठिकाया उपरि एकैकप्रतिमाभावेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनोत्सेधः—उत्कर्षतः पञ्च धनुः-
शतानि जघन्यतः सप्त हस्ताः, इह तु पञ्च धनुःशतानि संभाव्यन्ते, ‘पलियंकनिसन्नाओ’ इति पर्यङ्कासननिषण्णाः स्तूपाभिमुख्य-
स्तिष्ठन्ति, तद्यथा—ऋषभा वर्द्धमाना चन्द्रानना वारिषेणा ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः
प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका द्वे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वात्मना मणिसम्यः अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ।
तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं चैत्यवृक्षाः प्रज्ञप्ताः । ते चैत्यवृक्षा अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धयोजनमुत्सेधेन उण्डत्वेन
द्वे योजने उच्चैस्त्वेन स्कन्धः स एवार्द्धं योजनं विष्कम्भेन यावद्बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा सा विडिमा सा षड् योजनान्यूर्ध्व-
मुच्चैस्त्वेन, साऽपि चार्द्धं योजनं विष्कम्भेन, सर्वाग्नि सातिरेकाण्यष्टौ योजनानि प्रज्ञप्तः । तेषां च चैत्यवृक्षाणामयमेतद्रूपो वर्णावासः
प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘वइरामया मूला रययसुपइडिया विडिमा’ वज्राणि—वज्ररत्नमयानि मूलानि येषां ते वज्रमूलाः, तथा रजता-
रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस-
मासः, ‘रिडमयकंदेवरुलियरुचिरखंधी’ रिष्टमयो—रिष्टरत्नमयः कन्दो येषां ते रिष्टरत्नमयकन्दाः, तथा वैडूर्यो—वैडूर्यरत्नमयो रुचिरः
स्कन्धो येषां ते तथा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयसमासः, ‘सुजायवरजायरूपपढमगविसालसाला’ सुजातं—मूलद्रव्यशुद्धं वरं—प्रधानं
यज्जातरूपं तदात्मका प्रथमका—मूलभूता विशाला शाला—शाखा येषां ते सुजातवरजातरूपप्रथमकविशालशालाः ‘नानामणिरयणवि-
हसाहप्पसाहेवरुलियपत्तवणिज्जपत्तवेंटा’ नानामणिरत्नानां नानामणिरत्नात्मिका विविधाः शाखाः प्रशाखाश्च येषां ते तथा, वैडूर्यणि-
वैडूर्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा, तथा तपनीयानि—तपनीयमयानि पत्रवृन्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्ववत्पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्म-

धारयः, जाम्बूनदा-जाम्बूनदनामकुसुवर्णविशेषमया रक्ता-रक्तवर्णा मृदवो-मनोज्ञाः सुकुमाराः सुकुमारस्पर्शा ये प्रवाला-ईषदुन्मी-
 लितपत्रभावाः पल्लवाः-संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वराङ्कुराः-प्रथममुद्भिद्यमाना अङ्कुरास्तान् धरन्तीति जाम्बूनदरक्तमृदुसुकुमार-
 प्रवालपल्लवाङ्कुरधराः, कचित्पाठः 'जंबूणयरत्तमयसुकुमालकोमलपवालपल्लवङ्कुरगसिहरा' तत्र जाम्बूनदानि रक्तानि मृदूनि-अक-
 णिनानि सुकुमाराणि-अकर्कशस्पर्शानि कोमलानि-मनोज्ञानि प्रवालपल्लवाङ्कुराः-यथोदितस्वरूपा अप्रशिखराणि च येषां ते तथा,
 'विचित्तमणिरयणसुरभिकुसुमफलभरेण नमिसाला' विचित्तमणिरत्नानि-विचित्तमणिरत्नमयानि यानि सुरभीणि कुसुमानि
 फलानि च तेषां भरेण नमिता-नामं ग्राहिताः शालाः-शाला येषां ते तथा, सती-शोभना छाया येषां ते सच्छायाः, तथा सती-
 शोभना प्रभा-कान्तिर्येषां ते सत्प्रभाः, सह छद्द्योतेन वर्तन्ते मणिरत्नानामुद्द्योतभावात् सोद्द्योताः, अधिकं-अतिशयेन नयनम-
 नोनिवृत्तिकराः, अमृतरससमरसानि फलानि येषां ते अमृतरससमफलाः 'पासाईया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'ते णं चेइ-
 यरुक्खा' इत्यादि, ते चैत्यवृक्षा अन्यैर्बहुभिस्तिलकुलवङ्गछत्रोपगशिरीषसप्तपर्णदधिपर्णलोघ्रधवचन्दतनीपकुटजकदम्बपनसतालतमा-
 लप्रियालप्रियङ्गुपारापतराजवृक्षनन्दिवृक्षैः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः ॥ 'ते णं तिलगा' इत्यादि, ते तिलका यावन्नन्दिवृक्षा मूल-
 वन्तः कन्दवन्त इत्यादि वृक्षवर्णनं प्राग्वच्चावद्वक्तव्यं यावदेकशकटार्थग्रानशिविकास्यन्दमानिकप्रतिमोचनासुरस्या इति ॥ 'ते णं
 तिलगा' इत्यादि, ते तिलका यावन्नन्दिवृक्षा अन्याभिर्बहुभिः पद्मलताभिर्नागलताभिरशोकलताभिश्चम्पकलताभिश्चतलताभिर्वनलता-
 भिर्वासन्तिकालताभिरतिमुक्तकलताभिः कुन्दलताभिः श्यामलताभिः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, 'ताओ णं पउमलयाओ जाव सा-
 मलयाओ निबं कुसुमियाओ' इत्यादिलतावर्णनं तावद्वक्तव्यं यावत् 'पडिरुत्ताओ' इति, व्याख्या चास्य पूर्ववत् ॥ 'तेसि णं'मित्यादि,

तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वेऽत्र मया यावत्प्रतिरूपका इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणां पुरतः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन सर्वालना मणिमय्यः, अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, ते च महेन्द्रध्वजा 'अर्द्धाष्टमानि' सार्द्धानि सप्त योजनान्यूर्ध्वमुपैस्तेन, अर्द्धक्रोशं-धनुःसहस्रप्रमाणमुद्वेधेन, अर्द्धक्रोशं-धनुःसहस्रप्रमाणं 'विष्कम्भेन' विस्तारेण, 'वइरामयवट्टलठसंठियसुसिलिट्टपरिघट्टमट्टसुपइट्टिया' इति वज्रमया-वज्ररत्नमयाः तथा वृत्तं-वर्तुलं लटं-मनोक्लं संस्थितं-संस्थानं येषां ते वृत्तलटसंस्थिताः, तथा सुस्लिष्टा यथा भवन्ति एवं परिघृष्टा इव खरशानया पापाणप्रतिमेव सुस्लिष्टपरिघृष्टाः मृष्टाः सुकुमारशानया पापाणप्रतिमेव सुप्रतिष्ठिता मनागप्यचलनात् 'अणे-गवरपंचवणकुडभीसहस्रपरिमंडियाभिरामा' अनेकैर्वैः-प्रधानैः पञ्चवर्णैः कुडभीसहस्रैः-लघुपताकासहस्रैः परिमण्डिताः सन्तोऽभिरामा अनेकवरपञ्चवर्णकुडभीसहस्रपरिमण्डिताभिरामाः 'वाउदुयविजयवेजयंतीपडागा छत्ताइछत्तकलिया तुंगा गगणतल-कानि बहवः कृष्णचामरध्वजा जाव पडिरुवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गल-ध्वजानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं 'नन्दा' नन्दाभिधाना पुष्करिणी प्रज्ञप्ता, 'अर्द्धत्रयोदश' सार्द्धानि द्वादश योजनानि आयामेन, पङ्क योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भेन, दश योजनान्युद्वेधेन-उण्डलेन, 'अच्छाओ सण्हाओ रययमयकुडाओ' इत्यादि वर्णनं जगत्पुष्करिणीविस्मिरवशेषं वक्तव्यं यावत् 'पासाइयाओ उदगरसेणं पञ्चत्ताओ' ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं २ पञ्चवरवेदिकया प्रत्येकं २

वनपण्डेन च परिक्षिप्ताः, तासां च नन्दापुष्करिणीनां त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रक्षप्तानि तेषां च वर्णनं तोरणवर्णनं च प्रा-
 ग्वत् ॥ 'सभाए णं सुहम्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायां षड् (मनो) गुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्वे सहस्रे पूर्वस्यां
 दिशि द्वे पश्चिमायामेकं सहस्रं दक्षिणस्थामेकमुत्तरस्यामिति, एतासु च फलकनागदन्तकमाल्यदामवर्णनं प्राग्वत् ॥ 'सभाए णं सुह-
 म्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायां षड् गोमानसिकाः—शय्यारूपाः स्थानविशेषास्तासां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्वे सहस्रे पूर्वस्यां
 दिशि द्वे पश्चिमायामेकं दक्षिणस्थामेकमुत्तरस्यामिति, तासुपि फलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं धूपघटिकावर्णनं च विजयद्वारवत् । 'सभाए
 णं सुहम्माए' इत्यादि उल्लोकवर्णनं 'सभाए णं सुहम्माए' इत्यादि भूमिभागवर्णनं च प्राग्वत् ॥

तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपीढिया
 पणत्ता, सा णं मणिपीढिया दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सन्वमणिमत्ता ॥
 तीसे णं मणिपीढियाए उप्पिं एत्थ णं माणवए णाम चेइयलंभे पणत्ते अद्धट्टमाइं जोयणाइं उहुं
 उच्चत्तेणं अद्धकोसं उव्वेहेणं अद्धकोसं विक्खंभेणं छकोडीए छलंसे छविगगहिते वइरामयवट्टल-
 ट्टसंठित्ते, एवं जहा महिंदज्झयस्स वण्णओ जाव पासातीए ॥ तस्स णं माणवकस्स चेतियलं-
 भस्स उवारिं छक्कोसे ओगाहिता हेट्ठावि छक्कोसे वज्जेत्ता मज्झे अद्धपंचमेसु जोयणेसु एत्थ णं
 बहवे सुवण्णरूपमया फलगा पं०, तेसु णं सुवण्णरूपमएसु फलएसु बहवे वइरामया णागदत्ता
 पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु नागदंतएसु बहवे रययामत्ता सिक्कगा पणत्ता ॥ तेसु णं रययाम-

यसिक्कएसु बहवे वहरामया गोलवट्टसमुगका पणत्ता, तेसु णं वहरामएसु गोलवट्टसमुगएसु
बहवे जिणसकहाओ संनिक्खित्ताओ चिहंति, जाओ णं विजयस्स देवस्स अण्णसिं च बहूणं
वाणमंतराणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ वंदणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सक्कारणिज्जाओ
सम्ममाणणिज्जाओ कल्लणं मंगलं देवयं चेतियं पज्जुवासणिज्जाओ । माणवस्स णं चेतियखंभस्स
उवारिं अट्टमंगलगा द्दया छत्तातिछत्ता ॥ तस्स णं माणवकस्स चेतियखंभस्स पुरच्छिमेणं
एत्थ णं एगा महामणिपेढिया पं०, सा णं मणिपेढिया दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं जोयणं
बाहल्लेणं सव्वमणिमई जाव पडिरूवा ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उप्पि एत्थ णं एगे महं सीहासणे
पणत्ते, सीहासणवणओ ॥ तस्स णं माणवगस्स चेतियखंभस्स पच्चथिमेणं एत्थ णं एगा
महं मणिपेढिया पं० जोयणं आयामविक्खंभेणं अद्दजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमती अच्छा ॥
तीसे णं मणिपेढियाए उप्पि एत्थ णं एगे महं देवसयणिज्जे पणत्ते, तस्स णं देवसयणिज्जस्स
अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—नाणामणिमया पडिपादा सोवणिगया पादा नाणास-
णिमया पायसीसा जंझूणयमयाइं गत्ताइं वहरामया संधी णाणामणिमते चिच्चे रहयामता तूली
लोहियक्खमया बिब्बोयणा तवणिज्जमती गंडोवहाणिगया, से णं देवसयणिज्जे उभओ बिब्बोयणे
दुहओ उण्णए मज्जेणयगंभीरे सालिंगवदीए गंगापुलिणवाहुउदालसालिसए ओतवितक्खो-

मदुगुल्लपट्टपडिच्छायणे सुविरचितरयत्ताणे रत्तंसुयसंबुते सुरस्मे आईणगरूतबूरणवणीयतूल-
 फासमडए पासार्इए ॥ तस्स णं देवसयणिज्जस्स उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं महर्इ एगा मणिपीठिका
 पणत्ता जोयणमेणं आयामविक्खंभेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमर्इ जाव अच्चा ॥ तीसे
 णं मणिपीठियाए उप्पि एगं महं खुट्टुए महिंदज्झए पणत्ते अद्धट्टमां जोजयां उहुं उच्चत्तेणं
 अद्धकोसं उव्वेधेणं अद्धकोसं विक्खंभेणं वेरुलियामयवट्टलट्टसंठिते तहेव जाव मंगला झया
 छत्तातिछत्ता ॥ तस्स णं खुट्टुमहिंदज्झयस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चुप्पालए नाम
 पहरणकोसे पणत्ते ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स फलिहरयणपामोक्खा बहवे पहरणरयणा संनि-
 विक्खत्ता चिट्ठंति, उज्जलसुणिसियसुतिकवधारा पासार्इया ॥ तीसे णं सभाए सुहम्माए उप्पि
 बहवे अट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ (सू० १३८)

‘तस्स णं बहुसमरमणीयस्स भूमिभागस्से’त्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र महती एका
 मणिपीठिका प्रवृत्ता, द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यामेकं योजनं बाहल्येन सर्वालसना मणिमयी ‘अच्चा’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तीसे
 ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि महानेको माणवकनामा चैत्यस्तम्भः प्रवृत्तः, अर्द्धाष्टमानि—सार्द्धानि सप्त योजनान्यूर्ध्वमुच्चस्त्वेन अ-
 र्द्धकोशं—धनुःसहस्रमानमुद्धेयन, अर्द्धकोशं विष्कम्भेन षडस्रिकः—षट्कोटीकः षड्विग्रहिकः ‘वट्टरामयवट्टलट्टसंठिए’ इत्यादि महेन्द्रध्वज-
 वद् वर्णनमशेषमस्यापि तावद्वक्तव्यं यावद् ‘बहवो सहस्सपत्तहत्थगा सव्वरयणासया अच्चा जाव पडिक्खा’ इति ॥ ‘तस्स ण’मि-

त्यादि, तस्य माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्योपरि पट् क्रोशान् अवगाह्य उपरितनभागात् पट् क्रोशान् वर्जयित्वेति भावः, अधस्तादपि पट् क्रोशान् वर्जयित्वा मध्येऽर्द्धपञ्चमेयु योजनेषु बहवे 'सुवण्णरूपमया फलगा' इत्यादिफलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं सिक्कगवर्णनं च प्रा-
ग्वत् ॥ 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु रजतमयेषु सिक्केषु बहवो वज्रमया गोलवृत्ताः समुद्रकाः, तेषु च वज्रमयेषु समुद्रकेषु बहूनि जिनस-
क्थीनि संनिक्षिप्तानि तिष्ठन्ति यानि विजयस्य देवस्यान्येषां च बहूनां वानमन्तराणां देवानां देवीनां चार्चनीयानि चन्दनतः वन्दनीयानि
सुत्यादिना पूजनीयानि पुष्पादिना माननीयानि बहुमानकरणतः सत्कारणीयानि वस्त्रादिना कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमितिबुद्ध्या
पर्युपासनीयानि ॥ 'तस्स ण'मित्यादि,* तस्य माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्य पूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनेमेक-
मायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाहृत्येन सर्वासना मणिमयी 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया
उपरि अत्र महदेकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं तद्वर्णनं शेषाणि च भद्रासनानि तत्परिवारभूतानि प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य माणव-
कनाम्नैत्यस्तम्भस्य पश्चिमायां दिशि अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, एकं योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाहृत्येन 'सव्व-
मणिमयी' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं (देव) शयनीयं प्रज्ञप्तं, तस्य च देवशयनीय-
स्यायमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नानामणिमयाः प्रतिपादाः—मूलपादानां प्रतिविशिष्टोपष्टम्भकरणाय पादाः
प्रतिपादाः 'सौवर्णिकाः' सुवर्णमयाः 'पादाः' मूलपादाः, जाम्बूनदमयानि गात्राणि—ईषादीनि वज्रमया वज्ररत्नपूरिताः सन्ध्यः,
'नानामणिमये चिच्चे' इति चिच्चं नाम च्युतं वानमित्यर्थः, नानामणिमयं च्युतं—विशिष्टवानं रजतमयी तूली लोहिताक्षमयानि 'विब्बो-
यणा' इति उपधानकानि, आह च मूलटीकाकारः—“विब्बोयणा—उपधानकानि उच्यन्ते” इति, तपनीयमय्यो गण्डोपधानकाः ॥

'से णं देवसयणिज्जे' इत्यादि, तद् देवशयनीयं 'सालिङ्गनवर्तिकं' सह आलिङ्गनवर्त्यो-शरीरप्रमाणेनोपधानेन यद् तत्तथा 'उ-
 भओविन्वोयणे' इति उभयतः-उभौ-शिरोऽन्तपादान्तावाश्रित्य विन्वोयणे-उपधाने यत्र तद् उभयतोविन्वोयणं- 'दुहतो उन्नते' इति
 उभयत उन्नतं 'मज्झेणयंगंभीरे' इति, मध्ये च नतं निम्नत्वाद् गम्भीरं च महत्त्वात् नतगम्भीरं गङ्गापुलिनवालुकाया अवदालो-विद-
 लनं पादादिन्यासेऽधोगमनमिति भावः तेन 'सालिसए' इति सदृशकं गङ्गापुलिनवालुकावदालसदृशं, तथा 'ओयविय' इति विशिष्टं
 परिकर्मितं क्षौमं-कार्पासिकं दुकूलं-वस्त्रं तदेव पट्ट ओयवियक्षौमदुकूलपट्टः स प्रतिच्छादनं-आच्छादनं यस्य तत्तथा, 'आईणगरू-
 यबूरनवणीयतूलफासे' इति प्राग्वत्, 'रत्तंसुयसंवुए' इति रक्तांशुकेन संवृतं रक्तांशुकसंवृतम्, अत एव सुरम्यं 'पासाइए' इत्यादि
 पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य देवशयनीयस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्तेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनमेकमा-
 यामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाहृत्येन 'सव्वमणिमयी अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि
 अत्र क्षुल्लको महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, तस्य प्रमाणं च वर्णकश्च महेन्द्रध्वजवद्वक्तव्यः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य क्षुल्लकस्य महेन्द्रध्वजस्य
 पश्चिमायां दिशि अत्र विजयस्य देवस्य सम्बन्धी महान् एकश्चोष्णालो नाम 'प्रहरणकोशः' प्रहरणस्थानं प्रज्ञप्तं, किंविशिष्टमित्याह-
 'सव्ववइरामए अच्छे जाव पडिख्वे' इति प्राग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र चोष्णालकाभिधाने प्रहरणकोशे बहूनि परिघरत्नप्रमु-
 खाणि प्रहरणरत्नानि संक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, कथम्भूतानीत्यत आह-उज्जवलानि-निर्मलानि सुनिशितानि-अतितेजितानि अत एव
 तीक्ष्णधाराणि प्रासादीयानीत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे णं सभाए' इत्यादि, तस्याः सुधम्मर्मायाः सभाया उपरि बहून्यष्टावष्टौ मङ्गलानि,
 इत्यादि सर्व प्राग्वत्तावक्तव्यं यावद्ब्रह्मवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥

सभाए णं सुधम्माए उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं सिद्धायतणे पणत्ते अद्धतेरस जोयणाइं
आयामेणं छजोयणाइं सकोसाइं विक्खंभेणं नव जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं जाव गोमाणसिया वत्तव्वया
जा चेव सहाए सुहम्माए वत्तव्वया सा चेव निरवसेसा भाणियव्वा तहेव दारा मुहमंडवा पेच्छा-
घरमंडवा झया धूभा चेइयरुक्खा महिंदज्झया णंदाओ पुक्खरिणीओ, तओ य सुधम्माए जहा
पमाणं मणगुलियाणं गोमाणसीया धूवयघडिओ तहेव भूमिभागे उल्लोए य जाव मणिफासे ॥
तस्स णं सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेडिया पणत्ता दो जोयणाइं
आयामविक्खंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमयी अच्छा०, तीसे णं मणिपेडियाए उट्ठिं एत्थ
णं एगे महं देवच्छंदए पणत्ते दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं साइरेगाइं दो जोयणाइं उट्ठं
उच्चत्तेणं सव्वरयणामए अच्छे ॥ तत्थ णं देवच्छंदए अट्टसतं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहप्पमाण-
मेत्ताणं संणिखित्तं चिट्ठइ ॥ तासि णं जिणपडिमाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—
तवणिज्जमता हत्थतला अंकामयाइं णक्खाइं अंतोलोहियक्खपरिसेयाइं कणगमया पादा कणगामया
गोप्फा कणगामतीओ जंघाओ कणगामया जाणू कणगामया ऊरू कणगामयाओ गायलट्ठीओ
तवणिज्जमतीओ णाभीओ रिट्ठामतीओ रोमरातीओ तवणिज्जमया चुच्चुया तवणिज्जमता सि-
रिवच्छा कणगमयाओ बाहाओ कणगमईओ पासाओ कणगमतीओ गीवाओ रिट्ठामते मंसु

सिलपवालमया उडा फलिहामया दंता तवणिज्जमतीओ जीहाओ तवणिज्जमया तालुया
कणगमतीओ णासाओ अंतोलोहितक्खपरिसेयाओ अंकायाइं अच्छीणि अंतोलोहितक्खप-
रिसेताइं पुलगमतीओ दिट्ठीओ रिट्ठामतीओ तारगाओ रिट्ठामयाइं अच्छिपत्ताइं रिट्ठामतीओ
भसुहाओ कणगामया कवोला कणगामया सवणा कणगामया णिडाला वडा वहरामतीओ
सीसघडीओ तवणिज्जमतीओ केसंतकेसभूमीओ रिट्ठामया उवरिसुद्धजा । तासि णं जिणपडिमाणं
पिट्ठतो पत्तेयं पत्तेयं छत्तधारपडिमाओ पणत्ताओ, ताओ णं छत्तधारपडिमाओ हिमरततकुंदु-
सप्पकासाइं सकोरैटमल्लदामघवलाइं आतपत्तातिं सलीलं ओहारमाणीओ चिट्ठंति ॥ तासि णं
जिणपडिमाणं उभओ पासिं पत्तेयं पत्तेयं चामरधारपडिमाओ पन्नत्ताओ, ताओ णं चामरधारप-
डिमाओ चंदप्पहवइरेक्खलियनाणामणिक्कणगरयणविमलमहरिहतवणिज्जुज्जलविचित्तदंडाओ
चिल्लियाओ संखंक्कुंददगरयअमतमथितफेणुंजसणिक्कासाओ सुहुमरयतदीहवालाओ धव-
लाओ चामराओ सलीलं ओहारेमाणीओ चिट्ठंति ॥ तासि णं जिणपडिमाणं पुरतो दो दो
नागपडिमाओ दो २ जक्खपडिमाओ दो २ भूतपडिमाओ दो २ कुंडधारपडिमाओ विणओ-
णयाओ पायवडियाओ पंजलिउडाओ संणिक्खत्ताओ चिट्ठंति सव्वरयणामतीओ अच्छाओ
सण्हाओ लण्हाओ वट्ठाओ मट्ठाओ णीरयाओ णिप्पंकाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तासि णं

जिणपडिमाणं पुरतो अट्टसतं घंटाणं अट्टसतं चंदणकलसाणं एवं अट्टसतं भिंगारगाणं एवं
आयंसगाणं थालाणं पातीणं सुपतिट्ठकाणं मणगुलियाणं वातकरगाणं चित्ताणं रयणकरंडगाणं
हयकंठगाणं जाव उसभंकंठगाणं पुप्फचंगेरीणं जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुप्फपडलगाणं अट्टसयं
तेल्लससुग्गाणं जाव धूवगडच्छुयाणं संगिखित्तं चिट्ठति ॥ तस्स णं सिद्धायतणस्स णं उट्ठिप
बहवे अट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता उत्तिमागारा सोलसविहेहिं रयणेहिं उवसोभिया
तंजहा—रयणेहिं जाव रिट्ठेहिं ॥ (सू० १३९)

‘सभाए ण’मित्यादि, सभायाः सुधम्मर्माया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तम्, अर्द्धत्रयोदश योजनान्यायामेन
पट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भतो नव योजनान्यूर्ध्वमुन्नैस्त्वेनेत्यादि सर्वं सुधम्मर्मावद्वक्तव्यं यावद् गोमानसीवक्तव्यता, तथा चाह—
‘जा चेव सभाए सुधम्माणं वत्तव्वया सा चेव निरवसेसा भाणियन्वा जाव गोमाणसियाओ’ इति, किमुक्तं भवति ?—यथा सुध-
म्मर्मायाः सभायाः पूर्वदक्षिणोत्तरवर्तीनि त्रीणि द्वाराणि, तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपाः, तेषां च मुखमण्डपानां पुरतः प्रेक्षागृह-
मण्डपाः, तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतश्चैत्यस्तूपाः सप्रतिमाः, तेषां च चैत्यस्तूपाणां पुरतश्चैत्यवृक्षाः, तेषां च चैत्यवृक्षाणां पुरतो
महेन्द्रध्वजाः, तेषां च महेन्द्रध्वजानां पुरतो नन्दापुण्ड्रकरिण्य उक्ताः, तदनन्तरं च सभायां सुधम्मर्मायां पड् गुलिकासहस्राणि पड् गो-
मानसीसहस्राण्यप्युक्तानि तथाऽत्रापि सर्वमनेनैव क्रमेण निरवशेषं वक्तव्यम्, उल्लोकवर्णनं बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनमपि तथैव ॥
‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य (सिद्धायतनस्य) बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता द्वे

योजने आयासविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वमणिमयी अच्छा इत्यादि प्राग्वत् । तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महा-
 नेको देवच्छन्दकः प्रज्ञप्तः सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन द्वे योजने आयासविष्कम्भाभ्यां सर्वासना रत्नमया अच्छा इत्यादि प्रा-
 ग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र देवच्छन्दके 'अष्टशतम्' अष्टाधिकं शतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेधप्रमाणमात्राणां पञ्चधनुःशतप्र-
 माणानामिति भावः सन्निक्षिप्तं तिष्ठति ॥ 'तासि णं जिणपडिमाण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानामयमेतद्रूपो 'वर्णावासः' वर्णक-
 निवेशः प्रज्ञप्तः, तपनीयमयानि हस्ततलपादतलानि 'अङ्कुमयाः' अङ्कुरत्नमया अन्तः—मध्ये लोहिताक्षरत्नप्रतिषेका नखाः, कनकमय्यो
 जङ्घाः, कनकमयानि जानूनि, कनकमया ऊरवः, कनकमय्यो गात्रयष्टयः, तपनीयमया नाभयः, रिष्टरत्नमय्यो रोमराजयः, तपनी-
 यमयाः 'चुच्चुकाः' स्तनाग्रभागाः, तपनीयमयाः श्रीवृक्षाः (वत्सा.) 'शिलाप्रवालमयाः' विद्रुममया ओष्ठाः, स्फटिकमया दन्ताः,
 तपनीयमय्यो जिह्वाः, तपनीयमयानि तालुकानि, कनकमय्यो नासिकाः अन्तर्लोहिताक्षरत्नप्रतिसेकाः, अङ्कुमयानि अक्षीणि अन्तर्लो-
 हिताक्षप्रतिसेकानि, रिष्टरत्नमय्योऽक्षिमध्यगतास्तारिकाः, रिष्टरत्नमयानि अक्षिपत्राणि, रिष्टरत्नमय्यो भ्रुवः, कनकमयाः कपोलाः,
 कनकमयाः श्रवणाः, कनकमय्यो ललाटपट्टिकाः, वज्रमय्यः शीर्षघटिकाः, तपनीयमय्यः केशान्तकेशभूमयः, केशानामन्तभूमयः केशभू-
 मयश्चेति भावः, रिष्टमया उपरि मूर्द्धजाः—केशाः, तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठत एकैका छत्रधरप्रतिमा हेमरजतकुन्देन्दु (समान) प्रकाशं
 सकोरिटमाल्यदामधवलमातपत्रं गृहीत्वा सलीलं धरन्ती तिष्ठति ॥ 'तासि णं जिणपडिमाण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां प्रत्येक-
 मुभयोः पार्श्वयोर्द्वे द्वे चमरधारप्रतिमे प्रज्ञप्ते, 'चंदप्पभवइरेरुलियनाणामणिरयणखचितदंडाओ' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो
 वज्रं वैदूर्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभववज्रवैदूर्याणि शेषाणि च नानामणिरत्नानि खचितानि येषु दण्डेषु ते तथा, एवंरूपाश्चित्राः—नानाप्र-

काया वृण्वा येषां तानि तथा, सूत्रे स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, 'सुहुमरययदीहवालाओ' इति सूक्ष्माः—ऋद्धा रजतस्य—रजतमया वाला
 येषां तानि तथा, 'संखंकुंदुद्गारयअमयमहियेणपुंजसन्निकासाओ धवलाओ चामराओ' इति प्रतीतं चामराणि गृहीत्वा सलीलं
 वीजयन्त्यस्तिष्ठन्ति ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे द्वे द्वे यक्षप्रतिमे द्वे द्वे भूतप्रतिमे द्वे द्वे
 कुण्डधारप्रतिमे संनिक्षिप्ते तिष्ठतः, ताश्च 'सन्वरयणामईओ अच्छाओ' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तस्मिन्' देवच्छन्दके
 जिनप्रतिमानां पुरतोऽष्टशतं घट्टानामष्टशतं चन्दनकलशानामष्टशतं भुङ्गाराणामष्टशतमादर्शानामष्टशतं स्थालानामष्टशतं पात्रीणामष्ट-
 शतं सुप्रतिष्ठानामष्टशतं मनोगुलिकानां—पीठिकाविशेषरूपाणामष्टशतं वातकरकाणामष्टशतं चित्राणां रत्नकरण्डकाणामष्टशतं हयक-
 णानामष्टशतं गजकण्ठानामष्टशतं नरकण्ठानामष्टशतं किंनरकण्ठानामष्टशतं किंपुरुषकण्ठानामष्टशतं महोरगकण्ठानामष्टशतं गन्धर्व-
 कण्ठानामष्टशतं वृषभकण्ठानामष्टशतं पुष्पचङ्गेरीणामष्टशतं माल्यचङ्गेरीणामष्टशतं चूर्णचङ्गेरीणामष्टशतं गन्धचङ्गेरीणामष्टशतं वस्त्रचङ्गे-
 रीणामष्टशतमाभरणचङ्गेरीणामष्टशतं लोमहस्तचङ्गेरीणां लोमहस्तका—मयूरपिच्छपुञ्जिकाः अष्टशतं पुष्पपटलकानामष्टशतं माल्य-
 पटलकानां सुत्कलानि पुष्पाणि प्रथितानि माल्यानि अष्टशतं चूर्णपटलकानाम्, एवं गन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थलोमहस्तकपटलकानामपि
 प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं वक्तव्यम्, अष्टशतं सिंहासनानामष्टशतं छात्राणामष्टशतं चामराणामष्टशतं तैलसमुद्रकानामष्टशतं कोष्ठसमु-
 द्रकानामष्टशतं चोयकसमुद्रकानामष्टशतं तगरसमुद्रकानामष्टशतमेलासमुद्रकानामष्टशतं हरिवालसमुद्रकानामष्टशतं हिङ्गुलकसमुद्रका-
 नामष्टशतं मनःशिलासमुद्रकानामष्टशतं अंजनसमुद्रकानां, सर्वोण्यज्येतानि तैलादीनि परमसुरभिगन्धोपेतानि द्रष्टव्यानि, अष्टशतं
 ध्वजानाम्, अत्र सङ्ग्रहणिगाथे—“वंदणकलसा भिंगारगा य आयंसगा य थाला य। पाईओ सुपइहा मण्णुलिया वायकरगा य ॥१॥

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 सिद्धायत-
 नवर्णनं
 उद्देशः २
 सू० १३९

॥ २३४ ॥

चित्ता रयणकरंडा ह्यगयनरकंठगा य चंगेरी । पडला सिंहासणछत्तचामरा समुगयक(डु)था य ॥ २ ॥” अष्टशतं धूपकडु-
संनिक्षिप्तं तिष्ठति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्य उपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि, ध्वजच्छत्रातिछत्रादीनि तु प्राग्वत् ॥

तस्स णं सिद्धाययणस्स णं उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं उववायसभा पणत्ता जहा सुधम्मा
तहेव जाव गोमाणसीओ उववायसभाएवि द्वारा सुहमंडवा सव्वं भूमिभागे तहेव जाव मणिफासो
(सुहम्मासभावत्तव्वया भाणियव्वा जाव भूमीए फासो) ॥ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभा-
गस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पणत्ता जोयणं आयामविक्खंभेणं
अद्धजोयणं बाहंहेणं सव्वमणिमती अच्छा, तीसे णं मणिपेढियाए उट्ठिं एत्थ णं एगे महं
देवसयणिज्जे पणत्ते, तस्स णं देवसयणिजस्स वणओ, उववायसभाए णं उट्ठिं अट्टमं-
गलगा क्षया छत्तातिछत्ता जाव उत्तिमागारा, तीसे णं उववायसभाए उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ
‘णं एगे महं हरए पणत्ते, से णं हरए अद्धतेरसजोयणाइं आयामेणं छकोसातिं जोयणाइं विक्खं-
भेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्चे सण्हे वणओ जहेव णंदाणं पुक्खरिणीणं जाव तोरणवणओ,
तस्स णं हरतस्स उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं अभिसेयसभा पणत्ता जहा सभासुध-
म्मा तं चेव निरवसेसं जाव गोमाणसीओ भूमिभाए उल्लोए तहेव ॥ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स
भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पणत्ता जोयणं आयामविक्खंभेणं

अङ्गजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमया अच्छा ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उल्लिं एत्थ णं महं एगे
 सीहासणे पणत्ते, सीहासणवण्णओ अपरिवारो ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स सुबहु अभिसेक्के
 भंडे संणिविक्खत्ते चिट्ठति, अभिसेयसभाए उल्लिं अट्ठमंगलए जाव उत्तिमागारा सोलसविधेहिं
 रयणेहिं, तीसे णं अभिसेयसभाए उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं अलंकारियसभावत्तन्वया
 भाणियन्वा जाव गोमाणसीओ मणिपेढियाओ जहा अभिसेयसभाए उल्लिं सीहासणं स(अ)-
 परिवारं ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स सुबहु अलंकारिए भंडे संनिक्खत्ते चिट्ठति, उत्तिमागारा
 अलंकारिय० उल्लिं मंगलगा झया जाव (छत्ताइछत्ता) ॥ तीसे णं आलंकारियसहाए उत्तरपुरत्थि-
 मेणं एत्थ णं एगा महं ववसातसभा पणत्ता, अभिसेयसभावत्तन्वया जाव सीहासणं अपरिवारं
 ॥ त(ए)त्थणं विजयस्स देवस्स एगे महं पोत्थयरयणे संनिक्खत्ते चिट्ठति, तत्थ णं पोत्थयरयणस्स
 अयमेयारूवे वण्णावासे पन्नत्ते, तंजहा—रिट्ठामतीओ कंधियाओ [रयतामतातिं पत्ताइं रिट्ठाम-
 यातिं अक्खराइं] तवणिज्जमए दोरे णाणामणिमए गंठी (अंक्रमयाइं पत्ताइं) वेसलियमए लिप्पासणे
 तवणिज्जमती संकला रिट्ठमए छादने रिट्ठामया मसी वहरामयी लेहणी रिट्ठामयाइं अक्खराइं
 धम्मिए सत्थे ववसायसभाए णं उल्लिं अट्ठमंगलगा झया छत्तातिछत्ता उत्तिमागारेति । तीसे णं

प्रतिपत्तौ
 तिर्यग्धि-
 कारे सि-
 द्धायतन-
 वर्णने
 उद्देशः २
 सू० १४०

॥ २३५ ॥

ववसा(उववा)यसभाए उत्तरपुरच्छिमेण एगे महं बलिपेढे पणत्ते दो जोयणाइं आयामविकखंभेणं
 जोयणं बाहल्लेणं सव्वरयतामए अच्छे जाव पडिरुवे ॥ एत्थ णं तस्स णं बलिपेढस्स उत्तरपुर-
 तिथिमेणं एगा महं णंदापुक्खरिणी पणत्ता जं चेव माणं हरयस्स तं चेव सव्वं ॥ (सू० १४०)
 ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्य उत्तरपूर्वस्यामत्र महलेका उपपातसभा प्रज्ञप्ता, तस्याश्च सुधम्मसभाया इव प्रमाणं त्रीणि
 द्वाराणि तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपा इत्यादि सर्वं तावद्वक्तव्यं यावद् गोमानसीवर्णनं, तदनन्तरमुल्लोकवर्णनं ततो भूमिमा-
 गवर्णनं तावद् यावन्मणीनां स्पर्शः, तथा चाह—‘सुहम्मसभावत्तव्वया भाणियव्वा जाव भूसीए फासो’ इति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि,
 तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महलेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनेकमायामविष्कम्भभाभ्यामद्भ्योजनं
 बाहल्येन सर्वासना मणिमयी अच्छा इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत्, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं देवशयनीयं प्रज्ञप्तं,
 तस्य स्वरूपवर्णनं यथा सुधर्मायां सभायां देवशयनीयस्य तस्य तथा द्रष्टव्यं, तस्या अपि उपपातसभाया उपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानी-
 त्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या उपपातसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महानेको इदः प्रज्ञप्तः, अर्द्धत्रयोदश योजना-
 न्यायामेन पड् योजनानि सक्कोशानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्बोधेन ‘अच्छे सण्हे रययाकूले’ इत्यादि नन्दापुष्करिणीवत्सर्व-
 निरवशेषं वाच्यं, तथा चाह—‘आयामुव्वेहेणं विकखंभेणं वन्नओ जो चेव नन्दापुक्खरिणीण’मिति ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, स इद-

१ अत्र प्रथमं जीणपुस्तके नन्दापुष्करिणीविवेचनं वर्तते पश्चात् बलिपीठस्य परं च टीकायां प्रथमं बलिपीठस्य पश्चात् नन्दायाः, एतदनुसारेण मयाऽप्यत्रैवं लिखितं

२ अस्या वक्ष्यमाणव्याख्याया मूलपाठो न दृश्यते पुस्तकेषु.

एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षितः, पद्मवरवेदिकाया वर्णनं वनपण्डवर्णनं च तावद् यावत् 'तत्थ णं वहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंती'ति, तस्य ऋदस्य 'त्रिदिशि' तिसृषु दिक्षु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां तोरणानां च (वर्णनं पूर्ववत्) 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य ऋदस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महलेकाऽभिपेक्षसभा प्रज्ञप्ता, साऽपि प्रमाणस्वरूपद्वारमुखमण्डपप्रेक्षागृहमण्डपचैत्यस्तूपवर्णनादिप्रकारेण सुधर्मोसभावतावद्वक्तव्या यावद् गोमानसीवक्तव्यता, तदनन्तरं तथैवल्लोकवर्णनं भूमिभागवर्णनं च तावद् यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य वेहु-समरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महलेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं वाहल्येन सर्वासना मणिमयी 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, सिंहासनवर्णकः प्राग्वत्, नवरमत्र परिवारभूतानि भद्रासनानि न वक्तव्यानि ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तस्मिन् सिंहासने विजयस्य देवस्य योग्यं सुबहु 'अभिपेक्षभाण्डम्' अभिपेक्षोपस्करः संनिक्षिप्तः तिष्ठति, तस्याश्चाभिपेक्षसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महलेकाऽलङ्कारसभा प्रज्ञप्ता, सा च प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुखमण्डपप्रेक्षागृहमण्डपादिवर्णनप्रकारेणाभिपेक्षसभावतावद्वक्तव्या यावदपरिवारं सिंहासनम् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्र' सिंहासने विजयदेवस्य योग्यं सुबहु 'आलङ्कारिकम्' अलङ्कारयोग्यं भाण्डं संनिक्षिप्तं तिष्ठति ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या अलङ्कारसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महलेका व्यवसायसभा प्रज्ञप्ता, सा चाभिपेक्षसभावत्प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुखमण्डपादिवर्णकप्रकारेण तावद्वक्तव्या यावदपरिवारं सिंहासनम् ॥ 'एत्थ ण'मित्यादि, 'अत्र' सिंहा-

१ अत्र संबंधबुद्धितो दृश्यते.

सने महदेकं पुस्तकरत्नं संनिक्षिप्तं तिष्ठति, तस्य च पुस्तकरत्नस्यायेमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः—'रिष्टमय्यौ' रिष्टरत्नात्मिके कश्चिके पुष्टके इति भावः, रजतमयो(तपनीयमयो)द्वरको यत्र पत्राणि प्रोतानि सन्ति, नानामणिमयो ग्रन्थिर्द्वरकस्यादौ येन पत्राणि न निर्गच्छन्ति 'अङ्कमयानि' अङ्करत्नमयानि पत्राणि नानामणि(वैङ्क्य)मयं लिप्पासनं—मषीभाजनमित्यर्थः, तपनीयमयी शृङ्खला मषीभाजनसत्त्वा रिष्टरत्नमयमुपरितनं तस्य छादनं 'रिष्टमयी' रिष्टरत्नमयी मषी वज्रमयी लेखिनी रिष्टमयान्यक्षराणि धार्मिकं लेख्यं, तस्याश्च उपपातसभाया उत्तरपूर्वस्थां दिशि महदेकं बलिपीठं प्रज्ञप्तं द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन 'अच्छे सण्हे' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य बलिपीठस्य उत्तरपूर्वस्थां दिशि अत्र महत्येका नन्दापुष्करिणी प्रज्ञप्ता, सा च ऋद्धप्रमाणा, ऋद्धस्येव च तस्या अपि त्रिसोपानवर्णनं तोरणवर्णनं च प्राग्वत् ॥ तदेवं यत्र यादृग्भूता च राजधानी विजयस्य देवस्य तदेतद् उपवर्णितं, सम्प्रति विजयो देवस्तत्रोत्पन्नस्तदा यदकरोद् यथा च तस्याभिषेकोऽभवत्तदुपदर्शयति—

तेणं कालेणं तेणं समएणं विजए देवे विजयाए रायहाणीए उववातसभाए देवसयणिज्जंसि देवदूसंतरिते अंगुलस्स असंखेज्जतिभागमेत्तीए बोदीए विजयदेवत्ताए उववणणे ॥ तए णं से विजये देवे अहुणोववणमेत्तए चेव समाणे पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गच्छति, तंजहा—आहारपज्जत्तीए सरीरपज्जत्तीए इंदियपज्जत्तीए आणापाणुपज्जत्तीए भासामणपज्जत्तीए ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गयस्स इमे एयारूवे अउच्चत्थिए चिंतिए पत्थिते मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था—किं मे पुब्बं सेयं किं मे पच्छा सेयं किं मे पुब्बिं कर-

णिज्जं किं मे पच्छां करणिज्जं किं मे पुब्बिं वा पच्छा वा हिताए सुहाए खेमाए णीस्सेसयाते
 अणुगामियत्ताए भविस्सतीतिकहु एवं संपेहेति ॥ तते णं तस्स विजयस्स देवस्स सामाणियप-
 रिसोववणणा देवा विजयस्स देवस्स इमं एतारुवं अज्झत्थितं चित्थियं पत्थियं मणोगयं संकर्णं
 समुप्पणं जाणित्ता जेणामेव से विजए देवे तेणामेव उवागच्छंति तेणामेव उवागच्छित्ता वि-
 जयं देवं करतलपरिगहियं सिरसावत्तं मत्थए अज्जलिं कहु जणं विजएणं वद्धावेति जएणं
 विजएणं वद्धावेत्ता एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पियाणं विजयाए रायहाणीए सिद्धायत-
 णंसि अट्ठसत्तं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहपमाणमेत्ताणं संनिक्खित्तं चिट्ठति सभाए य सुधम्माए
 माणवए चेत्थियखंभे वहरामएसु गोलवट्ठसमुगतेसु बहूओ जिणसंकहाओ सन्निक्खित्ताओ
 च्छिदंति जाओ णं देवाणुप्पियाणं अब्बेसिं च बहूणं विजयरायहाणिवत्थन्वाणं देवाणं देवीण य
 अब्बणिज्जाओ वंदणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सक्कारणिज्जाओ सम्माणणिज्जाओ कल्ल्याणं मंगलं देवयं
 चेत्थियं पल्लुवासणिज्जाओ एतणं देवाणुप्पियाणं पुब्बिपि सेयं एतणं देवाणुप्पियाणं पच्छावि-
 मियत्ताते भविस्सतीतिकहु महता मेहता जय(जय)सहं पडंजंति ॥ तए णं से विजए देवे तेसिं सामा-
 णियपरिसोववणणाणं देवाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म हट्ठ तुट्ठ जाव हियते देवसयणिज्जा-

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यग्धि-
 कारे विज-
 यदेवाभि-
 षेकः
 उद्देशः २
 सू० १४१

॥ २३७ ॥

ओ अबसुदेह २ सा दिव्वं देवदूसजुयलं परिहेह २ सा देवसयणिज्जाओ पच्चोरुहह २ हि सा उपपातस-
 भाओ पुरत्थिमेणं बारेण गिगगच्छह २ सा जेणेव हरते तेणेव उवागच्छति उवागच्छि सा हरव
 अणुपदाहिणं करेमाणे पुरत्थिमेणं तोरणेणं अणुप्पविसति २ सा पुरत्थिमिल्लेणं तिसोवाण-
 पडिरुवएणं पच्चोरुहति २ हरयं ओगाहति २ सा जलावगाहणं करेति २ सा जलमज्जणं करेति २ सा
 जलकिङ्कुं करेति २ सा आयंते चोक्खे परमसूतिभूते हरतातो पच्चुत्तरति २ सा जेणामेव अभिसेय-
 सभा तेणामेव उवागच्छति २ सा अभिसेयसभं पदाहिणं करेमाणे पुरत्थिमिल्लेणं बारेणं अणुपवि-
 सति २ सा जेणेव सए सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ सा सीहासणवरगते पुरच्छाभिमुहे सणिण-
 सण्णे ॥ तते णं तस्स विजयस्स देवस्स सामाणियपरिसोववणगा देवा आभिओगिते देवे सदावे-
 ति २ सा एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवानुप्पिया ! विजयस्स देवस्स महत्थं महग्घं महरिहं
 विपुलं इदाभिसेयं उवट्ठवेह ॥ तते णं ते आभिओगिता देवा सामाणियपरिसोववणणेहि एवं
 बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठ जावं हितया करतलपरिगहियं सिरसावत्तं मत्थए अज्जलिं कट्ठु एवं देवा
 तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिंसुणति २ सा उत्तरपुरत्थिमं दिस्सीभागं अवक्कमंति २ सा
 वेडव्वियसमुग्धाएणं समोहणंति २ सा संखेज्जाइ जेयणाइ दंडं गिसरंति तं०—रयणाणं जावं रि-
 द्धानं, अहाबायरे पोगले परिसांडति २ सा अहासुद्धुमे पोगले परियायंति २ सा दोच्चपि वेड-

विवियंसमुद्याएणं समोहणंति २ त्ता अट्सहस्सं सोवणिगयाणं कलसाणं अट्सहस्सं रूपामयाणं
 कलसाणं अट्सहस्सं मणिमयाणं अट्सहस्सं सुवण्णरूपामयाणं अट्सहस्सं सुवण्णमणिमयाणं
 अट्सहस्सं रूपामणिमयाणं अट्सहस्सं सुवण्णरूपामताणं अट्सहस्सं भोमेज्जाणं अट्सहस्सं
 भिगारगाणं एवं आयंसगाणं थालाणं पातीणं सुपतिट्ठाकाणं चित्ताणं रयणकरंडगाणं पुप्फचंगे-
 रीणं जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुप्फपडलागाणं जाव लोमहत्थगपडलागाणं अट्सतं सीहासणाणं
 छत्ताणं चामराणं अवपडगाणं बट्ठाकाणं तवसिप्पाणं खोरकाणं पीणकाणं तेल्लसमुग्गकाणं अट्ठ-
 सतं ध्रुवकट्टच्छुयाणं विउव्वंति ते साभाविणं विउव्विणं य जाव ध्रुवकट्टच्छुए य गेणहं-
 ति गेण्हत्ता विजयातो रायहाणीतो पडिनिक्खमंति २ त्ता ताए उक्किट्ठाए जाव उद्धुताए दिव्वाए
 देवगतीए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झं मज्झेणं वीथीवयमाणा २ जेणेव खीरोदे समुदे
 तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता खीरोदगं गिण्हत्ता जातिं तत्थ उप्पलाहं जाव सतस-
 हस्सपत्तातिं तातिं गिण्हंति २ त्ता जेणेव पुक्खरोदे समुदे तेणेव उवागच्छंति २ त्ता पुक्खरोदगं
 गेण्हंति पुक्खरोदगं गिण्हत्ता जातिं तत्थ उप्पलाहं जाव सतसहस्सपत्ताहं ताहं गिण्हंति २ त्ता
 जेणेव समयखेत्ते जेणेव भरहेरवयातिं वासाहं जेणेव मागधवरदामपभासाहं तित्थाहं तेणेव उवा-
 गच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता तित्थोदगं गिण्हंति २ त्ता तित्थमट्ठियं गेण्हंति २ त्ता जेणेव गंगासि-

३ प्रतिपत्तो
 तिर्यग्धि-
 कारे विज-
 यदेवाभि-
 पेकः
 उद्देशः २
 सू० १४१

॥ २३८ ॥

धुरत्तारत्तवतीसलिला तेणेव उवागच्छंति २ त्ता सरितोदगं गेण्हंति २ त्ता उभओ तडमट्टियं गे-
 ण्हंति गेण्हत्ता जेणेव चुल्लहिमवंतसिहरिवासधरपव्वता तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवाग-
 च्छत्ता सव्वतूवरं य सव्वपुप्फं य सव्वगंधं य सव्वमल्लं य सव्वोसहिसिद्धत्थए गिण्हंति सव्वो-
 सहिसिद्धत्थए गिण्हत्ता जेणेव पडमदहपुंडरीयदहा तेणेव उवागच्छंति तेणेव २ दहोदगं गे-
 ण्हंति जातिं तत्थ उप्पलाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं ताइं गेण्हंति ताइं गिण्हत्ता जेणेव हेमवय-
 हेरणवयाइं वासाइं जेणेव रोहियरोहितंसमुवण्णकूलरुप्पकूलाओ तेणेव उवागच्छंति २ त्ता
 सलिलोदगं गेण्हंति २ त्ता उभओ तडमट्टियं गिण्हंति गेण्हत्ता जेणेव सद्वावातिमालवंतपरि-
 यागा वट्ठवैतडुपव्वता तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता सव्वतुवरं य जाव सव्वो-
 सहिसिद्धत्थए य गेण्हंति, सिद्धत्थए य गेण्हत्ता जेणेव महाहिमवंतरुप्पिवासधरपव्वता तेणेव
 उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता सव्वपुप्फं तं चेव जेणेव महापडमदहमहापुंडरीयदहा तेणेव
 उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं तं चेव जेणेव हरिवासे रम्मावासेति जेणेव
 हरकान्तहरिकंतणरकंतनारिकंताओ सलिलाओ तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता स-
 लिलोदगं गेण्हंति सलिलोदगं गेण्हत्ता जेणेव वियडावइंगंधावतिवट्ठवैतडुपव्वया तेणेव उवाग-
 च्छंति सव्वपुप्फं य तं चेव जेणेव णिसहनीलवंतवासहरपव्वता तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवा-

गच्छिन्ता सव्वतुवरे य तहेव जेणेव तिगिच्छिदहेकसरिदहा तेणेव उवागच्छंति २ सा जाइं
 तत्थ उप्पलाइं तं चेव जेणेव पुंन्वविदेहावरविदेहवासाइं जेणेव सीयासीओयांओ महाणइओ
 जहा णइओ जेणेव सव्वचक्खवट्ठिजया जेणेव सव्वमागहवरदामपभासाइं तित्थाइं तहेव जहेव
 जेणेव सव्ववक्खारपव्वता सव्वतुवरे य जेणेव सव्वंतरणदीओ सलिलोदगं गेण्हंति २ तं चेव
 जेणेव मंदरे पव्वते जेणेव भइसालवणे तेणेव उवागच्छंति सव्वतुवरे य जाव सव्वोसहिंसिद्धत्थए
 गिण्हंति २ सा जेणेव णंदणवणे तेणेव उवागच्छइ २ सा सव्वतुवरे जाव सव्वोसहिंसिद्धत्थे य
 सरसं च गोसीसचंदणं गिण्हंति २ सा जेणेव सोमणसवणे तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छिन्ता
 सव्वतुवरे य जाव सव्वोसहिंसिद्धत्थए य सरसगोसीसचंदणं दिव्वं च सुमणदामं गेण्हंति
 गेण्हसा जेणेव पंडगवणे तेणामेव समुवागच्छंति तेणेव समुवा० २ सा सव्वतुवरे जाव सव्वोसहि-
 सिद्धत्थए सरसं च गोसीसचंदणं दिव्वं च सुमणोदामं दहरयमलयसुगंधिए य गंधे गेण्हंति २
 सा एगतो मिलंति २ सा जंझुदीवस्स पुरत्थिमिल्लेणं दारेणं गिगच्छंति पुरत्थिमिल्लेणं निग-
 च्छिन्ता ताए उक्किटाए जाव दिव्वाए देवगतीए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुदाणं मज्झमज्जेणं
 वीयीवयमाणा २ जेणेव विजया रायहाणी तेणेव उवागच्छंति २ सा विजयं रायहाणि अनुप्पया-
 हिणं करेमाणा २ जेणेव अभिसेयसभा जेणेव विजए देवे तेणेव उवागच्छंति २ सा करतलपरि-

३ प्रतिपत्तो
 तिर्यगधि-
 कारे विज-
 यदेवाभि-
 पेकः
 उद्देशः २
 सू० १४१

॥ २३९ ॥

गगहितं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु जएणं विजएणं वद्धावैति विजयस्स देवस्स तं महत्थं
 महग्घं महरिहं विपुलं अभिसेयं उवट्ठवैति ॥ तते णं तं विजयदेवं चत्तारि य सामाणियसाह-
 र्सीओ चत्तारि अग्गमहिसीओ सपरिवाराओ तिण्णि परिसाओ सत्त अणिया सत्त अणिया-
 हिर्वई सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ अन्ने य बहवे विजयरायधाणिवत्थव्वगा वाणमंतरा देवा य
 देवीओ य तेहिं साभावितेहि उत्तरवेउव्वितेहिं य वरकमलपत्तिट्ठाणेहिं सुरभिवरवारिपडिपुण्णेहिं
 वंदणकयचच्चातेहिं आविद्धकंठेगुणेहिं पउमुप्पलपिधाणेहिं करतलसुकुमालकोमलपरिगगहिंएहिं
 अट्टसहस्साणं सोवणिण्याणं कलसाणं रूपमयाणं ताव अट्टसहस्साणं भोमेयाणं कलसाणं सव्वो-
 दएहिं सव्वमट्ठियाहिं सव्वतुवरेहिं सव्वपुप्फेहिं जाव सव्वोसहिंसिद्धत्थएहिं सव्विह्दीए सव्वजुत्तीए
 सव्वबलेणं सव्वसमुदएणं सव्वायरेणं सव्वविभूतिए सव्वविभूसाए सव्वसंभमेणं सव्वोरोहेणं
 सव्वणाडएहिं सव्वपुप्फगंधमल्लालंकारविभूसाए सव्वदिव्वतुडियणिणाएणं महया इह्दीए महया
 जुत्तीए महया बलेणं महता समुदएणं महता तुरियजमगसमगपडुप्पवादित्रवेणं संखपणवप-
 ष्हभेरिद्धल्लरिखरसुहिं सुरवसुयंगडुडुहिं दुक्कणिग्घोससंनिनादित्रवेणं महता इंदाभिसेगेणं
 अभिसिंचंति ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स महता इंदाभिसेगंसि वट्टमाणंसि अप्पेग-
 तिया देवा णच्चोदगं णातिमट्ठियं पविरलफुसियं दिव्वं सुरभिं रयरेणुविणासणं गंधोदगवासं

वासंति, अप्पेगतिया देवा णिहतरयं णट्ठरयं भट्ठरयं पसंतरयं उवसंतरयं करेति, अप्पेगतिया
 देवा विजयं रायहाणिं सळिंभतरवाहिरियं आसितसम्मज्झितोवलित्तं सित्तासुहसम्मट्ठरत्थंतरा-
 वणवीहिं करेति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं मंचातिमंचकलितं करेति, अप्पेगतिया
 देवा विजयं रायहाणिं पाणाविहरागरंजियज्जसियजयविजयवेजयन्तीपडागातिपडागमंडितं
 करेति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं लाउल्लोइयमहिं करेति, अप्पेगतिया देवा विजयं
 गोसीससरसरत्तचंदणदहरदिणपंचगुलितलं करेति, अप्पेगतिया देवा विजयं उवचियचंदणकलसं
 चंदणघडसुकयतोरणपडिडुवारदेसभागं करेति, अप्पेगतिया देवा विजयं आसत्तोसत्तविपु-
 लवट्ठवग्घारितमल्लदामकलावं करेति, अप्पेगइया देवा विजयं रायहाणिं पंचवणसरससुर-
 भिसुक्कपुप्फपुंजोवयारकलितं करेति, अप्पेगइया देवा विजयं कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवडज्झं-
 तमघमघेतंगंधुडुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवट्ठिभूयं करेति, अप्पेगइया देवा हिरण्णवासं
 वासंति, अप्पेगइया देवा सुवण्णवासं वासंति, अप्पेगइया देवा एवं रयणवासं वहरवासं
 पुप्फवासं मल्लवासं गंधवासं चुण्णवासं वत्थवासं आहरणवासं, अप्पेगइया देवा हिरण्णविधिं
 भाइति, एवं सुवण्णविधिं रयणविधिं वत्तिरविधिं पुप्फविधिं मल्लविधिं चुण्णविधिं गंधविधिं
 वत्थविधिं भाइति आभरणविधिं ॥ अप्पेगतिया देवा दुयं णट्ठविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यग्गधि-
 कारे विज-
 यदेवाभि-
 षेकः
 उद्देशः २
 सू० १४१

॥ २४० ॥

विलंघितं णट्टविंशं उवदंसेति अप्पेगइया देवा दुतावेलांबेत णाम णट्टावांध उवदंसेति अप्पगांतेया
 देवा अंचियं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा रिभितं णट्टविधिं उवदंसेति अ० अंचि-
 तरिभितं णाम दिव्वं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा आरभडं णट्टविधिं उवदंसेति
 अप्पेगतिया देवा भसोलं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा आरभडभसोलं णाम दिव्वं
 णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा उप्पायणिवायपवुत्तं संकुच्चियपसारियं रियारियं भंतसं-
 भंतं णाम दिव्वं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा चउव्विधं वातियं वादेति, तंजहा—
 ततं विततं घणं झुसिरं, अप्पेगतिया देवा चउव्विधं गेयं गातंति, तंजहा—उक्खित्तयं पवत्तयं
 मंदायं रोहदावसाणं, अप्पेगतिया देवा चउव्विधं अभिणयं अभिणयंति, तंजहा—दिट्ठितियं
 पाडितियं सामन्तोवणिवातियं लोगमज्झावसाणियं, अप्पेगतिया देवा पीणंति अप्पेगतिया देवा
 बुक्कारेति अप्पेगतिया देवा तंडवेति अप्पे० लासेति अप्पेगतिया देवा पीणंति बुक्कारेति तंडवेति
 लासंति अप्पेगतिया देवा बुक्कारेति अप्पेगतिया देवा अप्फोडंति अप्पेगतिया देवा वगंति अप्पे-
 गतिया देवा तिवातिं छिंदंति अप्पेगतिया देवा अप्फोडंति वगंति तिवातिं छिंदंति अप्पेगतिया
 देवा हतहेसियं करेति अप्पेगतिया देवा हत्थिगुलगुलाइयं करेति अप्पेगतिया देवा रहघणघणा-
 तियं करेति अप्पेगतिया देवा हयहेसियं करेति हत्थिगुलगुलाइयं करेति रहघणघणाइयं करेति

अप्पेगतिया देवा उच्छोलैति अप्पेगतिया देवा पच्छोलैति [अप्पेगतिया देवा उक्किडिं करैति]
अप्पेगतिया देवा उक्किडीओ करैति अप्पेगतिया देवा उच्छोलैति पच्छोलैति उक्किडिओ करैति
अप्पेगतिया देवा सीहणादं करैति अप्पेगतिया देवा पाददहरयं करैति अप्पेगतिया देवा भूमि-
चवेडं दलयंति अप्पेगतिया देवा सीहनादं पाददहरयं भूमिचवेडं दलयंति, अप्पेगतिया देवा
हक्कारैति अप्पेगतिया देवा बुक्कारैति अप्पेगतिया देवा थक्कारैति अप्पे० पुक्कारैति अप्पेगतिया
देवा नामाहं सावैति अप्पेगतिया देवा हक्कारैति बुक्कारैति थक्कारैति पुक्कारैति गामाहं सावैति
अप्पेगतिया देवा उप्पतंति अप्पेगतिया देवा णिवयंति अप्पेगतिया देवा परिवयंति अप्पेगतिया
देवा उप्पयंति णिवयंति अप्पेगतिया देवा जलैति अप्पेगतिया देवा तवंति अप्पेगतिया
देवा पतवंति अप्पेगतिया देवा जलंति तवंति पतवंति अप्पेगतिया देवा गल्लंति अप्पेगतिया देवा
विज्जुयायंति अप्पेगतिया देवा वासंति अप्पेगतिया देवा गल्लंति विज्जुयायंति वासंति अप्पेगतिया
देवा देव सन्निवायं करैति अप्पेगतिया देवा देवुक्कलियं करैति अप्पेगतिया देवा देवकहकहं करैति-
अप्पेगतिया देवा दुहदुहं करैति अप्पेगतिया देवा देवसन्निवायं देवउक्कलियं देवकहकहं देवदुहदुहं
करैति अप्पेगतिया देवा देवुज्जोयं करैति अप्पेगतिया देवा विज्जुयारं करैति अप्पेगतिया देवा
चेलुक्खेवं करैति अप्पेगतिया देवा देवुज्जोयं विज्जुतारं चेलुक्खेवं करैति अप्पेगतिया देवा उप्प-

लहत्थगता जाव संहस्सपत्त० घंटाहत्थगता कलसहत्थगता जाव धूवकडुच्छहत्थगता हट्ट तुडा
जाव हरिसवसविसप्पमाणहिथया विजयाए रायहाणीए सब्वतो समंता आधावेंति परिधावेंति ॥
तए णं तं विजयं देवं चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ चत्तारि अग्गमहिसीओ सपरिवाराओ
जाव सोलसआयरक्खदेवसाहस्सीओ अण्णे य बहवे विजयरायहाणीवत्थव्वा वाणमंतरा देवा य
देवीओ य तेहिं वरकमलपत्तिट्ठाणेहिं जाव अट्टसतेणं सोवणिगणं कलसाणं तं चेव जाव अट्ट-
सएणं भोमेज्जाणं कलसाणं सब्वोदगेहिं सब्वमट्ठियाहिं सब्वतुवरेहिं सब्वपुप्फेहिं जाव सब्वो-
सहिंसिद्धत्थएहिं सब्विह्वीए जाव निग्घोसनाइयरवेणं महया २ इंदाभिसेएणं अभिसिंचंति २
पत्तेयं २ सिरसावत्तं अंजलिं कट्टु एवं वयासि—जय जय नंदा ! जय जय भद्दा ! जय जय नंद भद्दं
ते अजियं जिणेहि जिंयं पालयाहि अजितं जिणेहि सत्तुपक्खं जितं पालेहि मित्तपक्खं जिय-
मज्झे वसाहि तं देव ! निरुवसगं इंदो इव देवाणं चंदो इव ताराणं चमरो इव असुराणं धरणो
इव नागाणं भरहो इव मणुयाणं बहूणि पलिओवमाइं बहूणि सागरोवमाणि चउण्हं सामाणिय-
साहस्सीणं जाव आयरक्खदेवसाहस्सीणं विजयस्स देवस्स विजयाए रायहाणीए अण्णेसिं च ब-
हूणं विजयरायहाणिवत्थव्वाणं वाणमंतराणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव आणार्इसरसेणाच्चं
कारेमाणे पालेमाणे विहराहित्तिकट्टु महता २ सहेणं जयजयसइं पउंजंति ॥ (सू० १४१) ॥

‘तेषां कालेणं तेषां समारणं’ इत्यादि, तस्मिन् काले तस्मिन् समये विजयो देव उपपातसभायां देवशयनीये देवदूयान्तरिते प्रपन्नोऽङ्गुष्ठामहो गभागमाश्रयाऽनाह्नया मगुह्ननः ॥ ‘तए णं’मित्यादि, सुगमं नवरमिह भाषामनःपर्याप्तोः समाप्ति कालान्तरस्य प्रायः शेषप्रांभिरावृत्तान्तरप्रेषया लोकात्प्रादेशेन विवश्रणमिति ‘पञ्चविंशत् पञ्चत्तीण पञ्चत्तिभावं गच्छइ’ इत्युक्तम् ॥ ‘तए णं’मित्यादि, तत्तन्मन्त्रिणां देवस्य पञ्चविंशत् पर्याप्तभावं गनस्य सतोऽयम्—एतद्रूपः संकल्पः मगुदपद्यत, कथम्भूतः? इत्याह—‘मनोगतः’ गतमि गतो—अगम्यितो नागापि वचसा प्रकथितस्वरूप इति भावः, पुनः कथम्भूतः? इत्याह—‘आध्या-
त्मिकः’ तालान्यपि पञ्चास्यं तत्र भव आध्यात्मिक आलम्बिय इति भावः, मद्गुरुपञ्च द्विधा भवति—कश्चिदध्यात्मिकोऽपरञ्च चिन्ता-
मयः, एतां विन्यासक इति परिपात्रार्थमाह—‘चिन्तितः’ चिन्ता मंजाताऽसिञ्चति चिन्तितश्चिन्तामय इति भावः, सोऽपि कश्चिद्विजयासहो भवति कश्चिदध्यात्मिक इत्याह—प्रार्थनं प्रार्थो विजन्तादृच् प्रार्थः मंजानोऽसिञ्चति प्रार्थितो-
ऽसिञ्चतस्वरूप इति भावः, किन्तुस्यः? इत्याह—‘किं मे’ इत्यादि, किं ‘मे’ मम पूर्व करणीयं किं मे पञ्चात्करणीयं, तथा किं मे पूर्व कर्म देवः किं मे पञ्चात्कर्तुं योगः, तथा किं मे पूर्वमपि च पञ्चादपि च हिताय भावप्रधानोऽयं निर्देशो हितत्वाय—परिणाममुन्दर-
भावे सुगमाय—गमने प्रेक्षणेति भवमपि भावप्रधानो निर्देशः संगतत्वाय, निःशेषमाय—निश्चितकल्याणाय अनुगायिकतायै—परस्य-
एव सुगमसुखसुखाय भविष्यतीति ॥ ‘तए णं’मित्यादि, ‘ततः’ एतच्चिन्तासंगमनन्तरमेव विजयानुभावतो विजयस्य देवस्य ‘सामा-
प्तिरतिरिक्तोत्तरप्रश्ना देवा’ इति नागात्मिकाः परंपुष्पप्रताप—अभ्यन्तरादिपरंपदुपगमाः ‘इमम्’ अनन्तरोक्तम् ‘एतद्रूपम्’ अनन्त-
रोदिम्यस्वरूपान्तरात्मिकं चिन्तितं प्राप्तिं मनोगतं मद्गुह्नं मगभिधाय ‘लेणेये’ति गतैव विजयो देवस्यैवोपागच्छन्ति, उपगम्य च

‘करयलपरिगहिय’मित्यादि द्वयोर्हस्तयोरन्योऽन्यान्तरिताङ्गुलिकयोः संपुटरूपतया यदेकत्र मीलनं सा अञ्जलिस्तां करतलाभ्यां परि-
 गृहीता—निष्पादिता करतलपरिगृहीता ताम्, आवर्तनमावर्त्तः शिरस्यावर्त्तो यस्याः सा शिरस्यावर्त्ता, कण्ठकाल उरसिलोमेत्यादिवद-
 लुक्समासः, तामत एव मस्तके कृत्वा जयेन विजयेन वर्द्धोपयन्ति—जय त्वं देव ! विजय त्वं देव ! इत्येवं वर्द्धोपयन्तीत्यर्थः, तत्र
 जयः—परैनभिभूयमानता प्रतापवृद्धिश्च, विजयस्तु—परेषामसहमानानामभिभवोत्पादः, जयेन विजयेन च वर्द्धोपयित्वा एवमवा-
 दिषुः—‘एवं खलु देवाणुष्पियाण’मित्यादि पाठसिद्धम् ॥ ‘तए ण’मित्यादि, ‘ततः’ एतद्वचनानन्तरं विजयो देवस्तेषां सामानिकप-
 र्षदुपपन्नकानां—सामानिकानां पर्षदुपपन्नकानां च देवानामन्तिके एनमर्थे ‘श्रुत्वा’ आकर्ण्ये ‘निशम्य’ हृदये परिणमय्य ‘हृष्टतुष्ट-
 चित्तमाणंदिए’ इति हृष्टतुष्टोऽतीव तुष्ट इति भावः, अथवा हृष्टो नाम विस्मयमापन्नो यथा शोभनमहो ! एतैरुपदिष्टमिति, ‘तुष्टः’
 तोषं कृतवान् यथा भव्यसम्बूद् यदैतैरित्थमुपदिष्टमिति, तोषवशादेव चित्तमानन्दितं—स्फीतीभूतं ‘तुण्डु समृद्धौ’ इति वचनात्, यस्य
 स चित्तानन्दितः, भार्यादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः मकारः प्राकृतत्वाद्लाक्षणिकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वय २ मीलनेन कर्म-
 धारयः, ‘पीडमणे’ इति प्रीतिर्मेनसि यस्यासौ प्रीतिमना जिनप्रतिमाऽर्चनविषयबहुमानपरायणमना इति भावः, ततः क्रमेण बहुमानो-
 त्कर्षवशात् ‘परमसौमणस्सिए’ इति शोभनं मनो यस्यासौ सुमनास्तस्य भावः सौमनस्यं परमं च तत् सौमनस्यं च परमसौमनस्यं
 तत्संजातमस्मिन्निति परमसौमनस्यितः, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—‘हरिसवसविसप्पमाणहियए’ हर्षवशेन विसर्पेद्—विस्तारयायि
 हृदयं यस्य स हर्षवशविसर्पेद्धृदयः देवशयनीयाद्भ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थाय च देवदूष्यं परिधत्ते, परिधाय च उपपातसमातः पूर्वद्वारेण
 निर्गच्छति, निर्गत्य च यत्रैव प्रदेशे ऋदमनुप्रदक्षिणीकृत्य पूर्वेण तोरणेन ऋदमनुप्रविशति, प्रविश्य च

इदे प्रत्यवरोहति, मध्ये प्रविशतीति भावः, प्रत्यवरुह्य च इदमवगाहते, अवगाह्य जलमज्जनं करोति, कृत्वा च क्षणमात्रं जलक्रीडां करोति, ततः 'आर्यते' इति नवानामपि श्रोतसां शुद्धोदकप्रक्षालनेनाऽऽचान्तो-गृहीताचमनश्चोक्षः-स्यल्पस्यापि शङ्कितमलस्यापनयनात्, अत एव परमशुचिभूतो इहात् प्रत्युत्तरति, प्रत्युत्तीर्य यत्रैव प्रदेशेऽभिषेकसभा तत्रैवोपागच्छति, उपागत्याभिषेकसभामनुग्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव च मणिपीठिकाया उपरि सिंहासनं तत्रोपागच्छति, उपागत्य सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निषण्णः ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य सामानिकाः पर्षदुपपन्नकाश्च देवाः 'आभियोगिकान्' अभियोजनमभियोगः, प्रेष्यकर्मणि व्यापार्यमाणत्वमिति भावः, अभियोगे नियुक्ता आभियोगिकास्तान् देवान् 'शब्दायन्ते' आकारयन्ति, शब्दायित्वा च तानेवमवादिषुः—'क्षिप्रमेव' शीघ्रमेव भो देवानां प्रियाः ! विजयस्य देवस्य 'महार्थ' महान् अर्थो-मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो यस्मिन् स महार्थस्तं महार्थं, तथा महान् अर्थः-पूजा यत्र स महार्थस्तं, महं-उत्सवमर्हतीति महार्हस्तं 'विपुलं' विस्तीर्णं शक्राभिषेकवद् इन्द्राभिषेकमुपस्थापयत ॥ 'तए णं ते' इत्यादि, ततस्ते आभियोगिका देवाः सामानिकपर्षदुपपन्नकैर्देवैरेवमुक्ताः 'हृदतुष्टचित्तमाणदिया पीडमणा परमसोमणस्सिया हरिसवसविसप्पमाणहियया करयलपरिगहिं दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु' इति पूर्ववत्, विनयेन वचनं 'प्रतिशृण्वन्ति' अभ्युपगच्छन्ति, कथम्भूतेन विनयेन ? इत्याह—'एवं देवा तहन्ति आणाए' इति हे देवाः ! एवं-यथैव यूयमादिशत तथैवाज्ञया-शुष्मदादेशेन कुर्मं इत्येवंरूपेण प्रतिश्रुत्य वचनमुत्तरपूर्वं दिग्भागीशानकोणमित्यर्थः तस्यात्यन्तप्रशस्तत्वात् 'अपक्रामन्ति' गच्छन्ति अपक्रम्य च वैक्रियसमुद्घातेन-वैक्रियकरणाय प्रयत्नविशेषेण 'समोहणंति' समवहन्यन्ते समवहता भवन्तीत्यर्थः, समवहताश्चात्प्रदेशान् दूरतो विक्षिपन्ति, तथा चाह—'संवेज्जाणि जो-

यणाणि दंडं निसरन्ति' दण्ड इव दण्ड ऊर्द्धोर्ध्वायतः शरीरबाहल्यो जीवप्रदेशसमूहस्तं शरीरस्य बहिः सङ्ख्येयानि योजनानि यावत्
'निसृजन्ति' निष्काशयन्ति, निसृत्य च तथाविधान् पुद्गलानाददत्ते, एतदेव दर्शयति—तद्यथा—'रत्नानां' कर्केतनादीनां १ वज्राणां
२ वैडूर्याणां ३ लोहिताक्षाणां ४ मसारगल्लानां ५ हंसगर्भाणां ६ पुलकानां ७ सौगन्धिकानां ८ ज्योतीरसानाम् ९ अञ्जनानाम् १०
अञ्जनपुलकानां ११ रजतानां १२ जातरूपाणाम् १३ अङ्कानां १४ स्फटिकानां १५ रिष्टानां १६, यथाबादरान्—असारान् पुद्गलान्
परिशातयन्ति यथासूक्ष्मान्—सारान् पुद्गलान् पर्यादय च चिकीर्षितरूपनिर्माणार्थं द्वितीयमपि वारं वैक्रियसमुद्वातेन
समवहन्यन्ते समवह्य यथोक्तानां रत्नादीनां योग्यान् यथाबादरान् पुद्गलान् परिशातयन्ति यथासूक्ष्मानाददत्ते आदाय च 'अष्टसहस्रम्'
अष्टाधिकं सहस्रं सौवर्णिकानां कलशानां विकुर्वन्ति १ अष्टसहस्रं रूप्यमयानाम् २ अष्टसहस्रं मणिमयानाम् ३ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्य-
मयानाम् ४ अष्टसहस्रं सुवर्णमणिमयानाम् ५ अष्टसहस्रं रूप्यमणिमयानाम् ६ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्यमणिमयानाम् ७ अष्टसहस्रं भौ-
मेयानाम् ८ अष्टसहस्रं भृङ्गाराणाम् ९, एवमादर्शस्थालपात्रीसुप्रतिष्ठमनोगुलिकावातकरकचित्ररत्नकरण्डकपुष्पचङ्गेरीयावल्लोमहस्तचङ्गे-
रीपुष्पपटलकयावल्लोमहस्तकपटलकसिंहासनच्छत्रचामरसमुद्गकधूपकडुच्छुकानां प्रत्येकं प्रत्येकमष्टसहस्रं विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वा 'ताए
उक्किट्टाए' इत्यादि पूर्वं व्याख्यातार्थं यत्रैव क्षीरोदसमुद्रस्तत्रागच्छन्ति, आगल्य च क्षीरोदकं गृह्णन्ति, यानि च तत्र उत्पलानि पद्मानि
कुसुदानि नलिनानि सुभगानि सौगन्धिकानि पुण्डरीकाणि महापुण्डरीकाणि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि शतसहस्रपत्राणि च तानि गृ-
ह्णन्ति, गृहीत्वा पुष्करोदे समुद्रे समागल्य तत्रोदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, तदनन्तरं यत्रैव समयक्षेत्रं यत्रैव भरतैरावतानि क्षेत्राणि
यत्रैव च तेषु भरतैरावतेषु वर्षेषु मागधवरदामप्रभासाख्यानि तीर्थानि तत्रैवोपागल्य तीर्थोदकं तीर्थमृत्तिकां च गृह्णन्ति, ततो गङ्गा-

सिन्धुरक्तारक्तवतीषु महानदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकां च गृह्णन्ति, ततः क्षुल्लहिमवच्छिन्नरिषु समागत्य सर्वतुवरान्-कषायान् सर्वाणि जातिभेदेन पुष्पाणि सर्वान् 'गन्धान्' गन्धवासादीन् सर्वाणि माल्यानि-प्रथितादिभेदभिन्नानि सर्वौषधीः सिद्धार्थकांश्च गृह्णन्ति, गृहीत्वा तदनन्तरं पद्मद्दपुण्डरीकद्देषूपागत्य तदुदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, ततो हैमवतैरण्यवतेषु वर्षेषु रोहितारोहितांशासुवर्ण-कूलारूप्यकूलसु महानदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकां तदनन्तरं शब्दापातिविकटापातिवृत्तवैताढ्येषु सर्वतुवरादीन् ततो महाहिम-वद्भूपिवर्षधरपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् ततो महापद्ममहापौण्डरीकद्देषु ऋदोदकमुत्पलादीनि च तदनन्तरं हरिवर्षरम्यकवर्षेषु हरकान्ता-हरिकान्तानरकान्तानारीकान्तासु महानदीषु सलिलोदकम् उभयतटमृत्तिकां च ततो गन्धापातिमाल्यवत्पर्यायवृत्तवैताढ्येषु सर्वतुवरादीन् ततो निषधनीलवर्षधरपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् तद्गतेषु तिगिच्छिकेसरिमहाद्देषु ऋदोदकमुत्पलादीनि च ततः पूर्वविदेहापर-विदेहेषु शीताशीतोदामहानदीषु नद्युदकम् उभयतटमृत्तिकां च तदनन्तरं सर्वेषु चक्रवर्त्तिविजेतव्येषु मागधवरदामप्रभासाख्यतीर्थेषु तीर्थोदकानि तीर्थमृत्तिकाश्च ततः सर्वेषु वक्षस्कारपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् तदनन्तरं सर्वास्वन्तरनदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकाश्च ततो मन्दरपर्वते भद्रशालवने सर्वतुवरादीन् ततो नन्दनवने सर्वतुवरादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं ततः सौमनसवने सर्वतुवरादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं दिव्यं च सुमनोदाम गृह्णन्ति, ततः पण्डकवने सर्वतुवरपुष्पगन्धमाल्यसरसगोशीर्षचन्दनदिव्यसुमनोदामानि 'ददरमलए सुगंधिए य गिण्हंति' इति द्दरः-चीवरावनद्वकुण्डिकादिभाजनमुखं तेन गालितं तत्र पक्वं वा यन्मलयोद्भवतया प्रसिद्धत्वान्मलयं-श्री-खण्डं येषु तान् 'सुगन्धान्' परमगन्धोपेतान् गन्धान् गृह्णन्ति, गृहीत्वा एकत्र मिलन्ति, मिलित्वा तया उत्कृष्टया दिव्यया देवगत्या यत्रैव विजया राजधानी यत्रैव विजयो देवस्तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च करतलपरिगृहीतां शिरस्यावर्त्तिकां मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा विजयं देवं जयेन

विजयेन वर्द्धापयन्ति, वर्द्धापयित्वा महार्थं महार्थं विपुलमिन्द्राभिपेकयोग्यं क्षीरोदकादि 'उपनयन्ति' समर्पयन्ति ॥ 'तए ण'-
 मित्यादि, ततो णमिति वाक्यालङ्कारे तं विजयं देवं चत्वारि देवसामानिकसहस्राणि चतस्रोऽप्रमहिष्यः सपरिवारास्तिष्ठः पर्यदो यथाक्रम-
 ममष्टदशद्वादशदेवसहस्रपरिमाणाः सप्तानीकानि सप्तानीकाधिपतयः षोडश आत्सरक्षदेवसहस्राणि, अन्ये च बहवो विजयराजधानीवा-
 स्तव्या वानमन्तरा देवा देव्यश्च तैः—तद्गतदेवजनप्रसिद्धैः स्वाभाविकैर्वैकुण्ठिकैश्च वरकमलप्रतिस्थानैः सुरभिवरवारिप्रतिपूर्णेन्द्रन्दनकृतच-
 र्चाकैः 'आविद्धकण्ठेगुणैः' आरोपितकण्ठे रक्तसूत्रतन्तुभिः पद्मोत्पलपिधानैः सुकुमारकरतलपरिगृहीतैरनेकसहस्रसङ्ख्यैः कलशैरिति
 गम्यते, तानेव विभागतो दर्शयति—अष्टसहस्रेण सौवर्णिकानां कलशानाम्, अष्टसहस्रेण रूप्यमयानाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमणिमया-
 नाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमयानाम्, अष्टसहस्रेण रूप्यमणिमयानाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमणिमया-
 नाम्, अष्टसहस्रेण भौमेयानां, सर्वसङ्ख्ययाऽष्टभिः सहस्रैश्चतुःषष्ट्यधिकैः, तथा 'सर्वोदकैः' सर्वतीर्थेनद्याद्युदकैः सर्वतुवरैः सर्वपुष्पैः
 सर्वगन्धैः सर्वमाल्यैः सर्वोपधिसिद्धार्थकैश्च 'सर्वद्व्या' परिवारादिकया 'सर्वद्युत्या' यथाशक्ति विस्फारितेन शरीरतेजसा 'सर्वबलेन'
 सामस्येन स्वस्वहस्त्यादिसैन्येन 'सर्वसमुदयेन' स्वस्वाभियोगयादिसमस्तपरिवारेण 'सर्वादरेण' समस्तयावच्छक्तितोलनेन 'सर्ववि-
 भूत्या' स्वस्वाभ्यन्तरवैक्रियकरणादिबाह्यरत्नादिसम्पदा, तथा 'सर्वविभूषया' यावच्छक्तिसफारोदारशृङ्गारकरणेन 'सर्वसंभमेण' ति
 सर्वोत्कृष्टेन संभ्रमेण, सर्वोत्कृष्टसंभ्रमो नाम इह स्वनायकविषयबहुमानलयापनार्थपरा स्वनायककार्यसम्पादनाय यावच्छक्ति त्वरितत्व-
 रिता प्रवृत्तिः, सर्वपुष्पवस्त्रगन्धमाल्यालङ्कारेण, अत्र गन्धा—वासा माल्यानि—पुष्पदामानः अलङ्कारा—आभरणानि ततः समाहारो
 द्वन्द्वः, ततः सर्वदिव्यश्रुटितानि तेषां शब्दाः सर्वदिव्यश्रुटितशब्दास्तैः सह सर्वशब्देन विशेषणसमासः, 'सर्वदिव्यश्रुडियसदनि-

नाएण'मिति सर्वाणि च तानि दिव्यवृत्तितानि च—दिव्यतूर्याणि च, एषामेकत्र मीलनेन चः संगतो नितरां नादो—महान् घोषः सर्व-
दिव्यवृत्तितशब्दसंनिनादस्तेन, इह तुल्येष्वपि सर्वशब्दो दृष्टो यथाऽनेन सर्वं पीतं घृतमिति, तत आह—'महया इड्डीए' इत्यादि,
महत्या यावच्छक्तितुलितया 'ऋद्ध्या' परिवारादिकया 'महया जुईए' इत्याद्यपि भावनीयं, तथा महता—स्फूर्तिमता वराणां—प्रधा-
नानां वृत्तितानां—आतोद्यानां यमकसमकं—एककालं पटुभिः पुरुषैः प्रवादितानां यो रवस्तेन, एतदेव विशेषेणाचष्टे—'संखपणवपड-
हमेरिझलरिखरमुहिहुडुकुमुखमुङ्गुंदुहिनिघोससंनिनादितरेणं' शङ्खः प्रतीतः पणवो—भाण्डानां पटहः—प्रतीतः भेरी—ढक्का
झलरी—चर्मावनद्धा विस्तीर्णा वलयरूपा खरमुही—काहला हुडुक्का—महाप्रमाणो मर्दलो सुरजः—स एव लघुमृदङ्गो दुन्दुभिः—भेर्याकारा
सङ्कटमुखी, तासां द्वन्द्वः, तासां निर्घोषो—महान् ध्वानो नादितं च घण्टायामिव वादनोत्तरकालभावी सततध्वनिस्तल्लक्षणो यो रव-
स्तेन महता महता इन्द्राभिषेकेणाभिषिञ्चति ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततो णमिति पूर्ववत् तस्य विजयस्य देवस्य 'महया' इति अति-
शयेन महति इन्द्राभिषेके वर्तमानेऽप्येकका देवा विजयां राजधानीं, सप्तम्यर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात्ततोऽयमर्थः—विजयायां राजधान्यां
नात्युदके प्रभूतजलसंग्रहभावतो वैरस्योपपत्तेः नातिमृत्तिके अतिमृत्तिकाया अपि कर्दमरूपतायां उत्साहवृद्धिजनकत्वाभावात् 'प्रविरल-
फुसिय'मिति प्रविरलानि—घनभावे कर्दमसम्भवात् प्रकर्षेण यावता रेणवः स्थगिता भवन्ति तावन्मात्रेणोत्कर्षेण स्पृष्टानि—स्पर्शनानि
यत्र वर्षे तत् प्रविरलस्पृष्टं 'रयरेणुविणासणं'ति ऋक्षतारा रेणुपुद्गला रजस्त एव स्थूला रेणवः रजांसि च रेणवश्च रजोरेणवस्तेषां वि-
नाशनं रजोरेणुविनाशनं 'दिव्यं' प्रधानं सुरभिगन्धोदकवर्षं वर्षन्ति, अत्येकका विजयां राजधानीं समस्तामपि 'निहतरजसं' निहतं
रजो यस्यां सा निहतरजास्तां, तत्र निहतत्वं रजसः क्षणमात्रमुत्थानाभावेनापि संभवति तत आह—'नष्टरजसं' तष्टं—सर्वथाऽदृश्यी-

भूतं रजो यत्र [ग्रन्थाग्रं ७०००] सा नष्टरजास्तां, तथा भ्रष्टं-वातोद्धूततया राजधान्या दूरतः पलायितं रजो यस्याः सा भ्रष्टर-
जास्ताम्, एतदेवैकार्थिकद्वयेन प्रकटयति-प्रशान्तरजसं उपशान्तरजसं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीम् 'आसियसंम-
ज्जियोवलित्तं सित्तं सुइसम्मइ[रय]रथंतरावणवीहिं करेति' इति आसिक्तमुदकच्छटेन संमार्जितं कचवरशोधनेन उपलिप्तमिव
गोमयादिनोपलिप्तं, तथा सिक्तानि जलेनात एव शुचीनि-पवित्राणि संमृष्टानि-कचवरापनयनेन रथ्यान्तराणि आपणवीथय इव-हृष्ट-
मार्गा इव आपणवीथयो रथ्याविशेषाश्च यस्यां सा तथा तां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा-मञ्चातिमञ्चकलितां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा
नानाविधा विशिष्टा रागा येषु ते नानाविरागा नानाविरागैरुच्छृतैः-ऊर्द्ध्वैर्कृतैर्ध्वजैः पताकातिपताकाभिश्च मण्डितां कुर्वन्ति, अप्ये-
कका देवा लाजल्लोहयमहितां गोशीर्षसरसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चालितला कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीमुपचितच-
न्दनकलशां कुर्वन्ति अप्येकका देवा चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीमासिक्तोत्सक्त-
विपुलवृत्तवगधारितमाल्यदामकलापां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीं पञ्चवर्णसुरभिमुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितां कुर्वन्ति,
अप्येकका देवा विजयां राजधानीं कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपमघमवायमानां गन्धोद्भुताभिरामां सुगन्धवरगन्धगन्धिकां गन्धव-
र्त्तिभूतां कुर्वन्ति, एतेषां च पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, अप्येकका देवा हिरण्यवर्ष वर्षन्ति, अप्येककाः सुवर्णवर्षमप्येकका आभरणवर्ष
(रत्नवर्षमप्येकका वज्रवर्षमप्येककाः) पुष्पवर्षमप्येकका माल्यवर्षमप्येककाश्चूर्णवर्ष (आभरणवर्ष) वर्षन्ति, अप्येकका देवा
हिरण्यविधि-हिरण्यरूपं मङ्गलप्रकारं 'भाजयन्ति' विश्राणयन्ति शेषदेवेभ्यो ददतीति भावः, एवं सुवर्णरत्नाभरणपुष्पमाल्यगन्धचूर्ण-
वस्त्रविधिभाजनमपि भावनीयम् ॥ 'अप्पेगइया देवा दुयं नट्टविहिं उवदंसेति' इत्यादि, इह द्वात्रिंशन्नाट्यविधयः, ते च येन क्रमेण

भगवतो वर्द्धमानस्वामिनः पुरतः सूर्याभेदेन भाविता राजप्रश्रीयोपाङ्गे दर्शितास्तेन क्रमेण विनेयजानुग्रहार्थमुपदर्शयन्ते, तत्र स्व-
स्तिकश्रीवत्सनन्दावर्तवर्द्धमानकभद्रासनकलशमत्स्यदर्पणरूपाष्टमङ्गलाकाराभिनयासकः प्रथमो नाट्यविधिः १, द्वितीय आवर्तप्रत्यावर्त्तेश्रे-
णिप्रतिश्रेणिस्वस्तिकपुष्पमाणवकवर्द्धमानकमत्स्याण्डकमकराण्डकजारमारपुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताभक्तिचित्राभि-
नयासकः २, तृतीय ईहाभृगकपभतुरगनरमकरविहगव्यालकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवनलतापद्मलताभक्तिचित्रासकः ३, चतुर्थ एकतो-
च(तश्च)क्रद्विधातोच(तश्च)क्रएकतश्चक्रवालद्विधातश्चक्रवालचक्रार्द्धचक्रवालभिनयासकः ४, पञ्चमश्चन्द्रावलिप्रविभक्तिसूर्यावलिप्रविभक्तिव-
ल्यावलिप्रविभक्तिहंसावलीप्रविभक्तितारावलिप्रविभक्तिमुक्तावलिप्रविभक्तिरत्नावलिप्रविभक्तिनामा ५, पष्ठश्चन्द्रोद्गमप्र-
विभक्तिसूर्योद्गमप्रविभक्त्यभिनयासक उद्गमनोद्गमनप्रविभक्तिनामा ६, सप्तमश्चन्द्रागमनसूर्यागमनप्रविभक्त्यभिनयासक आगमनागमनप्र-
विभक्तिनामा ७, अष्टमश्चन्द्रावरणप्रविभक्तिसूर्यावरणप्रविभक्त्यभिनयासक आवरणावरणप्रविभक्तिनामा ८, नवमश्चन्द्रास्तमयनप्रविभ-
क्तिसूर्यास्तमयनप्रविभक्त्यभिनयासकोऽस्तमयनास्तमयनप्रविभक्तिनामा ९, दशमश्चन्द्रमण्डलप्रविभक्तिसूर्यमण्डलप्रविभक्तिनागमण्डलप्र-
विभक्तिहयविलम्बितगजविलम्बितहयविलसितगजविलसितमत्तहयविलसितमत्तहयविलम्बितमत्तगजविलम्बिताभिनयो
दुतविलम्बितनामा ११, द्वादशः सागरप्रविभक्तिनागप्रविभक्त्यभिनयासकः सागरनागप्रविभक्तिनामा १२, त्रयोदशो नन्दाप्रविभ-
क्तिचम्पाप्रविभक्त्यभिनयासको नन्दाचम्पाप्रविभक्त्यासकः १३, चतुर्दशो मत्स्याण्डकप्रविभक्तिमकराण्डकप्रविभक्तिजारप्रविभक्तिमारप्र-
विभक्त्यभिनयासको मत्स्याण्डकमकराण्डकजारमारप्रविभक्तिनामा १४, पञ्चदशः क इति ककारप्रविभक्तिः ख इति खकारप्रविभ-

किर्णं इति गकारप्रविभक्तिर्ध इति घकारप्रविभक्तिरित्येवं क्रमभाविककारादिप्रविभक्त्यभिनयासकः ककारस्वका-
 रगकारघकारङकारप्रविभक्तिनामा १५, एवं षोडशश्चकारलृकारजकारझकारञकारप्रविभक्तिनामा १६, सप्तदशः टकारठकारडकारढ-
 कारणकारप्रविभक्तिनामा १७, अष्टादशस्तकारथकारदकारधकारनकारप्रविभक्तिनामा १८, एकोनविंशतितमः पकारफकारबकारभका-
 रमकारप्रविभक्तिनामा १९, विंशतितमोऽशोकपल्लवप्रविभक्त्यम्बूपल्लवप्रविभक्तिकोशाम्बपल्लवप्रविभक्त्यभिनयासकः
 पल्लव २ प्रविभक्तिनामा २०, एकविंशतितमः पद्मलताप्रविभक्त्यशोकलताप्रविभक्तिचूतलताप्रविभक्तिवनलताप्र-
 विभक्तिवासन्तीलताप्रविभक्त्यतिमुक्तलताप्रविभक्तिश्यामलताप्रविभक्त्यभिनयासको लताप्रविभक्तिनामा २१, द्वाविंशतितमो द्रुतनामा
 २२, त्रयोविंशतितमो विलम्बितनामा २३, चतुर्विंशतितमो द्रुतविलम्बितनामा २४, पञ्चविंशतितमः अश्वितनामा २५, षड्विंश-
 तितमो रिभितनामा २६, सप्तविंशतितमोऽश्वितरिभितनामा २७, अष्टाविंशतितम आरभटनामा २८, एकोनत्रिंशत्तमो भसोलनामा
 २९, त्रिंशत्तम आरभटभसोलनामा ३०, एकत्रिंश उत्पातनिपातप्रसक्तसंकुचितप्रसारितरेकरचितभ्रान्तसंभ्रान्तनामा ३१ द्वात्रिंशत्त-
 मस्तु चरमचरमनामानिवद्धनामा, स च सूर्याभदेवेन भगवतो वर्द्धमानस्वामिनः पुरतो भगवतश्चरमपूर्वमनुष्यभवचरमदेवलोकभव-
 चरमच्यवनचरमगर्भसंहरणचरमभरतक्षेत्रावसर्पिणीतीर्थकरजन्माभिषेकचरमबालभावचरमयौवनचरमभोगचरमनिष्कमणचरमत-
 पश्चरणचरमज्ञानोत्पादचरमतीर्थप्रवर्त्तनचरमपरिनिर्वाणाभिनयासको भावितः ३२ । तत्रैतेषां द्वात्रिंशतो नाट्यविधीनां मध्ये कांश्चन
 नाट्यविधीनुपन्यस्यति—अप्येकका देवाः द्रुतं—द्रुतनामकं द्वाविंशतितमं नाट्यविधिसुपदर्शयन्ति, एवमप्येकका विलम्बितं नाट्यविधि-
 सुपदर्शयन्ति, अप्येकका द्रुतविलम्बितं नाट्यविधिं, अप्येकका अश्वितं नाट्यविधिं, अप्येकका रिभितं नाट्यविधिं, अप्येकका अ-

चित्तरिभितं नाट्यविधिं, अप्येकका आरभटं-नाट्यविधिं, अप्येकका भसोलं-नाट्यविधिं, अप्येकका आरभटभसोलं-नाट्यविधिमुप-
दर्शयन्ति, अप्येकका देवा उत्पातनिपातम् उत्पातपूर्वो उत्पातपूर्वो निपातो यस्मिन् स उत्पातनिपातस्तं; एवं निपातोत्पातं सङ्कुचितप्रसारितं
'रियाख्य'मिति गमनागमनं भ्रान्तसम्भ्रान्तं नाम, नाट्यविधिं-सामान्यतो नर्तनविधिं द्वात्रिंशद्विध्युतीर्णमुपदर्शयन्ति । अप्येकका
देवाश्चतुर्विधं वाद्यं वादयन्ति, तद्यथा—'ततं' मृदङ्गपटहादि 'विततं' वीणादिकं 'घनं' कंसिकादि 'शुषिरं' काहलादि, अप्येकका
देवाश्चतुर्विधं गेयं गायन्ति, तद्यथा—'उत्क्षिप्तं' प्रथमतः समारभ्यमाणं 'प्रवृत्तम्' उत्क्षेपावस्थातो विक्रान्तं मनाग्भरेण प्रवर्तमानं
मन्दायमिति-मध्यभागे मूर्छनादिगुणोपेततया मन्दं मन्दं घोलनात्मकं 'रोचितावसान'मिति रोचितं-यथोचितलक्षणोपेततया
भावितं सत्यापितमितियावद् अवसानं यस्य तद् रोचितावसानं । अप्येककाश्चतुर्विधमभिनयमभिनयन्ति, तद्यथा-दाष्टान्तिकं प्रति-
श्रुतिकं सामान्यतोविनिपातिकं लोकमध्यावसानिकमिति, एतेऽभिनयविधयो नाट्यकुशलेभ्यो वेदितव्याः, अप्येकका देवाः
'पीनयन्ति' पीनमात्मानं कुर्वन्ति स्थूला भवन्तीति भावः, अप्येकका देवाः 'ताण्डवयन्ति' ताण्डवरूपं नृत्यं कुर्वन्ति, अप्येकका
देवाः 'लास्ययन्ति' लास्यरूपं नृत्यं कुर्वन्ति, अप्येकका देवाः 'छुक्कारेति' छुक्कारं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा एतानि पीनत्वादीनि
चत्वार्यपि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा उच्छलन्ति अप्येकका देवाः प्रोच्छलन्ति अप्येकका देवास्त्रिपदिकां छिन्दन्ति अप्येककास्त्रीण्य-
प्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा हयहेपितानि कुर्वन्ति-अप्येकका देवा हस्तिगण्डादयितं कुर्वन्ति अप्येकका रथघणायितं
कुर्वन्ति अप्येकका देवास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा आस्फोटयन्ति; भूम्यादिकमिति गम्यते, अप्येकका देवा बल्गन्ति,
अप्येकका देवाः सिंहनादं नदन्ति अप्येकका देवाः पादद्वंद्वरकं कुर्वन्ति अप्येकका देवा भूमिचपेटां ददति-भूमि-चपेटयाऽऽस्फाल-

यन्तीति भावः, अप्येकका देवा महता महता शब्देन 'रवन्ते' शब्दं कुर्वन्ति अप्येकका देवाश्चत्वार्यपि सिंहनादादीनि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा 'हक्कारेति' हक्कारं कुर्वन्ति अप्येकका देवाः 'बुक्कारेति' मुखेन बुक्कारशब्दं कुर्वन्ति अप्येकका देवाः 'थक्कारेति' थक्क इत्येवं महता शब्देन कुर्वन्ति अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा अवपतन्ति अप्येकका देवा उत्पतन्ति. अप्येकका देवाः परिपतन्ति—तिर्यग्निपतन्तीत्यर्थः अप्येकका देवास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येककाः 'उवलन्ति' ज्वालामालाकुला भवन्ति अप्येकका देवाः 'तपन्ति' तप्ता भवन्ति अप्येककाः प्रतपन्ति अप्येकका देवास्त्रीण्यपि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा गर्जयन्ति. अप्येककाः 'विज्जुयारंति' विद्युतं कुर्वन्ति अप्येकका देवा वर्ष वर्षन्ति अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवोत्कलिकां कुर्वन्ति—देवानां वातस्येवोत्कलिका देवोत्कलिका तां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवकहकहं कुर्वन्ति—प्रभूतानां देवानां प्रमोदभरवशतः स्वेच्छावचनैर्वोलः कोलाहलो देवकहकहस्तं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवदुहुदुहुकं कुर्वन्ति—दुहुदुहुकमित्यनुकरणवचनमेतत्, अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवाश्चैलोलक्षेपं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा वन्दनकलशहस्तगताः—वन्दनकलशा हस्ते गता येषां ते वन्दनकलशहस्तगताः, अप्येकका देवाः शृङ्गारकलशहस्तगताः, एवमादर्शस्थालपात्रीमुप्रतिष्ठकवातकरकचित्ररत्नकरण्डकपुष्पचङ्गेरीयावल्लोमहस्तचङ्गेरीपुष्पपटलकयावल्लोमहस्तपटलकसिंहासनचामरतैलसमुद्रकधूपकङ्कुलकहस्तगताः प्रत्येकमभिलाष्याः, 'हृदुष्टे'त्यादि यावत्करणात् 'हृदुष्टचित्तमाणं दिया पीतिमणा परमसोमणस्सिया हरिसवसविसपमाणहियया' इति परिग्रहः, सर्वतः समन्ताद् आधावन्ति प्रधावन्ति ॥ 'तए णं तं विजयं देवं चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ' इत्याद्यभिषेकनिगमनसूत्रमाशीर्वादसूत्रं च पाठसिद्धम् ॥

तए णं से विजए देवे महया २ इंदाभिसेएणं अभिसित्ते समणे सीहासणाओ अब्बुद्धेह सीहा-
सणाओ अब्बुद्धेत्ता अभिसेयसभातो पुरत्थिमेणं दारेणं पडिनिक्खमति २ त्ता जेणामेव
अलंकारियसभा तेणेव उवागच्छति २ त्ता आलंकारियसभं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे २ पुर-
त्थिमेणं दारेणं अनुपविसति पुरत्थिमेणं दारेणं अनुपविसित्ता जेणेव सीहासणे तेणेव उवा-
गच्छति २ त्ता सीहासणवरगते पुरत्थाभिमुहे सणिसण्णे, तए णं तस्स विजयस्स देवस्स
सामाणियपरिसोवण्णगा देवा अभिओगिए देवे सद्दवति २ एवं वयासी-खिप्पामेव भो
देवानुप्पिया ! विजयस्स देवस्स आलंकारियं भंडं उवणेह, तेणेव ते आलंकारियं भंडं जाव
उवट्ठवैति ॥ तए णं से विजए देवे तप्पढमयाए पम्हलसूमालाए दिव्वाए सुरभीए गंधका-
साईए गाताइं ल्हहेति गाताइं ल्हहेत्ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं गाताइं अनुल्लिपति सरसेणं
गोसीसचंदणेणं गाताइं अनुल्लिपेत्ता ततोऽणंतरं च णं नासाणीसासवायवज्झं चक्खुहरं वण्ण-
फरिसजुत्तं हतलालापेलवातिरेणं धवलं कणगखइयंतकम्मं आगासफलिहसरिसप्पभं अहतं
दिव्वं देवदूसजुयलं णियंसेह णियंसेत्ता हारं पिणिद्धेह हारं पिणिद्धेत्ता एवं एकावलं पिणिघति
एकावलं पिणिघेत्ता एवं एतेणं अभिलावेणं मुत्तावलं कणगावलं रयणावलं कडगाइं तुडि-
याइं अंगयाइं केयूराइं दससुदितानंतकं कडिसुत्तकं तेअत्थिसुत्तगं सुरविं कंठसुरविं पालंबसि

३ प्रतिपत्तौ
विजयदे-
वकृता
जिनपूजा
उद्देशः २
सू० १४२

॥ २४८ ॥

कुंडलाहं चूडामणिं चित्तरयणुकुण्डं मण्डं पिणिंघेह पिणिंघित्ता गंठिमवेहिमपूरिमसंघाहमेणं चडव्वि-
हेणं मल्लेणं कप्परुक्खयंपिव अप्पाणं अलंकियविभूसितं करेति, कप्परुक्खयंपिव अप्पाणं अलं-
कियविभूसियं करेत्ता दहरमलयसुगंधंघितेहिं गंधेहिं गाताहं सुक्किडति २ त्ता दिव्वं च
सुमणदामं पिणिद्धति ॥ तए णं से विजए देवे केसालंकारेणं वत्थालंकारेणं मल्लालंकारेणं
आभरणालंकारेणं चडव्विहेणं अलंकारेणं अलंकिते विभूसिए समाने पडिपुणालंकारे सीहा-
सणाओ अब्भुट्टेह २ त्ता आलंकारियसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं पडिनिक्खमति २ त्ता
जेणेव ववसायसभा तेणेव उवागच्छति २ त्ता ववसायसभं अणुपदाहिणं करेमाणे २ पुरत्थि-
मिल्लेणं दारेणं अणुपविसति २ त्ता जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ त्ता सीहासणवरगते
पुरत्थाभिमुहे सण्णिसण्णे । तते णं तस्स विजयस्स देवस्स आहिओगिया देवा पोत्थयरयणं
उवर्णेति ॥ तए णं से विजए देवे पोत्थयरयणं गेण्हति २ त्ता पोत्थयरयणं मुयति पोत्थयरणं सुएत्ता
पोत्थयरयणं विहाडेति पोत्थयरयणं विहाडेत्ता पोत्थयरयणं वाएति पोत्थयरयणं वाएत्ता धम्मियं

१ 'गंठिमे'त्यादितो यावत् 'करेत्ता' इत्ययं पाठोऽप्रलिखितसूत्रस्यादावेव दृश्यते व्याख्यानुसारेण. २ अस्य व्याख्या न दृश्यते. ३ 'गंठिमे'त्यादि यावत्
'करेत्ता' इत्ययं पाठ व्याख्या न दृश्यते, 'केसालंकारेणं' इत्यादि यावत् 'विभूसिए समाने' इत्येतस्य व्याख्याऽपि न दृश्यते । गंठिमे'त्यादि यावत् 'करेत्ता' इत्येतस्य
'पडिपुणालंकारे' इत्येतेन सह संबंधो दृश्यते व्याख्यानुसारेण. ४ अयं पुस्तकद्वयेऽप्यत्रैव दृश्यतेऽतोऽहं व्याख्यानुसारेण मूलपाठे कर्तुं न शक्तोऽभूवम्..

ववसायं पगेणहति घम्मियं ववसायं पगेणहत्ता पोत्थयरयणं पडिणिक्खवेह २ ता सीहासणाओ
 अब्भुट्ठेति २ ता ववसायसभाओ पुरत्थिमिहेणं दारेणं पडिणिक्खमह २ ता जेणेव गंदापुक्खरिणी
 तेणेव उवागच्छति २ ता गंदं पुक्खरिणिं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे पुरत्थिमिहेणं दारेणं अनुपवि-
 सति २ ता पुरत्थिमिहेणं तिसोपाणपडिरुवगएणं पचोरुहति २ ता हत्थं पादं पक्खालेति २ ता
 एगं महं सेतं रयतामयं विमलसलिलपुणं मत्तगयमहासुहाकितिसमाणं भिंगारं पगिणहति
 भिंगारं पगेणहत्ता जाहं तत्थ उप्पलाहं पडमाहं जाव सतसहस्सपत्ताहं ताहं गिणहति २ ता
 गंदातो पुक्खरिणीतो पच्चुत्तरेह २ ता जेणेव सिद्धायतणे तेणेव पहारेत्थ गमणाए ॥ तए णं
 तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ जाव अण्णे य बहवे वाणमंतरा देवा
 य देवीओ य अप्पेगइया उप्पलहत्थगया जाव हत्थगया विजयं देवं पिट्ठतो अणु-
 गच्छंति ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स बहवे आभिओगिया देवा देवीओ य कलसहत्थ-
 गता जाव धूवकडुच्छुयहत्थगता विजयं देवं पिट्ठतो २ अणुगच्छंति । तते णं से विजए देवे
 चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं जाव अण्णेहि य बहूहिं वाणमंतरेहिं देवेहि य देवीहि य सद्धिं
 संपरिबुडे सच्चिव्हीए सच्चजुसीए जाव निग्घोसणाइयरवेणं जेणेव सिद्धाययणे तेणेव उवा-
 गच्छति २ ता सिद्धायतणं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे २ पुरत्थिमिहेणं दारेणं अनुपविसति अणु-

३ प्रतिपत्तौ
 विजयदे-
 वकृता
 जिनपूजा
 उद्देशः २
 सू० १४२

॥ २४९ ॥

पविसिस्ता जेणेव देवच्छंदए तेणेव उवागच्छति २ सा आलोए जिणपडिमाणं पणामं करेति
 २ सा लोमहत्थगं गेणहति लोमहत्थगं गेण्हत्ता जिणपडिमाओ लोमहत्थएणं पमज्जति २ सा
 सुरभिणा गंधोदएणं ण्हाणेति २ सा दिव्वाए सुरभिगंधकासाइए गाताइं ल्हहेति २ सा सर-
 सेणं गोसीसचंदणेणं गाताणि अणुलिंपइ अणुलिंपेत्ता जिणपडिमाणं अहयाइं सेताइं दिव्वाइं
 देवदूसजुयलाइं णियंसेइ नियंसेत्ता अग्गेहिं वरेहि य गंधेहि य मल्लेहि य अचेति २ सा पुप्फा-
 रुहणं गंधारुहणं मल्लारुहणं वण्णारुहणं चुण्णारुहणं आभरणारुहणं करेति करेत्ता आसत्तो-
 सत्तविउलवट्टवघारितमल्लदाम० करेति २ सा अच्छेहिं सण्हेहिं [सेएहिं] रययामएहिं अच्छ-
 रसातंदुलेहिं जिणपडिमाणं पुरतो अट्ठमंगलए आलिहति सोत्थियसिरिवच्छ जाव दप्पण
 अट्ठमंगलगे आलिहति आलिहत्ता कयगाहगहितकरतलपन्नभट्टविप्पमुक्केण दसद्धवन्नेण
 कुसुमेणं मुक्कपुप्फपुजोवयारकलितं करेति २ सा चंदप्पभवइरवेरुलियविमलदंडं कंचणमणि-
 यणभत्तिचित्तं कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवगंधुत्तमाणुविद्धं धूमवट्ठिं विणिम्मयंतं वेरुलियामयं
 कडुच्छुयं पगहिलु पयत्तेण धूवं दाऊण जिणवराणं अट्ठसयविमुद्धगंधजुत्तेहिं महावित्तेहिं
 अत्थजुत्तेहिं अपुणरुत्तेहिं संशुणइ २ सा सत्तट्ट पयाइं ओसरति सत्तट्टपयाइं ओसरित्ता
 वामं जाणुं अंचेइ २ सा दाहिणं जाणुं धरणितलंसि णिवाडेइ तिववुत्तो मुद्धाणं धरणि-

यलंसि णमेह नमिक्ता ईसिं पञ्चुणमति २ त्ता कडयतुडियंभियाओ सुयाओ पडिसाहरति
 २ त्ता करयलपरिगगहिंयं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कहु एवं वयासी—णमोऽत्थु णं अरिहंताणं
 भगवंताणं जाव सिद्धिगइणामधेयं ठाणं संपत्ताणं तिकहु वंदति णमंसति वंदित्ता णमंसित्ता
 जेणेव सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छति २ त्ता दिव्वाए उदगधाराए अब्भु-
 वच्चए दलयति २ त्ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचंगुलितलेणं मंडलं आलिहति २ त्ता वच्चए दलयति
 कलियं करेति २ त्ता धूवं दलयति २ जेणेव सिद्धायतणस्स दाहिणिछे दारे तेणेव उवागच्छति
 २ त्ता लोमहत्थयं गेणहइ २ दारचेडीओ य सालिभंजियाओ य वालरुवए य लोमहत्थएणं
 पमज्जति २ बहुमज्झदेसभाए सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचंगुलितलेणं अणुलिपति २ चच्चए
 दलयति २ पुष्कारुहणं जाव आहरणारुहणं करेति २ आसत्तोसत्तविपुल जाव मल्लदामकलावं
 करेति २ कयग्गाहगहित जाव पुंजोवयारकलितं करेति २ धूवं दलयति २ जेणेव सुहमंडवस्स
 बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छति २ त्ता बहुमज्झदेसभाए लोमहत्थेणं पमज्जति २ दिव्वाए
 उदगधाराए अब्भुक्खेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचंगुलितलेणं मंडलं आलिहति २
 चच्चए दलयति २ कयग्गाह जाव धूवं दलयति २ जेणेव सुहमंडवगस्स पच्चत्थिमिछे दारे तेणेव

३ प्रतिपत्तौ
 विजयदे-
 वकृता
 जिनपूजा
 उद्देशः २
 सू० १४२

॥ २५० ॥

उवा० लोमहृत्थगं गेण्हति २ दारचेडीओ य सालिभंजियाओ य वालरूवए य लोमहृत्थगेण
पमज्जति २ दिव्वाए उदगधाराए अब्बुक्खेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं जाव चच्चए दलयति
२ आसत्तोसत्त० कयग्गाह० धूवं दलयति २ जेणेव सुहमंडवगस्स उत्तरिल्ला णं खंभपंती
तेणेव उवागच्छइ २ लोमहृत्थगं परा० सालभंजियाओ दिव्वाए उदगधाराए सरसेणं गोसीस-
चंदणेणं पुप्फारूहणं जाव आसत्तोसत्त० कयग्गाह० धूवं दलयति जेणेव सुहमंडवस्स पुरत्थि-
मिह्ले दारे तं चेव सव्वं भाणियव्वं जाव दारस्स अच्चणिया जेणेव दाहिणिह्ले दारे तं चेव
जेणेव पेच्छाघरमंडवस्स बहुमज्झदेसभाए जेणेव वहरामए अक्खाडए जेणेव मणिपेडिया
जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ लोमहृत्थगं गिण्हति लोमहृत्थगं गिण्हत्ता अक्खाडगं
च सीहासणं च लोमहृत्थगेण पमज्जति २ ता दिव्वाए उदगधाराए अब्बु० पुप्फारूहणं जाव धूवं
दलयति जेणेव पेच्छाघरमंडवपच्चत्थिमिह्ले दारे दारच्चणिया उत्तरिल्ला खंभपंती तहेव पुरत्थि-
मिह्ले दारे तहेव जेणेव दाहिणिह्ले दारे तहेव जेणेव चेतियथूमे तेणेव उवागच्छति २ ता
लोमहृत्थगं गेण्हति २ ता चेतियथूभं लोमहृत्थएणं पमज्जति २ दिव्वाए दग० सरसेण० पुप्फा-
रूहणं आसत्तोसत्त जाव धूवं दलयति २ जेणेव पच्चत्थिमिल्ला मणिपेडिया जेणेव जिणपडिमा
तेणेव उवागच्छति जिणपडिमाए आलोए पणामं करेइ २ ता लोमहृत्थगं गेण्हति २ ता तं

वेव सव्वं जं जिणपडिमाणं जाव सिद्धिगइनामयेज्जं ठाणं संपत्ताणं वंदति णमंसति, एवं
 उत्तरिछाएवि, एवं पुरत्थिमिछाएवि, एवं दाहिणिछाएवि, जेणेव चेइयरुक्खा दारविही य मणि-
 पेढिया जेणेव महिंदज्जाए दारविही, जेणेव दाहिणिछा नंदापुक्खरणी तेणेव उवा० लोमहत्थणं
 गेण्हति चेतियाओ य तिसोपाणपडिरुवए य तोरणे य सालभंजियाओ य वालरुवए य लो-
 महत्थएण पमज्जति २ ता दिव्वाए उदगधाराए सिंचति सरसेणं गोसीसचंदणेणं अनुल्लि-
 पति २ पुप्फारुहणं जाव धूवं दलयति २ सिद्धायतणं अनुप्पयाहिणं करेमाणे जेणेव उत्तरिछा
 णंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ ता तेहेव महिंदज्जाया चेतियरुक्खो चेतियथूभे पच्चत्थि-
 मिछा मणिपेढिया जिणपडिमा उत्तरिछा पुरत्थिमिछा दक्खिणिछा पेच्छायरमंडवस्सवि
 तेहेव जहा दक्खिणिछस्स पच्चत्थिमिछे दारे जाव दक्खिणिछा णं खंभंपती सुहमंडवस्सवि
 तिण्हं दाराणं अच्चणिया भणिज्जं दक्खिणिछा णं खंभंपती उत्तरे दारे पुरच्छिमे दारे सेसं
 तेणेव कमेण जाव पुरत्थिमिछा णंदापुक्खरिणी जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव पहारेत्थ गमणाए ॥
 तते णं तस्स विजयस्स चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ एयप्पभित्तिं जाव सव्विहीए जाव णाइ-
 यरवेणं जेणेव सभा सुहम्मा तेणेव उवागच्छंति २ ता तं णं सभं सुधम्मं अनुप्पयाहिणीकरे-
 माणे २ पुरत्थिमिछेणं अनुपविसति २ आलोए जिणसकूहाणं पणामं करेति २ जेणेव मणिपेढिया

३ प्रतिपत्तौ
 विजयदे-
 वकृता
 जिनपूजा
 उद्देशः २
 सू० १४२

॥ २५१ ॥

जेणेव माणवचेतियक्खंभे जेणेव वहरामया गोलवट्समुग्गका तेणेव उवागच्छति २ लोम-
 हत्थयं गेण्हति २ ता वहरामए गोलवट्समुग्गए लोमहत्थएण पमज्झइ २ ता वहरामए गोल-
 वट्समुग्गए विहाडेति २ ता जिणसकहाओ लोमहत्थएणं पमज्झति २ ता सुरभिणा गंधोद-
 एणं तिसत्ताखुत्तो जिणसकहाओ पक्खालेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं अणुलिंपइ २ ता
 अग्गेहिं वरेहिं गंधेहिं मल्लेहि य अच्चिणति २ ता धूवं दलयति २ ता वहरामएसु गोलवट्स-
 मुग्गएसु पडिणिक्खवति २ ता माणवकं चेतियक्खंभं लोमहत्थएणं पमज्झति २ दिव्वाए उदग-
 धाराए अब्बुक्खेइ २ ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं चच्चए दलयति २ पुप्फारुहणं जाव आसत्तो-
 सत्त० कयग्गगाह० धूवं दलयति २ जेणेव सभाए सुधम्माए बहुमज्झदेसभाए तं चैव जेणेव सीहा-
 सणे तेणेव जहा दारच्चणिता जेणेव देवसयणिज्जे तं चैव जेणेव खुडुगे महिंदज्झए तं चैव जेणेव
 पहरणकोसे चोप्पाले तेणेव उवागच्छति २ पत्तेयं २ पहरणाइं लोमहत्थएणं पमज्झति पमज्झित्त
 सरसेणं गोसीसचंदणेणं तहेव सव्वं सेसंपि दुक्खिणदारं आदिकाउं तहेवणेयव्वं जाव पुरिच्छिमिच्छा
 गंदापुक्खरिणी सव्वानं सभाणं जहा सुधम्माए सभाए तहा अच्चणिथा उववायसभाए णवरि
 देवसयणिज्जस्स अच्चणिथा सेसासु सीहासणाण अच्चणिथा हरयस्स जहा गंदाए पुक्खरिणीए
 अच्चणिथा, ववसायसभाए पोत्थयरयणं लोम० दिव्वाए उदगधाराए सरसेणं गोसीसचंदणेणं

अणुलिंपति अग्नेहिं वरोहिं गंधेहि य मल्लेहि य अचिणति २ ता [मल्लेहि] सीहासणे लोमहृत्थ-
 एणं पमज्जति जाव धूवं दलयति सेसं तं चेव णंदाए जहा हरयस्स तथा जेणेव वलिपीढं तेणेव
 उवागच्छति २ ता अभिओगे देवे सदावेति २ ता एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवानु-
 प्पिया ! विजयाए रायहाणीए सिंघाडगेसु य तिएसु य चउक्केसु य चवरेसु य चतुमुहेसु य
 महापहपहेसु य पासाएसु य पागारेसु य अटालएसु य चरियासु य दारेसु य गो-
 पुरेसु य तोरणेसु य वावीसु य पुक्खरिणीसु य जाव विलपंतिगासु य आरामेसु य उज्जाणेसु
 य काणणेसु य वणेसु य वणसंडेसु य वणराईसु य अचणियं करेह करेत्ता ममेयमाणत्तियं
 खिप्पामेव पच्चप्पिणह । तए णं ते आभिओगिया देवा विजएणं देवेणं एवं वुत्ता समाणा जाव-
 हट्टुट्ठा विणएणं पडिसुणेंति २ ता विजयाए रायहाणीए सिंघाडगेसु य जाव अचणियं
 करेत्ता जेणेव विजए देवे तेणेव उवागच्छन्ति २ ता एयमाणत्तियं पच्चप्पिणंति ॥ तए णं से
 विजए देवे तेसि णं आभिओगियाणं देवाणं अंतिए एयमटं सोच्चा णिसम्म हट्टुट्ठचिसमाणंदिय
 जाव हयहिंयए जेणेव णंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ ता पुरत्थिमिल्लेणं तोरणेणं जाव
 हृत्थपायं पक्खालेति २ ता आयंते चोक्खे परमसुहभूए णंदापुक्खरिणीओ पञ्चत्तरति २ ता
 जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव पहारेत्थ गमणाए । तए णं से विजए देवे चउहिं सामाणियसाह-

३ प्रतिपत्तौ
 विजयदे-
 वकृता
 जिनपूजा
 उद्देशः २
 सू० १४२

स्सीहिं जाव सोलसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं सन्विहीए जाव निग्घोसनाइयरवेणं जेणेव
सभा सुधम्मा तेणेव उवागच्छति २ ता सभं सुधम्मं पुरत्थिमिहेणं दारेणं अणुपविसति
२ ता जेणेव मणिपेढिया तेणेव उवागच्छति २ ता सीहासणवरगते पुरच्छाभिमुहे सणिण-
सण्णे ॥ (सू० १४२)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स विजयो देवो वानमन्तरैः ‘महया २’ इति अतिशयेन महता इन्द्राभिपेकेणाभिषिक्तः सन् सिंहास-
नादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थायाभिषेकसभातः पूर्वद्वारेण विनिर्गलय यत्रैवालङ्कारसभा तत्रैवोपागच्छति, उपागत्यालङ्कारिकसभामनु-
प्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य च यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव च सिंहासनं तत्रोपागच्छति, उपागत्य सिंहासन-
वरगतः पूर्वाभिमुखः संनिषणः, ततस्तस्य विजयस्य देवस्याभियोग्या देवा सुबहु ‘आलङ्कारिकम्’ अलङ्कारयोग्यं भाण्डमुपनयन्ति ॥
‘तए ण’मित्यादि, ततः स विजयो देवस्तत्प्रथमतया तस्यामलङ्कारसभायां प्रथमतया पद्ममला च सा सुकुमारा च पद्मलसुकुमारा
तया ‘सुरभिगन्धकाषायिक्या’ सुरभिगन्धकषायद्रव्यपरिकर्मितया लघुशाटिकेति गम्यते गात्राणि रूक्षयति रूक्षयित्वा सर-
सेन गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिम्पति अनुलिप्य देवदूष्ययुगलं निधत्त इति योगः, कथम्भूतः ? इत्याह—‘नासानीसासवाय-
वज्झं’ नासिकानिःश्वासवातावाहं, एतेन ऋक्ष्णतामाह, ‘चक्षुर्हरं’ चक्षुर्हरति—आसवशं नयति विशिष्टरूपातिशयकलितत्वाच्चक्षुर्हरं
‘वर्णस्पर्शयुक्तम्’ अतिशायिना वर्णेनातिशायिना स्पर्शेन युक्तं ‘हयलालापेलवाइरेग’मिति हयलाला—अश्वलाला तस्या अपि पेल-
वमतिरेकेण हयलालापेलवातिरेकं ‘नाम नास्रैकार्थ्यं समासो बहुल’मिति समासः, अतिविशिष्टमृदुत्वलघुत्वगुणोपेतमिति भावः,

३ प्रतिपत्तौ
विजयदे-
वकृता
जिनपूजः
उद्देशः २
सू० १४२

॥ २५३ ॥

धवलं-धेतं कनकखचितानि-विच्छुरितानि अन्तकर्मणि-अश्वलयोर्वानलक्षणानि यस्य तत् कनकलखितान्तकर्म आकाश-
स्फटिकं नाम-अतिखच्छस्फटिकविशेषस्तत्समप्रभं दिव्यं 'देवदूष्ययुगलं' देववत्प्रयुग्मं 'निवस्ते' परित्यजे, परिचाय हारादीन्या-
भरणानि पिनहति, तत्र हारः-अष्टादशसरिकः अर्द्धहारो-नवसरिकः एकावली-विचित्रमणिका मुक्तावली-मुक्ताफलमयी
कनकावली-कनकमणिमयी प्रालम्बः-तपनीयमयो विचित्रमणिरत्नभक्तिचित्र आत्मनः प्रमाणेन स्वप्रमाण आभरणविशेषः कट-
कानि-कलाचिकाभरणानि झुटितानि-बाहुरक्षकाः अङ्गदानि-बाह्याभरणविशेषा 'दशमुद्रिकाऽनन्तकं' हस्ताङ्गुलिसम्बन्धि
मुद्रिकादशकं 'कुण्डले' कर्णाभरणे चूडामणिमिति-चूडामणिर्नाम सकलपार्थिवरत्नसर्वसारो देवेन्द्रमनुष्येन्द्रमूर्द्धकृतनिवासो निः-
शेषापमङ्गलाशान्तिरोगप्रमुखदोषापहारकारी प्रवरलक्षणेपेतः परममद्गलभूत आभरणविशेषः 'चित्तरयणसंकडं मण्ड'मिति
चित्राणि-नानाप्रकाराणि यानि रत्नानि तैः सङ्कटः चित्ररत्नसङ्कटः प्रभूतरत्ननिचयोपेत इति भावः । 'तं दिव्यं सुमणदामं'ति
'दिव्यां' प्रधानां पुष्पमालाम् ॥ 'तए णं से विजए'इत्यादि, ग्रन्थिमं-प्रथनं ग्रन्थस्तेन निर्वृत्तं ग्रन्थिमं 'भावादिसः प्रत्ययः' यत्
सूत्रादिना ग्रथ्यते तद् ग्रन्थिममिति भावः, भरिमं-यद् ग्रन्थितं सद् वेद्यते यथा पुष्पलम्बूसको गण्डूक इत्यर्थः, पूरिमं येन
वंशशलाकादिमयपञ्जरी पूर्यते, सङ्घातिमं यत्परस्परतो नालसङ्घातेन सङ्घाल्यते, एवंविधेन चतुर्विधेन माल्येन कल्पवृक्षमिवात्मानम-
लङ्कृतविभूषितं करोति कृत्वा परिपूर्णालङ्कारः सिंहासनादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थायालङ्कारसभातः पूर्वेण द्वारेण निर्गम्य यत्रैव व्यवसाय-
सभा तत्रैवोपागच्छति, उपागम्य सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निपण्णः । 'तए णं'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्याभियोग्याः
पुस्तकरत्नमुपनयन्ति ॥ 'तए णं'मित्यादि, ततः स विजयो देवः पुस्तकरत्नं गृह्णाति गृहीत्वा पुस्तकरत्नमुत्सङ्गादाविति गम्यते मुञ्चति

मुक्त्वा विघाटयति विघाट्यानुप्रवाचयति अनु-परिपाट्या प्रकर्षेण-विशिष्टार्थोवगमरूपेण वाचयति वाचयित्वा 'धार्मिकं' धर्मानु-
 गतं व्यवसायं व्यवस्यति, कर्तुमभिलषतीति भावः, व्यवसायसभायाः शुभाध्यवसायनिबन्धनत्वात्, क्षेत्रादेरपि कर्ममक्षयोपशमादि-
 हेतुत्वात्, उक्तञ्च—“उदयक्लृपयखओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया । दुब्बं खेत्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ १ ॥”
 इति, धार्मिकं च व्यवसायं व्यवसाय पुस्तकरत्नं प्रतिनिक्षिप्य सिंहासनादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थाय व्यवसाय-
 सभातः पूर्वद्वारेण विनिर्गच्छति विनिर्गत्य यत्रैव व्यवसायसभाया एव पूर्वा नन्दापुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति उपागत्य नन्दां पुष्करि-
 णीमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वतोरणेनानुप्रविशति प्रविश्य पूर्वेण त्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरोहति, मध्ये प्रविशतीति भावः, प्रत्यवरुह्य
 हस्तपादौ प्रक्षालयति प्रक्षाल्यैकं महान्तं श्वेतं रजतमयं विमलसलिलपूर्णं मत्तकरिमहामुखाकृतिसमानं भृङ्गारं गृह्णाति गृहीत्वा
 यानि तत्रोत्पलानि पद्मानि कुमुदानि नलिनानि यावत् शतसहस्रपत्राणि तानि गृह्णाति गृहीत्वा नन्दातः पुष्करिणीतः प्रत्युत्तरति
 प्रत्युत्तीर्य यत्रैव सिद्धायतनं तत्रैव प्रधावितवान् गमनाय ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य चत्वारि सामानिकदेव-
 सहस्राणि चतस्रः सपरिवारा अग्रमहिष्यः तिस्रः पर्षदः सप्तानीकानि सप्तानीकाधिपतयः षोडशात्मरक्षदेवसहस्राणि अन्ये च बहवो
 विजयराजधानीवास्तव्या वानमन्तरा देवाश्च देव्यश्च अप्येकका उत्पलहस्तगता अप्येककाः पद्महस्तगता अप्येककाः कुमुदहस्तगताः
 एवं नलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रशतसहस्रपत्रहस्तगताः क्रमेण प्रत्येकं वाच्याः, विजयं देवं पृष्ठतः
 पृष्ठतः परिपाट्येति भावः अनुगच्छन्ति ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य बहव आभियोग्या देवा देव्यश्च अप्येकका
 वन्दनकलशहस्तगताः अप्येकका भृङ्गारहस्तगताः अप्येकका आदर्शहस्तगताः एवं स्थालपात्रीसुप्रतिष्ठवातकरकचित्ररत्नकरण्डक-

पुष्पचङ्गेरीयावहोमहस्तचङ्गेरीपुष्पपटलकयावहोमहस्तपटलकसिंहासनच्छत्रचामरैतलसमुद्रकयावदञ्जनसमुद्रकधूपकडुच्छुकहस्तागताः क्रमेण प्रत्येकमालाप्याः, विजयं देवं प्रष्टतः प्रष्टतोऽनुगच्छन्ति । ततः स विजयो देवश्चतुर्भिः सामानिकसहस्रैश्चतसृभिः सपरिवाराभिरग्रमहिषीभिस्तिस्त्रभिः पर्षद्भिः सप्तभिरनीकैः सप्तभिरनीकाधिपतिभिः षोडशभिराक्षदेवसहस्रैरन्यैश्च बहुभिर्विजयराजधानीवास्तव्यैर्वानमन्तरैर्देवदेवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः सर्वेभ्यो 'जाव निग्धोसनादितरेण'मिति यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः—'सर्ववजुर्देव सन्वबलेण सन्वसमुदणं सन्वविभूर्देव सन्वसंभमेण सन्वपुष्पगंधमल्लालंकारेण सन्वतुडियसदनानाणं महया इडोए महया जुरैए महया बलेण महया समुदणं महया वरतुडियजमगसमगपडुप्पवाइयरवेण संखपणवपडहभेरिस्सल्लरिखरमुहिडुक्कडुंदुभिनिग्धोसनादितरेण' अस्य व्याख्या प्राग्वत् । यत्रैव सिद्धायतनं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य सिद्धायतनमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्यालोक्य जिनप्रतिमानां प्रणामं करोति, कृत्वा यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव देवच्छन्दको यत्रैव जिनप्रतिमास्तत्रोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृशति परामृश्य च जिनप्रतिमाः प्रमार्जयति प्रमार्ज्य दिव्ययोदकधारया स्नपयति स्नपयित्वा सरसेनार्द्धेण गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिम्पति, अनुलिप्य 'अहतानि' अपरिमलितानि दिव्यानि देवदूष्ययुगलानि 'नियंसइ'ति परिधापयति परिधाप्य 'अग्रैः' अपरिसुक्तैः 'वरैः' प्रधानैर्गन्धैर्माल्यैश्चार्चयति । एतदेव सविस्तरमुपदर्शयति—पुष्पारोपणं माल्यारोपणं वर्णकारोपणं चूर्णारोपणं गन्धारोपणम् आभरणारोपणं (च) करोति, कृत्वा तासां जिनप्रतिमानां पुरतः 'अच्छैः' स्वच्छैः 'श्लक्ष्णैः' मसृणै रजतमयैः, अच्छो रसो येषां तेऽच्छरसाः, प्रत्यासन्नवस्तुप्रतिविम्बाधारभूता इवातिनिर्मला इति भावः, ते च ते तन्दुलाश्चाच्छरसतन्दुलाः, पूर्वपदस्य दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, यथा 'वइरामया नेमा' इत्यादौ, तैरग्रावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गल-

कान्यालिखति, आलिख्य 'कयगाहगहिय'मित्यादि मैथुनप्रथमसंरम्भे मुखचुम्बनाद्यर्थं युवत्याः पञ्चाङ्गुलिभिः केशेषु ग्रहणं कचप्राहस्तेन कचप्राहेण गृहीतं करतलाद्विमुक्तं सत् प्रभ्रष्टं करतलप्रभ्रष्टविमुक्तं, प्राकृतत्वादेवं पदव्यत्ययः, तेन 'दशाङ्गवर्णेन' पञ्चवर्णेन 'कुसुमेन' कुसुमसमूहेन 'पुष्पपुञ्जोपचारकलितं' पुष्पपुञ्ज एवोपचारः—पूजा पुष्पपुञ्जोपचारस्तेन कलितं—युक्तं करोति, कृत्वा च 'चन्दपम्भवइरेरुलियविमलदंडं' चन्द्रप्रभवअवैङ्ग्यमयो विमलो वृण्डो यस्य स तथा तं काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्रं काला-
 गुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपेन गन्धोत्तमेनानुविद्धा कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कधूपगन्धोत्तमानुविद्धा, प्राकृतत्वात्पदव्यत्ययः, तां धूपवन्ति विनिर्मुञ्चन्तं वैङ्ग्यमयं धूपकडुच्छुकं प्रगृह्य प्रयतो धूपं दत्त्वा जिनवरेभ्यः, सूत्रे षष्ठी प्राकृतत्वात्, सप्ताष्टानि पदानि पञ्चाद-
 पस्य दशाङ्गुलिमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रयतः 'अट्टसयविमुद्धगंठजुत्तेहिं' इति विशुद्धो—निर्मलो लक्षणदोषरहित इति भावः यो ग्रन्थः—शब्दसंदर्भस्तेन युक्तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि अष्टशतं च तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि च तैः 'अर्थयुक्तैः' अर्थसारैः अपुनरुक्तैः महावृत्तैः, तथाविधेदेवलब्धेः प्रभाव एषः, संस्तौति संस्तुत्य वामं जानुं 'अञ्चति' उत्पादयति दक्षिणं जानुं धरणितले 'निवाडेइ' इति निपातयति लगयतीत्यर्थः 'त्रिकृत्वः' त्रीन् वारान् मूर्द्धानं धरणितले 'नमेइ'ति नमयति नमयित्वा चेषत्प्रत्युन्नमयति, ईपत्प्रत्युन्नम्य कटकश्रुटितस्तम्भितौ भुजौ 'संहरति' सङ्कोचयति, संहत्य करतलपरिगृहीतं शिरस्यावर्त्त मस्तकेऽञ्जलिं कृतैवमवादीत्—'नमोऽस्तु ण'मित्यादि, नमोऽस्तु णमिति वाक्यालङ्कारे देवादिभ्योऽतिशयपूजामर्हन्तीत्यर्हन्तस्तेभ्यः, सूत्रे षष्ठी "छट्टिविभत्तीए भन्नइ चउत्थी"इति प्राकृतलक्षणात्, ते चाहन्तो नामादिरूपा अपि सन्ति ततो भावाहेत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—'भगवन्ध्वः' भगः—समग्रैश्वर्यादि-
 लक्षणः स एषामस्तीति भगवन्तस्तेभ्यः, आदिः—धर्मस्य प्रथमा प्रवृत्तिस्तत्करणशीला आदिकरास्तेभ्यः, तीर्यते संसारसमुद्रोऽनेनेति

तीर्थं तत्करणशीलास्तीर्थकरास्तेभ्यः, स्वयं-अपरोपदेशेन सम्यग्वरवोधिप्राप्त्या बुद्ध्या मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंबुद्धास्तेभ्यः,
 तथा पुरुषाणामुत्तमाः पुरुषोत्तमाः, भगवन्तो हि संसारमप्यावसन्तः सदा परार्थव्यसनिन उपसर्जनीकृतस्वार्थां उचितक्रिया-
 वन्तोऽदीनभावाः कृतज्ञतापतयोऽनुपहतचित्ता देवगुरुबहुमानिन इति भवन्ति पुरुषोत्तमास्तेभ्यः, तथा पुरुषाः सिंहा इव कर्मभगजान्
 प्रति पुरुषसिंहास्तेभ्यः, तथा पुरुषा वरपुण्डरीकाणीव संसारजलासङ्गादिना धर्मकलापेनेति पुरुषवरपुण्डरीकाणि तेभ्यः, तथा पुरुषा
 वरगन्धहस्तिन इव परचक्रदुर्भिक्षमारिप्रभृतिक्षुद्रगजनिराकरणेनेति पुरुषवरगन्धहस्तिनस्तेभ्यः, तथा लोको-भव्यसत्त्वलोकस्तस्य
 सकलकल्याणैकनिबन्धनतया भव्यत्वभावेनोत्तमा लोकोत्तमास्तेभ्यः तथा लोकस्य-भव्यलोकस्य नाथा-योगक्षेमकृतो लोकनाथास्तेभ्यः,
 तत्र योगो-बीजाधानोद्देदपोषणकरणं क्षेमं-तदुपद्रवाद्यभावापादनं, तथा लोकस्य-प्राणिलोकस्य पञ्चास्तिकायासकस्य वा हितोपदेशेन
 सम्यक्प्ररूपण्या वा हिता लोकहितास्तेभ्यः, तथा लोकस्य-देशनायोग्यस्य विशिष्टस्य प्रदीपा-देशनांशुभिर्यथाऽवस्थितवस्तुप्रकाशका
 लोकप्रदीपास्तेभ्यः, तथा लोकस्य-उच्छृष्टमेतर्भव्यसत्त्वलोकस्य प्रद्योतनं प्रद्योतः प्रद्योतकत्वं-विशिष्टज्ञानशक्तिस्तत्करणशीला लोकप्रद्यो-
 तकराः, तथा च भवन्ति भगवत्प्रसादात् तत्क्षणमेव भगवन्तो गणभृतो विशिष्टज्ञानसम्पत्समन्विता यद्वशाद् द्वादशशङ्गमारचयन्तीति
 तेभ्यः, तथाऽभयं-विशिष्टमालनः स्वास्थ्यं निःश्रेयसधर्मभूमिकानिबन्धनभूता परमा धृतिरिति भावः, तद् अभयं ददतीत्यभयदा-
 स्तेभ्यः, सूत्रे च कप्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतलक्षणवशात्, एवमन्यत्रापि, तथा चक्षुरिव चक्षुः-विशिष्ट आलसधर्मस्तत्त्वावबोधनिबन्धनं
 श्रद्धास्वभावः, श्रद्धाविहीनस्याचक्षुष्मत इव तत्त्वदर्शनायोगात्, तद्वदातीति चक्षुर्दास्तेभ्यः, तथा मार्गो-विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः
 स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषस्तं ददतीति मार्गदास्तेभ्यः, तथा शरणं-संसारकान्तारगतानामतिप्रबलरागादिपीडितानां समाश्रयनस्थान-

३ प्रतिपत्तौ
 विजयदे-
 वकृता
 जिनपूजा
 उद्देशः २
 सू० १४२

॥ २५५ ॥

कल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानं तद्दतीति शरणदास्तेभ्यः, तथा बोधिः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तितां तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणसम्यग्दर्शनरूपां ददतीति बोधिदास्तेभ्यः, तथा धर्म—चारित्र्यरूपं ददतीति धर्मदास्तेभ्यः कथं धर्ममदाः? इत्याह—धर्मं दिशन्तीति धर्मदेशकास्तेभ्यः, तथा धर्मस्य नायकाः—स्वामिनस्तद्वशीकरणात्तत्फलपरिभोगाच्च धर्मनायकास्तेभ्यः, धर्मस्य सारथय इव सम्यक्प्रवर्तनयोगेन धर्मसारथयस्तेभ्यः, तथा धर्म एव वरं—प्रधानं चतुरन्तहेतुत्वात् चतुरन्तं २ चक्रमिव चतुरन्तचक्रं तेन वर्त्तितुं शीलं येषां ते धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्त्तिनस्तेभ्यः, तथाऽप्रतिहतै—अप्रतिस्खलिते क्षायिकत्वाद् वरे—प्रधाने ज्ञानदर्शने धरन्तीति अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरास्तेभ्यः, तथा छादयति—आवरयतीति छद्म—घातिकर्मचतुष्टयं व्यावृत्तं—अपगतं छद्म येभ्यस्ते व्यावृत्तछद्मानस्तेभ्यः, तथा रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गघातिकर्मशत्रून् जितवन्तो जिनाः अन्यान् जापयन्तीति जापकास्तेभ्यो जिनेभ्यो जापकेभ्यः, तथा भवार्णवं स्वयं तीर्णा अन्यांश्च तारयन्तीति तीर्णास्तारकास्तेभ्यः, तथा केवलेवदसा अवगततत्त्वा बुद्धा अन्यांश्च बोधयन्तीति बोधकास्तेभ्यः, मुक्ताः—कृतकृत्या निष्ठितार्था इति भावः, अन्यांश्च मोचयन्तीति मोचकास्तेभ्यः, सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः, शिवं—सर्वोपद्रवरहितत्वात् ‘अचलं’ स्वाभाविकप्रायोगिकचलनक्रियाव्यपोहात् ‘अरुजं’ शरीरमनसोरभावेनाऽऽधिव्याध्यसम्भवात् अनन्तं—केवलासनाऽनन्तत्वात् ‘अक्षयं’ विनाशकारणाभावात् ‘अव्याबाधं’ केनापि विबाधयितुमशक्यत्वात् न पुनरावृत्तिर्यस्मात्तदपुनरावृत्ति, सिध्यन्ति—निष्ठितार्था भवन्यस्यामिति सिद्धिः—लोकान्तक्षेत्रलक्षणा सैव गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिगतिः २ रिति नामधेयं यस्य तत्सिद्धिगतिनामधेयं, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं—व्यवहारतः सिद्धक्षेत्रं निश्चयतो यथाऽवस्थितं स्वं स्वरूपं, स्थानस्थानिनोरभेदोपचाराच्च सिद्धिगतिनामधेयं तत्संप्राप्तेभ्यः । एवं प्रणिपातदण्डकं पठित्वा ‘वंदइ नमंसइ’ इति वन्दते—ताः प्रतिमाश्चैत्यवन्दनविधिना प्रसिद्धेन, नमस्करोति—

पश्चात्प्राणिधानादियोगेनेत्येके, अन्ये त्वभिदधति—विरतिमतामेव प्रसिद्धश्चैत्यवन्दनविधिरन्येषां तथाऽभ्युपगमे कायोत्सर्गसिद्धेरिति वन्दते सामान्येन, नमस्करोत्याशयवृद्धेरुत्थाननमस्कारेणेति, तत्त्वमत्र भगवन्तः परमर्पयः केवलिनो विदन्ति, ततो वन्दित्वा नमस्यित्वा यत्रैव सिद्धायतनस्य बहुमध्यदेशभागस्तत्रैवोपागच्छति उपागत्य बहुमध्यदेशभागं दिव्ययोदकधारया 'अभ्युक्षति' अभिमुखं सिञ्चति, अभ्युक्ष्य सरसेन गोशीर्षचन्दनेन पञ्चाङ्गुलितलं ददाति, दत्त्वा कचभ्राह्मणहृतेन करतलप्रभ्रष्टविमुक्तेन 'कुसुमेन' कुसुमजातेन पुष्पपुञ्जोपचारकलितं करोति कृत्वा धूपं ददाति, दत्त्वा च यत्रैव दाक्षिणालं द्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं गृह्णीत्वा तेन द्वारशाखाशालभञ्जिकाव्यालरूपकाणि च प्रमार्जयति, प्रमृज्य दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्ष्य गोशीर्षचन्दनचर्चं पुष्पाद्यारोपणं धूपदानं करोति, ततो दक्षिणद्वारेण निर्गत्य यत्रैव दाक्षिणालस्य मुखमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागस्तत्रोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृशति, परामृश्य च बहुमध्यदेशभागं लोमहस्तेन प्रमार्जयति, प्रमृज्य दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्ष्य गोशीर्षचन्दनेन पञ्चाङ्गुलितलं मण्डलमालिखति, कचभ्राह्मणहृतेन करतलप्रभ्रष्टविमुक्तेन दशार्द्धवर्णेन कुसुमेन पुष्पपुञ्जोपचारकलितं करोति, कृत्वा धूपं ददाति, दत्त्वा च यत्रैव दाक्षिणालस्य मुखमण्डपस्य पश्चिमं द्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तपरामर्शनं, तेन च लोमहस्तकेन द्वारशाखाशालभञ्जिकाव्यालरूपकप्रमार्जनं, उदकधारयाऽभ्युक्ष्य गोशीर्षचन्दनचर्चं पुष्पाद्यारोपणं धूपदानं करोति, कृत्वा यत्रैव दाक्षिणालस्य मुखमण्डपस्योत्तरद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववद् द्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा च यत्रैव दाक्षिणालस्य मुखमण्डपस्य पूर्वद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववत्तत्राप्यर्चनिकां करोति, कृत्वा च दाक्षिणालस्य मुखमण्डपस्य यत्रैव दाक्षिणालं द्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववत्तत्र पूजां विधाय तेन द्वारेण विनिर्गत्य यत्रैव दाक्षिणालस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य

बहुमध्यदेशभागो यत्रैव वज्रमयोऽक्षपाटको यत्रैव च मणिपीठिका यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृ-
 शति, परामृश्याक्षपाटकं मणिपीठिकां सिंहासनं च प्रमार्जयति, प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चां पुष्पपूजां धूपदानं च करोति,
 कृत्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्योत्तरद्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववद्द्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा यत्रैव दाक्षिणा-
 त्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य पूर्वद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्वद्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा यत्रैव तस्य दाक्षिणात्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य
 दाक्षिणात्यं द्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य तत्रार्चनिकां कृत्वा यत्रैव दाक्षिणात्यस्यैवस्तम्भस्तत्रोपागच्छति, उपागत्य स्तूपं मणिपीठिकां
 च लोमहस्तकेन प्रमृत्वा दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्षति सरसगोशीर्षचन्दनचर्चां पुष्पाधारोहणधूपदानादि करोति, कृत्वा च यत्रैव पा-
 श्चात्या मणिपीठिका यत्रैव च पाश्चात्या जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति, उपागत्य जिनप्रतिमाया आलोकं प्रणमं करोतीत्यादि पूर्ववद्
 यावन्नमस्यित्वा यत्रैवोत्तरा जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति, उपागत्य तत्रापि यावन्नमस्यित्वा यत्रैव पूर्वा जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति उपागत्य
 पूर्ववद् यावन्नमस्यित्वा यत्रैव दाक्षिणात्या जिनप्रतिमा पूर्ववत् सर्वं तदेव यावन्नमस्यित्वा यत्रैव दाक्षिणात्यस्यैवस्तत्रोपागच्छति,
 उपागत्य पूर्ववदर्चनिकां करोति, कृत्वा च यत्रैव महेन्द्रध्वजस्तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववदर्चनिकां विधाय यत्रैव दाक्षिणात्या नन्दा-
 पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृशति, परामृश्य तोरणानि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि शालभञ्जिकाव्यालरूपकाणि
 च प्रमार्जयति, प्रमार्ज्य दिव्ययोदकधारया सिञ्चति, सिक्त्वा सरसगोशीर्षचन्दनपञ्चाङ्गुलितलप्रदानपुष्पाधारोहणधूपदानादि करोति,
 कृत्वा च सिद्धायतनमनुप्रदक्षिणीकृत्य यत्रैवोत्तरा नन्दापुष्करिणी स तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववत्सर्वं करोति, कृत्वा चौत्तराहे मा-
 हेन्द्रध्वजे तदनन्तरमौत्तराहे चैत्यवृक्षे तत औत्तराहे चैत्यस्तूपे, ततः पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिणजिनप्रतिमासु पूर्ववत्सर्वा वक्तव्यता वक्तव्या,

३ प्रतिपत्तौ
विजयेदे-
वकृता
जिनपूजा
उद्देशः २
सू० १४२

॥ २५७ ॥

तदनन्तरमौत्तराहे प्रेक्षागृहमण्डपे समागच्छति, तत्र दक्षिणाले प्रेक्षागृहमण्डपे पूर्ववत्सर्वं वक्तव्यं, तत उत्तरद्वारेण विनिर्गत्यौत्तराहे सुखमण्डपे समागच्छति, तत्रापि दक्षिणालसुखमण्डपवत्सर्वं कृतोत्तरद्वारेण विनिर्गत्य सिद्धायतनस्य पूर्वद्वारे समागच्छति, तत्रार्चनिकां पूर्ववत्कृत्वा पूर्वस्य सुखमण्डपस्य दक्षिणोत्तरपूर्वद्वारेषु क्रमेणोक्तरूपां पूजां विधाय पूर्वद्वारेण विनिर्गत्य पूर्वप्रेक्षामण्डपे समागत्य पूर्ववदर्वनिकां करोति, ततः पूर्वप्रकारेणैव क्रमेण चैत्यस्तूपजिनप्रतिमाचैत्यदृक्षमाहेन्द्रध्वजनन्दापुष्करिणीनां ततः सभायां सुधर्मायां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका तत्रैवोपागच्छति, उपागत्यालोके जिनसक्त्रां प्रणामं करोति, कृत्वा च यत्र माणवक-श्चैत्यस्तम्भो यत्र वज्रमया गोलवृत्ताः समुद्रकास्तत्रागत्य समुद्रकान् गृह्णाति, गृहीत्वा च विघाटयति, विघाट्य लोमहस्तकेन प्रमार्जयति, प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्षति, अभ्युक्ष्य गोशीर्षचन्दनेनानुलिम्पति, ततः प्रधानैर्गन्धमाल्यैरर्चयति, अर्चयित्वा धूपं दहति, तदनन्तरं भूयोऽपि वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्रकेषु प्रक्षिपति, प्रक्षिप्य तान् वज्रमयान् गोलवृत्तसमुद्रकान् स्वस्थाने प्रतिनिक्षिपति, प्रतिनिक्षिप्य तेषु पुष्पगन्धमाल्यवस्त्राभरणान्यारोपयति, ततो लोमहस्तकेन माणवकचैत्यस्तम्भं प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चो पुष्पाधारोपणं धूपदानं च करोति, कृत्वा सिंहासनप्रदेशे समागत्य सिंहासनस्य लोमहस्तकेन प्रमार्जनादिरूपां पूर्ववदर्वनिकां करोति, कृत्वा यत्र मणिपीठिका यत्र च देवशयनीयं तत्रोपागत्य मणिपीठिकाया देवशयनीयस्य च प्राग्वदर्वनिकां करोति, तत उक्तप्रकारेणैव क्षुल्लकेन्द्रध्वज-पूजां करोति, कृत्वा च यत्र चोल्पालको नाम प्रहरणकोशस्तत्र समागत्य लोमहस्तेन परिघरत्रप्रमुखाणि प्रहरणरत्नानि प्रमार्जयति, प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्षणं चन्दनचर्चो पुष्पाधारोपणं धूपदानं करोति, कृत्वा सभायाः सुधर्माया बहुमध्यदेशभागोऽर्वनिकां पूर्ववत्करोति, कृत्वा सभायाः सुधर्माया दक्षिणद्वारे समागत्यार्चनिकां पूर्ववत्करोति, ततो दक्षिणद्वारे विनिर्गच्छति, इत ऊर्ध्वं यथैव सिद्धायत-

नान्निष्कामतो दक्षिणद्वारादिका दक्षिणनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना पुनरपि प्रविशत उत्तरनन्दापुष्करिणीप्रभृतिका उत्तरान्ता ततो द्वितीयं
 वारं निष्कामतः पूर्वद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानार्चनिका वक्तव्या तथैव सुधर्मायाः सभाया अयन्यूनातिरिक्ता द्रष्टव्या, ततः
 पूर्वनन्दापुष्करिण्या अर्चनिकां कृत्वोपपातसभां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य च मणिपीठिकाया देवशयनीयस्य तदनन्तरं बहुमध्यदे-
 शभागे ग्राग्वदर्चनिकां विदधाति, ततो दक्षिणद्वारेण समागत्य तस्यार्चनिकां कुरुते, अत ऊर्ध्वमत्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका
 पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या । ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतोऽपक्रम्य ऋदे समागत्य पूर्ववत्तोरणार्चनिकां करोति, कृत्वा
 पूर्वद्वारेणाभिषेकसभायां प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्याभिषेकभाण्डस्य बहुमध्यदेशभागस्य च पूर्ववदर्चनिकां क्रमेण
 करोति, तदनन्तरमत्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्व-
 द्वारेण व्यवसायसभां प्रविशति प्रविश्य पुस्तकरत्नं लोमहस्तकेन प्रभृज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनेन चर्चयित्वा वरगन्धमाल्यैरर्चयित्वा
 पुष्पाद्यारोपणं धूपदानं च करोति, तदनन्तरं मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेणार्चनिकां करोति, तदनन्तरम-
 त्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतो बलिपीठे समागत्य तस्य
 बहुमध्यदेशभागे पूर्ववदर्चनिकां करोति, कृत्वा चोत्तरपूर्वस्थां नन्दापुष्करिण्यां समागत्य तस्यास्तोरेणु पूर्ववदर्चनिकां कृत्वाऽऽभियोगि-
 कान् देवान् शब्दयति, शब्दयित्वा एवमवादीत्—‘खिप्पामेवे’त्यादि सुगमं यावत् ‘एयमाणत्तियं पच्चप्पिणंति’ नवरं शृङ्गाटकं—
 त्रिकोणं स्थानं त्रिकं—यत्र रथ्यात्रयं मिलति चतुष्कं—चतुष्पथयुक्तं चत्वरं—बहुरथ्यापातस्थानं चतुर्मुखं—यस्माच्चतसृष्वपि दिक्षु पन्थानो
 निस्सरन्ति महापथो—राजपथः शेषः सामान्यः पन्थाः प्राकारः—प्रतीतः अट्टालकाः—प्राकारस्योपरि भृत्याश्रयविशेषाः चरिका—अट्टह-

स्तप्रमाणो नगरग्राकारान्तरालमार्गः द्वाराणि—प्रासादादीनां गोपुराणि—प्राकारद्वाराणि तोरणानि—द्वारादिसम्बन्धीनि आगत्य रमन्तेऽत्र
माधवीलनागृहादिषु दम्पत्य इति स आरामः पुष्पादिसदृशसङ्कुलमुत्सवादौ बहुजनोपभोग्यमुद्यानं सामान्यवृक्षवृन्दं नगरासन्नं काननं
नगरविप्रकृष्टं वनं एकानेकजातीयोत्तमवृक्षसमूहो वनपण्डः एकजातीयोत्तमवृक्षसमूहो वनराजी ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततः स विजयो
देवो वलिपीठे वलिविसर्जनं करोति, कृत्वा च यत्रैवोत्तरनन्दापुष्करिणी तत्रोपागच्छति, उपागत्योत्तरपूर्वा नन्दां पुष्करिणीं प्रदक्षिणीकु-
र्वन् पूर्वतोरेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य पूर्वत्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरुह्य हस्तपादौ प्रक्षालयति, प्रक्षाल्य नन्दापुष्क-
रिणीतः प्रत्युत्तरति, प्रत्युत्तीर्य चतुर्भिः सामानिकसहस्रैश्चतसृभिरग्रमहिषीभिः सपरिवाराभित्तिस्तुभिः पर्पङ्क्तिः सप्तभिरनीकैः सप्तभि-
रनीकाधिपतिभिः षोडशभिरात्सरक्षदेवसहस्रैरन्यैश्च बहुभिर्विजयराजधानीवास्तव्यैर्वा नमन्तरैर्देवैर्देवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः सर्वद्वर्षा या-
वद् दुन्दुभिर्निर्घोपनादितरवेण विजयाया राजधान्या मध्यमध्येन यत्रैव सभा सुधर्मा तत्रोपागच्छति, उपागत्य सभां सुधर्मां
पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य सिंहासनवरगतः पूर्वोभिमुखः
सश्रिपणः ॥

तए णं तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ अवरुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुर-
च्छिमेणं पत्तेयं २ पुब्बणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि
अग्गमहिस्सीओ पुरत्थिमेणं पत्तेयं २ पुब्बणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स
देवस्स दाहिणपुरत्थिमेणं अङ्गिमतरियाए परिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पत्तेयं २ जाव णिसी-

३ प्रतिपत्तौ
विजयदे-
वकृता
जिनपूजा
उद्देशः २
सू० १४२

॥ २५८ ॥

यंति । एवं दक्खिणेणं मज्झिमियाए परिसाए दस देवसाहस्सीओ जाव णिसीदोत । द्वाहणपच्च-
 त्थिमेणं बाहिरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पत्तेयं २ जाव णिसीदंति । तए णं तस्स विज-
 यस्स देवस्स पच्चत्थिमेणं सत्त अणियाहिवती पत्तेयं २ जाव णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स
 देवस्स पुरत्थिमेणं द्वाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ पत्तेयं २ पु-
 व्वणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीदंति, तंजहा—पुरत्थिमेणं चत्तारि साहस्सीओ जाव उत्तरेणं ४ ॥
 ते णं आयरक्खा सत्तद्धवद्धम्मियंक्कवया उप्पीलियसरासणपट्ठिया पिणद्धगेवेज्जविमलवरचिंघ-
 पट्ठा गहियाउहहरणा तिणयाइं तिसंधीणि वइरामया कोडीणि धणूइं अहिगिज्झ परियाइयकंड-
 कलावा णीलपाणिणो पीयपाणिणो रत्तपाणिणो चावपाणिणो चारुपाणिणो चम्मपाणिणो खग-
 पाणिणो दंडपाणिणो पासपाणिणो नीलपीयरत्तचावचारुचम्मखगदंडपासवरधरा आयरक्खा र-
 क्खोवगा गुत्ता गुत्तपालिता जुत्ता जुत्तपालिता पत्तेयं २ समयतो विणयतो किंकरभूताविव
 चिद्धंति ॥ विजयस्स णं भंते ! देवस्स केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गो० ! एणं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता, विजयस्स णं भंते ! देवस्स सामाणिधानं देवानं केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, एणं
 पलिओवमं ठिती पणत्ता, एवमहिद्धीए एवमहज्जुतीए एवमहव्वले एवमहायसे एवमहासुक्खे
 एवमहाणुभागे विजए देवे २ ॥ (सू० १४३)

ततस्तस्य विजयस्य देवस्यापरोत्तरेण-अपरोत्तरस्यां दिशि एवमुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां दिशि च चत्वारि २ सामानिकदेवसहस्राणि चतुर्षु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पूर्वस्यां दिशि चतस्रोऽप्रमहिष्यश्चतुर्षु भद्रासनेषु निपीदन्ति, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरिकायाः पर्षदोऽष्टौ देवसहस्राणि अष्टासु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य दक्षिणस्यां दिशि मध्यमिकायाः पर्षदो दश देवसहस्राणि दशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पश्चिमायां दिशि बाह्यायाः पर्षदो द्वादश देवसहस्राणि द्वादशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पश्चिमायां दिशि सप्तानीकाधिपतयः सप्तसु भद्रासनेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य सर्वतः समन्तात् सर्वसु दिक्षु सामरत्येन षोडश आत्मरक्षकदेवसहस्राणि षोडशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति, तथा-चत्वारि सहस्राणि चतुर्षु भद्रासनसहस्रेषु पूर्वस्यां दिशि, एवं दक्षिणस्यां दिशि, एवं प्रत्येकं पश्चिमोत्तरयोरपि ॥ ते चात्मरक्षाः सन्नद्धवद्धवर्मितकवचाः, कवचं-तनुत्राणं वर्म-लोहमयकुतूलिकादिरूपं संजातमस्मिन्निति वर्मितं सन्नद्धं शरीरे आरोपणात् वद्धं गाढतरवन्धनेन बन्धनात् वर्मितं कवचं यैस्ते सन्नद्धवद्धवर्मितकवचाः, 'उष्पीलियसरासण-पट्टिया' इति उत्पीडिता-गाढीकृता शरा अस्यन्ते-क्षिप्यन्तेऽस्मिन्निति शरासनः-इयुधिस्तस्य पट्टिका यैरुत्पीडितशरासनपट्टिकाः 'पिण्णङ्गेवेज्जविमलवरचिधपट्टा' इति पिण्डं मैवेयं-ग्रीवाभरणं विमलवरचिह्नपट्टश्च यैस्ते पिण्डवरमैवेयविमलवरचिह्नपट्टाः 'गहि-याउहपहरणा' इति आयुध्यतेऽनेनेलायुधं-खेटकादि प्रहरणं-असिकुन्तादि, गृहीतानि आयुधानि प्रहरणानि च यैस्ते गृहीतायुध-प्रहरणाः 'त्रिनतानि' आदिमध्यावसानेषु नमनभावात् 'त्रिसन्धीनि' आदिमध्यावसानेषु सन्धिभावात्, वज्रमयकोटीनि धनूंषि अभिगृह्य 'परियाइयकंडकलावा' इति पर्यात्तकाण्डकलापा विचित्रकाण्डकलापयोगात्, केचित् 'नीलपाणय' इति नीलः काण्डकलाप

३ प्रतिपत्तौ
विजयदे-
वपरिवार-
स्थित्यादिः
उद्देशः २
सू० १४३

॥ २५९ ॥

इति गम्यते पाणौ येषां ते नीलपाणयः, एवं पीतपाणयः रक्तपाणयः, चापं पाणौ येषां ते चापपाणयः, चारुः—प्रहरणविशेषः पाणौ येषां ते चारुपाणयः, चर्म—अङ्गुष्ठाङ्गुल्योरच्छादनरूपं पाणौ येषां ते चर्मपाणयः, एवं दण्डपाणयः खड्गपाणयः पाशपाणयः, एतदेव व्याचष्टे—यथायोगं नीलपीतरक्तचापचारुर्मदण्डपाशधरा आलरक्षाः, रक्षामुपगच्छन्ति—तदेकचित्तया तत्परायणा वर्तन्त इति रक्षो-पगाः ‘गुप्ताः’ न स्वाभिभेदकारिणः तथा गुप्ता—पराप्रवेश्या पालिः—सेतुर्येषां ते गुप्तपालिकाः, तथा ‘युक्ताः’ सेवकगुणोपेततयो-विताः, तथा युक्ता—परस्परं बद्धा न तु बृहदन्तराला पालिर्येषां ते युक्तपालिकाः, प्रत्येकं प्रत्येकं समयतः—आचारत आचारेणेत्यर्थः विनयतश्च किङ्करभूता इव तिष्ठन्ति, न खलु ते किङ्कराः, किन्तु तेऽपि मान्याः, तेषामपि पृथगासननिपातनात्, केवलं ते तदानीं निजाचारपरिपालनतो विनीतत्वेन च तथाभूता इव तिष्ठन्ति तदुक्तं किङ्करभूता इवेति ॥ ‘तए नं से विजए’ इत्यादि सुप्रतीतं याव-द्विजयदेववक्तव्यतापरिसमाप्तिः ॥ तदेवमुक्ता विजयद्वारवक्तव्यता, सम्प्रति वैजयन्तद्वारवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स वेजयंते णामं दारे पणत्ते ? गोयमा ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दक्खिण्णेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं अवाधाए जंबुद्दीवदीवदाहिणपेरंते लवणसमुद्धाहिण-द्धस्स उत्तरेणं एत्थ णं जंबुद्दीवस्स २ वेजयंते णामं दारे पणत्ते अट्ठ जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं स-च्चैव सव्वा वत्ताव्वता जाव णिच्चे । कहि णं भंते ! ० रायहाणी ? दाहिणे णं जाव वेजयंते देवे २ ॥ कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स २ जयंते णाम दारे पणत्ते ? गोयमा ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं जंबुद्दीवपच्चत्थिमपेरंते लवणसमुद्धपच्चत्थिमद्धस्स पुर-

३ प्रतिपत्तौ
वैजयन्ता-
दीनि द्वा-
राणि
सू० १४४
द्वारान्तरं
उद्देशः २
सू० १४५

॥ २६० ॥

च्छिमेणं सीओदाए महाणदीए उट्पि एत्थ णं जंबुद्दीवस्स जयंते णाम दारे पणत्ते, तं चेव से पमाणं जयंते देवे पच्चत्थिमेणं से रायहाणी जाव महिड्डीए ॥ कहि णं भंते! जंबुद्दीवस्स अपरा-इए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा! मंदरस्स उत्तरेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं अवाहाए जंबु-द्दीवे २ उत्तरपेरंते लवणसमुदस्स उत्तरद्धस्स दाहिणेणं एत्थ णं जंबुद्दीवे २ अपराइए णामं दारे पणत्ते तं चेव पमाणं, रायहाणी उत्तरेणं जाव अपराइए देवे, चउण्हवि अणंमि जंबुद्दीवे ॥ (सू० १४४) जंबुद्दीवस्स णं भंते! दीवस्स दारस्स य एस णं केवत्तिं अवाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा! अउणासीतिं जोयणसहस्साइं वावणं च जोयणाइं देसूणं च अद्धजोयणं दारस्स य २ अवाधाए अंतरे पणत्ते ॥ (सू० १४५)

‘कहि णं भंते’ इत्यादि सर्वं पूर्ववत्, नवरमत्र वैजयन्तस्य द्वारस्य दक्षिणतस्तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिक्रम्येति वक्तव्यं, शेषं प्राग्वत् ॥ एवं जयन्तापराजितद्वारवक्तव्यताऽपि वाच्या, नवरं जयन्तद्वारस्य पश्चिमायां दिशि, अपराजितद्वारस्योत्तरतस्तिर्यग-सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्येति वाच्यम् ॥ सम्प्रति विजयादिद्वाराणां परस्परमन्तरं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—‘जंबुद्दीवस्स णं’मित्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति प्राग्वत् भदन्त! द्वीपस्य सम्बन्धिनो द्वारस्य च द्वारस्य चैतत् कियत्प्रमाणावाधया—अन्तरित्वा प्रति-घातेनान्तरं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! एकोनाशीतियोजनसहस्राणि द्विपञ्चाशद् योजनानि देशेन चार्द्धयोजनं द्वारस्य च द्वारस्य चावाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—चतुर्णामपि द्वाराणां प्रत्येकमैकस्य कुड्यस्य द्वारशाखापरपर्यायस्य बाहल्यं गव्यूतं द्वाराणां च वि-

स्तारः प्रत्येकं २ चत्वारि २ योजनानि, ततश्चतुर्ण्वपि द्वारेषु सर्वसङ्ख्यया कुड्यद्वारप्रमाणमष्टादश योजनानि, जम्बूद्वीपस्य च परिधि-
 स्तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७ क्रोशत्रयं ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२८ त्रयोदशाङ्गुलानि एक-
 मर्धाङ्गुल १३॥-मिति, अस्माच्च जम्बूद्वीपपरिधेः सकाशात्तानि कुड्यद्वारपरिमाणभूतान्यष्टादश योजनानि शोध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु
 परिधिसत्को योजनराशिरेवंरूपो जातः—तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे ३१६२०९, शेषं तथैव, ततो योजनरा-
 शेश्चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि योजनानामेकोनाशीतिः सहस्राणि द्विपञ्चाशदधिकानि गव्यूतं चैकं ७९०५२ क्रो० १, यानि च
 परिधिसत्कानि त्रीणि गव्यूतानि तानि धनुस्त्वेन क्रियन्ते लब्धानि धनुषां षट् सहस्राणि, यदपि च परिधिसत्कमष्टाविंशं धनुःशतं
 तदप्येतेषु धनुःषु मध्ये प्रक्षिप्यते, ततो जातो धनूराशिरेकपष्टिः शतान्यष्टाविंशत्यधिकानि ६१२८, एषां चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि
 धनुषां पञ्चदश शतानि द्वात्रिंशदधिकानि १५३२, यान्यपि च त्रयोदशाङ्गुलानि तेषामपि चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि त्रीणि अङ्गु-
 लानि, एतदपि सर्वं देशेनमेकं गव्यूतमिति लब्धं देशेनमर्द्धयोजनं, उक्तं च—“कुड्डुवारपमाणं अट्टारस जोयणाइं परिहीए । सो-
 हिय चउहि विभत्तं इणसो दांस्तरं होइ ॥ १ ॥ अउणासीइ सहस्सा वावणा अद्धजोयणं नूणं । दारस्स य दारस्स य अंतरमेयं
 विणिदिहं ॥ २ ॥”

जंबुदीवस्स णं भंते ! दीवस्स पएसो लवणं समुदं पुट्ठा ? , हंता पुट्ठा ॥ ते णं भंते ! किं जंबुदीवे २

१ कुड्यद्वारप्रमाणमष्टादश योजनानि परिधेः । शोधयित्वा चतुर्भिर्विभक्ते इदं द्वारान्तरं भवति ॥ १ ॥ एकोनाशीतिः सहस्राणि द्विपञ्चाशत् अर्धयोजनमूनं
 द्वारस्य द्वारस्य चान्तरमेतत् विनिर्दिष्टं ॥ २ ॥

३ प्रतिपत्तौ
स्पर्शोत्पा-
तपृच्छा
उद्देशः २
सू० १४६

॥ २६१ ॥

लवणसमुद्दे?, गोयमा! जंबुद्वीवे दीवे नो खलु ते लवणसमुद्दे ॥ लवणस्स णं भंते! समुद्दस्स पदेसा जंबूद्वीवं दीवं पुट्टा?, हंता पुट्टा! ते णं भंते! किं लवणसमुद्दे जंबूद्वीवे दीवे?, गोयमा! लवणे णं ते समुद्दे नो खलु ते जंबुद्वीवे दीवे ॥ जंबुद्वीवे णं भंते! दीवे जीवा उदाइत्ता २ लवणसमुद्दे पच्चायंति?, गोयमा! अत्थेगतिया पच्चायंति अत्थेगतिया नो पच्चायंति ॥ लवणे णं भंते! समुद्दे जीवा उदाइत्ता २ जंबुद्वीवे २ पच्चायंति?, गोयमा! अत्थेगतिया पच्चायंति अत्थेगतिया नो पच्चायंति ॥ (सू० १४६)

‘जंबूद्वीवस्स णं भंते!’ इत्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति पूर्ववत् भदन्त! द्वीपस्य ‘प्रदेशः’ स्वसीमागतचरमरूपा लवणं समुद्रं ‘स्पृष्टाः?’ कर्तरि क्तप्रत्ययः, स्पृष्टवन्तः, काका पाठ इति प्रभार्यत्वावगतिः, पृच्छतश्चायमभिप्रायः—यदि स्पृष्टास्तर्हि वक्ष्यमाणं पृच्छयते नो चेत्तर्हि नेति भावः, भगवानाह—इतैत्यादि, ‘हन्त’ इति प्रत्यवधारणे स्पृष्टाः ॥ एवमुक्ते भूयः पृच्छति—‘ते ण’मित्यादि, ते भदन्त! स्वसीमागतचरमरूपाः प्रदेशाः किं जम्बूद्वीपः? किं वा लवणसमुद्रः?, इह यद् येन संस्पृष्टं तत्किञ्चित्प्रदेशमश्रुवानमुपलब्धं यथा सुराष्ट्रभ्यः संक्रान्तो मगधदेशं मागध इति, किञ्चित्पुनर्न तद्व्यपदेशभाग् यथा तर्जन्या संस्पृष्टा ज्येष्ठाऽङ्गुलिर्ज्येष्ठैवेति, इहापि च जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रं स्पृष्टवन्तस्ततो व्यपदेशचिन्तायां संशय इति प्रश्नः, भगवानाह—नौतम! जम्बूद्वीप एव णमिति निपातस्यावधारणार्थत्वात् ते चरमप्रदेशा द्वीपो, जम्बूद्वीपसीमावर्तित्वात्, न खलु ते जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रः, (न ते) जम्बूद्वीपसीमानमतिक्रम्य लवणसमुद्रसीमानमुपगताः किन्तु स्वसीमागता एव लवणसमुद्रं स्पृष्टवन्तस्तेन तदस्यतया संस्पर्शभावात् तर्जन्या

संस्पृष्टा ज्येष्ठाङ्गुलिरिव ते स्वव्यपदेशं भजन्ते न व्यपदेशान्तरं, तथा चाह—नो खलु ते जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रः । एवं 'लवणस्स णं भंते ! समुद्रस्स पदेसा' इत्यादि लवणविषयमपि सूत्रं भावनीयम् ॥ 'जंबुद्वीवे णं भंते !' इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे ये जीवास्ते 'उद्दाइत्ता' इति 'अवद्राय २' मृत्वा २ लवणसमुद्रे 'प्रत्यायान्ति' आगच्छन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! अस्तीति निपातोऽत्र बह्वर्थः, सन्त्येकका जीवा ये 'अवद्रायावद्राय' मृत्वा २ लवणसमुद्रे प्रत्यायान्ति, सन्त्येकका ये न प्रत्यायान्ति, जीवानां तथा तथा स्वस्वकर्मवशतया गतिवैचित्र्यसम्भवात् ॥ एवं लवणसूत्रमपि भावनीयं ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीप इति नाम्नो निबन्धनं जिज्ञासिषुः प्रश्नं करोति—

से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चति जंबूद्वीवे २?, गोयमा ! जंबुद्वीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं णीलवंतस्स दाहिणेणं मालवंतस्स वक्खारपव्वयस्स पच्चत्थिमेणं गंधमायणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं उत्तरक्कुरा णाम कुरा पणत्ता, पाईणपडीणायता उदीणदाहिणविच्छिण्णा अद्धचंदसंठाणसंठिता एक्कारस जोयणसहस्साइं अट्ठ बायाले जोयणसते दोणिण य एक्कोणवीस-
तिभागे जोयणस्स विक्खंभेणं ॥ तीसे जीवा पाईणपडीणायता दुहओ वक्खारपव्वयं पुट्ठा, पुर-
त्थिमिष्ठाए कोडीए पुरत्थिमिह्लं वक्खारपव्वतं पुट्ठा पच्चत्थिमिष्ठाए कोडीए पच्चत्थिमिह्लं वक्खार-
पव्वयं पुट्ठा, तेवणं जोयणसहस्साइं आयामेणं, तीसे धणुपट्ठं दाहिणेणं सट्ठिं जोयणसह-

स्साहं चत्तारि य अट्टारसुत्तरे जोयणसते दुवालस य एकूणवीसतिभाए जोयणस्स परिकखेवेणं पणत्ते ॥ उत्तरकुराए णं भंते ! कुराए केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्ते ? गोयमा ! बहु-
समरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, से जहा णाम ए आलिंगपुक्खरेति वा जाव एवं एक्कोरुयदीवव-
त्तवया जाव देवलोगपरिगहा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो !, णवरि इमं णाणत्तं—
छधणुसहस्समूसिता दोछप्पन्ना पिट्ठकरंडसता अट्टमभत्तस्स आहारडे समुप्पज्जति तिणिण प-
लिओवमाहं देसूणाहं पलिओवमस्सासंखिज्जहभागेण ऊणगाहं जहन्नेणं तिन्नि पलिओवमाहं
उक्कोसेणं एकूणपणराहंदियाहं अणुपालणा, सेसं जहा एगूरूयाणं ॥ उत्तरकुराए णं कुराए छ-
ब्बिहा मणुस्सा अणुसज्जंति, तंजहा-पम्हगंधा ? मियगंधा २ अम्ममा ३ सहा ४ तेयालीसे ५
सणिच्चारी ६ (सू० १४७)

‘से केणहेणं भंते !’ इत्यादि, अथ केन ‘अर्थेन’ केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते जम्बूद्वीपो द्वीपः ? इति, भगवानाह—

१ यद्यपि सूत्रकारैः जहा एगोस्ववत्तव्वयेति वाक्येनातिदिश्यते उत्तरकुरुस्वरूपमशेषं तथापि व्याख्यातमन्त्राशेषं तत्, न चैकोरुद्वीपस्वरूपावसरे तल्लेशोऽपि व्याख्यातो वर्णनस्य, व्याख्यायकसूरिभिश्चान्यत्रातिदिश्यते कल्पद्रुमादिवर्णने यथोत्तरकुरुश्विति नात्र घृतं मूलसूत्रं न च परावर्त्तिता व्याख्या, परमेतदनुमीयते यदुत टीकाकृद्भिः प्राप्ता आदर्शा अत्रैव कल्पद्रुमादिवर्णनयुक्ता प्रथमोपस्थितैकोरुक्वर्णनस्थाने च तद्रहिता अतिदिष्टा स्युः, चिन्त्यमेतावदेवात्र यत्र सूत्रकारशैल्याऽप्रे वर्णनीय-
पदार्थातिदेशस्तत्रैव सूत्रे, तत्र सामान्येन वर्णनं स्यादत्र विशेषेणेति युक्त विवेचनमत्र तत्रभवदीयादर्शानुसारेण वा, अत एवात्र प्रतिसूत्रं प्रतीकद्वितीमलयगिरिपादानाम्

जम्बूद्वीपे णमिति वाक्यालङ्कारे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य 'उत्तरेण' उत्तरतः नीलवतो, वर्षधरपर्वतस्य 'दक्षिणेन' दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य 'पुरत्थिमेण'ति पूर्वस्यां दिशि माल्यवतो वक्षस्कारपर्वतस्य पश्चिमायाम् 'अत्र' एतस्मिन् प्रदेशे उत्तरकुरवो नाम कुरवः प्रज्जप्ताः, सूत्र एकवचननिर्देशोऽकारान्ततानिर्देशश्च प्राकृतत्वात्, ताश्च कथम्भूताः? इत्याह—'पार्श्वे'त्यादि, प्राचीनापाचीनायता उदग्दक्षिणविस्तीर्णा अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिता एकादश योजनसहस्राण्यष्टौ योजनशतानि 'द्विचत्वारिंशानि' द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योजनस्य 'विष्कम्भेन' दक्षिणोत्तरतया विस्तारेण, तथाहि—महाविदेहे मेरोरुत्तरत उत्तरकुरवो दक्षिणतो दक्षिणकुरवः, ततो यो महाविदेहक्षेत्रस्य विष्कम्भस्तस्मान्मन्दरविष्कम्भे शोधिते यदवशिष्यते तस्यार्द्धं यावत्परिमाणमेतावत्प्रत्येकं दक्षिणकुरूणामुत्तरकुरूणां च विष्कम्भः, उक्तं च—'वइदेहा विक्खंभा मंदरविक्खंभसोहियद्धं जं । कुरुविक्खंभं जाणसु" इति, स च यथोक्तप्रमाण एव, तथाहि—महाविदेहे विष्कम्भस्त्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रः कलाः ३३६८४ क० ४, एतस्मान्मेरुविष्कम्भो दश योजनसहस्राणि शोध्यन्ते १००० स्थितानि पञ्चात्रयोविंशतिः सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रः कलाः २३६८४ क० ४, एतेषामर्द्धं लब्धान्येकादश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले ११८४२ क० २ ॥ 'तीसे' इत्यादि, तासामुत्तरकुरूणां जीवा उत्तरतो नीलवर्षधरसमीपे प्राचीनापाचीनायता उभयतः पूर्वपश्चिमभागाभ्यां वक्षस्कारपर्वतं यथाक्रमं माल्यवन्तं गन्धमादनं च 'स्पृष्टा' स्पृष्टवती, एतदेव भावयति—'पुरत्थिमिह्णाए' इत्यादि, पूर्वया 'कोट्या' अग्रभागेन पूर्वं वक्षस्कारपर्वतं माल्यवदभिधानं 'स्पृष्टा' स्पृष्टवती 'पश्चिमया' पश्चिमदिगवलम्बिन्या कोट्या पश्चिमवक्षस्कारपर्वतं गन्धमादनाख्यं स्पृष्टा, सा च जीवा

आयामेन त्रिपञ्चाशद् योजनसहस्राणि, कथमिति चेदुच्यते—इह मेरोः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि भद्रशालवनस्य यदायामेन परिमाणं यच्च मेरोर्विष्कम्भस्य तदेकत्र मीलितं गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारपर्वतमूलपृथुत्वपरिमाणरहितं यावत्प्रमाणं भवति तावदुत्तरकुरूणां जीवायाः परिमाणम्, उक्तं च—“मंदरपुन्वेणायय वावीस सहस्र मद्दुसालवर्णं । दुगुणं मंदरसहिग्रं दुसेलरहियं च कुरुजीवा ॥ १ ॥” तच्च यथोक्तप्रमाणमेव, तथाहि—मेरोः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं भद्रशालवनस्य दैर्घ्यपरिमाणं द्वाविंशतियोजनसहस्राणि, ततो द्वाविंशतिः सहस्राणि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातानि चतुश्चत्वारिंशत् सहस्राणि ४४०००, मेरोश्च पृथुत्वपरिमाणं दश योजनसहस्राणि १००००, तानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि ५४०००, गन्धमादनस्य माल्यवतश्च वक्षस्कारपर्वतस्य प्रत्येकं मूले पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि, ततः पञ्च शतानि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातं योजनसहस्रं, तत् पूर्वराशेरपनीयते, जातानि त्रिपञ्चाशद् योजनसहस्राणि ५३००० ॥ ‘तीसे धणुपट्ट’मित्यादि, तासामुत्तरकुरूणां धनुःपट्टं ‘दक्षिणेन’ दक्षिणतः, तच्च षष्ठ्योजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि अष्टादशोत्तराणि द्वादश एकोनविंशतिभागा योजनस्य परिक्षेपेण, द्वयोरपि हि गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारपर्वतयोरायामपरिमाणमेकत्र मीलितमुत्तरकुरूणां धनुःपट्टपरिमाणं, “आयामो सेलणं दोण्ह व मिलिओ कुरूण पट् च कलाः ३०२०९ क० ६, उभयोश्च मिलित आयामो यथोक्तपरिमाणो भवति ६०४१८ क० १२ ॥ ‘उत्तरकुराएणं भंते !’ इत्यादि, उत्तरकुरूणां भदन्त ! कुरूणां, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्, कीदृश आकारभावस्वरूपस्य प्रत्यवतारः—सम्भवः प्रकृतः?, भगवानाह—नौतम ! बहुसमरमणीयो भूमिभाग उत्तरकुरूणां प्रकृतः, ‘से जहानामए—आलिगपुक्खरेइ वा’ इत्यादि जगत्पुपरि वनप-

ण्डवर्णकवत्तावद्वक्तव्यं यावत्तणानां च मणीनां च वर्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च सर्वर्णकः परिपूर्णो उक्तो भवति, पर्यन्तसूत्रं चेदम्—
 ‘द्विवं नटं सज्जं गेयं पगीयाणं भवे एयारूवे ? , हंता सिया’ इति ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य
 तत्र तत्र प्रदेशे बह्वे ‘खुडा खुड्डियाओ वावीओ’ इत्यादि, तथा त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि तोरणानि पर्वतकाः पर्वतकेष्वासनानि
 गृहकाणि गृहेष्वासनानि मण्डपका मण्डपेषु पृथिवीशिलापट्टकाः पूर्ववद् वक्तव्याः, तदनन्तरं चेदं वक्तव्यम्—‘तत्थ णं बह्वे उत्तर-
 कुरा मणुस्सा मणुस्सीओ य आसयंति सयंति जाव कल्लणं फलवित्तिविसेसं पक्खणुभवमाणा विहरन्ति’ एतद्व्याख्याऽपि प्राग्वत् ।
 ‘उत्तरकुराए णं भंते ! कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु णमिति पूर्ववत् कुरुषु तत्र तत्र देशे ‘तहिं तहिं’ इति तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्र-
 देशे बहवः सरिकागुल्माः नवमालिकागुल्माः कोरण्डगुल्माः बन्धुजीवकगुल्माः मनीवद्यगुल्माः वीथकगुल्माः बाणगुल्माः (कणवीरगुल्माः)
 कुब्जकगुल्माः सिन्दुवारगुल्माः जातिगुल्माः सुद्वरगुल्मा यूथिकागुल्माः मल्लिकागुल्माः वासन्तिकगुल्माः वस्तूलगुल्माः कस्तूलगुल्माः
 सेवालगुल्माः अगस्त्यगुल्माः मगदन्तिगुल्माः चम्पकगुल्माः जातिगुल्माः नवनातिकागुल्माः कुन्दगुल्माः महाकुन्दगुल्माः, सरिका-
 दयो लोकतः प्रत्येतव्याः, गुल्मा नाम ऋस्वस्कन्धबहुकाण्डपत्रपुष्पफलोपेताः, ततः सर्वत्र विशेषणसमासः, सरिकादीनां चेमास्तिन्नः
 सङ्ग्रहणिगाथाः—‘सेरियाए नोमालियकोरंटयबन्धुजीवगमणोज्जा । बीयबाणयकणवीरकुज तह सिंदुवारे य ॥ १ ॥ जाईमोगर तह
 जूहिया य तह मल्लिया य वासंती । वत्थुलकत्थुलसेवालगस्थिमगदंतिया चेव ॥ २ ॥ चंपकजाईनवनाइया य कुंदे तहा महाकुंदे ।
 एवमणेगागारा हवंति गुम्मा सुणेयव्वा ॥ ३ ॥’ ‘ते णं गुम्मा’ इत्यादि, ‘ते’ अनन्तरोदिता णमिति वाक्यालङ्कारे गुल्माः ‘दशा-
 र्द्धवर्ण’ पञ्चवर्णं ‘कुसुमं’ जातावेकवचनं कुसुमसमूहं ‘कुसुमयन्ति’ उत्पादयन्तीति भावः, येन कुसुमोत्पादनेन कुरुणां बहुसंयम-

णीयो भूमिभागो 'वायविहुयगसालेहि'ति वातेन विधुताः—कम्पिता वातविधुतास्ताश्च ता अग्रशाखाश्च वातविधुताग्रशाखास्ताभिः, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, सुक्तो यः पुष्पपुञ्जः स एवोपचारः—पूजा मुक्तपुष्पपुञ्जोपचारस्तेन कलितः श्रियाऽतीव उपशोभमानस्तिष्ठति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र प्रदेशे वहूनि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, हरुतालवनानि भरुतालवनानि भरुतालवनानि शालवनानि सरलवनानि सप्तपर्णवनानि खर्जूरीवनानि नालिकेरीवनानि कुशविकुशवि-
शुद्धवृक्षमूलानि, ते च वृक्षाः मूलमंतो कंदमंतो इत्यादि विशेषणजातं जगत्पुपरिवनपण्डकवर्णकत्तावत्परिभावीयं यावद् 'अणोर्गसग-
डरहूजाणजोगगिह्लिथिसीयसंदमाणपडिमोयणेसु रम्मा पासाईया दरसणिज्जा अभिरुवा पडिरूवा' इति, भरुतालादयो वृक्षजातिवि-
शेषाः शालादयः प्रतीताः ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे
बहव उद्दालाः कोदाला मोदालाः कृतमाला वृत्तमाला दन्तमालाः शृङ्गमालाः श्वेतमाला नाम 'द्रुमगणाः'
द्रुमजातिविशेषसमूहाः ब्रह्मताः तीर्थकरणधरैः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, ते च कथम्भूताः ? इत्याह—कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला इत्यादि
प्राग्वद् यावत् 'पडिमोयणा सुरम्मा' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य
तत्र तत्र प्रदेशे बहवस्तिलका लवकाः छत्रोपगाः शिरीषाः सप्तपर्णाः लुब्धाः धवाः चन्दनाः अर्जुनाः नीपाः कुटजाः कदम्बाः पनसाः
शालाः तमोलाः प्रियालाः प्रियङ्गवः पारापता राजवृक्षा नन्दिद्वृक्षाः, तिलकादयो लोकप्रतीताः, एते कथम्भूताः ? इत्याह—कुशविकु-
शविशुद्धवृक्षमूला इत्यादि सर्व प्राग्वद् यावत् 'पडिमोयणा सुरम्मा' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु
तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवः पद्मलता नागलता अशोकलताश्चम्पकलताश्चतलता वनलता वासन्तिकलता-

अतिमुक्तकलताः कुन्दलताः श्यामलताः, एताः सुप्रतीताः, 'निधं कुसुमियाओ' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् 'जाव पडिरूवाओ' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बह्व्यो वनराजयः प्रज्ञप्ताः, इहैकानेकजातीयानां वृक्षाणां पङ्क्तयो वनराजयस्ततः पूर्वोक्तसूत्रेभ्योऽस्य भिन्नार्थेति न पौनरुक्त्यं, ताश्च वनराजयः प्रज्ञप्ताः कृष्णाः कृष्णवभासा इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् तावद्वक्तव्यं यावत् 'अणेगरहजाणजुग्गगिख्लिथिस्सीयसंदमाणियपडिमोयणाओ सुरम्माओ जाव पडिरूवाओ' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बह्व्यो मत्ताङ्गका नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, किंविशिष्टास्ते ? इत्याह—यथा 'से चंदप्पभमणिसलाग' इत्यादि, यथा चन्द्रप्रभादयो मद्यविधयो बहुप्रकारास्तत्र चन्द्रस्येव प्रभा—आकारो यस्याः सा चन्द्रप्रभा, मणिशलाकेव मणिशलाका, वरं च तत् सीधु च वरसीधु, वरा च सा वारुणी च वरवारुणी 'सुजायपुत्तपुत्तफलचोयनिज्जाससारबहुद्वजुत्तिसंभारकालसंधियआसव' इति इहासवः—पत्रादिवासकद्रव्यभेदादनेकप्रकारः, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां लेश्यापदे रसचिन्तावसरे—'पत्तासवेइ वा पुत्तासवेइ वा फलासवेइ वा चोयासवेइ वा' ततोऽत्र निर्याससारशब्दः पत्रादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः, पत्रनिर्याससारः पुष्पनिर्याससारः फलनिर्याससारश्चोयनिर्याससारः, तत्र पत्रनिर्यासो—धातकीपत्ररसस्तत्प्रधान आसवः पत्रनिर्याससारः फलनिर्याससारश्च परिभावनीयः, चोयो—गन्धद्रव्यं तन्निर्याससारश्चोयनिर्याससारः, सुजाताः—सुपरिपाकागताः, 'बहुद्रव्ययुक्तिसंभारा' इति बहूनां द्रव्याणामुपपृंहकाणां युक्तयो—मीलनानि तासां संभारः—ग्राभूत्यं येषु ते बहुद्रव्ययुक्तिसंभाराः, पुनः कथम्भूताः ? इत्याह—'कालसंधिय' इति कालसन्धिताः सन्धानं सन्धा काले—स्वस्वोचिते सन्धा कालसन्धा सा संजातैवामिति कालसन्धिता, तारकादिदर्शनादि-

तत्प्रत्ययस्ततः पदद्वयपदद्वयमीलनेन विशेषणसमासः, सुजातपत्रपुष्पफलचोयनिर्योससारबहुद्रव्ययुक्तिसम्भारकालसन्धितासवाः, मधु-
मेरकौ—मद्यविशेषौ, 'रिष्टरत्नवर्णभा' रिष्टा या शास्त्रान्तरे जम्बूफलकलिकेति प्रसिद्धा, दुग्धजातिः—आस्वादतः क्षीरसदृशी, प्रसन्ना-
सुराविशेषः, नेल्लकोऽपि सुराविशेषः, शतायुर्नाम या शतवारान् शोधिताऽपि स्वस्वरूपं न जहाति, 'खजूरमुद्दियासार' इति अ-
त्रापि सारशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, खजूरसारो मृद्वीकासारः, तत्र ण(मू)लदलखजूरसारनिष्पन्न आसवविशेषः खजूरसारः, मृद्वीका-
द्राक्षा तत्सारनिष्पन्न आसवविशेषो मृद्वीकासारः, कापिशायितं—मद्यविशेषः, सुपक्कः—सुपरिपाकागतो यः क्षोदरस—इक्षुरसस्तन्निष्पन्ना
वरसुरा सुपक्कक्षोदरसवरसुरा, कथम्भूता एते मद्यविशेषाः? इत्याह—'वन्नगंधरसफासजुत्तवलविरियपरिणामा' वर्णेन सामर्थ्यादिति-
शायित्वा एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेन च युक्ताः—सहिता बलवीर्यपरिणामा—बलहेतवो वीर्यपरिणामा येषां ते तथा, किमुक्तं भवति?—
परमातिशयसंपन्नैर्वर्णगन्धरसस्पर्शैर्वलेहेतुभिर्वीर्यपरिणामैश्चोपेता इति, पुनः किंविशिष्टाः? इत्याह—'बहुप्रकाराः' बहवः प्रकारा येषां
जातिभेदेन ते बहुप्रकाराः, तथैव मत्ताङ्गका अपि द्रुमगणा मद्यविधिनोपपेता इति योगः, किंविशिष्टेन मद्यविधिना? इत्यत आह—
'अणेगबहुविहिंवीससापरिणयाए' इति न एकः अनेकः, तत्रानेकः अनेकजातीयोऽपि व्यक्तिभेदाद्भवति तत आह—बहु—प्रभूतं
विविधो—जातिभेदान्नानाप्रकारो बहुविविधः प्रभूतजातिभेदतो नानाविध इति भावः, स च केनापि निष्पादितोऽपि संभाव्यते तत आह
—विश्रसया—स्वभावेन तथाविधक्षेत्रादिसामग्रीविशेषजनितेन परिणतो न पुनरीश्वरादिना निष्पादितो विश्रसापरिणतः, ततः पदत्रयस्य
पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, सूत्रे च स्त्रीलनिर्देशः प्राकृतत्वात्, ते च मद्यविधिनोपपेता न ताडादिवृक्षा इवाङ्कुरादिषु किन्तु फलेषु
तथा चाह—'फलेहिं पुण्णा वीसंदति' अत्र सप्तम्यर्थे वृत्तीया 'व्यत्ययोऽप्यासा'मिति वचनात्, फलेषु मद्यविधिभिरिति गम्यते 'पूर्णाः'

संभूताः 'विष्यन्दन्ति' स्रवन्ति, सामर्थ्यात्तानेवानन्तरोदितान् मद्यविधीन्, क्वचित् 'विसद्वृत्ति' इति पाठस्तत्र विकसन्तीति व्याख्येयं, किमुक्तं भवति?—तेषां फलानि परिपाकागतमद्यविधिभिः पूर्णानि स्फुटित्वा तान् मद्यविधीन् मुञ्चन्तीति, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूलाः, 'मूलवन्त' इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपका इति १। 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो भृङ्गाङ्गका नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! 'जहा से' इत्यादि, यथा ते करकवटककलशकर्करीपादकाञ्चनिकाउदङ्कवाद्धानीसुप्रतिष्ठकविष्टरपारीचषकभृङ्गारकरोटिकासरकपरकपात्रीस्थालमल्लकचपलितदवारकविचित्रपट्टकशुक्तिचारपीनका भाजनविधयः, एते प्रायः प्रतीताः, नवरं पादकाञ्चनिका—पादधावनयोग्या काञ्चनमयी पात्री उदङ्को—येनोदकमुदच्यते वार्द्धानी—नालन्तिका सरको—वंशमयच्छिक्काः शिक्षाकृतिः अप्रतीता लोकतो विशिष्टसंप्रदायाद्वाऽवसातव्याः, कथम्भूताः? इत्याह—काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्राः, पुनः कथम्भूताः? इत्याह—बहुप्रकाराः, एकैकस्मिन् विधाववान्तरानेकभेदभावात्, तथैव ते भृङ्गाङ्गका अपि दुमगणाः 'अणेगबहुविविहविस्ससापरिणयाए' इत्यस्य व्याख्या पूर्ववत् भाजनविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपाः २ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र प्रदेशे बहवस्तुटिताङ्गका नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, 'जहा से' इत्यादि, यथा ते आलिङ्ग्य (सुरव) मृदङ्गपणवपटहर्दरकरटिडिडिमभम्भाहोरम्भाकणिताखरमुखीमकुन्दशङ्खिकापिरलीवक्चपरिवादिनीवंशवेणुवीणासुधोपाविपञ्चीमहतीकच्छभीरिगसिका, तत्रालिङ्ग्य वाद्यत इति आलिङ्ग्यः सुरवः—वाद्यविशेषः, एष यकारान्तशब्दः, मृदङ्गो—लघुमर्दलः, पणवो—भाण्डपटहो लघुपटहो वा पटहः—प्रतीतः, दर्दरकोऽपि तथैव, करटो—सुप्रसिद्धा, डिडिमः—प्रथमप्रस्तावनासूचकः पणवविशेषः, भम्भा—

ढक्का, होरम्भा-महाढक्का, कणिता-काचिद् वीणा, खरमुखी-काहला, मकुन्दो-मरुजवाद्यविशेषो योऽभिलीनं प्रायो वाद्यते, श-
ङ्गिका-लघुशङ्करूपा तस्याः स्वरो मनाक् तीक्ष्णो भवति नतु शङ्गस्येवातिगम्भीरः, पिरलीवङ्गकौ तृणरूपवाद्यविशेषौ, परिवादिनी-
सप्ततन्त्रीवीणा वंशः-प्रतीतो वेणुः-वंशविशेषः सुघोषा-वीणाविशेषः, विपञ्ची-तन्त्री वीणा महती-शततन्त्रिका, कच्छभी रिंगसिका
च लोकतः प्रलेतव्या, एताः कथम्भूताः ? इत्याह-‘तलतालकंसतालसुसंपत्ता’ तलं-हस्तपुटं तालाः-प्रतीताः कांस्यतालाः-कंसा-
लिया एतैः ‘सुसंप्रयुक्ताः’ सुप्तु-अतिशयेन सम्यग्-यथोक्तनीत्या प्रयुक्ताः-संवद्धा आतोद्यविधयः-आतोद्यभेदाः, पुनः कथम्भूताः ?
इत्याह-‘निउणगंधव्वसमयकुसलेहिं फंदिया’ इति, निपुणं यथा भवति एवं गन्धर्वसमये-नाट्यसमये कुशलास्तैः स्पन्दिता-
व्यापारिता इति भावः, पुनः किंविशिष्टाः ? इत्याह-‘त्रिस्थानकरणशुद्धाः’ आदिमध्यावसानरूपेषु त्रिषु स्थानेषु करणेन-क्रियया
यथोक्तवादनक्रियया शुद्धा अवदाता न पुनरवस्थानव्यापारणरूपदोषलेशेनापि कलङ्किताः, तथैव ते तुटिताङ्गका अपि द्रुमगणा अने-
कबहुविविधविस्रसापरिणतेन, अस्य व्याख्यानं प्राग्वत्, ‘ततविततघनशुण्णरेण’ ततं-वीणादिकं विततं-पटहादिकं घनं-कांस्यतालादि
शुषिरं-वंशादि, एतद्रूपेण चतुर्विधेनातोद्यविविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूलाः मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपकाः ३ ।
‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो दीपशिखा नाम द्रुमगणाः प्रसृप्ता
हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! यथा तत् ‘सन्ध्याविरागसमये’ सन्ध्यारूपो विरुद्धस्तिमिररूपत्वाद्भागः सन्ध्याविरागस्तत्समये-तदवसरे नव-
निधिपतेः-चक्रवर्तिन इव दीपिकाचक्रवालवृन्दं-द्रुस्वो दीपो दीपिका तासां चक्रवालं-सर्वं परिमण्डलरूपं वृन्दं दीपिकाचक्रवालवृन्दं,
कथम्भूतमित्याह-‘प्रभूतवर्त्ति’ प्रभूता-बहुसङ्ख्याकाः स्थूरा वा वर्त्तयो यत्र तत्तथा, तथा ‘पलिसनेहं’ति पर्याप्तः-प्रतिपूर्णः स्नेहः-

तैलादिरूपो यस्य तत् पर्याप्तत्वेहं, 'धणिउज्जालिण्' इति धणियं—अत्यर्थमुज्ज्वालितम्, अत एव तिमिरमर्दकं—तिमिरनाशकं, पुनः
 किंविशिष्टमित्याह—'कणगनिगरणकुसुमियपरियातगवणप्पगासे' कनकस्य निगरणं कनकनिगरणं गालितं कनकमिति भावः
 कुसुमितं च तत्परिजातकवनं च कुसुमितपरिजातकवनं ततो द्वन्द्वसमासस्तद्वत्प्रकाशः—प्रभा आकारो यस्य तत्कनकनिगरणपरिजा-
 तकुसुमवनप्रकाशम्, एतावता समुदायविशेषणमुक्तम्, इदानीं समुदायसमुदायिनोः कथञ्चिद्वे(दमे)द इति ख्यापयन् समुदायविशेषणमेव
 विवक्षुः 'समुदायिविशेषणान्याह—'कंचणमणिरयणे'त्यादि, दीपिकाभिः शोभमानमिति सम्बन्धः, कथम्भूताभिर्दीपिकाभिः? अत
 आह—काञ्चनमणिरत्नानां काञ्चनमणिरत्नमया विमलाः—स्वाभाविकागन्तुकमलरहिता महार्हो—महोत्सवार्होः विचित्रा—विचित्रवर्णोपेता
 दण्डा यासां ताः काञ्चनमणिरत्नविमलमहार्हविचित्रदण्डास्ताभिः, तथा सहसा—एककालं ज्वालिताश्च ता उत्सर्पिताश्च वर्च्युत्सर्पणेन
 सहसाप्रज्वालितोत्सर्पिताः, स्निग्धं—मनोहरं तेजो यासां ताः स्निग्धतेजसः, तथा दीप्यमानो—रजन्यां भास्वान् विमलोऽत्र धूल्याद्यप-
 गमेन ग्रहणो—ग्रहसमूहस्तेन समा प्रभा यासां ता दीप्यमानविमलग्रहगणसमप्रभाः, ततः पद्द्वयपदद्वयमीलेन कर्मधारयसमासः,
 सहसाप्रज्वालितोत्सर्पितस्निग्धतेजोदीप्यमानविमलग्रहगणसमप्रभास्ताभिः, तथा वितिमिराः करा यस्यासौ वितिमिरकरः स चासौ
 सूरश्च वितिमिरकरसूरस्तस्येव यः प्रसरति उद्द्योतः—प्रभासमूहस्तेन 'चिह्नियाहिं'ति देशीपदमेतद् दीप्यमानाभिरित्यर्थः, ज्वाला एव
 यदुज्ज्वलं ग्रहसितमिव ग्रहसितं तेनाभिरामा—अभिरमणीया ज्वालोज्ज्वलप्रहसिताभिरामास्ताभिः, अत एव शोभमानाभिः शोभमानाः,
 तथैव दीपशिखा अपि द्रुमगणा अनेकबहुविधविश्रसापरिणतोद्योतविधिनोपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्रा-
 ग्वद् यावत् प्रतिरूपा इति ४ ॥ 'उत्तरकुराण णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे

बहवो ज्योतिषिका नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! यथा तद् अचिरोद्गतं शरदि सूर्यमण्डलं यद्विवा यथैतद् उत्का-
सहस्रं यथा वा दीप्यमाना विद्युत् अथवा यथा निर्धूमज्वलित उज्ज्वलः—उद्गता ज्वाला यस्य स तथा हुतवहः, सूत्रे च पदोपन्यासव्य-
त्ययः प्राकृतत्वात्, ततः सर्वेषामेषां द्वन्द्वः समासः, कथम्भूता एते ? इत्याह—‘निर्द्धृतधोये’त्यादि, निर्धर्मतेन—नितरामभिसंयोगेन
यद् धौतं—शोधितं तप्तं च तपनीयं ये च किंशुकाशोकजपाकुसुमानां विमुकुलितानां—विकसितानां पुञ्जाः ये च मणिरत्नकिरणाः यश्च
जात्यहिङ्गुलकनिकरस्तद्रूपेभ्योऽप्यतिरेकेण—अतिशयेन यथायोगं वर्णतः प्रभया च रूपं—स्वरूपं येषां ते निर्धर्मतैर्धौततप्ततपनीयकिंशु-
षिका अपि द्रुमगणा अनेकबहुविविधविश्रसापरिणतेनोद्योतविधिनोपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् याव-
त्प्रतिरूपाः ५ ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवश्चित्राङ्गका
नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! यथा तत् प्रेक्षागृहं विचित्रं—नानाविधचित्रोपेतम्, अत एव रम्यं—रमयति मनांसि
द्रष्टृणामिति रम्यं, बाहुलकात् कर्त्तरि यप्रत्ययः, वराश्च ताः कुसुमदाममालाश्च—प्रथितकुसुममाला वरकुसुमदाममालास्ताभिरुज्ज्वलं दे-
दीप्यमानत्वाद् वरकुसुमदाममालोज्ज्वलं, तथा भास्वान्—विकसिततया मनोहरतया च देदीप्यमानो मुक्तो यः पुष्पपुञ्जोपचारस्तेन क-
लितं भास्वान्मुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितं, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, तथा विरलितानि—विरलीकृतानि विचित्राणि यानि माल्यानि
प्रथितपुष्पमालास्तेषां यः श्रीसमुदयस्तेन प्रगल्भं—अतीव परिपुष्टं विरलितविचित्रमात्यश्रीसमुदयप्रगल्भं, तथा ग्रन्थिमं—यत् सूत्रेण प्र-
थितं वेष्टिमं—यत्पुष्पमुकुट इव उपर्युपरि शिखराकृत्या मालास्थापनं पूरिमं—यल्लघुच्छिद्रेषु पुष्पनिवेशेन पूर्यते सङ्गातिमं—यत्पुष्पं पुष्पेण

३ प्रतिपत्तौ
उत्तरकुरु-
वर्णनं
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २६७ ॥

परस्परं नालप्रवेशेन संयोज्यते, ग्रन्थिग्रं च वेष्टिग्रं च पूरिग्रं च सङ्घतिग्रं चेति समाहारो द्वन्द्वस्तेन माल्येन छेकशिल्पिना—परमदक्षेण
 शिल्पिना विभगरहितेन यद् यत्र योग्यं ग्रन्थिग्रं वेष्टिग्रं पूरिग्रं सङ्घतिग्रं च तत्र तेन सर्वतः—सर्वोसु दिक्षु समनुवद्धं, तथा प्रविरलैः
 —लम्बमानैः, तत्र विरलत्वं मनागत्यसंहतत्वमात्रेण भवति ततो विप्रकृष्टत्वप्रतिपादनार्थमाह—विप्रकृष्टैः—वृहदन्तरालैः पञ्चवर्णैः कुसुम-
 दामभिः शोभमानं ‘वणमालाकयगए चैवे’ति वनमाला—चन्दनमाला कृताऽये यस्य तद् वनमालाकृताग्रं तथाभूतं सद् दीप्यमानं,
 तथैव चित्राङ्गका अपि नाम द्रुमगणा अनेकबहुविविधविक्षसापरिणतेन ग्रन्थिमवेष्टिमपूरिमसङ्घातिमेन चतुर्विधेन माल्यविधिनोपपेताः,
 कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि यावत्प्रतिरूपकाः ६ ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे
 तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे चित्ररसा नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, यथा तत्परमान्नं—पायसं भवेदिति स-
 म्वन्धः, किंविशिष्टमित्याह—ये सुगन्धाः—प्रवरगन्धोपेताः, समासान्तविधेरनित्यत्वादत्रैतद्रूपस्य समासान्तस्याभावो यथा सुरभिगन्धेन
 वारिणा इत्यत्र, वराः—प्रधाना दोषरहितक्षेत्रकालादिसामग्रीसंपादितासलाभा इति भावः, कमलशालितन्दुलाः, यच्च विशिष्टं—विशि-
 ष्टगवादिसम्बन्धि निरुपहृतमिति—पाकादिभिरविनाशितं दुग्धं तै राद्धं—पक्वं परमकलमशालिभिः परमदुग्धेन च यथोचितमात्रापाकेन
 निष्पादितमित्यर्थः, तथा शारदं घृतं गुडः खण्डं मधु वा शर्करापरपर्यायं मेलितं यत्र तत् शारदघृतगुडखण्डमधुमेलितं, निष्ठान्तस्य
 परनिपातः प्राकृतत्वात् सुखादिदर्शनाद्वा, अत एवातिरसमुत्तमवर्णगन्धवत्, यथा वा राज्ञश्चक्रवर्त्तिनो भवेत् कुशलैः सूपपुरुषैः—सूप-
 कारैः पुरुषैः सज्जितो—निष्पादितः चतुष्कल्पसेकसिक्त इवौदनः, चत्वारश्च कल्पाः सेकविषया रसवतीशास्त्राभिज्ञेभ्यो भावनीयाः,
 स चौदनः किंविशिष्टः? इत्याह—कलमशालिनिर्वर्त्तितः—कलमशालिमयो विपक्वो—विशिष्टपरिपाकमागतः, ‘सचापफमिउविसयसक-

लसित्ये' इति सत्राण्यनि-त्राप्यं मुञ्चन्ति मृदूनि-कोमलानि चतुष्कल्पसेकादिना परिकर्मितत्वात् विशदानि सर्वथा तुपादिमलापाग-
मात् सकलानि-परिपूर्णानि सित्थूनि यत्र स सवाण्यमृदुविशदसकलसित्थुः, अनेकानि यानि शालनकानि-पुष्पफलप्रभृतीनि तैः
संयुक्तः-तमुपेतोऽनेकशालनकसंयुक्तः, तथा चामोदक इति सम्बन्धः, किंविशिष्टः? इत्याह-परिपूर्णानि-समस्तानि द्रव्याणि-एला-
प्रभृतीनि उपस्कृतानि-नियुक्तानि यत्र स परिपूर्णद्रव्योपस्कृतः, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, सुसंस्कृतो-यथोक्तमात्राभि-
परितापादिना परमसंस्कारमुपनीतः, वर्णगन्धरसस्पर्शयुक्तबलवीर्यपरिणाम इति वर्णगन्धरसस्पर्शः सामर्थ्यादतिशायिभिर्युक्ताः-सहिता
बलवीर्यहेतवः परिणामा यस्य स तथा, अतिशायिभिर्वर्णोद्भिर्बलवीर्यहेतुपरिणामैश्चोपपेता इति भावः, तत्र बलं-शारीरं वीर्यं-आन्त-
रोत्साहः, 'इन्द्रियबलपुष्टिवद्धणे' इति, इन्द्रियाणां-चक्षुरादीनां बलं-स्वस्वविषयग्रहणपाटवमिन्द्रियबलं तस्य पुष्टिः-अतिशायी पोष
इन्द्रियबलपुष्टिस्तां वर्द्धयति, नन्यादित्यादनः, इन्द्रियबलपुष्टिवर्द्धनः, तथा क्षुब्ध विपासा च क्षुत्पिपासे तयोर्भयनः क्षुत्पिपासामथनः,
तथा प्रधानः-कथितो यो गुडो यद्वा कथितं-प्रधानं खण्डं यदिवा कथिता प्रधाना मत्स्यण्डी-खण्डशर्करा यच्च प्रधानं घृतं तानि
उपनीतानि-योजितानि यस्मिन् स प्रधानकथितगुडखण्डमत्स्यण्डीघृतोपनीतः, निष्ठान्तस्य परनिपातोऽत्रापि सुखादिदर्शनात्, स
इव मोदकः श्लक्ष्णसमितिगर्भः-अतिश्लक्ष्णकणिकामूलदलः प्रज्ञप्तः, तथैव चित्ररसा अपि दुमगणा अनेकबहुविविधविस्त्रसापरिणतेन
भोजनविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्तो यावत्प्रतिरूपाः ७ ॥ 'उत्तरकुराप णं कुराप' इत्यादि, उत्तरकुरुपु कुरुपु
तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो मण्यन्नका नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! यथा ते हारोऽर्द्धहारो
वेष्टनं मुकुटः कुण्डलं वामोत्तको हेमजालं मणिजालं कनकजालं सूत्रकमुष्णीकटकं खुडकाम(इका ए)कावलिः कण्ठसूत्रं मकरिका उरस्क-

३ प्रतिपत्तौ
उत्तरकुरु-
वर्णनं
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २६८ ॥

न्यग्रैवेयकं श्रोणीसूत्रकं चूडामणिः कनकतिलकं फुल्लकं सिद्धार्थकं कर्णपाली शशी सूर्यो वृषभश्रृङ्गकं तलभङ्गकं तुडितं हस्तमालकं ह-
 र्कं केयूरं वलयं प्रालम्बमङ्गुलीयकं वलक्षं दीनारमालिका काञ्ची मेखला कलापः प्रतरं प्रातिहार्यकं पादोज्ज्वलं वण्टिका किङ्किणी
 रत्नोरुजालं वरसूपुरं चरणमालिका कनकनिगरमालिकेति भूषणविधयो बहुप्रकाराः, एते च लोक्तः प्रत्येतव्याः, कथम्भूताः? इत्याह—
 काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्राः, तथैव ते मण्यङ्गका अपि द्रुमगणा अनेकबहुविविधविश्रसापरिणतेन भूषणविधिनोपपेताः, कुशविकुश-
 विशुद्धवृक्षमूला यावत्प्रतिरूपा इति ८ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र
 प्रदेशे बहवो गेहाकारा नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! यथा ते प्राकाराट्टलकचरिकाद्वारगोपुरप्रासादाकाशतलम-
 ण्डपैकशालकद्विशालकत्रिशालकचतुःशालकगर्भगृहमोहनगृहवलभीगृहचित्रशालमालिकभक्तिगृहवृत्तत्रयस्रचतुरस्रनन्द्यावर्त्तसंस्थितानि पा-
 ण्डुरतलहर्म्यं मुण्डमालहर्म्यं, अथवा धवलगृहाणि अर्द्धमागधविभ्रमाणि शैलसुस्थितानि अर्द्धशैलसुस्थितानि कूटाकाराद्यानि सुविधि-
 कोष्ठकानि, तथाऽनेकानि गृहाणि शरणानि लयनानि 'अप्येगे' इति भवनविकल्पा अत्र बहुविकल्पाः, एतेषां च परस्परं विशेषो
 वास्तुविद्यातोऽवसातव्यः, कथम्भूता एते? इत्याह—'विडंगे'त्यादि, विटङ्कः—कपोतपाली जालवृन्दं—गवाक्षसमूहः निर्युहो—गृहैकदे-
 शविशेषः अपवरकः—प्रतीतः चन्द्रशालिका—शिरोगृहं, एवंपरुपाभिर्बिभक्तिभिः कलिताः, तथैव गृहाकारा अपि द्रुमगणा अनेकवहु-
 विविधविश्रसापरिणतेन भवनविधिनेति सम्बन्धः, किंविशिष्टेन? इत्याह—'सुहारुहणसुहोत्ताराए' इति सुखेनारोहणं—ऊर्द्धं गमनं
 सुखेनोत्तारः—अधस्तादवतरणं यस्य दर्दरसोपानपङ्क्यादिभिः स सुखारोहसुखोत्तारस्तेन, तथा सुखेन निष्क्रमणं प्रवेशश्च यत्र स सुख-
 निष्क्रमणप्रवेशस्तेन, कथं सुखारोहसुखोत्तारः? इत्याह—दर्दरसोपानपङ्क्तिकलितेन, हेतौ तृतीया, ततोऽयमर्थः—यतो दर्दरसोपानपङ्क्ति-

लितस्ततः सुखारोहमुखोत्तारः, 'पतिरिक्कसुहविहाराए' प्रतिरिक्ते-एकान्ते सुखविहारः-अवस्थानशयनादिरूपो यत्र प्रतिरिक्तसुखविहारस्तेनोपपेता, सर्वत्र स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपकाः ९ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवोऽनग्रका नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, 'जहा से' इत्यादि, आजिनकं नाम-चर्ममयं वस्त्रं क्षौमं-रुपांसिकं कम्बलः-प्रतीतः दुक्कलं-वस्त्रजातिविशेषः कौसेयं-त्रसरितन्तुनिष्पन्नं कालमृगपट्टः-कालमृगचर्म अंशुकचीनांशुकानि-दुक्कलविशेषरूपाणि पट्टानि-प्रतीतानि आमरणचित्राणि आमरणैश्चित्राणि-विचित्राणि आमरणचित्राणि 'सण्ह' इति श्रृक्षणानि कल्याणकानि-परमवस्त्रलक्षणोपेतानि गम्भीराणि-निपुणशिक्षणं सम्प्रदायादवसातव्यं, तदन्तरेण सम्यक् पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्तत्वात्, वस्त्रविधयो बहुप्रकारा भवेयुर्वरपट्टनोद्रताः-प्रसिद्धतत्तत्पत्तनविनिर्गता 'विधिवर्णरागकलिता' विविधैर्वर्णैर्विधौ रागैः-मञ्जिष्ठारागादिभिः कलिताः, तथैवानग्रका अपि दुमगणा अनेकबहुविधिविचित्राण्यण्येन वस्त्रविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपाः १० । 'उत्तरकुराए णं भंते ! कुराए मणुयाण'मित्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु भदन्त ! 'मनुजानां' मनुष्याणां कीदृशः कीदृश आकारभावः, प्रत्यवतारस्वरूपसम्भव इति भावः, प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह-गौतम ! 'ते ण'मिति पूर्ववत् मनुष्या 'अतीव' अतिशयेन सोमं-दृष्टिसुभगं चारु रूपं येषां तेऽतीवसो मचारूपाः 'भोगुत्तमगयलक्खणा' इति उत्तमशब्दस्य विशेषणस्यापि परनिपातः प्राकृतत्वात्, उत्तमाश्च ते भोगाश्च उत्तमभोगास्तद्वृत्तानि-तत्संसूचकानि लक्षणानि येषां ते उत्तमभोगगतलक्षणाः, तथा भोगैः सश्रीकाः-सशोभाका भोगसश्रीकाः, तथा सुजातानि-

३ प्रतिपत्ता
उत्तरकुरु-
वर्णने
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २६९ ॥

यथोक्तप्रमाणोपपन्नत्वेन शोभनजनन्मानि यानि सर्वाणि उरःशिरःप्रभृतीन्यङ्गानि तैः सुन्दरमङ्गं-समग्रं वपुर्येषां ते मुजातसर्वोज्ञमुन्द्रराज्ञाः; ‘सुषड्डियकुम्भचारचरणा’ इति सुष्ठु-शोभनं यथा भवति एवं प्रतिष्ठिताः कूर्म्मबहुन्नतत्वेन चार्वश्चरणाः—पादा येषां ते सुप्रतिष्ठितकूर्म्मचारचरणाः; ‘रत्नुप्पलपत्तमउयसुकुमालकोमलतला’ इति रक्ते-लोहितमुत्पलपत्रवत् मृदु—मादौवोपेतमकर्कशमिति भावः तच्चामुकमारमपि संभवति यथा घृतमृष्टपाषाणप्रतिभा तत आह—सुकुमारं—शिरीषकुसुमवटकठिनं कोमलं—मनोज्ञं चरणतले येषां ते रक्तोत्पलपत्रमृदुसुकुमारकोमलतलाः; तथा ‘नगनगरमगरसागरचक्रंकहरंकलक्खणं किञ्चित्तल्लणा’ नगाः—पर्वतः नगरमकरसागरचक्राणि—प्रतीतानि अक्षधरः—चन्द्रमा अङ्कः—तस्यैव लाञ्छनं मृगः एंवर्षापानि यानि लक्षणानि तैरङ्कितौ चरणौ येषां ते नगनगरमकरसागरचक्राङ्कधराङ्कलक्षणङ्कितचरणाः; ‘अणुपुब्बसुसाहयंगुलीया’ इति पूर्वस्याः पूर्वस्या अनु लघव इति गम्यते अनुपूर्वाः; किमुक्तं भवति!—पूर्वस्याः पूर्वस्या उत्तरोत्तरा नखं नखेन हीनाः “नहं नहेण हीणाओ” इति सामुद्रिकशास्त्रवचनात् सुसंहताः—सुश्रिता अङ्गुलयो येषां ते अनुपूर्वसुसंहनाङ्गुलीकाः; ‘उन्नयतणुतंबनिज्नखा’ उन्नता—ऊर्द्ध्वं नतास्तनवस्ताम्राः ‘स्निग्धाः’ स्निग्धच्छाया नखाः पादगता इति सामर्थ्यालभ्यं तद्दर्शनाधिकाराद् येषां ते उन्नततनुताम्रस्निग्धनखाः; ‘संडियसुसिलिट्टगूढगुफा’ सम्यक्सवरूपप्रमाणतया स्थितौ सुश्रितौ मांसलौ गुल्फौ—गुलुकौ येषां ते संस्थितसुश्रिटगूढगुल्फाः; ‘एणीकुरुविंदवत्तच्चाणुपुव्वजंधा’ इति एण्या इव—हरिया इव कुरुविन्दस्येव वर्त—सूत्रवलनकं तस्येव वृत्ते—वर्तुले आनुपूर्व्येण—क्रमेण ऊर्द्ध्वं स्थरे स्थूरंतरे इति गम्यं जङ्गे येषां ते एणीकुरुविन्दवर्तवृत्तानुपूर्वजङ्गाः ‘समुगनिमग्गगूढजाणू’ समुद्रकसेव—समुद्रकपक्षिण इव निमग्ने—अन्तःप्रविष्टे गूढे—मांसलत्वादनुद्धते जातुनी—अष्ठीवन्तौ येषां ते समुद्रनिमग्गगूढजानवः; ‘गयससणमुजायसन्निभोरू’ गजो—हस्ती श्वसिति—प्राणित्यनेनेति

श्वसनः—शुण्ढादण्डः गजस्य श्वसनो गजश्वसनस्तस्य सुजातस्य—सुनिष्पन्नस्य सन्निभौ ऊरू येषां ते गजश्वसनसुजातसन्निभोरवः, सुजा-
 तशब्दस्य विशेषणस्यापि सतः परनिपातः प्राकृतत्वात्, ‘वरवारणमत्ततुल्यविक्रमविलासियगई’ अत्रापि मत्तशब्दस्य विशेष्यत्पर-
 निपातः प्राकृतत्वात्, मत्तो—मदोन्मत्तो यो वरः—प्रधानो भद्रजातीयो वारणो—हस्ती तस्य तुल्यः—सदृशो विक्रमः—पराक्रमो विलासिता
 —विलासः संजातोऽस्या विलासिता तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः विलासवती गतिः—गमनं येषां ते वरवारणमत्ततुल्यविक्रमविलासित-
 गतयः, ‘पमुइयवरतुरगसीहवरवद्वियकडी’ प्रमुदितो—रोगशोकाद्युपद्रवाभावात्, कचित्पुनरेवं पाठः ‘पमुइयवरतुरगसिंहअइरेगव-
 द्वियकडी’ तत्र प्रमुदितयो—रोगशोकाद्युपद्रवरहितत्वेनातिपुष्टयोर्वरयोस्तुरगसिंहयोः कट्याः सकाशादतिशयेन वर्त्तिता—वृत्तिः (त्ता)
 कटियेषां ते प्रमुदितवरतुरगसिंहातिरेकवर्त्तिकटयः, ‘वरतुरयसुजायगुञ्जदेसा’ वरतुरगस्येव सुजातः—संगुप्त्वेन सुनिष्पन्नो गुह्यदेशो
 येषां ते वरतुरगसुजातगुह्यदेशाः, पाठान्तरं ‘पसत्थवरतुरगगुञ्जदेसा’ व्यक्तं, ‘आइणहयव्व निरुवलेवा’ आकीर्णो—गुणैर्व्याप्तः
 स चासौ हयश्च आकीर्णहयस्तद्वन्निरुपलेपा—लेपरहितशरीरमलाः, यथा जालाश्वो मूत्रपुरीषाद्यनुपलिप्तगान्नो भवति तथा तेऽपीति
 भावः, ‘साहयसोणंदमुसलदप्पणनिगरियवरकणगछरुसरिसवरवइरवलियमज्झा’ संहतसौतन्दं नाम ऊर्ध्वोक्तमुद्रूपलाकृति काष्ठं
 तच्च मध्ये तनु उभयोः पार्श्वयोर्बृहत्, मुसलं—प्रतीतं, दर्पणशब्देनेहावयवे समुदायोपचाराद्वर्षणगण्डो गृह्यते, तथा यन्निगरितं—सारी-
 कृतं वरकनकं तस्य—तन्मयं त्सरुः—खड्गादिमुष्टिनिगरितवरकनकत्सरुस्तैः सदृशः तेषामिवेत्यर्थः, तथा वरवअस्येव क्षामो वलितो—वलयः
 संजाता अस्य वलितः—वलित्रयोपेतो मध्यो—मध्यभागो येषां ते संहतसौतन्दमुसलदर्पणनिगरितवरकनकत्सरुसदृशवरवअव लितमध्याः
 ‘झसविहगमुजायपीणकुच्छी’ झपो—मत्स्यः पक्षी—प्रतीतस्तयोरिव सुजातौ—सुनिष्पन्नौ जन्मदोषरहिताविति भावः पीनौ—उपचितौ

३ प्रतिपत्तौ
 उत्तरकुरु-
 वर्णनं
 उद्देशः २
 सू० १४७

॥ २७० ॥

कुक्षी येषां ते मत्स्यपक्षिसुजातपीनकुक्षयः, 'झषोदरा' झषस्येवोदरं येषां ते झषोदराः, 'सुइकरणा' इति शुचीनि—पवित्राणि निरुपले-
 पानीति भावः करणानि—चक्षुरादीनीन्द्रियाणि येषां ते शुचिकरणाः, कचिदेव 'पम्हवियडनाभा' इति पाठस्तत्र पद्मवद् विकटा—वि-
 स्तीर्णा नाभिर्येषां ते पद्मविकटनाभाः, अत एव निर्देशादनाश्रयपि समासान्तः, एवमुत्तरपदेऽपि, 'गंगावत्तयपयाहिणावत्तरंगभंगु-
 ररविकिरणतरुणव्रोहियअ(आ)कोसायंतपउमंगंभीरवियडनाभा' गङ्गावर्त्तक इव दक्षिणावर्त्तो तरङ्गैरिव तरङ्गैस्तिष्ठतिर्वलिभिर्भङ्गुरा
 तरङ्गभङ्गुरा रविकिरणैः—सूर्यकैरस्तरुणं—नवं तत्प्रथमं तत्कालमित्यर्थः यद्वोधितं—उन्निद्रीकृतमत एव 'आकोसायंत' इत्याकोशायामानं
 विकचीभवदित्यर्थः पद्मं तद्वद् गम्भीरा च विकटा च नाभिर्येषां ते गङ्गावर्त्तकप्रदक्षिणावर्त्ततरङ्गभङ्गुरविकिरणतरुणवोधितांकोशाया-
 मानपद्मगम्भीरविकटनाभाः, 'उज्जुयसमसहियसुजायजच्चतणुकसिणनिद्धआइज्जलडहसुकुमालमिउरमणिज्जरोमराइ' ऋजुका—न
 वक्रा समा—न काप्युदन्तुरा सहिता—सन्तता न त्वपान्तरालव्यवच्छिन्ना सुजाता—सुजन्मा न तु कालादिवैगुण्याहुर्जन्मा अत एव जाल्या-
 प्रधाना तन्वी न तु स्थूरा कृष्णा न तु मर्कटवर्णा, कृष्णमपि किञ्चिन्निर्दीप्तिकं भवति तत आह—स्निग्धा आदेया—दर्शनपथमुपगता
 सती उपादेया सुभगा इति भावः, एतदेव विशेषणद्वारेण समर्थयते—'लडहा' सलवणिमा अत एव आदेया, तथा सुकुमारा—अकठिना,
 तत्राकठिनमपि किञ्चित्कर्कशस्पर्शं भवति तत आह—मृद्वी अत एव रमणीया—रम्या रोमराजिः—तनूरुहपङ्क्तिर्येषां ते ऋजुकंठामसहितसुजा-
 तजात्यतनुकृष्णस्निग्धादेयलटहसुकुमारमृदुरमणीयरोमराजयः, 'सन्नयपासा' सम्यग्—अधोऽधःक्रमेण नतौ पार्श्वौ येषां ते सन्नतपार्श्वौः
 अधोऽधःक्रमावतनतपार्श्वौ इत्यर्थः, तथा 'संगयपासा' इति संगतौ—देहप्रमाणोचितौ पार्श्वौ येषां ते सङ्गतपार्श्वौ अत एव सुन्दरपार्श्वौः
 'सुजायपासा' इति सुनिष्पन्नपार्श्वौः 'मियमाइयपीणरइयपासा' मितं—परिमितं यथा भवति देहानुसारेणेत्यर्थः आयतौ—दीर्घौ पीनौ—

हउच्छूढदीहबाहू' भुजगेश्वरो-नागराजस्तस्य यो विपुलो-महान् भोगो-देहो भुजगेश्वरविपुलभोगः तथा आदीयते-द्वारस्थगनार्थं
 गृह्यत इत्यादानः स चासौ परिधश्च आदानपरिधः 'उच्छूढ'ति अवक्षिप्तः-अर्गलास्थानान्निष्कासितो द्वारपृष्ठभागे दत्त इत्यर्थः, ततः
 पूर्वपदेन विशेषणसमासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, भुजगेश्वरविपुलभोगश्च आदानपरिधावक्षिप्तश्च ताविव दीर्घो बाहू
 येषां ते तथा, 'रत्ततलोवतियमांसलमुजायअच्छिद्दजालपाणी' रक्ततलौ-लोहिततलौ अवपतितौ-क्रमेण हीयमानोपचयौ मृदुकौ
 -कोमलौ मांसलौ मुजातौ-जन्मदोषरहितौ अच्छिद्द्रजालौ-अङ्कुत्यन्तरालसमूहरहितौ पाणी-हस्तौ येषां ते तथा, पाठान्तरं 'रत्तत-
 लोवइयमंसलमुजायपसत्थलक्खणअच्छिद्दजालपाणी' तत्र प्रशस्तलक्षणौ-शुभचिह्नाविति व्याख्येयं, शेषं तथैव, 'पीवरकोमलवरंगु-
 लीया' इति पीवराः-स्वशरीरानुक्रमोपचयाः कोमला-मृदवो वराः-प्रशस्तलक्षणोपेता अङ्गुलयो येषां ते पीवरकोमलवराङ्गुलिकाः,
 पाठान्तरं 'पीवरवट्टियमुजायकोमलवरंगुलीया' व्यक्तम्, 'आयंबतलिणसुइरुइलनिद्धनखा' आताम्रा-ईषद्रक्ताः तलिनाः-प्रतलाः
 शुचयः-पवित्रा रुचिरा-दीप्ताः स्निग्धा-अरुक्षा नखाः-कररुहा येषां ते तथा आताम्रतलिनशुचिरुचिरस्निग्धनखाः, 'चंदपाणिलेखा'
 चन्द्र इव चन्द्राकारा पाणौ रेखा येषां ते चन्द्रपाणिलेखाः, एवं सूर्यपाणिलेखाः शङ्खपाणिलेखाश्चक्रपाणिलेखा दिक्सौवस्तिको-दिक्प्रोक्षको
 दक्षिणावर्त्तः स्वस्तिक इत्यन्ये स पाणौ रेखा येषां ते दिक्सौवस्तिकपाणिलेखाः, एतदेवानन्तरोक्तं विशेषणपञ्चकं तत्प्रशस्तताप्रकर्षप्रति-
 पादनाय सङ्ग्रहवचनेनाह-चन्द्रसूर्यशङ्खचक्रदिक्सौवस्तिकरेखाः, एतदनन्तरं कचिदेवं पाठः-—'रविससिसंखवरचक्रसोस्थियविभिन्न-
 सुविरइयपाणिलेहा' व्यक्तो नवरं विभक्ता-विभागवत्यः सुविरचिताः-सुष्ठु कृताः स्वकीयकर्मणा 'अणेगवरलक्खणुत्तमपसत्थसुइ-
 रइयपाणिलेहा' अनेकैः-अनेकसङ्ख्यैर्वैः-प्रधानैर्लक्षणैरुत्तमाः प्रशस्ताः-प्रशंसास्पदीभूताः शुचयः-पवित्रा रचिताः-स्वकर्मणा निष्पा-

दिताः पाणिरखा येषां ते अनेकवरलक्षणोत्तमप्रशस्तशुचिरचितपाणिरेखाः, 'वरमहिसवराहसिंहसदूलसभनागवरपडिपुणवि-
 उलखंधा' वरमहिपः-प्रधानसौरभेयः वराहः-शूकरः सिंहः-केशरी शार्दूलो-व्याघ्रः ऋषभो-दुपभः नागवरः-प्रधानो गजः, ग्वा-
 मिव प्रतिपूर्णः-स्वप्रमाणेनाहीनो विपुलो-विस्तीर्णः स्कन्धः-अंशदेशो येषां ते वरमहिपवराहसिंहशार्दूलवृषभनागवरप्रतिपूर्णविपुल-
 स्कन्धाः 'चउरंगुलसुप्पमाणकंवुवरसरिसगीवा' चतुरङ्गुलं-स्वाङ्गुलापेक्षया चतुरङ्गुलप्रमितं सुप्तु-शोभनं प्रमाणं यस्याः सा चतुर-
 ङ्गुलसुप्रमाणा कन्वुवरसदृशी-उन्नततया बलियोगेन च प्रधानशङ्क्रमन्निभा ग्रीवा येषां ते चतुरङ्गुलसुप्रमाणकन्वुवरसदृशग्रीवाः
 'मंसलसंडियसदूलविपुलहणुया' मांसलं-उपचितमांसं सम्यक् स्थितं संस्थितं विशिष्टस्थानमित्यर्थः प्रशस्तं प्रशस्तलक्षणोपेतत्वात्
 शार्दूलस्येव-व्याघ्रस्येव विपुलं-विस्तीर्णं हनुकं येषां ते तथा, 'अत्रट्टियसुविभत्तमंसू' अवस्थितानि-अत्रट्टिणूनि सुविभक्तानि-
 विविक्तानि चित्राणि-अतिरम्यतयाऽद्भुतानि रमश्रूणि-कूर्चकेशा येषां तेऽवस्थितसुविभक्तचित्रशमश्रवः 'ओयवियसिलप्पवालत्रिव-
 फलसन्निभाधरोढा' ओयवियं-परिकर्मितं यत् शिलारूपं प्रवालं विद्रुममित्यर्थः विम्वफलं-गोल्दाफलं तयोः सन्निभो रक्ततया उन्न-
 तमध्यतयाऽधरओष्ठः-अधस्तनो दन्तच्छदो येषां ते तथा, 'पंडुरससिसगलविमलनिम्मलसंखगोखीरफेणकुंदगरयमुणालिया-
 धवलदंतसेढी' पाण्डुरं-अकलङ्कं यत् शशिशकलं-चन्द्रखण्डं विमलं-आगन्तुकमलरहितो निर्मलः-स्वभावोत्थमलरहितो यः शङ्खः
 गोक्षीरफेनः प्रतीतः कुन्दं-कुन्दकुसुमं दकरज-उदककणाः मृणालिका-विशं, एतद्वत्त्वला दन्तश्रेणियेषां ते पाण्डुरशशिशकलविमल-
 निर्मलगोक्षीरफेनकुन्ददकरजोमृणालिकाधवलदन्तश्रेणयः 'अखंडदंता' इति अखण्डाः-सकला दन्ता येषां ते अखण्डदन्ताः 'अ-
 ण्णुडियंदंता' अस्फुटिता-अजर्जरा राजिरहिता दन्ता येषां ते अस्फुटितदन्ताः, तथा सुजाता-जन्मदोषरहिता दन्ता येषां ते सुजा-

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४७

॥ २७२ ॥

तदन्ताः, तथाऽविरला-घना दन्ता येषां ते अविरलदन्ताः, 'एगदंतसेढीविब अणेगदंता' एकाकारा दन्तश्रेणिर्येषां ते तथा ते इव परस्परानुपलक्ष्यमाणदन्तविभागत्वाद् अनेके दन्ता येषां ते अनेकदन्ताः, एवं नामाविरलदन्ता यथाऽनेकदन्ता अपि सन्त एकाकार-दन्तपङ्क्तय इव लक्ष्यन्त इति भावः, 'हुयवहनिछंतधोयतततवणिज्जरत्तलतालुजीहा' हुतवहेन-अग्निना निर्ध्मांतं सद् यद् धौतं-शोधितमलं तप्तं तपनीयं-सुवर्णविशेषस्तद्वद् रक्ते तले-हस्ततले तालु-काकुदं जिह्वा च-रसना येषां ते हुतवहनिध्मांतधौततप्त-तपनीयरक्तलतालुजिह्वाः 'गरुलाययउज्जुतुंगनासा' गरुडस्येवायता-दीर्घा ऋज्वी-अवक्रा तुङ्गा-उन्नता नासा-नासिका येषां ते गरुडायतक्रजुतुङ्गनासाः 'कोकासियधवलपत्तलच्छा' कोकासिते-पद्मवद्विकसिते धवले क्वचिदेशे पत्रले-पद्मवती अक्षिणी-लोचने येषां ते कोकासितधवलपत्राक्षाः, एतदेव स्पष्टयति—'विष्फालियपुंडरीयनयणा' विस्फारितं-रविकिरणैर्विकासितं यत्पुण्डरीकं—सितपद्मं तद्वन्नयने येषां ते विस्फारितपुण्डरीकनयनाः, क्वचित् 'अवदालियपुंडरीयनयणा' इति पाठस्तत्रापि अवदालितं—रविकिरणैर्विकासितमिति व्याख्येयं, 'आणामियचावरुइलतणुकसिणनिछमुया' आनामितं—ईषन्नामितमारोपितमिति भावः यथापं-धनुस्तद्वद् रुचिरे-संस्थानविशेषभावतो रमणीये तनू-तनुके ऋक्षणपरिमितवालपङ्क्यासकत्वात् कृष्णे-परमकालिमोपेते स्निग्धे-स्निग्ध-च्छाये भ्रुवौ येषां ते आनामितचापरुचिरतनुकृष्णस्निग्धभ्रूकाः, कचित्पाठः—'आणामियचारुचिलकिण्हवभराईसंठियसंगयआ-ययसुजायमुमया' तत्र आनामितचापवद् रुचिरे कृष्णाभ्रराजीव संस्थिते संगते-यथोक्तप्रमाणोपपन्ने आयते-दीर्घे सुजाते-सुनिष्पन्ने जन्मदोषरहितत्वाद् भ्रुवौ येषां ते तथा, कचित्पुनरेवं पाठः—'आणामियचावरुइलकिण्हवभराइतणुकसिणनिछमुमया' तत्रानामित-चापवद् रुचिरे-मनोक्षे कृष्णाभ्रराजीव-कालमेघरेखेव तनू-तनुके कृष्णे-काले स्निग्धे-सच्छाये भ्रुवौ येषां ते तथा, 'आलीणपमा-

णञ्जुत्तसवणा' आलीनौ न तु टप्परौ प्रमाणयुक्तौ—प्रमाणोपेतौ श्रवणौ—कर्णौ येषां ते आलीनप्रमाणयुक्तश्रवणाः, अत एव 'सुस-
 वणा' शोभनश्रवणाः 'पीणमंसलकपोलदेशभागा' पीनौ—अकृशौ यतो मांसलौ—उपचितौ कपोलदेशौ—गण्डभागौ मुखस्य देशभागौ
 येषां ते पीनमांसलकपोलदेशभागाः, अथवा कपोलयोर्देशभागाः कपोलावयवा इत्यर्थः पीना—मांसलाः कपोलदेशभागा
 लण्डं—मनोज्ञं मृष्टं—मसृणं चन्द्रार्द्धसमं—शशधरसमप्रविभागसदृशं ललाटं—अलकं येषां ते निर्त्रणसमलष्टचन्द्रार्द्धसमललाटाः, सूत्रे 'निडा-
 ले'ति प्राकृतलक्षणवशात्, 'उडुवइपडिपुण्णसोमवयणा' प्राकृतत्वात्पदव्यत्ययः, प्रतिपूर्णेडुपतिरिव—सम्पूर्णेचन्द्र इव सोमं—सश्रीकं वदन्
 येषां ते प्रतिपूर्णेडुपतिसोमवदनाः, 'घणनिचियसुबद्धलक्खणुन्नयकूडागारनिहपिंडियसिरा' घनं—अतिशयेन निचितं घननिचितं
 सुष्ठु—अतिशयेन वद्धानि—अवस्थितानि लक्षणानि यत्र तत् सुबद्धलक्षणं, उन्नतं—मध्यभागे उच्चं यत्कूटं तस्याकारो—मूर्तिस्तन्निभमुन्नतकूटाका-
 रसदृशमिति भावः पिण्डितं—स्वकर्मणा संयोजितं शिरो येषां ते घननिचितसुबद्धलक्षणोन्नतकूटाकारनिभपिण्डितशिरसः 'छत्ताकारुत्त-
 मंगदेसा' छात्राकार उत्तमाङ्गरूपो देशो येषां ते छात्राकारोत्तमाङ्गदेशाः 'दाडिमपुप्फपगासतवणिज्जसरिसनिम्मलसुजायकेसंतके-
 सभूमी' दाडिमपुष्पप्रकाशा—दाडिमपुष्पप्रतिमास्तपनीयसदृशाश्च निर्मला—आगन्दुकस्वाभाविकमलरहिताः केशान्ताः केशभूमिश्च—
 केशोत्पत्तिस्थानभूता मस्तकत्वग् येषां ते दाडिमपुष्पप्रकाशतपनीयसदृशनिर्मलसुजातकेशान्तकेशभूमयः 'सामलिबोडघणछोडियमि-
 उविसयपसत्थसुहुमलक्खणसुगंधसुन्दरभुयमोयगभिगनीलकज्जलपहट्टभमरणनिकुरंवनिचियकुंचियपयाहिणावत्तमुद्धसि-
 रया' शाल्मली—वृक्षविशेषः स च प्रतीत एव तस्य बोण्डं—फलं तद्वच्छोदितं अपि घनं—अतिशयेन निचिताः शाल्मलीबोण्डघननि-

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४७

॥ २७३ ॥

चित्तच्छोडिताः, स्नेहकेशपाशं न कुर्वन्ति परिज्ञानाभावात्, केवलं छोटिता अपि तथास्वभावतया शाल्मलीबोण्डाकारवद् धननि-
चिता अवतिष्ठन्ते तत एतद्विशेषणोपादानं, तथा मृदवः—अकर्कशा विशदा—निर्मलाः प्रशस्ताः—प्रशंसास्पदीभूताः सूक्ष्माः—श्लक्ष्णाः
लक्षणा—लक्षणवन्तः सुगन्धाः—परमगन्धकलिता अत एव सुन्दराः, तथा भुजमोचको—रत्नविशेषः शृङ्गः—प्रतीतः नीलो—मरकतमणिः
कज्जलं—प्रतीतं ग्रहष्टः—प्रमुदितो भ्रमरगणः ग्रहष्टभ्रमरगणः, ग्रहष्टो हि भ्रमरगणस्तारुण्यावस्थायां भवति तदानीं चातिकृष्ण इति ग्रह-
ष्टग्रहणं, तद्वत्स्निग्धा भुजमोचकशृङ्गनीलकज्जलप्रहृष्टभ्रमरगणस्निग्धाः, तथा निकुरम्बा—निकुरम्बीभूताः सन्तो निचिता न तु वि-
स्तृताः सन्तः परस्परसंहता निकुरम्बनिचिता ईषत्कुटिलाः प्रदक्षिणावर्त्ताश्च मूर्ध्नि शिरोजा—वाला येषां ते शाल्मलीबोण्डधननि-
चित्तच्छोडितमृदुविशदप्रशस्तसूक्ष्मलक्षणसुगन्धसुन्दरभुजमोचकशृङ्गनीलकज्जलप्रहृष्टभ्रमरगणस्निग्धनिकुरम्बनिचितप्रदक्षिणावर्त्तमूर्द्धशि-
रोजाः, ‘लक्ष्मणवंजणगुणोववेया’ लक्षणानि—स्वस्तिकादीनि व्यञ्जनानि—मषतिलकादीनि गुणाः—क्षान्यादयस्तैरुपेता—युक्ता ल-
क्षणव्यञ्जनगुणोपेताः ‘सुजायसुविभक्तसुरूवगा’ सुजातं—सुनिष्पन्नं जन्मदोषरहितत्वात् सुविभक्तं—अङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गानां यथोक्तैव-
वित्त्यभावात् सूरूपं—शोभनं रूपं समुदायगतं येषां ते सुजातसुविभक्तसूरूपकाः ‘पासाईया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्रागवत् ॥ ‘उत्तर-
कुराए णं भंते! कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु भदन्त! कुरुषु मनुजीनां कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः स्वरूपसम्भव इति भावः
प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम! ता मनुष्यः सुजातसर्वाङ्गसुन्दर्यः—सुजातानि—यथोक्तप्रमाणोपेततया शोभनजन्मानि यानि सर्वोप्य-
ज्ञानि—उदरप्रभृतीनि तैः सुन्दर्यः—सुन्दराकाराः सुजातसर्वाङ्गसुन्दर्यः ‘पहाणमहेलागुणजुत्ताओ’ प्रधाना—अतिशायिनो ये महे-
लागुणाः—प्रियंवदलभर्त्विचिन्तानुवर्त्तकत्वप्रभृतयस्तैर्युक्ता—उपेताः प्रधानमहेलागुणयुक्ताः ‘कंतविसयमिउसुकुमालकुम्मसंठिवियसि-

दृचलणा' कान्तौ-कमनीयौ विशदौ-निर्ममलौ मृदू-अकठिनौ सुकुमारौ-अकर्कशौ कूर्मसंस्थितौ-कूर्मवदुन्नतौ विशिष्टौ-विशिष्टलक्ष-
 णोपेतौ चरणौ यासां ताः कान्तविजदृष्टसुकुमारकूर्मवदुन्नतसंस्थितविशिष्टचरणाः 'उज्जुमउयपीवरपुट्टसाहयंगुलीओ' कजवः-
 अवक्रा मृदवः-अकठिनाः पीवरा-अकृशाः पुष्टा-मांसलाः संहताः-सुक्रिष्टा अङ्गुलयो यासां ता ऋजुमृदुकपीवरपुट्टसंहताङ्गुलयः
 'उन्नयरतियतलिनतंवसुइनिच्छनखा' उन्नता-ऊर्ध्वनता रतिदा-रमणीयास्तलिनाः-प्रतलास्ताम्रा-ईपद्रक्ताः शुचयः-पवित्राः स्निग्धाः-
 स्निग्धच्छाया नखा यासां ता उन्नतरतिवृत्तलिनताम्रशुचिस्निग्धनखाः 'रोमरदियवट्टसंठियअजहन्नपसत्थलक्खणजंघाजुयला'
 रोमरहितं धृतं-वर्तुलं लट्संस्थितं-मनोमयस्थानं क्रमेणोर्ध्वं स्थूरस्थूरतरमिति भावः, अजवन्यप्रशस्तलक्षणं-जवन्यपदरहितशेषप्रश-
 स्तलक्षणाङ्कितं जङ्गायुगलं यासां ता रोमरहितवृत्तलट्संस्थिताजन्यप्रशस्तलक्षणजङ्गायुगलाः 'सुनिम्मियगूढजाणुमंडलसुवद्धा' सुष्ठु-
 अतिशयेन निर्मितः सुनिर्मितः एवं सुगूढं-मांसलतयाऽनुपलक्ष्यमाणं जानुमण्डलं सुवद्धं-स्त्रायुभिरतीव द्रढं यासां ताः सुनिर्मितसुगू-
 ढजानुमण्डलसुवद्धाः, सुवद्धशब्दस्य निष्ठान्तस्य परनिपातः सुवादिदर्शनात् प्राकृतत्वाद्वा, 'कयलीखंभातिरेगसंठियनिव्वणसुकुमाल-
 मउयकोमलअइविमलसमसंहतसुजायवट्टपीवरनिरंतरोरू' कदलीस्तम्भाभ्यामतिरेकेण-अतिशायितया संस्थितं-संस्थानं य-
 योस्तौ कदलीस्तम्भातिरेकसंस्थितौ निर्भणौ-विम्फोटकादिष्ठतश्चतरद्वितौ सुकुमारौ-अकर्कशौ मृदू-अकठिनौ कोमलौ-दृष्टिसुभणौ
 अतिविमलौ-सर्वथा स्वाभाविकानुक्रमललेशेनाप्यलङ्कितौ समसंहतौ-समप्रमाणौ सन्तौ संहतौ समसंहतौ सुजातौ-जन्मदोषर-
 हितौ वृत्तौ-वर्तुलौ पीवरी-मांसलौ निरन्तरी-उपचितावयवतयाऽपान्तरालवर्जितौ ऊरू यासां ताः कदलीस्तम्भातिरेकसंस्थितनिर्भणसु-
 कुमारमृदुकोमलातिविमलसमसंहतसुजातवृत्तपीवरनिरन्तरोरवः 'पट्टसंठियपसत्थविच्छिण्णपिहुलसोणीओ' पट्टवत्-शिलापट्टकादि-

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४७

॥ २७४ ॥

वत् संस्थिता पट्टसंस्थिता प्रशस्ता प्रशस्तलक्षणोपेतत्वाद् विस्तीर्णा ऊर्ध्वोऽथः पृथुला दक्षिणोत्तरतः श्रोणिः—कटेरग्रभागो यासां ताः पट्टसं-
 स्थितविस्तीर्णपृथुलश्रोणयः ‘वयणायामप्पमाणदुगुणियविसालमंसलसुबद्धजहणवरधारीओ’ वदन्तस्य—मुखस्यायामग्रमाणं—द्वाद-
 शाङ्गुलानि तस्माद् द्विगुणितं—द्विगुणप्रमाणं सद् विशालं वदनायामग्रमाणद्विगुणितविशालं मांसलमप्युपचितं सुबद्धं—अतीव सुबद्धावयवं
 न तु श्लथमिति भावः जघनवरं—वरजघनं, वरशब्दस्य विशेषणस्यापि सतः परनिपातः प्राकृतत्वात्, धारयन्तीत्येवंशीला वदनायाम-
 ग्रमाणद्विगुणितविशालमांसलसुबद्धजघनवरधारिण्यः ‘वज्जविराइयपसत्थलक्खणनिरोदरतिवलीविणीयतणुनमियमज्झियाओ’
 वज्रस्येव विराजितं वज्रविराजितं प्रशस्तानि लक्षणानि यत्र तत् प्रशस्तलक्षणं निरुदरं—विकृतोदररहितं त्रिवलीविनीतं—तिस्रो वलयो
 विनीता—विशेषतः प्रापिता यत्र तत् त्रिवलीविनीतं तनु—कृशं नतं तनुनतमीषन्नतमित्यर्थः मध्यं यासां ता वज्रविराजितप्रशस्तलक्षणनिरु-
 दरत्रिवलीविनीततनुनतमध्यकाः ‘उज्जुयसमसंहियजच्चतणुकसिणनिद्धआएज्जलडहसुविभत्तसुजाथसोभंतरुइलरमणिज्जरोम-
 राई’ ऋजुका—न वक्रा समा—न क्वाप्युदन्तुरा संहिता—सन्तता न त्वपान्तरालव्यवच्छिन्ना जाल्या—प्रधाना तन्वी न तु स्थूरा कृष्णा न
 मर्कटवर्णा स्निग्धा—स्निग्धच्छाया आदेया—दर्शनपथप्राप्ता सन्ती उपादेया सुभगेति भावः, एतदेव समर्थयति—लटहा—सलवणिमाऽत एव
 आदेया सुविभक्ता—सुविभागा सुजाता—जन्मदोषरहिता अत एव शोभमाना रुचिरा—दीप्रा रमणीया—द्रष्टृमनोरमणशीला रोमराजि-
 र्यासां ता ऋजुकसमसंहितजाल्यतनुकृष्णस्निग्धादेयलटहसुविभक्तसुजातशोभमातरुचिररमणीयरोमराजयः ‘गंगावत्तपयाहिणावत्त-
 तरंगभंगुररविकिरणतरुणवोहियआकोसायंतपडमगंभीरवियडनाभा’ इति पूर्ववत्, ‘अणुब्भडपसत्थपीणकुच्छीओ’ अनुद्गटा—अनु-
 लब्धना प्रशस्ता—प्रशस्तलक्षणा पीना कुक्षिर्यासां ता अनुद्गटप्रशस्तपीनकुक्षयः ‘सन्नयपासा सुंदरपासा सुजायपासा मिय-

माइयपीणरइयपासा अकरंडयकणगरायगनिम्मलसुजायनिरुवहयगायलीओ' इति पूर्ववत्, 'कंचणकलससुप्पमाणसमंसहितसुजा-
यलट्ठचूचुयआमेलगजमलजुगलवट्ठियअब्भुन्नयरइयसंठियपओहराओ' काञ्चनकलशाविव काञ्चनकलशौ सुप्रमाणौ-स्वशरी-
रानुसारिप्रमाणोपेतौ समौ-नैको हीनो नैकोऽधिक इति भावः संहितौ-संततौ अपान्तरालरहिताविति भावः सुजातौ-जन्मदोपर-
हितौ लटौ-मनोज्ञौ चूचुक आमेलकः-आपीडकः शेखरो ययोस्तौ चूचुकापीडकौ 'जमलजुगले'ति यमलजुगलं-समश्रेणीकयुगलरूपौ
वर्त्तिताविव वर्त्तितौ कठिनाविति भावः अभ्युन्नतौ-पत्युरभिमुखमुन्नतौ रतिदं-रतिकारि संस्थितं-संस्थानं ययोस्तौ रतिदसंस्थितौ पयो-
धरौ यासां ताः काञ्चनकलशसुप्रमाणसमंसहितसुजातलट्ठचूचुकापीडयमलजुगलवर्त्तिताभ्युन्नतरतिदसंस्थितपयोधराः 'अणुपुण्वतणुय-
समौ-समप्रमाणौ संहितौ-स्वशरीरसंक्लिष्टौ नतौ स्कन्धदेशस्य नतत्वात् आदेयौ-अतिसुमगतयोपादेयौ ललितौ-मनोज्ञचेष्टाकलितौ
बाहू यासां ता अनुपूर्वतनुगोपुच्छवृत्तसंहितनतादेयललितबाहवः 'तंबनहा' ताम्रा-ईषद्रक्षा नखाः-करुहा यासां तास्ताम्रनखाः
'मंसलगहत्था' मांसलौ अग्रहस्तौ बाह्वप्रभागवर्त्तिनौ हस्तौ यासां ता मांसलाग्रहस्ताः 'पीवरकोमलवरंगुलीया' पीवरा-उपचिताः
कोमलाः-सुकुमारा वराः-प्रमाणलक्षणोपेततया प्रधाना अङ्गुल्यो यासां ताः पीवरकोमलवराङ्गुलिकाः 'निज्जपाणिरेहा' स्निग्धाः
पाणौ रेखा यासां ताः तथा, 'रविससिसंखचक्कसोत्थियविमत्तसुविरइयपाणिलेहा' इति पूर्ववत् 'पीणुअयककखवक्खवत्थिप्पएसा'
पीना-उपचितावयवा उन्नता-अभ्युन्नताः कक्षावक्षोवस्तिरूपाः प्रदेशा यासां ताः पीनोन्नतकक्षावक्षोवस्तिप्रदेशाः 'पडिपुण्णगलक-
वोला' प्रतिपूर्णे गलकपोलौ च यासां तास्तथा 'चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा' पूर्ववत् 'मंसलसंठियपसत्थहणुया' मांसलम्

३ प्रतिपत्तौ
देवकुर्व-
धिकारः
उद्देशः २.
सू० १४७

॥ २७५ ॥

-उपचितमांसं संस्थितं-विशिष्टसंस्थानं प्रशस्तं-प्रशस्तलक्षणोपेतं हनुकं यासां ता मांसलसंस्थितप्रशस्तहनुकाः 'दाडिमपुष्पगास-
 पीवरप्पवराहरा' दाडिमपुष्पप्रकाशः पीवरः प्रवरः-सुभगोऽधरो यासां ता दाडिमपुष्पप्रकाशपीवरप्रवराधराः 'सुंदरोत्तरोष्ठा' व्यक्तं
 'दहिदगरयचंदकुंदवासंति यमउलधवलअच्छिद्विमलदसणा' दधि-प्रतीतं दकरज-उदककणाः चन्द्रः-प्रतीतः कुन्दः-कुसुमं वास-
 न्तिकामुकुलं-वासन्तिकाकलिका तद्वद्धवला अच्छिद्राः-छिद्ररहिता विमला-मलरहिता दशना-दन्ता यासां ता दधिदकरजश्चन्द्र-
 कुन्दवासन्तिकासुकुलधवलाच्छिद्रविमलदशनाः 'रत्नुप्लपत्तमउयसूमालतालुजीहा' रत्नोत्पलवद् रत्नं मृदु-अकठिनं सुकुमारं-
 अर्ककेशं तालु जिह्वा च यासां ता रत्नोत्पलमृदुसुकुमारतालुजिह्वाः 'कणइरमुकुलअकुडियअवुगगयउज्जुतुंगनासा' कणयरा-
 अतिस्निग्धतया ऋक्षणाऋक्षणस्वेदकणाकीर्णा मुकुला-नासापुटद्वयस्यापि यथोक्तप्रमाणतया संवृत्ताकारतया च मुकुलाकारा अभ्युद्रता-
 अभ्युन्नता ऋजुका-सरला तुङ्गा-उच्चा नासा यासां तास्तथा, 'सारयनवकमलकुमुयकुवलयविमुक्कदलनिगरसरिसलस्वणं' किय-
 कंतनयणाओ' शारदं-शरन्मासमावि यन्नवं-प्रत्यग्रं कमलं-पद्मं कुमुदं-कैरवं कुवलयं-नीलोत्पलं तैर्विमुक्तो यो दलनिकरस्तत्सदृशे,
 किमुक्तं भवति ?-एवं नामायतदीर्घे मनोहारिणी नयने यत् शारदान्नावात् कमलाद्वा कुमुदाद्वा उत्पद्य पत्रद्वयमिवावस्थितमा-
 भातीति, लक्षणाङ्किते-प्रशस्तलक्षणोपेते नयने यासां ताः शारदनुवकमलकुमुदकुवलयविमुक्तदलनिकरसदृशलक्षणाङ्कितनयनाः, एतदेव
 किञ्चिद्विशेषार्थमाह- 'पत्तलचपलायंतंतंबलोयणाओ' पत्रले-पक्ष्मवती चपलायमाने ताम्रे-कचित्प्रदेशे ईषद्रक्ते लोचने यासां ताः
 पत्रलचपलायमानताम्रलोचनाः 'आणामियचावरुइलकिण्हभराइसंठियसंगयआगयसुजायभुमया अलीणपमायजुत्तसवणा' इति पूर्ववत्,
 'पीणमट्टरमणिज्जगंडलेहा' पीना-उपचिता मृष्टा-मसृणा गण्डरेखा-कर्पोलपाली यासां ताः पीनमृष्टरमणीयगण्ड-

लेखाः 'चउरसपसत्थसमनिडाला' चतुरस्रं-चतुष्कोणं प्रशस्तं-प्रशस्तलक्षणोपेतं समं-ऊर्द्धाधस्तया दक्षिणोत्तरतया च तुल्यप्रमाणं
 ललाटं यासां ताश्चतुरस्रप्रशस्तसमललाटाः 'कोमुर्इरयणिकरविमलपडिपुण्णसोमत्रयणा' कौमुदी-कार्तिकी पौर्णमासी तस्यां रज-
 निकर इव विमलं प्रतिपूर्णं सोमं च वदनं यासां ताः कौमुदीरजनिकरविमलप्रतिपूर्णसोमवदनाः, सोमगन्धस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्,
 'छुनुन्नयउत्तमंगाओ' छत्रवन्मध्ये उन्नतमुत्तमाङ्गं यासां ताश्छत्रोन्नतोत्तमाङ्गाः 'कुडिलमुसिणिद्धदीहसिरयाओ' कुडिलाः सु-
 स्निग्धा दीर्घाः शिरोजा यासां ताः कुडिलमुस्निग्धदीर्घशिरोजाः, छत्रध्वजयूपस्तूपदामनीकमण्डलुकलशवापीसौवस्तिरुपताकायवमत्स्य-
 कूर्मैरथवरमकरशुकस्थालाङ्कुशाष्टापदसुप्रतिष्ठकमयूरश्रीदामाभिपेकतोरणमेदिन्युदधिवरभवनगिरिवरादर्शललितगजवृषभसिंहचामररूपा-
 णि उत्तमानि-प्रधानानि प्रशस्तानि-सामुद्रिकशास्त्रेषु प्रशंसास्पदीभूतानि द्वात्रिंशत् लक्षणानि धारयन्तीति छत्रचामरयावदुत्तमप्र-
 शस्तद्वात्रिंशलक्षणधराः 'हंससरिसगतीओ' हंसस्य सदृशी गतिर्यासां ता हंससदृशगतयः, कोकिलाया इव या मधुरा गीस्तया सु-
 खराः कोकिलामधुरगीः सुखराः, तथा कान्ताः-कमनीयाः, तथा सर्वस्य-तत्प्रत्यासन्नवर्तिनो लोकस्यानुमताः-संमता न मनागपि द्वेष्ट्या
 इति भावः, व्यपगतवलिपलिताः, तथा व्यङ्गदुर्वर्णन्याधिदौर्भाग्यशोकमुक्ताः, स्वप्नेऽपि तेषामसम्भवात्, स्वभावत एव शृङ्गारः-शृङ्गार-
 रूपश्चारुः-प्रधानो वेपो यासां ताः स्वभावशृङ्गारचारुवेपाः, तथा 'संगयगयहसियभणियचेद्वियविलाससंलावणिउणजुत्तोवयार-
 कुसला' सङ्गतं-सुस्फुरं यद् गतं-गमनं हंसीगमनवत् हसितं-हसनं कपोलविकासि प्रेमसंदर्शि च भणितं-भगनं गम्भीरं-मन्मथो-
 दीपि च चेष्टितं-चेष्टनं सकाममङ्गप्रत्यङ्गोपदर्शनादि विलासो-नेत्रविकारः संलापः-पत्या सहासकामस्वहृदयप्रत्यर्पणक्षमं परस्परसं-
 भाषणं निपुणः-परमनैपुण्योपेतो युक्तश्च यः शेष उपचारस्तत्र कुशलाः संगतगतहसितभणितचेष्टितविलाससंलापनिपुणयुक्तोपचार-

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४७

कलिताः, एवंविधविशेषणाश्च स्वपतिं प्रति द्रष्टव्या न परपुरुषं प्रति, तथा क्षेत्रस्वाभाव्यतः प्रतनुकामतया परपुरुषं प्रति तासामभिलापासम्भवात्, पूर्वोक्तमेवार्थं संपिण्ड्याह—वरस्तनजघनवदनकरचरणनयनलावण्यवर्णयौवनविलासकलिता नन्दनवनचारिण्य इवाप्सरसः, ‘अच्छरेपेच्छणिज्जा’ इति आश्चर्यप्रेक्षणीयाः ‘पासाईयाओ’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति स्त्रीपुंसविशेषमन्तरेण सामान्यतस्तत्रत्यमनुष्याणां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—‘ते णं मणुया ओहससरा’ इत्यादि, ते उत्तरकुरुनिवासिनो मनुष्या ओषः—प्रवाही स्वरो येषां ते ओषस्वराः, हंसस्येव मधुरः स्वरो येषां ते हंसस्वराः, कौश्लेवाप्रयासविनिर्गतोऽपि दीर्घदेशव्यापी स्वरो येषां ते कौश्लस्वराः, एवं सिंहस्वरा दुन्दुभिस्वरा नन्दिस्वराः, नन्द्या इव घोषः—अनुनादो येषां ते नन्दीघोषाः, मञ्जुः—प्रियः स्वरो येषां ते मञ्जुस्वराः, मञ्जुर्घोषो येषां ते मञ्जुघोषाः, एतेदेव पदद्वयेन व्याचष्टे—सुखरनिर्घोषाः ‘पउमुप्पलंगंधसरिसनीसाससुरभिवयणा’ पङ्क्तिं—कमलमुत्पलं—नीलोत्पलं अथवा पद्मं—पद्मकाभिधानं गन्धद्रव्यं उत्पलम्—उत्पलकुष्ठं तयोर्गन्धेन—सौरभ्येण सदृशः—समो यो निःश्वासस्तेन सुरभिगन्धि वदनं—मुखं येषां ते पद्मोत्पलगन्धसदृशनिःश्वाससुरभिवदनाः, तथा छवी—छविमन्त उदात्तवर्णया सुकुमारया च त्वचा युक्ता इति भावः ‘निरायंकउत्तमपसत्थअइसेसनिरुमतणू’ निरातट्का—नीरोगा उत्तमा—उत्तमलक्षणोपेता अतिशेषा—कर्मभूमकमनुष्यापेक्षयाऽतिशायिनी अत एव निरुपमा—उपमारहिता तनुः—शरीरं येषां ते निरातट्कोत्तमप्रशस्तातिशेषनिरुपमतनवः, एतेदेव सविशेषमाह—‘जल्लमलकलंकेसेयरयोसवज्जियसरीरनिरुवलेवा’ याति च लगति चेति जल्लः—पृपोदरादित्वान्निष्पत्तिः स्वल्पप्रयत्नापनेयः स चासौ मलश्च जल्लमलः स च कलङ्कं च—दुष्टतिलकादिकं चित्रादिकं वा स्वेदश्च—प्रस्वेदः रजश्च—रेणुर्दोषो—मालिन्यकारिणी चेष्टा तेन वर्जितं निरुपलेपं च—मूत्रविष्ठाद्युपलेपरहितं शरीरं येषां ते जल्लमलकलङ्कस्वेदरजोदोषवर्जित-

निरुपलेपशरीराः, सूत्रे च निरुपलेपशब्दस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, 'छायाउज्जोवियंगमंगा' छाया-शरीरप्रभया उद्द्योतित-
मङ्गमङ्गम्-अङ्गप्रत्यङ्गं येषां ते तथा, 'अनुलोमवाउवेगा' अनुलोमः-अनुकूलो वायुवेगः-शरीरान्तर्वर्तिवातजवो येषां ते अनुलोम-
वायुवेगाः, वायुगुल्मरहितोदरमध्यप्रदेशा इति भावः, आह च मूलटीकाकारः-“उदरमध्यप्रदेशे वायुगुल्मो येषां तेपामनुलोमो
वायुवेगो न भवति, तदभावाच्च तेपामनुलोमो भवति वायुवेगो मिथुनाना”मिति, 'कङ्कप्रहणी' इति कङ्कः-पक्षिविशेषस्तस्यैव प्रहणिः-
गुदाशयो नीरोगवर्चस्कृतया येषां ते कङ्कप्रहणयः, 'कवोयपरिणामा' कपोतस्यैव-पक्षिविशेषस्य परिणाम-आहारपाको येषां ते क-
पोतपरिणामाः, कपोतस्य हि जाठराग्निः पापाणलवानपि जरयतीति श्रुतिः, एवं तेपामप्यत्यर्गलाहारग्रहणेऽपि न जातुचिदप्यजीर्णदोषा
भवन्तीति, 'सउणिपोसपिण्डंतरोरुपरिणया' इति शकुन्नेरिव-पक्षिण इव पुरीषोत्सर्गे निर्लेपतया 'पोसं'ति पोसः-अपानदेशः 'पुस-
उत्सर्गे' पुरीषमुत्सृजन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेः, तथा लघुपरिणामतया पृष्ठं च प्रतीतं अन्तरे च-पृष्ठोदरयोरन्तराले पार्श्ववित्यर्थः ऊरू चेति
द्वन्द्वः ते परिणता येषां ते शकुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणताः, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, 'विगद्वियउन्नयकुच्छी' वि-
ग्रहिता-मुष्टिग्राह्या उन्नता च कुक्षिर्येषां ते विग्रहितोन्नतकुक्षयः, वर्र्पभनाराचं संहननं येषां ते वर्र्पभनाराचसंहननाः, तथा सम-
चतुरस्त्रं च तत् संस्थानं च समचतुरस्त्रसंस्थानं तेन संस्थिताः समचतुरस्त्रसंस्थानसंस्थिताः, पङ्कधनुःसहस्रोच्छ्रिताः-त्रिगव्यूतप्रमाणो-
च्छ्रयाः, तथा तेपामुत्तरकुरुवास्तव्यानां मनुष्याणां द्वे पृष्ठकण्डकशते पट्पञ्चाशे-पट्पञ्चाशदधिके प्रकृते तीर्थकरणधरैः ॥ 'ते णं
मणुया' इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या मनुजाः प्रकृत्या-स्वभावेन भद्रकाः-अपरानुपतापहेतुकायवाङ्मनश्चेष्टाः, तथा प्रकृत्या-स्वभावेन
न तु परोपदेशतः परेभ्यो भयतो वोपशान्ताः, तथा प्रकृत्या-स्वभावेन प्रतनवः-अतिमन्दीभूताः क्रोधमानमायालोभा येषां ते प्रकृ-

३ प्रतिपत्तौ
देवकुर्व-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २७७ ॥

त्रिप्रतनुक्रोधमानमायालोभाः, अत एव मृदु-मनोज्ञं परिणामसुखावहमिति भावः यन्मार्दवं तेन संपन्ना मृदुमार्दवसंपन्ना न कपटमार्दवो-
 पेताः 'अल्लीणा' इति आ-समन्तात्सर्वासु क्रियासु लीना-गुप्ता आलीना नोत्पन्नचेष्टाकारिण इत्यर्थः, भद्रकाः-सकलतत्त्वज्ञोचितकल्या-
 णभागिनः विनीता-बृहत्पुरुषविनयकरणशीलाः अल्पेच्छा-मणिकनकादिविषयप्रतिबन्धरहिता अत एवासन्निधिसञ्चया-न विद्यते सन्नि-
 धिरूपः सञ्चयो येषां ते तथा, 'विडिमन्तरपरिवसणा' विडिमन्तरेषु-शाखान्तरेषु प्रासादाद्याकृतिषु परिवसनं-आकालमावासो येषां
 ते विडिमन्तरपरिवसनाः 'जहिच्छियकामकामिणो' यथेप्सितान् मनोवाञ्छितान् कामान्-शब्दादीन् कामयन्त इत्येवंशीला यथेप्सि-
 तकामकामिनः, ते उत्तरकुरुवास्तव्या णमिति पूर्ववत् मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि णं भंते !' इत्यादि, तेषां
 भदन्त ! उत्तरकुरुवास्तव्यानां मनुष्याणां 'केवइकालस्स'ति सप्तम्यर्थे षष्ठी कियति काले गते भूय आहारार्थः समुत्पद्यते ?-आहा-
 रलक्षणं प्रयोजनमुपतिष्ठते ?, भगवानाह-गौतम ! 'अष्टमभक्तस्य' अत्रापि सप्तम्यर्थे षष्ठी अष्टमभक्तेऽतिक्रान्ते आहारार्थः समुत्प-
 द्यते ॥ 'ते णं भंते !' इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या भदन्त ! मनुष्याः किमाहारमाहारयन्ति ?, भगवानाह-गौतम ! पृथिवीपुष्प-
 फलाहाराः-पृथिवीपुष्पफलानि च कल्पद्रुमाणामाहारो येषां ते तथा ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि णं भंते'
 इत्यादि, तस्या भदन्त ! पृथिव्याः कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह-गौतम ! 'से जहा नामए' इत्यादि, तत्-लोके प्रसिद्धं
 यथा नाम 'ए' इति वाक्यालङ्कारेऽखण्डमिति वा, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दो विकल्पने, एवं सर्वत्र,
 गुड इति वा शर्करा इति वा, इयं शर्करा कागादिप्रभवा द्रष्टव्या, मत्स्यण्डिका इति वा, मत्स्यण्डी-खण्डशर्करा, पर्पटमोदक इति
 वा विसकन्द इति वा पुष्पोत्तरेति वा पद्मोत्तरेति वा विजया इति वा महाविजया इति वा उपमा इति वा अनुपमा इति वा, पर्पट-

दमोदकादयः स्वाद्यविशेषा लोकतः प्रत्येतव्याः, 'चाउरक्के वा गोखीरे' इत्यादि वा, चातुरक्यं-चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं, तच्चैवं-गवां
 पुण्ड्रदेशोद्भवेधुचारिणीनामनातङ्कानां कृष्णानां यत्क्षीरं तदन्यान्याभ्यः कृष्णगोभ्य एव यथोक्तगुणाभ्यः पानं दीयते, तत्क्षीरमप्येवंभूता-
 भ्योऽन्यान्यस्तत्क्षीरमप्यन्याभ्य इति चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं, एवंभूतं यच्चातुरक्यं गोक्षीरं खण्डगुडमत्स्यण्डिकोपनीतं-खण्डगु-
 डमत्स्यण्डिका उपनीता यत्र तत्तथा, सुखादिदर्शनान्निष्ठान्तस्य परनिपातः, खण्डादिभिः सुरसतां प्रापितमिति भावः, 'मंदगिकडिण्'
 मन्दमग्निना कथितं मन्दाम्निकथितम्, अत्यम्निकथितं हि विरसं विगन्धादि च भवतीति मन्दग्रहणं, वर्णाद्यतिशयप्रतिपादनार्थमेवाह
 -वर्णेन-सामर्थ्यादतिशायिना अन्यथा वर्णोपादाननैरर्थक्यापत्तेः उपपेतं-युक्तं, एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेन चातिशायिनोपपेतं, एवमुक्ते
 गौतम आह-भगवन्! भवेदेतद्रूपः पृथिव्या आस्वादः?, भगवानाह-गौतम! नायमर्थः समर्थः, तस्याः पृथिव्या इतो-गुडखण्डशर्क-
 रादेरिष्टतर एव, यावत्करणात् 'कंततराए चैव पियतराए चैव मणामतराए चैव'ति परिग्रहः, आस्वादः प्रज्ञप्तः ॥ पुष्पफलादीनामा-
 स्वादनं पृच्छन्नाह-'तेसि णं भंते! पुष्पफलाण' मित्यादि, तेषां कल्पपादपसत्कानां पुष्पफलानां कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तः?, भ-
 गवानाह-गौतम! 'से जहा नामए' इत्यादि तद्यथा नाम राक्षः, स च राजा लोके कतिपयदेशाधिपतिरपि प्राप्यते तत आह-
 चतुरन्तचक्रवर्त्तिनः-चतुर्षु अन्तेषु त्रिसमुद्रहिमवत्परिच्छिन्नेषु चक्रेण वर्त्तितुं शीलं यस्यासौ चक्रवर्त्ती तस्य कल्याणं-एकान्तसुखा-
 वहं भोजनं शतसहस्रनिष्पन्नं-लक्षनिष्पन्नं वर्णेनातिशायिनेति गम्यते, एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेनोपपेतं, आस्वादीनीयं सामान्येन विस्वा-
 दनीयं विशेषतस्तद्रसप्रकर्षमधिकृत्य दीपनीयमभिवृद्धिकरं, दीपयति हि जाठराग्निमिति दीपनीयं, बाहुलकात्कर्त्तर्येनीयप्रत्ययः, एवं
 दुर्घर्षणीयमुत्साहदृढिहेतुत्वात्, मदनीयं मन्मथजननात्, बृंहणीयं धातूपचयकारित्वात्, सर्वाणीन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति स-

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४

॥ २७८ ॥

वैन्द्रियगात्रप्रह्लादनीयं, वैशद्येन तत्प्रह्लादेहेतुत्वात्, एवमुक्ते गौतम आह—भगवन् ! भवेदेतद्रूपः पुष्पफलानामास्वादः ?, भगवानाह—
 गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तेषां पुष्पफलानामितश्चक्रवर्त्तिभोजनादिष्टरादिरेवास्वादः प्रज्ञप्तः ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त !
 मनुजास्तं—अनन्तरोदितस्वरूपमाहारमाहार्यं ‘क्व वसतौ’ कस्मिन्नप्यश्रये ‘उपयान्ति ?’ उपगच्छन्ति, भगवानाह—गौतम ! ‘वृक्षगृहा-
 लयाः’ वृक्षरूपाणि गृहाणि आलया—आश्रया येषां ते वृक्षगृहालयास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘ते णं भंते’
 इत्यादि, ते भदन्त ! वृक्षाः ‘किं संस्थिताः’ किमवसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! अप्येककाः कूटाकारसंस्थिताः शिखरा-
 कारसंस्थिता इत्यर्थः अप्येककाः प्रेक्षागृहसंस्थिताः अप्येककाश्छत्रसंस्थिताः अप्येकका ध्वजसंस्थिताः अप्येककाः स्तूपसंस्थिताः अप्ये-
 ककास्तोरणसंस्थिताः अप्येकका गोपुरसंस्थिताः, गोभिः पूर्यत इति गोपुरं—पुरद्वारं, अप्येकका वेदिकासंस्थानसंस्थिताः, वेदिका—उप-
 वेशनयोग्या भूमिः, अप्येककाश्चोष्पालसंस्थिता इत्यर्थः, चोष्पालं नाम मत्तवारणं, अप्येकका अट्टालकसंस्थिताः अट्टालकः—प्राकारस्यो-
 पर्याश्रयविशेषः, अप्येकका वीथीसंस्थिताः वीथी—मार्गः, अप्येककाः प्रासादसंस्थिताः, राज्ञां देवतानां च भवनानि प्रासादाः उत्सेधवहुला
 वा प्रासादास्ते चोभयेऽपि पर्यन्तशिखराः, हर्म्यं—शिखररहितं धनवतां भवनं, अप्येकका गवाक्षसंस्थिताः, गवाक्षो—वातायनं, अप्येकका
 बालाग्रपोतिकासंस्थिताः, बालाग्रपोतिका नाम तडागादिषु जलस्योपरि प्रासादः, अप्येकका बलभीसंस्थिताः, बलभी—गृहाणामाच्छा-
 दनं, अप्येकका वरभवनविशिष्टसंस्थानसंस्थिताः, वरभवनं सामान्यतो विशिष्टं गृहं तस्येव यद् विशिष्टं संस्थानं तेन संस्थिताः, शुभा
 शीतला च छाया येषां ते शुभशीतलच्छायास्ते द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति
 भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु गृहाणि वाऽस्मद्गृहकल्पानि गृहायतनानि—तेषु गृहेषु तेषां मनुष्याणामायतनानि—गमनानि गृहायतनानि ?,

भगवानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थो, वृक्षगृहालयास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! 'अत्थि णं भंते !' इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुपु कुरुपु ग्रामा इति वा यावत्सन्निवेशा इति वा, यावत्करणान्नगरादिपरिग्रहः, तत्र प्रसन्ति बुद्ध्यादीन् गुणानिति यदिवा गम्याः-शास्त्रप्रसिद्धानामष्टादशानां करणामिति ग्रामाः, न विद्यते करो येपु तानि नकराणि, नखादय इति निपातनान्नबोऽनादेशाभावः, निगमाः-प्रभूतवणिग्गर्वासाः, पांशुप्राकारनिवृद्धानि खेटानि, छुलप्राकारवेष्टितानि कर्त्रेणानि, अर्द्धवृत्ती-यगव्यूतान्तर्ग्रासरहितानि मडम्बानि, 'पट्टणाह वे'ति पट्टनानि पत्तनानि वा, उभयत्रापि प्राकृतत्वेन निर्देशस्य समानत्वात्, तत्र यन्नौ-भिरेव गम्यं तत्पट्टनं, यत्पुनः शकटैर्वोटकैर्नौभिश्च गम्यं तत्पत्तनं यथा भरुकच्छं, उक्तं च-“पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च । नौभिरेव तु यद्गम्यं, पट्टनं तत्प्रचक्ष्यते ॥ १ ॥” द्रोणमुखानि-बाहुल्येन जलनिर्गमप्रवेशानि, आकरा-हिरण्याकरादयः, आश्रमाः-तापसां वसथोपलक्षिता आश्रयाः, संवाधा-यात्रासमागतप्रभूतजननिवेशाः, राजधान्यो यत्र नकरे पत्तनेऽन्यत्र वा स्वयं राजा वसति, सन्निवेशा इति-सन्निवेशो यत्र सार्थादिरावासितः, भगवानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थो, यद्-यस्मान्नेच्छितकामगामिनः-न इच्छितं-इच्छाविषयीकृतं नेच्छितं, नायं नव् किन्तु नशब्द इत्यत्रा(ना)देशाभावो यथा 'नैके द्वेपस्य पर्याया' इत्यत्र, नेच्छितं-इच्छाया अविषयीकृतं कामं-स्वेच्छया गच्छन्तीत्येवंशीला नेच्छितकामगामिनस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुपु कुरुपु 'असयः' अस्युपलक्षिताः सेवकाः पुरुषाः, मयीति वा मण्युपलक्षिता लेखनजीविनः, कृषिरिति कृषिकर्मोपजीविनः, 'पणी'ति पणितं पण्यमिति वा क्रयविक्रयोपजीविनः, वाणिज्यमिति वाणिज्यकलोपजीविनः, भगवानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगतासिमपीकृषिपण्यवाणिज्यास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! 'अत्थि णं भंते'

३ प्रतिपत्तौ
देवकुर्व-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २७९ ॥

इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु हिरण्यमिति वा—हिरण्यं—अवटितं सुवर्णं कांक्षं—कांक्षभाजनजातिः ‘टूंस’मिति वा दूष्यं वक्षजातिः, मणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालसत्सारस्वापतेयानि वा, तत्र मणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालानि प्रतीतानि सद्—विद्यमानं सारं—प्रधानं स्वापतेयं—धनं सत्सारस्वापतेयं, भगवानाह—हन्ता ! अस्ति, ‘नो चेव ण’मित्यादि, न पुनस्तेषां मनुजानां तद्विषयस्तीव्रो ममत्वभावः समुत्पद्यते, मन्दरागादितया विशुद्धाशयत्वात् ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु राजेति वा राजा—चक्रवर्त्ती बलदेववासुदेवो महामाण्डलिको वा युवराज इति वा—उत्थिताशनः ईश्वरो—भोगिकादि, अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्त ईश्वर इत्येके, तलवर इति वा, तलवरो नाम परितुष्टनरपतिप्रदत्तरत्नालङ्कृतसौवर्णपट्टविभूषितशिराः, कौटुम्बिक इति वा, कतिपयकुटुम्बप्रभुः कौटुम्बिकः, माडम्बिक इति वा, यस्य प्रत्यासनं ग्रामनगरादिकमपरं नास्ति तत्सर्वतश्छिन्नं जनाश्रयविशेषरूपं मडम्बं तस्याधिपतिर्माडम्बिकः, इभ्य इति वा, इभो—हस्ती तत्प्रमाणं द्रव्यमर्हतीतीभ्यः, यत्सत्कपुञ्जीकृतहिरण्यरत्नादिद्रव्येणान्तरितो हस्त्यपि न दृश्यते सोऽधिकतरद्रव्यो वा इभ्य इत्यर्थः, श्रेष्ठीति वा श्रीदेवताऽध्यासितसौवर्णपट्टविभूषितोत्तमाङ्गः पुरज्येष्ठो वणिग्विशेषः श्रेष्ठी, सेनापतिरिति वा हस्त्यश्वरथपदातिसमुदायलक्षणायाः सेनायाः प्रभुः सेनापतिः, सार्थवाह इति वा, “भूणिमं धरिमं मेजं पारिच्छं चेव दन्वजायं तु । धेत्तूणं लाभत्थं वच्चइ जो अन्नदेसं तु ॥ १ ॥ निववहुमओ पसिद्धो दीणाणाहाण वच्छलो पंथे । सो सत्थवाहनामं धणो व्व लोए समुव्वहइ ॥ २ ॥” एतल्लक्षणयुक्तः सार्थवाहः, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगतद्विसत्कारा—

१ गणिमं धरिमं मेयं परिच्छेयं चैव द्रव्यजातं तु । गृहीत्वा लाभार्थं व्रजति योऽन्यदेशं तु ॥ १ ॥ नृपवहुमतः प्रसिद्धो दीनानाथाना वत्सल. पथि । स सार्थवाहनाम धन इव लोके समुद्रहति ॥ २ ॥

व्यपगता ऋद्धिः—विभवेऽर्थ्य सत्कारश्च—सेव्यतालक्ष्णो येभ्यस्ते तथा उत्तरकुरुवास्तव्या मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ।
‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुपु कुरुपु दास इति वा, दासः—आमरणं क्रयक्रीतः, प्रेक्ष्य इति वा, प्रेक्ष्यः—
प्रेषणयोग्यः, शिष्य इति वा, शिष्यः—उपाध्यायस्योपासकः, श्रुतक इति वा, श्रुतको—नियतकालमधिकृत्य वेतनेन कर्मकरणाय धृतः,
‘भागिछए’ति वा भागिक इति वा, भागिको नाम द्वितीयांशस्य चतुर्थांशस्य वा ग्राहकः, कर्मकारपुरुष इति वा, कर्मकारो लोहा-
रादिः कर्मकारः?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगताभियोग्यास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः, अभिमुखं कर्मसु युज्यते व्यापार्यत
इति वाऽभियोग्यस्तस्य भावः कर्म वा आभियोग्यं, ‘व्यञ्जनाद् यपंचमस्य सरूपे वा’ इत्येकस्य यकारस्य लोपः, व्यपगतमाभियोग्यं
येभ्यस्ते तथा हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते!’ इत्यादि, अस्ति भदन्त !—उत्तरकुरुपु कुरुपु मातेति वा पितेति वा
भ्रातेति वा भगिनीति वा भार्येति वा सुत इति वा दुहितेति वा स्नुषेति वा?, तत्र माता—जननी पिता—जनकः सहोदरो—भ्राता
सहोदरी—भगिनी वधू—भार्यो सुतः—पुत्रः सुता—दुहिता पुत्रवधूः—स्नुषा, भगवानाह—हन्त ! अस्ति, तथाहि—या प्रसूते सा जननी,
यो वीजं निष्पिक्तवान् स पिता विवक्षितः पुरुषः, सहजातो यो भ्राता एकमाचुपितृकत्वात्, इतरा तस्य भगिनी, भोग्यत्वाद् भार्यो,
स्वमातापित्रोः स पुत्र इतरा दुहिता, स्वपुत्रभोग्यत्वाच्छुषेति, ‘नो चेव ण’मित्यादि, न पुनस्तेषां मनुजानां तीर्थं प्रेमरूपं बन्धनं स-
मुत्पद्यते, तथा क्षेत्रस्वाभाव्यात् प्रतनुप्रेमबन्धनास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति
भदन्त ! उत्तरकुरुपु कुरुपु अरिरिति वा—शत्रुः वैरीति वा—जातिनिवद्धवैरोपेतः, घातक इति वा, घातको योऽन्येन घातयति, वधक
इति वा, वधकः—स्वयं हन्ता, प्रत्यनीक इति वा, प्रत्यमित्र इति वा, प्रत्यमित्रो यः पूर्वं मित्रं भूत्वा पश्चाद-

इ प्रतिपत्तौ
देवकुर्व-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २८० ॥

मित्रो जातः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतवैरानुबन्धास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु मित्रमिति वा मित्रं—स्नेहविषयः, वयस्य इति वा—समानवया गाढतरस्नेहविषयः, सखा इति वा—समानखादनपानो गाढतमस्नेहस्थानं, सुहृदिति वा, सुहृत्—मित्रमेव सकलकालमव्यभिचारि हितोपदेशदायि च, साङ्ग-तिक इति वा, साङ्गतिकः—सङ्गतिमात्रघटितः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतस्नेहानुरागास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते!’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु ‘आवाहा इति वा’ आहूयन्ते खजनास्ताम्बूलदानाय यत्र स आवाहः—विवाहात्पूर्वस्ताम्बूलदानोत्सवः, वीवाहा इति वा, वीवाहः—परिणयनं, यज्ञा इति वा, यज्ञाः—प्रतिदिवसं स्वस्वेष्टदेवता-पूजा, श्राद्धानीति वा, श्राद्धं—पितृक्रिया, स्थालीपका इति वा, स्थालीपाकः—प्रतीतः, मृतपिण्डनिवेदनीति वा—मृतेभ्यः इमशाने तृतीयनवमादिषु दिनेषु पिण्डनिवेदनानि मृतपिण्डनिवेदनानि, चूडोपनयनीति वा, चूडोपनयनं—शिरोमुण्डनं, सीमन्तोन्नयनानीति वा, सीमन्तोन्नयनं—गर्भस्थापनं?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतावाहवीवाहयज्ञश्राद्धस्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदनास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु नटप्रेक्षेति वा नटा—नाटकानां नाट-यितारस्तेषां प्रेक्षा नटप्रेक्षा, नृत्यप्रेक्षेति वा, नृत्यन्ति स नृत्या—नृत्यविधायिनेस्तेषां प्रेक्षा नृत्यप्रेक्षा इति वा, जलप्रेक्षेति वा, जल—वरत्राखेलका राजस्रोत्रपाठका इत्यपरे तेषां प्रेक्षा जलप्रेक्षा, मल्लप्रेक्षेति वा, मल्लाः—प्रतीताः, मौष्टिकप्रेक्षेति वा, मौष्टिकाः मल्लविशेषा एव ये-मु-ष्टिभिः प्रहरन्ति, विडम्बकप्रेक्षेति वा, विडम्बका—विदूषका नानावेपकारिण इत्यर्थः, कथकप्रेक्षेति वा, कथकाः प्रतीताः, प्लवकप्रेक्षेति वा, प्लवका ये उत्तुल्य गर्त्तादिकं क्षम्पाभिलक्ष्यन्ति नद्यादिकं वा तरन्ति तेषां प्रेक्षा प्लवकप्रेक्षा, लासका ये रास-

कान् गायन्ति जयशब्दप्रयोक्तारो वा भाण्डास्तेषां प्रेक्षा लासकप्रेक्षा, आख्यायकप्रेक्षेति वा ये शुभाशुभमाख्यान्ति ते आख्यायकास्तेषां
 प्रेक्षा आख्यायकप्रेक्षा, लङ्घ्येक्षेति वा, लङ्घ्या ये महावंशाप्रसारण नृत्यन्ति तेषां प्रेक्षा लङ्घ्यप्रेक्षा, मद्भ्येक्षेति वा, ये चित्रपट्टिकादि-
 हस्ता भिक्षां चरन्ति ते मद्भ्यास्तेषां प्रेक्षा मद्भ्यप्रेक्षा, 'तूणइछपेच्छाइ वा' इति तूणइछा-तूणाभियानवाद्यविशेषवन्तस्तेषां प्रेक्षा तूणइ-
 छप्रेक्षा, तुम्बवीणाप्रेक्षेति वा, तुम्बयुक्ता वीणा येषां ते तुम्बवीणाः-तुम्बवीणावादकास्तेषां प्रेक्षा, 'कावपिच्छाइ वे'ति कावाः-काव-
 डिवाहका तेषां प्रेक्षा, मागधप्रेक्षेति वा, मागधा-चन्द्रभूतास्तेषां प्रेक्षा मागधप्रेक्षेति वा?, भगवानाह-नायमर्थः समर्थो, व्यपग-
 तकौतुकास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु इन्द्रमह
 इति वा, इन्द्रः-शक्रस्तस्य महः-प्रतिनियतदिवसभावी उत्सवः, स्कन्दमह इति वा, स्कन्दः-कार्तिकेयः, रुद्रमह इति वा, रुद्रः प्रतीतः,
 शिवमह इति वा, शिवो-देवताविशेषः, वैश्रमणमह इति वा, वैश्रमणः-उत्तरदिग्लोकपालः, नागमह इति वा, नागो-भवनपतिविशेषः,
 यक्षमह इति वा भूतमह इति वा, यक्षभूतौ-व्यन्तरविशेषौ, मकुन्दमह इति वा, मकुन्दो-त्रलदेवः, कृपमह इति वा तडाकमह इति
 वा नदीमह इति वा रुद्रमह इति वा पर्वतमह इति वा वृक्षमह इति वा चैत्यमह इति वा स्तूपमह इति वा?, कृपादयः प्रतीताः,
 भगवानाह-नायमर्थः समर्थो, व्यपगतमहमहिमास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते!' इत्यादि, सन्ति
 भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु शकटानीति वा, शकटानि-प्रतीतानि, रथा वा, रथा द्विविधा-यानरथाः सङ्क्रामरथाश्च, तत्र सङ्क्रामरथस्य
 प्राकारानुकारिणी फलकमयी वेदिकाऽपरस्य तु न भवतीति विशेषः, यानानीति वा, यानं-गङ्गायादि, युग्यानीति वा, युग्यं-गोल्लवियप्रसिद्धं
 द्विहस्ताप्रमाणं चतुरस्रवेदिकोपशोभितं जम्पानं, गिल्लय इति वा, गिल्लिहस्तिन उपरि कोल्लररूपा या मातुयं गिल्लीव, धिल्लय इति वा,

३ प्रतिपत्तौ
 देवकुर्व-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १४७

लाटानां यद् अङ्गुपह्माणं रूढं तदन्यविषये थिक्खिरित्युच्यते, शिबिका इति वा, शिबिका—कूटाकाराच्छादितो जम्पानविशेषः, सन्दमाणि या इति वा, सन्दमाणि या—पुरुषप्रमाणो जम्पानविशेषः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, पादविहारचारिणस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! अश्वा इति वा हस्तिन इति वा उष्ट्र इति वा गाव इति वा महिषा इति वा खरा इति वा एडका इति वा?, इह जाला आशुगमनशीला अश्वाः शेषा घोटकाः, खरा—गर्दभाः, अजा इति वा एडका इति वा?, भगवानाह—हन्त! सन्ति, न पुनस्तेषां मनुजानां परिभोग्यतया ‘हव्वं’ शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु गाव इति वा, गावः—स्त्रीगव्यः, महिष्य इति वा अजा इति वा एडका इति वा?, हन्त! सन्ति, न पुनस्तेषां मनुष्याणां मुपभोग्यतया हव्वं शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु सिंहा इति वा, सिंहः—पञ्चाननः, व्यात्रा इति वा, व्यात्रः—शार्दूलः, वृका इति वा, द्वीपिका इति वा द्वीपिकाः—चित्रकाः, ऋक्षा इति वा, परस्सरा इति वा, परस्सरो—गण्डः, शृंगाला इति वा, विडाला इति वा, शुनका इति वा, कालशुनका इति वा, कोकन्तिका इति वा, कोकन्तिका—लुङ्कडिकाः, शशका इति वा, चिल्ला इति वा, चिल्ल—आरण्यकः पशुविशेषः?, भगवानाह—हन्त! सन्ति, न पुनस्ते परस्परस्या तेषां वा मनुजानां काञ्चिदावाधां वा प्रवाधां वा छविच्छेदं वा कुर्वन्ति, प्रकृतिभद्रकास्ते श्वापदगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु शालय इति वा ब्रीहय इति वा गोधूमा इति वा यवा इति वा तिला इति वा इक्षव इति वा?, हन्त! सन्ति न पुनस्तेषां मनुष्याणां परिभोग्यतया ‘हव्वं’ शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु—स्थानुरिति वा कण्टक इति वा हीरमिति वा, हीरं—लघु कुरिसतं वृणं, शर्करेति वा, शर्करा—कर्क-

रकः, तृणकचवर इति वा पत्रकचवर इति वा अशुचीति वा, अशुचि-विगन्धं शरीरमलादि, पूतीति वा, पूति-कुथितं स्वस्वभावच-
लितं त्रिवासरवटकादिवत्, दुरभिगन्धमिति वा, दुरभिगन्धं मृतकलेवरादिवत्, अचोक्षं-अपवित्रमस्यादिवत्?, भगवानाह-नायमर्थः
समर्थो, व्यपगतस्थाणुकण्टकहीरशर्करातृणकचवरपत्रकचराशुचिपूतिदुरभिगन्धाचोक्षपरिवर्जिता उत्तरकुरव. प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे
आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु, गर्तेति वा, गर्तो-महती खड्गा, दरीति वा, दरी-मूयि-
कादिकृता लब्धी खड्गा, घसीति वा, घसी-भूराजिः, भृगुरिति वा, भृगुः-प्रपातस्थानं, विपममिति वा, विपमं-दुरारोहावरोहस्थानं,
धूलिरिति वा पङ्क इति वा, धूलीपङ्को प्रतीतौ, चलणीति वा, चलनी-चरणमात्रस्पर्शी कर्दमः?, भगवानाह-नायमर्थः समर्थः, उत्त-
रकुरुषु कुरुषु बहुसमरमणीयो भूभागः प्रज्ञप्तो हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते!' इत्यादि, सन्ति भदन्त! दंसा इति वा
मसका इति वा ठङ्कुणा इति वा, क्वचित् पिशुगा इति वा इति पाठस्तत्र पिशुकाः-चंचटादयः, यूका इति वा लिखा इति वा?, भग-
वानाह-नायमर्थः समर्थो, व्यपगतोपद्रवाः खलु उत्तरकुरवः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, सन्ति
भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु अहय इति वा अजगरा इति वा महोरगा इति वा?, हन्त! सन्ति न पुनस्तेऽन्योऽन्यस्य तेषां वा मनुजानां
काञ्चिदावाधां व्यावाधां वा छविच्छेदं वा कुर्वन्ति, प्रकृतिभद्रकास्ते व्यालकगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते'
इत्यादि, सन्ति (भदन्त)! उत्तरकुरुषु कुरुषु महदण्डा इति वा, दण्डाकारव्यवस्थिता ग्रहा ग्रहदण्डाः ते चानर्थोपनिपातहेतुतया प्रतिषेध्या
न स्वरूपतः, एवं ग्रहसुशालनीति वा, ग्रहगर्जितानि-ग्रहचारहेतुकानि गर्जितानि, इमानि स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्यानि, ग्रहयुद्धानीति
वा, ग्रहयुद्धं नाम यदेको महोऽन्यस्य ग्रहस्य मध्येन याति, ग्रहसङ्घाटका इति वा, ग्रहसङ्घाटको नाम ग्रहयुग्मं, ग्रहापसव्यानीति वा

अभ्राणीति वा, अभ्राणि-सामान्याकारेण प्रतीतानि, अभ्रवृक्षा इति वा, अभ्रवृक्षा-वृक्षाकारपरिणतान्यभ्राणि, सन्ध्या इति वा सन्ध्या-
 काले नीलाद्यभ्रपरिणतिरूपा प्रतीतैव, गन्धर्वनगराणि-सुरसदनप्रासादोपशोभितनगराकारतया तथाविधनभःपरिणतपुद्गलराशिरूपाणि,
 एतान्यपि तत्र स्वरूपतोऽपि न भवन्ति, गर्जितानीति वा विद्युत इति वा, गर्जितानि विद्युतश्च प्रतीताः, उल्कापाता इति वा, उल्का-
 पाता-व्योम्नि संमूर्च्छितज्वलननिपतनरूपाः, दिग्दाह इति वा, दिग्दाहा-अन्यतरस्यां दिशि छिन्नमूलज्वलनज्वालाकरालिताम्बरप्रति-
 भासरूपाः, निर्घाता इति वा, निर्घातो-विद्युत्प्रपातः, पांशुवृष्टय इति वा, पांशुवृष्टयो-धूलिवर्षाणि, ग्रूपका इति वा, ग्रूपकाः 'संभ्राण्डेया-
 वरणो य' इत्यादिनाऽऽवृक्षयकग्रन्थेन प्रतिपत्तव्याः, यक्षदीप्तकानीति वा, यक्षदीप्तकानि नाम नभसि दृश्यमानाभिसहितः पिशाचः,
 धूमिकेति वा रूक्षा प्रविरला धूमाभा धूमिका, महिकेति वा, स्निग्धा घना घनत्वादेव भूमौ पतिता सार्द्रतृणादिदर्शनद्वारेणोपलक्ष्य-
 माणा महिका, रजउद्घाता-रजस्वला दिशः, चन्द्रोपरगा इति वा सूर्योपरगा इति वा, चन्द्रोपरगः-चन्द्रग्रहणं सूर्योपरगः-सूर्य-
 ग्रहणं, इह गर्जितविद्युदुल्कादिग्दाहनिर्घातपांशुवृष्टियूपकयक्षदीप्तकधूमिकामहिकारजउद्घाताः स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, चन्द्रसूर्यग्रहणे
 त्वनर्थोपनिपातहेतुतया, स्वरूपतस्तयोः प्रतिषेधुमशक्यत्वात्, जम्बूद्वीपगतौ हि चन्द्रौ सूर्यौ वा तत्प्रकाशयतः, एकस्य चन्द्रस्य ग्रहणे
 सकलमनुष्यलोकवर्तिनां चन्द्राणामेकस्य सूर्यस्य ग्रहणे सकलमनुष्यलोकवर्तिनां सूर्याणां ग्रहणमत इह क्षेत्र इव तत्रापि स्वरूपतश्चन्द्र-
 सूर्योपरगप्रतिषेधासम्भवः, चन्द्रपरिवेष्टा इति वा सूर्यपरिवेष्टा इति वा, चन्द्रसूर्यपरिवेष्टाश्चन्द्रादित्ययोः परितो वलयाकारपरिणति-
 रूपाः प्रतीता एव, प्रतिचन्द्रा इति वा प्रतिसूर्यो इति वा, प्रतिचन्द्र-उत्पातादिसूचको द्वितीयश्चन्द्रः, एवं द्वितीयः सूर्यः प्रतिसूर्यः,
 इन्द्रधनुरिति वा उदकमत्स्य इति वा, इन्द्रधनुः-प्रतीतं, तस्यैव खण्डमुदकमत्स्यः, कपिहसितानीति वा, कपिहसितानि-अकस्मात्प्र-

भसि ज्वलद्भीमशब्दरूपाणि, अमोघा इति वा, अमोघाः—सूर्यविम्बस्याधः कदाचिदुपलभ्यमानशकटोद्धिसंस्थिता श्यामादिरेखा, एते चन्द्रपरिवेधादयः स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, प्राचीनवाता इति वा अपाचीनवाता इति वा यावत् शुद्धवाता इति वा, यावत्करणाङ्ग-क्षिणवातादिपरिग्रहः, एतेऽसुखहेतवो विकृतरूपाः प्रतिषेध्याः ननु सामान्येन, पूर्वादिवतस्य तत्रापि सम्भवात्, ग्रामदाहा इति वा नकरदाहा इति यावत्संनिवेशदाहा इति, यावत्करणाग्निगमदाहखेटदाहादिपरिग्रहः, दाहकृतश्च प्राणक्षय इति वा भूतक्षय इति वा कुलक्षय इति वा, एते स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, तथा चाह भगवान्—गौतम! नायमर्थः समर्थः, केषाञ्चिदनर्थहेतुतया केषाञ्चित्स्वरूपतश्च तत्र तेषामसम्भवात् ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु डिम्बानीति वा, डिम्बानि—स्वदेशोत्था विप्लवाः, डमराणीति वा, डमराणि—परराजकृता उपद्रवाः, कलहा इति वा, कलहा—वागयुद्धानि, बोला इति वा, बोलः—आर्त्तानां बहूनां कलकलपूर्वको मेलापकः, क्षार इति वा, क्षारः—परस्परं मात्सर्यं, वैराणीति वा, वैरं—परस्परमसहनतया हिंस्यहिंसकभावा-ध्यवसायः, महायुद्धानीति वा, महायुद्धं—परस्परं सार्यमाणमारकतया युद्धं, महासद्ग्रामा इति वा, महासद्ग्राम-श्रेटिककोणिकवत्, महासद्ग्रामो—बृहत्पुरुषाणामपि बहूनां यः सद्ग्रहः, महापुरुषनिपतनानीति वा, प्रतीतं, महाशस्त्रनिपतनानीति वा, महाशस्त्रनिपतनं—यन्नागवाणादीनां दिव्याबाणां प्रक्षेपणं, नागवाणादयो हि बाणा महाशस्त्राणि, तेषामद्भुतविचित्रशक्तिकत्वात्, तथाहि नागवाणा धनुष्यारोपिता बाणाकारा मुक्ताश्च सन्तो जाज्वल्यमानासहोल्कादण्डरूपास्ततः परशरीरे सक्कान्ता नागमूर्त्तीभूय पाशत्वमुपगच्छन्ति, तामसबाणाश्च पर्यन्ते सकलसद्ग्रामभूमिव्यापिमहान्धतमसरूपतया परिणमन्ते, उक्तञ्च—‘चित्रं श्रेणिक! ते बाणा, भवन्ति धनुराश्रिताः । उल्कारूपाश्च गच्छन्तः, शरीरे नागमूर्त्तयः ॥ १ ॥ क्षणं बाणाः क्षणं दण्डाः, क्षणं पाशत्वमागताः ।

३ प्रतिपत्तौ
देवकुर्व-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १४७

॥ २८३ ॥

आकरा ह्यस्रभेदास्ते, यथाचिन्तितमूर्त्यः ॥ २ ॥” इत्यादि, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतडिम्बडमरकलहबोलक्षारवैरास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु दुर्भूतानीति वा, दुर्भूतं—अशिवं, कुलरोगा इति वा मण्डलरोगा इति वा शिरोवेदनेति वा अक्षिवेदनेति वा कर्णवेदनेति वा दन्तवेदनेति वा काश इति वा श्वास इति वा शोष इति वा ज्वर इति वा दाह इति वा कच्छरिति वा खसर इति वा कुष्ठमिति वा अर्श इति वा अजीर्णमिति वा भगन्दूर इति वा इन्द्रग्रह इति वा कुमारग्रह इति वा नागग्रह इति वा यक्षग्रह इति वा भूतग्रह इति वा धनुर्ग्रह इति वा उद्वेग इति वा एकाहिका इति वा द्वाहिका इति वा चतुर्थका इति वा हृदयशूलानीति वा मस्तकशूलानीति वा पार्श्वशूलानीति वा कुक्षिशूलानीति वा ग्राममारिरिति वा नकरमारिरिति वा निगममारिरिति वा यावत्सन्निवेशमारिरिति वा, यावत्करणात् खेडकर्वटादिपरिग्रहः, मारिकृतप्राणिक्षय इति वा जनक्षय इति वा घनक्षय इति वा कुलक्षय इति वा व्यसनभूतमनार्थेति वा ?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतरोगातङ्कास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘तेसि ण’ मित्यादि, तेषामुत्तरकुरुवास्तव्यानां भदन्त ! मनुष्याणां कियन्तं कालं स्थितिः—अवस्थानं प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन देशेनानि त्रीणि पत्योपमानि, तत्र न ज्ञायते कियता देशेनानि ? तत आह—पत्योपमस्यासङ्ख्येयभागेनोनानि, उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पत्योपमानि ॥ ‘ते णं भंते’ इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या भदन्त ! मनुजाः कालमासे ‘कालं’ मरणं कृत्वा क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते ? इति, भगवानाह—गौतम ! ते मनुजाः षणमासावशेषायुषः कृतपरमवायुर्वेद्याः स्वकाले युगलं प्रसूवते, प्रसूय एकोनपञ्चाशतं रात्रिन्दिवानि तद् युगलमनुपालयन्ति, अनुपाल्य काशित्वा क्षुत्वा जम्भयित्वा

‘अक्लिष्टाः’ स्वशरीरोत्थशरहिताः ‘अव्यथिताः’ परेणानापादितदुःखाः ‘अपरितापिताः’ स्वतः परतो वाऽनुपजातकायमनःपरि-
तापाः कालमासे कालं कृत्वा ‘देवलोकैक्यु’ भवनपत्याद्याश्रयेषूपपद्यन्ते, ‘देवलोगपरिगहिया ण’मिति देवलोको-भवनपत्याद्याश्रय-
रूपस्तथाक्षेत्रस्वाभाव्यतस्तद्योग्यायुर्वन्धनेन परिगृहीतो यैस्ते देवलोकपरिगृहीताः, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, णमिति
वाक्यालङ्कारे, ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘उत्तरकुराए णं भंते’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु भदन्त ! ‘कति-
विधाः’ जातिभेदेन कतिप्रकारा मनुज्याः ‘अनुसजन्ति ?’ सन्तानेनानुवर्तन्ते, भगवानाह-गौतम ! पड्डिधा मनुजा अनुसजन्ति,
तद्यथा-पद्मगन्धा इत्यादि, जातिवाचका इमे शब्दाः । अत्र विनयेजनानुप्रहायोत्तरकुरुविषयसूत्रसङ्कलनार्थं सङ्ग्रहणिगाथात्रयमाह—
“उसुजीवाधणुपट्ठं भूमी गुम्मा य हेरुउद्दाला । तिलगलयावणराई रुक्खा मणुया य आहारे ॥ १ ॥ गेहा गामा य असी हिरण राया
य दास माया य । अरिबेरिए य मित्ते विवाहमहनट्टसगडा य ॥ २ ॥ आसा गावो सीहा साली खाणू य गङ्गुदंसाही । गहजुद्धरो-
गठिइ उवट्टणा य अणुसज्जणा चेव ॥ ३ ॥” अस्य व्याख्या-प्रथममुत्तरकुरुविषयमिपुजीवाधनुःपृष्ठप्रतिपादकं सूत्रं, तदनन्तरं
भूमिरिति भूमिविषयं सूत्रं, ततो ‘गुम्मा’ इति गुल्मविषयं, तदनन्तरं हेरुतालवनविषयं, ततः ‘उद्दाला’ इति उद्दालादिविषयं, तद-
नन्तरं ‘तिलग’ इति तिलकपदोपलक्षितं, ततो लताविषयं, तदनन्तरं वनराजीविषयं, ततः ‘रुक्खा’ इति वृक्षविषयकल्पपादपविषया
दश सूत्रदण्डकाः, ‘मणुया य’ इति त्रयो मनुष्यविषयाः सूत्रदण्डकास्तद्यथा-आद्यः पुरुषविषयो द्वितीयः स्त्रीविषयस्तृतीयः सामान्यत
उभयविषय इति, ततः ‘आहारे’ इति आहारविषयः, तदनन्तरं ‘गेहा’ इति गृहविषयौ द्वौ दण्डकौ, आद्यो गृहाकारवृक्षाभिधायी
अपरो गेहाद्यभावविषय इति, ततः ‘गामा’ इति ग्रामाद्यभावः, तदनन्तरमसीति अस्याद्यभावविषयः, ततो हिरण्यादिविषयः, तद-

नन्तरं राजाद्यभावविषयः, ततो दासाद्यभावविषयः, तदनुन्तरं मित्राद्यभाव-
विषयः, तदनुन्तरं विवाहपदोपलक्षितस्तत्प्रतिषेधविषयः, तदनुन्तरं महप्रतिषेधविषयः, ततो नृत्यपदोपलक्षितः प्रेक्षाप्रतिषेधविषयः,
तदनुन्तरं शकटादिप्रतिषेधविषयः, ततोऽश्वादिपरिभोगप्रतिषेधविषयः, तदनुन्तरं स्त्रीगव्यादिपरिभोगप्रतिषेधविषयः, ततः सिंहादि-
श्वापदविषयः, तदनुन्तरं शाल्याद्युपभोगप्रतिषेधविषयः, ततः स्थाण्वादिप्रतिषेधविषयः, तदनुन्तरं गत्तोदिप्रतिषेधविषयः, ततो दंशाद्य-
भावविषयः, ततोऽह्यादिविषयः, तदनुन्तरं 'गृह' इति ग्रहदण्डादिविषयः, ततः 'जुद्ध' इति युद्धपदोपलक्षितो डिम्बादिप्रतिषेधविषयः
सूत्रदण्डकः, ततो रोग इति रोगपदोपलक्षितो दुर्भूतादिप्रतिषेधविषयः, तदनुन्तरं स्थितिसूत्रं, ततोऽनुषजनसूत्रमिति ॥ सम्प्रत्युत्तर-

कुरुभावियमकपर्वतवक्तव्यतामाह—

कहि णं भन्ते ! उत्तरकुराए कुराए जमगा नामं दुवे पव्वता पन्नत्ता ? गोयमा ! नीलवंतस्स वासधरप-
व्वयस्स दाहिणेणं अट्टचोत्तीसे जोयणसते चत्तारि य सत्तभागे जोयणस्स अबाथाए सीताए महान-
ईए (पुव्वपच्छिमेणं) उभओ कूले, इत्थ णं उत्तर कुराए जमगा णामं दुवे पव्वता पणत्ता एगमेगं
जोयणसहस्सं उट्ठं उच्चत्तेणं अट्ठाइज्जाइं जोयणसताणि उव्वेहेणं मूले एगमेगं जोयणसहस्सं आया-
मविवखंभेणं मज्झे अट्ठइमाइं जोयणसताइं आयामविवखंभेणं उव्वरिं पंचजोयणसयाइं आया-
मविवखंभेणं मूले तिणिण जोयणसहस्साइं एगं च बावट्ठिं जोयणसतं किंचिविसेसाहिं परि-
वखेवेणं मज्झे दो जोयणसहस्साइं तिन्नि य बावत्तरे जोयणसते किंचिविसेसाहिं ए परिकखेवेणं

पन्नत्ते उवारीं पन्नरसं एक्कासीति जोयणसत्ते किंचिविसेसाहिए परिक्खेवेणं पणत्ते, मूले विच्छि-
ण्णा मज्झे संखित्ता उप्पिं तणुया गोपुच्छसंठाणसंठिता सन्वकणगमया अच्छा सण्हा जाव प-
डिरुवा पत्तेयं २ पउमवरवेइयापरिक्खित्ता पत्तेयं २ वणसंडपरिक्खित्ता, वण्णओ दोण्हवि, तेसि
णं जमगपन्वयाणं उप्पिं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते वण्णओ जाव आसयंति० ॥ तेसि
णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झेसभाए पत्तेयं २ पासायवडेंसगा पणत्ता, ते णं
पासायवडेंसगा बावडिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उहुं उच्चत्तेणं एकत्तीसं जोयणाइं कोसं च वि-
क्खंभेणं अब्भुगगतमूसिता वण्णओ भूमिभागा उल्लोता दो जोयणाइं मणिपेडियाओ वरसीहा-
सणा सपरिवारा जाव जमगा चिट्ठति ॥ से केण्हणं भंते! एवं बुच्चति जमगा पन्वता? २, गोयमा!
जमगेसु णं पन्वतेसु तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहुइओ खुट्ठाखुट्ठियाओ वावीओ जाव बिलपं-
तिताओ, तासु णं खुट्ठाखुट्ठियासु जाव बिलपंतियासु बहूइं उप्पलाइं २ जाव सत्तसहस्सपत्ताइं
जमगप्पभाइं जमगवणाइं, जमगा य एत्थ दो देवा महिइीया जाव पलिओवमट्ठितीया परिव-
संति, ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं जाव जमगाण पन्वयाणं जम-
गाण य रायधाणीणं अण्णेसिं च बहूणं वाणमंतराणं देवाण य देवीण य आहेवच्चं जाव पाले-
माणा बिहरंति, से तेण्हणं गोयमा! एवं० जमगपन्वया २, अद्धत्तरं च णं गोयमा! जाव णिच्चा

॥ कहि णं भंते ! जमगाणं देवाणं जमगाओ नाम रायहाणीओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! जमगाणं पव्वयाणं उत्तरेणं तिरियमसंखेजे दीवसमुद्धे वीइवत्तित्ता अण्णंमि जंबूहीवे २ बारस जोयणस-हस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं जमगाणं देवाणं जमगाओ णाम रायहाणीओ पणत्ताओ बारस-जोयणसहस्स जहा विजयस्स जाव महिद्धिया जमगा देवा जमगा देवा ॥ (सू० १४८)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञप्तौ ?, भगवानाह—गौतम ! नीलवतो वर्षधर-पर्वतस्य दाक्षिणात्याच्चरमान्तात्—चरमरूपात्पर्यन्तादष्टौ योजनशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुरश्र योजनस्य सप्तभागान् अवाधया कृत्वा—अपान्तराले मुक्त्विति भावः, अत्रान्तरे शीताया महानद्याः ‘पूर्वपश्चिमेन’ पूर्वपश्चिमयोर्दिशोरुभयोः कूलयोः ‘अत्र’ एतस्मिन् प्रदेशे यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—एकः पूर्वकूले एकः पश्चिमकूले, प्रत्येकं चैकं योजनसहस्रमुच्चैस्त्वेन, अर्द्धतृतीयानि यो-जनशतान्युद्धेधेन—अवगाहेन, मेरुव्यतिरेकेण शेषशश्वतपर्वतानां सर्वेषामविशेषेणोच्चैस्त्वापेक्षया चतुर्भागस्थावगाहनाभावात्, मूले एकयो-जनसहस्रं विष्कम्भतः १०००, मध्येऽर्द्धाष्टमानि योजनशतानि ७५०, उपरि पञ्च योजनशतानि ५००, मूले त्रीणि योजनसहस्राणि एकं च द्वाषष्ट्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तौ ३१६२, मध्ये द्वे योजनसहस्रे त्रीणि योजनशतानि द्वासप्ततानि—द्वासप्तत्यधिकानि ३३७२ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तौ, उपरि एकं योजनसहस्रं पञ्च चैकाशीतानि—एका-शीत्यधिकानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि १५८१ परिक्षेपेण, एवं च तौ मूले विस्तीर्णौ मध्ये सङ्घिप्तौ उपरि च तनुकावत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितौ, ‘सव्वकणगमया’ इति सर्वासना कनकमयौ ‘अच्छा जाव पडिरूवा’ इति प्रागवत्, तौ च प्रत्येकं

प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया परिक्षिप्तौ प्रत्येकं २ वनखण्डपरिक्षिप्तौ, पञ्चवरवेदिकावर्णको वनखण्डवर्णकश्च जगत्पुपरिपञ्चवरवेदिकावनय-
ण्डवर्णकवद् वक्तव्यः ॥ 'तेसि णं जमगपन्वयाण'मित्यादि, यमकपर्वतयोरुपरि प्रत्येकं बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रक्षप्तः, भूमि-
भागवर्णनं 'से जहानामए आलिगपुक्खरेइ वा' इत्यादि प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावद् 'वाणमंतरा देवाय देवीओ य आसयंति' सयंति जाव
पञ्चणुभवमाणा विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तयोर्बहुसमरमणीययोर्भूमिभागयोर्बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावतंसकः
प्रक्षप्तः, तौ च प्रासादावतंसकौ द्वापष्टिर्योजनान्यर्द्धयोजनं चोर्द्ध्वमुर्ध्वस्त्वेन, एकत्रिंशद् योजनानि क्रोशं चैकं विष्कम्भेन, 'अब्भुग्ग-
यमूसियपहसिया इवेत्यादि यावत् पडिक्खा' इति प्रासादावतंसकवर्णनमुल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं मणिपीठिकावर्णनं सिंहासनवर्णनं
विजयदूष्यवर्णनमङ्कुशवर्णनं दामवर्णनं च निरवशेषं प्राग्वद्वक्तव्यं, नवरमत्र मणिपीठिकायाः प्रमाणमायामविष्कम्भाभ्यां द्वे योजने,
बाह्येनैकं योजनं, शेषं तथैव । 'तेसि णं सिंहासणाण'मित्यादि, तयोः सिंहासनयोः प्रत्येकम् 'अवरुत्तरेण'ति अपरोत्तरस्यां वाय-
व्यामित्यर्थः उत्तरस्यानुत्तरपूर्वस्यां च दिशि, अत एतासु तिसृषु दिक्षु 'यमकयोः' यमकनाम्नोर्थमकपर्वतस्वामिनोर्देवयोः प्रत्येकं प्रत्येकं
चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रक्षप्तानि, एवमनेन क्रमेण सिंहासनपरिवारो वक्तव्यो यथा प्राग्वि-
जयदेवस्य ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तयोः प्रासादावतंसकयोः प्रत्येकमुपर्यष्टावष्टौ मङ्गलकानि प्रक्षप्तानि इत्याद्यपि प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं या-
वत् 'सयसहस्सपत्तगा' इति पदम् ॥ सम्प्रति नामनिबन्धनं पिपृच्छिपुरिदमाह—अथ 'केनार्थेन' केन कारणेन एवमुच्यते—यमक-
पर्वतौ यमकपर्वतौ ? इति, भगवानाह—नौतम ! यमकपर्वतयोः णमिति वाक्यालङ्कारे क्षुल्लकक्षुल्लिकासु वापीपुष्करिणीषु यावद्विलप-
क्लिषु बहूनि यावत्सहस्रपत्राणि 'यमकप्रभाणि' यमका नाम—शकुनिनिवेशोपास्तप्रभानि—तदाकाराणि, एतदेव व्याचष्टे—यमकवर्णोभानि

—यमकवर्णसदृशवर्णानीत्यर्थः, 'यमकौ च' यमकनामानौ च तत्र—तयोर्यमकपर्वतयोः स्वामित्वेन द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावन्महाभागौ पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तौ च तत्र प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतसृणामप्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणामभ्यन्तर-मध्यमबाह्यरूपाणां यथासङ्ख्यमष्टदशदशदेवसहस्रसङ्ख्याकानां पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामालरक्ष-देवसहस्राणां 'जमगपव्वयाणं जमगाण य रायहाणीण'मिति स्वस्य यमकपर्वतस्य स्वस्य यमिकाभिधाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां वाणमन्तराणां देवानां देवीनां च स्वस्य यमिकाभिधराजधानीवास्तव्यानामाधिपत्यं यावद्विहरतः, यावत्करणात् 'पो-रेवञ्चं सामित्तं भट्टित्त'मित्यादिपरिग्रहः, ततो यमकाकारयमकवर्णोत्पलादियोगाद्यमकाभिधेवस्वामिकत्वाच्च तौ यमकपर्वतावित्युच्येते, तथा चाह—'से एण्णेट्ठेण'मित्यादि ॥ सम्प्रति यमिकाभिधराजधानीस्थानं पृच्छति—कहि णं भंते' इत्यादि, क भदन्त! यमकयो-र्देवयोः सम्बन्धिन्यौ यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्तौ?, भगवानाह—गौतम! यमकपर्वतयोरुत्तरतोऽन्यस्मिन्नसङ्ख्येयतमे जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्यात्रान्तरे यमकयोर्देवयोः सम्बन्धिन्यौ यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते, ते चाविशेषेण विजयराजधा-नीसदृशे वक्तव्ये । सम्प्रति ऋदवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

कहि णं भंते! उत्तरकुराए २ नीलवंतद्देहेणामं दहे पणत्ते?, गोयमा! जमगपव्वयाणं दाहिणेणं अ-
ट्ठचोत्तीसे जोयणसत्ते चत्तारि सत्तभागा जोयणस्स अवाहाए सीताए महान्हए बहुमज्झदसभाए,
एत्थ णं उत्तरकुराए २ नीलवंतद्देहे नामं दहे पत्तत्ते, उत्तरदक्खिणायए पाईणपडीणचिच्छिन्ने एणं
जोयणसहस्सं आयामेणं पंच जोयणसत्ताइं विक्खंभेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छे सणहे रयतामत-

कूले चउक्कोणे समतीरे जाव पडिरूवे उभओ पासिं दोहि य पउमवरवेइयाहिं वणसंडेहिं स-
 न्वतो समंता संपरिक्खित्ते दोण्हवि वणणओ ॥ नीलवंतदहस्स णं दहस्स तत्थ २ जाव बहवे
 तिसोवाणपडिरूवगा पणणत्ता, वणणओ भाणियव्वो जाव तोरणत्ति ॥ तस्स णं नीलवंतदहस्स
 णं दहस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं पउमे पणत्ते, जोयणं आयामविकलंभेणं तं ति-
 गुणं सविसेसं परिकखेवेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं दो कोसे ऊसिते जलं-
 तातो सातिरेगाइं दसद्धजोयणाइं सव्वग्गेणं पणत्ते ॥ तस्स णं पउमस्स अयमेयारूवे वण्णा-
 वासे पणत्ते, तंजहा—वहरामता मूला रिट्टामते कंदे वेरुलियामए नाले वेरुलियामता बाहिर-
 पत्ता जंजूणयमया अहिंभतरपत्ता तवणिज्जमया केसरा कणगामइं कणिया नाणामणिमया पु-
 कखरत्थिभुता ॥ सा णं कणिया अद्धजोयणं आयामविकलंभेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिकखे-
 वेणं कोसं बाहल्लेणं सव्वप्पणा कणगामइं अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा ॥ तीसे णं कणियाए
 उवरिं बहुसमरमणिज्जे देसभाए पणत्ते जाव मणीहिं ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभा-
 गस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं भवणे पणत्ते, कोसं आयामेणं अद्धकोसं विकलं-
 भेणं देसुणं कोसं उहुं उच्चत्तेणं अणेगलंभसतसंनिविट्ठं जाव वणणओ, तस्स णं भवणस्स ति-
 विसिं ततो दारा पणत्ता पुरत्थिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, ते णं दारा पंचधणुसयाइं उहुं उच्चत्तेणं

३ प्रतिपत्तौ
 नीलवद्ध-
 दाधि०
 उद्देशः २
 सू० १४९

॥ २८७ ॥

अद्वाहज्जाइं धणुसताइं विक्खंभेणं तावतियं चेव पवेसेणं सेया वरकणगधूभियागा जाव वणमा-
 लाउत्ति ॥ तस्स णं भवणस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते से जहा नामए—आ-
 लिंगपुक्खरेति वा जाव मणीणं वणओ ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झ-
 देसभाए एत्थ णं मणिपेढिया पणत्ता, पंचधणुसयाइं आयामविक्खंभेणं अद्वाहज्जाइं धणुसताइं
 बाहल्लेणं सव्वमणिमई ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उवरि एत्थ णं एगे महं देवसयणिज्जे पणत्ते,
 देवसयणिज्जस्स वणओ ॥ से णं पडमे अण्णेणं अट्टसत्तेणं तदद्दुच्चत्तपमाणमेत्ताणं पडमाणं
 सव्वतो समंता संपरिविक्खत्ते ॥ ते णं पडमा अद्धजोयणं आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं
 परिक्खेवेणं कोसं बाहल्लेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं कोसं ऊसिया जलंताओ साइरेगाइं ते दस
 जोयणाइं सव्वग्गेणं पणत्ताइं ॥ तेसि णं पडमाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—
 वहारमया मूला जाव णाणामणिमया पुक्खरत्थिमुगा ॥ ताओ णं कणियाओ कोसं आयाम-
 विक्खंभेणं तं तिगुणं स० परि० अद्धकोसं बाहल्लेणं सव्वकणगामईओ अच्छाओ जाव पडिरू-
 वाओ ॥ तासि णं कणियाणं उट्ठिं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा जाव मणीणं वणो गंधो
 फासो ॥ तस्स णं पडमस्स अवरुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुरच्छिमेणं नीलवंतद्दहस्स कुमारस्स चण्हं
 सामाणियसाहस्सीणं चत्तारि पडमसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवं (एतेणं) सव्वो परिवारो

नवरि पडमाणं भाणितव्वो ॥ से णं पडमे अण्णेहिं तिहिं पडमवरपरिक्खेवेहिं सव्वतो समंता
संपरिक्खित्ते, तंजहा—अडिंभतरेणं मज्झिमेणं आहिरएणं, अडिंभतरएणं पडमपरिक्खेवे बत्तीसं
पडमसयसाहस्सीओ प०, मज्झिमए णं पडमपरिक्खेवे चत्तालीसं पडमसयसाहस्सीओ पं०
बाहिरए णं पडमपरिक्खेवे अडयालीसं पडमसयसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवामेव सपुब्बावरेणं
एगा पडमकोडी वीसं च पडमसतसहस्सा भवंतीति मक्खाया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुद्धति—
णीलवंतद्देहे ? गोयमा ! णीलवंतद्देहे णं तत्थ तत्थ जाइं उप्पलाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं
नीलवंतप्पभातिं नीलवंतद्देहकुमारे य० सो चेव गमो जाव नीलवंतद्देहे २ ॥ (सू० १४९)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुपु कुरुपु नीलवद्देहो नाम इदः प्रश्नः ? भगवानाह—गौतम ! यमकपर्वतयो-
र्दक्षिणाश्चरमान्तादूर्वाङ्ग दक्षिणाभिसुखमष्टौ ‘चतुस्त्रिंशानि’ चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागाश्च योजनस्याबाधया
कृत्वेति गम्यते अपान्तराले सुक्त्वेति भावः, अत्रान्तरे शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे ‘एत्थ णं’ति एतस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुपु
कुरुपु नीलवद्देहो नाम इदः प्रश्नः, स च किंविशिष्टः ? इत्याह—उत्तरदक्षिणायतः प्राचीनापाचीनविस्तीर्णः, उत्तरदक्षिणाभ्यामव-
यवाभ्यामामायत उत्तरदक्षिणायतः, प्राचीनापाचीनाभ्यामवयवाभ्या विस्तीर्णः प्राचीनापाचीनविस्तीर्णः, एङ्गं योजनसहस्रमायामेन, पञ्च
योजनशतानि विष्कम्भतः, दश योजनान्युद्देहेन—उण्डलेन, ‘अच्छुः’ स्फटिकवद्दृष्टिर्निर्मलप्रदेशः ‘श्रुक्षणाः’ श्रुक्षणापुद्गलनिर्मापितवहिः—
प्रदेशः, तथा रजतमयं—रूप्यमयं कूलं यस्यासौ रजतमयकूलः, इत्यादि विगोपणकदम्बकं जगत्पुपरिवाण्यादिवत्साबद्धकव्यं यावदिदं

३ प्रतिपत्तौ
नीलवद्भ-
दाधि०
उद्देशः २
सू० १४९

॥ २८८ ॥

पर्यन्तपदं 'पडिहत्थभमंतमच्छकच्छपअणेगसउणमिहुणपरियरिए' इति । 'उभओपासे' इत्यादि, स च नीलवन्नामा ऋदः शी-
ताया महानद्या उभयोः पार्श्वयोर्वहिविनिर्गतः, स तथाभूतः सन्नुभयोः पार्श्वयोर्द्वोभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्याम्, एकस्मिन् पार्श्वे एकया पद्म-
वरवेदिकया द्वितीये पार्श्वे द्वितीयया पद्मवरवेदिकयेत्यर्थः, एवं द्वाभ्यां वनषण्डाभ्यां 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन
संपरिक्षितः, पद्मवरवेदिकावनषण्डवर्णकश्च प्रागवत् ॥ 'नीलवंतदहस्स णं दहस्स तत्थे' इत्यादि, नीलवद्ऋदस्य णमिति वाक्या-
लङ्कारे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपकाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि,
वर्णकस्तेषां प्रागवद्वक्तव्यः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं तोरणं प्रज्ञप्तं, 'ते णं तोरणा'
इत्यादि तोरणवर्णनं पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'बहवो सयसहस्सपत्तहत्थगा' इति पदम् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य नीलवन्नाओ ऋदस्य
बहुमध्यदेशभागे, अत्र महदेकं पद्मं प्रज्ञप्तं योजनमायामतो विष्कुम्भतश्चार्द्धयोजनं बाहूत्येन दश योजनानि 'उद्धेधेन' उण्डत्वेन
जलपर्यन्ताद् द्वौ क्रोशौ उच्छ्रितं सर्वप्रेण सातिरेकाणि दश योजनशतानि प्रज्ञप्तानि ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य पद्मस्य 'अयं'
वक्ष्यमाणः 'एतद्रूपः' अतन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—वज्रमयं मूलं रिष्टरत्नमयः कन्दो वैङ्ग-
र्यरत्नमयो नालः, वैङ्ग्यरत्नमयानि बाह्यपत्राणि, जाम्बूनदमयान्यभ्यन्तरपत्राणि, तपनीयमयानि केसरणि, कनकमयी पुष्करकर्णिका,
नानामणिमयी पुष्करस्थिबुका ॥ 'सा णं कण्णिगया अद्ध'मित्यादि, सा कर्णिकाऽर्द्धयोजनमायामविष्कुम्भाभ्यां क्रोशमेकं बाहूल्यतः
सर्वाक्षिता कनकमयी अच्छा यावत्प्रतिरूपा, यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा वड्ढा मड्ढा' इत्यादि परिग्रहः ॥ 'तीसे णं कण्णिगयाए'
इत्यादि, तस्याः कर्णिकाया उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तद्वर्णनं च 'से जहानामए आलिगपुक्खरेइ वे'त्यादिना ग्र-

न्येन विजयराजधान्या. उपकारिकालयनस्यैव तावद्वक्तव्यं यावन्मणीनां स्पर्शवक्तव्यतापरिसमाप्तिः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य बहु-
समरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं क्रोशमायामतोऽर्द्धक्रोशं विष्कम्भतो देगोनं क्रोशमूर्ध्वयुर्बैस्त्वेन,
अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टमित्यादि तद्वर्णनं विजयराजधानीगतधुधर्मसमाया इव तावद्वक्तव्यं यावदिदं सूत्रं 'दिव्वलुट्टियसइसंपपद्धिते'
इत्यादिपरिग्रहः । तस्स णमित्यादि तस्य भवनस्य 'त्रिदिशि' तिस्रसु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकद्वारभावेन त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तत्रया
-पूर्वस्यामुत्तरस्यां दक्षिणस्याम् ॥ 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि पञ्चधनुःशतानि ऊर्ध्वयुर्बैस्त्वेन, अर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि
विष्कम्भेन, तावदेव-अर्द्धतृतीयान्येव धनुःशतानीति भावः प्रवेशेन । 'सेयावरकणगधूभिया' इत्यादि द्वारवर्णनं विजयद्वारस्यैव
तावद्विशेषेणावसातव्यं यावत् 'वणमालाओ' इति वनमालावक्तव्यतापरिसमाप्तिः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य भवनस्य उल्लेचोऽ-
न्तर्बहुसमरमणीयो भूमिभागो मणीनां वर्णगन्धरसस्पर्शवर्णनं प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहु-
मध्यदेशभागे मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां अर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि बाहृत्येन सर्वात्मना मणिमयी
अच्छा यावत्प्रतिरूपा इति प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपर्येन महदेकं देवशयनीयं प्रज्ञप्तं, शयनीयवर्णकः प्रा-
ग्वत् । 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य भवनस्य उपर्येष्टावष्टौ स्तुतिकादीनि मङ्गलकानीत्यादि पूर्ववत्सावद्वक्तव्यं यावद्वहवः सहस्रपद्महस्तका
इति ॥ 'से ण'मित्यादि, तस्य भवनस्य उपर्येष्टावष्टौ स्तुतिकादीनि मङ्गलकानीत्यादि पूर्ववत्सावद्वक्तव्यं यावद्वहवः सहस्रपद्महस्तका
प्रमाणं च तदुद्धोर्बलप्रमाणं तत् मात्रा येषां ते तानि तथा तेषां, 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिचक्षितं । तद्व-

इ प्रतिपत्तो
नीलवस्त्र-
दाधि०
उद्देशः २
सू० १४९

॥ २८९ ॥

द्वौ च त्वप्रमाणमेव तेषां भावयति—‘ते णं पउमा’ इत्यादि, तानि पद्मानि प्रत्येकमर्द्धयोजनमायामविष्कम्भाभ्यां क्रोशमेकं बाहल्येन दश योजनशतानि उद्वेधेन क्रोशमेकं जलपर्यन्तादुच्छ्रितं सातिरेकाणि दश योजनशतानि सर्वांग्रेण ॥ ‘तेसि णं’मित्यादि, तेषां पद्मानामयमेतद्द्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, वज्रमयानि मूलानि रिष्टरत्नमयाः कन्दाः वैडूर्यरत्नमया नालाः तपनीयमयानि बाह्यपत्राणि जाम्बूनदमयानि अभ्यन्तरपत्राणि तपनीयमयानि केशराणि कनकमय्यः कर्णिकाः नानामणिमयाः पुष्करस्थिसुगाः ॥ ‘ताओ णं कणिण्-याओ’ इत्यादि, ताः कर्णिकाः क्रोशमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धक्रोशं बाहल्येन सर्वासना कनकमय्यः ‘अच्छाओ जाव पडिरूवाओ’ इति प्राग्वत् ॥ ‘तासि णं कणिण्याण’मित्यादि, तासां कर्णिकानामुपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य वर्णकः पूर्ववत्तावद्वक्तव्यो यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ ‘तस्स णं’मित्यादि, तस्य मूलभूतपद्मस्य ‘अपरोत्तरेण’ अपरोत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां, सर्वसङ्कलनया तिसृषु दिक्षु अत्र नीलवतो नागकुमारराजस्य चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । ‘एतेण’मित्यादि, एतेनानन्तरोदितेनाभिलापेन यथा विजयस्य सिंहासनपरिवारोऽभिहितस्तथेहापि पद्मपरिवारो वक्तव्यः, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि चतसृणामग्रमहिषीणां योग्यानि चत्वारि महापद्मानि, दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरपर्वदोऽष्टानां देवसहस्राणां योग्यान्यष्टौ पद्मसहस्राणि, दक्षिणस्यां मध्यमपर्वदो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश पद्मसहस्राणि, दक्षिणापरस्यां बाह्यपर्वदो द्वादशानां देवसहस्राणां द्वादश पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि सप्त महापद्मानि योग्यानि सप्त महापद्मानि प्रज्ञप्तानि, तदनन्तरं तस्य द्वितीयस्य पद्मपरिवेषस्य पृष्ठतश्चतसृषु दिक्षु षोडशानामालरक्षकदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—चत्वारि पद्मसहस्राणि पूर्वस्यां दिशि चत्वारि पद्मसहस्राणि दक्षिणस्यां चत्वारि पद्मसहस्राणि पश्चिमायां चत्वारि पद्मसह-

स्नाणुत्तरस्यामिति । तदेवं मूलपद्यस्य त्रयः पद्यपरिवेपा अभूवन्, अन्येऽपि च त्रयो विद्यन्त इति तत्प्रतिपादनार्थमाह—‘से णं पद्यमे’ इत्यादि, तत् पद्यमन्यैरनन्तरोक्तपरिक्षेपत्रिकव्यतिरिक्तैस्त्रिभिः पद्यपरिवेपैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन संपरिक्षिप्तं, तद्यथा—अभ्यन्तरेण मध्यमेन वाक्षेन च, तत्राभ्यन्तरे पद्यपरिक्षेपे सर्वसङ्ख्याया द्वात्रिंशत्पद्यशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ३२०००००, मध्ये पद्यपरिक्षेपे चत्वारिंशत् शतसहस्राणि ४००००००, बाह्ये पद्यपरिक्षेपेऽष्टाचत्वारिंशत्पद्यशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ४८०००००० प्रज्ञप्तानि । ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण ‘सपुञ्जवावरेण’ति सह पूर्वं यस्य येन वा सपूर्वं सपूर्वं च तद् अपरं च सपु-
 र्वापरसमुदायेनेत्यर्थः, एका पद्यकोटी विंशतिश्च पद्यशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थैरुक्तिः, एतेन सर्वती-
 र्थकृतामविसंवादिवचनतामाह, कोट्यादिका च सङ्ख्याः स्वयं मीलनीया, द्वात्रिंशदाविंशतसहस्राणामेकत्र मीलने यथोक्तसङ्ख्याया अ-
 वश्यं भावात् ॥ सम्प्रति नामान्वर्थं पिपृच्छिपुराह—‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि, अथ केनार्थेनैवमुच्यते नीलवद्भूदो नीलवद्-
 भूदः ? इति, भगवानाह—गौतम ! नीलवद्भूदे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि ‘उत्पलानि’ पद्मानि याव-
 त्सहस्रपत्राणि नीलवद्भूदप्रभाणि—नीलवन्नाम इदाकाराणि ‘नीलवद्दर्णानि’ नीलवन्नामवर्धपरपर्वतस्तद्वर्णानि नीलानीति भावः,
 नीलवन्नामा च नागकुमारेन्द्रो नागकुमारराजो महर्द्धिक इत्यादि यमकदेववन्निरवशेषं वक्तव्यं यावद्विहरति, ततो यस्मात्तद्वर्तानि
 पद्मानि नीलवद्दर्णानि नीलवन्नामा च तदधिपतिर्देवस्ततस्तद्योगादसौ नीलवन्नामा भूदः, तथा चाह—‘से एणणट्टेण’मित्यादि ॥ ‘कहि
 णं भंते ! नीलवंतदहस्से’त्यादि राजधानीविषयं सूत्रं समस्तमपि प्राग्वत् ॥

नीलवंतदहस्स णं पुरत्थिमपद्यत्थिमेणं दस्स जोयणाहं अबाधाए एत्थ णं दस्स दस्स कंषणगप-

३ प्रतिपत्तौ
 नीलवद्भू-
 दाधि०
 उद्देशः २
 सू० १४९

॥ २९० ॥

व्वता पणत्ता, ते णं कंचणगपव्वता एगमेगं जोयणसतं उहुं उच्चत्तेणं पणवीसं २ जोयणाइं
 उव्वेहेणं मूले एगमेगं जोयणसतं विक्खंभेणं मज्झे पणत्तरिं जोयणाइं [आयाम]विक्खंभेणं
 उवरिं पण्णासं जोयणाइं विक्खंभेणं मूले तिणिण सोले जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिक्खे-
 वेणं मज्झे दोन्नि सत्ततीसे जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिक्खेवेणं उवरिं एगं अट्ठावणं जो-
 यणसतं किंचिविसेसाहि ए परिक्खेवेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उरिं प तणुया गोपुच्छसं-
 ठाणसंठिता सव्वकंचणमया० अच्छा, पत्तेयं २ पडमवरवेतिया० पत्तेयं २ वणसंडपरिक्खित्ता ॥
 तेसि णं कंचणगपव्वताणं उरिं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे जाव आसयंति० तेसि णं० पत्तेयं
 पत्तेयं पासायवडंसगा सहुवावट्ठिं जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं एक्कतीसं जोयणाइं कोसं च विक्खंभेणं
 मणिपेढिया दोजोयणिया सीहासणं सपरिवारा ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति—कंचणगपव्वता
 कंचणगपव्वता?, गोयमा ! कंचणगेसु णं पव्वतेसु तत्थ तत्थ वावीसु उप्पलाइं जाव कंचणगव-
 ण्णाभातिं कंचणगा जाव देवा महिड्डीया जाव विहरंति, उत्तरेणं कंचणगाणं कंचणियाओ
 रायहाणीओ अणंमि जंबू० तहेव सव्वं भाणितव्वं ॥ कहि णं भंते ! उत्तराए कुराए उत्तरकु-
 रुदहे पणत्ते?, गोयमा ! नीलवंतदहस्स दाहिणेणं अद्धचोत्तीसे जोयणसते, एवं सो चेव गमो
 णेतव्वो जो णीलवंतदहस्स सव्वेसिं सरिसको दहसरिनामा य देवा, सव्वेसिं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं

कंचगणपव्वता दस २ एकप्पमाणा उत्तरेणं रायहाणीओ अण्णंमि जंजुहीवे । कहि णं भंते !
चंददहे एरावणदहे मालवंतदहे एवं एक्खो गेयव्वो ॥ (सू० १५०)

‘नीलवंतदहस्स ण’मित्यादि, नीलवतो ऋदस्य ‘पुरत्थिमपच्चत्थिमेण’ति पूर्वस्थां पश्चिमायां च दिशि प्रत्येकं दश दश योज-
नान्यबाधया कृतेति गम्यते, अपान्तराले मुक्तेति भावः, दश दश काञ्चनपर्वता दक्षिणोत्तरश्रेण्या प्रज्ञप्ताः, ते च काञ्चनकाः प-
र्वताः प्रत्येकमेकं योजनशतमूर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन पञ्चविंशतियोजनान्युद्धेन मूले एकं योजनशतं विष्कम्भेन मध्ये पञ्चसप्ततियोजनानि विष्क-
म्भेन उपरि पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन, मूले त्रीणि षोडशोत्तराणि योजनशतानि ३१६ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण मध्ये
द्वे सप्तविंशे योजनशते २२७ किञ्चिद्विशेषोने परिक्षेपेण उपर्येकमष्टापञ्चाशं योजनशतं १५८ किञ्चिद्विशेषोने परिक्षेपेण, अत एव
मूले विस्तीर्णा मध्ये सङ्क्षिप्ता उपरि तनुकाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वात्मना कनकमयाः ‘अच्छा जाव पडिरूवा’ इति
प्राग्वत् । तथा प्रत्येकं प्रत्येकं पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं प्रत्येकं वनपण्डपरिक्षिप्ताश्च, पद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णनं प्राग्वत् ॥
‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां काञ्चनपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीया भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, तेषां च वर्णनं प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावत्तृणानां
तंसकाः प्रज्ञप्ताः, प्रासादवक्तव्यता यमकपर्वतोपरि प्रासादावतंसकयोरिव निरवशेषा वक्तव्या यावत्सपरिवारसिंहासनवक्तव्यतापरिस-
माप्तिः ॥ सम्प्रति नामान्वर्थं पिपुच्छिपु रिदमाह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि प्राग्वन्नवरं यस्मादुत्पलादीनि काञ्चनप्रभानि काञ्चननामानश्च
देवास्तत्र परिवसन्ति ततः काञ्चनप्रभोत्पलादियोगात् काञ्चनकाभिधेदेवस्वामिकत्वाच्च ते काञ्चनका इति, तथा चाह—‘से एण्णट्ठे-

३ प्रतिपत्तौ
काञ्चनप-
र्वताधि०
उद्देशः २
सू० १५०

॥ २९१ ॥

ण'मित्यादि । काञ्चनाकाश्च राजधान्यो यमिकाराजधानीवद् वक्तव्याः ॥ 'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरकुरुषु कुरुषु उत्तरकुरुद्दो नाम ऋदः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! नीलवतो ऋदस्य दाक्षिणात्याश्चरमपर्यन्तादष्टौ 'चतुस्त्रिंशानि' चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनशतानि चतुरश्र योजनस्य सप्तभागान् अबाधया कृत्वेति गम्यते शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे अत्रोत्तरकुरुनामा ऋदः प्रज्ञप्तः, यथैव प्राग् नीलवतो ऋदस्यायामविष्कम्भोद्धेयपद्मवरवेदिकावनवण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलभूतमहापद्माष्टशतपद्मपरिवारपद्मपरिक्षेपत्रयवक्तव्यतोक्ता तथैवहाव्यन्यूनातिरिक्ता वक्तव्या ॥ नामकरणं पिष्टच्छिष्टुरिदमाह—'से केणट्ठेणं भंते !' इत्यादि प्राग्वन्नवरसुत्पलादीनि यस्माद् 'उत्तरकुरुद्दप्रभाणि' उत्तरकुरुद्ददाकाराणि तेन तानि तदाकारयोगात् उत्तरकुरुनामा च तत्र देवः परिवसति तेन तद्योगाद् ऋदोऽप्युत्तरकुरुः, न चैवमितरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः, उभयेयामपि नाम्नामनादिकालं तथा प्रवृत्तेः, एवमन्यत्रापि निर्दोषता भावनीया, उत्तरकुरुनामा च तत्र देवः परिवसति, तद्वक्तव्यता च नीलवन्नागकुमारवद्वक्तव्या, ततोऽप्यसाधुत्तरकुरुरिति, राजधानीवक्तव्यता काञ्चनकपर्वतवक्तव्यता च राजधानीपर्यवसाना प्राग्वत् ॥ चन्द्रऋदवक्तव्यतामाह—'कहि णं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! उत्तरकुरुद्दस्य दाक्षिणात्याश्चरमान्ताद्वर्गां दक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुस्त्रिंशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्याबाधया कृत्वेति शेषः शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे 'अत्र' अस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुषु कुरुषु चन्द्रऋदो नाम ऋदः प्रज्ञप्तः, अस्यापि नीलवद्दृदस्येवायामविष्कम्भोद्धेयपद्मवरवेदिकावनवण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलभूतमहापद्माष्टशतपद्मपरिवारपद्मपरिक्षेपत्रयवक्तव्यता वक्तव्या, नामान्वर्थसूत्रमपि तथैव, नवरं यस्मादुत्पलादीनि 'चन्द्रऋदप्रभाणि' चन्द्रवर्णानि चन्द्रनामा च देवस्तत्र परिवसति तस्माच्चन्द्रऋदाभोत्पलादियो-

गाभन्द्रेद्वेवस्वामिकल्याण चन्द्रद्द इति, चन्द्राराजधानीवक्तव्यता काभनपर्वतवक्तव्यता च राजधानीपर्यवसाना प्राग्वत् ॥ साम्प्र-
तमेरावतद्दवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, निर्वचनमाह—गौतम ! चन्द्रद्दस्य दाक्षिणात्याभरमान्ताद-
वांग् दाक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुर्दशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्यावाधया कृत्वेति शेषः शीताया महानया
बहुमध्यदेशभागे ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे ऐरावतद्दो नाम द्दः प्रज्ञप्तः, अस्यापि नीलवन्नामो द्दस्येवायामविष्कम्भादिवक्तव्यता परिक्षेप-
पर्यवसाना वक्तव्या, अन्यर्थसूत्रमपि तथैव, नवरं यस्मादुत्पलादीनि ऐरावतद्दप्रभागि, ऐरावतो नाम हस्ती तद्वर्णानि च ऐरावतश्च
नामा तत्र देवः परिवसति तेन ऐरावतद्द इति, ऐरावताराजधानी विजयराजधानीवत् काभनकपर्वतवक्तव्यतापर्यवसाना तथैव ॥
अधुना माल्यवन्नामद्दवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते’ इत्यादि सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ऐरावतद्दस्य दाक्षिणात्याभरमान्ताद-
वांग् दाक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुर्दशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्य अवाधया कृत्वेति शेषः शीताया महानया बहु-
मध्यदेशभागे ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुपु कुरुपु माल्यवन्नामा द्दः प्रज्ञप्तः, स च नीलवद्ददवदायामविष्कम्भादिना ताव-
द्वक्तव्यो यावत्पञ्चवक्तव्यतापरिसमाप्तिः, नामान्वर्थसूत्रमपि तथैव यस्मादुत्पलादीनि ‘माल्यवद्ददप्रभागि’ मास्यवद्दद्वदाकाराणि,
माल्यवन्नामा वक्षस्कारपर्वतस्तद्वर्णानि—तद्वर्णानि माल्यवन्नामा च तत्र देवः परिवसति तेन माल्यवद्दद इति, माल्यवतीराज-
धानी विजयाराजधानीवद् वक्तव्या काभनकपर्वतवक्तव्यताऽवसाना प्राग्वत् ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! उत्तरकुराप २ जंबुसुवंसणाए जंबुपेढे नामं पेढे पणत्ते ? गोधमा ! जंबूदीचे २
मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमेणं नीलवंतस्स वासधरपव्वतस्स ब्राहिणेणं मालवंतस्स बक्खा-

३ प्रतिपत्तौ
काभनप-
र्वताधि०
उद्देशः २
सू० १५०

॥ २९२ ॥

रपव्वयस्स पच्चत्थिमेणं गंधमादणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीताए महाणदीए पुरत्थि-
 मिह्ले कूले एत्थ णं उत्तरकुरूराए जंबूपेढे नाम पेढे पंचजोयणसताहं आयामविकखंभेणं पण्णरस
 एक्कासीते जोयणसते किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं बहुमज्झदेसभाए बारस जोयणाहं बाह-
 ह्लेणं तदाणंतरं च णं माताए २ पदेसे परिहाणीए सव्वेसु चरमंतेसु दो कोसे बाहह्लेणं पण्णसे
 सव्वजंबूणतामए अच्छे जाव पडिरूवे ॥ से णं एगाए पडमवरवेइयाए एगेण य वणसंछेणं स-
 व्वतो समंता संपरिकखेत्ते वण्णओ दोणहवि । तस्स णं जंबुपेढस्स चउहिंसिं चत्तारि तिसोवा-
 णपडिरूवगा पण्णत्ता तं चेव जाव तोरणा जाव चत्तारि छत्ता ॥ तस्स णं जंबूपेढस्स उट्पि
 बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते से जहाणामए आलिंगपुक्खरेतिवा जाव मणि० ॥ तस्स णं
 बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पण्णत्ता अट्ठ
 जोयणाहं आयामविकखंभेणं चत्तारि जोयणाहं बाहह्लेणं मणिमती अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा ॥
 तीसे णं मणिपेढियाए उवरि एत्थ णं महं जंबूसुदंसणा पण्णत्ता अट्ठजोयणाहं उट्ठं उच्चत्तेणं
 अट्ठजोयणं उव्वेहेणं दो जोयणातिं खंधे अट्ठ जोयणाहं विकखंभेणं छ जोयणाहं विडिमा बहुम-
 ज्झदेसभाए अट्ठ जोयणाहं विकखंभेणं सातिरेगाहं अट्ठ जोयणाहं सव्वगेणं पण्णत्ता, वहरा-
 मयमूला रयतसुपतिट्ठियविडिमा, एवं चेतियरूक्खवण्णओ जाव सव्वो रिट्ठामयविउलकंदा

वेरुलियरुहरक्खंधा सुजायवरजायरूवपढमगविसालसाला नाणामणिरयणविहिसाहप्पसाह-
वेरुलियपत्तवणिज्जपत्तिविंटा जंवरुणयरत्तामउयसुकुमालपवालपह्वंकरधरा विचित्तमणिरयणसुर-
हिक्कुसुमा फलभारनमियसाला सच्छाया सप्पभा सस्सिरीया सउज्जोया अहिंयं मणोनिन्वुह-
करा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ॥ (सू० १५१)

‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरकुरुपु जम्बवाः सुदर्शनायाः, जम्बवा हि द्वितीयं नाम सुदर्शनेति तत्
उक्तं सुदर्शनाया इति, जम्बवाः सम्बन्धि पीठं जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! मन्दरस्य पर्वतस्य ‘उत्तरपूर्वेण’
उत्तरपूर्वस्थां नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य ‘पूर्वेण’ पूर्वस्थां दिशि माल्यवतो वक्ष-
स्कारपर्वतस्य पश्चिमायां शीताया महानद्याः पूर्वस्यामुत्तरकुरुपूर्वार्द्धस्य बहुमध्यदेशभागे ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुपु कुरुपु
जम्बवाः सुदर्शनापरनामिकाया जम्बूपीठं प्रज्ञप्तं, पञ्च योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामेकं योजनसहस्रं पञ्चैकाशीतानि योजनश-
तानि किञ्चिद्विशेषाविकानि १५८१ परिक्षेपेण, बहुमध्यदेशभागे द्वादश योजनानि बाहल्येन, तदनन्तरं च मात्रया २ परिहीयमानं
चरमपर्यन्तेषु द्वौ क्रौशौ बाहल्येन सर्वासना जाम्बूनदमयम्, ‘अच्छे’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्रागवत्, उक्तञ्च—“जंयूनयामयं
जंयूपीठमुत्तरकुराणं पुव्वद्धे । सीयाए पुव्वद्धे पंचसयायामविकलं ॥ १ ॥ पञ्चसेक्कासीए साहीए परिहिमज्जवाहल्लं । जोयणहु-
छक्कमसो हायंतंतेसु दो कोसा ॥ २ ॥” ‘से ण’मित्यादि ‘तत्’ जम्बूपीठमेकया पञ्चवरवेदिकया एकेन वनखण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वासु
दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन परिक्षिप्तं, वेदिकावनपण्डयोर्वर्णकः प्रागवद्वक्तव्यः । तस्य च जम्बूपीठस्य चतुर्दिशि एकैकस्यां दिशि

३ प्रतिपत्ती
जम्बूपीठा-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १५१

॥ २९३ ॥

एकैकत्रिसोपानप्रतिरूपकभावेन चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—एकं पूर्वस्यामेकं दक्षिणस्यामेकं पश्चिमायामेकमुत्तरस्याम् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—वज्रमया नेमा भूमेरूर्ध्वमुदच्छन्तः प्रदेश इत्यादि जगत्पुपरिवाप्यादित्रिसोपानवत्तावद्वक्तव्यं यावन्नानामणिमयान्यवलम्बनानि अवलम्बनवाद्वा, तोरणान्यपि प्राग्वद्वाच्यानि ॥ ‘तस्स णं जंबूपटस्स ण’मित्यादि, जम्बूपीठस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च ‘से जहानामए आलिगपुक्खरेइ वा’ इत्यादि विजयाराजधान्युपकारिकालयनवत्तावद्वक्तव्यो यावन्मणीनां स्पर्शवत्कृत्यतापरिसमाप्तिः, यावच्च बहवो वानमन्तरा देवा देव्यश्चासते शेरते यावद् विहरन्तीति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र मह्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्येन सर्वोत्तमा मणिमयी ‘अच्छा जाव पडिरूवा’ इति प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि बहुमध्यदेशभागे, अत्र महती जम्बूः सुदर्शना प्रज्ञप्ता, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, अर्द्धयोजनमुद्वेधेन, द्वे योजने स्कन्धः षड् योजनानि विडिमा—ऊर्ध्वविनिर्गता शाखा बहुमध्यदेशभागे अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, सातिरेकान्यष्टौ योजनानि ‘सर्वाग्नि’ उद्वेधोच्चैस्त्वपरिमाणमीलनेन, तस्याश्च जम्बवा वज्रमयानि मूलानि यस्याः सा वज्रमयमूला ‘रययसुपइट्टियविडिमा’ इति रजता—रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता यस्याः सा रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, ‘रिट्टामयविउलकंदा वेरुलियरुइलखंधा’ रिष्टमयो—रिष्टरत्नमयः (विपुलः) कन्दो यस्याः सा रिष्टरत्नमयकन्दा, तथा वैडूर्यरत्नमयो रुचिरो—दीप्यमानः स्कन्धो यस्याः सा वैडूर्यरुचिरस्कन्धा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयसमासः, ‘सुजायवरजायरूपढमगविसालसाला’ सुजातं—मूल-

ब्रव्यशुद्धं वरं-प्रधानं यत् जातरूपं तदालकाः प्रथमका-मूलभूता विशालाः-शाखा यस्याः सा सुजातवरजातरूपप्रथमकवि-
शालेशालाः 'नाणामणिरयणविविहसाहृषसाहवैरुलियपत्तवणिज्जपत्तविंटा' नानामणिरत्नानां-नानामणिरत्नाभिका विविधा
सा तथा, ततः पदद्वय २ मीलनेन कर्मधारयः नानामणिरत्नविविधशाखाप्रशास्त्रावैद्धर्यपत्रतपनीयपत्रवृन्ताः, अपरे सौवर्णिक्यो मूल-
शाखाः प्रशास्त्रा रजतमल्य इत्युचुः, 'जंबूणयरत्तमउयसुकुमालपवालपल्लवंकुरधरा' जाम्बूनदनामकसुवर्णविशेषमया रक्ता-रक्त-
वर्णी मृदवो-मनोज्ञाः सुकुमाराः-सुकुमारस्पर्शा ये प्रवाला-ईपदुम्भीलितपत्रभावाः पल्लवाः संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वराङ्कुराः-
प्रथमसुद्धिद्यमाना अङ्कुरास्तान् धरन्तीति जाम्बूनदरक्तमृदुकसुकुमारप्रवालपल्लवाङ्कुरधराः, कचित्पाठः-—'जंबूनयरत्तमउयसुकुमालको-
मलपल्लवंकुररगसिहरा' तत्र जाम्बूनदानि रक्तानि मृदूनि-अकठिनानि सुकुमाराणि-अकर्कशस्पर्शानि कोमलानि-मनोज्ञानि प्रवालप-
ल्लवाङ्कुरा-यथोदितस्वरूपा अप्रशिलराणि च यस्याः सा तथा, अन्ये तु जाम्बूनदमया अप्रप्रवाला अङ्कुरापरपर्याया राजता इत्याहुः,
'विचित्तमणिरयणसुरभिकुसुमफलभारनमियसाला' विचित्रमणिरत्नानि-विचित्रमणिरत्नमयानि सुरभीणि कुसुमानि फलानि
च तेषां भरेण नमिता-नामं ग्राहिताः शालाः-शाखा यस्याः सा तथा, उक्तञ्च-—'मूला वहरमया से कंदो खंधो य रिट्टवेरुल्लिओ ।
सोवणिण्यसाहृषसाह तद् जायरूवा य ॥ १ ॥ विडिमा रययवेरुल्लियपत्तवणिज्जपत्तविंटा य । पल्लव अगगपवाला जंबूणयरयया
तीसे ॥ २ ॥' 'रयणमयापुष्पफला' इति 'सच्छाया' इति सती-शोभना छाया यस्याः सा सच्छाया, तथा सती-शोभना प्रभा

ગ્રન્થાઃ સા સત્પ્રભા, અત એવ સશ્રીકા સહ ઉદ્ધ્યોતો યયા મણિરત્નાનામુદ્ધ્યોતભાવાત્ સોદ્ધ્યોતા અધિકં—અતિશયેન મનોનિર્ઘૃત્તિ
 શ્રી ‘પાસાર્થયા’ ઇત્યાદિ પદ્મચતુષ્ટયં પ્રાગ્વત્ ॥

જંબૂં નં સુદંસનાં ચહદિસિં ચત્તારિ સાલા પળત્તા, તંજહા—પુરત્થિમેળં દક્ષિણેળં પચ્ચત્થિ-
 મેળં ઉત્તરેળં, તત્થળં જે સે પુરત્થિમિલ્હે સાલેં એત્થ નં એગે મહં ભવળે પળત્તેં એળં કોસં આયામેળં
 અદ્ધકોસં વિક્ખંભેળં દેસૂળં કોસં ઉહું ઉચ્ચત્તેળં અળેગલ્લં વળળો જાવ ભવળસસ દારં તં ચેવ
 પમાળં પંચધણુસતાતિં ઉહું ઉચ્ચત્તેળં અહ્હાજ્જાહં વિક્ખંભેળં જાવ વળમાલાઓ ભૂમિભાગા ઉ-
 લ્લોયા મણિપેઢિયા પંચધણુસતિયા દેવસયણિલ્લં ભાણિયવ્વં ॥ તત્થળં જે સે દાહિણિલ્લે સાલેં એત્થ
 નં એગે મહં પાસાયવડેસં પળત્તે, કોસં ચ ઉહું ઉચ્ચત્તેળં અદ્ધકોસં આયામવિક્ખંભેળં અન્નુ-
 ગ્ગયમૂસિયં અંતો બહુસમં ઉલ્લોતા ॥ તસસ નં બહુસમરમણિલ્લસસ ભૂમિભાગસસ બહુમજ્જદેસમા
 સીહાસળં સપરિવારં ભાણિયવ્વં ॥ તત્થળં જે સે પચ્ચત્થિમિલ્હે સાલેં એત્થ નં પાસાયવડેસં
 પળત્તે તં ચેવ પમાળં સીહાસળં સપરિવારં ભાણિયવ્વં, તત્થળં જે સે ઉત્તરિલ્લે સાલેં એત્થ નં
 એગે મહં પાસાયવડેસં પળત્તે તં ચેવ પમાળં સીહાસળં સપરિવારં ॥ તત્થળં જે સે ઉવરિમ-
 વિઢિમે એત્થ નં એગે મહં સિદ્ધાયતળે કોસં આયામેળં અદ્ધકોસં વિક્ખંભેળં દેસૂળં કોસં ઉહું
 ઉચ્ચત્તેળં અળેગલ્લં ભસતસન્નિવિઢે વળળો તિદિસિં તઓ દારા પંચધણુસતા અહ્હાજ્જધણુસયવિ-

क्खंभा मणिपेढिया पंचधणुसतिया देवच्छंदओ पंचधणुसतक्खंभो सातिरेगपंचधणुसउच्चत्ते ।
तत्थ णं देवच्छंदए अट्टसयं जिणपडिमाणं जिणुस्सेधप्पमाणं, एवं सव्वा सिद्धायतणवत्त-
व्वया भाणियव्वा जाव धूवकडुच्छुया उत्तिमागारा सोलसविधेहिं रयणेहिं उवेए चेव जंबू णं
सुदंसणा मूले बारसहिं पडमवरवेदियाहिं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता, ताओ णं पडमवरवे-
तियाओ अद्दजोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंचधणुसताइं विक्खंभेणं वणणओ ॥ जंबू सुदंसणा अण्णेणं
अट्टसत्तेणं जंबूणं तयद्धुच्चत्तप्पमाणमेत्तेणं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ ताओ णं जंबूओ च-
त्तारि जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं कोसं चोव्वेधेणं जोयणं खंधो कोसं विक्खंभेणं तिणिण जोयणाइं
विडिमा बहुमज्झदेसभाए चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं सातिरेगाइं चत्तारि जोयणाइं सव्व-
ग्गेणं वहरामयमूला सो चेव चेतियरूक्खवणणओ ॥ जंबूए णं सुदंसणाए अवरुत्तरेणं उत्तरेणं
उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं अणाढियस्स चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चत्तारि जंबूसाहस्सीओ पण-
त्ताओ, जंबूए सुदंसणाए पुरत्थिमेणं एत्थ णं अणाढियस्स देवस्स चउण्हं अगमहिंसीणं चत्तारि
जंबूओ पणत्ताओ, एवं परिवारो सव्वो णायव्वो जंबूए जाव आयरक्खणं ॥ जंबू णं सुदंसणा
तिहिं जोयणसत्तेहिं वणसंडेहिं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता, तंजहा—पढमेणं दोच्चेणं तच्चेणं ।
जंबूए सुदंसणाए पुरत्थिमेणं पढमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता एत्थ णं एगे महं

भवणे पणत्ते, पुरत्थिमिल्ले भवणसरिसे भाणियव्वे जाव सयणिल्लं, एवं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं
 उत्तरेणं ॥ जंबूए णं सुदंसणाए उत्तरपुरत्थिमेणं पढमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता च-
 सारि णंदापुक्खरिणीओ पणत्ता, तंजहा—पडमा पडमप्पभा चेव कुमुदा कुमुयप्पभा ।
 ताओ णं णंदोओ पुक्खरिणीओ कोसं आयामेणं अद्धकोसं विक्खंभेणं पंचघणुसयाइं उव्वेहेणं
 अच्छाओ सण्हाओ लण्हाओ घट्ठाओ मट्ठाओ णिप्पंकाओ णीरयाओ जाव पडिरूवाओ वण्णओ
 भाणियव्वो जाव तोरणत्ति ॥ तासि णं णंदापुक्खरिणीणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं पासाय-
 वडेंसए पणत्ते कोसप्पमाणे अद्धकोसं विक्खंभो सो चेव सो वण्णओ जाव सीहासणं सपरि-
 वारं । एवं दक्खिणपुरत्थिमेणवि पण्णासं जोयणा० चत्तारि णंदापुक्खरिणीओ उप्पलगुम्मा
 नल्लिणा उप्पला उप्पल्लज्जला तं चेव पमाणं तहेव पासायवडेंसगो तप्पमाणो । एवं दक्खिणपच्चत्थि-
 मेणवि पण्णासं जोयणाणं परं—भिंगा भिंगणिभा चेव अंजणा कज्जलप्पभा, सेसं तं चेव । जंबूए णं
 सुदंसणाए उत्तरपुरत्थिमे पढमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि णंदोओ
 पुक्खरिणीओ पणत्ताओ तं०—सिरिकंता सिरिमहिया सिरिचंदा चेव तह्य सिरिणिलया । तं चेव
 पमाणं तहेव पासायवडेंसओ ॥ जंबूए णं सुदंसणाए पुरत्थिमिल्लस भवणस उत्तरेणं उत्तरपुर-
 त्थिमेणं पासायवडेंसगस दाहिणेणं एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते अट्ठ जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं

मूले बारस जोयणाहं विक्खंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाहं आयामविक्खंभेणं उवरिं चत्तारि जोय-
णाहं आयामविक्खंभेणं मूले सातिरेगाहं सत्ततीसं जोयणाहं परिकखेवेणं मज्झे सातिरेगाहं
पणुवीसं जोयणाहं परिकखेवेणं उवरिं सातिरेगाहं बारस जोयणाहं परिकखेवेणं मूले विच्छिन्ने
मज्झे संखित्ते उप्पि तणुए गोपुच्छसंठाणसंठिए सन्वजंबूणयामए अच्चे जाव पडिरूवे, से णं
एगाए पउमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं सन्वतो समंता संपरिकवित्ते दोणहवि वणणओ ॥ तस्स
णं कूडस्स उवरि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव आसयंति० ॥ तस्स णं बहुसमरमणि-
ज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एगं सिद्धायतणं कोसप्पमाणं सन्वा सिद्धायतणवत्त-
व्वया । जंबूए णं सुदंसणाए पुरत्थिमस्स भवणस्स दाहिणेणं दाहिणपुरत्थिमिल्लस्स पासायव-
डेंसगस्स उत्तरेणं एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते तं चैव पमाणं सिद्धायतणं च । जंबूए णं सुदं-
सणाए दाहिणिमिल्लस्स भवण० पुरत्थिमेणं दाहिणपुरत्थिमस्स पासायवडेंसगस्स पच्चत्थिमेणं
एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते, दाहिणस्स भवणस्स परतो दाहिणपच्चत्थिमिल्लस्स पासायवडेंस-
गस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं कूडे जंबूतो पच्चत्थिमिल्लस्स भवणस्स दाहिणेणं दाहिणपच्च-
त्थिमिल्लस्स पासायवडेंसगस्स उत्तरेणं एत्थ णं एगे महं कूडे प० तं चैव पमाणं सिद्धायतणं च,
जंबूए पच्चत्थिमभवणउत्तरेणं उत्तरपच्चत्थिमस्स पासायवडेंसगस्स दाहिणेणं एत्थ णं एगे महं

कूडे पणत्ते तं चेव पमाणं सिद्धायतणं च । जंबूए, उत्तरस्स भवणस्स पच्चत्थिमेणं उत्तरपच्चत्थि-
 मस्स पासायवडेंगस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे कूडे पणत्ते, तं चेव, जंबूए उत्तरभवणस्स पुर-
 त्थिमेणं उत्तरपुरत्थिमिहस्स पासायवडेंगस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते, तं
 चेव पमाणं तहेव सिद्धायतणं । जंबू णं सुदंसणा अण्णेहिं बह्वहिं तिलएहिं लउएहिं जाव राय-
 रुक्खेहिं हिंगुरुक्खेहिं जाव सब्वतो समंता संपरिविक्खत्ता । जंबूते णं सुदंसणाए उवरिं बहवे
 अट्ठमंगलगा पणत्ता, तंजहा—सोत्थियसिरिवच्छ० किण्हा चामरज्झया जाव छत्तातिच्छत्ता ॥
 जंबूए णं सुदंसणाए दुवालस णामधेज्जा पणत्ता, तंजहा—सुदंसणा अमोहा य, सुप्पबुद्धा ज-
 सोधरा । विदेहजंबू सोमणसा, णियया णिच्चमंडिया ॥ १ ॥ सुभद्दा य विसाला य, सुजाया
 सुमणीतिया । सुदंसणाए जंबूए, नामधेज्जा दुवालस ॥ २ ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चह—जंबू-
 सुदंसणा ?, गोयमा ! जंबूते णं सुदंसणाते जंबूदीवाहिवती अणादिते णामं देवे महिह्दीए जाव
 पलिओवमट्ठितीए परिवसति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं जाव जंबूदीवस्स जं-
 बूए सुदंसणाए अणाडियाते य रायधाणीए जाव विहरंति । कहि णं भंते ! अणाडियस्स जाव
 समत्ता वत्तन्वया रायधाणीए महिह्दीए । अदुत्तरं च णं गोयमा ! जंबूदीवे २ तत्थ तत्थ देसे
 तहिं २ बहवे जंबूरुक्खत्ता जंबूवणा जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव सिरीए अतीव उवसोभे-

माणा २ चिह्नंति, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं बुद्धह—जंबुद्वीवे २, अटुसरं च णं गोयमा! जंबुद्वी-
वस्स सासते णामधेज्जे पणणत्ते, जन्न कयावि णासि जाव णिच्चे ॥ (सू० १५२)

‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्ब्वाः सुदर्शनायाश्चतुर्दिशि एकैकस्यां दिशि एकैकशाखाभावतश्चतस्रः शाखाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एका पूर्वस्यामेका दक्षिणस्यामेका पश्चिमायामेकोत्तरस्यां, तत्र या सा पूर्वशाला, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देश. ग्राह्यतत्त्वान्, ‘तरस ण’मित्यादि, तस्या बहुमध्यदेशभागे अत्र महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, क्रोशमायामतोऽर्द्धक्रोशं विष्कम्भतो देशोनं क्रोशमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, तस्य वर्णको द्वारादिवक्तव्यता च प्रागु-
क्तमहापद्मवत्, तथा चाह—‘पमाणाइया महापउमवत्तव्वया भाणियव्वा अहीणमइरित्ता जाव उप्पलहत्थगा’ इति ॥ ‘तत्थ ण’मि-
त्यादि, तत्र या सा दक्षिणाला शाखा तस्या बहुमध्यदेशभागे अत्र महानेकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः, क्रोशमेकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, अर्द्ध-
क्रोशं विष्कम्भेन, ‘अब्भुगगयमूसियपहसिया इवे’त्यादि तद्वर्णनमुपयुल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं मणिपीठिकावर्णनं सिंहासनवर्णनं
च प्राग्वत्, नवरसत्र मणिपीठिका पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि बाहुरेन सिंहासनं च सपरिवारं
वाच्यमिति, तस्य च प्रासादावतंसकस्योपरि बहून्यष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानीत्यादि तावद्वक्तव्यं यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तका
इति, यथा च दक्षिणस्यां शाखायां प्रासादावतंसक उक्तस्तथा पश्चिमायामुत्तरस्यामपि च प्रत्येकं वक्तव्यः, जम्ब्वाः सुदर्शनाया
उपरि विडिमाया बहुमध्यदेशभागे सिद्धायतनं, तत्र पूर्वस्यां भवनमिव तावद्वक्तव्यं यावन्मणिपीठिकावर्णनं, तत्र ऊर्द्धमेवं वक्तव्यं—
‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महानेको देवच्छन्दकः प्रज्ञप्तः, एवं पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां पञ्चधनुः-
शतानि सातिरेकाणि ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन सर्वात्मना रत्नमयः, अच्छ इत्यादि पूर्ववद् यावत्प्रतिरूप इति । ‘तत्थ णं अटुसरं जिणपडिमाणं

३ प्रतिपत्तौ
जम्बूद्वीपा-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १५२

॥ २९७ ॥

जिणुस्सेहपमाणमेत्ताणं सन्निवित्ताणं चिद्धइ' इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'अट्टसयं धूवककुच्छुयाणं सन्निवित्ताणं चिद्धइ' इति पदं, 'सिद्धायणरस उल्लिपि अट्टमंगला' इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'सहस्सपत्तहत्थगा' इति, सर्वत्रापि च ठ्याख्याऽपि पूर्ववत् ॥ 'जंबू णं सुदंसणा' इत्यादि, जम्बूः सुदर्शना द्वादशभिः पद्मवरवेदिकाभिः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिता । वेदिकावर्णनं प्राग्वत् । 'जंबू णं'मित्यादि, जम्बूः सुदर्शना अन्येन जम्बूनामष्टशेन तदर्द्धोच्चप्रमाणमात्रेण 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिता । तदर्द्धोच्चप्रमाणमेव भावयति—'ताओ ण'मित्यादि, 'ताः' अष्टोत्तरशतसङ्ख्या जम्बवाः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्यूर्ध्वमुखैस्त्वेन क्रोशमुद्धेन योजनमेकं स्कन्धः क्रोशं बाह्वयेन स्कन्धः, त्रीणि योजनानि विडिमाऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा बहुमध्यदेशभागे चत्वारि योजनान्यायामविष्कम्भाभ्याम्, ऊर्द्धोर्ध्वरेणे सातिरेकाणि चत्वारि योजनानि सर्वप्रेण उद्धेधपरिमाणमीलनेनेति भावः । 'वइरामयमूलरययसुपइट्ठिया विडिमा' इत्यादिवर्णनं पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावदधिकं न्ययनमनोनिर्वृत्तिकार्यः, प्रासादीया यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'जंबूए णं'मित्यादि, 'जंबूए णं सुदंसणाए' इत्यादि, जम्बवाः सुदर्शनाया अवरोसरस्यामुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्थां, अत एवासु तिसृषु दिक्ष्वनादृतस्य देवस्य जम्बूद्वीपाधिपतेश्चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, पूर्वस्थां चतसृणामप्रमाहिषीणां योग्यानि चतस्रो, महाजम्बवा दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरपर्वदोऽष्टानां देवसहस्राणां योग्यान्यष्टौ जम्बूसहस्राणि, दक्षिणस्थां मध्यमपर्वदो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश जम्बूसहस्राणि, दक्षिणापरस्थां बाह्वपर्वदो द्वादश देवसहस्राणां योग्यानि द्वादश जम्बूसहस्राणि, अपरस्थां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्यानि सप्त महाजम्बवः, ततः सर्वसु दिक्षु षोडशानामारक्षदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ 'जंबू णं सुदंसणा' इत्यादि, सा जम्बूः सुद-

र्शना त्रिभिः शतकैः—योजनशतप्रमाणैर्वनपण्डैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामर्थ्येन संपरिक्षिता, तद्यथा—अभ्यन्तरकेन मध्येन वाहेन च । जम्बवाः सुदर्शनायाः पूर्वस्यां दिशि प्रथमं वनषण्डं पञ्चाशतं योजनान्यवगाह्यात्र महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, तच्च पूर्व-
 दिग्वर्तिभवनवद् वक्तव्यं यावत् शयनीयम् । जम्बवाः सुदर्शनाया दक्षिणतः प्रथमं वनषण्डं पञ्चाशतं योजनान्यवगाह्यात्र महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, एतदपि तथैव यावत् शयनीयं, एवं पश्चिमायामुत्तरस्यां च प्रत्येकं च प्रथमं वनषण्डं पञ्चाशतं योजनान्यवगाह्या भवनं वक्तव्यं यावत् शयनीयम् ॥ ‘जंबू ए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनाया उत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोण इत्यर्थः प्रथमं वनषण्डं पञ्चाशतं योजनान्यवगाह्यात्र महत्यश्वतप्तो नन्दापुष्करिण्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां पद्मा—पद्माभिधाना, दक्षिणस्यां पद्मप्रभा, पश्चिमायां कुमुदा,
 उत्तरस्यां कुमुदप्रभा, ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं क्रोशमायामेन अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन पञ्चधनुःशतान्युद्धेन, ‘अच्छाओ सण्हाओ’ इत्यादि पुष्करिणीवर्णनं प्राग्वत्समस्तं यावत्प्रत्येकं प्रत्येकं पद्मवरवेदिकया परिक्षिताः प्रत्येकं २ वनषण्डपरिक्षिताः, पद्मवरवेदिकावनषण्ड-
 वर्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तासि ण’मित्यादि, तासां पुष्करिणीनां प्रत्येकं चतुर्दिशि एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूप-
 काणि प्रज्ञप्तानि, तेषां वर्णकः प्राग्वत्, तोरणान्यपि तथैव, तासां पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः,
 स च जम्बूवृक्षदक्षिणपश्चिमशाखाभाविप्रासादवत् प्रमाणादिना वक्तव्यो यावत् ‘सहस्सपत्तहत्थगा’ इति पदं, सर्वत्रापि च सिंहास-
 नमनादृतदेवस्य सपरिवारम् । एवं दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्यामुत्तरापरस्यां च प्रत्येकं वक्तव्यं, नवरं नन्दापुष्करिणीनामनानात्वं,
 तच्चैदं—दक्षिणपूर्वस्यां पूर्वोदिकमेण उत्पलगुल्मा नलिना उत्पला उत्पलोज्ज्वला, दक्षिणपूर्वस्यां शृङ्गा शृङ्गनिभा अञ्जना कज्जलप्रभा,
 अपरोत्तरस्यां श्रीकान्ता श्रीचन्द्रा श्रीनिलया श्रीमहिता, उक्तञ्च—“पउमा पउमप्पभा चेव, कुमुया कुमुयप्पभा । उत्पलगुल्मा न-

३ प्रतिपत्तौ
 जम्बूवृक्षा-
 धिकारः
 उद्देशः २
 सू० १५२

॥ २९८ ॥

लिणा, उप्पला उप्पलुज्जलां ॥ १ ॥ भिंगा भिंगनिभा चेव, अंजणा कज्जलप्पभा । सिरिकंता सिरिचंदा, सिरिनिलया चेव सिरिम-
 हिया ॥ २ ॥ ” ‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनायाः पूर्वदिग्भावितो भवनस्योत्तरतः प्रासादावतंसकस्य
 दक्षिणतोऽत्र महानेकः कूटः प्रज्ञप्तः, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, मूलेऽष्टौ योजनानि विष्कम्भेन मध्ये षड् योजनानि उपरि चत्वारि
 योजनानि, मूले सातिरेकाणि पञ्चविंशतिर्योजनानि परिक्षेपतः मध्ये सातिरेकाण्यष्टादश योजनानि उपरि सातिरेकाणि द्वादश यो-
 जनानि परिक्षेपतः, तथा सति मूले विस्तीर्णो मध्ये सङ्क्षिप्त उपरि तनुकोऽत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितः सर्वासना जम्बूनदमयः,
 ‘अच्छे जाव पडिरुवे’ इति प्रागवत्, स च कूट एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन सर्वतः समन्तात् परिक्षिप्तः, पद्मवरवेदि-
 कावनषण्डवर्णनं प्रागवत् । ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य कूटस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च ‘से जहानामए आलिंगपु-
 क्खेरेइ वा’ इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यो यावत्तृणानां मणीनां च शब्दवर्णनम् ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभा-
 गस्य बहुमध्येदेशभागेऽत्र महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, तच्च जम्बूसुदर्शनोपरिविडिमासिद्धायतनसदृशं वक्तव्यं यावदष्टोत्तरं शतं धूपकङ्कुच्छु-
 कानामिति । एवं जम्बवाः सुदर्शनायाः पूर्वस्य भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्योत्तरतः, तथा दक्षिणात्यस्य भव-
 नस्य पूर्वतो दक्षिणपूर्वस्य प्रासादावतंसकस्य पश्चिमदिशि, तथा दक्षिणात्यस्य भवनस्य परतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्य पू-
 र्वतः, तथा पाश्चात्यस्य भवनस्य पूर्वतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्योत्तरतः, तथा पश्चिमस्य भवनस्योत्तरत उत्तरपश्चिमस्य प्रासा-
 दावतंसकस्य दक्षिणतः, तथोत्तरस्य भवनस्य पश्चिमायामुत्तरपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः, तथोत्तरस्य भवनस्य पूर्वत उत्तरपू-
 र्वस्य प्रासादावतंसकस्यापरतः प्रत्येकमेकैकः कूटः पूर्वोक्तप्रमाणो वक्तव्यः, तेषां च कूटानामुपरि प्रत्येकमेकैकं सिद्धायतनं, तानि च

सिद्धायतनानि पूर्ववद्वाच्यानि, उक्तञ्च—“अट्टसहस्रस्ररिसा सन्वे जंवूनयामया भणिया । तेसुवरिं जिणभवणा कौसपमाणा परम-
रम्मा ॥ १ ॥” “जंवूए ण”मित्यादि, जम्ब्वाः सुदर्शनाया द्वादश नामधेयानि प्रकृतानि, तद्यथा—“सुदंसणे”त्यादि, शोभनं दर्शनं-
दृश्यमानता यस्या नयनमनोहारित्वात् सा सुदर्शना १, यथा च तस्याः शोभनदर्शनं तथाऽग्रे स्वयमेव सूत्रकृद् भावयिष्यति, ‘अ-
मोहा य’ इति मोघं-निष्फलं न मोघा अमोघा अनिष्फला इत्यर्थः, तथाहि—सा स्वस्वामिभावेन प्रतिपन्ना सती जम्बूद्वीपाधिपत्य-
सुपजनयति, तदन्तरेण तद्विषयस्य स्वाभिभावस्यैवायोगात्, ततोऽनिष्फलेति २, ‘सुप्पबुद्धा’ इति सुप्पु-अतिशयेन प्रबुद्धेव प्रबुद्धा
मणिकनकरत्नानां निरन्तरं सर्वतश्चाकचिक्येन सर्वकालमुन्निद्रेति भावः ३, ‘जसोहरा’ इति यशः सकलभुवनव्यापि धरतीति
यशोधरा लिहादित्वाद्, जम्बूद्वीपो हि विदितमहिमा भुवनत्रयेऽप्यनया जम्बूपोपलक्षितस्ततो भवति यथोक्तं यशोधारित्वमस्याः ४,
‘सुभद्दा य’ इति शोभनं भद्रं-कल्याणं यस्याः सा सुभद्दा, सकलकालं कल्याणभागिनीत्यर्थः, न हि तस्याः कदाचिदप्युपद्रवाः संभ-
वन्ति, महर्द्धिकेनाधिष्ठितत्वात् ५, ‘विसाला य’ इति विशाला-विस्तीर्णा आयामविष्कम्भाभ्यामुच्चैस्त्वेन चाष्टयोजनप्रमाणत्वात् ६,
‘सुजाया’ इति शोभनं जातं-जन्म यस्याः सा सुजाता, विबुद्धमणिकनकरत्नमूलद्रव्यतया जन्मदोषरहितेति भावः ७, ‘सुमणा
इय’ इति शोभनं मनो यस्याः सकाशाद् भवति सा सुमनाः, भवति हि तां पश्यतां महर्द्धिकानां मनः शोभनमतिरमणीयत्वात् ८,
‘विदेहजंबू’ इति, विदेहेषु जम्बूर्विदेहजम्बूर्विदेहान्तर्गतोत्तरकुरुकृतनिवासत्वात् ९, ‘सोमणसा’ इति सौमनस्यहेतुत्वात् सौमनस्या,
नहि तां पश्यतः कस्यापि मनो दुष्टं भवति, केवलं तां दृष्ट्वा प्रीतमनास्तां तदधिष्ठातारं च प्रशंसतीति १०, ‘नियता’ इति नियता

१ अष्टौ ऋषभकूटसदृशाः सर्वे जम्बूनदमया भणिता । तेषामुपरि जिनभवनाणि क्रोशप्रमाणानि परमरम्यानि ॥ १ ॥

सर्वकालमवस्थिता शाश्वतत्वात् ११, 'नित्यमंडिता' सदा भूषणभूषितत्वात् १२ । 'सुदंसणाए' इत्यादि तान्येतानि सुदर्शनाया जम्बूवा द्वादश नामधेयानि ॥ सम्प्रति सुदर्शनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पिष्टच्छिष्टुरिदमाह—'से केण्डेणं भंते !' इत्यादि प्रतीतं, निर्वचनमाह—'गोथमे'त्यादि सुगमं, नवरम् 'अणाढिए नामं देवे' इति, अनाहताः—अनादरक्रियाविषयीकृताः शेषा जम्बूद्वीपगता देवा येनात्मनोऽत्यद्भुतं महर्द्धिकत्वमीक्षमाणेन सोऽनाहतः, सकलनिर्वचनभावार्थश्चायं—यस्मादेवं महर्द्धिकोऽनाहतनामा देवस्तत्र परिवसति ततस्तस्य समस्ताऽपि स्फातिः तत्र कृतावासेति सा सुदर्शनाऽनाहता, राजधानीवक्तव्यताऽपि प्राग्वद्वक्तव्या, तदेवं यस्मादे-
 वरूपया जम्बूवोपलक्षित एष द्वीपस्तस्माज्जम्बूद्वीप इत्युच्यते, अथवेदं जम्बूद्वीपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयति—'अदुत्तरं च ण'-
 मित्यादि, अथान्यत् जम्बूद्वीपशब्दप्रवृत्तिकारणमिति गम्यते, गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो जम्बूवृक्षा जम्बूवनानि जम्बूवृण्डाः, इहैकजातीयवृक्षसमुदायो वनं, अनेकजातीयवृक्षसमूहो वनवृण्डः, केवलं प्रधानेन व्यपदेश इति जम्बूवनं जम्बूवृण्ड इति भेदेनोपात्तं, 'निबंकुसुमिया' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत्, तत एव द्वीपो जम्बू-
 द्वीपः, तथा चाह—'से एण्डेणं'मित्यादि ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपगतचन्द्रादिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह—

जम्बूद्वीवे णं भंते ! द्वीवे कति चंदा पभासिंसु वा पभासेति वा ? कति सूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति वा ? कति नक्खत्ता जोयं जोयंसु वा जोयंति वा जोएस्संति वा ? कति महग्गहा चारं चरिंसु वा चरिंति वा चरिस्संति वा ? केवत्तिताओ तारागणकोडा-
 कोडीओ सोहंसु वा सोहंति वा सोहेस्संति वा ? गोयमा ! जम्बूद्वीवे णं द्वीवे दो चंदा पभासिंसु

वा ३ दो स्त्रियां तविंसु वा ३ छप्पन्नं नक्खत्ता जोगं जोएसु वा ३ छावत्तरं गहसतं चारं
चरिंसु वा ३—एगं च सतसहस्रं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं । णव य सया पन्नासा तारागण-
कोडकोडीणं ॥ १ ॥ सोभिंसु वा सोभंति वा सोभिससंति वा ॥ (सू० १५३)

“जंबूद्वीवे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि सुगमं, नवरं षट्पञ्चाशन्नक्षत्राणि एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतिर्नक्षत्राणां भावात्,
षट्सप्ततं ग्रहशतमेकैकं शशिनं प्रत्यष्टाशीतेर्ग्राहाणां भावात्, तथैकस्य शशिनः परिवारे तारागणपरिमाणं षट्षष्टिः सहस्राणि नव श-
तानि पञ्चसप्तत्यधिकानि कोटीकोटीनां, वक्ष्यति च—“छावट्टिसहस्साइं नव चेव सयाइं पंचसयराइं । एगससीपरिवारो तारागण-
कोडिकोडीणं ॥ १ ॥” (६६९७५) जम्बूद्वीपे च द्वौ शशिनौ तदेतद् द्वाभ्यां गुण्यते ततः सूत्रोक्तं परिमाणं भवति—एकं शतसहस्रं
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि पञ्चाशदधिकानि कोटीकोटीनामिति ॥ तदेवमुक्तौ जम्बूद्वीपः, सम्प्रति लवणसमुद्रं विवक्षुरिदमाह—
जंबूद्वीवं णाम दीवं लवणे णामं समुदे वट्ठे वलयागारसंठाणसंठिते सञ्चतो समंता संपरि-
क्खत्ता णं चिह्ति ॥ लवणे णं भंते ! समुदे किं समचक्खवालसंठिते विसमचक्खवालसंठिते ?
गोयमा ! समचक्खवालसंठिए नो विसमचक्खवालसंठिए ॥ लवणे णं भंते ! समुदे केवतियं चक्ख-
वालविकखंभेणं ? केवतियं परिकखेवं पणत्ते ? गोयमा ! लवणे णं समुदे दो जोयणसतसह-
स्साइं चक्खवालविकखंभेणं पन्नरस जोयणसयसहस्साइं एगासीइसहस्साइं सयमेगोणचत्तालीसे
किंचिविसेसाहिए लवणोदधिणो चक्खवालपरिकखेवं । से णं एक्काए पडमवरवेदियाए एगेण य

३ प्रतिपत्तौ
जम्बूद्वीप-
चन्द्रसूर्या-
धिकारः
उद्देशः २
सू० १५३

वणसंछेणं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ते चिट्ठह, दोण्हवि वण्णओ । सा णं पडमवर० अद्धजोयणं
 उट्ठं० पंचधणुसयविकखंभेणं लवणसमुद्दसमियपरिक्खेवेणं, सेसं तहेव । से णं वणसंछे देस-
 णां दो जोयणां जाव विहरह ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स कति दारा पणत्ता?, गोयमा !
 चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—विजये वेजयंते जयंते अपराजिते ॥ कहि णं भंते ! लवणसमु-
 द्दस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! लवणसमुद्दस्स पुरत्थिमपेरंते धायहखंडस्स दीवस्स
 पुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महानदीए उट्ठिं एत्थ णं लवणस्सं समुद्दस्स विजए णामं
 दारे पणत्ते अट्ठ जोयणां उट्ठं उच्चत्तेणं चत्तारि जोयणां विकखंभेणं, एवं तं चेव सव्वं जहा
 जंजुद्दीवस्स विजयस्सरिसेवि (दारसरिसमेयंपि) रायहाणी पुरत्थिमेणं अण्णंमि लवणसमुद्दे ॥
 कहि णं भंते ! लवणसमुद्दे वेजयंते नामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! लवणसमुद्दे दाहिणपेरंते धात-
 हसंडदीवस्स दाहिणद्धस्स उत्तरेणं सेसं तं चेव सव्वं । एवं जयंतेवि, णवरि सीयाए महाणदीए
 उट्ठिं भाणियव्वे । एवं अपराजितेवि, णवरं दिसीभागो भाणियव्वो ॥ लवणस्स णं भंते ! स-
 मुद्दस्स दारस्स य २ एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा !—‘तिण्णेव सतसह-
 स्सा पंचाणउत्तिं भवे सहस्सां । दो जोधणसत असिता कोसं दारंतरे लवणे ॥ १ ॥’ जाव

१ यथा अनेकेषु स्थानेष्वत्र मूलटीकापाठयोर्वैषम्यं तथाऽत्र क्वचित् आदर्शे चतुर्णामपि द्वाराणां सामर्थ्येण वर्णनं दृश्यते मूले, न च टीकानुसारी प्रागुक्तं च तदित्युपेक्षितं.

अथाधाए अंतरे पणत्तो । लवणस्स णं पएसा धायहसंडं दीवं पुढा, तहेव जहा जंबूदीवे धायह-
संडेवि सो च्चेव गमो । लवणे णं भंते ! समुहे जीया उदाहत्ता सो च्चेव विही, एवं धायहसं-
डेवि ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चह—लवणसमुहे २?, गोयमा ! लवणे णं समुहे उदगे आ-
विले रहले लोणे लिंदे खारए कट्टए अप्पेजे यट्ठेणं दुपयचउप्पयमियपसुपक्खिसिरीसवाणं
नणत्थ तज्जोगियाणं सत्ताणं, सोत्थिए एत्थ लवणाहिंवई देवे महिद्धीए पलिओवमट्ठिईए, से
णं तत्थ सामाणिय जाव लवणसमुहस्स सुत्थियाए राग्रहाणीए अण्णेसिं जाव विहरह, से एण्ण-
ट्ठेणं गो० ! एवं बुच्चह लवणे णं समुहे २, अटुत्तरं च णं गो० ! लवणसमुहे सासए जाव णिच्चे ॥
(सू० १५४)

‘जंबूदीवं दीव’मित्यादि जम्बूद्वीपं द्वीपं लवणो नाम समुद्रो ‘वृत्तः’ वर्तुलः, स च चन्द्रमण्डलवन्मध्यपरिपूर्णोऽपि शङ्क्येत तत्
आह—‘वलयाकारसंस्थानसंस्थितः’ वलयाकारं—मध्यशुषिरं यत्संस्थानं तेन संस्थितो वलयाकारमंस्थानसंस्थितः ‘सर्वतः’ सर्वोसु
दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्त्येन ‘परिक्षिप्य’ वेष्टयित्वा तिष्ठति ॥ ‘लवणे णं भंते !’ इत्यादि, लवणो भवन्त ! समुद्रः किं समचक्रवा-
लसंस्थितो यद्वा विपमचक्रवालसंस्थितः ?, चक्रवालसंस्थानस्योभयथाऽपि दर्शनात्, भगवानाह—गौतम ! समचक्रवालसंस्थितः सर्वत्र
द्विलक्षयोजनप्रमाणतया चक्रवालस्य भावात्, नो विपमचक्रवालसंस्थितः ॥ सम्प्रति चक्रवालविष्कम्भादिपरिमाणमेव पृच्छति—
‘लवणे णं भंते ! समुहे’ इत्यादि ग्रन्थसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविष्कम्भेन, जम्बूद्वीपविष्कम्भादे-

तद्विष्कम्भस्य द्विगुणत्वात्, पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सहस्राणि शतमेकोनचत्वारिंशं च किञ्चिद्विशेषेन परिश्लेषेण, परिश्लेषप्रमाणं चैतत् परिधिगणितभावनया स्वयं भावनीयं क्षेत्रसमासटीकातो वा परिभावनीयम् ॥ 'से ण' मित्यादि, 'सः' लवण-
नामा समुद्र एकया पद्मवरवेदिकया, अष्टयोजनोच्छ्रितजगत्पुपरिभाविन्येति गम्यते, एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् संपरि-
क्षितः, सा च पद्मवरवेदिकाऽर्द्धयोजनमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन पञ्चधनुःशतानि विष्कम्भतः परिक्षेपतो लवणसमुद्रपरिक्षेपप्रमाणा, वनखण्डो
देशोने द्वे योजने, अभ्यन्तरोऽपि पद्मवरवेदिकाया वनखण्ड एवंप्रमाण एव, उभयोरपि वर्णनं जम्बूद्वीपपद्मवरवेदिकावनखण्डवत् ॥
सम्प्रति द्वारवक्तव्यतामभिधित्सुरिदमाह—'लवणस्स णं भंते !' इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भग-
वानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयवैजयन्तजयन्तापराजिताख्यानि ॥ 'कहि ण' मित्यादि, क भदन्त ! लव-
णसमुद्रस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम !, लवणसमुद्रस्य पूर्वपर्यन्ते धातक्रीखण्डद्वीपपूर्वार्द्धस्य 'पञ्चस्थिमेण' न्ति पश्चिमभागे
शीतोदाया महानद्या उपर्यन्त्रान्तरे लवणसमुद्रस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं, अष्टौ योजनान्यूर्द्धमुच्चैस्त्वेन । एवं जम्बूद्वीपगतविजयद्वारस-
दृशमेतदपि वक्तव्यं यावद्बहून्पृष्ठवष्टौ मङ्गलकानि यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति ॥ सम्प्रति विजयद्वारनामनिबन्धनं प्रतिपिपाद-
यितुरिदमाह—'से केणट्टेणं भंते' इत्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—विजयद्वारं विजयद्वारम् ? इति, भगवानाह—गौतम !
विजये द्वारे विजयो नाम देवो महर्द्धिको यावद् विजयाया अन्येषां च बहूनां विजयाराजधानीवास्तव्यानां वानमन्त-
राणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावत्परिवसति, ततो विजयदेवस्वामिकत्वाद् विजयमिति, तथा चाह—'से एणट्टेण' मित्यादि
सुगमं ॥ 'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! विजयद्वारस्य

पूर्वस्यां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्त्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता, सा च जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपतिविजयाराजधानीवद्वक्तव्या ॥ सम्प्रति वैजयन्तद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, कं भदन्त! लवणस्य समुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! लवणसमुद्रस्य दक्षिणपर्यन्ते धातकीखण्डद्वीपदक्षिणाद्धस्योत्तरतोऽत्र लवणसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एतद्वक्तव्यता सर्वोऽपि विजयद्वारवद्वसेया, नवरं राजधानी वैजयन्तद्वारस्य दक्षिणतो वेदितव्या ॥ जयन्तद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, कं भदन्त! लवणसमुद्रस्य जयन्तं द्वारं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! लवणसमुद्रस्य पश्चिमपर्यन्ते धातकीखण्डपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः शीताया महा-नद्या उपरि लवणस्य समुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तद्वक्तव्यताऽपि विजयद्वारवद् वक्तव्या, नवरं राजधानी जयन्तद्वारस्य पश्चिममार्गे वक्तव्या ॥ अपराजितद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, कं भदन्त! लवणस्य समुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! लवणसमुद्रस्योत्तरपर्यन्ते धातकीखण्डद्वीपोत्तरार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र लवणस्य समुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं । एतद्वक्तव्यताऽपि विजयद्वारवन्निरवशेषा वक्तव्या, नवरं राजधानी अपराजितद्वारस्योत्तरतोऽवसातव्या ॥ सम्प्रति द्वारस्य द्वारस्यान्तरं प्रतिपादयितुं काम आह—‘लवणस्स णं भंते!’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त! समुद्रस्य द्वारस्य २ ‘एस ण’मिति एतद् अन्तरं कियत्या ‘अबाधया’ अन्तरालत्वाव्याघातरूपया प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चनवतिः सहस्राणि अशीते द्वे योजनशते क्रोशश्चैको द्वारस्य द्वारस्याबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—एकैकस्य द्वारस्य पृथुलं चत्वारि योजनानि, एकैकस्मिन् द्वारे एकैका द्वारशाखा क्रोशबाहल्या, द्वारे च द्वे द्वे शाखे, तत एकैकस्मिन् द्वारे पृथुलं सामस्येन चिन्त्यमानं सार्द्धयो-

जनचतुष्टयप्रमाणं प्राप्यते, चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र पृथुत्वमीलने जातान्यष्टादश योजनान्ति, तानि लवणसमुद्रपरिरयपरिमाणान् पञ्चदश शतसहस्राणि एकाशीतिःसहस्राणि एकोनचत्वारिंशं योजनशतं इत्येवंपरिमाणादपनीयन्ते, अपनीय च यच्छेषं तस्य चतुर्भिर्भोगेऽपहृते यदागच्छति तत् द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं, तच्च यथोक्तमेव, उक्तं च—“आसीया दोन्नि सया पणनडइसहस्स तिन्नि लक्खा य । कीसो यं अंतरं सागरस्स द्वाराण विन्नेयं ॥१॥” ‘लवणस्स णं भंते ! समुद्स्स पदेसा’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं प्राग्वद्भावनीयम् ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रनामान्वर्थं पृच्छति—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—लवणः समुद्रो लवणः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम ! लवणस्य समुद्रस्य उदकः ‘आविलम्’ अविमलमस्वच्छं प्रकृत्या ‘रइलं’ रजोवत्, जलवृद्धि-हानिभ्यां पङ्कबहुलमिति भावः, लवणं सान्निपातिकरसोपेतत्वाद्धिन्द्रं गोवराक्ष(ल्य)रसविशेषकलितत्वात्, ‘क्षारं’ तीक्ष्णं लवणरसविशेषवत्त्वात्, ‘कटुकं’ कटुकरसोपेतत्वात्, अत एवोपद्रवव्रातादपेयं, केषामपेयम् ?—चतुष्पदमृगपक्षसरीसृपाणां, नान्यत्र ‘तद्योनिकेभ्यः’ लवणसमुद्रयोनिकेभ्यः सत्त्वेभ्यस्तेषां पेयमिति भावः, तद्योनिकतया तेषां तदाहारकत्वात्, तदेवं यस्मात्तस्योदकं लवणमतोऽसौ लवणः समुद्र इति, अन्यच्च ‘सुट्ठिए लवणाहिर्वइ’ इत्यादि सुगमं, नवरमेष भावार्थः—यस्मात् सुस्थितनामा तदधिपतिः—लवणाधिपतिरिति स्वकल्पपुस्तके प्रसिद्धम्, आधिपत्यं च तस्याधिकृतसमुद्रस्य विषये नान्यस्य ततोऽप्यसौ लवणसमुद्र इति, तथा चाह—‘से एणट्ठेण’मित्यादि ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रगतचन्द्रादिसङ्ख्यापरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

लवणे णं भंते ! समुदे कति चंदा पभासिंसु वा पभासिंसति वा ?, एवं पंचणहवि पुच्छा, गोयमा ! लवणसमुदे चत्तारि चंदा पभासिंसु वा ३ चत्तारि सूरिया तविंसु वा ३ बार-

सुत्तरं नखत्तसयं जोगं जोएंसु वा ३ तिणिण भावणा महग्गहसया चारं चरिंसु वा ३
 डुणिण सयसहस्सा सत्तिहिं च सहस्सा नव य सया तारागणकोडाकोडीणं सोभं सोभिंसु
 वा ३ ॥ (सू० १५५)

‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! चत्वारश्चन्द्राः प्रभासन्ते प्रभासिष्यन्ते, चत्वारः सूर्यास्तापितवन्तस्तापयन्ति तापविष्यन्ति, ते च जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्यैः सह समश्रेण्या प्रतिवद्धा वेदितव्याः, तद्यथा—द्वौ सूर्यौ एकस्य जम्बूद्वीपगतस्य सूर्यस्य श्रेण्या प्रतिवद्धौ, द्वौ सूर्यौ द्वितीयस्य जम्बूद्वीपगतस्य सूर्यस्य, तथा द्वौ चन्द्रमसावेकस्य जम्बूद्वीपगतस्य चन्द्रस्य समश्रेण्या प्रतिवद्धौ, द्वौ द्वितीयचन्द्रस्य, तौ चैवम्—यदा जम्बूद्वीपगत एकः सूर्यो मेरोर्दक्षिणतश्चारं चरति तदा लवणसमुद्रेऽपि तेन सह समश्रेण्या प्रतिवद्ध एकः शिखाया अभ्यन्तरं चारं चरति द्वितीयस्तैनैव सह समश्रेण्या प्रतिवद्ध एकः शिखाया प्रतिवद्धः शिखायाः परतः, तदैव च यो जम्बूद्वीपे मेरोरुत्तरतश्चारं चरति तेन सह समश्रेण्या प्रतिवद्धो लवणसमुद्रे उत्तरत एकः शिखाया अभ्यन्तरं चारं चरति, द्वितीयस्तु तैनैव सह समश्रेण्या प्रतिवद्धः शिखायाः परतः, एवं चन्द्रमसोऽपि जम्बूद्वीपगतचन्द्राभ्यां सह समश्रेणिप्रतिवद्धा भावनीयाः, अत एव जम्बूद्वीप इव लवणसमुद्रेऽपि यदा मेरोर्दक्षिणतो दिवसः संभवति तदा मेरोरुत्तरतोऽपि लवणसमुद्रे दिवसः, यदा च मेरोरुत्तरतो लवणसमुद्रे दिवसस्तथा दक्षिणतोऽपि दिवसस्तदा च पूर्वस्यां पश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रे रात्रिः, यदा च मेरोः पूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रे दिवसस्तदा पश्चिमायामपि दिवसः, यदा च पश्चिमायां दिवसस्तदा पूर्वदिश्यपि, तदा च मेरोर्दक्षिणत उत्तरतश्च नियमतो रात्रिः, एवं धातकीखण्डादिष्वपि भावनीयं, तद्गतानामपि चन्द्रसूर्याणां जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्यैः सह समश्रेण्या

३ प्रतिपद्यौ
 लवणे
 चन्द्राद्याः
 उद्देशः २
 सू० १५५

व्यवस्थितत्वात्, उक्तं च सूर्यप्रज्ञप्तौ—“जया णं लवणसमुद्रे दाहिण्डु दिवसे भवइ तथा णं उत्तरडुवि दिवसे हवइ, जया णं उत्तर-
 रडु दिवसे हवइ तथा णं लवणसमुद्रे पुरत्थिमपञ्चस्थिमेणं राई भवइ, एवं जहा जंबूद्वीवे दीवे तहेव” तथा “जया णं धायईसंडे दीवे
 दाहिण्डु दिवसे भवइ तथा णं उत्तरडुवि, जया णं उत्तरडु दिवसे हवइ तथा णं धायईसंडे दीवे मंदराणं पञ्चयाणं पुरत्थिमपञ्च-
 स्थिमेणं राई हवइ, एवं जहा जंबूद्वीवे दीवे तहेव, कालोए जहा लवणे तहेव” तथा “जया णं अहिंभतरपुक्खरुद्धे दाहिण्डु दिवसे
 भवइ तथा णं उत्तरडु दिवसे हवइ, जया णं उत्तरडु दिवसे हवइ तथा णं अहिंभतरडु मंदराणं पञ्चयाणं पुरत्थिमपञ्चस्थिमेणं
 राई हवइ, सेसं जहा जंबूद्वीवे तहेव” आह—लवणसमुद्रे षोडश योजनसहस्रप्रमाणा शिला ततः कथं चन्द्रसूर्याणां तत्र तत्र देशे
 चारं चरतां न गतिव्याघातः?, उच्यते, इह लवणसमुद्रवर्जेषु शेषेषु द्वीपसमुद्रेषु यानि ज्योतिष्कविमानानि तानि सर्वाण्यपि सामान्य-
 रूपस्फटिकमयानि, यानि पुनर्लवणसमुद्रे ज्योतिष्कविमानानि तानि तथाजगत्स्वाभाव्यादुदकस्फाटनस्वभावस्फटिकमयानि, तथा
 चोक्तं सूर्यप्रज्ञप्तिनियुक्तौ—“जोइसियविमाणाइं सव्वाइं हवंति फलिहमइयाइं । दगफालियामथा पुण लवणे जे जोइसविमाणा ॥१॥”
 ततो न तेषामुदकमध्ये चारं चरतामुदकेन व्याघातः, अन्यच्च शेषद्वीपसमुद्रेषु चन्द्रसूर्यविमानान्यधोलेश्याकानि यानि पुनर्लवणसमुद्रे
 तानि तथाजगत्स्वादूर्ध्वलेश्याकानि तेन शिखायामपि सर्वत्र लवणसमुद्रे प्रकाशो भवति, अयं चार्थः प्रायो वहूनामप्रतीत इति
 संवादाथमेतदर्थप्रतिपादको जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितो विशेषणवतीग्रन्थ उपदर्शयते—“सोलससाहसियाए सिहाए कइं जो-
 इसियविघातो न भवति?, तत्थ भन्नइ—जेणं सूरपन्नत्तीए भणियं—“जोइसियविमाणाइं सव्वाइं हवंति फलिहमइयाइं । दगफालिया
 मया पुण लवणे जे जोइसविमाणा ॥ २ ॥” जं सव्वदीवसमुद्रेसु फालियामयाइं लवणसमुद्रे चैव केवलं, दगफालियामयाइं तत्थ इद-

मेव कारणं सा उदगेण विघातो भवउ इति, जंवुसूरपन्नत्तीए चेव भणियं—“लवणंमि उ जोइसिया उडुलेसा हवंति नायव्वा । तेण परं जोइसियां अहलेसागा मुणेयव्वा ॥ १ ॥” तं पि उदगमालावभासणत्थमेव लोगठिई एसा” इति । तथा द्वादशं नक्षत्रशतं एवं-
चत्वारो हि लवणसमुद्रे शशिनः, एकैकस्य च शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि, ततोऽष्टाविंशतेऽनुभिर्गुणने भवति द्वादशोत्तरं
शतमिति । त्रीणि द्विपञ्चाशदधिकानि महामहशतानि, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाशीतेर्ग्रहाणां भावात्, द्वे शतसहस्रे सप्तपष्टिः
सहस्राणि नव शतानि तारागणकोटीकोटीनाम् २६७९०००००००००००००, उक्तञ्च—“चत्वारि चेव चंदा चत्तारि य सूर-
रिया लवणतोए । बारं नक्खत्तसयं गहाण तिन्नेव वावम्मा ॥ १ ॥ दो चेव सयसहस्सा सत्तही खलु भवे सहस्सा य । नव य सया
लवणजले तारागणकोटिकोटीणं ॥ २ ॥” इह लवणसमुद्रे चतुर्दश्यादिषु तिथिषु नदीमुखानामापूरणतो जलमतिरेकेण प्रवर्द्धमानमु-
पलभ्यते तत्र कारणं पिपृच्छिषुरिदमाह—

कम्हा णं भंते ! लवणंसमुदे चाउहसट्ठमुद्धिदुण्णिणमासिणीसु अतिरेगं २ वट्ठति वा हायति
वां?, गोथमा ! जंबुदीवस्स णं दीवस्सं चउदिसिं बाहिरिल्लाओ वेहयंताओ लवणसमुदं पंचाण-
उतिं २ जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि महालिजरसंठाणसंठिया महइमहालया
महापायाला पणत्ता, तंजहा—वलयासुहे केतूए जूवे ईसरे, ते णं महापाताला एगमेगं
जोयणसयसहस्सं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं मज्जे एगपदेसियाए सेदीए
एगमेगं जोयणसतसहस्सं विक्खंभेणं उवरिं मुहमूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं ॥ तेसि णं

३ प्रतिपत्तौ
लवणे
वेलावृद्धिः
उद्देशः २
सू० १५६

॥ ३०४ ॥

महापायालाणं कुड्डा सव्वत्थ समा दसजोयणसतबाहल्ला पणत्ता सव्ववहरामया अच्छा जाव
 पडिरूवा ॥ तत्थ णं बहवे जीवा पोगगला य अवक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवचयंति सासया णं
 ते कुड्डा दव्वट्टयाए वणणपल्लवेहिं० असासया ॥ तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्दीया जाव पलिओ-
 वमट्टितीया परिवसंति, तंजहा—काले महाकाले वेलंबे पभंजणे ॥ तेसि णं महापायालाणं
 तेओ तिभागा पणत्ता, तंजहा—हेट्टिल्ले तिभागे मज्झिल्ले तिभागे उवरिमे तिभागे ॥ ते णं ति-
 भागा तेत्तीसं जोयणसहस्सा तिणिण य तेत्तीसं जोयणसतं जोयणतिभागं च बाहल्लेणं । तत्थ
 णं जे से हेट्टिल्ले तिभागे एत्थ णं वाउकाओ संचिद्धति, तत्थ णं जे से मज्झिल्ले तिभागे एत्थ णं
 वाउकाए य आउकाए य संचिद्धति, तत्थ णं जे से उवरिल्ले तिभागे एत्थ णं आउकाए संचि-
 द्धति, अटुत्तरं च णं गोयमा ! लवणसमुद्दे तत्थ २ देसे बहवे खुड्डालिंजरसंठाणसंठिया खुड्ड-
 पायालकलसा पणत्ता, ते णं खुड्डा पाताला एगमेगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं मूले एगमेगं जो-
 यणसतं विक्खंभेणं मज्झे एगपदेसियाए सेट्टिए एगमेगं जोयणसहस्सं विक्खंभेणं उप्पिं मुह-
 मूले एगमेगं जोयणसतं विक्खंभेणं ॥ तेसि णं खुड्डागपायालाणं कुड्डा सव्वत्थ समा दस जोय-
 णाहं बाहल्लेणं पणत्ता सव्ववहरामया अच्छा जाव पडिरूवा । तत्थ णं बहवे जीवा पोगगला य जाव
 असासयावि, पत्तेयं २ अट्टपलिओवमट्टितीताहिं देवताहिं परिगगहिया ॥ तेसि णं खुड्डगपाता-

लाणं ततो तिभागा ५०, तंजहा—हेट्टिल्ले तिभागे मज्झिल्ले तिभागे उवरिल्ले तिभागे, ते णं तिभागा तिणिण तेत्तीसे जोयणसते जोयणतिभागं च बाहल्लेणं पणत्ते । तत्थ णं जे से हेट्टिल्ले तिभागे एत्थ णं वाउकाओ मज्झिल्ले तिभागे वाउआए आउयाते य उवरिल्ले आउकाए, एवामेव सपुब्बा-वरेणं लवणसमुद्दे सत्त पायालसहस्सा अट्ठ य चुलसीता पातालसता भवंतीति मक्खाया ॥ तेसि णं महापायालाणं खुट्ठुगपायालाण य हेट्ठिममज्झिमिल्लेसु तिभागेसु बहवे ओराला वाया संसेयंति संमुच्छिमंति एयंति चलंति कंपंति खुब्भंति घट्ठंति तं तं भावं परिणमंति तथा णं से उदए उण्णामिज्झति, जया णं तेसिं महापायालाणं खुट्ठुगपायालाण य हेट्ठिल्लमज्झिल्लेसु तिभागेसु नो बहवे ओराला जाव तं तं भावं न परिणमंति तथा णं से उदए नो उन्नामिज्झइ अंतरावि य णं ते वायं उदीरंति अंतरावि य णं से उदगे उण्णामिज्झइ अंतरावि य ते वाया नो उदीरंति अंतरावि य णं से उदगे णो उण्णामिज्झइ, एवं खलु गोयमा ! लवणसमुद्दे चाउइसट्ठमु-दिट्ठपुण्णमासिणीसु अइरेगं २ वह्ति वा हायति वा ॥ (सू० १५६)

‘कम्हा णं भंते !’ इत्यादि, कस्माद्भदन्त ! लवणसमुद्दे चतुर्दश्यष्टम्युद्दिष्टपौर्णमासीषु तिथिषु, अत्रोद्दिष्टा—अमावास्या पौर्णमासी प्रतीता, पूर्णो मासो यस्यां सा पौर्णमासी, ‘प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्’ अन्ये तु व्याचक्षते—पूर्णो माः—चन्द्रमा अस्यामिति पौर्णमासी, अण् तथैव, प्राकृतत्वाच्च सूत्रे ‘पुण्णमासिणी’ति पाठः, ‘अइरेगं अइरेगं’ अतिशयेन वद्धंते हीयते वा ?, भगवानाह—नौतम !

जम्बूद्वीपे द्वीपे यो मन्दरपर्वतस्तस्य चतसृषु पूर्वाद्विषु दिक्षु लवणसमुद्रं पञ्चनवतिं पञ्चनवतिं योजनसहस्राण्यवगाद्यान्तरे चत्वारो
‘महद्महालया’ अतिशयेन महान्तो महालिङ्गरं—महापिडहं तत्संस्थानसंस्थिताः, क्वचित् ‘महारंजरसंठाणसंठिया’ इति पाठस्तत्रा-
रंजरः—अलिंजर इति, महापातालकलशाः प्रज्ञप्ताः, उक्तं च—“पणनउइसहस्साइं ओगाहिता चउदिसि लवणं । चउरोऽलिंजरसं-
ठाणसंठिया होति पायाला ॥ १ ॥” तानेव नामतः कथयति, तद्यथा—मेरोः पूर्वस्यां दिशि वडवासुखः दक्षिणस्यां केयूपः अपरस्यां
यूपः उत्तरस्यामीश्वरः, ते चत्वारोऽपि महापातालकलशा एकैकं योजनशतसहस्रं—लक्षं उद्धेन मूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन
तत ऊर्ध्वं एकप्रादेशिक्या श्रेण्या विष्कम्भतः प्रवर्द्धमाना २ मध्ये एकैकं योजनशतसहस्रं विष्कम्भेन तत ऊर्ध्वं भूयोऽप्येकप्रादेशिक्या
श्रेण्या विष्कम्भतो हीयमाना हीयमाना उपरि मुखमूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भतः, उक्तञ्च—“जोयणसहस्सदसगं मूले उवरिं
च होति विच्छिण्णा । मज्झे य सयसहस्सं तेत्तियमेत्तं च ओगाढा ॥ १ ॥” ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां महापातालकलशानां कुड्याः
सर्वत्र समा दश योजनशतवाहल्या योजनसहस्रवाहल्या इत्यर्थः, सर्वासना वज्रमयाः ‘अच्छा जाव पडिरूवा’ इति प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ
ण’मित्यादि, तेषु वज्रमयेषु कुड्येषु बहवो जीवाः पृथिवीकायिकाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ गच्छन्ति ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते
जीवा इति सामर्थ्याद्रम्यं, जीवानामेवोत्पत्तिधर्मकतया प्रसिद्धत्वात्, ‘चीयन्ते’ चयमुपगच्छन्ति ‘उपचीयन्ते’ उपचयमायान्ति,
एतच्च पदद्वयं पुद्गलापेक्षं, पुद्गलानामेव चयापचयधर्मकतया व्यवहारात्, तत एवं सकलकालं तदाकारस्य सदाऽवस्थानात् शाश्वतास्ते
कुड्या द्रव्यार्थतया प्रज्ञप्ताः, वर्णपर्यायैः रसपर्यायैः गन्धपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः पुनरशाश्वताः, वर्णादीनां प्रतिक्षणं कियत्कालादूर्ध्वं वाऽ-
न्यथाऽन्यथा भवनात् ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषु चतुर्षु पातालकलशेषु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत्करणान्महाद्युतिका इत्यादि

परिग्रहः, पत्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा—‘काले’ इत्यादि, बडवामुखे कालः केयूरे मङ्गलकालः यूपे वेलम्बः ईश्वरे प्रभ-
 ज्ञानः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां महापातालकलशानां प्रत्येकं प्रत्येकं त्रयस्त्रिभागाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अधस्तनस्त्रिभागो मध्यमस्त्रिभाग
 उपरितनस्त्रिभागः ॥ ‘ते ण’मित्यादि, ते त्रयोऽपि त्रिभागास्त्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि त्रीणि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनत्रि-
 भागं च बाह्येन प्रज्ञप्ताः । तत्र चतुर्ष्वपि पातालकलशेषु अधस्तनेषु त्रिभागेषु वातकायः संतिष्ठति, मध्यमेषु त्रिभागेषु वायुकायो-
 ऽङ्कायश्च, उपरितनेषु त्रिभागेष्वङ्काय एव । ‘अदुत्तरं च ण’मित्यादि, अथान्यद् गौतम ! लवणसमुद्रे ‘तत्थ तत्थ देसे तर्हि तर्हि’
 इति तेषां पातालकलशानामन्तरेषु तत्र २ देशे तस्य २ देशस्य तत्र २ प्रदेशे क्षुल्लारञ्जरसंस्थानसंस्थिताः क्षुल्लाः पातालकलशाः प्र-
 ज्ञप्ताः, ते क्षुल्लाः पातालकलशा एकमेकं योजनसहस्रमुद्धेन मूले एकैकं योजनशतं विष्कम्भेन मध्ये एकैकं योजनसहस्रं विष्कम्भेन
 धपरि मुखमूले एकैकं योजनशतं विष्कम्भेन ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां क्षुल्लकपातालकलशानां कुड्याः सर्वत्र समा दश दश योज-
 नानि बाह्येतः, उक्तञ्च—“जोयणसयविच्छिण्णा मूले उवरि दस सयाणि मज्झंमि । ओगाढा य सहस्सं दसजोयणिया य से
 कुट्ठा ॥ १ ॥” “संव्ववइरामया” इत्यादि प्राग्वद् यावत् ‘फासपज्जेवेहिं असासया’ इति, प्रत्येकं २ तेऽद्धपत्योपमस्थितिकाभि-
 र्वेवताभिः परिगृहीताः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां क्षुल्लकपातालकलशानां प्रत्येकं २ त्रयस्त्रिभागाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अधस्तनस्त्रिभागो
 मध्यमस्त्रिभाग उपरितनस्त्रिभागः । ‘ते ण’मित्यादि, ते त्रिभागाः प्रत्येकं त्रीणि योजनशतानि ‘त्रयस्त्रिंशानि’ त्रयस्त्रिंशदधिकानि
 योजनत्रिभागं च बाह्येन प्रज्ञप्ताः, तत्र सर्वेषामपि क्षुल्लकपातालकलशानामधस्तनेषु त्रिभागेषु वायुकायः संतिष्ठति, मध्येषु त्रिभागेषु
 वायुकायोऽङ्कायश्च, उपरितनेषु त्रिभागेष्वङ्कायः संतिष्ठति, एवमेव ‘सपूर्वापरेण’ पूर्वापरसमुदायसङ्ख्यायां सप्त पातालकलशसहस्राणि

३ प्रतिपत्तौ
 लवणे
 वेलावृद्धिः
 उद्देशः २
 सू० १५६

॥ ३०६ ॥

शुल्लकपातालकलशसहस्राणि, अष्टौ च पातालकलशशतानि—शुल्लकपातालकलशशतानि ‘चतुरशीतानि’ चतुरशीत्यधिकानि भवन्ती-
 त्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, उक्तञ्च—“अन्नेवि य पायाला खुड्डालंजरगसंठिया लवणे । अट्टसया चुलसीया सत्त सहस्सा य
 सव्वेवि ॥ १ ॥ पायालाण विभागा सव्वाणवि तिन्नि विन्नेया । हेट्ठिमभागे वाऊ मज्जे वाऊ य उदगं च ॥ २ ॥ उवरिं
 उदगं भणियं पढमगवीणसु वाउ संखुभिओ । उड्डु वामइ उदगं परिवड्डुइ जलनिही खुभिओ ॥ ३ ॥” ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां
 ‘शुल्लकपातालानां’ शुल्लकपातालकलशानां महापातालानां चाधस्तनमध्येषु त्रिभागेषु तथाजगत्स्थितिस्वाभाव्यात् प्रतिदिवसं द्विकृत्वस्त-
 त्रापि चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण ‘बहवः’ अतिप्रभूताः ‘उदाराः’ ऊर्द्धगमनस्वभावाः प्रबलशक्तयश्च, उत—प्रावत्येन आरो येषां
 ते उदारा इति व्युत्पत्तेः, ‘वाताः’ वायवः ‘संस्विद्यन्ते’ उत्पत्त्यभिमुखीभवन्ति ततः क्षणानन्तरं ‘संमूर्च्छन्ति’ संमूर्च्छजन्मना लब्धा-
 त्मलाभा भवन्ति ततः ‘चलन्ति’ कम्पन्ते वातानां चलनस्वभावत्वात्, ततः ‘घट्टन्ते’ परस्परं सङ्घट्टमाप्नुवन्ति, तदनन्तरं ‘क्षु-
 भ्यन्ते’ जातमहान्द्रुतशक्तिकाः सन्त ऊर्द्धूमितस्ततो विप्रसरन्ति, ततः ‘उदीरयन्ति’ अन्यान् वातान् जलमपि चोत्—प्रावत्येन प्रेर-
 यन्ति, तं तं देशकालोचितं मन्दं तीव्रं मध्यमं वा भावं परिणामं ‘परिणमन्ति’ धातूनामनेकार्थत्वात् प्रपद्यन्ते । ‘जया णं तेसिं खुड्डा-
 पायालाण’मित्यादि सुगमं भावितत्वात् । ‘तया ण’मित्यादि, तदा णमिति वाक्यालङ्कारे ‘तद्’ उदकम् ‘उन्नामिज्जंते’ उन्नाम्यन्ते

१ अन्येऽपि च पातालकलशाः शुद्धरजरसंस्थिता लवणे । अष्ट शतानि चतुरशीतीति सप्त सहस्राणि च सर्वेऽपि ॥ १ ॥ पातालाना विभागाः सर्वेषामपि
 त्रयस्त्रयो विज्ञेयाः । अधस्तनभागे वायु, मध्ये वायुश्च उदकं च ॥ २ ॥ उपरितनभागे उदकं भणितं, प्रथमद्वितीययोः वायुः संक्षुभित । ऊर्द्धं । वामयति (निष्काश-
 यति) उदकं परिवर्द्धते जलनिधिः क्षुभितः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमुखिष्यत इति भावः । 'जया ण'मित्यादि, यदा पुनः 'ण'मिति पुनरर्थे निपातानामनेकार्थत्वात्, तेषां धुलरुपातालानां महापा-
तालानां चापस्तनमध्यमेषु त्रिभागेषु नो बहव उदारा वाताः संस्विद्यन्ते इत्यादि प्राग्वत् 'तया ण'मित्यादि तदा तदुदकं 'नोन्नाम्यते'
नोर्ध्वमुखिष्यते उत्क्षेपकाभावात्, एतदेव स्पष्टतरमाह—'अंतराविय ण'मित्यादि, 'अन्तरा' अहोरात्रमध्ये द्विकृत्वः प्रतिनियते
कालविभागे पक्षमध्ये चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण ते वाताः तथाजगत्स्वाभाव्यादुदीर्यन्ते धातूनामनेकार्थत्वादुत्पद्यन्ते, ततोऽन्तरा-
अहोरात्रमध्ये द्विकृत्वः प्रतिनियते कालविभागे पक्षमध्ये चतुर्दश्यादिषु तिथिषु अतिरेकेण तत उदकमुन्नाम्यते । 'अंतराविय ण'मि-
त्यादि, 'अन्तरा' प्रतिनियतकालविभागादन्यत्र ते वाताः 'नोदीर्यन्ते' नोत्पद्यन्ते, तदभावात् 'अन्तरा' प्रतिनियतकालविभागाद-
न्यत्र कालविभागे उदकं नोन्नाम्यते उन्नामकाभावात्, तत एवं खलु गौतम ! लवणसमुद्रे चतुर्दश्यष्टम्युदिष्टपूर्णमासीषु तिथिषु 'अ-
तिरेकमतिरेकम्' अतिशयेनातिशयेन वर्द्धते दीयते वेति ॥ तदेवं चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण जलवृद्धौ कारणमुक्तमिदानीमहोरात्र-
मध्ये द्विकृत्वोऽतिरेकेण जलवृद्धौ कारणमभिधित्सुराह—

लवणे णं भंते ! समुद्राए तीसाए सुहुत्ताणं कतिखुत्तो अतिरेगं २ बहति वा हायति वा ? गो-
यमा ! लवणे णं समुदे तीसाए सुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अतिरेगं २ बहति वा हायति वा ॥ से केणट्टे-
णं भंते ! एवं बुच्चह-लवणे णं समुदे तीसाए सुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अहरेगं २ बहह वा हायह वा ? गो-
यमा ! उहुमंतेसु पायालेसु बहह आपूरितेसु पायालेसु हायह, से तेणट्टेणं गोयमा ! लवणे
णं समुदे तीसाए सुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अहरेगं अहरेगं बहह वा हायह वा ॥ (सू० १५७)

३ प्रतिपत्तौ
लवणे
वेलावृद्धिः
उद्देशः २
सू० १५७

॥ ३०७ ॥

‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रास्त्रिंशतो मुहूर्त्तानां मध्येऽहोरात्रमध्ये इति भावः ‘कतिकृत्वः’ कतिवारान् अतिरेकमतिरेकं वर्द्धते हीयते वा ? इति, तदेवं (प्रश्ने) भगवानाह—गौतम ! द्विकृत्वोऽतिरेकमतिरेकं वर्द्धते हीयते वा ॥ ‘से केणट्टेण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ‘उद्धमत्सु’ अधस्तनमध्यमन्निभागगतवातसङ्क्षोभवशाज्जलमूर्द्धमुत्क्षिपत्सु ‘पातालेषु’ पातालकलशेषु महत्सु लघुषु च वर्द्धते ‘आपूर्यमाणेषु’ परिसंस्थिते पवने भूयो जलेन त्रियमाणेषु ‘पातालेषु’ पातालकलशेषु महत्सु लघुषु च हीयते ‘से एणट्टेण’मित्यादि उपसंहारवाक्यम् ॥ अधुना लवणशिखावक्तव्यतामाह—

लवणसिंहा णं भंते ! केवतिरियं चक्खवालविकखंभेणं अहरेणं २ वहुति वा हायति वा ? गोयमा ! लवणसीहाए णं दस जोयणसहस्साइं चक्खवालविकखंभेणं देसूणं अद्धजोयणं अतिरेणं वहुति वा हायति वा ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स कति णागसाहस्सीओ अविंभतरियं वेलं धारंति ? कइ नागसाहस्सीओ अगोदयं धरंति ? गोयमा ! लवणसमुद्दस्स बायालीसं णागसाहस्सीओ अविंभतरियं वेलं धारंति, बावत्तारिं णागसाहस्सीओ बाहिरियं वेलं धारंति, सट्ठिं णागसाहस्सीओ अगोदयं धारंति, एवमेव समुन्वावरेणं एगा णागसतसाहस्सी चोवत्तारिं च णागसहस्सा भवंतीति मक्खाया ॥ (सू० १५८)

‘लवणसिंहा णं भंते !’ इत्यादि, लवणशिखा भदन्त ! कियच्चक्रवालविष्कम्भेन ? कियच्च ‘अतिरेकमतिरेकम्’ अतिशयेन २ वर्द्धते हीयते वा ? भगवानाह—गौतम ! लवणशिखा सर्वतश्चक्रवालविष्कम्भतया ‘समा’समप्रमाणा दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन चक्रवा-

लरूपतया विस्तारेण 'देशोनमर्द्धयोजनं' गव्यूतद्वयप्रमाणम् 'अतिरेकमतिरेकम्' अतिशयेनातिशयेन वर्द्धते हीयते वा, इयमत्र भावना—लवणसमुद्रे जम्बूद्वीपाद् धातकीखण्डद्वीपाच्च प्रत्येकं पञ्चनवतिपञ्चनवतियोजनसहस्राणि गोतीर्थं, गोतीर्थं नाम तडागादिष्विव प्रवेशमार्गरूपो नीचो नीचतरो भूदेशो, गोतीर्थमिव गोतीर्थमिति व्युत्पत्तेः, मध्यभागावगाहस्तु दश योजनसहस्रप्रमाणविस्तारः, गोतीर्थं च जम्बूद्वीपवेदिकान्तसमीपे धातकीखण्डवेदिकान्तसमीपे चाङ्गुलासङ्ख्येयभागः, ततः परं समतलाद् भूभागादारभ्य क्रमेण प्रदेशहान्या तावन्नीचत्वं नीचतरत्वं परिभावनीयं यावत्पञ्चनवतियोजनसहस्राणि, पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्तेषु समतलं भूभागमपेक्ष्योण्डत्वं योजनसहस्रमेकं, तथा जम्बूद्वीपवेदिकातो धातकीखण्डद्वीपवेदिकातश्च ? तत्र समतले भूभागे प्रथमतो जलवृद्धिरङ्गुलसङ्ख्येयभागः, ततः समतलभूभागमेवाधिकृत्य प्रदेशवृद्ध्या जलवृद्धिः क्रमेण परिवर्द्धमाना तावत्परिभावनीया यावदुभयतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्राणि, पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते चोभयतोऽपि समतलभूभागमपेक्ष्य जलवृद्धिः सप्तयोजनशतानि, किमुक्तं भवति ?—तत्र प्रदेशे समतलभूभागमपेक्ष्यावगाहो योजनसहस्रं, तदुपरि जलवृद्धिः सप्त योजनशतानीति, ततः परं मध्ये भागे दशयोजनसहस्रविस्तारेऽवगाहो योजनसहस्रं जलवृद्धिः षोडश योजनसहस्राणि, पातालकलशगतवायुक्षोभे च तेषामुपर्यहोरात्रमध्ये द्वौ वारौ किञ्चिन्न्यूने द्वे गव्यूते उदकमतिरेकेण वर्द्धते पातालकलशगतवायूपशान्तौ च हीयते, उक्तञ्च—'पंचाणउयसहस्से गोतित्थं उभयतोवि लवणस्स । जोयणसयाणि सत्त उ दगपरिवुड्डीवि उभयोवि ॥ १ ॥ दस जोयणसाहस्सा लवणसिहा चक्कवालतो रुंदा ।

१ लवणस्य उभयतोऽपि पञ्चनवति सहस्राणि गोतीर्थं तु । उदकपरिवृद्धिरपि उभयतोऽपि सप्त योजनशतानि ॥ १ ॥ लवणशिखा चक्कवालतो दश योजनसहस्राणि रुंदा ।

सोलससहस्र उच्चा सहस्रमेगं च ओगाढा ॥ २ ॥ देसूणमद्धजोयणलवणसिहोवरि दुगं दुवे कालो । अहरेगं २ परिवड्डइ हायए वावि ॥ ३ ॥” सम्प्रति वेलन्धरवक्तव्यतामाह—‘लवणस्स णं भंते!’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त! समुद्रस्य कियन्तो नागसहस्रा नागकुमाराणां भवनपतिनिकायान्तर्वर्तिनां सहस्रा आभ्यन्तरिकीं—जम्बूद्वीपाभिमुखां वेलां—शिखोपरिजलं शिखां च—अर्वाक् पतन्तीं ‘धरन्ति’ धारयन्ति? कियन्तो नागसहस्रा बाह्यां—धातकीखण्डद्वीपमध्ये प्रविशन्तीं वारयन्ति?, कियन्तो वा नागसहस्राः ‘अग्नोदकं’ देशोनयोजनार्द्धजलादुपरि वर्द्धमानं जलं ‘धरन्ति’ वारयन्ति?, भगवानाह—गौतम! द्विचत्वारिंशन्नागसहस्राण्याभ्यन्तरिकीं वेलां धरन्ति द्वासप्ततिर्नागसहस्राणि बाह्यां वेलां धरन्ति, षष्टिर्नागसहस्राण्यग्नोदकं धरन्ति, उक्तञ्च—“अर्द्धभ-तरियं वेलं धरन्ति लवणोदहिस्स नागाणं । बायालीससहस्सा दुसत्तरिसहस्सा बाहिरियं ॥ १ ॥ सट्ठि नागसहस्सा धरन्ति अग्नोदयं समुदस्स” इति । एवमेव ‘सपूर्वापरेण’ पूर्वापरसमुदायेन एकं नागशतसहस्रं चतुःसप्ततिश्च नागशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातानि मया शैषैश्च तीर्थकृद्भिः ॥

कति णं भंते! वेलंधरा णागराया पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि वेलंधरा णागराया पणत्ता, तंजहा—गोथूभे सिवए संखे मणोसिलए ॥ एतेसि णं भंते! चउण्हं वेलंधराणागरायाणं कति

१ पोट्टया योजनसहस्राणि उच्चा सहस्रमेकं चावगाढा ॥ २ ॥ देशोनमर्द्धयोजनं लवणशिखोपरि द्विवारं द्वयोः कालयोः । अतिरेकमतिरेकं परिवर्द्धते हीयते वाऽपि ॥ ३ ॥ २ आभ्यन्तरिकीं वेलां धारयन्ति लवणोदधेर्नागानां । द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि द्विसप्ततिसहस्राणि बाह्या ॥ १ ॥ षष्टिर्नागसहस्राणि धारयन्ति अग्नोदकं समुद्रस्य ।

आवासपव्वता पणत्ता? गोयमा! चत्तारि आवासपव्वता पणत्ता, तंजहा—गोथूमे उदगभासे
 संखे दगसीमाए ॥ कहि णं भंते! गोथूभस्स वेलंधरणागरायस्स गोथूमे णामं आवासपव्वते प-
 णत्ते?, गोयमा! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमेणं लवणं समुहं बायालीसं जोयणसहस्साइं
 ओगाहिता एत्थ णं गोथूभस्स वेलंधरणागरायस्स गोथूमे णामं आवासपव्वते पणत्ते सत्तर-
 सएक्कवीसाइं जोयणसंताइं उहं उच्चत्तेणं चत्तारि तीसे जोयणसते कोसं च उव्वेधेणं मूले दस-
 बावीसे जोयणसते आयामविक्खंभेणं मज्झे सत्ततेवीसे जोयणसते उवरिं चत्तारि चउवीसे
 जोयणसए आयामविक्खंभेणं मूले तिण्णि जोयणसहस्साइं दोण्णि य बत्तीसुत्तरे जोयणसए
 किंचिविसेसूणे परिक्खेवेणं मज्झे दो जोयणसहस्साइं दोण्णि य छलसीते जोयणसते किंचि-
 विसेसाहिए परिक्खेवेणं उवरि एगं जोयणसहस्सं तिण्णि य ईयाले जोयणसते किंचिविसेसूणे
 परिक्खेवेणं मूले वित्थिणे मज्झे संखित्ते उप्पि तणुए गोपुच्छसंठाणसंठिए सव्वकणगामए
 अच्छे जाव पडिख्वे ॥ से णं एगाए पडमवरवेदियाए एगेण य वणसंडेणं सव्वतो समंता संप-
 रिक्खित्ते, दोण्हवि वणओ ॥ गोथूभस्स णं आवासपव्वतस्स उवरिं बहुसमरमणिज्जे भूमि-
 भागे पणत्ते जाव आसयंति ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए
 एत्थं णं एगे महं पासायवडंसए बावटं जोयणाइं च उहं उच्चत्तेणं तं चेव पमाणं अहं आयाम-

३ प्रतिपत्तौ
 वेलन्धरा-
 वासादिः
 उद्देशः २
 सू० १५९

॥ ३०९ ॥

विक्खंभेणं वण्णओ जाव सीहासणं सपरिवारं ॥ से केण्डेणं भंते ! एवं वुच्चइ गोथूभे आवास-
 पव्वए २?, गोयमा ! गोथूभे णं आवासपव्वते तत्थ २ देसे तहिं २ बहुओ खुड्डाखुड्डियाओ
 जाव गोथूभवण्णाइं बहूइं उप्पलाइं तहेव जाव गोथूभे तत्थ देवे महिड्डीए जाव पलिओवमडि-
 तीए परिवसति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं जाव गोथूभयस्स आवासपव्वतस्स
 गोथूभाए रायहाणीए जाव विहरति, से तेण्डेणं जाव णिच्चे ॥ रायहाणि पुच्छा गोयमा ! गोथूभस्स
 आवासपव्वतस्स पुरत्थिमेणं तिरियमसंखेज्जे दीवसमुहे वीतिवइत्ता अण्णंमि लवणसमुहे तं चेव
 पमाणं तहेव सव्वं ॥ कहि णं भंते ! सिवगस्स वेलंधरणागरायस्स दओभासणामे आवासपव्वते
 पणत्ते?, गोयमा ! जंबुदीवे णं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दक्खिणेणं लवणसमुहं बायालीसं जो-
 यणसहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं सिवगस्स वेलंधरणागरायस्स दओभासे णामं आवासपव्वते
 पणत्ते, तं चेव पमाणं जं गोथूभस्स, णवरि सव्वअंकामए अच्छे जाव पडिरूवे जाव अट्ठो भाणि-
 यव्वो, गोयमा ! दओभासे णं आवासपव्वते लवणसमुहे अट्ठजोयणियखेत्ते दगं सव्वतो स-
 मंता ओभासेति उज्जोवेति तवति पभासेति सिवए इत्थ देवे महिड्डीए जाव रायहाणी से द-
 क्खिणेणं सिविगा दओभासस्स सेसं तं चेव ॥ कहि णं भंते ! संखस्स वेलंधरणागरायस्स संखे
 णामं आवासपव्वते पणत्ते?, गोयमा ! जंबुदीवे णं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं बाया-

लीसं जोयणसहस्साइं एत्थ णं संखस्स० वेलंधर० संखे णामं आयासपव्वते तं चेव पमाणं णवरं स-
 न्वरयणामए अच्चे । से णं एगाए पउमयरवेदिवाए एगेण य वणसंडेणं जाव अट्ठो यद्दओ खु-
 द्दाखुद्धिआओ जाव यद्दइं उप्पलाइं संखाभाइं संखवण्णाभाइं संखे एत्थ देवे महिद्दीए
 जाव रायहाणीए पच्चत्थिमेणं संखस्स आवासपव्वयस्स संखा नाम रायहाणी तं चेव पमाणं ॥
 कहि णं भंते ! मणोसिलकस्स वेलंधरणागरायस्स उदगसीमाए णामं आयासपव्वते पणसे ?,
 गोयमा ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स उत्तरेणं लवणसमुहं थायालीसं जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ
 णं मणोसिलगस्स वेलंधरणागरायस्स उदगसीमाए णामं आयासपव्वते पणसे तं चेव पमाणं
 णवरि सव्वफलिहामए अच्चे जाव अट्ठो, गोयमा ! दगसीमंते णं आयासपव्वते सीतासीतोव-
 गाणं महाणदीणं तत्थ गतो सोए पडिद्दम्मति से तेणट्ठेणं जाव णिच्चे मणोसिलए एत्थ देवे
 महिद्दीए जाव से णं तत्थ चउण्हं सामाणिय० जाव बिहरति ॥ कहि णं भंते ! मणोसिलगस्स
 वेलंधरणागरायस्स मणोसिला णाम रायहाणी ? , गोयमा ! दगसीमस्स आयासपव्वयस्स उ-
 रेणं तिरि० अण्णंमि लवणे एत्थ णं मलोसिलिया णाम रायहाणी पणसा तं चेव पमाणं जाव
 मणोसिलाए देवे—कणगंकरयफालियमया य वेलंधराणमावासा । अणुवेलंधराराइंण पव्वया
 होति रयणमया ॥ १ ॥ (सू० १५९)

३ प्रतिपत्तो
 वेलन्धरा-
 वासादिः
 उद्देशः २
 सू० १५९

‘कति णं भंते!’ इत्यादि, कति भदन्त ! वेल्न्धरनागराजाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-चत्वारो वेल्न्धरनागराजाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा- गोस्तूपः शिवकः शङ्खो मनःशिलाकः ॥ ‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां भदन्त ! चतुर्णां वेल्न्धरनागराजानां कति आवासपर्वताः प्र- ज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम ! एकैकस्य एकैकभावेन चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-गोस्तूप उदकभासः शङ्खो दकसीमः ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि प्रअसूत्रं सुगमं, भगवानाह-गौतम ! अस्मिन् जम्बूद्वीपे यो मन्दरपर्वतस्तस्य पूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं द्वा- चत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्र गोस्तूपस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपो नाम आवासपर्वतः प्रज्ञप्तः, सप्तदश योजनशतानि एकविंशान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, चत्वारि योजनशतानि त्रिंशदधिकानि क्रोशं चैकमुद्वेधेन, उच्छ्रयापेक्षयाऽवगाह्य चतुर्भागभावात्, मूले दश योजनशतानि द्वाविंशत्युत्तराणि विष्कम्भतः, मध्ये सप्त योजनशतानि त्रयोविंशत्युत्तराणि, उपरि चत्वारि योजनशतानि चतु- विंशत्युत्तराणि, मूले त्रीणि योजनसहस्राणि द्वे च योजनशते द्वात्रिंशदुत्तरे किञ्चिद्विशेषेण, मध्ये द्वे योजनसहस्रे द्वे च योजनशते चतुरशीते किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण, उपर्येकं योजनसहस्रं त्रीणि योजनशतानि एकचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषेणानि परिक्षेपेण, ततो मूले विस्तीर्णो मध्ये सङ्क्षिप्त उपरि तनुकः, अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितो गोपुच्छस्याप्येवमाकारत्वात्, सर्वोसना जाम्बूनदमयः, ‘अच्छे जाव पडिरूवे’ इति प्राग्वत् ॥ ‘से ण’मित्यादि, ‘सः’ गोस्तूपनामा आवासपर्वत एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनषण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘सामन्ततः’ सामन्त्येन संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि चानयोर्वेदिकावनषण्डयोर्वर्णकः प्राग्वत् ॥ ‘गोथूभस्स ण’मित्यादि, गोस्तूपस्य णमिति पूर्ववद् आवासपर्वतस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, ‘से जहा नामए आलिंग- पुक्खरेइ वा’ इत्यादि प्राग्वद् यावत्तत्र बहवो नागकुमारा देवा आसते शेरते यावद्विहरन्तीति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमर-

मणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेकः प्रासादावतंसकः प्रक्षप्तः, स च विजयदेवस्य प्रासादावतंसकसदृशो वक्तव्यः, स चैवं-साद्धीनि द्वाषष्टिर्योजनानि उच्चैस्त्वेन, सक्रोशान्येकत्रिंशद् योजनान्यायामविष्कम्भभाभ्यां, प्रासादवर्णनमुल्लोचवर्णनं च प्राग्वत् । तस्य च प्रासादावतंसकस्यान्तर्वहुमध्यदेशभागे महत्येका सर्वरत्नमयी मणिपीठिका, सा च योजनान्यामविष्कम्भप्रमाणा गव्यू-तद्वयबाहल्या, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं सिंहासनं, तन्नेन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यैर्भद्रासनैः परिवृतमिति ॥ ‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते गोस्तूप आवासपर्वतो ? इति, भगवानाह-गौतम ! गोस्तूपे आवासपर्वते छुल्लासु छुल्लिकासु वापीषु यावद्विलपङ्क्तिषु बहून्युत्पलानि यावत् शतसहस्रपत्राणि गोस्तूपप्रभाणि गोस्तूपाकाराणि गो-स्तूपवर्णानि गोस्तूपवर्णस्येवाभा-प्रतिभासो येषां तानि गोस्तूपवर्णोभानि, ततस्तानि तदाकारत्वात् तद्वर्णत्वात्तद्वर्णसादृश्याच्च गोस्तूपानीति प्रसिद्धानि, तद्योगादावासपर्वतोऽपि गोस्तूपः, अनादिकालप्रवृत्तोऽयं व्यवहार इति तेन नेतरेतराश्रयदोषः, एवमुत्तरत्रापि भावनीयं, तथा गोस्तूपश्चात्र भुजगेन्द्रो भुजगराजो महर्द्धिको यावत्करणात् महाद्युतिक इत्यादि परिग्रहः, स च चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतस्तृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामात्मरक्षदेवसहस्राणां गोस्तूप-स्यावासपर्वतस्य गोस्तूपायाश्च राजधान्या अन्येषां च बहूनां गोस्तूपराजधानीवास्तव्यानां देवानां चाधिपत्यं यावद्विहरति, ततो गोस्तूपदेवस्वामिकत्वाच्च गोस्तूपः, ‘से एणट्टेणं’मित्याद्युपसंहारवाक्यं प्रतीतम् ॥ सम्प्रति गोस्तूपां राजधानीं पृच्छति—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, कं भदन्त ! गोस्तूपस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपा नाम राजधानी प्रक्षप्ता ?, भगवानाह-गौतम ! गोस्तूपस्यावासपर्व-तस्य पूर्वया दिशा तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यान्तरे गोस्तूपस्य भुज-

गेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपा नाम राजधानी प्रज्ञप्ता, सा च विजयराजधानीसदृशी वक्तव्या ॥ तदेवमुक्तो गोस्तूपोऽधुना दकाभा-
सवक्तव्यतामाह—‘कहिं णं भंते ! सिवगस्से’त्यादि प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य द-
क्षिणतो लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे शिवकस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य दकाभासो नामावासपर्वतः प्र-
ज्ञप्तः, स च गोस्तूपवद्विशेषेण वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहासनम् ॥ अधुना नामनिमित्तं पिपृच्छिषुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि
प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! दकाभास आवासपर्वतो लवणसमुद्रे सर्वसु दिक्षु स्वसीमातोऽष्टयोजनिके—अष्टयोजनप्रमाणे क्षेत्रे
यदुदकं तत् ‘समन्ततः’ सामस्येनातिविशुद्धाङ्कनामरत्नमयत्वेन स्वप्रभयाऽवभासयति, एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्द्योतयति
चन्द्र इव तापयति सूर्य इव प्रभासयति प्रहादिरिव ततो दकं पानीयमाभासयति—समन्ततः सर्वसु दिक्षु अवभासयतीति दका-
भासः, अन्यच्च शिवको नामात्र पर्वतेषु भुजगेन्द्रो भुजगराजो महर्द्धिको यावत्पत्योपमस्थितिकः परिवसति । ‘से णं तत्थ चउण्हं
सामाणियसाहस्सीण’मित्यादि प्राग्वत् नवरमत्र शिवका राजधानी वक्तव्या, तस्मिंश्च परिवसति स आवासपर्वतो दकमध्येऽतीवा-
ऽऽभासते—शोभते इति दकाभासः, ‘से एणट्टेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यं गतार्थं, शिवकाराजधानी दकाभासस्यावासपर्वतस्य दक्षिण-
तोऽन्यस्मिन् लवणसमुद्रे विजयाराजधानीव भावनीया ॥ अधुना शङ्खनामकावासपर्वतवक्तव्यतामाह—‘कहिं णं भंते !’ इत्यादि, क
भदन्त ! शङ्खस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य शङ्खो नामावासपर्वतः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य
पश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे शङ्खस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य शङ्खो नामावासपर्वतः
प्रज्ञप्तः, स च गोस्तूपवद्विशेषेण तावद्वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहासनम् ॥ इदानीं नामनिबन्धनमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मि-

त्यादि प्रभ्रसूत्रं सुगमं, भगवानाह-शङ्खे आवासपर्वते क्षुल्लासु क्षुल्लिकासु वापीषु यावद्विलपङ्क्तिषु वहून्युत्पलानि यावत् शतसहस्रप-
 त्राणि शङ्खाभानि-शङ्खकाराणि शङ्खवर्णानि-धेतानीति भावः शङ्खवर्णसदृशवर्णानि, शङ्खश्चात्र भुजगेन्द्रो भुज-
 गराजो महर्द्धिको यावत्पल्योपमस्थितिकः परिवसति । 'से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सी णं'मित्यादि प्राग्वत्, नवरमत्र शङ्खा
 राजधानी वक्तव्या, तदेवं यतस्तद्गतान्युत्पलादीनि शङ्खाकाराणि शङ्खदेवस्वामिकश्चायमतः शङ्ख इति, 'से एणट्टेण'मित्याद्युपसंहार-
 वाक्यं गतार्थं, शङ्खा राजधानी शङ्खस्यावासपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे
 विजयाराजधानीसदृशी वक्तव्या ॥ सम्प्रति दकसीमापर्वतवक्तव्यतामाह-“कहि णं भंते !” इत्यादि प्रभ्रसूत्रं प्रतीतं, भगवानाह-
 गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरतो लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्य 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशे मनःशिल-
 कस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य दकसीमो नामावासपर्वतः प्रहसतः, सोऽपि गोस्तूपर्वतवद्विशेषेण तावद्वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहा-
 सनम् ॥ इदानीं नामनिमित्तं विभणिषुराह-“से केणट्टेण'मित्यादि प्रतीतं, भगवानाह-गौतम ! दकसीमे आवासपर्वते शीताशीतो-
 दयोर्महानद्योः श्रोतांसि-जलप्रवाहास्तत्र गतानि तस्माच्च तेन प्रतिहतानि प्रतिनिवर्तन्ते ततो दकसीमाकारित्वाद् दकसीमः, दकस्य
 सीमा-शीताशीतोदापानीयस्य सीमा यत्रासौ दकसीम इति व्युत्पत्तेः, अन्यच्च मनःशिलको भुजगेन्द्रो महर्द्धिको याव-
 त्पल्योपमस्थितिकः परिवसति । 'से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीण'मित्यादि प्राग्वत् नवरं मनःशिलाऽत्र राजधानी वक्तव्या,
 ततो मनःशिलस्य देवस्य दके-लवणजलमध्ये सीमा, आवासचिन्तायां मर्यादा, 'अत्रे'ति दकसीमे, मनःशिला च राजधानी दकसी-
 मस्यावासपर्वतस्योत्तरतस्तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे विजयाराजधानीव वक्तव्या । तदेवमुक्ताश्रत्वा-

३ प्रतिपत्तौ
 वेलन्धरा-
 वासादिः
 उद्देशः २
 सू० १५९

॥ ३१२ ॥

रोऽपि वेलन्धराणामावासपर्वताः, सर्वत्र च गोस्तूपेनातिदेशः कृतः, अत्र च मूलदले विशेषस्तत्तमभिधिसुराह—“कणगंकययफालियमया य वेलंधराणामावासा । अणुवेलंधराईण पव्वया होंति रयणमया ॥ १ ॥” वेलन्धराणां—गोस्तूपादीनामावासा गोस्तूपादयश्चत्वारः पर्वता यथाक्रमं कनकाङ्करजतस्फटिकमयाः, गोस्तूपः कनकमयो दूकाभासोऽङ्करत्नमयः शङ्खो रजतमयो दूकसीमः स्फटिकमय इति, तथा महतां वेलन्धराणामादेशप्रतीच्छकतयाऽनुयायिनो वेलन्धराश्चाणुवेलन्धराः ते च ते राजानश्च अनुवेलन्धराजास्तेषामावासपर्वता रत्नमया भवन्ति ॥

कह णं भंते ! अणुवेलंधरारायाणो पणत्ता?, गोयमा ! चत्तारि अणुवेलंधरणागारायाणो पणत्ता, तंजहा—कक्कोडए कहमए केलासे अरुणप्पभे ॥ एतेसि णं भंते ! चउण्हं अणुवेलंधरणागारायाणं कति आवासपव्वया पन्नत्ता?, गोयमा ! चत्तारि आवासपव्वया पणत्ता, तंजहा—कक्कोडए ? कहमए २ कहलासे ३ अरुणप्पभे ४ ॥ कहि णं भंते ! कक्कोडगस्स अणुवेलंधरणागारायस्स कक्कोडए णाम आवासपव्वते पणत्ते?, गोयमा ! जंबुदीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमेण लवणसमुदं बायालीसं जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं कक्कोडगस्स नागरायस्स कक्कोडए णामं आवासपव्वते पणत्ते सत्तरस एकवीसाइं जोयणसताइं तं चेव पमाणं जं गोथूभस्स णवरि सव्वरयणामए अच्छे जाव निरवसेसं जाव सपरिवारं अट्ठो से बहूइं उप्पलाइं कक्कोडप्पभाइं सेसं तं चेव णवरि कक्कोडगपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमेण, एवं तं चेव सव्वं, कहमस्सवि सो

चेव गमओ अपरिसेसिओ, णवरि दाहिणपुरच्छिमेणं आवासो विजुप्पभा रायहाणी दाहिणपु-
रत्थिमेणं, कइलासेवि एवं चेव, णवरि दाहिणपच्चत्थिमेणं कयलासावि रायहाणी ताए चेव वि-
साए, अरुणप्पभेवि उत्तरपच्चत्थिमेणं रायहाणीवि ताए चेव दिसाए, चत्तारि विगप्पमाणा स-
न्वरयणामया य ॥ (सू० १६०)

‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! अनुवेलन्धरराजाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! चत्वारोऽनुवेलन्धरराजाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—क-
र्कोटकः १ कर्दमः २ कैलासः ३ अरुणप्रभश्च ॥ ‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां भदन्त ! चतुर्णामनुवेलन्धरराजानां कति आवासप-
र्वताः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! एकैकस्य एकैकभावेन चत्वारोऽनुवेलन्धरराजानामावासपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कर्कोटको विद्यु-
त्प्रभः कैलासः अरुणप्रभश्च, कर्कोटकस्य कर्कोटकः कर्दमस्य विद्युत्प्रभः कैलाशस्य कैलाशः अरुणप्रभस्यारुणप्रभ इत्यर्थः ॥ ‘कहि णं
भंते !’ इत्यादि प्रभसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां विशि लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत्
योजनसंहस्राण्यवगात्स ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे कर्कोटकस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य कर्कोटको नामावासपर्वतकः प्रज्ञप्तः, ‘सत्तरसएक-
वीसाइं जोयणसाइं’ इत्यादिका गोस्तूपस्यावासपर्वतस्य या वक्तव्यतोक्ता सैवेहापि अहीनानतिरिक्ता भणितव्या, नवरं सर्वैरन्नमय
इति वक्तव्यं, नामनिमित्तचिन्तायामपि यस्माच्च छुल्लाल्लिकासु वापीषु यावद्विलपङ्क्तिषु बहून्पुलानि यावत् शतसहस्रपत्राणि कर्को-
टकप्रभाणि कर्कोटकाकाराणि ततस्तानि कर्कोटकादीनि व्यवद्ध्यन्ते तद्योगात्पर्वतोऽपि कर्कोटकः, तथा कर्कोटकनामा देवस्तत्र प-
त्योपमस्थितिकः परिवसति ततः कर्कोटकस्यामित्वाकर्कोटकः, राजधान्यपि कर्कोटस्यावासपर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां विशि तिर्यगसङ्क्षेयान्

द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनेसहस्राण्यवगाह्य कर्कोटकाभिधाना विजयाराजधानीव प्रतिपत्तव्या । एवं कर्दमकैलाशारुणप्रभवक्तव्यताऽपि भावनीया, नवरं जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य लवणसमुद्रे दक्षिणपूर्वस्थां कर्दमको दक्षिणापरस्थां कैलाशः अपरोत्तरस्यामरुणप्रभः, नामनिमित्तचिन्तायामपि यस्मात्कर्दमके आवासपर्वते उत्पलादीनि कर्दमकंप्रभाणि ततः कर्दमकभावना प्रागिव, अन्यच्च कर्दमके विद्युत्प्रभो नाम देवः पल्योपमस्थितिकः परिवसति, स च स्वभावाद् यक्षकर्दमप्रियः, यक्षकर्दमो नाम कुङ्कुमागुरुकर्पूरकरिचाचन्दनमैलापकः, उक्तञ्च—“कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनानि च । महासुगन्धमित्युक्तं, नामतौ यक्षकर्दमम् ॥ १ ॥” ततः प्राचुर्येण यक्षकर्दमसम्भवाच्चासौ पूर्वपदलोपे सत्यभामा भामेतिवत् कर्दम इत्युच्यते, कैलाशे कैलाशप्रभाण्युत्पलादीनि कैलाशनानामा च तत्र देवः पल्योपमस्थितिकः परिवसति ततः कैलाशः, कर्दमकाराजधानी कर्दमस्यावासपर्वतस्य दक्षिणपूर्वया कैलाशा कैलाशस्यावासपर्वतस्य दक्षिणापरयाऽरुणप्रभा अरुणप्रभस्यावासपर्वतस्यापरोत्तरया तिर्यग-सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रेऽरुणप्रभाराजधानी विजयाराजधानीव वाच्या ॥

कहि णं भंते ! सुट्टियस्स लवणाहिवहस्स गोयमदीवे णामं दीवे पणत्ते?, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं लवणसमुदं बारसजोयणसहस्साइं ओगाहिस्सा एस्थं णं सुट्टियस्स लवणाहिवहस्स गोयमदीवे २ पणत्ते, बारसजोयणसहस्साइं आयामविव्खंभेणं सत्ततीसं जोयणसहस्साइं नव य अड्याले जोयणसए किंचिविसेसोणे परिकखेवेणं, जंबूदीवंतेणं अट्ठेकोणउत्ते जोयणाइं चत्तालीसं पंचणउत्तिभागे जोयणस्स ऊसिए जलंताओ लवणसमुदं-

तेणं दो कोसे ऊसिते जलंताओ ॥ से णं एगाए य पडमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो स-
मंता तहेव वणणओ दोणहवि । गोयमदीवस्स णं दीवस्स अंतो जाव बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे
पणत्ते, से जहानामए—आलिं० जाव आसयंति । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स
बहुमज्झदेसभागे एत्थ णं सुट्ठियस्स लवणाहिवइस्स एगे महं अइक्कीलावासे नामं भोमेज्जविहारे
पणत्ते बावट्ठिं जोयणाइं अद्धजोयणं उहुं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च चिक्खंभेणं अणे-
गखंभसतसन्निविट्ठे भवणवणणओ भाणियन्वो । अइक्कीलावासस्स णं भोमेज्जविहारस्स अंतो
बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीणं भासो । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभा-
गस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ एगा मणिपेठिया पणत्ता । सा णं मणिपेठिया दो जोयणाइं आ-
यामचिक्खंभेणं जोयणयाहल्लेणं सव्वमणिमयी अच्छा जाव पडिस्सवा ॥ तीसे णं मणिपेठियाए
उवरि एत्थ णं देवसयणिज्जे पणत्ते वणणओ ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति—गोयमदीवे णं दीवे ?
तत्थ २ तहिं २ बहूइं उप्पलाइं जाव गोयमप्पभाइं से एएणट्ठेणं गोयमा ! जाव णिच्चे । कहिं णं
भंते ! सुट्ठियस्स लवणाहिवइस्स सुट्ठिया णामं रायहाणी पणत्ता ? गोयमदीवस्स पच्चत्थिमेणं
तिरियमसंखेज्जे जाव अण्णंमि लवणसमुदे थारस जोयणसहस्साइं ओगाहिता, एवं तहेव सव्वं
गोयव्वं जाव सुत्थिए देवे ॥ (सू० १६१)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! सुस्थितस्य लवणाधिपस्य गौतमद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वी-
पस्य पश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे सुस्थितस्य लवणाधिपस्य गौतमद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, द्वा-
दश योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भाभ्यां, सप्तत्रिंशद् योजनसहस्राणि नव चाष्टावत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषो नानि परिक्षेपेण, ‘जम्बू-
दीवन्तेण’मिति जम्बूद्वीपदिशि ‘अर्द्धकोननवतीनि’ अर्द्धमेकोननवतेर्येषां तानि अर्द्धकोननवतीनि साद्धोष्टाशीतिसङ्ख्यानीति भावः,
योजनानि चत्वारिंशतं च पञ्चनवतिभागान् योजनस्य ‘जलान्तात्’ जलपर्यन्तादूर्ध्वमुच्छ्रितः, एतावान् जलस्योपरि प्रकट इत्यर्थः,
‘लवणसमुद्रान्ते’ लवणसमुद्रदिशि द्वौ क्रोशौ जलान्तादुच्छ्रितौ, द्वावेव क्रोशौ जलस्योपरि प्रकट इत्यर्थः ॥ ‘से ण’मित्यादि, स ए-
कया पञ्चवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि वर्णनं प्राग्वत् । तस्य च गौतमद्वीपस्योपरि बहुसमर-
मणीयभूमिभागवर्णनं प्राग्वद् यावत्तृणानां मणीनां च शब्दवर्णनं वाग्यादिवर्णनं यावद्बहवो वानमन्तरा देवा आसते शेरते यावद्विह-
रन्तीति । तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र सुस्थितस्य लवणाधिपस्य योग्यो महानेकः ‘अतिक्रीलावासः’ अ-
त्यर्थं क्रीडावासो नाम भौमियविहारः प्रज्ञप्तः, साद्धोनि द्वाषष्टियोजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकत्रिंशतं च योजनानि क्रोशमेकं च विष्कम्भेन
‘अणेगखंभसयसन्निविटे’ इत्यादि भवनवर्णनमुल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं च प्राग्वत् । तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहु-
मध्यदेशभागे, अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, सा योजनमायामविष्कम्भाभ्यां अर्द्धयोजनं बाह्येन सर्वालना मणिमयी अच्छा
यावत्प्रतिरूपा ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि देवशयनीयं, तस्य वर्णक उपर्यष्टाष्टमङ्गलकादिकं च प्राग्वत् ॥
नामनिमित्तं पिष्टुच्छिषुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ ‘केनार्थेन’ केन कारणेन एवमुच्यते—गौतमद्वीपो नाम द्वीपः ?, भगवा-

नाह—गौतमद्वीपस्य शाश्वतमिवं नामधेयं न कदाचिन्नासीदित्यादि प्राग्वत् । पुस्तकान्तरेषु पुनरेवं पाठः—‘गोयमदीवे णं दीवे तत्थ तत्थ तहिं तहिं बहूइं उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं गोयमप्पभाइं गोयमवण्णाभाइं’ इति, एवं प्राग्वद् भावनीयः । सुस्मि- तश्चात्र लवणाधिपो महद्धिको यावत्पत्योपमस्थितिकः परिवसति, स च तत्र चतुर्णां सामानिकसहस्राणां यावत्पोडशानामालरक्षक- देवसहस्राणां गौतमद्वीपस्य सुस्थितायाश्च राजधान्या अन्येषां च बहूनां वानमन्तराणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावद्विहरति, तत एवमेव शाश्वतनामत्वात्, पाठान्तरे तद्गतानि उत्पलादीनि गौतमप्रभाणीति प्रसिद्धानि ततस्तद्योगात्तथा, तदधिपति- गौतमाधिपतिरिति प्रसिद्धं इति सामर्थ्यादेव गौतमद्वीप इति । उपसंहारमाह—‘से तेणट्ठेण’मित्यादि गतार्थम् ॥ सम्प्रति जम्बूद्वी- पगतचन्द्रसत्कद्वीपप्रतिपादनार्थमाह—

कहि णं भंते ! जंबुदीवगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा ! जंबूदीवे २ मंद- रस्स पव्वयस्स पुरच्छिमेणं लवणसमुद्धं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं जंबूदीव- गाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता, जंबुदीवतेणं अद्धेकोणणउइ जोयणाइं बत्तालीसं पंचाणउतिं भागे जोयणस्स ऊसिया जलंतातो लवणसमुद्धतेणं दो कोसे ऊसिता जलंताओ, बारस जोयणसहस्साइं आयामविक्खंभेणं, सेसं तं चेव जहा गोतमदीवस्स परिकखेवो पउमवर- वेइया पत्तेयं २ वणसंडपरि० दोणहवि वणओ बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा जाव जोइसिया देवा आसयंति । तेसि णं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पासायवडेंसगा बावट्ठि जोयणाइं बहुम-

३ प्रतिपत्तौ
जम्बूगत-
चन्द्रसूर्य-
द्वीपाः
उद्देशः २
सू० १६२

॥ ३१५ ॥

उ३० मणिपेढियाओ दो जोयणाइं जाव सीहासणा सपरिवारा भाणियन्वा तहेव अट्टो, गो-
 यमा ! बहुसु खुड्डुयासु बहूइं उप्पलाइं चंदवणाभाइं चंदा एत्थ देवा महिद्दीया जाव
 पलिओवमट्टितीया परिवसंति, ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं जाव चंद-
 दीवाणं चंदाण य रायहाणीणं अन्नेसिं च बहूणं जोतिसियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव
 विहरंति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! चंददीवा जाव णिच्चा । कहि णं भंते ! जंबुद्दीवगाणं चंदाणं चं-
 दाओ नाम रायहाणीओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! चंददीवाणं पुरत्थिमेणं तिरियं जाव अण्णंमि
 जंबूद्दीवे २ बारस जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता तं चेव पमाणं जाव एमहिद्दीया चंदा देवा २ ॥
 कहि णं भंते ! जंबुद्दीवगाणं सूराणं सूरदीवा णामं दीवा पणत्ता ?, गोयमा ! जंबूद्दीवे २ मंद-
 रस्स पन्वयस्स पच्चत्थिमेणं लवणसमुद्दं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता तं चेव उच्चत्तं
 आयामविवल्लंभेणं परिकल्लेवो वेदिया वणसंडा भूमिभागा जाव आसयंति पासायवडंसगाणं
 तं चेव पमाणं मणिपेढिया सीहासणा सपरिवारा अट्टो उप्पलाइं सूरप्पभाइं सूरा एत्थ देवा
 जाव रायहाणीओ सकाणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णंमि जंबूद्दीवे दीवे सेसं तं चेव जाव सूरा
 देवा ॥ (सू० १६२) कहि णं भंते ! अडिंभतरलावणगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा प-
 णत्ता ?, गोयमा ! जंबूद्दीवे २ मंदरस्स पन्वयस्स पुरत्थिमेणं लवणसमुद्दं बारस जोयण-

सहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं अविंभतरलावणगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता,
 जहा जंबुदीवगा चंदा तथा भाणियव्वा णवरि रायहाणीओ अण्णंमि लवणे सेसं तं चेव । एवं
 अविंभतरलावणगाणं सूरानवि लवणसमुदं बारस जोयणसहस्साइं तहेव सव्वं जाव रायहाणीओ ॥
 कहि णं भंते ! बाहिरलावणगाणं चंदाणं चंददीवा पणत्ता ? गोयमा ! लवणस्स समुदस्स पुर-
 त्थिमिल्लाओ वेदियंताओ लवणसमुदं पच्चत्थिमेणं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं
 बाहिरलावणगाणं चंददीवा नामं दीवा पणत्ता धायतिसंडदीवंतेणं अद्धेकोणवतिजोय-
 णाइं चत्तालीसं च पंचणउतिभागे जोयणस्स ऊसिता जलंतातो लवणसमुदंतेणं दो कोसे ऊ-
 सिता बारस जोयणसहस्साइं आयामविक्खंभेणं पउमवरवेहया वणसंडा बहुसमरमणिज्जा भू-
 मिभागा मणिपेढिया सीहासणा सपरिवारा सो चेव अट्ठो रायहाणीओ सगाण दीवाणं पुर-
 त्थिमेणं तिरियमसं० अण्णंमि लवणसमुदं तहेव सव्वं । कहि णं भंते ! बाहिरलावणगाणं सूर-
 णं सूरदीवा णामं दीवा पणत्ता ? गोयमा ! लवणसमुदपच्चत्थिमिल्लातो वेदियंताओ लवण-
 समुदं पुरत्थिमेणं बारस जोयणसहस्साइं धायतिसंडदीवंतेणं अद्धेक्खणउतिं जोयणाइं चत्ता-
 लीसं च पंचनउतिभागे जोयणस्स दो कोसे ऊसिया सेसं तहेव जाव रायहाणीओ सगाणं
 दीवाणं पच्चत्थिमेणं तिरियमसंखेज्जे लवणे चेव बारस जोयणा तहेव सव्वं भाणियव्वं ॥

३ प्रतिपत्तौ
 लवणगत-
 चन्द्रसूर्य-
 द्वीपादि
 उद्देशः २
 सू० १६३

॥ ३१६ ॥

(सू० १६३) कहि णं भंते ! धायतिसंडदीवगणं चंदाणं चंददीवा पणत्ता ? , गोयमा ! धायतिसंडस्स दीवस्स पुरत्थिमिह्माओ वेदियंताओ कालोयं णं समुहं बारस जोयणसहस्साहं ओगाहिता एत्थ णं धायतिसंडदीवाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता, सव्वतो समंता दो कोसा ऊसिता जलंताओ बारस जोयणसहस्साहं तहेव विक्खंभपरिक्खेवो भूमिभागो पासागवडिंसया मणिपेढिया सीहासणा सपरिवारा अट्ठो तहेव रायहाणीओ, सकाणं दीवाणं पुरत्थिमेणं अण्णंमि धायतिसंडे दीवे सेसं तं चेव, एवं सूरदीवावि, नवरं धायइसंडस्स दीवस्स पच्चत्थिमिह्मातो वेदियंताओ कालोयं णं समुहं बारस जोयण० तहेव सव्वं जाव रायहाणीओ सूरानं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णंमि धायइसंडे दीवे सव्वं तहेव ॥ (सू० १६४) कहि णं भंते ! कालोयगणं चंदाणं चंददीवा पणत्ता ? , गोयमा ! कालोयसमुहस्स पुरच्छिमिह्माओ वेदियंताओ कालोयणं समुहं पच्चत्थिमेण बारस जोयणसहस्साहं ओगाहिता एत्थ णं कालोयगचंदाणं चंददीवा सव्वतो समंता दो कोसा ऊसिता जलंताओ सेसं तहेव जाव रायहाणीओ सगाणं दीव० पुरच्छिमेणं अण्णंमि कालोयगसमुहे बारस जोयणा तं चेव सव्वं जाव चंदा देवा २ । एवं सूरानवि, नवरं कालोयगपच्चत्थिमिह्मातो वेदियंताओ कालोयसमुहपुरच्छिमेणं बारस जोयणसहस्साहं ओगाहिता तहेव रायहाणीओ सगाणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णंमि कालोयगसमुहे त-

हेव सव्वं । एवं पुक्खवरंगणं चंदाणं पुक्खवरस्स दीवस्स पुरत्थिमिच्छाओ वेदियंताओ पुक्ख-
रसमुद्दं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहिच्चा चंददीवा अणंमि पुक्खवररे दीवे रायहाणीओ त-
हेव । एवं सूराणवि दीवा पुक्खवरदीवस्स पच्चत्थिमिच्छाओ वेदियंताओ पुक्खरोदं समुद्दं बा-
रस जोयणसहस्साइं ओगाहिच्चा तहेव सव्वं जाव रायहाणीओ दीविच्छगणं दीवे समुद्दगणं
समुद्दे चव एगण अडिंभतरपासे एगणं बाहिरपासे रायहाणीओ दीविच्छगणं दीवेसु समुद्द-
गणं समुद्देसु सरिणामतेसु (सू० १६५) इमे णामा अणुगंतव्वा, जंबुद्दीवे लवणे धायइ कालोद-
पुक्खरे वरुणे । खीर दय इक्खुविरो यणंदी अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥ १ ॥ आभरणवत्थगंधे उ-
पलत्तिलत्ते य पुंढवि णिहरियणे । वासहरदहनईओ विजया वक्खारकप्पिदा ॥ २ ॥ पुरमंदरमा-
वासा कूडा णक्खत्तचंदसूरा य । एवं भाणियव्वं ॥ (सू० १६६)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि ॥ क भदन्त ! जम्बूद्वीपगतयोर्जम्बूद्वीपसत्कयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ ?, भगवानाह—‘गो-
यमे’त्यादि सर्व गौतमद्वीपवत्परिभावनीयं, तवरमत्र जम्बूद्वीपस्य पूर्वस्यां दिशीति वक्तव्यं, तथा प्रासादावतंसको वक्तव्यः, तस्य चा-
यमादिप्रमाणं तथैव, नामनिमित्तचिन्तायामपि यस्मात्पुल्लिकावाय्यादिषु बहूनि उत्पलादीनि यावत्सहस्रपत्राणि चन्द्रप्रभाणि—चन्द्रव-
र्णानि, चन्द्रौ च ज्योतिरेन्द्रौ ज्योतिपराजौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तौ चन्द्रौ प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां
चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्यदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामालरक्षकदेवसहस्राणां स्वस्य

३ प्रतिपत्तौ
धातकी-
कालोदच-
न्द्रसूर्य-
द्वीपादिः
उद्देशः २
सू० १६४-
१६५
द्वीपस-
मुद्राः
सू० १६६
॥ ३१७ ॥

स्वस्य चन्द्रद्वीपस्य स्वस्याश्चन्द्राभिधानाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां ज्योतिषाणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावद्विहरतः । तत-
 स्तत्रतोत्पलादीनां चन्द्राकारत्वाच्चन्द्रवर्णत्वाच्चन्द्रदेवस्वामिकत्वाच्च तौ चन्द्रद्वीपौ इति, चन्द्राभिधे च राजधान्यौ तयोश्चन्द्रद्वीपयोः पू-
 र्वस्यां दिशि तिर्यगसङ्कोचान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयारजधानीसदृश्यौ
 वक्तव्ये । एवं जम्बूद्वीपगतसूरसत्कसूर्यद्वीपावपि वक्तव्यौ, नवरं जम्बूद्वीपस्य पश्चिमायां दिशि एनमेव लवणसमुद्रमवगाह्य वक्तव्यं,
 राजधान्यावपि स्वकद्वीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् जम्बूद्वीपे वक्तव्ये, शेषं सर्वं चन्द्रद्वीपवद्भावीयं नवरं चन्द्रस्थाने सूर्यग्रह-
 णमिति ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रगतचन्द्रादित्यद्वीपवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, लवणे भवौ लावणिकौ अभ्यन्तरो च तौ
 लावणिकौ च अभ्यन्तरलावणिकौ शिखाया अर्वाक्चारिणावित्यर्थः तयोः, सूत्रे द्वित्वेऽपि बहुवचनं प्राकृतत्वात्, शेषं सुगमं, भगवा-
 नाह—गौतम ! जम्बूद्वीपस्य पूर्वस्यां दिशि एनमेव लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे अभ्यन्तरलावणि-
 कयोश्चन्द्रयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ वक्तव्यौ, इत्यादि जम्बूद्वीपगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपवन्निरवशेषं वक्तव्यं, नवरमत्र राजधान्यौ स्वकी-
 ययोर्द्वीपयोः पूर्वस्यां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वेदितव्ये । एवमभ्यन्तरलावणिकसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा-
 वपि वक्तव्यौ, नवरं तौ जम्बूद्वीपस्य पश्चिमायां दिशि एनमेव लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वक्तव्यौ, राजधान्यावपि
 स्वकीययोः द्वीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्येति ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त !
 बाह्यलावणिकयोश्चन्द्रयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ ?, बाह्यलावणिकौ नाम लवणसमुद्रे शिखाया बहिश्चारिणौ चन्द्रौ, भगवानाह—
 गौतम ! लवणसमुद्रस्य पूर्वस्माद्वेदिकान्तादवर्गं लवणसमुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्र बाह्यलावणिकयोश्चन्द्रयोश्च-

न्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ, तौ च धातकीपण्डद्वीपान्तेन—धातकीपण्डद्वीपदिशि अर्द्धकोननवतियोजनानि चत्वारिंशत् च पञ्चनवति-
भागान् योजनस्योदकादूर्ध्वमुच्छ्रितौ लवणसमुद्रदिशि द्वौ क्रोशौ, शेषवक्तव्यताऽभ्यन्तरलवणिकचन्द्रद्वीपवद्वक्तव्या, अत्रापि च राज-
धान्यौ स्वकीययोर्द्वीपयोः पूर्वस्यां तिर्यगसङ्क्षेपान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे वक्तव्ये, एवं बाह्यलवणिकसूर्यसत्क-
सूर्यद्वीपावपि वक्तव्यौ, नवरमत्र लवणसमुद्रस्य पश्चिमाद् वेदिकान्ताल्लवणसमुद्रं पूर्वस्यां दिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाहेति व-
क्तव्यं, राजधान्यावपि स्वकयोर्द्वीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे इति ॥ सम्प्रति धातकीपण्डगतचन्द्रादित्यद्वीपवक्तव्य-
तामभिधित्पुराह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! धातकीपण्डद्वीपगतानां चन्द्राणां, तत्र द्वादश चन्द्रा इति बहुवचनं, च-
न्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! धातकीपण्डस्य द्वीपस्य पूर्वस्यां दिशि कालोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगा-
ह्यात्र धातकीपण्डगतानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, ते च जम्बूद्वीपगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपवद्वक्तव्याः, नवरं ते सर्वासु
दिक्षु जलादूर्ध्वं द्वौ क्रोशौ उच्छ्रितौ इति वक्तव्यं, तत्र पानीयस्य सर्वत्रापि समत्वाद्, राजधान्योऽपि तेषां स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वत-
स्तिर्यगसङ्क्षेपान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः, एवं
धातकीपण्डगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा अपि वक्तव्याः, नवरं धातकीपण्डस्य पश्चिमान्ताद्वेदिकान्तात्कालोदसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्य-
वगाह्य वक्तव्याः, राजधान्योऽपि स्वकीयानां सूरद्वीपानां पश्चिमदिशि अन्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे शेषं तथैव ॥ सम्प्रति कालोदस-
मुद्रगतचन्द्रादित्यसत्कद्वीपवक्तव्यतां प्रतिपिपादयिपुराह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, ‘कालोदसमुद्रस्य पूर्वस्याद् वेदिकान्ता-
गानां’ कालोदसमुद्रसत्कानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! कालोदसमुद्रस्य पूर्वस्याद् वेदिकान्ता-

३ प्रतिपत्तौ
चन्द्रसूर्य-
द्वीपादिः
उद्देशः २
सू० १६६

॥ ३१८ ॥

कालोदसमुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्र कालोदसमुद्रगतचन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, ते च सर्वोसु दिक्षु जला-
 दूर्द्ध्वं द्वौ द्वौ क्रोशबुच्छितौ, शेषं तथैव । राजधान्योऽपि स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वस्थां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्या-
 न्यस्मिन् कालोदसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः । एवं कालोदगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा अपि वक्तव्याः,
 नवरं कालोदसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्वेदिकान्तात्कालोदसमुद्रं पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्येति वक्तव्यं, राजधान्योऽपि स्वकी-
 यानां द्वीपानां पश्चिमदिशि अन्यस्मिन् कालोदसमुद्रे, शेषं तथैव । एवं पुष्करवरद्वीपगतानां चन्द्राणां पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वस्माद्वेदिका-
 न्तात्पुष्करोदसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य द्वीपा वक्तव्याः, राजधान्यः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीप-
 समुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, पुष्करवरद्वीपस्य पश्चिमान्ता-
 द्वेदिकान्तात्पुष्करवरसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः, राजधान्यः पुनः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि तिर्यगसङ्ख्ये-
 यान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, पुष्करवरसमुद्रगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपाः पुष्करवर-
 समुद्रस्य पूर्वस्माद्वेदिकान्तात्पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः, राजधान्यः स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वदिशि
 तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरसमुद्रे द्वादश योजनसहस्रेभ्यः परतः, पुष्करवरसमुद्रगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपाः
 पुष्करवरसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्वेदिकान्तात्पूर्वतो द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, राजधान्यः पुनः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि ति-
 र्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः । एवं शेषद्वीपगतानामपि
 चन्द्राणां चन्द्रद्वीपगतात्पूर्वस्माद्वेदिकान्तादुनन्तरे समुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वक्तव्याः, सूर्याणां सूर्यद्वीपाः स्वस्वद्वीपगतात्प-

श्चिमान्ताद्वेदिकान्तादुनन्तरे समुद्रे, राजधान्यश्चन्द्राणामालीयचन्द्रद्वीपेभ्यः पूर्वदिशि अन्यस्मिन् सदृशनामके २ द्वीपे, सूर्याणामव्या-
लीयसूर्यद्वीपेभ्यः पश्चिमदिशि तस्मिन्नेव सदृशनामकेऽन्यस्मिन् द्वीपे द्वादश योजनसहस्रेभ्यः परतः, शेषसमुद्रगतानां तु चन्द्राणां
चन्द्रद्वीपाः स्वस्वसमुद्रस्य पूर्वस्माद्वेदिकान्तात्पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, सूर्याणां तु स्वस्वसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्वेदिका-
न्तात्पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, चन्द्राणां राजधान्यः स्वस्वद्वीपानां पूर्वदिशि अन्यस्मिन् सदृशनामके समुद्रे, सूर्याणां
राजधान्यः स्वस्वद्वीपानां पश्चिमदिशि, केवलमग्रेतनशेषद्वीपसमुद्रगतानां चन्द्रसूर्याणां राजधान्योऽन्यस्मिन् सदृशनामके द्वीपे समुद्रे
वाऽग्रेतने वा पश्चात्तने वा प्रतिपत्तव्या नामेतन एवान्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ॥ एतच्च देवद्वीपाद्वर्वाक् सूर्यवराभासं यावद्, देवद्वीपादिषु
तु राजधानीः प्रति विशेषस्तमभिधित्सुराह—

कहि णं भंते! देवदीवगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा! देवदीवस्स देवोदं
समुदं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता तेणेव कमेण पुरत्थिमिह्हाओ वेइयंताओ जाव राय-
हाणीओ सगाणं दीवाणं पुरत्थिमेणं देवदीवं समुदं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ
णं देवदीवयाणं चंदाणं चंदाओ णामं रायहाणीओ पणत्ताओ, सेसं तं चेव, देवदीवचंदा दीवा,
एवं सूर्राणवि, णवरं पच्चत्थिमिह्हाओ वेदियंताओ पच्चत्थिमेणं च भाणितव्वा, तंमि चेव समुदे ॥
कहि णं भंते! देवसमुद्दगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा! देवोदगस्स समु-
द्गस्स पुरत्थिमिह्हाओ वेदियंताओ देवोदगं समुदं पच्चत्थिमेणं बारस जोयणसहस्साइं तेणेव

३ प्रतिपत्तौ
देवद्वीपा-
दिचन्द्रसू-
र्यद्वीपाः
उद्देशः २
सू० १६७

॥ ३१९ ॥

क्रमेणं जाव रायहाणीओ सगणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं देवोदगं समुदं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
 ओगाहिता एत्थ णं देवोदगणं चंदाणं चंदाओ णामं रायहाणीओ पणत्ताओ, तं चेव संबवं,
 एवं सूराणवि, णवरि देवोदगस्स पच्चत्थिमिह्हातो वेतियंतातो देवोदगसमुदं पुरत्थिमेणं बारस
 जोयणसहस्साइं ओगाहिता रायहाणीओ सगणं २ दीवाणं पुरत्थिमेणं देवोदगं समुदं असंखे-
 ज्जाइं जोयणसहस्साइं । एवं णागे जक्खे भूतेवि चउण्हं दीवसमुदाणं । कहि णं भंते ! संयंभूर-
 मणदीवगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, संयंभूरमणस्स दीवस्स पुरत्थिमिह्हातो वे-
 तियंतातो संयंभूरमणोदगं समुदं बारस जोयणसहस्साइं तहेव रायहाणीओ सगणं २ दीवाणं
 पुरत्थिमेणं संयंभूरमणोदगं समुदं पुरत्थिमेणं असंखेज्जाइं जोयण० तं चेव, एवं सूराणवि, संयं-
 भूरमणस्स पच्चत्थिमिह्हातो वेदियंताओ रायहाणीओ सकाणं २ दीवाणं पच्चत्थिमिह्हाणं संयंभू-
 रमणोदं समुदं असंखेज्जा० सेसं तं चेव । कहि णं भंते ! संयंभूरमणसमुदकाणं चंदाणं, संयं-
 भूरमणस्स समुदस्स पुरत्थिमिह्हाओ वेतियंतातो संयंभूरमणं समुदं पच्चत्थिमेणं बारस जोयणस-
 हस्साइं ओगाहिता, सेसं तं चेव । एवं सूराणवि, संयंभूरमणस्स पच्चत्थिमिह्हाओ संयंभूरमणोदं
 समुदं पुरत्थिमेणं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहिता रायहाणीओ सगणं दीवाणं पुरत्थिमेणं संयं-
 भूरमणं समुदं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं ओगाहिता, एत्थ णं संयंभूरमण जाव सूरादेवा

॥ (सूत्रं १६७) अत्थि नं भंते ! लवणसमुद्दे वेलंधराति वा नागराया खन्नाति वा अगघाति वा सिंहाति वा विजाती वा हासवदीति ?, हंता अत्थि । जहा नं भंते ! लवणसमुद्दे अत्थि वेलंधराति वा नागराया अगघा सिंहा विजाती वा हासवदीति वा तथा नं बाहिरतेसुवि समुद्देसु अत्थि वेलंधराह वा नागरायाति वा अगघाति वा सीहाति वा विजातीति वा हासवदीति वा ?, गो तिण्ठे सम्भे ॥ (सूत्रं १६८) लवणे नं भंते ! समुद्दे किं जसितोदगे किं पत्थडोदगे किं खुभियजले किं अखुभियजले ?, गोयमा ! लवणे नं समुद्दे जसिओदगे नो पत्थडोदगे खुभियजले नो अखुभियजले । जहा नं भंते ! लवणे समुद्दे ओसितोदगे नो पत्थडोदगे खुभियजले नो अखुभियजले तथा नं बाहिरगा समुद्दा किं जसिओदगा पत्थडोदगा खुभियजला अखुभियजला ?, गोयमा ! बाहिरगा समुद्दा नो उस्सितोदगा पत्थडोदगा नो खुभियजला अखुभियजला पुण्णा पुण्णप्पमाणा वोल्हट्टमाणा वोसट्टमाणा समभरघडत्ताए चिट्ठंति ॥ अत्थि नं भंते ! लवणसमुद्दे बहवो ओराला बलाहका संसेयंति संसुच्छंति वा वासं वासंति वा ?, हंता अत्थि । जहा नं भंते ! लवणसमुद्दे बहवे ओराला बलाहका संसेयंति संसुच्छंति वासं वासंति वा तथा नं बाहिरएसुवि समुद्देसु बहवे ओराला बलाहका संसेयंति संसुच्छंति वासं वासंति ?, गो तिण्ठे सम्भे, से केण्ठे नं भंते ! एवं खुच्चति बाहिरगा नं समुद्दा पुण्णा पुण्णप्पमाणा वोल्हट्टमाणा वोसट्टमाणा समभरघड्डियाए

३ प्रतिपत्तौ
लवणे वे-
लन्धरा-
द्याः उ-
च्छितोद-
त्वादि च
उद्देशः २
सू० १६८-
१६९

॥ ३२० ॥

चिह्नंति?, गोयमा! बाहिरएसु णं समुद्देशु बहवे उदगजोणिया जीवा य पोगला य उदगत्ताए
 वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवचयंति, से तेणट्ठेणं एवं वुच्चति-बाहिरगा समुद्दा पुण्णा पुण्ण०
 जाव समभरघडत्ताए चिह्नंति ॥(सू० १६९)

‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवद्वीपगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! देवद्वीपस्य
 पूर्वस्माद्देदिकान्ताद् देवोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य अत्रान्तरे देवद्वीपगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्ता इत्यादि प्राग्वत्,
 राजधान्यः स्वकीयानां चन्द्रद्वीपानां पश्चिमदिशि तमेव देवद्वीपमसङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे देवद्वीपगानां चन्द्राणां
 चन्द्रा नाम राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, ता अपि विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवद्वीपगानां सू-
 र्याणां सूर्यद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! देवद्वीपस्य पश्चिमान्ताद्देदिकान्ताद् देवोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्य-
 वगाह्येत्यादि । राजधान्यः स्वकीयानां सूर्यद्वीपानां पूर्वस्यां दिशि तमेव देवद्वीपमसङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यवगाह्येत्यादि ॥ ‘कहि णं
 भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवसमुद्राणां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, गौतम! देवोदस्य समुद्रस्य पूर्वस्माद्देदिकान्ताद्दे-
 वोदकं समुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे देवोदसमुद्रगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्तास्ते च प्राग्वत् । राज-
 धान्यः स्वकीयानां चन्द्रद्वीपानां पश्चिमदिशि देवोदकं समुद्रमसङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे वक्तव्याः, देवोदकसमुद्रगानां
 सूर्याणां सूर्यद्वीपा देवोदकस्य समुद्रस्य पश्चिमान्ताद्देदिकान्ताद् देवोदकं समुद्रं पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे वक्तव्याः,
 राजधान्योऽपि स्वकीयानां सूर्यद्वीपानां पूर्वदिशि देवोदकं समुद्रमसङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यवगाह्य, एवं नागयक्षभूतस्वयम्भूरमण-

द्वीपसमुद्रचन्द्रादित्यानामपि वक्तव्यं, द्वीपगतानां चन्द्रादित्यानां चन्द्रादित्यद्वीपा अनन्तरसमुद्रे, समुद्रगतानां तु स्वस्वसमुद्र एव, राजधान्यो द्वीपगतानां चन्द्रादित्यानां स्वस्वद्वीपे, समुद्रगतानां स्वस्वसमुद्रे, आह च मूलटीकाकारोऽपि—“एवं शेषद्वीपगतचन्द्रादित्यानामपि द्वीपा अनन्तरसमुद्रेष्ववगन्तव्याः, राजधान्यश्च तेषां पूर्वापरतोऽसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा ततोऽन्यस्मिन् सदृशनाम्नि द्वीपे भवन्ति, अन्यानिमान् पञ्च द्वीपान् मुक्त्वा देवनागयक्षभूतस्वयम्भूरमणाख्यान्, न तेषु चन्द्रादित्यानां राजधान्योऽन्यस्मिन् द्वीपे, अपि तु स्वस्मिन्नेव पूर्वापरतो वेदिकान्तादसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्य भवन्तीति,” इह बहुधा सूत्रेषु पाठभेदाः परमे-
तावानेव सर्वत्राप्यर्थोऽनर्थभेदान्तरमित्येतद्व्याख्यानुसारेण सर्वेऽप्यनुगन्तव्या न मोग्धव्यमिति ॥ ‘अतिथि णं भंते!’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! लवणसमुद्रे वेलन्धरा इति वा नागराजाः, अग्घा इति वा खन्ना इति वा सीहा इति वा जाइ इति वा?, अग्घादयो मत्स्यक-
च्छपविशेषाः, आह च चूर्णिकृत्—“अग्घा खन्ना सीहा विजाइ इति मच्छकच्छभा” इति, इह स्ववृद्धी जलस्येति गम्यते इति, भगवानाह—
गौतम सन्ति । ‘जहा णं भंते! लवणसमुद्रे वेलन्धरा इति वा’ इत्यादि पाठसिद्धम् ॥ ‘लवणे णं भंते!’ इत्यादि, लवणो भदन्त! समुद्रः किमुच्छित्तोदकः प्रस्तोदकः—प्रस्तोदकारतया स्थितमुदकं यस्य स तथा, सर्वतः समोदक इति भावः, क्षुभितं जलं यस्य स क्षुभितजलस्तत्प्रतिपेधादक्षुभितजलः?, भगवानाह—गौतम! उच्छित्तोदको न प्रस्तोदकः क्षुभितजलो नाक्षुभितजलः ॥ ‘जहा णं भंते!’ इत्यादि, यथा भदन्त! लवणसमुद्र उच्छित्तोदक इत्यादि तथा वाह्या अपि समुद्राः किमुच्छित्तोदकाः प्रस्तोदकाः क्षुभितजला अक्षुभितजलाः?, भगवानाह—गौतम! वाह्याः समुद्रा न उच्छित्तोदकाः किन्तु प्रस्तोदकाः सर्वत्र समोदकत्वात्, तथा न क्षुभित-
जलाः किन्त्वक्षुभितजलाः क्षोभहेतुपातालकलशाद्यभावात्, किन्तु ते पूर्णाः, तत्र किञ्चिद्वीनमपि व्यवहारतः पूर्णं भवति तत आह—

पूर्णप्रमाणाः स्वप्रमाणं यावज्जलेन पूर्णं इति भावः, 'वोसट्टमाणा' परिपूर्णभृततया उल्लुठन्त इवेति भावः, 'वोलट्टमाणा' इति विशेषण उल्लुठन्त इवेत्यर्थः 'समभरघडत्ताए चिट्ठति' इति समं-परिपूर्णो भरो-भरणं यस्य स समभरः परिपूर्णभृत इत्यर्थः स चासौ घटश्च समभरघटस्तद्भावस्तत्ता तथा समभृतघट इव तिष्ठन्तीति भावः ॥ 'अत्थि णं भंते !' इत्यादि, अस्सेतद् भदन्त ! लवणसमुद्रे 'ओराला बलाहका' उदारा मेघाः 'संस्विद्यन्ते' संमूर्च्छन्ताभिमुखीभवन्ति, तदनन्तरं संमूर्च्छन्ति, ततो 'वर्षे' पानीयं वर्षन्ति, भगवानाह-हन्त ! अस्ति ॥ 'जहा णं भंते ! लवणसमुदे' इत्यादि प्रतीतम् ॥ 'से केणट्ठेण' मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते बाह्याः समुद्राः पूर्णाः पूर्णप्रमाणाः ? इत्यादि प्राग्वत्, भगवानाह-नौतम ! बाह्येषु समुद्रेषु बहव उदकयोनिका जीवाः पुद्गलाश्चोदकतया 'अपक्रामन्ति' गच्छन्ति 'व्युत्क्रामन्ति' उत्पद्यन्ते, एके गच्छन्त्यन्ये उत्पद्यन्त इति भावः, तथा 'चीयन्ते' चयमुपगच्छन्ति 'उ-पचीयन्ते' उपचयमायान्ति, एतच्च पुद्गलान् प्रति द्रष्टव्यं, पुद्गलानामेव चयोपचयार्थप्रसिद्धेः, 'से एएणट्ठेण' मित्याद्युपसंहारवाक्यं प्रतीतं ॥ सम्प्रत्युद्वेधपरिवृद्धिं चिचिन्तयिपुरिदमाह—

लवणे णं भंते ! समुदे केवतियं उब्बेहपरिवुड्ढीते पणत्ते ? गोयमा ! लवणस्स णं समुदस्स उ-भ-ओपासिं पंचाणउति २ पदेसे गंता पदेसं उब्बेहपरिवुड्ढीए पणत्ते, पंचाणउति २ वालगगहं गंता वालगं उब्बेहपरिवुड्ढीए पणत्ते, प० लिक्खाओ गंता लिक्खा उब्बेहपरि० पंचाणउद्द जवाओ ज-वमज्जे अंगुलविहत्थिरयणीकुच्छी धणु [उब्बेहपरिवुड्ढीए] गाडयजोयणजोयणसतजोयणसहस्साइ गंता जोयणसहस्सं उब्बेहपरिवुड्ढीए ॥ लवणे णं भंते ! समुदे केवतियं उस्सेहपरिवुड्ढीए पणत्ते ?

गोयमा ! लवणस्स णं समुद्दस्स उभओपासिं पंचाणउत्तिं पदेसे गंता सोलसपएसे उस्सेहपरिबु-
द्धीए पणत्ते, गोयमा ! लवणस्स णं समुद्दस्स एएणेव कमेणं जाव पंचाणउत्तिं २ जोयणसहस्साइं
गंता सोलस जोयणसहस्साइं उस्सेधपरिवुद्धिए पणत्ते ॥ (सू० १७०)

‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि, लवणे भदन्त ! समुद्रः ‘कियत्’ कियन्ति योजनानि यावद् उद्धेधपरिवृद्ध्या प्रज्ञप्तः ?, किमुक्तं भवति ?—जम्बूद्वीपवेदिकान्तालवणसमुद्रवेदिकान्ताच्चारभ्योभयतोऽपि लवणसमुद्रस्य कियन्ति योजनानि यावत् मात्रया मात्रया उद्धेध-
परिवृद्धिरिति, भगवानाह—गौतम ! लवणसमुद्रे उभयोः पार्श्वयोर्जम्बूद्वीपवेदिकान्तालवणसमुद्रवेदिकान्ताच्चारभ्येत्यर्थः पञ्चनवतिप्रदे-
शान् गत्वा प्रदेश उद्धेधपरिवृद्ध्या प्रज्ञप्तः, इह प्रदेशस्वसरेणवादिरूपो द्रष्टव्यः, पञ्चनवतिं वालाग्राणि गत्वैकं वालाग्रमुद्धेधपरिवृद्ध्या
प्रज्ञप्तं, एवं लिक्षायवमध्याङ्गुलवितस्तिरत्त्रिंशुक्षिधनुर्गव्युतयोजनयोजनशतसूत्राण्यपि भावनीयानि, पञ्चनवतिं योजनसहस्राणि गत्वा
योजनसहस्रमुद्धेधपरिवृद्ध्या प्रज्ञप्तं, त्रैराशिकभावना चैवं योजनादिषु द्रष्टव्या, इहोभयतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते योजन-
सहस्रमवगाहेन दृष्टं ततस्त्रैराशिककर्मावतारः, यदि पञ्चनवतिसहस्रपर्यन्ते योजनसहस्रमवगाहस्ततः पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते कोऽ-
वगाहः ?, राशित्रयस्थापना—९५०००।१०००।९५। अत्रादिमध्ययो राश्योः शून्यत्रयस्यापवर्तना ९५।१।९५, ततो मध्यस्य राशे-
रेकरूपस्य अन्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना गुणनात् जाता पञ्चनवतिः, तत्राद्येन राशिना पञ्चनवतिलक्षणेन विभज्यते लब्धमेकं
योजनं, उक्तञ्च—“पंचाणउद्दस्से गंतूणं जोयणाणि उभओवि । जोयणसहस्समेगं लवणे ओगाहओ होइ ॥ १ ॥ पंचाणउद्ईण
वगे (लवणे) गंतूणं जोयणाणि उभओवि । जोयणमेगं लवणे ओगाहेणं मुणेयव्वा ॥ १ ॥” पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते च यद्येकं यो-

३ प्रतिपत्तौ
लवणे उ-
द्धेधोत्सेधौ
उद्देशः २
सू० १७०

जनमवगाहस्ततोऽर्थात्पञ्चनवतिगव्यूतपर्यन्ते एकं गव्यूतं पञ्चनवतिधनुःपर्यन्ते एकं धनुरित्यादि लब्धम् ॥ सम्प्रत्युत्सेधमधिकृत्याह—
‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः ‘कियत्’ कियन्ति योजनानि उत्सेधपरिवृद्ध्या प्रज्ञप्तः ?, एतदुक्तं
भवति—जम्बूद्वीपवेदिकान्ताल्लवणसमुद्रवेदिकान्ताच्चारभ्योभयतोऽपि लवणसमुद्रस्य कियत्या मात्रया कियन्ति योजनानि
यावदुत्सेधपरिवृद्धिः ?, भगवानाह—गौतम ! ‘लवणस्स णं समुद्दस्से’त्यादि, इह निश्चयतो लवणसमुद्रस्य जम्बूद्वीपवेदिकातो
लवणसमुद्रवेदिकातश्च समतले भूभागे प्रथमतो जलवृद्धिरङ्गुलसङ्ख्येयभागः, समतलमेव भूभागमधिकृत्य प्रदेशवृद्ध्या जलवृद्धिः
क्रमेण परिवर्द्धमाना तावदवसेया यावदुभयतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त शतानि, ततः परं मध्यदेशभागे दश-
योजनसहस्रविस्तारे षोडश योजनसहस्राणि, इह तु षोडशयोजनसहस्रप्रमाणायाः शिखायाः शिरसि उभयोश्च वेदिकान्तयोर्मूले
द्ववरिकायां दत्तायां यदपान्तराले किमपि जलरहितमाकाशं तदपि करणगत्या तद्वाभाव्यमिति स जलं विवक्षित्वाऽधिकृतमुच्यते—
लवणस्य समुद्रस्योभयतो जम्बूद्वीपवेदिकान्ताल्लवणसमुद्रवेदिकान्ताच्च पञ्चनवतिं प्रदेशान् गत्वा षोडश प्रदेशा उत्सेधपरिवृद्धिः प्रज्ञप्ता,
पञ्चनवतिं बालाभ्राणि गत्वा षोडश पञ्चनवति योजनसहस्राणि गत्वा षोडश योजनसहस्राणि, अत्रे-
वं त्रैराशिकभावना—पञ्चनवतियोजनसहस्रातिक्रमे षोडश योजनसहस्राणि जलोत्सेधस्ततः पञ्चनवतियोजनातिक्रमे क उत्सेधः ?,
राशित्रयस्थापना—९५०००।१६०००।९५। अत्रादिमध्ययो राश्योः शून्यत्रिकस्यापवर्त्तना ९५।१६।९५, ततो मध्यमराशेः षोडशल-
क्षणस्थान्येन पञ्चनवतिलक्षणेन गुणने जातानि पञ्चदश शतानि विंशत्याधिकानि १५२०, एषामादिराशिनो पञ्चनवतिलक्षणेन भागे
हृते लब्धानि षोडश योजनानि, उक्तञ्च—“पंचाणउइसहस्से गंतूणं जोयणाणि उभओवि । उत्सेहेणं लवणो सोलससाहस्सिओ

भणिञो ॥ १ ॥ पंचाणउई लवणे गंतूणं जोयणाणि उभओवि । उस्सेहेणं लवणो सोलस किल जोयणे होइ ॥ २ ॥” तत्र यदि पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते षोडशयोजनावगाहस्ततोऽर्थाह्लिभ्यते पञ्चनवतिगव्यूतपर्यन्ते षोडश गव्यूतानि पञ्चनवतियनुःपर्यन्ते षोडश धनूं-
षीत्यादि ॥ सम्प्रति गोतीर्थप्रतिपादनार्थमाह—

लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स केमहालए गोतित्थे पणत्ते?, गोयमा ! लवणस्स णं समुद्दस्स उ-
भओपासि पंचाणउति २ जोयणसहस्साइं गोतित्थं पणत्तं ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स के-
महालए गोतित्थविरहिते खेत्ते पणत्ते?, गोयमा ! लवणस्स णं समुद्दस्स दस जोयणसहस्साइं
गोतित्थविरहिते खेत्ते पणत्ते ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स केमहालए उदगमाले पणत्ते?,
गोयमा ! दस जोयणसहस्साइं उदगमाले पणत्ते ॥ (सू० १७१)

‘लवणस्स णं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य ‘किमहत्’ किंप्रमाणमहत्त्वं गोतीर्थं प्रज्ञप्तं ?, गोतीर्थमिव गोतीर्थ-
क्रमेण नीचो नीचतरः प्रवेशमार्गः, भगवानाह—गौतम ! लवणस्य समुद्रस्योभयोः पार्श्वयोर्जम्बूद्वीपवेदिकान्तालवणसमुद्रवेदिकान्ताशा-
रभ्येत्यर्थः पञ्चनवतिं योजनसहस्राणि यावद् गोतीर्थं प्रज्ञप्तम्, उक्तञ्च—“पंचाणउद्दस्सस्से गोतित्थं उभयतोवि लवणस्सा” इति ॥
‘लवणस्स णं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य ‘किमहत्’ किंप्रमाणमहत्त्वं गोतीर्थविरहितं क्षेत्रं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—
गौतम ! लवणस्य समुद्रस्य दश योजनसहस्राणि गोतीर्थविरहितं क्षेत्रं प्रज्ञप्तम् ॥ ‘लवणस्स णं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त !

समुद्रस्य 'किंमहती' विस्तारमधिकृत्य किंप्रमाणमहत्त्वा उदकमाला—समपानीयोपरिभूता षोडशयोजनसहस्रोच्छ्रया प्रक्षप्ता?; भ-
गवानाह—गौतम ! दश योजनसहस्राणि उदकमाला प्रक्षप्ता ॥

लवणे णं भंते ! समुदे किंसंठिए पणत्ते?, गोयमा ! गोतित्थसंठिते नावासंठाणसंठिते सिप्पि-
संपुडसंठिए आसखंधसंठिते बलभिसंठिते वट्टे बलयागारसंठाणसंठिते पणत्ते ॥ लवणे णं
भंते ! समुदे केवतियं चक्खवालविकखंभेणं? केवतियं परिकखेवेणं? केवतियं उव्वेहेणं? केवतियं उ-
स्सेहेणं? केवतियं सव्वग्गेणं पणत्ते?, गोयमा ! लवणे णं समुदे दो जोयणसयसहस्साइं चक्खवा-
लविकखंभेणं पणरस जोयणसतसहस्साइं एकासीतिं च सहस्साइं सतं च इगुयालं किंचिवि-
सेसूणे परिकखेवेणं, एगं जोयणसहस्सं उव्वेधेणं सोलस जोयणसहस्साइं उस्सेहेणं सत्तरस-
जोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पणत्तं ॥ (सूत्रं १७२) जइ णं भंते ! लवणसमुदे दो जोयणसतस-
हस्साइं चक्खवालविकखंभेणं पणरस जोयणसतसहस्साइं एकासीतिं च सहस्साइं सतं इगुयालं
किंचि विसेसूणा परिकखेवेणं एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं सोलस जोयणसहस्साइं उस्सेधेणं सत्तरस-
जोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पणत्ते । कम्हा णं भंते ! लवणसमुदे जंबुदीवं २ नो उवीलेति नो उ-
प्पीलेति नो चेव णं एक्कोदुगं करेति?, गोयमा ! जंबुदीवे णं दीवे भरहेरवएसु वासेसु अरहंतव-
क्खवट्टिबलदेवा वासुदेवा चारणा विज्जाधरा समणा समणीओ सावया साविथाओ मणुया एगध-

च्चा पगतिभद्रया पगतिविणीया पगतिउवसंता पगतिपयणुकोहमाणमायालोभा मिउमद्वसंपन्ना
 अल्लीणा भद्रगा विणीता, तेसि णं पणिहाते लवणे समुदे जंबुदीवं दीवं नो उवीलेति नो
 उप्पीलेति नो चेव णं एगोदगं करेति, गंगासिंधुरत्तारत्तवईसु सलिलासु देवया महिद्धियाओ
 जाव पलिओवमट्ठितीया परिचसंति, तेसिणं पणिहाए लवणसमुदे जाव नो चेव णं एगोदगं
 करेति, बुल्लहिमवंतसिहरेसु वासहरपव्वतेसु देवा महिद्धिया तेसि णं पणिहाए०, हेमवतेरणव-
 तेसु वासेसु मणुया पगतिभद्रगा०, रोहितंससुवणकूलरूपकूलासु सलिलासु देवयाओ महिद्धि-
 याओ तासिं पणि०, सदावतिवियडावति वट्टवेयहुपव्वतेसु देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठि-
 तीया परिच०, महाहिमवंतरुप्पिसु वासहरपव्वतेसु देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठितीया, ह-
 रिवासरम्मयवासेसु मणुया पगतिभद्रगा गंधावतिमालवंतपरिताएसु वट्टवेयहुपव्वतेसु देवा
 महिद्धीया, गिसढनीलवंतेसु वासधरपव्वतेसु देवा महिद्धीया०, सब्बाओ दहदेवयाओ भाणि-
 यब्बा, पउमद्वहतिगिच्छिकेसरिदहावसाणेसु देवा महिद्धीयाओ तासिं पणिहाए०, पुव्वविदेहाव-
 रविदेहेसु वासेसु अरहंतचक्खवट्ठिबलेववासुदेवा चारणा विज्जाहरा समणा समणीओ सावगा
 सावियाओ मणुया पगति० तेसिं पणिहाए लवण०, सीयासीतोदगासु सलिलासु देवता महिद्धी-
 या०, देवकुरुउत्तरकुरुसु मणुया पगतिभद्रगा०, मंदरे पव्वते देवता महिद्धीया०, जंबूए य सुदंसणाए

३ प्रतिपत्तौ
 लवणस्य
 विष्कम्भा-
 दिउत्पील-
 नाभावश्च
 उद्देशः २
 सू० १७१-
 १७२

॥ ३२४ ॥

जंबूदीवाहिवती अणादिए णामं देवे महिद्वीए जाव पलिओवमठितीए परिवसति तस्स पणि-
हाए लवणसमुदे नो उवीलेति नो उप्पीलेति नो चेव णं एकोदगं करेति, अटुत्तरं च णं गोयमा !
लोगट्ठिती लोगाणुभावे जणं लवणसमुदे जंबुदीवं दीवं नो उवीलेति नो उप्पीलेति नो चेव
णमेगोदगं करेति ॥ (सु० १७३)

‘लवणे णं भंते !’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः किंसंस्थितः प्रहसतः ? भगवानाह—गौतम ! गोतीर्थसंस्थानसंस्थितः क्रमेण
नीचैर्नचैस्तरामुद्वेधस्य भावात्, नावासंस्थितः बुध्रादूर्ध्वं नाव इव उभयोरपि पार्श्वयोः समतलं भूभागमपेक्ष्य क्रमेण जलवृद्धिसम्भवेन
उन्नताकारत्वात्, ‘सिप्पसंपुडसंठिते’ इति शुक्तिकासंपुटसंस्थानसंस्थितः, उद्वेधजलस्य जलवृद्धिजलस्य चैकत्रमीलनचिन्तायां शुक्तिका-
संपुटाकारसादृश्यसम्भवात्, ‘अश्वस्कन्धसंस्थितः’ उभयोरपि पार्श्वयोः पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्तेऽश्वस्कन्धस्येवोन्नततया षोडश-
योजनसहस्रप्रमाणोऽश्वस्त्वयोः शिखाया भावात्, ‘वलभीसंस्थितः’ वलभीगृहसंस्थानसंस्थितः दशयोजनसहस्रप्रमाणविस्तारायाः शि-
खाया वलभीगृहाकाररूपतया प्रतिभासनात्, तथा वृत्तो लवणसमुद्रो वलयाकारसंस्थितः, चक्रवालतया तस्यावस्थानात् ॥ सम्प्रति
विष्कम्भाद्रिपरिमाणमेककालं पिपृच्छिषुराह—‘लवणे णं भंते ! समुदे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः कियच्चक्रवालविष्कम्भेन
कियत्परिक्षेपेण कियदुद्वेधेन—उण्डत्वेन कियदुत्सेधेन कियत्सर्वाग्निेण—उत्सेधोद्वेधपरिमाणसामस्येन प्रहसतः ? भगवानाह—गौतम ! लव-
णसमुद्रो द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविष्कम्भेन प्रहसतः, पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सहस्राणि शतं चैकोनचत्वारिंशं कि-
ञ्चिद्विशेषोऽनं परिक्षेपेण प्रहसतः, एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, षोडश योजनसहस्राणि सर्वाग्निेण—उत्सेधो-

द्वेधमीलनचिन्तायां । इह लवणसमुद्रस्य पूर्वाचार्यैर्धनप्रतरगणितभावनाऽपि कृता सा विनैयजनानुग्रहाय दृश्यते, तत्र प्रतरभावना क्रि-
 यते, प्रतरानयनार्थं चेदं करणं—लवणसमुद्रसत्कविस्तारपरिमाणाद् द्विलक्षयोजनरूपाद् दश योजनसहस्राणि शोध्यन्ते, तेषु च शोधि-
 तेषु यच्छेषं तस्यार्द्धं क्रियते, जातानि पञ्चनवतिः सहस्राणि, यानि च प्राक् शोधितानि दश सहस्राणि तानि च तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातं
 पञ्चोत्तरं लक्षं १०५०००, एतच्च कोटीति व्यवह्रियते, अनया च कोट्या लवणसमुद्रस्य मध्यभागवर्त्ती परिरयो नव लक्षा अष्टचत्वारिं-
 शत्सहस्राणि षट् शतानि त्र्यशीत्यधिकानि ९४८६८३ इत्येवंपरिमाणो गुण्यते, ततः प्रतरपरिमाणं भवति, तच्चेदं—नवनवतिः को-
 टिसहस्रं । तं चेव पक्ववित्ता लवणसमुद्रस्य सा कोटी ॥ १ ॥ लक्षं पञ्चसहस्रा कोटीए तीर्णे संगुणेऊणं । लवणस्य मज्झप-
 रिही ताहे पयरं इमं होइ ॥ २ ॥ नवनवई कोडिसया एगट्टी कोडि लक्ख सत्तरसा । पन्नरस सहस्साणि य पयरं लवणस्स निदिट्ठं
 ॥ ३ ॥” धनगणितभावना त्वेवं—इह लवणसमुद्रस्य शिला षोडश सहस्राणि योजनसहस्रमुद्देधः सर्वसङ्ख्याया सप्तदश सहस्राणि, तैः
 दिसहस्राणि नव कोटिशतानि पञ्चदशकोट्यधिकानि पञ्चाशद्विंशति योजनानामिति १६९३३९९१५५०००००, उक्तञ्च—“जो-
 यणसहस्ससोलस लवणसिहा अहोगया सहस्सेगं । पयरं सत्तरसहस्ससंगुणं लवणघणगणियं ॥ १ ॥ सोलस कोडाकोडी तेणउई कोडि-
 सयसहस्साओ । उणयालीससहस्सा नवकोडिसया य पन्नरसा ॥ २ ॥ पन्नास सयसहस्सा जोयणाणं भवे अणूणाइं । लवणसमुद्र-
 स्सेयं जोयणसंखाए णगणियं ॥ ३ ॥” आह—कथमेतावत्प्रमाणं लवणसमुद्रस्य धनगणितं भवति ?, न हि सर्वत्र तस्य सप्तदशयो-

३ प्रतिपत्तौ
 लवणस-
 मुद्राधि०
 उद्देशः २
 सू० १७३

॥ ३२५ ॥

जनसहस्रप्रमाण उच्छ्रयः, किन्तु मध्यभाग एव दशसहस्रप्रमाणविस्तारस्ततः कथं यथोक्तं घनगणितमुपपद्यते? इति, सत्यमेतत्, के-
वलं लवणशिलायाः शिरसि उभयोश्च वेदिकान्तयोरुपरि दवरिकायामेकान्तत्रजुरुपायां दीयमानायां २ यदपान्तराले जलशून्यं क्षेत्रं
तदपि करणगत्या तदाभाव्यमिति सजलं विवक्ष्यते, अत्रार्थे च दृष्टान्तो मन्दरपर्वतः, तथाहि—मन्दरपर्वतस्य सर्वत्रैकादशभागपरि-
हाणिरुपवर्ण्यते, अथ च न सर्वत्रैकादशभागपरिहाणिः, किन्तु कापि कियती, केवलं मूलादारभ्य शिखरं यावद्दवरिकायां दत्तायां
यदपान्तराले कापि कियदाकाशं तत्सर्वं करणगत्या मेरोराभाव्यमिति मेरुतया परिकल्प्य गणितज्ञाः सर्वत्रैकादशपरिभागहानिं परि-
वर्णयन्ति, तद्वदिदमपि यथोक्तं घनपरिमाणमिति, न चैतत्समनीषिकाविजृम्भितं, यत आह जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणो विशेषणव-
त्यामेतद्विचारप्रक्रमे—“एवं उभयवेद्यंताओ सोलसहस्रुस्सेहस्स कन्नगईए जं लवणसमुद्दाभवं जलसुन्नं पि खेत्तं तस्स गणियं, जहा
मंदरपव्वयस्स एक्कारसभागपरिहाणी कन्नगईए आगासस्सवि तदाभवंतिकाउं भणिया तहा लवणसमुद्दस्सवि ॥” इति ॥ ‘जइ णं
भंते!’ इत्यादि, यदि भदन्त! लवणसमुद्रो द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविष्कम्भेन पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सह-
स्राणि शतं चैकोनचत्वारिंशं किञ्चिद्विशेषोऽनं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, एकं योजनसहस्रमुद्धेन षोडश योजनसहस्राण्युत्सेधेन सप्तदश योज-
नसहस्राणि सर्वांगेण प्रज्ञप्तः ॥ तर्हि ‘कम्हा णं भंते!’ इत्यादि, कस्माद् भदन्त! लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं न ‘अवपीडयति’ जलेन
प्लावयति, न ‘उत्सीडयति’ प्राबल्येन बाधते, नापि णमिति वाक्यालङ्कृतौ ‘एकोदकं’ सर्वासनोदकप्लावितं करोति?, भगवानाह—
गौतम! जम्बूद्वीपे भरतैरावतयोः क्षेत्रयोरर्हन्तश्चक्रवर्त्तिनो वलदेवा वासुदेवाः ‘चारणाः’ जङ्घाचारणमुनयो विद्याधराः ‘श्रमणाः’
साधवः ‘श्रमणयः’ संयत्यः श्रावकाः श्राविकाः, एतत् सुषमदुष्पमादिकमरकत्रयमपेक्ष्योक्तं वेदितव्यं, तत्रैवाहदादीनां यथायोगं सम्भ-

वात्, सुपमसुपमादिकमधिकृत्याह—मनुष्याः प्रकृतिभद्रकाः प्रकृतिप्रतनुकोधमानमायालोभाः मृदुमार्दवसंपन्ना आलीना भद्रका विनीताः, एतेषां व्याख्यानं प्राग्वत्, तेषां 'प्रणिधया' प्रणिधानं प्रणिधा, 'उपसर्गादात्' इत्यङ्प्रत्ययः, तान् 'प्रणिधाय' अपेक्ष्य तेषां प्रभावत इत्यर्थः, लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं नावपीडयतीत्यादि, दुष्पमदुष्पमादावपि नावपीडयति, भरतवैताल्याधपतिदेवताप्रभावात्, तथा क्षुल्लहिमवच्छिन्नरिणोर्वर्षधरपर्वतयोर्देवता महर्द्धिका यावत्करणान्महाद्युतिका इत्यादिपरिग्रहः परिवसन्ति तेषां 'प्रणिधया' प्रभावेन लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं नावपीडयतीत्यादि । तथा हैमवतर्हरण्यवतोर्वर्षयोर्मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद् विनीतास्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत्, तथा तयोरेव वर्षयोर् यथाक्रमं शब्दापातिविकटापाती वृत्तवैताल्यौ पर्वतौ तयोर्देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतस्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा महाहिमवद्रुक्मिवर्षधरपर्वतयोर्देवता महर्द्धिका इत्यादि तथैव । तथा हरिवर्षरम्यकवर्षयोर्मनुजाः प्रकृतिभद्रका इत्यादि सर्व हैमवतवत्, तथा तयोः क्षेत्रयोर्यथाक्रमं गन्धापातिमाल्यवत्पर्यायौ यौ वृत्तवैताल्यपर्वतौ तयोर्देवौ महर्द्धिकावित्यादि पूर्ववत् । तथा पूर्वविदेहापरविदेहवर्षयोर्हन्तश्चक्रवर्त्तिनौ यावन्मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद् विनीतास्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा देवकुरुत्तरकुरुषु मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद्विनीतास्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा उत्तरकुरुषु कुरुषु जम्बूवां सुदर्शनायामनाहतौ नाम देवो जम्बूद्वीपाधिपतिः परिवसति तस्य 'प्रणिधया' प्रभावेनेत्यादि तथैव । अथान्यद् गौतम ! कारणं, तदेवाह—लोकस्थितिरेषा—लोकानुभाव एष यल्लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं जलेन नात्रपीडयतीत्यादि ॥ तृतीयप्रतिपत्ताबेष मन्दरोदेशकः समाप्तः ॥ तदेवमुक्ता लवणसमुद्रवक्तव्यता, सम्प्रति धातकीपण्डवक्तव्यतामाह—

लवणसमुद्रं धायइसंढे नाम दीवे वदे बलयागारसंठाणसंठिते सञ्चवतो समंता संपरिक्खित्ता

३ प्रतिपत्त
लवणस-
मुद्राधि०
उद्देशः २
सू० १७३

॥ ३२६ ॥

णं चिद्धंति, धायतिसंडे णं भंते ! दीवे किं समचक्कवालसंठिते विसमचक्कवालसंठिते ? गोयमा !
 समचक्कवालसंठिते नो विसमचक्कवालसंठिते ॥ धायइसंडे णं भंते ! दीवे केवतियं चक्कवालवि-
 कखंभेणं केवइयं परिकखेवेणं पणत्ते ? गोयमा ! चत्तारि जोयणसतसहस्साइं चक्कवालविकखं-
 भेणं एगयालीसं जोयणसतसहस्साइं दसजोयणसहस्साइं णवएगट्ठे जोयणसत्ते किंचिविसेसूणे
 परिकखेवेणं पणत्ते ॥ से णं एगाए पडमवरवेदियाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो समंता संपरि-
 विवत्ते दोण्हवि वण्णओ दीवसमिया परिकखेवेणं ॥ धायइसंडस्स णं भंते ! दीवस्स कति दारा
 पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि दारा पणत्ता, विजए वेजयंते जयंते अपराजिए ॥ कहि णं भंते !
 धायइसंडस्स दीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते ? गोयमा ! धायइसंडपुरत्थिमपेरंते कालोयसमु-
 दपुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीयाए महाणदीए उप्पि एत्थ णं धायइ० विजए णामं दारे पणत्ते
 तं चेव पमाणं, रायहाणीओ अण्णंमि धायइसंडे दीवे, दीवस्स वत्तव्वया भाणियव्वा, एवं च-
 त्तारिवि दारा भाणियव्वा ॥ धायइसंडस्स णं भंते ! दीवस्स दारस्स य २ एस णं केवइयं अवा-
 हाए अंतरे पणत्ते ? गोयमा ! दस जोयणसयसहस्साइं सत्तावीसं च जोयणसहस्साइं सत्तप-
 णतीसे जोयणसए तिल्लि य कोसे दारस्स य २ अवाहाए अंतरे पणत्ते ॥ धायइसंडस्स णं भंते !
 दीवस्स पदेसा कालोयगं समुइं पुट्ठा ? , हंता पुट्ठा ॥ ते णं भंते ! किं धायइसंडे दीवे कालोए स-

मुद्दे?, ते धायइसंडे नो खलु ते कालोयसमुद्दे। एवं कालोयससवि। धायइसंडदीवे जीवा उद्दाइत्ता
२ कालोए समुद्दे पचायंति?, गोयमा! अत्थेगतिया पचायंति अत्थेगतिया नो पचायंति। एवं का-
लोएवि अत्थे० प० अत्थेगतिया नो पचायंति ॥ से केणट्टेणं भंते! एवं बुच्चति—धायइसंडे दीवे-
२?, गोयमा! धायइसंडे नं दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं २ पएसे धायइरुक्खा धायइवण्णा धाय-
इसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति, धायइमहाधायइरुक्खेसु सुदंसणपियदं-
सणा दुवे देवा महिड्डिया जाव पल्लिओवमट्ठितीया परिचसंति से एएणट्टेणं०, अटुत्तरं च णं गो-
यमा! जाव णिच्चे ॥ धायइसंडे नं भंते! दीवे कति चंदा पभासिंसु वा ३? कति स्वरिया तविंसु
वा ३? कह महग्गहा चारं चरिंसु वा ३? कह णक्खत्ता जोगं जोइंसु ३? कह तारागणकोडाको-
डीओ सोभेसु वा ३?, गोयमा! बारस चंदा पभासिंसु वा ३, एवं—चउवीसं ससरिविणो ण-
क्खत्त सता य तिन्नि छत्तीसा। एगं च गहसहस्सं छप्पन्नं धायइसंडे ॥ १ ॥ अट्टेव सयसहस्सा
तिणिण सहस्साइं सत्त य सयाइं। धायइसंडे दीवे तारागण कोडिकोडीणं ॥ २ ॥ सोभेसु वा
३ ॥ (सू० १७४)

‘लवणसमुद्द’मित्यादि, लवणसमुद्रं धातकीषण्डो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’
सामस्येन संपरिक्षिप्य तिष्ठति ॥ ‘धायइसंडे नं दीवे किं समचक्कवालसंठिए’ इति सूत्रं लवणसमुद्रवद्भावनीयम् ॥ ‘धायइसंडे

ण' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन, एकचत्वारिंशत् योजनशतसहस्राणि दश सहस्राणि नव च एकषष्टानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषानि परिक्षेपेण, उक्तञ्च—“एयालीसं लक्खा दस य सहस्साणि जोयणाणं तु । नव य सया एगट्ठा किंचूणा परिओ तस्स ॥ ३ ॥” ‘से ण’मित्यादि, स धातकीषण्डो द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया अष्टयोजनोच्छ्रयजगत्पुपरिभाविन्येति सामर्थ्याद्भूम्यते, एकेन वनषण्डेन पद्मवरवेदिकावहिर्भूतेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः । द्वयो-
 रपि वर्णकः प्राग्वत् ॥ ‘धायइसंडस्स ण’मित्यादि, धातकीषण्डस्य भदन्त ! द्वीपस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! धातकीषण्डस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम ! धातकीषण्डस्य द्वीपस्य पूर्वपर्यन्ते कालोदसमुद्रपूर्वार्द्धस्य पश्चिमदिशि शीताया महानद्या उपरि ‘अत्र’ एतस्मिन्नन्तरे धातकीषण्डस्य द्वीपस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तच्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्विशेषेण वेदितव्यं, नवरमत्र राजधानी अन्यस्मिन् धातकीषण्डे द्वीपे वक्तव्या । ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकी-
 षण्डद्वीपदक्षिणपर्यन्ते कालोदसमुद्रदक्षिणार्द्धस्योत्तरतोऽत्र धातकीषण्डस्य द्वीपस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपवैजयन्त-
 द्वारवद्विशेषेण वक्तव्यं, नवरमत्रापि राजधानी अन्यस्मिन् धातकीषण्डद्वीपे ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं गतार्थं, भगवानाह—
 गौतम ! धातकीषण्डद्वीपपश्चिमपर्यन्ते कालोदसमुद्रपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः शीतोदाया महानद्या उपर्यत्र धातकीषण्डस्य द्वीपस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपजयन्तद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीषण्डे द्वीपे ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकीषण्डद्वीपोत्तरार्द्धपर्यन्ते कालोदसमुद्रदक्षिणार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र धातकीषण्डस्य द्वीपस्यापरा-

जितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपगतापराजितद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे ॥ ‘धायइसंडस्स णं भंते!’ इत्यादि, धातकीषण्डस्य भदन्त! द्वीपस्य द्वारस्य २ च परस्परमेतदन्तरं ‘कियत्’ किंप्रमाणम् ‘अवाधया’ अन्तरित्वा व्याधातेन प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! दश योजनशतसहस्राणि सप्तविंशतिर्योजनसहस्राणि सप्तशतानि पञ्चत्रिंशानि द्वारस्य २ परस्परमवाधया-
ऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—एकैकस्य द्वारस्य सद्धारशाखस्य जम्बूद्वीपद्वारस्येव पृथुत्वं साद्धांनि चत्वारि योजनानि, ततश्चतुर्णां द्वाराणामेकत्र पृथु-
त्वपरिमाणमीलने जातान्यष्टादश योजनानि, तान्यनन्तरोक्तात्परिरयमानात् ४११०९६१ शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु जातं शेषमिदम्—
एकचत्वारिंशल्लक्षा दश सहस्राणि नवशतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि ४११०९४३, एतेषां चतुर्भिर्भागे हते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्पर-
मन्तरम्, उक्तञ्च—‘पणतीसा सत्त सया सत्तावीसा सहस्स दस लक्खा। धायइसंडे दारंतरं तु अवरं च कोसतियं ॥ १ ॥’ ‘धायइसं-
डस्स णं भंते! दीवस्स पएसा’ इत्यादीनि चत्वारि सूत्राणि प्राग्वद्भावनीयानि ॥ ‘से केणट्ठेणं भंते!’ इत्यादि, अथ केनार्येन भदन्त!
एवमुच्यते—धातकीषण्डो द्वीपो धातकीखण्डो द्वीपः? इति, भगवानाह—धातकीपण्डे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र
प्रदेशे बहवो धातकीवृक्षा बहवो धातकीवनषण्डा बहूनि धातकीवनानि, वनषण्डयोः प्रतिविशेषः प्रागेवोक्तः, ‘निबंकुसुमिया’ इत्यादि
प्राग्वत्, ‘धायइमहाधायइरुक्खेसु एत्थ’मित्यादि पूर्वार्द्धे उत्तरकुरुषु नीलवद्विरिसमीपे धातकीनामवृक्षोऽवतिष्ठते, पश्चिमार्द्धे उत्तरकुरुषु
नीलवद्विरिसमीपे महाधातकीनामवृक्षोऽवतिष्ठते, तौ च प्रमाणादिना जम्बूद्वीपवद्वेदितव्यौ, तयोरत्र धातकीपण्डे द्वीपे यथाक्रमं सुदर्श-
नप्रियदर्शनौ द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततो धातकीषण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीषण्डद्वीपः, तथा चाह
—‘से एएणट्ठेण’मित्यादि गतार्थं ॥ सम्प्रति चन्द्रादिवक्तव्यतामाह—‘धायइसंडे णं भंते! दीवे कति चंदा पभासिंसु’ इत्यादि

प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकीषण्डे द्वादश चन्द्राः प्रभासितवन्तः प्रभासन्ते प्रभासिष्यन्ते, द्वादश सूर्यास्तापितवन्तस्तापयन्ति तापयिष्यन्ति, त्रीणि नक्षत्रशतानि षट्त्रिंशानि योगं चन्द्रमसा सूर्येण च सार्द्धं युक्तवन्तो युञ्जन्ति योध्यन्ति, तत्र त्रीणि षट्त्रिंशानि नक्षत्राणां शतानि, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां भावात्, तथा एकं षट्पञ्चाशदधिकं महाग्रहसहस्रं चारं चरितवन्तश्चरन्ति चरिष्यन्ति, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाशीतेर्मेहाग्रहाणां भावात्, अष्टौ शतसहस्राणि त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि तारागणकोटीकोटीनां शोभितवन्तः शोभन्ते शोभयिष्यन्ते, एतदपि एकशशिनः तारापरिमाणं द्वादशभिर्गुणयित्वा भावनीयं, उक्तं च—“वारस चंदा सूरान् नक्खत्तसया य तिन्नि छत्तीसा । एगं च गहसहस्सं छप्पन्नं धायईसंडे ॥ १ ॥ अट्टेव सयसहस्सा तिन्नि सहस्सा य सत्त य सया उ । धायइसंडे दीवे तारागणकोडिकोडीओ ॥ २ ॥” सम्प्रति कालोदसमुद्रवक्तव्यतामाह—

धायइसंडं णं दीवं कालोदे णामं समुदे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वतो समंता संपरिक्खित्ताणं चिट्ठइ, कालोदे णं समुदे किं समचक्कवालसंठाणसंठिते विसमं?, गोयमा ! समचक्कवाल० णो विसमचक्कवालसंठिते ॥ कालोदे णं भंते ! समुदे केवतियं चक्कवालविकखंभेणं केवतियं परिकखेवेणं पणत्ते?, गोयमा ! अट्ट जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविकखंभेणं एकाणउति जोयणसयसहस्साइं सत्तरि सहस्साइं छच्च पंचुत्तरे जोयणसत्ते किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं पणत्ते ॥ से णं एगाए पउमवरवेदियाए एगेणं वणसंडेणं दोणहवि वणओ ॥ कालोयस्स णं भंते ! समुदस्स कति दारा पणत्ता?, गोयमा ! चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—विजए वेजयंते जयंते अपराजिए ॥

कहि णं भंते ! कालोदस्स समुदस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! कालोदे समुहे पुरत्थिम-
पेरंते पुक्खरवरदीवपुरत्थिमदस्स पच्चत्थिमेणं सीतोदाए महाणदीए उप्पि एत्थ णं कालोदस्स
समुदस्स विजये णामं दारे पणत्ते, अट्टव जोयणाइं तं चेव पमाणं जाव रायहाणीओ । कहि
णं भंते ! कालोयस्स समुदस्स वेजयंते णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! कालोयसमुदस्स दक्खिणपे-
रंते पुक्खरवरदीवस्स दक्खिणद्वस्स उत्तरेणं एत्थ णं कालोयसमुदस्स वेजयंते नामं दारे पन्नत्ते ।
कहि णं भंते ! कालोयसमुदस्स जयंते नामं दारे पन्नत्ते?, गोयमा ! कालोयसमुदस्स पच्चत्थिमपेरंते
पुक्खरवरदीवस्स पच्चत्थिमद्वस्स पुरत्थिमेणं सीताए महाणदीए उप्पि जयंते नामं दारे पणत्ते ।
कहि णं भंते ! अपराजिए नामं दारे पणत्ते? गोयमा ! कालोयसमुदस्स उत्तरद्वपेरंते पुक्खरवरदीवो-
त्तरद्वस्स दाहिणओ एत्थ णं कालोयसमुदस्स अपराजिए णामं दारे, सेसं तं चेव ॥ कालोयस्स णं
भंते ! समुदस्स दारस्स य २ एस णं केवतियं २ अवाहाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा !—यावीस
सयसहसा वाणउति खलु भवे सहस्साइं । छच्च सया थायाला दारंतर तिन्नि कोसा य ॥ १ ॥
दारस्स य २ अवाहाए अंतरे पणत्ते । कालोदस्स णं भंते ! समुदस्स पएसा पुक्खरवरदीव०
तहेव, एवं पुक्खरवरदीवस्सवि जीवा उद्दाहत्ता २ तहेव भाणियच्चं ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चति
कालोए समुहे २?, गोयमा ! कालोयस्स णं समुदस्स उदके आसले मासले पेसले कालए मासरा-

सिवण्णाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते, कालमहाकाला एत्थ हुवे देवा महिद्धीया जाव पलि-
ओवमट्ठितीया परिवसंति, से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव णिच्चे ॥ कालोए णं भंते! समुद्दे कति
चंदा पभासिंसु वा ३? पुच्छा, गोयमा! कालोए णं समुद्दे बायालीसं चंदा पभासिंसु वा ३—
बायालीसं चंदा बायालीसं च दिणयरा दित्ता। कालोदधिम्मि एते चरंति संबद्धलेसागा ॥ १ ॥
णक्खत्ताण सहस्सं एगं बावत्तरं च सतमणं। छच्च सत्ता छणउया महागहा तिण्णि य सहस्सा
॥ २ ॥ अट्ठावीसं कालोदहिम्मि बारस य सयसहस्साइं। नव य सया पत्तासा तारागणकोडि-
कोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ (सू० १७५)

‘धायइसंडे णं दीव’मित्यादि, धातकीषण्डं णमिति पूर्ववत् द्वीपं कालोदसमुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थितः सर्वतः समन्तात्
‘संपरिक्षिज्य’ वेष्टयित्वा तिष्ठति ॥ ‘कालोए णं समुद्दे किं समचक्कवालसंठिए’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘कालोए णं भंते’ इत्यादि
प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन एकनवतिः योजनशतसहस्राणि सप्ततिः
सहस्राणि षट् शतानि पञ्चोत्तराणि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, एकं च योजनसहस्रमुद्धेधेनेति गम्यते, उक्तञ्च—“अट्टेव
सयसहस्सा कालोओ चक्कवालओ रुंदो । जोयणसहस्समेगं ओगाहेणं मुणेयव्वो ॥ १ ॥ इगनउइ सयसहस्सा हवंति तह सत्तरी
सहस्सा य । छच्च सया पंचहिया कालोयहिपरिओ एसो ॥ २ ॥” ‘से णं एगाए’ इत्यादि, स कालोदसमुद्र एकया पद्मवरेव-
दिकयाऽष्टयोजनोच्छ्रयया जगत्युपरिभाविन्येति गम्यते, एकेन वनपण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षितः, द्वयोरेपि वर्णकः प्रा-

ग्वत् ॥ “कालोयस्स णं भंते !” इत्यादि, कालोदस्य समुद्रस्य भदन्त ! कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वा-
 राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ क भदन्त ! कालोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, गौतम !
 कालोदसमुद्रस्य पूर्वपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वोर्द्धस्य पश्चिमदिशि शीतोदाया महानद्या उपर्यत्र कालोदस्य समुद्रस्य विजयं नाम द्वारं
 प्रज्ञप्तं, एवं विजयद्वारवक्तव्यता पूर्वानुसारेण वक्तव्या, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । वैजयन्तद्वारप्रभसूत्रं सुगमं, भग-
 वानाह—गौतम ! कालोदसमुद्रदक्षिणपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपदक्षिणोत्तरतोऽत्र कालोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एवं जम्बू-
 द्वीपगतवैजयन्तद्वारवक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । जयन्तद्वारप्रभसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! कालोद-
 ससमुद्रपश्चिमपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः शीताया महानद्या उपर्यत्र कालोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एतदपि ज-
 म्बूद्वीपगतजयन्तद्वारवत्, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । अपराजितद्वारप्रभसूत्रमपि सुगमं, भगवानाह—गौतम ! कालो-
 दसमुद्रोत्तरार्द्धपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपोत्तरार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र कालोदसमुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपगतापराजितद्वा-
 रवत् नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदसमुद्रे ॥ सम्प्रति द्वाराणा परस्परमन्तरं प्रतिपिपादयिषुराह—“कालोयस्स णं भंते !”
 इत्यादि प्रभसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्वाविंशतिर्योजनशतसहस्राणि द्विनवतिः सहस्राणि षड् योजनशतानि षट् चत्वारिंशदधिकानि
 त्रयश्च क्रोशा द्वारस्य द्वारस्य परस्परमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र पृथुत्वमीलनेऽष्टादश योजनानि कालो-
 दसमुद्रपरिरयपरिमाणाद् ९१७०६०५ इत्येवंरूपात् शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु जातमिदम्—एकनवतिर्लक्षाः सप्ततिः सहस्राणि पञ्च
 शतानि सप्ताशीत्यधिकानि ९१७०५८७ च, तेषां चतुर्भिर्भागे ह्येते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं २२९२६४६ क्रोशः

३ प्रतिपत्तौ
 कालोदो-
 दध्यधि०
 उद्देशः २
 सू० १७५

॥ ३३० ॥

३, उक्तञ्च—“छायाला छच्च सया बाणउय सहस्स लक्ख वावीसं । कोसा य तिन्नि दारंतरं तु कालोयहिस्स भवे ॥ १ ॥” “कालो-
यस्स णं भंते ! समुद्धस्स पएसा” इत्यादि सूत्रचतुष्टयं पूर्ववद्भावनीयम् ॥ नामान्वर्थमभिधित्सुराह—“से केणट्ठेण”मित्यादि, अथ के-
नार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते कालोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम ! कालोदस्य समुद्रस्योदकं ‘आसलम्’ आ-
स्वाद्यम् उदकरसत्वात् मांसलं गुरुधर्मकत्वात् पेशलं आस्वादमनोज्ञत्वात् ‘कालं’ कृष्णम्, एतदेवोपमया प्रतिपादयति—भाषरा-
शिवर्णोभं, उक्तञ्च—“पगईए उदगरसं कालोए उदग मासरासिनिभं” इति, ततः कालमुदकं यस्यासौ कालोदः, तथा कालमहाकालौ
च तत्र द्वौ देवौ पूर्वोद्धपश्चिमाद्धोधिपती महर्द्धिकौ यावत्पत्न्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तत्र कालयोरुदकं यस्मिन् स कालोदः, तथा
चाह—‘से एएणट्ठेण’मित्यादि सूत्रं पाठसिद्धं । एवंरूपं च चन्द्रादीनां परिमाणमन्यत्राप्युक्तम्—“वायालीसं चंदा वायालीसं च
दिणयर दित्ता । कालोयहिम्मि एए चरंति संबद्धलेसागा ॥ १ ॥ नक्खत्ताण सहस्सा सयं च वावत्तरं मुणेयव्वं । छच्च सया
छन्नउया गहाण तिन्नेव य सहस्सा ॥ २ ॥ अट्ठावीसं कालोयहिम्मि बारस य सयसहस्साइ । नव य सया पन्नासा तारागणकोडी-
कोडीणं ॥ ३ ॥” सम्प्रति पुष्करवल्लीपक्वक्तव्यतामाह—

कालोयं णं समुद्धं पुक्खवररे णामं दीवे वट्ठे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वतो समन्ता संपरि०
तहेव जाव समच्चक्खवालसंठाणसंठिते नो विसमच्चक्खवालसंठाणसंठिए । पुक्खवररे णं भंते ! दीवे

१ अत्र यद्यपि सूत्रादर्शेषु गाथात्रिकं दृश्यते इदमेव, परं वृत्तिकारावाप्तादर्शेषु न संभाव्यते सूत्ररूपतया सत्ताऽस्य परिमाणस्येत्युदितं ‘अन्यत्राप्युक्त’मिति,

केवतियं चक्कवालिविक्खंभेणं केवइयं परिवेवेणं पणत्ते?, गोयमा! सोलस जोयणसतसह-
स्साइं चक्कवालिविक्खंभेणं—‘एगा जोयणकोडी बाणउत्तिं खलु भवे सयसहस्सा । अउणाणउत्तिं
एगेण य वणसंडेण संपरि० दोणहवि वणओ ॥ पुक्खरवरस्स णं भंते! कति दारा पणत्ता?,
गोयमा! चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—विजए वेजयंते जयंते अपराजिते ॥ कहिणं भंते! पुक्ख-
रवरस्स दीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा! पुक्खरवरदीवपुरच्छिमपेरंते पुक्खरोदस-
मुद्धपुरच्छिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं पुक्खरवरदीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते तं चेव सब्बं,
एवं चत्तारिवि दारा, सीयासीओदा गत्थि भाणितव्वाओ ॥ पुक्खरवरस्स णं भंते! दीवस्स
दारस्स य २ एस णं केवतियं अवाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा!—‘अडयाल सयसहस्सा
बावीसं खलु भवे सहस्साइं । अगुणुत्तरा य चडरो दारंतर पुक्खरवरस्स ॥ १ ॥ पदेसा दोणहवि
पुट्ठा, जीवा दोसु भाणियव्वा ॥ से केणट्ठेणं भंते! एवं बुच्चति पुक्खरवरदीवे २?, गो०! पुक्खर-
वरे णं दीवे तत्थ २ देसे तहिं २ बहवे पउमरुक्खा पउमवणसंडा णिच्चं कुसुमिता जाव चिट्ठति,
पउममहापउमरुक्खे एत्थ णं पउमपुंडरीया णामं दुवे देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठि-
तीया परिवसंति, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं बुच्चति पुक्खरवरदीवे २ जाव निच्चे ॥ पुक्खरवरे णं

भंते ! दीवे केवइया चंदा पभासिसु वा ३१, एवं पुच्छा,—चोयालं चंदसयं चउयालं चेव खरि-
 याण सयं । पुक्खरवरदीवंभि चरंति एते पभासेता ॥ १ ॥ चत्तारि सहस्साइं बत्तीसं चेव होति
 णक्खत्ता । छच्च सया बावत्तर महग्गहा बारह सहस्सा ॥ २ ॥ छण्णउइ सयसहस्सा चत्तालीसं
 भवे सहस्साइं । चत्तारि सया पुक्खर [वर] तारागणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ पुक्खर-
 वरदीवस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं माणुसुत्तरे नामं पव्वते पणत्ते वट्ठेवलयागारसंठाणसंठिते
 जे णं पुक्खरवरं दीवं दुहा विभयमाणे २ चिट्ठंति, तंजहा—अब्भितरपुक्खरद्धं च बाहिरपुक्ख-
 रद्धं च ॥ अब्भितरपुक्खरद्धे णं भंते ! केवतियं चक्खवालेणं परिक्खेवेणं पणत्ते?, गोयमा ! अट्ठ
 जोयणसयसहस्साइं चक्खवालविक्खंभेणं—कोडी बायालीसातीसं दोण्णि य सया अगुणवण्णा ।
 पुक्खरअट्ठपरिरओ एवं च मणुस्सखेत्तस्स ॥ १ ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति अब्भितरपुक्ख-
 रद्धे य २१, गोयमा ! अब्भितरपुक्खरद्धेणं माणुसुत्तरेणं पव्वतेणं सव्वतो समंता संपरि-
 विवत्ते, से एएणट्ठेणं गोयमा ! अब्भितरपुक्खरद्धे य २, अट्ठत्तरं च णं जाव णिच्चे ॥ अब्भितरपु-
 क्खरद्धेणं भंते ! केवतिया चंदा पभासिसु वा ३ साचेव पुच्छा जाव तारागणकोडकोडीओ?, गोय-
 मा !—बावत्तरिं च चंदा बावत्तरिमेव दिणकरा दित्ता । पुक्खरवरदीवेहु चरंति एते पभासेता
 ॥ १ ॥ तिन्नि सया छच्च सहासा महग्गहाणं तु । णक्खत्ताणं तु भवे सोलाइ दुवे सह-

रसाहं ॥ २ ॥ अडयाल सयसहसा बावीसं खलु भवे सहसाहं । दोन्नि सया पुक्खरुद्धे तारागण-
कोडिकोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ (सू० १७६)

‘कालोयं णं समुद्द’मित्यादि, कालोदं णमिति वाक्यालङ्कारे समुद्रं पुष्करवरो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । ‘पुक्खरवरे णं दीवे किं समचक्रवालसंठिण्’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ विष्कम्भादिप्रतिपादनार्थमाह—‘पुक्खरवरे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! षोडश योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन एका योजनकोटी द्विनवतिः शतसहस्राणि एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुर्नवतानि ९४ योजनानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः ॥ ‘से णं भित्ति’ इत्यादि, स पुष्करवरद्वीप एकया पद्मवरवेदिकयाऽष्टयोजनोच्छ्रयया जगत्पुपरिभाविन्येति गम्यते, एकेन वनषण्डेन सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि वर्णकः पूर्ववत् ॥ अधुना द्वारवक्तव्यतामाह—‘पुक्खरवरस्स णं’मित्यादि, पुष्करवरद्वीपस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! पुष्करवरद्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम ! पुष्करवरद्वीपपूर्वोद्धपर्यन्ते पुष्करोदस्य समुद्रस्य पश्चिमदिशि अत्र पुष्करवरद्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तत्र जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्विशेषेण वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे वक्तव्या । एवं वैजयन्तादिसूत्राण्यपि भावनीयानि, सर्वत्र राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे ॥ सम्प्रति द्वाराणां परस्परमन्तरमाह—‘पुक्खरवरदीवस्स णं’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अष्टचत्वारिंशद् योजनशतसहस्राणि द्वाविंशतोर्योजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि एकोनसप्ततानि द्वारस्य द्वारस्य च परस्परमबाधयाऽन्तरपरिमाणं, चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र

३ प्रतिपत्तौ
पुष्करव-
राधि०
उद्देशः २
सू० १७६

॥ ३३२ ॥

पृथुत्वमीलनेऽष्टादश योजनानि, तानि पुष्करवरद्वीपपरिमाणान् १९२८९८९४ इत्येवंरूपात् शोध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु जातमिदम्—
 एका योजनकोटी द्विनवतिः शतसहस्राणि एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि षट्सप्तत्यधिकानि १९२८९८७६, तेषां चतुर्भि-
 र्भागे हृते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं ४८२२४६९ ॥ ‘पुष्करवरदीवस्स णं भंते ! दीवस्स पएसा पुष्करवरसमुद्दं
 पुट्ठा ?’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तप्रतिपादनार्थमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एव-
 मुच्यते पुष्करवरद्वीपः २ ? इति, भगवानाह—गौतम ! पुष्करवरद्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र २ प्रदेशे बहवः पद्मवृक्षाः,
 पद्मानि अतिविशालतया वृक्षा इव पद्मवृक्षाः, पद्मखण्डाः—पद्मवनानि, खण्डवनयोर्विशेषः प्राग्वत्, ‘निचं कुसुमिया’ इत्यादि विशेष-
 णजातं प्राग्वत् । तथा पूर्वोद्धे उत्तरकुरुषु यः पद्मवृक्षः पश्चिमाद्धे उत्तरकुरुषु यो महापद्मवृक्षस्तयोरत्र पुष्करवरद्वीपे यथाक्रमं पद्मपु-
 ण्डरीकौ द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ यथाक्रमं पूर्वोद्धोपराद्धोधिपती परिवसतः, तथा चोक्तम्—‘पडमे य महापडमे
 रुक्खा उत्तरकुरुसु जंबुसमा । एएसु वसंति सुरा पडमे तह पुंडरीए य ॥ १ ॥’ पद्मं च पुष्करमिति पुष्करवरोपलक्षितो द्वीपः पु-
 ष्करवरो द्वीपः ‘से एणट्टेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यम् ॥ सम्प्रति चन्द्रादित्यादिपरिमाणमाह—‘पुष्करवरे’त्यदि पाठसिद्धं, नवरं
 नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादिसङ्ख्यानि नक्षत्रादीनि चतुश्चत्वारिंशेन शतेन गुणयित्वा स्वयं परिभावनीयं, उक्तं चैवंरूपं परिमाण-
 मन्यत्रापि—‘चोय्यालं चंदसयं चोयालं चेव सूरियाण सयं । पुष्करवरंमि दीन्ने चरंति एए पगासिता ॥ १ ॥ चत्तारि सहस्साइ

१ पद्मश्च महापद्मो वृक्षौ उत्तरकुरुषु जम्बूसमौ । एतयोर्वसतः सुरौ पद्मस्तथा पुण्डरीकश्च ॥ १ ॥ २ चतुश्चत्वारिंशं चन्द्रशतं चतुश्चत्वारिंशं चैव सूर्याणां
 शतं । पुष्करवरे द्वीपे चरन्ति एते प्रकाशयन्त ॥ १ ॥ चत्वारि सहस्राणि.

वर्त्तीसं चेव ह्येति नक्खत्ता । छच्च सया वावत्तर महागहा वारससहस्सा ॥ २ ॥ छन्नउइ सयसहस्सा चोयालीसं भवे सहस्साइ । चत्तारिं च सयाइ तारागणकोडिकोडीणं ॥ ३ ॥ इति ॥ सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रसीमाकारिर्मनुषोत्तरपर्वतवक्तव्यतामाह—‘पुष्करव-
दीवस्स ण’मित्यादि, पुष्करवरस्य णमिति वाक्यालङ्कृतौ द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे मानुषोत्तरो नाम पर्वतः प्रज्ञप्तः, स च वृत्तः, वृत्तं च मध्यपूर्णमपि भवति यथा कौमुदीशशाङ्कमण्डलं ततस्तद्रूपताव्यवच्छेदार्थमाह—त्रलयाकारसंस्थानसंस्थितो, यः पुष्करवरं द्वीपं द्विधा सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च विभजमानो विभजमानस्तिष्ठति, केनोक्तेन द्विधा विभजमानस्तिष्ठति ? इत्यत आह—तद्यथा—अभ्यन्तरपुष्कर-
राद्धं च बाह्यपुष्कराद्धं च, चशब्दौ समुच्चये, किमुक्तं भवति ?—मानुषोत्तरापर्वताद्वर्गो यत्पुष्कराद्धं तदभ्यन्तरपुष्कराद्धं, यत्पुनस्त-
स्मान्मानुषोत्तरपर्वतात्परतः पुष्कराद्धं तद् बाह्यपुष्कराद्धमिति ॥ ‘अभिभतरपुष्करद्धे ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौ-
तम ! अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे च योजनशते एकोनपञ्चाशे किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः ॥ ‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—अभ्यन्तरपुष्कराद्ध-
मभ्यन्तरपुष्कराद्धम् ? इति, भगवानाह—गौतम ! अभ्यन्तरपुष्कराद्धं मानुषोत्तरोत्तरेण पर्वतेन सर्वतः समन्तान् संपरिक्षिप्तं, ततो मानुषोत्तरपर्वताभ्यन्तरे वर्त्तमानत्वादभ्यन्तरपुष्कराद्धं, तथा चाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि गतार्थं ॥ ‘अभिभतरपुष्करद्धे णं भंते ! कइ चंदा पभासिंसु ?’ इत्यादि चन्द्रादिपरिमाणसूत्रं पाठसिद्धं, नवरं नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादीनि नक्षत्राणि द्वासप्तत्या गुण-

१ द्वात्रिंशच्चैव भवन्ति नक्षत्राणि । महाप्रहा द्वादश सहस्राणि षट् शतानि द्विसप्ततानि ॥ २ ॥ पण्णवति शतसहस्राणि चतुश्चत्वारिंशत् सहस्राणि । चत्वारि च शतानि तारागणा कोटीकोटीना भवेयुः ॥ ३ ॥

यित्वा परिभावनीयं, उक्तं चैवंरूपं परिमाणमन्यत्रापि—“वावत्तरिमेव दिग्गयरा दित्ता - । पुक्खवरदीवङ्गे चरंति एए पमासिता ॥ १ ॥ तिणिण सया छत्तीसा महग्गहाणं तु । नक्खत्ताणं तु भवे सोलाणि दुवे सहस्साणि ॥ २ ॥ अडयाल सयसहस्सा वावीसं चेव तह सहस्साइं । दो य सय पुक्खरद्धे तारागणकोडिकोडीजं ॥ ३ ॥” इह सर्वत्र तारापरिमाणचिन्तायां कोटीकोट्यः कोट्य एव द्रष्टव्याः, तथा पूर्वसूरिव्याख्यानाद्, अपरे उच्छ्रयाङ्गुलप्रमाणमनुसृत्य कोटीकोटीरेव समर्थयन्ति, उक्तञ्च—“कोडीकोडी सन्नतरं तु मन्नंति केइ थोवतया । अत्रे उस्सेहंगुलमाणं काऊण ताराणं ॥ १ ॥”

संमयखेत्ते णं भंते ! केवतियं आयामचिक्खंभेणं केवतियं परिकखेवेणं पणत्ते ?, गोयमा ! पण-
यालीसं जोयणसयसहस्साइं आयामचिक्खंभेणं एगा जोयणकोडी जावडिंभतरपुक्खरद्धपरिरओ
से भाणियव्वो जाव अउणपण्णे ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति-माणुसखेत्ते २ ?, गोयमा ! माणु-
सखेत्ते णं तिविधा मणुस्सा परिवसंति, तंजहा—कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अंतरदीवगा, से
तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चति-माणुसखेत्ते माणुसखेत्ते ॥ माणुसखेत्ते णं भंते ! कति चंदा पभासैसु
वा ३ ?, कह सूर तवइंसु वा ३ ?, गोयमा !—यत्तीसं चंदसयं वत्तीसं चेव सूरियाण सयं । सयल
मणुस्सलोयं चरंति एते पभासैता ॥ १ ॥ एक्कारस य सहस्सा छप्पि य सोला महग्गहाणं तु ।
छच्च सया छणउया णक्खत्ता तिणिण य सहस्सा ॥ २ ॥ अडसीइ सयसहस्सा चत्तालीस सहस्स

१ कोटीकोटीति संज्ञान्तर (कोटीरूपं) मन्यन्ते केचित् क्षेत्रस्य स्तोक्त्वात् । अन्ये उस्सेयाङ्गुलमानं ताराणा कृत्वा (कोटीकोटीमित्येव) ॥ १ ॥

मणुयलोगंमि । सत्त य संता अणूणा तारागणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥ सोभं सोभंसु वा ३ ॥ एसो
तारापिंडो सन्वसमासेण मणुयलोगंमि । वहिया पुण ताराओ जिणेहिं भणिया असंखेज्जा ॥ १ ॥
एवइयं तारगं जं भणियं माणुसंमि लोगंमि । चारं कलंबुयापुप्फसंठियं जोइसं चरइ ॥ २ ॥ रविस-
सिगहनक्खत्ता एवइया आहिया मणुयलोए । जेसिं नामागोयं न पागया पन्नवेहिंति ॥ ३ ॥
छावट्टी पिडगाइं चंदाइचा मणुयलोगंमि । दो चंदा दो सूरा य होति एक्केए पिडए ॥ ४ ॥
छावट्टीपिडगाइं नक्खत्ताणं तु मणुयलोगंमि । छप्पन्नं नक्खत्ता य होति एक्केए पिडए ॥ ५ ॥
छावट्टी पिडगाइं महागहाणं तु मणुयलोगंमि । छावत्तरं गहसयं च होइ एक्केए पिडए ॥ ६ ॥
चत्तारि य पंतीओ चंदाइच्चाण मणुयलोगंमि । छावट्टिय होइ य एक्केकया पंती ॥ ७ ॥
छप्पन्नं पंतीओ नक्खत्ताणं तु मणुयलोगंमि । छावट्टी छावट्टी हवइ य एक्केकया पंती ॥ ८ ॥ छाव-
त्तरं गहाणं पंतिसयं होइ मणुयलोगंमि । छावट्टी छावट्टी य होति एक्केकिया पंती ॥ ९ ॥ ते मेरु
परियडन्ता पयाहिणावत्तमंडला सन्वे । अणवट्टियजोगेहिं चंदा सूरा गहगणा य ॥ १० ॥
नक्खत्ततारागाणं अवट्टिया मंडला मुणेयन्वा । तेऽविय पयाहिणावत्तमेव मेरुं अणुचरंति ॥ ११ ॥
रयणियरदिणयराणं उहे व अहे व संकमो नत्थि । मंडलसंकमणं पुण अडिभतरबाहिरं तिरिए
॥ १२ ॥ रयणियरदिणयराणं नक्खत्ताणं महग्गहाणं च । चारविससेण भवे सुहदुक्खविही

मणुस्साणं ॥ १३ ॥ तेसिं पविसंताणं तावक्खेत्तं तु बहुए नियमा । तेणेव कमेण पुणो परिहायइ
निकखमंताणं ॥ १४ ॥ तेसिं कलंबुयापुप्फसंठिया होइ तावखेत्तपहा । अंतो य संकुया बाहि वि-
त्थडा चंदसूरगणा ॥ १५ ॥ केणं बहुति चंदो परिहाणी केण होइ चंदस्स । कालो वा जोण्हो
वा केणऽणुभावेण चंदस्स ॥ १६ ॥ किण्हं राहुविमाणं निच्चं चंदेण होइ अविरहियं । चउरंगुल-
मप्पत्तं हिट्ठा चंदस्स तं चरइ ॥ १७ ॥ बावट्ठिं बावट्ठिं दिवसे दिवसे उ सुक्कपक्खस्स । जं परि-
वहुइ चंदो खवेइ तं चेव कालेणं ॥ १८ ॥ पन्नरसइभागेण य चंदं पन्नरसमेव तं वरइ । पन्नरसइ-
भागेण य पुणोवि तं चेव तिक्कमइ ॥ १९ ॥ एवं बहुइ चंदो परिहाणी एव होइ चंदस्स । कालो
वा जोणहा वा तेणणुभावेण चंदस्स ॥ २० ॥ अंतो मणुस्सखेत्ते हवंति चारोवगा य उववण्णा ।
पञ्चविहा जोइसिया चंदा सूरा गहगणा य ॥ २१ ॥ तेण परं जे सेसा चंदाइच्चगहतारनक्खत्ता ।
नत्थि गई नवि चारो अवट्ठिया ते मुणेयन्वा ॥ २२ ॥ दो चंदा इह दीवे चत्तारि य सागरे लवण-
तोए । धायइसंडे दीवे बारस चंदा य सूरा य ॥ २३ ॥ दो दो जंबूदीवे ससिसूरा दुगुणिया भवे
लवणे । लावणिगा य तिगुणिया ससिसूरा धायइसंडे ॥ २४ ॥ धायइसंडप्पभिइ उडिठ्ठतिगु-
णिया भवे चंदा । आइल्लचंदसहिया अणंतराणंतरे खेत्ते ॥ २५ ॥ रिक्खगगहतारगं दीवसमुहे
जहिच्छसे नाउं । तस्स ससीहिं गुणियं रिक्खगगहतारगाणं तु ॥ २६ ॥ चंदातो सूरस्स य सूरा

३ प्रतिपत्तो
समयक्षे-
त्राधि०
उद्देशः २
सू० १७७

॥ ३३५ ॥

चंद्रस्स अंतरं होइ । पन्नास सहस्साइं तु जोयणाणं अणूणाइं ॥ २७ ॥ सूरस्स य सूरस्स य स-
सिणो ससिणो य अंतरं होइ । बहियाओ मणुस्सनगस्स जोयणाणं सयसहस्सं ॥ २८ ॥ सूरंत-
रिया चंडा चंदंतरिया य दिणयरा दित्ता । चित्तंतरलेसागा सुहलेसा मंदलेसा य ॥ २९ ॥ अट्टा-
सीइं च गहा अट्टावीसं च होति नक्खत्ता । एगससीपरिवारो एत्तो ताराण वोच्छामि ॥ ३० ॥
छावट्टिसहस्साइं नव चेव सयाइं पंचसयराइं । एगससीपरिवारो तारागणकोडिकोडीणं ॥ ३१ ॥
बहियाओ माणुसनगस्स चंद्रसूराणऽवट्टिया जोगा । चंडा अभीइजुत्ता सूरा पुण होति पुस्सेहिं
॥ ३२ ॥ (सू० १७७)

‘माणुसखेत्ते ण’मित्यादि, मनुष्यक्षेत्रं भदन्त ! कियदायामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम ! पञ्चचत्वारिंशद् योजनशतसहस्राण्यायामविष्कम्भेन, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे योजनशते एकोनपञ्चाशे किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अयं केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—मनुष्यक्षेत्रं मनुष्यक्षेत्रं? इति, भगवानाह—गौतम ! मनुष्यक्षेत्रे त्रिविधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च, अन्यच्च मनुष्याणां जन्म मरणं चात्रैव क्षेत्रे न तद्वहिः, तथाहि—मनुष्या मनुष्यक्षेत्रस्य बहिर्जन्मतो न भूता न भवन्ति न भविष्यन्ति च, तथा यदि नाम केनचिद्देवेन दानेन विद्याधरेण वा पूर्वानुबद्धवैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात् स्थानाद् उत्पाट्य मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यतां येनोर्द्ध्वशोषं शुष्यति त्रियते वेति तथाऽपि लोकानुभावा-

देव सा काचनाऽपि बुद्धिर्भूयः परावर्तते यथा संहरणमेव न भवति संहय वा भूयः समानयति तेन संहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मनुष्या मरणमधिकृत्य न भूता न भवन्ति न भविष्यन्ति च, येऽपि जङ्घाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्गच्छन्ति
 तेऽपि तत्र गता न मरणमश्रुवते किन्तु मनुष्यक्षेत्रसमागता एव, तेन मानुषोत्तरपर्वतसीमाकं मनुष्याणां सम्बन्धि क्षेत्रं मनुष्यक्षेत्र-
 मिति, तथा चाह—‘से एणट्टेण’मित्यादि गतार्थम् ॥ सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रगतसस्तचन्द्रादिसङ्ख्यापरिमाणमाह—‘मणुस्सखेत्ते णं
 भंते! कइ चंदा पभासिंसु’ इत्यादि पाठसिद्धं, उक्तं चैवंरूपं परिमाणमन्यत्रापि—‘वत्तीसं चंदसयं वत्तीसं चैव सूरियाण सयं ।
 सयलं मणुस्सल्लोयं चरंति एए पगासिता ॥ १ ॥ एकारस य सहस्सा छप्पि य सोला महागहाणं तु । छय सया छत्रउया नक्खत्ता
 तिन्नि य सहस्सा ॥ २ ॥ अट्टासीयं लक्खा चत्तालीसं च तह सहस्साइ । सत्त सया य अणूणा तारागणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥’ तत्र
 द्वात्रिंशं चन्द्रशतमेवं-द्वौ चन्द्रौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणोदे द्वादश धातकीपण्डे द्वाचत्वारिंशत्कालोदे द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्करार्द्धे सर्व-
 सङ्ख्यया द्वात्रिंशं शतं, एवं सूर्याणामपि द्वात्रिंशं शतं परिभावनीयं, नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादिनक्षत्रादीनि द्वात्रिंशेन शतेन गुण-
 यित्वा परिभावनीयं ॥ सम्प्रति सकलमनुष्यलोकगततारागणस्योपसंहारमाह—‘एषः’ अनन्तरोक्तसङ्ख्याकस्तारापिण्डः सर्वसङ्ख्यया
 मनुष्यलोके आख्यात इति गम्यते, बहिः पुनर्मनुष्यलोकाद् यास्तारास्ताः ‘जिनैः’ सर्वज्ञैस्तीर्थकृद्भिर्भणिता असङ्ख्याता द्वीपसमुद्रा-
 णामसङ्ख्यातत्वात्, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च यथायोगं सङ्ख्यातानामसङ्ख्यातानां च ताराणां सद्भावात् ‘एतावत्’ एतावत्सङ्ख्याकं
 ‘ताराग्रं’ तारापरिमाणं यत् अनन्तरं भणितं मानुषे लोके तत् ‘ज्योतिषं’ ज्योतिषदेवविमानरूपं ‘कदम्बपुष्पसंस्थितं’ कदम्बपुष्प-
 वद् अधःसङ्कुचितमुपरि विस्तीर्णं उत्तानीकृतार्द्धकपित्थसंस्थानसंस्थितमिति भावः ‘चारं चरति’ चारं प्रतिपद्यते, तथा जगत्स्वाभा-

व्यात्, ताराग्रहणं चोपलक्षणं, ततः सूर्योदयोऽपि यथोक्तसङ्ख्याका मनुष्यलोके तथाजगत्स्वाभाव्याकारं प्रतिपद्यन्त इति द्रष्टव्यं ॥ सम्प्रत्येतद्गतमेवोपसंहारमाह—रविशशिग्रहनक्षत्राणि, उपलक्षणमेतत् तारकाणि च, 'एतावन्ति' एतावत्सङ्ख्याकानि सपूर्वाद्धं मनुष्यलोके, येषां किम्? इत्याह—येषां सूर्योदीनां यथोक्तसङ्ख्याकानां सकलमनुष्यलोकभाविनां प्रत्येकं नामगोत्राणि, इहान्वर्थयुक्तं नाम सिद्धान्तपरिभाषया नाम गोत्रमित्युच्यते, ततोऽयमर्थः—नामगोत्राणि—अन्वर्थयुक्तानि नामानि, यदिवा नामानि च गोत्राणि च नामगोत्राणि 'प्राकृताः' अनतिशयायिनः पुरुषाः कदाचनापि न प्रज्ञापयिष्यन्ति, केवलं यदा त्वाह सर्वज्ञ एवं, तत इदं सूर्योदिसंज्ञानं प्राकृतपुरुषाप्रमेयं सर्वज्ञोपदिष्टमिति सम्यक् श्रद्धेयं ॥ इह द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यविकं पिटकमुच्यते, इत्थम्भूतानि च चन्द्रादित्यानां पिटकानि सर्वसङ्ख्याया मनुष्यलोके पट्पट्टिसङ्ख्यानि । अथ किंप्रमाणं पिटकमिति पिटकप्रमाणमाह—एकैकस्मिन् पिटके द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ भवतु इति, किमुक्तं भवति?—द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्योर्विलेतावत्प्रमाणमेकैकचन्द्रादित्यानां पिटकमिति, एवंप्रमाणं च पिटकं जम्बूद्वीपे एकं, द्वयोरेव चन्द्रमसोर्द्वयोरेव सूर्ययोस्तत्र भावतः, द्वे पिटके लवणसमुद्रे चतुर्णां चन्द्रमसां चतुर्णां सूर्योणां च तत्र भावात्, एवं पट् पिटकानि धातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे पट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्करार्द्धं इति भवन्ति सर्वमीलने चन्द्रादित्यानां पट्पट्टिः पिटकानि ॥ सर्वस्मिन्नपि मनुष्यलोके सर्वसङ्ख्याया नक्षत्राणां पिटकानि भवन्ति पट्पट्टिः, नक्षत्रपिटकपरिमाणं च शशिद्वयसम्बन्धिनश्चतसङ्ख्यापरिमाणं, तथा चाह—एकैकस्मिन् पिटके नक्षत्राणि भवन्ति पट्पट्ट्याशत्, किमुक्तं भवति?—पट्पट्ट्याशशशक्षत्रसङ्ख्याकमेकैकं नक्षत्रपिटकमिति, अत्रापि पट्पट्टिसङ्ख्याभाववैवम्—एकं नक्षत्रपिटकं जम्बूद्वीपे द्वे लवणसमुद्रे पट् धातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे पट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्करार्द्धं इति ॥ महाग्रहाणामप्यङ्गारकप्रभृतीनां सर्वस्मिन् मनुष्यलोके सर्वसङ्ख्याया पिटकानि भवन्ति पट्पट्टिः, ग्रहपिट-

कपरिमाणं च शशिद्वयसम्बन्धिग्रहसङ्ख्यापरिमाणं, तथा चाह—एकैकस्मिन् पिटके भवति षट्सप्ततं—षट्सप्तत्यधिकं ग्रहशतं, षट्स-
 मत्यधिकग्रहशतपरिमाणमेकैकं ग्रहपिटकपरिमाणमिति भावः, षट्षष्टिसङ्ख्याभावना प्राग्वत् ॥ इह मनुष्यलोके चन्द्रादित्यानां चतस्रः
 पङ्क्तयो भवन्ति, तद्यथा—द्वे पङ्क्ती चन्द्राणां द्वे सूर्याणां, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिः—षट्षष्टिषट्षष्टिसूर्यादिसङ्ख्या,
 तद्भावना चैवम्—एकः किल सूर्यो जम्बूद्वीपे मेरोर्दक्षिणभागे चारं चरन् वर्त्तते एक उत्तरभागे, एकश्चन्द्रमा मेरोः पूर्वभागे एकोऽ-
 परभागे, तत्र यो मेरोर्दक्षिणभागे सूर्यश्चारं चरन् वर्त्तते ततः समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ दक्षिणभागे एव सूर्यौ लवणसमुद्रे षड् धातकी-
 षण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्कराद्धे, इत्यस्यामपि सूर्यपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिः सूर्याः, तथा योऽपि च मेरोरुत्त-
 रभागे सूर्यश्चारं चरन् वर्त्तते तस्यापि समश्रेण्या व्यवस्थितौ द्वौ उत्तरभागे सूर्यौ लवणसमुद्रे षड् धातकीषण्डे एकविंशतिः कालोदे
 षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्कराद्धे इत्यस्यामपि सूर्यपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिः सूर्याः, तथा यो मेरोः किल पूर्वभागे चारं चरन् वर्त्तते चन्द्र-
 मास्तत्समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ पूर्वभागे एव चन्द्रमसौ लवणसमुद्रे षड् धातकीषण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्कराद्धे
 इत्यस्यां चन्द्रपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिश्चन्द्रमसः, एवं यो मेरोरपरभागे चन्द्रमास्तन्मूलायामपि पङ्क्तौ षट्षष्टिश्चन्द्रमसो वेदितव्याः ॥
 नक्षत्राणां मनुष्यलोके सर्वसङ्ख्याया पङ्क्तयो भवन्ति षट्पंचाशत्, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिः षट्षष्टिस्तद्भवपरिमाणा इत्यर्थः,
 तथाहि—किलास्मिन् जम्बूद्वीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूतान्यभिजिदादीन्यष्टाविंशतिसङ्ख्यानि नक्षत्राणि क्रमेण व्य-
 वस्थितानि चारं चरन्ति, उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूतान्यष्टाविंशतिसङ्ख्याकान्यभिजिदादीन्येव नक्षत्राणि क्रमेण २
 व्यवस्थितानि, तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे यत्राभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थिते द्वे अभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे षड् धातकीषण्डे एकविं-

शतिः कालोदे षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्कराद्धे इति, सर्वसङ्ख्याया पट्पष्टिरभिजिन्नक्षत्राणि पङ्क्त्या व्यवस्थितानि, एवं श्रवणादीन्यपि दक्षिणतोऽर्द्धभागे पङ्क्त्या व्यवस्थितानि षट्षष्टिसङ्ख्याकानि भावनीयानि, उत्तरतोऽप्यर्द्धभागे यदभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थितेऽपि उत्तरभाग एव द्वे अभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे षड् धातकीषण्डे एकविंशतिः कालोदे पट्त्रिंशत्पुष्कराद्धे, एवं श्रवणादिपङ्क्तयोऽपि प्रत्येकं षट्पष्टिसङ्ख्याका २ वेदितव्या इति भवन्ति सर्वसङ्ख्याया षट्पञ्चाशत्सङ्ख्या नक्षत्राणां पङ्क्तयः, एकैका च पङ्क्तिः पट्पष्टिसङ्ख्येति ॥ 'ग्रहाणां' अङ्गारकप्रभृतीनां सर्वसङ्ख्याया मनुष्यलोके पट्सप्तत्यधिकं पङ्क्तिशतं भवति, एकैका च पङ्क्तिर्भवति पट्पष्टिः, अत्रापीयं भावना-जम्बूद्वीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूता अङ्गारकप्रभृतयोऽष्टाशीतिग्रहा उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूता अङ्गारकप्रभृतय एवान्येऽष्टाशीतिग्रहाः, तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे योऽङ्गारकनामा ग्रहस्तत्समश्रेणिव्यवस्थितौ दक्षिणभाग एव द्वावङ्गारकौ लवणसमुद्रे षड् धातकीषण्डे एकविंशतिः कालोदे पट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्कराद्धे इति, एवं शेषा अपि सप्ताशीतिग्रहाः पङ्क्त्या व्यवस्थिताः प्रत्येकं पट्षष्टिः २ वेदितव्याः, एवमुत्तरतोऽप्यर्द्धभागेऽङ्गारकप्रभृतीनामष्टाशीतिग्रहाणां पङ्क्तयः प्रत्येकं षट्पष्टिसङ्ख्याका २ भावनीया इति भवति सर्वसङ्ख्याया ग्रहाणां षट्सप्ततं पङ्क्तिशतं, एकैका च पङ्क्तिः पट्षष्टिसङ्ख्याकेति ॥ 'ते' मनुष्यलोकवर्त्तिनः सर्वे चंद्राः सर्वे सूर्याः सर्वे ग्रहणा अनवस्थितैर्यथायोगमन्यैरन्यैर्नक्षत्रैः सह योगमुपलक्षिताः 'पथाहिणावत्तमंडला' इति प्रकर्षेण सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च परिभ्रमतां चन्द्रादीनां दक्षिण एव मेरुर्भवति यस्मिन्नावर्त्ते-मण्डलपरिभ्रमणरूपे स प्रदक्षिणः २ आवर्त्तो येषां मण्डलानां तानि प्रदक्षिणावर्त्तानि तानि मण्डलानि मेरुं (प्रति) येषां ते प्रदक्षिणावर्त्तमण्डला मेरुमनुलक्षीकृत्य चरन्ति, एतेनैतदुक्तं भवति-सूर्यादयः समस्ता अपि मनुष्यलोकवर्त्तिनः प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलगत्या परिभ्रमन्तीति, इह चन्द्रादित्यग्रहाणां मण्डलान्यनवस्थि-

३ प्रतिपत्तौ
समयक्षे-
त्राधि०
उद्देशः २
सू० १७७

॥ ३३७ ॥

तानि, यथायोगमन्यस्मिन्नन्यस्मिन्मण्डले तेषां संचरिण्युत्वात्, नक्षत्रतारकाणां तु मण्डलान्यनवस्थितान्येव, तथा चाह—नक्षत्राणां तारकाणां च मण्डलान्यवस्थितानि ज्ञातव्यानि, किमुक्तं भवति ?—आकालं प्रतिनियतमैकं नक्षत्राणां तारकाणां च मण्डलमिति, न चैवं व्यवस्थितमण्डललोक्तावेवमाशङ्कनीयं यथा तेषां गतिरेव न भवतीति, यत आह—‘तेऽपि य’ इत्यादि, तान्यपि नक्षत्राणि तारकाणि च, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्रदक्षिणावर्त्तमेव, इदं क्रियाविशेषणं, मेरुमनुलक्ष्यीकृत्य चरन्ति, एतच्च मेरुं लक्ष्यीकृत्य तेषां प्रदक्षिणावर्त्तचरणं प्रत्यक्षत एवोपलक्ष्यत इति संवादि ॥ ‘रजनिकरदिनकराणां’ चन्द्रादित्यानामूर्द्धं वाऽथो वा सङ्क्रमो न भवति तथा जगत्स्वाभाव्यात्, तिर्यक् पुनर्मण्डलेषु सङ्क्रमणं भवति, किंविशिष्टमित्याह—‘साभ्यन्तरबाह्यम्’ अभ्यन्तरं च बाह्यं च अभ्यन्तरबाह्यं सह अभ्यन्तरबाह्यं यस्य येन वा तत् साभ्यन्तरबाह्यं, एतदुक्तं भवति ?—सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्परतस्त्वावन्मण्डलेषु सङ्क्रमणं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, सर्वबाह्याच्च मण्डलादूर्वाग् मण्डलेषु तावत्सङ्क्रमणं यावत्सर्वाभ्यन्तरमिति ॥ ‘रजनिकरदिनकराणां’ चन्द्रादित्यानां नक्षत्राणां महाग्रहाणां च ‘चारविशेषेण’ तेन तेन चारेण सुखदुःखविधयो मनुष्याणां संभवन्ति, तथाहि—द्विविधानि सन्ति सदा मनुष्याणां कर्माणि, तथा—शुभवेद्यानि अशुभवेद्यानि च, कर्मणां च सामान्यतो विपाकहेतवः पञ्च, तद्यथा—द्रव्यं क्षेत्रं कालो भावो भवश्च, उक्तञ्च—“उदयक्लयरखओवसमोवसमा जं च कम्पुणो भणिया । द्रव्यं खेतं कालं भावं भवं च संपप्य ॥ १ ॥” शुभवेद्यानां च कर्मणां प्रायः शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतुः, अशुभवेद्यानामशुभद्रव्यक्षेत्रादि सामग्री, ततो यदा येषां जन्मनक्षत्राद्यनुकूलश्चन्द्रादीनां चारस्तदा तेषां प्रायो यानि शुभवेद्यानि कर्माणि तानि तथाविधां विपाकसामग्रीमधिगम्य

१ उदय. क्षय. क्षयोपशम उपशमो यच्च कर्मणो भणिताः । द्रव्यं क्षेत्रं कालं भावं भवं च संप्राप्य ॥ १ ॥

विपाकं प्रपद्यन्ते, प्रपन्नविपाकानि शरीरनीरोगतासंपादनतो धनवृद्धिकरणेन च वैरोपशमनतः प्रियसंप्रयोगसंपादनतो वा यद्विवा-
 प्रारब्धाभीष्टप्रयोजननिष्पत्तिकरणतः सुखमुपजनयन्ति, अत एव महीयांसः परमविवेकिनः स्वल्पमपि प्रयोजनं शुभतिथिनक्ष-
 त्रादावारभंते न तु यथा कथञ्चन, अत एव जिनानामपि भगवतामाज्ञा प्रव्राजनादिकमधिकृत्यैवमवर्तिष्ट-यथा शुभक्षेत्रे शुभदिश-
 मभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रव्राजनत्रतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, तथा चोक्तं पञ्चवस्तुके—“एसा जिणाण आणा
 खेत्ताईया य कम्मुणो भणिया । उदयाइकारणं जं तम्हा सव्वत्थ जइयव्वं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—एषा जिनानामाज्ञा यथा
 शुभक्षेत्रे शुभां दिशमभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रव्राजनत्रतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, अपिच—क्षेत्रादयोऽपि कर्मणा-
 मुदयादिकारणं भगवद्भिरुक्तास्ततोऽशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीमवाप्य कदाचिदशुभवेद्यानि कर्मणि विपाकं गत्वोदयमासादयेयुः, तदुदये
 च गृहीतव्रतभङ्गादिदोषप्रसङ्गः, शुभक्षेत्रादिसामग्री तु प्राप्य जनानां शुभकर्मविपाकसम्भव इति संभवति निर्विघ्नं सामायिकपरिपा-
 लनादि, तस्मादवश्यं छद्मस्थेन सर्वत्र शुभक्षेत्रादौ यतितव्यं, ये तु भगवन्तोऽतिशयमन्तस्ते अतिशयैवलादेव निर्विघ्नं सविघ्नं वा स-
 म्यगवगच्छन्ति ततो न शुभतिथिमुहूर्त्तादिकमपेक्षन्त इति तन्मार्गानुसरणं छद्मस्थानां न न्याय्यं, तेन ये च परममुनिपर्युपासितप्रवच-
 नविडम्बका अपरिमलितजिनशासनोपनिषद्भूतशास्त्रगुरुपरम्परायातनिरवद्यविशदकालोचितसामाचारीप्रतिपन्थिनः स्वमतिकल्पितसा-
 माचारीका अभिदधति—यथा न प्रव्राजनादिषु शुभतिथिनक्षत्रादिनिरीक्षणे यतितव्यं, न खलु भगवान् जगत्स्वामी प्रव्राजनायोपस्थि-
 तेषु शुभतिथ्यादिनिरीक्षणं कृतवानिति तेऽपास्ता द्रष्टव्या इति ॥ तेषां—सूर्याचन्द्रमसां सर्वबाह्यान्मण्डलाद्भ्यन्तरं प्रविशतां तापक्षेत्रं
 प्रतिदिवसं क्रमेण नियमादायामतो वर्द्धते, येनैव च क्रमेण परिवर्द्धते तेनैव सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्भिर्निष्कामतां परिहीयते,

३ प्रतिपत्तौ
 समयक्षे-
 त्राधि०
 उद्देशः २
 सू० १७७

॥ ३३८ ॥

तथाहि—सर्वबाह्यमण्डले चारं चरतां सूर्याणां चन्द्रमसां च प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य दशधा प्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रं, ततः
 सूर्यस्याभ्यन्तरं प्रविशतः प्रतिमण्डलं षष्ठ्यधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रस्य वद्धते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं
 पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं षड्विंशतिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्यैकः सप्तभागः, एवं च प्रतिमण्डलमभिवृद्धौ यदा
 सर्वाभ्यन्तरमण्डले चारं चरतस्तदा प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य त्रयः परिपूर्णा दशभागास्तापक्षेत्रं, ततः पुनरपि सर्वाभ्यन्तरमण्डला-
 द्द्वहिर्निष्क्रमेण सूर्यस्य प्रतिमण्डलं षष्ठ्यधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य जम्बूद्वीपचक्रवालस्य द्वौ द्वौ भागौ परिहीयेते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु
 प्रत्येकं पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं षड्विंशतिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्य चैकः सप्तभाग इति ॥ ‘तेषां’ चन्द्रसूर्याणां
 तापक्षेत्रपन्थाः कलम्बुयापुष्पं—नालिकापुष्पं तद्वत्संस्थिताः कलम्बुयापुष्पसंस्थिताः, एतदेव व्याचष्टे—अन्तः—मेरुदिशि सङ्कुचिता बहिः—
 लवणदिशि विस्तृताः, एतच्चन्द्रप्रज्ञप्तौ सूर्यप्रज्ञप्तौ चतुर्थे प्राश्रुते सविस्तरं भावितमिति ततोऽवधार्यम् ॥ सम्प्रति चन्द्रमसमधिकृत्य
 गौतमः प्रश्नयति—केन कारणेन शुक्लपक्षे वद्धते? केन वा कारणेन चन्द्रस्य कृष्णपक्षे परिहानिर्भवति? केन वा ‘अनुभावेन’ प्रभा-
 वेण चन्द्रस्यैकः पक्षः कृष्णो भवति एकः ‘ज्योत्स्नः’ शुक्लः? इति, एवमुक्ते भगवानाह—इह द्विविधो राहुस्तथा—पर्वराहुर्नित्यराहुश्च,
 तत्र पर्वराहुः स उच्यते यः कदाचिदकस्मात्समागत्य निजविमानेन चन्द्रविमानं सूर्यविमानं वाऽन्तरितं करोति, अन्तरिते च कृते
 लोके ग्रहणमिति प्रसिद्धिः, स इह न गृह्यते, यस्तु नित्यराहुस्तस्य विमानं कृष्णं तथाजगत्स्वाभाव्याच्चन्द्रेण सह ‘नित्यं’ सर्वकाल-
 मविरहितं तथा ‘चउरंगुलेन’ चतुरङ्गुलैर्ग्राप्तं सत् ‘चन्द्रस्य’ चन्द्रविमानस्याधस्ताच्चरति, तच्चैवं चरत् शुक्लपक्षे शनैः शनैः प्रकटीकरोति
 चन्द्रमसं कृष्णपक्षे च शनैः शनैरावृणोति, तथा चाह—इह द्वाषष्टिभागीकृतस्य चन्द्रविमानस्य द्वौ भागावुपरितनौ सदाऽनावार्यस्वभा-

वत्वाद् अपाकृत्य शेषस्य पञ्चदशभिर्भागे हते ये चत्वारो भागा लभ्यन्ते ते द्वाषष्टिशब्देनोच्यन्ते, अवयवे समुदायोपचारात्, एतच्च व्याख्यानमेतत्स्यैव चूर्णिमुपजीव्य कृतं न स्वमनीषिकया, तथा च तद्वन्थः—“चन्द्रविमानं द्वाषष्टिभागीक्रियते, ततः पञ्चदशभिर्भा- गोऽपद्वियते, तत्र चत्वारो भागा द्वाषष्टिभागानां पञ्चदशभागेन लभ्यन्ते शेषौ द्वौ, एतावद् दिने दिने शुक्लपक्षस्य राहुणा मुच्यते” इति, एवं च सति यत्समवायाङ्गसूत्रम्—“सुक्लपक्षस्य दिवसे दिवसे वावाट्टं भागे परिवड्डइ” इति, तदप्येवमेव व्याख्येयं, संप्रदायवशाद्धि सूत्रं व्याख्येयं, न स्वमनीषिकया, अन्यथा महदाशातनाप्रसक्तेः, संप्रदायश्च यथोक्तस्वरूप इति, तत्र शुक्लपक्षस्य पुनर्दिवसे २ तानेव द्वाषष्टिभागसत्कान् चतुरश्रतुरो भागान् यावत्परिवर्द्धते, कालेन—कृष्णपक्षेण मानं स्वकीयेन पञ्चदशेन भागेन तं ‘चन्द्रं’ चन्द्रविमानं पञ्चदशमेव भागं ‘वृणोति’ आच्छादयति, शुक्लपक्षे पुनस्तमेव प्रतिदिवसं पञ्चदशेन भागेन प्रतिदिवसमेकैकं पञ्चदशभागमुपरितनभागादारभ्यावृणोति, शुक्लपक्षे भवति?—कृष्णपक्षे प्रतिपद आरभ्यासीयेन पञ्चदशेन मेकैकं पञ्चदशभागं प्रकटीकरोति, तेन जगति चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिहानी प्रतिभासते, स्वरूपतः पुनश्चन्द्रमण्डलमवस्थितमेव, तथा चाह—एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमेणानावरणकरणतो ‘वर्द्धते’ वर्द्धमानः प्रतिभासते चन्द्रः, एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमे- न्द्रस्य परिहानिः प्रतिभासतो भवति चन्द्रस्य विषये, एतेनैव ‘अनुभावेन’ कारणैकैकः पक्षः ‘कालः’ कृष्णो भवति यत्र च- चाह—एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमेणानावरणकरणतो ‘वर्द्धते’ वर्द्धमानः प्रतिभासते चन्द्रः, एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमे- न्द्रस्य परिहानिः प्रतिभासतो भवति चन्द्रस्य विषये, एतेनैव ‘अनुभावेन’ कारणैकैकः पक्षः ‘कालः’ कृष्णो भवति यत्र च-

३ प्रतिपत्ता
समयक्षे-
त्राधि०
उद्देशः २
सू० १७७

॥ ३३९ ॥

पञ्चविधा ज्योतिष्कास्तद्यथा—चन्द्राः सूर्यो ग्रहगणाः चशब्दाप्रक्षत्राणि तारकाश्च भवन्ति ‘चारोपगाः’ चारयुक्ताः, ‘तेने’ति प्राकृत-
 तत्वात्पञ्चम्यर्थे तृतीया ततो मनुष्यक्षेत्रात्परं यानि शेषाणि ‘चन्द्रादित्यग्रहतारानक्षत्राणि’ चन्द्रादित्यग्रहतारानक्षत्रविमानानि,
 सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, तेषां नास्ति गतिः—न स्वस्मात्स्थानाच्चलनं नापि ‘चारः’ मण्डलगत्या परिभ्रमणं किन्त्ववस्थिता-
 न्येव तानि ज्ञातव्यानि ॥ सम्प्रति प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं चन्द्रादिसङ्कलनामाह—‘एगे जंबुद्वीवे दुगुणा लवणे चउगुणा ह्येति । लावणगा
 य त्रिगुणिया ससिसूरा धायइसंडे’ ॥ १ ॥ द्वौ चन्द्रौ उपलक्षणमेतत् द्वौ सूर्यौ च ‘इह’ अस्मिन् जम्बूद्वीपे, चत्वारः ‘सागरे’ समुद्रे
 ‘लवणतोये’ लवणजले, धातकीषण्डे द्वीपे द्वादश चन्द्राश्च द्वादश सूर्याश्च ॥ एतदेव भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादयति—शशिनौ सूर्यौ जम्बू-
 द्वीपे द्वौ द्वौ, तावेव द्विगुणितौ ‘लवणे’ लवणसमुद्रे भवतः, चत्वारो लवणसमुद्रे शशिनश्चत्वारश्च सूर्यो भवन्तीत्यर्थः, द्वयोर्द्वीभ्यां गु-
 णने चतुर्भावात्, पाठान्तरम्—‘एवं जंबुद्वीवे दुगुणा लवणे चउगुणा ह्येति’ति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण एकैकौ चन्द्रसूर्यौ ज-
 म्बूद्वीपे द्विगुणौ भवतः, किमुक्तं भवति ?—द्वौ चन्द्रमसौ द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीप इति, ‘लवणे’ लवणसमुद्रे तावेकैकौ सूर्यौचन्द्रमसौ
 चतुर्गुणौ भवतः, चत्वारश्चन्द्राश्चत्वारः सूर्यौ लवणसमुद्रे भवन्तीति भावः, ‘लावणिकाः’ लवणसमुद्रभवाः शशिसूर्यास्त्रिगुणिता धात-
 कीषण्डे भवन्ति, द्वादश चन्द्रा द्वादश सूर्यो धातकीषण्डे द्वीपे भवन्तीत्यर्थः ॥ सम्प्रति शेषद्वीपसमुद्रगतचन्द्रादित्यसङ्ख्यापरिज्ञानाय
 करणमाह—धातकीषण्डः प्रभृतिः—आदिर्येषां ते धातकीषण्डप्रभृतियस्तेषु धातकीषण्डप्रभृतिषु द्वीपेषु समुद्रेषु च ये उद्दिष्टाश्चन्द्रा द्वाद-
 शादयः उपलक्षणमेतत् सूर्यो वा ते ‘त्रिगुणिताः’ त्रिगुणिकृताः सन्तः ‘आइल्लचंदसहिय’ति उद्दिष्टचन्द्रयुक्ताहीपात्समुद्राद्वा प्राग्-
 जम्बूद्वीपमादि कृत्वा ये प्राक्तनाश्चन्द्रास्तरादिमचन्द्रैः, उपलक्षणमेतत् आदिमसूर्यैश्च संहिता यावन्तो भवन्ति एतावत्प्रमाणा अनन्तरे-

त्रादिसङ्ख्यापरिमाणं भावनीयम् ॥ सम्प्रति मनुष्यक्षेत्राद्विर्वर्तिनां चन्द्रसूर्याणां परस्परमन्तरपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘मनुष्यन-
 गस्य’ मानुषोत्तरपर्वतस्य बहिश्चन्द्रात्सूर्यस्य सूर्याश्चन्द्रस्यान्तरं भवति ‘अन्यूनानि’ परिपूर्णानि योजनानां पञ्चाशत् सहस्राणि, एतावता
 चन्द्रस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरमुक्तम् ॥ इदानीं चन्द्रस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरमाह—‘सूरस्स य सूरस्स य’ इत्यादि,
 सूर्यस्य सूर्यस्य परस्परं चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमन्तरं भवति योजनानां शतसहस्रं—लक्षं, तथाहि—चन्द्रान्तरिताः सूर्योः सूर्योन्तरि-
 ताश्चन्द्रा बहिर्व्यवस्थिताः, चन्द्रसूर्याणां च परस्परमन्तरं पञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५००००, ततश्चन्द्रस्य सूर्यस्य सूर्यस्य च
 परस्परमन्तरं भवति योजनानां लक्षं, एतच्चैवमन्तरपरिमाणं सूचीश्रेण्या प्रतिपत्तव्यं न बलयाकारश्रेण्येति ॥ सम्प्रति बहिश्चन्द्रसूर्याणां
 पङ्क्त्याऽवस्थानमाह—नृलोकाद्वहिः पङ्क्त्याऽवस्थिताः सूर्योन्तरिताश्चन्द्राश्चन्द्रान्तरिता दिनकराः ‘दीप्ताः’ दीप्यन्ते स्म भास्करा इत्यर्थः,
 कथम्भूतास्ते चन्द्रसूर्याः ? इत्याह—‘चित्रान्तरलेखाकाः’ चित्रमन्तरं, लेखा च प्रकाशरूपा येषां ते तथा, तत्र चित्रमन्तरं च-
 न्द्राणां सूर्योन्तरितत्वात् सूर्याणां चन्द्रमसां शीतरश्मितत्वात् सूर्याणामुष्णरश्मितत्वात्, लेखां विशेषप्र-
 दर्शनार्थमाह—‘सुहलेसा मंदलेसा य’ सुखलेखाश्चन्द्रमसो, न शीतकाले मनुष्यलोक इवात्यन्तशीतरश्मय इत्यर्थः, मन्दलेखाः सूर्यो
 न तु मनुष्यलोके निदाघसमय इव एकान्तोष्णरश्मय इत्यर्थः, आह च तत्त्वार्थटीकाकारो हरिभद्रसूरिः—“नात्यन्तं शीताश्चन्द्रमसः
 नात्यन्तोष्णाः सूर्योः किन्तु साधारणा द्वयोरपी”ति, इहेदमुक्तं भवति—यत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रादिपरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तत्रैकश-
 शिपरिवारभूतं नक्षत्रादिपरिमाणं तावद्भिः शशिभिर्गुणयितव्यमिति । तत्रैकशशिपरिवारभूतानां ग्रहादीनां परिमाणमाह—‘अष्टासीई-’
 त्यादि गाथाद्वयमपि पाठसिद्धम् ॥ बहिः ‘मनुष्यनगस्य’ मनुष्यपर्वतस्य चन्द्रसूर्याणां योगा अवस्थिता न मनुष्यलोक इवान्यान्यन-

क्षत्रसञ्चारिणश्चाराभावात्, क्वचित् 'अवद्विया तेया' इति पाठस्तत्रावस्थितानि तेजासीति व्याख्येयं, किमुक्तं भवति?—सूर्याः स-
दैवानन्युष्णतेजसो न तु जातुचिदपि मनुष्यलोके ग्रीष्मकाल इवात्युष्णतेजसः, चन्द्रमसोऽपि सदैवानतिशीतलेश्याका न पुनः कदाचना-
प्यन्तर्मनुष्यक्षेत्रस्य शिशिरकाल इवातिशीततेजस इति, तत्र प्रथमपाठपक्षे तानेवावस्थितान् योगानाह—'चंदा अभिर्ई' इत्यादि, द्वि-
तीयपाठपक्षे तथेति पठयितव्यं, चन्द्राः सर्वेऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहिरभिजिता नक्षत्रेण युक्ताः, सूर्याः पुनर्भवन्ति पुण्यैर्युक्ता इति ॥ स-
म्प्रति मानुषोत्तरपर्वतोच्चैस्त्वाद्विप्रतिपादनार्थमाह—

माणुसुत्तरे णं भंते! पव्वते केवतियं उहुं उच्चत्तेणं? केवतियं उव्वेहेणं? केवतियं मूले विक्खम्भे-
णं? केवतियं मज्झे विक्खंभेणं? केवतियं सिहरे विक्खंभेणं? केवतियं अंतो गिरिपरिरएणं? केव-
तियं बाहिं गिरिपरिरएणं? केवतियं मज्झे गिरिपरिरएणं? केवतियं उवरि गिरिपरिरएणं?, गोय-
मा! माणुसुत्तरे णं पव्वते सत्तरस एक्कवीसाहं जोयणसयाहं उहुं उच्चत्तेणं चत्तारि तीसे जोयण-
सए कोसं च उव्वेहेणं मूले दसबावीसे जोयणसते विक्खंभेणं मज्झे सत्ततेवीसे जोयणसते
विक्खंभेणं उवरि चत्तारिचउवीसे जोयणसते विक्खंभेणं अंतो गिरिपरिरएणं—एगा जोयण-
कोडी बायालीसं च सयसहस्साहं। तीसं च सहस्साहं दोण्णि य अउणापण्णे जोयणसते किंचि-
विसेसाहिए परिकखेवेणं, बाहिरिगिरिपरिरएणं एगा जोयणकोडी बायालीसं च सतसहस्साहं
छत्तीसं च सहस्साहं सत्तचोदसोत्तरे जोयणसते परिकखेवेणं, मज्झे गिरिपरिरएणं एगा जोयण-

३ प्रतिपत्तो
मानुषो-
त्तराधि०
उद्देशः २
सू० १७८

॥ ३४१ ॥

कोडी बायालीसं च सतसहस्राहं चोत्तीसं च सहस्रा अद्वैतवीसे जोयणसते परिक्लेवेणं,
 उवरि गिरिपरिरणं एगा जोयणकोडी बायालीसं च सयसहस्राहं वत्तीसं च सहस्राहं नव य
 वत्तीसे जोयणसते परिक्लेवेणं, मूले विच्छिन्ने मज्जे संखित्ते उपिं तणुए अंतो सणहे मज्जे
 उदग्गे बाहिं दरिसणिज्जे ईसिं सणिसणणे सीहणिसाहं अवद्धजवरसिसंठाणसंठिते सव्वजंबू-
 णयामए अच्छे सणहे जाव पडिख्वे, उभओपासिं दोहिं पउमवरवेदियाहिं दोहि य वणसंडेहिं
 सव्वतो समंता संपरिक्लित्ते वणओ दोणहवि ॥ से केणहेणं भंते ! एवं बुच्चति—माणुसुत्तरे
 पव्वते २?, गोयमा ! माणुसुत्तरस्स णं पव्वतस्स अंतो मणुया उपिं सुवणणा बाहिं देवा अदुत्तरं
 च णं गोयमा ! माणुसुत्तरपव्वतं मणुया ण कयाइ वितिवइंसु वा वीतिवयंति वा वीतिवइस्संति वा
 णणत्थ चारणेहिं वा विज्जाहरेहिं वा देवकम्मुणा वावि, से तेणहेणं गोयमा !० अदुत्तरं च णं जाव
 णिच्चेत्ति ॥ जावं च णं माणुसुत्तरे पव्वते तावं च णं अस्सिलोए त्ति पवुच्चति, जावं च णं वासातिं
 वा वासधरातिं वा तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च णं गेहाइ वा गेहावयणाति वा
 तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च णं गामाति वा जाव रायहाणीति वा तावं च णं
 अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च णं अरहंता चक्कवट्टि बलेदेवा वासुदेवा पडिवासुदेवा चारणा
 विज्जाहरा समणा समणीओ सावया सावियाओ मणुया पगतिभद्दगा विणीता तावं च णं अस्सि

लोएत्ति पवुच्चति, जावं च णं समयाति वा आवलियाति वा आणापाणूहति वा थोवाइ वा लवाइ वा मुहुत्ताइ वा दिवसाति वा अहोरत्ताति वा पक्खाति वा मासाति वा उट्ठति वा अयणाति वा संवच्छराति वा जुगाति वा वाससताति वा वाससहस्साति वा वाससयसहस्साइ वा पुव्वंगाति वा पुव्वाति वा तुडियंगाति वा, एवं पुव्वे तुडिए अड्डे अववे हूहुकए उप्पले पउमे णल्लिणे अच्छिणिउरे अउत्ते णउत्ते मउत्ते चूलिया सीसपहेलिया जाव य सीसपहेलियंगेति वा सीसपहेलियाति वा पलिओवमेति वा सागरोवमेति वा उवसप्पिणीति वा ओसप्पिणीति वा तावं च णं अस्सि लोणे वुच्चति, जावं च णं वादरे विज्जुकारे बायरे थणियसहे तावं च णं अस्सि० जावं च णं बहवे ओराला बलाहका संसेयंति संमुच्छंति वासं वासंति तावं च णं अस्सि लोए, जावं च णं बायरे तेउकाए तावं च णं अस्सि लोए, जावं च णं आगराति वा नदीउइ वा णिहीति वा तावं च णं अस्सिलोगिन्ति पवुच्चति, जावं च णं अगडाति वा णदीति वा तावं च णं अस्सि लोए जावं च णं चंदोवरागाति वा स्रोवरागाति वा चंदपरिएसाति वा सूरपरिएसाति वा पडिचंदाति वा पडिसूराति वा इंदधणूइ वा उदगमच्छेइ वा कपिहसिताणि वा तावं च णं अस्सिलोगेति प० ॥ जावं च णं चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं अभिगमणनिगमणवुड्हिणिवुड्हिअणवद्वियसंठाणसंठिती आवविज्जति तावं च णं अस्सि लोएत्ति पवुच्चति ॥ (सू० १७८)

'माणुसुत्तरे ण' सित्यादि, माणुयोत्तरो णमिति वाक्यालङ्कारे पर्वतः 'कियत्' किंप्रमाणमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन ? कियदुद्धेधेन ? कियन्मूलविष्कम्भेन ? कियदुपरिविष्कम्भेन ? कियद् 'अन्तर्गिरिपरिरयेण' गिरेरन्तः परिक्षेपेण ? कियद् 'बहिर्गिरिपरिरयेण' गिरिवैहिः-परिच्छेदेन ? कियत् 'मूलगिरिपरिरयेण ?' गिरिर्मूले परिरयेण, एवं कियन्मध्यगिरिपरिरयेण ? एवं कियदुपरिगिरिपरिरयेण प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-गौतम ! सप्तदश योजनशतानि एकविंशानि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन १७२१, चत्वारि त्रिंशानि योजनशतानि क्रोशमेकं च 'उद्धेधेन' उण्डत्वेन ४३०, मूले दश द्वाविंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भेन १०२२, मध्ये सप्त त्रयोविंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भतः ७२३, उपरि चत्वारि चतुर्विंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भेन ४२४, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतनशतानि विष्कम्भतः ७२३, उपरि चत्वारि चतुर्विंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भेन ४२४, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त चतुर्दशोत्तराणि योजनशतानि बहिर्गिरिपरिरयेण १४२३६७१४, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि चतुर्विंशत्सहस्राणि अष्टौ त्रयोविंशत्युत्तराणि योजनशतानि मध्यगिरिपरिरयेण १४२३४८२३, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि नव च द्वात्रिंशदुत्तराणि योजनशतानि उपरिगिरिपरिरयेण १४२३२९३२, इदं च मध्ये उपरि च गिरिपरिरयपरिमाणं बहिर्भागापेक्षमवसातव्यं, अभ्यन्तरं छिन्नटङ्कतया मूले मध्ये उपरि च सर्वत्र तुल्यपरिरयपरिमाणत्वात्, मूले विस्तीर्णोऽतिष्ठुत्वात्, मध्ये संक्षिप्तो मध्यविस्तारत्वात्, उपरि तनुकः स्तोकबाहल्यभावात्, अन्तःश्लक्ष्णो मृष्ट इत्यर्थः मध्ये 'उदग्रः' प्रधानः बहिः 'दर्शनीयः' नयनमनोहारी 'ईषत्' मनाक् सन्निषणः सिंहनिषीदनेन निषीदनात्, तथा चाह—'सिंहनिषादी' सिंहवन्निषीदतीत्येवंशीलः सिंहनिषादी, यथा सिंहोऽनेतनं पादयुगलमुत्तम्य पश्चात्तनं तु पादयुग्मं स-

क्लोच्य पुताभ्यां मनाग्लभो निषीदति तथा निषण्णश्च शिरःप्रदेशे उन्नतः पश्चाद्भागे तु निम्नो निम्नतरः एवं मानुषोत्तरोऽपि जम्बूद्वीप-
 दिशि छिन्नटङ्कः स चोन्नतः पाश्चात्यभागे तूपरितनभागादारभ्य पृथुत्वप्रदेशवृद्ध्या निम्नो निम्नतर इति, एतदेवातिव्यक्तमाह—‘अव-
 द्भजवरासिसंठाणसंठिए’ इति अपगतमर्द्धं यस्य सोऽपार्द्धः स चासौ यवश्च राशिश्च अपार्द्धयवराशी तयोरिव यत्संस्थानं यस्य तेन
 संस्थितः, यथा यवो राशिश्च धान्यानामपान्तराले ऊर्ध्वोधोभागेन छिन्नो मध्यभागे छिन्नटङ्क इव भवति बहिर्भागे तु शनैः शनैः
 पृथुत्ववृद्ध्या निम्नो निम्नतरस्तद्वद्देशोऽपि, यवग्रहणं पृथग्व्याख्यातमन्यत्र केवलापार्द्धयवसंस्थानतयाऽपि प्रतिपादनात्, उक्तञ्च—‘जं-
 वृणयामओ सो रस्मो अद्भजवसंठिओ भणिओ । सिंहनिसादीएणं दुहाकओ पुक्खरद्दीवो ॥ १ ॥’ ‘सव्वजंवूणयामए’ इति सर्वो-
 लसना जाम्बूनदमयः ‘अच्छे जाव पडिरूवे’ इति प्राग्वत् । ‘उभओ पासि’मित्यादि उभयोः पार्श्वयोरन्तर्भागे मध्यभागे चेत्यर्थः प्र-
 त्येकमेकैकभावेन द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां वनखण्डाभ्यां च ‘सर्वतः’ सर्वोऽपि दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन संपरिक्षितः, द्वयोरपि
 पद्मवरवेदिकावनखण्डयोः प्रमाणं वर्णकश्च प्राग्वत् ॥ साम्प्रतं नामनिमित्तमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन
 भदन्त ! एवमुच्यते—मानुषोत्तरः पर्वतः मानुषोत्तरः पर्वतः ? इति, भगवानाह—गौतम ! मानुषोत्तरपर्वतस्य ‘अन्तः’ मध्ये म-
 नुष्याः उपरि ‘सुवर्णाः’ सुवर्णकुमारा देवाः वहिः सामान्यतो देवाः, ततो मनुष्याणामुत्तरः—पर इति मानुषोत्तरः । अथान्यद्
 गौतम ! मानुषोत्तरं पर्वतं मनुष्या न कदाचिदपि व्यतिव्रजन्ति व्यतिव्रजन्ति वा, किं सर्वथा न ? इत्याह—ना-
 न्यत्र, चारणेन पञ्चम्यर्थे तृतीया प्राकृतत्वात् ‘चारणात्’ जम्बाचारणलब्धिसंपन्नात् विद्याधराद् देवकर्मण एव क्रियया देवोत्पाद-
 नादित्यर्थः, चारणादयो व्यतिव्रजन्त्यपि मानुषोत्तरं पर्वतमिति तद्वर्जनं, ततो मानुषाणामुत्तरः—उच्चैस्तरोऽलङ्घनीयत्वान्मानुषोत्तरः,

तथा चाह—‘से एणट्टेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यं गतार्थं ॥ सम्प्रत्येतावानेव मनुष्यलोकोऽत्रैव च वर्षवर्षधरादय इत्येतत्सूत्रं प्रतिपादयितु-
 काम आह—‘जावं च ण’मित्यादि, यावदयं मानुषोत्तरपर्वतस्तावत् ‘अस्सिलोए’ इति अयं मानुषलोक इति प्रोच्यते न परतः,
 तथा यावद्वर्षाणि—भरतादीनि क्षेत्राणीति वा वर्षधरपर्वता—हिमवदादय इति वा तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते न परतः, एतावता
 किमुक्तं भवति ?—वर्षाणि वर्षधरपर्वताश्च मनुष्यलोक एव नान्यत्रेति, एवमुत्तरत्रापि भावनीयं, तथा यावद्गृहाणीति वा गृहापतनानीति वा
 तत्र गृहाणि प्रतीतानि गृहापतनानीति—गृहेष्वगमनानि तावदयं मनुष्यलोकः प्रोच्यते, गृहाणि गृहापतनानि वाऽस्मिन्नेव मनुष्यलोके
 नान्यत्रेति भावः, तथा ग्रामा इति वा नकराणीति वा यावत्सन्निवेश इति वा, यावत्करणात् खेटकर्वटादिपरिग्रहस्तावदयं मनुष्यलोक
 इति प्रोच्यते, अत्रापि भावार्थः प्राग्वत्, तथा यावदर्हन्तश्चक्रवर्त्तिनो बलेदेवा वासुदेवाश्चारणा—जङ्घाचारणविद्याधराः ‘श्रमणाः’
 साधवः ‘श्रमणयः’ संयत्यः श्रावकाः श्राविकाश्च, तथा मनुष्याः प्रकृतिभद्रका इत्यादि यावद्विनीतास्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते,
 अर्हदादीनामत्रैव भावो नान्यत्रेति भावार्थः । तथा यावदुदारा बलाहका—मेघाः संस्विद्यन्ते संमूर्च्छन्ति—वर्षा वर्षन्ति, अस्य व्याख्यानं
 प्राग्वत् तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, मेघानामपि वर्षकाणामत्रैव भावो नान्यत्रेति भावार्थः, तथा यावत् ‘बादरः’ गुरुतरः
 ‘स्तनितशब्दः’ गर्जितशब्द इति, ‘बादरो विद्युत्कार इति वा’ बादरा—अतिबहलतरा विद्युत् तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, तथा
 यावदयं बादरोऽग्निकायिकस्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, बादराभिकायिकस्यापि मनुष्यलोकात्परतोऽसम्भवात्, तथा यावदाकरा
 इति वा, आकरा—हिरण्याकरादयः, नद्य इति वा निधय इति वा तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, तेषामपि मनुष्यक्षेत्रादन्यत्रास-
 म्भवात्, तथा यावत्समया इति वा, समयः—परमनिरुद्धः कालविशेषो यस्याधो विभागः कर्तुं न शक्यते, स च सूचिकदारकस्तरुणो

बलवानित्यादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो यावन्निपुणशिल्पोपगत एकां महतीं पटशाटिकां पट्टशाटिकां वा गृहीत्वा शीघ्रं हस्तमात्रमपसारयन् यावता कालेनोपरितनन्तुगतमुपरितनं पक्ष्म छिनत्ति ततोऽपि मनाक् सूक्ष्मतरौ, जघनययुक्तासङ्ख्यातकसमयानां समुदायः एकावलिका, सङ्ख्येया आवलिका एक उच्छ्वासः सङ्ख्येयाऽऽवलिका निःश्वासः उच्छ्वासनिःश्वासौ समुदितोवेक आनप्राणकालः, किमुक्तं भवति?—हृष्टस्य नीरोगस्य श्रममुमुक्षादिना निरुपकृष्टस्य यावता कालेनैतावुच्छ्वासनिःश्वासौ भवतः तावान् काल आनप्राणः, उक्तञ्च—“हृष्टस्स अणवकलस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो। एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति बुच्चए ॥१॥” सप्त प्राणा एकः स्तोकः सप्त स्तोका एको वियाहिए ॥ १ ॥”अस्मिन्नुहूर्ते यद्यावलिकाश्चिन्यन्ते तदा तासामेका कोटी सप्तषष्टिलक्षाः सप्तसप्ततिः सहस्राणि द्वे शते षोडशाधिके, उक्तञ्च—“एगा कोढी सत्तट्ठि लक्खा सत्तत्तरी सहस्सा य। दो य सया सोलहिया आवलियाणं मुहुत्तंमि ॥१॥” उच्छ्वासाश्च मुहुर्ते त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि, उक्तञ्च—“तिन्नि सहस्सा सत्त य सयाइं तेवत्तरि च ऊसासा। एस मुहुत्तो भणिओ सन्वेहिं अणंतनाणीहि ॥ १ ॥” त्रिंशन्मुहुर्त्तप्रमाणोऽहोरात्रः, पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः, द्वौ पक्षौ मासः, द्वौ मासौ ऋतुः, ते च षट्, तद्यथा—प्राष्टुर्द्वर्षारात्रः शरद् हेमन्तः वसन्तः ग्रीष्मश्च, तत्र—‘आषाढाद्या ऋतव’ इति वचनाद् आषाढश्रावणौ प्राष्टुर्द्वर्षारात्रौ वर्षारात्रः कार्तिकमार्गशीर्षौ शरद् पौषमाघौ हेमन्तः फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, ये त्वभिदधति—वसन्ताद्या ऋतवः (इति वसन्तः) ग्रीष्मः प्राष्टुर्द्वर्षारात्रौ हेमन्तः शिशिर इति षडिति तदप्रमाणमवसातव्यं, जैनमतोत्तीर्णत्वात्, त्रय ऋतवोऽयनं, द्वे अयने संवत्सरः, पञ्चसंवत्सरं युगं, विंशतिर्युगानि वर्षशतं, इहाहोरात्रे मासे वर्षे वर्षशते चोच्छ्वासपरिमाणमेवं पू-

३ प्रतिपत्तौ
मानुषो-
त्तराधि०
उद्देशः २
सू० १७८

॥ ३४४ ॥

र्वसूरिभिः संकलितम्—“एगं च सयसहस्सं ऊसासाणं तु तेरस सहस्सा । नउयसएणं अहिथा दिवसनिस्सिं होंति विन्नेयां ॥ १ ॥
 (११३९०) । मासेडवि य ऊसासा लक्खा तितीस सहस पणनउई । सत्त सयाइं जाणसु कहियाइं पुव्वसूरीहिं ॥२॥ (३३९५७००) ।
 चत्तारि य कोडीओ लक्खा सत्तेव होंति नायव्वा । अडयालीससहस्सा चारसया होंति वरिसेणं ॥ ३ ॥” (४०७४८४००) । दश
 वर्षशतानि वर्षसहस्रं शतं वर्षसहस्राणां वर्षशतसहस्रं चतुरशीतिः वर्षशतसहस्राणि एकं पूर्वाङ्गं, चतुरशीतिः पूर्वाङ्गशतसहस्राणि एकं
 पूर्वं, चतुरशीतिः पूर्ववर्षशतसहस्राणि एकं द्रुदिताङ्गं, चतुरशीतिः द्रुदिताङ्गशतसहस्राणि एकं द्रुदितं, चतुरशीतिस्तु द्रुदितशतसहस्राणि
 एकमडडाङ्गं, चतुरशीतिरडडाङ्गशतसहस्राणि एकमडडं, चतुरशीतिरडडाङ्गशतसहस्राणि एकमववाङ्गं, चतुरशीतिरववाङ्गशतसहस्राणि
 एकमववं, चतुरशीतिरववशतसहस्राणि एकं हूहुकाङ्गं, चतुरशीतिर्हूहुकाङ्गशतसहस्राणि एकं हूहुकं, चतुरशीतिर्हूहुकशतसहस्राणि ए-
 कमुत्पलाङ्गं, चतुरशीतिरुत्पलाङ्गशतसहस्राणि एकमुत्पलं, चतुरशीतिरुत्पलशतसहस्राणि एकं पद्माङ्गं, चतुरशीतिः पद्माङ्गशतसह-
 स्साणि एकं पद्मं, चतुरशीतिः पद्मशतसहस्राणि एकं नलिनाङ्गं, चतुरशीतिर्नलिनाङ्गशतसहस्राणि एकं नलिनं, चतुरशीतिर्नलिनशत-
 सहस्राणि एकमर्थनिकुराङ्गं, चतुरशीतिरर्थनिकुराङ्गशतसहस्राणि एकमर्थनिकुरं, चतुरशीतिरर्थनिकुरशतसहस्राणि एकमयुताङ्गं, चतु-
 रशीतिरयुताङ्गशतसहस्राणि एकमयुतं, चतुरशीतिरयुतशतसहस्राणि एकं प्रयुताङ्गं, चतुरशीतिः प्रयुताङ्गशतसहस्राणि एकं प्रयुतं,
 चतुरशीतिः प्रयुतशतसहस्राणि एकं नयुताङ्गं, चतुरशीतिर्नयुताङ्गशतसहस्राणि एकं नयुतं, चतुरशीतिर्नयुतशतसहस्राणि एकं चूलि-
 काङ्गं, चतुरशीतिश्चूलिकाङ्गशतसहस्राणि एका चूलिका, चतुरशीतिश्चूलिकाशतसहस्राणि एकं शीर्षप्रहेलिकाङ्गं, चतुरशीतिः शीर्षप्रहे-
 लिकाङ्गशतसहस्राणि एका शीर्षप्रहेलिका, एतावानेव गणितस्य विषयोऽतः परमौपमिकं कालपरिमाणं, एतदेवाह—पत्योपममिति वा,

पल्योपमस्वरूपं सङ्ग्रहिणीटीकातोऽवसातव्यं, तत्र सविस्तरमभिहितत्वात्, पल्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं सागरोपमं, दश कोटीकोट्यः सागरोपमाणां सुपमसुपमाद्यरकक्रमेण एकाऽवसर्पिणी, सागरोपमाणां दश कोटीकोट्य एव दुष्पमदुष्पमाद्यरकक्रमेणैकोत्सर्पिणी, तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्रैवंरूपकालपरिमाणासम्भवात्, कालद्रव्यस्य मनुष्यक्षेत्र एव भावात् ॥ 'जावं च ण'मित्यादि, यावच्चन्द्रोपरागा इति वा सूर्योपरागा इति वा चन्द्रपरिवेपा इति वा सूर्यपरिवेपा इति वा प्रतिचन्द्रा इति वा प्रतिसूर्यो इति वा इन्द्रधनुरिति वा उदकमत्स्या इति वा कपिहसितमिति वा, एतेषामर्थः प्राग्वत्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्रैषामभाव इति भावः ॥ 'जावं च ण'मित्यादि, यावच्चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपाणि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति वाक्यालङ्कारे अभिगमनं—सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरप्रवेशनं निर्गमनं—सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्गमनं वृद्धिः—शुक्लपक्षे चन्द्रमसो वृद्धिप्रतिभासः निर्वृद्धिः—युद्धेरभावः, कृष्णपक्षे चन्द्रमस एव हानिप्रतिभास इति भावः, अनवस्थितं—सन्ततं चारप्रवृत्त्या यत्संस्थानं—सम्यगवस्थानमनवस्थितसंस्थानं, एतेषां द्वन्द्वस्तैः संस्थितानि—यथायोगं व्यवस्थितानि अभिगमननिर्गमनवृद्धिनिर्वृद्धयनवस्थितसंस्थानसंस्थितानीति व्याख्यायन्ते तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्र चन्द्रादीनामभिगमनाद्यसम्भवात् ॥

अतो णं भन्ते ! मणुस्सखेत्तस्स जे चंदिमसूरियग्रहगणवखत्ततारारूवा ते णं भदन्त ! देवा किं उद्धोववणगा कप्पोववणगा विमाणोववणगा चारोववणगा चारट्ठितीया गतिरतिया गति-समावणगा?, गोयमा ! ते णं देवा णो उद्धोववणगा णो कप्पोववणगा विमाणोववणगा चारोववणगा नो चारट्ठितीया गतिरतिया गतिसमावणगा उद्धुसुहकलंबुयुपुक्कसंठाणसंठि-

३ प्रतिपत्तौ
अन्तर्बहि-
श्चन्द्रादी-
नां ऊर्ध्वो-
पपन्नत्वादि
उद्देशः २
सू० १७९

॥ ३४५ ॥

तेहिं जोयणसाहसिसेहिं तावखेत्तेहिं साहसिसयाहिं बाहिरियाहिं वेडव्वियाहिं परिसाहिं मह-
 याहयनट्टगीतवादितंतीतलतालतुडियघणमुहंगपडुप्पवादितरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंज-
 माणा महया उक्कट्टिसीहणायबोलकलकलसईण विपुलाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा अञ्छयपव्व-
 घरायं पदाहिणावत्तमंडल्यारं मेरुं अणुपरियडंति ॥ तेसि णं भंते! देवाणं इंदे चवति से कह-
 मिदाणिं पकरेंति?, गोयमा! ताहे चत्तारि पंच सामाणिया तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति
 जाव तत्थ अन्ने इंदे उववणे भवति ॥ इंदट्ठाणे णं भंते! केवतियं कालं विरहिते उववातेणं?,
 गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा ॥ बहिया णं भंते! मणुस्सखेत्तस्स जे चंदिमसू-
 रियगहणक्खत्तारारूढा ते णं भंते! देवा किं उड्डोववणगा कप्पोववणगा विमाणोववणगा
 चारोववणगा चारट्टितीया गतिरतिया गतिसमावणगा?, गोयमा! ते णं देवा णो उड्डोवव-
 णगा नो कप्पोववणगा विमाणोववणगा नो चारोववणगा चारट्टितीया नो गतिरतिया नो
 गतिसमावणगा पक्खिद्दगसंठाणसंठितेहिं जोयणसतसाहसिसएहिं तावखेत्तेहिं साहसिसयाहिं
 य बाहिराहिं वेडव्वियाहिं परिसाहिं महताहतणट्टगीयवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंज-
 माणा सुहलेस्सा सीयलेस्सा मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा चित्तंतरलेसागा कूडा इव ठाणट्टिता
 अण्णोणसमोगाढाहिं लेसाहिं ते पदेसे सव्वतो समंता ओभासेंति उज्जोवेंति तवंति पभासेंति ॥

जया णं भंते ! तेसिं देवाणं इंदे चयति से कहमिदाणिं पकरेंति ?, गोयमा ! जाव चत्तारि पंच सामाणिया तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरेंति जाव तत्थ अण्णे उववण्णे भवति । इंददहाणे णं भंते ! केवत्तियं कालं विरहओ उववातेणं ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा ॥ (सू० १७९)

‘अंतो ण’मित्यादि, ‘अन्तः’ मध्ये णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपास्ते भदन्त ! देवाः किमूर्द्धोपपन्नाः ?—सौधर्मादिभ्यो द्वादशभ्यः कल्पेभ्य ऊर्द्धमुपपन्ना ऊर्द्धोपपन्नाः कल्पेषु—सौधर्मादिषु उपपन्नाः कल्पोपपन्नाः विमानेषु—सामान्यरूपेषु उपपन्ना विमानोपपन्नाः चारो—मण्डलगत्या परिभ्रमणं तमुपपन्ना—आश्रितवन्तश्चारोपपन्नाः चारस्य—यथोक्तरूपस्य स्थितिः—अभावो येषां ते चारस्थितिका अपगतचारा इत्यर्थः गतौ रतिः—आसक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरतिकाः, एतेन गतौ रतिमात्रमुक्तं, सम्प्रति साक्षाद्गतिं प्रश्नयति—‘गतिसमापन्नाः ?’ गतिसमापन्नाः—गतियुक्ताः, एवं गतमेन प्रश्ने कृते भगवानाह—गौतम ! ते देवा नोर्द्धोपपन्नास्तथा चारोपपन्नाश्चारसहिता नो चारस्थितिकाः, तथा स्वभावतोऽपि गतिरतिकाः साक्षाद्गतियुक्ताश्च, नालिकापुष्पसंस्थानसंस्थितैः ‘योजनसाहस्रिकैः’ अनेकयोजनसहस्रप्रमाणैस्तापक्षेत्रैः ‘साहस्रिकाभिः’ अनेकसहस्रसङ्ख्याभिर्बाह्याभिः पर्वद्भिः, अत्र बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया, ‘वैकुर्विकाभिः’ विकुर्वितनानारूपधारिणीभिः ‘महयाहयनदृगीयवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेण’मिति पूर्ववत् ‘दिव्यान्’ प्रधानात् भोगार्हो भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् मुज्जानास्तथा स्वभावतो गतिरतिकाव्याप्यपर्वदन्तगतैर्देवैर्वगेन गच्छत्सु विमानेषु ‘उत्कृष्टतः’ उत्कर्षवशेन ये मुच्यन्ते सिंहनादादयश्च क्रियन्ते बोलाः, बोलो नाम

इ प्रतिपत्तौ
अन्तर्बहि-
श्चन्द्रादी-
नां ऊर्ध्वो-
पपन्नत्वादि
उद्देशः २
सू० १७९

॥ ३४६ ॥

मुखे हस्तं दत्त्वा महता शब्देन पूत्करणं, यच्च कलकलो—व्याकुलशब्दसमूहस्तद्वेण महता समुद्रवभूतमिव कुर्वाणा मेरुमिति योगः, किंविशिष्टम्? इत्याह—‘अच्छम्’ अतीवनिर्मलजाम्बूनदमयत्वात् रत्नबहुलत्वाच्च ‘पर्वतराजं’ पर्वतेन्द्रं प्रदक्षिणावर्तमण्डलं चारं यथा भवति तथा मेरुमनुलक्षीकृत्य ‘परिअडंति’ पर्यटन्ति । पुनः प्रश्नयति—‘तेसि णं भंते!’ इत्यादि, तेषां भदन्त ! ज्योतिष्कदेवानां यदा इन्द्रश्च्यवते तदा ते देवा ‘इदानीम्’ इन्द्रविरहकाले कथं प्रकुर्वन्ति?, भगवानाह—गौतम ! यावच्चत्वारः पञ्च वा सामानिका देवाः समुद्वितीभूय ‘तत्स्थानम्’ इन्द्रस्थानमुपसंपद्य ‘विहरन्ति’ तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति, संजातौ शुल्कस्थानादिकपञ्चकुलवत्, कियन्तं कालं यावत्तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति? इति चेदत आह—यावदन्यस्तत्रेन्द्र उपपन्नो भवति ॥ ‘इंदट्ठाणे ण’मित्यादि, इन्द्रस्थानं भदन्त ! कियन्तं कालमुपपातेन विरहितं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैकं समयं यावदुत्कर्षतः षण्मासान् ॥ ‘वहिया ण’मित्यादि, वह्निर्भदन्त ! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपास्ते भदन्त ! देवाः किमुद्ध्वोपपन्नाः? इत्यादि प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! नोद्ध्वोपपन्नाका नापि कल्पोपपन्नाः किन्तु विमानोपपन्नास्तथा नो चारोपपन्नाः किन्तु चारस्थितिकाः अत एव नो गतिरतयो नापि गतिसमापन्नकाः ‘पक्किट्टगसंठाणसंठिएहिं’ति पक्केष्टकसंस्थानसंस्थितैर्योजनशतसाहस्रिकैरातपक्षेत्रैः, यथा इष्टका आयामतो दीर्घा भवति विस्तरतस्तु स्तोका चतुरस्या च तेषामपि मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्व्यवस्थितानां चन्द्रसूर्याणामातपक्षेत्राण्यायामतोऽनेकयोजनशतसहस्रप्रमाणानि विस्तरत एकयोजनशतसहस्राणि चतुरस्याणि चेति, तैरित्थम्भूतैरातपक्षेत्रैः साहस्रिकाभिः—अनेकसहस्रसङ्ख्याभिर्बाह्याभिः पर्षद्भिः, अत्रापि बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया, ‘महयाहये’त्यादि यावत्समुद्रवभूतमिव कुर्वन्त इति प्राग्वत्, कथम्भूताः? इत्याह—शुभलेक्षयाः, एतच्च विशेषणं चन्द्रमसः प्रति, तेन नातिशीतेजसः किन्तु सुखोत्पादेहेतुपरमलेक्षयाका

इत्यर्थः, मन्दलेश्या, एतच्च विशेषणं सूर्यान् प्रति, तथा च एतदेव व्याचष्टे—‘मन्दातपलेश्याः’ मन्दा नात्युष्णस्वभावा आतपरूपा लेश्या—रश्मिसङ्घातो येषां ते तथा, पुनः कथम्भूताश्चन्द्रादित्याः? इत्याह—‘चित्रान्तरलेश्याः’ चित्रमन्तरं लेश्या च येषां ते तथा, भावार्थश्चास्य पदस्य प्रागेवोपदर्शितः, त इत्थम्भूताश्चन्द्रादित्याः परस्परमवगाढाभिलेश्याभिः, तथाहि—चन्द्रमसां सूर्याणां च प्रत्येकं लेश्या योजनशतसहस्रप्रमाणविस्तारा, चन्द्रसूर्याणां च सूचीपङ्क्त्या व्यवस्थितानां परस्परमन्तरं पञ्चाशद् योजनसहस्राणि, ततश्चन्द्र-प्रभासन्मिश्राः सूर्यप्रभासन्मिश्राश्च चन्द्रप्रभाः इतीत्यं परस्परमवगाढाभिलेश्याभिः कूटानीव—पर्वतोपरिव्यवस्थितशिखरा-णीव ‘स्थानस्थिताः’ सदैवैकत्र स्थाने स्थितास्तान् तान् प्रदेशान् स्वस्वप्रत्यासन्नान् उद्बोधयन्ति अवभासयन्ति तापयन्ति प्रकाश-यन्ति ॥ ‘तेसि णं भंते! देवाणं जाहे इंदे चयई’त्यादि प्राग्वत् ॥

पुक्खरवरणं दीवं पुक्खरोदं नामं समुद्दे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते जाव संपरिक्खवित्साणं चिद्धति ॥ पुक्खरोदं णं भंते! समुद्दे केवतियं चक्खवालविकखंभेणं केवतियं परिकखेवेणं पणणस्से?, गोयमा! संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं चक्खवालविकखंभेणं संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं परि-क्खेवेणं पणणस्से ॥ पुक्खरोदस्स णं समुद्दस्स कति दारा पणणत्ता?, गोयमा! चत्तारि दारा प-णणत्ता तेहेव सव्वं पुक्खरोदसमुद्दपुरत्थिमपेरंते वरुणवदीवपुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं पुक्खरोदस्स विजए नामं दारे पणणस्से, एवं सेसाणवि । दारंतरंमि संखेज्जाइं जोयणसयसह-स्साइं अवाहाए अंतरे पणणस्से । पदेसा जीवा य तेहेव । से केणट्ठेणं भंते! एवं बुच्चति?—पुक्ख-

३ प्रतिपत्तौ
पुष्करवर-
पुष्करोद-
वरुणवर-
वरुणोदाः
उद्देशः २
सू० १८०

रोदे समुद्दे २१, गोयमा ! पुक्खरोदस्स णं समुद्दस्स उदगे अच्छे पत्थे जचे तणुए फलिहवण्णाभे
 पगतीए उदगरसेणं सिरिधरसरिप्पभा य दो देवा जाव महिद्दीया जाव पलिओवमट्ठितीया
 परिवसंति, से एतेणट्ठेणं जाव णिच्चे । पुक्खरोदे णं भंते ! समुद्दे केवतिया चंदा पभासिंसु वा
 ३१, संखेज्जा चंदा पभासैसु वा ३ जाव तारागण कोडीकोडीउ सोभैसु वा ३ ॥ पुक्खरोदे णं समुद्दे
 वरुणवरेणं दीवेणं संपरि० वट्टे वलयागारे जाव चिट्ठति, तहेव समचक्कवालसंठिते केवतियं चक्क-
 वालविकलंभेणं ? केवहयं परिकखेवेणं ? पणत्ता, गोयमा ! संखिज्जाइं जोयणसयसहस्साइं
 चक्कवालविकलंभेणं संखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ते, पउमवरवेदिघावणसं-
 डवण्णओ दारंतरं पदेसा जीवा तहेव सव्वं ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ वरुणवरे दीवे २१, गो-
 यमा ! वरुणवरे णं दीवे तत्थ २ देसे २ तहिं २ बहुओ खुड्डा खुड्डियाओ जाव विलपंतियाओ अ-
 च्छाओ पत्तेयं २ पउमवरवेइयापरि० वण० वारुणिवरोदगपडिहत्थाओ पासातीताओ ४, तासु णं
 खुड्डाखुड्डियासु जाव विलपंतियासु बहवे उप्पायपव्वता जाव खडहडगा सव्वफलिहामया अच्छा
 तहेव वरुणवरुणप्पभा य एत्थ दो देवा महिद्दीया परिवसंति, से तेणट्ठेणं जाव णिच्चे । जोतिसं
 सव्वं संखेज्जेणं जाव तारागणकोडिकोडीओ । वरुणवरणं दीवं वरुणोदे णामं समुद्दे वट्टे वलया०
 जाव चिट्ठति, समचक्क० विसमचक्कवि० तहेव सव्वं भाणियव्वं, विकलंभपरिकखेवो संखिज्जाइं

जोयणसहस्साईं दारंतरं च पउमवर० वणसंडे पएसा जीवा अट्ठो गोयमा ! वारुणोदस्स णं स-
 मुहस्स उदए से जहा नामए चंदप्पभाइ वा मणिसिलागाइ वा वरसीधुवरवारुणीइ वा पत्ता-
 सवेइ वा पुप्फासवेइ वा चोयासवेइ वा फलासवेइ वा महुमएइ वा जातिप्पसन्नाइ वा खज्जूर-
 सारेइ वा मुद्धियासारेइ वा कापिसायणाइ वा सुपक्खोयरसेइ वा पभूतसंभारसंचिता पोसमा-
 ससतभिसयजोगवत्तिता निरुवहतविसिद्धिद्विकालोवयारा सुधोता उक्कोसग (मयपत्ता) अट्ठ-
 पिट्ठपुट्ठा (पिट्ठ निट्ठिजा) [मुखइंतवरकिमदिण्णकइमा कोपसन्ना अच्छा वरवारुणी अतिरसा
 जंबूफलपुट्ठवन्ना सुजाता इसिउट्ठावलंभिणी अहियमधुरपेज्जा इसासिरत्तणेत्ता कोमलकवोलकरणी
 जाव आसादिता विसदिता अणिहुयसंलावकरणहरिसपीतिजणणी संतोसततबिवोक्कहाववि-
 ंभमविलासवेल्लहलगमणकरणी विरणमधियसत्तजणणी य होति संगामदेसकालेकयरणसम-
 रपसरकरणी कट्ठियाणविज्जुपयतिहिंययाण मउयकरणी य होति उववेसिता समाणा गतिं ख-
 लावेति य सयलंमिवि सुभासवुप्पालिया समरभग्गवणोसहयारसुरभिरसदीविया सुगंधा आ-
 सायणिज्जा विस्सायणिज्जा पीणणिज्जा दप्पणिज्जा मयणिज्जा सव्विदियगातपल्हायणिज्जा]
 आसला मांसला पेसला (इसी ओट्ठावलंभिणी इसी तंयच्छिकरणी इसी वोच्छेया कडुआ)
 वण्णेणं उववेया गंधेणं उववेया रसेणं उववेया फासेणं उववेया, भवे एयारूवे सिया ?, गोयमा !

३ प्रतिपत्तौ
 पुष्करवर-
 पुष्करोद-
 वरुणवर-
 वरुणोदाः
 उद्देशः २
 सू० १८०

॥ ३४८ ॥

नो इण्डे समडे, वारुणस्स णं समुहस्स उदए एत्तो इडतरे जाव उदए। से एएण्डेणं एवं बुच्चति०,
तत्थ णं वारुणिवारुणकंता देवा महिहीया० जाव परिवसंति, से एएण्डेणं जाव णिच्चे, सव्वं
जोइससंखिज्जे केण नायव्वं वारुणवरे णं दीवे कह चंदा पभासिंसुवा ३? ॥ (सू० १८०)

‘पुक्खवररण’मित्यादि, पुक्खवरं णमिति वाक्यालङ्कारे द्वीपं पुष्करोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः समन्ता-
त्संपरिक्षिप्य तिष्ठति ॥ ‘पुक्खरोदे णं भंते! समुदे किं समचक्रवालसंठिए’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति विष्कम्भादिप्रतिपादनार्थमाह
—‘पुक्खरोदे णं’मित्यादि, पुष्करोदो भदन्त! समुद्रः कियच्चक्रवालविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम! स-
ह्येयानि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन सङ्खेयानि योजनशतसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः । ‘से ण’मित्यादि, स पुष्करोदः
समुद्र एकया पद्मवरवेदिकया सामर्थ्यादप्रयोजनोच्छ्रयजगत्पुपरिभाविन्या एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षितः ॥ ‘पुक्ख-
रोदस्स णं भंते!’ इत्यादि, ‘पुष्करोदस्य भदन्त! समुद्रस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौतम! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि,
तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं, क भदन्त! पुष्करोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! पुष्करो-
दसमुद्रस्य पूर्वोद्धिपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपपूर्वोद्धस्य ‘पश्चिमदिशि, अत्र पुष्करोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तच्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्ध-
त्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करोदे समुद्रे ॥ ‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त! पुष्करोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्?,
भगवानाह—गौतम! पुष्करोदसमुद्रस्य दक्षिणपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपदक्षिणार्द्धस्योत्तरतोऽत्र पुष्करोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ॥
क भदन्त! पुष्करोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! पुष्करोदसमुद्रस्य पश्चिमपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपपश्चिमार्द्धस्य

पूर्वतोऽत्र पुष्करोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपगतजयन्तद्वारवत्, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे ॥
‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! पुष्करोदसमुद्रस्थापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ! भगवानाह—गौतम ! पुष्करोदसमुद्रस्योत्तरपर्यन्तेऽ-
रुणवरद्वीपस्य दक्षिणतोऽत्र पुष्करोदसमुद्रस्थापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्, एतदपि जम्बूद्वीपगतापराजितद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी
अन्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे ॥ ‘पुष्करोदसस्य ण’मित्यादि, पुष्करोदस्य भदन्त ! समुद्रस्य द्वारस्य च परस्परमन्तरमेतत् कियत् ‘अवा-
धया’ अन्तरित्वा व्याधातरूपया प्रज्ञप्तम् !, भगवानाह—गौतम ! सङ्क्षेयानि योजनशतसहस्राणि द्वारस्य द्वारस्य च परस्परमवाधयाऽन्तरं
प्रज्ञप्तम् ॥ ‘पएसे’त्यादि प्रदेशजीवोपपातसूत्रचतुष्टयं तथैव पूर्ववत्, तथैवम्—“पुष्करोदसस्य णं भंते ! समुद्रस्य पएसा अरुणवरं दीवं
पुढा ? , हंता ! पुढा, ते णं भंते ! पुष्करोदसमुद्रे अरुणवरे दीवे ? , गोयमा ! पुष्करोदसमुद्रे नो अरुणवरे दीवे । अरुणवरस्य
णं भंते ! दीवस्स पएसा पुष्करोदणं समुद्रं पुढा ? , हंता पुढा, ते णं भंते ! किं अरुणवरे दीवे पुष्करोदसमुद्रे ? , गोयमा ! अरुणवरे
णं दीवे नो खलु ते पुष्करोदसमुद्रे । पुष्करोदसमुद्रे जीवा उदाइत्ता अरुणवरे दीवे पञ्चयंति ? , गोयमा ! अरुणवरे
पञ्चयंति अत्येगइया नो पञ्चयंति । अरुणवरे णं भंते ! दीवे जीवा उदाइत्ता पुष्करोदसमुद्रे ० ? ” इति, (पुष्करोदान्वर्थे) भगवानाह—
गौतम ! पुष्करोदस्य णमिति पूर्ववत् समुद्रस्योदकम् ‘अच्छम्’ अनाविलं ‘पथ्यं’ न रोगहेतुः ‘जात्यं’ न विजातिमत् ‘तनु’ लघुपरिणामं
‘स्फटिकवर्णाभं’ स्फटिकरत्नच्छायं प्रकृत्योदकरसं प्रज्ञप्तं, श्रीधरश्रीप्रभौ चात्र—पुष्करोदसमुद्रे द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पल्योपम-
स्थितिकौ परिवसतः, ततस्ताभ्यां सपरिवाराभ्यां गगनमिव चन्द्रादित्याभ्यां ग्रहनक्षत्रादिपरिवारोपेताभ्यां तदुदकमवभासत इति, पु-
ष्करमिवोदकं यस्यासौ पुष्करोदः, तथा चाह—“से एएणट्ठेण”मित्याद्युपसंहारवाक्यम् । ‘पुष्करोदसमुद्रे णं भंते ! समुद्रे कइ चंदा पभा-

सिंसु ?' इत्यादि पाठसिद्धं, सर्वत्र सङ्ख्येयस्य निर्वचनभावात् ॥ 'पुष्करोदणं समुद्र'मित्यादि, पुष्करोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं वरुणवरो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । अत्रापि पुष्करोदसमुद्रवक्त्रवालविष्कम्भ-परिक्षेपवेदिकावनखण्डद्वारतदन्तरप्रदेशजीवोपपातवक्तव्यता वक्तव्या ॥ सम्प्रति नामान्वर्थमभिधित्सुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते वरुणवरो द्वीपो वरुणवरो द्वीपः ? इति, भगवानाह—गौतम ! वरुणवरस्य द्वीपस्य तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवः 'खुट्ठा खुट्ठियाओ जाव बिलपंतियाओ यावत्करणात् पुक्खरणीओ गुंजालियाओ दीहियाओ सराओ सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ बिलपंतीओ अच्छाओ जाव महुरसरणिचतातो' इति यावत्करणात् 'सण्हाओ रयणमयकूलाओ समती-राओ वहुरामयपासाणाओ तवणिज्जतलाओ सुवण्णसुज्जरययवालुयाओ वेरुलियमणिफालियपडलपञ्चोयडाओ सुहोयाराओ सुहुत्ताराओ नाणामणित्थसुबद्धाओ चाउक्कोणाओ अणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीयलजलाओ संछन्नपत्तभिससुणालाओ बहुलुपलकुमुयनल्लिणसुभ-गसोगंधियाओ पुंडरीयसयपत्तसहसपत्तकेसरफुल्लोवचियाओ छप्पपरिभुज्जमाणकमलाओ अच्छविमलसलिलपडिपुण्णाओ पडिह-त्थगभमन्तमच्छकच्छभअणेगसउणगणमिहुणविचरियसहुणइयमहुरसरनाइयाओ" अस्य व्याख्यानं प्राग्वत् । 'वारुणीवरोदगपडिह-त्थाओ' इत्यादि, वारुणिवरे च वरवारुणीव यद् उदकं तेन 'पडिहत्थाओ' प्रतिपूर्णाः 'पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेइयापरिक्खित्ताओ पासाईयाओ दूरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ' इति पाठसिद्धम् । 'तिसोवानतोरणा' इति तासां त्रिसोपानानि तोरणानि च प्रत्येकं वक्तव्यानि, तानि चैवम्—'तासि णं खुट्ठाखुट्ठियाणं वावीणं पुक्खरिणीणं दीहियाणं गुंजालियाणं सरसियाणं सरपंतियाणं सरसरपंतियाणं बिलपंतियाणं पत्तेयं २ चउदिसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पन्नत्ता, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं इमे एयारूवे

वण्णावासे पश्रत्ते, तंजहा—वइरामया नेमा रिट्टामया पइट्टाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपमया फलगा वइरामया संधी लोहियक्ख-
मइओ सूईओ नाणामणिमया अवलंवणा अवलंवणावाहाओ पासाईया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
पुरतो पत्तेयं २ तोरणा पणत्ता, ते णं तोरणा नाणामणिमया नाणामणिमएसु खंभेसु उवनिविट्ठा विविहमुत्तंतोवचिया विविहत्तारारू-
वोववेया ईहामिगउसभतुरगनरमगरविहगवालगाकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता खंभुगयवरवेइयापरिगयाभिरामा
विज्जाहरजमलजुयलजंतजुत्ताविव अब्बीसहस्समालिणीया रूवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिम्भिसमाणा चक्खुल्लोयणलेसा सुहफासा
सस्सिसरीया पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, तेसि णं तोरणां उवरिं अट्ठ मंगलगा पन्नत्ता, तंजहा—सोत्थियसिरिव-
च्छनंदियावत्तवद्धमाणगभदासणकलसमच्छदप्पणा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा । तेसि णं तोरणां उवरिं वहवे किण्ह-
वामरज्झया नीलचामरज्झया लोहियचामरज्झया दालिचामरज्झया सुक्खिचामरज्झया अच्छा सण्हा रूपपट्टा वइरामयदंडा जल-
यामलगंधिया सुरम्मा पासाईया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । तेसि णं तोरणां उवरिं वहवे छत्ताइच्छत्ता पडागाइपडागा घंटा-
जुयला उप्पलहत्थया कुमुयहत्थया नलिणहत्थया सुभगहत्थया सोगंधियहत्थया पौडरियहत्थया महापौडरीयहत्थया सतपत्तहत्थया
सहस्सपत्तहत्थया सयसहस्सपत्तहत्थया सन्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्टा मट्ठा नीरया निम्मला निप्पंका निक्कंडच्छाया
सण्पभा सस्सिसरीया सउज्जोया पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ।” अस्य व्याख्या पूर्ववत् । ‘तासि णं सुइल्लुड्डियाणं वावीणं
पुक्खरिणीणं जाव विलपंतियाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वहवे उप्पायपव्वगा निययपव्वया जगतीपव्वया दारुपव्वया मंडवगा
दुगमंडवगा दुकमालगा दगपासाया उसडगा खडखडगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ।’ इति प्रा-

ग्वत् । 'तेसु णं पव्वयगेसु जाव पक्खंदोलोगेसु बहवे हंसासणाइं उन्नयासणाइं पण्यासणाइं दीहासणाइं भद्दासणाइं पक्खासणाइं
 मगरासणाइं पडमासणाइं सीहासणाइं दिसासोवत्थियासणाइं सव्वफालियामयाइं अच्छाइं जाव पडिरूवाइं । वरुणवरस्स णं दीवस्स
 तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे आलीघरगा मालीघरगा केयइघरगा अच्छणघरगा पेच्छणघरगा मज्जणघरगा पसाहणघरगा गत्तघरगा
 मोहणघरगा चित्तहरगा मालघरगा जालघरगा कुसुमघरगा सव्वफालियामया अच्छा जाव पडिरूवा । तेसु णं आलीघरएसु जाव
 कुसुमघरएसु बहवे हंसासणाइं जाव दिसासोवत्थियासणाइं सव्वफालियामयाइं अच्छाइं जाव पडिरूवाइं । वरुणवरे णं दीवे णं तत्थ २
 देसे तहिं २ बहवे जातिमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा नवमालियामंडवगा वासंतियमंडवगा दहिवासइमंडवगा सूरुल्लियामं-
 डवगा तंबोलमंडवगा अण्फायामंडवगा अइमुत्तमंडवगा सुदियामंडवगा सामलयामंडवगा सव्वफालिहामया अच्छा
 जाव पडिरूवा । तेसु णं जाइमंडवेसु जाव सामलयामंडवेसु बहवे पुढविसिलापट्टगा पन्नत्ता, अप्पेगइया हंसासणसंठिया अप्पेगइया
 कौचासणसंठिया जाव अप्पेगइया दिसासोवत्थियासणसंठिया अप्पेगइया वरसयणविसिट्टसंठाणसंठिया सव्वफालियामया अच्छा
 जाव पडिरूवा, तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति निसीयंति तुयट्ठंति रमंति ललंति कीडंति पुरापोराणां
 सुचिण्णाणं सुप्परक्कंताणं सुभाणं कडाणं कम्माणं कल्लाणाणं फलवित्तिविसेसे पच्चणुभवमाणा. विहरंति' एतत्सर्वं प्राग्वद् व्याख्येयं,
 नवरं पुत्तकेष्वन्यथाऽन्यथा पाठ इति यथाऽवस्थितपाठप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमपि लिखितमस्ति, तदेवं यस्माद्वरवारीवात्र वाज्यादिपूदकं तस्मादेव
 द्वीपो वरुणवरः, अन्यच्च वरुण वरुणप्रभौ चात्र वरुणवरे द्वीपे द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतस्तस्माद्वरुणवरो—व-
 रुणदेवप्रधानः, तथा चाह—'से एएणट्ठेण'मित्यादि । चन्द्रादिसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—'वरुणवरे णं दीवे कइ चंदा पभासिंसु' इत्यादि

पाठसिद्धं सर्वत्र सङ्ख्येयतयाऽभिधानात् ॥ 'वरुणवरणं दीव'मित्यादि, वरुणवरमिति पूर्ववत्, वरुणोदः समुद्रो वृत्तो वलयकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, यथैव पुष्करोदसमुद्रस्य वक्तव्यता तथैवास्यापि यावज्जीवोपपातसूत्रद्वयम् ॥ सम्प्रति नाम-निबन्धनमभिधित्सुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते वरुणोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम ! वरुणोदस्य समुद्रस्योदकं, सा लोकप्रसिद्धा यथा नाम—'चन्द्रप्रभेति वा' चन्द्रस्यैव प्रभा—आकारो यस्याः सा चन्द्र-प्रभा—सुराविशेषः, इतिशब्दः उपमाभूतवस्तुपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः समुच्चये, एवमन्यत्रापि, मणिशलाकेव मणिशलाका वरं च तत्सीधुः च २ वरा चासौ वारुणी च वरवारुणी, धातकीपत्ररससार आसवः पत्रासवः, एवं पुष्पासवः फलासवश्च परिभावनीयः, चोयो—गन्धद्रव्यं तत्सारः आसवश्चोयासवः, मधुमेरुकौ लोकादवसातव्यौ (मद्य) विशेषौ, जातिपुष्पवासिता प्रसन्ना जातिप्रसन्ना, मूलदल-खर्जूरसार आसवः, खर्जूरसारः, मृद्धीका—द्राक्षा तत्सारनिष्पन्न आसवो मृद्धीकासारः 'कापिशयनं' मद्यविशेषः सुपक्वः—सुपरिपाका-गतो यः क्षौद्ररस—इक्षुरसस्तन्निष्पन्न आसवः सुपक्वैक्षुररसः, अष्टवारपिष्टप्रदाननिष्पन्ना अष्टपिष्टनिष्ठिता जम्बूफलकालिवरप्रसन्ना सुराविशेषः, उत्कर्षेण मद्ं प्राप्ता उत्कर्षमदप्राप्ता 'आसला' आस्वादनीया 'मांसला' बहला 'पेसला' मनोश्चा ईषद् ओष्ठमवल-म्बते—ततः परमतिप्रकृष्टास्वादगुणरसोपेतत्वात् इति परतः प्रयाति ईषदोष्ठावलम्बिनी, तथा ईषत्ताभ्राक्षिकरणी, तथा ईषत्—म-नाग् व्यवच्छेदे—पानोत्तरकालं कटुका तीक्ष्णेति भावः एलाद्युपबृंहकद्रव्यसमायोगात्, तथा वर्णेनातिशायिना एवं गन्धेन स्पर्शेनो-पपेता 'आस्वादनीया' महतामप्यास्वादयितुं योग्या 'विस्वादनीया' विशेषत आस्वादयितुं योग्या अतिपरमास्वादनीयरसोपेतत्वात्, दीपयति जाठराग्निमिति दीपनीयाः 'कृद्धहुल'मिति वज्रनात्कर्तृर्नयीप्रत्ययः, एवं मद्यतीति मद्यनीया—मन्मथजननी बृंहतीति बृंह-

णीया धातूपचयकारित्वात् सर्वेन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीयाः । एवमुक्ते गौतम आह—भगवन् ! भवेद्दे-
तद्रूपं वरुणोदकसमुद्रस्योदकम् ? भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, वरुणोदस्य णमिति यस्मादर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् समुद्रस्यो-
दकम् 'इतः' पूर्वस्मात्सुरादिविशेषसमूहादिष्टतरमेव प्रियतरमेव मनोज्ञतरमेव मनआपतरमेवास्वादेन प्रज्ञप्तं, ततो वारुणी-
वोदकं यस्यासौ वारुणोदः, तथा वारुणिवारुणकान्तौ चात्र वारुणोदे समुद्रे यथाक्रमं पूर्वापरार्द्धाधिपती महर्द्धिकौ देवौ यावत्पल्योपम-
स्थितिकौ परिवसतः, ततो वारुणेर्वारुणकान्तस्य च सम्बन्धि उदकं यस्यासौ वारुणोदः, पृषोदरादित्वाद्विष्टरूपनिष्पत्तिः, तथा
चाह—'से एण्णट्ठेण'मित्याद्युपसंहारवाक्यं, चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥

वारुणवरणं समुदं खीरवरे णामं दीवे वेद्वे जाव चिट्ठति सव्वं संखेज्जगं विक्खंभे य परिक्खेवो
य जाव अट्ठो, बहूओ खुड्डा० वावीओ जाव सरसरपंतियाओ खीरोदगपडिहत्थाओ पासाती-
याओ ४, तासु णं खुड्डियासु जाव बिलपंतियासु बहवे उप्पायपव्वयगा० सव्वरयणामया जाव
पडिरूवा, पुंडरीगपुक्खरदंता एत्थ दो देवा महिड्डीया जाव परिचसंति, से एत्तेणट्ठेणं जाव निब्बे
जोतिसं सव्वं संखेज्जं ॥ खीरवरणं दीवं खीरोए नामं समुदे वेद्वे वलयागारसंठाणसंठिते जाव
परिक्खिवित्ता णं चिट्ठति, समचक्कवालसंठिते नो विसमचक्कवालसंठिते, संखेज्जाइं जोयणस०
विक्खंखपरिक्खेवो तहेव सव्वं जाव अट्ठो, गोयमा ! खीरोयस्स णं समुदस्स उदगं [से जहाणा-
मए—सुउसुहीमारुपणअज्जुणतरुणसरसपत्तकोमलअत्थिगगत्तणगगपौडगवरुच्छुचारिणीणं लवं-

गपत्तपुष्पपल्लवककोलगसफलरुक्मवहुगुच्छगुम्भकलितमलट्टिमधुपयुरपिप्पलीफलितवल्लिवरविव-
रचारिणीं अप्पोदगपीतसहरससमभूमिभागणिभयसुहोसियाणं सुप्पेसितसुहातरोगपरिवल्लि-
ताण गिरुवहतसरीरिणं कालप्पसविणीणं थितियततियसामप्पसूताणं अंजणघरगवलवलयज-
लधरजचंजणरिट्ठभमरपभूयसमप्पभाणं कुंडदोहणाणं वद्धत्थीपत्थुताण रुढाणं मधुमासकाले
संगहनेहो अल्लचातुरक्केव होल्ल तासिं खीरे मधुररसविवगच्छयहुद्ववसंपउत्ते पत्तेयं मंद-
गिगसुकदिते आउत्ते] खंडगुडमच्छंडितोववते रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स उवट्टविते आसायणिज्जे
विस्सायणिज्जे पीणणिज्जे जाव सव्विदियगातपल्हातणिज्जे जाव वण्णेणं उवचिते जाव फासेणं,
भवे एयारूवे सिया?, णो इणट्ठे समट्ठे, खीरोदस्स णं से उदए एत्तो इट्ठयराए चेव जाव आसा-
एणं पणत्ते, विमलविमलप्पभा एत्थ दो देवा महिद्धीया जाव परिवसंति, से तेणट्ठेणं संखेज्ज
चंदा जाव तारा ॥ (सू० १८१)

‘वरुणोदण्ण’मित्यादि, वरुणोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं क्षीरवरो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्सं-
परिक्षिप्य तिष्ठति, एवं यैव वरुणवरद्वीपस्य वक्तव्यता सैवेहापि द्रष्टव्या यावज्जीवोपपातसूत्रम् । सम्प्रति नामान्वर्थमभिधित्सुराह—
‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते क्षीरवरो द्वीपः क्षीरवरो द्वीपः?, प्रभूतजनोक्तिसङ्गद्वार्थं कीप्सायां द्विवचनं,
भगवानाह—गौतम ! क्षीरवरे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे ‘बहवो खुड्ढाखुड्ढियाओ वावीओ’ इत्यादि वरुणवरद्वी-

पवत्सर्वं वक्तव्यं यावत् 'वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' नवरमत्र वाण्यादयः क्षीरोदपरिपूर्णा वक्तव्याः,
 पर्वताः पर्वतेष्वासनानि गुहकाणि गुहकेष्वासनानि मण्डपका मण्डपकेषु पृथिवीशिलापट्टकाः सर्वरत्नमया वाच्याः शेषं तथैव, पुण्ड-
 रीकपुष्पदन्तौ चात्र क्षीरवरे द्वीपे यथाक्रमं पूर्वाद्धोपराद्धोधिपती द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतस्ततो यस्मात्तत्र
 वाण्यादिषूदकं क्षीरतुल्यं क्षीरक्षीरप्रभौ च तदधिपती देवाविति स द्वीपः क्षीरवरः, तथा चाह—'से एणट्टेण'मित्याद्युपसंहारवाक्यं,
 चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥ 'क्षीरवरण'मित्यादि, क्षीरवरं णमिति पूर्ववत् द्वीपं क्षीरोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः
 सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, शेषा वक्तव्यता क्षीरवरद्वीपस्येव वक्तव्या यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिधि-
 त्सुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते क्षीरोदः समुद्रः क्षीरोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम !
 क्षीरोदस्य समुद्रस्योदकं यथा राक्षश्चवर्त्तिनश्चातुरक्यं —चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं गोक्षीरं, चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तता च प्रागेव
 व्याख्याता, 'खण्डगुडमत्स्यण्डिकोपनीतं' खण्डगुडमत्स्यण्डिकाभिरतिशयेन प्रापितरसं प्रयत्नेन मन्दाग्निना कथितम्, अत्यग्निप-
 रितापे वैरस्यापत्तेः, अत एवाह—वर्णेनोपपेतं गन्धेनोपपेतं रसेनोपपेतं स्पर्शेनोपपेतम्, आस्वादनीयं विस्वादनीयं दीपनीयं दर्पणीयं
 मदनीयं बृंहणीयं सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीयमिति पूर्ववत्, एवमुक्ते गौतम आह—'भवे एयारूवे' भवेत्क्षीरसमुद्रस्योदकमेतद्रूपम् ?
 भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थः, क्षीरोदस्य यस्मात्समुद्रस्योदकम् 'इतः' यथोक्तरूपात्क्षीरादिष्टतरमेव यावन्मन आपतरमेवास्वा-
 देन प्रज्ञप्तं, विमलविमलप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वाद्धोपराद्धोधिपती द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततः क्षीरमि-

वोदकं यस्य क्षीरवन्निर्मलस्वभावयोः सुरयोः सम्बन्धि उदकं यत्रेति वा क्षीरोदः, तथा चाह—‘से एणणेट्ठेण’मित्यादि गतार्थम् ॥
सम्प्रति चन्द्रादित्यसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘क्षीरोणं नं भंते! समुदे’ इत्यादि सुगमम् ॥

३ प्रतिपत्तौ
घृतवरघृ-
तोदक्षोद-
वरक्षो-
दोदाः
उद्देशः २
सू० १८२

॥ ३५३ ॥

क्षीरोदणं समुदं घयवरे णामं दीवे वटे वलयागारसंठाणसंठिते जाव परिचिट्ठति समचक्खवालं
नो विसमं संखेज्जविवखं भपरि० पदेसा जाव अट्ठो, गोयमा! घयवरेणं दीवे तत्थ २ ग्रहवे खुड्डाखु-
ड्डीओ वावीओ जाव घयोदगपडिहत्थाओ उप्पायपन्वगा जाव खड्डहड्डं सन्वकंचणमया अच्छा
जाव पडिरूवा, कणयकणयप्पभा एत्थ दो देवा महिड्डीया चंदा संखेज्जा ॥ घयवरणं दीवं च
घतोदे णाम समुदे वटे वलयागारसंठाणसंठिते जाय चिट्ठति, समचक्खं तहेव दारपदेसा जीवा
य अट्ठो, गोयमा! घयोदस्स णं समुदस्स उदए से जहा० पण्णुल्लसल्लहविमुक्कलकणियारसरस-
वसुधिवुद्धकोरेंटदामपिडिततरस्स निद्धगुणतेयदीवियनिरूवहयविसिट्ठसुंदतरस्स सुजायव-
हिमहियतधिवसगहियनवणीयपडुवणावियमुक्कट्ठियउद्दावसज्जवीसंदियस्स अहियं पीवरसुरहिगं-
धमणहरमधुरपरिणामदरिसणिज्जस्स पत्थनिम्मलसुहोवभोगस्स सरयकालंमि होज्ज गोघतव-

१ टीकामूलपाठयोर्महद्वैपम्यमत्र । प्रफुल्लशास्त्रीविमुक्कलकर्णिकारसंपपसुविबुद्धकोरण्टकदामपिण्डिततरस्य भिग्धगुणतेजोदीप्तस्य निरुपहृतविशिष्टसुन्दतरस्य
सुजातदधिमथने तादिवसगृहीतनवनीतपटुसगृहीतोत्कथितउद्दामसयोविस्सन्दितस्य अधिकपीवरसुरभिगन्धमनोहरमधुरपरिणामदर्शनीयस्य पथ्यनिर्मलसुहोवभोग्यस्य
शरत्काले भवेत् गोघृतधरस्य मण्ड इति छाया । प्राक् अग्रेऽप्येव पाठवैपम्ये ज्ञेयः.

रस्स मंडए, भवे एतारूवे सिया?, णो तिण्ढे सम्ढे, गोयमा! घतोदस्स णं समुद्दस्स एत्तो इट्ठ-
 तेर जाव अस्साएणं प० कंतसुक्ता एत्थ दो देवा महिद्दीया जाव परिवसंति सेसं तं चेव जाव
 तारागणकोडीकोडीओ ॥ घतोदणं समुद्दं खोद्वरे णामं दीवे वट्ठे वलयागारे जाव चिट्ठति तहेव
 जाव अट्ठो, खोतवरे णं दीवे तत्थ २ देसे २ तहिं २ खुद्वावीओ जाव खोदोदगपडिहत्थाओ
 उप्पातपव्वयता सब्बेरुलियामया जाव पडिख्वा, सुप्पभम्महप्पभाय दो देवा महिद्दीया
 जाव परिवसंति, से एतेणं० सब्बं जोतिसं तं चेव जाव तारा० ॥ खोयवरणं दीवं खोदोदे नाम
 समुद्दे वट्ठे वलया० जाव संखेज्जाइं जोयणसतपरिक्खेवेणं जाव अट्ठे, गोयमा! खोदोदस्स
 णं समुद्दस्स उदए जहा से० आसलमांसलपसत्थवीसंतनिद्धसुकुमालभूमिभागे सुच्छिन्ने
 सुकट्ठलट्ठविसिट्ठनिरुवहयाजीयवावीतसुकासजपयत्तनिडणपरिकम्मअणुपालियसुबुद्धिबुद्धानं सु-
 जाताणं लवणतणदोसवज्जियाणं णयायपरिवट्ठियाणं निम्मातसुंदराणं रसेणं परिणयमउपीणपो-
 रभंगुरसुजायमधुरस्सपुष्फविरिइयाणं उवद्वविवज्जियाणं सीयपरिफासियाणं अभिणवतवग्गाणं
 अपालिताणं तिभायणिच्छोडियवाडिगाणं अवणितमूलाणं गंठिपरिसोहिताणं कुसलणरकप्पि-
 याणं उव्वणं जाव पौडियाणं बलवगणरजत्तजन्तपरिगालितमेत्ताणं खोयरसे होज्जा वत्थपरिपूए
 चाउज्जातगसुवासिते अहियपत्थलहुके वण्णोववेते तहेव, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्ढे सम्ढे,

खोयरसस्स णं समुदस्स उदए एत्तो इट्ठतरए चेव जाव आसाएणं प० पुण्णभद्दमाणिभद्दा य
 (पुण्णपुण्णभद्दा) इत्थ दुवे देवा जाव परिवसंति, सेसं तहेव, जोइसं संखेज्जं चंदा० ॥ (सू० १८२)
 ‘खीरोदणं समुद्द’मित्यादि, क्षीरोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं धृतवरो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्सं-
 परिक्षिप्य तिष्ठति, अत्रापि चक्रवालविष्कम्भपरिक्षेपपद्मवरवेदिकावनपण्डद्वारान्तरप्रदेशजीवोपपातवक्तव्यता पूर्ववत् ॥ सम्प्रति नाम-
 निमित्तमभिधित्सुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—धृतवरो द्वीपो धृतवरो द्वीपः ? भगवानाह—गौ-
 तम ! धृतवरे द्वीपे ‘तत्थ तत्थ देसे तहिं’ इत्यादि, अरुणवरद्वीपवत्सर्वं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘वानमंतरा देवाय देवीओ य आसयंति सयंति
 यावद् विहरंति’ इति, नवरं वाप्यादयो धृतोदकपरिपूर्णा इति वक्तव्याः, तथा पर्वताः पर्वतेष्ववासनानि गृहकाणि गृहकेष्ववासनानि
 मण्डपका मण्डपकेषु पृथ्वीशिलापट्टकाः सर्वासना कनकमया इति वक्तव्यं, कनककनकप्रभौ चात्र देवौ यथाक्रमं पूर्वाद्धोपराद्धोधिपती
 महर्द्धिकौ यावत्पत्न्योपमस्थितिकौ परिवसतः ततो धृतोदकवाप्यादियोगाद् धृतवर्णदेवस्वामिकत्वाच्च धृतवरो द्वीप इति, तथा चाह—
 ‘से एएणेट्ठेण’मित्यादि चन्द्रादित्यादिसङ्ख्यासूत्रं प्राग्वत् ॥ ‘घयवरणं दीव’मित्यादि, धृतवरं द्वीपं धृतोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलया-
 कारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, शेपं यथा धृतवरस्य द्वीपस्य यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ इदानीं नामनिमित्तम-
 भिधित्सुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—धृतोदः समुद्रो धृतोदः ? इति, भगवानाह—गौतम !
 धृतोदस्य समुद्रस्योदकं स यथा नाम सकललोकप्रसिद्धः ‘शारदिकः’ शरत्कालभावी गोधृतवरस्य मण्डः—धृतसङ्गतस्य यदुपरिभाग-
 स्थितं धृतं स मण्ड इत्यभिधीयते सार इत्यर्थः, तथा चाह मूलटीकाकारः—“धृतमण्डो धृतसार” इति, सुकथितो—यथाऽभिपरिता-

३ प्रतिपत्तौ
 धृतवरघृ-
 तोदक्षोद-
 वरक्षो-
 दोदाः
 उद्देशः २
 सू० १८२

॥ ३५४ ॥

पतापितः, तदानामद्वारः (उद्भावः)—स्थानान्तरेष्वद्याप्यसङ्कामितः सद्योविष्यन्दिहः—तत्कालनिष्पादितो विश्रान्तः—उपशान्तकचवरः सल्ल-
कीकर्णिकारपुष्पवर्णाभो वर्णेनोपेतो गन्धेन रसेन स्पर्शेनोपेत आस्वादनीयो विस्वादनीयो दीपनीयो मदनीयो बृंहणीयः सर्वेन्द्रियग-
त्रप्रह्लादनीयः, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवे एयारूवे’ भवेद् घृतोदस्य समुद्रस्योदकमेतद्रूपं?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, घृतोदस्य
यस्मात्समुद्रस्योदकम् ‘इतः’ यथोक्तस्वरूपाद् घृतादिष्टतरमेव यावन्मनआपतरमेवास्वादेन प्रज्ञाप्तं, कान्तसुकान्तौ च यथाक्रमं पूर्वोद्ध-
पश्चिमाद्धोधिपती अत्र घृतोदे समुद्रे महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततो घृतमिवोदकं यस्यासौ घृतोदः, तथा चाह—
‘से एएणट्टेण’मित्यादि सुगमं, चन्द्रादिसङ्ख्यासूत्रमपि सुगमम् ॥ ‘घृतोदण’मित्यादि, घृतोदं गमिति वाक्यालङ्कारे समुद्रं क्षोदवरो
नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, चक्रवालविक्रम्भपरिक्षेपद्वारादिवक्तव्यता तथैव याव-
ज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामान्वर्थमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते क्षोदवरो द्वीपः २ ?
इति, भगवानाह—गौतम! क्षोदवरे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे ‘वहवे खुड्ढाखुड्ढियाओ वावीओ’ इत्यादि
पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावद् ‘वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति’ त्वरं वाप्यादयः क्षोदोदकपरिपूर्णा इति
वक्तव्यं, तथा पर्वतकाः पर्वतेष्ववासनानि गृहकाणि गृहकेष्ववासनानि मण्डपका मण्डपकेषु पृथिवीशिलापट्टकाः सर्वोत्सना वैडूर्यमयाः प्रज्ञप्ताः,
सुप्रभमहाप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वार्वापराद्धोधिपती द्वौ देवावत्र क्षोदवरे द्वीपे महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततः क्षोदो-
दकवाप्यादियोगात्क्षोदवरः स द्वीपः, एतदेवाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि, चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥ ‘खोयवरणं दीत्र’मित्यादि,
क्षोदवरं गमिति पूर्ववद् द्वीपं क्षोदोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । चक्रवाल-

विष्कम्भादिवक्तव्यता पूर्ववद् यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते क्षोदोदः समुद्रः २ ? इति, भगवानाह—क्षोदोदस्य समुद्रस्योदकं यथा नाम इक्षूणां जालानां जालत्वमेवाह—‘वरपुण्डगाणं’ विशिष्टानां पुण्ड्रदेशोद्भवानां हरितानां शाडूलानां ‘भेरण्डेक्षूणां वा’ भेरण्डदेशोद्भवानां वा इक्षूणां ‘कालपोराणं’ति कृष्णपर्वणाम् उपरितनपत्रसमूहापेक्षया हरितालवत्पिञ्जराणाम् ‘अपनीतमूलानाम्’ अपनीतमूलत्रिभागानां त्रिभागनिर्वोदितवाटानां ऊर्द्धभागादपि त्रिभागहीनानामिति भावः मध्यत्रिभागवशेषाणामिति समुदायार्थः ‘गंठिपरिसोहियाणं’ति ग्रन्थिः—पर्वग्रन्थिः शोधितः—अपनीतो येभ्यस्ते तथा, तेषां मूलत्रिभागे उपरितनत्रिभागे पर्वग्रन्थौ च नातिसमीचीनो रस इति तद्वर्जनं क्षोदरसो भवेद् ‘वक्षपरिपूतः’ ऋक्षणवक्षपरिपूतः चतुर्जातकेन सुष्ठु—अतिशयेन वासितश्चतुर्जातकवासितः, चतुर्जातकं त्वगेलोकसराख्यगन्धद्रव्यसरिचासकं, उक्तम्—“त्वगेलोकैसरैस्तुल्यं, त्रिसुगन्धं त्रिजातकम् । मरिचेन समायुक्तं, चतुर्जातकमुच्यते ॥ १ ॥” अधिकं—अतिशयेन पथ्यं न रोगहेतुः लघुः—परिणामलघुः वर्णेन—सामर्थ्यादतिशयायिना उपपेतः एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेनोपपेत आस्वादनीयो दर्पणीयो मदनीयो बृंहणीयः सर्वेन्द्रियगत्रप्रदादनीयः, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवे एयारूवे’ भवेद् भगवन् ! क्षोदोदसमुद्रस्योदकमेतद्रूपं ?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थः, क्षोदोदस्य यस्मात्समुद्रस्योदकम् ‘अस्मात्’ यथोक्तरूपात्क्षोदरसादिष्टतरमेव यावन्मनआपत-रमेवास्वादेन प्रज्ञप्तम्, इह प्रविरलपुस्तकेऽन्यथाऽपि पाठो दृश्यते सोऽप्येतदनुसारेण व्याख्येयो, बहुषु तु पुस्तकेषु न दृष्ट इति न लिखितः, पूर्णपूर्णप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वार्द्धोपरार्द्धोधिपती ‘अत्र’ क्षोदोदे समुद्रे द्वौ देवौ महर्षिर्द्वौ यावत्पत्योपमस्थितौ परिवसतः, ततः क्षोद इव—क्षोदरस इवोदकं यस्य स क्षोदोदः, तथा चाह—‘से एणट्टेण’मित्यादि । चन्द्रादिसङ्ख्यासूत्रं प्राग्वत् ॥

३ प्रतिपत्तौ
 घृतवरघृ-
 तोदक्षोद-
 वरक्षो-
 दोदाः
 उद्देशः २
 सू० १८२

॥ ३५५ ॥

खोदोदणं समुहं गंदीसरवरे णामं दीवे वट्टे वलयागारसंठिते तहेव जाव परिकखेवो । पडमव-
 र० वणसंडपरि० द्वारा दारंतरप्पदेसे जीवा तहेव ॥ से केणट्टेणं भंते !, गोयमा ! देसे २ बहुओ खु-
 झा० वावीओ जाव बिलपंतियाओ खोदोदगपडिहत्थाओ उप्पायपव्वगा सव्ववहरामया अच्छा
 जाव पडिरूवा ॥ अटुत्तरं च णं गोयमा ! गंदिसरदीवचक्खवालविकखंभवहुमज्झदेसभागे एत्थ
 णं चउद्धिसिं चत्तारि अंजणपव्वता पणत्ता, ते णं अंजणपव्वयगा चतुरसीतिजोयणसहस्साइं
 उहुं उच्चत्तेणं एगमेगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं मूले साहेगाइं दस जोयणसहस्साइं धरणियले
 दस जोयणसहस्साइं आयामविकखंभेणं ततोऽणंतरं च णं माताए २ पदेसपरिहाणीए परिहाय-
 माणा २ उवरिं एगमेगं जोयणसहस्सं आयामविकखंभेणं मूले एकतीसं जोयणसहस्साइं छच्च
 तेवीसे जोयणसते किंचिविसेसाहिया परिकखेवेणं धरणियले एकतीसं जोयणसहस्साइं छच्च
 तेवीसे जोयणसते देसूणे परिकखेवेणं सिहरतले तिणिण जोयणसहस्साइं एकं च बावट्टं जोय-
 णसतं किंचिविसेसाहियं परिकखेवेणं पणत्ता मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उरपि तणुया
 गोपुच्छसंठाणसंठिता सव्वंजणामया अच्छा जाव पत्तेयं २ पडमवरवेदियापरि० पत्तेयं २ वणसं-
 डपरिखित्ता वणणओ ॥ तेसि णं अंजणपव्वयाणं उवरि पत्तेयं २ बहुसमरमणिज्जो भूमिभागो
 पणत्तो, से जहाणामए—आलिंगपुकखरेति वा जाव सयंति ॥ तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं

भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ सिद्धायतणा एकमेकं जोयणसतं आयामेणं पण्णासं
 जोयणाइं विक्खंभेणं बावत्तारिं जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं अणेगखंभसतसंनिविट्ठा वण्णओ ॥ तेसि
 णं सिद्धायतणाणं पत्तेयं २ चउद्दिसिं चत्तारि दारा पणत्ता—देवदारे असुरदारे नागदारे सु-
 वण्णदारे, तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीया जाव पलिओपमट्ठितीया परिवसंति, तंजहा—देवे
 असुरे नागे सुवण्णे, ते णं दारा सोलस जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेणं ताव-
 तियं चैव पवेसेणं सेता वरकणग० वन्नओ जाव वणमाला । तेसि णं दाराणं चउद्दिसिं चत्तारि
 मुहमंडवा पणत्ता, ते णं मुहमंडवा एगमेगं जोयणसतं आयामेण पंचास जोयणाइं विक्खंभेणं
 साइरेगाणं सोलस जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं वण्णओ ॥ तेसि णं मुहमंडवाणं चउद्दि(तिदि)सिं च-
 त्तारि (तिग्णि) दारा पणत्ता, ते णं दारा सोलस जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाइं विक्खं-
 भेणं तावतियं चैव पवेसेणं सेसं तं चैव जाव वणमालाओ । एवं पेच्छाघरमंडवादि, तं चैव प-
 माणं जं मुहमंडवाणं, दारावि तहेव, णवरि बहुमज्झदेसे पेच्छाघरमंडवाणं अक्खाट्ठा मणि-
 पेढियाओ अद्धजोयणप्पमाणाओ सीहासणा अपरिवारा जाव दामा थूभाइं चउद्दिसिं तहेव
 णवरि सोलसजोयणप्पमाणा सातिरेगाइं सोलस जोयणाइं उच्चा सेसं तहेव जाव जिणपडिमां ।
 चेइयरुक्खा तहेव चउद्दिसिं तं चैव पमाणं जहा विजयाए रायहाणीए णवरि मणिपेढियाए सो-

३ प्रतिपत्तौ
 नन्दीश्व-
 राधिकारः
 उद्देशः २
 सू० १८३

॥ ३५६ ॥

लसजोयणप्पमाणाओ, तेसि णं चेइयरुक्खाणं चउदिसिं चत्तारि मणिपेढियाओ अट्टजोयण-
विकखंभाओ चउजोयणबाहल्लाओ महिंदज्झया चउसट्ठिजोयणुच्चा जोयणोव्वेधा जोयणवि-
क्खंभा सेसं तं चेव । एवं चउदिसिं चत्तारि णंदापुक्खरिणीओ, णवरि खोयरसपडिपुण्णाओ
जोयणसतं आयामेणं पन्नासं जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णासं जोयणाइं उव्वेधेणं सेसं तं चेव, म-
णुगुलियाणं गोमाणसीण य अडयालीसं २ सहस्साइं पुरच्छिमेणवि सोलस पच्चत्थिमेणवि सो-
लस दाहिणेणवि अट्ट उत्तरेणवि अट्ट साहस्सीओ तहेव सेसं उल्लोया भूमिभागा जाव बहुम-
ज्झदेसभागे, मणिपेढिया सोलस जोयणा आयामविकखंभेणं अट्ट जोयणाइं बाहल्लेणं तारिसं
मणिपीढियाणं उट्ठिं देवच्छंदगा सोलस जोयणाइं आयामविकखंभेणं सातिरेगाइं सोलस
जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं सव्वरयण० अट्टसयं जिणपडिमाणं सव्वो सो चेव गमो जहेव वेमाणि-
यसिद्धायतणस्स ॥ तत्थ णं जे से पुरच्छिमिल्ले अंजणपव्वते तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदाओ
पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, तंजहा—णंदुत्तरा य णंदा आणंदा णंदिवद्धणा । (नंदिसेणा अ-
मोघाय गोथूभा य सुदंसणा) ताओ णंदापुक्खरिणीओ एगमेणं जोयणसतसहस्सं आयामविकखं-
भेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छाओ सण्हाओ पत्तेयं पत्तेयं पउमवरवेदिया० पत्तेयं पत्तेयं
वणसंडपरिविक्खत्ता तत्थ तत्थ जाव सोवाणपडिरुवगा तोरणा ॥ तासि णं पुक्खरिणीणं

भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ सिद्धायतणा एकमेकं जोयणसतं आयामेणं पण्णासं
 जोयणाहं विक्खंभेणं बावत्तारिं जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अणेगखंभसतसंनिविट्ठा वण्णओ ॥ तेसि
 णं सिद्धायतणाणं पत्तेयं २ चउद्धिसिं चत्तारि दारा पणत्ता—देवदारे असुरदारे नागदारे सु-
 वण्णदारे, तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीया जाव पलिओपमट्ठितीया परिवसंति, तंजहा—देवे
 असुरे णागे सुवण्णे, ते णं दारा सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाहं विक्खंभेणं ताव-
 तियं चैव पवेसेणं सेता वरकण० वन्नओ जाव वणमाला । तेसि णं दाराणं चउद्धिसिं चत्तारि
 सुहमंडवा पणत्ता, ते णं सुहमंडवा एगमेणं जोयणसतं आयामेण पंचास जोयणाहं विक्खंभेणं
 साहरेगाणं सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं वण्णओ ॥ तेसि णं सुहमंडवाणं चउद्धि(तिदि)सिं च-
 त्तारि (तिणिण) दारा पणत्ता, ते णं दारा सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाहं विक्खं-
 भेणं तावतियं चैव पवेसेणं सेसं तं चैव जाव वणमालाओ । एवं पेच्छाघरमंडवावि, तं चैव प-
 माणं जं सुहमंडवाणं, दारावि तहेव, णवरि बहुमज्झदेसे पेच्छाघरमंडवाणं अक्खाडगा मणि-
 पेढियाओ अद्धजोयणप्पमाणाओ सीहासणा अपरिवारा जाव दामा थूभाहं चउद्धिसिं तहेव
 णवरि सोलसजोयणप्पमाणा सातिरेगाहं सोलस जोयणाहं उच्चा सेसं तहेव जाव जिणपडिमा ।
 बेइयरुक्खा तहेव चउद्धिसिं तं चैव पमाणं जहा विजयाए रायहाणीए णवरि मणिपेढियाए सो-

३ प्रतिपत्ती
 नन्दीश्व-
 राधिकारः
 उद्देशः २
 सू० १८३

॥ ३५६ ॥

लसजोयणप्पमाणाओ, तेसि णं चेइयरुक्खाणं चड्हिसिं चत्तारि मणिपेढियाओ अट्टजोयण-
विकखंभाओ चडजोयणबाहल्लाओ महिंदज्झया चडसट्टिजोयणुच्चा जोयणोव्वेधा जोयणवि-
क्खंभा सेसं तं चेव । एवं चड्हिसिं चत्तारि णंदापुक्खरिणीओ, णवरि खोयरसपडिपुण्णाओ
जोयणसतं आयामेणं पन्नासं जोयणाइं विकखंभेणं पण्णासं जोयणाइं उव्वेधेणं सेसं तं चेव, म-
णुगुलियाणं गोमाणसीण य अडयालीसं २ सहस्साइं पुरिच्छिमेणवि सोलस पच्चत्थिमेणवि सो-
लस दाहिणेणवि अट्ट उत्तरेणवि अट्ट साहस्सीओ तहेव सेसं उल्लोया भूमिभागा जाव बहुम-
ज्झदेसभागे, मणिपेढिया सोलस जोयणा आयामविकखंभेणं अट्ट जोयणाइं बाहल्लेणं तारिसं
मणिपीढियाणं उट्ठिं देवच्छंदगा सोलस जोयणाइं आयामविकखंभेणं सातिरेगाइं सोलस
जोयणाइं उट्ठुं उच्चत्तेणं सव्वरयण० अट्टसयं जिणपडिमाणं सव्वो सो चेव गमो जहेव वेमाणि-
यसिद्धायतणस्स ॥ तत्थ णं जे से पुरिच्छिमिल्ले अंजणपव्वते तस्स णं चड्हिसिं चत्तारि णंदाओ
पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, तंजहा—णंदुत्तरा य णंदा आणंदा णंदिवद्धणा । (नंदिसेणा अ-
मोघाय गोथूभा य सुदंसणा) ताओ णंदापुक्खरिणीओ एगमेणं जोयणसतसहस्सं आयामविकखं-
भेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छाओ सण्हाओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेदिया० पत्तेयं पत्तेयं
वणसंडपरिक्खत्ता तत्थ तत्थ जाव सोवाणपडिरुवगा तोरणा ॥ तासि णं पुक्खरिणीणं

बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं दहिमुहपव्वया चउसट्ठि जोगणसहरसाइं उहुं उच्चत्तेणं एगं जो-
 यणसहरसं उव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लगसंठाणसंठिता दस जोगणसहरसाइं चिक्खंभेणं एककीसं
 रुवा, तथा पत्तेयं पत्तेयं पउमवरवेइया० वणसंडवणणओ बहुसम० जाव आसयंति सयंति ।
 सिद्धायतणं तं चेव पमाणं अंजणपव्वएसु सव्वेव वत्तव्वया गिरवसेसं भाणियव्वं जाव उप्पि-
 अट्ठमंगलगा ॥ तत्थ णं जे से दक्खिणिह्ले अंजणपव्वते तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदाओ
 पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, तंजहा—भहा य विसाला य कुमुया पुंडरिगिणी, (नन्दुत्तरा य
 नंदा आनन्दा नन्दिवहुणा) तं चेव पमाणं तं चेव दहिमुहा पव्वया तं चेव पमाणं जाव सिद्धाय-
 तणा ॥ तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदा पुक्खरिणीओ
 पणत्ताओ, तंजहा—णंदिसेणा अमोहा य, गोत्थूभा य सुदंसणा, (भहा विसाला. कुमुदा पुंड-
 रिक्किणी) तं चेव सव्वं भाणियव्वं जाव सिद्धायतणा ॥ तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणपव्वते
 तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदापुक्खरिणीओ, तंजहा—विजया वेजयंती जयंती अपराजिया,
 सेसं तहेव जाव सिद्धायतणा सव्वा ते चिय वणणा णातव्वा ॥ तत्थ णं बहवे भवणवइवाण-
 मंतरजोतिसियवेमाणिया देवा चाउमासियापडिक्खएसु संवच्छरिएसु वा अण्णेसु बहसु जिण-

३ प्रतिपत्तौ
 नन्दीश्व-
 राधिकारः
 उद्देशः २
 सू० १८३

॥ ३५७ ॥

जम्मणणिवल्लमणणाणुप्पत्तिपरिणिव्वाणमादिएसु य देवकल्लेसु य देवसमुदएसु य देवसमितीसु
य देवसमवाएसु य देवपओयणेसु य एगंतओ सहिता समुवागता समाणा पमुदितपक्कीलिया
अट्ठाहितारूवाओ महामहिमाओ करेमाणा पालेमाणा सुहंसुहेणं विहरंति । कहलासहरिवाहणा
य तत्थ दुवे देवा महिड्डीया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, से एतेणट्ठेणं गोयमा ! जाव
णिच्चा जोतिसं संखेज्जं ॥ (सू० १८३)

‘खोदोदणं समुद्’मित्यादि, क्षोदोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं नन्दीश्वरवरो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः
समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । चक्रवालविष्कम्भपरिक्षेपादिवक्तव्यता प्राग्वद् यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिधि-
त्सुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन—केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—नन्दीश्वरवरो द्वीपो नन्दीश्वरवरो द्वीपः ? इति,
भगवानाह—गौतम ! नन्दीश्वरवरे द्वीपे बहवः ‘खुड्ढाखुड्ढियाओ वावीओ’ इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘वाणमन्तरा दे-
वा वेवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति’ नवरमत्र वाप्यादयः क्षोदोदकप्रतिपूर्णा वक्तव्याः, पर्वतकाः पर्वतकेष्वासनानि गृहाणि
गृहकेष्वासनानि मंडपका मंडपकेषु शिलापट्टकाः सर्वोत्तरे च शेषं तथैव ॥ ‘अदुत्तरं च णं गोयमा !’ इत्यादि, अथा-
न्यद् गौतम ! नन्दीश्वरवरे चत्वारो दिशः समाहृताश्चतुर्दिक् तस्मिन् चक्रवालविष्कम्भेन मध्यदेशभागे एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन
चत्वारोऽञ्जनपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तथा—पूर्वेण—पूर्वस्यां दिशि, एवं पश्चिमायां दक्षिणस्यामुत्तरस्याम् ॥ ‘ते ण’मित्यादि, ते अञ्जनपर्व-
ताश्चतुरशीतिर्योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन मूले सातिरेकाणि दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन धरणितले दश

योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन तदनन्तरं च मात्रया परिहीयमानाः परिहीयमानाः उपयैकैकं योजनसहस्रायामविष्कम्भेन मूले
 एकत्रिंशद् योजनसहस्राणि पटत्रयोविंशानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि ३१६२३ परिक्षेपेण धरणितले एकत्रिंशद् योजन-
 सहस्राणि पटत्रयोविंशानि योजनशतानि देशानि परिक्षेपेण ३१६२३ उपरि त्रीणि योजनसहस्राणि एकं च द्वापष्टं योजनशतं
 किञ्चिद्विशेषाधिकं ३१६२ परिक्षेपेण, ततो मूले विल्लीर्णा मध्ये संक्षिप्ता उपरि तलुकाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वोत्तना
 अञ्जनमयाः अञ्जनरत्नालकाः 'अच्छा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् प्रत्येकं २ पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं २ वनपण्ड-
 रिक्षिप्ताः पद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णनं प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषामञ्जनपर्वतानां प्रत्येकं प्रत्येकमुपरि बहुसमरमणीयो भूमि-
 त्थं णं वहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां बहुसमरमणीयानां भूमिभा-
 नां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं सिद्धायतनं ब्रह्मं, तानि च सिद्धायतनानि प्रत्येकं प्रत्येकमेकं योजनशतमायामेन पञ्चाशद्यो-
 तानि विष्कम्भेन द्विसप्ततिर्योजनानि ऊर्द्धुसुबैस्त्वेन, अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टानीत्यादि तद्वर्णनं विजयदेवसुधुर्मसभावद्वक्तव्यम् ॥
 सि ण'मित्यादि, तेषां सिद्धायतनानां प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु, एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन, चत्वारि द्वाराणि ब्रह्म-
 ने, तद्यथा-पूर्वेण-पूर्वस्याम्, एवं दक्षिणस्यां पश्चिमायामुत्तरस्यां, तत्र पूर्वस्यां दिशि द्वारं देवद्वारं, देवनामकस्य तदधिपतेस्तत्र
 गात्, एवं दक्षिणस्यामसुरद्वारं पश्चिमायां नागद्वारमुत्तरस्यां सुवर्णद्वारम् ॥ 'तत्थे'त्यादि, तत्र तेषु चतुर्षु द्वारेषु यथाक्रमं चत्वारो
 महर्द्धिका यावत्पत्न्योपमस्थितयः परिवसन्ति, तद्यथा-देव इत्यादि पूर्ववत्, पूर्वद्वारे देवनामा दक्षिणद्वारेऽसुरनामा पश्चिमद्वारे

इ प्रतिपत्तौ
 नन्दीश्व-
 राधिकारः
 उद्देशः २
 सू० १८३

॥ ३५८ ॥

नागनामा उत्तरद्वारे सुवर्णनामा ॥ 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि षोडश योजनानि प्रत्येकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेनाष्टौ योजनानि विष्क-
 म्मतः, 'तावद्वयं चैव'ति तावदेव—अष्टावेव योजनानीति भावः प्रवेशेन 'सेया वरकणगथूभिः' इहामियडसभतुरगणरमगरविहग-
 वालगकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपडमलयभक्तिचित्ता खंभुगयवरवेइयापरिगयाभिरासा विज्जाहरजमलजुगलजन्तजुत्ता इव अभी-
 सहस्समालिणीया रूवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिम्भिसमाणा चक्खुलोयलेसा सुहफासा सस्सिरीयरूवा, वन्नओ तेसि दाराणं इमो
 होइ, तंजहा—वइरामया नेसा रिट्टामया पइट्टाणा वेरुलियरुइलखंभा जायरूवोवचियपवरपंचवन्नमणिरयणकुट्टिमतला हंसगन्धमया
 एलुगा गोमेज्जमया इंदकीला जोईरसमया उत्तरंगा लोहियक्खमईओ दारचेडाओ (पिंडीओ) वेरुलियामया कवाडा लोहियक्खम-
 ईओ सूईओ वइरामया संधी नाणामणिमया समुगया वइरामईओ अगलापासाया रययामईओ आवत्तणपेढियाओ अं-
 कोत्तरपासा निरंतरघणकवाडा भित्तीसु चैव भित्तिगुलिया छप्पन्ना तिन्नि होंति गोमाणसीओवि तत्तिया नाणामणिरयणजालपिंज-
 रमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरयथभोम्मा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोईरसमया वंसकवेळुगा य रययामईओ पट्टियाओ जा-
 यरूवमईओ ओहाडणीओ वइरामईओ उवरि पुंछणीओ सव्वसेयरययामए अच्छायणे अंकामयकणकूडतवणिज्जथूभिः' सेया
 संखदलविमलनिम्मलदहिघणगोखीरफेणरययनिगरप्पगासद्धचंदचित्ता नाणामणिमयदामालंकिया अंतो वहिं च सण्हतवणिज्जरुइलवा-
 लुयापत्थडा सुहफासा सस्सिरीयरूवा पासार्इया दरिस्सणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा' एतच्च यद्यपि विजयद्वारवर्णनायामपि व्याख्यातं
 तथाऽपि स्थानाशून्यार्थं किञ्चिद्व्याख्यायते—येतानि अङ्करत्नवाडुल्याद्वरकनकस्तूपिकानि ईहामृगक्रपभतुरगनरमकरविहगव्यालककि-
 न्नररुसरभचमरकुंजरवनलतापद्मलताभक्तिचित्राणि प्रतीतं, तथा स्तम्भोपखित्तिनीभिर्वज्रमयीभिर्वेदिकभिः

परिगतानि सन्ति यानि अभिरमणीयानि तानि स्तम्भोद्भूतवत्प्रवेदिकाभिः परिगताभिरामाणि, विद्याधरयोर्यद् यमलं—समश्रेणीकं युगलं तेषां यन्त्राणि—प्रपञ्चालैर्युक्तानीव, अर्चिषां सहस्रमालनीयानि अर्चिःसहस्रमालनीयानि—परिवारणीयानि, किमुक्तं भवति ?—
पदं नाम प्रभासमुदयोपेतानि येनैवं संभावनोपजायते यथा नूनमेतानि न स्वाभाविकप्रभासमुदयोपेतानि किन्तु विशिष्टविद्याशक्ति-
मत्पुरुषविशेषप्रपञ्चयुक्तानीति रूपकसहस्रकलितानि ‘भिसमाणा’ इति दीप्यमानानि ‘भित्तिप्रसमाणा’ इति अतिशयेन दीप्यमानानि
‘चक्रबुल्लोयणलेसा’ इति चक्षुः कर्तुं लोकने—अवलोकने लिशतीव—दर्शनीयत्वातिशयतः स्फुर्यतीव यत्र तानि चक्षुर्लोकनेलेशानि
शुभ्रस्पर्शानि सश्रीकाणि रूपकाणि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि वर्णो—वर्णकनिवेशस्तेषां द्वाराणामयं भवति, तद्यथा—वज्रमया नेमा-
भूमिभागादूर्ध्वं निष्क्रामन्तः प्रदेशा रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः ‘वैद्यैर्यैरुचिरस्तम्भानि’ जातरूपोपचितप्रवरपञ्चवर्णमणिरत्न-
शुद्धिमत्तलानि हंसगर्भमयाः ‘एलुकाः’ देहल्यः गोमेयकरत्रमया इन्द्रकीला ज्योतीरसमयानि उत्तराङ्गानि लोहिताश्वमयाः ‘द्वारपिण्डयः’ स-
द्वारागाः वैद्यैर्यमयौ कपाटौ लोहिताश्वमयः सूचयः—फलकद्वयसन्धिविषयवदनाभावहेतुपादुकास्थानीया वज्रमयाः ‘सन्धयः’ स-
न्धिभेदाः फलकानां नानामणिमयाः ‘समुद्रकाः’ चूति(सूची)गृहाणि वज्रमया अर्गलाः (अर्गलाप्रासादाः—) प्रासादे यन्त्रार्गलाः प्रविशन्ति
रजतमय आवर्तनपीठिकाः, आवर्तनपीठिका यन्त्रेन्द्रकीलको निवेजितः, ‘अंकोत्तरपासा’ इति अङ्का—अङ्करत्नमया उत्तरपाश्वी येषा
तानि तथा, निरन्तरकौ—लुण्ठितैरपि रहितौ वनौ कपाटौ येषां तानि निरन्तरघनरूपपाटानि, ‘भित्तीषु चैवे’त्यादि, तेषां द्वाराणा-
गुभयोः पार्श्वयोर्भित्तिषु—भित्तिसमीये भित्तिगता—भित्तिसंबद्धा गुलिकाः—पीठिका भित्तिगुलिकास्त्रिः पट्पञ्चाशद्वन्ति पट्पञ्चा-
शद्विंशप्रमाणा भवन्ति ‘गोमाणसिया तत्तिया’ इति ‘तावत्य एव’ पट्पञ्चाशद्विंशप्रमाणा एव ‘गोमानस्यः’ शय्याः, तथा ‘ना-

नामणिरत्नानि' नानामणिरत्नमयानि व्यालकरूपाणि लीलास्थितशालभञ्जिकाश्च येषां तानि तथा, रजतमयाः कूटाः, कूटो-माड-
भागः, वज्रमयाः 'उत्सेधाः' शिखराणि तपनीयमयाः 'उल्लोकाः' उपरितनभागाः, मणयो-मणिमया वंशा येषां तानि मणिवंश-
कानि, लोहिताक्षाः-लोहिताक्षमयाः प्रतिवंशा येषां तानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि, रजता-रजतमयी भूमिर्येषां तानि रजतभूमानि,
प्राकृतत्वात्समासान्तो मकारस्य च द्वित्वं, मणिवंशकानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजतभूमानि नानामणिरत्नमयानि जालपञ्चराणि
गवाक्षापरपर्यायाणि येषु द्वारेषु तानि तथा, पदानामन्यथोपनिपातः प्राकृतत्वात्, अङ्कमयाः पक्षाः पक्षबाहवश्च, पक्षाः (प्रतीताः)
पक्षबाहवोऽपि तदेकदेशभूताः, ल्योतीरसामया वंशा महान्तः पूज्यवंशाः 'वंसकवेष्टुया य' महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तिर्यकस्थाप्यमाना
वंशाः वंशकवेष्टुकानि प्रतीतानि रजतमयपट्टिकाः कवेष्टुकानामुपरिकम्बास्थानीयाः जातरूपमय्योऽवघाटिन्यः आच्छादनहेतुकम्बोपरिस्था-
प्यमानमहाप्रमाणकिलिञ्चस्थानीया वज्रमय्योऽवघाटिनीनामुपरिपुञ्छन्त्यो-निविडतराच्छादनहेतुऋक्षणतरवृणविशेषस्थानीयाः सर्वथेत
रजतमयं पुञ्छनीनामुपरि कवेष्टुकानामध आच्छादनम्, 'अंकामयकणगकूडतवणिज्जथूभियागा' इति अङ्कमयानि-बाहुल्येनाङ्क-
रत्नमयानि पक्षपक्षबाह्यादीनामङ्करत्नासकत्वात् कनकं-कनकमयं कूटं-शिखरं येषां तानि कनककूटानि, तपनीयाः-तपनीयमय्यः स्तूपि-
का-लघुशिखररूपा येषां तानि तथा, ततः पदत्रयस्य पदद्वय २ मीलेनेन कर्मधारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्यत उत्क्षिप्तं 'सेया वरकणगथू-
भियागा' इति तदेव प्रपञ्चतो भावितं, सम्प्रति तदेव श्वेतत्वं भूय उपसंहारव्याजेन दर्शयति--'सेया' श्वेतत्वमेवोपमया द्रढयति--
'सङ्खदलविमलनिम्मलदहिघणगोखीरफेणरययनिगरप्पगासङ्खचंदचित्ता' विमलं यत् शङ्खदलं-शङ्खशकलं कचिच् शङ्खतलेति-
पाठस्तत्र शङ्खतलं-शङ्खस्योपरितनो भागो यश्च निर्मलो दधिघनो-घनीभूतं दधि यश्च गोक्षीरफेनो यश्च रजतनिकरस्ताद्वत्प्रकाशः-प्र-

तिमता येषां तानि तथाऽर्द्धचन्द्रैश्चित्राणि—नानारूपाणि आश्चर्यभूतानि वा अर्द्धचन्द्रचित्राणि, ततः पूर्वपदेन विज्ञेयणसमासः, नाना-
मणिमयीभिर्दामभिरलङ्कृतानि नानामणिमयदामालङ्कृतानि अन्तर्वह्निश्च अक्षतपनीयरुचिरवालुकानां प्रस्तटः—प्रस्तारो येषु तानि
तथा, शुभस्पर्शानि सश्रीकरूपाणि प्रासादीयानि दर्शनीयानि अभिरूपाणि ग्रतिरूपाणि व्यक्तम् ॥ ‘तेसि णं दाराण’मित्यादि, तेषां
द्वाराणामुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन ‘दुहतो’ इति द्विधातो—द्विप्रकारायां नैपेधिकायां नैपेधिका—निपीदनस्थानं द्वारकुड्यस-
मीपे नितम्ब इत्यर्थः षोडश षोडश वन्दनकलशाः प्रज्ञप्ताः, वर्णकस्तेषां वाच्यः, स चैवम्—‘ते णं वंदणकलसा वरकमलपइट्ठाणा सुर-
भिवरवारिपडिपुण्णा चंदणकयचच्चागा आविद्धकंठगुणा पउमुण्णलपिद्दाणा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा महया महया इंद-
कुंभसमाणा पन्नत्ता समणाउसो!’ व्यक्तं नवरं ‘महया महया’ इति अतिशयेन महान्तः ‘इन्द्रकुम्भसमानाः’ महाकुम्भप्रमाणकुम्भ-
सदृशाः, ‘एवं नेयव्वं जाव सोलस वणमालाओ पन्नत्ताओ’ ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण तावन्नेतव्यं यावत्पोडश वत्तमालाः प्रज्ञप्ताः,
तत्रैवम्—‘तेसि णं दाराणं उभज्जो पासि दुहतो निसीदियाए सोलस नागदंतया पन्नत्ता, ते णं नागदंतगा सुत्ताजालंतरूसिया
हेमजालगवक्खजालखिंखिणीजालपरिक्खत्ता अट्ठगुगया निसडा तिरियं सुत्तपग्गहिया अहे पन्नगद्धरूवा पन्नगसंठाणसंठिया सव्वव-
इरामया अच्छा जाव पडिरूवा महया महया गयदंतसमाणा पन्नत्ता समणाउसो’, तेषु णं नागदंतकेसु बहवे किण्हसुत्तवट्ठवग्घारि-
यमल्लदामकलावा नीलसुत्तवट्ठवग्घारियमल्लदामकलावा०, ते णं दामा तवणिज्जलंबूसगा सुवण्णपयरगसंडिया अण्णमण्णमसंपत्ता पु-
व्वावरदाहिणुत्तरागएहिं वाएहिं मंदायं मंदायमेइजमाणा एइजमाणा पलंवमाणा पलंवमाणा पलंवमाणा पलंवमाणा ओरालेणं मणु-
भेणं मणहरेणं कण्णमणनिव्वुइकरेणं सदेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपूरेमाणा सिरीए अईव उवसोभेमाणा चिद्धंति, तेसि णं

नागदंतानं उवरिं अन्ने सोलस सोलस नागदंतया मुत्ताजालंतरोसिया हेमजाल जाव महया गयदंतसमाणा पन्नत्तां समणाउत्तो !,
 तेसु णं नागदंतएसु बहवे रययामया सिक्काणा पन्नत्ता, तेसु णं रययामएसु सिक्केसु बहवे वेरुलियमयाओ धूवघडियाओ पण्णत्ताओ,
 ताओ णं धूवघडियाओ कालागुरुपरकुंदुरुक्कधूमधमधंतगंधुद्धुयाभिरामातो सुगंधवरगंधियाओ गंधवट्टिभूयाओ ओरालेणं म-
 पुन्नेणं घाणमणनिवुइकरणं गंधेणं ते पएसे आपूरेमाणीओ आपूरेमाणीओ चिट्ठंति । तेसि णं दाराणं उभओ पासि दुहतो निसी-
 हियाए सोलस सालभंजियाओ पन्नत्ताओ, ताओ णं सालभंजियाओ लीलट्टियाओ सुयलंजियाओ पाणाविहरागवसणाओ
 रत्तावंगाओ असियकेसीओ मिउविसयपसत्थलक्खणसंवेहियगसिरयाओ नाणामल्लपिणद्धाओ मुट्ठिगेज्झसुमज्झाओ आमेलजमलजु-
 गलवट्टियअब्बुन्नयपीणरइयसंठियपओहराओ ईसि असोगवरपायवसमुट्टियाओ वामहत्थगहियगसालाओ ईसि अद्धच्छिक्कडक्खचिंट्टि-
 एहिं ल्हसेमाणीओ विव चक्खुलोयणलेसाओ अणमणं खिज्जमाणीओ इव पुढविपरिमाणाओ सासयभावमुवगयाओ चंदाणणातो
 चंदविलासिणीतो चंदद्धसमनिडालाओ चंदाहियसोमदंसणाओ उक्का इव उज्जोवेमाणीओ विज्जुघणमरीइसूरदिप्पंततयअहिगतरस-
 न्निकासाओ सिंगारागारचारुवेसाओ पासाईयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ । तेसि णं दाराणं उभओ पासि दुहओ
 निसीहिआए सोलस २ जालकडगा पणत्ता सन्वरयणामया. अच्छा जाव पडिरूवा, तेसि णं दाराणं उभओ पासि दुहतो निसी-
 हियाए सोलस सोलस घंटाओ पणत्ताओ । तासि णं घंटाणं इमे एयारूवे वण्णावासे पन्नत्ते-जंबूणयामईओ घंटाओ वइराम-
 ईओ लालाओ नाणामणिमया घंटापासाओ तवणिज्जमयाओ संकलाओ रययामया रज्जूओ । ताओ णं घंटाओ ओहस्सराओ मेहस्स-
 राओ हंसस्सराओ कौचस्सराओ सीहस्सराओ दुंदुभिस्सराओ नंदिसराओ नंदिघोसाओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ सु-

स्सरनिगोसाओ ओरालेणं मणुश्रेणं कण्णमणनिव्वुइकरेणं सरेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपूरेमाणीओ सिरीए अतीव उवसोहे-
 माणीओ उवसोभेमाणीतो चिट्ठंति । तेसि णं दाराणं उभओ पासि दुहतो निसीहियाए सोलस वणमालाओ पणत्ताओ,
 ताओ णं वणमालाओ नाणां दुमलयकिसलयपल्लवसमाउलाओ छप्पयपरिसुज्जमाणसोभंतस्सिरीयातो सव्वरयणामईओ पासाईयाओ
 जाव पडिरुवाओ' इति, पाठसिद्धमेतत् नवरं नागदन्तसूत्रे नागदन्ता-अङ्कुटकाः, 'मुत्ताजालंतरुसिए' इत्यादि, मुत्ताजालानाम-
 न्तरेषु यानि उच्छ्रितानि-लम्बमानानि हेमजालानि-हेमयदामसमूहा यानि गवाक्षजालानि-गवाक्षाकृतिरत्नविशेषदामसमूहाः यानि
 च किङ्किणीघण्टाजालानि-छुद्रघण्टासमूहास्तैः परिश्रिताः-सर्वतो व्याप्ताः, 'अब्भुगया' इति अभिसुखमुद्रता अभ्युद्रताः अग्रिम-
 भागे मनाग् उन्नता इति भावः 'अभिनिस्सिद्धा' इति अभिसुखं-बहिर्भागाभिमुखं निस्सुष्टा अभिनिस्सुष्टाः 'तिरियं सुसंपरिगहिया'
 इति तिर्यग् भित्तिप्रदेशैः सुष्ठु-अतिशयेन सम्यग्-मनागप्यचलनेन परिगृहीताः 'अहेपन्नगच्छरूवा' अधः-अधस्तनं यत् पन्नगस्यार्द्धं
 तस्यैव रूपं-आकारो येषां ते तथा, अधःपन्नगार्द्धवदतिसरला दीर्घाश्चेति भावः, एतदेव व्याचष्टे-पन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः, 'किण्ह-
 सुत्तवट्ठवगघारियमल्लदामकलावा' इति, कृष्णसूत्रबद्धा वगघारिया-अवलंबिता मात्यदामकलापाः-पुष्पमालासमूहाः, एवं नीललोहि-
 तहारिद्रशुल्लसूत्रबद्धा अपि वाच्याः, 'तवणिज्जलंबूसगा' इति दाम्नामग्रिमभागे गोलकाकृतिमण्डनविशेषो लम्बूसगः 'सुवण्णपयरगमं-
 डिया' इति सुवर्णप्रतरेण-सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि, सालभल्लिकासूत्रे 'आमेलगजमल्लजुगलंबवट्ठियअब्भुश्र-
 यपीणरइयसंठियपओहराओ' इति पीनं-पीवरं रचितं तथाजगत्स्थितिस्वाभाव्याद् रतित्वं वा संस्थितं-संस्थानं यकाभ्यां तौ पीनर-
 चित्तसंस्थितौ पीनरतिदसंस्थितौ वा आमेलक-आपीडः शोखरक इत्यर्थः तस्य यमलं-समश्रेणीकं यद् युगलं-द्वन्द्वं तद्वद् वर्तितौ-व-

३ प्रतिपत्तौ
 नन्दीश्व-
 राधिकारः
 उद्देशः २
 सू० १८३

॥ ३६१ ॥

ह्रस्वभावावुपचितकठिनभावाविति मावः अभ्युन्नतौ पीनरचितसंस्थितौ च पयोधरौ यासां ताः तथा 'लूसेमाणीओ इवे'ति मुष्णन्त्य
 इव सुरजनानां मनांसीति गम्यते, शेषं प्रायः प्रतीतं, प्रागेवानेकशो भावितत्वात् । 'तेसि णं दाराणमुप्पि'मित्यादि तेषां दाराणामुपरि
 प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि स्वस्तिकादीनि प्रज्ञप्तानि सर्वरत्नमयानि अच्छानि यावत्प्रतिरूपकाणि ॥ 'तेसि णं दाराण'मि-
 त्यादि, तेषां दाराणां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः, 'ते ण'मित्यादि, ते मुखमण्डपा एकं योजनशतमायामेन पञ्चाशद्
 योजनानि विष्कम्भेन सातिरेकाणि षोडश योजनानि ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टा इत्यादि विजयदेवसुधर्मसभाया इव वर्णनं
 तावद्वक्तव्यं यावत्प्रतिरूपा ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दित्रिदिशि' चत [ति] सप्तु दिक्षु एकैकस्यां दिशि
 एकैकभावेन चत्वारि [त्रीणि] द्वाराणि प्रज्ञप्तानि । 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि षोडश योजनानि ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन अष्टौ योज-
 नानि विष्कम्भेन 'तावद्वयं चैव' अष्टावेव योजनानि प्रवेशेन 'सेया वरकणगथूभियागा' इति द्वारवर्णनं प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावदुपर्य-
 ष्ठावष्टौ मङ्गलकानि—स्वस्तिकादीनि, तेषामुल्लोचवर्णनं प्राग्वत्, तेषां च मुखमण्डपानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि
 मङ्गलकानि सर्वरत्नमयानि अच्छानि यावत्प्रतिरूपकाणि, बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्राग्वद् यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तका
 इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं प्रेक्षागृहमण्डपाः प्रज्ञप्ताः तेऽपि मुखमण्डपवत्प्रमाणतो वक्तव्याः,
 तेषामप्युल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं च प्राग्वत् । तेषां बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकमक्षपाटकाः
 प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते ण'मित्यादि, ते अक्षपाटका वज्रमयाः 'अच्छा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषामक्षपाट-
 कानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योज-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३६२ ॥

नानि बाह्येन सर्वात्मना मणिमय्योऽच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां वर्णनं विजयदूष्यवर्णनमङ्कुशवर्णनं दामवर्णनं च प्राग्वत् ॥ तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति । 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः प्रत्येकं प्रत्येकं षोडश योजनायासमविष्कम्भाभ्यां अष्टौ योजनानि बाह्येन सर्वात्मना मणिमय्योऽच्छा इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते णं चेइयथूभा' इत्यादि, ते चैत्यस्तूपाः षोडश योजनायासमविष्कम्भाभ्यां सातिरेकाणि षोडश योजनान्यूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, ते च शङ्खाङ्कुन्दकरजोऽमृतमथितफेनपुञ्जसंनिकाशा 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्राग्वद् यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकमणिपीठिकाभावेन चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका अष्टौ योजनान्यायासमविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्येन सर्वात्मना मणिमय्यो यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि एकैकस्या मणिपीठिकाया उपरि एकैकप्रतिमाभावेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनोत्सेधप्रमाणमात्राः पञ्चधनुःशतप्रमाणा इत्यर्थः सर्वात्मना रत्नमय्यः संपर्यङ्कासननिपण्णाः स्तूपाभिमुख्यस्तिष्ठन्ति, तद्यथा-पूर्वस्यां दिशि ऋषभा दक्षिणस्यां वर्द्धमानाः अपरस्यां चन्द्राननाः उत्तरस्यां वारिषेणाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः षोडश योजनान्यायासमविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्येन सर्वात्मना

३ प्रतिपत्तौ
नन्दीश्व-
राधिकारः
उद्देशः २
सू० १८३

॥ ३६२ ॥

मणिमय्योऽच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं चैत्यवृक्षः प्रज्ञप्तः, ते च चैत्यवृक्षा
अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धयोजनमुद्वेधेन द्वे योजने उच्चैस्त्वेन स्कन्धः स एवाद्वयोजनं विष्कम्भेन यावद्दुमध्यदेशभागे ऊर्ध्व-
विनिर्गता शाखा-विडिमा सा षड् योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, साऽपि चार्द्धयोजनं विष्कम्भेन, सर्वाग्निं सातिरकाण्यष्टौ योजनानि प्र-
ज्ञप्ता । 'तेसि णमयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते' इत्यादि चैत्यवृक्षवर्णनं विजयराजधानीगतचैत्यवृक्षवद्भावनीयं यावत्तावर्णनमिति ॥
'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि तावद् यावत्सहस्रपत्रहस्तकाः सर्व-
रत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणां पुरतः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका
अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्व्येन सर्वांसना मणिमय्योऽच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि,
तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, ते च महेन्द्रध्वजाः पष्ठिर्योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन योजनमुद्वेधेन योजनं वि-
ष्कम्भेन वज्रमया इत्यादि वर्णनं विजयेदेवराजधानीगतमहेन्द्रध्वजवद्वेदितव्यं यावत्तेषां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः
कृष्णचामरध्वजा यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां महेन्द्रध्वजानां पुरतः
प्रत्येकं प्रत्येकं नन्दाभिधाना युष्करिणी प्रज्ञप्ता, 'ताओ नंदाओ पुक्खरिणीओ' इत्यादि, ताश्च नन्दापुष्करिण्य एकैकं योजनश-
तमायामविष्कम्भाभ्यां पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्वेधेन 'अच्छाओ सण्हाओ रयंयमयकूलाओ' इत्यादि पुष्क-
रिणीवर्णनं जगत्पुष्करिणीवद्वक्तव्यं नवरं 'खोदरसपडिपुण्णाओ' इति वक्तव्यं, ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्चवर-
वेदिकया प्रत्येकं प्रत्येकं वनखण्डेन च परिक्षिप्ताः, तासां च नन्दापुष्करिणीनां त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि तेषां वर्णनं

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३६३ ॥

सोरणवर्णनं च प्राग्वत् । इदमन्यदधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते—‘तासि णं पुक्खंरिणीं चंड्हिसि चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तंजहा-
-पुरन्धिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं—‘पुब्बेण असौगवणं दाहिणतो होइ चंपगवणं तु (सत्तपणवणं) । अवरेण चंपगवणं
चूयवणं उत्तरे पासे ॥ १ ॥’ ‘तेसु णं’मित्यादि, तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् गुलिकासहस्राणि, गुलिकाः—पी-
ठिका अभिधीयन्ते, ताश्च मनोगुलिकापेक्षया प्रमाणतः छुल्लास्तासां सहस्राणि गुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि
षोडश सहस्राणि पञ्चिमायां षोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ सहस्राणि उत्तरस्यामष्टौ सहस्राणि । ‘तासु णं गुलियासु बहवे सु-
वणरूपामया फलगा पञ्चत्ता’ इत्यादि विजयदेवराजधानीगतसुधम्मसिमायामिव वक्तव्यं यावदामवर्णनं ॥ ‘तेसु णं’मित्यादि,
तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् मनोगुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, गुलिकापेक्षया प्रमाणतो महतीतराः, तद्यथा—पूर्वस्यां
दिशि षोडश सहस्राणि पञ्चिमायां षोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ सहस्राणि उत्तरस्यामष्टौ सहस्राणि, एतास्वपि फलकनागदन्त-
कमाल्यदामवर्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तेसु णं सिद्धायतनेसु’ इत्यादि, तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशदोमानुब्यः—शय्यारूपाः
स्थानविशेषास्तासां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि षोडश सहस्राणि पञ्चिमायां षोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ उत्तर-
स्यामष्टौ सहस्राणि, तास्वपि फलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं सिक्कवर्णनं धूपघटिकावर्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि णं सिद्धायतणानं’मित्यादि
उल्लोकवर्णनमन्तर्बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनं शब्दवर्जं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागानं’मित्यादि, तेषां बहु-
समरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः षोडश योजनान्यायामविक-
म्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्येन सर्वालत्ना मणिमय्यो यावत्प्रतिरूपकाः ॥ ‘तासि णं’मित्यादि, तासां च मणिपीठिकानामुपरि

३ प्रतिपत्तौ
नन्दीश्व-
राधिकारः
उद्देशः २
सू० १८३

॥ ३६३ ॥

प्रत्येकं २ देवच्छन्दकः प्रज्ञप्तः, ते च देवच्छन्दकाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां सातिरेकाणि षोडश योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन
 सर्वासिना रत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु देवच्छन्दकेषु प्रत्येकं २ मष्टशतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेधप्रमाण-
 मात्राणां पञ्चधनुःशतप्रमाणानामित्यर्थः सन्निक्षिप्तं तिष्ठति, प्रतिमावर्णनादि विजयेदेवराजधानीगतसिद्धायतनवत्तावद्वक्तव्यं यावदष्ट-
 शतं धूपककुच्छुकानाम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां सिद्धायतनानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा
 यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषु चतुर्ष्वञ्जनपर्वतेषु मध्ये योऽसौ
 पूर्वदिग्भावी अञ्जनकपर्वतस्तस्य 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकनन्दापुष्करिणीभावेन चतस्रो नन्दापुष्करिण्यः
 प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि नन्दिषेणा दक्षिणस्याममोघा अपरस्यां गोस्तूपा उत्तरस्यां सुदर्शना, ताश्च पुष्करिण्य एकं योजनशतस-
 हस्रमायामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके त्रीणि गव्यूतानि अष्टाविंशं धनुःशतं
 त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः, दशं योजनान्युद्धेधेन, 'अच्छाओ सण्हाओ रथयामयकूलाओ'
 इत्यादि जगत्पुपरिपुष्करिणीवन्निरवशेषं वक्तव्यं नवरं 'वट्टाओ समतीराओ खोदोदगपडिपुण्णाओ' इति विशेषः, ताश्च प्रत्येकं प्रत्येकं
 पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च परिक्षिप्ताः, अत्रापीदमन्यदधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते—'तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं पत्तेयं चउदिसि
 चत्तारि वणसंडा पणत्ता तंजहा—पुरच्छिमेणं दाहिणेणं अवरेणं उत्तरेणं, पुव्वेण असोगवणं जाव चूयवणं उत्तरे पासे' एवं शेषाञ्ज-
 नपर्वतसम्बन्धिनीनामपि नन्दापुष्करिणीनां वाच्यम् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ दधिमु-
 खनामा पर्वतः प्रज्ञप्तः, 'ते ण'मित्यादि, ते दधिमुखपर्वताश्चतुःषष्टिर्योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्धेधेन सर्वत्र

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३६४ ॥

समाः पल्यङ्गसंस्थानसंस्थिता दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन एकत्रिशद् योजनसहस्राणि षट् 'त्रयोविंशानि' त्रयोविंशत्यधिकानि योजनशतानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः सर्वात्मना स्फटिकमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः प्रत्येकं प्रत्येकं पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं २ वनखण्डेन परिक्षिप्ताः । 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां दधिसुखपर्वतानामुपरि प्रत्येकं २ बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य शब्द-वर्णनं तावद्वक्तव्यं यावद्बहवो 'वानमन्तरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां बहुसमरमणी-यानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ सिद्धायतनवक्तव्यता प्रज्ञप्तं, सिद्धायतनवक्तव्यता प्रमाणादिका अञ्जनपर्वतोपरिसिद्धायतनव-द्वक्तव्यया यावदष्टशतं प्रत्येकं प्रत्येकं धूपकडुच्छुकानामिति ॥ 'तत्थ णं जे से दाहिणे अंजणगपव्वए' इत्यादि, दक्षिणाञ्जनकपर्वत-स्यापि पूर्वदिग्भाव्यञ्जनकपर्वतस्यैव निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं नन्दापुष्करिणीना नामनानात्वं तद्यथा-पूर्वस्यां नन्दोत्तरा दक्षिणस्यां नन्दा अपरस्यामानन्दा उत्तरस्यां नन्दिवर्द्धना, शेषं तथैव ॥ 'तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणगपव्वते तस्स णं चउद्दिस्सि चत्तारि' इत्यादि, पूर्वदिग्भाव्यञ्जनपर्वतस्यैव पश्चिमदिग्भाव्यञ्जनपर्वतस्यापि वक्तव्यं यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपकडुच्छुकानां, नवरं नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं, तद्यथा-पूर्वस्यां दिशि भद्रा दक्षिणस्यां विशाला अपरस्यां कुमुदा उत्तरस्यां पुण्डरीकिणी, शेषं तथैव ॥ एवमुत्तरदिग्भाव्यञ्जनकपर्वते वक्तव्यं, नवरमत्रापि नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं, तद्यथा-पूर्वस्यां दिशि विजया दक्षिणस्यां वैज-यन्ता अपरस्यां जयन्ता उत्तरस्यामपराजिता, शेषं तथैव यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपकडुच्छुकानामिति । षोडशानामपि चामीषां वापीनामपान्तराले प्रत्येकं प्रत्येकं रतिकरपर्वतौ जिनभवनमण्डितशिल्परौ शास्त्रान्तरेऽभिहिताविति सर्वसङ्ख्यया नन्दीश्वरद्वीपे द्वापञ्चा-शत् सिद्धायतनानि ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्र' तेषु सिद्धायतनेषु णमिति पूर्ववत् बहवो भवनपतिवानमन्तरज्योतिष्कवैमानिका

३ प्रतिपत्तौ
नन्दीश्व-
राधिकारः
उद्देशः २
सू० १८३

॥ ३६४ ॥

देवाश्चातुर्मासिकेषु पर्युषणायामन्येषु च बहुषु जिनजन्मनिष्क्रमणज्ञानोत्पादपरिनिर्वाणादिषु देवकार्येषु देवसमितिषु, एतदेव पर्याय-
 द्वयेन व्याचष्टे—देवसमवायेषु देवसमुदायेषु आगताः प्रमुदितप्रक्रीडिता अष्टाहिकारूपा महामहिमाः कुर्वन्तः सुखं सुखेन 'विहरन्ति'
 आसते । अदुत्तरं च णं गोयमा !' इत्यादि, अथान्यद् गौतम ! नन्दीश्वरवरे द्वीपे चक्रवालविष्कम्भेन बहुमध्यदेशभागे चतसृषु
 विदिक्षु एकैकस्यां विदिशि एकैकभावेन चत्वारो रतिकरपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एक उत्तरपूर्वस्यां द्वितीयो दक्षिणपूर्वस्यां तृतीयो दक्षि-
 णापरस्यां चतुर्थ उत्तरापरस्याम् ॥ 'ते ण'मित्यादि, ते रतिकरपर्वता दश योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन सर्व-
 त्रसमा झल्लरीसंस्थानसंस्थिता दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन एकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट्त्रयोविंशानि योजनशतानि परिक्षेपेण
 सर्वात्मना रत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः, तत्र योऽसावुत्तरपूर्वो रतिकरपर्वतस्तस्य 'चतुर्दिशि' चतुर्दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकरा-
 जधानीभावेन ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि
 नन्दोत्तरा दक्षिणस्यां नन्दा पश्चिमायामुत्तरकुरा उत्तरस्यां देवकुरा, तत्र कृष्णायाः—कृष्णनामिकाया अग्रमहिष्या नन्दोत्तरा कृष्ण-
 राज्या नन्दा रामाया उत्तरकुरा रामरक्षिताया देवकुरा, तत्र योऽसौ दक्षिणपूर्वो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देव-
 राजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि सुमनाः दक्षिणस्यां सौमनसा अपरस्याम-
 र्चिर्मौली उत्तरस्यां मनोरमा, तत्र 'पद्माया' पद्मनामिकाया अग्रमहिष्या सुमनाः शिवायाः सौमनसा शच्याश्चार्चिर्मौली अञ्जुकाया
 मनोरमा, तत्र योऽसौ दक्षिणपश्चिमो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमा-
 णाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि भूता दक्षिणस्यां भूतावतंसा अपरस्यां गोस्तूपा उत्तरस्यां सुदर्शना, तत्र 'अम-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३६५ ॥

लायाः' अमलनामिकाया अग्रमहिष्या भूता राजधानी अप्सरसो भूतावतंसिका नवमिकाया गोत्सूपा रोहिण्याः सुदर्शना, तत्र यो-
ऽसावुत्तरपश्चिमो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राज-
धान्यः प्रज्ञातास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि रत्ना दक्षिणस्यां रत्नोच्चया अपरस्यां सर्वरत्ना उत्तरस्यां रत्नसञ्चया, तत्र वसुनामिकाया अग्रम-
हिष्या रत्ना वसुप्राप्ताया रत्नोच्चया वसुमित्रायाः सर्वरत्ना वसुधराया रत्नसञ्चया । रतिकरपर्वतचतुष्टयवक्तव्यता केपुचिपुस्तकेषु स-
र्वथा न दृश्यते । कैलासहरिवाहननामानौ च द्वौ देवौ तत्र यथाक्रमं पूर्वार्द्धोपराद्धोधिपती महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिव-
सतः, तत एव नन्दा—समृद्ध्या 'दुनदु समृद्धौ' इति वचनात् ईश्वरः—स्फातिमान् न तु नाम्नेति नन्दीश्वरः, तथा चाह—'से एण-
णट्ठेण'मित्याद्युपसंहारवाक्यं प्रतीतं, चन्द्रादिसङ्ख्यासूत्रं प्राग्वत् ॥

णंदिस्सरवरणं दीवं गंदीसरोदे णामं समुदे वदे वलयागारसंठाणसंठिते जाव सव्वं तहेव
अट्ठो जो खोदोदगस्स जाव सुमणसोमणसभद्वा एत्थ दो देवा महिद्धीया जाव परिवसंति सेसं
तहेव जाव तारगं ॥ (सू० १८४)

'नंदीसरण'मित्यादि, नन्दीश्वरं णमिति पूर्ववत् नन्दीश्वरोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्
संपरिक्षिप्य तिष्ठति यथैव क्षोदोदकसमुद्रस्य वक्तव्यता तथैवास्याप्यर्थसहिता वक्तव्या, नवरमत्र सुमनसुमनसौ च द्वौ देवौ वक्तव्यौ,
तावत्तिशयेन स्फीताविति नन्दीश्वरयोर्वदकं यत्रासौ नन्दीश्वरोदः, अथवा नन्दीश्वरवरं द्वीपं परिवेष्ट्य स्थित इति नन्दीश्वरं प्रति लभ-

३ प्रतिपत्तौ
नन्दीश्व-
रोदः
उद्देशः २
सू० १८४

॥ ३६५ ॥

मुदकं यस्यासौ तन्दीश्वरोदः, एवं सर्वत्रापि समुद्रेषु द्वीपेषु च व्युत्पत्तिर्यथायोगं भावनीया ॥ एवमेते जम्बूद्वीपादयो नन्दीश्वरसमुद्र-
पर्यवसाना एकप्रत्यवतारा उक्ताः, अत ऊर्ध्वमरुणादीन् द्वीपान् समुद्रांश्च प्रत्येकं त्रिप्रत्यवतारान् विवक्षुराह—

णंदीसरोदं समुद्रं अरुणे नामं दीवे वटे वलयागार जाव संपरिक्खित्ता णं चिट्ठति । अरुणे णं
भंते ! दीवे किं समचक्कवालसंठिते विसमचक्कवालसंठिए?, गोयमा ! समचक्कवालसंठिते नो
विसमचक्कवालसंठिते, केवतियं चक्कवालवि० संठिते?, संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं चक्कवाल-
विवक्खंभेणं संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ते, पडमवरवणसंडदारा दारंतरा य
तहेव संखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं दारंतरं जाव अट्ठो, वावीओ खोतोदगपडिहत्थाओ उप्पा-
तपव्वयका सव्ववइरामया अच्छा, असोग वीतसोगा य एत्थ दुवे देवा महिह्दीया जाव परिव-
संति, से तेण० जाव संखेज्जं सव्वं ॥ अरुणणं दीवं अरुणोदे णामं समुदे तस्सवि तहेव परि-
क्खेवो अट्ठो खोतोदगे णवरिं सुभइ सुमणभद्दा एत्थ दो देवा महिह्दीया सेसं तहेव ॥ अरुणोदगं
समुद्रं अरुणवरे णामं दीवे वटे वलयागारसंठाण० तहेव संखेज्जगं सव्वं जाव अट्ठो खोयोदगप-
डिहत्थाओ उप्पायपव्वतया सव्ववइरामया अच्छा, अरुणवरभइअरुणवरमहाभद्दा एत्थ दो देवा
महिह्दीया । एवं अरुणवरोदेवि समुदे जाव देवा अरुणवरअरुणमहावरा य एत्थ दो देवा सेसं
तहेव ॥ अरुणवरोदणं समुद्रं अरुणवरावभासे णामं दीवे वटे जाव देवा अरुणवरावभासभद्दा-

रुणवरावभासमहाभद्रा एतथ दो देवा महिहीया । एवं अरुणवरावभासे समुद्दे णवरि देवा
अरुणवरावभासवरारुणवरावभासमहावरा एतथ दो देवा महिहीया ॥ कुंडले दीवे कुंडलभद्रकुं-
डलमहाभद्रा दो देवा महिहीया, कुंडलोदे समुद्दे चक्रबुसुभचक्रकुंता एतथ दो देवा म० ।
कुंडलवरे दीवे कुंडलवरभद्रकुंडलवरमहाभद्रा एतथ दो देवा महिहीया, कुंडलवरोदे समुद्दे कुंड-
लवर [वर] कुंडलवरमहावरा एतथ दो देवा म० ॥ कुंडलवरावभासे दीवे कुंडलवरावभासभद्र-
कुंडलवरावभासमहाभद्रा एतथ दो देवा म० ॥ कुंडलवरोभासोदे समुद्दे कुंडलवरोभासवरकुंडलवरो-
भासमहावरा एतथ दो देवा म० जावपलिओवमट्टितीया परिवसंति ॥ कुंडलवरोभासं णं समुद्दे
रुचगे णामं दीवे वट्टे वलया० जाव चिट्ठति, किं समचक्र० विसमचक्रवाल०?, गोयमा ! समचक्र-
वाल० नो विसमचक्रवालसंठिते, केवतियं चक्रवाल० पणत्ते?, सन्वट्ट मणोरमा एतथ दो देवा
सेसं तहेव । रुयगोदे नामं समुद्दे जहा खोदोदे समुद्दे संखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं चक्रवाल-
वि० संखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं परिकखेवेणं दारा दारंतरं पि संखेज्जाइं जोतिसं पि सन्वं संखेज्जं
भाणियन्वं, अट्ठोवि जहेव खोदोदस्स नवरि सुमणसोमणसा एतथ दो देवा महिहीया तहेव
रुयगाओ आढत्तं असंखेज्जं विक्खंभा परिकखेवो दारा दारंतरं च जोइसं च सन्वं असंखेज्जं
भाणियन्वं । रुयगोदणं समुद्दे रुयगवरं णं दीवे वट्टे रुयगवरभद्ररुयगवरमहाभद्रा एतथ दो

देवा रुयगवरोदे रुयगवररुयगवरमहावरा एत्थ दो देवा महिह्ठीया । रुयगवरावभासे दीवे
 रुयगवरावभासभद्रुयगवरावभासमहाभद्रा एत्थ दो देवा महिह्ठीया । रुयगवरावभासे समुदे
 रुयगवरावभासवररुयगवरावभासमहावरा एत्थ० ॥ हारदीवे हारभद्रहारमहाभद्रा एत्थ० ।
 हारसमुदे हारवरहारवरमहावरा एत्थ दो देवा महिह्ठीया । हारवरोदे हारवरभद्रहारवरमहाभद्रा
 एत्थ दो देवा महिह्ठीया । हारवरोए समुदे हारवरहारवरमहावरा एत्थ० । हारवरावभासे दीवे
 हारवरावभासभद्रहारवरावभासमहाभद्रा एत्थ० । हारवरावभासोए समुदे हारवरावभास-
 वरहारवरावभासमहावरा एत्थ० । एवं सन्वेवि तिपडोयारा नेतव्वा जाव सूरवरोभासोए स-
 मुदे, दीवेषु भद्रनामा वरनामा होंति उदहीसु, जाव पच्छिमभावं च खोतवरादीसु संयंभूरमण-
 पज्जंतेसु वावीओ खोओदगपडिहत्थाओ पव्वयका य सव्ववइरामया । देवदीवे दीवे २ दो देवा
 महिह्ठीया देवभद्रदेवमहाभद्रा एत्थ० देवोदे समुदे देववरदेवमहावरा एत्थ० जाव संयंभूरमणे
 दीवे संयंभूरमणभद्रसंयंभूरमणमहाभद्रा एत्थ दो देवा महिह्ठीया । संयंभूरमणणं दीवं संयंभूर-
 मणोदे नामं समुदे वदे वलया० जाव असंखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं परिकखेवेणं जाव अट्ठो,
 गोयमा ! संयंभूरमणोदए उदए अच्छे पत्थे जच्चे तणुए फलिहवणणाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते,

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३६७ ॥

सयंभुरमणवरसयंभुरमणमहावरा इत्थ दो देवा महि द्वीया, सेसं तहेव जाव असंखेज्जाओ तारा-
गणकोडिकोडीओ सोभंसु वा ३ ॥ (सू० १८५)

‘नंदीसरवरोदणं समुद्र’मित्यादि, नन्दीश्वरोदं समुद्रमरुणो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य ति-
ष्ठति । येन क्षोद्वरद्वीपवक्तव्यता सैवात्राप्यर्थसहिता वक्तव्या, नवरमत्र वाप्यादयः क्षीरो(क्षोदो)दकपरिपूर्णाः, पर्वतादयस्तु सर्वासना
वज्रमया वक्तव्याः, अशोकवीतशोकौ च द्वौ देवौ, स च देवप्रभया पर्वतादिगतवज्रप्रभया चारुण इति अरुणनामा ॥ ‘अरुण-
ण’मित्यादि, अरुणं णमिति पूर्ववत् द्वीपमरुणोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति ।
येन क्षोदोदकसमुद्रवक्तव्यता सैवेहापि वक्तव्या, नवरमत्र सुभद्रसुमनोभद्रनामानौ द्वौ देवौ वक्तव्यौ, ततोऽरुणद्वीपपरिक्षेपी यदिवा
सुभद्रसुमनोभद्रदेवाभरणद्युत्याऽरुणं-आरक्तमुदकं यस्यासावरुणोदयः ॥ ‘अरुणोदण’मित्यादि, अरुणोदं समुद्रमरुणवरो नाम द्वीपो
वृत्तो वलयाकारसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति । अत्रापि वक्तव्यता सैव नवरमत्रारुणवरभद्रारुणवरमहाभद्रौ देवौ वाच्यौ, नामव्यु-
त्पत्तिभावनाऽपि स्वधिया भावनीया ॥ अरुणवरद्वीपमरुणवरोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य ति-
ष्ठति । अत्रापि वक्तव्यता सैव नवरमरुणवरारुणमहावरावत्र देवौ ॥ अरुणवरोदं समुद्रमरुणवरावभासो नाम द्वीपो वृत्तो यावत्परि-
क्षिप्य तिष्ठति, वक्तव्यता अत्रापि क्षोद्वरद्वीपवत् नवरमत्रारुणवरावभासभद्रारुणवरावभासमहाभद्रौ देवौ । अरुणावभासं द्वीपम-
रुणावभासो नाम समुद्रो वृत्तो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति, वक्तव्यताऽत्रापि क्षोदोदसमुद्रवत् नवरमत्रारुणवरावभासवरावभास-
महावरौ देवौ । तदेवमरुणो द्वीपः समुद्रश्च त्रिप्रत्यवतार उक्तस्तद्यथा-अरुणो द्वीपोऽरुणः समुद्रः अरुणवरो द्वीपः अरुणवतः समुद्रः

३ प्रतिपत्तौ
त्रिप्रत्यव-
तारा द्वी-
पसमुद्राः
उद्देशः २
सू० १८५

॥ ३६७ ॥

अरुणवरावभासो द्वीपोऽरुणवरावभासः समुद्रः ॥ एवं कुण्डलो द्वीपः कुण्डलः समुद्रश्च त्रिप्रलयतारो वक्तव्यस्तद्यथा—अरुणवरावभा-
 ससमुद्रपरिक्षेपी कुण्डलो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलः समुद्रः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरः समुद्रः तत्परिक्षेपी
 कुण्डलवरावभासो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरावभासः समुद्रः, वक्तव्यता सर्वत्रापि क्षोद्वरद्वीपक्षोदोदसमुद्रवद्वष्टव्या, नवरं देवता-
 नामिदं नामनानात्वं—कुण्डले द्वीपे कुण्डलभद्रकुण्डलमहाभद्रौ द्वौ देवौ, कुण्डलसमुद्रे चक्षुःशुभचक्षुःकान्तौ, कुण्डलवरे द्वीपे कुण्ड-
 लवरभद्रकुण्डलवरमहाभद्रौ, कुण्डलवरे समुद्रे कुण्डलवरकुण्डलवरमहावरौ कुण्डलवरावभासभद्रकुण्डलवराव-
 भासमहाभद्रौ, कुण्डलवरावभासे समुद्रे कुण्डलवरावभासवरकुण्डलवरावभासमहावरौ । कुण्डलवरावभाससमुद्रपरिक्षेपी रुचको
 द्वीपो रुचकद्वीपपरिक्षेपी रुचकः समुद्रः तत्परिक्षेपी रुचकवरो द्वीपस्तत्परिक्षेपी रुचकवरः समुद्रः तत्परिक्षेपी रुचकवरावभासो द्वीपः
 तत्परिक्षेपी रुचकवरावभासः समुद्रः, वक्तव्यता सर्वत्रापि प्राग्वत् नवरं देवनामनानात्वं, रुचके द्वीपे सर्वार्थमनोरमौ देवौ, रुचकस-
 मुद्रे सुमनःसौमनसौ, रुचकवरे द्वीपे रुचकवरभद्ररुचकवरमहाभद्रौ, रुचकवरे समुद्रे रुचकवररुचकवरमहावरौ, रुचकवरावभासे
 द्वीपे रुचकवरावभासभद्ररुचकवरावभासमहाभद्रौ, रुचकवरावभासे समुद्रे रुचकवरावभासवररुचकवरावभासमहावरौ, एतावता प्र-
 न्येन यदन्यत्र पठ्यते—“जंबूद्वीवे लवणे धायद् कालोय पुक्खरे वरुणे । खीरघयखीयनंदी अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥ १ ॥” इति त-
 द्भावितम् । अत ऊर्ध्वं तु यानि लोके शङ्खध्वजकलशश्रीवत्सादीनि शुभानि नामानि तन्नामानो द्वीपसमुद्राः प्रत्येतव्याः, सर्वेऽपि च
 त्रिप्रलयवताराः, अपान्तराले च भुजगवरः क्रौञ्चवर इति । तथा यानि कानिचिदाभरणनामानि हाराद्देहारप्रभृतीनि यानि
 वस्तुनामानि आजिनादीनि यानि गन्धनामानि कोष्ठादीनि यान्युत्पलनामानि जलरुहचन्द्रोद्द्योतप्रमुखानि यानि च तिलकप्रभृतीनि

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः

॥ ३६८ ॥

वृक्षनामानि यानि च पृथिव्याः “पुढवीसकरावालुया उ उवले सिला य लेणूसे” इत्यादि षट्त्रिंशद्भेदभिन्नाया निधीनां त्वानां रत्नानां चतुर्दशानां चक्रवर्त्तिसम्बन्धिनानां वर्षधरपर्वतानां—धुल्लहिमवदादीनां ऋदानां—पद्ममहापद्मानां नदीनां—गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां महानदीनां अन्तरनदीनां च विजयानां—कच्छादीनां द्वात्रिंशतो वक्षस्कारपर्वतानां—माल्यवदादीनां कल्पानां—सौधर्मोदीनां द्वादसानाम् इन्द्राणां—शक्रादीनां दशानां कुरूणां—देवकुरूत्तरकुरूणां मन्दरस्य—मेरोः आवासानां—शक्रादिसम्बन्धिनानां मेरुप्रत्यासन्नादीनां भवनपत्यादिसम्बन्धिनानां च कूदानां—धुल्लहिमवदादिसम्बन्धिनानां नक्षत्राणां—कृत्तिकादीनामष्टाविंशतेः चन्द्राणां सूर्याणां च नामानि तानि सर्वोण्यपि द्वीपसमुद्रेषु त्रिप्रत्यवताराणि वक्तव्यानीति दिदर्शयिपुराह—“एवं हारद्वीपे” इत्यादि, एवं च हारो द्वीपो हारोदः समुद्रः, हारवरो द्वीपो हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपो हारवरावभासः समुद्रः, द्वीपसमुद्रवक्तव्यता पूर्ववत्, नवरं हारे द्वीपे हारभद्रहारमहा-
भद्रौ देवौ हारे समुद्रे हारवरहारमहावरौ, हारवरे समुद्रे हारवरहारवरमहावरौ, हारवरावभासे समुद्रे हारवरावभासवरहारवरावभासमहावरौ । एवं श्लेषाणामप्यामरणनाम्नां त्रिप्रत्यवतारो वक्तव्यः—अर्द्धहारो द्वीपः अर्द्धहारवरः समुद्रः, अर्द्धहारवरो द्वीपः कनकावलिवरो द्वीपः कनकावलिवरावभासो द्वीपः कनकावलिवरावभासः समुद्रः, कनकावलिवरी द्वीपः कन० व० समुद्रः, कनकावलिवरावभासो द्वीपः रत्नावलीद्वीपः रत्नावलिः समुद्रः, रत्नावलिवरो द्वीपः रत्नावलिवरः समुद्रः, रत्नावलीवरावभासो द्वीपः रत्नावलीवरावभासः समुद्रः, रत्नावली द्वीपः युक्तावली समुद्रः युक्तावलीवरो द्वीपः युक्तावलीवरः समुद्रः युक्तावलीवरावभासो द्वीपो युक्तावलीवरावभासः समुद्रः । वस्तुनामचिन्तायामपि आजिनो द्वीपः आजिनवरो द्वीपः आजिनवरः समुद्रः, आ-

३ प्रतिपत्तो
त्रिप्रत्यव-
तारा द्वी-
पसमुद्राः
उद्देशः २
सू० १८५

॥ ३६८ ॥

[illegible]

वरौ । एवं सर्वत्रापि त्रिः प्रलयवतारो देवानां नामानि च भावनीयानि यावत् सूर्यो द्वीपः सूर्यः समुद्रः, सूर्यवरो द्वीपः सूर्यवरः समुद्रः, सूर्यवरावभासो द्वीपः सूर्यवरावभासः समुद्रः, आह च मूलचूर्णिकृत्—‘अरुणार्द्र द्वीपसमुद्रा त्रिपडोयारा यावत् सूर्यावभासः समुद्रः’ तत्र सूर्ये द्वीपे सूर्यभद्रसूर्यमहाभद्रौ देवौ, सूर्ये समुद्रे सूर्यवरसूर्यमहावरौ, सूर्यवरे द्वीपे सूर्यवरभद्रसूर्यवरमहाभद्रौ, सूर्यवरे समुद्रे सूर्यवरसूर्यमहावरौ, सूर्यवरावभासे द्वीपे सूर्यवरावभासभद्रसूर्यवरावभासमहाभद्रौ, सूर्यवरावभासे समुद्रे सूर्यवरावभासवरसूर्यवरावभासमहावरौ । सूर्यवरावभाससमुद्रात्परं यदस्ति तदाह—‘सूर्यवरावभासणं समुद्रं देवे नामं दीवे वष्टे’ इत्यादि, सूर्यवरावभासं णमिति पूर्ववत् समुद्रं देवो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । ‘देवे णं भंते ! दीवे किं समचक्रवालसंठिते विसमचक्रवालसंठिए ? गोयमा ! समचक्रवालसंठिए नो विसमचक्रवालसंठिए, देवे णं भंते ! दीवे केवइयं चक्रवाल-विक्खंभेणं केवइयं परिकखेवणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं जोयणसहस्साइं चक्रवालविक्खंभेणं, [ग्रन्थाग्रम् ११०००] असंखे-वरवेदिकयाऽष्टयोजनोच्छ्रयजगत्पुर्णिमाविन्येति द्रष्टव्यं, एवमेकेन वनषण्डेन च, इदं तु सूत्रं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते केषुचित् ‘त-देवे’त्यतिदेश इति लिखितं ॥ ‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! देवस्य द्वीपस्य द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं ॥ ‘कहि णं भंते ! देवस्स दीवस्से’त्यादि, क भदन्त ! देवस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! देवद्वीपपूर्वाद्धैपर्यन्ते देवसमुद्रस्य पूर्वो(पश्चा)द्धस्य पश्चिमदिशि ‘अत्र’ एतस्मि-न्नवकाशे विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, प्रमाणं वर्णकञ्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवत्, नामान्वर्थसूत्रमपि तथैव ॥ ‘कहि णं भंते’ इत्यादि, क

भदन्त ! विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रक्षप्ता ? भगवानाह—गौतम ! विजयस्य द्वारस्य पश्चिमदिशि तिर्यगसङ्खेयानि
 योजनशतसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रक्षप्ता, सा च जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपतिविजयदेवस्येव
 वक्तव्या । एवं वैजयन्तजयन्तापराजितद्वारवक्तव्यताऽपि भावनीया, ज्योतिषवक्तव्यता सर्वोऽयसङ्खेयतया वक्तव्या, नामान्वर्थचि-
 न्तायामपि देवभद्रदेवमहाभद्रौ वक्तव्यौ, शेषं सर्वसरुणद्वीपवत् ॥ ‘देवणं दीव’मित्यादि, देवं णमिति पूर्ववत् द्वीपं देवः समुद्रो
 वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति, अत्रापि समचक्रवालादिसूत्राणि तथैव नवरं देवोदकस्य समुद्रस्य विजयद्वारं देवो-
 दसमुद्रपूर्वार्द्धपर्यन्ते नागद्वीपपूर्वो(पश्चा)र्द्धपश्चिमदिशि अत्रेति वक्तव्यं, राजधानी विजयद्वारस्य पश्चिमदिशि अत्रेति वक्तव्यं, राजधानी
 विजयद्वारस्य पश्चिमदिशि देवसमुद्रं तिर्यगसङ्खेयानि योजनशतसहस्राण्यवगाह्य वक्तव्या । एवं वैजयन्तजयन्तापराजितद्वारवक्तव्यता-
 ऽपि भावनीया, नामान्वर्थचिन्तायामपि देववरदेवमहावरौ देवौ, शेषं तथैव यथा देवो द्वीपो, नवरं नागो द्वीपे नागभद्रनागमहा-
 भद्रौ, यथा देवः समुद्रः तथा नागः समुद्रः, नवरं नागसमुद्रे नागवरनागमहावरौ, एवं यक्षादयोऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्याः, नवरं यक्षे
 द्वीपे यक्षभद्रयक्षमहाभद्रौ देवौ, यक्षे समुद्रे यक्षवरयक्षमहावरौ, भूते द्वीपे भूतभद्रभूतमहाभद्रौ, भूते समुद्रे भूतवरभूतमहावरौ, स्वय-
 म्भूरमणे द्वीपे स्वयम्भूरमणभद्रस्वयम्भूरमणमहाभद्रौ, स्वयम्भूरमणे समुद्रे स्वयम्भूवरस्वयम्भूमहावरौ, इह देवादियु पञ्चसु पञ्चसु द्वीपेषु
 पञ्चसु २ समुद्रेषु त्रिप्रत्यवतारता नास्ति, तत एकैकतथैते वक्तव्याः तथा चाह—“देवे नागे जक्खे भूए य सयम्भूरमणे अ एक्केक
 भाणियव्वो ।” मूलटीकाकारोऽप्याह—“देवादयोऽन्या एकाकारा” इति, चूर्णिकारोऽप्याह—“देवे नागे जक्खे भूए य सयंभूरमणे
 एतेऽन्तिमाः पञ्च एकैकाः प्रतिपत्तव्याः” नन्दीश्वरादिद्वीपानां स्वयम्भूरमणद्वीपपर्यवसानानामन्वर्थचिन्तायां वाप्यः पुष्करिण्यः च-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७० ॥

शब्दाद् दीर्घिकादयश्च क्षीरो(क्षोदो)दकपरिपूर्णा वक्तव्याः, पर्वतादयश्च सर्वालाना वञ्चमयाः, नन्दीश्वरसमुद्रादीनां भूतसमुद्रपर्यवसानानाम-
न्वर्थचिन्तायामुदकमिक्षुरससदृशं वक्तव्यं, स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य पुष्करोदसदृशं, 'रुयगार्दण'मित्यादि प्रथमोऽसङ्ख्येयप्रमाणतया रुचक-
नामा यो द्वीपस्तदादीनां द्वीपसमुद्राणां त्रिष्कम्भपरिक्षेपद्वारान्तराणि ज्योतिष्कं चाविशेषेणासङ्ख्येयं वेदितव्यं ॥ साम्प्रतमेकैकेन जम्बू-
द्वीपादिनाम्ना कियन्तो द्वीपाः समुद्राश्च ? इति निर्णेतुकाम आह—

केवहया णं भंते ! जंबुद्वीवा दीवा गामधेज्जेहिं पणत्ता?, गोयमा ! असंखेज्जा जंबुद्वीवा २ नाम-
धेज्जेहिं पणत्ता, केवतिया णं भंते ! लवणसमुद्रा २ पणत्ता?, गोयमा ! असंखेज्जा लवणसमुद्रा
नामधेज्जेहिं पणत्ता, एवं धायतिसंडावि, एवं जाव असंखेज्जा सूरदीवा नामधेज्जेहि य । एगे
देवे दीवे पणत्ते एगे देवोदे समुद्दे पणत्ते, एवं णगे जक्खे भूते जाव एगे सयंभूरमणे दीवे
एगे सयंभूरमणसमुद्दे गामधेज्जेणं पणत्ते ॥ (सू० १८६) लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स उदए
केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा ! लवणस्स उदए आइले रइले लिंदे लवणे कडुए अपेज्जे
बहूणं दुपयचउप्पयमिगपसुपक्खिसरिसवाणं णणत्थ तज्जेणियाणं सत्ताणं ॥ कालोयस्स णं
भंते ! समुद्दस्स उदए केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा ! आसले पेसले मांसले कालए
मासरासिबण्णाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते ॥ पुक्खरोदगरस्स णं भंते ! समुद्दस्स उदए
केरिसए पणत्ते?, गोयमा ! अच्छे जब्बे तणए फालियवण्णाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते ॥

३ प्रतिपत्तौ
सट्ठामा-
नोऽसंख्या
द्वीपसमु-
द्राः लव-
णोदाद्यु-
दकं
उद्देशः २
सू० १८६-
१८७
॥ ३७० ॥

वरुणोदस्स णं भंते०! गोयमा! से जहा णामए—पत्तासवेति वा चोयासवेति वा खजूर-
 सारेति वा सुपिक्खोतरसेति वा मेरएति वा काविसायणेति वा चंदप्पभाति वा मणसिलाति
 वा वरसीधूति वा पवरवारुणी वा अट्ठपिट्ठपरिणिट्ठिताति वा जंबुफलकालिया वरप्पसण्णा उक्को-
 समदप्पत्ता ईसिउट्ठावलंबिणी ईसितंबच्छिकरणी ईसिवोच्छेयकरणी आसला मांसला पेसला
 वण्णेणं उववेता जाव णो तिण्ठे सम्हे, वारुणोदए इत्तो इट्ठतरए चेव जाव अस्साएणं प०।
 खीरोदस्स णं भंते! उदए केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा! से जहा णामए—रत्तो
 चाउरंतचक्कवट्ठिस्स चाउरक्के गोखीरे पज्जत्तिमंदग्गिसुकट्ठिते आउत्तरखंडमच्छंडितोववेते वण्णेणं
 उववेते जाव फासेण उववेए, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्ठे सम्हे, गोयमा! खीरोयस्स०
 एत्तो इट्ठ जाव अस्साएणं पणत्ते । घत्तोदस्स णं से जहा णामए सारतिकस्स गोघघवरस्स
 मंहे सल्लइकणियारपुप्फवण्णाभे सुकट्ठितउदारसज्झवीसंदिते वण्णेणं उववेते जाव फासेण
 य उववेए, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्ठे सम्हे, इत्तो इट्ठयो० खोदोदस्स से जहा णामए
 उच्छण जच्चपुंडकाण हरियालपिंडराणं भेरुडछणाण वा कालपोराणं तिभागनिव्वाडियवाडगाणं
 बलवगणरजंतपरिगालियमित्ताणं जे य रसे होज्जा वत्थपरिप्पुए चाउज्जातगसुवासिते अहियपत्थे
 लहुए वण्णेणं उववेए जाव भवेयारूवे सिया?, नो तिण्ठे सम्हे, एत्तो इट्ठयो०, एवं सेस-

गाणवि समुद्गणं भेदो जाव संयंभूरमणस्स, णवरि अच्छे जच्चे पत्थे जहा पुक्खरोदस्स ॥ कति
णं भंते! समुद्हा पत्तेगरसा पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि समुद्हा पत्तेगरसा पणत्ता, तंजहा—
लवणे वरुणोदे खीरोदे घयोदे ॥ कति णं भंते! समुद्हा पगतीए उदगरसे णं पणत्ता?, गोयमा!
तओ समुद्हा पगतीए उदगरसेणं पणत्ता, तंजहा—कालोए पुक्खरोए संयंभूरमणे, अवसेसा
समुद्हा उस्सणं खोतरसा पं० समणाउसो! ॥ (सू० १८७)

‘केवइया ण’मित्यादि, कियन्तो भदन्त! जम्बूद्वीपा द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, जम्बूद्वीपादिनाम्ना कियन्तो द्वीपाः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, एवमुक्ते
भगवानाह—गौतम! असङ्ख्येया जम्बूद्वीपा द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, जम्बूद्वीपा इति नाम्नाऽसङ्ख्येया द्वीपा इति भावः, एवं लवण इति नाम्ना-
ऽसङ्ख्येयाः समुद्राः, धातकीषण्ड इति नाम्नाऽसङ्ख्येया द्वीपाः, कालोद इति नाम्नाऽसङ्ख्येयाः समुद्राः, एवं यावत्सूर्यवरावभास इति
त्रिप्रत्यवतारपतितेनेति गम्यते, अरुणादारभ्य देवद्वीपादुर्वाक् सर्वेषामेव त्रिप्रत्यवतारतयाऽनन्तरमेवाभिधानात् समुद्राः प्रज्ञप्ताः ॥
एको देवद्वीपः प्रज्ञप्तः, एवं दशाप्येते एकाकारा वक्तव्याः, तथा चाह—‘एवं जाव एगे संयंभूरमणे समुद्दे पन्नत्ते’ इति । ‘लवणे णं
समुद्दे केरिसए आसाएणं पन्नत्ते?’ इत्यादीनि तु लवणकालोदपुष्करोदवरुणोदक्षीरोदघृतोदक्षोदोदविषयाणि सप्त सूत्राणि स्वयं भा-
वनीयानि, भावार्थस्य प्रागेवाभिहितत्वात्, शेषाः समुद्रा यथा क्षोदोदः समुद्रस्तथा प्रतिपत्तव्याः, नवरं स्वयंभूरमणसमुद्रो यथा

पुष्करोदः ॥ सम्प्रति ये प्रत्येकरसा ये च प्रकृत्युदकरसास्तान् वैवित्तयेनाह—‘कइ णं भंते!’ इत्यादि, कति भदन्त! समुद्राः ‘प्रत्येकरसाः’ समुद्रान्तरैः सहासाधारणरसाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! चत्वारः प्रत्येकरसाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—लवणोदः वरुणोदः क्षीरोदः धृतोदः, न हि लवणो वरुणोदः क्षीरोदो धृतोदो वाऽन्यः समुद्रो यथोक्तसः समस्ति तत एते चत्वारोऽपि प्रत्येकरसाः ॥ ‘कइ णं’मित्यादि, कति भदन्त! समुद्राः प्रकृत्या उदकरसाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! त्रयः समुद्राः प्रकृत्या उदकरसेन प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कालोदः पुष्करोदः स्वयम्भूरमणः, अवशेषाः समुद्राः ‘उस्समन्नं’ बाहुल्येन क्षोदरसाः प्रज्ञप्ताः ॥

कति णं भंते! समुद्रा बहुमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता?, गोयमा! तओ समुद्रा बहुमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता, तंजहा—लवणे कालोए सयंभुरमणे, अवसेसा समुद्रा अप्पमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता समणाउसो! ॥ लवणे णं भंते! समुद्दे कति मच्छजातिकुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! सत्त मच्छजातिकुलकोडीजोणीसमुहसतसहस्सा पणत्ता ॥ कालोए णं भंते! समुद्दे कति मच्छजाति० पणत्ता?, गोयमा! नव मच्छजातिकुलकोडीजोणी० ॥ सयंभुरमणे णं भंते! समुद्दे, अद्धतेरस मच्छजातिकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा पणत्ता ॥ लवणे णं भंते समुद्दे मच्छाणं केमहालिया सररीगाहणा पणत्ता गो०?, जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं पंचजोयणसयाइं ॥ एवं कालोए उ० सत्त जोयणसताइं ॥ सयंभुरमणे जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जति० उक्कोसेणं दस जोयणसताइं ॥ (सू० १८८)

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७२ ॥

‘कह णं भंते!’ इत्यादि, कति भदन्त! समुद्रा बहुमत्स्यकच्छपाकीर्णाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! त्रयः समुद्राः बहुमत्स्य-
कच्छपाकीर्णाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—लवणः कालोदः स्वयम्भूरमणः, अवशेषाः समुद्रा अल्पमत्स्यकच्छपाकीर्णाः प्रज्ञप्ताः न पुनर्निर्मत्स्यक-
च्छपाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ सम्प्रति लवणादिषु मत्स्यकुलकोडिपरिज्ञानार्थमाह—‘लवणे णं भंते!’ इत्यादि, लवणे
भदन्त! समुद्रे ‘कति’ किंप्रमाणानि जातिप्रधानानि कुलानि २ जातिकुलानां कोटयो जातिकुलकोटयः मत्स्यानां जातिकुलकोटयो म-
त्स्यजातिकुलकोटयस्तासां योनिप्रमुखाणि—योनिप्रवाहाणि शतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि?, इहैकस्यामपि योनौ अनेकानि जातिकुलानि भ-
वन्ति, यथा एकस्यामेव छगण्योनौ कृमिकोटिकुलमिलिकाकुलं वृश्चिककुलमित्यादि तत उक्तं योनिप्रमुखशतसहस्राणीति, भगवानाह—
गौतम! सप्त जलमत्स्यजातिकुलकोटीनां योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणि, एवं कालोदसूत्रं स्वयम्भूरमणसूत्रमपि भावनीयं, नवरं कालोदे
नव मत्स्यजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि, स्वयम्भूरमणसमुद्रेऽर्द्धत्रयोदश ॥ अधुना लवणादिषु मत्स्यप्रमाणमभिधित्सुराह—
‘लवणे णं भंते!’ इत्यादि, लवणे भदन्त! समुद्रे मत्स्यानां ‘केमहालिका’ किमहती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम!
जघन्येनाकुलासङ्क्षेपभाग उत्कर्षेण पञ्च योजनशतानि ॥ एवं कालोदस्वयम्भूरमणसमुद्रविषये अपि सूत्रे भावनीये, नवरं कालोदे
उत्कर्षतः सप्त योजनशतानि स्वयम्भूरमणे योजनसहस्रम् ॥

केवतिया णं भंते! दीवसमुद्रा नामधेज्जेहिं पणत्ता?, गोयमा! जावतिया लोणे सुभा णामा सु-
भा वण्णा जाव सुभा फासा एवतिया दीवसमुद्रा नामधेज्जेहिं पणत्ता ॥ केवतिया णं भंते!
दीवसमुद्रा उद्धारसमएणं पणत्ता?, गोयमा! जावतिया अट्ठाहज्जाणं सागरोवमाणं उद्धारसमया

३ प्रतिपत्तौ
समुद्रेषु-
मत्स्यक-
च्छपाः
सू० १८८
द्वीपोद-
धिमानं
उद्देशः २
सू० १८९

॥ ३७२ ॥

एवमितिया दीवससमुदा उद्धारसमएणं पञ्चसा ॥ (सू० १८९) दीवससमुदा णं भंते ! किं पुढविपरि-
णामा आउपरिणामा जीवपरिणामा पुगलपरिणामा ? गोयमा ! पुढविपरिणामावि आउपरिणा-
मावि जीवपरिणामावि पुगलपरिणामावि ॥ दीवससुदेसु णं भंते ! सठवपाणा सन्वभूया सन्व-
जीवा सठवसत्ता पुढधिकाइयत्ताए जाय तसकाइयत्ताए उववणणपुठवा ? हंता ! गोयमा ! असति
अठुवा अणंतखुत्तो (सू० १९०) इति दीवससमुदा समत्ता ॥

‘केवइया णं भंते !’ इत्यादि, कियन्तो भवन्त ! द्वीपसमुद्रा नामधेयैः प्रज्ञप्ताः ? यवि नाम सङ्ख्यातुमिष्यन्ते तदा कियन्तस्ते
प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, इयमत्र भावना—इहैकैकेन नाम्नाऽसङ्ख्येया द्वीपा असङ्ख्येयाः समुद्राः प्रोच्यन्ते अन्तिमान् देवादीन् पञ्च द्वीपान् पञ्च
समुद्रान् मुक्त्वा, ततः सर्वसङ्ख्याया कियन्ति द्वीपसमुद्राणां नामानि ? इति, भगवानाह—गौतम ! यावन्ति लोके सामान्यतः ‘शुभानि
नामानि’ शङ्खचक्रवर्तिककलशश्रीधरसादीनि ‘शुभा वर्णाः शुभा गन्धाः शुभा रसाः शुभा स्पर्शाः’ शुभवर्णनामानि शुभगन्ध-
नामानि शुभरसनानामानि शुभस्पर्शनामानि, एतावन्तो द्वीपसमुद्रा नामधेयैः प्रज्ञप्ताः, एतावन्ति द्वीपसमुद्राणां नामधेयानीति भावः ॥
सम्प्रत्युद्धारसागरोपमप्रमाणतो द्वीपसमुद्रपरिमाणमाह—‘केवइया णं भंते !’ इत्यादि, कियन्तो भवन्त ! द्वीपसमुद्राः ‘उद्धारेण’ उ-
द्धारप्लयोपससागरोपमप्रमाणेन प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—हे गौतम ! यावन्तोऽर्द्धतृतीयानामुद्धारसागरोपमाणां उद्धारसमयाः—एकैकेन(क)
सूक्ष्मबालाग्रापहारसमया एतावन्तो द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः, उक्तम्—“उद्धारसागराणं भङ्गाइज्जाण जत्तिया समय। दुगुणादु-
गुणपविस्थर दीनोदहि रज्जु एवइया ॥ १ ॥” ‘दीवससमुदा णं भंते !’ इत्यादि, द्वीपसमुद्रा णमिति पूर्ववत् भवन्त ! किं द्विबिपीपरि-

णामा अपपरिणामा जीवपरिणामाः पुद्गलपरिणामाः?, भगवानाह-गौतम ! पृथिवीपरिणामा अपि अपपरिणामा अपि पुद्गल परिणामा अपि, पृथ्व्यब्जविवपुद्गलपरिणामासकत्वात्सर्वद्वीपसमुद्राणाम् ॥ “दीवसमुद्रेषु णं भंते ! सन्वपाणा सन्वभूया” इत्यादि, द्वीपसमुद्रेषु णमिति पूर्ववत् सर्वेष्वपि गम्यते भदन्त ! सर्वे ‘प्राणाः’ द्वीन्द्रियादयः सर्वे ‘भूताः’ तरवः सर्वे ‘जीवाः’ पञ्चेन्द्रियाः सर्वे ‘सत्त्वाः’ पृथिव्यादयः उत्पन्नपूर्वाः?, भगवानाह-गौतम ! असकृदुत्पन्नपूर्वा अथवाऽनन्तकृत्वः, सर्वेषामपि सांव्यवहारिकराशयन्तर्गतानां जीवानां सर्वेषु स्थानेषु प्रायोऽनन्तश उत्पादात् ॥ तदेवं द्वीपसमुद्रवक्तव्यता गता ॥ सम्प्रति द्वीपसमुद्राणां पुद्गलपरिणामत्वात् तेषां च पुद्गलानां विशिष्टपरिणामपरिणतानामिन्द्रियग्राह्यत्वादिन्द्रियविषयपुद्गलपरिणाममाह—

कतिविहे णं भंते इंदियविसए पोग्गलपरिणामे पणत्ते?, गोयमा ! पंचविहे इंदियविसए पोग्गलपरिणामे पणत्ते, तंजहा—सोतेंदियविसए जाव फासेंदियविसए णं भंते ! पोग्गलपरिणामे कतिविहे पणत्ते?, गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तंजहा—सुद्धिभसहपरिणामे य दुद्धिभसहपरिणामे य, एवं चक्खिंदियविसयादिहिवि सुरूवपरिणामे य दुरूवपरिणामे य । एवं सुरभिगंधपरिणामे य दुरभिगंधपरिणामे य, एवं सुरसपरिणामे य दूरसपरिणामे य, एवं

१ यद्यपि नात्र तृतीयप्रतिपत्तिसमाप्तिस्त्वकं किञ्चित् तथापि अग्रे ज्योतिष्कवक्तव्यतापूर्वौ चतुर्थप्रतिपत्तौ ज्योतिष्क उद्देशक इति वैमानिकाधिकारसपूर्वौ च चतुर्थप्रतिपत्तौ वैमानिकाख्य उद्देशक इति च सूचनात् गम्यते यदुत अत्र तृतीयप्रतिपत्ति समाप्ता, यद्वा तत्र चतुर्विधानां प्रतिपत्तयः सा चतुर्थप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयं, यत प्रतिपादयिष्यति तदनन्तरं पृथ्वीधजीवप्रतिपादनमव्याधतुल्यां प्रतिपत्तैरारम्भं, अन्यद्वोक्षमविरोधि कारण सुधीभिः ।

सुफासपरिणामे य दुफासपरिणामे य ॥ से नूनं भंते ! उच्चावएसु सदपरिणामेसु उच्चावएसु रूव-
परिणामेसु एवं गंधपरिणामेसु रसपरिणामेसु फासपरिणामेसु परिणममाणा पोगगला परिणमं-
तीति वत्तव्वं सियाः, हंता गोयमा ! उच्चावएसु सदपरिणामेसु परिणममाणा पोगगला परि-
णमंतित्ति वत्तव्वं सिया, से नूनं भंते ! सुब्भिसद्दा पोगगला दुब्भिसद्दत्ताए परिणमंति दु-
ब्भिसद्दा पोगगला सुब्भिसद्दत्ताए परिणमंतिः, हंता गोयमा ! सुब्भिसद्दा दुब्भिसद्दत्ताए परिण-
मंति दुब्भिसद्दा सुब्भिसद्दत्ताए परिणमंति, से नूनं भंते ! सुरुवा पुगगला दूरुवत्ताए परिणमंति
दुरुवा पुगगला सुरुवत्ताएः, हंता गोयमाः, एवं सुब्भिमगंधा पोगगला दुब्भिमगंधत्ताए परि-
णमंति दुब्भिमगंधा पोगगला सुब्भिमगंधत्ताए परिणमंतिः, हंता गोयमाः ! एवं सुफासा दुफास-
त्ताएः, सुरसा दूरसत्ताएः, हंता गोयमाः ॥ (सू० १९१)

‘कइविहे णं भंते !’ इत्यादि, कतिविधो भदन्त ! इन्द्रियविषयः पुद्गलपरिणामः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! पञ्चविध इन्द्रिय-
विषयः पुद्गलपरिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियविषय इत्यादि सुगमं, ‘सुब्भिसद्दपरिणामे’ इति शुभः शब्दपरिणामः ‘दुब्भिस-
द्दपरिणामे’ इति अशुभः शब्दपरिणामः ॥ ‘से नूनं भंते !’ इत्यादि, अथ ‘नूनं’ निश्चितमेतद् भदन्त ! ‘उच्चावच्चैः’ उत्तमाधमैः
शब्दपरिणामैर्यावत्स्पर्शपरिणामैः परिणमन्तः पुद्गलाः परिणमन्तीति वक्तव्यं स्यात् ? , परिणमन्तीति ते वक्तव्या भवेयुरित्यर्थः, भगवा-
नाह—‘हन्ता गोयमा !’ इत्यादि, हन्तेति प्रत्यवधारणे स्यादेव वक्तव्यमिति भावः, परिणामस्य यथावस्थितस्य भावात्, तथा तथा

द्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीवशस्तत्तद्रूपास्कन्दनं हि परिणामः, स च तत्रास्तीति न कश्चित्तथाऽभिधाने दोषः ॥ 'से णूणं भंते !' इत्यादि, अथ 'नूनं' निश्चितमेतद् भदन्त ! 'शुभशब्दाः' शुभशब्दरूपाः पुद्गला अशुभशब्दतया परिणमन्ति अशुभशब्दा वा पुद्गलाः शुभशब्दतया ?, भगवानाह-हन्त गौतम ! इत्यादि सुप्रतीतं, एतेन सान्वयं परिणाममाह, अन्यथा तद्यो(दयो) गादसतः संत्ताऽनुपपत्तेर-तिप्रसङ्गात् ॥ एवं रूपरसगन्धस्पर्शेष्वव्यासीयासीयाभिलाषेन द्वौ द्वावालापकौ वक्तव्यौ ॥

देवे णं भंते ! महिहीए जाव महाणुभागे पुब्बामेव पोग्गलं खवित्ता पभू तमेव अणुपरिवट्ठित्ताणं गिण्हित्तए ?, हंता पभू, से केणट्ठे णं भंते ! एवं वुच्चति-देवे णं महिहीए जाव गिण्हित्तए ?, गो-यमा ! पोग्गलं खित्ते समाने पुब्बामेव सिग्घगती भवित्ता तओ पच्छा मंवगती भवति, देवे णं महिहीए जाव महाणुभागे पुब्बपि पच्छावि सीहे सीहगती (तुरिए तुरियगती) भेष से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चति जाव एवं अणुपरियट्ठित्ताणं गेण्हित्तए ॥ देवे णं भंते ! महिहीए बाहिरए पो-ग्गले अपरियाहत्ता पुब्बामेव वालं अन्धित्ता अमेत्ता पसुं गंठित्तए ?, मो इणट्ठे समट्ठे ?, देवे णं भंते ! महिहीए बाहिरए पुग्गले अपरियाहत्ता पुब्बामेव वालं छित्ता भित्ता पभू गंठित्तए ?, मो इणट्ठे समट्ठे ?, देवे णं भंते ! महिहीए बाहिरए पुग्गले परियाहत्ता पुब्बामेव वालं अन्धित्ता अभित्ता पभू गंठित्तए ?, मो इणट्ठे समट्ठे ?, देवे णं भंते ! महिहीए जाव महाणुभागे बाहिरे पोग्गले परियाहत्ता पुब्बामेव वालं छित्ता भित्ता पभू गंठित्तए ?, हंता पभू, तं चेष णं गंठि छउमरथे ण जाणति

ण पासति एवंसुहुमं च णं गढिया ३, देवे णं भंते ! महिद्धीए पुव्वामेव बालं अच्छेत्ता अभेत्ता
पम् दीहिक्करित्तए वा हस्सीकरित्तए वा?, नो तिण्डे समडे ४, एवं चत्तारिवि गमा, पढमबिइय-
भंगेसु अपरियाइत्ता एगंतरियगा अच्छेत्ता अभेत्ता, सेसं तहेव, तं चेव सिद्धिं छुडमत्थे ण
जाणति ण पासति एसुहुमं च णं दीहिकरेज्ज वा ॥ (सू० १९२)

‘देवे णं भंते !’ इत्यादि, देवो भदन्त ! महर्द्धिकः यावत्कारणात् महाद्युतिको महायशा महानुभाग इति परिग्रहः
एषां व्याख्यानं पूर्ववत्, पूर्वमेव ‘पुद्गलं’ लक्ष्वादिकं प्रयत्नेनेति गम्यते क्षित्वा ‘प्रसुः’ समर्थस्तमेव पुद्गलं क्षिप्तं भूमावपतितं सन्तम्
‘अनुपरिवर्त्य’ ग्रादक्षिण्येन परिभ्रम्य ग्रहीतुम्?, भगवानाह—हन्त ! प्रसुः, देवस्य प्रभूतशक्तिकत्वात् ॥ एतदेव जिज्ञासिषुः पृच्छति
—‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि, (प्रश्नसूत्रं सुगमं) भगवानाह—गौतम ! पुद्गलः क्षिप्तः सन् पूर्वमेव शीघ्रगतिर्भवति प्रयत्नजनितसं-
स्कारस्यातितीव्रत्वात्, पश्चान्मन्दगतिः संस्कारस्य मन्दमन्दतया भवनात्, देवः पुनः पूर्वमपि पश्चादपि च शीघ्र उत्साहविशेषेण
शीघ्रगतिः साक्षाच्छीघ्रगमनेन, एतदेव व्याचष्टे—त्वरितस्त्वरितगतिर्भवतीति, ‘से एएणट्टेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यं गतार्थम् ॥ ‘देवे
णं भंते !’ इत्यादि, देवो भदन्त ! महर्द्धिको यावन्महानुभागो बाह्यान् पुद्गलान् ‘अपर्यादाय’ अगृहीत्वा बालं अच्छित्त्वा अभिस्त्वा
तदवस्थमेव सन्तमिति भावः तच्छरीरस्य मनागपि विक्रियामनापादेति तात्पर्यार्थः प्रसुः ‘ग्रन्थयितुं’ दृढबन्धनबद्धीकर्तुम्?, भगवान्
नाह—नोयमर्थः समर्थः, बाह्यपुद्गलानादानेन तच्छरीरस्य मनागपि विक्रियानापादने बन्धनस्य कर्तुमशक्यत्वात्, एतेन देवोऽप्यनिब-
न्धनां क्रियां न करोति, विशिष्टसामर्थ्यस्यापि निबन्धनविषयत्वादित्यानेदितं । द्वितीयसूत्रे बालं छित्त्वा भिस्त्वेति विशेषः, शेषं तथैव,

भीषीवा-
भीषामि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७५ ॥

अत्रापि प्रथयितुमशक्तिः उभयकारणजन्यस्य कार्यस्यैकतरस्यापि कारणस्याभावेऽभावात् । तृतीयसूत्रे बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय बाल-
मच्छित्त्वाऽभित्वेति विशेषः । चतुर्थे बाह्यान् पुद्गलानादाय बालं छित्त्वा भित्त्वेति विशेषः, अत्र प्रथयितुं प्रभुरिति वक्तव्यं, कारण-
सामग्र्यस्य सम्भवात्, तं च ग्रन्थि छद्मस्थो मनुष्यो न जानाति न पश्यति, किमुक्तं भवति ?—स बालोऽन्यो वा तदस्थः पुरुषोऽन-
तिशयी न जानाति ज्ञानेन न पश्यति चक्षुषा ‘एवं खलु सुहृमं च णं गढेज्जा’ एवं खलु सूक्ष्मं देवो ग्रथयेत् ॥ एवं बालदीर्घदृष्टीक-
रणविषयाण्यपि चलारि सूत्राणि भावनीयानि नवरं ‘तं च णं सिद्धि’मिति, तां—दृष्टीकरणसिद्धिं दीर्घीकरणसिद्धिं वा, शेषं प्रतीतम् ॥
देवसामर्थ्यग्रत्यासत्त्यैव ज्योतिष्कावधिकृत्याह—

अत्थि णं भन्ते ! चंदिमसूरियाणं हिट्ठिपि तारारूवा अणुपि तुल्लावि समपि तारारूवा अणुपि
तुल्लावि उप्पिपि तारारूवा अणुपि तुल्लावि?, हंता अत्थि, से केणट्ठेणं भन्ते ! एवं बुच्चति—
अत्थि णं चंदिमसूरियाणं जाव उप्पिपि तारारूवा अणुपि तुल्लावि?, गोयमा ! जहा जहा णं
तेसिं देवाणं तवनियमंभचेरवासाहं [उक्कडाहं] उसिसयाहं भवंति तथा तथा णं तेसिं देवाणं
एयं पण्णायति अणुत्ते वा तुल्लत्ते वा, से एण्णट्ठेणं गोयमा ! अत्थि णं चंदिमसूरियाणं उप्पिपि
तारारूवा अणुपि तुल्लावि० ॥ (सू० १९३) एगमेगस्स णं चंदिमसूरियस्स—अट्ठासीति च गहा
अट्ठावीसं च होइ नक्खत्ता । एगससीपरिवारो एत्तो ताराण वोच्छामि ॥ १ ॥ छावट्टिसहस्साहं-
णव चेव सयाहं पंचसयराहं । एगससीपरिवारो तारागणकोडिकोडीणं ॥ २ ॥ (सू० १९४)

३ प्रतिपत्तौ
चन्द्रादेर-
धःसमोप-
रिताराः
सू० १९३
ग्रहादिप्ते,
रिवारः
उद्देशः २
सू० १९४
॥ ३७५ ॥

‘अत्थि णं भंते ! चंदिमसूरियाण’मित्यादि, अस्ति भदन्त ! चन्द्रसूर्याणां सामान्यतो बहुवचनं, हिट्ठिपि—क्षेत्रापेक्षयाऽधस्तना अपि ‘तारारूपाः’ तारारूपविमानाधिष्ठातारो देवा द्युतिविभवलेख्यादिकमपेक्ष्य केचिदुत्तरा अपि, तथा सममपि चन्द्रविमानैः सूर्यविमानैश्च क्षेत्रापेक्षया समश्रेण्या व्यवस्थितास्तारारूपाः देवाः ताश्चन्द्रसूर्याणां देवानां द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य केचिदणवोऽपि केचिदुत्तरा अपि तथा चन्द्रविमानानां सूर्यविमानानां चोपर्यपि ये व्यवस्थितास्तारारूपा देवास्तेऽपि चन्द्रसूर्याणां देवानां द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य केचिदणवोऽपि केचिदुत्तरा अपि ?, भगवानाह—‘हन्ता अत्थि’ यदेतत्त्वया पृष्टं तत्सर्वं तथैवास्ति ॥ एवमुक्ते पुनः प्रश्नयति—‘से केणट्ठणं भंते ! एवं बुच्चति अत्थि णं चंदिमसूरियाण’मित्यादि, भगवानाह—गौतम ! ‘जहा जहा ण’मित्यादि, यथा यथा णमिति वाक्यालङ्कारे तेषां देवानां—तारारूपविमानाधिष्ठातृणां प्राग्भवे तपोनियमब्रह्मचर्याणि ‘उत्सृज्यमाना’ भवन्ति, तत्र तपो—नमस्कारसहितादि नियमस्तु—अहिंसादि ब्रह्मचर्यं—वस्तिनिरोधादि उत्सृज्यमानाऽनुत्सृज्यमाना यथा यथाऽनुत्सृज्यमाना यथा अन्यथाऽणुत्सृज्यमाना, तथा तथा तेषां देवानां तस्मिन् तारारूपविमानाधिष्ठातृभवे एवं प्रज्ञायते, तद्यथा—अणुत्सृज्यमानं तुल्यत्वं चेति, ‘से एणट्ठेण’मित्यादि, किमुक्तं भवति ?—यैः प्राग्भवे तपोनियमब्रह्मचर्याणि मन्दानि ते तारारूपविमानाधिष्ठातृदेवभवमनुप्राप्ताश्चन्द्रसूर्येभ्यो देवेभ्यो द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य हीना भवन्ति, यैस्तु भवान्तरे तपोनियमब्रह्मचर्याणि अत्युत्कटान्यासेवितानि ते तारारूपविमानाधिष्ठातृरूपं देवभवमनुप्राप्ता द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य हीना भवन्ति, न चैतदनुपपन्नं, दृश्यन्ते हि मनुष्यलोके केचित् जन्मान्तरोपचिततथाविधपुण्यप्राग्भारा राजत्वमप्राप्ता अपि राज्ञा सह तुल्यविभवा इति ॥ ‘एगमेगस्स णं भंते ! चंदिमसूरियस्से’त्यादि, एकैकस्य भदन्त ! चन्द्रसूर्यस्य, अनेन च पदेन यथा नक्षत्रादीनां चन्द्रः स्वामी तथा सूर्योऽपि, तस्यापी-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७६ ॥

न्द्रत्वाद् (ते) द्युतिं व्यापयन्ति, कियन्ति नक्षत्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः?, कियन्तो महाग्रहा—अद्भारकादयः परिवारः प्रज्ञप्तः?, कियत्यस्ता-
रागणकोटीकोट्यः परिवारः प्रज्ञप्तः?, इह भूयान् पुस्तकेषु वाचनाभेदो गलितानि च सूत्राणि बहुषु पुस्तकेषु ततो यथाऽवस्थितवा-
चनाभेदप्रतिपत्त्यर्थं गलितसूत्रोद्धरणार्थं चैवं सुगमान्यपि विव्रियन्ते, भगवानाह—गौतम! एकैकस्य चन्द्रसूर्यस्याष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि
परिवारः प्रज्ञप्तः, अष्टाशीतिर्महाग्रहाः परिवारः प्रज्ञप्तः। ‘छात्रद्विसहस्राङ्ग’ इति गाथा, पटपट्टिः सहस्राणि नव चैव शतानि पञ्च-
सप्ततानि एकशशिपरिवारस्तारागणकाटीकोटीनां, कोटीकोटीति कोट्या एव सञ्ज्ञा, ततस्तारागणकोटीनामिति द्रष्टव्यम् ॥

जम्बूद्वीवे णं भन्ते! दीवे मन्दरस्स पन्वयस्स पुरच्छिमिद्धाओ चरिमन्ताओ केवतियं अयाथाए जो-
तिसं चारं चरति?, गोयमा! एक्कारसहिं एक्कवीसेहिं जोयणसएहिं अयाथाए जोतिसं चारं च-
रति, एवं दक्खिणिद्धाओ पच्चत्थिमिद्धाओ उत्तरिद्धाओ एक्कारसहिं एक्कवीसेहिं जोयण० जाव
कारेहिं जोयणसतेहिं अयाथाए जोतिसे पणत्ते?, गोयमा! एक्कारसहिं ए-
समरमणिज्जाओ भूमिभागाओ केवतियं अयाथाए सव्वहेट्ठिल्ले तारारूवे चारं चरति? केवतियं अया-
थाए सव्वउवरिल्ले तारारूवे चारं चरति?, गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए बहु-
धाए सव्वउवरिल्ले तारारूवे चारं चरति?, गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरम-
णि० सत्ताहिं णउएहिं जोयणसतेहिं अयाथाए जोतिसं (सञ्च) हेट्ठिल्ले तारारूवे चारं चरति, अट्ठहिं

३ प्रतिपत्तौ
मेरुलोका-
न्तपरस्पर-
रावाधाः
उद्देशः २
सू० १९५

॥ ३७६ ॥

जोयणसतेहिं अबाधाए सूरविमाणे चारं चरति, अट्टहिं असीएहिं जोयणसतेहिं अबाधाए चंद-
विमाणे चारं चरति, नवहिं जोयणसएहिं अबाहाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ॥ स-
व्वहेट्ठिमिल्लाओ णं भंते ! ताराख्वाओ केवतियं अबाहाए सूरविमाणे चारं चरइ ? केवइयं
अबाहाए चंदविमाणे चारं चरइ ? केवतियं अबाहाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ ? गो-
यमा ! सव्वहेट्ठिल्लाओ णं दसहिं जोयणेहिं सूरविमाणे चारं चरति णउतीए जोयणेहिं अबा-
धाए चंदविमाणे चारं चरति दसुत्तरे जोयणसते अबाधाए सव्वोपरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ ॥
सूरविमाणाओ णं भंते ! केवतियं अबाधाए चंदविमाणे चारं चरति ? केवतियं सव्वउवरिल्ले
ताराख्वे चारं चरति ? गोयमा ! सूरविमाणाओ णं असीए जोयणेहिं चंदविमाणे चारं चरति,
जोयणसय अबाधाए सव्वोवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ॥ चंदविमाणाओ णं भंते ! केवतियं
अबाधाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ? गोयमा ! चंदविमाणाओ णं वीसाए जोयणेहिं
अबाधाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ, एवामेव सपुव्वावरेणं दसुत्तरसतजोयणबाहल्ले
तिरियमसंखेजे जोतिसविसए पणत्ते ॥ (सू० १९५) जंबूदीवे णं भंते ! कयरे णक्खत्ते सव्व-
डिमतारिल्लं चारं चरति ? कयरे नक्खत्ते सव्ववाहिरिल्लं चारं चरइ ? कयरे नक्खत्ते सव्वउवरिल्लं
चारं चरति ? कयरे नक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरति ? गोयमा ! जंबूदीवे णं दीवे अभी-

३ प्रातः ५ सां
अन्तर्वा-
ह्योपर्यध-
स्तनास्ता-
राः
उद्देशः २
सू० १९६

॥ ३७७ ॥

इनक्खत्ते सव्वविंभतरिहं चारं चरति मूले णक्खत्ते सव्ववाहिरिहं चारं चरइ साती णक्खत्ते
सव्वोवरिहं चारं चरति भरणीणक्खत्ते सव्वहेट्ठिहं चारं चरति ॥ (सू० १९६)
'जंवूदीवे ण'मित्यादि जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य सकलतिर्यग्लोकमध्यवर्तिनं कियत्क्षेत्रमवाधया सर्वतः कृत्वा 'ज्योतिषं'
ज्योतिश्चक्रं 'चारं चरति' मण्डलगत्या परिभ्रमति?, भगवानाह—नौतम! एकादश योजनशतानि 'एकविंशानि' एकविंशल्यधिकानि
अवाधया ज्योतिषं चारं चरति, किमुक्तं भवति?—मेरोः सर्वत एकादश योजनशतान्येकविंशल्यधिकानि मुक्त्वा तदनन्तरं चक्रवाल-
तया ज्योतिश्चक्रं चारं चरति ॥ 'लोगंताओ णं भंते!' इत्यादि, लोकान्तादूर्वागुं णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त! कियत्क्षेत्रमवाधया
अपान्तराले कृत्वा ज्योतिषं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—नौतम! एकादश योजनशतानि 'एकादशानि' एकादशोत्तराण्यवाधया कृत्वा ज्यो-
तिषं प्रज्ञप्तम् ॥ 'इमीसे णं भंते!' इत्यादि, 'अस्यां' यत्र वयं व्यवस्थिता रत्नप्रभायां पृथिव्यां बहुसमरमणीयात् भूमिमागात् आ-
रभ्य कियदवाधया कृत्वाऽधस्तनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति?, कियदवाधया कृत्वा सूर्यविमानं चारं चरति?, कियदवाधया
कृत्वा चन्द्रविमानं, कियदवाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति?, भगवानाह—नौतम! सप्त योजनशतानि नवत्यधि-
कान्यवाधया कृत्वाऽधस्तनं तारारूपं चारं चरति, अष्ट योजनशतान्यवाधया कृत्वा सूर्यविमानं, अष्टौ योजनशतान्यशीतान्यवाधया
कृत्वा चन्द्रविमानं, नव योजनशतानि पूर्णान्यवाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति ॥ '(सव्व) हेट्ठिआओ णं भंते!' इत्यादि,
अधस्तनाद् भदन्त! तारारूपात् कियदवाधया कृत्वा सूर्यविमानं चारं चरति? कियदवाधया कृत्वा चन्द्रविमानं चारं चरति?
इत्यादि, अधस्तनाद् भदन्त! तारारूपात् कियदवाधया कृत्वा सूर्यविमानं चारं चरति, तत एवाधस्तनात्तारा-

भीषीवा-
भीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७७ ॥

रूपाग्रवतिं योजनान्यबाधया कृत्वा चन्द्रविमानं तत एवाधस्तनात्तारारूपाद्दशोत्तरं योजनशतमबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति ॥ 'सूरविमाणाओ णं भंते!' इत्यादि, सूर्यविमानाद् भदन्त! कियद्वाधया कृत्वा चन्द्रविमानं चारं चरति?, कियद्वाधयोपरितनं तारारूपम्?, भगवानाह—गौतम! अशीतिं योजनान्यबाधया कृत्वा चन्द्रविमानं चारं चरति, तत एव सूर्यविमाना-योजनशतमबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपम् ॥ 'चंद्रविमाणाओ णं भंते!' इत्यादि, चन्द्रविमानाद्भदन्त! कियद्वाधया कृत्वोपरि-तनं तारारूपं चारं चरति?, भगवानाह—गौतम! विंशतियोजनान्यबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं चारं चरति ॥ 'जंबूदीवे णं भंते!' इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त! द्वीपे कतरत्, 'बहूनां प्रश्ने डतमश्चे'ति बहूनामपि निद्धार्ये डतरः, नक्षत्रं सर्वोभ्यन्तरं—सर्वेषाम-न्येषां नक्षत्राणामभ्यन्तरं 'चारं' मण्डलगत्या परिभ्रमणं चरति?, कतरत् नक्षत्रं 'सर्वबाह्यं' सर्वेषां नक्षत्राणां वहिर्वर्तिनं चारं 'च-रति' प्रतिपद्यते?, कतरत् नक्षत्रं 'सर्वोपरितनं' सर्वेषां नक्षत्राणामुपरितनं चारं चरति?, कतरत् नक्षत्रं सर्वोपस्थानं चारं चरति?, भगवानाह—गौतम! अभिजिन्नक्षत्रं सर्वोभ्यन्तरं चारं चरति, मूलः पुनर्नक्षत्रं सर्वबाह्यं चारं चरति, स्वातिर्नक्षत्रं सर्वोपरितनं चारं चरति, भरणीनक्षत्रं सर्वोपस्थानं चारं चरति, उक्तञ्च—'सर्वोभ्यन्तरऽभीर्ह मूलो पुन सर्वबाहिरो होइ । सर्वोवरि तु साई भरणी पुन सर्वहेड्डिलिया ॥ १ ॥'

चंद्रविमाणे णं भंते! किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! अद्धकविट्ठगसंठाणसंठिते सर्वफालितामए अब्भुगतमूसितपहसिते वणणओ, एवं सूरविमाणेवि नक्खत्तविमाणेवि ताराविमाणेवि अद्ध-कविट्ठसंठाणसंठिते ॥ चंद्रविमाणे णं भंते! केवतियं आयामविक्खंभेणं? केवतियं परिक्खेवेणं?

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ३७८ ॥

केवर्तियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा! छप्पन्ने एगसट्ठिभागे जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तं ति-
गुणं सविसेसं परिक्खवेणं अट्ठावीसं एगसट्ठिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं पणत्ते ॥ सूरविमाण-
स्सवि सच्चेव पुच्छा, गोयमा! अट्ठावीसं एगसट्ठिभागे जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तं ति-
गुणं सविसेसं परिक्खवेणं चउवीस एगसट्ठिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं पणत्ते ॥ एवं गहविमा-
णेवि अट्ठजोयणं आयामविक्खंभेणं सविसेसं परि० कोसं बाहल्लेणं ॥ णक्खत्तविमाणेणं कोसं
आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परि० अट्ठकोसं बाहल्लेणं प० ताराविमाणे अट्ठकोसं
आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परि० पंचधणुसयाहं बाहल्लेणं पणत्ते ॥ (सू० १९७)

‘चंदविमाणे णं भंते!’ इत्यादि, चन्द्रविमानं भदन्त! ‘किंसंस्थितं’ किमिव संस्थितं २ प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! ‘अर्द्धक-
पिस्थसंस्थानसंस्थितम्’ उत्तानीकृतमर्द्धकपिस्थं तस्येव यत् संस्थानं तेन संस्थितमर्द्धकपिस्थसंस्थानसंस्थितं, आह—यदि चन्द्रविमान-
मुत्तानीकृतार्द्धकपिस्थसंस्थानसंस्थितं तत् उदयकालेऽस्तमयकाले वा यदिवा तिर्यक् परिभ्रमत् पौर्णमास्यां कस्मात्तद्वर्द्धकपिस्थफलाकारं
नोपलभ्यते?, कामं शिरस उपरि वर्तमानं वर्तुलमुपलभ्यते, अर्द्धकपिस्थस्य शिरस उपरि दूरमवस्थापितस्य परभागादर्शनतो वर्तुल-
तया दृश्यमानत्वात्, उच्यते, इहार्द्धकपिस्थफलाकारं चन्द्रविमानं न सामस्येन प्रतिपत्तव्यं, किन्तु तस्य विमानस्य पीठं, तस्य च
पीठस्योपरि चन्द्रेदेवस्य—ओतिश्चक्रराजस्य प्रासादः, स च प्रासादस्तथा कथञ्चनापि व्यवस्थितो यथा पीठेन सह भूयान् वर्तुल आ-
करो भवति, स च दूरभावोदकान्ततः समवृत्ततया जनाना प्रतिभासते ततो न कश्चिद्दोषः, न चैतत् स्वमनीषिकाया विजृम्भितं,

३ प्रतिपत्तौ
चन्द्रादि-
संस्थाना-
यामादि
उद्देशः २
सू० १९७

॥ ३७८ ॥

यत एतदेव जिनभद्रगणिश्रमणेन विशेषणवत्यामाक्षेपुस्सरमुक्तम्—“अद्धकविट्टागारा उदयतथमणंमि कह न दीसंति । स-
 सिस्सूराण विमाणा तिरियक्खेत्ते ठियाणं च ? ॥ १ ॥ उत्ताणद्धकविट्टागारं पीढं तदुवरिं च पासाओ । वट्टालेखेण ततो समवट्ठं दूर-
 भावातो ॥ २ ॥” तथा सर्व—निरवशेषं स्फटिकविशेषमणिमयं सर्वस्फटिकमयं तथाऽभ्युद्गता—आभिमुख्येन सर्वतो विनिर्गता उ-
 त्सृताः—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा तथा सितं अभ्युद्गतोत्सृतप्रभासितं, यावत्करणात् ‘विविहमणिरयणमन्तिचित्ते वो-
 उद्धुयविजयवेजयन्तीपडागच्छतातिष्ठत्तकलि ए तुंगे गगनतलमणुलिहंतसिहरे जालंतरयणपंजलोन्मीलियमणिकणगथूभियागे वियसि-
 यसयवत्तपुंडरीयतिलगरयणद्धचंदचित्ते अंतो बहिं च सण्हे तवणिज्जवालुयापत्थडे सुहफासे सस्सिरीयरूवे पासाईए दरिसणिल्ले अभि-
 रूवे पडिरूवे’ इति, तत्र विविधा—अनेकप्रकारा मणयः—चन्द्रकान्तादयो रत्नानि च—कर्कतनादीनि तेषां भक्तयो—विच्छित्तिविशेषास्ता-
 मिश्चित्रं—अनेकरूपवद् आश्चर्यवद्वा विविधमणिरत्नभक्तिचित्रं, तथा वातोद्धृता—वायुकस्मिता विजयः—अभ्युदयस्तत्संसूचिका वैजय-
 न्त्यभिधानाः पताका विजयवैजयन्त्यः, अथवा विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो विजयवैजयन्त्यः—
 पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः, छत्रातिच्छत्राणि—उपर्युपरिस्थितातपत्राणि तैः कलितं वातोद्धृतविजयवेजयन्तीपताकाकलितं
 तुङ्गं—उच्चम् अत एव ‘गगनतलमणुलिहंतसिहरे’ गगनतलमणुलिखद्—अभिलङ्घयद् गगनतलानुलिखच्छिखरं, तथा जालानि—जालकानि
 तानि च भवनभित्तिषु लोके प्रतीतानि तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि यत्र तज्जालान्तरत्नं, सूत्रे चात्र प्रथमैकवचनलोपो
 द्रष्टव्यः, तथा पञ्जराद् उन्मीलितमिव—बहिष्कृतमिव पञ्जरोन्मीलितमिव, यथा हि किल किमपि वस्तु पञ्जराद्—वंशादिमयप्रच्छा-
 दनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्तमविनष्टच्छायत्वात् शोभते तथा तदपि विमानमिति भावः, तथा मणिकनकानां सम्बन्धिनी स्तूपिका—

शिखरं यस्य तत् मणिकनकस्तूपिकाकं, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादौ प्रतिकृतित्वेन स्थितानि तिल-
काश्च-भित्त्यादिषु पुण्ड्राणि रत्नमयाश्चार्द्धचन्द्रा द्वारादिषु तैश्चित्रं विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्रम्, 'अतो वहि च सण्हे'
इत्यादि अञ्जनपर्वतोपरिसिद्धायतनद्वारवत्, 'एवं सूरविमाणेव'त्यादि, एवं-चन्द्रविमानमपि सूर्यविमानमपि वक्तव्यं ग्रहविमानमपि
नक्षत्रविमानमपि ताराविमानमपि, ज्योतिर्विमानानां प्राय एकरूपत्वात् ॥ 'चंद्रविमाणे गं भंते !' इत्यादि, चन्द्रविमानं भदन्त ! किय-
दायामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण कियद्वाहल्येन प्रज्ञप्तम्, भगवानाह-गौतम ! पट्पञ्चाशतमेकपट्टिभागान् योजनस्यायामविष्कम्भेन,
तदेवायामविष्कम्भमानं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, अष्टाविंशतिमेकपट्टिभागान् योजनस्य वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ 'सूरविमाणे गं भंते !'
इत्यादि प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, भगवानाह-गौतम ! अष्टचत्वारिंशतमेकपट्टिभागान् योजनस्यायामविष्कम्भेन, तदेवायामविष्कम्भमानं त्रि-
गुणं सविशेषं परिक्षेपेण, चतुर्विंशतिमेकपट्टिभागान् योजनस्य वाहल्येन ॥ 'ग्रहविमाणे गं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवा-
नाह-गौतम ! अर्द्धयोजनमायामविष्कम्भेन तदेवार्द्धयोजनं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण क्रोशं वाहल्येन ॥ 'नक्षत्रविमाणे गं
भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवानाह-गौतम ! क्रोशमेकमायामविष्कम्भेन तदेवायामविष्कम्भपरिमाणं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षे-
पेण अर्द्धक्रोशं च वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ 'ताराविमाणे गं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवानाह-गौतम ! अर्द्धक्रोशमायामवि-
ष्कम्भेन तदेवायामविष्कम्भपरिमाणं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, पञ्चधनुःशतानि वाहल्येन प्रज्ञप्तम्, एवंपरिमाणं च तारा-
विमानमुत्कृष्टस्थितिकस्य तारादेवस्य सम्बन्धि द्रष्टव्यं, जघन्यस्थितिकस्य तु पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भेन अर्द्धवृत्तीयानि धनुःश-
तानि वाहल्येन, उक्तञ्च तत्त्वार्थशाब्दे—“अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपट्टिभागाः सूर्यमण्डलविष्कम्भः, चन्द्रमसः पट्पञ्चाशत्, ग्रहा-

णामर्द्धयोजनं, गव्यूतं नक्षत्राणां, सर्वात्कुष्टायास्ताराया अर्द्धक्रौशः, जघन्यायाः पञ्चर्धनुःशतानि, विष्कम्भाद्धैर्वाहल्याश्च भवन्ति सर्वे सूर्यादयो नृलोके” इति ॥

चंद्रविमाणे णं भंते ! कति देवसाहस्सीओ परिवहंति?, गोयमा ! चंद्रविमाणस्स णं पुरच्छिमेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं (महु-
गुलियपिंगलक्खाणं) थिरलट्ट [पडट्ट] वट्ठपीवरसुसिलिट्टसुविसिट्टतिक्खदाढाविडंबितसुहाणं रत्तु-
प्पलपत्तमउयसुकुमालतालुजीहाणं [पसत्थसत्थवेरुलियभिसंतकक्कडनहाणं] विसालपीवरोरुप-
डिपुण्णविउलखंधाणं मिउविसयपसत्थसुहुमलक्खणविच्छिण्णेकसरसडोवसोभिताणं चंकिमि-
तललियपुलितधंवलगब्बितगतीणं उस्सियसुणिम्मियसुजायअप्फोडियणंगूलाणं वइरामयण-
क्खाणं वइरामयदन्ताणं वयरामयदाढाणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तगसु-
जोत्तिताणं कामगमाणं पीतिगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमियगतीणं अमियब-
लवीरियपुरिसकारपरक्कमाणं महता अप्फोडियसीहनतीयबोलकलयलरवेणं महुरेण मणहरेण य
पूरिता अंबरं दिसाओ य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ सीहरूवधारिणं देवाणं पुरच्छिमिहं
बाहं परिवहंति । चंद्रविमाणस्स णं दक्खिणेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संखतलविमलनिम्म-
लदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं वइरामयकुंभजुयलसुद्धितपीवरवरवइरसोडवट्ठियदि-

त्तासुरत्तपउमप्पकासाणं अब्भुण्णयगुणा (मुहा) णं तवणिज्जविसालचंचलचलंतचवलकण्णविमलु-
ज्जलाणं मधुवण्णभिसंतणिद्धपिंगलपत्तलतिवण्णमणिरयणलोयणाणं अब्भुगगतमउलमल्लियाणं
धवलसरिससंठितनिव्वणदढकासिणफालियामयसुजायदंतमुसलोवसोभिताणं कंचणकोसीपवि-
ट्ठदंतगविमलमणिरयणरुहरंपरंतचित्तरुवगविरायिताणं तवणिज्जविसालतिलगपमुहपरिमंडिताणं
णाणामणिरयणमुद्धगेवैज्जवद्दगलयवरभूसणाणं वेरुलियविचित्तदंडणिम्मलवहरामयतिकललट्ठ-
अंकुसकुंभजुयलंतरोदियाणं तवणिज्जसुवद्धकच्छदप्पियवलुद्धराणं जंबूणयविमलघणमंडलवहरा-
मयलालालियतालणाणामणिरयणघण्टपासगरयतामयरज्जूवद्धलंवितघंटाजुयलमहुरसरमणह-
राणं अल्लीणपमाणजुत्तावट्ठियसुजातलक्खणपसत्थतवणिज्जवालगतपरिपुच्छणाणं उद्यवियपडिपु-
ण्णक्कुम्मचलणलहुविक्रमाणं अकामयणक्ख्वाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जजो-
सगसुजोतियाणं कामकमाणं पीतिकमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमियगतीणं अमि-
यबलवीरियपुरिसकारपरक्कमाणं महया गंभीरगुलगुलाइयरवेणं महुरेणं मणहरेणं पूरेन्ता अंबरं दि-
साओ य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ गयरुवधारीणं देवाणं दक्खिणिह्लं बाहं परिवहंति ।
चंदविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं सेताणं सुभगाणं सुप्पभाणं चंकमियलियपुलितचलचवलककुदसा-
लीणं सण्णयपासाणं संगयपासाणं सुजायपासाणं मियमाइतपीणरहतपासाणं अस्सविहगसुजात-

कुच्छीणं पसत्थणिद्धमधुगुलितभिंसंतपिंगलक्खाणं विसालपीवरोरुपडिपुण्णविपुल्लंघाणं वट्टप-
डिपुण्णविपुलक्वोलकलितानं घणणिचित्तसुबद्धलक्खणुणत्तर्हसिआणयवसभोद्धाणं चंक्रमितल-
लितपुल्लियचक्खवालचवलगन्धितगतीणं पीवरोरुवट्टियसुसंठितकडीणं ओलंघपलंबलक्खणपमा-
णजुत्तपसत्थरमणिज्जवालंगंडाणं समखुरवालधाणीणं समलिहितितक्खगगसिंगाणं तणुसुहुमसु-
जातणिद्धलोमच्छविधराणं उवचित्तमंसलविसालपडिपुण्णखुद्दपमुहुंडराणं (खंधपएससुंदराणं)
वेहलियभिंसंतकडक्खसुणिरिक्खणाणं जुत्तप्पमाणप्पधाणलक्खणपसत्थरमणिज्जगगरगलसो-
भित्ताणं घग्घरगसुबद्धकण्ठपरिमंडियाणं नाणामणिकणगरयणघण्टवेयच्छगसुकयरतियमालि-
याणं वरघंडागलगलियसोभंतसस्सिरीयाणं पडमुप्पलभसलसुरभिमालाविभूसिताणं वहरखुराणं
विविधविखुराणं फालियामयंदत्ताणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जताल्लयाणं तवणिज्जजोत्तगसुजो-
स्सियाणं कामकमाणं पीतिकमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमितगतीणं अमियबल-
वीरियपुरिसयारपरक्कमाणं महया गंभीरगज्जियरवेणं मधुरेण मणहरेण य पूरता अंबरं दिसाओ
य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ वसभरूवधारिणं देवाणं पच्चत्थिमिल्लं बाहं परिवहंति ।
चंदविमाणस्स णं उत्तरेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पमाणं जच्चाणंतरमल्लिहायणाणं हरिमेलामडुलम-
ल्लियच्छाणं घणणिचित्तसुबद्धलक्खणुणत्ताचंक्रमि (चंचुच्चि) यल्लियपुल्लियचलचलचलचलगतीणं

लंघणवर्गगणधावणधारणतिवहर्जर्हणसिक्खितगर्हणं सण्णतपासाणं ललंतलामंगलायवरभूसणाणं
संणयपासाणं संगतपासाणं सुजायपासाणं मितमायितपीणरइयपासाणं असविहंगसुजातकु-
च्छीणं पीणपीवरवटितसुसंठितकडीणं ओलंयपलंयलक्खणपमाणजुत्तपसत्थरमणिज्जवालंगंडाणं
तणुसुद्धुमसुजायणिद्धलोमच्छविधराणं मिउविसयपसत्थसुद्धुमलक्खणविकिण्णकेसरवालधराणं
ललियसविलासगति(ललंतथासगल)लाडवरभूसणाणं मुहमंडगोचूलचमरथासगपरिमंडियकडीणं
तवणिज्जखुराणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तगसुजोतियाणं कामगमाणं
पीतिगमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमितगतीणं अमियवलचीरियपुरिसयारपरक्क-
माणं महया हयहेसियकिलकिलाहयरवेण महुरेणं मणहरेण य पूरंता अंवरं विसाओ य सो-
मयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ हयरूवधारीणं उत्तरिल्लं याहं परिवहंति ॥ एवं सूरविमाणस्सवि-
पुच्छां, गोयमा! सोलस देवसाहस्सीओ परिवहंति पुञ्चकमेणं ॥ एवं गहविमाणस्सवि पुच्छा,
गोयमा! अट्ट देवसाहस्सीओ परिवहंति पुञ्चकमेणं, दो देवाणं साहस्सीओ पुरत्थिमिल्लं याहं
परिवहंति दो देवाणं साहस्सीओ दक्खिणिहं दो देवाणं साहस्सीओ पच्चत्थिमं दो देवसाहस्सी
हयरूवधारीणं उत्तरिल्लं याहं परिवहंति ॥ एवं णक्खत्तविमाणस्सवि पुच्छा, गोयमा! चत्तारि

देवसाहस्सीओ परिवहन्ति, सीहरूपधारीणं देवाणं पञ्चदेवसता पुरतिथिमिहं बाहं परिवहन्ति
एवं चउद्दिप्तिपि ॥ (सू० १९८)

‘चंदविमाणे णं भंते !’ इत्यादि, चन्द्रविमानं णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! कति देवसहस्राणि परिवहन्ति ? भगवानाह—गौतम !
षोडश देवसहस्राणि परिवहन्ति, तद्यथा—पूर्वेण पश्चिमेन उत्तरेण, तत्र पूर्वेण सिंहरूपधारिणां देवानां चत्वारि
सहस्राणि परिवहन्ति, दक्षिणेन गजरूपधारिणां देवानां चत्वारि सहस्राणि, पश्चिमेन वृषभरूपधारिणां देवानां चत्वारि सहस्राणि, उत्तरे-
णाश्वरूपधारिणां देवानां चत्वारि देवसहस्राणि, इयमत्र भावना—चन्द्रादिविमानानि तथाजगत्स्वाभाव्यान्निरालम्बनान्येव वहन्यवतिष्ठन्ते,
केवलमाभियोगिका देवास्ते तथाविधनामकर्मोदयवशात्समानजातीयानां हीनजातीयानां वा निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थमात्मानं बहु मन्य-
मानाः प्रमोदभृतः सततवहनशीलेषु विमानेष्वधः स्थित्वा केचित्सहस्ररूपाणि केचिद्गजरूपाणि केचिद्वृषभरूपाणि केचिदश्वरूपाणि कृत्वा
तानि विमानानि वहन्ति, न चैतदनुपपन्नं, यथा हि कोऽपि तथाविधाभियोग्यनामकर्मोपभोगभागी दासोऽन्येषां समानजातीयानां
हीनजातीयानां वा पूर्वपरिचितानामेवमहं नायकस्यास्य सुप्रसिद्धस्य संमत इति निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थं सर्वमपि स्वोचितं कर्म
नायकसमक्षं प्रमुदितः करोति, तथाऽऽभियोगिका देवास्तथाविधाभियोग्यनामकर्मोपभोगभाजः समानजातीयानां हीनजातीयानां वा
देवानामन्येषामेवं वयं समृद्धा यत्सकललोकप्रसिद्धानां चन्द्रादीनां विमानानि वहाम इति निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थमात्मानं बहु म-
न्यमाना उक्तप्रकारेण चन्द्रादिविमानानि वहन्ति ॥ एवं सूर्यादिविमानविषयाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि, अत्र जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति-
संके सङ्ग्रहिणीगाथे—‘सोलस देवसहस्रा वहन्ति चंदेसु चैव सूरसु । अट्टेव सहस्साहं एकेकंमि गहविमाणे ॥ १ ॥ चत्वारि सहस्साहं

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३८२ ॥

नक्खत्तंमि य हवंति एक्केक्के । दो चेव सहस्साइं तारारूवेक्केमक्कंमि ॥ २ ॥” कच्चित्सिहादीनां वर्णनं दृश्यते तद्वहुषु पुस्तकेषु न दृष्ट-
मित्युपेक्षितं, अवश्यं चेत्तद्व्याख्यानेन प्रयोजनं तर्हि जम्बूद्वीपप्रज्ञसिटीका परिभाषनीया, तत्र सविस्तरं तद्व्याख्यानस्य कृतत्वात् ॥

एतेसि णं भंते चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं कयरे कयरेहिंतो सिग्घगती वा मंदगती
वा?, गोयमा! चंदेहिंतो सूरा सिग्घगती सूरैहिंतो गहा सिग्घगती गहेहिंतो णक्खत्ता सिग्घ-
गती णक्खत्तेहिंतो तारा सिग्घगती, सव्वप्पगती चंदा सव्वप्पगतीओ तारारूवे ॥ (सू० १९०)
एएसि णं भंते! चंदिमजावतारारूवाणं कयरे २ हिंतो अप्पहििया वा महिहििया वा?, गोयमा!
तारारूवेहिंतो णक्खत्ता महिहििया णक्खत्तेहिंतो गहा महिहििया गहेहिंतो सूरा महिहििया सूरै-
हिंतो चंदा महिहििया, सव्वप्पहििया तारारूवा सव्वप्पहििया चंदा ॥ (सू० २००)

‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पगतयः? कतरे कतरेभ्यः? शीघ्रगतयः?, भग-
वानाह—गौतम! चन्द्रेभ्यः सूर्याः शीघ्रगतयः सूर्येभ्यो ग्रहाः शीघ्रगतयः ग्रहेभ्यो नक्षत्राणि शीघ्रगतीनि नक्षत्रेभ्यस्तारारूपाः शीघ्रग-
तयः, चन्द्रेणाहोरात्राक्रमणीयस्य क्षेत्रस्य सूर्योदिभिर्हीनहीनतरेणाहोरात्रेणाक्रम्यमाणत्वात्, एतच्च सविस्तरं चन्द्रप्रज्ञप्तौ सूर्यप्रज्ञप्तौ
भावितमिति ततोऽवधार्य, एवं च सर्वमन्दगतयश्चन्द्राः सर्वशीघ्रगतयस्ताराः ॥ ‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां भदन्त! चन्द्रसूर्यग्रहन-
क्षत्रतारारूपाणां मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पपद्धिकाः कतरे कतरेभ्यो महद्धिकाः?, भगवानाह—गौतम! तारकेभ्यो नक्षत्राणि महद्धिकानि

३ प्रतिपत्तौ
शीघ्रमन्द-
गती अल्प-
महर्धिक-
त्वादिः
उद्देशः २
सू० १९९-
२००

॥ ३८२ ॥

बृहत्स्थितिकत्वात्, एवं नक्षत्रेभ्यो ग्रहा महर्द्धिकाः, ग्रहेभ्यः सूर्यो महर्द्धिकाः, सूर्येभ्यश्चन्द्रा महर्द्धिकाः, एवं सर्वोल्पद्वयस्ताराः सर्व-
महर्द्धयश्चन्द्राः ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपे ताराणां परस्परमन्तरप्रतिपादनार्थमाह—

जंबूद्वीवे णं भंते ! दीवे ताराख्वस्स २ एस णं केवतियं अवाधाए अंतरे पणत्ते ? गोयमा ! दुविहे
अंतरे पणत्ते, तंजहा—वाधातिमे य निव्वाधाइमे य, तत्थ णं जे से वाधातिमे से जहण्णेणं
दोणिण य छावट्टे जोयणसए उक्कोसेणं बारस जोयणसहस्साइ दोणिण य बायाले जोयणसए ता-
राख्वस्स २ य अवाहाए अंतरे पणत्ते । तत्थ णं जे से निव्वाधातिमे से जहण्णेणं पंचधणुसयाइ
उक्कोसेणं दो गाडयाइ ताराख्व जाव अंतरे पणत्ते ॥ (सू० २०१) चंदस्स णं भंते ! जोतिसिंदस्स
जोतिसरन्नो कति अगमहिंसीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ,
तंजहा—चंदप्पभा दोसिणाभा अच्चिमाली पभंकरा, एत्थ णं एगमेगाए देवीए चत्तारि चत्तारि देव-
साहस्सीओ परिवारे य, पभू णं ततो एगमेगा देवी अण्णाइ चत्तारि २ देविसहस्साइ परिवारं
विउन्वित्ताए, एवामेव सपुव्वावरेणं सोलस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, से तं तुडिए ॥ (सू० २०२)
पभू णं भंते ! चंदे जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवाडिंसए विमाणे सभाए सुधम्माए चंदंसि
सीहासणंसि तुडिएण सद्धिं दिव्वाइ भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरित्तए ? गो त्तिण्हे समट्टे ।
से केण्हेणं भंते ! एवं बुच्चति नो पभू चंदे जोतिसराया चंदवडेंसए विमाणे सभाए सुधम्माए

चंदंसि सीहासणंसि तुडिणं सद्धिं दिव्वाइ भोगभोगां मुंजमाणे विहरिमाणं?, गोयमा! चं-
दस्स जोतिसिंदस्स जोतिसरणो चंदवडंसणं यिमाणे सभाए सुधम्मए माणवगंसि चेन्नियलं-
भंसि बहरामए सु गोलयट्टसमुगए सु बहूयाओ जिणसकहाओ सण्णिविहाओ चिट्ठंति, जाओ णं
चंदस्स जोतिसिंदस्स जोतिसरसो अमेहिं च बहूणं जोतिसियाणं देवाण य देवीण य अन्नणिज्जाओ
जाव पज्जुवासणिज्जाओ, तासिं पणिहाए नो पभू चंदे जोतिसराया चंदवडिं जाव चंदंसि सीहास-
णंसि जाव मुंजमाणे विहरिमाणं, से एणट्टेणं गोयमा! नो पभू चंदे जोतिसराया चंदवडंसणं
यिमाणे सभाए सुधम्मए चंदंसि सीहासणंसि तुडिणं सद्धिं दिव्वाइ भोगभोगां मुंजमाणे
विहरिमाणं, अट्टारं च णं गोयमा! पभू चंदे जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवडंसणं यिमाणे स-
भाए सुधम्मए चंदंसि सीहासणंसि चडहिं सामाणिगसाहस्सीहिं जाव सोलसहिं आयरक्ख-
द्वगीहयाइयंतंतीतलतालतुडियणमुहंगपट्टपवाइयरवेणं दिव्वाइ भोगभोगां मुंजमाणे विह-
रिमाणं, केवलं परियारतुडिणं सद्धिं भोगभोगां बुद्धीए नो चेव णं मेहुणवस्तिं ॥ (सू० २०३)
अंगमहिंसीओ पणणाओ, तंजहा—सूरप्पमा आयवाभा अचिमाली पभंकरा, एवं अवसेसं

३ प्रतिपत्तो
तारान्तरं
तुटिकं अ-
भेयुनं सू-
यादिदेव्यः
उद्देशः २
सू० २०१-
२०४

जहा चंदस्स णवरिं सूरवडिंसए विमाणे सूरसि सीहासंगंसि, तहेव सव्वेसिं पि गंहार्हणं चत्तारि
अग्गमहि सीओ० तंजहा—विजया वेजयंती जयंती अपराजिया, तेसिं पि तहेव । (सू० २०४)

‘जंबूदीवे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे तारायास्ताराया एतदन्तरं कियदवाधया प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह—गौतम !
द्विविधमन्तरं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—व्याघातिमं निर्व्याघातिमं च, व्याहननं व्याघातः—पर्वतादिस्खलनं तेन निर्वृतं व्याघातिमं ‘भावादिम’
इति इमप्रत्ययः, निर्व्याघातिमं—व्याघातिमात्त्रिगतं स्वाभाविकमित्यर्थः, तत्र यन्निर्व्याघातिमं तज्जघन्येन पञ्च धनुःशतानि उत्कर्षतो
द्वे गव्यूते, तत्र यद् व्याघातिमं तज्जघन्येन द्वे योजनशते ‘षट्षष्टे’ षट्षष्ट्याधिके, एतच्च निपथकूटादिकमपेक्ष्य वेदितव्यं, तथाहि—
निषधपर्वतः स्वभावादप्युच्चैश्चत्वारि योजनशतानि तस्योपरि पञ्च योजनशतोच्चानि कूटानि, तानि च मूले पञ्च योजनशतान्यायाम-
विष्कम्भाभ्यां मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि उपर्येद्धृतीयानि योजनशतानि, तेषां चोपरितनभागसमश्रेणिप्रदेशे तथा-
जगत्स्वाभाव्यादष्टावष्टौ योजनान्युभयतोऽवाधया कृत्वा ताराविमानानि परिभ्रमन्ति, ततो जघन्यतो व्याघातिममन्तरं द्वे योजन-
शते षट्षष्ट्याधिके भवति, उत्कर्षतो द्वादश योजनसहस्राणि द्वे योजनशते द्वाचत्वारिंशदधिके, एतच्च मेरुमपेक्ष्य द्रष्टव्यं, तथाहि—मेरु-
देशे योजनसहस्राणि मेरोश्चोभयतोऽवाधया एकादश योजनशतान्येकविंशत्याधिकानि, ततः सर्वसंख्यामीलने द्वादश योजनसहस्राणि
द्वे च योजनशते द्वाचत्वारिंशदधिके, क्वचित्सर्वत्र ‘वाधाइए निव्वाधाइए’ इति पाठस्तत्र व्याधातो—यथोक्तेरूपोऽस्यास्तीति व्याधाति-
कम्, ‘अतोऽनेकंस्वरा’दिति मत्वर्थीय इकंप्रत्ययः, व्याघातिकात्त्रिगतं निर्व्याघातिकमिति ॥ ‘चंदस्स णं भंते !’ इत्यादि, चंदस्य
भदन्त ! ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योतिषराजस्य ‘कति’ कियत्संख्याकां अप्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! चतस्रोऽप्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ;

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३८४ ॥

तद्यथा—चन्द्रप्रभा १ ‘दोसिणाभा’ इति ज्योत्स्नाभा २ अर्चिमौली ३ प्रभङ्करा ४ ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, ‘तत्र’ तासु चतसृषु अग्र-
महिषीषु मध्ये एकैकस्या देव्याश्चत्वारि २ देवीसहस्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः, किमुक्तं भवति ?—एकैकाऽग्रमहिषी चतुर्णां २ देवीसह-
स्राणां पट्टराज्ञी, एकैव सा इत्थम्भूताऽग्रमहिषी परिवारावसरे तथाविधां ज्योतिष्कराजचन्द्रदेवेच्छामुपलभ्य प्रभुरन्यानि आलस-
मानरूपाणि चत्वारि देवीसहस्राणि विकुर्वितुं, स्वाभाविकानि पुनः ‘एवमेव’ उक्तप्रकारेणैव ‘सपूर्वापरेण’ पूर्वापरमीलेनेन षोडश [प्र-
न्याग्रम् ११५००] देवीसहस्राणि चन्द्रदेवस्य भवन्ति, ‘सेत्तं तुडिण्’ तदेतावत् ‘तुटिकम्’ अन्तःपुरम्, आह चूर्णिकृत्—‘तुटि-
कमन्तःपुरमुपदिश्यते’ इति ॥ ‘पभू णं भंते !’ इत्यादि, प्रभुर्भदन्त ! चन्द्रो ज्योतिषेन्द्रो ज्योतिपराजश्चन्द्रावतंसके विमाने सभायां
सुधर्मायां चन्द्रे सिंहासने ‘तुटिकेन’ अन्तःपुरेण सार्द्धं दिव्यान् भोगभोगान् सुजमानः ‘विहर्तुम्’ आसितुम्?, भगवानाह—गौ-
तम ! नायमर्थः समर्थः ॥ अत्रैव कारणं पृच्छति—‘से केणट्टेण’मित्यादि तदेव, भगवानाह—गौतम ! चन्द्रस्य ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योति-
षराजस्य चन्द्रावतंसके विमाने सभायां सुधर्मायां माणवकचैत्यस्तम्भे वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्रकेषु तेषु च यथा तिष्ठन्ति तथा विज-
यराजधानीगतसुधर्मासभायामिव द्रष्टव्यं, बहूनि जिनसक्थीनि संनिक्षिप्तानि तिष्ठन्ति यानि, सूत्रे स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, च-
न्द्रस्य ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योतिपराजस्य अर्चनीयानि पुष्पादिभिर्वन्दनीयानि विशिष्टैः स्तोत्रैः स्तोतव्यानि पूजनीयानि वस्त्रादिभिः स-
त्कारणीयानि आदरप्रतिपत्त्या सन्माननीयानि जिनोचितप्रतिपत्त्या कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमिति पयुपासनीयानि, ‘तासिं पणि-
हाए’ इति तेषां प्रणिधया तान्याश्रित्य नो प्रभुश्चन्द्रो ज्योतिपराजश्चन्द्रावतंसके विमाने यावद्विहर्तुमिति । ‘पभू णं गोयमा’ इत्यादि,
प्रभुर्गौतम ! चन्द्रो ज्योतिषेन्द्रो ज्योतिपराजश्चन्द्रावतंसके विमाने सभायां सुधर्मायां चन्द्रसिंहासने चतुर्भिः सामानिकसहस्रैश्चतसृ-

३ प्रतिपत्तौ
तारान्तरं
तुटिकं अ-
भेयुनं सू-
र्यादिदेव्यः
उद्देशः २
सू० २०१-
२०४

॥ ३८४ ॥

भिरप्रमहिषीभिः सपरिवाराभिल्लिसृभिः पर्वङ्गिः सप्तभिरनीकैः सप्तभिरनीकाधिपतिभिः षोडशभिरालरक्षकदेवसहस्रैरन्यैश्च बहुभि-
ज्योतिषैर्वैदेवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः 'महयाहये'त्यादि पूर्ववत् यावद्विव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुमिति, न पुनः 'मैथुन-
प्रत्ययं' मैथुननिमित्तं द्विव्यान् स्पर्शादीन् भुञ्जानो विहर्तुं प्रभुरिति ॥ 'सूरस्स णं भंते!' इत्यादि, सूरस्य भदन्त ! ज्योतिषेन्द्रस्य
ज्योतिषराजस्य कति अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूर्यप्रभा आतपाभा अर्चिर्माली
प्रभङ्करा । 'तत्थ णं एगमेगाए देवीए' इत्यादि चन्द्रवत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'नो चेव णं मेहुणवत्तियं' नवरं सूर्यावतंसकै विमाने
सूर्ये सिंहासने इति वक्तव्यं, शेषं तथैव ॥

चंद्रविमाणे णं भंते ! देवाणं केवत्तियं कालं ठिती पणत्ता?, एवं जहा ठितीपए तथा भाणियठ्ठावा

जाव ताराणं ॥ (सू० २०५)

'चंद्रविमाणे णं भंते!' इत्यादि, चन्द्रविमाने भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन चतुर्भांग-
पल्योपमं—चतुर्भांगः पल्योपमस्य चतुर्भांगपल्योपममर्द्धेपिपलीवत्, अत्रापि चिरन्तनव्याकरणेऽयं समासः, यदिवा चतुर्भांगमात्रं
पल्योपमं चतुर्भांगपल्योपममिति विशेषणसमासः पल्योपमस्य चतुर्भांग इत्यर्थः, उत्कर्षतः पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, चन्द्रवि-
माने हि चन्द्रदेव उत्पद्यते अन्ये च तत्सामानिकालरक्षादयः, तत्रालरक्षादीनां यथोक्ता जघन्या स्थितिः उत्कृष्टा चन्द्रमसां तत्सामा-
निकानां वा । 'चंद्रविमाणे णं भंते!' इत्यादि, चन्द्रविमाने भदन्त ! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम !
जघन्येन चतुर्भांगपल्योपममुत्कर्षतः पल्योपमार्द्धे पञ्चाशता वर्षसहस्रैरभ्यधिकं । एवं सूर्योदिविमानविषयाण्यपि स्थितिसूत्राणि वा-

श्रीजीवा-
बीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३८५ ॥

च्यन्ति, नवरं सूर्यविमाने देवानां जघन्यतश्चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षतः पल्योपमं वर्षसहस्राभ्यधिकं, देवीनां जघन्यतश्चतुर्भागपल्योप-
ममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं पञ्चभिर्वर्षशतैरभ्यधिकं, ग्रहविमानदेवानां जघन्यतश्चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, देवीनां उत्कृ-
ष्टमर्धपल्योपमं जघन्येन चतुर्भागपल्योपमं, नक्षत्रविमाने देवानां जघन्यतश्चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं, देवीनां उत्कृष्टतोऽ-
धिकचतुर्भागपल्योपमं जघन्येन चतुर्भागपल्योपमं, ताराविमाने जघन्येनाष्टभागपल्योपममुत्कर्षतश्चतुर्भागपल्योपमं, देवीनां जघन्य-
तोऽष्टभागपल्योपममुत्कर्षतः सातिरेकमष्टभागपल्योपममिति ॥

एतेसि णं भंते! चंदिमसूरियगहणक्वत्ततारारूपाणं कयरेरहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला
वा विसेसाहिया वा?, गोघमा! चंदिमसूरिया एते णं दोणिणवि तुल्ला सव्वथोवा संखेज्जगुणा
णक्वत्ता संखेज्जगुणा गहा संखेज्जगुणाओ तारगाओ ॥ (सू० २०६) जोइसुदेसओ समसो ॥

‘एतेसि णं भंते!’ इत्यादि, एतेषां भदन्त! चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां कतरे कतरेभ्योऽल्पाः कतरे कतरेभ्यो बहुका वा?
कतरे कतरेस्तुल्याः?, अत्र विभक्तिपरिणामेन तृतीया व्याख्येया, कतरे कतरेभ्यो विशेषाधिकाः?, भगवानाह—गौतम! चन्द्रसूर्या
एते द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं चन्द्रसूर्याणां समसङ्ख्याकत्वात्, शोभेभ्यो ग्रहाविभ्यः सर्वेऽपि स्लोकाः, तेभ्यो न-
क्षत्राणि सङ्क्षेयगुणानि अष्टाविंशतिगुणत्वात्, तेभ्योऽपि ग्रहाः सङ्क्षेयगुणाः सातिरेकत्रिगुणत्वात्, तेभ्योऽपि ताराः सङ्क्षेयगुणाः
प्रभूतकोटीकोटीगुणत्वात् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्थप्रतिपत्तौ ज्योतिषोद्देशकः समाप्तः ॥

३ प्रतिपत्तौ
ज्यो०
उद्देशः २
चन्द्रादेः
स्थितिः
सू० २०५
अल्पबहुत्वं
सू० २०६

॥ ३८५ ॥

उक्ता ज्योतिषवक्तव्यता, सम्प्रति वैमानिकवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! वेमाणियाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ?, कहि णं भंते ! वेमाणिया देवा परिष-
संति ?, जहा ठाणपदे तथा सव्वं भाणिघव्वं णवरं परिसाओ भाणितव्वाओ जाव सुक्के, अन्नोसिं
च बहूणं सोधम्मकप्पवासीणं देवाण य देवीण य जाव विहरंति ॥ (सू० २०७)

‘कहि णं भंते ! वेमाणियाण’मित्यादि, क भदन्त ! वैमानिकानां देवानां विमानानि प्रज्ञप्तानि ?, तथा क भदन्त ! वैमानिका देवाः
परिवसन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागाद् रुचकोपलक्षितादिति भावः ऊर्द्धं चन्द्रसूर्य-
ग्रहनक्षत्रतारारूपाणामप्युपरि बहूनि योजनानि बहूनि योजनशतानि बहूनि योजनसहस्राणि बहूनि योजनशतसहस्राणि बहूनीयोजनकोटी-
कोटीः ऊर्द्धं दूरमुल्लुल्य—बुद्ध्या गत्वा, एतच्च सार्द्धरज्जूपलक्षणं, तथा चोक्तम्—‘सोहम्मंमि दिवहुडा अड्डाइज्जा य रज्जु माहिंदे । वंभंमि
अद्धपंचम छ अब्बुए सत्त लोगंते ॥ १ ॥ [सौधर्मे सार्धं द्वे रज्जू माहेन्द्रे । ब्रह्मदेवलोके अर्धपञ्चमाः षड् अच्युते सप्त लोकान्ते
॥ १ ॥] ‘एत्थ ण’मित्यादि, ‘अत्र’ एतस्मिन् सार्द्धरज्जूपलक्षिते क्षेत्रे ईषत्प्राग्भारादर्वाक् सौधर्मे शानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकला-
न्तकशुक्रसहस्रारानतप्राणान्युतत्रैवेयकानुत्तरेषु स्थानेषु ‘अत्र’ एतस्मिन् वैमानिकानां चतुरशीतिर्विमानावासशतसहस्राणि सप्त-
नवतिः सहस्राणि त्रयोविंशतिर्विमानानि ८४९७०२३ भवन्तीत्याख्यातानि, इयं च सङ्ख्या—‘वत्तीसअट्ठवीसा बारसअट्ठ चउरो
सयसहस्सा’ इत्यादिसङ्ख्यापरिमीलनेन भावनीया ॥ ‘ते णं विमाणा’ इत्यादि, तानि विमानानि सर्वरत्नमयानि ‘अच्छा सण्हा लण्हा
घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निप्पंका निक्कंङ्कच्छाया सण्पभा समिरीया सउज्जोया पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूत्ता पडिरूत्ता ।’

‘एतृ ण’मित्यादि, एतेषु विमानेषु बहवो वैमानिका देवाः परिवसन्ति, तद्यथा—सौधर्मा ईशाना यावद् गैव्यका अनुत्तराः, एते च व्यपदेशास्तात्स्थ्यादवगन्तव्याः, यथा पञ्चालदेशनिवासिनः पञ्चालाः, एते च कथम्भूताः? इत्याह—‘ते ण’मित्यादि, ते सौधर्मा-द्वयोऽन्युत्तपर्यवसाना यथाक्रमं मृगमहिषवराहसिंहच्छगलदर्दुरह्यगजपतिमुजगखड्गवृषभाङ्गत्रिडिमप्रकटितचिह्नमुकुटाः, मृगादिरूपाणि प्रकटितानि चिह्नानि मुकुटे येषां ते तथेति भावः, तद्यथा—सौधर्मदेवा मृगरूपप्रकटितचिह्नमुकुटाः ईशानदेवा महिषरूपप्रकटितचिह्न-मुकुटाः सनत्कुमारदेवा वराहरूपप्रकटितचिह्नमुकुटाः माहेन्द्रदेवाः सिंहरूपप्रकटितमुकुटचिह्नाः ब्रह्मलोकदेवाश्छगलरूपप्रकटितमुकु-टचिह्नाः लान्तकदेवा दर्दुररूपप्रकटितमुकुटचिह्नाः शुक्रकल्पदेवा इयमुकुटचिह्नाः सहस्रारकल्पदेवा गजपतिमुकुटचिह्नाः आनतक-ल्पदेवा मुजगमुकुटचिह्नाः, प्राणतकल्पदेवाः खड्गमुकुटचिह्नाः, खड्गः चतुष्पदविशेष आटव्यः, आरणकल्पदेवा वृषभमुकुटचिह्नाः अन्यु-तकल्पदेवा विडिममुकुटचिह्नाः तथा प्रशिथिलवरमुकुटकिरीटधारिणः, ‘वरकुण्डलुजोवियाणणा’ इति वराभ्यां कुण्डलाभ्यामुद्-द्योतितं—भास्वरीकृतमाननं येषां ते वरकुण्डलोद्द्योतिताननाः, ‘मण्डदित्तसिरया’ मुकुटेन दीप्तं शिरो येषां ते मुकुटदीप्तिशिरसः रक्ताभा—रक्तवर्णाः, एतेदेव सविशेषमाह—‘पउमपमहगोरा’ पद्मपद्मवत्—पद्मपत्रवद् गौराः पद्मपद्मगौराः श्रेयांसः—परमप्रशस्याः शुभवर्णगन्धस्पर्शीः ‘उत्तमविकुर्विणः’ उत्तमं विकुर्वन्तीत्येवंशीला उत्तमविकुर्विणः, ‘विविहवत्थमहधारी’ विविधानि शुभात् शुभ-तराणि वस्त्राणि माल्यानि च धारयन्तीत्येवंशीला विविधवस्त्रमाल्यधारिणः महर्द्धिका महाद्युतयो महायशसो महाबला महानुभागा महासौख्याः तथा ‘हारविराडयवच्छा कडगतुडियथंभियमुया संगयकुण्डलमट्टगंडयलकणपीठधारी विचित्तहत्थाभरणा विचित्तमाला-मचली कल्लाणगपवरमल्लाणुलेक्का भासुरवोदी पलंबवणमालधरा दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघयणेणं

दिव्वेणं संठणेणं दिव्वाए इड्डीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पभाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अभीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेसाए
 दस दिसाओ उल्लोवेमाणा' इति प्रागुत्तासुरकुमारवन्नेतव्यम् ॥ "ते णं तत्थ साणं साणं'मित्तादि, ते वैमानिका देवाः शक्रादयोऽ-
 क्युतपर्यवसानास्तत्र स्वस्वकल्पे खेषां खेषां विमानावासशतसहस्राणां खेषां 'खेषां सामानिकसहस्राणां खेषां त्रायस्त्रिंशकानां
 खेषां खेषां लोकपालानां स्वासां स्वासाममहिषीणां सपरिवाराणां स्वासां २ पर्षदां खेषां खेषामनीकानां खेषां खेषामनीकाधिपतीनां
 खेषां खेषामालरक्षदेवसहस्राणां, अन्येषां च बहूनां देवानां देवीनां च 'आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्ठित्तं महयरगतं आणाईसरसे-
 णावच्चं कारेमाणा पालेमाणा महायाहयनट्टगीयाइयतंतीतलतालुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं मुंजमाणा वि-
 हरंती'ति ॥ 'कहि णं भंते!' इत्यादि, क भदन्त ! सौधर्मकदेवानां विमानानि प्रज्ञप्तानि?, तथा क भदन्त ! सौधर्मकल्पदेवाः परि-
 वसन्ति?, भगवानाह—गौतम ! 'जम्बुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुठवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमि-
 भागाओ उडुं चंदिमसूरिमगहणक्खत्ततारारूवाणं बहूणि जोयणाइं बहूणि जोयणसयाइं बहूणि जोयणसहस्साइं बहूणि जोयणसय-
 सहस्साइं उडुं दूरं उप्पइत्ता' इति प्राग्वत्, 'एत्थ णं' 'अत्र' एतस्मिन् सार्द्धरज्जूपलक्षिते क्षेत्रे सौधर्मो नाम कल्पः प्रज्ञप्तः, स च
 प्राचीनापाचीनायत उदग्दक्षिणविस्तीर्णः अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितः मेरोर्दक्षिणतस्तस्य भावात्, 'अर्चिर्माली' अर्चिर्बि—किरणास्तेषां
 माला अर्चिर्माला सा अस्यास्तीति अर्चिर्माली सर्वतः किरणमालापरिवृत इत्यर्थः, एतदेवोपमया द्रढयति—इङ्गालराशिवर्णाभिः प्र-
 माभिः पद्मारागादिसम्बन्धिनीभिर्जिज्वल्यमानतया देदीप्यमानाङ्गाराशिवर्णाभप्रभाणां अत्यन्तोत्कटतया साक्षादङ्गाराशिरिव ज्वल-
 न्नवभासत इति भावः, असङ्ख्येया योजनकोटाकोटयः परिक्षेपेण सर्वात्मना रत्नमयोऽच्छः, यावत्करणात् 'सण्हे लण्हे घट्टे मट्टे' इत्या-

द्विपरिग्रहः ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्थ ण'मिति पूर्ववत्, सौधर्मकत्वे द्वाविंशद् विमानाबासशतसदृशाणि भवन्तीत्याख्यातं मया ओ-
पैश्च तीर्थच्छिद्विः ॥ 'ते णं विमाणा' इत्यादि, तानि विमानानि सर्वासना रत्नमयानि अच्छानि यावत्प्रतिरूपाणि, अत्रापि यावत्क-
रणात् 'सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा' इत्यादिपरिग्रहः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां विमानानां बहुमध्ये पञ्चावतंसका-विमानावतंसकाः
प्रकृताः, तद्यथा—'असोगवडिंसए' इति, पूर्वस्यां दिशि अशोकावतंसकः दक्षिणस्यां सप्तपर्णावतंसकः अपरस्यां चम्पकावतंसकः
उत्तरस्यां चूतावतंसकः मध्ये तेषां सौधर्मवतंसकः ॥ 'ते णं वडेंसया' इत्यादि, ते पञ्चाप्यवतंसकाः सर्वासना रत्नमया अच्छा
यावत्प्रतिरूपाः, अत्रापि यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा' इत्यादिपरिग्रहः । 'एत्थ ण'मित्यादि, 'अत्र' एतेषु द्वाविंशन्शत-
सहस्रसंख्येषु विमानेषु बहवः सौधर्मकाः—सौधर्मा एव सौधर्मका देवाः परिवसन्ति 'महिद्धिया जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणा'
अत्र यावत्करणात् 'महायसा महावला महाणुभागा महासोकखा हारविराडयवच्छा' इत्यादिप्रागुक्तपरिग्रहः, 'ते णं तत्थ साणं साणं
विमाणं साणं साणं सामाणियाणं साणं साणं अगमहिंसीणं साणं साणं परिसाणं साणं २ अणियाणं साणं २ अणियाहिवईणं
साणं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अत्रेसि च वडूणं जाव विहरंति' सुगमं ॥ 'सक्के य एत्थ' इत्यादि, अत्र—एतस्मिन् सौधर्मे
कल्पे शक्रः—शकनात् शक्रो देवेन्द्रो देवराजः परिवसति, स च कथम्भूतः? इत्याह—'वज्रपाणिः' वज्रं पाणावस्य वज्रपाणिः, असु-
रपुरद्वाराणात् पुरन्दरः, 'सयक्कज्ज' इति शतं क्रतूनां—प्रतिमानां—अभिग्रहविशेषाणां श्रमणोपासकपञ्चमप्रतिमारूपाणां कार्तिकश्रेष्ठि-
भवापेक्षया यस्य स शतक्रतुः, 'सहस्सक्खे' इति सहस्रमक्षणां यस्यासौ सहस्राक्षः, इन्द्रस्य हि किल मन्त्रिणां पञ्च शतान्यात्मना
सह परिपूर्णानि सन्ति तदीयानामक्षणामिन्द्रप्रयोजनव्यापृतत्वाद् इन्द्रसम्बन्धीनि विवक्षितानीति सहस्राक्षत्वं, 'मघवं' इति मघा—म-

३ प्रतिपत्तौ
वैमानि०
उद्देशः १
वैमानिक-
देवाः
सू० २०७

॥ ३८७ ॥

हामेघास्ते यस्य वशे सन्ति स मघवान्, पाको नाम वलवान् रिपुः स शिष्यते—निराक्रियते येन स पाकशासनः, दक्षिणाद्धेलोका-
धिपतिः मेरोर्दक्षिणतः सर्वस्यापि तदाभाव्यत्वात्, द्वात्रिंशद्विमानावासशतसहस्राधिपतिः, सौधर्मे कल्पे एतावतां विमानावाप्तशत-
सहस्राणां भावात्, ऐरावणत्राहनः, ऐरावणनाम्नो गजपतेस्तद्वाहनस्य भावात्, सुरेन्द्रः सौधर्मवासिनां सुराणां सर्वेषामपि तदाक्षाव-
र्त्तित्वात्, 'अरयंवरवत्थधरे' इति अरन्नांसि—रजोरहितानि स्वच्छतया अम्बरवद् अम्बराणि वस्त्राणि धारयतीति अरजोऽम्बरवस्त्र-
धरः, 'आलङ्कयमालमउडे' इति माला च मुकुटश्च मालामुकुटं आलङ्कितं—आलङ्कितं मालामुकुटं येन स आलङ्कितमालामुकुटः,
कृतकण्ठमाल आविद्धशिरसिमुकुट इति भावः, 'नवहेमचारुचित्तचंचलकुण्डलविलिहजमाणगंडे' नवमिव—प्रत्यग्रमिव हेम यत्र
ते नवहेमनी नवहेमभ्यां चारुचित्राभ्यां चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां विलिख्यमानौ गण्डौ यस्य स तथा, 'महिद्धिण्ण जाव दसदिसाओ
उज्जोवेमाणे पभासेमाणे' अत्र यावत्करणात् 'महज्जुईए महाबले महायसे' इत्यादि पूर्वोक्तपरिग्रहः, सौधर्मे कल्पे सौधर्मवतंसके वि-
माने सभायां सुधर्म्यां शक्रे सिंहासने 'से णं तत्थ वत्तीसाए' इत्यादि स तत्र द्वात्रिंशतो विमानावासशतसहस्राणां चतुरशीतिः
सामानिकसहस्राणां त्रयस्त्रिंशतस्त्रायस्त्रिंशकानां चतुर्णां लोकपालानामष्टानामप्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्वदां सप्तानामनीकानां
सप्तानामनीकाधिपतीनां चतसृणां चतुरशीतीनामाक्षदेवसहस्राणां अन्येषां च बहूनां सौधर्मकल्पवासिनां वैमानिकानां देवानां देवीनां
च 'आहेवच्चं जाव दिव्वाहं भोगभोगाई भुंजमाणे विहरइ' अत्र यावत्करणात् 'पोरेवच्चं सामित्तं भट्टित्तं'मित्यादि परिग्रहः ॥

सक्कस्स णं भंते! देविंदस्स देवरत्तो कति परिसाओ पत्तत्ताओ?, गोयमा! तओ परिसाओ पण-
त्ताओ, तंजहा—समिता चंडा जाता, अंभितरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाता

॥ सक्रस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो अङ्गिभतरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ ? मज्झिमियाए परि० तहेव बाहिरियाए पुच्छा, गोयमा ! सक्रस्स देविंदस्स देवरत्तो अङ्गिभतरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ मज्झिमियाए परिसाए चउदस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियाए परिसाए सोलस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, तथा अङ्गिभतरियाए परिसाए सत्त देवीसयाणि मज्झिमियाए छच्च देवीसयाणि बाहिरियाए पंच देवीसयाणि पन्नत्ताइं ॥ सक्रस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो अङ्गिभतरियाए परिसाए देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? एवं मज्झिमियाए बाहिरियाएवि, गोयमा ! सक्रस्स देविंदस्स देवरत्तो अङ्गिभतरियाए परिसाए पंच पलिओवमाइं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि पलिओवमाइं ठिती, पणत्ता बाहिरियाए परिसाए देवाणं तिसि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, देवीणं ठिती, अङ्गिभतरियाए परिसाए देवीणं तिसि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए दुव्वि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता बाहिरियाए परिसाए एगं पलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो सो चैव जहा भवणवासीणं ॥ कहि णं भंते ! ईसाणकाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? तहेव सन्वं जाव ईसाणे एत्थ देविंदे देव० जाव विहरति । ईसाणस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो कति परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तओ परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—समिता चंडा जाता, तहेव सन्वं गवरं अङ्गिभतरियाए परिसाए दस देवसा-

हस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ, बाहिरियाए चउइस देव-
साहस्सीओ, देवीणं पुच्छा, अड्ढिभतरियाए णव देवीसता पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए अट्ठ
देवीसता पणत्ता बाहिरियाए परिसाए सत्त देविसता पणत्ता, देवाणं ठिती पं०?, अड्ढिभत-
रियाए परिसाए देवाणं सत्त पलिओवमाइं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए छ पलिओवमाइं बा-
हिरियाए पंच पलिओवमाइं ठिती पणत्ता । देवीणं पुच्छा, अड्ढिभतरियाए साइरेगाइं पंच प-
लिओवमाइं मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता बाहिरियाए परि-
साए तिणिण पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, अट्ठो तहेव भाणियव्वो ॥ सणकुमारणं पुच्छा त-
हेव ठाणपदगमेणं जाव सणकुमारस्स तओ परिसाओ समिताइं तहेव, णवरिं अड्ढिभतरियाए
परिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए परिसाए दस देवसाहस्सीओ पण-
त्ताओ, बाहिरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, अड्ढिभतरियाए परिसाए
देवीणं ठिती अट्ठपंचमाइं सागरोवमाइं पंच पलिओवमाइं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए परि-
साए अट्ठपंचमाइं सागरोवमाइं चत्तारि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अट्ठपं-
चमाइं सागरोवमाइं तिणिण पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, अट्ठो सो चेव ॥ एवं माहिंदस्सवि तहेव
तओ परिसाओ णवरिं अड्ढिभतरियाए परिसाए छदेवसाहस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए

भीजीवा-
भीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३८९ ॥

परिसाए अट्ट देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, बाहिरियाए दस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, ठिती देवाणं अंभितरियाए परिसाए अट्टपंचमाइं सागरोवमाइं सत्त य पलिओ० ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए पंच सागरोवमाइं छच्च पलिओवमाइं, बाहिरियाए परिसाए अट्टपंचमाइं सागरोवमाइं पंच य पलिओवमाइं ठिती पं० तहेव सन्वेसिं इंदाण ठाणपयगमेणं विमाणणि बुच्चा ततो पच्छा परिसाओ पत्तेयं २ बुच्चति ॥ बंभस्सवि तओ परिसाओ पणत्ताओ अंभितरियाए वसारि देवसाहस्सीओ मज्झिमियाए छ देवसाहस्सीओ बाहिरियाए अट्ट देवसाहस्सीओ, देवाणं ठिती अंभितरियाए परिसाए अट्टणवमाइं सागरोवमाइं पंच य पलिओवमाइं मज्झिमियाए परिसाए अट्टणवमाइं चत्तारि पलिओवमाइं बाहिरियाए अट्टणवमाइं सागरोवमाइं तिण्णि य पलिओवमाइं अट्टो सो चेव ॥ लंतगस्सवि जाव तओ परिसाओ जाव अंभितरियाए परिसाए दो चेव साहस्सीओ मज्झिमियाए चत्तारि देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियाए छ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, ठिती भाणियन्वा—अंभितरियाए परिसाए बारस सागरोवमाइं सत्त पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए बारस सागरोवमाइं छच्च पलिओवमाइं ठिती पणत्ता बाहिरियाए परिसाए बारस सागरोवमाइं पंच पलिओवमाइं ठिती पणत्ता महासुक्कस्सवि जाव तओ परिसाओ जाव अंभितरियाए एगं देवसाहस्सं मज्झिमियाए दो देवसा-

३ प्रतिपत्तौ
वैमा०
उद्देशः १
पर्वदः
सू० २०८

॥ ३८९ ॥

हस्सीओ पन्नत्ताओ बाहिरियाए चत्तारि देवसाहस्सीओ, अङ्गिभतरियाए परिसाए अद्धसोलस
सागरोवमाइं पंच पलिओवमाइं मज्झिमियाए अद्धसोलस सागरोवमाइं चत्तारि पलिओवमाइं
बाहिरियाए अद्धसोलस सागरोवमाइं तिण्णि पलिओवमाइं अट्ठो सो चेव ॥ सहस्सारे पुच्छा
जाव अङ्गिभतरियाए परिसाए पंच देवसया मज्झिमियाए परि० एगा देवसाहस्सी बाहिरियाए
दो देवसाहस्सीओ पन्नत्ता ठिती अङ्गिभतरियाए अद्धहारस सागरोवमाइं सत्त पलिओवमाइं
ठिती पणत्ता एवं मज्झिमियाए अद्धहारस छप्पलिओवमाइं बाहिरियाए अद्धहारस सागरो-
वमाइं पंच पलिओवमाइं अट्ठो सो चेव ॥ आणयपाणयस्सवि पुच्छा जाव तओ परिसाओ ण-
वरि अङ्गिभतरियाए अट्ठाइज्जा देवसया मज्झिमियाए पंच देवसया बाहिरियाए एगा देवसाहस्सी
ठिती अङ्गिभतरियाए एगूणवीस सागरोवमाइं पंच य पलिओवमाइं एवं मज्झि० एगोणवीस
सागरोवमाइं चत्तारि य पलिओवमाइं बाहिरियाए परिसाए एगूणवीस सागरोवमाइं तिण्णि
य पलिओवमाइं ठिती अट्ठो सो चेव ॥ कहि णं भंते! आरणअञ्जुयाणं देवाणं तहेव अञ्जुए स-
परिवारे जाव विहरति, अञ्जुयस्स णं देविंदस्स तओ परिसाओ पणत्ताओ अङ्गिभतरपरि० दे-
वाणं पणवीसं सयं मज्झिम० अट्ठाइज्जा सया बाहिरय० पंचसया अङ्गिभतरियाए एक्कवीसं सा-
गरोवमा सत्त य पलिओवमाइं मज्झि० एक्कवीससागर० छप्पलि० बाहिर० एक्कवीसं सागरो०

भीजीवा-
जीवामि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३९० ॥

पंथं यं पलिओवमाहं ठिती पणत्ता ॥ कहि णं भंते ! हेटिमगेवेज्जगणं देवाणं विमाणा पणत्ता ?
कहि णं भंते ! हेटिमगेवेज्जगा देवा परिवसंति ? जहेव ठाणपए तहेव, एवं मज्झिमगेवेज्जा उव-
रिमगेविज्जगा अणुत्तरा य जाव अहमिंदा नामं ते देवा पणत्ता समणाउत्तो ! ॥ (सू० २०८) ॥
पढमो वेमाणिउव्वेसओ ॥

‘सक्कस्स णं भंते !’ इत्यादि, शक्रस्य भदन्त ! देवेन्द्रस्य देवराजस्य कति पर्वदः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! तिस्रः पर्वदः प्र-
ज्ञप्ताः, तद्यथा—शमिका चण्डा जाता, अभ्यन्तरिका शमिका मध्यमिका चण्डा बाह्या जाता ॥ ‘सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स
देवरणो अब्भितरियाए’ इत्यादि प्रश्नषट्कं सुप्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्वदि द्वादश
देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि मध्यमिकायां चतुर्दश देवसहस्राणि बाह्यायां षोडश देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि सप्त देवीशतानि
मध्यमिकायां षड् देवीशतानि बाह्यायां पञ्च देवीशतानि ॥ ‘सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरजो अब्भितरियाए परिसाए दे-
वानं केवइ काल’ मित्यादि प्रश्नषट्कं सुप्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्वदि पञ्च पत्त्योप-
मानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां चत्वारि पत्त्योपमानि, बाह्यायां पर्वदि त्रीणि पत्त्योपमानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवीनां
त्रिणि पत्त्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां द्वे पत्त्योपमे, बाह्यायामेकं पत्त्योपमं ॥ ‘से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुद्धति सक्कस्स णं
देवेंदस्स देवरजो तजो परिसाओ’ इत्यादि सकलमपि सूत्रं चमरवक्तव्यतायामिव भावनीयम् ॥ ‘कहि णं भंते ! ईसाणगदेवाणं
विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! ईसाणगदेवा परिवसंति’ इत्यादि सर्व सौधर्मवद्वक्तव्यं नवरं ‘भंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेण’—

३ प्रतिपत्तौ
चैमा०
उद्देशः १
पर्वदः
सू० २०८

॥ ३९० ॥

तथा 'अट्टावीसं विमाणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं' तथा पञ्चावतंसकाः—पूर्वस्यामङ्गावतंसको दक्षिणस्यां स्फटिकावतंसकः
 अपरस्यां रजतावतंसकः उत्तरस्यां जातरूपावतंसकः मध्ये ईशानावतंसकः, तथा शूलपाणिर्धृषभवाहनः, तथाऽशीतेः सामानिकस-
 हस्त्राणां चतसृणामशीतीनामाक्षरक्षदेवसहस्त्राणां, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि दश देवसहस्त्राणि मध्यमिकायां द्वादश बाह्यायां चतुर्दश,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि नव देवीशतानि मध्यमिकायामष्टौ देवीशतानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां सप्त देवीशतानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि दे-
 वानां सप्त पत्योपमानि मध्यमिकायां षट् बाह्यायां पञ्च, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां पञ्च पत्योपमानि मध्यमिकायां चत्वारि
 बाह्यायां त्रीणि, शेषं सर्वं शक्रवत् ॥ 'कहि णं भंते! सणकुमाराणं देवाणं विमाणा पन्नत्ता?, कहि णं भंते! सणकुमारा देवा परि-
 वसंति?' इति पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम! 'सोहम्मस्स कप्पस्स उप्पि सपक्ख सपडिदिसि' वहूइं जोयणाइं वहूइं जोयणसयाइं
 वहूइं जोयणसहस्साइं वहूइं जोयणसयसहस्साइं वहूइंओ जोयणकोडीओ वहूइंओ जोयणकोडाकोडिओ उडुं दूरं वीइवइत्ता एत्थ णं
 सणकुमारे नामं कप्पे पन्नत्ते' इति पाठसिद्धं, नवरं 'सपक्खं सपडिदिसि' समानाः पक्षाः—पूर्वापरदक्षिणोत्तररूपाः पाञ्चो यस्मिन्
 दूरमुत्पत्ते तत् सपक्षं 'समानस्य धर्मादिषु चे'ति समानस्य सभावः, तथा समानाः प्रतदिशो—विदिशो यत्र तत् सप्रतिदिक् ।
 'पाईणपडीणायते उईणदाहिणविच्छिण्णे' इत्यादि सौधर्मकल्पवन्निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं 'वारस विमाणावाससयसहस्सा भवंतीति म-
 क्खाय'मिति वक्तव्यं, तथा पञ्चानामवतंसकानां मध्ये चत्वारस्त एवाशोकावतंसकादयो मध्ये सनत्कुमारावतंसकः, अग्रमहिष्यो न व-
 क्तव्यास्तत्र परिगृहीतदेवीनामसम्भवात्, तथा 'सणकुमारे कप्पे सणकुमारवडेंसए विमाणे सभाए सुहम्माए सणकुमारंसि सीहास-
 णंसि से णं तत्थ वारसण्हं विमाणावाससयसहस्त्राणं वावत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं' तथा 'चउण्हं वावत्तराणं आयरक्खदेवसा-

हस्तीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वद्यष्टौ देवसहस्राणि मध्यमिकायां दश वाह्यायां द्वादश, देवीपर्वदो न वक्तव्याः, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवानामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमानि पञ्च पल्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमानि चत्वारि पल्योप-
कहि णं भंते! माहिंदगदेवा परिवसंति?, गोयमा! ईसाणस्स कप्पस्स उण्णि सपक्खं सपडिदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उप्पएत्ता एत्थ णं माहिंदे कप्पे पणत्ते' इति पूर्ववत्, 'पाईणपडीणायए उईणदाहिणविच्छिन्ने' इत्यादि सर्वं शेषं सनत्कुमारवन्निरवशेषं व-
कव्यं, नवरमत्राष्टौ विमानावासशतसहस्राणि, अवतंसकाश्चत्वार ईशानवत्, तद्यथा-अङ्कावतंसकः स्फटिकावतंसको रजतावतंसको जातरूपावतंसको मध्ये माहेन्द्रावतंसकः । तथाऽऽधिपत्यचिन्तायाम् 'अट्टण्हं विमानावाससयसहस्साणं सत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं सत्तरीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं' इति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि पड् देवसहस्राणि मध्यमिकायामष्टौ देवसहस्राणि वाह्यायां दश अभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवानामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमानि पञ्च पल्योपमानि, शेषं सर्वं यथा सनत्कुमारस्य ॥ 'कहि णं भंते! विदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उप्पइत्ता एत्थ णं वंभलोए नामं कप्पे पन्नत्ते पाईणपडिणायए उदीणदाहिणविच्छिन्ने पडिपुण्णचं-
दसंठाणसंठिए अब्बिमाली इंगालरासिवण्णाभे' इति पूर्ववद्भावनीयं शेषं यथा सनत्कुमारस्य तथा वक्तव्यं, नवरमत्र चत्वारि विमा-
नावासशतसहस्राणि, अवतंसका अपि चत्वारस्तथैव, तद्यथा-अशोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चम्पकावतंसकः चूतावतंसकः मध्ये त्रबल्लोकावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायामपि 'चउण्हं विमानावाससयसहस्साणं सट्ठीए सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं य सट्ठीणमायर-

क्वदेवसाहस्सीणमिति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि चत्वारि देवसहस्राणि मध्यमिकायां षड् देवसहस्राणि बाह्यायामष्टौ देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानामर्द्धनवमानि सागरोपमानि पञ्च पत्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायां पर्षदि अर्द्धनवमानि सागरोपमानि चत्वारि पत्योपमानि बाह्यायामर्द्धनवमानि त्रीणि च पत्योपमानि, शेषं यथा सनत्कुमारस्य ॥ 'कहि णं भंते! लंतगलोगदेवाणं विमाणा पन्नत्ता? कहि णं भंते! लंतगदेवा परिवसन्ति?, गो०! बंभलोयस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खं सपडिदिसिं वहूइं जोयणाइं जाव उप्पइत्ता एत्थ णं लंतए णं लंतए नामं कप्पे पन्नत्ते पाईणपडिणायते उदीणदाहिणविच्छिण्णे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए अच्चि-माली' इत्यादि ब्रह्मलोकवत् नवरमत्र पञ्चाशद्विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसकाश्चत्वार ईशानवत्, तद्यथा—अङ्गावतंसकः स्फटिकावतंसकः रजतावतंसकः जातरूपावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'पण्णासाए विमाणावाससयसहस्साणं पण्णासाए सामाणियसाहस्सीणं चउण्ह य पण्णासाणमायरक्खदेवसाहस्सीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि द्वे देवसहस्रे मध्यमिकायां चत्वारि बाह्यायां षट्, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानां द्वादश सागरोपमानि सप्त च पत्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायां द्वादश सागरोपमानि षट् च पत्योपमानि बाह्यायां द्वादश सागरोपमानि पञ्च पत्योपमानि ॥ 'कहि णं भंते! महासुक्कगदेवाणं विमाणा पणत्ता? कहि णं भंते! महासुक्कगदेवा परिवसन्ति?, गोयमा! लंतगकप्पस्स उवरिं सपक्खं सपडिदिसिं वहूइं जोयणाइं जाव उप्पइत्ता एत्थ णं महासुक्कनामे कप्पे पन्नत्ते पाईणपडिणायते उदीणदाहिणविच्छिण्णे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिते' इत्यादि सर्वं ब्रह्मलोकवत्, नवरमत्र चत्वारिंशद् विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसकाश्चत्वारस्तथैव, तद्यथा—अशोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चम्पकावतंसकः चूतावतंसकः मध्ये शुक्रावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'चत्तालीसाए विमाणावाससहस्साणं चत्तालीसाए सामाणियसाहस्सीणं

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ३९२ ॥

चउण्हं चत्तालीसाणमायस्सदेवसाहस्सीण'मिति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि एकं देवसहस्रं मध्यमिकायां द्वे देवसहस्रे वाह्यायां चत्वारि देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि अर्द्धपोडश सागरोपमानि स्थितिः मध्यमिकायां पोडश सागरोपमानि चत्वारि पल्योपमानि वाह्यायामर्द्धपोडश सागरोपमानि त्रीणि पल्योपमानि शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भते ! सहस्सारदेवाणं विमाणा पणत्ता ? कहि णं भते ! सहस्सारदेवा परिवसंति ? , गोयमा ! महासुक्कस्स कप्पस्स उल्लिप सपक्खं सपडिदिसिं बहूइं जोयणां जात्र उप्पइत्ता एत्थ णं सहस्सारे नामं कपे पन्नत्ते पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिन्ने पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए' इत्यादि ब्रह्मलोकवत् नवरमत्र पड् विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसका एवम्-अट्ठावतंसकः स्फटिकावतंसकः रजतावतंसकः जातरूपावतंसकः मय्ये सहस्रारावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'छण्हं विमाणावाससहस्राणं तीसाए सामागियसाहस्सीणं चउण्हं तीसाणं आयस्सदेवसाहस्सीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि पञ्च देवशतानि मध्यमिकायामेकं देवसहस्रं वाह्यायां द्वे देवसहस्रे, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानां सार्द्धोष्टादशसागरोपमानि मत्त च पल्योपमानि मध्यमिकायां पर्पदि अष्टादश सागरोपमानि पट् च पल्योपमानि वाह्यायामर्द्धोष्टादशसागरोपमानि पञ्च पल्योपमानि शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भते ! आणयपाणयनामे दुवे कप्पा पणत्ता ? कहि णं भते ! आणयपाणयगा देवा परिवसंति ? , गोयमा ! सहस्सारकप्पस्स उल्लिप सपक्खं सपडिदिसिं बहूइं जोयणां जात्र उप्पइत्ता एत्थ णं आणयपाणयनाम दुवे कप्पा पन्नत्ता पाईणपडीणायया उदीणदाहिणविच्छिन्ना अट्ठचंदसंठाणसंठिया अब्बिमाली इंगालरासिप्पभा' इत्यादि सनत्कुमारवत्, नवरं 'तत्थ णं आणयपाणयदेवाणं चत्तारि विमाणावाससया भवंतीति मक्खाय'मिति वक्तव्यं, अवतंसकाः अशोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चम्पकावतंसकः चूतावतंसकः मय्ये प्राणतावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'च-

३ प्रतिपत्ता
वैमा०
उद्देशः १
देवलोक-
पर्वस्थि-
त्यादि
सू० २०८

॥ ३९२ ॥

उण्हं विमाणवाससयाणं वीसाए सामाणियसाहस्सीणं' असीए आयरक्खेदेवसाहस्सीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षेदि अर्द्धतृतीयानि देवशतानि मध्यमिकायां पञ्च देवशतानि बाह्यायामेकं देवसहस्रं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षेदि देवानामर्द्धकोनविंशतिः सागरोपमाणि पञ्च पल्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायामर्द्धकोनविंशतिः सागरोपमाणि चत्वारि च पल्योपमानि बाह्यायामर्द्धकोनविंशतिः सागरोपमाणि त्रीणि च पल्योपमानि शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! आरणअञ्जुयानामं दुवे कप्पा पणत्ता ? कहि णं भंते ! आरणअञ्जुयया देवा परिवसंति ?, गोयमा ! आणयपाणयाणं कप्पाणं उवरिं सपक्खं सपडिदिसि बहूइं जोयणाइं जाव उप्पइत्ता एत्थ णं आरणअञ्जुयानामं दुवे कप्पा पन्नत्ता पाईणपडीणायया उदीणदाहिणविच्छिण्णा अद्धचंदसंठाणसंठिया अच्चिमाली इंगालरासिवण्णाभा' इत्यादि पूर्ववत्, नवरमर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितत्वं प्रत्येकोपेक्षया मेरोर्दक्षिणोत्तरप्रविभागेनावस्थानात्, समुदितौ तु परिपूर्णचन्द्रसंस्थानौ द्रष्टव्यौ, तथा त्रीणि विमानावासशतानि वक्तव्यानि, अवतंसका इमे—अशोकावतंसकः स्फटिकावतंसकः रजतावतंसकः जातरूपावतंसकः मध्येऽच्युतावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'तिण्हं विमाणावाससयाणं दसण्हं सामाणियसाहस्सीणं चत्तालीसाए आयरक्खेदेवसाहस्सीणं' तथा चात्र विमानावाससङ्ग्रहिगाथे—“वत्तीस १ द्वावीसा २ बारस ३ अट्ठ ४ चउरो सयसहस्सा ५ । पन्ना ६ चत्तालीसा ७ छच्च सहस्सा सहस्सारे ८ ॥ १ ॥ आणयपाणयकण्णे चत्तारि सयाऽऽरणञ्जुए तिन्नि । सत्त विमाणसयाइं चउसुवि एएसु कण्णेषु ॥ २ ॥” सामानिकसङ्ग्रहिगाथा—“चउरासीई असीई वावत्तरि सत्तरी य सट्ठी य । पण्णा चत्तालीसा तीसा वीसा दस सहस्सा ॥ १ ॥” तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षेदि पञ्चविंशं देवशतं मध्यमिकायामर्द्धतृतीयानि देवशतानि बाह्यायां पञ्च देवशतानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षेदि देवानामेकविंशतिः सागरोपमाणि सप्त च पल्योपमानि मध्यमिकायां पर्षेदि एकविंशतिः सागरोपमाणि

षट् च पत्योपमानि बाह्यायामेकैर्विशतिः सागरोपमानि पञ्च पत्योपमानि, शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! हेट्टिमगेवेज्जाणं देवाणं विमाणा पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! हेट्टिमगेवेज्जा देवा परिवसंति ? गोयमा ! आरणअनुयाणं कप्पणं उवरिं सपक्खं सपडिदिसिं वड्ढं ज्ञोयणां जाव उडुं दूरं उप्पइत्ता एत्थ णं हेट्टिमगेवेज्जाणं देवाणं तओ हेट्टिमगेवेज्जविमाणा पणत्ता पाईणपडीणायया उदीणदा-
हिणविच्छिण्णा पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिता अञ्चिमाली भासरासिवण्णाभा असंखेज्जाओ ज्ञोयणकोडाकोडीओ आयामविकखंभेणं देवाणं खेज्जाओ ज्ञोयणकोडाकोडीओ परिवस्खेवेण सवत्थरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा, तत्थ णं हेट्टिमगेवेज्जाणं देवाणं एक्कारमुत्तरे समद्धिया' इत्यादि सर्वे-निरवशेषाः समा कद्धियेपां ते समद्धिकाः, एवं सर्वे समद्युतिकाः सर्वे समवलाः सर्वे समयशसः सर्वे स-
मानुभागाः सर्वे समसौख्याः, अनिन्द्रा-न विद्यते इन्द्रः-अधिपतियेपां ते अनिन्द्राः, अप्रेया-न विद्यते प्रेया-प्रेण्यत्वं येपां ते स-
प्रेयाः, न विद्यते पुरोहितः-शान्तिकर्मकारी येपामशान्तेरभावात्ते अपुरोहिताः, किरूपाः पुनस्ते ? इत्याह-अहमिन्द्रा नाम ते देवगणाः प्रज्ञाताः हे श्रमण ! हे आयुणम्म ! ॥ एवं मध्यममैवेयकदूवसुपरितनमैवेयकसूत्रमपि भावनीयं, नवरमियं विमानसत्स्यासद्गणिः—
“एक्कासुत्तरं हिट्टिमेषु १११ सत्तुत्तरं च मज्झिमेषु १०७ । सयमेगं उवरिमए १०० पंचेव अनुत्तरोववाइया देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे णं रयणप्पमाए भंते ! अनुत्तरोववाइयाणं देवाणं विमाणा पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! अनुत्तरोववाइया देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे णं रयणप्पमाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ उडुं चंदिमसूरगहगणनक्खत्तारारूवाणं वड्ढणि ज्ञोयणां वड्ढणि ज्ञोयणसयाणि जाव वड्ढंओ ज्ञोयणकोडाकोडीओ उडुं दूरं उप्पइत्ता सोहस्मीसाणसणंकुमारसाहिंदयंभलोगलंतगसुक्कसहस्सारआणयपाणयआरणअनुयकप्पे तिप्पि

य अट्टारसुत्तरे गेवेज्जगविमाणावाससए वीइवइत्ता तेण परं दूरं गया नीरया निम्मला वित्तिमिरा विसुद्धा पंचअणुत्तरा महइ-
महालया विमाणा पन्नत्ता, तंजहा—विजये वैजयंते जयंते अपराजिते सव्वट्टसिद्धे’ इदं पाठसिद्धं, नवरं ‘तित्ति अट्टारसुत्तरे’ इति
त्रीणि अष्टादशोत्तराणि विमानावासशतानि, तत्रैकादशोत्तरं शतमधस्तन्यैवेयकप्रस्तटेषु सप्तोत्तरं शतं मध्यमत्रैवेयकेषु परिपूर्णं शत-
मुपरितन्यैवेयकप्रस्तटेषु, सर्वसङ्ख्या भवन्ति त्रीणि अष्टादशोत्तराणि, ‘नीरजांसि’ आगन्तुकरजोविरहात् ‘निर्मलानि’ स्वाभाविक-
मलाभावात् ‘वित्तिमिराणि’ रत्नप्रभावितानप्रभावेन सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चापहततमस्काण्डत्वात् ‘विशुद्धानि’ कचिदपि कलङ्कलेश-
स्याप्यसम्भवात्, ‘पंचादिसि’ इति पञ्च पूर्वदक्षिणापरोत्तरमध्यमरूपा दिशः समाहृताः पञ्चदिक् तस्मिन्, तत्र पूर्वस्यां दिशि विजयं
दक्षिणस्यां वैजयन्तं पश्चिमायां जयन्तं उत्तरस्यामपराजितं मध्ये सर्वार्थसिद्धम्, ‘ते णं विमाणा’ इत्यादि पूर्ववत् यावत् ‘अहमिदा
नामं ते देवगणा पन्नत्ता समणाउसो !’ ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्थप्रतिपत्तौ वैमानिकाधिकारे प्रथमो
वैमानिकोद्देशकः समाप्तः ॥

सम्प्रति द्वितीयो वक्तव्यस्तत्रेदं सूत्रम्—

सोहम्मीसाणेसु कप्पेसु विमाणपुहवी किंपइट्टिया पणत्ता ?, गोयमा ! घणोदहिपइट्टिया ।
सणंकुमारमाहिंदेसु कप्पेसु विमाणपुहवी किंपइट्टिया पणत्ता ?, गोयमा ! घणवायपइट्टिया
पणत्ता । बंभलोए णं भंते ! कप्पे विमाणपुहवीणं पुच्छा, घणवायपइट्टिया पणत्ता । लंतए णं
भंते ! पुच्छा, गोयमा ! तदुभयपइट्टिया । महासुक्कसहसारेसुवि तदुभयपइट्टिया । आणय जाव

अञ्चुएसु णं भंते! कप्पेसु पुच्छा, ओवासंतरपइट्ठिया । गेवज्जविमाणपुढवीणं पुच्छा, गोयमा!
ओवासंतरपइट्ठिया । अणुत्तरोववाइयपुच्छा ओवासंतरपइट्ठिया ॥ (सू० २०९)

‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोः, सूत्रे द्विवचनेऽपि बहुवचनं प्राकृतत्वात्, उक्तञ्च—“बहुवयणेण दुवयणं छट्ठिविभत्तीएँ भन्नइ चउत्थी । जह् इत्था तह पाया नमोऽत्थु देवाहिदेवाणं ॥ १ ॥” [बहुवचनेन द्विवचनं पट्टीविभक्त्या भण्यते च-
तुर्थी । यथा हस्तौ तथा पादौ नमोऽस्तु देवाधिदेवेभ्यः ॥ १ ॥] भदन्त ! कल्पयोर्विमानपृथिवी ‘किंप्रतिष्ठिता’ कस्मिन् प्रतिष्ठिता
—किमाश्रया किमाधारेत्यर्थः प्रश्नता?, भगवानाह—गौतम ! घनोदधिप्रतिष्ठिता प्रज्ञता, एवं सनत्कुमारमाहेन्द्रेषु घनवातप्रतिष्ठिता,
ब्रह्मलोकेऽपि घनवातप्रतिष्ठिता, लान्तके ‘तदुभयप्रतिष्ठिता’ घनोदधिवनवातप्रतिष्ठिता, महाशुकसहस्रारयोरपि तदुभयप्रतिष्ठिता,
आनतप्रणतारणाच्युतेष्ववकाशान्तरप्रतिष्ठिता—आकाशप्रतिष्ठिता, एवं ग्रैवेयकविमानपृथिवी अनुत्तरविमानपृथिवी च, उक्तञ्च—
“घणोदहिपइहाणा सुरभवणा दोसु होति कप्पेसु । तिसु वायपइहाणा तदुभयपइट्ठिया तीसु ॥ १ ॥ तेण परं उवरिमगा आगासं-
तरपइट्ठिया सव्वे । एस पइहाणविही उड्डुं लोए विमाणणं ॥ २ ॥” अधुना पृथिवीवाहल्यप्रतिपादनार्थमाह—
सोहम्मीसाणकप्पेसु विमाणपुढवी केवइयं बाहल्लेणं पणत्ता?, गोयमा! सत्तावीसं जोयण-
सयाहं बाहल्लेणं पणत्ता, एवं पुच्छा, सणकुमारमाहिदेसु छव्वीसं जोयणसयाहं । बंभलंतए
पंचवीसं । महासुकसहस्रारेसु चउवीसं । आणयपाणयारणाञ्चुएसु तेवीसं सयाहं । गेवज्जवि-
माणपुढवी बावीसं । अणुत्तरविमाणपुढवी एकवीसं जोयणसयाहं बाहल्लेणं ॥ (सू० २१०)

३ प्रतिपत्तौ
वैमा०
उद्देशः १
विमाना-
धारः
सू० २०९
विमानपु-
थ्वीवाहल्यं
सू० २१०

॥ ३९४ ॥

सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु विमाणा केवइयं उहुं उच्चत्तेणं ? , गोयमा ! पंच जोयणसयाइं
 उहुं उच्चत्तेणं । सणकुमारमाहिंदेसु छजोयणसयाइं, बंभलंतएसु सत्त, महासुक्कसहस्सारेसु अट्ठ,
 आणयपाणएसु ४ नव गेवेज्जविमाणाणं भंते ! केवइयं उहुं उ०, दस जोयणसयाइं, अणुत्तर-
 विमाणाणं एक्कारस जोयणसयाइं उहुं उच्चत्तेणं ॥ (सू० २११) सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु
 विमाणा किंसंठिया पणत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-आवलियापविट्ठा बाहिरा य,
 तत्थ णं जे ते आवलियापविट्ठा ते तिविहा पणत्ता, तंजहा-वट्ठा तंसा चउरंसा, तत्थ णं जे
 ते आवलियबाहिरा ते णं पाणासंठिया पणत्ता, एवं जाव गेविज्जविमाणा, अणुत्तरोववाइ-
 यविमाणा दुविहा पणत्ता, तंजहा-वट्ठे य तंसा य ॥ (सू० २१२) सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! क-
 प्पेसु विमाणा केवतियं आयामविक्खंभेणं केवतियं परिक्खेवेणं पणत्ता ? , गोयमा ! दुविहा
 पणत्ता, तंजहा-संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, जहा णरगा तथा जाव अणुत्तरोववा-
 तिया संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से जंजुहीवप्पमाणे अ-
 संखेज्जवित्थडा असंखेज्जाइं जोयणसयाइं जाव परिक्खेवेणं पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते !
 विमाणा कतिवणा पन्नत्ता ? , गोयमा ! पंचवणा पणत्ता, तंजहा—किण्हा नीला लोहिया हा-
 लिदा सुक्किहा, सणकुमारमाहिंदेसु चउवणा नीला जाव सुक्किहा, बंभलोगलंतएसुवि तिवण्णा

लोहिया जाव सुक्किळा, महासुक्कसहसारेसु दुवण्णा—हालिहा य सुक्किळा य, आणयपाणता-
रणञ्जुएसु सुक्किळा, गेविज्जविमाणा सुक्किळा, अणुत्तरोववातियविमाणा परमसुक्किळा वण्णेणं
पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु विमाणा केरिसया पभाए पणत्ता?, गोयमा! गो-
च्चालोआ णिञ्जुल्लोया सयं पभाए पणत्ता जाव अणुत्तरोववातियविमाणा णिच्चालोआ णिञ्जु-
ल्लोता सयं पभाए पणत्ता ॥ सोधम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु विमाणा केरिसया गंधेणं पणत्ता?,
गोयमा! से जहा नामए—कोट्टपुडाण वा जाव गंधेणं पणत्ता, एवं जाव एत्तो इट्ठयरागा चेव
जाव अणुत्तरविमाणा ॥ सोहम्मीसाणेसु विमाणा केरिसया फासेणं पणत्ता?, से जहा णा-
मए—आहणेति वा रुतेति वा सव्वो फासो भाणियव्वो जाव अणुत्तरोववातियविमाणा ॥
सोहम्मीसाणेसु णं भंते! (कप्पेसु) विमाणा केमहालिया पणत्ता?, गोयमा! अयणं जंजु-
दीवे २ सव्वदीवससुहाणं सो चेव गमो जाव छम्मासे वीइवएज्जा जाव अत्थेगतिया विमाणा-
वासा नो वीइवएज्जा जाव अणुत्तरोववातियविमाणा अत्थेगतिं विमाणं वीतिवएज्जा अत्थे-
गतिए नो वीइवएज्जा ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! विमाणा किंमया पणत्ता?, गोयमा! सव्व-
रयणामया पणत्ता, तत्थ णं बहवे जीवा य पोग्गला य वक्कमंति विउक्कमंति ययंति उव्वयंति,
सासया णं ते विमाणा दव्वट्ठयाए जाव फासपज्जवेहिं असासता जाव अणुत्तरोववातिया वि-

३ प्रतिपत्तौ

वैमा०

उद्देशः १

उच्चत्वसं-

स्थाने

सू० २११-

२१२

आयामादि

सू० २१३

॥ ३९५ ॥

माणा ॥ सोहम्मीसाणेसु णं देवा कओहिंतो उववज्जंति?, उववातो नेयब्बो जहा वक्कंतीए तिरि-
 यमणुएसु पंचेदिएसु संसुच्छिमवज्जिएसु, उववाओ वक्कंतीगमेणं जाव अणुसरो० ॥ सोहम्मीसा-
 णेसु देवा एगसमएणं केवतिया उववज्जंति?, गोयमा! जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं
 संखेज्जा वा असंखेज्जा वा उववज्जंति, एवं जाव सहस्सारे, आणतादी गेवेज्जा अणुत्तरा य एक्को
 वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा उववज्जंति ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! देवा समए
 २ अवहीरमाणा २ केवतिएणं कालेणं अवहिया सिया?, गोयमा! तेणं असंखेज्जा समए २ अव-
 हीरमाणा २ असंखेज्जाहिं उस्सपिणीहिं अवहीरंति नो चेव णं अवहिया सिया जाव सह-
 स्सरो, आणतादिगेसु चउसुवि, गेवेजेसु अणुत्तरेसु य समए जाव केवतिकालेणं अव-
 हिया सिया?, गोयमा! ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरमाणा पलिओवमस्स असंखेज्जति-
 भागमेत्तेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु देवाणं
 केमहालया सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरीरा पणत्ता, तंजहा—भवधार-
 णिज्जा य उत्तरवेउब्बिया य, तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जति-
 भागो उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, तत्थ णं जे से उत्तरवेउब्बिए से जहण्णेणं अंगुलस संखेज्ज-
 तिभागो उक्कोसेणं जोयणसतसहस्सं, एवं एक्केक्का ओसारेत्ताणं जाव अणुत्तराणं एक्का रयणी,

गेविज्जणुत्तराणं एगे भवधारणिज्जे सरीरे उत्तरवेडव्विया नत्थि ॥ (सू० २१३) सोहम्मीसा-
णेसु णं देवाणं सरीरगा किंसंघयणी पणत्ता?, गोयमा! छण्हं संघयणाणं असंघयणी प-
णत्ता?, नेवहि नेव छिरा नवि प्हारू णेव संघयणमत्थि, जे पोगगला इडा कंता जाव ते तेसिं
संघातत्ताए परिणमंति जाव अणुत्तरोववातिया ॥ सोहम्मीसाणेसु देवाणं सरीरगा किंसंठिता
पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरीरा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जे ते भव-
धारणिज्जा ते समचउरंसंठाणसंठिता पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडव्विया ते णाणासंठाण-
संठिया उत्तरवेडव्विया गत्थि ॥ (सू० २१४) सोहम्मीसाणेसु देवा केरिसया वण्णेणं पवत्ता?,
गोयमा! कणगत्तयरत्ताभा वण्णेणं पवत्ता ॥ अल्लमधुगवणाभा वण्णेणं पवत्ता?, एवं जाव गेवेज्जा,
पणत्ता ॥ वंमलोणे णं भंते! गोयमा! सणंकुमारमाहिंदेसु णं पडमपम्हगोरा वण्णेणं
अणुत्तरोववातिया परमसुक्खिळा वण्णेणं पवत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु देवाणं सरी-
रगा केरिसया गंधेणं पणत्ता?, गोयमा! से जहा णामए—कोट्टपुडाण वा तदेव सव्वं जाव
मणामतरता चैव गंधेणं पणत्ता जाव अणुत्तरोववाहया ॥ सोहम्मीसाणेसु देवाणं सरीरगा के-
रिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा! धिरमउयणिद्धसुकुमालच्छविकासेणं पणत्ता, एवं जाव अ-

३ प्रतिपत्तौ
वैशा०
उद्देशः १
संहनन-
संस्थाने
सू० २१४
देववर्णादि-
सू० २१५

णुत्तरोववातिथा ॥ सोहम्मीसाणदेवाणं केरिसगा पुग्गला उस्सासत्ताए परिणमंति?, गोयमा!
 जे पोग्गला इहा कंता जाव ते तेसिं उस्सासत्ताए परिणमंति जाव अणुत्तरोववातिथा, एवं आ-
 हारत्ताएवि जाव अणुत्तरोववातिथा ॥ सोहम्मीसाणदेवाणं कति लेस्साओ पणत्ताओ?, गो-
 यमा! एगा तेउलेस्सा पणत्ता । सणकुमारमाहिंदेसु एगा पम्हलेस्सा, एवं बंभलोगेवि पम्हा,
 सेसेसु एक्का सुक्कलेस्सा, अणुत्तरोववातिथाणं एक्का परमसुक्कलेस्सा ॥ सोहम्मीसाणदेवा किं स-
 म्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी?, तिण्णिवि, जाव अंतिमगेवेज्जा देवा सम्मदिट्ठीवि
 मिच्छादिट्ठीवि सम्मामिच्छादिट्ठीवि, अणुत्तरोववातिथा सम्मदिट्ठी णो मिच्छादिट्ठी णो स-
 म्मामिच्छादिट्ठी ॥ सोहम्मीसाणा किं णाणी अण्णाणी?, गोयमा! दोवि, तिण्णि णाणा तिण्णि
 अण्णाणा णियमा जाव गेवेज्जा, अणुत्तरोववातिथा नाणी नो अण्णाणी तिण्णि णाणा णियमा ।
 तिविधे जोगे दुविहे उवयोगे सव्वेसिं जाव अणुत्तरा ॥ (सू० २१५)

‘सोहम्मीसाणेसु ण’मित्यादि, सौधमेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानपृथ्वी ‘कियत्’ किंप्रमाणा बाहल्येन प्रज्ञप्ता?, गौतम !
 सप्तविंशतियोजनशतानि बाहल्येन प्रज्ञप्ता, एवं शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः षड्विंशतियोजनशतानि
 वक्तव्यानि, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्चविंशतिः, महाशुकसहस्रारयोश्चतुर्विंशतिः, आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु त्रयोविंशतिः, भ्रूवेयकेषु
 द्वाविंशतिः, अनुत्तरविमानेष्वैकविंशतियोजनशतानि ॥ सम्प्रति विमानानामुच्चैस्त्वपरिमाणं प्रतिपिपादयिषुराह—‘सोहम्मीसाणेसु

॥ ३९ ॥

३ प्रतिपत्तौ
वैशाख
उद्देशः १
संहनन-
संस्थाने
सू० २१४
देववर्णादि
सू० २१५

116311

तानि पुष्पावकीर्णातीत्युच्यन्ते, पुष्पाणीव इतस्ततोऽवकीर्णानि-विप्रकीर्णानि पुष्पावकीर्णानि इति व्युत्पत्तिः, तानि च मध्यवर्तिनो विमानेन्द्रस्य दक्षिणतोऽपरत उत्तरतश्च विद्यन्ते न तु पूर्वस्यां दिशि, उक्तञ्च—“पुष्पावकिण्णगा पुण दाहिणतो पच्छिमेण उत्तरतो । पुब्बेण विमाणेदस्स नत्थि पुष्पावकिण्णा उ ॥ १ ॥” ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्रावलिकाप्रविष्टाऽऽवलिकाबाह्येषु मध्ये यानि तानि आवलिकाप्रविष्टानि तानि त्रिविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वृत्तानि त्र्यस्त्राणि चतुरस्त्राणि प्रतिप्रस्तं विमानेन्द्रस्य पूर्वदक्षिणापरोत्तररूपासु चतसृषु दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि, विमानेन्द्रश्च सर्वोऽपि वृत्तः, ततः पार्श्ववृत्तीनि चतसृष्वपि दिक्षु त्र्यस्त्राणि, तेषां पृष्ठतश्चतसृष्वपि दिक्षु चतुरस्त्राणि, तेषां पृष्ठतो वृत्तानि, ततोऽपि भूयोऽपि ततोऽपि चतुरस्त्राणीत्येवमावलिकापर्यन्तः, तत्र त्रिविधान्येवावलिकाप्रविष्टानि ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र यानि आवलिकाबाह्यानि तानि नानासंस्थानसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि, तथाहि-कानिचित्रन्यावर्तकाराणि कानिचित्स्वस्तिककाराणि कानिचित् खड्गाकाराणीत्यादि, उक्तञ्च—“आवलियासु विमाणा बट्ठा तंसा तहेव चउरंसा । पुष्पावकिण्णगा पुण अणेगविहरूवसंठाणा ॥ १ ॥” एवं तावद्वाच्यं यावद् भ्रूवेयकविमानानि, तान्येव यावदावलिकाप्रविष्टानामावलिकाबाह्यानां च भावात्, परत आवलिकाप्रविष्टान्येव, तथा चाह—‘अणुत्तरविमाणा णं भंते ! विमाणा किंसंठिया पन्नत्ता ?’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं, भगवानाह-गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-‘वट्टे य तंसा य,’ मध्यवर्तिसर्वार्थसिद्धाख्यं विमानं वृत्तं, शेषाणि विजयादीनि चत्वार्यपि त्र्यस्त्राणि, उक्तञ्च—‘एगं वट्टं तंसा चउरो य अणुत्तरविमाणा ।’ ॥ अधुनाऽयामविष्कम्भादिपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधमेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि कियद् आयामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह-गौतम ! द्विविधानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृतान्यसङ्ख्येयविस्तृतानि च,

11 30 11

11 30 11

11 25 11

नित्यमालोको-दर्शनं दृश्यमानता येषां तानि नित्यालोकानि न तु जातुचिदपि तमसाऽऽश्रीयन्त इति भावः, कथं नित्यालोकानि ? इति हेतुद्वारेण विशेषणमाह-नित्योद्द्योतानि, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति हेतोः प्रथमा, ततोऽयमर्थः-यस्मान्मिल्यं-सततमप्रतिघमुद्द्योतो-दीप्यमानता येषां तानि(तथा)ततो नित्यालोकानि, सततमुद्द्योतमानता च परसापेक्षाऽपि संभाव्येत यथा मेरोः स्फटिककाण्डस्य सूर्यरश्मिसम्पर्कतः, तत आह-स्वयंप्रभाणि स्वयं सूर्यादिप्रभावत् देदीप्यमानता येषां तानि तथा, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति गन्धप्रतिपादनार्थमाह-‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि कीदृशानि गन्धेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह-गौतम ! ‘से जहानामए कोटपुडाण वा चंपकपुडाण वा दमणगपुडाण वा कुंकुमपुडाण वा चंदणपुडाण वा उसीरपुडाण वा मरुयापुडाण वा जार्इपुडाण वा जूहियापुडाण वा मल्लियापुडाण वा प्हाणमल्लियापुडाण वा केयइपुडाण वा पाडलिपुडाण वा नोमालियापुडाण वा वासपुडाण वा कप्पूरपुडाण वा अणुवायंसि उन्निभज्जमाणाण वा कुट्टिज्जमाणाण वा रुविज्जमाणाण वा उक्कीरिज्जमाणाण वा विक्खरिज्जमाणाण वा परिभुज्जमाणाण वा परिभाइज्जमाणाण वा भंडाओ वा भंडं साहरिज्जमाणाण वा ओराला मणुणा मणहरा धाणमणनिव्वुइकरा सव्वतो समंता गंधा अभिनिस्सरंति, भवे एयारूवे सिया ?, नो इण्ठे समंठे, ते णं विमाणा एत्तो इट्ठतरा चेव कंततरा चेव मणुन्नतरा चेव मणामतरा चेव गंधेणं पणत्ता’ अस्य व्याख्या पूर्ववत्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह-‘सोहम्मीसाणेसु णं मित्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह-गौतम ! ‘से जहानामए अइणेइ वा रूतेइ वा बूरेइ वा नवणीएइ वा हंसगम्भतूलीइ वा सिरीसकुसुमनिचए वा पवालकुसुमपत्तरासीइ वा, भवे एयारूवे ?, नो इण्ठे समंठे, ते णं

विभाषा इत्तो इदतरा चैव कंततरा चैव मणुभतरा चैव मणासरा चैव फासेणं पणत्ता' इति पूर्ववत्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति महत्त्वप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु' इत्यादि, सौधमेशानयोर्भेदन्त! कल्पयोर्विमानानि 'किंमहान्ति' किंप्रमाणमहत्त्वानि प्रकृष्टानि?, भगवानाह—गौतम! 'अयणं जंबुद्वीवे दीवे' इत्यादि जम्बू-
वट्टे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए एकं जोयणसयसहस्सां आयामविक्रवंभेणं तिन्नि य जोयणसयसहस्सा सोलस सहस्सा दो य सया स-
सावीसा तिन्नि य कोसे अट्ठावीसं घणुसयं तेरस य अंगुलाइं अद्वंगुलं किंचिविसेसाहिइ परिक्रवेणं पन्नत्ते' इदं च पूर्ववद् भावनीयं,
देवो नाम महर्द्धिको यावन्महाभासाः यावत्करणत् महद्युतिक इत्यादिपरिग्रहः, 'जाव इणामेव' 'इणामेवे'ति यावदिदानीमेव, अ-
नेन चपुडिकात्रयानुकरणपुरस्सरमत्यन्तं कालस्तोकत्वं इतिकृत्वा केवलकल्पं—परिपूर्णं जम्बूद्वीपं द्वीपं त्रिभिरप्सरसोनिपातैः—तिसृभि-
रपुडिकाभिरित्यर्थः त्रिसप्तकृतः—एकविंशतिवारान् 'अनुपरिवर्त्य' प्रादक्षिण्येन परिभ्रम्य 'हव्वं' शीघ्रमागच्छेत् 'से णं देवे'
इत्यादि, स देवस्तथा सकलदेवजनप्रसिद्धया पूर्वदृष्टान्तभावितया 'उत्तुक्ष्णया' अतिशयिन्या 'तुरियाए चवलाए चंडाए सिग्घाए'
चतुयाप जवणाए छेयाए' अमीयां पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, 'दिव्यया' देवगत्या व्यतिव्रजन् यावदेकाहं वा द्व्यहं वा वत्कर्षतः ष-
ण्मासान् व्यतिव्रजन् तत्रास्त्येककं विमानं यद् व्यतिव्रजेत् अस्त्येककं विमानं यत्र व्यतिव्रजेत्, 'एवंमहालिया णं' एतावन्ति महान्ति
गौतम! विमानानि प्रकृष्टानि, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ 'सोहम्मीसाणेसु णं'मित्यादि, सौधमेशानयोर्भे-
दन्त! कल्पयोर्विमानानि किंप्रमाणं प्रकृष्टानि?, भगवानाह—गौतम! सर्वात्मना रत्नमयानि अच्छानि यावत्प्रतिरूपाणि । 'तत्थ णं'-

३ प्रतिपत्तौ
वैमा०
उद्देशः १
संहनन-
संस्थाने
सू० २१४
देववर्णादि
सू० २१५

॥ ३९९ ॥

मित्यादि, तत्रन्तेषु विमानेषु बहवो जीवाः—पृथ्वीकायरूपाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ गच्छन्ति ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते, तथा ‘वीचयन्ते’ चयसुपगच्छन्ति ‘उपचीयन्ते’ उपचयसुपगच्छन्ति, एतत् पुद्गलापेक्षं विशेषणं, पुद्गलानामेव चयोपचयधर्मकत्वात्, शाश्व-
 तांनि भवन्तः! विमानानि द्रव्यार्थतया प्रज्ञप्तानि?, वर्णपर्यायै रसपर्यायैर्गन्धपर्यायैः स्पर्शपर्यायैरशाश्वतानि प्रज्ञप्तानि, एवं निरन्तरं
 तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ ‘सोहृन्मीसाणेसु णं भंते!’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः! कल्पयोर्देवाः कुतो योनिरुद्भूत्योत्प-
 द्यन्ते? किं नैरयिकेश्यः? इत्यादि यथा ‘व्युत्क्रान्तौ’ व्युत्क्रान्त्याख्ये षष्ठे पदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः,
 इह तु ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यते भूयान् हि स ग्रन्थः ॥ सम्प्रति कियन्त एकस्मिन् समये उत्पद्यन्ते? इति निरूपणार्थमाह—‘सो-
 हृन्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः! कल्पयोर्देवाः एकस्मिन् समये, सूत्रे वृत्तीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वात्, कियन्त उत्पद्यन्ते?, भगवानाह
 —गौतम! जघन्येन एको द्वौ वा त्रयो वा, उत्कर्षतः सङ्ख्येया वाऽसङ्ख्येया वा तिरश्चामपि गर्भजपञ्चेन्द्रियाणां तत्रोत्पादात्, एवं
 तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पः, ‘आणयदेवा णं भंते!’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! जघन्येनैको द्वौ त्रयो वा
 उत्कर्षतः सङ्ख्येयाः, मनुष्याणामेव तत्रोत्पादात्, तेषां कीदीकोटीप्रमाणत्वात्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः ॥
 सम्प्रति कालतोऽपहारतः परिमाणमाह—‘सोहृन्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः! कल्पयोर्देवाः समये समये एकैकदेवापहारेणाप-
 द्रियमाणा अपद्रियमाणाः कियता कालेनापद्रियन्ते?, भगवानाह—गौतम! असङ्ख्येयास्ते देवाः समये समये एकैकदेवापहारेणाप-
 द्रियमाणाः २ असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपद्रियन्ते, एतावता किमुक्तं भवति?—असङ्ख्येयासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः सम-
 यास्तावत्प्रमाणाः सौधर्मेशानदेवा इति, एवमुत्तरत्रापि भावना भावनीया, एतच्च कल्पनामात्रं परिमाणावधारणार्थमुक्तं न पुनस्ते कदाच-

नापि केनाप्यपहृताः स्युः, तथा चाह—‘नो चेव णं अवहिया सिया’ एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पदेवाः, ‘आण-
यपाणयआरणअञ्चुएसु’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! आनतप्राणतारणाच्युतेषु कल्पेषु देवा असङ्ख्येयाः, ते च
समये समये एकैकापहारेणापहियमाणाः पल्योपमस्य—क्षेत्रपल्योपमस्य सूक्ष्मस्यासङ्ख्येयभागमात्रेण कालेनापहियन्ते, किमुक्तं भवति ?
—सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणास्ते भवन्तीति, एवं भ्रैवेयकदेवा अनुत्तरोपपातिनोऽपि वाच्याः ॥ स-
म्प्रति शरीरावगाहनामानप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवानां ‘किंम-
हालया’ इति किं महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया उत्तरवैक्रिया च, तत्र
या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतः सप्त रत्नयः, तत्र या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्यतोऽङ्गुलस्य स-
ङ्ख्येयं भागं यावत् न त्वसङ्ख्येयं तथाविधप्रयत्नाभावात्, उत्कर्षत एकं योजनशतसहस्रं, एवं तावद्वाच्यं यावदच्युतकल्पो, नवरं स-
नत्कुमारमाहेन्द्रयोरुत्कर्षतो भवधारणीया षड् रत्नयः, ब्रह्मलोकलान्तकेषु पञ्च, महाशुक्रसहस्रारयोश्चत्वारः, आनतप्राणतारणाच्युतेषु
त्रयः, ‘भेवेज्जागदेवा णं भंते !’ इत्यादि, भ्रैवेयकदेवानां भदन्त ! किमहती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! भ्रैवेयकदे-
वानामेकं भवधारणीयं शरीरं प्रज्ञप्तं न तूत्तरवैक्रियं, शक्तौ सत्यामपि प्रयोजनाभावात्तदकरणात्, तदपि च भवधारणीयं जघन्यतो-
ऽङ्गुलासङ्ख्येयभागान्नमुत्कर्षतो द्वौ रत्नौ, एवमनुत्तरोपपातसूत्रमपि वक्तव्यं, नवरमुत्कर्षत एका रत्निरिति वाच्यम् ॥ सम्प्रति संहन-
नमधिकृत्याह—‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीराणि ‘किंसंहननानि’ किं संहननं येषां तानि तथा
प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! षण्णां संहननानामन्यतमेनापि संहननेनासंहननानीति, संहननस्यास्थिरचनलकल्पात् तेषां चास्थ्या-

दीनामसम्भवात्, तथा चाह—‘नेवद्वी’ इत्यादि, नैवास्थि तेषां शरीरेषु नापि शिरा—ग्रीवाधमनिर्नापि स्नायूषि—शेषं शिराजालं, किन्तु ये पुद्गला इष्टाः कान्ताः प्रिया मनोज्ञा मनआपतरा एतेषां व्याख्यानं प्राग्वत् ते तेषां सङ्घाततया परिणमन्ति ततः संहननाभावः, एवं तावद्वाच्यं यावदनुत्तरोपपातिकानां देवानां ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! तेषां शरीरकाणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यद् भवधारणीयं तत्समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तं, देवानां भवप्रत्ययतः प्रायः शुभनामकर्मोदयभावात्, तत्र यदुत्तरवैक्रियं तत् नानासंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तं, तस्येच्छया निर्वर्त्यमानत्वात्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदच्युतः कल्पः, ‘गेविज्जगदेवाण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! भ्रैवेयकदेवानामेकं भवधारणीयं शरीरं तच्च समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तं, एवमनुत्तरोपपातिसूत्रमपि । अधुनावर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’लादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि वर्णेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! कनकत्वग्युक्तानि कनकत्वगिव रक्ता आभा—छाया येषां तानि तथा वर्णेन प्रज्ञप्तानि, उत्तमकनकवर्णानीति भावः, एवं शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्ब्रह्मलोकेऽपि च पद्मपक्ष्मगौराणि, पद्मकेसरतुल्यावदातवर्णानीति भावः, ततः परं लान्तकादिषु यथोत्तरं शुक्लशुक्लतरशुक्लतमानि, अनुत्तरोपपातिनां परमशुक्लानि, उक्तञ्च—“कणगत्तयरत्ताभा सुरवसभा दोसु ह्येति कपेसु । तिसु ह्येति पम्हगोरा तेण परं सुक्किला देवा ॥ १ ॥” सम्प्रति गन्धप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’लादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ‘से जहानामए—कोट्टपुडाण वा’ इत्यादि विमानवद्भावनीयं, एवं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिनाम् । सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’लादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?,

भगवानाह—गौतम ! ‘थिरमउयणिअसुकुमाला फासेणं पणप्सा’ इति स्थिराणि ननु मनुष्याणामिव विशरारुभावं बिभ्राणानि मृदूनि—अकठिनानि स्निग्धानि—स्निग्धच्छावानि ननु रूक्षाणि सुकुमाराणि ननु कर्कशानि ततो विशेषणसमासः, स्पर्शेन प्रक्षप्तानि, एवं तावत्तत्त्वं यावदनुत्तरोपपातिनां देवानां शरीरकाणि ॥ साम्प्रतमुच्छ्वासप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्ममी’त्यादि, सौधर्मेशानयो-
भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां कीदृशाः पुद्गला उच्छ्वासतया परिणमन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! ये पुद्गला इष्टाः कान्ताः प्रिया मनोज्ञा मनःकापा एतेषां व्याख्यानं प्राग्वत् ते तेषामुच्छ्वासतया परिणमन्ति, एवं तावद्वाच्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः । एवमाहारसूत्रा-
प्यपि ॥ सम्प्रति लेख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्ममी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां कति लेख्याः प्रक्षप्ताः ? , भगवा-
नाह—गौतम ! एका तेजोलेश्या, इदं प्राजुर्यमङ्गीकृत्य प्रोच्यते, यावता पुनः कथञ्चित्थाविधद्रव्यसम्पर्कतोऽन्याऽपि लेख्या यथास-
म्भवं प्रतिपत्तव्या, सनत्कुमारमाहेन्द्रविषयं प्रभ्रसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! एका पद्मलेश्या प्रक्षप्ता, एवं ब्रह्मलोकेऽपि, लान्तके
प्रभ्रसूत्रं सुगमं, निर्वचनं—गौतम ! एका शुक्लेश्या प्रक्षप्ता, एवं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः, उक्तञ्च—“किष्णामीलाकाउतेऊलेसा
य भवणवंतरिया । जोइससोहम्ममीसाण तेउलेसा मुणेयव्वा ॥ १ ॥ कप्पे सणकुमारे माहिदे चेव वंभलोए थ । एएसु पम्हलेस्स तेण
परं सुकलेसा उ ॥ २ ॥” सम्प्रति दर्शनं चिचिन्तयिषुराह—‘सोहम्ममी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवा णमिति वाक्याल-
ङ्कारे किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ? , भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टयोऽपि मिथ्यादृष्टयोऽपि सम्यग्मिथ्यादृष्ट-
योऽपि, एवं यावद् ग्रैवेयकदेवाः, अनुत्तरोपपातिनः सम्यग्दृष्टय एव वक्तव्याः त मिथ्यादृष्टयो नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टयः तेषां तथा-
स्वाभावत्वात् ॥ सम्प्रति ज्ञानाज्ञानचिन्तां विक्कीरुराह—‘सोहम्ममी’त्यादि प्रभ्रसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानविबो-

इ प्रतिपत्तौ
वैमा०
उद्देशः १
संहनन-
संस्थाने
सू० २१४
देववर्णादि
सू० २१५

॥ ४०१ ॥

उपि, तत्र वे ज्ञानिनस्ते नियमाग्निज्ञानिनस्तद्यथा—आग्निविधिरुद्धाग्निः श्रुतज्ञानिनोऽबधिक्षानिनः, ये अज्ञानिनस्ते नियमात् रुद्धाग्नि-
निनस्तद्यथा—मलज्ञानिनः श्रुताग्निविधिरुद्धाग्निः, एवं तावद्वाक्यं यावद् प्रवेयकाः, अनुबोधोपपातिनो ज्ञानिन एव वक्तव्याः,
योगसूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ सम्प्रत्यवधिषेत्रपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणदेवा ओहिणा केवतियं तेत्तं जाणंति पासंति?, गोयमा! जहणणेणं अंगुलस्स
असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं अवही जाव रयणप्पभा पुढवी उहुं जाव साइं विमाणाइं तिरियं
जाव असंखेज्जा दीवससुद्धा [एवं—सक्कीसाणा पढमं देवंचं च सणंकुमारमाहिंदा । तच्चं च वंम-
लंतग सुक्कसहस्सारग चउत्थी ॥ १ ॥ आणयपाणयकप्पे देवा पासंति पंचमिं पुढवीं । तं चेव
आरणञ्चुय ओहीनाणेण पासंति ॥ २ ॥ छट्ठीं हेद्धिममज्झिमगेवेज्जा सत्तमिं च उवरिल्ला । संभि-
ण्णलोगनालिं पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ३ ॥] (सू० २१६)

‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कियत्क्षेत्रमवधिना जानन्ति ज्ञानेन पश्यन्ति दर्शनेन ?, भगवानाह—गौतम !
जयन्येनाङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागं, अत्र पर आह—नन्वङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रक्षेत्रपरिमितोऽवधिः सर्वजघन्यो भवति, सर्वजघन्यश्चावधि-
स्तिर्यग्मनुष्येष्वेव न शेषेषु, यत आह भाष्यकारः स्वकृतभाष्यटीकायाम्—“उत्कृष्टो मनुष्येष्वेव नान्येषु, मनुष्यस्तिर्यग्योनिष्वेव ज-
घन्यो नान्येषु, शेषाणां मध्यम एवे”ति तत्कथमिह सर्वजघन्य उक्तः ?, उच्यते, सौधर्मोर्देवानां पारभाविकोऽप्युपपातकाळेऽवधिः
संभवति स एव कदाचित्सर्वजघन्योऽपि उपपातानन्तरं तु तद्भवजः ततो न कश्चिदोपः, आह च जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणः—“वेस्सा-

णियाणसंगुलभागसखं जहन्नओ होइ (ओही) । उववाए परभवजो होइ तो पच्छा ॥ १ ॥ ” ‘उक्कोसेणं एवं’ यथा-
उवधिपदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यं, तच्चैवम्—‘उक्कोसेणं अहे जाव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए हेड्डिल्ले चरमंते’ अधस्तात्परमपर्यन्ताद्
यावदित्यर्थः ‘तिरियं जाव असंखेल्ले दीवसमुदे, उडुं जाव सगाइं विमाणाइं’ स्वकीयानि विमानानि स्वकीयविमानस्तूपध्वजादिकं याव-
दित्यर्थः ‘जाणंति पासंति, एवं सणंळुमारमाहिंदावि, नवरं अहे जाव दोच्चाए सक्करप्पभाए पुढवीए हेड्डिल्ले चरिमंते, एवं वंभलोगलं-
तगदेवावि, नवरं अहे जाव तच्चाए पुढवीए, महासुक्कसहस्सारगदेवा चउत्थीए पंक्कप्पभाए पुढवीए हेड्डिल्ले चरिमंते, आणयपाणयआ-
रणञ्चुयेदेवा अहे जाव पंचमीए पुढवीए धूमप्पभाए हेड्डिल्ले चरिमंते, हेट्टिममज्झिमगेवेज्जगदेवा छट्ठीए तमप्पभाए पुढवीए हेड्डिल्ले च-
रिमंते, उवरिमगेवेज्जगा देवा अहे जाव सत्तमाए पुढवीए हेड्डिल्ले चरिमंते, अणुत्तरोववाइयेदेवा णं भंते ! केवइयं खेत्तं ओहिणा जा-
णंति पासंति ?, गोयमा ! संभिन्नं लोगनालिं’ परिपूर्णं चतुर्दशरज्ज्वासिकां लोकनाडीमित्यर्थः ‘ओहिणा जाणंति पासंति’ इति, उक्तञ्च
—‘सक्कीसाणा पढमं दोब्बं च सणंळुमारमाहिंदा । तच्चं च वंभलंतग सुक्कसहस्सारग चउत्थि ॥ १ ॥ आणयपाणयकप्पे देवा पासंति
पंचमिं पुढविं । तं चेव आरणञ्चुय ओहीनाणेण पासंति ॥ २ ॥ छट्ठिं हिट्ठिममज्झिमगेविज्जा सत्तमिं च उवरिज्जा । संभिन्नलोगनालिं
पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ३ ॥ सम्प्रति समुद्घातप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! देवाणं कति समुग्घाता पणत्ता ?, गोयमा ! पंच समुग्घाता पणत्ता,
तंजहा—वेदणासमुग्घाते कसाय० मारणंतिय० वेउव्विय० तेजससमुग्घाते एवं जाव अञ्चुए ।
गेवेज्जाणं आदिज्जा तिणिण समुग्घाता पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेदेवा केरिसयं खुधपिवासं पच्च-

३ प्रतिपत्तौ
वैमा०
उद्देशः २
वैमानिका-
नामवधिः
सू० २१६
समुद्घा-
तादि
सू० २१७

पुण्वभवमाणा विहरंति?, गोयमा! णत्थि खुधापिवासं पच्चणुवभवमाणा विहरंति जाव अणुत्तरो-
 ववातिया ॥ सोहम्मीसाणेसु णं अंते! कप्पेसु देवा एगत्तं प्रभू विउव्वित्तए पुहुत्तं पभू विउव्वि-
 त्तए?, हंता पभू, एगत्तं विउव्वेमाणा एगिंदियरूवं वा जाव पंचिंदियरूवं वा पुहुत्तं विउव्वेमाणा
 एगिंदियरूवाणि वा जाव पंचिंदियरूवाणि वा, ताइं संखेज्जाइंपि असंखेज्जाइंपि सरिसाइं पिअस-
 रिसाइंपि संबद्धाइंपि असंबद्धाइंपि रूवाइं विउव्वंति विउव्वित्ता अप्पणा जहिच्छियाइं कज्जाइं
 करेति जाव अञ्जुओ, गेवेज्जणुत्तरोववातिया देवा किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तं पभू विउ-
 व्वित्तए?, गोयमा! एगत्तंपि पुहुत्तंपि, नो चेव णं संपत्तीए विउव्विसु वा विउव्वंति वा विउ-
 व्वित्संति वा ॥ सोहम्मीसाणदेवा केरिसयं सायासोक्खं पच्चणुवभवमाणा विहरंति?, गोयमा!
 मणुणा सदा जाव मणुणा फासा जाव गेवज्जा, अणुत्तरोववाइया अणुत्तरा सदा जाव फासा ॥
 सोहम्मीसाणेसु देवाणं केरिसगा इह्दी पणत्ता?, गोयमा! महिह्दीया महज्जुइया जाव महाणुभागा
 इह्दीए पं० जाव अञ्जुओ, गेवेज्जणुत्तरा य सव्वे महिह्दीया जाव सव्वे महाणुभागा अणिंदा जाव
 अहमिंदा णामं ते देवगणा पणत्ता समणाउसो! ॥ (सू० २१७)

'सोहम्मी'त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! पञ्च समुद्घाताः—प्रज्ञप्तास्तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मर-
 णसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घातः, एतेषां स्वरूपं प्रागेव द्विविधप्रतिपत्तावभिहितं, उत्तरौ द्वौ समुद्घातौ न भवतः, आ-

हारकलविधकेवलित्वाभावात्, एवं तावद्वाच्यं यावदच्युतः कल्पः, 'गेवेज्जगदेवाणंभंते!' इत्यादि प्रशस्त्रं सुगमं, भगवानाह-
गौतम! पञ्च समुद्धाताः प्रज्ञासास्तद्यथा-वेदनासमुद्धात इत्यादि, एते च पञ्चापि तेषां शक्तिः प्रतिपत्तव्याः, कर्त्तव्यतया तु तत्र
त्रय एव, तथा चाह—'नो चेव ण' मित्यादि, नैव कदाचनापि वैक्रियतैजससमुद्धाताभ्यां समवहताः समवहन्यन्ते समवहनिष्यन्ते
प्रयोजनाभावतः प्रकृत्युपशान्ततया च वैक्रियसमुद्धातारम्भासम्भवात्, एवमनुत्तरोपपातिकानामपि वक्तव्यम् ॥ 'सोहम्मी'त्यादि,
सौधर्मेशानयोर्भेदन्त! कल्पयोर्देवाः कीदृशं क्षुञ्च पिपासा च क्षुत्पिपासं प्रत्यनुभवन्तो 'विहरन्ति' आसते?, गौतम! नास्त्येतद् यत्ते
क्षुत्पिपासं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्तीति, एवं यावदनुत्तरोपपातिकाः ॥ 'सोहम्मीसाणेसु ण'मित्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त! कल्पयोर्देवाः
'एकत्वम्' एकरूपं विकुर्वितुं प्रभव. पृथक्त्वं?—बहूनीत्यर्थः, भगवानाह—गौतम! एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि प्रभवो
विकुर्वितुं, एकत्वं विकुर्वन्त एकेन्द्रियरूपं वा द्वीन्द्रियरूपं वा त्रीन्द्रियरूपं वा चतुरिन्द्रियरूपं वा पञ्चेन्द्रियरूपं वा विकुर्वितुं, पृथक्त्वं
विकुर्वन्त एकेन्द्रियरूपाणि यावत्पञ्चेन्द्रियरूपाणि वा, तान्यपि सङ्ख्येयानि विकुर्वन्ति असङ्ख्येयानि वा, तान्यपि 'सदृशानि' सजातीयानि
वा 'असदृशानि' विजातीयानि 'संबद्धानि' आत्मनि समवेतानि 'असंबद्धानि' आत्मप्रदेशेभ्यः पृथग्भूतानि प्रासादघटपटादीनि, यथा
चतुर्दशपूर्वधरा घटाद् घटसहस्रं पटात्पटसहस्रं कुर्वन्ति, विकुर्वित्वा पञ्चाद् यादृच्छिकानि कार्यणि कुर्वन्ति, एवं तावद्यावदच्युतकल्पदेवाः,
'गेवेज्जगदेवाणं भंते!' इत्यादि प्रशस्त्रं प्रतीतं, भगवानाह—गौतम! एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि, 'नो चेव ण'मित्यादि, नैव
पुनः 'सम्पत्त्या' साक्षाद्वैक्रियरूपसम्पादनेन विकुर्वितवन्तो विकुर्वन्ति विकुर्विष्यन्ति एवमनुत्तरोपपातिका अपि वक्तव्याः ॥ 'सोहम्मी'-
त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त! कल्पयोर्देवाः कीदृशं 'सातसौख्यं' सातं—आद्यादरूपं सौख्यं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति?,

३ प्रतिपत्तौ
वैमानिका-
नां समुद्-
घातादि
उद्देशः २
सू० २१७

॥ १०३ ॥

भगवानाह—गौतम ! मनोज्ञाः शब्दा मनोज्ञानि रूपाणि मनोज्ञा गन्धा मनोज्ञाः स्पर्शाः एवंरूपं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं तावद्वाच्यं यावद्वैवेयकदेवाः, ‘अणुत्तरोववाइयाण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अनुत्तराः शब्दा यावदनुत्तराः स्पर्शाः इत्येवंरूपं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ॥ साम्प्रतमृद्धिप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मे-शानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कीदृशा क्रद्ध्या प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! महर्द्धिका यावन्महानुभागाः, अमीषां पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, एवं तावद्धक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः ॥ सम्प्रति विभूषाप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणा देवा केरिसया विभूसाए पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा—वेउ-
 न्वियसरीरा य अवेउन्वियसरीरा य, तत्थ णं जे ते वेउन्वियसरीरा ते हारविराइयवच्छा
 जाव दस दिसाओ उल्लोवेमाणा पभासेमाणा जाव पडिरूवा, तत्थ णं जे ते अवेउन्वियसरीरा
 ते णं आभरणवसणरहिता पगतित्था विभूसाए पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु
 देवीओ केरिसियाओ विभूसाए पणत्ताओ ?, गोयमा ! दुविधाओ पणत्ताओ, तंजहा—वेउ-
 न्वियसरीराओ य अवेउन्वियसरीराओ य, तत्थ णं जाओ वेउन्वियसरीराओ ताओ सुवण्णस-
 ङ्गालाओ सुवण्णसङ्गालाङ्ग वत्थाङ्ग पवर परिहिताओ चंदाणाओ चंदविलासिणीओ चंदद्धसम-
 णिङ्गालाओ सिंगारागारचारुवेसाओ संगय जाव पासातीयाओ जाव पडिरूवा, तत्थ णं जाओ
 अवेउन्वियसरीराओ ताओ णं आभरणवसणरहियाओ पगतित्थाओ विभूसाए पणत्ताओ,

सेसेसु देवा देवीओ नत्थि जाव अच्चुओ, गेवेज्जगदेवा केरिसया विभूसाए०?, गोयमा !
आभरणवसनरहिया, एवं देवी नत्थि भाणियच्चं, पगतित्था विभूसाए पणत्ता, एवं अणुत्त-
रावि ॥ (सू० २१८) सोहम्मीसाणेसु देवा केरिसए कामभोगे पच्चणुंभवमाणा विहरंति?, गो-
यमा ! इट्ठा सदा इट्ठा रूवा जाव फासा, एवं जाव गेवेज्जा, अणुत्तरोववातियाणं अणुत्तरा सदा
जाव अणुत्तरा फासा ॥ (सू० २१९) ठिती सच्चैसिं भाणियच्च, देवित्ताएवि, अणंतरं चयंति,
चइत्ता जे जहिं गच्छंति तं भाणियच्चं ॥ (सू० २२०)

‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि विभूपया प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधानि
प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि तानि भवधारणीयानि तानि आभरणवसनरहितानि प्रकृतस्थानि
विभूपया प्रज्ञप्तानि, स्वाभाविक्येव तेषां विभूषा नौपाधिकीति भावः, तत्र यानि तानि उत्तरवैक्रियरूपाणि शरीराणि तानि ‘हारवि-
राइयवच्छा’ इत्यादि पूर्वोक्तं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा
विभूसाए पन्नत्ता’ अस्य व्याख्या पूर्ववत्, एवं देवीष्वपि नवरं ‘ताओ णं अच्छराओ सुवण्णसद्दालाओ’ इति नूपुरादिनिर्घो-
षयुक्ताः ‘सुवण्णसद्दालाई वत्थाई पवरपरिहिताओ’ सक्किणीकानि वस्त्राणि प्रवरं—अत्युद्भटं यथा भवत्येवं परिहितवन्त्य इति
भावः, ‘चंदाण्णाओ चंदविलासिणीओ चंदद्धसमनिडालाओ चंदाहियसोमंदसणाओ उक्का इव उज्जोवेमाणीओ विज्जुघणमरीइसूरदिण्ण-
ततेयअहियरसन्निकासाओ सिंगारागारचारवेसाओ पासाईयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ’ इति प्राग्वत्, एवं देवानां शरीर-

विभूषा तावद्वाच्यया यावदच्युतः कल्पः, देव्यस्तु सनत्कुमारादिषु न सन्तीति न तत्सूत्रं तत्र वाच्यं, 'गेवेज्जगदेवा णं भंते ! सरीरा
 केरिसगा विभूसाए पन्नत्ता !, गोयमा ! गेवेज्जगदेवाणं एगे भवधारणिज्जे सरीरे ते णं आभरणवसणरहिहया पगइत्था विभूसाए पणत्ता'
 इति पाठः, एवमनुत्तरोपपातिका अपि वाच्याः ॥ सम्प्रति कामभोगप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्ममी'त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! क-
 ल्पयोः कीदृशान् कामभोगान् प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति !, भगवानाह—गौतम ! इष्टान् शब्दान् इष्टानि रूपाणि इष्टान्
 गन्धान् इष्टान् रसान् इष्टान् स्पर्शान् प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं यावद् भ्रूवेयकदेवाः, अनुत्तरोपपातिकसूत्रेषु अनुत्तरानिति वक्त-
 व्यम् ॥ अधुना स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्मगदेवाण'मित्यादि, सौधर्मिकदेवानां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता !,
 भगवानाह—गौतम ! जघन्यत एकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे, एवमीशाने जघन्यत एकं सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सा-
 तिरेके सागरोपमे, सनत्कुमारे जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि, माहेन्द्रे जघन्यतः सातिरेके द्वे सागरोपमे उत्क-
 र्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि, ब्रह्मलोके जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश सागरोपमाणि, लान्तके जघन्यतो दश-
 सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश, सहस्रारे जघन्यतः सप्तदश
 सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविंशतिः, प्राणते जघन्यत एकोनविंशतिः
 सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः, आरणे जघन्यतो विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकविंशतिः, अच्युते जघन्यत एकविंशतिः सा-
 गरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः, अधस्तनाधस्तनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयोविंशतिः, अधस्तन-
 मध्यमैवैयकप्रस्तटे जघन्यतस्त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिः, अधस्तनोपरितनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सा-

गरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः, मध्यमाधस्तनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतः पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः, मध्यम-
मध्यमैवैयकप्रस्तटे जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः, मध्यमोपरितनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतः सप्ताविंशतिः
सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टविंशतिः, उपरितनाधस्तनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतोऽष्टाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविंशत्, उप-
रितनमध्यमैवैयकप्रस्तटे जघन्यत एकोनविंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतविंशत्, उपरितनोपरितनैवैयकप्रस्तटे जघन्यतविंशत्सागरो-
पमाणि उत्कर्षत एकत्रिंशत्, विजयैवैयन्तजयन्तापराजितेषु जघन्यत एकत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयविंशत्, सर्वार्थसिद्धे म-
हाविमानेऽजघन्योत्कर्षतस्त्रयविंशत्सागरोपमाणि ॥ सम्प्रत्युद्धर्तनामाह—‘सोहमगदेवाण’मित्यादि, सौधर्मकदेवा भदन्त ! अनन्तरं—
अव्यवधानेन च्यवित्वा क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते ?, किं नैरयिकेषु गच्छन्ति यावदेवेषु गच्छन्ति ?, भगवा-
नाह—नौतम ! ‘नो नेरइएसु उववज्जंति’ इत्यादि यथा प्रज्ञापनायां षष्ठे व्युत्क्रान्त्याख्यपदे तथा वक्तव्यं, एष च सङ्क्षेपार्थः—त्रादर-
पर्याप्तैषु पृथिव्यववनस्पतिषु पर्याप्तगर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येषु च सङ्ख्यातवर्षायुष्केषु, एवमीशानदेवा अपि, सनत्कुमा-
रादयः सहस्रारपर्यन्ताः पर्याप्तगर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येष्वेव सङ्ख्यातवर्षायुष्केषु नैकेन्द्रियेष्वपि, आनतादयो यावदनुत्त-
रोपपातिका न तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेष्वपि किन्तु यथोक्तरूपेषु मनुष्येषु ॥

सोहम्मीसाणेषु णं भन्ते ! कप्पेसु सब्वपाणा सब्वभूया जाव सत्ता पुढविकाइयत्ताए जाव वण-
स्सतिकाइयत्ताए देवत्ताए देवित्ताए आसणसयण जाव भंडोवगरणत्ताए उववणणपुब्बा ?, हंता

गोयमा ! असहं अदुवा अणंतखुत्तो, सेसेसु कप्पेसु एवं चेव, णवरि नो चेव णं देवित्ताए जाव
 गेवेज्जगा, अणुत्तरोववातिएसुवि एवं, णो चेव णं देवत्ताए देवित्ताए । सेत्तं देवा ॥ (सू० २२१)
 ‘सोहम्मे ण’मित्यादि, सौधर्मे भदन्त ! कल्पे द्वाविंशद् विमानावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् विमाने सर्वे प्राणाः सर्वे भूताः
 सर्वे जीवाः सर्वे सत्त्वाः, असीषां व्याख्यानमिदम्—“प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूताश्च तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चैन्द्रिया ज्ञेयाः,
 शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥” पृथ्वीकायतया देवतया देवीतया, इह च बहुषु पुस्तकेष्वेतावदेव सूत्रं दृश्यते, क्वचित्पुनरेतदपि
 —‘आउकाइयत्ताए तेउकाइयत्ताए’ इत्यादि तत्र सम्यगवगच्छामस्तेजस्कायस्य तत्रासम्भवात्, ‘आसणे’त्यादि, आसने—सिंहास-
 नादि शयनं—पल्यङ्कः स्तम्भाः—प्रासादाद्यवष्टम्भेतवः भाण्डमात्रोपकरणं—हाराद्धहारकुण्डलादि तत्तयोत्पन्नपूर्वाः ?, भगवानाह—गौतम !
 ‘असकृत्’ अनेकवारमुत्पन्नपूर्वा इति सम्बन्धः, अथवा ‘अनन्तकृत्वः’ अनन्तान् वारान्, सांव्यवहारिकराशयन्तर्गतैर्जीवैः सर्वस्या-
 नानां प्रायोऽनन्तशः प्राप्तत्वात्, एवमीशानेऽपि वक्तव्यं, सनत्कुमारेऽप्येवमेव, नवरं ‘नो चेव णं देवित्ताए’ इति विशेषः तत्र देवी-
 नामुत्पादाभावात्, एवं यावद् ग्रैवेयकाणि, ‘पंचसु णं भंते ! अणुत्तरे’ इत्यादि पाठसिद्धं नवरं ‘नो चेव णं देवित्ताए’ इति, अनन्त-
 कृत्वो देवत्वस्य प्रतिषेधो विजयादिषु चतुर्थत्कर्षतोऽपि वारद्वयं सर्वार्थसिद्धे महाविमाने एकवारं गमनसम्भवात्, तत ऊर्ध्वमवश्यं म-
 नुष्यभवासादनेन मुक्तिप्राप्तेः, देवीत्वस्य च प्रतिषेधस्तत्रोत्पादासम्भवात् ॥ सम्प्रति चतुर्विधानामपि जीवानां सामान्यतो भव-
 स्थितिं कायस्थितिं च प्रतिपिपादयिषुराह—

नेरइयाणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्को-

सेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, एवं संव्वेसिं पुच्छा, तिरिक्खजोणियाणं जहन्नेणं अंतोसु० उक्कोसेणं
तिन्नि पलिओवमाहं, एवं मणुस्साणवि, देवाणं जहा णेरतियाणं ॥ देवणेरइयाणं जा चेव ठिती
संचेव संचिट्ठणा, तिरिक्खजोणियस्स जहन्नेणं अंतोसुहुत्तो उक्कोसेणं वणस्सतिकालो, मणुस्से णं
भंते! मणुस्सेति कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा! जहणेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलि-
ओवमाहं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहिमाहं ॥ णेरयमणुस्सदेवाणं अंतरं जहन्नेणं अंतोसु० उक्को-
सेणं वणस्सतिकालो । तिरिक्खजोणियस्स अंतरं जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोपमसय-
पुहुत्तसाहेरं ॥ (सू० २२२) एतेसि णं भंते! णेरइयाणं जाव देवाण य कयरे०?, गोयमा!
सव्वथोवा मणुस्सा णेरइया असं० देवा असं० तिरिया अणंतगुणा, से तं चउव्विहं ससार-
समावणणा जीवा पणत्ता ॥ (सू० २२३)

‘नेरइयाणं भंते! केवइयं काल’ मित्तादि, नैरयिकाणां जघन्यतः स्थितिर्देश वर्षसहस्राणि, एतद् रत्नप्रभाग्रथमप्रस्तुतमपेक्ष्योक्तं,
उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, एतत्सप्तमनरकपृथिव्यपेक्षया, तिर्यग्योनिकानां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, एतद्दे-
वकुर्वादिकमपेक्ष्य द्रष्टव्यं, एवं मनुष्याणामपि, देवानां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि, एतद्भवनपतिव्यन्तरानधिकृत्यावबोद्धव्यं, उत्कर्ष-
तस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि, तानि विजयाद्यपेक्ष्य ॥ ‘नेरइयाणं भंते!’ इत्यादि, नैरयिको भदन्त! नैरयिकत्वेन कालतः कियच्चिरं
भवति?, भगवानाह—गौतम! ‘जा चेव भवट्ठिई सा चेव संचिट्ठणावि’ यैव भवस्थितिः सैव ‘संचिट्ठणावि’ कायस्थितिरपि, नैर-

३ प्रतिपत्तौ
विमानेषु
देवादित-
योत्पादः
गतिचतु-
ष्कस्थित्य-
न्तरेअल्प-
बहुत्वं
उद्देशः २
सू० २२१-
२२३

यिकस्याव्यवधानेन भूयो नैरयिकेष्टूपादाभावात्, 'नो नेरइए उववज्जइ' इति वचनात्, 'तिरिक्खजोणिए णं भंते!' इत्यादि प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, गौतम! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तै, तदनन्तरं मृत्वा मनुष्यादावुत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, वनस्पतिकार्यिकेष्वनन्त-कालमवस्थानात्, तमेवानन्तकालं निरूपयति—वनस्पतिकालः, यावान् शास्त्रान्तरे वनस्पतिकाल उक्तस्तावन्तं कालमित्यर्थः, स चैवम्—'अणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पुग्गलपरियट्ठा, ते णं पुग्गलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जइभागो' सुगमम्, मनुष्यविषयं प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, निर्वचनं—गौतम! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तै, तदनन्तरं मृत्वा तिर्यगादिष्टूपादभावा-दिति, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि च महाविदेहादिषु सप्तसु मनुष्यभवेषु पूर्वकोट्यायुष्केषु अ-ष्टमे च देवकुर्वोदिष्टूपद्यमानस्य वेदितव्यानि । देवानां तु नैरयिकवद् यैव भवस्थितिः सैव कारयस्थितिरपि, देवानामपि मृत्वा भूयोऽ-नन्तरं देवत्वेनोत्पादाभावात् 'नो देवे देवेसु उववज्जइ' इति वचनात् । साम्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिषुग्राह—'नेरइयस्स णं भंते'! इत्यादि, नैरयिकस्य भदन्त ! अन्तरं—नैरयिकत्वात्परिभ्रष्टस्य भूयो नैरयिकत्वप्राप्तेरपान्तरालं कालतः कियच्चिरं भवति?, कियन्तं कालं यावद्भवतीत्यर्थः, भगवानाह—जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तै, कथमिति चेत्, उच्यते, नरकादुद्धृत्य मनुष्यभवे तिर्यग्भवे वाऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयो नरकेष्टूपादात्, तत्र मनुष्यभवभावेनेयम्—कश्चिन्नरकादुद्धृत्य गर्भजमनुष्यत्वेनोत्पद्य सर्वोभिः पर्याप्तो विशिष्टसंज्ञानो-पेतो वैक्रियलब्धिमान् राज्याद्याकाङ्क्षी परचक्राद्युपद्रवमाकर्ण्य स्वशक्तिप्रभावतश्चतुरङ्गं सैन्यं विकुर्वित्वा सङ्ग्रामयित्वा च महारौद्रध्या-नोपगतो गर्भस्थ एव कालं करोति कृत्वा च कालं भूयो नरकेष्टूपद्यते तत एवमन्तर्मुहूर्त्तै, तिर्यग्भवे नरकादुद्धृतो गर्भव्युत्क्रान्तिक-तन्दुलमस्यत्वेनोत्पद्य महारौद्रध्यानोपगतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा भूयो नरकेषु जात इति, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालः

परम्परया वनस्पतिधूत्पादादवसातव्यः, तथा चाह—वनस्पतिकालः, स च प्रागेवोक्तः । तिर्यग्योनिविषयं प्रश्रसूत्रं पूर्ववत्, निर्वचनं—जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्च कस्यापि तिर्यक्त्वेन मृत्वा मनुष्यभवेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयस्तिर्यक्त्वेनोत्पद्यमानस्य द्रष्टव्यं, उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं, तच्च नैरन्तर्येण देवनारकमनुष्यभवभ्रमणेनावसातव्यं । मनुष्यविषयमपि प्रश्रसूत्रं तथैव, निर्वचनं—जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्च मनुष्यभवादुद्धृत्य तिर्यग्भवेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयो मनुष्यत्वेनोत्पद्यमानस्यावसातव्यं, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालः प्रागुक्तो वनस्पतिकालः । देवविषयमपि प्रश्रसूत्रं सुगमं, निर्वचनं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कश्चिद्देवभवाच्चयुत्वा गर्भजमनुष्यत्वेनोत्पद्य सर्वोभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो विशिष्टसञ्ज्ञानोपेतस्तथाविधस्य श्रमणस्य श्रमणोपासकस्य वाऽन्ते धर्म्यमार्यं वचः श्रुत्वा धर्मध्यानोपगतो गर्भस्थ एव कालं करोति कालं च कृत्वा देवेषूपद्यते तत एवमन्तर्मुहूर्त्तं, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो यथोक्तस्वरूपो वनस्पतिकालः प्रतिपत्तव्यः ॥ साम्प्रतमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्रसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका मनुष्याः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागवर्त्तिनभः प्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो नैरयिका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेर्यत्प्रथमं वर्गमूलं तद्वितीयेन वर्गमूलेन गुण्यते गुणिते च सति यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणसु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो देवा असङ्ख्येयगुणाः, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च नैरयिकेभ्योऽप्यसङ्ख्येयगुणतया महादण्डके पठितत्वात्, तेभ्योऽपि तिर्यञ्चोऽनन्ताः, वनस्पतिजीवानामन्तानन्तत्वात् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्विधप्रतिपत्तौ विमानाधिकारे द्वितीयो वैमानिकोद्देशकः समाप्तः, तत्समाप्तौ च समाप्ता चतुर्विधा प्रतिपत्तिः ॥

३ प्रतिपत्तौ
विमानेषु
देवादित-
योत्पादः
गतिचतु-
ष्कस्थित्य-
न्तरेअल्प-
बहुत्वं
उद्देशः २
सू० २२१-
२२३
॥ ४०७ ॥

अथ पञ्चविधजीवाख्या चतुर्थो प्रतिपत्तिः ।

तदेवमुक्ता चतुर्विधा प्रतिपत्तिः, सम्प्रति क्रमप्राप्तां पञ्चविधप्रतिपत्तिमाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु—पंचविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तं०—एगिंदिया बेहंदिया तेहंदिया चउरिंदिया पंचिंदिया । से किं तं एगिंदिया?, २ दुविहा पणत्ता, तं जहा—पल्लत्तगा य अपल्लत्तगा य, एवं जाव पंचिंदिया दुविहा—पल्लत्तगा य अपल्लत्तगा य । एगिंदियस्स णं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साहं, बेहंदिय० जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि, एवं तेहंदियस्स एगूणपणं राहंदियाणं, चउरिंदियस्स छम्मासा, पंचिंदियस्स जह० अंतोमु० उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, अपल्लत्तएगिंदियस्स णं केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणवि अंतो० एवं सव्वेसिं, पल्लत्तेगिंदियाणं णं जाव पंचिन्दियाणं पुच्छा, जहन्नेणं अंतो० उक्कोबावीसं वाससहस्साहं अंतमुहुत्तोणाहं, एवं उक्कोसियावि ठिती अंतोमुहुत्तोणा सव्वेसिं पल्लत्ताणं कायव्वा ॥ एगिंदिए णं भंते ! एगिंदिएत्ति कालओ केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० वणस्सतिकालो । बेहंदियस्स णं भंते ! बेहंदियत्ति कालओ केवचिरं होइ?, जह० अंतो-

मु० उक्कोसेणं संखेज्जं कालं जाव चउरिंदिए संखेज्जं कालं, पंचेदिए णं भंते! पंचेदिएत्ति का-
लओ केवचिरं होह?, गोयमा! जह० अंतोमु० उक्को० सागरोवमसहस्सं सातिरेणं ॥ एगिंदिए
णं अपज्जत्तए णं भंते! कालओ केवचिरं होति?, गोयमा! जहव्वेणं अंतोमु० उक्कोसेणवि अंतो-
मुहुत्तं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संखिज्जाहं वाससहस्साहं । एवं वेहंदिएत्ति णं भंते! कालओ केवचिरं होति?, गोयमा!
जहव्वेणं अंतोमुहुत्तं सातिरेणं ॥ एगिंदियस्स णं भंते! केवत्तियं कालं अंतरं होति?, गोयमा! जह-
साहं । तेहंदिए णं भंते!० संखेज्जा राहंदिया। चउरिंदिए णं० संखेज्जा मासा। पज्जत्तपंचिंदिए सा-
गरोवमसयपुहत्तं सातिरेणं ॥ एगिंदियस्स णं भंते! केवत्तियं कालं अंतरं होति?, गोयमा! जह-
ण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साहं संखेज्जावाससभहियाहं । वेदियस्स णं अंतरं
कालओ केवचिरं होति?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सहकालो । एवं तेहंदि-
यस्स चउरिंदियस्स पंचेदियस्स, अपज्जत्तगाणं एवं चेव, पज्जत्तगाणवि एवं चेव ॥ (सू० २२४)
‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः—पञ्चविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्तास्ते ‘एवं’ वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्तः, तमेव
प्रकारमाह—तद्यथा—एकेन्द्रिया द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चउरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, अस्मीयां पदानां व्याख्यानं प्राग्वत् ॥ ‘से किं त’मित्या-
दीनि पञ्च पर्याप्तापर्याप्तसूत्राणि, ‘एगिंदियस्स णं भंते! केवइयं कालं ठिई?’ इत्यादीनि पञ्च स्थितिसूत्राणि पाठसिद्धानि, अपर्याप्तक-
विशेषणविशिष्टान्यपि पञ्च स्थितिसूत्राणि पाठसिद्धानि, नवरं जघन्यादन्तर्मुहूर्त्तादुच्छ्रष्टमन्तर्मुहूर्त्तं बृहत्तरमवसातव्यं, पर्याप्तविशेषण-

४ प्रतिपत्तौ
एकेन्द्रि-
यादिभेद-
स्थित्यन्त-
राणि
उद्देशः २
सू० २२४

विशिष्टान्यपि पञ्च स्थितिसूत्राणि सुप्रतीतानि, नवरमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्रादीन्यन्तमुद्भूतानि, अपर्याप्तकालेनान्तमुद्भूतैर्न ही-
 नत्वात् ॥ सम्प्रति कायस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—‘एगिंदिए णं भंते ! एगिंदिए’त्ति इत्यादि, जघन्यतोऽन्तमुद्भूतै, तदनन्तरं मृत्वा
 द्वीन्द्रयादिपूत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्तकालमेव निरूपयति—वनस्पतिकालः, वनस्पतिकालस्यैकेन्द्रियत्वात् एकेन्द्रियपदे तस्यापि
 परिग्रहात्, वनस्पतिकालश्च प्रागेवोक्तः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियसूत्रे सङ्ख्येयं कालं—सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि “विगल्लिदियाण वाससहस्सा संखे-
 ज्जा” इति वचनात्, पञ्चेन्द्रियसूत्रे सातिरेकं सागरोपमसहस्रं, तच्च नैरयिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यदेवभवभ्रमणेन वेदितव्यं ॥ ‘एगिंदियअ-
 पज्जत्तए णं भंते’ इत्यादि, जघन्यत उत्कर्षतोऽन्तमुद्भूतमपर्याप्तलब्धेरेतावत्कालप्रमाणत्वात्, एवं शेषाण्यपि चत्वार्यपर्याप्तकसूत्राणि भाव-
 नीयानि, एकेन्द्रियपर्याप्तकसूत्रे सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, एकेन्द्रियस्य हि पृथिवीकायस्योत्कर्षतो द्वात्रिंशतिवर्षसहस्राणि भवस्थितिः अपक्का-
 यस्य सप्त वर्षसहस्राणि तेजस्कायस्य त्रीणि रात्रिन्दिवानि वायुकायस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायस्य दश वर्षसहस्राणि, ततो निरन्तरक-
 त्तिपयपर्याप्तभवसङ्कलनया सङ्ख्येयान्येव वर्षसहस्राणि घटन्त इति । द्वीन्द्रियपर्याप्तसूत्रे उत्कर्षतः सङ्ख्येयानि वर्षाणि, द्वीन्द्रियस्य हि उत्कर्षतो
 भवस्थितिपरिमाणं द्वादश वर्षाणि न च सर्वेष्वपि भवेष्टूष्ण स्थितिस्ततः कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवसङ्कलनयापि सङ्ख्येयानि वर्षाण्येव
 लभ्यन्ते न तु वर्षशतानि वर्षसहस्राणि वा । त्रीन्द्रियपर्याप्तसूत्रे सङ्ख्येयानि रात्रिन्दिवानि, तेषां भवस्थितेरुत्कर्षतोऽप्येकोनपञ्चाशदि-
 नमानतया कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवसङ्कलनायामपि सङ्ख्येयानां रात्रिन्दिवानामेव लभ्यमानत्वात् । चतुरिन्द्रियपर्याप्तसूत्रे सङ्ख्येया
 मासास्तेषां भवस्थितेरुत्कर्षतः षण्मासप्रमाणतया कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवकालसङ्कलनया सङ्ख्येयानां मासानां प्राप्यमानत्वात् । पञ्चे-
 न्द्रियपर्याप्तसूत्रे सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तच्च पूर्ववत् ॥ ‘एगिंदियस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ?’ इति

प्रभसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्चैकेन्द्रियादुद्धृत्य द्वीन्द्रियादावन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूय एकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमानस्य वेदितव्यं, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहस्रे सङ्ख्येयवर्षाभ्यधिके, यात्रानेव हि त्रसकायस्य कायस्थितिकालस्तावदेवैकेन्द्रियस्यान्तरं, त्रसकायस्थितिकालश्च यथोक्तप्रमाणः, तथा च वक्ष्यति—‘तसकाइए णं भंते ! तसकायत्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेजवासमब्भहियाइं’ । द्वित्रिचतुष्षच्चेन्द्रियसूत्रेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च पूर्वप्रकारेण भावनीयं, उत्कर्षतः सर्वत्रापि वनस्पतिकालः, द्वीन्द्रियादिभ्य उद्धृत्य वनस्पतिषु यथोक्तप्रमाणमनन्तमपि कालमवस्थानात् । यथैवामूनि पञ्च सूत्राण्यन्तरविषयाण्यौघिकान्युक्तानि तथैव पर्याप्तविषयाण्यपर्याप्तविषयाण्यपि भणनीयानि, तानि चैवम्—‘एगिन्दियअपज्जत्तस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेजवासमब्भहियाइं, बेइंदियअपज्जत्तस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं वणस्सइकालो, एवं जाव पंचेदियअपज्जत्तस्स ।’ एवं पञ्च पर्याप्तसूत्राण्यपि वक्तव्यानि ॥ साम्प्रतमल्पबहुत्वमाह—

एएसि णं भंते ! एगिंदि बेइं० तेइं० चउ० पंचिंदियाणं कयरेइंहितो अग्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचेदिया चउरिंदिया विसेसाहिया तेइंदिया विसेसाहिया बेइंदिया विसेसाहिया एगिंदिया अणंतगुणा । एवं अपज्जत्तगणं सव्वत्थोवा पंचेदिया अपज्जत्तगा चउरिंदिया अपज्जत्तगा विसेसाहिया तेइंदिया अपज्जत्तगा विसेसाहिया बेइंदिया अपज्जत्तगा विसेसाहिया एगिंदिया अपज्जत्तगा अणंतगुणा सइंदियाप० वि० ॥ सव्वत्थोवा चतुरिं-

द्रिया पञ्चत्तगा पंचेद्रिया विसेसाहिया बेद्रियपञ्चत्तगा विसेसाहिया तेइद्रियपञ्चत्तगा
 विसेसाहिया एगिंद्रियपञ्चत्तगा अणंतगुणा, सइद्रिया पञ्चत्तगा विसेसाहिया ॥ एतेसि णं
 भंते ! सइद्रियाणं पञ्चत्तगअपञ्चत्तगाणं कयरे २?, गोयमा ! सवत्थोवा सइद्रिया अपञ्चत्तगा
 सइद्रिया पञ्चत्तगा संखेज्जगुणा । एवं एगिंद्रियावि ॥ एतेसि णं भंते ! बेइद्रियाणं पञ्चत्तगपञ्चत्तगाणं
 अप्पाबहुं?, गोयमा ! सवत्थोवा बेइद्रिया पञ्चत्तगा अपञ्चत्तगा असंखेज्जगुणा, एवं तेइद्रियच-
 उरिंद्रियपंचेद्रियावि ॥ एएसि णं भंते ! एगिंद्रियाणं बेइद्रिं० तेइद्रिं० चउरिंद्रिं० पंचेद्रियाणं य
 पञ्चत्तगाणं य अपञ्चत्तगाणं य कयरे २?, गोयमा ! सवत्थोवा चउरिंद्रिया पञ्चत्तगा पंचेद्रिया
 पञ्चत्तगा विसेसाहिया बेइद्रिया पञ्चत्तगा विसेसाहिया तेइद्रिया पञ्चत्तगा विसेसाहिया पंचे-
 द्रिया अपञ्चत्तगा असंखेज्जगुणा चउरिंद्रिया अपञ्चत्तगा विसेसाहिया तेइद्रियअपञ्चत्तगा विसे-
 साहिया बेइद्रिया अपञ्चत्तगा विसेसाहिया एगिंद्रियअपञ्चत्तगा अणंतगुणा सइद्रिया अपञ्चत्तगा
 विसेसाहिया एगिंद्रियपञ्चत्तगा संखेज्जगुणा सइद्रियपञ्चत्तगा विसेसाहिया सइद्रिया विसेसाहिया ।
 सेत्तं पंचविधा संसारसमावणगा जीवा ॥ (सू० २२५)

'एएसि ण'मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः, सङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणविष्कम्भसूची-
 प्रमितप्रतरासङ्ख्येयभागवत्तर्कसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, विष्कम्भसूच्यास्तेषां प्रभूत-

सङ्ख्येयोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाधिकास्तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततरसङ्ख्येययोजनकोटीकोटी-
प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषाधिकास्तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततमसङ्ख्येययोजनकोटीकोटीमानत्वात्, तेभ्य एकेन्द्रिया
अनन्तगुणाः, वनस्पतीनामनन्तान्तत्वात् ॥ सम्प्रत्येतेषामेवापर्याप्तविशेषणविशिष्टानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं
पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तकाः, एकस्मिन् प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्राणि खण्डानि ताव-
त्प्रमाणत्वात्, तेभ्यश्चतुरिन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्त्रीन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः
प्रभूततरप्रतराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्यो द्वीन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततमप्रतराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डमानत्वात्,
तेभ्य एकेन्द्रियापर्याप्ता अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानामपर्याप्तानामनन्तान्ततया सदा प्राप्यमाणत्वात् ॥ अधुनैतेषामेव पर्याप्तवि-
शेषणविशिष्टानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाश्चतुरिन्द्रियाःपर्याप्ता यतोऽल्पा-
युषश्चतुरिन्द्रियास्ततः प्रभूतकालमवस्थानाभावात् पृच्छासमये स्तोका अवाप्यन्ते, ते च स्तोका अपि प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्ख्येयभागमा-
त्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणा वेदितव्याः, तेभ्यः पञ्चेन्द्रियपर्याप्ता विशेषाधिकाः, प्रभूततराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डमानत्वात्, तेभ्योऽपि
द्वीन्द्रियाः पर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततरप्रतराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि त्रीन्द्रियपर्याप्ता विशेषाधिकाः, स्वभावत
एव तेषां प्रभूततराङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्य एकेन्द्रियाः पर्याप्ता अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानां पर्वाप्तानामनन्त-
त्वात् ॥ साम्प्रतमेतेषामेव प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां समुदितानामल्पबहुत्वमभिधित्सुः प्रथमत एकेन्द्रियाणामाह—‘एएसि ण’मित्यादि
प्रश्नसूत्रं गतं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका एकेन्द्रिया अपर्याप्ताः, पर्याप्तिकाः सङ्ख्येयगुणाः, एकेन्द्रियेषु हि बहवः सूक्ष्माः सर्वलो-

कापन्नत्वात्, सूक्ष्माश्रयापर्याप्ताः सर्वस्तोकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, द्वीन्द्रियसूत्रे सर्वस्तोका द्वीन्द्रियापर्याप्ता यावन्ति प्रतरेऽङ्गुलस्य सङ्ख्येयभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषां, तेभ्योऽपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः प्रतरगताङ्गुलासङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात्, एवं त्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाल्पबहुत्वान्यपि वक्तव्यानि ॥ साम्प्रतमेकेन्द्रियाणां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानामल्पबहुत्वमाह—‘एष्यसि ण’मित्यादि, इदं प्रागुक्ततृतीयद्वितीयाल्पबहुत्वभावनानुसारेण स्वयं भावनीयं, तत्त्वतो भावितत्वात्, उपसंहारमाह—‘सेत्तं पञ्चविहा’ इत्यादि ॥ इतिश्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां पञ्चविधा प्रविपत्तिः चतुर्थी समाप्ता ॥

उक्ता पञ्चविधा प्रतिपत्तिरधुना क्रमप्राप्तां षड्विधप्रतिपत्तिमभित्युराह—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु छविहा संसारसमावणगा जीवा ते एवमाहंसु, तंजहा—पुढविकाइया आउक्काइया तेउ० वाउ० वणस्सत्तिकाइया तसकाइया ॥ से किं तं पुढवि०?, पुढवी० दुविहा पणणत्ता तं०—सुहुमपुढविकाइया बादरपुढविकाइया, सुहुमपुढविकाइया दुविहा पणणत्ता, तंजहा—पज्जत्तागा य अपज्जत्तागा य। एवं बायरपुढविकाइयावि, एवं चउक्कएणं भेएणं आउतेउवाउवणस्सत्तिकाइयाणं चतु० णेयव्वा। से किं तं तसकाइया?, २ दुविहा पणणत्ता, तंजहा—पज्जत्तागा य अपज्जत्तागा य ॥ (सू० २२६) पुढविकाइयस्स णं भंते! केवतियं कालं ठिती पणणत्ता?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साहं, एवं सव्वेसिं ठिती णेयव्वा, तसकाइयस्स जहण्णेणं

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, अपञ्चत्तगाणं सन्वेसिं जहन्नेणवि उक्कोसेणवि अंतो-
मुहुत्तं, पञ्चत्तगाणं सन्वेसिं उक्कोसिया ठिती अंतोमुहुत्तऊणा कायव्वा ॥ (सू० २२७) पुढविका-
इए णं भंते! पुढविकाइयत्तिकालतो केवचिरं होइ?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं
असंखेज्जं कालं जाव असंखेज्जा लोया। एवं जाव आउ० तेउ० वाउक्काइयाणं वणस्सइकाइयाणं अणंतं
कालं जाव आवलियाए असंखेज्जतिभागे ॥ तसकाइए णं भंते!० जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणं दो
सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासमब्भहियाइं। अपञ्चत्तगाणं छणहवि जहण्णेणवि उक्कोसेणवि
अंतोमुहुत्तं, पञ्चत्तगाणं—‘वाससहस्सा संखा पुढविदगाणिलतरूण पञ्चत्ता। तेऊ राइंदिसंखा
तससागरसतपुहुत्ताइं ॥ १ ॥’ पञ्चत्तगाणवि सन्वेसिं एवं ॥ पुढविकाइयस्स णं भंते! केव-
तियं कालं अंतरं होति?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणप्फतिकालो। एवं आउ-
तेउवाउकाइयाणं वणस्सइकालो, तसकाइयाणवि, वणस्सइकाइयस्स पुढविकाइयकालो। एवं
अपञ्चत्तगाणवि वणस्सइकालो, वणस्सइणं पुढविकालो, पञ्चत्तगाणवि एवं चेव वणस्सइकालो,
पञ्चत्तवणस्सइणं पुढविकालो ॥ (सू० २२८)
‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः पड्डियाः संसारसमापन्नका जीवास्ते ‘एवं’ वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्तः, तमेव प्रकार-
माह, तद्यथा—पृथ्वीकायिका इत्यादि प्राग् व्याख्यातं ॥ ‘से किं तं पुढविकाइया’ इत्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिविविपयाणि त्रीणि

५ प्रतिपत्तौ
पृथ्व्यादी-
ना भेदाः
स्थितिः का-
यस्थितिः
उद्देशः २
सू० २२६-
२२८

॥ ४११ ॥

त्रीणि त्रसकायविषयमेकमिति सर्वसङ्ख्यया षोडश सूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ ‘पुढविक्काइयस्स णं भंते !’ इत्यादि स्थितिविषयं सूत्रषट्कं सुप्रतीतं, तत्र जघन्यं सर्वत्राप्यन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पृथिवीकायिकस्य द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि अण्कायिकस्य सप्त तेजस्कायिकस्य त्रीणि रात्रिन्दिवानि वातकायस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायस्य दशवर्षसहस्राणि त्रसकायस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानाणि । अपर्योप्तविषयाण्यपि षट् सूत्राणि पाठसिद्धानि, सर्वत्र जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्तोभिधानात्, नवरमुत्कृष्टमन्तर्मुहूर्तं बृहत्तरं वेदितव्यं । पर्योप्तविषया षट्सूत्री पाठसिद्धा, नवरमन्तर्मुहूर्तोनत्वं अपर्याप्तकालभाविनाऽऽन्तर्मुहूर्तेन हीनत्वात् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—‘पुढविक्काइए णं भंते ! पुढविक्काइय’ति इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, पृथ्वीकायादुद्धृतान्यत्रान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा भूयः पृथिवीकायत्वेन कस्याप्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, एषा कालतो मार्गणा, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, किमुक्तं भवति ?—असङ्ख्येयेषु लोकप्रमाणेष्वान्ताकाशखण्डेषु प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे यावता कालेन तान्यसङ्ख्येयान्यपि लोकाकाशखण्डानि निर्लेपितानि भवन्ति तावन्तमसङ्ख्येयं कालं यावदिति । एवमतेजोवायुसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । वनस्पतिसूत्रे जघन्यं तथैव, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, कालत एषा मार्गणा, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः—अनन्तानन्तेषु लोकालोकाकाशेषु प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे यावता कालेन तान्यपि लोकालोकाकाशखण्डानि निर्लेपानि भवन्ति तावन्तमनन्तकालमित्यर्थः, तमेव पुद्गलपरावर्त्तेन निरूपयति—असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः, पुद्गलपरावर्त्तस्वरूपं पञ्चसङ्ग्रहटीकातो भावनीयं, पुद्गलपरावर्त्तगतमेवासङ्ख्येयत्वं निर्द्धारयति—‘ते ण’मित्यादि, ते पुद्गलपरावर्त्ता आवल्लिकाया असङ्ख्येयो भागः, आवल्लिकाया असङ्ख्येये भागे यावन्तः समयास्तावन्त इत्यर्थः, अयं चार्थोऽन्यत्रापि

सङ्क्षेपेणोक्तः—“अस्संखोसप्पिणीउ एगिदियाण य चउण्हं । ता चैव ऊ अणंता वणस्सईए उ बोद्धवा ॥ १॥” त्रसकायसूत्रे द्वे सागरोपमसहस्रे सङ्ख्येयवर्षाभ्यधिके, एतावत एवाव्यवधानेन त्रसकायत्वकालस्य केवलवेदसोपलब्धत्वात् । अपर्याप्तविषयायां षट्सूत्र्यां सर्वत्रापि जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तम्, अपर्याप्तलब्धेरुत्कर्षतोऽप्येतावत्कालप्रमाणत्वात् । पृथिवीकायिकपर्याप्तसूत्रे उत्कर्षतः सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, पृथिवीकायिकस्य हि भवस्थितिरुत्कर्षतोऽपि द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि ततः कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवमीलने सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि लभ्यन्ते नाधिकं । एवमप्युत्कर्षतोऽपि वक्तव्यं, तेजस्कायिकसूत्रे सङ्ख्येयानि रात्रिन्दिवानि, तेजस्कायिकस्य हि भवस्थितिरुत्कर्षतोऽपि त्रीणि रात्रिन्दिवानि, ततो निरन्तरकतिपयपर्याप्तभवसङ्कलनायामपि सङ्ख्येयानि रात्रिन्दिवानि लभ्यन्ते न तु मासा वर्षाणि वर्षसहस्राणि वा । वायुकायिकसूत्रं वनस्पतिकायिकसूत्रं पृथिवीकायिकसूत्रवत् । त्रसकायसूत्रे सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकम् ॥ सम्प्रत्यन्तरनिरूपणार्थमाह—“पुढविकाइयस्स णं भंते !” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं पृथिवीकायादृष्ट्यान्यत्रान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयः पृथिवीकायिकत्वेन कस्यचिदुत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालः प्रागुक्तस्वरूपो वनस्पतिकालः प्रतिपत्तव्यः, पृथिवीकायादुद्धृत्य तावन्तं कालं वनस्पतिष्ववस्थानसम्भवात् । एवमप्येजोवायुत्रसूत्राण्यपि भावनीयानि । वनस्पतिसूत्रे उत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालम् ‘असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो असंखेज्जा लोगा’ इति वक्तव्यं, वनस्पतिकायादुद्धृत्य पृथिव्यादिष्ववस्थानात् तेषु च सर्वेष्वप्युत्कर्षतोऽप्येतावत्कालभावात् ॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्वमाह—

अप्पायडुयं—सन्वत्योवा तसकाइया तेउक्काइया असंखेज्जगुणा पुढविकाइया विसेसाहिया आउ-
काइया विसेसाहिया वाउक्काइया विसेसाहिया वणस्सतिकाइया अणंतगुणा एवं अपज्जसगावि

पञ्चत्तगावि ॥ एतेसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं पञ्चत्तगाण अपञ्चत्तगाण य कयरेरहितो अप्पा
वा एवं जाव विसेसाहिया?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया अपञ्चत्तगा पुढविकाइया पञ्च-
त्तगा संखेज्जगुणा, एतेसि णं० सव्वत्थोवा आउक्काइया अपञ्चत्तगा पञ्चत्तगा संखेज्जगुणा जाव
वणस्सत्तिकाइयावि, सव्वत्थोवा तसकाइया पञ्चत्तगा तसकाइया अपञ्चत्तगा असंखेज्जगुणा ॥
एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं जाव तसकाइयाणं पञ्चत्तगा अपञ्चत्तगाण य कयरेरहितो अप्पा
वा ४?, सव्वत्थोवा तसकाइया पञ्चत्तगा तसकाइया अपञ्चत्तगा असंखेज्जगुणा तेउक्काइया
अपञ्चत्ता असंखेज्जगुणा पुढविक्काइया आउक्काइया वाउक्काइया अपञ्चत्तगा विसेसाहिया तेउक्का-
इया पञ्चत्तगा संखेज्जगुणा पुढविआउवाउपञ्चत्तगा विसेसाहिया, वणस्सत्तिकाइया अपञ्चत्तगा
अणंतगुणा, सकाइया अपञ्चत्तगा विसेसाहिया, वणस्सत्तिकाइया पञ्चत्तगा संखेज्जगुणा, सकाइया
पञ्चत्तगा विसेसाहिया ॥ (सूत्रं २२९) सुहुमस्स णं भंते ! केवतिथं कालं ठिती पणत्ता?,
गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं एवं जाव सुहुमणिओयस्स, एवं अपञ्च-
त्तगाणवि पञ्चत्तगाणवि जहण्णेणवि उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं ॥ (सू० २३०)

‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोकास्सकायिकाः, द्वीन्द्रियादीनामेव त्रसकायत्वात् तेषां च शेषकायापेक्षयाऽल्पत्वात्, तेभ्यस्तेजस्का-

यिका असङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् तेषां च शेषकायापेक्षयाऽल्पत्वात्, तेभ्योऽकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासङ्ख्येयभागलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो वायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशमानत्वात्, तेभ्यो वनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशमानत्वात् ॥ साम्प्रतमेतेषामेवापर्याप्तानां द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, एतदपि तथैव । अधुनैतेषामेव पर्याप्तानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, एतदपि तथैव ॥ साम्प्रतमेतेषामेव पृथिवीकायादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तगताल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः पृथिवीकायिका अपर्याप्ताः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, पृथिवीकायिका हि बहवः सूक्ष्माः सकललोकगतत्वात्, तेषु च पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, एवमप्तेजोवायुवनस्पतिसूत्राणि भावनीयानि, त्रसकायसूत्रे सर्वस्तोकाः पर्याप्तास्त्रसकायिका अपर्याप्तका असङ्ख्येयगुणाः, त्रसकायानां पर्याप्तानां यथाक्रमं प्रतरगताहुलसङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात् ॥ साम्प्रतमेतेषां समुद्दिष्टानां पर्याप्तापर्याप्तानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते!’ इत्यादि, सर्वस्तोकास्त्रसकायिकाः पर्याप्तास्तेभ्यस्त्रसकायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः, अत्र कारणं प्रागेवोक्तं, ततस्तेजस्कायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, ततः पृथिव्यव्वायवोऽपर्याप्तकाः क्रमेण विशेषाधिकाः प्रभूतप्रभूततरप्रभूततमासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तदनन्तरं तेजस्कायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, सूक्ष्मेष्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सङ्ख्येयगुणत्वात्, ततः पृथिव्यव्वायवः पर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः, ततो वनस्पतिकायिका अपर्याप्ता अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तेभ्यो वनस्पतिकायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः सूक्ष्मेष्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सङ्ख्येयगुणत्वात् सूक्ष्माश्च सर्वबहव इति तदपेक्षमिदमल्पबहुत्वम् ॥ सम्प्रत्यमीषामेव काथानां सूक्ष्माणामा

५ प्रतिपत्तौ
पृथ्व्यादी-
नामल्पब-
हुत्वं सू-
क्ष्मस्य स्थि-
तिः
उद्देशः २
सू० २२९-
२३०

॥ ४१३ ॥

स्थित्यादि चिचिन्तयिषुराह—‘सुहुमस्स णं भंते’ इत्यादि, सूक्ष्मस्य सामान्यतो निगोदरूपस्यानिगोदरूपस्य वा भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षेणाप्यन्तर्मुहूर्तं, नवरमुत्कर्षतो विशेषाधिकमवसातव्यम्, अन्यथोत्कर्षा-योगात् । एवं सूक्ष्मपृथिवीकायाष्कायिकतेजस्कायिकायुकायिकवनस्पतिकायसूक्ष्मनिगोदविषयाण्यपि षट् सूत्राणि वक्तव्यानि, अथ सूक्ष्मवनस्पतिर्निगोदा एव ततस्तत्सूत्रेणैव गतमिति किमर्थं पृथग् निगोदसूत्रं ? तदयुक्तं सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, सूक्ष्मवनस्पतयो हि जीवा विवक्षिताः, सूक्ष्मनिगोदास्तु प्रत्येकमनन्तानां जीवानामाधारभूताः शरीररूपास्ततो न कश्चिद्दोषः, उक्तञ्च—‘गोला य असंखेज्जा असंखनिगोदो य गोलओ भणिओ । एक्किंमि निगोए अणंतजीवा मुण्येव्वा ॥ १ ॥ एगो असंखभागो वट्टइ उव्वट्टणोववायंमि । एगनिगोदे निच्चं एवं सेसेमुवि स एव ॥ २ ॥ अंतोमुहुत्तमेत्तं ठिई निगोयाण जंति निदिट्ठा । पल्लट्ठति निगोया तम्हा अंतो-मुहुत्तेणं ॥ ३ ॥’ आसामक्षरगमनिका—सूक्ष्मनिगोदैः सकल एव लोकः सर्वतो व्याप्तोऽञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्रवत्, तस्मिन्नित्यं निगोदैर्व्याप्ते लोके निगोदमात्रावगाहना असङ्ख्येया निगोदा वृत्ताकारा बृहत्प्रमाणा गोलका इति व्यपदिश्यन्ते, निगोद इति च नाम अनन्तानां जीवानामेकं शरीरं, तत उक्तम्—असङ्ख्येया गोलाः, एकैकस्मिन् गोलकेऽसङ्ख्येया निगोदा एकैकश्च निगोदः अनन्तजीव इति, एकस्मिन् निगोदे येऽनन्ता जीवास्तेषामेकोऽसङ्ख्येयतमो भागः प्रतिसमयमुद्धर्ततेऽन्यश्चोत्पद्यते, तथा हि विवक्षिते समये विवक्षितस्य निगोदस्यैकोऽसङ्ख्येयतमो भाग उद्धर्ततेऽन्यश्चासङ्ख्येयतमो भागस्तस्मिन्नपूर्वं उत्पद्यते, द्वितीयेऽपि समयेऽन्योऽसङ्ख्येयभाग उद्धर्तते अन्यश्चापूर्वं उत्पद्यते, एवं सकलकालमनुसमयमुद्धर्तनोपपातौ, अत एव ‘एगनिगोदे निच्च’मिति नित्यग्रहणं, यथा चैकस्मिन्निगोदे तथा सर्वेऽव्ययसङ्ख्येषु सर्वलोकव्यापिषु निगोदेषु प्रतिपत्तव्यं, सर्वेषामपि च निगोदानां निगोदजीवानां स्थितिर्विनिर्दिष्टाऽन्तर्मुहूर्तमात्रं

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ४१४ ॥

तस्मात्सर्वेऽपि निगोदा अनुसमयमुद्धर्त्तनोत्पाताभ्यामन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण परावर्त्तन्ते न च शून्या भवन्तीति । एवं सप्तसूत्री अपर्याप्तविषया सप्तसूत्री पर्याप्तविषया वक्तव्या, सर्वत्रापि जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—

सुहुमे णं भंते ! सुहुमेत्ति कालतो केवचिं होति?, गोयमा ! जहणणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जकालं जाव असंखेज्जा लोया, सव्वेसिं पुढविकालो जाव सुहुमणिओयस्स पुढविकालो, अपज्जत्तगाणं सव्वेसिं जहणणेणवि उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं, एवं पज्जत्तगाणवि सव्वेसिं जहणणेणवि उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं ॥ (सू० २३१) सुहुमस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होति?, गोयमा ! जहणणेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० असंखेज्जं कालं कालओ असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जंति भागो, सुहुमवणस्सत्तिकाइयस्स सुहुमणिओयस्सवि जाव असंखेज्जइ भागो । पुढविकाइयादीणं वणस्सत्तिकालो । एवं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणवि ॥ (सू० २३२)

‘सुहुमे णं भंते ! सुहुमेत्तिकालओ’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम्, अन्तर्मुहूर्त्तानन्तरं वाद-रपृथिव्यादावुत्पादात्, उत्कर्षतोऽसंखेयकालं, तमेवासंखेयकालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असंखेया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, एषा कालतो मार्गणा क्षेत्रतोऽसंखेया लोकाः, असंखेयानां लोकाकाशानां प्रतिसमयमेकैकाकाशप्रदेशापहारे यावता कालेन निर्लेपता भवति तावान् असंखेयः काल इति भावः । एवं सूक्ष्मपृथिव्येत्येजोवायुवनस्पतिनिगोदसूत्राण्यपि भावनीयानि । सम्प्रति सूक्ष्मादीनामेवापर्याप्तानां कायस्थितिमभिविस्तुराह—‘सुहुमअपज्जत्तए णं भंते’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽ-

५ प्रतिपत्तं
सूक्ष्मस्य
कायस्थि-
तिरन्तरं च
उद्देशः २
सू० २३१-
२३२

॥ ४१४ ॥

न्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽप्यन्तमुहूर्त्तम्, अपर्याप्तस्थावरस्यैतावत्कालप्रमाणत्वात्, एवं सूक्ष्मापर्याप्तपृथिव्यादिविषयाऽपि षट्सूत्री वक्तव्या । एवं पर्याप्तविषयाऽपि सप्तसूत्री ॥ साम्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिषुराह—‘सुहुमस्स ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तं, सूक्ष्मादुद्धृत्य वादरपृथिव्यादावन्तमुहूर्त्तं स्थित्वा भूयः सूक्ष्मपृथिव्यादौ कस्याप्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, तमेवासङ्ख्येयं कालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, कालत एवा मार्गणा, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासङ्ख्येयो भागः, किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रस्यासङ्ख्येयतमे भागे ये आकाशप्रदेशास्ते प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे यावतीभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्निलेपा भवन्ति तावत्य इति ॥ ‘सुहुमपुढविकाइयस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तं, तद्भावना प्रागिव, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, ‘जाव आवलियाए असंखिज्जइभागो’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठः—‘अणं ताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जइभागो’ अस्य व्याख्या पूर्ववत्, भावना त्वेवम्—सूक्ष्मपृथिवीकायिको हि सूक्ष्मपृथिवीकायिकभवादुद्धृत्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा वनस्पतिष्वपि मध्ये गच्छति तत्र चोत्कर्षत एतावन्तं कालं तिष्ठतीति भवति यथोक्तप्रमाणमन्तरं, एवं सूक्ष्माप्यायिकतेजस्कायिकवायुकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । सूक्ष्मवनस्पतिकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, स चासङ्ख्येयः कालः पृथिवीकालो वक्तव्यः, स चैवम्—‘असंखेज्जा उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो असंखेज्जा लोगा’ इति, सूक्ष्मवनस्पतिकायभवादुद्धृतो हि वादरवनस्पतिषु सूक्ष्मवादरपृथिव्यादिषु चोत्पद्यते तत्र च सर्वत्राप्युत्कर्षतोऽप्येतावन्तं कालमवस्थानमिति यथोक्तप्रमाणमेवान्तरं, एवं सूक्ष्मनिगोदस्या-

व्यन्तरं वक्तव्यं, यथा चेयमौघिका सप्तसूत्री उक्ता तथाऽपर्याप्तविषया सप्तसूत्री पर्याप्तविषया च सप्तसूत्री वक्तव्या, नानात्वभावात् ॥
साम्प्रतमेतेषामल्पबहुलमाह—

एवं अप्पायदुगं, सन्वत्थोवा सुदुमतेउकाइया सुदुमपुढविकाइया विसेसाहिया सुदुमआउवाऊ वि-
सेसाहिया सुदुमणिओया असंखेज्जगुणा सुदुमवणससत्तिकाइया अणंतगुणा सुदुमा विसेसाहिया,
एवं अपज्जत्तगणं, पज्जत्तगणवि एवं चेव ॥ एतंसि णं भंते! सुदुमाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे०? ,
सन्वत्थोवा सुदुमा अपज्जत्तगा संखेज्जगुणा पज्जत्तगा एवं जाव सुदुमणिओया ॥ एएसि णं भंते!
सुदुमाणं सुदुमपुढविकाइयाणं जाव सुदुमणिओयाणं य पज्जत्तापज्जत्ता० कयरे? , सन्वत्थोवा
सुदुमतेउकाइया अपज्जत्तगा सुदुमपुढविकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया सुदुमआउअपज्जत्ता
विसेसाहिया सुदुमवाउअपज्जत्ता विसेसाहिया सुदुमतेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा सुदु-
मपुढविआउवाउअपज्जत्तगा विसेसाहिया सुदुमणिओया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा सुदुमणिओया
पज्जत्तगा संखेज्जगुणा सुदुमवणससत्तिकाइया अपज्जत्तगा अणंतगुणा सुदुमअपज्जत्ता विसेसाहिया
सुदुमवणससइपज्जत्तगा संखेज्जगुणा सुदुमा पज्जत्ता विसेसाहिया ॥ (सू० २३३)
'एएसि णं'मित्यादि, सर्वस्लोकाः सूदुमतेजस्कायिकाः, असंखेयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यः सूदुमपुढविकायिका विशेषा-
धिकाः, प्रभूतासंखेयलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्, तेभ्यः सूदुमायिका विशेषाधिकः, प्रभूततरासंखेयलोकाकाशप्रमाणत्वात्,

तेभ्यः सूक्ष्मवायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासह्येयलोकाकाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा असह्येयगुणाः, तेषां
 प्रतिगोलकमसह्येयत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, प्रतिनिगोदमनन्तानां सङ्गात्वात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा
 विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथ्वीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेषामौधिकानामिदमल्पबहुत्वम् । इदानीमेतेषामेवापर्याप्तानामाह—“ए-
 एसि णं भंते ! सुहुमअपज्जत्ताणंमित्थादि सर्वे प्राग्वद् भावनीयं । साम्प्रतमेतेषामेक पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—“एएसि णं
 भंते ! सुहुमपज्जत्ताणंमित्थादि, इदमपि प्रागुक्तक्रमेणैव भावनीयं ॥ अधुनाऽसीपामेव सूक्ष्मादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तगतान्यल्प-
 बहुत्वान्याह—“एएसि णं भंते ! सुहुमाणं पज्जत्ताणंमित्थादि, इह वादेषु पर्याप्तिभ्योऽपर्याप्ता असह्येयगुणाः, एकैकपर्याप्तनि-
 श्रया असह्येयानामपर्याप्तानामुत्पादात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनार्यं ग्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे—“पज्जत्तगानिस्साए अपज्जत्ताणां वक्कमंति,
 जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, सूक्ष्मेषु पुनर्नीयं क्रमः, पर्याप्ताश्चापर्याप्तापेक्षया चिरकालावस्थायिन इति सदैव ते बहवो
 लभ्यन्ते तत उक्तं सर्वस्तोकाः सूक्ष्मा अपर्याप्ताः तेभ्यः सूक्ष्माः पर्याप्तकाः सह्येयगुणाः, एवं पृथ्वीकायादिरूपि प्रत्येकं भावनीयम् ॥
 गतं चतुर्थमल्पबहुत्वमिदानीं सर्वेषां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानां पञ्चममल्पबहुत्वमाह—“एएसि णंमित्थादि, सर्वस्तोकाः सूक्ष्मते-
 जस्कायिका अपर्याप्ताः, कारणं प्रागेवोक्तं, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिव्यववायवोऽपर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः, अत्रापि कारणं प्रागेवोक्तं,
 तेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः सह्येयगुणाः, अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सह्येयगुणानामेव भावितत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिव्यववा-
 यवः पर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः, कारणं प्रागेवोक्तं, ततः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता असह्येयगुणास्तेषामतिप्राचुर्यात्, तेभ्यः सूक्ष्मा
 निगोदाः पर्याप्ताः सह्येयगुणाः, सूक्ष्मेवपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानामोवतः सह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता अन-

न्तगुणाः, प्रतिनिगोदमनन्तानां तेषां भावात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथ्वीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ताः सङ्क्षेयगुणाः, सूक्ष्मेषु हि अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्ताः सङ्क्षेयगुणाः, यथापान्तराले विशेषाधिकत्वं तदल्पमिति न सङ्क्षेयगुणत्वव्याघातः, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथिव्यादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ॥ सम्प्रति बादरादीनां स्थित्यादि निरूपयति—

बायरस्स णं भंते! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पणत्ता, एवं बायरतसकाइयस्सवि बायरपुढवीकाइयस्स बावीसवाससहस्साइं बायरआउस्स सत्तवाससहस्सं बायरतेउस्स तिणिण राइंदिया बायरवाउस्स तिणिण वाससहस्साइं बायरवण० दसवाससहस्साइं, एवं पत्तेयसरीरवादरस्सवि, णिओयस्स जहन्नेणवि उक्कोसेणवि अंतोमु०, एवं बायरणिओयस्सवि, अपज्जत्तगणं सन्वेसिं अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तगणं उक्कोसिया ठिई अंतोमुहुत्तूणा कायन्वा सन्वेसिं ॥ (सू० २३४)

‘बायरस्स णं भंते!’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—नौतम! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्द्धं मरणात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, एवं बादरपृथिव्यपत्तेजोवायुवनस्पतिप्रत्येकवादरवनस्पतिनिगोदवादरनिगोदवादरत्रसकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि, सर्वत्र हि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षचिन्तायामयं विशेषः—त्रादरपृथिवीकायिकस्योत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि बादराण्कायिकस्य सप्त वर्षसहस्राणि बादरतेजस्कायिकस्य त्रीणि रात्रिन्दिवानि बादरवायुकायिकस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि सामान्यतो बादरवनस्पतिकायिकस्य

दश वर्षसहस्राणि प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायस्य दश वर्षसहस्राणि सामान्यतो निगोदस्य जघन्येनाप्युत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं बादर-
निगोदस्य जघन्यत उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं बादरत्रसकायस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सम्प्रत्येतेषामेव सा-
मान्यतो बादरादीनां दशानामपर्याप्तानां स्थितिं चिचिन्तयिषुः सूत्रदशकमाह—‘बायरअपज्जत्तगस्स णं भंते!’ इत्यादि पाठसिद्धं,
सर्वत्र जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तोभिधानात् ॥ साम्प्रतमेतेषामेव पर्याप्तानां स्थितिं चिन्तयति—‘बादरपज्जत्तगस्स णं भंते!’ इ-
त्यादि, जघन्यतः सर्वत्राप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सामान्यतो बादरस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यन्तर्मुहूर्त्तोनानि, अपर्याप्तकावस्थाभाविनाऽ-
न्तर्मुहूर्त्तेनोन्त्वात्, एवं बादरपृथिवीकायिकपर्याप्तकस्य द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि, बादराष्कायिकस्य पर्याप्तकस्य सप्त
वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि बादरतेजस्कायिकपर्याप्तकस्य त्रीणि रात्रिन्दिवानि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि, बादरवायुकायिकपर्याप्तकस्य त्रीणि
वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि, बादरवनस्पतिकायपर्याप्तकस्य दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि, प्रत्येकबादरवनस्पतिकायिकपर्या-
प्तकस्यापि दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि, सामान्यतो निगोदपर्याप्तकस्य बादरनिगोदपर्याप्तकस्य च जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-
तोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं, बादरत्रसकायिकपर्याप्तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि ॥ साम्प्रतं कायस्थि-

तिमाह—

बायरे णं भंते! बायरेत्ति कालओ केवचिरं होति?, जह० अंतो० उक्कोसेण असंखेज्जं कालं असंखे-
ज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जतिभागो, बायरपुढविकाइ-
यआउतेउवाड० पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयस्स बायरनिओयस्स० [बायरवणस्सइस्स जह०

नीमैवदूषति वरमोक्षगमंति॥ चरना॥ २०॥ चौवीसपरिग्रहच्युतनमसुनी॥ आर्जुनैमुनिवरजगत्तपवि
 त॥ चरना॥ २१॥ रतनत्रयकरिशुद्धहेमुनी॥ तिनकुंमैवदूषयकरिचित॥ चरना॥ २२॥ मुनिगुणपारया
 योमुनामौतुच्छवृद्धिक्मकरूजीवयाना॥ चरना॥ २३॥ वारवारविनतीकस्तुष्टौ॥ करुणनिधिनोकू
 कदिनिजदासा॥ चरना॥ २४॥ विजनजोमुनिगुणधैरमनो॥ पदपूजतस्त्रीगुनवान्वार॥ चरना॥ २५॥ मुनि
 सरूपकृप्यायकैमना॥ बहउत्तैजीजविभवदधिपार॥ चरना॥ लालागियोजला॥ मोहित्यानेजीकृषिदिनद
 ल॥ चरना॥ लालागियोजला॥ २६॥ कवित॥ जेतपसूनासंजमधीरासिद्धवधु॥ अनुरागी॥ रतनत्रयमंडितक
 रमविहंडिततेरिषिवरवठजागीसू॥ रिउपाध्यायसर्वसाधुत्रयपदधारकसवत्यागी॥ पूजतकरतकूजा
 क्तिनावतैतुमसरूपलबलागी॥ २७॥ उँकी॥ आचार्यउपाध्यायसर्वसाधुत्रयपदधारक॥ प्रतितग्रनागतव
 र्जमानकालसंबंधीसर्वकृषिश्चरतुष्टिपुष्टिजांतिकराय॥ प्रनेकरोगसोकर॥ प्रधियाभिडाकिनीजाकिनीच
 तमेतव्यंतारादिदुष्टयहदुर्भिक्षादिसर्वविघ्नविनाशायसुर्भिनुकृषि॥ प्रनेकमंगलवितरणयस
 र्जमुनीश्चरेन्मोपूर्णर्धनिर्वपामितिस्त्राह॥ पूर्णप्रार्थी॥ २८॥ धर्मय॥ जोयापूजाकरैकरावैसुनप्रविगावै॥ प्रति

77

॥ बृह० पूजा ॥

॥ ३७ ॥

र है मिती जे न कष्टा ॥ ४ ॥ दीन वार संवत् १९४३ ॥ कामें वाचे पटै सो बुद्धि वान शुद्ध कीजौ ॥ श्लोक ॥
अजि कं दुस्त कं द्विष्ट वा ॥ तादृशं लिख्यते मया ॥ शुद्धं वा अशुद्धं वा ॥ मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥ दीदृ
क न कटि ग्रीवा नैन मनः स वै य क ठे गं नि ॥ लिख्यते अति ही क ठि न हे ॥ स ठ जा वै ग्रा स न ॥ १ ॥
॥ श्री नस्त ॥ ॥ श्री नस्त ॥